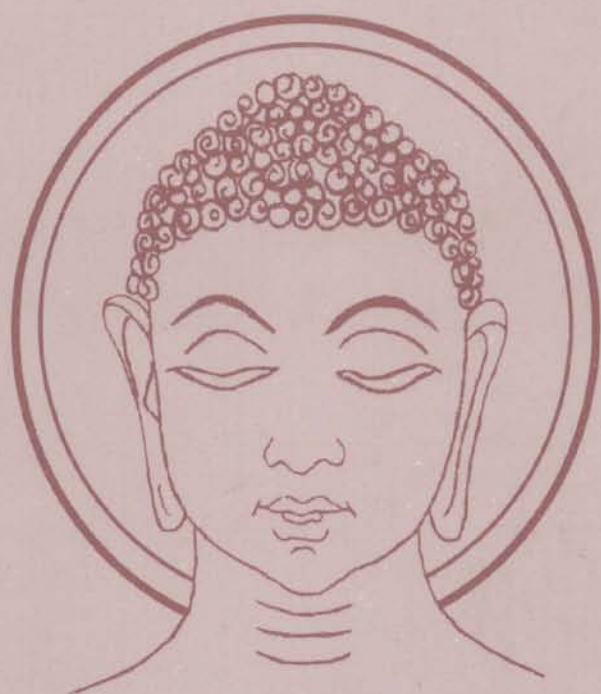

ઉત્તરજ્ઞયાણી

વાચના પ્રમુખ
આચાર્ય તુલસી

સંપાદક : વિવેચક
આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ

ઉત્તરજઝયણાણિ

[૧]

(મૂલ પાઠ, સંસ્કૃત છાયા, ગુજરાતી અનુવાદ, તુલનાત્મક ટિપ્પણ)

વાચના-પ્રમુખ
આચાર્ય તુલસી

સંપાદક-વિવેચક
આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ

ગુજરાતી આવૃત્તિ : સંપાદક-અનુવાદક
ડૉ. રમણીક શાહ

પ્રકાશક
જૈન વિશ્વભારતી
લાડનું (રાજસ્થાન)

પ્રકાશક: જૈન વિશ્વભારતી

લાડનું - ૩૪૧ ૩૦૬

© જૈન વિશ્વભારતી

ગુજરાતી અનુવાદ

પ્રથમ સંસ્કરણ - ૨૦૦૨

આર્થિક સૌજન્ય :

બચ્ચુભાઈ, અશોક, કિરીટ, કમલેશ, નરેશ, વસન્ત શાહ
ઓરલેનડો (ફ્લોરિડા) યુ.એસ.એ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૧૦૬૦ (ભાગ ૧ - ૨)

મુલ્ય : ૫૦૦/-

સેટ : ૧૦૦૦/-

લેસર ટાઈપ સેટિંગ : મયંક રમણિકભાઈ શાહ,

અમદાબાદ (૦૭૯) - ૭૪૫૧૬૦૩

મુદ્રક : સી. ક્યૂબ (ચોપરા કમ્પ્યુટર સેન્ટર)

અમદાબાદ (ફોન: ૦૭૯-૬૪૬૨૫૧૩)

Uttarajjhayanani

[1]

*(Prakrit Text, Sanskrit renderings, Gujarati translation and
Comparative notes)*

Vacana Pramukh
ACARYA TULSI

Editor and Annotator
ACARYA MAHAPRAJNA

Gujarati Edition : Editor-Translator
Dr. Ramanik Shah

Publisher
Jain Vishwa-Bharati
Ladnun (Raj.)

Publisher : **Jain Vishva Bharati**
Ladhun - 341 306

© **Jain Vishva Bharati**

Gujarati Edition : 2002

Courtesy : **Bachubai, Ashok, Kirit, Kamlesh, Naresh, Vasant Shah**
Orlando, (Florida) U.S.A.

Pages : 1060 (in 2 Volumes)

Price : Rs. 500/-
Set : Rs.1000/-

Laser Type Setting : Mayank Ramnikbhai Shah,
Ahmedabad (079 - 7451603)

Printed by : **C CUBE** (Chopra Computer Centre)
Ahmedabad (079) 6462513

સમર્પણ

॥ ૧ ॥

પુટ્ટો વિ પપ્પા-પુરિસો સુદક્ષો,
આળા-પહાળો જાણિ જસસ નિચ્ચં ।
સચ્ચપ્પઓરો પવરાસયસસ,
ધિક્કલુસસ તસસ પ્પણિહાણ પુલ્લં ॥

જેનો પ્રજ્ઞા-પુરુષ પુષ્ટ પટ્ટ,
થઈને ય આગમ-પ્રધાન જે;
સત્ય-યોગમાં હતો પ્રવર ચિન્તા,
તે ભિક્ષુને વિમળ ભાવથી.

॥ ૨ ॥

વિલોડિયં આગમદુદ્ધમેવ,
લલ્લં સુલલ્લં ણવણીય મલ્લં ।
સજ્ઞાયસજ્ઞાણરયસસ નિચ્ચં,
જયસસ તસસ પ્પણિહાણ પુલ્લં ॥

જેણે આગમ-દોહન કરીને,
પામ્યું પ્રવર પ્રચુર નવનીત;
શ્રુત-સદ્ધ્યાન લીન ચિર ચિંતન,
જયાચાર્યને વિમળ ભાવથી.

॥ ૩ ॥

પવાહિયા જેણ સુચસસ ધારા,
ગણો સમત્થે મમ માણસે વિ ।
જો હેઝધૂઓ સસ પવાયણસસ,
કાલુસસ તસસ પ્પણિહાણ પુલ્લં ॥

જેણે શ્રુતની ધાર વહાવી,
સકળ સંઘમાં મારામાં;
હેતુભૂત શ્રુત-સંપાદનમાં,
કાલુગણીને વિમળ ભાવથી.

વિનયાવન્ત
આચાર્ય તુલસી

અન્તસ્તોષ

અન્તસ્તોષ અનિર્વચનીય હોય છે, તે માળીનો કે જે પોતાના હાથે વાવેલા અને સીંચેલા દુમ-નિકુંજને પલ્લવિત, પુષ્પિત અને ફલિત થયેલું જુએ છે, તે કલાકારનો કે જે પોતાની પીંછીથી નિરાકારને સાકાર થયેલું જુએ છે અને તે કલ્પનાકારનો કે જે પોતાની કલ્પનાથી પોતાના પ્રયત્નોને પ્રાણવાન બનેલા જુએ છે. ચિરકાળથી મારું મન એ કલ્પનાથી ભરેલું હતું કે જૈન-આગમોનું સંશોધન-પૂર્ણ સંપાદન થાય અને મારા જીવનની બહુશ્રમી ક્ષણો તેમાં ખર્ચાય. સંકલ્પ ફળવાન બને અને તેમ જ થયું. મને કેન્દ્ર માનીને મારો ધર્મ-પરિવાર તે કાર્યમાં સંલગ્ન બની ગયો. આથી મારા આ અન્તસ્તોષમાં હું તે બધાને સહભાગી બનાવવા ઈચ્છું છું જે આ પ્રવૃત્તિમાં સંવિભાગી બની રહ્યાં છે. સંક્ષેપમાં તે સંવિભાગ આ પ્રમાણે છે—

સંપાદક : વિવેચક

યુવાચાર્ય મહાપ્રજ

સહયોગી

મુનિ દુલહરાજ

સંસ્કૃત છાયા

”

મુનિ સુમેરમલ ‘લાડનું’

મુનિ શ્રીચંદ ‘કમલ’

સંવિભાગ આપણો ધર્મ છે. જેણે-જેણે આ ગુરુતર પ્રવૃત્તિમાં ઉન્મુક્તભાવે પોતાનો સંવિભાગ સમર્પિત કર્યો છે, તે બધાને હું આશીર્વાદ આપું છું અને કામના કરું છું કે તેમનું ભવિષ્ય આ મહાન કાર્યનું ભવિષ્ય બને.

આચાર્ય તુલસી

અર્હમ્

ઉત્તરાધ્યયન એક આગમ છે, એક મહાકાવ્ય છે, એક વૈરાગ્યનો કથાગ્રંથ છે. તેમાં જીવન જીવવાની કળાના મહત્વપૂર્ણ સૂત્રો છે. અનેક ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ થયો છે. આચાર્ય તુલસીના વાચના પ્રમુખત્વમાં અમે તેનું સંપાદન કર્યું હતું. તેમાં કેટલીક વિશેષતા છે, આધુનિકતા છે. તેના વાચક વિદ્વાન પોતે જ તેનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

કીર્તિભાઈ જુવાલિયાના મનમાં એક ભાવના જાગી—આગમોનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ થવો જોઈએ. જૈન વિશ્વભારતીના માધ્યમથી આ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. આનો અનુવાદ ડૉ. રમણીક શાહે કર્યો છે. જૈન વિશ્વભારતી દ્વારા અનેક આગમ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત આ પ્રથમ ગ્રંથ વાચકોના હાથમાં છે. ગુજરાતી ભાષાનો વાચકવર્ગ આનું યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન કરશે, એમ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય.

૨૧-૫-૨૦૦૨

આચાર્ય મહાપ્રજ

ભાભર

અનુવાદકીય

જૈન આગમોમાં મૂલસૂત્રોનું સ્થાન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ખાસ કરીને ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકલિક ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિએ અત્યંત પ્રાચીન છે. આ સૂત્રોની તુલના સુત્રનિપાત, ધમ્મપદ વગેરે પ્રાચીન બૌદ્ધ સૂત્રો સાથે કરવામાં આવી છે. ઉત્તરાધ્યયન જૈન આગમોમાં પ્રથમ મૂલસૂત્ર છે. ઉત્તરાધ્યયનની ટીકાઓના આધારે એ જાણી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીરે પોતાના અંતિમ ચાતુર્માસ વેળાએ પૂછાયા વિનાના ઉદ પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપ્યા તે આ ગ્રંથમાં ઉદ અધ્યયનો રૂપે સંગૃહીત હોવાથી આનું નામ ઉત્તરાધ્યયન પડ્યું. ભદ્રબાહુસ્વામીની ઉત્તરાધ્યયન-નિર્યુક્તિ અનુસાર આ ઉદ અધ્યયનોમાંથી કેટલાક અંગગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, કેટલાંક જિનભાષિત છે, કેટલાંક પ્રત્યેક-બુદ્ધો દ્વારા પ્રરૂપિત છે અને કેટલાક સંવાદરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે—

અંગપ્પભવા જિણભાસિયા પત્તેયબુદ્ધ-સંવાયા ।

બંધે મુક્કે ચ કયા છત્તીસં ઉત્તરજ્ઞયણા ॥ (ગા. ૪)

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું મહત્વ તેના પર રચાયેલી સંખ્યાબંધ ટીકાઓથી પણ સમજી શકાય છે. પ્રાચીન કાળની ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ, જિનદાસ ગણિની ચૂર્ણિ પછી ૧૧મી સદીમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર બે અત્યંત સમૃદ્ધ ટીકાઓ મળે છે— આ. શાન્તિસૂરિ (ઈ.સ. ૧૧મી સદી પ્રથમાર્ધ) વિરચિત શિષ્યહિતા ટીકા તથા આ. નેમિચન્દ્રસૂરિ (ઈ.સ. ૧૧મી સદી ઉત્તરાર્ધ) વિરચિત સુખબોધા ટીકા. આ બે ટીકાઓ પ્રાચીન ટીકાઓમાં શિરમોર સમાન છે.

અંગ્રેજી, હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ સાથે પણ ઉત્તરાધ્યયનની અનેક આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે.

અત્રે આપેલ ગુજરાતી અનુવાદ આચાર્ય તુલસીજીના વાચના-પ્રમુખત્વ તળે આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞજી સંપાદિત હિન્દી આવૃત્તિનો અનુવાદ છે. વિસ્તૃત આમુખ, મૂળ અને સંસ્કૃત છાયા, હિન્દી અનુવાદ, ચૌદસો જેટલાં ટિપ્પણો અને નવ પરિશિષ્ટોમાં સમાયેલ આ દળદાર ગ્રંથ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનાં બધાં રહસ્યોને વાચક સમક્ષ ખોલી આપે છે. પરંપરાગત ઉપદેશવચનોને પોતાની અનન્ય પ્રતિભાથી, સમગ્ર વિશ્વના ધર્મોના પોતાના મર્મગામી અધ્યયનથી અને જીવનકળાના પોતે પ્રબોધેલા નવ્ય પ્રકાશથી આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞજીએ આપણી સમક્ષ સરળ અને સુબોધક શૈલીમાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યાં છે.

ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય મને સોંપી પૂજ્ય આચાર્યશ્રી મહાપ્રજ્ઞજીએ મારા પર પરમ ઉપકાર કરેલ છે. તેઓશ્રીના શુભ આશીર્વાદથી જ હું આ કાર્ય કરી શક્યો છું. અનુવાદ કરવા પ્રેરનાર શ્રી શુભકરણજી સુરાણાનો અને કાળજીપૂર્વક પ્રકાશનકાર્યની સઘળી વ્યવસ્થા ગોઠવી આપવા માટે શ્રી સિદ્ધરાજજી ભંડારીજીનો હું અત્રે હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છે. સમગ્ર ગ્રંથનું સુંદર લેસર કંપોજીંગ કરી આપવા માટે ચિ. મયંકને ધન્યવાદ.

૧૭-૬-૨૦૦૨

અમદાવાદ

- રમણીક શાહ

પ્રકાશકીય

(રજી હિન્દી આવૃત્તિનું)

‘ઉત્તરજયણાણિ’ મૂળપાઠ, સંસ્કૃત છાયા, હિન્દી અનુવાદ અને ટિપ્પણી સાથે બે ભાગોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યો છે. પહેલા ભાગમાં વીસ અધ્યયનો છે. બાકીના અધ્યયનો તથા વિવિધ પરિશિષ્ટો બીજા ભાગમાં સંલગ્ન રહેશે.

વાચના પ્રમુખ આચાર્યશ્રી તુલસી તથા તેમના ઈંગિત અને આકાર પર સર્વકંઈ ન્યોછાવર કરનાર મુનિવૃંદની આ સમવેત કૃતિ અત્યંત અગમિક કાર્ય-ક્ષેત્રમાં યુગાંતરકારી છે. આ કથનમાં અતિશયોક્તિ નથી, પણ સત્ય છે. બહુમુખી પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર પ્રાણપુંજ આચાર્યશ્રી તુલસી જ્ઞાન-ક્ષિતિજના એક મહાન તેજસ્વી સૂર્ય છે અને તેમનું મંડળ પણ શુભ્ર નક્ષત્રોનું તપોપુંજ છે. આ વાત અત્યંત શ્રમસાધ્ય કૃતિમાંથી સ્વયં ફળીભૂત થાય છે.

ગુરુદેવના ચરણોમાં મારો વિનમ્ર પ્રસ્તાવ હતો—આપના તત્વાવધાનમાં આગમોનું સંપાદન અને અનુવાદ થાય—આ ભારતના સાંસ્કૃતિક અભ્યુદયની એક મૂલ્યવાન કડીના રૂપમાં ચિર-અપેક્ષિત છે. આ અત્યંત સ્થાયી કાર્ય થશે, જેનો લાભ એકાદ-બે જ નહિ, પરંતુ અનેક ભાવિ પેઢીઓને મળતો રહેશે. મને એ વાતનો અત્યંત આનંદ છે કે મારી મનોભાવના અંકુરિત જ નહિ, પણ ફલવતી અને રસવતી પણ બની છે.

‘દસવેઆલિયં’ની જેમ જ ‘ઉત્તરજયણાણિ’માં પણ પ્રત્યેક અધ્યયનના પ્રારંભમાં પાંડિત્યપૂર્ણ આમુખ આપવામાં આવેલ છે, જેનાથી અધ્યયનના વિષયનો સાંગોપાંગ આભાસ મળી જાય છે. પ્રત્યેક આમુખ એક અધ્યયનપૂર્ણ નિબંધ જેવો છે. પ્રત્યેક અધ્યયનના અંતમાં તે અધ્યયનમાં રહેલ વિશેષ શબ્દો તથા વિષયો પર તુલનાત્મક વિમર્શ પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. પ્રયત્ન એવો કરવામાં આવ્યો છે કે કોઈપણ શબ્દ કે વિષય વિમર્શશૂન્ય ન રહે. ટિપ્પણાગત વિમર્શના સંદર્ભો પણ સપ્રમાણ નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

તેરાપંથના આચાર્યોની બાબતમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓએ પ્રાચીન ચૂર્ણિ, ટીકા વગેરે ગ્રંથોનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. વાસ્તવમાં તેની પાછળ તથ્ય ન હતું. સત્ય જ્યાં ક્યાંય હોય તે આદરણીય છે, એ જ તેરાપંથી આચાર્યોની દૃષ્ટિ રહી છે. ચતુર્થ આચાર્ય જયાચાર્ય પ્રાચીન ટીકાઓનો કેટલો ઉપયોગ કર્યો હતો તે તેમની ‘ભગવતી જોડ’ વગેરે રચનાઓથી પ્રગટ થાય છે. ‘દસવેઆલિયં’ તથા ‘ઉત્તરજયણાણિ’ તો આ વાતના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકાઓ વગેરેનો જેટલો ઉપયોગ પ્રથમવાર વાચનાપ્રમુખ આચાર્યશ્રી તુલસી તથા તેમના ચરણોમાં સંપાદન-કાર્યમાં લાગેલા યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ તથા તેમના સહયોગી સાધુઓએ કર્યો છે તેટલો કોઈપણ અઘાવધિ પ્રકાશિત સાનુવાદ સંસ્કરણમાં થયો નથી. સમગ્ર અનુવાદ અને લેખનકાર્ય અભિનવ કલ્પના સાથે થયેલ છે. મૌલિક ચિંતન પણ તેમાં કમ નથી. બહુશ્રુતતા અને ગંભીર અન્વેષણ પ્રતિ પૃષ્ઠ ઝળકે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે બે ભાગમાં પ્રકાશિત થનાર આ ગ્રંથ પાઠકોને નવી સામગ્રી પ્રદાન કરશે અને તેઓ આને ખૂબ આદર સાથે અપનાવી લેશે.

આભાર

આચાર્યશ્રીની સુદીર્ઘ દૃષ્ટિ અત્યંત ભેદક છે. જ્યાં એક બાજુ જન-માનસની આધ્યાત્મિક અને નૈતિક ચેતનાની જાગૃતિના વ્યાપક આંદોલનોમાં તેમની અમૂલ્ય જીવન-ક્ષણો વપરાઈ રહી છે, ત્યાં બીજી બાજુ આગમ-સાહિત્ય-ગત જૈન સંસ્કૃતિના મૂળ સંદેશને જન-વ્યાપી બનાવવાનો તેમનો ઉપક્રમ પણ અનન્ય અને સ્તુત્ય છે. જૈન-આગમોને અભિલષિત રૂપમાં ભારતીય તથા વિદેશી વિદ્વાનોની સંમુખ લાવી મુકવાની આકાંક્ષામાં વાચના પ્રમુખના રૂપમાં આચાર્યશ્રી તુલસીએ જે અથાગ પરિશ્રમ પોતાના ખભા પર લીધો છે, તેને માટે જૈન જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ભારતીય જનતા તેઓશ્રી પ્રત્યે કૃતજ્ઞ રહેશે.

યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞજીનું સંપાદન અને વિવેચનકાર્ય તથા તેરાપંથ-સંવના અન્ય વિદ્વાન મુનિવૃંદનો સક્રિય સહયોગ પણ સાથેસાથ અભિનંદનીય છે.

અમે આચાર્યશ્રી અને તેમના સાધુ-પરિવાર પ્રત્યે આ જન-હિતકારી પવિત્ર પ્રવૃત્તિ માટે નતમસ્તક છીએ.

દીપાવલી

લાડનું

શ્રીચંદ રામપુરિયા

કુલાધિપતિ

જૈન વિશ્વભારતી સંસ્થાન

સંપાદકીય

પ્રાચીન સાહિત્યનું સંપાદન

સંપાદનનું કાર્ય સરળ નથી — જેમણે આ દિશામાં કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓને આ હકિકત સુવિદિત છે. જેમની ભાષા અને ભાવવધારા આજની ભાષા અને ભાવવધારા વચ્ચે બહુ વ્યવધાન આવી ચૂકેલ છે તેવા બે-અઢી હજાર વર્ષ પુરાણા ગ્રંથોનું સંપાદનનું કાર્ય એથી ય જટિલ છે. ઈતિહાસની એ અપવાદ-રહિત ગતિ છે કે જે વિચાર કે આચાર જે આકારે જન્મે છે તે જ આકારે સ્થાયી રહેતો નથી. કાં તો તે મોટો બની જાય છે, કાં નાનો, આ હ્રાસ અને વિકાસની કહાણી જ પરિવર્તનની કહાણી છે. અને કોઈ પણ આકાર એવો નથી કે કૃત હોય અને પરિવર્તનશીલ ન હોય. પરિવર્તનશીલ ઘટનાઓ, તથ્યો, વિચારો અને આચારો માટે અપરિવર્તનશીલતાનો આગ્રહ મનુષ્યને અસત્ય તરફ લઈ જાય છે. સત્યનું કેન્દ્ર-બિંદુ એ છે કે જે કૃત છે, તે બધું પરિવર્તનશીલ છે. કૃત કે શાશ્વત પણ એવું શું છે કે જેમાં પરિવર્તનનો સ્પર્શ ન હોય? આ વિશ્વમાં જે છે, તે જ છે જેની સત્તા શાશ્વત અને પરિવર્તનની ધારાથી સર્વથા જુદી નથી.

શબ્દનો ધેરાવામાં બંધાનાર કોઈ પણ સત્ય એવું હોઈ શકે છે કે જે ત્રણે કાળે સમાનરૂપે પ્રકાશિત રહી શકે? શબ્દના અર્થનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ થાય છે — ભાષાશાસ્ત્રના આ નિયમને જાણનાર એવો આગ્રહ ન રાખી શકે કે બે હજાર વર્ષ જૂના શબ્દનો જે આજે પ્રચલિત છે એ જ અર્થ સાચો છે. ‘પાંખડ’ શબ્દનો જે અર્થ ગ્રંથો અને અશોકના શિલાલેખોમાં છે, તે આજના શ્રમજન-સાહિત્યમાં નથી. આજ તેનો અપકર્ષ થઈ ચૂક્યો છે. આગમ-સાહિત્યમાં સેંકડો શબ્દોની આ જ વાત છે કે તે બધા આજ મૌલિક અર્થનો પ્રકાશ આપતા નથી. આવી સ્થિતિમાં પ્રત્યેક ચિંતનશીલ વ્યક્તિ અનુભવી શકે છે કે પ્રાચીન સાહિત્યના સંપાદનનું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે.

મનુષ્ય પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને પોતાના પૌરુષથી ખેલે છે, આથી તે કોઈ પણ કાર્ય એટલા માટે છોડી નથી દેતો કે તે કાર્ય અધૂરું છે. જો આવી પલાયનવૃત્તિ તેણે રાખી હોત તો પ્રાપ્યની સંભાવના જ માત્ર ન થઈ જાત, પરંતુ આજ જે પ્રાપ્ત છે તે અતીતની કોઈ પણ ક્ષણે વિલુપ્ત થઈ જાત. આજથી હજાર વર્ષ પહેલાં નવાંગી ટીકાકાર અભ્યદેવસૂરિ સામે અનેક મુશ્કેલીઓ હતી. તેઓએ તેની ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે —

૧. સત્ સંપ્રદાય (અર્થ-બોધની સમ્યક્ ગુરુ-પરંપરા) પ્રાપ્ત નથી.
૨. સત્ ઊહ (અર્થની આલોચનાત્મક કૃતિ કે સ્થિતિ) પ્રાપ્ત નથી.
૩. અનેક વાચનાઓ (આગમિક અધ્યાયનની પદ્ધતિઓ) છે.
૪. પુસ્તકો અશુદ્ધ છે.
૫. અર્થ વિષયક મતભેદ પણ છે.

આ બધી મુશ્કેલીએ, હોવા છતાં પણ તેમણે પોતાના પ્રયત્ન છોડ્યો નહીં અને તેઓ કંઈક કરી ગયા.

મુશ્કેલીઓ આજ પણ ઓછી નથી, પરંતુ તેમના હોવા છતાં પણ આચાર્યશ્રી તુલસીએ આગળ સંપાદનનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધું.

આગમ-સંપાદનની પ્રેરણા અને સંકલ્પ

વિક્રમ સંવત ૨૦૧૧નું વર્ષ અને ચૈત્ર મહિનો. આચાર્યશ્રી તુલસી મહારાષ્ટ્રની યાત્રા કરી રહ્યા હતા. પૂનાથી નારાયણગાંવ તરફ જતાં-જતાં વચ્ચે એક દિવસનો પડાવ મંચરમાં થયો. આચાર્યશ્રી એક જૈન પરિવારના મકાનમાં ઊતર્યા હતા. ત્યાં માસિક પત્રોની ફાઈલો પડી હતી. ગૃહસ્વામીની અનુમતિ લઈને અમે તે વાંચી રહ્યાં હતા. સાંજની વેળા, લગભગ છ વાગ્યા હશે. હું એક પત્રના કોઈ ભાગનું નિવેદન કરવા માટે આચાર્યશ્રી પાસે ગયો. આચાર્યશ્રી પત્રો જોઈ રહ્યા હતા. જેવો હું પહોંચ્યો કે આચાર્યશ્રીએ ‘ધર્મદૂત’ના તાજાં અંકની તરફ સંકેત કરતાં પૂછ્યું—‘આ જોયું કે નહિ?’ મેં જવાબમાં નિવેદન કર્યું—‘નહિ, હજી નથી જોયું.’ આચાર્યશ્રી ખૂબ ગંભીર બની ગયા. એક ક્ષણ અટકી બોલ્યા—‘આમાં બૌદ્ધ પિટકોના સંપાદનની ઘણી મોટી યોજના છે. બૌદ્ધોએ આ દિશામાં પહેલાં જ ઘણું બધું કામ કર્યું છે અને અત્યારે પણ ઘણું કરી રહ્યાં છે.

જૈન આગમોનું સંપાદન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી હજુ થયું નથી અને હજુ પણ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી.’ આચાર્યશ્રીની વાણીમાં અંતર-વેદના ટપકી રહી હતી, પણ તેને પકડવામાં સમયની જરૂર હતી.

આગમ-સંપાદનનો સંકલ્પ

રાત્રિ-કાલીન પ્રાર્થના પછી આચાર્યશ્રીએ સાધુઓને આમંત્રિત કર્યા. તેઓ આવ્યા અને વંદના કરી પંક્તિબદ્ધ બેસી ગયા. આચાર્યશ્રીએ સાયંકાલીન ચર્ચા છેડતાં કહ્યું—‘જૈન-આગમોનો કાયાકલ્પ કરવામાં આવે તેવો સંકલ્પ થઈ રહ્યો છે. તેની પૂર્તિ માટે કાર્ય કરવું પડશે. બોલો, કોણ તૈયાર છે?’

બધાં હૈયાં એકીસાથે બોલી ઊઠ્યાં—‘બધાં તૈયાર છીએ.’

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું—‘મહાન કાર્ય માટે મહાન સાધના જોઈએ. કાલે જ પૂર્વતૈયારીમાં લાગી જાઓ, પોતપોતાની રુચિનો વિષય પસંદ કરો અને તેમાં ગતિ કરો.’

મંચરથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી સંગમનેર પહોંચ્યા. પહેલા દિવસે વ્યક્તિગત વાતચીત થતી રહી. બીજા દિવસે સાધુ-સાધ્વીઓની પરિષદ બોલાવવામાં આવી. આચાર્યશ્રીએ પરિષદ સંમુખ આગમ-સંપાદનના સંકલ્પની ચર્ચા કરી. આખી પરિષદ પ્રફુલ્લ થઈ ઊઠી. આચાર્યશ્રીએ પૂછ્યું—‘શું આ સંકલ્પને હવે નિર્ણયનું રૂપ આપવું જોઈએ?’

એકી અવાજે પ્રાર્થનાનો અવાજ નીકળી પડ્યો—‘જરૂર, જરૂર.’ આચાર્યશ્રી ઔરંગાબાદ પધાર્યા. સુરાણા-ભવન, ચૈત્ર શુક્લા ત્રયોદશી (વિ.સં. ૨૦૧૧), મહાવીર-જયંતિનું પુણ્ય પર્વ. આચાર્યશ્રીએ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા—આ ચતુર્વિધ-સંઘની પરિષદમાં આગમ-સંપાદનની વિધિવત્ ઘોષણા કરી.

આગમ-સંપાદનનો કાર્યારંભ

વિ.સં. ૨૦૧૨ શ્રાવણ માસ (ઉજ્જૈન ચાતુર્માસ)થી આગમ-સંપાદનનો કાર્યારંભ થઈ ગયો. ન તો સંપાદનનો કોઈ અનુભવ કે ન કોઈ પૂર્વતૈયારી. અકસ્માત ધર્મદૂતનું નિમિત્ત મળતાં આચાર્યશ્રીના મનમાં સંકલ્પ જાગ્યો અને તેને સોંએ શિરોધાર્ય કરી લીધો. ચિંતનની ભૂમિકાથી તો આને નરી ભાવુકતા જ કહેવી પડશે, પરંતુ ભાવુકતાનું મૂલ્ય ચિંતનથી કમ નથી. અમે અનુભવ-વિહીન હતા, પરંતુ આત્મવિશ્વાસ-શૂન્ય ન હતા. અનુભવ આત્મવિશ્વાસનું અનુગમન કરે છે, પરંતુ આત્મવિશ્વાસ અનુભવનું અનુગમન કરતો નથી.

પ્રથમ બે-ત્રણ વર્ષોમાં અમે અજ્ઞાત દિશામાં યાત્રા કરતા રહ્યા. પછી અમારી બધી દિશાઓ અને કાર્યપદ્ધતિઓ નિશ્ચિત અને સુસ્થિર બની ગઈ. આગમ-સંપાદનની દિશામાં અમારું કાર્ય સર્વાધિક વિશાળ અને ગુરુતર કઠણાઈઓથી ભરપૂર છે, આમ કહીને હું સહેજ પણ અતિશયોક્તિ કરી રહ્યો નથી. આચાર્યશ્રીના અદમ્ય ઉત્સાહ અને સમર્થ પ્રયત્ન વડે અમારું કાર્ય નિરંતર ગતિશીલ રહ્યું છે. આ કાર્યમાં અમને અન્ય અનેક વિદ્વાનોની સદ્ભાવના, સમર્થન અને પ્રોત્સાહન મળી રહેલ છે. મને વિશ્વાસ છે કે આચાર્યશ્રીની આ વાચના પૂર્વવર્તી વાચનાઓથી ઓછી અર્થસભર નહિ હોય.

સામૂહિક વાચના

જૈન પરંપરામાં વાચનાનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. આજથી ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં સુધી આગમની ચાર વાચનાઓ થઈ ચૂકી છે. દેવદ્વિગણે પછી કોઈ સુનિયોજિત આગમ-વાચના નથી થઈ. તેમના વાચના-કાળ દરમિયાન જે આગમો લખવામાં આવ્યાં હતાં તે આટલી લાંબી અવધિમાં ઘણાં અવ્યવસ્થિત થઈ ગયાં છે. તેમની પુનર્વ્યવસ્થા માટે આજે ફરી એક સુનિયોજિત વાચનાની અપેક્ષા હતી. આચાર્ય શ્રી તુલસીએ સુનિયોજિત સામૂહિક વાચના માટે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો, પરંતુ તે સફળ થયો નહીં. અંતે અમે એવા નિષ્કર્મ ઉપર પહોંચ્યા કે અમારી વાચના અનુસંધાનપૂર્ણ, શોધપૂર્ણ, તટસ્થ-દૃષ્ટિ-સમન્વિત તથા સપરિશ્રમ હશે તો તે આપમેળે જ સામૂહિક બની જશે. આ જ નિર્ણયના આધારે અમારું આ આગમ-વાચનાનું કાર્ય શરૂ થયું.

અમારી આ વાચનાના પ્રમુખ આચાર્યશ્રી તુલસી છે. વાચનાનો અર્થ અધ્યાપન છે. અમારી આ પ્રવૃત્તિમાં અધ્યાપન-કર્મનાં અનેક અંગો છે — પાઠનું અનુસંધાન, ભાષાન્તર, સમીક્ષાત્મક અધ્યયન, તુલનાત્મક અધ્યયન વગેરે વગેરે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં આચાર્યશ્રીનો અમને સક્રિય સહયોગ, માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન મળેલ અને આજ પણ તે અદૃશ્યરૂપે મળી

રહેલ છે. આ જ અમારું આ ગુરુતર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું શક્તિબીજ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૭માં 'ઉત્તરજગપણાણિ' બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયું હતું. પહેલા ભાગમાં મૂળ પાઠ, છાયા અને અનુવાદ તથા બીજા ભાગમાં માત્ર ટિપ્પણ અને અન્યાન્ય પરિશિષ્ટો. બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૮૩માં બન્ને ભાગમાં પ્રકાશિત થઈ. તેમાં ટિપ્પણ પાઠ સાથે જ સંલગ્ન હતાં. પ્રથમ ભાગમાં આગળના વીસ અધ્યયનો તથા બીજા ભાગમાં બાકીના સોળ અધ્યયનો, પ્રથમ આવૃત્તિમાં ટિપ્પણની સંખ્યા છસો હતી, બીજી આવૃત્તિમાં ટિપ્પણોની સંખ્યા ચૌદસો થઈ થઈ. પ્રસ્તુત તૃતીય આવૃત્તિમાં દ્વિતીય આવૃત્તિના બન્ને ભાગ સમાયેલા છે. આમાં નવ પરિશિષ્ટો છે—

૧. પદાનુક્રમ	૬. તુલનાત્મક અધ્યયન
૨. ઉપમા અને દષ્ટાંત	૭. ટિપ્પણ-અનુક્રમ
૩. સૂક્ત	૮. વિશેષ શબ્દ
૪. વ્યક્તિ-પરિચય	૯. પ્રયુક્ત ગ્રંથ
૫. ભૌગોલિક-પરિચય	

કૃતજ્ઞતા જ્ઞાપન

જેમના શક્તિશાળી હાથોનો સ્પર્શ પામીને નિષ્પ્રાણ પણ પ્રાણવંત બની જાય છે, તો ભલા આગમ સાહિત્ય - કે જે સ્વયં પ્રાણવંત છે તેમાં પ્રાણસંચાર કરવો તે કઈ મોટી વાત છે? મોટી વાત તો એ છે કે આચાર્યશ્રીએ તેમાં પ્રાણ-સંચાર મારી અને મારા સહયોગી સાધુ-સાધ્વીઓની અસમર્થ આંગળીઓ દ્વારા કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંપાદન કાર્યમાં અમને આચાર્યશ્રીનો આશીર્વાદ જ માત્ર નહોતો મળ્યો, તેમનું માર્ગદર્શન અને સક્રિય સહયોગ પણ મળ્યો હતો. આચાર્યવર્યે આ કાર્યને પ્રાથમિકતા આપી અને તેની પરિપૂર્ણતા માટે પોતાનો પર્યાપ્ત સમય પણ આપ્યો. તેઓના માર્ગદર્શન, ચિંતિત અને પ્રોત્સાહનનું પાથેય પામીને અમે અનેક દુસ્તર પારાઓનો પાર પામવા સમર્થ બન્યા છીએ.

હું આચાર્યશ્રી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા-જ્ઞાપન કરી ભાર-મુક્ત બનું તે કરતાં સારું એ છે કે આગળના દાર્ય માટે તેમના મૂક આશીર્વાદનું ભાથું મેળવી વધુ ભારે બનું.

આગમ-સંપાદનના કાર્યમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓનું યોગદાન રહ્યું છે. આજ પણ તેઓ આ સારસ્વત કાર્યમાં સંલગ્ન છે. આ આવૃત્તિની સમાયોજનામાં સર્વાધિક યોગ મુનિ દુલહરાજનો છે. અન્યાન્ય મુનિઓએ પણ યથાશક્તિ યોગ આપેલ છે. મુનિ શ્રીચંદ્રજી, મુનિ રાજેન્દ્રકુમારજી, મુનિ ધનંજયકુમારજીએ ટિપ્પણ-લેખનમાં યોગ આપેલ છે. સંસ્કૃત છાયા લેખનમાં સહયોગી રહ્યા છે-મુનિ સુમેરમલજી 'લાડનું' તથા મુનિ શ્રીચંદ્રજી 'કમલ'. ટિપ્પણ અનુક્રમનું પરિશિષ્ટ તૈયાર કર્યું છે મુનિ રાજેન્દ્રકુમારજી, મુનિ પ્રશાન્તકુમારજી તથા સમણી કુસુમપ્રજ્ઞાએ. મુનિ સુમેરમલજી 'સુદર્શન' પણ ઘુરુ વગેરે તપાસવામાં પોતાના સમય ફાળવ્યો છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત સંપાદનમાં અનેક મુનિઓની પવિત્ર અંગુલિઓનો યોગ રહ્યો છે. હું તે બધા પ્રત્યે સદ્ભાવના વ્યક્ત કરું છું. અને આશા રાખું છું કે આ મહાન કાર્યના આગળના ચરણમાં અધિક દક્ષતા પ્રાપ્ત કરી ગણાધિપતિ તુલસી દ્વારા પ્રારંભ કરાયેલ આ કાર્યને વધુ ગતિમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

આચાર્યશ્રી પ્રેરણાના અનંત સ્ત્રોત હતા. અમને આ કાર્યમાં તેઓની પ્રેરણા અને પ્રત્યક્ષ યોગ પ્રાપ્ત થયા હતા. એટલે અમારો માર્ગ સરળ બની ગયો હતો. આજ પણ પરોક્ષપણે તેમના જ શક્તિ-સંબલથી અમે આ કાર્યમાં નિયોજિત છીએ, ગતિમાન છીએ. તેમનો શાશ્વત આશીર્વાદ દીપ બનીને અમારો કાર્ય-પથ પ્રકાશિત કરતો રહે એ જ અમારી આશંસા છે.

૩૦ જૂન ૨૦૦૦

જૈન વિશ્વ ભારતી

લાડનું (રાજ.)

આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ

ભૂમિકા

૧. આગમ-સૂત્રોનું વર્ગીકરણ

જૈન આગમોનું પ્રાચીનતમ વર્ગીકરણ પૂર્વો અને અંગોના રૂપમાં મળે છે. પૂર્વો સંખ્યામાં ચૌદ હતા. અને અંગો બાર.

બીજું વર્ગીકરણ આગમ-સંકલન-કાલીન છે. તેમાં આગમોને બે વર્ગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે — અંગ-પ્રવિષ્ટ અને અંગ-બાહ્ય.

ત્રીજું વર્ગીકરણ આ બંનેની વચ્ચેનું છે. તેમાં આગમ-સાહિત્યના ચાર વર્ગો કરવામાં આવ્યા છે —

(૧) ચરણ-કરણાનુયોગ, (૨) ધર્મકથાનુયોગ, (૩) ગણિતાનુયોગ અને (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

એક વર્ગીકરણ સૌથી ઉત્તરવર્તી છે. તે અનુસાર આગમો ચાર વર્ગોમાં વિભાજિત થાય છે —

(૧) અંગ, (૨) ઉપાંગ, (૩) મૂલ અને (૪) છેદ.

નંદીના વર્ગીકરણમાં મૂલ અને છેદનો વિભાગ નથી. ઉપાંગ શબ્દ પણ અર્વાચીન છે. નંદીના વર્ગીકરણમાં આ અર્થનો ત્રાયક અનંગ-પ્રવિષ્ટ અથવા અંગ-બાહ્ય શબ્દ છે.

આગમોનું એક વર્ગીકરણ અધ્યયન-કાળની દ્રષ્ટિએ પણ કરવામાં આવ્યું છે. દિવસ અને રાતના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં વાંચવાના આવનારા આગમો ‘કાલિક’ તથા દિવસ અને રાતના ચારે પ્રહરમાં વાંચવામાં આવનારા આગમો ‘ઉત્કાલિક’ કહેવાય છે.

દશવેકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન અંગ-બાહ્ય આગમો છે. આ બન્ને ‘મૂલ-સૂત્ર’ કહેવાય છે.

૨. મૂલ-સૂત્ર

દશવેકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન ગણપર-કૃત નથી, એટલા માટે અંગ-બાહ્ય છે. તેમને ‘મૂલ’ શા માટે માનવામાં આવ્યાં છે તેનો કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી. અનેક વિદ્વાનોએ ‘મૂલ’ શબ્દની અનેક આનુમાનિક વ્યાખ્યાઓ કરી છે. “દશવેકાલિક : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન”માં આનો ઉલ્લેખ અમે કરી ચૂક્યા છીએ.

પ્રો. વિન્ટરનિત્ઝે ‘મૂલ’ શબ્દને ‘મૂલગ્રંથ’ના અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે. તેમનો અભિપ્રાય આવો છે — આ સૂત્રો પર અનેક टीकाઓ છે. તેમનાથી ‘મૂલગ્રંથ’નો ભેદ કરવા માટે તેમને ‘મૂલસૂત્ર’ કહેવામાં આવ્યાં. આ વાત પ્રામાણિક નથી. પ્રો.

૧. સમવાઓ, સમવાય ૧૪ : चउद्दस पुव्वा प० त०—

उप्यायपुव्वमग्गेणियं, च तइयं वीरियं पुव्वं ।

अत्थीनत्थिपवायं, तत्तो नाणप्पवायं च ॥

सच्चप्पवायपुव्वं, तत्तो आयप्पवायपुव्वं च ।

कम्मप्पवायपुव्वं, पच्चक्खवाणं भवे नवमं ॥

विज्जाअणुप्पवायं, अबंझपाणाउ वारसं पुव्वं ।

तत्तो किरियविसालं, पुव्वं तह बिंदुसार च ॥

૨. વહી, સમવાય ૮૮ : दुवालसंगे गणिपिडगे प० त०—

आयारे सूयगडे ठाणे समवाए विआहपण्णत्ती

णायाधम्मकहाओ उवासगदसाओ अंतगडदसाओ

अणुत्तरोववायिदसाओ पण्हावागरणाइं विवागसुर

विट्ठिवाए ।

૩. નંદી, સૂત્ર ૭૩ : अहवा तं समासओ दुविहं पण्णत्तं, तं जहा— अंगपविट्ठं अंगबाहिरं च ।

૪. ए हिस्ट्री ओफ इण्डियन लि०रेचर, भाग-२, पृ० ४६६, पाद-टिप्पणी-१ : Why these texts are called “root-Sutras” is not quite clear Generally the word mula is used in the sense of “fundamental text” in contradistinction to the commentary. Now as these are old and important commentaries in existence precisely in the case of these texts, they were probaly termed “Mula-texts.”

વિન્ટરનિલે પિંડનિર્યુક્તિ ને પણ 'મૂલ-વર્ગ'માં સમ્મિલિત કરેલ છે પરંતુ તેની અનેક ટીકાઓ નથી. જો અનેક ટીકાઓ હોવાના કારણે જ 'મૂલ-સૂત્ર'ની સંજ્ઞા આપવામાં આવે તો પિંડનિર્યુક્તિ આ વર્ગમાં આવી શકે નહિ.

ડૉ.સરપેન્ટિયર,^૧ ડૉ. જેરિનો^૨ અને પ્રો. પટવર્ધને^૩ 'મૂલ-સૂત્ર'નો અર્થ 'ભગવાન મહાવીરના મૂળ શબ્દોનો સંગ્રહ' કર્યો છે. પરંતુ આ પણ સંગત નથી. ભગવાન મહાવીરના મૂળ શબ્દોના કારણે જ કોઈ આગમને 'મૂલ' સંજ્ઞા આપવી હોય તો તે આચાર્યના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધને જ આપી શકાય. તે સહુથી પ્રાચીન અને મહાવીરના મૂળ શબ્દોનું સંકલન છે.

દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન મુનિની જીવનચર્યાના પ્રારંભમાં મૂળભૂત સંહાયકો બને છે તથા આગમોનું અધ્યયન તેમના જ પદનથી શરૂ થાય છે. એટલા માટે તેમને 'મૂલ-સૂત્ર'ની માન્યતા મળી એમ પ્રતીત થાય છે. ડૉ. શુબ્રિંગનો મત પણ આ જ છે.^૪

અમારો બીજો મત એ છે કે આમાં મુનિનાં મૂળ ગુણો — મહાવ્રત, સમિતિ વગેરેનું નિરૂપણ છે. આ દૃષ્ટિએ તેમને 'મૂલ-સૂત્ર'ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

૩. મૂલાચાર અને મૂલ-સૂત્ર

'મૂલાચાર' આચાર્ય વટકેર ની રચના છે.^૫ તેનાથી પણ ઉપરોક્ત મતની પુષ્ટિ થાય છે. મૂલાચારમાં મુનિના મૂળ આચારોનું નિરૂપણ છે. તેમાં ઉત્તરાધ્યયનનાં અનેક શ્લોકો સંગૃહીત છે.^૬

દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક તથા ઓધનિર્યુક્તિ-પિંડનિર્યુક્તિને 'મૂલ-સૂત્ર' વર્ગમાં સ્થાપિત કરનારા આચાર્યના મતમાં તે જ કલ્પના રહી છે જે કલ્પના આચાર્ય વટકેરનાં મતમાં 'મૂલાચાર'ના અધિકાર-નિર્માણમાં રહી છે. 'મૂલ-સૂત્રો'ના વિષયવસ્તુ સાથે જે અધિકારો તુલનીય છે, તે આ છે —

૧. લી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ભૂમિકા, પૃષ્ઠ ૩૨ : In the Buddhist work Mahavyutpatti 245, 1265 mulagrantha seems to mean 'original text', i.e. the words of Buddha himself. Consequently there can be no doubt whatsoever that the Jains too may have used mula in the sense of 'original text', and perhaps not so much in opposition to the later abridgments and commentaries as merely to denote the actual words of Mahavira himself.

૨. લ રિલીજીયન ડ જૈન, પૃં ૭૯ : The word Mula-Sutra is translated as "traces originaux."

૩. દશવૈકાલિક સૂત્ર : એ સ્ટડી, પૃં ૧૬ : We find however the word Mula often used in the sense "original text", and it is but reasonable to hold that the word Mula appearing in the expression Mulasutra has got the same sense. Thus the term Mulasutra would mean 'the original text', i.e. "the text containing the original words of Mahavira (as received directly from his

mouth)". And as a matter of fact we find, that the style of Mulasutras Nos. 1 and 3 (ઉત્તરાધ્યયન and દસવૈકાલિક) as sufficiently to justify the claim made in their original title, that they represent and preserve the original words of Mahavira.

૩. દશવૈકાલિક સૂત્ર, ભૂમિકા, પૃં ૩ : Together with the Uttarajjhaya (commonly called Uttarajjhaya Sutta) the Avassaganijjuti and the Pindaijjutti it forms a small group of texts called Mulasutta. This designation seems to mean that these four works are intended to serve the Jain monks and nuns in the beginning (મૂલ) of their career.

૫. મુનિ કલ્યાણવિજયજી ગણી ને 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર' પૃં ૩૪૩ પર 'મૂલાચાર' કી રચના-કાલ વિક્રમ કી સાતવીં શતાબ્દી કે આસ-પાસ માના હૈ ।

૬. મૂલાચાર, ૪૧૬૧ મિલાઈ—ઉત્તરાધ્યયન, ૩૬૧૨૫૭

મૂલાચાર, ૪૧૭૦ મિલાઈ—ઉત્તરાધ્યયન, ૩૬૧૨૫૮

મૂલાચાર, ૪૧૭૨ મિલાઈ—ઉત્તરાધ્યયન, ૩૬૧૨૬૦

મૂલાચાર, ૪૧૭૩ મિલાઈ—ઉત્તરાધ્યયન, ૩૬૧૨૬૧

(૧) મૂલ-ગુણાધિકાર	સરખાવો — દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન
(૨) સમાચારાધિકાર	સરખાવો — ઓઘનિર્બુક્તિ
(૩) પિંડશુદ્ધિઅધિકાર	સરખાવો — પિંડનિર્બુક્તિ
(૪) પડાવચ્ચકાધિકાર	સરખાવો — આવચક.

આ સાદૃશ્યના આધારે દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન વગેરેને ‘મૂલ-સૂત્ર’ના વર્ગમાં સમાવવાનું કારણ બુદ્ધિગમ્ય અને છે.

૪. મૂલ-સૂત્ર વર્ગની કલ્પના અને શ્રુત-પુરુષ

‘મૂલ-સૂત્ર’ વર્ગની કલ્પનાનું એક કારણ શ્રુત-પુરુષ(આગમ-પુરુષ) પણ હોઈ શકે છે. નંદી-ચૂર્ણમાં શ્રુત-પુરુષની કલ્પના કરવામાં આવી છે. પુરુષના શરીરમાં બાર અંગો હોય છે — બે પગ, બે જંઘ, બે ઊરુ, બે ગાત્રાર્ધ (ઉદર અને પીઠ), બે ભુજાઓ, ગ્રીવા અને શિર. આગમ-સાહિત્યમાં જે બાર અંગો છે, તે જ શ્રુત-પુરુષના બાર અંગો છે.^૧

અંગ-બાહ્ય શ્રુત-પુરુષના ઉપાંગો સ્થાનીય છે. આ પરિકલ્પના અંગ-પ્રવિષ્ટ અને અંગ-બાહ્ય આ બે આગમિક વર્ગોના આધારે કરવામાં આવી છે. તેમાં ‘મૂલ’ અને ‘છેદ’ ની કોઈ ચર્ચા નથી. હરિભદ્રસૂરિ(વિક્રમની ૮મી શતાબ્દી) અને આચાર્ય મલયગિરિ (વિક્રમની ૧૩મી શતાબ્દી)ના સમય સુધી પણ શ્રુત-પુરુષની કલ્પનામાં અંગ-પ્રવિષ્ટ અને અંગ-બાહ્ય — આ બે જ પરિપાચ્ય રહ્યા છે. આ બન્ને આચાર્યોએ ચૂર્ણનું અનુસરણ કર્યું છે. તેમાં કોઈ નવી વાત ઉમેરી નથી.^૨ આચાર્ય મલયગિરિએ તો અંગ-પ્રવિષ્ટ તથા આચાર્ય વગેરેને પણ ‘મૂલ-ભૂત’ કહ્યાં છે.^૩ શ્રુત-પુરુષની પ્રાચીન રેખાકૃતિઓમાં અંગ-પ્રવિષ્ટ શ્રુતની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે —

૧. જમણો પગ — આચાર્યારંગ	૪. ડાબી જંઘ — સમવાયારંગ
૨. ડાબો પગ — સૂત્ર કૃતારંગ	૫. જમણો ઊરુ — ભગવતી
૩. જમણી જંઘ — સ્થાનાંગ	૬. ડાબો ઊરુ — જ્ઞાતાધર્મકથા
૭. ઉદર — ઉપાસકદશા	૧૦. ડાબો હાથ — પ્રજ્ઞનવ્યાકરણ
૮. પીઠ — અંતકુદશા	૧૧. ગ્રીવા — વિપાક
૯. જમણો હાથ — અનુતરોપપાતિકદશા	૧૨. શિર — દષ્ટિવાદ

આ સ્થાપના અનુસાર પણ મૂલ-સ્થાનીય (ચરણ-સ્થાનીય) આચાર્યારંગ અને સૂત્રકૃતારંગ છે.^૪

શ્રુત-પુરુષની અન્ય રેખાકૃતિઓમાં સ્થાપના ભિન્ન પ્રકારે મળે છે. તેમાં મૂલ-સ્થાનીય ચાર સૂત્રો છે — આવચક, દશવૈકલિક, પિંડનિર્બુક્તિ અને ઉત્તરાધ્યયન. નંદો અને અનુયોગદ્વારને ત્યાંબ્યા-ગ્રંથો (અથવા ચૂલિકા-સૂત્રો)ના રૂપમાં ‘મૂલ’થી પણ નીચે પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે.^૫

પિસ્તાલીસ આગમો ને પ્રદર્શિત કરનારી શ્રુત-પુરુષની રેખાકૃતિ ઘણી અર્વાચીન છે. જો આની કોઈ પ્રાચીન રેખાકૃતિ મળતી હોય તો વિષયની પ્રામાણિક જાણકારી થઈ શકે. જે સમયે પિસ્તાલીસ આગમોની માન્યતા સ્થિર થઈ, તેની આજુબાજુના કે તે જ સમયે, સંભવ છે કે શ્રુત પુરુષની સ્થાપનામાં પણ પરિવર્તન થયું. ચૂર્ણ-કાલીન શ્રુત-પુરુષના ‘મૂલ-સ્થાન’ (ચરણ-સ્થાન)નાં આચાર્યારંગ અને સૂત્રકૃતારંગ હતાં. ઉત્તર-કાલીન શ્રુત-પુરુષના ‘મૂલ-સ્થાન’માં દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયન

૧. નંદી ચૂર્ણ, પૃં ૪૭ : ઇચ્છેતસ્સ સુતપુરિસસ્સ જં સુતં
અંગભાગઠિતં તં અંગવિદુઃ ભણ્ણઙ્ઞં ।

૨. નંદી, હરિભદ્રીય વૃત્તિ, પૃં ૧૦ ।

૩. નંદી, મલયગિરીયા વૃત્તિ, પૃં ૨૦૩ : યદ્ ગણધરદેવકૃત
તંદગપ્રવિષ્ટં મૂલભૂતમિત્યર્થઃ, ગણધરદેવા હિ

મૂલભૂતમાચાર્યારિકં શ્રુતમુપરચયન્તિ ।

૪. શ્રી આગમ પુસ્તકનું રહસ્ય, પૃં ૫૦ કે સામને (શ્રી ઉદયપુર,
મેવાડ ક હસ્તલિખિત ભણ્ણાર સે પ્રાપ્ત પ્રાચીન) શ્રી આગમ
પુસ્તક કા ચિત્ર ।

૫. શ્રી આગમ પુસ્તકનું રહસ્ય, પૃં ૧૪ તથા ૪૧ કે સામને વાલા
ચિત્ર ।

આવી ગયા. તેમને 'મૂલ-સૂત્ર' માનવાનો આ સર્વાધિક સંભાવિત હેતુ છે.

પ. અધ્યયન-ક્રમનું પરિવર્તન અને મૂલ-સૂત્ર

આગમિક-અધ્યયનના ક્રમમાં જે પરિવર્તન થયું, તેનાથી પણ આની પુષ્ટિ થાય છે. દશવૈકલિકની રચના પહેલાં આચારાંગની પછી ઉત્તરાધ્યયન ભજવામાં આવતું હતું. દશવૈકલિકની રચના થયા પછી દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયન ભજાવા લાગ્યા.

પ્રાચીન કાળમાં આચારાંગનાં પ્રથમ અધ્યયન 'શસ્ત્ર-પરિજ્ઞા' નું અધ્યયન કરાવીને શૈક્ષની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવતી હતી અને પછી તે દશવૈકલિકના ચતુર્થ અધ્યયન 'ષ્ટ્વણનિકા'નું અધ્યયન કરાવીને કરાવા લાગી.

પ્રાચીન કાળમાં આચારાંગનાં દ્વિતીય અધ્યયનનાં પંચમ ઉદ્દેશના 'આમગંધ' સૂત્રનું અધ્યયન કર્યા પછી મુનિ 'પિંડકલ્પી' બનતો. પછી તે દશવૈકલિકના પાંચમાં અધ્યયન 'પિંડેષણ'નાં અધ્યયન પછી પિંડકલ્પી થવા લાગ્યો.^૧

આ ત્રણે તથ્યો એ વાતના સાક્ષી છે કે એક કાળે આચારાંગનું સ્થાન દશવૈકલિકે લઈ લીધું. આચારની જાણકારી માટે આચારાંગ મૂળભૂત હતું, તેવી જ રીતે દશવૈકલિક આચાર-જ્ઞાન માટે મૂળભૂત બની ગયું. સંભવ છે કે શરૂઆતમાં ભજવામાં આવતું હોવાને કારણે તથા મુનિની અનેક મૂળભૂત પ્રવૃત્તિઓનું ઉદ્બોધક હોવાને કારણે તેને 'મૂલ-સૂત્ર' ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી.

૬. મૂલ-સૂત્રોની સંખ્યા

૧. ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે 'સમાચારી શતક' માં (રચના-કાલ વિક્રમ સં. ૧૬૭૨) 'મૂલ-સૂત્ર' ચાર માન્યા છે — (૧) દશવૈકલિક, (૨) ઓધનિર્યુક્તિ (૩) પિંડનિર્યુક્તિ અને (૪) ઉત્તરાધ્યયન.

૨. ભાવપ્રભસૂરિ(૧૮મી શતાબ્દી) એ પણ 'મૂલ-સૂત્ર' ચાર માન્યા છે — (૧) ઉત્તરાધ્યયન, (૨) આવશ્યક, (૩) પિંડનિર્યુક્તિ-ઓધનિર્યુક્તિ અને (૪) દશવૈકલિક.^૨ આ નામો ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે આપેલા નામોથી જુદા છે. આમાં પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓધનિર્યુક્તિને એક માનીને 'આવશ્યક' ને પણ 'મૂલ-સૂત્ર' માનવામાં આવેલ છે.

૩. સ્થાનકવાસી^૩ અને તેરાપંથ^૪ સંપ્રદાયમાં ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, નંદી અને અનુયોગદ્વાર — આ ચાર સૂત્રોને 'મૂલ' માનવામાં આવેલ છે.

૪. આધુનિક વિદ્વાનોએ 'મૂલ-સૂત્ર'ની સંખ્યા અને ક્રમ વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે માનેલ છે —

(ક) પ્રો. વેબર અને પ્રો. બુલર — ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક અને દશવૈકલિકને 'મૂલ-સૂત્ર' ઠરાવે છે.

(ખ) પ્રો. શરપેન્ટિયર, ડો. વિન્ટરનિત્ઝ અને ડો. ગેરિનો — ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક, દશવૈકલિક અને પિંડનિર્યુક્તિને 'મૂલ-સૂત્ર' માને છે.

(ગ) ડો. શુબ્રિંગ — ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, આવશ્યક, પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓધનિર્યુક્તિને 'મૂલ-સૂત્ર' તરીકે ઓળખાવે છે.^૫

(ઘ) પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયા — આવશ્યક, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, દશવૈકલિક-ચૂલિકાઓ, પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓધનિર્યુક્તિને 'મૂલ-સૂત્ર' કહે છે.^૬

૧. વ્યવહારભાષ્ય, ઉદ્દેશક ૩, ગાથા ૧૭૬ :

આચારસ્સ ડ ઉવરિં, ઉત્તરજ્ઞયણા ડ આસિ પુલ્લં તુ ।
દસવેયાલિય ઉવરિં, ડયાણિં કિં તે ન હોતી ડ ॥

૨. વહી, ઉદ્દેશક ૩, ગાથા ૧૭૪ :

પુલ્લં સત્થપરિણા, અધીય પઢિયાઇ હોડ ઉવટ્ટવણા ।
ઈર્ણિહ ચ્છજ્જીવણયા, કિં સા ડ ન હોડ ઉવટ્ટવણા ॥

૩. વહી, ઉદ્દેશક ૩, ગાથા ૧૭૫ :

બિતિતંમિં બંધચેરે, પંચમઉદ્દેસ આમગંધમ્મિ ।
સુત્તમિ પિંડકપ્પી, ઇઇ પુણ પિંડસણાણો ॥

૪. જૈનધર્મવસ્તોત્ર, શ્લોક ૩૦ કરી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ-અથ ઉત્તરાધ્યયન-
આવશ્યક-પિંડનિર્યુક્તિ : તથા ઓધનિર્યુક્તિ-દશવૈકલિક—
ઇતિ ચત્વારિ મૂલસૂત્રાણિ ।

૫. શ્રી રત્નમુનિ સ્મૃતિ ગ્રન્થ, આગમ ઓર વ્યાખ્યા સાહિત્ય, પૃષ્ઠ ૨૭ ।

૬. શ્રી મજ્જયાચાર્ય કૃત પ્રશ્નોત્તર તત્ત્વબોધ, આગમધિકાર, પૃ૦ ૭૩-૭૪ ।

૭. ઇ હિસ્ટ્રી ઓફ ડી કેનોનિકલ્સ લિટરેચર ઓફ ડી જૈન્મ, પૃષ્ઠ ૪૪-૪૫ ।

૮. વહી, પૃષ્ઠ ૪૮ ।

ઉપરોક્ત બંધા મતોનું સંકલન કરતાં મૂલ-સૂત્રોની સંખ્યા આઠ થઈ જાય છે — આવશ્યક, દશવૈકાલિક, દશવૈકાલિક-યૂલિકાઓ, ઉત્તરાધ્યયન, પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ, અનુયોગદ્વાર અને નંદી.

આગમોના વર્ગીકરણમાં આવશ્યકનું સ્થાન ઘણું મહત્વપૂર્ણ છે. અનંગ-પ્રવિષ્ટ આગમોના બે વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં પહેલો આવશ્યક અને બીજો આવશ્યક-વ્યતિરિક્ત છે. દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન વગેરે આગમો બીજા વિભાગની અંદર આવે છે, જ્યારે આવશ્યકનું પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન છે. એટલા માટે તેને ‘મૂલ-સૂત્રો’ની સંખ્યામાં સંમિલિત કરવાનું કોઈ કારણ જણાતું નથી.

ઓઘનિર્યુક્તિ અને પિંડનિર્યુક્તિ — આ બંને આગમો નથી, પરંતુ વ્યાખ્યા-ગ્રંથો છે. પિંડનિર્યુક્તિ દશવૈકાલિકના પાંચમાં અધ્યયન — પિંડપણા — ની વ્યાખ્યા છે. ઓઘનિર્યુક્તિ ઓઘ-સમાચારીની વ્યાખ્યા છે. તે આવશ્યક નિર્યુક્તિનો એક અંશ છે. વિસ્તૃત ક્લેવર હોવાને કારણે તેને જુદા ગ્રંથનું રૂપ આપવામાં આવ્યું.^૧ એટલા માટે તેમને ‘મૂલ-સૂત્રો’ની સંખ્યામાં સામેલ કરવાને બદલે દશવૈકાલિક અને આવશ્યકનાં સહાયક ગ્રંથોના રૂપમાં સ્વીકારવા તે અધિક સંગત લાગે છે. અનુયોગદ્વાર અને નંદી — આ બંને યૂલિકા-સૂત્રો છે. તેમને ‘મૂલ-સૂત્ર’ વર્ગમાં રાખવાનો કોઈ હેતુ નથી. સંભવ છે કે બત્રીસ સૂત્રોની માન્યતાની સાથે (વિક્રમ ૧૬મી શતાબ્દીમાં) તેમને ‘મૂલ-સૂત્ર’ વર્ગમાં રાખવામાં આવ્યા હોય. શ્રીમદ્ જયાર્ય પૂર્વ પ્રચલીત પરંપરા અનુસાર અનુયોગદ્વાર અને નંદીને ‘મૂલ-સૂત્ર’ માન્યા છે પરંતુ તે પર તેમણે પોતાના તરફથી કોઈ મીમાંસા કરી નથી.

આ રીતે ‘મૂલ-સૂત્ર’ની સંખ્યા છેલ્લે બે રહે છે — દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન.

૭. મૂલ-સૂત્રોનો વિભાજન-કાળ

દશવૈકાલિકની નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ અને હારિભદ્રીય વૃત્તિમાં મૂલ-સૂત્રોની કોઈ ચર્ચા નથી.

આ જ રીતે ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ અને શાંત્યાચાર્યકૃત બૃહદ્વૃત્તિમાં પણ તેમની કોઈ ચર્ચા નથી.

આનાથી એ સ્પષ્ટ છે કે વિક્રમની ૧૧મી શતાબ્દી સુધી ‘મૂલ-સૂત્ર’વર્ગની સ્થાપના થઈ ન હતી.

ધનપાલનો અસ્તિત્વ-કાળ ૧૧મી શતાબ્દી છે. તેમણે ‘શ્રાવક-વિધિ’માં પિસ્તાલીસ આગમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ તેનાથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે ધનપાલની પહેલાં જ આગમોની સંખ્યા પિસ્તાલીસ નિર્ધારિત થઈ ચૂકી હતી. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ(વિ. ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત વિચારસાર-પ્રકરણમાં પણ આગમોની સંખ્યા પિસ્તાલીસ છે, પરંતુ તેમાં ‘મૂલ-સૂત્ર’ વિભાગ નથી. તેમાં અગિયાર અંગો અને ચોત્રીસ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૩

પ્રભાવક-ચરિતમાં અંગ, ઉપાંગ, મૂલ અને છેદ — આગમોનાં આવા ચાર વિભાગો મળે છે.^૪ તે વિક્રમ સંવત ૧૩૩૪ની રચના છે.

આમાંથી એમ ફલિત થાય છે કે ‘મૂલ-સૂત્ર’ વર્ગની સ્થાપના ૧૪મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ચૂકી હતી. પછી ઉપાધ્યાય સમયસુંદરના સામાચારી શતકમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૫

૮. દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયનનું સ્થાન

જૈન-આગમોમાં દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયનનું સ્થાન બહુ મહત્વપૂર્ણ છે. શ્વેતાંબર અને દિગંબર — બન્ને પરંપરાઓના આચાર્યોએ તેમનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. દિગંબર-સાહિત્યમાં અંગ-બાહ્યનાં ચૌદ પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં સાતમું દશવૈકાલિક અને આઠમું ઉત્તરાધ્યયન છે.^૬

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૬૬૫, વૃત્તિ પત્ર ૩૪૧ : સામ્પ્રતમોઘનિર્યુક્તિર્વક્તવ્યા, સા ચ મહત્વાત્ પૃથગ્ગ્રન્થાતરસ્થા કૃતા ।

૨. સમયસુંદર ગણી વિરચિત શ્રી ગાથાસહસ્રી મેં ધનપાલ કૃત ‘શ્રાવક વિધિ’ કા ઉદ્ધરણ હૈ : उसमें पाठ आता है— पणयालीस आगम (श्लोक २१७, पृ० १८) ।

૩. વિચારલેસ, ગાથા ૩૪૪-૩૫૧ ।

૪. પ્રભાવકચરિતમ્, દૂસરા આર્યરક્ષિત પ્રબન્ધ ૨૪૧ :

ततश्चतुर्विधः कार्योऽनुयोगोऽतः पर मया ।

ततोऽङ्गपाङ्गमूलाख्यग्रन्थच्छेदकृतागमः ॥

૫. સમાચારી શતક, પત્ર ૭૬ ।

૬. (ક) કષાયપાહુડ (જલધવલા સહિત) ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૧૩૧૨૫ : दसवेयालिय उत्तरज्झयणं ।

(ખ) ગોમ્પટસાર (જીવ-કાણ્ડ), ગાથા ૩૬૭ : दसवेयालं च उत्तरज्झयणं ।

શેતાંબર-સાહિત્યમાં અંગ-બાહ્ય શ્રુતના બે મુખ્ય વિભાગો છે — (૧) કાલિક અને (૨) ઉત્કાલિક. કાલિક સૂત્રોની ગણનામાં પહેલું સ્થાન ઉત્તરાધ્યયનનું અને ઉત્કાલિક સૂત્રોની ગણનામાં પહેલું સ્થાન દશવૈકાલિકનું છે.^૧

૯. ઉત્તરાધ્યયન

આલોચ્યમાન આગમનું નામ 'ઉત્તરાધ્યયન' છે. તેમાં બે શબ્દો છે — 'ઉત્તર' અને 'આધ્યયન'. સમવાયોગના — એ વાક્યમાં ઉત્તરાધ્યયના 'છત્રીસ અધ્યયન' પ્રતિપાદિત નથી થયેલ, પરંતુ 'છત્રીસ ઉત્તર અધ્યયન' પ્રતિપાદિત થયેલ છે. નંદીમાં પણ 'ઉત્તરજ્ઞયણાઈ' એવું બહુવચનાત્મક નામ મળે છે.^૨ ઉત્તરાધ્યયના અંતિમ શ્લોકમાં પણ — 'છત્રીસં ઉત્તરજ્ઞાણ' — એવું બહુવચનાત્મક નામ મળે છે.^૩ નિર્યુક્તિકારે 'ઉત્તરાધ્યયન'નો બહુવચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે.^૪ ચૂર્ણિકારે છત્રીસ ઉત્તરાધ્યયને એક શ્રુતસ્કંધ (એક ગ્રંથરૂપ)માં સ્વીકાર કર્યો છે. છતાં પણ તેમણે તેનું નામ બહુવચનાત્મક માન્યું છે.^૫

આ બહુવચનાત્મક નામથી એવું કલિત થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયનોનો સંગ્રહમાત્ર છે, એક-કર્તૃક એક ગ્રંથ નથી.

'ઉત્તર' શબ્દ 'પૂર્વ' સાપેક્ષ છે. ચૂર્ણિકારે પ્રસ્તુત અધ્યયનોની ત્રણ રીતે યોજના કરી છે —

(૧) સ-ઉત્તર — પહેલું અધ્યયન

(૨) નિરુત્તર — છત્રીસમું અધ્યયન

(૩) સ-ઉત્તર— વચ્ચેના બધાં અધ્યયનો

પરંતુ 'ઉત્તર' શબ્દથી આ અર્થ-યોજના ચૂર્ણિકારની દૃષ્ટિએ અધિકૃત નથી. તેમની દૃષ્ટિએ અધિકૃત અર્થ એ જ છે જે નિર્યુક્તિકારે પ્રસ્તુત કરેલ છે. નિર્યુક્તિકાર અનુસાર પ્રસ્તુત અધ્યયનો આચારાંગના ઉત્તરકાળમાં વાંચવામાં આવતા હતા. એટલા માટે તેમને 'ઉત્તર અધ્યયનો' કહેવામાં આવ્યાં.^૬ શ્રુતકેવળી શયંભવ (વીર-નિર્વાણ સં. ૯૮)ની પછી આ અધ્યયનો દશવૈકાલિકના ઉત્તરકાળમાં વંચાવા લાગ્યાં.^૭ એટલા માટે તે 'ઉત્તર અધ્યયનો' જ બની રહ્યાં. આ 'ઉત્તર' શબ્દની આ વ્યાખ્યા સંગત પ્રતીતિ થાય છે.

દિગંબર આચાર્યોએ પણ 'ઉત્તર' શબ્દની અનેક દૃષ્ટિકોણથી વ્યાખ્યા કરી છે. ધવલાકાર (વિ. ૯મી શતાબ્દી)ના મતાનુસાર 'ઉત્તરાધ્યયન' ઉત્તર-પદોનું વર્ણન કરે છે. આ 'ઉત્તર' શબ્દ સમાધાન-સૂચક છે.^૮

અંગપણ્ણતિ (વિ. ૧૬મી શતાબ્દી)ના આધારે 'ઉત્તર' શબ્દના બે અર્થો કલિત થાય છે —

(૧) ઉત્તરકાલ — કોઈ ગ્રંથની પછી વાંચવામાં આવનાર અધ્યયન

૧. નંદી, સૂત્ર ૭૭, ૭૮ :

સે કિં તં ઉક્કલિયં ? ઉક્કલિયં અણેગવિહં પણ્ણતં,

તં જહા—દસવેયાલિય.... ।

સે કિં તં કાલિયં ? કાલિયં અણેગવિહં પણ્ણતં,

તં જહા—ઉત્તરજ્ઞયણાઈ.... ।

૨. સમવાઓ, સમવાય ૩૬ ।

૩. નંદી, સૂત્ર ૭૮ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ૩૬/૨૬૮ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૪ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૮ : એતેસિં ચેવ છત્રીસાણ
ઉત્તરજ્ઞયણાણં સમુદયસમિતિસમાગમેણં ઉત્તરજ્ઞયણ-
ભાવસુત્તવ્થંધેતિ લબ્ધં, તાણિ પુણ છત્રીસં ઉત્તરજ્ઞયણાણિ
ડમેહિં નામેહિં અણુગંત્ત્વાણિ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૬ : વિણયસુયં સઉત્તરં જીવાજીવાભિગમો
ણિસ્તરો, સર્વોત્તરં ઇત્યર્થઃ સેસજ્ઞયણાણિ સુઉત્તરાણિ
ણિસ્તરાણિ ય, કહં ? પરીસહા વિણયસુયસ્સ ઉત્તરા
ચઠંગિજ્જસસ તુ પુલ્લા ઇતિ કાઠં ણિસ્તરા ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩ :

કમ્મઉત્તરેણ યગયં આચારસ્સેવ ઉવરિમાઈં તુ ।

તમ્હા ઉ ઉત્તરાં ખલુ અજ્ઞયણાં હુંતિ ણાયલ્લા ॥

૯. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫, : વિશેષશ્રાવ્યં યથા—શય્યામ્ભવં
યાવદેષ ક્રમઃ, તદાડરતસ્તુ દશવૈકાલિકોત્તરકાલં પઠ્યન્ત
ઇતિ ।

(૨) ઉત્તર -- પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપનારું અધ્યયન.^૧

આ અર્થો પણ 'ઉત્તર' અને 'અધ્યયનો' વચ્ચેના સંબંધમાં રહેલી વાસ્તવિકતા પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

ઉત્તરાધ્યયનમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલીથી લખાયેલાં પાંચ અધ્યયનો છે — ૮, ૧૬, ૨૩, ૨૫ અને ૨૮. આંશિક રૂપે કેટલાક પ્રશ્નોત્તરો અન્ય અધ્યયનોમાં પણ છે. આ દૃષ્ટિએ 'ઉત્તર'નો સમાધાન-સૂચક અર્થ સંગત હોવા છતાં પણ પૂર્ણપણે વ્યાપ્ત નથી.

'ઉત્તરકાલ' વાંચી અર્થ સંગત હોવાની સાથે સાથે પૂર્ણપણે વ્યાપ્ત પણ છે, એટલા માટે આ 'ઉત્તર'નો મુખ્ય અર્થ આ જ પ્રતીત થાય છે.

૧૦. ઉત્તરાધ્યયન : રચનાકાળ અને કર્તૃત્વ

ઉત્તરાધ્યયન એક કૃતિ છે. કોઈ પણ કૃતિ શાશ્વત નથી હોતી, એટલે એવો પ્રશ્ન પણ સ્વાભાવિક છે કે તેના કર્તા કોણ છે? આ પ્રશ્નનો સહુ પ્રથમ વિચાર નિર્યુક્તિકારે કર્યો છે. ચૂર્ણિકારે પણ આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉઠાવ્યો છે. 'નિર્યુક્તિકારની દૃષ્ટિએ ઉત્તરાધ્યયન એક-કર્તૃક કૃતિ નથી. તેમના મતે ઉત્તરાધ્યયનના અધ્યયનો કર્તૃત્વની દૃષ્ટિએ ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે —

(૧) અંગપ્રભવ, (૨) જિન-ભાષિત, (૩) પ્રત્યેકબુદ્ધ-ભાષિત અને (૪) સંવાદ-સમુત્થિત.^૩

બીજું અધ્યયન અંગપ્રભવ માનવામાં આવ્યું છે. નિર્યુક્તિકાર અનુસાર તે કર્મપ્રવાદ પૂર્વેના સત્તરમાં પ્રાભૂતમાંથી ઉદ્ભવ કરાયેલ છે. 'દસમું અધ્યયન જિન-ભાષિત છે.' આઠમું અધ્યયન પ્રત્યેકબુદ્ધ-ભાષિત છે. 'નવમું અને ત્રેવીસમું બે અધ્યયનો સંવાદ-સમુત્થિત છે.' તે અધ્યયનો ચૂર્ણિકાર અને બૃહદ્વૃત્તિકાર દ્વારા ઉદાહૃત છે.

ઉત્તરાધ્યયનની મૂળ રચના પર નજર નાખીએ તો તેના કર્તૃત્વ પર કંઈક પ્રકાશ પડે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ગદ્યાત્મક અધ્યયનો ત્રણ છે — બીજું, સોળમું અને ઓગણીસમું.

બીજા અધ્યયનનું પ્રારંભિક વાક્ય છે — 'સુચં મે, આડસં ! તેણ ભગવયા એવમક્ષાયં — ઇહં ખલુ બાવીસં પરીસહા સમણેણ ભગવયા મહાવીરેણ કાસવેણં પવેડયા ।'

સોળમા અધ્યયનનું પ્રારંભિક વાક્ય છે — 'સુચં મે, આડસં ! તેણ ભગવયા એવમક્ષાયં — ઇહં ખલુ થેરેહિં ભગવંતેહિં દસં બંધચેરસમાહિટાણા પણ્ણત્તા ।'

ઓગણત્રીસમા અધ્યયનનું પ્રારંભિક વાક્ય છે — 'સુચં મે, આડસં ! તેણ ભગવયા એવમક્ષાયં — ઇહં ખલુ સમ્મતપરક્કમે નામ અજ્ઞયણે સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં કાસવેણં પવેડયા ।'

આ પ્રારંભિક વાક્યો ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે બીજું અને ઓગણત્રીસમું એ બે અધ્યયનો મહાવીર દ્વારા નિરૂપિત

૧. ધવલા, પૃષ્ઠ ૧૭ (સહારનપુર પ્રતિ, લિખિત) : ઉત્તરજ્ઞયણં ઉત્તરપદાણિ વણ્ણેડ ।

૨. અંગપણ્ણત્તિ ૩૧૨૫, ૨૬ ઉત્તરાણિ અહિજ્જંતિ, ઉત્તરજ્ઞયણં પદં જિણિદેહિં ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૬ : એસાણિ પુણં ઉત્તરજ્ઞયણાણિ કઓ કેણ વા ભાસિયાણિત્તિ ?

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૪ :

અંગપ્પભવા જિણભાસિયા ય પત્તેયબુદ્ધસંવાયા ।

વંધે મુક્કલે ય કયા છત્તીસં ઉત્તરજ્ઞયણા ॥

૫. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૬૧ :

કમ્પણ્ણવાયપુલ્લે સત્તરસે પાહુડંમિ જં સુત્તં ।

સણયં સોદાહરણં તં ચેવ ઇહંપિ ણાયલ્લં ॥

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭ : જિણભાસિયા જહા દુમપત્તગાદિ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫ : જિનભાષિતાણિ યથા દુમપુણ્ણિક્કાધ્યયનમ્ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭ : પત્તેયબુદ્ધભાસિયાણિ જહા કાવલિજ્જાદિ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫ : પ્રત્યેકબુદ્ધાઃ—કપિલાદયઃ તેભ્ય ઉત્પન્નાણિ યથા કાપિલીયાધ્યયનમ્ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭ : સંવાઓ જહા ણમિપલ્લજ્જા કેસિગોયમેજ્જં ચ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫ : સંવાદઃ—સદ્ગત-પ્રશ્નોત્તરવચનસ્વસ્તત ઉત્પન્નાણિ, યથા—કેશિગૌતમીયમ્ ।

છે અર્થાત્ જિન-ભાષિત છે અને સોળમું અધ્યયન સ્થવિર-વિરચિત છે.

નિર્યુક્તિમાં બીજા અધ્યયનને કર્મપ્રવાદ-પૂર્વમાંથી નિર્પૂઢ માનવામાં આવ્યું છે અને તેના પ્રારંભિક વાક્ય ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે તે જિન-ભાષિત છે.

નિર્યુક્તિકારના ચાર વર્ગોના આધારે કર્તૃત્વ પર કોઈ પ્રકાશ પડતો નથી; પરંતુ વિષય-વસ્તુ પર પ્રકાશ પડે છે. દસમા અધ્યયનનું વિષય-વસ્તુ ભગવાન મહાવીર દ્વારા કથિત છે. પરંતુ તે અધ્યયનના કર્તા ભગવાન મહાવીર નથી — એવું તે અધ્યયનના અંતિમ વાક્ય — ‘બુદ્ધસ્સ નિસમ્મ ભાસિયં’ થી સ્પષ્ટ લાગે છે.

એ જ રીતે બીજા અને ઓગણત્રીસમા અધ્યયનના પ્રારંભિક વાક્યો પરથી પણ એ જ તથ્ય પ્રગટ થાય છે. છઠ્ઠા અધ્યયનના અંતિમ શ્લોક પરથી પણ એ જ સૂચિત થાય છે —

एवं से उदाहु अणुत्तरनाणी अणुत्तरदंसी अणुत्तरनाणदंसणधरे ।

अरहा नायपुने भगवं वेसालिए विद्याहिए ॥ (૬।૧૭)

પ્રત્યેકબુદ્ધ-ભાષિત અધ્યયનો પ્રત્યેકબુદ્ધ-વિરચિત નથી. આઠમા અધ્યયનના અંતિમ શ્લોક પરથી આ મતની પુષ્ટિ થાય છે —

इह एस धम्मे अक्खाए कविलेणं च विसुद्धपणेणं ।

तारिहिति जे उ काहिति तेहिं आराहिया दुवे लोगे ॥ (૮।૨૦)

સંવાદ-સમુચિત અધ્યયનો — નવમું અને ત્રેવીસમું પણ નમિ તથા કેશિ-ગૌતમ દ્વારા વિરચિત નથી. તેનું સમર્થન પણ તેમના અંતિમ શ્લોકા દ્વારા થાય છે —

एवं करेंति संबुद्धा पंडिया पवित्रकखणा ।

विणिचट्टंति भोगेसु जहा से नमी रायरिसि ॥ (૯।૬૨)

तोसिया परिसा सव्वा सम्मग्गं समुवट्टिया ।

संथुया ते पसीयंतु भयवं केसिगोयमे ॥ (૧૩।૮૯)

આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે નિર્યુક્તિકારના ચાર વર્ગો ઉપરથી એટલું જ ફલિત થાય છે કે ભગવાન મહાવીર, કપિલ, નમિ અને કેશિ-ગૌતમ — આ બધાના ઉપદેશો, ઉપદેશ-ગાથાઓ કે સંવાદોને આધાર બનાવીને આ અધ્યયનો રચવામાં આવેલ છે. આ અધ્યયનો ક્યારે અને કોણે રચ્યા તે પ્રશ્નનો નિર્યુક્તિમાં કોઈ ઉશ્ચર મળતો નથી. ચૂર્ણિ અને બૃહદ્વૃત્તિમાં પણ તે નથી. અન્ય કોઈ પણ સાધન દ્વારા પણ પ્રસ્તુત સૂત્રના કર્તાનું નામ જાણી શકાયું નથી. તેના રચના-કાળની મીમાંસા વડે આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે આ અધ્યયનો વિભિન્ન યુગોમાં થઈ ગયેલા અનેક ઋષિઓ દ્વારા ઉદ્ભૂત છે.

સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક આદિ દર્શનો ઈ.સ.પૂર્વ પંચમી શતાબ્દીથી લઈને ઈ.સ.પૂ. પ્રથમ શતાબ્દી સુધીમાં વ્યવસ્થિત રૂપ ધારણ કરી ચૂક્યા હતા. ભગવદ્ગીતા અને ઉત્તરવર્તી ઉપનિષદોનું નિર્માણ ઈ.પૂ. ૫૦૦ આસપાસ થયું હતું. આત્મા, પુનર્જન્મ, મોક્ષ, કર્મ, સંસારની ક્ષણભંગુરતા, વૈરાગ્ય અને સંન્યાસની ચર્ચા આ યુગમાં વિશેષ વિકસિત થઈ હતી.

ઉત્તરાધ્યયનમાં આપણને ઈ.પૂ. ૬૦૦થી ઈ.સ. ૪૦૦ સુધીની ધાર્મિક અને દાર્શનિક ધારાનું પ્રતિનિધિત્વ કે વિકાસ પ્રાપ્ત થાય છે. સંભવિત છે કે તેમાંનો કેટલોક અંશ મહાવીર પહેલાંનો પણ હોય. ચૂર્ણિમાં એવો સંકેત પણ મળે છે કે ઉત્તરાધ્યયનનું છઠ્ઠું અધ્યયન ભગવાન પાર્શ્વ દ્વારા ઉપદિષ્ટ છે.^૧

દશવૈકલિક વીર નિર્વાણની પહેલી શતાબ્દીની રચના છે. ઉત્તરાધ્યયન એક ગ્રંથ સ્વરૂપે તેની પહેલાં સંકલિત થઈ ચૂક્યું હતું. તે કાળે તેના કેટલાં અધ્યયનો હતા તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

વીર-નિર્વાણની દસમી શતાબ્દી (૯૮૦-૯૮૩)માં દેવદર્શિગણીએ આગમોનું સંકલન કર્યું હતું. તેમણે ઉત્તરાધ્યયના

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૫૭ : કેચિદન્યથા પઠન્તિ—

एवं से उदाहु, अरहा पासे सुरिसादाणीए ।

भगवंते वेसालीए बुद्धे परिणिव्वुडे ॥

આકાર-પ્રકાર કે વિષય-વસ્તુમાં કંઈ અભિવૃદ્ધિ કરી કે ન કરી તેનો કોઈ પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ નથી તેવું માનવાને કોઈ કારણ નથી. આથી ઉત્તરાધ્યયને આપણે એક સહસ્રાબ્દીની વિચારધારાનું પ્રતિનિધિ સૂત્ર કહી શકીએ. તેમાં એક બાજુ જ્યાં વેદ અને બ્રાહ્મ-સાહિત્ય-કાલીન યજ્ઞ અને જાતિવાદની ચર્ચા છે, ત્યાં બીજી બાજુ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનો પરિભાષાઓ પણ છે. તે પરિભાષાઓને દર્શનકાલીન (ઈ.પૂ. ૫મીથી ઈ.પૂ. ૧લી શતાબ્દી) માનીએ તો એવું નિષ્પત્ત થાય કે ઉત્તરાધ્યયનનાં અધ્યયનો વિભિન્ન કાળોમાં નિર્મિત થયાં છે અને અંતિમ વાયના સમયે દેવદ્વિગણીએ તેમનું એક ગ્રંથરૂપે સંકલન કર્યું હતું. એટલા માટે સમવાયોગમાં છત્રીસ ઉત્તર-અધ્યયનોના નામો ઉલ્લિખિત થયાં. અન્યથા અંગ-સાહિત્યમાં તેમનો ઉલ્લેખ થવો સંભવિત ન હતો. વર્તમાન સંકલન સામે રાખીને આપણે ચિંતન કરીએ તો ઉત્તરાધ્યયનના સંકલયિતા દેવદ્વિગણી છે. તેનાં પ્રારંભિક સંકલન અને દેવદ્વિગણી-કાલીન સંકલનમાં અધ્યયનોની સંખ્યા અને વિષય-વસ્તુમાં પર્યાપ્ત અંતર પડે છે.

વિષય-વસ્તુની દૃષ્ટિએ ઉત્તરાધ્યયનના અધ્યયનોને ચાર ભાગોમાં વહેંચી શકાય છે —

(૧) ધર્મકથાત્મક - ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૫ અને ૨૭.

(૨) ઉપદેશાત્મક - ૧, ૩, ૪, ૫, ૬ અને ૧૦.

(૩) આચારાત્મક - ૨, ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૪, ૨૬, ૩૨ અને ૩૫.

(૪) સૈદ્ધાન્તિક - ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૪ અને ૩૬.

આર્ય રક્ષિતસૂરિ (વિ. પ્રથમ શતાબ્દી)એ આગમોના ચાર વર્ગ પાડ્યા —

(૧) ચરણ-કરણાનુયોગ, (૩) ગણિતાનુયોગ અને

(૨) ધર્મકથાનુયોગ, (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

આ વર્ગીકરણમાં ઉત્તરાધ્યયન ધર્મકથાનુયોગ અંતર્ગત મૂકાયું છે.^૧ પણ આચારાત્મક અધ્યયનો ચરણ-કરણાનુયોગમાં અને સૈદ્ધાન્તિક અધ્યયનોનો દ્રવ્યાનુયોગમાં સમાવેશ થાય છે. આ રીતે ઉત્તરાધ્યયનનું વર્તમાન સ્વરૂપ અનેક અનુયોગોનું સંમિશ્રણ છે. આ સંમિશ્રણ દેવદ્વિગણીના સંકલન-કાળમાં થયું હોય તે અધિક સંભવિત છે.

કેટલાંક વિદ્વાનોનો મત છે કે ઉત્તરાધ્યયનના પહેલાં અઢાર અધ્યયનો પ્રાચીન છે અને પાછળના અઢાર અધ્યયનો અર્વાચીન. પરંતુ આ મતની પુષ્ટિ માટે તેમણે કોઈ નક્કર કારણ આપેલ નથી. એમ બની શકે કે કેટલાંક ઉત્તરવર્તી અધ્યયનો અર્વાચીન હોય, પરંતુ બધાં જ ઉત્તરવર્તી અધ્યયનો અર્વાચીન છે તેવું માનવાને કોઈ કારણ નથી. એકત્રીસમાં અધ્યયનમાં આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ વગેરે પ્રાચીન આગમોની સાથે સાથે દશાશ્રુતસ્કંધ, બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ જેવાં અર્વાચીન આગમોનાં નામો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.^૨ તે શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુ (વીરનિર્વાણ બીજી શતાબ્દી) દ્વારા નિર્પૂઠ કે રચાયેલાં છે.^૩ એટલા માટે પ્રસ્તુત અધ્યયન ભદ્રબાહુ પછીની રચના છે.

અઠ્યાવીસમા અધ્યયનમાં અંગ અને અંગ-બાહ્ય — આ બે આગમિક વિભાગો ઉપરાંત અગિયાર અંગ, પ્રકીર્ણક અને દૃષ્ટિવાદનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.^૪ પ્રાચીન આગમોમાં ચૌદ પૂર્વો, અગિયાર અંગો કે બાર અંગોનાં અધ્યયનનું વર્ણન મળે છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧ : અત્ર ધમ્માણુયોગેનાધિકાર : ।

૨. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૩૧।૧૬-૧૮ :

તેવીસઙ્ગ સૂયગડે, સ્વાહિણ્ણ સુરેસુ અ ।

જે ધિક્ખવૂ જયઈ નિચ્ચં, સે ન અચ્છઙ્ગ મંડલે ॥

પણ્ણવીસભાવણાહિં, ઉદ્દેસેસુ દસાઙ્ગણં ।

જે ધિક્ખવૂ જયઈ નિચ્ચં, સે ન અચ્છઙ્ગ મંડલે ॥

અણગારગુણેહિં ચ, પક્ખમ્મિ તહેવ ય ।

જે ધિક્ખવૂ જયઈ નિચ્ચં, સે ન અચ્છઙ્ગ મંડલે ॥

૩. (ક) દશાશ્રુતસ્કન્ધ નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧ :

વંદામિ ભદ્રવાહું, પાર્ણણં ચરિમસઘલસુઘણાણિ ।

સુત્તસ્સ ક્કારમમિસિં, દસાસુ કમ્પે ય વવહારે ॥

(ખ) પંચકલ્પભાષ્ય, ગાથા ૨૩, ચૂર્ણિ : તેણ ભગવતા આચારપકલ્પ દસાકલ્પ વવહારા ય નવમપુલ્લનીસંદભૂતા નિજ્જુદા ।

૪. (ક) ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૨૮।૨૧ : .....અંગેણ બાહિરેણ વ.....।

(ખ) વહી, ૨૮।૨૩ : .....એકારસ અંગાઈ પડ્ડણાગં વિદ્ધિવાઓ ય ॥

પરંતુ અંગ-બાહ્ય કે પ્રકીર્ણક શ્રુતનાં અધ્યયનનું વર્ણન મળતું નથી. આથી આ અધ્યયન પણ ઉત્તરકાલીન આગમ-વ્યવસ્થાની આસપાસના સમયની રચના જણાય છે.

આ અધ્યયનમાં દ્રવ્ય, ગુણ તથા પર્યાયની પરિભાષાઓ પણ છે. તેમની તુલના ક્રમે વૈશેષિક દર્શનનાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ સાથે કરી શકાય.

ઉત્તરાધ્યયન^૧

વૈશેષિક દર્શન^૨

(૧) દ્રવ્ય — ગુણાળમાસઓ દવ્વં

(૧) દ્રવ્ય — ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ।

(૨) ગુણ — એગસલ્લસિસ્યા ગુણા

(૨) ગુણ — દ્રવ્યાશ્રય્યગુણવાન્ સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ
ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ ।

(૩) પર્યાય — લક્ષણં પજ્જવાણં તુ ઉપ્પઓ અસિસ્યા ભવે ।

(૩) પર્યાય — એકદ્રવ્યમગુણં સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ
ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ ।

આગમ સાહિત્યમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની પરિભાષા પ્રથમવાર ઉત્તરાધ્યયનમાં મળે છે. આગમોમાં વિવરણાત્મક અર્થ જ વધુ મળે છે, સંક્ષિપ્ત પરિભાષાઓ મોટા ભાગે નથી મળતી. તેની પૂર્તિ વ્યાખ્યા-ગ્રંથોથી થાય છે. આથી ઉત્તરાધ્યયનમાં આ પરિભાષાઓ વિશેષ અર્થ-સૂચક છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં કર્તા વૈશેષિક દર્શનની ઉક્ત પરિભાષાઓથી પરિચિત જણાય છે એમ પ્રતીત થાય છે. આથી આ અધ્યયન પણ અર્વાચીન સંકલનમાં સંકલિત થયાનું અનુમાન થઈ શકે છે. ઉત્તરાધ્યયનના પ્રાચીન સંસ્કરણમાં કેટલાં અધ્યયનો સંકલિત હતાં અને અર્વાચીન સંસ્કરણમાં કેટલાં અધ્યયન સંકલિત કરવામાં આવ્યા તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ સ્થૂળ રીતે એટલું કહી શકાય કે પ્રાચીન સંસ્કરણનો મુખ્ય ભાગ કથાભાગ હતો અને અર્વાચીન પરિવર્ધિત સંસ્કરણનો મુખ્ય ભાગ સૈદ્ધાન્તિક છે.

ઉત્તરાધ્યયનના વિષય-વસ્તુનો ઉલ્લેખ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પરંપરાઓમાં મળે છે.

‘જૈન સિદ્ધાન્ત ભવન’, આરા (બિહાર)માં મળતી ધવલાની હસ્તપ્રત (પત્રપમ્પ)માં લખેલ મળે છે — ‘ઉત્તરાધ્યયનમાં ઉદ્દગમ, ઉત્પાદન અને એષણ સંબંધી દોષોના પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન છે.’^૩

અંગપણ્ણતિમાં લખ્યું છે — ‘બાવીસ પરીષદો અને ચાર પ્રકારના ઉપસર્ગો સહન કરવાનું વિધાન, તેનું ફળ અને આ પ્રશ્નનો આ ઉત્તર છે — આ ઉત્તરાધ્યયનનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.’^૪

ધવલામાં આ પણ લખ્યું છે કે ઉત્તરાધ્યયન ઉત્તરપદોનું વર્ણન કરે છે.^૫

હરિવંશપુરાણ (વિ.સં. ૮૪૦)માં લખ્યું છે કે ઉત્તરાધ્યયનમાં વીર-નિર્વાણગમનનું વર્ણન છે.^૬

આ રીતે દિગંબર સાહિત્યમાં ઉત્તરાધ્યયનના વિષય-વસ્તુનું જે વર્ણન મળે છે, તેની સંગતિ ઉત્તરાધ્યયનના વર્તમાન સ્વરૂપ દ્વારા નથી થતી. અંગપણ્ણતિનું વિષય-દર્શન આંશિક રૂપે સંગત થાય છે. જેમ કે —

(૧) બાવીસ પરીષદો સહન કરવાનું વિધાન. જુઓ — બીજું અધ્યયન.

(૨) પ્રશ્નોના ઉત્તર. જુઓ — ઓગણત્રીસમું અધ્યયન.

પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિનું વર્ણન તથા મહાવીરના નિર્વાણ-પ્રાપ્તિના વર્ણનની વર્તમાન ઉત્તરાધ્યયન સાથે કોઈ સંગતિ થતી

૧. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૨૮ । ૬ ।

વળ્ણોદિ તપ્પલમવિ, એવં પળ્ણે ચ ઉત્તરં એવં ।

૨. વૈશેષિક દર્શન, પ્રથમ આહ્નિક, સૂત્ર ૧૫-૧૭ ।

કહ્દિ ગુક્સીસયાણ, પઢ્ણિણય અદ્દમં તં ખુ ॥

૩. ઉત્તરજ્ઞયણં ડગમ્પુપ્પાયણેસદોસગયપાયચ્છિત્તવિહાણં કલ્લાદિ વિસેસિદં વળ્ણોદિ ।

૫. ધવલા, પૃષ્ઠ ૧૭ (સહારનપુર પ્રતિ): ઉત્તરજ્ઞયણં ઉત્તરપદાણિ વળ્ણોદ્ધ ।

૪. અંગપણ્ણતિ, ૩૧૨૫, ૨૬ :

૬. હરિવંશ પુરાણ, ૧૦૧૧૩૪ : ઉત્તરાધ્યયનં વીર-નિર્વાણ-ગમનં તથા ।

ઉત્તરાણિ અહિજ્જંતિ, ઉત્તરજ્ઞયણં મદં જિણિદેહિ ।

બાવીસપરીસહાણં ડવસગ્ગાણં ચ સહ્ણવર્ધિ ॥

નથી. સંભવ છે કે લેખકોની સામે ઉત્તરાધ્યયનનું શ્રીજું સંસ્કરણ હોય અથવા તો ભ્રાન્તિ અનુશ્રુતિના આધારે આવું લખ્યું હોય.

દિગંબર-સાહિત્યમાંથી એક વાત નિશ્ચિતરૂપે ફક્ત થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન અંગ-બાહ્ય પ્રકીર્ણક છે. આનો અર્થ એ થયો કે તે આરાતીય આચાર્યો (ગણધરોથી ઉત્તરકાલીન આચાર્યો)ની રચના છે.

શ્વેતાંબર-સાહિત્યમાં ઉત્તરાધ્યયનના વિષય-વસ્તુનું વર્ણન તે જ મળે છે, જે વર્તમાન ઉત્તરાધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ છે.

વીર-નિર્વાણની પ્રથમ શતાબ્દી પૂર્ણ થતાં થતાં જ દશવૈકાલિકની રચના થઈ ચૂકી હતી. ઉત્તરાધ્યયન તેની પૂર્વવર્તી રચના છે. તે આચારાંગની પછી વંચાવા લાગ્યું હતું. તેની આગવી વિશેષતાને કારણે તેને ટૂંકા ગાળામાં જ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન મળી ચૂક્યું હતું. આવી સ્થિતિના સંદર્ભમાં એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનના પ્રારંભિક સંસ્કરણનું સંકલન વીર-નિર્વાણની પહેલી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં જ થઈ ચૂક્યું હશે.

ઉત્તરાધ્યયનના પ્રારંભિક સંસ્કરણની પ્રાચીનતા અસંદિગ્ધ છે. તેની પ્રાચીનતા જાણવાનાં બે સાધન છે -

(૧) ભાષા-પ્રયોગો અને (૨) સિદ્ધાન્તો.

ભાષા-પ્રયોગો :

ત્રીજા અધ્યયન (શ્લોક ૧૪)માં 'જક્ષ' (સં.યક્ષ) શબ્દનો 'અર્ચનીય દેવ'ના અર્થમાં પ્રયોગ થયેલો છે. આ પ્રયોગ પ્રાચીનતાનો સૂચક છે. યજ્ઞના ઉત્કર્ષ-કાળમાં જ 'યક્ષ' શબ્દ ઉત્કર્ષવાચી હતો. બન્નેની નિષ્પત્તિ એક જ ધાતુ (યજ)માંથી થાય છે. યજ્ઞના અપકર્ષની સાથે સાથે 'જ' શબ્દના અર્થનો પણ અપકર્ષ થઈ ગયો. ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં તે દેવોની એક હીન જાતિનો વાચક માત્ર રહી ગયો.

એ જ રીતે 'પાઢવ' (૩૧૩), 'વુસીમઓ' (૫૧૮), 'મિલેક્ષુઆ' (૧૮૧૬), 'અજ્ઞત્ય' (૬૧૬), 'સમિય' (૬૧૪) વગેરે અનેક શબ્દો છે, જે આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ જેવા પ્રાચીન આગમોમાં જ મળે છે.

સિદ્ધાન્તો :

જાતિવાદ (અધ્યયન ૧૨ અને ૧૩), યજ્ઞ અને તીર્થસ્થાનો (અ.૧૨), બ્રાહ્મણોના લક્ષણોનું પ્રતિપાદન (અ.૨૫) - વિષયો તે તે અધ્યયનોની પ્રાચીનતાના દ્યોતક છે. તે સંબંધિત ચર્ચાઓના ઉત્કર્ષકાળમાં લખાયેલાં છે, નહીં તો શાંત ચર્ચાનું આટલું સજીવ પ્રતિપાદન થઈ શકે નહીં. આ જ તથ્યના આધારે કહી શકાય કે આ અધ્યયનો મહાવીર-કાલીન અથવા તેમની નજીકના સમયના છે. સંભવ છે કે કેટલાક અધ્યયનો પૂર્વવર્તી પણ હોય.

ચિકિત્સા-વર્જન (૨૩૨, ૩૩), પરિકર્મ-વર્જન (અ.૧૮), અચેલકતાનું પ્રતિપાદન (૨૩૪, ૩૫; ૨૩૨૮) તથા અચેલકતા અને સચેલકતાની સામંજસ્યપૂર્ણ સ્થિતિનો સ્વીકાર (૨૧૨, ૧૩) - આ બધા જૈન આચારની પ્રાચીનતમ પરંપરાના અવશેષો છે, જે ઉત્તરવર્તી સાહિત્યમાં નવીન પરંપરાઓની પૃષ્ઠભૂમિમાં પ્રશ્ન-ચિહ્નો બની રહ્યા છે.

ઉત્તરાધ્યયન પોતાના મૂળરૂપમાં ધર્મકથાનુયોગ છે. તેના કથા-ભાગમાં ભગવાન મહાવીરના ઉત્તરકાલીન કોઈ પણ રાજા, મુનિ કે વ્યક્તિનું નામ આવતું નથી. તેનાથી પણ જાણી શકાય છે કે આનું પ્રારંભિક સંસ્કરણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણકાળની આજુબાજુના સમયમાં જ સંકલિત થઈ ગયું હતું.

૧૧. શું ઉત્તરાધ્યયન ભગવાન મહાવીરની અંતિમ વાણી છે ?

કલ્પસૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીર કલ્યાણફળ-વિપાકવાળા પપ અધ્યયનો, પાપ-ફળવાળા પપ અધ્યયનો તથા ૩૬ અપૃષ્ઠ વ્યાકરણોનું વ્યાકરણ કરી 'પ્રધાન' નામક અધ્યયનનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત થઈ

૧. તત્ત્વાર્થવાર્તિક, ૧૨૦, પૃષ્ઠ ૭૮ : यद् गणधरशिष्य-
प्रशिष्यैरातीतैरधिगतश्रुतार्थतत्त्वैः कलदोषादल्मेधायुर्वलानां
प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्धं संक्षिप्ताङ्गार्थवचनविन्यासं

तदङ्गबाह्यम् । .....तद्देवा उत्तराध्ययना-दयोऽनेकविधाः ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્ણયિકા, ૧૮-૨૬ ।

ગયા.^૧

ઉપર્યુક્ત ઉદ્ધરણના આધારે એમ માની શકાય કે છત્રીસ અપૃષ્ટ-વ્યાકરણો વસ્તુતઃ ઉત્તરાધ્યયનનાં છત્રીસ અધ્યયનો ૪ છ. ઉત્તરાધ્યયનના અંતિમ શ્લોક (૩૬૨૬૮) પરથી આ વાતની પુષ્ટિ કરી શકાય છે —

इह पाउकरे बुद्धे, नायए परिनिव्वुए ।

छत्तीसं उत्तरज्झाए, भवसिद्धीयसंमए ॥

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે — જ્ઞાતકુળમાં ઉત્પન્ન વર્ધમાન સ્વામી છત્રીસ ઉત્તરાધ્યયનોનું પ્રજ્ઞાપન કરી પરિનિર્વાણ પામ્યા.^૨

શાન્ત્યાચાર્ય ચૂર્ણિકારનું અનુસરણ કરવા છતાં પણ પોતાના તરફથી બે વાત ઉમેરી છે. પહેલી એ કે ભગવાન મહાવીરે ઉત્તરાધ્યયનના કેટલાંક અધ્યયનોનું અર્થ-રૂપે અને કેટલાંક અધ્યયનોનું સૂત્ર-રૂપે પ્રજ્ઞાપન કર્યું હતું.^૩ બીજી વાત એ કે તેમણે ‘પરિનિર્વૃત્ત’નો વૈકલ્પિક અર્થ ‘સ્વસ્થીભૂત’ કર્યો છે.^૪

નિર્યુક્તિકારે આ અધ્યયનોને જિન-પ્રજ્ઞાપ્ત બતાવ્યાં છે.^૫ શાન્ત્યાચાર્ય ‘જિન’ શબ્દનો અર્થ ‘શ્રુત-જિન’ એટલે કે ‘શ્રુતકેવલી’ કર્યો છે.^૬

નિર્યુક્તિકારના મત પ્રમાણે આ છત્રીસ અધ્યયનો શ્રુતકેવલી આદિ સ્થવિરો દ્વારા પ્રરૂપિત છે. તેમણે એ વાતની પણ કોઈ ચર્ચા નથી કરી કે ભગવાને અંતિમ દેશનામાં આ છત્રીસ અધ્યયનોનું પ્રરૂપણ કર્યું હતું. બૃહદ્વૃત્તિકારે શાન્ત્યાચાર્ય પણ પરિનિર્વાણના વિષયમાં સ્પષ્ટ નથી. માત્ર ચૂર્ણિકારે પોતાનો સ્પષ્ટ મત પ્રગટ કર્યો છે.

ઉત્તરાધ્યયનના અધ્યયનોની સંખ્યા ૩૬ હોવાના કારણે સહજપણે જ તે વાત તરફ ધ્યાન જાય કે કલ્પસૂત્રમાં ઊલ્લેખિત ૩૬ અપૃષ્ટ-વ્યાકરણો આ ૪ હોવા જોઈએ. અહીં એ યાદ રહે કે સમાવયાંગમાં છત્રીસ અપૃષ્ટ-વ્યાકરણોનો ઉલ્લેખ નથી. ત્યાં માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીરે અંતિમ રાત્રિના સમયે ૫૫ કલ્યાણ-ફલ-વિપાકવાળા અધ્યયનો તથા ૫૫ પાપ-ફલ-વિપાકવાળા અધ્યયનોનું વ્યાકરણ કરીને પરિનિર્વૃત્ત થયા હતા.^૭ સમાવયાંગમાં છત્રીસમા સમાવયાંગમાં પણ આના કંઈ ચર્ચા નથી.

ઉત્તરાધ્યયનની રચના તથા ‘इह एस धम्मे अक्खाए कविलेणं च विसुद्धफ़लेणं’ જેવા ઉલ્લેખો દ્વારા એમ પ્રમાણિત નથી થતું કે આ બધા અધ્યયનો મહાવીર દ્વારા પ્રરૂપિત છે. નિર્યુક્તિના સાક્ષ્ય સાથે આની ચર્ચા આપણે પહેલાં કરી ચૂક્યા છીએ. અઢારમા અધ્યયનના ચોવીસમા શ્લોકના પ્રથમ બે ચરણો તે જ છે, જે છત્રીસમા અધ્યયનના અંતિમ શ્લોકોનાં છે—

૧. કલ્પસૂત્ર, સૂત્ર ૧૪૬ : .....પચ્ચૂસકાલસમયંસિ સંપતિયંકનિસરે પળપત્રં અજ્ઞયણાં કલ્લણપલ્લવિવાગાં પળપત્રં અજ્ઞયણાં પાવપલ્લવિવાગાં છત્તીસં ચ અપુદ્ગવાગરણાં વાગારિત્તા યથાણં નામ અજ્ઞયણં વિભાવેમાણે ૨ કાલગણ વિતિક્કંતે સમુજ્ઞાણે છિત્તજાઇજરામરમ્બંધણે સિદ્ધે બુદ્ધે મુત્તે અંતકઢે પરિનિવ્વુડે સવ્વદુક્ખપ્પહીણે ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૮૩ : इति परिसमाप्ती उपप्रदर्शने च, प्रादुःप्रकाशे, प्रकाशीकृत्य — प्रज्ञापयित्वा बुद्धः — अवगतार्थः ज्ञातकः — ज्ञातकुलसमुद्भवः वर्द्धमानस्वामी, ततः परिनिर्वाणं गतः, किं प्रज्ञापयित्वा ? षट्त्रिंशदुत्तराध्ययनानि ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૭૧૨ : इति इत्यनन्तरमुपवर्णितान् 'पाउकरे' ति सूत्रत्वात् 'प्रादुष्कृत्य' कांश्चिदर्थतः कांश्चन सूत्रतोऽपि प्रकाश्य, कोऽर्थः ? प्रज्ञाप्य, किमित्याह 'परिनिर्वृतः' निर्वाणं गत इति सम्बन्धीयम्, कीदृशः सन्

ક इत्याह—‘बुद्धः’ केवलज्ञानादवगतसकलवस्तुतत्त्वः ‘ज्ञापको’ ‘ज्ञापको’ वा—ज्ञातकुलसमुद्भवः, स चेह भगवान् वर्द्धमानस्वामी ‘षट्त्रिंशद्’ इति षट्त्रिंशत्संख्या उत्तराः— प्रधाना अधीयन्त इत्यध्याया—अध्ययनानि तत उत्तराश्च तेऽध्यायाश्चोत्तराध्यायस्तान्—विनयश्रुतादीन्.....।

૪. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૭૧૨ : अथवा 'पाउकरे' ति प्रादुरकार्षीत् प्रकाशितवान्, शेषं पूर्ववत् नवरं 'परिनिर्वृतः' क्रोधादिदहनोपशमतः समन्तात् स्वस्थीभूतः ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૫૫૧ :

तद्वा जिणपन्नते, अणंतगमपज्जवेहि संजुते ।

अज्झाए जहाजोगं, गुस्मसाया अहिज्झिज्जा ॥

૬. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૭૧૩ : तस्माज्जिनैः— श्रुतजिनादिभिः प्ररूपिताः ।

૭. સમાવાઓ, સમાવાય ૫૫ ।

૧૮૧૨૪
 ૩૩ પાઠકરે બુદ્ધે
 નાયણ પરિનિવ્વુદે
 વિજ્ઞાચરણ સંપન્ને
 સચ્ચે સચ્ચપરક્કમે ॥

૩૬૧૨૬૮
 ૩૩ પાઠકરે બુદ્ધે
 નાયણ પરિનિવ્વુણ
 છત્તીસં ઉત્તરજ્ઞાણ
 ભવસિદ્ધીયસંમણ ॥

અઢારમા અધ્યયનના ચોવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધનો જે અર્થ વૃત્તિકારે કર્યો છે, તે જ અર્થ છત્રીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધના હોવા જોઈએ. વૃત્તિકારે ચોવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે — બુદ્ધ (અવગત તત્ત્વ), પરિનિવૃત્ત (શીતીભૂત), જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે આ તત્ત્વની પ્રજ્ઞાપના કરી છે.^૧ આ અર્થના સંદર્ભમાં જ્યારે છત્રીસમા અધ્યયનનો અંતિમ શ્લોક જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમાંથી એમ ફલિત નથી થતું કે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે છત્રીસ અધ્યયનોની પ્રજ્ઞાપના કરી પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

મહાવીરની પરંપરામાં જે અર્થ-પ્રતિપાદન કરાય છે, તે તેમની ધર્મદેશનાના આધારે કરવામાં આવે છે. આ જ પારંપરિક સત્યનો ઉલ્લેખ ઉત્તરાધ્યયના સંકલનકર્તાએ અંતિમ શ્લોકમાં કર્યો છે.

૧૨. મહાવીર-વાણીનું પ્રતિનિધિ સૂત્ર

સમગ્ર ઉત્તરાધ્યયન ભગવાન મહાવીરની પ્રત્યક્ષ વાણી ભલે ન હોય, પરંતુ તેમાં ભગવાન મહાવીરની વાણીનું જે યથાપોચ પદ્ધતિએ સંકલન થયું છે, તે જોઈને સહજપણે જ એમ કહેવા મન લલચાય છે કે આ મહાવીર-વાણીનું પ્રતિનિધિ સૂત્ર છે.

અહિંસા, અપરિગ્રહ આદિતત્ત્વો નવીન નથી અને ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પણ નવીન ન હતાં. તેઓનાં પહેલાં અનેક તીર્થંકરો અને ધર્મચાર્યો તેમનો પ્રયોગ કરી ચૂક્યા હતા. પરંતુ ભગવાન મહાવીરે તાત્કાલિક પરિસ્થિતિઓ સંદર્ભમાં તેમની જે અભિવ્યક્તિ કરી, તે તેમનું નવીન રૂપ છે. ભગવાન મહાવીરના ઢાળની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં અહિંસા અને અપરિગ્રહનાં મુખ્ય આધક તત્ત્વો આ હતાં—

(૧) દાસ પ્રથા	(૪) અમાપ સંગ્રહ
(૨) જાતિવાદ	(૫) દંડનો ઉચ્છૃંખલ પ્રયોગ
(૩) પશુ બલિ	(૬) અનિયંત્રિત ભોગ

આ આધક તત્ત્વોના નિરસન માટે ભગવાન મહાવીરે જે વિચારધારાનું પ્રતિપાદન કર્યું તેનું હૃદયગ્રાહી સંકલન ઉત્તરાધ્યયનમાં થયું છે.

પાર્શ્વનાથના સમયમાં ચાર મહાવ્રત હતા અને સામાયિક ચારિત્ર હતું. ભગવાન મહાવીરે મહાવ્રત પાંચ કર્યા અને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રની વ્યવસ્થા કરી. છેદોપસ્થાપનીય નો અર્થ છે — વિભાગ મુક્ત ચારિત્ર.

પૂજ્યપાદે (વિ. ૫-૬ શતાબ્દી) લખ્યું છે — ‘ભગવાન મહાવીરે ચારિત્ર-ધર્મના તેર વિભાગ કર્યા — પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ. આ વિભાગો પાર્શ્વનાથના સમયમાં ન હતા.’^૨ ઉત્તરાધ્યયનમાં આનું સુવ્યવસ્થિત પ્રતિપાદન થયું છે.

પૃજીવનિકાયવાદ મહાવીરના તત્ત્વવાદનું મુખ્ય અંગ છે. જીવવિપ્રયક આટલું વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત પ્રતિપાદન બીજા કોઈ ધર્મ-પરંપરામાં થયેલું ન હતું. આચાર્ય સિદ્ધસેને આને ભગવાન મહાવીરની સર્વજ્ઞતાની કસોટીરૂપે પ્રસ્તુત કર્યું

૧. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૪૪ : ‘ઇત્યેવંસ્થં ‘પાઠકરે’ તિ પ્રાદુરકાર્ષીત્—પ્રકટિતવાન્ ‘બુદ્ધઃ’ અવગતેતત્ત્વઃ સન્ જ્ઞાત એવ જ્ઞાતકઃ—જગત્પ્રતીતઃ ક્ષત્રિયો વા, સ ચેહ પ્રસ્તાવાન્મહાવીર એવ, ‘પરિનિવૃત્તઃ’ કષાયાનલવિધ્યાપનાત્ સમન્તાચ્છેતીભૂતઃ ।

૨. ચારિત્રભક્તિ, ૭ :

તિસ્ત્રઃ સત્તમગુપ્તયસ્તનુમનોભાષાનિમિત્તોદયાઃ
 પંચેર્વાદિસમાશ્રયાઃ સમિતયઃ પંચવ્રતાનીત્યપિ ।
 ચારિત્રોપહિતં ત્રયોદશતયં પૂર્વં ન દિષ્ટં પરં-
 રાચારં પરમેષ્ઠિનો જિનમતેર્વારન્ નમામો વયમ્ ॥

છે.

ઉત્તરાધ્યયનનાં જીવ-વિભક્તિનું પણ એક સુંદર પ્રકરણ છે. અજીવ-વિભક્તિ, કર્મવાદ, ષડ્દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વ વગેરે પણ સમુચિત રૂપે પ્રતિપાદિત થયા છે.^૩

જો કે ઉત્તરાધ્યયનને ધર્મકથાનુયોગ અન્તર્ગત રાખ્યું છે પરંતુ અત્યારે વર્તમાન સમયમાં તે ચાર અનુયોગોનો સંગમ છે. આ દૃષ્ટિથી તેને મહાવીર-વાણી (આગમો)નું પ્રતિનિધિ સૂત્ર કહી શકાય.

૧૩. ઉત્તરાધ્યયન : આકાર અને વિષય-વસ્તુ

ઉત્તરાધ્યયનના છત્રીસ અધ્યયનો છે. આ એક સંકલિત સૂત્ર છે. આનું પ્રારંભિક સંકલન વીર-નિર્વાણની પહેલી શતાબ્દી ના પૂર્વાર્ધમાં થયું. ઉત્તરકાલીન સંસ્કરણ દેવદ્વિગણીના સમયમાં સંપન્ન થયું. વર્તમાન અધ્યયનોના નામો સમવાયાંગ અને ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિમાં મળે છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક થોડો તફાવત પણ છે—

સમવાયાંગ	ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ^૪	સમવાયાંગ	ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ
૧. વિણયસુયં	વિણયસુયં	૧૯. મિયચારિતા	મિયચારિયા
૨. પરીસહ	પરીસહ	૨૦. અણાહપવ્વજ્જા	નિયંઠિજ્જ (મહાનિયંઠ) ^૫
૩. ચારુંગિજ્જં	ચરંગિજ્જં	૨૧. સમુદ્ધપાલિજ્જ	સમુદ્ધપાલિજ્જં
૪. અસંખ્યં	અસંખ્યં	૨૨. રહનેમિજ્જં	રહનેમીયં
૫. અકામમરણિજ્જં	અકામમરણં	૨૩. ગોયમકેસિજ્જં	કેસિગોયમિજ્જં
૬. પુરિસવિજ્જા	ખુદ્ધાગનિયંઠ	૨૪. સમિતીઓ	મમિહીઓ
૭. ઊરભિજ્જં	ઓરભં	૨૫. જત્તિજ્જં	જત્તિજ્જં
૮. કાવિલિજ્જં	કાવિલિજ્જં	૨૬. સમાવારી	સામાવારી
૯. નમિપવ્વજ્જા	ગમિપવ્વજ્જા	૨૭. ચલુંકિજ્જં	ચલુંકિજ્જં
૧૦. દુમપત્તયં	દુમપત્તયં	૨૮. મોક્ષમગ્ગઈ	મુક્ષમગ્ગઈ
૧૧. બહુસુયપૂજા	બહુસુયપુજ્જં	૨૯. અપ્પમાઓ	અપ્પમાઓ
૧૨. હરિણસિજ્જં	હરિણસ	૩૦. તવોમ્મગ્ગો	તવ
૧૩. ચિત્તસંભૂયં	ચિત્તસંભૂઢ	૩૧. ચરણવિહી	ચરણ
૧૪. ડસુકારિજ્જં	ડસુકારિજ્જં	૩૨. પમાયટાણાં	પમાયટાણં
૧૫. સંભિક્કુગં	સંભિક્કુ	૩૩. કમ્મપગહી	કમ્મપ્પયહી
૧૬. સમાહિટાણાં	સમાહિટાણં	૩૪. લેસજ્ઞયણં	લેસા
૧૭. પાવસમણિજ્જં	પાવસમણિજ્જં	૩૫. અણગારમ્મો	અણગારમ્મો
૧૮. મિયચારિતા	મિયચારિયા	૩૬. જીવાજીવિવિભત્તી	જીવાજીવિવિભત્તી

નિર્યુક્તિ અનુસાર છત્રીસ અધ્યયનોનું વિષય-વર્ણન આ પ્રમાણે છે^૬—

અધ્યયન	વિષય	અધ્યયન	વિષય
૧	—વિનય	૩	—ચાર દુર્લભ અંગોનું પ્રતિપાદન
૨	—પ્રાપ્ત-કષ્ટ-સહન નું વિધાન.	૪	—પ્રમાદ અને અપ્રમાદનું પ્રતિપાદન

૧. પ્રથમ દ્વાત્રિંશિક, શ્લોક ૧૩ :

ય એવ ષડ્જીવનિકાયવિસ્તરઃ પરેનાલીઢપથસ્ત્વયોદિતઃ ।

અનેન સર્વજ્ઞપરીક્ષણક્ષમાસ્ત્વયિ પ્રસાદોદયસોત્સવાઃ સ્થિતાઃ ॥

૨. સમવાઓ, સમવાય ૩૬ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, શાથા ૧૩-૧૭ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, શાથા ૪૨૨ : એસા ચલુ નિજ્જુત્તી મહાનિયંઠસ્સ સુત્તસ્સ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, શાથા ૧૮-૨૭ ।

અધ્યયન	વિષય	અધ્યયન	વિષય
૫	—મરણ-વિભક્તિ—અકામ અને સકામમરણ.	૨૧	—વિચિત્ર ચર્ચા
૬	—વિદ્યા અને આચરણ.	૨૨	—ચરણનું સ્થિરીકરણ.
૭	—રસ-ગુહિનો પરિત્યાગ.	૨૩	—ધર્મ—ચાતુર્યામિ અને પંચયામ.
૮	—લાભ અને લોભ ના યોગનું પ્રતિપાદન	૨૪	—સમિતિયાં-ગુપ્તિયાં.
૯	—સંયમમાં નિષ્પ્રકમ્પ ભાવ	૨૫	—આત્મજ્ઞ ના ગુણ.
૧૦	—અનુશાસન.	૨૬	—સામાચારી.
૧૧	—બહુશ્રુતની પુજા.	૨૭	—અશક્તતા.
૧૨	—તપનું એશ્વર્ય.	૨૮	—મોક્ષ-ગતિ.
૧૩	—નિદાન—ભોગ-સંકલ્પ.	૨૯	—આવશ્યકમાં અપ્રમાદ.
૧૪	—અનિદાન—ભોગ-અસંકલ્પ.	૩૦	—તપ.
૧૫	—ભિક્ષુના ગુણ	૩૧	—ચારિત્ર.
૧૬	—બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિયાં.	૩૨	—પ્રમાદ-સ્થાન.
૧૭.	—પ્રપ-વર્જન.	૩૩	—કર્મ.
૧૮.	—ભોગ અને ઋદ્ધિ નો ત્યાગ.	૩૪	—લેશ્યા.
૧૯	—અપરિકર્મ—દેહાધ્યાસ નું પરિત્યાગ.	૩૫.	—ભિક્ષુના ગુણ
૨૦	—અનાયતા.	૩૬	—જીવ અને અજીવનું પ્રતિપાદન.

નિર્બુક્તિકારે ઉત્તરાધ્યયનના પ્રતિપાદનના સંક્ષિપ્ત સંકેત પ્રસ્તુત કર્યા છે. તેનાથી એક સ્થૂળ રૂપરેખા આપણી સામે આવી જાય છે. વિસ્તારમાં જઈએ તો ઉત્તરાધ્યયનનું પ્રતિપાદન ઘણું વિશદ છે. ભગવાન પાર્શ્વ અને ભગવાન મહાવીરની ધર્મ-દેશનાઓનું સ્પષ્ટ ચિત્રણ અહીં મળે છે. વૈદિક અને શ્રમણ સંસ્કૃતિના મતવાદોનું સંવાદાત્મક શૈલીમાં આટલું વ્યવસ્થિત પ્રતિપાદન અન્ય આગમોમાં નથી. અહિં ધર્મ-કથાઓ, આધ્યાત્મિક-ઉપદેશો તથા દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનો આકર્ષક સુયોગ થયો છે. આને ભગવાન મહાવીરની વિચારધારાનું પ્રતિનિધિ સૂત્ર કહી શકાય.

૧૪. ઉત્તરાધ્યયનની કથાઓ : તુલનાત્મક દૃષ્ટિકોણ

ભારતીય ધર્મોની અનેક સાહિત્યિક શાખાઓ છે. તેમાં અનેક કથાઓ એક જેવી મળે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર કથાઓ એવી છે, જે સહજસાજ રૂપાન્તર સાથે મહાભારત અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળે છે. જેવી કે—

ઉત્તરાધ્યયન	મહાભારત	જાતક
૧. હરિકેશ બલ (અ. ૧૨)		માતંગ(જા. સં. ૪૯૭)
૨. ચિત્ત-સંભૂત (અ. ૧૩)		ચિત્ત-સંભૂત(જા. સં. ૪૯૮)
૩. ઈષુકારીય (અ. ૧૪)	શાંતિપર્વ, અ. ૧૭૫, ૨૭૭	હસ્તિપાલ(જા.સં. ૫૦૮)
૪. નમિ-પ્રવ્રજયા (અ. ૯)	શાંતિપર્વ, અ. ૧૭૮	મહાજન (જા. સં. ૫૩૮)

આ સાદૃશ્યનું કારણ પૂર્વકાલીન ‘શ્રમણ-સાહિત્ય’ની સ્વીકૃતિ છે. પ્રત્યેક બુદ્ધો દ્વારા રચિત પ્રકરણો હજારોની સંખ્યામાં પ્રચલિત હતાં. તેમણે ભારતીય સાહિત્યની પ્રત્યેક ધારાને પ્રભાવિત કરેલ. માર્કીંડયપુરાણમાંના પિતા-પુત્ર-સંવાદની તુલના ઉત્તરાધ્યયનના ચોઠમા ઈષુકારીય અધ્યયનમાં આવેલ પિતા-પુત્ર સંવાદ સાથે કરવાથી બંનેનો મૂળ સ્ત્રોત એક જ પરંપરામાં હોવાનું જણાય છે. આની વિસ્તૃત ચર્ચા અમે ‘ઉત્તરાધ્યયન : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન’ માં કરી છે.

૧૫. ઉત્તરાધ્યયન : વ્યાકરણ-વિમર્શ

વર્તમાન પ્રાકૃત વ્યાકરણની અધિકૃત પ્રાચીન આગમોમાં કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તરાધ્યયન પણ તે જ કક્ષાનું આગમ છે. તેમાં અનેક સ્થળે વિભક્તિ-વિલીન શબ્દોનો પ્રયોગ મળે છે. અનેક સ્થળે ડ્રવ્યનું દ્વાર્ષીકરણ અને દીર્ઘનું

દ્રસ્વીકરણ થયેલ છે. સંસ્કૃત તુલ્યતથા પ્રાકૃત વ્યાકરણ દ્વારા અસિદ્ધ સંધિ-પ્રયોગો મળે છે. વિભક્તિ, વચન વગેરેનો વ્યત્યય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. આમાં સમાલોચ્ય શબ્દો પણ પ્રમોજામેળ છે.

વિભક્તિ-વિહીન શબ્દ-પ્રયોગ :

બુદ્ધપુત્ર	(૧૧૭),	ધિક્કુ	(૨૧૨૨)
ભાય	(૧૧૩૯),	તેલ	(૧૪૧૮)
કલ્લાણ	(૧૧૩૯),	જીવિય	(૩૨૧૨૦)

દ્રસ્વનું દીર્ઘીકરણ :

સમાચયન્તી	(૪૧૨),	જાઈમય	(૧૨૧૫)
પરત્યા	(૪૧૫),	અન્નમન્નમનૂરતા	(૧૩૧૫)
દુઃખપડરાણ	(૮૧૧),	અગ્ગમાહિસી	(૧૧૧૧)

દીર્ઘનું દ્રસ્વીકરણ :

પન્નિઘણિ	(૧૪૧૪૧),	જિયા	(૨૨૧૧૯),	પમાણિ	(૨૬૧૨૭)
----------	----------	------	----------	-------	---------

સંસ્કૃત તુલ્ય સંધિ-પ્રયોગ:

મુદ્ગરાદવિ	(૭૧૧૮)
------------	--------

પ્રાકૃત વ્યાકરણ દ્વારા અસિદ્ધ સંધિ-પ્રયોગ

અવસગો + અભિધારણ = ઉવસગાભિધારણ (૨૧૧૧)

બુદ્ધેહિ + આદરિયં = બુદ્ધેહાદરિયં (૧૧૪૨)

વિષ્ણરિયસં + ઉવેહ = વિષ્ણરિયાસુપેહ (૨૦૧૪૬)

વિભક્તિ-વ્યત્યય :

- આણુપ્પિવ્વિ (૧૧૧) —અહીં તૃતીયાના અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ છે.
- ત્રીતીયમણસે (૨૧૩) —અહીં પ્રથમાના અર્થમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ છે.
- સન્નદુઃખણાં (૮૧૮) —અહીં તૃતીયાના અર્થમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ છે.
- ચોદ્ધર્સહિ ઠાણાંહિ (૧૧૧૬) —અહીં સપ્તમી અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ છે.
- મુહાજીવી (૨૫૧૨૭) —અહીં દ્વિતીયાના અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ છે.
- ચરમાણ (૩૦૧૨૦) —અહીં ષષ્ઠીના અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ છે.

વચન-વ્યત્યય :

- વિહન્ન (૨૧૬) —અહીં બહુવચનની જગ્યાએ એક વચન છે.
- આહુ (૧૨૧૨૫) —અહીં એકવચનની જગ્યાએ બહુવચન છે.
- તં (૩૬૧૪૮) —અહીં બહુવચનની જગ્યાએ એકવચન છે.
- પરિત્તસંસારી (૩૬૧૨૬૦) —અહીં બહુવચનની જગ્યાએ એકવચન છે.

અલાક્ષણિક :

- ફરસુ + આઈહિ = ફરસુમાઈહિ (૧૧૧૬૬)
- મુદ્ધિ + આઈહિ = બુદ્ધેહાદરિયં (૧૧૧૬૭)
- અસજત = સંજણ (૨૧૧૨૦)

સમાલોચ્ય શબ્દ :

અપ્પાયંકે (૩૧૧૮) —અહીં 'અપ્પ' નો પ્રચલિત અર્થ અલ્પ નથી થતો. અહીં આ શબ્દ નિષેધાર્થે પ્રયોજાયો છે.

સુદિટ્ટં (૧૨૧૩૮), સુજટ્ટં (૧૨૧૪૦) —આ બન્નેમાં સમાન પ્રયોગ હોવો જોઈએ. સંભવ છે કે 'સુદિટ્ટં' ની જગ્યાએ લિપિ-

૧૬. ઉત્તરાધ્યયન : ભાષાની દૃષ્ટિએ

ઉત્તરાધ્યયનની ભાષા પ્રાકૃત છે. ભરત મુનિએ પોતાના નાટ્યશાસ્ત્રમાં સાત પ્રાકૃતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે — માગધી, આવંતી, પ્રાચ્યા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, વાલ્હીકા અને દાક્ષિણાત્યા.^૧

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશ — એવી છ પ્રાકૃતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘પદ્મભાષાચન્દ્રિકા’માં પણ પ્રાકૃતના આ જ છે પ્રકારો મળે છે. ત્યાં મહારાષ્ટ્રની ભાષાને પ્રાકૃત શૂરસેન (મથુરાની આજુબાજુનો પ્રદેશ)ની ભાષાને શૌરસેની, મગધની ભાષાને માગધી, પિશાચ(પાંડ્ય, કેકય વગેરે દેશો)ની ભાષાને પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચી તથા આભીર વગેરે દેશોની ભાષાને અપભ્રંશ કહેવામાં આવેલ છે.^૨

ભગવાન મહાવીર અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલતા હતા. આગમોમાં કેકઠેકાણે આ જ ઉલ્લેખ મળે છે.^૩ પ્રાચીન જૈન આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી અને માગધી રહી છે.

ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ અર્ધમાગધી તે ભાષાનું નામ છે જે અર્ધ મગધમાં અર્થાત્ મગધના પશ્ચિમ ભાગમાં વપરાતી હતી. એમાં માગધી ભાષાના લક્ષણો મળતાં હતાં, એથી કરીને પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ તેને અર્ધમાગધી કહેવામાં આવી. ભાષાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય અનુસાર માગધીની ત્રણ મુખ્ય વિશેષતાઓ છે—

(૧) પ્રથમા વિભક્તિમાં એકવચનમાં ‘ઓ’ કરના સ્થાને ‘એ’ કર થવો.

(૨) ‘ર’ નો ‘લ’ થવો.

(૩) ‘વ’, ‘સ’ ના સ્થાને ‘શ’ થવો

અર્ધમાગધીમાં પ્રથમ વિશેષતા બહુલતાથી મળે છે, બીજી ક્યાંક ક્યાંક અને ત્રીજી પ્રાયઃ મળતી નથી.

જ્યારે જૈન મુનિઓ પૂર્વ ભારતથી ખસીને પશ્ચિમ ભારતમાં વિહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમની મુખ્ય ભાષા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત બની ગઈ. અર્ધમાગધી અને માગધીમાં લખાયેલાં આગમો પણ તેનાથી પ્રભાવિત થયા. પ્રાકૃતના રૂપોમાં મહારાષ્ટ્રીએ ઉત્કર્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી લીધો. મહાકવિ દંડીએ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—‘મહારાષ્ટ્રાશ્રયાં પ્રકૃષ્ઠં વિદુઃ ।’^૪

હતાં પણ જૈન આચાર્યોને આગમોની મૂળ ભાષાની વિસ્મૃતિ ન થઈ. તેઓ કાળના વિવિધ તબક્કાઓમાં પણ એ જ તથ્યની પુનરાવૃત્તિ કરતા રહ્યા છે કે આગમોની મૂળ ભાષા અર્ધમાગધી છે. પ્રજ્ઞાપનામાં અર્ધમાગધી ભાષા બોલનારાઓને ‘ભાષા-આર્ય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે.^૫ સ્થાનાંગ^૬ અને અનુયોગદ્વાર^૭ માં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતને ઋષિભાષિત કહેવામાં આવેલ છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ ભાષા-આર્યની વ્યાખ્યામાં વધારામાં સંસ્કૃત ઉમેરેલ છે.^૮ કેટલાક આચાર્યો

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭/૪૮ :

માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા શૌરસેન્યર્ધમાગધી ।

વાલ્હીકા દાક્ષિણાત્યાશ્ચ સપ્તભાષાઃ પ્રવર્તિતાઃ ॥

૨. ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા, ઉપોદ્યાત :

ષડ્વિદ્યા સા પ્રાકૃતી ચ શૌરસેની ચ માગધી ।

પૈશાચી ચૂલિકાપૈશાચ્યપ્રભંશ ઇતિ ક્રમાત્ ॥

તત્ર તુ પ્રાકૃતં નામ મહારાષ્ટ્રોદ્ભવં વિદુઃ ।

શૂરસેનોદોદ્ભવા ભાષા શૌરસેનીતિ ગીયતે ॥

મગધોત્પન્નભાષાં તાં માગધીં સપ્રચક્ષતે ।

પિશાચદેશનિયતં પૈશાચીદ્વિતયં ભવેત્ ॥

પાણ્ડ્યકેકયવાલ્હીક સિંહ નેપાલ કુન્તલાઃ ।

સુધેષ્ણમ્ભોજગાન્ધારૈવકઝોજકસ્તથા ॥

એતે પિશાચદેશાઃ સ્યુસ્તદેશ્યસ્તદ્ગુણો ભવેત્ ।

પિશાચજાતમથવા પૈશાચીદ્વયમુચ્યતે ॥

અપભ્રંશસ્તુ ભાષા સ્યાદાભીરાદિગિરાં ચયઃ ।

..... ॥

૩. (ક) ઓઘાઙ્યં, સૂત્ર ૭૧ : તદ્દેવં સમણં ભગવં મહાવીરે
કૂળિયસ્સ રણ્ણે મંભસારપુત્તસ્સ.....અર્ધમાગધી ભાસા
ભાસઈ..... ।

(ખ) સમવાઓ સમવાય ૩૪ : ભગવં ચ ણં અર્ધમાગધી
ભાસા ધમ્મમાઙ્કલ્હ (૨૨) ।

૪. કવ્યાદર્શ, ૧/૩૪ ।

પૂર્વોની ભાષા પણ સંસ્કૃત હોવાનું માનતા હતા.^૫ આ બધા તથ્યોમાં અધ્યયન પછી પણ આપણએ એ હકીકત ન ભૂલી શકીએ કે પ્રાચીન આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી હતી.

અર્ધમાગધી અને મહારાષ્ટ્રી

ઉત્તરાધ્યયનની ભાષા મહારાષ્ટ્રીથી પ્રભાવિત અર્ધમાગધી છે. અર્ધમાગધી અને મહારાષ્ટ્રીમાં અંતર નીચે મુજબ છે—

અર્ધમાગધી	મહારાષ્ટ્રી
અસંયુક્ત 'ક' નો 'ગ' કે 'ત' થાય છે—	'ક' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
કુમારગા (૧૪૧૧)	અજ્ઞાવયાણં (૧૨૧૬)
લોગો (૧૪૨૨)	'ગ' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
અસંયુક્ત 'ગ' નો લોપ નથી થતો—	મોએ (૧૪૩૭)
કામભોગેસુ (૧૪૧૬)	
સગરો (૧૮૩૫)	
અસંયુક્ત 'ચ' અને 'જ' ના તકાર-બહુલ પ્રયોગો મળે છે—	'ચ' અને 'જ' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
તેગિચ્છં (૨૧૩૩)	સમુવાય (૧૪૩૭)
વિતિગિચ્છ (૧૬૨૦ ૪)	બોયાઈ (૧૨૧૨)
અસંયુક્ત 'ત' નો પ્રાય: લોપ નથી થતો—	'ત' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
અતરં (૮૧૬)	પુરોહિય (૧૪૩૭)
અસંયુક્ત 'દ' નો પ્રાય: લોપ નથી થતો અને ક્યાંક ક્યાંક તેનો 'ત' થઈ જાય છે—	'દ'નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
ઉદગં (૭૨૩)	વિહયાણિ (૧૨૧૩)
અસંયુક્ત 'પ' નો પ્રાય: 'વ' થઈ જાય છે—	'પ' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
મહાદીવો (૨૩૧૬૬)	તતય (૩૬૧૭૩)
અસંયુક્ત 'ચ' ના પ્રાય: લોપ નથી થતો અને ક્યાંક ક્યાંક તેનો 'ત' થઈ જાય છે—	'ચ' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—
ઉવાયા (૩૨૧૧)	કાએ (૩૬૧૮૨)
	આડ (૭૧૦)
અસંયુક્ત 'વ' નો પ્રાય: લોપ નથી થતો અને ક્યાંક ક્યાંક તેનો 'ત' થઈ જાય છે—	'વ' નો પ્રાય: લોપ થાય છે—

૧. પ્રજાપના, પદ ૧, સૂત્ર ૩૭ : ભાસારિયા જે ણં અદ્ધમાગહાએ
ભાસાએ ભાસેતિ ।

૨. ઠાણં, ૭૧૪૮ ગાથા ૧૦ :
સક્કતા પાગતા ચેવ, દોષિણ ચ ભણિતિ આહિયા ।
સરમંડલમ્મિ ગિજ્જંતે, પસસ્થા ઇસિભાસિતા ॥

૩. અણુઓગદારાઈ, સૂત્ર ૩૦૭ ગાથા ૧૧ :

સક્કયા પાયવા ચેવ, ભણિતિઓ હોતિ દોષિણ વિ
સરમંડલમ્મિ ગિજ્જંતે, પસસ્થા ઇસિભાસિયા ॥

૪. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૩૧૫, હારિભદ્રીય વૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૮૦ :
શિષ્ટા:—સર્વાતિશયસમ્પત્તિ ગણધરાદય: તેષાં ભાષા
સંસ્કૃતાઽર્ધમાગધિક્કદિકા ચ ।

૫. પ્રભાવક ચરિત, પૃષ્ઠ ૫૮, વૃદ્ધવાદિસૂરિ, ચરિત, શ્લોક
૧૧૩ : ચતુર્દશાપિ પૂર્વાણિ સંસ્કૃતાણિ પુરાઽભવન્ ।

ચેય (૨૪૧૬)

પવરે (૧૧૧૬)

દિવાયરે (૧૧૧૪)

પ્રથમા એકવચનમાં 'એ' કાર થાય છે—

કયરે (૧૨૬)

ધીરે (૧૫૩)

પ્રથમા એકવચનમાં 'ઓ' કાર થાય છે—

મણગુત્તો (૧૨૩)

શબ્દભેદ—

અર્ધમાગધી	મહારાષ્ટ્રી	અર્ધમાગધી	મહારાષ્ટ્રી
કમ્મુણા (૨૫૧૩૧)	કમ્મેણ	સોહી (૩૧૨)	સુદ્ધી
વેવસાં (૨૫૧૬)	વેયાણં	તેગિચ્છં (૨૧૩૩)	ચોડચ્છં
વિસાલિસેહિં (૩૧૪)	વિસરિસેહિં	મિલેક્કુયા (૧૦૧૬)	મિલિચ્છા, મિચ્છા
દુવાલસંગં (૨૪૩)	વારસંગં (૨૩૭)	માહણા (૧૨૧૩)	બમ્હણી (૨૫૧૯)
ગેહી (૬૪)	ગિહી	પડુપ્પત્ર (૨૯૦૦ ૧૨)	પત્તુપ્પત્ર (૭૯)

ઉત્તરાધ્યયનમાં અર્ધમાગધીની સાથે સાથે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના પ્રયોગો પણ મળે છે. એથી ભાષાની દૃષ્ટિએ તેને ભાષા-દ્રવ્યની મિશ્રિત કૃતિ કહી શકાય.

૧૭. ઉત્તરાધ્યયનના વ્યાખ્યા-ગ્રંથો

જૈન આગમોમાં ઉત્તરાધ્યયન સર્વાધિક પ્રિય આગમ છે. તેની પ્રિયતાનું કારણ તેના સરણ કથાનકો, સરસ સંવાદો અને રસભર રચનાશૈલી છે. તેની સર્વાધિક પ્રિયતાના સાક્ષ્ય વ્યાપક અધ્યયન-અધ્યાપન અને વિશાળ વ્યાખ્યા-ગ્રંથો છે. જેટલા વ્યાખ્યા-ગ્રંથો ઉત્તરાધ્યયનના છે, તેટલા બીજા કોઈ આગમના નથી.

૧. નિર્યુક્તિ :

આ ઉત્તરાધ્યયનના પ્રામ વ્યાખ્યા-ગ્રંથોમાં સદુષ્ઠી પ્રાચીન છે. તેમાં ૫૫૭ ગાથાઓ છે. લઘુ કૃતિ છે, પરંતુ તેમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ સૂચનો મળે છે. એટલા માટે તે ઉત્તરવર્તી બધા વ્યાખ્યા-ગ્રંથોની આધાર-શીલા બની રહી છે. તેના કર્તા દ્વિતીય ભદ્રબાહુ (વિ. ૬ઠ્ઠી શતાબ્દી) છે.

૨. ચૂર્ણિ :

આ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત મિશ્ર ભાષામાં લખાયેલી ઉત્તરાધ્યયનની મહત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યા છે. આમાં અંતિમ અઢાર અધ્યયનોની વ્યાખ્યા ખૂબ જ સંક્ષેપમાં છે. ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકારે પોતાનો પરિચય 'ગોપાલિક મહત્તર શિષ્ય' તરીકે આપ્યો છે.^૧ તેમનો અસ્તિત્વ-કાળ વિક્રમની સાતમી શતાબ્દી છે.

૩. શિષ્યહિતા (બૃહદ્વૃત્તિ કે પાઈય-ટીકા) :

ઉત્તરાધ્યયનની સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓમાં આ સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં અવતરણાત્મક કથાઓ પ્રાકૃતમાં આપેલી છે. બૃહદ્વૃત્તિકારે અનેક વખત 'વૃદ્ધસંપ્રદાયાદવસેયઃ^૨ અથવા તો સમ્પ્રદાયાદવસેયઃ^૩ લખીને તેમનું અવતરણ કર્યું છે.

બૃહદ્વૃત્તિકારની સામે ચૂર્ણિ ઉપરાંત બીજી પણ કોઈ વ્યાખ્યા રહી હશે એવું પ્રતીત થાય છે. નવમા અધ્યાયના અઢવાવીસમા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં— 'તથા ચ વૃદ્ધા :- લોમહારાઃ પ્રાણહારા ઇતિ'^૪ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ વાક્ય ચૂર્ણિનું નથી. તેમાં

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૮૩ :

વાણિજકુલસંધૂઓ, કોડિયગણિઓ ડ વચરસાહીતો ।

ગોવાલિયમહત્તરઓ, વિક્કાઓ આસિ લોગમિ ॥૧॥

સમમયપરસમયવિક્ક ઓયસી દિત્તિમં સુગંભીરો ।

સીસગણસંપરિવુડો, વક્કાણતિપ્પિઓ આસી ॥૨॥

તેસિ સીસેણ ઇમં, ઉત્તરઙ્ગયણામ ચુણિણચંદં તુ ।

રઙ્ગયં અણુગહ્થં, સીસાણં મંદબુદ્ધીણં ॥૩॥

૨. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૧૪૫ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૧૨૫ ।

‘લોમહાર’ નો અર્થ— ‘લોમહારા ણામ પેલ્લણમોસગા’^૧—એવા શબ્દોમાં છે.

એનાથી એમ પ્રમાણિત થાય છે કે બૃહદ્વૃત્તિમાં ઉદ્ભૂત વાક્ય ચૂર્ણ ઉપરાંતની કોઈ બીજી પ્રાચીન વ્યાખ્યાનું છે.

બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘વૃદ્ધ’ શબ્દ વડે ચૂર્ણિકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે — ‘વૃદ્ધાસ્તુ વ્યાચક્ષતે — લોલુપ્યમાણં તિ લાલપ્યમાનં ભરણપોષણકુલસંતાણેસુ ય તુભ્યે ભવિસ્સહ તિ ।’^૨

સરખાવો—ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃષ્ઠ ૨૨૩ : ‘લોલુપ્યમાણં લોલુપ્યમાનં ભરણપોષણકુલસંતાણેસુ ય તુભ્યે ભવિસ્સહ તિ ।’

આ બૃહદ્વૃત્તિકાર છે વાદી-વેતાલ શાંતિસૂરિ. તેમનો અસ્તિત્વ કાળ વિક્રમની ૧૧મી શતાબ્દી છે.

૪. સુખબોધા :

આ બૃહદ્વૃત્તિમાંથી સમુદ્ભૂત લઘુવૃત્તિ છે. તેના કર્તા નેમિચંદ્રસૂરિ છે. સૂરિપદ-પ્રાપ્તિ પહેલાં તેમનું નામ દેવેન્દ્ર હતું. આ વૃત્તિનો રચના-કાળ વિ.સં. ૧૧૨૯ છે.

૫. સર્વાર્થસિદ્ધિ :

આના રચયિતા ભાવવિજય છે. આનો રચના-કાળ વિ. સં. ૧૬૭૯ છે. આમાં કથાઓ પદબદ્ધ છે.

આ ઉપરાંત બીજી પણ અનેક વ્યાખ્યાઓ મળે છે. તે બધી જ મોટા ભાગે ઉપરોક્ત મુખ્ય વ્યાખ્યાઓની ઉપજીવી છે.

અમે તેમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય — નામ, કર્તા, અને રચનાકાળના વિવરણ સાથે — નીચે પ્રસ્તુત કરીએ છીએ—

૬. અવચૂરિ	જ્ઞાનસાગર	વિ. સં. ૧૫૪૧
૭. વૃત્તિ	કમલ સંયમ	વિ. સં. ૧૫૫૪
૮. દીપિકા	ઉદયસાગર	વિ. સં. ૧૫૪૬
૯. લઘુવૃત્તિ	ખરતર તપોરત્નવાચક	વિ. સં. ૧૫૫૦
૧૦. વૃત્તિ	કીર્તિવલ્લભ	વિ. સં. ૧૫૫૨
૧૧. વૃત્તિ	વિનયહંસ	વિ. સં. ૧૫૬૭-૮૧
૧૨. ટીકા	અજિતદેવ સૂરિ	વિ. સં. ૧૬૨૮
૧૩. દીપિકા	હર્ષકુલ	૧૬વીં શતાબ્દી
૧૪. અવચૂરિ	અજિતદેવસૂરિ	
૧૫. ટીકા-દીપિકા	માણિક્યશેખર સૂરિ	
૧૬. દીપિકા	લક્ષ્મીવલ્લભ	૧૮વીં શતાબ્દી
૧૭. વૃત્તિ-ટીકા	હર્ષનન્દન	વિ. સં. ૧૭૧૧
૧૮. વૃત્તિ	શાન્તિભદ્રાચાર્ય	
૧૯. ટીકા	મુનિચન્દ્ર સૂરિ	
૨૦. અવચૂરિ	જ્ઞાનશીલગણી	
૨૧. અવચૂરિ		વિ. સં. ૧૪૮૧
૨૨. બાલાવબોધ	સમરચન્દ્ર	
૨૩. બાલાવબોધ	કમલલાભ	૧૬ વીં શતાબ્દી
૨૪. બાલાવબોધ	માનવિજય	વિ. સં. ૧૭૪૧

આ ઉપરાંત કેટલીક વૃત્તિ-ટીકાઓ, દીપિકાઓ તથા અવચૂરિઓ પણ મળી આવે છે. તેમાં કોઈમાં કર્તાનું નામ નથી મળતું, તો કોઈમાં રચનાકાળનો ઉલ્લેખ નથી. તે બધી આ પ્રમાણે છે—

૧. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૩૧૨ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃષ્ઠ ૧૮૩ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૦ ।

૪. જૈન ભારતી (વર્ષ ૭, અંક ૩૩, પૃષ્ઠ ૫૬૫-૬૮) में प्रकाशित श्री अगरचन्द्रजी नाहटा के ‘उत्तराध्ययन सूत्र और उसकी टीकाएँ’ लेख पर आधारित ।

વ્યાખ્યા-ગ્રંથ	કર્તા	રચના-કાલ
મકરન્દ ટીકા		વિ. સં. ૧૭૫૦
દીપિકા		વિ. સં. ૧૬૩૭
વૃત્તિ-દીપિકા		
દીપિકા		વિ. સં. ૧૬૪૩
વૃત્તિ		
અક્ષરાર્થ લવલેશ		
ટબ્બા	આદિચન્દ્ર અને રાયચન્દ્ર	
ટબ્બા	પાર્શ્વચન્દ્ર, ધર્મસિંહ	૧૮મી શતાબ્દી
વૃત્તિ	મતિકીર્તિ ના શિષ્ય	
ભાષા પદ્યસાર	બ્રહ્મ ઋષિ	વિ. સં. ૧૫૮૮

તેરાપંથનાં ચતુર્થ આચાર્ય શ્રીમજ્જિમાચાર્ય (વિ. સં. ૧૮૬૦-૧૮૩૮) આ સૂત્રના ઓગણત્રીસ અધ્યયનો ઉપર રાજસ્થાની ભાષામાં પદ્ય-બદ્ધ 'જોડ'ની રચના કરી હતી. વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં તહીં તેમણે વાર્તિકો પણ લખ્યાં છે. ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત ભૂમિકામાં ઉત્તરાધ્યયનનું સંક્ષિપ્ત પર્યાલોચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંના છંદો વગેરે અનેક વિષયો વિષે અહીં કોઈ વિમર્શ કરવામાં આવ્યો નથી. તે બધી વિગતોનું પર્યાલોચન 'ઉત્તરાધ્યયન : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન'માં થઈ ચૂક્યું છે. એટલાં માટે તેમના અવલોકનની સૂચના સાથે જ હું આ વિષય અહીં પૂરો કરું છું.

આચાર્ય તુલસી

શ્લોક-વિષયાનુક્રમ

પહેલું અધ્યયન : વિનયશ્રુત (વિનયનું વિધાન, પ્રકાર અને મહત્વ)

પૃ. ૧-૪૧

- શ્લોક ૧ વિનય-પ્રરૂપણની પ્રતિજ્ઞા.
 ૨ વિનીતની પરિભાષા.
 ૩ અવિનીતની પરિભાષા.
 ૪ અવિનીતનું ગણમાંથી નિષ્કાસન.
 ૫ અજ્ઞાની ભિક્ષુનું સૂવરની જેમ આચરણ.
 ૬ વિનયનો ઉપદેશ.
 ૭ વિનયનું પરિણામ.
 ૮ ભિક્ષુનું આચાર્ય પાસે વિનય અને મૌન-ભાવપૂર્વક સાર્થક પદોનું અધ્યયન.
 ૯ ક્ષમાની આરાધના અને ક્ષુદ્ર વ્યક્તિઓ સાથે સંસર્ગ-ત્યાગ.
 ૧૦ ચંડાલોચિત કર્મનો નિષેધ.
 વધારે બોલવાનો નિષેધ.
 સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું વિધાન.
 ૧૧ ઋજુતા તથા ભૂલની સ્વીકૃતિ.
 ૧૨ અવિનીત અને વિનીત ઘોડા સાથે શિષ્યના આચરણની તુલના.
 ૧૩ અવિનીત શિષ્ય દ્વારા કોમળ પ્રકૃતિવાળા આચાર્યને પણ કોધી બનાવી દેવા.
 વિનીત શિષ્ય દ્વારા પ્રચંડ પ્રકૃતિવાળા આચાર્યને પણ પ્રસન્ન રાખવા.
 ૧૪ બોલવાનો વિવેક.
 ૧૫, ૧૬ સંયમ અને તપ દ્વારા આત્મ-દમન.
 ૧૭ આચાર્યના પ્રતિકૂળ વર્તનનો ત્યાગ.
 ૧૮, ૧૯ આચાર્ય પ્રતિ વિનય-પદ્ધતિનું નિરૂપણ.
 ૨૦-૨૨ આચાર્ય દ્વારા આમંત્રિત શિષ્યના આચરણનું નિરૂપણ.
 ૨૩ વિનીત શિષ્યને જ સૂત્ર. અર્થ અને તદ્દુભય દેવાનું વિધાન.
 ૨૪, ૨૫ ભાષા-દોષોના ત્યાગનો ઉપદેશ.
 ૨૬ એકલી સ્ત્રી સાથે આલાપ-સંલાપનો નિષેધ.
 ૨૭ અનુશાસનનો સ્વીકાર.
 ૨૮, ૨૯ પ્રજ્ઞાવાન મુનિ માટે અનુશાસન હિતનું કારણ.
 અસાધુ, અજ્ઞાની માટે અનુશાસન દ્વેષનું કારણ.
 ૩૦ ગુરુ સમક્ષ બેસવાની વિધિ.
 ૩૧ યથાસમય કાર્ય કરવાનો નિર્દેશ.
 ૩૨-૩૪ આહાર સંબંધી વિધિ-નિષેધ.
 ૩૫ આહારનું સ્થાન અને વિધિ.
 ૩૬ સાવધ-ભાષાનો નિષેધ.
 ૩૭ વિનીત અને અવિનીત શિષ્યની ઉત્તમ અને દુષ્ટ ઘોડા સાથે તુલના.
 ૩૮ પાપ-દષ્ટિ મુનિ દ્વારા અનુશાસનની અવહેલના.

૩૯	અનુશાસન પ્રતિ દંષ્ટિ-ભેદ.
૪૦	ન આચાર્યને કે ન સ્વયંને કુપિત કરવાનો ઉપદેશ.
૪૧	કુપિત આચાર્યને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપક્રમ.
૪૨	વ્યવહાર-ધર્મનું પાલન કરનાર મુનિની સર્વત્ર પ્રશંસા.
૪૩	આચાર્યના મનોનુકૂળ વર્તનનો ઉપદેશ.
૪૪	વિનીત દ્વારા આદેશાનુસાર કાર્ય-સંપત્તતા.
૪૫	વિનીતની કીર્તિ અને આધારભૂતતા.
૪૬	વિનયથી પૂજ્ય આચાર્યની કૃપા અને શ્રુત-જ્ઞાનનો લાભ.
૪૭	વિનીતની સર્વ-ગુણ-સંપત્તતા.
૪૮	વિનયી માટે મોક્ષની સુલભતાનું પ્રતિપાદન.

બીજું અધ્યયન : પરીષદ-પ્રવિભક્તિ (શ્રમણ-ચર્યામાં થનાર પરીષદોનું પ્રરૂપણ)

પૃ. ૪૩-૯૫

સૂત્ર	૧-૩	પરીષદ-નિરૂપણનો ઉપક્રમ અને પરીષદોના નામ-નિર્દેશ.	
શ્લોક	૧	પરીષદ-નિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા.	૨૪, ૨૫ આકોશ-પરીષદ.
	૨, ૩	શુધા-પરીષદ.	૨૬, ૨૭ વધ-પરીષદ.
	૪, ૫	પિપાસા-પરીષદ.	૨૮, ૨૯ યાચના-પરીષદ.
	૬, ૭	શીત-પરીષદ.	૩૦, ૩૧ અલાભ-પરીષદ.
	૮, ૯	ઉષ્ણ-પરીષદ.	૩૨, ૩૩ રોગ-પરીષદ.
	૧૦, ૧૧	દંશમશક-પરીષદ.	૩૪, ૩૫ તૃણ-સ્પર્શ-પરીષદ.
	૧૨, ૧૩	અચેલ-પરીષદ.	૩૬, ૩૭ જલ-પરીષદ.
	૧૪, ૧૫	અરતિ-પરીષદ.	૩૮, ૩૯ સત્કાર-પુરસ્કાર-પરીષદ.
	૧૬, ૧૭	સ્ત્રી-પરીષદ.	૪૦, ૪૧ પ્રજ્ઞા-પરીષદ.
	૧૮, ૧૯	ઝર્યા-પરીષદ.	૪૨, ૪૩ અજ્ઞાન-પરીષદ.
	૨૦, ૨૧	નિષીધિકા-પરીષદ.	૪૪, ૪૫ દર્શન-પરીષદ.
	૨૨, ૨૩	શય્યા-પરીષદ.	૪૬ પરીષદો સમભાવથી સહન કરવાનો ઉપદેશ

ત્રીજું અધ્યયન : ચતુરંગીય (ચાર દુર્લભ અંગોનું આખ્યાન)

પૃ. ૯૭-૧૨૨

૧	દુર્લભ અંગોનો નામ-નિર્દેશ.
૨-૭	મનુષ્યત્વ-પ્રાપ્તિની દુર્લભતા.
૮	ધર્મ-શ્રવણની દુર્લભતા.
૯	શ્રદ્ધાની દુર્લભતા.
૧૦	વીર્યની દુર્લભતા.
૧૧	દુર્લભ અંગોની પ્રાપ્તિથી કર્મ-મુક્ત થવાની સંભાવના.
૧૨	ધર્મ-સ્થિતિનો આધાર.
૧૩	કર્મ-હેતુઓ દૂર કરવાથી ઊર્ધ્વ દિશાની પ્રાપ્તિ.

- ૧૪-૧૯ શીલની આરાધનાથી દેવલોકોની પ્રાપ્તિ. ત્યાંથી ચ્યુત થઈને ઉચ્ચ કે સમૃદ્ધ કુળોમાં જન્મ અને ફરી વિશુદ્ધ બોધિનો લાભ.
- ૨૦ દુર્લભ અંગોના સ્વીકારથી સર્વ કર્માશ-મુક્તિ.

ચોથું અધ્યયન : અસંસ્કૃત (જીવન પ્રત્યે સાચા દૃષ્ટિકોણનું પ્રતિપાદન)

પૃ. ૧૨૩-૧૪૪

- ૧ જીવનની અસંસ્કૃતતા અને અપ્રમાદનો ઉપદેશ.
- ૨ પાપ-કર્મથી ધનોપાર્જનનાં અનિષ્ટ પરિણામો.
- ૩ કૃત કર્મોનું અવશ્યભાવી પરિણામ.
- ૪ કર્મોની ફળ-પ્રાપ્તિમાં બીજાની અસમર્થતા.
- ૫ ધનની અત્રાણતા અને તેના વ્યામોહથી દિગ્મૂઢતા.
- ૬ ભારંડ પક્ષીના ઉપમાનથી ક્ષણમાત્ર પણ પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.
- ૭ ગુણોપલબ્ધિ સુધી શરીર-પોષણનું વિધાન, પછી અનશનનો ઉપદેશ.
- ૮ છન્દ-નિરોધથી મોક્ષની સંભાવના.
- ૯ શાશ્વત-વાદનું નિરસન.
- ૧૦ વિવેક-જાગરણ માટે એક ક્ષણ પણ ન ગુમાવવાનું આહ્વાન.
- ૧૧, ૧૨ શ્રમણ માટે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષદોને સમભાવથી સહન કરવાનો નિર્દેશ.
- ૧૩ જીવનને શાશ્વત માનનારાઓનું નિરસન અને શરીર-ભેદ સુધી ગુણારાધનાનો આદેશ.

પાંચમું અધ્યયન : અકામમરણીય (મરણના પ્રકાર અને સ્વરૂપ-વિધાન)

પૃ. ૧૪૫-૧૮૦

- શ્લોક ૧, ૨ અધ્યયનનો ઉપક્રમ અને મરણના પ્રકારોનો નામ-નિર્દેશ.
- ૩ મરણનું કાળ-નિર્ધારણ.
- ૪-૭ કામાસક્ત વ્યક્તિ દ્વારા મિથ્યા-ભાષણનો આશ્રય.
- ૮, ૯ કામાસક્તિ હિંસાનો હેતુ. હિંસાથી દોષ-પરંપરાનો વિસ્તાર.
- ૧૦ કામ-રત વ્યક્તિ દ્વારા શિશુનાગની જેમ બેવડો કર્મ-મળ સંચય.
- ૧૧-૧૩ રોગાતંક થતાં કર્મના અનિષ્ટ પરિણામોની આશંકાથી ભય-યુક્ત અનુતાપ.
- ૧૪-૧૬ વિષમ માર્ગમાં પડેલા ગાડીવાનની જેમ ધર્મ-ચ્યુત વ્યક્તિ દ્વારા શોકાનુભૂતિ અને પરલોક-ભયથી સંત્રસ્ત અવસ્થામાં અકામ-મૃત્યુ.
- ૧૭ અકામ-મરણનો ઉપસંહાર અને સકામ-મરણનો આરંભ.
- ૧૮ સંયમી પુરુષોનું પ્રસાદ-યુક્ત અને આઘાત-રહિત મરણ.
- ૧૯ સકામ-મરણની દુર્લભતા.
- ૨૦ સાધુ અને ગૃહસ્થનું તુલનાત્મક વિવેચન.
- ૨૧ બાહ્યાચારોથી સાધુત્વની રક્ષા અસંભવ.
- ૨૨ દુઃશીલ અને શીલના નિશ્ચિત પરિણામો.
- ૨૩ શ્રાવક-આચારનો નિર્દેશ.
- ૨૪ સુપ્રતી મનુષ્યની સુગતિ-પ્રાપ્તિ.
- ૨૫-૨૮ સંવૃત-ભિક્ષુનું અપવર્ગ કે સ્વર્ગ-ગમન. દેવતાઓની સમૃદ્ધિ અને સંપદાનું વર્ણન. દેવ-આવાસોની પ્રાપ્તિમાં ઉપશમ અને સંયમની પ્રધાનતા.

૨૯, ૩૦	બહુશ્રુત મુનિનો મરણકાળમાં સમભાવ તથા ઉદ્ધિગ્ન ન થવાનો ઉપદેશ.
૩૧	સંલેખનામાં શરીર-ભેદની આકાંક્ષા.
૩૨	સકામ-મરણના પ્રકારોમાંથી કોઈ એકના સ્વીકારનો ઉપદેશ.

છઠ્ઠું અધ્યયન : સુલ્લકનિર્ગ્મીય (ગ્રન્થ-ત્યાગનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ)

પૃ. ૧૮૧-૧૮૮

શ્લોક ૧	અવિદ્યા-ભવ-ભ્રમણનો હેતુ.
૨	સત્યની ગવેષણા અને જીવો પ્રતિ મૈત્રીનો ઉપદેશ.
૩	કૃત-કર્મોના વિપાક સમયે સ્વજન-પરિજનોની અસમર્થતા.
૪	સમ્યગ્-દર્શનવાળા પુરુષ દ્વારા આંતરિક પરિગ્રહનો ત્યાગ.
૫	બાહ્ય પરિગ્રહ-ત્યાગથી કામ-રૂપતાની પ્રાપ્તિ.
૬	અહિંસાના વિચારનો વ્યાવહારિક આધાર.
૭	પરિગ્રહનો નિષેધ અને પ્રદત્ત ભોજનનું ગ્રહણ.
૮, ૯	ક્રિયા-રહિત જ્ઞાનથી દુઃખ-મુક્તિ માનનારાઓનું નિરસન.
૧૦	ભાષા અને અનુશાસનની રક્ષણ આપવામાં અસમર્થતા.
૧૧	આસક્તિ છે દુઃખોત્પત્તિનું કારણ.
૧૨	બધી દિશાઓ જોઈને અપ્રમાદનો ઉપદેશ.
૧૩	બાહ્યની અનાશંસા અને દેહ-ધારણનો ઉદ્દેશ્ય.
૧૪	કર્મ-હેતુઓ પર વિચાર. મિત્ર અને નિર્દોષ અન્ન-પાણીનું ગ્રહણ.
૧૫	અસંગ્રહનું વિધાન.
૧૬	અનિયત વિહાર કરતાં પિંડપાતની ગવેષણા.
૧૭	ઉપસંહાર.

સાતમું અધ્યયન : ઉરભ્રીય (ઉરભ્ર, કાકિણી, આમ્રફલ, વ્યવહાર અને સાગર-પાંચ ઉદાહરણો)

પૃ. ૧૮૮-૨૨૧

શ્લોક ૧-૧૦	ઉરભ્ર દષ્ટાંતથી વિષય-ભોગોના કટુ વિપાકનું દર્શન.
૧૧-૧૩	કાકિણી અને આમ્રફલ દષ્ટાંતથી દેવ-ભોગોની સામે માનવીય-ભોગોની તુચ્છતાનું દર્શન.
૧૪-૨૨	વ્યવહાર (વ્યવસાય) દષ્ટાંતથી આય-વ્યયના વિષયમાં કુશળતાનું દર્શન.
૨૩, ૨૪	સાગર દષ્ટાંતથી આય-વ્યયની તુલનાનું દર્શન.
૨૫	કામ-ભોગોની અનિવૃત્તિથી આત્મ-પ્રયોજનનો નાશ.
૨૬, ૨૭	કામ-ભોગોની નિવૃત્તિથી દેવત્વ અને અનુત્તર સુખવાળા મનુષ્ય કુળોની પ્રાપ્તિ.
૨૮	બાલ જીવોનું નરક-ગમન.
૨૯	ધીર-પુરુષનું દેવ-ગમન.
૩૦	બાલ અને અબાલ-ભાવની તુલના અને પંડિત મુનિ દ્વારા અબાલ-ભાવનું સેવન.

આઠમું અધ્યયન : કાપિલીય (સંસારની અસારતા અને શંથિ-ત્યાગ)

પૃ. ૨૨૩-૨૪૪

શ્લોક ૧	દુઃખ-બહુલ સંસારથી છૂટવાની જિજ્ઞાસા.
૨	સ્નેહ-ત્યાગથી દોષ-મુક્તિ.
૩	કપિલ મુનિ દ્વારા પાંચસો ચોરોને ઉપદેશ.

૪	ગ્રંથિ-ત્યાગનો ઉપદેશ.
૫	આસક્ત મનુષ્યની કર્મ-બદ્ધતા.
૬	સુપ્રતી દ્વારા સંસાર-સમુદ્રનો પાર.
૭, ૮	કુતીર્થિકોની અજ્ઞતાનું નિરસન.
૯, ૧૦	અહિંસાનો વિવેક.
૧૧, ૧૨	સંયમ-નિર્વાહ માટે ભોજનની એષણ.
૧૩	સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર, લક્ષણ-શાસ્ત્ર અને અંગ-વિદ્યાના પ્રયોગનો નિષેધ.
૧૪, ૧૫	સમાધિ-ભ્રષ્ટ વ્યક્તિનું સંસાર-ભ્રમણ અને બોધિ-દુર્લભતા.
૧૬, ૧૭	તૃષ્ણાની દુષ્પૂરતા.
૧૮, ૧૯	સ્ત્રી-સંગનો ત્યાગ.
૨૦	ઉપસંહાર.

નવમું અધ્યયન : નમિપ્રવજયા (ઈન્દ્ર અને નમિ રાજર્ષિનો સંવાદ)

પૃ. ૨૪૪-૨૭૬

શ્લોક ૧	નમિનો જન્મ અને પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ.
૨	ધર્મની આરાધના માટે અભિનિષ્ક્રમણ.
૩, ૪	પ્રવર ભોગોનો ત્યાગ અને એકાંતવાસનો સ્વીકાર.
૫	નમિના અભિનિષ્ક્રમણથી મિથિલામાં કોલાહલ.
૬	દેવેન્દ્ર દ્વારા બ્રાહ્મણ રૂપમાં આવીને નમિને પ્રશ્ન.
૭-૧૦	મિથિલામાં થઈ રહેલા કોલાહલ પ્રતિ દેવેન્દ્રની જિજ્ઞાસા. નમિ રાજર્ષિ દ્વારા આશ્રય-હીન થયેલાં પક્ષીઓ સાથે મિથિલાવાસીઓની તુલના.
૧૧-૧૬	દેવેન્દ્ર દ્વારા સળગી રહેલા અન્તઃપુર તરફ ધ્યાન આકૃષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન. નમિ રાજર્ષિનો ઉદાસીન-ભાવ.
૧૭-૨૨	દેવેન્દ્ર દ્વારા નગર-સુરક્ષા પ્રતિ કર્તવ્ય-બોધ. નમિ રાજર્ષિ દ્વારા આત્મ-નગરની સુરક્ષાપૂર્વક મુક્તિ-બોધ.
૨૩-૨૬	દેવેન્દ્ર દ્વારા મહેલ, વર્ધમાન-ગૃહ વગેરે બનાવવાની પ્રેરણા. નમિ રાજર્ષિ દ્વારા માર્ગમાં બનાવેલા ઘર પ્રતિ સંદેહશીલતા અને શાશ્વત વર તરફ સંકેત.
૨૭-૩૦	દેવેન્દ્ર દ્વારા નગરમાં ન્યાય અને શાંતિ-સ્થાપનનો અનુરોધ. રાજર્ષિ દ્વારા જગતમાં થનાર અન્યાય-પોષણનો ઉલ્લેખ.
૩૧-૩૬	દેવેન્દ્ર દ્વારા સ્વતંત્ર રાજાઓને જીતીને મુનિ બનવાનો અનુરોધ. રાજર્ષિ દ્વારા આત્મ-વિજય જ પરમ વિજય છે, એટલા માટે પોતાના આત્મા સાથે યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ.
૩૭-૪૦	દેવેન્દ્ર દ્વારા યજ્ઞ, દાન અને ભોગની પ્રેરણા. રાજર્ષિ દ્વારા દાન દેનાર માટે પણ સંયમની શ્રેયસ્કરતાનું પ્રતિપાદન.
૪૧-૪૪	દેવેન્દ્ર દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ તપની પ્રેરણા. રાજર્ષિ દ્વારા સમ્યક્-ચારિત્ર સમ્પન્ન મુનિ-ચર્યાનું મહત્વખ્યાપન.
૪૫-૪૯	દેવેન્દ્ર દ્વારા પરિવ્રજના સંગ્રહનો ઉપદેશ. રાજર્ષિ દ્વારા આકાશ સમાન ઈચ્છાની અનંતતાનું પ્રતિપાદન અને પદાર્થોથી ઈચ્છા-પૂર્તિની અસંભવિતતાનું નિરૂપણ.

૫૦-૫૪	દેવેન્દ્ર દ્વારા પ્રાપ્ત ભોગોના ત્યાગ અને અપ્રાપ્ત ભોગોની અભિલાષાથી ઉત્પન્ન વિરોધનું પ્રતિપાદન. રાજર્ષિ દ્વારા કામ-ભોગોની ભયંકરતા અને તેમનાં અનિષ્ટ પરિણામોનું ખ્યાપન.
૫૫-૫૯	દેવેન્દ્રનું પોતાના મૂળ રૂપમાં પ્રકટીકરણ. રાજર્ષિની હૃદયગ્રાહી સ્તુતિ અને વંદન.
૬૦	ઈન્દ્રનું આકાશ-ગમન.
૬૧	રાજર્ષિની શ્રામણ્યમાં ઉપસ્થિતિ.
૬૨	સંબુદ્ધ લોકો દ્વારા તે જ પથનો સ્વીકાર.

દસમું અધ્યયન : દુષપત્રક (જીવનની અસ્થિરતા અને આત્મ-બોધ)

પૃ. ૨૭૭-૨૯૪

શ્લોક ૧, ૨	જીવનની અસ્થિરતા અને અપ્રમાદનો ઉદ્બોધ.
૩	આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા.
૪	મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતા.
૫-૯	સ્થાવર-કાયમાં ઉત્પન્ન જીવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ.
૧૦-૧૪	ત્રસ-કાયમાં ઉત્પન્ન જીવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ.
૧૫	પ્રમાદ-બહુલ જીવનું જન્મ-મૃત્યુમય સંસારમાં પરિભ્રમણ.
૧૬	મનુષ્ય-ભવ મળવા છતાં પણ આર્ય-દેશની દુર્લભતા.
૧૭	આર્ય-દેશ મળવા છતાં પણ પૂર્ણ પાંચ ઈન્દ્રિયોની દુર્લભતા.
૧૮	ઉત્તમ ધર્મના શ્રવણના દુર્લભતા.
૧૯	શ્રદ્ધાની દુર્લભતા.
૨૦	આચરણની દુર્લભતા.
૨૧-૨૬	ઈન્દ્રિય-બળની ઉત્તરોત્તર ક્ષીણતા.
૨૭	અનેક શીઘ્ર-ઘાતી રોગોનો શરીરને સ્પર્શ.
૨૮	સ્નેહાપનયનની પ્રક્રિયા.
૨૯, ૩૦	વાન્ત-ભોગોનું પુનઃસેવન ન કરવાનો ઉપદેશ.
૩૧, ૩૨	પ્રાપ્ત વિશાળ ન્યાય-પથ પર અપ્રમાદપૂર્વક આગળ વધવાની પ્રેરણા.
૩૩	વિષમ-માર્ગ પર ન ચાલવાની સૂચના.
૩૪	કિનારા નજીક પહોંચીને પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.
૩૫	ક્ષપક-શ્રેણિથી સિદ્ધિ-લોકની પ્રાપ્તિ.
૩૬	ઉપશાંત થઈને વિચરણ કરવાનો ઉપદેશ.
૩૭	ગૌતમની સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ.

અગિયારમું અધ્યયન : બહુશ્રુતપૂજા (બહુશ્રુત વ્યક્તિનું મહત્ત્વ-ખ્યાપન)

પૃ. ૨૯૫-૩૧૭

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ.
૨	અબહુશ્રુતની પરિભાષા.
૩	શિક્ષા-પ્રાપ્ત ન થવાનાં પાંચ કારણ.
૪, ૫	શિક્ષા-શીલનાં આઠ લક્ષણ.
૬-૯	અવિનીતનાં ચૌદ લક્ષણ.
૧૦-૧૩	સુવિનીતનાં પંદર લક્ષણ.

૧૪	શિક્ષા-પ્રાપ્તિની અર્હતા.
૧૫	શંખમાં રાખેલા દૂધની જેમ બહુશ્રુતની બંને રીતે શોભા.
૧૬	કન્યક ઘોડાની જેમ ભિક્ષુઓમાં બહુશ્રુતની સર્વશ્રેષ્ઠતા.
૧૭	જાતિમાન અશ્વ પર આરૂઢ યોદ્ધાની જેમ બહુશ્રુતની અજેયતા.
૧૮	સાઠ વર્ષના બળવાન હાથીની જેમ બહુશ્રુતની અપરાજેયતા.
૧૯	પુષ્ટ સ્કન્ધવાળા યૂથાધિપતિ બળદની જેમ બહુશ્રુત આચાર્યની સુશોભનીયતા.
૨૦	યુવાન સિંહની સમાન બહુશ્રુતની સર્વશ્રેષ્ઠતા.
૨૧	વાસુદેવની સમાન બહુશ્રુતની બળવત્તા.
૨૨	ચૌદ રત્નોના અધિપતિ ચક્રવર્તીની સાથે ચૌદ પૂર્વધર બહુશ્રુતની તુલના.
૨૩	દેવાધિપતિ શકની સાથે બહુશ્રુતની તુલના.
૨૪	ઊગતા સૂર્યના તેજની સાથે બહુશ્રુતના તેજની તુલના.
૨૫	પરિપૂર્ણ ચંદ્રમાની સાથે બહુશ્રુતની તુલના.
૨૬	સામાજિકોના કોઠાગાર સમાન બહુશ્રુતની પરિપૂર્ણતા.
૨૭	સુદર્શના નામક જંબૂની સાથે બહુશ્રુતની તુલના.
૨૮	શીતા નદીની જેમ બહુશ્રુતની સર્વશ્રેષ્ઠતા.
૨૯	મંદર પર્વતની જેમ બહુશ્રુતની સર્વશ્રેષ્ઠતા.
૩૦	રત્નોથી પરિપૂર્ણ અક્ષય જૂળવાળા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સાથે બહુશ્રુતના અક્ષય જ્ઞાનની તુલના.
૩૧	બહુશ્રુત મુનિઓનું મોક્ષ-ગમન.
૩૨	શ્રુતના આશ્રયનો ઉપદેશ.

બારમું અધ્યયન : હરિકેશીય (જાતિની અતાત્વિકતાનો સંબોધ)

પૃ. ૩૧૯-૩૪૨

શ્લોક ૧, ૨	હરિકેશબલ મુનિનો પરિચય.
૩	મુનિનું ભિક્ષા માટે યજ્ઞ-મંડપમાં ગમન.
૪-૬	મલિન મુનિને જોઈને બ્રાહ્મણોનું હસવું અને મુનિના વેશ અને શરીર વિશે પરસ્પર વ્યંગાત્મક સંલાપ.
૭	મુનિને અપમાનજનક શબ્દો વડે પાછા ચાલ્યા જવાની પ્રેરણા.
૮	યક્ષનો મુનિના શરીરમાં પ્રવેશ.
૯-૧૦	યક્ષ દ્વારા મુનિનો પરિચય અને આગમનનું ઉદ્દેશ્ય-કથન.
૧૧	સોમદેવ બ્રાહ્મણ દ્વારા ભોજન ન દેવાનો ઉત્તર.
૧૨-૧૭	યક્ષ અને સોમદેવ વચ્ચે દાનના અધિકારી વિશે ચર્ચા.
૧૮	સોમદેવ દ્વારા મુનિને મારી-ઝૂડીને બહાર કાઢવાનો આદેશ.
૧૯	કુમારો દ્વારા મુનિ પર પ્રહાર.
૨૦-૨૩	ભદ્રા દ્વારા કુમારોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન. ઋષિનો વાસ્તવિક પરિચય અને અવહેલનાથી થનાર અનિષ્ટ તરફ સંકેત.
૨૪	યક્ષ દ્વારા કુમારોને ભૂમિ પર પાડવાં.
૨૫	યક્ષ દ્વારા કુમારો પર ભયંકર પ્રહાર. ભદ્રાનું પુનઃ કુમારોને સમજાવવું.
૨૬-૨૮	ભિક્ષુનું અપમાન કરવાથી થનાર અનિષ્ટ પરિણામો તરફ સંકેત.

૨૯	છાત્રોની દુર્દશા.
૩૦, ૩૧	સોમદેવને મુનિનું નમ્ર નિવેદન.
૩૨	મુનિ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ.
૩૩-૩૫	સોમદેવનું પુનઃ ક્ષમા આપવાનું નિવેદન. ભિક્ષા-ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ. મુનિ દ્વારા ભિક્ષા-સ્વીકાર.
૩૬	દેવો દ્વારા દિવ્ય વૃષ્ટિ અને દિવ્ય ઘોષ.
૩૭	તપની મહત્તાનું પ્રતિપાદન, જાતિની મહત્તાનું નિરસન.
૩૮, ૩૯	અગ્નિનો સમારંભ અને જલનો સ્પર્શ પાપ-બંધના હેતુ.
૪૦	સોમદેવ દ્વારા યજ્ઞ વિશે જિજ્ઞાસા.
૪૧, ૪૨	મુનિ દ્વારા વાસ્તવિક યજ્ઞનું નિરૂપણ.
૪૩	સોમદેવ દ્વારા જ્યોતિ અને તેની સામગ્રી વિશે જિજ્ઞાસા.
૪૪	મુનિ દ્વારા આત્મ-પરક જ્યોતિનું વિશ્લેષણ.
૪૫	સોમદેવ દ્વારા તીર્થ વિશે જિજ્ઞાસા.
૪૬, ૪૭	મુનિ દ્વારા તીર્થનું નિરૂપણ.

તેરમું અધ્યયન : ચિત્ર-સંભૂતીય (ચિત્ર અને સંભૂતિનો સંવાદ)

૩૪૩-૩૬૨

શ્લોક ૧, ૨	સંભૂતિનો બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીના રૂપમાં કામ્પિલ્યમાં અને ચિત્રનો પૂરિમતાલમાં શ્રેષ્ઠિ-કુળમાં જન્મ.
૩	ચિત્ર અને સંભૂતિનું મિલન અને સુખ-દુઃખના વિપાકની વાત.
૪-૭	બ્રહ્મદત્ત દ્વારા પૂર્વ ભવોનું વર્ણન.
૮	મુનિ દ્વારા પૂર્વ જન્મમાં કૃત નિદાનની યાદ અપાવવી.
૯	ચક્રવર્તી દ્વારા પૂર્વ કૃત શુભ અનુજાનોથી પ્રાપ્ત સુખ-ભોગોનું વર્ણન. મુનિને સુખ વિશે પ્રશ્ન.
૧૦-૧૨	મુનિ દ્વારા કૃત કર્મોને ભોગવવાની અનિવાર્યતા. પોતાની ચક્રવર્તી-સમ સમૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ. સ્થવિરોની ગાથાથી શ્રામણ્ય-સ્વીકાર.
૧૩, ૧૪	ચક્રવર્તી દ્વારા પ્રચુર ધન-સંપદા અને સ્ત્રી-પરિવૃત્ત થઈને ભોગ ભોગવવાનો આગ્રહ. પ્રવ્રજ્યાની કષ્ટમયતા
૧૫	મુનિનો ચક્રવર્તીને વૈરાગ્ય-ઉપદેશ.
૧૬	કામ-રાગની દુઃખકારિતા.
૧૭	કામ-ગુણ-રતની અપેક્ષાએ વિરક્તને અધિક સુખ.
૧૮	યાંડાલ-જાતિમાં ઉત્પત્તિ અને લોકોનો વિદેષ.
૧૯	વર્તમાન ઉચ્ચતા પૂર્વ સંચિત શુભ કર્મોનું ફળ.
૨૦	અશાશ્વત ભોગો છોડવાનો ઉપદેશ.
૨૧	શુભ અનુજાનોના અભાવમાં ભવિષ્યમાં પશ્ચાત્તાપ.
૨૨	અંત-કાળમાં મૃત્યુ દ્વારા હરણ. માતા-પિતાની અસહાયતા.
૨૩	કર્મ દ્વારા કર્તાનું અનુગમન.
૨૪	માત્ર કર્મો સાથે આત્માનું પરભવ-ગમન.
૨૫	શરીરને સળગાવીને સગા-સંબંધીઓ દ્વારા બીજા દાતાનું અનુસરણ.

- ૨૬ જીવનની ક્ષણભંગુરતા. ઘડપણ દ્વારા ક્રાંતિનું અપહરણ. કર્મ-અર્જન ન કરવાનો ઉપદેશ.
- ૨૭-૩૦ ચક્રવર્તી દ્વારા પોતાની દુર્બળતાનો સ્વીકાર.
સનત્કુમારને જોઈને નિદાન કરવાનો ઉલ્લેખ.
પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરી શકવાને કારણ કાદવમાં ફસાયેલા હાથીની જેમ ધર્માનુસરણ કરવામાં અસમર્થતા અને કામ-મૂયર્છા.
- ૩૧ જીવનની અસ્થિરતા. ભોગો દ્વારા મનુષ્યનો ત્યાગ.
- ૩૨ આર્ય-કર્મ કરવાનો ઉપદેશ.
- ૩૩ રાજાની ભોગ છોડવામાં અસમર્થતા અને મુનિનું ત્યાગી ગમન.
- ૩૪ ચક્રવર્તીનું નરક-ગમન.
- ૩૫ ચિત્રની અનુત્તર સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ.

ચૌદમું અધ્યયન : ઇષુકારીય (બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિનું ભેદ-દર્શન)

પૃ. ૩૬૩-૩૮૬

- શ્લોક ૧-૩ અધ્યયનનો ઉપક્રમ અને નિષ્કર્ષ.
- ૪, ૫ પુરોહિત-કુમારો દ્વારા નિર્ગ્રંથોને જોવા. પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ અને કામ-ગુણોથી વિરક્તિ.
- ૬ ધર્મ-શ્રદ્ધાથી પ્રેરિત થઈને પિતા પાસે નિવેદન.
- ૭ જીવનની અનિત્યતા. મુનિ-ચર્યા માટે અનુમતિ.
- ૮ પિતા દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયાસ. અપુત્રની ગતિ નહિ.
- ૯ વેદાધ્યયન, બ્રાહ્મણોને દાન અને પુત્રોત્પત્તિ પછી મુનિ બનવાની સલાહ.
- ૧૦, ૧૧ કુમારોનો પુરોહિતને ઉત્તર.
- ૧૨ વેદાધ્યયન, બ્રાહ્મણ-ભોજન અને ઔરસ પુત્રની અત્રાણતા.
- ૧૩ કામ-ભોગો દ્વારા ક્ષણભર સુખ તથા ચિરકાળ સુધી દુઃખની પ્રાપ્તિ.
- ૧૪, ૧૫ કામના - જન્મ અને મૃત્યુનો હેતુ.
- ૧૬ પ્રચુર ધન અને સ્ત્રીની સુલભતા હોવા છતાં શ્રમણ બનવાની ઉત્કંઠાના માટે પિતાનો પ્રશ્ન.
- ૧૭ ધર્મ-ધુરામાં ધન અને વિષયોનું નિષ્પ્રયોજન.
- ૧૮ પિતા દ્વારા શરીર-નાશની સાથે જીવ-નાશનું પ્રતિપાદન.
- ૧૯ કુમારો દ્વારા આત્માની અમૂર્તતાનું પ્રતિપાદન. આત્માના આંતરિક દોષ જ સંસાર-બંધનના હેતુ.
- ૨૦ ધર્મના અણજાણપણામાં પાપનું આચરણ.
- ૨૧ પીડિત લોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ નહિ.
- ૨૨ લોકની પીડા કઈ ?
- ૨૩ લોકની પીડા - મૃત્યુ.
- ૨૪ અધર્મ-રત વ્યક્તિની રાત્રિઓ નિષ્ફળ.
- ૨૫ ધર્મ-રત વ્યક્તિની રાત્રિઓ સફળ.
- ૨૬ યૌવન વીત્યે એક સાથે દીક્ષા લેવાની પિતાનું સૂચન.
- ૨૭ મૃત્યુને વશ કરનાર જ કાલની ઈચ્છા કરવા માટે સમર્થ.
- ૨૮ આજે જ મુનિ-ધર્મ સ્વીકારવાનો સંકલ્પ.
- ૨૯, ૩૦ પિતાની પણ પુત્રોની સાથે ગૃહ-ત્યાગની ભાવના.
શાખા-રહિત વૃક્ષ, પાંખ વગરનું પક્ષી, સેના-રહિત રાજા અને ધન-રહિત વેપારીની જેમ અસહાય.

- ૩૧ વાશિષ્ઠી દ્વારા પ્રાપ્ત ભોગોને ભોગવ્યા પછી મોક્ષ-પથના સ્વીકારનું સૂચન.
 ૩૨ પુરોહિત દ્વારા ભોગની અસારતાનું કથન. મુનિ-ધર્મનાં આચરણનો સંકલ્પ.
 ૩૩ ભોગ ન ભોગવવાથી પછી પશ્ચાત્તાપ.
 ૩૪ પુત્રોનું અનુગમન કેમ નહિ ?
 ૩૫ રોહિત મત્સ્યની જેમ ધીર પુરુષ જ સંસાર-જાળને કાપવા સમર્થ.
 ૩૬ વાશિષ્ઠીની પણ પુત્ર અને પતિના અનુગમનની ઈચ્છા.
 ૩૭, ૩૮ પુરોહિત-પરિવારની પ્રવ્રજ્યા પછી રાજા દ્વારા ધન-સામગ્રી લેવાની ઈચ્છા. રાણી કમલાવતી તરફથી ફિટકાર.
 ૩૯ આખું જગત પણ ઈચ્છાપૂર્તિને માટે અસમર્થ.
 ૪૦ પદાર્થ-જગતની અત્રાણતા. ધર્મની ત્રાણતા.
 ૪૧ રાણી દ્વારા સ્નેહ-જાળને તોડીને મુનિ-ધર્મનાં આચરણની ઈચ્છા.
 ૪૨, ૪૩ રાગ-દ્વેષ યુક્ત પ્રાણીઓની સંસારમાં મૂઢતા.
 ૪૪ વિવેકી પુરુષો દ્વારા અપ્રતિબદ્ધ વિહાર.
 ૪૫ રાણી દ્વારા રાજાને ભૃગુ પુરોહિતની જેવા બનવાની પ્રેરણા.
 ૪૬ નિરામિષ બનવાનો સંકલ્પ.
 ૪૭ કામ-ભોગોથી સશંક રહેવાનો ઉપદેશ.
 ૪૮ બંધન-મુક્ત હાથીની જેમ સ્વ-સ્થાનની પ્રાપ્તિનો ઉદ્બોધ.
 ૪૯ રાજા અને રાણી દ્વારા વિપુલ રાજ્ય અને કામ-ભોગોનો ત્યાગ.
 ૫૦ તીર્થંકર દ્વારા ઉપદિષ્ટ માર્ગમાં ઘોર પરાક્રમ.
 ૫૧ દુઃખોના અંતની શોધ.
 ૫૨ રાજા, રાણી, પુરોહિત, બ્રાહ્મણી, પુરોહિત-કુમારો દ્વારા દુઃખ-વિમુક્તિ.

પંદરમું અધ્યયન : સભિક્ષુક (ભિક્ષુનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ)

પૃ. ૩૮૭-૪૦૧

- શ્લોક ૧ મુનિ-વ્રતનો સંકલ્પ. સ્નેહ-પરિચય-ત્યાગ-તપ વગેરેની વિગતો આપ્યા વિના ભિક્ષાની એષણા.
 ૨ રાત્રિ-ભોજન કે રાત્રિ-વિહારનો ત્યાગ. વસ્તુ પ્રતિ અમૂર્છા-ભાવ.
 ૩ હર્ષ અને શોકમાં અનાકુળતા.
 ૪ પરીષદ-વિજય અને સમભાવની સાધના.
 ૫ સત્કાર, પૂજા અને પ્રશંસા પ્રતિ ઉપેક્ષા-ભાવના.
 ૬ સ્ત્રી-પુરુષની સંગતિનો ત્યાગ.
 ૭ વિદ્યાઓ દ્વારા આજીવિકા મેળવવાનો નિષેધ.
 ૮ મંત્ર, મૂળ વગેરે દ્વારા ચિકિત્સાનો નિષેધ.
 ૯ ગૃહસ્થોની પ્રશંસાનો નિષેધ.
 ૧૦ ઈહલૌકિક ફળ-પ્રાપ્તિ માટે પરિચયનો નિષેધ.
 ૧૧ ગૃહસ્થ દ્વારા વસ્તુ ન અપાતાં પ્રદેષનો નિષેધ.
 ૧૨ ગૃહસ્થ દ્વારા વસ્તુ અપાતાં આશીર્વાદનો નિષેધ.
 ૧૩ નીરસ અન્ન-પાનની નિંદાનો નિષેધ અને સામાન્ય ઘરોમાંથી ભિક્ષા.
 ૧૪ અભયની સાધના.

- ૧૫ આત્મ-તુલ્ય ભાવનાનો વિકાસ.
 ૧૬ શિલ્પ-જીવી ન થવાનો, ઘર, મિત્ર અને પરિવ્રજથી મુક્ત થવાનો, નંદકષાય અને અસારભોજી થવાનો ઉપદેશ.

સોળમું અધ્યયન : બ્રહ્મચર્ય-સમાધિ-સ્થાન (બ્રહ્મચર્યના દસ સમાધિ-સ્થાનોનું વર્ણન)

પૃ. ૪૦૩-૪૨૧

- શ્લોક ૧-૩ અધ્યયનનો પ્રારંભ અને દસ સમાધિ-સ્થાનોનો નામ-નિર્દેશ.
 ૪ સ્ત્રી-કથા ત્યાગ.
 ૫ સ્ત્રીઓ સાથે એક આસન પર બેસવાનો ત્યાગ.
 ૬ દષ્ટિ-સંયમ.
 ૭ સ્ત્રી-શબ્દ સાંભળવા પર સંયમ.
 ૮ પૂર્વકૃત કામ-ક્રીડાની સ્મૃતિનો સંયમ.
 ૯ પ્રણીત આહારનો નિષેધ.
 ૧૦ માત્રાથી વધારે આહારનો નિષેધ.
 ૧૧ વિભૂષા-ત્યાગ.
 ૧૨ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ-વિજય.
 શ્લોક ૧ એકાંત-વાસ.
 ૨ સ્ત્રી-કથા-ત્યાગ.
 ૩ સ્ત્રી-પરિચય અને વાર્તાલાપનો ત્યાગ.
 ૪ સ્ત્રીનું શરીર, અંગ-પ્રત્યંગોને જોવાના પ્રયત્નનો નિષેધ.
 ૫ સ્ત્રીનાં શબ્દ, ગીત વગેરેના શ્રવણનો ત્યાગ.
 ૬ પૂર્વકૃત ક્રીડા-રતિનો સ્મરણ-ત્યાગ.
 ૭ પ્રણીત ભોજનનો ત્યાગ.
 ૮ પરિમિત ભોજનનું વિધાન.
 ૯ વિભૂષા-ત્યાગ.
 ૧૦ શબ્દ, રૂપ, ગંધ અને સ્પર્શ—કામ-ગુણોનો ત્યાગ.
 ૧૧-૧૩ દસ સ્થાનોના સેવનની તાલપુટ વિષ સાથે નુલના.
 ૧૪ દુર્જય કામ-ભોગ અને બ્રહ્મચર્યમાં શંકા ઉત્પન્ન કરનાર બધાં સ્થાનોના ત્યાગનો ઉપદેશ.
 ૧૫ ભિક્ષુનું ધર્મ-આરામમાં વિચરણ.
 ૧૬ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર વ્યક્તિ દેવ વગેરે બધા વડે વંદનીય.
 ૧૭ બ્રહ્મચર્યની સાધનાથી સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ.

સત્તરમું અધ્યયન : પાપ-શ્રમણીય (પાપ-શ્રમણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ)

પૃ. ૪૨૩-૪૩૫

- શ્લોક ૧-૩ જ્ઞાન-આચારમાં પ્રમાદ.
 ૪ આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની અવહેલના.
 ૫ દર્શન-આચારમાં પ્રમાદ.
 ૬-૧૪ ચારિત્ર-આચારમાં પ્રમાદ.

૧૫, ૧૬	તપ-આચારમાં પ્રમાદ.
૧૭-૧૮	વીર્ય-આચારમાં પ્રમાદ.
૨૦	પાપ-શ્રમણની ઈહલોક અને પરલોકમાં વ્યર્થતા.
૨૧	સુવ્રતી દ્વારા ઈહલોક અને પરલોકની આરાધના.

અઢારમું અધ્યયન : સંજયીય (જૈન-શાસનની પરંપરાનું સંકલન)

પૃ. ૪૩૭-૪૬૧

શ્લોક ૧-૩	સંજય રાજાનો પરિચય. શિકાર માટે રાજાનું વન-ગમન.
૪	કેશર ઉદ્યાનમાં ધ્યાનલીન મુનિની ઉપસ્થિતિ.
૫	રાજા દ્વારા મુનિ પાસે આવેલા હરણ પર પ્રહાર.
૬	રાજાનું મુનિ-દર્શન.
૭	ભય-ભ્રાન્ત મનથી તુચ્છ કાર્ય પર પશ્ચાત્તાપ.
૮-૧૦	મુનિ પાસે ક્ષમા-પ્રાર્થના. મૌન હોવાના કારણે અધિક ભયાકુળતા.
૧૧	મુનિનું અભય-દાન. અભય-દાતા જનવાનો ઉપદેશ.
૧૨	અનિત્ય જીવ-લોકમાં આસક્ત ન થવાનો ઉપદેશ.
૧૩	જીવનની અસ્થિરતા.
૧૪-૧૬	સગપણ-સંબંધોની અસારતા.
૧૭	કર્મ-પરિણામોની નિશ્ચિતતા.
૧૮, ૧૯	રાજાનો સંસાર-ત્યાગ અને જૈન-શાસનમાં દીક્ષા.
૨૦, ૨૧	ક્ષત્રિય મુનિ દ્વારા સંજય રાજર્ષિને પ્રશ્ન.
૨૨	સંજય રાજર્ષિનો પોતાના વિશે ઉત્તર.
૨૩	ક્ષત્રિય મુનિ દ્વારા એકાંતવાદી વિચારધારાઓનો ઉલ્લેખ.
૨૪-૨૭	એકાંત દષ્ટિકોણ માયાપૂર્ણ, નિરર્થક અને નરકનો હેતુ.
૨૮-૩૨	ક્ષત્રિય મુનિ દ્વારા આત્મ-પરિચય.
૩૩	ક્રિયાવાદનું સમર્થન.
૩૪	ભરત ચક્રવર્તીનો પ્રવ્રજ્યા-સ્વીકાર.
૩૫	સગર ચક્રવર્તી દ્વારા સંયમ-આરાધના.
૩૬	મધવા ચક્રવર્તી દ્વારા સંયમ-આરાધના.
૩૭	સનત્કુમાર ચક્રવર્તી દ્વારા તપશ્ચરણ.
૩૮	શાંતિનાથ ચક્રવર્તી દ્વારા અનુત્તર-ગતિ-પ્રાપ્તિ.
૩૯	કુંથુ નરેશ્વર દ્વારા મોક્ષ-પ્રાપ્તિ.
૪૦	અર નરેશ્વર દ્વારા કર્મ-રજથી મુક્તિ.
૪૧	મહાપદ્મ ચક્રવર્તી દ્વારા તપનું આચરણ.
૪૨	હરિષેષ ચક્રવર્તી દ્વારા અનુત્તર-ગતિ-પ્રાપ્તિ.
૪૩	જય ચક્રવર્તીનું હજાર રાજાઓ સાથે દમનું આચરણ.
૪૪	દશાર્ણભદ્રનો મુનિ-ધર્મ સ્વીકાર.
૪૫, ૪૬	કલિંગમાં કરકંડૂ, પાંચાલમાં દ્વિમુખ, વિદેહમાં નમિ અને ગાંધારમાં નગ્ગતિ દ્વારા શ્રમણ-ધર્મનાં પ્રવ્રજ્યા

૪૭	ઉદ્વાયણ રાજા દ્વારા મુનિ-ધર્મનું આચરણ.
૪૮	કાશીરાજ દ્વારા કર્મ-મહાવનનું ઉન્મૂલન.
૪૯	વિજય રાજાની જિન-શાસનમાં પ્રવ્રજ્યા.
૫૦	રાજર્ષિ મહાબલની મોક્ષ-પ્રાપ્તિ.
૫૧	એકાંત દષ્ટિમય અહેતુવાદોને છોડીને પરાક્રમશાળી રાજાઓ દ્વારા જૈન-શાસનનો સ્વીકાર.
૫૨	જૈન-શાસન દ્વારા અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર.
૫૩	એકાંત દષ્ટિમય અહેતુવાદોનો અસ્વીકાર કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ.

ઓગણીસમું અધ્યયન : મૃગાપુત્રીય (શ્રમણ-ચર્યાનું સાંગોપાંગ દિગ્દર્શન)

પૃ. ૪૬૩-૪૯૯

શ્લોક ૧-૯	મૃગાપુત્રનો પરિચય. મુનિને જોઈને પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ.
૧૦	મૃગાપુત્રનું માતા-પિતા સાથે પ્રવ્રજ્યા માટે નિવેદન.
૧૧-૧૪	જીવનની અશાશ્વતતા અને કામ-ભોગોનાં કટુ પરિણામો.
૧૫	જીવનની દુઃખમયતા.
૧૬, ૧૭	ક્રિપાક-ફળની જેમ કામ-ભોગની અનિષ્ટતા.
૧૮, ૧૯	લાંબા માર્ગમાં પાથેય-સહિત મનુષ્યની જેમ ધર્મ-સહિત મનુષ્યનું ભવિષ્ય દુઃખકર.
૨૦, ૨૧	લાંબા માર્ગમાં પાથેય-સહિત મનુષ્યની જેમ ધર્મ-સહિત મનુષ્યનું ભવિષ્ય સુખકર.
૨૨, ૨૩	આગ લાગેલા ઘરમાંથી મૂલ્યવાન વસ્તુની જેમ પોતાની જાતને સંસારમાંથી કાઢી લેવાનું મૃગાપુત્રનું નિવેદન.
૨૪-૩૦	માતા-પિતા દ્વારા શ્રમણ-ધર્મનાં પાંચ મહાવ્રત અને રાત્રિ-ભોજન-ત્યાગનો પરિચય.
૩૧, ૩૨	પરીષદોનું વર્ણન.
૩૩	કાપોતી-વૃત્તિ, કેશ-લોચનો ઉલ્લેખ.
૩૪, ૩૫	મૃગાપુત્રની સુકેમજતા અને શ્રામણ્યની કઠોરતા.
૩૬	આકાશગંગાના સ્રોત-પ્રતિસ્રોતની જેમ શ્રામણ્યની કઠોરતા.
૩૭	રેતીના કોળિયાની જેમ સંયમની સ્વાદ-હીનતા.
૩૮	લોખંડના જવ ચાવવાની જેવી શ્રામણ્યની કઠોરતા.
૩૯	અગ્નિ-શિખા પીવાની જેવી શ્રમણ-ધર્મની કઠિનતા.
૪૦	સત્ય-હીન વ્યક્તિનું સંયમ માટે અસામર્થ્ય.
૪૧	મેરુ-પર્વતને ત્રાજવાથી તોળવા જેવી સંયમની કઠિનતા.
૪૨	સમુદ્રને ભુજાઓથી તરવા જેવી સંયમ-પાલનની કઠિનતા.
૪૩	વિષયો ભોગવ્યા પછી શ્રમણ-ધર્મના આચરણનું સૂચન.
૪૪	ઐહિક સુખોની જેની તરસ છિપાઈ ગઈ છે તેને માટે સંયમની સુકરતા.
૪૫-૭૪	મૃગાપુત્ર દ્વારા નરકના દારુણ દુઃખોનું વર્ણન. પોતે અનંત વાર તે સઘ્ધાનો ઉલ્લેખ.
૭૫	માતા-પિતા દ્વારા શ્રામણ્યની સહુથી મોટી કઠોર ચર્યા-નિષ્કર્મતાનો ઉલ્લેખ.
૭૬-૮૫	મૃગાપુત્ર દ્વારા મૃગ-ચારિકા વડે જીવન ગાળવાનો સંકલ્પ.
૮૬, ૮૭	મૃગાપુત્રનો પ્રવ્રજ્યા-સ્વીકાર.
૮૮-૯૫	મૃગાપુત્ર દ્વારા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની આરાધના અને મોક્ષ-પ્રાપ્તિ.
૯૬	સંબુદ્ધ વ્યક્તિઓ દ્વારા મૃગાપુત્રનું અનુગમન.

વીસમું અધ્યયન : મહાનિર્ગન્થીય (અનાથતા અને સનાથતા)

પૃ. ૫૦૧-૫૨૨

શ્લોક ૧-૮	અધ્યયનનો ઉપક્રમ. શ્રેણિકનું મહિડકુક્ષિ-ઉદ્ધાનમાં ગમન. મુનિને જોઈને આશ્ચર્ય અને શ્રામણ્ય-સ્વીકાર વિશે પ્રશ્ન
૯	મુનિ દ્વારા પોતાની અનાથતાનો ઉલ્લેખ.
૧૦, ૧૧	રાજા દ્વારા પોતે નાથ થવાનો પ્રસ્તાવ.
૧૨	મુનિ દ્વારા રાજાની અનાથતાનો ઉલ્લેખ.
૧૩-૧૫	રાજા દ્વારા આશ્ચર્યપૂર્વકની વ્યાકુળતા.
૧૬	અનાથતા અને સનાથતા વિશે જિજ્ઞાસા.
૧૭-૩૫	મુનિ દ્વારા પોતાની આત્મ-કથા. પરિવાર દ્વારા ચક્ષુ-વેદના દૂર કરવાની અશક્તિ. ધર્મનું શરણ, રોગોપશમન, અનગાર-વૃત્તિનો સ્વીકાર અને સનાથતા.
૩૬, ૩૭	આત્મ-કર્તૃત્વનો ઉપદેશ.
૩૮-૫૦	મુનિ-ધર્મથી વિપરીત આચરણ કરવું— બીજી અનાથતા.
૫૧-૫૩	મેઘાવી પુરુષને મહાનિર્ગન્થના માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા.
૫૪-૫૮	અનાથની વ્યાખ્યાથી શ્રેણિકને પરમ સંતોષ. મુનિનું હાર્દિક સ્તવન અને ધર્મમાં અનુરાગ.
૬૦	મુનિનો સ્વતંત્ર ભાવે વિહાર.

એકવીસમું અધ્યયન : સમુદ્રપાલીય (વધ્યયોરના દર્શનથી સંબોધિ)

પૃ ૫૨૩-૫૩૫

શ્લોક ૧-૬	પાલિતની સમુદ્ર-યાત્રા. સમુદ્રપાલનો જન્મ અને વિદ્યા અધ્યયન
૭	રૂપિણી સાથે વિવાહ
૮-૧૦	વૃદ્ધને જોઈને સંવેગ-પ્રાપ્તિ. કર્મોનાં વિપાકનું ચિંતન અને સાધુત્વ-સ્વીકાર.
૧૧	મુનિને પર્યાય-ધર્મ, વ્રત, શીલ તથા પરીષદોમાં ગભિરુચિ રાખવાનો ઉપદેશ
૧૨	પંચ મહાવ્રત અને તેમના આચરણનો ઉપદેશ
૧૩	ઘ્યાનુકંપી બનવાનો ઉપદેશ
૧૪	પોતાનાં બળાબળને માપીને કાલોચિત કાર્ય કરતાં કરતાં વિહરણનો ઉપદેશ
૧૫	સમ-ભાવની સાધનાનો ઉપદેશ
૧૬	મનના અભિપ્રાયો પર અનુશાસન તથા ઉપસર્ગો સહન કરવાનો ઉપદેશ
૧૭-૧૮	પરીષદોની ઉપસ્થિતિમાં સમતા-ભાવનો ઉપદેશ
૨૦	પૂજામાં ઉન્નત અને ગર્હમાં અવનત ન થવાનો ઉપદેશ
૨૧	સંયમવાન મુનિની પરમાર્ય-પદોમાં સ્થિતિ
૨૨	ઋષિઓ દ્વારા આચીર્ણ સ્થાનોનાં સેવનનો ઉપદેશ
૨૩	અનુત્તર જ્ઞાનધારી મુનિની સૂર્યની જેમ દીપ્તિમત્તા
૨૪	સમુદ્રપાલ મુનિની સંયમમાં નિશ્ચલતાથી અપુનરાગમન-ગતિની પ્રાપ્તિ

બાવીસમું અધ્યયન : રથનેમીય (પુનરુત્થાન)

પૃ. ૫૩૭-૫૫૫

શ્લોક ૧, ૨	વસુદેવ રાજાના પરિવારનો પરિચય
------------	------------------------------

૩, ૪	સમુદ્રવિજય રાજાના પરિવારનો પરિચય. અરિષ્ટનેમિનો જન્મ
૫, ૬	અરિષ્ટનેમિનો શરીર-પરિચય અને જાતિ-પરિચય. કેશવ દ્વારા તેમના માટે રાજમતીની માગણી
૭	રાજમતીનો સ્વભાવ-પરિચય
૮	ઉગ્રસેન દ્વારા કેશવની માગણીનો સ્વીકાર
૯-૧૬	અરિષ્ટનેમિના વિવાહની શોભા-યાત્રા. વાડ અને પાંજરાઓમાં નિરુદ્ધ પ્રાણીઓ જોઈને સારથિને પ્રશ્ન
૧૭	સારથિનો ઉત્તર
૧૮, ૧૯	અરિષ્ટનેમિનું ચિંતન
૨૦	સારથિને કુંડળ વગેરે આભૂષણોનું દાન
૨૧	અભિનિષ્ક્રમણની ભાવના અને દેવોનું આગમન
૨૨-૨૭.	શિબિકામાં આરૂઢ થઈને અરિષ્ટનેમિનું રૈવતક પર જવું. કેશ-લુંચન. વાસુદેવ દ્વારા આશીર્વાચન
૨૮	અરિષ્ટનેમિની દીક્ષાની વાત સાંભળીને રાજમતીની શોક-નિમગ્નતા
૨૯-૩૧	રાજમતીનો પ્રવ્રજિત થવાનો નિશ્ચય અને કેશ-લુંચન. વાસુદેવનો આશીર્વાદ
૩૨	રાજમતી દ્વારા અનેક સ્વજન-પરિજનોની દીક્ષા
૩૩	રૈવતક પર્વત પર જતી વેળાએ રાજમતીનું વરસાદમાં પલળવાને કારણે ગુફામાં રોકાવું
૩૪	વસ્રો સૂકવવા. રથનેમિનું રાજમતીને યથાજાત (નગ્ન) રૂપમાં જોઈને ભગ્નચિત્ત થઈ જવું
૩૫	રાજમતીનું સંકુચિત થઈ બેસવું
૩૬-૩૮	રથનેમિ દ્વારા આત્મ-પરિચય અને પ્રણય-નિવેદન
૩૯-૪૫	રાજમતી દ્વારા રથનેમિને વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ
૪૬, ૪૭	રથનેમિનું સંયમમાં પુનઃ સ્થિર થવું
૪૮	રાજમતી અને રથનેમિને અનુત્તર સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ
૪૯	સંબુદ્ધનું કર્તવ્ય

ત્રેવીસમું અધ્યયન : કેશિ-ગૌતમીય (કેશિ અને ગૌતમનો સંવાદ)

પૃ. ૫૫૭-૫૮૨

શ્લોક ૧-૪	તીર્થંકર પાર્શ્વના શિષ્ય શ્રમણ કેશિનો પરિચય. શ્રાવસ્તીમાં આગમન અને તિંદુક ઉદ્યાનમાં સ્થિતિ
૫-૮	ભગવાન મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમનો પરિચય. શ્રાવસ્તીમાં આગમન અને કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં સ્થિતિ
૯-૧૩	બંનેના શિષ્ય-સમુદાયમાં એક-બીજાને જોઈને અનેક સંદેહ અને જિજ્ઞાસાઓ
૧૪	કેશિ અને ગૌતમનો પરસ્પર મળવાનો નિશ્ચય
૧૫-૧૭	ગૌતમનું તિંદુક-વનમાં આગમન. કેશિ દ્વારા ગૌતમનો આદર-સત્કાર અને આસન-પ્રદાન
૧૮	કેશી અને ગૌતમની ચંદ્ર અને સૂર્ય સાથે તુલના
૧૯, ૨૦	અન્યતીર્થિક સાધુઓ, શ્રાવકો તથા દેવો વગેરેનું આગમન
૨૧-૨૪	કેશી દ્વારા ચાતુર્યામ ધર્મ અને પંચ મહાવ્રત ધર્મ વિશે પ્રશ્ન
૨૫-૨૭	ગૌતમનું સમાધાન
૨૮-૩૦	કેશી દ્વારા સચેલક-અંચેલક વિશે જિજ્ઞાસા
૩૧-૩૩	લોક-પ્રતીતિ વગેરે કારણોથી વેષ-ધારણ આવશ્યક
૩૪, ૩૫	શત્રુઓ પર વિજય કેવી રીતે ?
૩૬-૩૮	ગૌતમનું સમાધાન

૩૯, ૪૦	પાશ-બહુલ સંસારથી મુક્ત વિહાર કેવી રીતે ?
૪૧-૪૩	ગૌતમનું સમાધાન
૪૪, ૪૫	વિષ-તુલ્ય ફળવાળી લતાનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે ?
૪૬-૪૮	ગૌતમનું સમાધાન
૪૯, ૫૦	ઘોર અગ્નિઓનું ઉપશમન કેવી રીતે ?
૫૧-૫૩	ગૌતમનું સમાધાન
૫૪, ૫૫	દુષ્ટ અશ્વ પર સવાર થઈને પણ તમે ઉન્માર્ગ પર કેમ નહીં ?
૫૬-૫૮	ગૌતમનું સમાધાન
૫૯, ૬૦	કુમાર્ગની બહુલતા હોવા છતાં પણ ભટકી કેમ જતા નથી ?
૬૧-૬૩	ગૌતમનું સમાધાન
૬૪, ૬૫	મહાન જળ-પ્રવાહમાં વહેતા જીવો માટે શરણ, ગતિ, પ્રતિજ્ઞા અને દ્વીપ કોણ ?
૬૬-૬૮	ગૌતમનું સમાધાન
૬૯, ૭૦	મહાપ્રવાહવાળા સમુદ્રનો પાર કેવી રીતે ?
૭૧-૭૩	ગૌતમનું સમાધાન
૭૪, ૭૫	તિમિર-લોકમાં પ્રકાશ કોના દ્વારા ?
૭૬-૭૮	ગૌતમનું સમાધાન
૭૯, ૮૦	પીડિત પ્રાણીઓ માટે લેમંકર સ્થાન ક્યાં ?
૮૧-૮૪	ગૌતમનું સમાધાન
૮૫-૮૭	શ્રમણ કેશી દ્વારા ગૌતમની અભિવંદના અને પૂર્વ-માર્ગથી પશ્ચિમ-માર્ગમાં પ્રવેશ
૮૮	કેશી અને ગૌતમનું મિલન મહાન ઉત્કર્ષ અને અર્થ-વિનિશ્ચયનો હેતુ
૮૯	પરિષદનું સંતોષપૂર્વક નિર્ગમન

ચોવીસમું અધ્યયન : પ્રવચન-માતા (પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિઓનું નિરૂપણ)

પૃ. ૫૮૩-૫૯૭

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ
૨	સમિતિ, ગુપ્તિઓનો નામ-નિર્દેશ
૩	જિન-ભાષિત દ્વાદશાંગ-રૂપ પ્રવચનનો પ્રવચન-માતામાં સમાવેશ
૪	સાધુને ઈર્ષાપૂર્વક ચાલવાનો ઉપદેશ
૫-૮	ઈર્ષાનું આલંબન, કાળ, માર્ગ અને યતનાનો નિર્દેશ
૯, ૧૦	ભાષા-સમિતિનું સ્વરૂપ અને વિધિ
૧૧, ૧૨	એષણા-સમિતિનું સ્વરૂપ અને વિધિ
૧૩, ૧૪	આદાન-સમિતિનું સ્વરૂપ અને પ્રતિલેખન-વિધિ
૧૫-૧૮	ઉચ્ચારણ-સમિતિનું સ્વરૂપ અને પ્રતિલેખન-વિધિ
૧૯	સમિતિઓનાં કથન પછી ગુપ્તિઓનું કથન
૨૦	મનોગુપ્તિના ચાર પ્રકાર
૨૧	સંરંભ, સમારંભ અને આરંભમાં પ્રવર્તમાન મનના નિવર્તનનો ઉપદેશ
૨૨	વચન-ગુપ્તિના ચાર પ્રકાર
૨૩	સંરંભ, સમારંભ અને આરંભમાં પ્રવર્તમાન વચનના નિવર્તનનો ઉપદેશ

૨૪, ૨૫	સંરભ, સમારંભમાં પ્રવર્તમાન શરીરના નિવર્તનનો ઉપદેશ
૨૬	ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ માટે સમિતિનું તથા અશુભ વિષયોમાંથી નિવૃત્તિ માટે ગુપ્તિનું વિધાન
૨૭	પ્રવચન-માતાના આચરણથી મુક્તિની સંભાવના

પચીસમું અધ્યયન : યજ્ઞીય (જયઘોષ અને વિજયઘોષનો સંવાદ)

પૃ. ૫૮૯-૬૧૪

શ્લોક ૧-૩	જયઘોષ મુનિનો પરિચય અને વારાણસીમાં આગમન
૪	વિજયઘોષ બ્રાહ્મણ દ્વારા યજ્ઞનું આયોજન
૫	મુનિનું ત્યાં ભિક્ષાર્થ ઉપસ્થિત થવું
૬-૮	વિજયઘોષ દ્વારા ભિક્ષાનો નિષેધ
૯, ૧૦	મુનિ દ્વારા સમભાવપૂર્વક બ્રાહ્મણને સંબોધ
૧૧, ૧૨	વેદ-મુખ, યજ્ઞ-મુખ, નક્ષત્ર-મુખ, ધર્મ-મુખ અને પોતાના-બીજાના ઉદ્ધારમાં સમર્થ વ્યક્તિઓના વિષયમાં જિજ્ઞાસા
૧૩-૧૫	વિજયઘોષનું નિરુત્તર થવું અને મુનિને તેના વિશે પ્રશ્ન
૧૬	મુનિ દ્વારા સમાધાન
૧૭	ચંદ્રમાની સન્મુખ ગ્રહોની જેમ ભગવાન ઋષભ સમક્ષ સમસ્ત લોક નત-મસ્તક
૧૮	યજ્ઞવાદી બ્રાહ્મણ-વિદ્યાથી અનભિજ્ઞ
૧૯-૨૭	બ્રાહ્મણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ
૨૮	વેદ અને યજ્ઞની અત્રાણતા
૨૯	શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, મુનિ અને તાપસના સ્વરૂપમાં બાહ્યચારનું ખંડન
૩૦	શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, મુનિ અને તાપસની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા
૩૧	જાતિથી કર્મની પ્રધાનતા
૩૨, ૩૩	કર્મોથી મુક્ત આત્મા જ બ્રાહ્મણ અને તેમની જ પોતાના-બીજાના ઉદ્ધારમાં સમર્થતાનું પ્રતિપાદન
૩૪-૩૭	વિજયઘોષ દ્વારા મુનિની સ્તુતિ અને ભિક્ષા માટે આગ્રહ
૩૮	મુનિનો વિજયઘોષને સંસારથી નિષ્ક્રમણનો ઉપદેશ
૩૯-૪૧	માટીના ભીના અને સૂકા ગોળાની ઉપમાથી ભોગાસક્રિયાના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ
૪૨	વિજયઘોષ દ્વારા પ્રવ્રજ્યા-સ્વીકાર
૪૩	જયઘોષ અને વિજયઘોષ બંનેને સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ

છવ્વીસમું અધ્યયન : સામાચારી (સંઘીય જીવનની પદ્ધતિ)

પૃ. ૬૧૫-૬૪૬

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ
૨-૪	સામાચારીના દસ અંગોનો નામ-નિર્દેશ
૫-૭	સામાચારીનો પ્રયોગ ક્યારે અને કેવી રીતે ?
૮-૧૦	પ્રતિલેખન પછી ગુરુના આદેશાનુસાર ચર્યાનો પ્રારંભ
૧૧	દિવસના ચાર ભાગમાં ઉત્તર-ગુણોની આરાધના
૧૨	પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજામાં ધ્યાન, ત્રીજામાં ભિક્ષાચરી અને ચોથામાં પુનઃ સ્વાધ્યાયનું વિધાન
૧૩-૧૪	પૌરુષી-વિધિ અને વર્ષભરની તીથિઓનાં વૃદ્ધિ-ક્ષયનું પરિજ્ઞાન

૧૬	પ્રતિલેખનનું સમય-વિધાન
૧૭	રાત્રિના ચાર ભાગમાં ઉત્તર-ગુણોની આરાધના
૧૮	પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજામાં ધ્યાન, ત્રીજામાં નિદ્રા અને ચોથામાં પુનઃ સ્વાધ્યાયનું વિધાન
૧૯, ૨૦	નક્ષત્રો દ્વારા રાત્રિનું કાળ-જ્ઞાન
૨૧-૨૫	પ્રતિલેખના વિધિ
૨૬, ૨૭	પ્રતિલેખનાના દોષોના પ્રકારોનું વર્જન
૨૮	પ્રતિલેખનાના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત વિકલ્પો
૨૯, ૩૦	પ્રતિલેખનામાં કથા વગેરે કરનારનું છ કાયોનું વિરાધક હોવું
૩૧	ત્રીજા પ્રહરમાં ભિક્ષા તથા છ કારણોથી ભિક્ષાનું વિધાન
૩૨	છ કારણોનો નામ-નિર્દેશ
૩૩	છ કારણોથી ભિક્ષા ન કરવાનું વિધાન
૩૪	છ કારણોનો નામ-નિર્દેશ
૩૫	ભિક્ષા માટે અર્ધ-યોજન સુધી જવાનું વિધાન
૩૬	ચોથા પ્રહરમાં સ્વાધ્યાયનું વિધાન
૩૭	શય્યાની પ્રતિલેખના
૩૮	ઉચ્ચાર-ભૂમિની પ્રતિલેખના. કાયોત્સર્ગનું વિધાન
૩૯-૪૧	દૈવસિક અતિયારોનું પ્રતિક્રમણ
૪૨	કાળ-પ્રતિલેખના
૪૩	રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજામાં ધ્યાન, ત્રીજામાં નિદ્રા અને ચોથામાં સ્વાધ્યાયનું વિધાન
૪૪	અસંયત વ્યક્તિઓને ન જગાડતાં સ્વાધ્યાયનો નિર્દેશ
૪૫	કાળની પ્રતિલેખના
૪૬	કાયોત્સર્ગનું વિધાન
૪૭-૪૮	રાત્રિક અતિયારોનું પ્રતિક્રમણ
૫૦	કાયોત્સર્ગમાં તપ-ગ્રહણનું ચિંતન
૫૧	તપનો સ્વીકાર અને સિદ્ધોનું સંસ્તવન
૫૨	સામાચારીના આચરણથી સંસાર-સાગરનો પાર

સત્યાવીસમું અધ્યયન : ખલુંકીય (અવિનીતની ઉદ્દડતાનું ચિત્રણ)

પૃ. ૬૪૭-૬૫૮

શ્લોક ૧	ગર્ગ મુનિનો પરિચય
૨	વાહન વહન કરતા બળદની જેમ યોગ-વહન કરનાર મુનિનો સંસાર સ્વયં ઉલ્લંઘિત
૩-૭	અવિનીત બળદનું મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વભાવ-ચિત્રણ
૮	અયોગ્ય બળદની જેમ દુર્બળ શિષ્ય દ્વારા ધર્મ-યાનને ભગ્ન કરવું
૯-૧૩	અવિનીત શિષ્યનું સ્વભાવ-ચિત્રણ
૧૪, ૧૫	આચાર્યના મનમાં ખેદ-ખિન્નતા
૧૬	ગલી-ગર્દભની જેમ કુશિષ્યોનો ગર્ગાચાર્ય દ્વારા બહિષ્કાર
૧૭	ગર્ગાચાર્યનું શીલ-સંપન્ન થઈને વિહરણ કરવું

અઠ્યાવીસમું અધ્યયન : મોક્ષ-માર્ગ-ગતિ (મોક્ષના માર્ગોનું નિરૂપણ)

પૃ. ૬૫૯-૬૯૬

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ
૨	માર્ગોનો નામ-નિર્દેશ
૩	માર્ગ પ્રાપ્ત કરનાર જીવોની સુગતિ
૪, ૫	જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર
૬	દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની પરિભાષા
૭	દ્રવ્યના છ પ્રકારોનો નામ-નિર્દેશ
૮	છ દ્રવ્યોની સંખ્યા-પરકતા
૯	ધર્મ, અધર્મ અને આકાશનાં લક્ષણ
૧૦-૧૨	કાળ, જીવ અને પુદ્ગલનાં લક્ષણ
૧૩	પર્યાયનાં લક્ષણ
૧૪	નવ તત્ત્વોનો નામ-નિર્દેશ
૧૫	સમ્યક્ત્વની પરિભાષા
૧૬	સમ્યક્ત્વના દસ પ્રકારોનો નામ-નિર્દેશ
૧૭, ૧૮	નિસર્ગ-રુચિની પરિભાષા
૧૯	ઉપદેશ-રુચિની પરિભાષા
૨૦	આજ્ઞા-રુચિની પરિભાષા
૨૧	સૂત્ર-રુચિની પરિભાષા
૨૨	બીજ-રુચિની પરિભાષા
૨૩	અભિગમ-રુચિની પરિભાષા
૨૪	વિસ્તાર-રુચિની પરિભાષા
૨૫	ક્રિયા-રુચિની પરિભાષા
૨૬	સંક્ષેપ-રુચિની પરિભાષા
૨૭	ધર્મ-રુચિની પરિભાષા
૨૮	સમ્યક્ત્વની પરિભાષા
૨૯	સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રનો પૌર્વાપર્ય સંબંધ
૩૦	દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી જ મુક્તિની સંભાવના
૩૧	સમ્યક્ત્વના આઠ અંગોનું નિરૂપણ
૩૨, ૩૩	ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર
૩૪	તપના બે પ્રકાર
૩૫	જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનું પરિણામ
૩૬	સંયમ અને તપથી દર્મ-વિમુક્તિ

ઓગણત્રીસમું અધ્યયન : સમ્યક્ત્વ-પરાક્રમ (સાધના-માર્ગ)

પૃ. ૬૯૭-૭૫૧

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ. સમ્યક્ત્વ-પરાક્રમનો અર્થ તથા સંવેગથી અકર્મતા સુધીના ૭૩ વિષયોનો નામ-નિર્દેશ
૨	સંવેગનાં પરિણામ

૩	નિર્વેદનાં પરિણામ
૪	ધર્મ-શ્રદ્ધાનાં પરિણામ
૫	ગુરુ-ધાર્મિક-શુશ્રૂષાનાં પરિણામ
૬	આલોચનાનાં પરિણામ
૭	નિદાનાં પરિણામ
૮	ગર્હનાં પરિણામ
૯	સામાયિકનું પરિણામ
૧૦	ચતુર્વિંશતિસ્તવનું પરિણામ
૧૧	વંદનાનાં પરિણામ
૧૨	પ્રતિક્રમણનાં પરિણામ
૧૩	કાયોત્સર્ગનાં પરિણામ
૧૪	પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૧૫	સ્તવ-સ્તુતિ-મંગલનાં પરિણામ
૧૬	કાળ-પ્રતિલેખનાનું પરિણામ
૧૭	પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનાં પરિણામ
૧૮	ક્ષમા કરવાનાં પરિણામ
૧૯	સ્વાધ્યાયનું પરિણામ
૨૦	વાચનાનાં પરિણામ
૨૧	પ્રતિપૃચ્છનાં પરિણામ
૨૨	પરિવર્તનાનું પરિણામ
૨૩	અનુપ્રેક્ષનાં પરિણામ
૨૪	ધર્મકથાનાં પરિણામ
૨૫	શ્રુતારાધનાનાં પરિણામ
૨૬	એકાગ્ર-મનઃસન્નિવેશનું પરિણામ
૨૭	સંયમનું પરિણામ
૨૮	તપનું પરિણામ
૨૯	વ્યવદાનનાં પરિણામ
૩૦	સુખ-શાંતનાં પરિણામ
૩૧	અપ્રતિબદ્ધતાનાં પરિણામ
૩૨	વિવિક્ત-શયનાસન-સેવનનાં પરિણામ
૩૩	વિનિવર્તનનાં પરિણામ
૩૪	સંત્બોજ-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૩૫	ઉપધિ-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૩૬	આહાર-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૩૭	કષાય-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૩૮	યોગ-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૩૯	શરીર-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ

૪૦	સહાય-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૪૧	ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૪૨	સદ્ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનનાં પરિણામ
૪૩	પ્રતિરૂપતાનાં પરિણામ
૪૪	વૈયાવૃત્ત્યનાં પરિણામ
૪૫	સર્વ-ગુણ-સંપન્નતાનાં પરિણામ
૪૬	વીતરાગતાનાં પરિણામ
૪૭	ક્ષમાનું પરિણામ
૪૮	મુક્તિનાં પરિણામ
૪૯	ઋજુતાનાં પરિણામ
૫૦	મૃદુતાનાં પરિણામ
૫૧	ભાવ-સત્યનાં પરિણામ
૫૨	કરુણ-સત્યનાં પરિણામ
૫૩	યોગ-સત્યનાં પરિણામ
૫૪	મનો-ગુપ્તતાનાં પરિણામ
૫૫	વાક્-ગુપ્તતાનાં પરિણામ
૫૬	કાય-ગુપ્તતાનાં પરિણામ
૫૭	મનઃસમાધારણનાં પરિણામ
૫૮	વાક્-સમાધારણનાં પરિણામ
૫૯	કાય-સમાધારણનાં પરિણામ
૬૦	જ્ઞાન-સંપન્નતાનાં પરિણામ
૬૧	દર્શન-સંપન્નતાનાં પરિણામ
૬૨	ચારિત્ર-સંપન્નતાનાં પરિણામ
૬૩	શ્રોત્રેન્દ્રિય-નિગ્રહનું પરિણામ
૬૪	ચક્ષુ-ઈન્દ્રિય-નિગ્રહનું પરિણામ
૬૫	ગ્રાણેન્દ્રિય-નિગ્રહનું પરિણામ
૬૬	જિહ્વેન્દ્રિય-નિગ્રહનું પરિણામ
૬૭	સ્પર્શેન્દ્રિય-નિગ્રહનું પરિણામ
૬૮	ક્રોધ-વિજયનું પરિણામ
૬૯	માન-વિજયનું પરિણામ
૭૦	માયા-વિજયનું પરિણામ
૭૧	લોભ-વિજયનું પરિણામ
૭૨	પ્રેમ, દ્વેષ અને મિથ્યા-દર્શન-વિજયનાં પરિણામ
૭૩	કેવલીના યોગ-નિરોધનો ક્રમ. શેષ ચાર કર્મોના ક્ષયનો ક્રમ
૭૪	કર્મ-ક્ષયની પછી જીવની મોક્ષની તરફ ગતિ, સ્થિતિનું સ્વરૂપ-વિશ્લેષણ. ઉપસંહાર.

ત્રીસમું અધ્યયન : તપો-માર્ગ-ગતિ (તપો-માર્ગના પ્રકારોનું નિરૂપણ)

પૃ. ૭૫૩-૭૮૩

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો પ્રારંભ
૨	મહાવ્રત અને રાત્રિ-ભોજન-વિરતિથી જીવની આશ્રવ-વિરતિ
૩	સમિત અને ગુપ્ત જીવની આશ્રવ-વિરતિ
૪	અર્જિત કર્મોના ક્ષયના ઉપાય
૫, ૬	તળાવના દેષાંતથી તપસ્યા કર્મ-ક્ષયનું નિરૂપણ
૭	તપના પ્રકાર
૮	બાહ્ય-તપના છ પ્રકાર
૯	ઈત્વરિક અનશન
૧૦, ૧૧	ઈત્વરિક તપના છ પ્રકાર
૧૨, ૧૩	અનશનના બે પ્રકાર
૧૪-૨૪	અવમૌદર્યના પ્રકાર
૨૫	ભિક્ષાયર્યાની પરિભ્રામા
૨૬	રસ-વિવર્જન
૨૭	કાયકલેશ
૨૮	વિવિક્ત-શયનાશન
૨૯, ૩૦	આંતરિક-તપના ભેદોનો નામ-નિર્દેશ
૩૧	પ્રાયશ્ચિત્ત
૩૨	વિનય
૩૩	વૈયાવૃત્ત્ય
૩૪	સ્વાધ્યાય અને તેના પ્રકાર
૩૫	ધ્યાન
૩૬	કાયોત્સર્ગ
૩૭	તપના આચરણથી મુક્તિની સંભાવના

એકત્રીસમું અધ્યયન : (ચરણ-વિધિનું નિરૂપણ)

૭૮૫-૮૨૨

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ
૨	અસંયમથી નિવૃત્તિ અને સંયમમાં પ્રવૃત્તિનું વિધાન
૩	રાગ અને દ્વેષના નિરોધથી સંસાર-મુક્તિ
૪	ત્રણ દંડો, ગૌરવો અને શલ્યોના ત્યાગથી સંસાર-મુક્તિ
૫	ઉપસર્ગ સહન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
૬	વિકથા, કષાય, સંજ્ઞા અને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનના વર્જનથી સંસાર-મુક્તિ
૭	વ્રત અને સમિતિઓના પાલનથી, ઈન્દ્રિય-વિજય અને ક્રિયાઓના પરિહારથી સંસાર-મુક્તિ
૮	છ લેશ્યા, છ કાય અને આહારના છ કારણોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
૯	આહાર-ગ્રહણની સાત પ્રતિમાઓ અને સાત ભય-સ્થાનોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
૧૦	આઠ મદ-સ્થાન, બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ અને દસ પ્રકારના ભિક્ષુ-ધર્મમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ

- ૧૧ ઉપાસકની અગિયાર પ્રતિમાઓ તથા ભિક્ષુની બાર પ્રતિમાઓમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૨ તેર ક્રિયાઓ, ચૌદ જીવ-સમુદાયો અને પંદર પરમાધાર્મિક દેવોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૩ ગાથા ષોડશક અને સત્તર પ્રકારના અસંયમમા યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૪ અઠાર પ્રકારના બ્રહ્મચર્ય, ઓગણીસ જ્ઞાન-અધ્યયન અને વીસ અસમાધિ-સ્થાનોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૫ એકવીસ સબલ દોષ, બાવીસ પરીપલોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૬ સૂત્રકૃતાંગના ત્રેવીસ અધ્યયન અને ચોવીસ પ્રકારના દેવોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૭ પચ્ચીસ ભાવનાઓ અને છવ્વીસ ઉદ્દેશોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૮ સાધુના સત્યાવીસ ગુણ અને અઠવાવીસ આચાર-પ્રકલ્પોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૧૯ ઓગણત્રીસ પ્રકારના પાપ-પ્રસંગો અને ત્રીસ પ્રકારના મોહ-સ્થાનોમાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૨૦ સિદ્ધોના એકત્રીસ આદિ-ગુણ, બત્રીસ યોગ-સંગ્રહ અને તેત્રીસ આશ્વાતનામાં યત્ન કરવાથી સંસાર-મુક્તિ
 ૨૧ આ સ્થાનોમાં યત્ન કરનારનું શીઘ્ર સંસાર-મુક્ત થવું

બત્રીસમું અધ્યયન : પ્રમાદ-સ્થાન (પ્રમાદનાં કારણો અને તેનું નિવારણ)

પૃ. ૮૨૩-૮૪૫

- શ્લોક ૧ અધ્યયનનો પ્રારંભ
 ૨ એકાંત સુખના હેતુનું પ્રતિપાદન
 ૩ મોક્ષ-માર્ગનું પ્રતિપાદન
 ૪ સમાધિની આવશ્યક સામગ્રી
 ૫ એકલ-વિહારની વિશેષ વિધિ
 ૬ તૃષ્ણા અને મોહનો અવિનાભાવ સંબંધ
 ૭ કર્મ-બીજનું નિરૂપણ
 ૮ દુઃખ-નાશનો ક્રમ
 ૯, ૧૦ રાગ-દ્વેષ અને મોહના ઉન્મૂલનનો ઉપાય
 ૧૧ પ્રકામ-ભોજન બ્રહ્મચારી માટે અલિતકર
 ૧૨ વિવિક્ત શય્યાસન અને ઓછા ભોજનથી રાગ-શત્રુનો પરાજય
 ૧૩-૧૮ બ્રહ્મચારી માટે સ્ત્રી-સંસર્ગ-વર્જનનું વિધાન
 ૧૯, ૨૦ ક્રિપાક-ફળની જેમ કામ-ભોગની અભિલાષા દુઃખનું કારણ
 ૨૧ મનોજ્ઞ વિષય પર રાગ અને અમનોજ્ઞ વિષય પર દ્વેષ ન કરવાનો ઉપદેશ
 ૨૩-૨૪ રૂપ-આસક્તિ હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય અને દુઃખનો હેતુ. રૂપ-વિરતિ શોક-મુક્તિનું કારણ
 ૨૫-૪૭ શબ્દ-આસક્તિ હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય અને દુઃખનો હેતુ. શબ્દ-વિરતિ શોક-મુક્તિનું કારણ
 ૪૮-૬૦ ગંધ-આસક્તિ હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય તથા દુઃખનો હેતુ. રસ-વિરતિ શોક-મુક્તિનું કારણ
 ૬૧-૭૩ રસ-આસક્તિ હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય તથા દુઃખનો હેતુ. રસ-વિરતિ શોક-મુક્તિનું કારણ
 ૭૪-૮૬ સ્પર્શ-આસક્તિ હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય તથા દુઃખનો હેતુ. સ્પર્શ-વિરતિ શોક-વિમુક્તિનું કારણ
 ૮૭-૯૯ ભાવ-આસક્તિ હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય તથા દુઃખનો હેતુ. ભાવ-વિરતિ શોક-વિમુક્તિનું કારણ
 ૧૦૦ રાગી પુરુષ માટે ઈન્દ્રિય અને મનના વિષય દુઃખના હેતુ, વીતરાગ માટે નહીં.

૧૦૧	સમતા કે વિકારનો હેતુ તદ્દવિષયક મોહ છે, કામ-ભોગ નહીં
૧૦૨, ૧૦૩	કામ-ગુણ આસક્ત પુરુષ અનેક વિકાર-પરિણામો દ્વારા કરુણાસ્પદ અને અપ્રિય
૧૦૪	તપના ફળની વાંછા કરનાર ઈન્દ્રિય-રૂપી ચોરોને વશવર્તી
૧૦૫	વિષય-પ્રાપ્તિના પ્રયોજનો માટે ઉદ્યમ
૧૦૬	વિરક્ત પુરુષ માટે શબ્દ વગેરે વિષય મનોજાતા કે અમનોજાતાના હેતુ નહીં
૧૦૭	રાગ-દ્વેષાત્મક સંકલ્પ દોષનું મૂળ છે, ઈન્દ્રિય-વિષય નહીં—આ વિચારથી તૃષ્ણાનો ક્ષય
૧૦૮	વીતરાગની કૃતકૃત્યતા
૧૦૯	આયુષ્ય ક્ષય થતાં મોક્ષ-પ્રાપ્તિ
૧૧૦	મુક્ત જીવની કૃતાર્થતા
૧૧૧	દુઃખોથી મુક્ત થવાનો માર્ગ

ત્રેત્રીસમું અધ્યયન : કર્મ-પ્રકૃતિ (કર્મની પ્રકૃતિઓનું નિરૂપણ)

પૃ. ૮૪૭-૮૫૮

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ
૨-૩	કર્મોના નામ-નિર્દેશ
૪-૧૫	કર્મોના પ્રકાર
૧૬-૧૭	એક સમયમાં ગ્રાહ્ય બધા કર્મોના પ્રદેશોનું પરિણામ
૧૮	બધા જીવોના સંગ્રહ-યોગ્ય પુદ્ગલોની છ દિશાઓમાં સ્થિતિ
૧૯-૨૩	કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ
૨૪	કર્મોનો અનુભાવ
૨૫	કર્મ-નિરોધનો ઉપદેશ

ચોત્રીસમું અધ્યયન : લેશ્યા-અધ્યયન (કર્મ-લેશ્યાનો વિસ્તાર)

પૃ. ૮૬૧-૮૭૮

શ્લોક ૧-૨	ઉપક્રમ
૩	લેશ્યાઓનો નામ-નિર્દેશ
૪-૯	લેશ્યાઓનો વર્ણ-વિચાર
૧૦, ૧૫	લેશ્યાઓનો રસ-વિચાર
૧૬, ૧૭	લેશ્યાઓનો ગંધ-વિચાર
૧૮, ૧૯	લેશ્યાઓનો સ્પર્શ-વિચાર
૨૧-૩૨	લેશ્યાઓનાં પરિણામ
૩૩	લેશ્યાઓનાં સ્થાન
૩૪-૩૯	લેશ્યાઓની સ્થિતિ
૪૦-૪૩	નારકીય જીવોની લેશ્યાઓની સ્થિતિ
૪૪-૪૬	તિર્યંચ અને મનુષ્યોની લેશ્યાઓની સ્થિતિ
૪૭-૫૫	દેવોની લેશ્યાઓની સ્થિતિ
૫૬	અધર્મ લેશ્યાઓની ગતિ
૫૭	ધર્મ લેશ્યાઓની ગતિ
૫૮-૬૦	લેશ્યા-પરિણતિનો ઉપપાત સાથે સંબંધ

૬૧

અપ્રશસ્ત લેશ્યાઓનું વર્જન અને પ્રશસ્ત લેશ્યાઓના સ્વીકારનો ઉપદેશ

પાંત્રીસમું અધ્યયન : અનગાર-માર્ગ-ગતિ (અનગારનો સ્ફુટ આચાર)

પૃ. ૮૭૯-૮૮૮

શ્લોક ૧	ઉપક્રમ
૨	સંગ-વિવેક
૩	પાંચ મહાવ્રતોનો નામ-નિર્દેશ
૪, ૫	ભિક્ષુ એવા મકાનમાં ન રહે જ્યાં કામરાગ વધતો હોય
૬	ભિક્ષુ સ્મશાન વગેરે એકાંત સ્થાનોમાં રહે
૭	ભિક્ષુના રહેવાનું સ્થાન કેવું હોય ?
૮	ભિક્ષુને ગૃહ-સમારંભ ન કરવાનો નિર્દેશ
૯	ગૃહ-સમારંભના દોષ
૧૦, ૧૧	આહારની શુદ્ધતા
૧૨	ભિક્ષુ માટે અગ્નિનો સમારંભ ન કરવાનું વિધાન
૧૩	સોના-ચાંદીની અનાકાંક્ષા
૧૪, ૧૫	કય-વિકય ભિક્ષુ માટે મહાન દોષ
૧૬	પિંડ-પાતની એષણા
૧૭	જીવન-નિર્વાહ માટે ભોજનનું વિધાન
૧૮	પૂજા, અર્યના અને સમ્માન પ્રત્યે અનાશંસા-ભાવ
૧૯	શુક્લ-ધ્યાન કરવા અને યુત્સુજ-કાય બનવાનો ઉપદેશ
૨૦	અનશનનું વિધાન
૨૧	આશ્રવ-રહિત વ્યક્તિનું પરિનિર્વાણ

છત્રીસમું અધ્યયન : જીવાજીવવિભક્તિ (જીવ અને અજીવના વિભાગોનું નિરૂપણ)

પૃ. ૮૮૯-૯૯૬

શ્લોક ૧	અધ્યયનનો ઉપક્રમ
૨	લોક અને અલોકની પરિભાષા
૩	જીવ અને અજીવની પ્રરૂપણાના પ્રકાર
૪	અજીવના બે પ્રકાર
૫, ૬	અરૂપી અજીવના દસ પ્રકાર
૭	ધર્માસ્તિકાય વગેરેનું ક્ષેત્રતઃ નિરૂપણ
૮, ૯	ધર્માસ્તિકાય વગેરેનું કાલતઃ નિરૂપણ
૧૦-૧૪	રૂપી પુદ્ગલોના પ્રકારોના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ-માન
૧૫-૨૦	વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલની પરિણતિ
૨૧	સંસ્થાનની અપેક્ષાથી પુદ્ગલની પરિણતિ
૨૨-૪૭	પુદ્ગલના અનેક વિકલ્પ. અજીવ વિભક્તિનું સમાપન
૪૮	જીવના બે પ્રકાર
૪૯-૬૭	સિદ્ધોના પ્રકાર, અવગાહના, સંસ્થિતિનું નિરૂપણ તથા સિદ્ધાલયનું સ્વરૂપ
૬૮	સંસારી જીવના બે પ્રકાર

૬૯	સ્થાવર જીવના ત્રણ મૂળ ભેદ
૭૦-૮૩	પૃથ્વીકાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૮૪-૯૧	અધ્ધકાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૯૨-૧૦૬	વનસ્પતિકાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૦૭	ત્રસ-જીવના ત્રણ ભેદ
૧૦૮-૧૧૬	તેજસ્કાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૧૭-૧૨૫	વાયુકાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૨૬	ઉદાર ત્રસકાયિક જીવોના પ્રકાર
૧૨૭-૧૩૫	દ્વિન્દ્રિય-કાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૩૬-૧૪૪	ત્રીન્દ્રિય-કાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૪૫-૧૫૪	ચતુરિન્દ્રિય-કાયના ઉત્તર-ભેદ, ગતિ, સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૫૫	પંચેન્દ્રિયના ચાર પ્રકાર
૧૫૬-૧૬૮	નરકોનો નામ-નિર્દેશ. નૈરયિક જીવોની સ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, અંતર વગેરે પર વિચાર
૧૭૦-૧૭૧	પંચેન્દ્રિય-તિર્થંચના પ્રકાર અને અવાંતર ભેદ
૧૭૨-૧૭૮	જળચર જીવોના પ્રકાર. કાળ-વિભાગ, આયુ, કાયસ્થિતિ તથા અંતરનો નિર્દેશ
૧૭૯-૧૮૭	સ્થળચર જીવોના પ્રકાર. કાળ-વિભાગ, આયુ, કાયસ્થિતિ તથા અંતરનો નિર્દેશ
૧૮૮-૧૯૪	ખેચર જીવોના પ્રકાર. કાળ-વિભાગ, આયુ, કાયસ્થિતિ તથા અંતરનો નિર્દેશ
૧૯૫-૨૦૩	મનુષ્યના પ્રકાર. કાળ-વિભાગ, આયુ, કાયસ્થિતિ તથા અંતરનો નિર્દેશ
૨૦૪-૨૪૭	દેવોના પ્રકાર. કાળ-વિભાગ, કાયસ્થિતિ તથા અંતરનો નિર્દેશ
૨૪૮, ૨૪૯	જીવાજીવના જ્ઞાનપૂર્વક સંયમનો નિર્દેશ
૨૫૦-૨૫૫	સંલેખના વિધિ
૨૫૬-૨૬૨	શુભ અને અશુભ ભાવનાઓ સુગતિ અને દુર્ગતિનું કારણ
૨૬૩	કાંદર્પી-ભાવના
૨૬૪	અભિયોગી-ભાવના
૨૬૫	કિલ્લિષિકી-ભાવના
૨૬૬	આસુરી ભાવના
૨૬૭	મોહી-ભાવના
૨૬૮	ઉપસંહાર

પરિશિષ્ટ

૧.	પદાનુક્રમ	પૃ. ૯૪૭-૯૯૦
૨.	ઉપમાઓ અને દેષાંતો	પૃ. ૯૯૧-૯૯૨
૩.	સૂક્તો	પૃ. ૯૯૩-૯૯૪
૪.	વ્યક્તિ પરિચય	પૃ. ૯૯૫-૧૦૦૩
૫.	ભૌગોલિક પરિચય	પૃ. ૧૦૦૪-૧૦૧૨
૬.	તુલનાત્મક અધ્યયન	પૃ. ૧૦૧૩-૧૦૨૧
૭.	ટિપ્પણ અનુક્રમ	પૃ. ૧૦૨૨-૧૦૪૦
૮.	શબ્દવિશેષ	પૃ. ૧૦૪૧-૧૦૫૯
૯.	પ્રયુક્ત-ગ્રંથ-સૂચિ	પૃ. ૧૦૫૦-૧૦૫૯

પઠમં અજ્ઞયણં

વિણયસુયં

પ્રથમ અધ્યયન

વિનયશ્રુત

આમુખ

ચૂર્ણિ અનુસાર આ અધ્યયનનું નામ 'વિનયસૂત્ર' અને નિર્યુક્તિ તથા બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર 'વિનયશ્રુત' છે.

સમવાયાંગમાં પણ આ અધ્યયનનું નામ 'વિનયશ્રુત' છે. 'શ્રુત' અને 'સૂત્ર'—અન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ અધ્યયનમાં વિનયની શ્રુતિ અથવા સૂત્રણ છે.

ભગવાન મહાવીરની સાધના-પદ્ધતિનું એક અંગ 'તપોયોગ' છે. તેના બાર પ્રકાર છે. તેમાં આઠમો પ્રકાર 'વિનય' છે. તેનાં સાત રૂપો મળે છે^૧:

૧. જ્ઞાનવિનય—જ્ઞાનનું અનુવર્તન	૫. વચનવિનય—વચનનું પ્રવર્તન
૨. દર્શનવિનય—દર્શનનું અનુવર્તન	૬. કાયવિનય—કાયાનું પ્રવર્તન
૩. ચારિત્રવિનય—ચારિત્રનું અનુવર્તન	૭. લોકોપચારવિનય—અનુશાસન, શુશ્રૂષા અને શિષ્ટાચાર-પાલન
૪. મનવિનય—મનનું પ્રવર્તન	

બૃહદ્વૃત્તિમાં 'વિનય'નાં પાંચ રૂપો મળે છે^૨—

૧. લોકોપચારવિનય.	૫. મોક્ષવિનય — મોક્ષ માટે અનુવર્તન કરવું.
૨. અર્થવિનય—અર્થ માટે અનુવર્તન કરવું.	આ વિનયના પાંચ પ્રકાર પાઠવામાં આવે છે—જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય તપવિનય અને ઔપચારિક-વિનય. ^૩
૩. કામવિનય—કામ માટે અનુવર્તન કરવું.	
૪. ભયવિનય—ભય માટે અનુવર્તન કરવું.	

આ બંને વર્ગીકરણોના આધારે વિનયના પાંચ અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે—અનુવર્તન, પ્રવર્તન, અનુશાસન, શુશ્રૂષા અને શિષ્ટાચાર-પરિપાલન.

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં આ બધા પ્રકારોનું પ્રતિપાદન થયું છે.

બીજા શ્લોકમાં 'વિનીત'ની પરિભાષા લોકોપચારવિનયના આધારે કરવામાં આવી છે. લોકોપચારવિનયના સાત વિભાગ છે^૪—

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૮ : પ્રથમમધ્યયનં વિનયસુત્તમિતિ, વિનયો યસ્મિન્ સૂત્રે વર્ણયંતે તદિદં વિનયસૂત્રમ્ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૮ : તત્થજ્ઞયણં પઢમં વિણયસુયં... । (ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૫ : વિનયશ્રુતમિતિ દ્વિપદં નામ ।

૩. સમવાઓ, સમવાય ૩૬ : છત્તીસં ઉત્તરજ્ઞયણા પ૦ તં—વિણયસુયં... ।

૪. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૩૦૧૮, ૩૦૧

૫. ઓવવાઇયં, સૂત્ર ૪૦ : સે કિં તં વિણે ? વિણે સત્તવિહે પ્પણત્તે, તં જહા—ણાણવિણે દંસણવિણે ચરિત્તવિણે મણવિણે વઙ્ગવિણે કાયવિણે લોગોવચારવિણે ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૬ : લોગોવચારવિણાઓ અત્થનિમિત્તં ચ કામહેડં ચ ।
ભયવિણયમોક્ષવિણાઓ ચ્ચલુ પંચહા ણેઓ ॥

૭. " " : દંસણનાણચરિત્તે તવે ચ તહ ઓવચારિણે ચેવ ।
એસો ચ મોક્ષવિણાઓ પંચવિહો હોડે ણાયલ્લો ॥

૮. ઓવવાઇયં, સૂત્ર ૪૦ : સે કિં તં લોગોવચારવિણે ? લોગોવચારવિણે સત્તવિહે પ્પણત્તે, તં જહા—અભ્માસવત્તિયં પરચ્છંદાણુવત્તિયં કજ્જહેડં કવપડિકિરિયા અત્તગવેસણયા દેસકાલણુયા સવ્વથ્થેસુ અપ્પડિલોમથા ।

૧. અભ્યાસવૃત્તિતા—નજીક રહેવું.

૫. આર્તગવેષણા—આર્તની ગવેષણા કરવી.

૨. પરછન્દાનુવૃત્તિતા—બીજાના અભિપ્રાયનું અનુવર્તન કરવું.

૬. દેશકાલજ્ઞતા—દેશ અને કાળને સમજવો.

૩. કાર્યહતુ—કાર્યની સિદ્ધિ માટે અનુકૂળ વર્તન કરવું.

૭. સર્વાર્થ-અપ્રતિલોભતા—બધા પ્રકારના

૪. કૃતપ્રતિક્રિયા—કૃતઉપકારની પ્રતિ અનુકૂળ વર્તન કરવું.

પ્રયોજનોની સિદ્ધિ માટે અનુકૂળ વર્તન કરવું.

બીજા શ્લોકમાં આપેલી વિનીતની પરિભાષામાં આમાંથી ત્રણ વિભાગો—પરછન્દાનુવૃત્તિતા, અભ્યાસવૃત્તિતા, દેશકાલજ્ઞતા—ક્રમશઃ આજ્ઞાનિર્દેશકર, ઉપપાતકારક અને ઈંગિતાકાર-સમ્પત્તિના રૂપમાં પ્રયુક્ત થયા છે.

દસમા શ્લોકમાં 'મનવિનય', 'વચનવિનય' અને 'જ્ઞાનવિનય'નો સંક્ષેપમાં બહુ સુંદર નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે આ અધ્યયનમાં વિનયના બધા રૂપોનું સમ્યક્ સંકલન થયું છે. પ્રાચીનકાળમાં વિનયનું ઘણું મૂલ્ય રહ્યું છે. ત્રેવીસમા શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે આચાર્ય વિનીતને વિદ્યા આપે છે. અવિનીતને વિદ્યાનો અધિકારી માનવામાં આવતો નથી. આ અધ્યયન પરથી એ પણ જાણી શકાય છે કે ગુરુ શિષ્ય ઉપર કઠોર અને કોમળ—બંને પ્રકારે અનુશાસન કરતા હતા (શ્લોક ૨૭). સમયની નિયમિતતા પણ વિનય અને અનુશાસનનું એક અંગ હતું :

કાલેણ નિઃશ્વમે ભિક્ષુ, કાલેણ ય પઠિક્કમે ।

અકાલં ચ વિવજ્જિત્તા, કાલે કાલં સમાયરે ॥ ૧૪૧ ॥

આ અધ્યયનમાં સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન બંનેનો સંમિલિત ઉલ્લેખ મળે છે. આચાર્ય રામસેને લખ્યું છે^૧ :

સ્વાધ્યાયાદ્ ધ્યાનમધ્યાસ્તાં, ધ્યાનાત્ સ્વાધ્યાયમામનેત્ ।

ધ્યાનસ્વાધ્યાયસમ્પત્યા, પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥

સ્વાધ્યાય પછી ધ્યાન અને ધ્યાન પછી સ્વાધ્યાય—આ રીતે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનની પુનરાવૃત્તિથી પરમાત્મ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પરંપરા ઘણી જૂની છે. આનો સંકેત દસમા શ્લોકમાં મળે છે—કાલેણ ય અહિજ્જિત્તા, તઓ ઝાણ્ઝજ્જ ઇગગો ।

વિનયના વ્યાપક સ્વરૂપને સામે રાખીને જ આમ કહેવાયું હતું—‘વિનય જિન-શાસનનું મૂળ છે. જે વિનયરહિત છે, તેને ધર્મ અને તપ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?’^૨

આચાર્ય વૃદ્ધકેરે વિનયનો ઉત્કર્ષ આ ભાષામાં પ્રગટ કર્યો છે—વિનયવિહીન વ્યક્તિની બધી વિદ્યા વ્યર્થ છે. વિદ્યાનું ફળ વિનય છે. એમ નથી થઈ શકતું કે કોઈ વ્યક્તિ શિક્ષિત હોય અને વિનીત ન હોય. તેમની ભાષામાં વિદ્યાનું ફળ વિનય અને વિનયનું ફળ બાકીનું સમગ્ર કલ્યાણ છે.^૩

વિનય માનસિક ગુલામી નથી, પરંતુ તે આત્મિક અને વ્યાવહારિક વિશેષતાઓની અભિવ્યંજના છે. તેની પૃષ્ઠભૂમિમાં આટલા ગુણો સમાયેલા રહે છે^૪:

૧. આત્મશોધિ—આત્માનું પરિશોધન.

૨. નિર્દન્દ્ર—કલહ વગેરે દન્દ્રની પ્રવૃત્તિનો અભાવ.

૧. તત્ત્વાનુશાસન, ૮૧ ।

૨. ઉપદેશમાલા, ૩૪૧ : વિણઓ સાસણે મૂલં, વિણીઓ સંજઓ ભવે ।

વિણયાઓ વિપ્પમુક્કસ, કઓ ધમ્મો કઓ તઓ ॥

૩. મૂલાચાર, ૫૨૧૧ : વિણાણ વિપ્પહીણસ, હવદિ સિક્કા સવ્વા ણિરત્થિયા ।

વિણઓ સિક્કાણ ફલં, વિણયફલં સવ્વ કલ્લાણં ॥

૪. " ૫૨૧૩ : આચારજીદકવ્વગુણદોવણા, અત્તમોધિ ણિજ્જંજા ।

અજ્જવ-મદ્દવ-લાદ્દવ-ધત્તી-પલ્લાદકરણં ચ ॥

૩. ઋજુતા—સરળતા.

૪. મૃદુતા—નિશ્છલતા અને નિરભિમાનતા.

૫. લાઘવ—અનાશક્તિ.

૬. ભક્તિ—ભક્તિ.

૭. પ્રહ્લાદકરણ—પ્રસન્નતા.

વિનયનાં વ્યાવહારિક ફળો છે—કીર્તિ અને મૈત્રી. વિનય કરનાર પોતાના અભિમાનનું નિરસન, ગુરુજનોનું બહુમાન, તીર્થંકરની આજ્ઞાનું પાલન અને ગુણોનું અનુમોદન કરે છે.^૧

સૂત્રકારે વિનીતને તે સ્થાન આપ્યું છે, જે અનાયાસ મળતું નથી. સૂત્રની ભાષા છે—‘હવે કિચ્ચાણં સરણં, ભૂયાણં જગદ્ જહા’—જે રીતે પૃથ્વી પ્રાણીઓને માટે આધારરૂપ બને છે, તે જ રીતે વિનીત શિષ્ય ધર્માચરણ કરનારાઓ માટે આધાર બને છે.^૨

૧. મૂલાચાર, ૫।૨૧૪: કિત્તી મિત્તી માણસ્સ ધંજણં ગુરુજણે ય બહુમાણં ।

તિત્થયસણં આણા ગુણાણુમોદો ય વિણયગુણા ॥

૨. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૧।૪૫ ।

પઠમં અજ્ઞયણં : પ્રથમ અધ્યયન વિણયસુયં : વિનયશ્રુત

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. સંયોગા વિષ્ણુમુક્તસ્ય
અણગારસ્ય ભિક્ષુવ્રણો ।
વિણયં પાઠકરિસ્સામિ
આણુપુલ્લિ સુણેહ મે ॥
૨. આણાનિદ્દેસકરે
ગુરુણમુવવાયકારણ ।
ઈગિયાગારસંપત્રે
સે વિણીણે તિ વુચ્ચઈ ॥
૩. આણાનિદ્દેસકરે
ગુરુણમણુવવાયકારણ ।
પડિણીણે અસંબુદ્ધે
અવિણીણે તિ વુચ્ચઈ ॥
૪. જહા સુણી પૂઢકણ્ણી
નિક્કસિજ્જઈ સવ્વસો ।
એવં દુસસીલ પડિણીણે
મુહ્ધસી નિક્કસિજ્જઈ ॥
૫. કણકુણ્ણં ચઢ્ઢત્તાણં
વિટ્ઠં ભુંજઈ સૂયરે ।
એવં સીલં ચઢ્ઢત્તાણં
દુસસીલે રમ્મઈ મિણે ॥
૬. સુણિયાઽભાવં સાણસસ
સૂયરસસ નરસસ ચ ।
વિણાણે ઠવેજ્જ અપ્પાણં
ઈચ્છન્તો હિયમપ્પણો ॥
૧. જે સંયોગથી મુક્ત છે, અનગાર છે, ભિક્ષુ છે, તેના વિનયને કમશ: પ્રકટ કરીશ. મને સાંભળો.
૨. જે ગુરુની આજ્ઞા અને નિર્દેશનું પાલન કરે છે^૩, ગુરુની શુશ્રૂષા કરે છે^૪, ગુરુના ઈગિત અને આકારને^૫ જાણે છે^૬, તે 'વિનીત' કહેવાય છે.
૩. જે ગુરુની આજ્ઞા અને નિર્દેશનું પાલન નથી કરતો, ગુરુની શુશ્રૂષા નથી કરતો^૭, જે ગુરુને પ્રતિકૂળ વર્તન કરે છે અને ઈગિત તથા આકારને સમજતો નથી^૮, તે 'અવિનીત' કહેવાય છે.
૪. જેવી રીતે સડેલા કાનવાળી કૂતરી બધી જગ્યાએથી હાંકી કઢાય છે^૯, તેવી જ રીતે દુ:શીલ^{૧૦}, ગુરુને પ્રતિકૂળ વર્તન કરનારો અને વાચાળ ભિક્ષુ^{૧૧} ગણમાંથી હાંકી કઢાય છે.
૫. જે રીતે ડુક્કર ચોખાની કણકીને^{૧૨} છોડીને વિછા ખાય છે, તેવી જ રીતે અજ્ઞાની^{૧૩} ભિક્ષુ શીલને^{૧૪} છોડીને દુ:શીલમાં રમણ કરે છે.
૬. પોતાના આત્માનું હિત^{૧૫} ચાહનાર ભિક્ષુ કૂતરી અને ડુક્કરની માફક દુ:શીલ મનુષ્યના હીન ભાવને સાંભળીને^{૧૬} પોતાની જાતને પોતે જ વિનયમાં સ્થાપિત કરે.

૭. તમ્હા વિણયમેસેજ્જા
સીલં પઢિલમે જઓ ।
બુદ્ધપુત્તે નિચાયટ્ટી
ન નિક્કસિજ્જઙ્ગ કણહુઈ ॥
- તસ્માદ વિનયમેપયેત
શીલં પ્રાનલપેત યતઃ ।
બુદ્ધપુત્રો નિચાગાથી
ન નિષ્કાશ્યતે ક્વચિત્ ॥
૭. એટલા માટે વિનયનું આચરણ કરે કે જેવી ગ્રીલની પ્રાપ્તિ થાય. જે બુદ્ધપુત્ર (અ.ચાર્યના પ્રિય શિષ્ય) અને મોક્ષનો ઇચ્છુક^{૧૭} હોય છે, તેને ક્યાંયથી પણ છોડી કાઢવામાં આવતો નથી.
૮. નિસંતે સિયાઝમુહરી
બુદ્ધાણં અન્તિએ સવા ।
અટ્ટનુત્તાણિ સિવ્વેજ્જા
નિરદ્વાણિ ડ વજ્જા ॥
- નિશાન્તઃ સ્યાદમુખરઃ
બુદ્ધાન્તામન્તિકે સદા ।
અર્થયુક્તાનિ શિક્ષેત
નિરર્થાનિ તુ વર્જયેત્ ॥
૮. ભિક્ષુ આચાર્ય સમીપે સદા પ્રશાંત રહે, વાચાળ ન બને. તેમની પાસેથી અર્થયુક્ત પદો શીખે અને નિરર્થક પદોને છોડી દે.^{૧૮}
૯. અણુસાસિઓ ન કુપ્પેજ્જા
ચંતિં સેવિજ્જ પણિડા ।
ચુદ્ધેહિં મહ સંસર્ગિ
હાસં કીડં ચ વજ્જા ॥
- અનુશિષ્ઠો ન કુપ્યેત્
શાંતિં સંવેત પણિઢતઃ ।
શુદ્ધૈઃ સહ સંસર્ગ
હાસં ક્રોડાં ચ ધર્જયેત્ ॥
૯. પંડિત ભિક્ષુ ગુરુ દ્વારા અનુશાસિત થતા ક્રોધ ન કરે. શમાની આરાધના કરે. શુદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથેનો સંસર્ગ, હાસ્ય અને રમત^{૧૯} ન કરે.
૧૦. મા ચ ચણ્ડાલિયં કાસી
બહુયં મા ચ આલવે ।
કાલેણ ચ અહિજ્જિત્તા
તઓ ઝાણ્જજ્જ એગ્ગો ॥
- મા ચ ચાણ્ડાલિકં કાર્પી
બહુકં મા ચાલપેત્ ।
કાલેન ચાધીત્ય
તતો ધ્યાયેદેકકઃ ॥
૧૦. ભિક્ષુ ચાંડાલને યોગ્ય કર્મ^{૨૦} (કૃત્ર વ્યવહાર) ન કરે. બહુ ન બોલે. સ્વાધ્યાયકાળે સ્વાધ્યાય કરે અને તે પછી એકલો ધ્યાન કરે.^{૨૧}
૧૧. આહચ્ચ^{૨૨} ચણ્ડાલિયં કટ્ટુ
ન નિણ્હવિજ્જ કયાઈ વિ ।
કડં કડે ત્તિ ભાસેજ્જા
અકડં નો કડે ત્તિ ય ॥
- ‘આહચ્ચ’ ચાણ્ડાલિકં કૃત્વા
ન નિન્ટુવીત કદાચિદપિ ।
કૃતં કૃતમિતિ ભાષેત
અકૃતં નો કૃતમિતિ ચ ॥
૧૧. ભિક્ષુ એકાએક ચાંડાલને યોગ્ય કર્મ કરી તેને ક્યારેય ન છુપાવે. અકાર્ય કર્યું હોય તો ‘કર્યું’ અને ન કર્યું હોય તો ‘નથી કર્યું’ તેમ કહે.
૧૨. મા ગલિયસે વ કસં
વચ્ચમિચ્છે પુણો પુણો ।
કસં વ વટ્ટુમાહણ્ણો
પાવગં પરિવજ્જા ॥
- મા ગલ્યશ્ચ ઇવ કશં
વચનમિચ્છેદ પુનઃ પુનઃ ।
કશમિવ વટ્ટ્વા આકીર્ણઃ
પાપકં પરિવર્જયેત્ ॥
૧૨. જેવી રીતે ગણિયો ઘોડો^{૨૩} વારંવાર ચાબુક માગે છે, તેવી રીતે વિનીત શિષ્ય વારંવાર ગુરુનો કપકો ન માગે. જેમ આજ્ઞાકિત ઘોડો ચાબુક જોતાં જ ખોટો રસ્તો છોડી દે છે, તેવી જ રીતે વિનયી શિષ્ય ગુરુના ઇશારા અને ચેષ્ટા જોઈને અશુભ પ્રવૃત્તિને છોડી દે.^{૨૪}
૧૩. અણાસવા થૂલવયા કુસીલા
મિડં પિ ચણ્ડં પકરેતિ સીસા ।
ચિત્તાણુયા લહુદક્ખોવવેયા
પસાયે તે હુ દુરાસયં પિ ॥
- અનાશ્રવાઃ સ્થૂલવચસઃ કુશીલાઃ
મૃદુમપિ ચણ્ડં પ્રકૃર્વન્તિ શિષ્યાઃ ।
ચિત્તાણુગા લઘુદાશ્વ્યોપેતાઃ
પ્રસાદયેયુસ્તે ‘હુ’ દુરાશયમપિ ॥
૧૩. આજ્ઞા ન માનનાર અને જેમ-તેમ બોલનાર કુશીલ શિષ્ય કોમળ સ્વભાવવાળા ગુરુને પણ કોપી બનાવી દે છે. ચિત્ત અનુસાર ચાલનાર અને કુશળતાથી કાર્ય સંપન્ન કરનાર શિષ્ય^{૨૫} દુરાશય^{૨૬} ગુરુને પણ પ્રસન્ન કરે છે.

૧. બુદ્ધવૃત્તિ (પત્ર ૪૮)માં આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘આહત્ય’ અને અર્થ ‘કદાચિત્’ કરવામાં આવ્યો છે. ચૂર્ણિ (પૃ. ૨૮)માં કદાચિત્ અને સહસા— બે અર્થ મળે છે. પિશેલે આને અર્ધમાગધી શબ્દ માનીને સંસ્કૃત રૂપ ‘અહત્ય’ કર્યું છે. દેશીનામમાલા (૧/૬૨)માં આનો અર્થ ‘અત્યર્થ’ મળે છે. શૌરસેનીમાં આ શબ્દ ‘આહગિઅ’ રૂપમાં મળે છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ‘સહસા’ અર્થ અધિક યોગ્ય જણાય છે.

૧૪. નાપુદ્ગો વાગરે કિંચિ
પુદ્ગો વા નાલિયં વર ।
કોહં અસચ્ચં કુલ્લેજ્જા
ધારેજ્જા પિયમપ્પિયં ॥
- નાપુદ્ગો વ્યાગુણીયાત્ કિંચિત્
પુદ્ગો વા નાલીકં વદેત્ ।
કોધમસત્યં કુર્વોત
ધારેત્ પ્રિયમાપ્રિયમ્ ॥
૧૪. વિના પૂછ્યે કંઈ પણ ન બોલે.^{૧૬} પૂછાતાં અસત્ય ન બોલે. કોધ આવી જાય તો તેને દબાવી દે.^{૧૭} પ્રિય અને અપ્રિયને ધારણ કરે—રાગ અને દ્વેષ ન કરે.^{૧૮}
૧૫. અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો
અપ્પા હુ ખલુ દુદ્ધમો ।
અપ્પા દન્તો સુદ્ધી હોદ્ધ
અસ્સિ લોણે પરથ્થ ય ॥
- આત્મા ચેવ દાન્તવ્યઃ
આત્મા 'હુ' ચ્ચલુ દુર્દમઃ ।
આત્મા દાન્તઃ સુઘ્રી ધવતિ
અસ્મિલ્લોકે પરત્ત ચ ।
૧૫. આત્માનું જ દમન કરવું જોઈએ^{૧૯} કેમકે આત્મા જ દુર્દમ્ય છે. દમિત આત્મા જ આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે.
૧૬. વરં મે અપ્પા દન્તો
સંજમેણ તત્તેણ ય ।
માહં પરેહિ દમ્મન્તો
બન્ધણેહિ વહેહિ ય ॥
- વરં મમ આત્મા દાન્તઃ
સંયમેન તપસા ચ ।
માહં પરેદમ્યમાનઃ
બન્ધનૈર્વધેશ્ચ ॥
૧૬. સારું એ છે કે હું સંયમ અને તપ વડે મારા આત્માનું દમન કરું.^{૨૦} બીજા લોકો બંધન અને વધ વડે મારું દમન કરે તે સારું નથી.
૧૭. પડિણીયં ચ બુદ્ધાણં
વાયા અદુવ કમ્મુણા ।
આવી વા જડ વા રહસ્સે
નેવ કુજ્જા કયાઇ વિ ॥
- પ્રત્યનીકત્ત્વં ચ તુદ્ધાનાં
વાચા અથવા કર્મણા ।
આવિવાં યદિ વા રહસ્યે
નૈવ કુર્યાદ્ કદાચિદપિ ॥
૧૭. લોકો સમક્ષ કે એકાંતમાં, વચનથી કે કર્મથી, ક્યારેય પણ આચાર્યોને પ્રતિકૂળ વર્તન ન કરવું.^{૨૧}
૧૮. ન પક્કવ્વઓ ન પુરઓ
નેવ કિચ્ચાણ પિદ્ધઓ ।
ન જુંજે ઝરુણા ઝરું
સયણે નો પડિસ્સુણે ॥
- ન પક્ષતો ન પુરતઃ
નૈવ કૃત્વાતાં પૃથતઃ ।
ન યુજ્યાદ્ ઝરુણાઃ
શયને નો પ્રાંતિશ્રુણ્યાત્ ॥
૧૮. આચાર્યોની^{૨૨} પડખે ન બેસવું. આગળ કે પાછળ પણ ન બેસવું. તેમના સાથજને પોતાના સાથજ અડાડીને ન બેસવું. પધારી પર બેઠા બેઠા જ તેમના આદેશ ન માગવા, પરંતુ પધારી છોડીને સાંભળવા.^{૨૩}
૧૯. નેવ પલ્હત્થિયં કુજ્જા
પક્કપિણ્ડં વ સંજણે ।
પાણે પસારિણે વાવિ
ન ચિદ્ધે ગુરુણન્તિણે ॥
- નૈવ પર્યાસ્તિકાં કુર્યાત્
પક્ષપિણ્ડં વા સંયતઃ ।
પાદૌ પ્રસાર્ય વાપિ
ન તિષ્ઠેદ્ ગુરુણામન્તિકે ॥
૧૯. સંયમી મુનિ ગુરુ પાસે પલાંઠી વાળીને ન બેસે. પક્ષપિંડ કરીને(બંને હાથ વડે ઘૂંટણ અને સાથજને^{૨૪} વાંટીને) તથા પગ ફેલાવીને ન બેસે.
૨૦. આચરિણિં વાહિન્તો
તુસિણીઓ ન કયાઇ વિ ।
પસાયપેહી નિયાગઢી
ઝવચિદ્ધે ગુરું સયા ॥
- આચાર્યેર્વ્યાહતઃ
તૂષ્ણીકો ન કદાચિદપિ ।
પ્રસાદપ્રેક્ષી નિયાગાર્થો
અપતિષ્ઠેત્ ગુરું સદા ॥
૨૦. આચાર્યો દ્વારા બોલાવામાં આવે ત્યારે^{૨૫} કોઈ પણ અવસ્થામાં મૌન ન રહે. ગુરુની કૃપાને ચાહનારો મોક્ષભિલાષી શિષ્ય સદા તેમની સમીપે રહે.^{૨૬}
૨૧. આલવન્તે લવન્તે વા
ન નિસીણ્જ્જ કયાઇ વિ ।
ચડ્ડુણમાસણં ધીરો
જઓ જત્તં પડિસ્સુણે ॥
- આલપન્ તપન્ વા
ન નિષીદેત્ કદાચિદપિ ।
ત્યક્ત્વા આસનં ધીરઃ
યતો યત્નં પ્રતિશ્રુણ્યાત્ ॥
૨૧. કૃતિમાન શિષ્ય ગુરુ સાથે વાર્તાલાપ કરતી વેળાએ અને પ્રશ્ન પૂછતી વેળાએ^{૨૭} ક્યારેય બેઠો ન રહે, પરંતુ તેઓ જે આજ્ઞા આપે, તેને આસન છોડીને સંયત મુદ્રામાં યત્નપૂર્વક સ્વીકારે.

૨૨. આસનગઓ ન પુછેજ્જા
નેવ સેજ્જાગઓ કયા ।
આગમ્મુક્કુદુઓ સન્તો
પુછેજ્જા પંજલીઉડો ॥

આસનગતો ન પુછેત્
નૈવ શય્યાગતઃ કદા ।
આગમ્યોત્કુટુકઃ સન્
પુછેત્ પ્રાંજલિપુટઃ ॥

૨૨. આસન પર અથવા પથારી પર બેઠા-બેઠા ક્યારેય
ગુરુને કોઈ વાત ન પૂછે. તેમની નજીક જઈને ઊભડક
બેસીને^{૪૨}, હાથ જોડીને પૂછે.

૨૩. એવં વિણયજુત્તસ
સુતં અત્થં ચ તદુભયં ।
પુછ્છમાણસસ સીસસ
વાગેરેજ્જ જહામુયં ॥

એવં વિનયયુક્તસ્ય
સૂત્રમર્થં ચ તદુભયમ્ ।
પુછ્છતઃ શિષ્યસ્ય
વ્યાગૃણીયાદ્ યથાશ્રુતમ્ ॥

૨૩. આ રીતે જે શિષ્ય વિનયી હોય^{૪૩}, તેના પૂછવાથી ગુરુ
સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય^{૪૦} (સૂત્ર અને અર્થ બંને) જેવી
રીતે સાંભળ્યાં હોય, જાણેલાં હોય, તેવી રીતે જતાવે.

૨૪. મુસં પરિહો ભિક્ખૂ
ન ચ ઓહારિણિં વણ્ ।
ભાસાદોસં પરિહો
માયં ચ વજ્જણ સયા ॥

મૃષા પરિહરેદ્ ભિક્ષુઃ
ન ચાવધારિણીં વદેત્ ।
ભાષાદોષં પરિહરેત્
માયાં ચ વર્જયેત્ સદા ॥

૨૪. ભિક્ષુ અસત્યનો ત્યાગ કરે. નિશ્ચયકારિણી ભાષા ન
બોલે. ભાષાના દોષોને છોડે. માયાનો સદા ત્યાગ
કરે.^{૪૧}

૨૫. ન લવેજ્જ પુટ્ટો સાવજ્જં
ન નિરદું ન મમ્મયં ।
અપ્પણઢા પરહા વા
ઉભયસ્સન્તરેણ વા ॥

ન લપેત્ પુટ્ટઃ સાવઘં
ન નિરર્થં ન મર્મકમ્ ।
આત્માર્થં પરાર્થં વા
ઉભયસ્થાન્તરેણ વા ॥

૨૫. કોઈના પૂછવા છતાં પણ પોતાના, પારકાના કે બંનેનાં
પ્રયોજનને માટે અથવા અકારણ જ^{૪૨} સાવધ ન બોલે,
નિર્અર્થક^{૪૩} ન બોલે અને મર્મભેદી વચન^{૪૪} ન બોલે.

૨૬. સમ્મેસુ અગારેસુ
સન્ધીસુ ચ મહાપથે ।
એગો એગિત્થિએ સંદ્ધિ
નેવ ચિદ્દે ન સંલવે ॥

સ્મરેષુ અગારેષુ
સન્ધિષુ ચ મહાપથે ।
એક એકત્રિયા સાર્થ
નૈવ તિષ્ઠેત્ સંલપેત્ ॥

૨૬. કામદેવનાં મંદિરોમાં, ઘરોમાં, બે ઘરની વચ્ચેની
સંધિમાં^{૪૫} અને રાજમાર્ગમાં એકલો મુનિ એકલી સ્ત્રી
સાથે ઊભો ન રહે કે ન તો વાર્તાલાપ કરે.

૨૭. જં મે બુદ્ધાણુસાસન્તિ
સીણં ફરુસેણ વા ।
મમ લાભો ત્તિ પેહાએ
પયઓ તં પહિસુણો ॥

યન્માં બુદ્ધા અનુશાસન્તિ
શીતેન પરુષેણ વા ।
મમ લાભ ઇતિ પ્રેક્ષ્ય
પ્રયતસ્તત્ પ્રતિશ્રુણ્યાત્ ॥

૨૭. આચાર્ય મારા પર કોમળ કે કઠોર વચનો^{૪૬} વડે જે
અનુશાસન કરે છે તે મારા લાભને માટે છે એવું
વિચારીને, જાગરૂકતાપૂર્વક તેમનાં વચનોનો સ્વીકાર
કરે.

૨૮. અણુસાસણમોવાયં
દુક્કડસ્સ ચ ચોયણં ।
હિયં તં મન્નએ પળ્ણો
વેસં હોઇ અસાહુણો ॥

અનુશાસનમૌપાયં
દુષ્કૃતસ્ય ચ ચોદનમ્ ।
હિતં તન્મન્યતે પ્રાજ્ઞઃ
દ્વેષ્યં ભવત્યસાધોઃ ॥

૨૮. કોમળ કે કઠોર વચનોથી કરવામાં આવેલ અનુશાસન
હિતસાધનનો ઉપાય અને દુષ્કૃતનું નિવારક હોય છે.
પ્રજ્ઞાવાન મુનિ તેને હિતકારી સમજે છે. તે જ અસાધુ
માટે દ્વેષનો હેતુ^{૪૭} બની જાય છે.

૨૯. હિયં વિગયભયા બુદ્ધા
ફરુસં પિ અણુસાસણં
વેસં તં હોઇ મૂઢાણં
ક્ષન્તિસોહિકરં પયં ॥

હિતં વિગતભયા બુદ્ધાઃ
પરુષમપ્યનુશાસનમ્ ।
દ્વેષ્યં તદ્ ભવતિ મૂઢાણં
ક્ષાન્તિશોધિકરં પદમ્ ॥

૨૯. ભયમુક્ત^{૪૮} બુદ્ધિમાન શિષ્ય ગુરુના કઠોર અનુશાસનને પણ
હિતકારી માને છે. પરંતુ મોહગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ માટે તે જ—
સહિષ્ણુતા અને ચિત્તવિશુદ્ધિ કરનાર, ગુણવૃદ્ધિ માટે
આધારભૂત—અનુશાસન દ્વેષનો હેતુ બની જાય છે.

૩૦. આસને ઉવચિદ્વેજ્જા
અણુચ્ચે અકુએ સ્થિરે ।
અપ્પુદ્ધાઈ નિરુદ્ધાઈ
નિસીએજ્જપ્પકુકુએ ॥

આસને ઉપતિષ્ઠેત
અનુચ્ચે અકુચે સ્થિરે ।
અલ્પોત્થાર્યા નિરુત્થાર્યા
નિષીદેદલ્પકુકુચઃ ॥

૩૦. જે ગુરુના આસનથી નીચું હોય, અકંપાયમાન અને સ્થિર હોય એવા આસન ઉપર બેસે અને પ્રયોજન હોવા છતાં પણ વારંવાર ન ઊઠે અને પ્રયોજન વિના તો ઊઠે જ નહિ. બેસે ત્યારે સ્થિર અને શાંત થઈને બેસે, લાઘ્ય-પગ વગેરેને ચંચળ ન થવા દે. ^{૧૧}

૩૧. કાલેણ નિક્કમે ભિક્ખૂ
કાલેણ ય પઢિક્કમે ।
અકાલં ચ વિવજ્જિત્તા
કાલે કાલં સમાચરે ॥

કાલે નિક્કામેદ્ ભિક્ષુઃ
કાલે ચ પ્રતિકામેત્ ।
અકાલં ચ વિવર્જ્ય
કાલે કાલં સમાચરેત્ ॥

૩૧. ભિક્ષુ સમયસર ભિક્ષા માટે નીકળે, સમયસર પાછો ફરે. અકાળને છોડીને, જે કાર્ય જે સમયે કરવાનું હોય, તેને તે જ સમયે કરે. ^{૧૨}

૩૨. પરિવાડીએ ન ચિદ્વેજ્જા
ભિક્ખૂ દત્તેસણં ચરે ।
પઢિરુવેણ એસિત્તા
મિયં કાલેણ ભક્ષણ ॥

પરિપાટ્યાં ન તિષ્ઠેત્
ભિક્ષુર્દત્તેષણાં ચરેત્ ।
પ્રતિરૂપેણૈષવિત્વા
મિતં કાલે ભક્ષયેત્ ॥

૩૨. ભિક્ષુ પરિપાટી(હાર)માં ઊભો ન રહે. ^{૧૩} ગૃહસ્થ દ્વારા અપાયેલા આહારની એ ખજા કરે. પ્રતિરૂપ(મુનિવેષ)માં ^{૧૪} એ ખજા કરી યોગ્ય સમયે મિત આહાર કરે.

૩૩. નાઠ્ઠુરમણાસન્ને
નન્નેસિં ચક્ખુપાસઓ ।
એગો ચિદ્વેજ્જ ભત્તઠ્ઠા
લંઘિયા તં નઠ્ઠકમે ॥

નાતિદૂરેનાસન્ને
નાન્યેષાં ચક્ષુઃ સ્પર્શતઃ ।
એકસ્તિષ્ઠેદ્ ભક્તાર્થઃ
લઙ્ઘયિત્વા તં નાતિકામેત્ ॥

૩૩. પહેલાંથી જ અન્ય ભિક્ષુઓ ઊભા હોય તો તેમનાથી અતિ દૂર કે અતિ સમીપ ન ઊભો રહે અને દેનાર ગૃહસ્થોની નજરની સામે પણ ન રહે. પરંતુ એકલો (ભિક્ષુઓ અને દાતા બંનેની દૃષ્ટિથી બચીને) ઊભો રહે. ભિક્ષુઓને વટાવીને ભોજન લેવા માટે ન જાય. ^{૧૫}

૩૪. નાઠ્ઠુચ્ચે વ નીએ વા
નાસન્ને નાઠ્ઠુરઓ ।
પાસુયં પરકઠં પિણ્ઠં
પઢિગાહેજ્જ સંજએ ॥

નાત્યુચ્ચે વા નીચે વા
નાસન્ને નાતિદૂરતઃ ।
પ્રાસુકં (સ્પર્શુકં) પરકૃતં પિણ્ઠં
પ્રતિગૃહ્ણિયાત્ સંયતઃ ।

૩૪. સંયમી મુનિ પ્રાસુક અને ગૃહસ્થ માટે બનેલો આહાર લે, પરંતુ અતિ ઊંચેથી અથવા અતિ નીચેથી તથા અતિ સમીપ કે અતિ દૂરથી આપવામાં આવતો આહાર ન લે. ^{૧૬}

૩૫. અપ્પપાણેપ્પભીચંમિ
પઢિચ્છત્તંમિ સંવુડે ।
સમયં સંજએ ધુંજે
જયં અપરિસાડયં ॥

અલ્પપ્રાણેપ્પભીજે
પ્રતિચ્છન્ને સંવૃતે ।
સમકં સંયતો ધુંજીત
યતમપરિસાટયન્ ॥

૩૫. સંયમી મુનિ પ્રાણી અને બીજ રહિત ^{૧૭}, ઉપરથી ઢાંકેલા અને ચારે બાજુ ભીંતોથી સંવૃત ^{૧૮} (ઢંકાયેલા) ઉપાશ્રયમાં પોતાના સહધર્મી મુનિઓની સાથે, જમીન પર ન પડે તેમ, યત્નપૂર્વક આહાર કરે. ^{૧૯}

૩૬. સુકઢે તિ સુપક્કે તિ
સુચ્છિન્ને સુહઢે મઢે ।
સુણિટ્ઠિએ સુલટ્ઠે તિ
સાવજ્જં વજ્જએ મુણી ॥

સુકૃતમિતિ સુપક્ષમિતિ
સુચ્છિન્નં સુહતં મૃતમ્ ।
સુનિશ્ચિતં સુલટ્ઠમિતિ
સાવદ્ધં વર્જયેન્મુનિઃ ॥

૩૬. ઘણું સરસ કર્યું છે (ભોજન વગેરે), ઘણું સરસ રોષ્યું છે(મિષ્ટાન્ન વગેરે), ઘણું સરસ ક્રાપ્યું છે(પાંદડાંનું શાક વગેરે), ઘણું સરસ હર્યું છે(શાકની કડવાટ વગેરે), ઘણું સરસ માર્યું છે(ચૂરમામાં ઘી વગેરે), ઘણો સરસ રસ નીકળ્યો છે(જલેબી વગેરેમાં), ઘણું ઈષ્ટ છે— મુનિ આવાં સાવધ વચનોનો પ્રયોગ ન કરે. ^{૨૦}

૩૭. સમ્પન્ન પિણ્ડે સાસં
હયં ભદ્રં વ વાહૅ ।
બાલં સમ્પન્ન સાસન્તો
ગલિયસ્સં વ વાહૅ ॥

સમ્પન્ને પિણ્ડતાન્ શાસન્
હયં ભદ્રમિવ વાહકઃ ।
બાલં શ્રામ્યતિ શાસન્
ગલ્યક્ષમિવ વાહકઃ ॥

૩૭. જેમ ઉત્તમ ધોડાને હંકારતા તેનો હાંકનાર આનંદ પામે છે, તેવી જ રીતે પંડિત(વિનયી) શિષ્ય પર અનુશાસન કરતાં ગુરુ આનંદ પામે છે. જેમ દુષ્ટ ધોડાને હંકારતા તેનો હાંકનાર ખિન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે બ્રાહ્મ(અવિનયી) શિષ્ય પર અનુશાસન કરતાં ગુરુ ખિન્ન થાય છે.

૩૮. સ્વદુષ્ટા મે ચવેડા મે
અક્કાસા ય વહા ય મે ।
કલ્લાણમણુસાસન્તો
પાવદિદ્ધિ ત્તિ મન્નઈ ॥

'સ્વદુષ્ટા' મે ચવેડા મે
આક્રાંસાશ્ચ વધાશ્ચ મે ।
કલ્યાણમનુશાસ્યમાનઃ
પાપદૃષ્ટિરિતિ મન્યતે ॥

૩૮. પાપ-દૃષ્ટિવાળો શિષ્ય ગુરુના કલ્યાણકારી અનુશાસનને પણ લાતસમાન, લપડાક-સમાન, ગાળસમાન કે પ્રહાર સમાન માને છે.^{૬૬}

૩૯. પુત્તો મે ભાય નાહ ત્તિ
સાહુ કલ્લાણ મન્નઈ ।
પાવદિદ્ધિ ઉ અપ્પાણં
સાસં દાસં વ મન્નઈ ॥

પુત્રો મે પ્રાતા જ્ઞાતિરિતિ
સાધુઃ કલ્યાણં મન્યતે ।
પાપદૃષ્ટિવાત્માનં
શાસ્યમાનં દાસમિવ મન્યતે ॥

૩૯. ગુરુ મને પુત્ર, ભાઈ અને સ્વજનની જેમ પોતાનાં ગણીને શિક્ષા આપે છે—એવું વિચારીને વિનયી શિષ્ય તેમના અનુશાસનને કલ્યાણકારી ગણે છે, પરંતુ દુશિષ્ય હિતાનુશાસન વડે શાસિત થવા છતાં પણ પોતાને દાસ સમાન ગણે છે.^{૬૭}

૪૦. ન કોવૅ આયરિયં
અપ્પાણં પિ ન કોવૅ ।
બુદ્ધોવધાઈ ન સિયા
ન સિયા તોત્તગવેસૅ ॥

ન કોપયેદાચાર્ય
આત્માનમપિ ન કોપયેત્ ।
બુદ્ધોપધાતી ન સ્યાત્
ન સ્યાત્ તોત્રગવેષકઃ ॥

૪૦. શિષ્ય આચાર્યને ગુસ્સે ન કરે. પોતે પણ ગુસ્સે ન થાય. આચાર્યનો ઉપવાત કરનાર ન થાય.^{૬૮} તેમનો છિદ્રાન્વેષી^{૬૯} ન થાય.

૪૧. આયરિયં કુવિયં નચ્ચા
પત્તિણ્ણ પસાયૅ ।
વિજ્ઞાવેજ્જ પંજલિઉડો
વૅજ્જ ન પુણો ત્તિ ય ॥

આચાર્ય કુપિતં જ્ઞાત્વા
પ્રાતીતિકેન પ્રસાદયેત્ ।
વિધ્યાપયેત્ પ્રાંજલિપુટઃ
વદેન્ન પુનરિતિ ચ ॥

૪૧. આચાર્યને ક્રોધાયમાન થયેલા^{૭૦} જાણીને વિનયી શિષ્ય પ્રતીતિકારક (અથવા પ્રીતિકારક) વચનો વડે તેમને પ્રસન્ન કરે. હાથ જોડીને^{૭૧} તેમને શાંત કરે અને એમ કહે કે 'હું ફરી આવું નહિ કરું'.

૪૨. ધમ્મજ્જિયં ચ વવહારં
બુદ્ધેહાયરિયં સથા ।
તમારયન્તો વવહારં
ગરહં નાભિગચ્છઈ ॥

ધર્માર્જિતં ચ વ્યવહારં
બુદ્ધૈરગચરિતં સદા ।
તમાચરન્ વ્યવહારં
ગર્હાં નાભિગચ્છતિ ॥

૪૨. જે વ્યવહાર ધર્મથી અર્જિત^{૭૨} થયો છે, જેનું તત્ત્વજ્ઞ આચાર્યોએ સદા આચરણ કર્યું છે, તે વ્યવહારનું આચરણ કરતો મુનિ ક્યાંય પણ મિંદાને પાત્ર થતો નથી.

૪૩. મણોગયં વક્કગયં
જાણિજ્ઞાચરિયસ્સ ઉ ।
તં પરિગિજ્ઞા વાચાૅ
કમ્મુણા ઉવવાચૅ ॥

મનોગતં વાક્યગતં
જ્ઞાત્વા આચાર્યસ્ય તુ ।
તત્ પરિગૃહ્ય વાચા
કમળોપપાદયેત્ ॥

૪૩. આચાર્યના મનોગત અને વાક્યગત ભાવોને જાણીને, તેમના વચનોને ગ્રહણ કરે અને કાર્યરૂપમાં પરિણત કરે.

૪૪. વિત્તે અચોદૅ નિચ્ચં
સ્થિપ્તં હવડં સુચોદૅ ।
જહોવડં સુકૃતં
કિચ્ચાઇં કૃત્વડં સયા ॥

વિત્તોડ્ચોદિતો નિત્યં
શિપ્રં ભવતિ સુચોદિતઃ ।
યથોપદિષ્ટં સુકૃતં
કૃત્યાનિ કરોતિ મદા ॥

૪૪. જે વિનયથી પ્રખ્યાત હોય છે તે સદા પ્રેર્યા વિના જે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે સારા પ્રેરક ગુરુની પ્રેરણા પ્રાપ્તિને તરત જ તેમના ઉપદેશ અનુસાર સારી રીતે કાર્ય સંપન્ન કરે છે.

૪૫. નચ્ચા નમડ મેહાવી
લોએ કિત્તી સે જાયએ ।
હવડં કિચ્ચાણં સરણં
ભૂયાણં જગડં જહા ॥

જાત્વા નમતિ મેહાવી
લોકે કીર્તિસ્તસ્ય જાયતે ।
ભવતિ કૃત્યાનાં શરણં
ભૂતાનાં જગતો યથા ॥

૪૫. મેહાવી મુનિ ઉક્ત વિનય-પદ્ધતિ જાણીને તેને કિયાન્વિત કરવામાં તત્પર બને છે. તેની લોકમાં કીર્તિ થાય છે. જે રીતે પૃથ્વી પ્રાણીઓનો આધાર છે. તે જ રીતે તે આચાર્યોને માટે આધારભૂત બની જાય છે.

૪૬. પુજ્ઞા જસસ પસીયન્તિ
સંબુદ્ધા પુલ્લેસંથુયા ।
પસન્ના લાભડસન્તિ
વિહસં અદિયં સુયં ॥

પૂજ્યા यस્ય પ્રસીદન્તિ
સમ્યુદ્ધાઃ પૂર્વસંસ્તુતાઃ ।
પ્રસન્ના લાભાર્થિણ્યન્તિ
વિપુલમાર્થિકં શ્રુતમ્ ॥

૪૬. તેના પર તત્ત્વજ્ઞ પૂજ્ય આચાર્યો પ્રસન્ન થાય છે. અધ્યયનકાળ પહેલાં જ તેઓ તેના વિનય સમાચરણથી પરિચિત હોય છે. તેઓ પ્રસન્ન થઈને તેને મોક્ષના હેતુભૂત વિપુલ શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ કરાવે છે.

૪૭. સ પુજ્ઞસાસ્થે સુવિળીયસંસએ
મણોરુડં ચિદ્વડં કર્મસંપદા ।
તવોસમાચારિસમાધિસંવૃદે
મહજ્જુડં પંચવચાઇં પાલિયા ॥

સ પૂજ્યશાસ્ત્રઃ સુવિનીતસંશયઃ
મનોરંજિતઃ કર્મસમ્પદા ।
તપઃસામાચારીસમાધિસંવૃતઃ
મહદ્દત્તિઃ પંચ વ્રતાનિ પાલીયત્વા ॥

૪૭. તે પૂજ્યશાસ્ત્ર હોય છે—તેને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું ધર્મ સન્માન હોય છે. તેની બધી શંકાઓ નાશ પામે છે. તે ગુરુના મનને ગમે છે. તે કર્મ-સંપદા (દશવિધ સામાચારી) વડે સમ્પન્ન થઈને રહે છે. તે તપઃસામાચારી અને સમાધિ વડે સંવૃત થાય છે. તે પાંચ મહાવ્રતાનું પાલન કરીને મહાત્મતેજસ્વી બની જાય છે.

૪૮. મ દેવગન્ધર્વમણુસપૂડએ
ચઇન્તુ દેહં મલપંકપુલ્લયં ।
મિદ્ધો વા હવડં સાસએ
દેવે વા અપ્પએ મહિદ્ધિએ ॥
-ન્તિ બ્રેમિ ।

મ દેવગન્ધર્વમણુપૂજિતઃ
ત્યક્ત્વા દેહં મલપટ્ટપૂર્વકમ્ ।
મિદ્ધો વા ભવતિ શાશ્વતઃ
દેવો વા અલ્પરજા મહાદેવકઃ ॥
-ઈતિ બ્રવીમિ

૪૮. દેવ, ગાંધર્વ અને મનુષ્યોથી પૂજાતો તે વિનિત શિષ્ય મળ અને પંકથી બનેલા શરીરને ત્યાગીને કો તો શાશ્વત સિદ્ધ બને છે અથવા અલ્પ કર્મવાળો મહર્ષિક દેવ બને છે.

-એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧ : વિનયશ્રુત

૧. (સંજોગા વિપ્પમુક્કસ્સ, અણગારસ્સ ભિક્ખુણો)

સંયોગનો અર્થ છે—સંબંધ. તે બે પ્રકારનો હોય છે—બાહ્ય અને આભ્યંતર. માતા-પિતા વગેરેનો પારિવારિક સંબંધ ‘બાહ્ય સંયોગ’ છે અને વિષય, કષાય વગેરેનો સંબંધ ‘આભ્યંતરિક-સંયોગ’ છે. ભિક્ષુએ આ બંને સંયોગોથી મુક્ત થવું જોઈએ.’

વૃક્ષ ચાલતાં નથી, તેટલા માટે તેમને ‘અગ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં મોટા ભાગે ઘરો વૃક્ષના લાકડાંમાંથી બનાવવામાં આવતાં હતાં. તેથી ઘરનું નામ ‘અગાર’ પડ્યું. જેમને ‘અગાર’ નથી હોતું, તે ‘અનગાર’ છે.’

પ્રવૃત્તિ-લભ્ય અર્થની દૃષ્ટિથી ‘અનગાર’ અને ‘ભિક્ષુ’ બંને શબ્દ એકાર્થવાચી છે. શાન્ત્યાચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે અહીં ‘અનગાર’નો વ્યુત્પત્તિ-લભ્ય અર્થ લેવો જોઈએ, નહીં તો બે શબ્દોની સાર્થકતા સિદ્ધ થતી નથી. ‘અગાર’નો અર્થ છે ‘ઘર’. જેને ‘ઘર’ ન હોય તે ‘અનગાર’ કહેવાય છે.’

નેમિચન્દ્ર અનુસાર ભિક્ષુ બીજાને માટે બનેલા ઘરોમાં રહેવા છતાં પણ તેમના પર મમત્વ નથી કરતો, એટલા માટે તે ‘અનગાર’ છે.’

શાન્ત્યાચાર્યે વૈકલ્પિક રૂપમાં ‘અણગાર’ અને ‘અસ્સભિક્ખુ’ એવો પદ્યુદ્ધે કર્યો છે. જે ભિક્ષા લેવા માટે જાતિ, કુળ વગેરે બતાવીને બીજાને આત્મીય ન બનાવે, તેને ‘અ-સ્વભિક્ષુ’ (મુધાણવી) કહેવામાં આવે છે.’

સંયોગોથી વિપ્રમુક્ત, અનગાર અને ભિક્ષુ—એ ત્રણ શબ્દો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ ત્રણેમાં પોંવાપર્ય સંબંધ છે. જે વ્યક્તિ બધા પ્રકારના સંયોગોથી વિપ્રમુક્ત હોય છે, તેને માટે સામાજિક જીવન સમાપ્ત થઈ જાય છે. સમાજનો અર્થ છે—સંબંધ ચેતનાનો વિકાસ. મુનિ સામાજિક નથી હોતો. તે કોઈપણ પ્રકારે કોઈની સાથે સંબંધ નથી હોતો. તે સંબંધાતીત જીવન જીવે છે. આ મુનિ બનવાની પ્રથમ ભૂમિકા છે. જે સંબંધ-મુક્ત હોય છે, તે અર્કિયન હોય છે. તેને પોતાનું ઘર પણ નથી હોતું. તે અનગાર હોય છે. તો પછી પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે વ્યક્તિ સંબંધાતીત થઈ ચૂકેલ છે, જેને કોઈ ઘર નથી, તો તેની આજીવિકા કેવી રીતે ચાલે છે? તેના જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ભિક્ષાચારી બને, ભિક્ષાથી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે.

આ રીતે આ ત્રણે શબ્દો એક જ સાંકળમાં સંકળાયેલાં છે. એક શબ્દમાં કહી શકાય કે જે સંબંધાતીત જીવન જીવે છે તેની પાસે પોતાનું કંઈપણ નથી હોતું, ઘર પણ નથી હોતું, પરંતુ તે સંપૂર્ણ વિશ્વની સંપત્તિનો સહજ રીતે જ સ્વામી બની જાય છે—

૧. સુખબોધા, પત્ર ૧ : ‘સંયોગાત્’ સમ્બન્ધાદ્ બાહ્યાભ્યંતરભેદ-
ભિન્નાત્, તત્ર માત્રાદિવિષયાદ્ બાહ્યાત્, કષયાદિવિષયા-
ચ્ચાસ્ત્રતરાત્ ।

૨. ઉત્તરસધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૬ : ‘ન ગચ્છંતીત્યગા-વૃક્ષા
ઇત્યર્થઃ, અગૈઃ કૃતમગારં ગૃહમિત્યર્થઃ નાસ્ય અગારં વિદ્યત
ઇત્યનગારઃ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧ : ‘અનગારસ્યે’ તિ અવિદ્યમાનમગાર-
મસ્યેત્યનગાર ઇતિ વ્યુત્પન્નોઽનગારશબ્દો ગૃહ્યતે, યસ્ત્વવ્યુત્પન્નો
રુદ્ધિશબ્દો યતિવાચકઃ, યથોક્તમ્—

અનગારો મુનિમૌની, સાધુઃ પ્રવ્રજિતો વ્રતી ।

શ્રમણઃ ક્ષણશૈવ, યતિશ્ચૈકાર્થવાચકઃ ॥

ઇતિ, સ ઇહ ન ગૃહ્યતે, ભિક્ષુશબ્દેનૈવ તદર્થસ્ય ગતત્વાત્ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૧, : ‘અનગારસ્ય’ પરકૃતગૃહનિવાસિત્વાત્
તત્રાપિ મમત્વમુક્તત્વાત્ સંગરહિતસ્ય ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧ : અથવા-‘અણગારસ્સ ભિક્ખુણો’ નિ
અસ્વેષુ ભિક્ષુસ્વભિક્ષુ-જાત્યાદ્યાનાજીવનાદનાત્મીકૃતત્વેના-
નાત્મીયાનેવ ગૃહિણોઽન્નાદિ ભિક્ષત ઇતિ કૃત્વા સ ચ યતિવેવ,
તત્તોઽનગારશ્ચાસાવસ્વભિક્ષુશ્ચ અનગારસ્વભિક્ષુઃ ।

‘અકિઞ્ચનોહમિત્યાસ્વ, ત્રૈલોક્યાધિપતિર્ભવેત્ ।
યોગિગમ્યમિદં તથ્યં, રહસ્યં પરમાત્મન : ॥’

૨. વિનયને (વિણયં)

શાન્ત્યાચાર્યે આના સંસ્કૃત રૂપ બે કર્યા છે—વિનય અને વિનત. વિનયનો અર્થ છે—આચાર અને વિનતનો અર્થ છે—નમ્રતા.^૧

સુદર્શન શેઠે થાવચ્યાપુત્રને પૂછ્યું—“ભંતે ! આપના ધર્મનું મૂળ શું છે ?” થાવચ્યાપુત્રે કહ્યું—“સુદર્શન ! અમારા ધર્મનું મૂળ—વિનય છે. તે બે પ્રકારનો છે—અગારવિનય અને અનગારવિનય. બાર વ્રત અને અગિયાર ઉપાસક પ્રતિમાઓ એ ‘અગારવિનય’ છે અને પાંચ મહાવ્રત, છઠ્ઠું રાત્રિભોજન-વિરમણ વ્રત, અઢાર પાપોથી વિરમણ, દસ પ્રત્યાખ્યાન અને બાર ભિક્ષુ પ્રતિમાઓ—એ ‘અનગારવિનય’ છે.”^૨

ઔપચારિકમાં વિનયના સાત પ્રકાર દર્શાવાયા છે—જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય, મનવિનય, વચનવિનય, કાયવિનય અને લોકોપચારવિનય.^૩ પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં વિનયના બંને અર્થો—આચાર અને નમ્રતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૩. જે ગુરુની આજ્ઞા અને નિર્દેશનું પાલન કરે છે (આણાનિદેસકરો)

સૂત્રી અનુસાર ‘આજ્ઞા’ અને ‘નિર્દેશ’ સમાન અર્થવાચી છે. વૈકલ્પિક રૂપમાં ત્યાં આજ્ઞાનો અર્થ—આગમનો ઉપદેશ અને નિર્દેશનો અર્થ—આગમથી અવિરુદ્ધ ગુરુ-વચન કરવામાં આવ્યો છે.^૪

શાન્ત્યાચાર્યે આજ્ઞાનો મુખ્ય અર્થ—આગમોક્ત વિધિ અને નિર્દેશનો અર્થ—પ્રતિપાદન કર્યો છે. ગોણ રૂપમાં આજ્ઞાનો અર્થ—ગુરુવચન અને નિર્દેશનો અર્થ—“હું આ કાર્ય આપના આદેશ અનુસાર જ કરીશ.”—આ રીતે નિશ્ચયાત્મક વિચાર પ્રકટ કરવો તે છે.^૫

તેમની સામે ‘આણાનિદેસયો’ પાઠ હતો. આથી તેમણે ‘ચર’ શબ્દના ‘કર’ અને ‘તર’ બંને રૂપોની વ્યાખ્યા કરી છે—આજ્ઞા-નિર્દેશ મુજબ કરનાર અને આજ્ઞા-નિર્દેશ વડે સંસાર-સમુદ્રને તરનાર. આગળ લખ્યું છે કે ભગવદ્-વાણીના અનંત પર્યાયો હોવાને કારણે અનેક વ્યાખ્યા-ભેદ સંભવી શકે છે. પરંતુ મંદ બુદ્ધિવાળાઓ માટે આ વ્યામોહનો હેતુ ન બની જાય એટલા માટે પ્રત્યેક સૂત્રની વ્યાખ્યામાં અનેક વિકલ્પો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.^૬

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૯:વિશિષ્ટો વિવિધો વા નયો—નીતિ—

વિનય:—સાધુજનાસેવિત: સમાચારસ્તં, વિનમનં વા વિનતમ્ ।

૨. નાયાધમ્મકહાઓ, ૧।૫૧ સૂત્ર ૬૧ ।

૩. ઓવવાઇયં, સૂત્ર ૪૦ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૬ : આજ્ઞાપ્યતેઽનયા ઇતિ આજ્ઞા, નિર્દેશનં નિર્દેશ:, આજ્ઞૈવ નિર્દેશ:, અથવા આજ્ઞા-સૂત્રોપદેશ:, તથા નિર્દેશસ્તુ તદવિરુદ્ધં ગુરુવચનં, આજ્ઞાનિર્દેશં કરોતીતિ આણાણિદેસકરો ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪ : આહિતિ સ્વસ્વભાવાવસ્થાનાત્મિકયા મર્યાદયાઽભિવ્યાપ્તયા વા જ્ઞાયન્તેઽર્થા અનયેત્વાજ્ઞા-ભગવદ્-ભિહિતાગમરૂપા તસ્યા નિર્દેશ-ઉત્સર્ગાપવાદાભ્યાં પ્રતિપાદ-

નમમાજ્ઞાનિર્દેશ:, ઇદમિત્થં વિધેયમિદમિત્થં વેત્યેવમાત્મક:

તત્કરણશીલસ્તદનુલોમાનુષ્ઠાનો વા આજ્ઞાનિર્દેશકર:, યદ્વાઽઽજ્ઞા-સૌમ્ય ! ઇદં કુરુ ઇદં ચ મા કાર્યીરિતિ ગુરુવચનમેવ, તસ્યા નિર્દેશ-ઇદમિત્થમેવ કરોમિ ઇતિ નિશ્ચયાભિધાનં તત્કર: ।

૬. જ્ઞેજન, પત્ર ૪૪ : આજ્ઞાનિર્દેશેન વા તરતિ ભવામ્બોધિમિત્યા-જ્ઞાનિર્દેશતર ઇત્યાદયોઽનન્તગમપર્યાયત્વાદ્ ભગવદ્વચનસ્ય વ્યાખ્યાબોધ: સમ્ભવન્તોઽપિ મન્દમતીનાં વ્યામોહહેતુતયા બાલાબાલાદિબોધોત્પાદનાર્થત્વાચ્ચાસ્ય પ્રવાસસ્ય ન પ્રતિસૂત્રં પ્રદર્શયિષ્યન્તે ।

૪. શુશ્રૂષા કરે છે (ઉવવાચકારણ)

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ 'શુશ્રૂષા કરનાર' અને ટીકામાં આનો અર્થ 'સમીપ રહેનાર'—જ્યાં બેસીને ગુરુનો નજરે પડે તથા તેમનો સહ સાંભળી શકે, ત્યાં રહેનાર અર્થાત્ 'આદેશના ભયથી દૂર ન બેસનાર' કરવામાં આવ્યો છે. ઉપપાત, નિર્દેશ, આજ્ઞા અને વિનય આ બધાને એકાર્યક પણ માનવામાં આવ્યા છે.

૫. ઈંગિત અને આકારને (ઈંગિયાગાર)

ઈંગિત અને આકાર—આ બંને શબ્દ શરીરની ચેષ્ટાઓના વાચક છે. કોઈ કાર્યની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને માટે મસ્તક વગેરેને ધોળું હલાવવું તે ઈંગિત છે. આ ચેષ્ટા સૂક્ષ્મ હોય છે. તેને નિપુણ મતિવાળા ડોકો જ સમજી શકે છે.

આકારને સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા લોકો પણ પકડી શકે છે. આસનને શિથિલ કરતાં જોઈને સહેજે જ જાણી શકાય છે કે તેઓ પ્રસ્થાન કરવા ઈચ્છે છે. એ જ રીતે દિશાઓ તરફ જોવું, બગાસું ખાવું અને ચાંદર ઝોલવી—આ બધા પ્રસ્થાનની સૂચના આપનારા 'આકાર' છે.

ઈંગિત અને આકાર પદ્ધતિવાચી પણ માનવામાં આવ્યા છે.

૬. જાણે છે (સંપન્ને)

ચૂર્ણિ અને ચુળાઓમાં આનો અર્થ 'યુક્ત' અને બૃહદ્વૃત્તિમાં 'સંપન્ન' (જાણનાર) તથા 'યુક્ત'—અને અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. અહીં બૃહદ્વૃત્તિનો સંપન્ન અર્થ અધિક યોગ્ય જણાય છે.

૭. ગુરુની શુશ્રૂષા નથી કરતો (અણુવવાચકારણ)

અવિનીત શિષ્યનું મન ગુરુની ઉપાસનામાં ચોટતું નથી. તે ગુરુ સાથે માનસિક અંતર રાખીને રહે છે. તેના મનમાં સદા એ ભાવ બની રહે છે કે જો હું ગુરુની ઉપાસના કરીશ તો ગુરુને દપકો દેવાનો વધુ મોકો મળશે. તે એ સત્યને ભૂલી જાય છે કે ગુરુના દપકામાં પણ વ્યક્તિનો વિકાસ અને હિત છુપાયેલું છે. નીતિનો આ પ્રસિદ્ધ શ્લોક એ તથ્યને પ્રતિધ્વનિત કરે છે—

ત્રીભિર્ગુરુણાં પરુષાક્ષરાભિઃ, પ્રતાડિતાઃ યાન્તિ નરાઃ મહત્ત્વમ્ ।

અલબ્ધશાનોત્કથણા નૃપાણાં, ન જાતુ મૌલૌ મળયો વસન્તિ ॥

૮. (પડિણીએ અસંબુદ્ધે)

જે ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રતિકૂળ વર્તન કરે છે, ગુરુના કથનનો પ્રતિવાદ કરે છે અને જે સદા ગુરુના ઢોપો જોતો રહે છે, તે પ્રત્યનીક કહેવાય છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦૨૬ : ઉપપતનમુપપાતઃ શુશ્રૂષા-કરણમિત્યર્થઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪ : ઉપ-સમીપે પતન-સ્થાનમુપપાતઃ
દૃગ્વચનવિષયદેશાવસ્થાનં તત્કારકઃ તદનુષ્ઠતા, ન તુ
ગુર્વાદેશાદિર્ભીત્યા તદ્વ્યવહિતદેશસ્થાયીતિ યાવત્ ।

૩. વ્યવહારભાષ્ય, ૪ । ૩૫૪ : ઉવવાઓ નિદેસો આણા વિણઓ
ય હોતિ એગટ્ઠા ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪ : ઈંગિત-નિપુણમતિગમ્યં પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિમ્ચકર્મીષદ્ભૂશિરઃકમ્પાદિ, આકારઃ સ્થૂલધીસંવેદ્યઃ

પ્રસ્થાનાદિ ભાવાભિવ્યંજકો દિગ્વલોકનાદિઃ આહ ચ-
"અવલોચણં દિસાણં, વિચંભણં સાડયસ્સ સંઠવણં ।

આમણાસિઢિલીકરણં, પટ્ટિચાલિગાઈં એવાઈં ॥"

૫. (ક) અભિધાનપદીપિકા, ૭૬૪ : આકારો ઈંગિતં ઇંમો

(ખ) એજન. ૧૮૧ : આકારો કારણે વૃત્તો, સળંગને ઈંગિતેષુ ચ ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૭ : સંપન્નવાન્ સંપન્નઃ ।

(ખ) સૂક્ષ્મબોધા, પત્ર ૧ : સમ્પન્નઃ યુક્તઃ ।

(ગ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪ : સમ્યક્ પ્રકર્ષેણ જ્ઞાનાતિ ઈંગિતાકાર-
સમ્પન્નઃ, યદ્વા-ઈંગિતાકારાભ્યાં ગુરુગતભાવપરિજ્ઞાનમેવ કારણે
કાર્યોપચારાદિઢિતાકારશબ્દોનોક્તં, તેન સમ્પન્નો-યુક્તઃ ।

જે મુનિ ગુરુના ઈંગિત અને આકારને સારી રીતે સમજી નથી શકતો, તે અસંબુદ્ધ હોય છે.

આ શ્લોક પૂર્વવર્તી શ્લોકનો પ્રતિપક્ષી છે. વૃત્તિમાં પ્રત્યનીકતાને સમજાવવા માટે ‘કૂલવાલક શ્રમણ’ની કથા આપવામાં આવી છે. તે આ રીતે છે—

એક આચાર્ય હતા. તેમનો શિષ્ય અત્યંત અવિનયી હતો. આચાર્ય કોઈ કોઈ વાર તેને ઠપકો આપતા અને તે આચાર્ય તરફ દ્વેષભાવ રાખતો હતો. એક વાર આચાર્ય તેને સાથે લઈને સિદ્ધશૈલની વંદના કરવા ગયા. તેઓ વંદન કરી પર્વત પરથી નીચે ઊતરી રહ્યા હતા. આચાર્ય આગળ હતા, શિષ્ય પાછળ-પાછળ આવી રહ્યો હતો. શિષ્યના મનમાં દ્વેષ ઊભરાયો અને તેણે આચાર્યને મારવા માટે એક શિલાખંડ નીચે ગબડાવ્યો. આચાર્ય જોયું. તેમણે પગ પહોળા કરી દીધા. શિલાખંડ બે પગની વચ્ચેથી પસાર થઈને નીચે જતો રહ્યો. નહીં તો તેઓ મરી જાત. શિષ્યની આ હલકટતા જોઈ કોપાયમાન થઈ તેમણે શાપ આપ્યો—“હે દુષ્ટ ! તારો વિનાશ સીને કારણે થશે.” શિષ્યે સાંભળ્યું. આચાર્યનું વચન મિથ્યા થાય તે દૃષ્ટિએ તે તાપસોના એક આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. બાજુમાં જ એક નદી હતી. તે નદીના કિનારે આતાપના લેવા લાગ્યો. જ્યારે કોઈ સાર્થવાહ ત્યાંથી પસાર થતો ત્યારે તેને આહાર મળી રહેતો. નદીના કાંઠા પર આતાપના લેવાના પ્રભાવથી નદીએ પોતાનો પ્રવાહ બદલી નાખ્યો. તેનું નામ પડી ગયું—કૂલવાલક અર્થાત્ કૂળ(કાંઠા)ને વળાંક આપનારો.

મહારાજા શ્રેણિકનો પુત્ર કોણિક વૈશાલી નગરીને પોતાને અધીન કરવા ઈચ્છતો હતો. પણ તે તેમ કરી શક્યો નહિ, કારણકે ત્યાં મુનિસુવ્રત સ્વામીનો એક સ્તૂપ હતો. કોણિક હતાશ થઈ ગયો. એક વાર દેવવાણી થઈ—‘જો શ્રમણ કૂલવાલક ગણિકાને વશ થઈ જાય તો વૈશાલી નગરીને અધીન કરી શકાય.’ કોણિકે ગણિકાઓને બોલાવી. એક ગણિકાએ આ કાર્ય પાર પાડવાનું માથે લીધું. તેણે કપટશ્રાવિકાનું રૂપ ધારણ કર્યું. સાર્થ સાથે તે કૂલવાલકની પાસે ગઈ અને વંદના કરીને બોલી—‘મારો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે. હું તીર્થાટન કરવા નીકળી છું. આપની વાત સાંભળી અને હું અહીં આવી પહોંચી. આપ કૃપા કરી મારા હાથથી દાન સ્વીકારો.’ તે દિવસે મુનિને પારણું હતું. શ્રાવિકાએ ઔષધિ-મિશ્રિત લાડવા વહોરાવ્યા. મુનિને આજ થઈ ગયા. ઔષધિના પ્રયોગથી મુનિ સ્વસ્થ બન્યા. અનુરાગ વધ્યો. શ્રાવિકા પ્રતિદિન મુનિને ઉબટન કરી આપતી. મુનિનું મન વિચલિત થઈ ગયું. તે મુનિને લઈ કોણિક પાસે આવી. તેની પાસેથી બધી જાણકારી મેળવી કોણિકે મુનિસુવ્રતનો સ્તૂપ ધ્વસ્ત કરી દીધો અને વૈશાલી નગરી પર અધિકાર મેળવ્યો.^૧

૯. (જહા સુણી પૂઝકણી નિક્કસિજ્જહ સવ્વસો)

‘પૂતિ’ શબ્દના બે અર્થ છે—(૧) કાનમાં જ્યારે કૃમિ પેદા થાય છે ત્યારે તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળવા લાગે છે. (૨) જ્યારે કાનમાં પરુ થઈ જાય છે ત્યારે ભયંકર દુર્ગંધ આવવા લાગે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે—તે કૂતરી જેના શરીરના બધા અવયવો સડી ગયા હોય-ગળી ગયા હોય.^૨

આવી કૂતરીને બધી જગ્યાએથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે. આ રીતે અવિનીત સર્વત્ર તિરસ્કારને પાત્ર બને છે. તેને ક્યાંય પણ સન્માન મળતું નથી. આચાર્ય ભિક્ષુએ આ શ્લોકના મંતવ્યને સરસ રીતે અભિવ્યક્ત કર્યું છે—

કુહ્યા કાનારી કૂતરી, તિણરે ફારૈ કીઢા રાધ લોહી રે ।

સગલે ઠામ સ્યું કાઢે હુહ હુહ કરે, ઘર મેં આવળ ન દે કોઈ રે ॥

ધિગ ધિગ અવિનીત આતમા ।

૧. સુલ્લબોધા, પત્ર ૨ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫ : પૂતિ:—પરિપાકતઃ કુથિતગન્ધૌ કૃમિકુલાકુલત્વાદ્ ઉપલક્ષમણમેતત્, તથાવિધૌ કર્ણૌ શ્રુતો

યસ્યા:., પક્ષત્તં વા પૂતિસ્તદ્વ્યાતૌ કર્ણૌ યસ્યા: સા પૂતિ-

કર્ણા, સકલાવયવકુત્સોપલક્ષણં ચૈતત્ ।

૩. વિનીત અવિનીત કી ચૌપડ, ઢાલ ૨ । ૧ ।

ચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકાર અનુસાર ‘શુની’ શબ્દનો પ્રયોગ અત્યંત ગહા અને કુત્સા વ્યક્ત કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.^૧
સુશ્રુતમાં ‘પૂતિકર્ણ’ને કાનનો રોગ માનવામાં આવ્યો છે, જેમાં પરુ વહે છે.^૨

‘સવ્વસો’ શબ્દના ત્રણ અર્થ મળે છે—

૧. બધા સ્થાનોમાંથી.^૩
૨. બધા પ્રકારે.^૪
૩. બધી અવસ્થાઓમાં.^૫

૧૦. દુઃશીલ (દુસ્સીલ)

શીલના ત્રણ અર્થ છે—સ્વભાવ, સમાધિ અને આચાર. જેનું શીલ રાગ, દ્વેષ તથા અન્યાન્ય દોષોથી વિકૃત થાય છે તે દુઃશીલ કહેવાય છે.^૬

આચાર કે ચારિત્ર વિનયના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. તે પરસ્પર જોડાયેલા છે. વિનય શીલનું જ એક અંગ છે. વિનયની કલશ્રુતિ છે—ચારિત્ર. જે અવિનીત હોય છે, તે દુઃશીલ હોય છે. દુઃશીલ વ્યક્તિનો વિનાશ થાય છે. પ્રાચીન શ્લોક છે—

‘વૃત્તં યત્નેન સંગ્રહેત્, વિત્તમાયાતિ યાતિ ચ ।

અક્ષીણો વિત્તતઃ ક્ષીણો, વૃત્તતસ્તુ હતો હતઃ ॥

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં માનસિક, વાચિક અને કાયિક અનાચારને દુઃશીલ માનવામાં આવેલ છે.^૭

૧૧. વાયાળ ભિક્ષુ (મુહરી)

અવિનીત વ્યક્તિ વાયાળ હોય છે. વાયાળતાથી વ્યક્તિની લઘુતા સામે આવી જાય છે. નીતિનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે—

મૌઋચ્યં લાઘવકરં, મૌનમુન્નતિકારકમ્ ।

મુખરૌ નૂપુરૌ પાદે, હારઃ કળ્થે વિરાજતે ॥

વૃત્તિકારે ‘મુહરી’ શબ્દના ત્રણ સંસ્કૃત રૂપ આપી, ત્રણ ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ કર્યા છે—

૧. મુખારિ—જેનું મુખ જ અરિ—શત્રુ છે અથવા જેનું મુખ (વચન) આલોક અને પરલોકમાં અપકાર કરનારું છે.

૨. મુધારિ—અસંબદ્ધ ભાષા બોલનાર.

૩. મુખર—વાયાળ.

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૨૭ : અથ શુનીગ્રહણં શુની ગર્હિતરા, ન તથા શ્વા ।

(ઘ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૪૫ : સ્ત્રીનિર્દેશોઽત્યન્તકુત્સોપદર્શકઃ ।

૨. સુશ્રુત ૧ । ૨૬૦ । ૧૪ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૪૫ : સવ્વસો ત્તિ સર્વતઃ સર્વેભ્યો ગોપુરગૃહાંગણાદિભ્યઃ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૨૭ : સવ્વસો સવ્વપાગારં ।

(ઘ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૪૫ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૨૭ : સવ્વસોત્તિ ..... સર્વાવસ્થાસુ વા ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૪૫ : દુષ્ટમિતિ રાગદ્વેષાદિદોષવિકૃતં શીલં સ્વભાવઃ સમાધિરાચારો વા યસ્યાસૌ દુઃશીલઃ ।

૭. વિસુદ્ધિમગ્ન, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૫૫ : સવ્વમ્પિ દુસ્સીલ્યં અનાચારો ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૪૫ ।

૧૨. ચોખાના ભૂંસાને (કણકુણ્ડક)

ચૂર્ણિ અને ટીકામાં આના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—ચોખાનું ભૂંસુ અથવા કણકીમિશ્રિત ભૂંસુ. ચૂર્ણિકારે આને પુષ્ટિકારક તથા ભૂંડને પ્રિય ભોજન કહ્યું છે.^૧

શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણમાં એક કથા આવે છે, જેનો આશય એવો છે કે એક રાજાને ખૂબ ભૂખ લાગી. તેણે વિવિધ પ્રકારના ભોજન બનાવડાવ્યાં. તે અધું જ ખાઈ ગયો. એટલે સુધી કે ‘કણ-કુણ્ડક, મણ્ડક’ વગેરે પણ ખાઈ ગયો. આ કથાનકમાંથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘કણ કુણ્ડક’ ચોખાનું ભૂંસુ નહીં પણ કોઈ વિશેષ વાનગી હતી.^૨

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં કણ-કુણ્ડક શબ્દ કેટલાંક સ્થાનોમાં આવ્યો છે (૨૧૫૫૫૨, ૫૬; ૨૧૮૮૪૩). અહીં કુણ્ડકનો અર્થ—‘લાલ ચૂર્ણ કે જે છાલની અંદર ચોખા સાથે ચોંટેલું રહે છે’—એવો કર્યો છે.^૩ જાતકમાં ‘આચામકુણ્ડક’ શબ્દ આવ્યો છે. ત્યાં આચામનો અર્થ ‘ચોખાનું ઓસામણ’ છે.^૪ આચામનો અર્થ ‘ચોખામાંથી બનાવેલ યૂષ’ પણ છે.^૫

૧૩. અજાની (મિણ)

મૃગ શબ્દના બે અર્થ છે—હરણ અને પશુ. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં પશુની લાક્ષણિક વિવક્ષાથી તેનો અર્થ થાય છે—અજાની કે વિવેકહીન વ્યક્તિ. વૃત્તિકારે અવિનીત એવો અર્થ સ્વીકાર્યો છે.^૬

૧૪. શીલને (સીલં)

શીલનો અર્થ છે—આચાર અથવા સંયમ. મુનિનો સંપૂર્ણ આચાર કે સંયમ ‘શીલ’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ શબ્દ ‘વિનીત’ શિષ્યના આચાર તરફ ઈશારો કરે છે. સૂત્રકાર અનુસાર વિનીતના શીલનું સ્વરૂપ આવું છે—

૧. ગુરુની આજ્ઞા અને નિર્દેશનું પાલન કરવું.
૨. ગુરુના દષ્ટિપથમાં બેસવું, ગુરુની શુશ્રૂષા કરવી.
૩. ગુરુના ઈંગિત અને આકાર(ઈશારા)ને જાણવા.
૪. ગુરુને અનુકૂળ વર્તન કરવું..
૫. વાચાળતા છોડી દેવી, અલ્પભાષી થવું.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા—આ ત્રણ શબ્દો ઘણા વપરાયા છે. શીલનો એક અર્થ છે—કથની અને કરાત્રીની સમાનતા.^૭ એનો બીજો અર્થ છે—આચાર—મન, વચન અને કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ.^૮

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૭ : કણા નામ તંડુલાઃ કુંડગા કુક્કસાઃ, કણાનાં કુંડગાઃ, કણકુંડગાઃ, કણમિસ્સો વા કુંડકઃ કણકુંડકઃ, સો ય વુઢ્ઢિકરો, સૂયસણં પ્રિયશ્ચ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫ : કણાઃ—તન્દુલાસ્તેષાં તન્મિશ્રો વા કુણ્ડકઃ—તત્કોદનોત્પન્નકુક્કસઃ કણકુણ્ડકસ્તામ્ ।

૨. શ્રાવક-ધર્મવિધિ પ્રકરણ, પત્ર ૨૪, ૨૫ ।

૩. The red powder which adheres to the the rice under the husk. (Childers)

૪. Jātak, 254, gg. 1-2 : Ācāma is scum of boiling rice.

૫. Āyama, “A thin rice porridge” (Leumann : Āupapātik S.s.z.)

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫ : મૃગ ઇવ મૃગ અજ્ઞત્વાદવિનીત ઇતિ પ્રક્રમઃ ।

૭. વિસુદ્ધિમગ્ગ, ભાગ ૧, પૃ૦ ૧૩ : સીલં તિ સમ્માવાચ્ચાકમ્મન્તા ।

૮. એજન, પૃ૦ ૧૫ : સીલે તિ કુસલસીલે ।

૧૫. આત્માનું હિત (હિયમખ્ણણો)

આત્માનું ઐહિક અને પારલૌકિક હિત વિનયની આરાધનાથી સંભવે છે. આચાર્ય નેમિચન્દ્રે એની પુષ્ટિમાં એક પ્રાચીન ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે^૧—

‘વિણવા ણાણં ણાણાઓ દંસણં દંસણાઓ ચરણં ચ ।

ચરણાહિતો મોક્કલો, મોક્કલે સોક્કલં નિરાબાહં ॥’

વિનયની આરાધનાથી જ્ઞાન, જ્ઞાનથી દર્શન, દર્શનથી ચારિત્ર અને ચારિત્રથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષમાં નિરાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૬. અભાવ (હીનભાવ)ને સાંભળીને (સુણિયાડભાવં)

આનાં સંસ્કૃત રૂપો બે થઈ શકે છે—‘શ્રુત્વા અભાવં’ તથા ‘શ્રુત્વા ભાવં’. અકારને ‘સુણિયા’ સાથે જોડાયેલ માનવાથી સંસ્કૃત રૂપ ‘શ્રુત્વા અભાવં’ બને છે, બીજી રીતે ‘શ્રુત્વા ભાવં’. ભાવનો અર્થ છે—અવસ્થા કે સ્થિતિ.

૧૭. બુદ્ધપુત્ર (આચાર્યનો પ્રિય શિષ્ય) અને મોક્ષનો અર્થો (બુદ્ધપુત્ર નિયાગદ્વી)

આચાર્ય નેમિચન્દ્ર અનુસાર ‘બુદ્ધપુત્ર’નો અર્થ છે—આચાર્ય વગેરેનો પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય અને ‘નિયાગદ્વી’નો અર્થ છે—મોક્ષાભિલાષી.^૨

ચૂર્ણિ અને બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘બુદ્ધપુત્ર’ પાઠ છે. ‘બુદ્ધપુત્ર’ અને ‘નિયાગદ્વી’ આ બંને શબ્દોને એક માનીને તેનું સંસ્કૃત રૂપ—‘બુદ્ધોક્તનિજકાર્થો’—તીર્થંકર વગેરે દ્વારા ઉપદિષ્ટ જ્ઞાનનો અભિલાષી કરવામાં આવ્યું છે.^૩ બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘નિયાગ’નો વૈકલ્પિક અર્થ મોક્ષ કરાયો છે.^૪

બૃહદ્વૃત્તિમાં આ બે પાઠાંતર માનવામાં આવ્યા છે—

૧. ‘બુદ્ધવુત્ત’—બુદ્ધવ્યુક્ત અર્થાત્ આગમ.

૨. ‘બુદ્ધપુત્ર’—બુદ્ધપુત્ર અર્થાત્ આચાર્ય આદિનો પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય.

ચૂર્ણિકારે આ અધ્યયનના વીસમા શ્લોકમાં પણ ‘નિયાગદ્વી’નો અર્થ—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યનો અર્થો—કર્યો છે.^૫

૧. સુખબોધા, પત્ર ૩ ।

૨. એજન, પત્ર ૩ : બુદ્ધાનામ્—આચાર્યાદીનાં પુત્ર ઇવ પુત્રો બુદ્ધપુત્રઃ—‘પુત્રા ચ સીસા ચ સમં વિભક્તા’ ઇતિવચનાત્, સ્વરૂપવિશેષણમેતત્, નિયાગાર્થો મોક્ષાર્થો ..... ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૮ : બુદ્ધૈરુક્તં બુદ્ધોક્તં જ્ઞાનમિત્યર્થઃ તદેવ ચ નિયાગં નિજકમાત્મીયં શેષં શરીરાદિ સર્વં પરાક્યં ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬ : બુદ્ધૈઃ—અવગતતત્ત્વૈસ્તીર્થ-કરાદિભિરુક્તમ્—અભિહિતં, તત્ત્વ તન્નિજમેવ નિજકં ચ—જ્ઞાનાદિ તત્ત્વૈવ બુદ્ધૈરાત્મીયત્વેન તત્ત્વત ઉક્તત્વાત્, બુદ્ધોક્ત-

નિજકં, તદર્થયતે અભિલષતીત્વેવંશીલઃ બુદ્ધોક્તનિજકાર્થો ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬ : યદ્વા.....નિતરાં યજનં યાગઃ—પૂજા યસ્મિન્ સોડયં નિયાગો મોક્ષઃ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૬ : પઠન્તિ ચ—‘બુદ્ધવુત્તે નિયાગદ્વી ત્તિ’ બુદ્ધૈઃ—ઉક્તરૂપૈર્વ્યુક્તો—વિશેષેણાભિહિતઃ, સ ચ દ્વાદશાંગરૂપ આગમસ્તસ્મિન્ સ્થિત ઇતિ ગમ્યતે, યદ્વા બુદ્ધાનામ્—આચાર્યાદીનાં પુત્ર ઇવ પુત્રો બુદ્ધપુત્રઃ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૩૫ : નિયાગં નિદાણં નિયાગમિત્યર્થઃ ણાણાતિતિયં વા નિયાગં આત્મીયમિત્યર્થઃ સેસં સરીરાદિ સર્વં પરાયગં, નિયાગ્ણડ્ઢો જસ્સ સો નિયાગદ્વી ।

આગમ-સાહિત્યમાં 'બુદ્ધ' શબ્દનો પ્રયોગ અનેક સ્થાનો પર મળે છે. તેનો અર્થ છે—આચાર્ય, તીર્થંકર, વીતરાગ, જ્ઞાની, ગુરુ વગેરે-વગેરે. બૌદ્ધ-સાહિત્યમાં આ અર્થોની સાથે-સાથે 'શાક્યપુત્ર'ના અર્થમાં પણ આનો પ્રયોગ થયો છે. મહાત્મા શાક્ય મુનિને જ્યારે બોધિ-લાભ થયો ત્યારે તેઓ બુદ્ધ કહેવાયા^૧ અને તેમનું દર્શન પણ તે જ નામથી ઓળખાવા લાગ્યું. પરંતુ મહાત્મા બુદ્ધ બોલતી વેળાએ પોતાને માટે વિશેષ કરીને 'તથાગત' શબ્દનો જ પ્રયોગ કરતા હતા.

૧૮. (નિસન્તે.....અદ્વજુત્તાણિ....નિરુદ્ધાણિ)

નિસન્તે—ચૂર્ણિ અને વૃત્તિના આધારે આના ત્રણ અર્થ ફલિત થાય છે^૧—

- (૧) જેનું અંતઃકરણ કોપયુક્ત ન હોય.
- (૨) જેનો બાહ્યાકાર પ્રશાન્ત હોય.
- (૩) જેની ચેષ્ટાઓ અત્યન્ત શાંત હોય.

અદ્વજુત્તાણિ—આના ત્રણ અર્થ મળે છે—

- (૧) આગમ-વચન^૨ (૨) મોક્ષના ઉપાય^૩ (૩) અર્થ સહિત^૪

નિરુદ્ધાણિ—ચૂર્ણિકારે નિરર્થક શબ્દના ત્રણ ઉદાહરણ આપ્યાં છે—

- (૧) ભારત, રામાયણ વગેરે. તે લોકોત્તર અર્થથી શૂન્ય છે.
- (૨) તિત્થ, દવિત્થ, પાખંડ વગેરે. આ અર્થશૂન્ય અથવા નિરુક્તશૂન્ય શબ્દો છે.
- (૩) સ્ત્રી-કથા વગેરે. આ મુનિના માટે અનર્થક અથવા અપ્રયોજનીય છે.^૫

૧૯. કીડા (કીડં)

આનો સામાન્ય અર્થ છે—ખેલકૂદ, કિલ્લોલ વગેરે. શાન્ત્યાચાર્ય અને નેમિચન્દ્ર આનો અર્થ—અન્ત્યાક્ષરી, પ્રહેલિકા વગેરેથી પેદા થતું કુતૂહલ એવો કરે છે.^૬ ચૂર્ણિકારે વિકલ્પમાં બંને શબ્દો (હાસં કીડં)નો સમુચ્ચયાર્થ 'કીડાપૂર્વક હાસ્ય' એવો કર્યો છે.^૭

૧. બુદ્ધ और बुद्ध साधक, पृ० १५ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૮: અહિંયં શાન્તો નિશાન્તઃ
અક્રોધવાનિત્યર્થઃ, અત્યન્તશાન્તચેષ્ટો વા ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૩ : નિશાન્તઃ નિતરામુપશમવાન્ અન્તઃ
ક્રોધપરિહારેણ બહિશ્ચ પ્રશાન્તાકાસ્તથા ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૮: અર્થેનયુક્તાનિ સૂત્રાણ્યુ-
પદેશપદાનિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬, ૪૭ : અર્થતે—ગમ્યતેતિ
અર્થઃ, ...સ ચ હેયુપાદેયશ્ચોભયસ્યાપ્યર્થ્યમાણત્વાત્
તેન યુક્તાનિ—અન્વિતાનિ અર્થયુક્તાનિ, તાનિ ચ
હેયોપાદેયાભિધાયકાનિ, અર્થાદાગમવચાંસિ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭ : મુમુક્ષુભિરર્થ્યમાનત્વાદર્થો—મોક્ષસ્ત્ર
યુક્તાનિ—ઉપાયતયા સંગતાનિ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૭ : અર્થે વા અભિધેયમાશ્રિત્ય યુક્તાનિ—
યત્તિજનોચિતાનિ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૮ : ન વેષામર્થો વિદ્યતેતિ
નિરત્યાણિ..... 'ભારહરમાયણાવીણિ' અથવા દિત્થો દવિત્થો
પાખંડેતિ, અથવા ઇતિથિકહ્વાદીણિ ।

૭. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭ : ક્રીડાં ચ અન્ત્યાક્ષરિકા-
પ્રહેલિકાદાનાદિજનિતામ્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૩ ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૯: અહવા જં કીડપુલ્લંગં હાસ્યં તદ્ ।

૨૦. ચંડાલોચિત કર્મ (કૂર વ્યવહાર) (ચણ્ડાલિયં)

યુર્જિમાં આનો મુખ્ય અર્થ ક્રોધ અને અનૃત કરવામાં આવ્યો છે.^૧ બૃહદ્વૃત્તિમાં આનો મુખ્ય અર્થ ક્રોધથી વર્ણીભૂત થઈને અનૃત ભાષણ કરવું અને વિકલ્પમાં કૂર કર્મ એવો કર્યો છે.^૨ શાન્ત્યાચાર્ય બીજા વિકલ્પમાં 'મા અચણ્ડાલિય'માં અચણ્ડને શિષ્યનું સંબોધન માનીને 'અલીક'નો અર્થ અનૃત કરે છે.^૩ નેમિચન્દ્રે માત્ર 'ક્રોધને વર્ણીભૂત થઈને અનૃત ભાષણ કરવું' એ જ એક અર્થ માન્યો છે.^૪ પરંતુ ચંડ અને અલિક—આ બે શબ્દોને ભિન્ન માનવાની અપેક્ષાએ ચાંડાલિકને એક શબ્દ માનવો વધુ યોગ્ય છે.

૨૧. એકલો ધ્યાન કરે (ઝાણજ્ઞ એગગો)

આ શબ્દથી એક લૌકિક પ્રતિપત્તિનો સંકેત મળે છે કે ધ્યાન એકલો કરે, અધ્યયન બે વ્યક્તિ કરે અને પ્રામાન્તર-ગમન ત્રણ વગેરે વ્યક્તિ કરે.^૫ ભોજન, પ્રતિક્રમણ, સ્વાધ્યાય વગેરે પ્રવૃત્તિઓ સમૂહમાં કરવામાં આવે છે. ધ્યાન સમૂહમાં નહીં પરંતુ એકલા કરવામાં આવે છે. આ પ્રાચીન પરંપરાનો જ અહીં ઉલ્લેખ છે.

વર્તમાનકાળે સામૂહિક ધ્યાન (ગ્રુપ મેડિટેશન)ને પણ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. તેમાં શક્તિસંપન્ન સાધકોના પ્રકંપનોથી નિર્બળ સાધકો સાહજિક રીતે જ લાભ મેળવે છે. તેમની એકાગ્રતાને એક સહારો મળી જાય છે અને તેઓ ધ્યાનના ઊંડાણમાં જવા લાગે છે.

પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર દિવસના ચાર પ્રહરમાંથી મુનિને પહેલા અને ચોથા પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય કરવાનું અને બીજા પ્રહરમાં ધ્યાન કરવાનું હોય છે. એ રીતે રાત્રિના ચાર પ્રહરોમાં મુનિએ પહેલા અને ચોથા પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય અને બીજા પ્રહરમાં ધ્યાન કરવાનું હોય છે.^૬ દિવસ-રાતમાં ચાર પ્રહર સ્વાધ્યાયના અને બે પ્રહર ધ્યાનના હોય છે.

ધ્યાનના બે અર્થ છે—(૧) સૂત્રના અર્થનું ચિંતન અને (૨) ધર્મ-વિચય.

૨૨. (ગલિયસ્સ-આઙ્ગણે)

ગલિયસ્સ—આનો અર્થ છે અવિનીત ઘોડો.^૭ ગંડી, ગલી અને મરાલી—આ ત્રણ શબ્દો દુષ્ટ ધોડા અને બળદના પર્યાયવાચી છે.^૮ ગંડી—ઉછળફૂદ કરનારો. ગલી—આઉધરો. મરાલી—વાહનમાં જોતરતાં લાતલાત કરનાર અથવા જમીન પર આગોટી પડનાર.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૧ : ચંડો નામ ક્રોધઃ, ઋતં સત્યં, ન ઋતમનૃતં, પાગતે તુ તમેવ અલિયં, ચંડં ચ અલિયં ચ ચંડાલિયં ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭ : ચણ્ડઃ—ક્રોધસ્તદ્વશાદલીકમ્—અનૃતભાષણં ચણ્ડાલીકમ્ । વદ્ધા—ચણ્ડેનાઽઽલમસ્ય ચણ્ડેન વા કલિતશ્ચણ્ડાલઃ, સ ચાતિક્રૂત્વાચ્ચણ્ડાલજાતિસ્તસ્મિન્ ભવં ચાણ્ડાલિકં કર્મેતિ ગમ્યતે ।
૩. એજન, પત્ર ૪૭ : અથવા અચણ્ડ ! સૌમ્ય ! અલીકમ્—અન્યથાત્વવિધાનાદિભિસ્સત્યં ।
૪. સુખબોધા, પત્ર ૩ : ચણ્ડઃ ક્રોધસ્તદ્વશાદ્ અલીકમ્—અનૃતભાષણં ચણ્ડાલિકં, લોભાદ્યલીકોપલક્ષણમેતત્ ।
૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૨૧ : ઉક્તં હિ—એકસ્ય ધ્યાનં દ્વયોરધ્યયનં ત્રિપભૃતિગ્રામઃ, એવં લૌકિકાઃ સંપ્રતિપન્નાઃ ।

૬. પ્રવચનસારોદ્ધાર, ગા૦ ૬૧૨ :

સુત્તે અસ્થે ધોયણ કાલે આવસ્સે ય સજ્ઞાણે ।

સંધારે ચેવ તહા સત્તેયા મંડલી જણ્ણો ॥

૭. ઉત્તરાધ્યયન ૨૬/૧૨, ૧૮ :

પઠમં પોરિસિં સજ્ઞાયં, વીયં ઝાણં ઝિયાયઈ ।

તઙ્ગાણે ભિક્ખાયરિયં, પુણ્ણે ચઝત્થીણે સજ્ઞાયં ॥

પઠમં પોરિસિં સજ્ઞાયં, વીયં ઝાણં ઝિયાયઈ ।

તઙ્ગાણે નિહમોક્કં તુ, ચઝત્થી ભુજ્જો વિ સજ્ઞાયં ॥

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮ : ગલિઃ—અવિનીતઃ, સ ચાસાવશ્ચ ગલ્યશ્ચઃ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગા૦ ૬૪ : ગંડી ગલી મરાલી અસ્સે ગોણે ય હંતિ એગ્ગુ ।

આજ્ઞા—આનો અર્થ છે વિનીત ઘોડો.^૧ આકીર્ણ, વિનીત અને ભદ્રક—આ ત્રણ શબ્દ વિનીત ઘોડા અને બળદના પર્યાયવાચી છે.^૨

૨૩. (પાવગં પલિવજ્જણ)

આનો અર્થ છે—મુનિ અશુભ પ્રવૃત્તિને છોડી દે. બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘પાવગં પલિવજ્જણ’ને પાઠાંતર માનીને તેનો અર્થ પાવક અર્થાત્ શુભ અનુજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે એવો કયો છે.^૩

૨૪. હોશિયારીપૂર્વક કાર્ય પૂરું કરનાર શિષ્ય (લહુદક્ષબોવવેયા)

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ‘લહુદાક્ષ્ય’ એ સામાસિક પદ છે. લહુ શબ્દના અનેક અર્થો છે. અહીં તેનો અર્થ હળવો, સક્રિય, અવિલંબ એવો કરી શકાય. લહુદાક્ષ્યનો અર્થ થશે—ક્રિયાશીલ દક્ષતા, સૂક્ષ્મ નિપુણતા, અવિલંબકારિતા.

૨૫. દુરાશય (દુરાસય)

આના સંસ્કૃત રૂપ બે થઈ શકે છે— દુરાશયઃ અને દુરાશ્રયઃ.

વૃત્તિકાર શીલાંકાર્યે ‘દુરાશ્રય’ શબ્દ માનીને તેનો અર્થ આવી રીતે કયો છે—અતિ ક્રોધાયમાન થવાના સ્વભાવવાળાં ગુરુનો આશ્રય લેવો અત્યંત કષ્ટપ્રદ બને છે. નેમિચન્દ્રે આનો અર્થ—શીઘ્ર ક્રોધાયમાન થનાર એવો કયો છે.^૪ આ બંને અર્થ પ્રસંગોપાત્ત છે.

વ્યાખ્યાકારોએ આ પ્રસંગે એક કથા પ્રસ્તુત કરી છે—

આચાર્ય ચન્દ્રરુદ્ર

આચાર્ય ચન્દ્રરુદ્ર અત્યંત કોપી હતા. એક વાર તેઓ પોતાના શિષ્યોની સાથે ઉજ્જયિની નગરીમાં આવ્યા. તેઓ એકાંતમાં સ્વાધ્યાયમગ્ન હતા. એટલામાં જ એક નવવિવાહિત યુવક પોતાના મિત્રોની સાથે ત્યાં આવ્યો અને મશ્કરી કરતાં કરતાં સાધુઓને વંદન કરીને બોલ્યો—ભંતે ! મને ધર્મની વાત સમજાવો. સાધુઓ તેની મશ્કરીને સમજીને મૌન રહ્યા. તે યુવક ફરીથી બોલ્યો—ભંતે ! આપ મને દીક્ષા આપી દો. હું ગૃહસ્થવાસથી કંટાળી ગયો છું. મારી દરિદ્રતા જોઈને મારી પત્નીએ પણ મને છોડી દીધો છે. મારા ઉપર કૃપા કરો અને મારો ઉદ્ધાર કરો. સાધુઓએ તેને આચાર્ય પાસે મોકલ્યો. આચાર્યને તે કહેવા લાગ્યો—મને પ્રવ્રજ્યા આપો. હું ગૃહવાસથી કંટાળી ગયો છું. આચાર્યે તેની વાણીમાં રહેલા ઉપહાસને પામી જઈ રોષયુક્ત ભાષામાં કહ્યું—જા, રાખ લઈ આવ. તે ગયો. રાખ લઈ આવ્યો. આચાર્ય તેનું કેશલુંચન કરવા લાગ્યા. મિત્રો ગભરાયા. તેમણે પોતાના તે મિત્રને કહ્યું—ભાગી જા. નહીં તો મુનિ બનવું પડશે. હજી હમણાં તો તારો વિવાહ થયો છે. તેણે વિચાર્યું, હવે ઘરે કેવી રીતે જાઉં ? લોચ તો થઈ ગયો છે. તે મુનિ બની ગયો, ભાવશ્રમણ થઈ ગયો. મિત્રો ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યા.

બીજા દિવસે તે નવદીક્ષિત શિષ્યે આચાર્ય ચન્દ્રરુદ્રને કહ્યું—ભંતે ! અહીંથી બીજે જઈએ. કેમકે મારા કુટુંબીજનો મને ઘરે પાછા ફરવા ફરજ પાડશે. રાત્રિમાં આચાર્યે પોતાના તે નવીન શિષ્યની સાથે પ્રસ્થાન કર્યું. શિષ્ય આગળ ચાલી રહ્યો હતો.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮ : આકીર્ણો—વિનીતઃ, સ ચેહ પ્રસ્તાવા-
દશ્નઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગાથા ૬૪ : આજ્ઞે ય વિળીણે ભદ્રા
વાવિ એગ્ગા ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮ : પાપમેવ પાપકં, ગમ્યમાનત્વાદનુજ્ઞાનં
પરિવર્જયેત્—સર્વપ્રકારં પરિહેત્.....પઠન્તિ ચ—‘પાવગં

પલિવજ્જણ’ ત્તિ તત્ર ચ પુનાતીતિ પાવકં—શુભમનુજ્ઞાનં
પ્રતિપદ્યેત્—અગીકુર્યાત્ ।

૪. એજન, પત્ર ૪૯ : દુઃખેનાશ્રયન્તિ તમતિકોપનત્વાદિભિરિતિ
દુરાશ્રયઃ ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૪ : દુરાશયમપિ આશુકોપનમપિ ।

ચાલતાં-ચાલતાં સઘન અંધકારને કારણે આચાર્યને ઠેસ વાગી અને તેઓ પડી ગયા. તેમણે ક્રોધવશ શિષ્ય ઉપર દંડાનો પ્રહાર કર્યો, તેનું માથું ફૂટી ગયું, પરંતુ શિષ્યે તે પીડા સમભાવે સહી લીધી. તેણે વિચાર્યું કે હું કેટલો અધમ છું કે પોતાના શિષ્યો સાથે સુખપૂર્વક રહેતાં આચાર્યને મેં આ આફતમાં નાખ્યા. તે આ રીતે પવિત્ર અધ્યવસાયોની હારમાળામાં આગળ વધતો ગયો અને કેવલજ્ઞાની બની ગયો.

રાત વીતી. આચાર્યે રુધિરથી ખરડાયેલાં શિષ્યના શરીરને જોયું. મનોમન તેમને પોતાના કૃત્ય માટે ગ્લાનિ થઈ. શુભ અધ્યવસાયોની પરંપરામાં પોતાના કૃત્યની નિન્દા કરી અને પોતે પણ કેવલજ્ઞાની થઈ ગયા.

શિષ્યે પોતાના મૃદુ વ્યવહારથી શીઘ્ર કોપાયમાન થનારા પોતાના ગુરુને પણ કોમળ બનાવી દીધા.^૧

૨૬. (નાપુઢો વાગેરે કિંચિ)

આના બે અર્થ છે—

(૧) ગુરુ જ્યાં સુધી ‘આમ કેમ?’ એવો પ્રશ્ન ન પૂછે ત્યાં સુધી શિષ્ય કંઈ ન બોલે, મૌન રહે.

(૨) ગુરુ જ નહીં, કોઈના પણ પૂછ્યા વિના ક્યારેય કંઈ ન કહે.

૨૭. (કોહં અસચ્ચં કુલ્લેજ્જા)

બે ભાઈઓ પોતાની માની સાથે રહેતા હતા. એક ભાઈને તેના દુશ્મને મારી નાખ્યો. માએ બીજા પુત્રને કહ્યું—બેટા ! તારા ભાઈની હત્યા કરનારાને પકડ અને તેને મારી નાખ. પુત્રની મદદનગી જાગી ઊઠી. તે પેલા હત્યારાની શોધમાં નીકળી પડ્યો. બાર વર્ષ પછી પેલો મળ્યો. તેને પકડીને માની પાસે લઈ આવ્યો. તેણે કહ્યું—મા ! હું શરણાગત છું. આપ ચાહો તો મારો, ચાહો તો બચાવો. માનું મન કરુણાથી ભરાઈ ગયું. પુત્રે કહ્યું—મા ! ભાઈના હત્યારા એવા આને જોઈને મારા રૂંવે-રૂંવે આગ લાગી છે. પોતાના ક્રોધને કેવી રીતે શાંત કરું ? મા બોલી—પુત્ર ! ક્રોધને પીતા શીખ. દરેક જગ્યાએ તેને સફળ ન કર. યાદ રાખ કે—

‘સરણાગયાણ વસ્સંભિયાણ પણયાણ વસણપત્તાણં ।

રોગિયઅજંગમાણં, સપ્પુરિસા નેવ પહંરતિ ॥

શરણમાં આવેલા, વશ થયેલા, નમી પડેલા, આપત્તિમાં આવી પડેલા તથા રોગથી પાંગળા બનેલા લોકો પર સત્પુરુષો કદી પ્રહાર કરતા નથી. પુત્રનો ક્રોધ શાંત થયો. તેણે પોતાના ભાઈના ઘાતકને છોડી દીધો.^૨

૨૮. (ધારેજ્જા પિયમપ્પિયં)

એક વાર એક આખું નગર ભયંકર રોગચાળાથી ઘેરાઈ ગયું. રાજા અને નગરજનો દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયા. ત્યાં ત્રણ ભૂતવાદીઓ આવ્યા અને બોલ્યા—હે રાજન ! અમારી પાસે શક્તિશાળી ભૂત છે. અમે આખા નગરનો ઉપદ્રવ શમાવી દઈશું. રાજાએ ત્રણેને કહ્યું—પોતપોતાના ભૂતોનો પરિચય આપો.

પહેલો ભૂતવાદી બોલ્યો—મારું ભૂત અત્યંત સુંદર રૂપ બનાવી નગરની ગલીઓમાં કીડા કરશે. જો કોઈ તેને દેખેથી જોશે, તો તે બીજાઈને તેને મારી નાખશે. જે તેને જોઈને નમન કરશે તે રોગમુક્ત થઈ જશે. રાજાએ કહ્યું—આવું ભૂત ન જોઈએ.

બીજા ભૂતવાદીએ કહ્યું—રાજન ! મારું ભૂત અત્યંત વિકરાળ સ્વરૂપ બનાવીને રસ્તાઓ ઉપર નાચ કરશે. જો કોઈ તેની મશકરી કરશે તો તે તેનું માથું ફોડી નાખશે. જે તેની પ્રશંસા કરી પૂજા કરશે તે રોગમુક્ત થઈ જશે. રાજા બોલ્યો—આવું ભૂત પણ ખતરનાક કહેવાય.

ત્રીજા ભૂતવાદીએ કહ્યું—રાજન ! મારું ભૂત સીધુંસાદું છે. કોઈ એની પૂજા કરે કે મશ્કરી, તે બધાને રોગમુક્ત કરી દે છે. રાજાએ કહ્યું—અમારે આવું ભૂત જ જોઈએ. તે ભૂતે બધી આપત્તિ નષ્ટ કરી અને સમગ્ર નગરને રોગમુક્ત બનાવી દીધું.

જે વ્યક્તિ પ્રિય અને અપ્રિયને સહન કરે છે તે જ સહુને ગમે છે.^૧

૨૯. દમન કરવું જોઈએ (દમેયવ્વો)

દમનનો અર્થ છે—પાંચે ઈન્દ્રિયો તથા મનને ઉપશાંત કરવું. વિષય બે પ્રકારના હોય છે—મનોજ અને અમનોજ. મનોજ વિષયો પ્રતિ રાગ અથવા આસક્તિ અને અમનોજ વિષયો પ્રતિ દ્વેષ કે ઘૃણા પેદા થાય છે. આ વૃત્તિને વિવેક-જાગૃતિ દ્વારા અંકુશિત કરવી તે દમન છે.^૨

‘દમુ’ અને ‘શમુ’—આ બંને ધાતુઓ એકાર્યક છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિએ ‘દમન’નો પ્રયોગ નિગ્રહ કરવાના અર્થમાં અને ‘શમન’નો પ્રયોગ શાંત કરવાના રૂપમાં થાય છે. અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં ઈન્દ્રિય અને મનનો નિગ્રહ કરવો તે દમન કહેવાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આત્માનો અર્થ ઈન્દ્રિય અને મન છે. આત્મ-દમનનો અર્થ ઘણે-ઈન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ. જેવી રીતે લગામ ખેંચીને ઘોડાને કાબુમાં રાખવામાં આવે છે તેવી રીતે જ ઈન્દ્રિયો અને મનના ઘોડાઓને વશમાં રાખવા તે આત્મ-દમન છે.

દંડનીતિમાં જે દમનનો અર્થ છે, તે અહીં નથી. કાયદાની સંહિતા અનુસાર અપરાધી પર મુકદ્દમો અને તેનું બળપૂર્વક દમન કરવામાં આવે છે. અધ્યાત્મ-સંહિતા અનુસાર એક વ્યક્તિ પોતાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા સાથે અહિંસક વિધિ વડે પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મનની ચંચળ પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ કરે છે. આ જ આત્મ-દમન છે.

આ રીતે એક જ શબ્દ બે સંદર્ભોમાં બે જુદા અર્થ ધારણ કરે છે.

૩૦. ‘વરં મે અપ્પા દંતો’ના પ્રસંગમાં નીચેની કથા આપવામાં આવી છે—

ગંધહસ્તી સેયનક

એક ગાઢ જંગલ હતું. ત્યાં હાથીઓનું એક જૂથ રહેતું હતું. જૂથપતિ તે જૂથમાં નવા પેદા થનારા બધા બાળ-હાથીઓને મારી નાખતો હતો. એક વાર એક ગર્મિણી હાથણીએ વિચાર્યું, ‘મને જો બાળહાથી જન્મશે તો આ જૂથપતિ તેને મારી નાખશે. સારું એ છે કે હું અહીંથી છટકી જાઉં. એક વાર અવસર જોઈ તે ત્યાંથી નીકળી નજીકના ઋષિઆશ્રમમાં ચાલી ગઈ. ઋષિકુમારોએ તેને આશ્રય આપ્યો. તેણે બાળહાથીને જન્મ આપ્યો. તે બધા ઋષિકુમારો સાથે વાટિકાનું સિંચન કરવા લાગ્યો. તેમણે તેનું નામ ‘સેયનક’ રાખ્યું. તે મોટો થયો. પેલા જૂથપતિને જોઈ અને તેના પર તેણે હુમલો કર્યો. તેને મારી નાખીને પોતે તે જૂથનો સ્વામી બની ગયો. એક વાર તેણે કંઈક વિચાર્યું અને જે આશ્રમમાં તે જન્મ્યો હતો, ઉછર્યો હતો, તે જ આશ્રમનો નાશ કર્યો. ઋષિકુમારો જીવં બચાવી રાજા શ્રેણિક પાસે દોડી ગયા અને સેયનક ગંધહસ્તીની વાત કરી. રાજા પોતે જ તેને પકડવા ગયો. તે ગંધહસ્તી એક દેવતા વડે પરિગૃહીત હતો. રાજાએ હાથીને કહ્યું—‘વત્સ ! તું પોતે પોતાની જાતનો નિગ્રહ કર. બીજાઓ વડે બંધ અને વધ વગેરેથી નિગૃહીત થવું સારું નથી.’ આ સાંભળી હાથી આશ્ચર્ય થયો અને પોતે જ આલાન સ્તંભ પાસે આવી ઊભો રહ્યો.

૧. સુલ્લબોધા, પૃ ૫, ૬ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પા ૫૨ : દમયેત્ત્ ઇન્દ્રિયનો ઇન્દ્રિયદમેન

મનોજેતરવિષયેષુ રાગદ્વેષવશતો દુષ્ટગજમિવોન્માર્ગગામિનં
સ્વયં વિવેકાંકુશેનોપશમનં નયેત્ ।

૩૧. (શ્લોક ૧૭)

શિષ્ય ગુરુને પ્રતિકૂળ આચરણ ન કરે. ન તો તે વાણીથી એમ કહે—‘તમે કંઈ જાણતા નથી.’ અથવા ગુરુસમક્ષ કે પરોક્ષ તેમની વિરુદ્ધનાં વચનો ન બોલે. તથા કર્મથી અર્થાત્ ક્રિયાથી તે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના શૈયા-સંથારા ઉપર ન બેસે, હાથ-પગથી તેને ઘસાય નહીં તથા આવતાં-જતાં તેના પર પગ રાખીને ચાલે નહીં—આ ચૂર્ણિગત વ્યાખ્યા છે.^૧ વૃત્તિકારની વ્યાખ્યા કંઈક જુદી છે.

૩૨. આચાર્યોના (ક્ષિત્ત્વાણ)

કૃતિનો અર્થ છે—વંદના. જે વંદનાને યોગ્ય હોય છે તેમને કૃત્ય—આચાર્ય કહેવામાં આવે છે.^૨

૩૩. પ્રસ્તુત શ્લોક (૧૮)માં આચાર્ય સમીપે શિષ્યે કેવી રીતે ન બેસવું જોઈએ તેનો નિર્દેશ કરતાં સૂત્રકાર ચાર બાબતોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

વૃત્તિકારે તેમના કારણોનો નિર્દેશ આ રીતે કર્યો છે—

- (૧) શિષ્ય ગુરુની જમણે કે ડાબે ન બેસે, કેમકે ગુરુને આમ-તેમ જોવામાં ગરદન અને ખભામાં પીડા થઈ શકે છે.
- (૨) શિષ્યે ગુરુની સામે તદ્દન નજીક પણ ન બેસવું જોઈએ, કેમકે ગુરુ-વંદના માટે આવનાર લોકોને ગુરુના મુખારવિદના દર્શન ન થવાથી તેમના મનમાં અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.
- (૩) શિષ્ય ગુરુની પાછળ પણ ન બેસે, કેમકે બંનેને—ગુરુ અને શિષ્યને, એક-બીજાનું મોઢું ન દેખાવાને કારણે તે રસવત્તા ઉત્પન્ન નથી થતી જે રસવત્તા મુખદર્શનથી થાય છે.
- (૪) શિષ્ય ગુરુને ચોંટીને ન બેસે, કેમકે પૂજ્ય વ્યક્તિઓના અંગોના સ્પર્શથી આશાતના થાય છે અને તે અવિનયનું પ્રતીક છે.^૩

૩૪. (પલ્હત્થિયં.....પક્ષપિણ્ડે)

પલ્હત્થિયં—ધૂંટણ અને કમરની ચારે તરફ વસ્ત્ર બાંધીને બેસવાને પર્યસ્તિકા કહેવામાં આવે છે.^૪

કુપાણકાલીન મૂર્તિઓમાં, જે મથુરાથી પ્રાપ્ત થઈ છે, યક્ષકુબેર અથવા સાધુ વગેરે પોતાના પગ કે પેટની ચારે તરફ વસ્ત્ર બાંધીને બેઠેલા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેને તે સમયની ભાષામાં ‘પલ્હત્થિયા’ (પલાંઠી) કહેતા હતા. તે બે પ્રકારની હતી—‘સમગ્ર પલ્હત્થિયા’ અથવા આખી પલાંઠી અને ‘અર્ધ પલ્હત્થિયા’ અથવા અર્ધી પલાંઠી.

અર્ધી પલોઠી જમણી અને ડાબી એટલે કે જમણો પગ અથવા ડાબો પગ વાળવાથી બે પ્રકારની બનતી હતી. પલોઠી વાળવા માટે સાટક, બાહુપટ્ટ, ચર્મપટ્ટ, વલ્કલપટ્ટ, સૂત્ર, રજજુ વગેરે વડે બંધન બાંધવામાં આવતું હતું. આ પલ્હત્થિકા-પટ્ટ રંગીન, ચિત્રિત અથવા સુવર્ણ-રત્ન-મણિ-મુક્તા ખચિત પણ બનાવવામાં આવતા હતા.^૫

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૩૪.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૪ : કૃતિઃ—વન્દનકં તદર્હન્તિ કૃત્યાઃ

‘દળ્હાદિવાદ્ યપ્રત્યયઃ’ તે ચાર્વાકાચાર્યાદયઃ ।

૩. એજન, પત્ર ૫૪ ।

૪. એજન, પત્ર ૫૪ : ‘પર્યસ્તિકા’ જાનુજઙ્ગોપરિવસ્ત્રવેષ્ટનાઽઽત્મિ-કામ્ ।

૫. અંગવિજ્ઞા ભૂમિકા, પૃ૦ ૫૧ ।

પક્ષપિણ્ડે—બંને હાથ બંને ઘૂંટણ અને સાથબંને વીંટળીને બેસવું, તે પક્ષપિંડ કહેવાય છે.^૧

૩૫. બોલાવવામાં આવતાં (વાહિન્તો)

ચૂર્ણિ અને બંને વૃત્તિઓમાં ‘વાહિન્તો’ પાઠ છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘વ્યાકૃત’ છે. પાછળની પ્રતિઓમાં આ પાઠ ‘વાહિન્તો’ રૂપમાં મળે છે. આના આધારે પિશેલે તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘વ્યાક્ષિત’ આપ્યું છે.^૨ પરંતુ ‘વ્યાક્ષિત’નું પ્રાકૃત રૂપ ‘વક્ષિત’ થાય છે. આથી શબ્દ અને અર્થની દૃષ્ટિથી આ ઉચિત નથી.

આ શબ્દના સંદર્ભમાં આચાર્ય નેમિચન્દ્રે કહ્યું છે કે ગુરુ દ્વારા બોલાવવામાં આવતાં શિષ્ય પોતાની જાતને ધન્ય માને. તેમણે એક પ્રાચીન પદ્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે^૩—

‘ધન્નાણ ચેવ ગુરુણો, આદેસં દેતિ ગુણમહોયહિણો ।

ચંદણરસો અપુત્રાણ નિવહ્ન નેય અંગમ્મિ ॥

—ગુણોના સાગર આચાર્ય યોગ્ય શિષ્યને જ આજ્ઞા કરે છે. જે ક્ષીણપુણ્ય છે, શું તેમના શરીર પર ક્યારેય ચંદનરસનો છંટકાવ થાય છે ?

૩૬. સમીપ રહે (ઉવચિદ્વે)

ચૂર્ણિકારે એનો અર્થ આનો અર્થ ‘પાસે બેસવું’ એવો કર્યો છે.^૪ ટીકાઓમાં આનો અર્થ છે—‘હું આપનું અભિવાદન કરું છું’—એવું બોલતો શિષ્ય સવિનય ગુરુ પાસે હાજર થાય.^૫

૩૭. (આલવન્તે લવન્તે વા)

આલાપ અને લપન—આ બે શબ્દો છે. આલાપનો અર્થ છે—‘થોડુંક બોલવું’ અથવા ‘પ્રશ્ન વગેરે પૂછવા’^૬. લપનનો અર્થ છે—‘વારંવાર બોલવું’ અથવા ‘અનેક રીતે બોલવું’.^૭

૩૮. ઉભડક બેઠક (ઉકુડુઓ)

સ્થાનાંગમાં પાંચ પ્રકારની નિષઘ્નાનો ઉલ્લેખ છે.^૮ તેમાં ઉત્કટુકા એક નિષઘ્ના છે. બંને પંજા ભૂમિ ઉપર રાખીને, બંને પગની એડી જમીન સાથે ન અડે તે રીતે બેસવું તેને ઉત્કટુકાસન કહે છે. તેનો પ્રભાવ વીર્યગ્રંથીઓ પર પડે છે. આ આસન શ્રત્ત્વચર્યની સાધના માટે બહુ ઉપયોગી છે. આ વિનયની એક મુદ્રા છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૩૫ : પક્ષપિણ્ડો દોહિં વિ બાહાહિં

અરુગજાણૂણિ ઘેતૂળ અચ્છણં ।

૨. પિશેલ ૨૮૬ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૩૫ : ઉપેત્ય તિથેત વા ચિદેજ્જા ।

૫. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૫ : ‘ઉપતિથેત’ મસ્તકેનાધિવન્દ

ઇત્યાદિ વદન્ સવિનયમુપસર્પેત્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૮ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૫ : આઙ્ગિતિ ઇષલ્લપતિ વદતિ ।

૭. અભિધાન ચિન્તામણિ કોષ, ૨૧૧૮૮ : આપૃચ્છાલાપ.... ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૫ : લપતિ યા વારં વારમનેકથા વાઙ્મિ-
દથતિ ।

૯. ઠાળં ૫૧૫૦ :—પંચ ગિસિજ્જાઓ પળણ્ણાઓ, તં જહા—

ઉકુડુયા, ગોદોહિયા, સમપાયપુતા, પલિયંકા, અન્નપલિયંકા ।

૩૯. જે શિષ્ય વિનયયુક્ત હોય (વિણયજુત્તસ્સ)

વિનયયુક્ત મુનિનો વ્યવહાર કેવો હોય ? તે ગુરુ પાસે પોતાની જિજ્ઞાસા કેવી રીતે રજૂ કરે ? તે ગુરુ સમક્ષ કેવી રીતે ઉપસ્થિત થાય—આ પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં સૂત્રકારે કેટલાંક સૂચનો કર્યા છે—

મુનિ આસન ઉપર બેસીને કે શૈલ્યા પર બેસીને ગુરુ સમીપ જિજ્ઞાસા વ્યક્ત ન કરે. તે ગુરુ પાસે હાજર થઈ, બંને હાથ જોડી, ઉત્કટુક આસનમાં બેસી પોતાની જિજ્ઞાસા રજૂ કરે.^૧

હાલમાં ઉત્કટુક આસનની જગ્યાએ વંદનાસનમાં બેસવાની પરંપરા પ્રચલિત છે.

૪૦. સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય (સુત્તં અથ્થં ચ તદુભય)

આગમની રચના શૈલી ત્રણ પ્રકારની છે—

૧. સૂત્રાત્મક શૈલી—આ શૈલી સંક્ષિપ્ત અને સૂચક હોય છે.

૨. અર્થાત્મક શૈલી—આ શૈલી વ્યાખ્યાત્મક હોય છે.

૩. તદુભયાત્મક શૈલી—આ ક્યાંક સૂત્રાત્મક અને ક્યાંક વ્યાખ્યાત્મક—એમ બંને પ્રકારના મિશ્રણવાળી હોય છે.

વૃત્તિકારે સૂત્ર શબ્દથી કાલિક અને ઉત્કાલિક આગમ તથા અર્થ શબ્દથી તેમના અભિધેયને ગ્રહણ કરેલ છે. બંનેનું સમન્વિત રૂપ છે—તદુભય.^૨

૪૧. (શ્લોક ૨૪)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અસત્ય અને નિશ્ચયકારિણી ભાષા ન બોલવાનો તથા ભાષાના દોષોનો પરિહાર કરવાનો નિર્દેશ છે.

વૃત્તિકાર નેમિચન્દ્રે અસત્ય બોલવાથી થનાર છ દોષોનો નિર્દેશ કર્યો છે—

ધર્મહાનિરવિશ્વાસો, દેહાર્થવ્યસનં તથા ।

અસત્યભાષિણાં નિંદા, દુર્ગતિશ્ચોપજાયતે ॥

અસત્ય ભાષણના છ દોષ આ પ્રમાણે છે—

(૧) ધર્મની હાનિ (૪) અર્થની હાનિ

(૨) અવિશ્વાસ (૫) નિંદા

(૩) શારીરિક ઉત્તાપ (૬) દુર્ગતિ.

અવધારિણી અથવા નિશ્ચયકારિણી ભાષા ન બોલવાના પ્રસંગમાં વૃત્તિકારે એક સુંદર ગાથા પ્રસ્તુત કરીને તેના વાસ્તવિક કારણનો નિર્દેશ કર્યો છે—

‘અગ્રહ પરિચિત્તિજ્ઞઙ્, કજ્જં પરિણમઙ્ અગ્રહા ચેવ ।

વિહિવસયાણ જિયાણં, મુહુત્તમેત્તં પિ બહુવિગ્ધં ॥’

—પ્રત્યેક પ્રાણી ભાગ્યને અધીન છે, કર્મોને અધીન છે. તે વિચારે છે કંઈક અને થઈ જાય છે કંઈક જુદું જ. જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ વિઘ્નોથી ભરેલી છે.^૩

૧. ઉત્તરજઞ્યણાણિ, ૧૨૧, ૨૨ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૬ ।

અસત્ય ભાષણ, સાવધનું અનુમોદન કરતી વાણી, પાપકારી ભાષા, ક્રોધ-માન-માયા અને લોભને વશીભૂત થઈને બોલાતી ભાષા—આ બધી ભાષાઓ સદોષ છે.

૪૨. બંનેના પ્રયોજન માટે અથવા અકારણ જ (અભયસ્સન્તરેણ)

ટીકાઓમાં આનો અર્થ છે—બંને (પોતાના અને પારકા)ના પ્રયોજન માટે અથવા પ્રયોજન વિના.^૧ ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ બે અથવા વધુ વ્યક્તિઓની વચ્ચે બોલવું—કરવામાં આવ્યો છે.^૨

૪૩. નિરર્થક (નિરુદ્ધ)

સુખબોધા ટીકામાં આ શબ્દની વ્યાખ્યામાં એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે—

‘एष बन्ध्यासुतो याति, खपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशश्रृंगधनुर्धरः ॥

—જુઓ, આ વાંઝણીનો દીકરો જઈ રહ્યો છે. તેણે આકાશ-કુસુમની મસ્તકમાળા બાંધી છે, મૃગતૃષ્ણાના જળમાં સ્નાન કરીને હાથમાં સસલાના શીંગડાનું ધનુષ્ય લીધું છે.^૩

૪૪. મર્મભેદી વચન (મમ્મયં)

ચૂર્ણિ અનુસાર ‘મર્મ’ની નિર્ધુક્તિ છે—‘મિયતે યેન તન્ મર્મ’—જેનાથી વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે છે, તે છે મર્મ. જેવી રીતે કોઈને કહેવું કે તું તારી પત્નીનો દાસ છે—‘ઇત્થીકારી ભવાન્’—આ મર્મવચન છે.^૪

મર્મ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે—રહસ્યમય, કડવું, પીડાકારક. વૃત્તિકારે અહીં તેની વ્યાખ્યા કડવા વચનનાં રૂપમાં કરી છે. કાણાને કાણો, નપુંસકને નપુંસક, રોગીને રોગી અને ચોરને ચોર કહેવો—મર્મભેદી વચન છે. તે યથાર્થ હોવા છતાં પણ મર્મને ભેદે છે. આ અતિ સંકલેશકારી હોય છે.

ચૂર્ણિકારે^૫ એક શ્લોકના માધ્યમ વડે દર્શાવ્યું છે કે જેવી રીતે મર્મભેદી વચન પીડાકારક હોય છે તેવી જ રીતે જન્મસંબંધી અને કાર્યસંબંધી વચન પણ મર્મભેદી વચનની શ્રેણીમાં જ આવે છે. કોઈના જન્મનો ઉલ્લેખ કરતાં કંઈ કહેવું, આજીવિકાના સંબંધમાં કંઈ કહેવું વ્યક્તિના મર્મને સ્પર્શનાર હોય છે. મુનિ આ ત્રણેનો ત્યાગ કરે, કેમકે મર્મવિદ્ધ વ્યક્તિ પોતે જ આત્મહત્યા કરી શકે છે અથવા મર્મકારી વચન બોલનારની હત્યા કરી શકે છે—

‘ममं जमं कम्मं, तिन्नि वि एयाइं परिहरिज्जासि ।

મા જમ્મ-મમ્મવિદ્ધે, મરેજ્જ મારેજ્જ વા કિંચિ ॥

૪૫. (સમરેસુ અગારેસુ સન્ધીસુ)

સમરેસુ—ચૂર્ણિકાર અનુસાર આનો અર્થ લુહારની કોઢ થાય છે.^૬ શાન્ત્યાચાર્યે આનો અર્થ હજામની દુકાન, લુહારની કોઢ

૧. (ક) બૃહદ્વૃત્તિઃ, પત્ર ૫૭ : ‘અભયસ્સ’ ત્તિ આત્મનઃ પરસ્ય
ચ, પ્રયોજનમિતિ ગમ્યતે ‘અન્તરેણ વ’ ત્તિ વિના વા
પ્રયોજનમિત્યુપસ્કારઃ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૩૬, ૩૭ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧૦ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૩૯ ।

૫. એજન, પૃં ૩૯ ।

૬. એજન, પૃં ૩૭ : સમરં નામ જત્થ હેટ્ઠા લોહયાસ
કમ્મં કરેત્તિ ।

સંઘીસુ-બે ઘરની વચ્ચેનો સાંધો. બે દીવાલોની વચ્ચેનું છૂપું સ્થાન.^૩

વૃત્તિકારોએ આને દ્વેષ્ય માનીને વ્યાખ્યા કરી છે.^{૧૧} દેશી નામમાલામાં આ અર્થમાં 'વેસવિલ્લજ્જ' શબ્દ મળે છે.^{૧૨}

- www.jainelibrary.org

૪૮. ભયમુક્ત (વિગયમયા)

‘વિગયમયા’નો એક અર્થ છે—ભયમુક્ત. તેનો વૈકલ્પિક અર્થ થાય છે—ભયપ્રાપ્ત. મુનિના મનમાં એક ભય પેસી જાય છે. તે વિચારે છે—જો હું ગુરુના કઠોર અનુશાસનનું પાલન નહીં કરું તો બીજાઓ વડે મારું અપમાન થશે. બીજા મુનિઓ મારી બાબતમાં શું વિચારશે—એવી ધારણાથી એ ગુરુના અનુશાસનને હિતકારી માને છે. આ રચનાત્મક ભય છે. એ અનેકવાર મુનિના જીવનમાં રચનાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તનનો હેતુ બને છે.

વૃત્તિકારે ‘બુદ્ધા’ શબ્દમાં વૈકલ્પિક રૂપે પાંચમી વિભક્તિ માનીને ‘બુદ્ધાદ’નો અર્થ આચાર્ય વગેરે કર્યો છે અને ‘વિગયમયા’ને તેનું વિશેષણ માન્યું છે—‘વિગયમયાદ બુદ્ધાદ’.^૧

૪૯. હાથ-પગ વગેરે વડે ચપળતા ન કરે (અપ્પકુક્કુ)

સૂરિમાં ‘અપ્પ’નો અર્થ નિષેધ છે.^૨ શાન્ત્યાચાર્યે ‘અપ્પ’ શબ્દના અર્થ ‘થોડું’ અને ‘નહીં’—એમ બંને કર્યા છે.^૩ નેમિચન્દ્રે માત્ર ‘થોડું’ અર્થ કર્યો છે.^૪

૫૦. શ્લોક ૩૧ :

‘કાલે કાલં સમાયરે’—આ વાક્ય મુનિની સામાચારીનું ઘોતક છે. મુનિએ વિવિધ ક્રિયાઓમાં જોડાવાનું હોય છે. જો તે પ્રત્યેક ક્રિયાને ઉચિત કાળમાં કે નિર્ધારિત સમયમાં સંપન્ન કરે તો અધી ક્રિયાઓ યોગ્ય સમયે પરિસંપન્ન થાય છે.

જે દેશ કે સમાજમાં ભિક્ષાનો જે કાળ હોય, મુનિ તે જ સમયે ભિક્ષા માટે નીકળે. કેમકે અયોગ્ય સમયે જવાથી મુનિને ખિન્ન થવું પડે છે, આત્મ-ક્લેશ થાય છે. તે સમયે જાય અને સમયે જ પાછો ફરે. જો ભિક્ષા ન મળે તો પણ તે ફરતો ન રહે. તે આ સૂત્રનું સ્મરણ કરે કે ભગવાને કહ્યું છે કે—‘અભો ત્તિ ન સોણ્જા, તવો ત્તિ અહિયાસણ’—પ્રાપ્તિ ન થાય તો રોક ન બને. એની મેળે જ તપસ્યા થઈ રહી છે, એમ વિચારે. મને થોડુંક મળ્યું કે નથી મળ્યું—એમ વિચારી ઘરે-ઘરે ન ભટકે.

માત્ર ભટકતા રહેવાથી બીજી-બીજી ક્રિયાઓનો સમય વીતી જાય છે. એમ થવાથી તે ન સમય પર પ્રતિભેદન કરી શકે છે કે ન સ્વાધ્યાય-ધ્યાન પણ કરી શકે છે.

આ જ શ્લોક દશવૈકલિક પાઠમાં આવેલ છે.

૫૧. પરિપાટી (પંક્તિ)માં ઊભો ન રહે (પસ્વિઢીણ ન ચિદ્દેજ્જા)

બૃહદ્વૃત્તિમાં પરિપાટીના બે અર્થ મળે છે—ગૃહપંક્તિ અને ભોજન માટે બેઠેલા માણસોની પંક્તિ.

૧. ગૃહપંક્તિ—મુનિ એક સ્થાન પર ઊભો રહી ઘરોની લાંબી પંક્તિમાંથી લાવવામાં આવનાર આહાર ન લે. કેમકે દૂરના ઘરોથી ભિક્ષા લાવનાર ગૃહસ્થની અયતનાનું સાચું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૮ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૩૮ : ‘અપ્પકુક્કુ’ તિ ન ગાત્રાણી
સ્પંદયતી ણ વા અબ્બાસણો ભવતિ, અત્રથુસાસ-ણીસસિતાદૌ
અત્થસ્સેહ મુક્ત્વા શેષમકુકુચો ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૮, ૫૯ : ‘અપ્પકુક્કુ’ તિ અલ્પસ્પન્દનઃ

કસાદિભિરલ્પમેવ ચલન્, યદ્વા—અલ્પશબ્દોઽધાવાધિધાયો,
તતશ્ચાલ્પમ્—અસત્ કુક્કુચં તિ કૌતુકચં—કર-ચરણ-ધૂ-
ધ્રમણાદસચ્ચેષ્ટત્વકપસ્યેત્યલ્પકૌતુચઃ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૧૧ ।

૨. જ્યાં ભોજન કરનાર ગૃહસ્થોની પંક્તિ લાગેલી હોય, મુનિ તે પંક્તિમાં ઊભો ન રહે. કેમકે તેનાથી ગૃહસ્થોના મનમાં અપ્રીતિ અને અદૃષ્ટકલ્યાણતા (અકલ્યાણ-દર્શન) વગેરે દોષો સંભવે છે.^૧

૩. જેકોબીએ આ રીતે અર્થ કર્યો છે—‘મુનિ પંક્તિમાં બેસી ભોજન કરનારા માણસો પાસે (આહારની યાચના માટે) ન જાય.’^૨

તેમણે આ અર્થનો કોઈ આધાર આપ્યો નથી.

૫૨. પ્રતિરૂપ (મુનિ-વેશ)માં (પડિરૂવેણ)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રતિરૂપ શબ્દ છે અને ૨૮મા અધ્યયનના ૪૩મા સૂત્રમાં પ્રતિરૂપતા.

આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં ચૂર્ણિકારે પ્રતિરૂપના ત્રણ અર્થ કર્યા છે^૩—

(૧) પ્રતિરૂપ—શોભાયમાન રૂપધારી.

(૨) પ્રતિરૂપ—ઉત્કૃષ્ટ વેશધારી અર્થાત્ રજોહરણ, ગોચ્છગ અને પાત્રધારી.

(૩) પ્રતિરૂપ—જિન-પ્રતિરૂપક—અર્થાત્ તીર્થંકરની જેમ હાથમાં ભોજન કરનાર.

આનો પ્રકરણગત અર્થ એ છે કે મુનિ—સ્થવિરકલ્પી કે જિનકલ્પી—જે વેશમાં હોય તે વેશમાં ભિક્ષા લે.

વૃત્તિકાળમાં આનો અર્થ—‘ચિરંતન મુનિઓની જેવો વેશ ધારણ કરનાર’—જ મુખ્ય રહ્યો છે.^૪

પ્રતિરૂપનો અર્થ પ્રતિબિંબ છે. તે તીર્થંકરનું પણ હોઈ શકે છે અને ચિરંતન મુનિઓનું પણ હોઈ શકે છે. અહીં ચિરંતન મુનિઓ સમાન વેશધારી—આ અર્થ પ્રાસંગિક છે અને ૨૮/૪૩માં તીર્થંકર સમાન વેશધારી—આ અર્થ પ્રાસંગિક છે. જુઓ—૨૮/૪૩નું ટિપ્પણ.

૫૩. શ્લોક ૩૩

આના પૂર્વવર્તી શ્લોકમાં ‘મિયં કાલેણ ભક્ષણ’ આ પદ દ્વારા ભોજન-વિધિનો ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે. છતાં પણ આ શ્લોકમાં પુનઃ ભિક્ષાટન કરવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે, તેની સંગતિ આ રીતે થાય છે^૫—સાધુ સામાન્ય રીતે એકવાર જ ભિક્ષા માટે જાય, પરંતુ રોગીને માટે અથવા જે આહાર મળ્યો હોય તેનાથી ભૂખ શાંત ન થાય તો તે સાધુ ફરી ભિક્ષા માટે જાય.

૧. બૃહત્વૃત્તિ, પત્ર ૫૧ : પરિપાટી ગૃહપંક્તિઃ, તસ્યાં ન તિષ્ઠેત્—
ન પંક્તિસ્થગૃહભિક્ષોપાદનાયૈકત્રાવસ્થિતો ભવતિ, તત્ર
દાયકદોષાઽનવગમપ્રસંગાત્, યદ્વા—પંક્ત્યાં—ધોક્તુમુપવિષ્ટ-
પુરુષાદિસમ્બન્ધિન્યાં ન તિષ્ઠેત્ । અપ્રીત્યદ્બૃક્તલ્યાણતાદિ-
દોષસમ્ભવાત્ ।

૨. Jacobi, Jaina Sutras, p. 5 : A monk
should not approach (dining people)
sitting in a row....

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૩૧ : પડિરૂવં જામ સોભણરૂવં,
જહા પાસાદીવે દરિસણીજ્જે અહિરૂવે પડિરૂવે, રૂપં રૂપં ચ
પ્રતિ યદન્યરૂપં, તત્પ્રતિરૂપં, સર્વધર્મભૂતેભ્યો હિ તદ્વપમુત્કૃષ્ટં,

તત્તદ્ રચ્છગ-ગોચ્છ-પડિગ્ગહ માતાપ્, જે વા પાણિપડિગ્ગ-
હિયા જિણકપ્પિતા તેસિં ગહણં, તેસિં જિનરૂવપ્રતિરૂપકં
ભવતિ, યતસ્તેન પ્રતિરૂપેન ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૧ : પ્રતિપ્રતિબિમ્બં ચિરંતનમુનીનાં
ચદ્વૂપં તેન, ઉભયત્ર પતદ્ગ્રહાદિધારણાત્મકેન સકલાન્ય-
ધાર્મિકવિલક્ષણેન ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ : ઇહ ચ મિતં કાલેન ભક્ષયેદિતિ ભોજન-
મધિધાય યત્પુનર્ભિક્ષાટનાભિધાનં તત્ ગ્તાનાદિનિમિત્તં સ્વયં
વા બુભુક્ષાવેદનીયમસહિષ્ણોઃ પુનર્ભ્રમણમપિ ન દોષાયેતિ
જ્ઞાપનાર્થમ્, ઉક્તે ચ—.....

આની પુષ્ટિમાં ટીકાકાર દશવૈકાલિક (અ. -૫, ઉ. -૨)નો નીચેનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરે છે—

.....જઇ તેણં ન સંથરે ॥ ૨ ॥

તઓ કારણમુપન્ને, ભત્તપાણં ગવેસણ ।

.....॥ ૩ ॥

આ તેત્રીસમા શ્લોકનો વિસ્તાર દશવૈકાલિક પા ૨૧૦, ૧૧, ૧૨માં મળે છે.

ચક્ષુષાસઓ—આનું સંસ્કૃત રૂપ છે—‘ચક્ષુઃ સ્પર્શતઃ’ અહીં ‘તસ્’ પ્રત્યય સાતમીના અર્થમાં છે.

બૃહદ્વૃત્તિકારે આ શબ્દના બીજા બે સંસ્કૃત રૂપ પણ આપ્યાં છે—ચક્ષુઃસ્પર્શે અને ચક્ષુઃસ્પર્શતઃ.^૧

અફક્ષમે—આનો યાતુગત અર્થ છે—અતિકમણ કરવું, ઉલ્લંઘન કરવું. પરંતુ પ્રકરણની દૃષ્ટિથી આનો અર્થ ‘પ્રવેશ કરવો’ જ સંગત લાગે છે, કારણકે તેની પહેલાં ‘લંઘિયા’ શબ્દ (જેનો અર્થ છે—લાંઘીને, વટાવીને) આવી ચૂક્યો છે.

૫૪. શ્લોક ૩૪

આ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ ‘નાહુચ્ચે વ નીએ વા’—ઊર્ધ્વમાલાપદત અને અપોમાલાપદત નામના ભિક્ષાના દોષો તરફ સંકેત કરે છે. તેમની વિશેષ જાણકારી દશવૈકાલિકસૂત્ર પા ૧૧૬૭, ૬૮, ૬૯માં મળે છે.

વૃત્તિકારે તેના કેટલાંક વૈકલ્પિક અર્થ આપ્યા છે—

(ક) ૧. સ્થાનની અપેક્ષા : ઊંચા સ્થાન ઉપર ઊભો ન રહે.

૨. શારીરિક મુદ્રાની અપેક્ષા : ખભા ઊંચા કરીને—અક્કડ રાખીને ઊભો ન રહે.

૩. ભાવની અપેક્ષા : ‘હું લબ્ધિ-સંપન્ન છું’ એવી અહંકાર-પૂર્ણ અવસ્થામાં ન જાય.

(ખ) ૧. સ્થાનની અપેક્ષા : નીચા સ્થાને ઊભો ન રહે.

૨. શારીરિક મુદ્રાની અપેક્ષા : ખભા નીચા કરી—દીનતાની અવસ્થામાં ઊભો ન રહે.

૩. ભાવની અપેક્ષા : ‘હું કેટલો મંદભાગ્ય છું કે મને આજે કંઈ પણ મળ્યું નહીં’—આવી દીન અવસ્થામાં ન રહે.

ઝ. હર્મન જેકોબીએ આનો અર્થ આવી રીતે આપ્યો છે—(Monk should) neither boldly erect nor humbly bowing down.—મુનિ અક્કડ થઈને ઊભો ન રહે કે ન દીનતાપૂર્વક નીચો ઝૂકી જાય.^૩

આ અર્થ ટીકાકારના વૈકલ્પિક અર્થ પર આધારિત છે. પણ આ અર્થ પ્રસંગોચિત લાગતો નથી.

આ જ શ્લોકનું બીજું ચરણ ‘નાસન્ને નાહુચ્ચે’—ગોચરી માટે ગયેલ મુનિના ગૃહ-પ્રવેશની મર્યાદા તરફ સંકેત કરે છે. તેનો વિસ્તાર દશવૈકાલિક પા ૧૧૨૪માં મળે છે. ત્રીજા ચરણમાં આવેલા બે શબ્દો—‘પ્રાસુયં’ અને ‘પરકડંપિણ્ડ’નો વિસ્તાર દશવૈકાલિક ૮૧૩૩ અને ૮૧૫૧માં મળે છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ : ચક્ષુઃ સ્પર્શત ઇતિ સમમ્યર્થે તસિઃ, તતઃ—

ચક્ષુઃસ્પર્શે—દૃગ્ગોચરે ચક્ષુઃસ્પર્શગો વા દૃગ્ગોચરગતઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ : નાત્યુચ્ચે પ્રાસાદો પરિભૂમિકાદૌ નીચે

વા—ભૂમિગૃહાદૌ, તત્ર તદુત્કેષ્ણનિર્ણયેનિરીક્ષણાસમ્ભવાદ્

દાયકાપાયસમ્ભવાચ્ચ, યદ્વા નાત્યુચ્ચઃ ઉચ્ચસ્થાનસ્થિતત્વેન

ઊર્ધ્વીકૃતકંઠસ્થતયા વા દ્રવ્યતો, ભાવતસ્ત્વહો ! અહં

લબ્ધિમાનિતિ મદાધ્માત્માનસઃ, નીચોઽત્યન્તાવનતકન્ધરો

નિમ્નસ્થાનસ્થિતો વા દ્રવ્યતઃ, ભાવતસ્તુ ન મયાઽદ્ય કિઞ્ચિત્

કુતોઽપ્યવાસમિતિ દૈન્યવાન્ ।

૩. Jaina Sutras, p. 9.

પ્રાસુક—આનો અર્થ છે—બીજરહિત, નિર્જવ.^૧ આ તેનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે. આનો પ્રવૃત્તિલભ્ય અર્થ છે—નિર્દોષ કે વિશુદ્ધ.

આના સંસ્કૃત રૂપ બે થઈ શકે છે—પ્રાસુક અને સ્પર્શુક. બેયરદાસજીએ આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘સ્પર્શુક’ કર્યું છે.

જાલ સરપેન્ટિયરે માન્યું છે કે માત્ર જૈન સંસ્કૃતમાં જ આનું રૂપ ‘પ્રાસુક’ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે સ્પષ્ટ અર્થબોધક નથી. વ્યૂમેને ઔપપાતિકમાં આ જ આશંકા વ્યક્ત કરી છે. પરંતુ હોર્નલે, પિશેલ અને મેયરે આને ‘સ્પર્શુક’ માન્યું છે. આનો અર્થ છે, મનોજ, સ્વીકાર કરવા યોગ્ય.^૨

૫૫. પ્રાણી અને બીજ રહિત (અપ્પાણેઽપ્પબીયંમિ)

અપ્પાણે—આનો અર્થ છે—પ્રાણી-રહિત સ્થાનમાં. બંને ટીકાકારો ‘પાણ’ શબ્દ વડે દ્વીન્દ્રિય વગેરે પ્રાણીઓ એવો અર્થ ગ્રહણ કરે છે.^૩ પરંતુ ચૂર્ણિકાર આ શબ્દ વડે સમસ્ત પ્રાણીઓ—સ્થાવર અને ગ્રસ—એવો અર્થ ગ્રહણ કરે છે.^૪

શાન્ત્યાચાર્યે એવો તર્ક રજૂ કર્યો છે કે આ ચરણમાં આવેલા બે શબ્દ ‘અલ્પ-પ્રાણ’ અને ‘અલ્પ-બીજ’માં ‘અલ્પ-બીજ’ શબ્દ નિરર્થક છે, કેમકે પ્રાણ શબ્દથી સમસ્ત પ્રાણીઓનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. બીજ પણ પ્રાણ છે.

આ તર્કનું તેમણે આ શબ્દોમાં સમાધાન કર્યું છે—મુખ અને નાસિકા દ્વારા જે વાયુ નીકળે છે, તેને પ્રાણ કહે છે. લોકમાં ‘પ્રાણ’નો આ જ અર્થ રૂઢ છે. પ્રાણ દ્વીન્દ્રિય વગેરેમાં જ હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં તે હોતો નથી. આથી કરીને ‘અલ્પ-બીજ’નો નિર્દેશ પ્રયોજનપૂર્વક છે.^૫

ચૂર્ણિકારનો મત છે કે અહીં અર્થની દૃષ્ટિએ ‘અપ્પાણે’ પાઠ હોવો જોઈએ, પરંતુ તેમ કરવાથી શ્લોક-રચના બરાબર થતી નથી એ દૃષ્ટિએ ‘અપ્પાણે’ના સ્થાને ‘અપ્પાણે’નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.^૬

ટીકાકારની દૃષ્ટિએ પણ અલ્પ શબ્દ અભાવવાથી છે.^૭ આનાથી પણ ચૂર્ણિકારનો મત સમર્થિત થાય છે.

અપ્પબીયંમિ—આનો શબ્દાર્થ છે—બીજરહિત સ્થાનમાં. ઉપલક્ષણથી આનો અર્થ સમસ્ત સ્થાવર જંતુરહિત સ્થાનમાં એવો ધાય છે.^૮ બીજરહિત સ્થાન ત્યાજ્ય છે એટલે લીલોતરીસહિતનું સ્થાન એની મેળાએ જ ત્યાજ્ય થઈ જાય છે.^૯

૧. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ : પ્રગતા અસવ ઇતિ સૂત્રત્વેન મતુબ્લોપાદસુમન્તઃ—સહજસંસક્તિજન્માનો યસ્માત્ તત્ પ્રાસૈકમ્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨ ।

૨. The Uttarādhyayana Sūtra, pp. 280, 281.

૩. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૪૦ : પ્રાણગ્રહણાત્ સર્વપ્રાણીનાં ગ્રહણમ્ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ : નનુ ચાલ્પપ્રાણ ઇત્યુક્તે અલ્પબીજ ઇતિ ગતાર્થ, બીજાનામપિ પ્રાણત્વાદ્, ઉચ્યતે, મુખનાસિકાભ્યાં

યો નિર્ગચ્છતિ વાયુઃ સ એવેહલોકે રૂઢિતઃ પ્રાણો ગૃહ્યતે । અર્થં ચ દ્વીન્દ્રિયાદીનામેવ સંભવતિ, ન બીજાદ્યેકેન્દ્રિયાણામિતિ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૪૦ : અપ્પાણેતિ વત્તલ્લે બંધાણુલોમે અપ્પાણે ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦ : અલ્પા—અવિદ્યમાનાઃ પ્રાણાઃ—પ્રાણિનો યસ્મિન્સત્તલ્પપ્રાણમ્ ।

૮. એજન, પત્ર ૬૦ : અલ્પાનિ—અવિદ્યમાનાનિ બીજાનિ શાલ્યાદીનિ યસ્મિન્સત્તલ્પબીજં તસ્મિન્, ઉપલક્ષણત્વાચ્ચાસ્ય સકલૈકેન્દ્રિય-વિરહિતે ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૪૦ : બીજગ્રહણાત્ તદ્ભેદાઃ યદિ વા બીજાન્યપિ વર્જયન્તિ, કિમુત્ હસ્તિત્રસાદયઃ ?

૫૬. (પડિચ્છન્નમિ સંવુડે)

પડિચ્છન્નમિ—ઉપરથી ઢંકાયેલા ઉપાશ્રયમાં.

અહીં પ્રતિપાદ્ય એ છે કે સાધુ ખુલ્લા આકાશ નીચે ભોજન ન કરે. કેમકે ત્યાં ઉપરથી પડનારા સૂક્ષ્મ જીવોનો ઉપદ્રવ થઈ શકે છે. આથી એવા સ્થાનમાં તે આહાર કરે કે જે ઉપરથી ઢાંકેલું હોય.^૧

સંવુડે—ચારે બાજુ ભીંતો વગેરેથી ઢંકાયેલા ઉપાશ્રયમાં.

ચૂર્ણિકારે ‘સંવુડે’ને સાધુનું વિશેષણ માનીને એનો અર્થ સંયત અથવા સર્વેન્દ્રિયગુપ્ત એવો કર્યો છે.^૨ શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે તેને સ્થાનનું વિશેષણ માન્યું છે.^૩ અનુવાદનો આધાર આ બીજો અર્થ છે. શાન્ત્યાચાર્યે વૈકલ્પિક રૂપમાં ‘સંવુડે’ને સાધુનું વિશેષણ પણ માન્યું છે.^૪ સરખાવો—દશવૈકલિક પા ૧૮૩, ટિપ્પણ અંક ૨૦૩.

૫૭. (સમયં.....જયં અપરિસાદિયં)

સમયં—આનો અર્થ છે—સાથે. આ શબ્દ વડે ગચ્છવાસી સાધુઓની સામાચારીનો નિર્દેશ થયો છે. જે મંડળી-ભોજી સાધુઓ છે, તેમનું એ કર્તવ્ય છે કે તેઓ પોતાના સહધર્મી સાધુઓને નિમંત્રિત કરી તેમની સાથે ભોજન કરે, એકલા ન ખાય. આ આશયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ દશવૈકલિક પા ૧૮૫માં મળે છે.

અને ટીકાકારો મુખ્યત્વે આ જ અર્થને માન્ય કરે છે અને દશવૈકલિક પા ૧૮૫નો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરે છે. શાન્ત્યાચાર્યે વિકલ્પે આનો અર્થ—‘સરસ-વિરસ આહારમાં અનાસક્ત થઈને’—પણ કર્યો છે.^૫

ચૂર્ણિમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે એકલો ભોજન કરે તો તે સમતાપૂર્વક કરે અને મંડળીમાં ભોજન કરે તો સાધર્મિકોને નિમંત્રિત કરીને ભોજન કરે.^૬

જયં અપરિસાદિયં—આ ૫૬ દશવૈકલિક પા ૧૮૬માં જેમનું તેમ આવ્યું છે. ‘અપરિસાદિયં’નો અર્થ છે—ભૂમિ પર ન પાડતાં. ડૉ. જેકોબીએ આનો અર્થ—વસ્ત્રરહિત—નમ્ન એવો કર્યો છે.^૭ આ અર્થ યોગ્ય નથી.

૫૮. શ્લોક ૩૬

બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રસ્તુત શ્લોકગત શબ્દોની મુખ્ય વ્યાખ્યા ભોજનવિષયક છે અને વૈકલ્પિક રૂપે બે તારણો આપ્યાં છે—

૧. ‘સુપકવ’ શબ્દને છોડીને બાકીના બધા શબ્દોની સામાન્યવિષયક વ્યાખ્યા છે, જેમકે—આણે સારી રીતે કાપ્યાં છે ન્યશ્રોધ વૃક્ષો વગેરે, આણે સરસ બનાવ્યા છે મહેલો, કૂવા વગેરે વગેરે.

૧. સુખબોધા, પત્ર ૧૨ : પ્રતિચ્છન્ને-ઉપરિપ્રાવરણાઽન્વિતે,
અન્યથા સંપાતિમસત્ત્વસંપાતસંભવાત્ ।

જઇ તત્થ કેઇ ઇચ્છેજ્જા, તેહિ સદ્ધિ તુ ભુંજણ ॥
(દશવૈ. ૫૧૧૫)

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૪૦ : સંવુડો નામ સર્વિદિયગુત્તો ।

ત્તિ, ગચ્છસ્થિતસામાચારી ચેયં ગચ્છમ્યેવં જિનકાલ્પિકા-
દીનામપિ મૂલત્વઘ્યાપનાયોક્તા ।

૩. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૦, ૬૧ : ‘સંવૃતે’ પાર્શ્વતઃ
કટકુદ્યાદિના સંકટદ્વારે, અટવ્યાં કુડંગાદિષુ વા ।

(ય) સુખબોધા, પત્ર ૧૨ ।

(ય) સુખબોધા, પત્ર ૧૨ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૧ : સંવૃતો વા સકલાશ્રવવિરમણાત્ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૪૦ : સમતં નામ સમ્યગ્ રાગદ્વેષ
વિયુતઃ એકાકી ભુંકે, યસ્તુ મંડલીએ ભુક્તે સોઽવિસમગં
સંજર્ણહિં ભુંજેજ્જ, સહાન્યૈઃ સાધુભિરિતિ, અહવા સમયં
જહારાતિણિઓ લંબગો ગેપ્પહર્ડઽપ્પો વા, તથા અવિક્કિતવદનો
ગેપ્પહિતિ ।

૫. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૧ : ‘સમકમ્’ અન્યૈઃ સહ, ન ત્વેકાક્યેવ
રસલમ્પટતયા સમૂહાસહિષ્ણુતયા વા, અત્રાહ ચ—
સાહવો તો ચિયનેણં, નિમંતેજ્જ જહક્કમં ।

૭. Jacobi, Jaina Sutras, p. 6.

૨. 'સુકૃત' વગેરે શબ્દોનો નિરવદ્ય પ્રયોગ પણ છે, જેમકે—આણે સુકૃત કર્યાં ધર્મધ્યાન વગેરે. આનું સુપકવ છે વચન-વિજ્ઞાન વગેરે. આણે સુચ્છિન્ન કર્યો છે સ્નેહ વગેરે. આણે અકલ્યાણની શાંતિ માટે ઉપકરણોને સુદત-એકત્રિત કર્યાં છે. આણે સુદત—સારી રીતે મારી નાખ્યા છે કર્મ શત્રુઓને. આ સુમૃત છે—આણે પંડિત-મરણ વડે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ સાધ્યાચારના વિષયમાં સુનિશ્ચિત છે. સુલષ્ટ છે—સારાં છે આના તપોનુષ્ઠાન વગેરે.^૧

નેમિચન્દ્રાચાર્યે પણ આ શબ્દોની ભોજનપરક વ્યાખ્યા કરીને વૈકલ્પિક રૂપમાં સામાન્યપરક વ્યાખ્યા અને નિરવદ્ય વ્યાખ્યા—બંને કરી છે. અત્ર-તત્ર ઉદાહરણોમાં તફાવત છે.^૨

૩. હર્મન જેકોબી અનુસાર આ પદનો અર્થ છે—મુનિ એવા આહારને ત્યાજ્ય માને જે સુકૃત, સુપકવ વગેરે હોય.^૩

આ અર્થ પ્રસંગોચિત નથી, કેમકે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં એવો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે કે મુનિ આહારના સંબંધમાં શું ન બોલે.

પ્રસ્તુત શ્લોક દશવૈકાલિક ૭૪૧માં પણ આવ્યો છે. આ સૂત્રના પ્રાચીન યૂર્ણિકાર અગત્યસિંહ સ્થવિર આ શ્લોકમાં પ્રયુક્ત શબ્દોને અનેક વિશિષ્ટ ક્રિયાઓના પ્રશંસક વચન માને છે. બીજા યૂર્ણિકાર જિનદાસ અને વૃત્તિકાર હરિભદ્રસૂરિ આ શબ્દોના ઉદાહરણ ભોજન વિષયક પણ આપે છે અને સામાન્ય પણ.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—દશવૈકાલિક ૭૪૧નું ટિપ્પણ.

૫૯. શ્લોક ૩૭ :

અવિનીત મનુષ્ય દુષ્ટ પ્રકૃતિનો હોય છે. ગુરુના અનુશાસનથી તે પ્રસન્ન નથી થતો. ગુરુ તેના વ્યવહારથી ખિન્ન થઈ જાય છે. આવી દુષ્ટ પ્રકૃતિવાળા અવિનીત શિષ્યની તુલના દુષ્ટ ઘોડા સાથે કરવામાં આવી છે. આચાર્ય ભિક્ષુએ અવિનીતની આ મનોવૃત્તિનું માર્મિક ચિત્રણ કર્યું છે—

ગલિયાર ગધો ઘોડો અવિનીત તે, કૂટ્યા વિના આગે ન ચાલે રે ।

જ્યું અવિનીત ને કામ ભોલાવિયાં, કહ્યા નીઠ નીઠ પાર ઘાલે રે ॥

ગલિયાર ગધો ઘોડો મોલ લે, ખાડેતી ઘણો દુઃખ પાવે રે ।

જ્યું અવિનીત ને દિહ્યા દિયા પછૈ, પગ પગ ગુરુ પિછતાવે રે ॥^૪

૬૦. શ્લોક ૩૮ :

પ્રસ્તુત શ્લોકના બે પ્રકારના પાઠોના આધારે યૂર્ણિકારે ત્રણ અર્થ આપ્યા છે—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૧ :

૨. સુખબોધા, પત્ર ૧ ।

૩. Jacobi, Jaina Sutras, p. 9: A monk should avoid as unallowed such food as is well dressed, or well cooked, or well cut.....

૪. વિનીત અવિનીત કી ચૌપડૈ, ઢાલ ૨૧૧, ૧૨૧

૫. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૪૧: खड्डुगार्हि चवेडाहिं अक्को-
सेहिं वहेहिं या एवमादि भिक्षुशासने प्रकारे तमाचार्य
कल्लणमणुसासेन्तं, कल्यमानयतीति कल्याणं, इह परलोकं

(કહિતં) इत्यर्थः, तथापि तत् कल्याणमनुशासत् कल्याणं
वा तमाचार्यमनुशासनं पावदिवृत्तिं मण्णति, अयं हि पापो
मां हति, निर्घृणत्वात् क्रौर्यत्वाच्च चारपालकवद् बाधयति ।
अपरकल्पः—खड्डुगा मे चवेडा मे सो उ गम्मो इति, एस
आयरिओ अकोविओ एवं चवेड उच्चावएहिं मं आउस्सेहिं
आउस्सति, एवमसौ कल्लणमणुसासेन्तं पावदिवृत्तिं मन्नति ।
अपर आदेशः—वाग्भिरप्यसावनुशास्यमानः मन्यते तां वाचं
'खड्डुगा मे चवेडा मे' तथा हितामपि वाचं अक्कोसति, सासति वधं वा ।

૧. **ખડ્ગાહિં ચવેઢાહિં.....** આ પાઠના આધારે આનો અર્થ છે—લાતો, લપડાકો, કડવા વચનો તથા દંડ વગેરેના આઘાતો વડે શિષ્ય-હિત માટે કલ્યાણકારી અનુશાસન કરનારા આચાર્યને શિષ્ય પાપદષ્ટિ માને છે. તે વિચારે છે—આ તો પાપી છે. તેમના મનમાં મારા માટે દયા નથી. તેઓ કૂર છે. તેઓ કારાવાસના અધિકારીની જેમ મને સજા કરે છે.

૨. **ખડ્ગા મે ચવેઢા મે—**આ પાઠના આધારે આનો અર્થ છે—મારે માટે તો માત્ર લાત ખાવી, લપાટો ખાવી, ગાળો સહન કરવી અને માર ખાવો જ ભાગ્યમાં છે—આમ વિચારીને શિષ્ય કલ્યાણ માટે અનુશાસન કરનારા આચાર્યને પણ પાપદષ્ટિવાળા માને છે.^૧

૩. આચાર્ય વાણી વડે શિષ્ય પર અનુશાસન કરે છે. પાપદષ્ટિ શિષ્ય તેને લાતો અને લપાટો સમાન માને છે. તે તેમની હિતકારી વાણીને આકોશ અને પ્રહાર સમાન માને છે.

બૃહદ્વૃત્તિમાં ચૂર્ણિના પ્રથમ બે અર્થ મળે છે.^૨ સુખબોધા વૃત્તિમાં ત્રીજો અર્થ માન્ય છે.^૩ આ અર્થ મુનિની જીવનશૈલીને અનુકૂળ છે. એટલા માટે અમે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે.

જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકોબી અને જર્લ સરપેન્ટિયરે પ્રસ્તુત શ્લોકનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે—(કુશિષ્ય વિચારે છે કે) મને લાત, લપડાક, આકોશ અને મારપીટ મળે છે. તે શિષ્ય પોતાના પર હિતકારી અનુશાસન કરનારા ગુરુને કૂર અને ચંડ માને છે.^૪

૬૧. શ્લોક ૩૯

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘માયા’ (બ્રાતા) અને ‘કલ્લાણ’ (કલ્યાણ)ના સ્થાને વિભક્તિ-વિહીન ‘માય’ અને ‘કલ્લાણ’નો પ્રયોગ થયો છે. સાસં-પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનુસાર આ ‘શાસ્યમાન’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે.^૫ સરપેન્ટિયરે ‘શાસ્યમાન’ને અસંભવ માનીને એનું રૂપ ‘શાસ્ય’ જ હોવું જોઈએ, એમ કહ્યું છે.^૬

૬૨. આચાર્યનો ઉપઘાત કરનાર ન બનો (બુદ્ધોવઘાઈ ન સિયા)

બુદ્ધ અથવા આચાર્યના ઉપઘાતના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. જ્ઞાન-ઉપઘાત—આ આચાર્ય અલ્પ-શ્રુત છે અથવા જ્ઞાનને છુપાવે છે.

૨. દર્શન-ઉપઘાત—આ આચાર્ય ઉન્માર્ગનું પ્રરૂપણ કરે છે અથવા તેમાં શ્રદ્ધા રાખે છે.

૩. ચારિત્ર-ઉપઘાત—આ આચાર્ય પાર્શ્વસ્થ અથવા કુશીલ છે.

આ પ્રકારે જે વ્યવહાર કરે છે તે આચાર્યનો ઉપઘાતી બને છે.

આનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જે શિષ્ય આચાર્યની વૃત્તિનો ઉપઘાત કરે છે, તે પણ ‘બુદ્ધોપઘાતી’ કહેવાય છે. આચાર્યને દીર્ઘજીવી જોઈને શિષ્યો વિચારે છે—‘આપણે ક્યાં સુધી આમની સેવા કરતા રહીશું? કોઈ એવો પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી તેઓ અનંતન કરી લે.’ તેઓ ભિક્ષામાં પૂરેપૂરો નીરસ આહાર લાવે છે અને કહે છે—‘ભંતે ! શું કરીએ? શ્રાવક લોકો

૧. જુઓ, ટિપ્પણ નં. ૫, પૃ. ૩૫.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૨ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧૩ ।

૪. (ક) Jaina Sutras, p. 6.

(ખ) The Uttarādhyayana Sūtra, pp. 281

282.

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૨ ।

૬. The Uttarādhyayana Sūtra, p. 282.

સારો આહાર આપતા જ નથી.' અહીં શ્રાવક લોક એમ વિચારીને કે આચાર્ય વૃદ્ધ છે, સદ્ભાગ્યે આપણે ત્યાં સ્થાન-સ્થિત છે, આથી આપણે જાતે જ પ્રણીત-ભોજન તેમને આપીએ. તેઓ ભિક્ષા માટે આવનારા સાધુને પ્રણીત આહાર આપવા ઈચ્છે છે પરંતુ તે સાધુઓ તેમને કહે છે—'આચાર્ય પ્રણીત-ભોજન લેવા માગતા નથી. તેઓ સંલેખના કરી રહ્યા છે—અનશનની તૈયારી માટે કાયાને કૃશ કરી રહ્યા છે.' શ્રાવકો આચાર્યને કહે છે—'ભગવન્ ! આપ મહાન ઉદ્યોતકારી આચાર્ય છો એટલે સમય પાક્યા વિના જ સંલેખના કેમ કરી રહ્યા છો ? આપ અમારા માટે ભારરૂપ નથી. અમે અમારી શક્તિ મુજબ આપની સેવા કરવા ઈચ્છીએ છીએ. આપના વિનીત સાધુઓ પણ આપની સેવા કરવા ઈચ્છે છે. તેઓ પણ આપથી ભિન્ન નથી.' આચાર્ય આ સમગ્ર સ્થિતિને સમજીને વિચારે છે—'આ અપ્રતીતિહેતુક પ્રાણ-ધારણનો શો અર્થ ? ધર્મર્થી પુરુષે અપ્રીતિ પેદા કરવી ઉચિત નથી.' તેઓ તત્કાળ શ્રાવકોને કહે છે—'હું નિયતવિહારી ઘઈને કેટલા દિવસ સુધી આ વિનીત સાધુઓને અને તમને રોકેલા રાખું ? સારું એ છે કે હવે હું ઉત્તમ અર્થનું અનુસરણ કરું.' આ રીતે શ્રાવકોને સમજાવીને આચાર્ય અનશન ધારણ કરી લે છે.

શિષ્યોની આવી ચેષ્ટા પણ આચાર્યનો ઉપઘાત કરનારી કહેવાય છે. એટલા માટે વિનીત શિષ્ય બુદ્ધોપધાતી ન હો—આચાર્યને અનશન વગેરે કરવા માટે આધ્ય કરનાર ન હો.

૬૩. છિદ્રાન્વેષી (તોત્તગવેસણ) :

જેના દ્વારા વ્યથા ઉત્પન્ન થાય છે તેને તોત્ત-તોત્ર કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્ય તોત્ર છે—ચાબુક, પ્રહાર વગેરે અને ભાવ તોત્ર છે—દોષોદ્ભાવન, તિરસ્કારયુક્ત વચન, છિદ્રાન્વેષણ વગેરે-વગેરે. આનો એક અર્થ એવો પણ કરી શકાય છે—વિનીત શિષ્ય એક જ કાર્યને માટે આચાર્ય દ્વારા વારંવાર કહેવડવવાની ઈચ્છા ન કરે.

૬૪. કોપાયમાન થયેલા (કુપિયં)

વિનીત શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે આચાર્યને કોપાયમાન થયેલા જાણે તો તેમને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે. પ્રશ્ન થાય છે કે એ કેવી રીતે જાણવું કે આચાર્ય કોપાયમાન થયા છે ? ચૂર્ણિકારે કોપાયમાનને જાણવા માટે છ લક્ષણો બતાવ્યા છે. તે આ મુજબ છે—

અચુક્ષુદાનં કૃતપૂર્વનાશનં, વિમાનનં દુશ્ચરિતાય કીર્તનમ્ ।

કથાપ્રસંગો ન ચ નામ વિસ્મયો, વિરક્તભાવસ્ય જનસ્ય લક્ષણમ્ ॥

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૪૨ : બુદ્ધો-આચરિયો, બુદ્ધાનુહન્તું શીલં યસ્ય સ ભવતિ બુદ્ધોવધાતી, ઉપેત્ય ઘાતઃ ઉપઘાતઃ, સ તુ ત્રિવિધઃ ણાણાદિ, ણાણે અપ્પસુતો એસ દેસં ગોપ્પવડ્ડ ઇઓ દંસણે ઉમ્મગ્ગં પણ્ણવેતિ સહહતિ વા, ચરણે પાસત્થો વા કુશીલો વા એવમાદી, અહવા આચરિયસ્સ વૃત્તિમુપહંતિ, જહા એકો આચરિઓ ય (વવા) યમગ્ગો (અગમઓ), તસ્સ સીસા ચિતેતિ—કેચ્ચિરં કાલં અમેહિં એયસ્સ વઢિયવ્વંતિ ?, તો તહા કાહામો જહા ભત્તં પચ્ચક્ખાતિ, તાહે અંતં એવ (વિસં ભત્તં) ઉવર્ણેતિ, ભણંતિ ય—ણ દેંતિ સઢ્ઢા, કિં કરેમો ?, સાવધાણં ચ કહેંતિ—જહા આચરિયા પળીયં

પાણભોયણં ણ ઇચ્છંતિ, સંલેહણં કરેંતિતિ, તત્તો સઢ્ઢા આગંતૂણં ભણંતિ—કિં ચમાસમણા ! સંલેહણં કરેહ ?, ણ વયં પઢિચારમા વા ણિવ્વિણ્ણતિ, તાહે તે જાણિરૂણ તેહિં ચેવ વારિતંતિ ભણંતિ—કિં મે સિસ્સેહિં તુભેહિં વાઽવરોહિંએહિં ?, ઉત્તમાચરિયં ઉત્તમદ્વં પઢિવજ્જામિ, પંર ભત્તં પચ્ચાક્ખાયંતિ, ઇત્થેવં બુદ્ધોપધાતિ ન સિયા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૨, ૬૩ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૪૨ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૨ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૪૨ ।

૧. તેની તરફ નજર ઉઠાવીને પણ ન જોવું.
૨. પૂર્વકૃતને ભૂલી જવું.
૩. તિરસ્કાર કરવો.
૪. દુશ્વરિત્રનું કથન કરવું.
૫. વાતચીત ન કરવી.
૬. તેની વિશેષતા પર વિસ્મય પ્રગટ ન કરવું.

૬૫. (પત્તિણ.....પંજલિઉડો)

‘પત્તિણ’—શાન્ત્યાચાર્યે આને આર્ષ પ્રયોગ માનીને તેના બે સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે—૧. પ્રાતીતિકેન અને ૨. પ્રીત્યા. ‘પ્રાતીતિક’ના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—શપથ અને પ્રતીતિ ઉત્પાદક વચન.^૧ તેમણે મુખ્ય અર્થ ‘પ્રાતીતિક’ કર્યો છે. નેમિચન્દ્રે તેનો મુખ્ય અર્થ પ્રીત્યા—પ્રેમથી કર્યો છે.^૨

‘પંજલિઉડો’—શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર આના બે સંસ્કૃત રૂપ બને છે—૧. પ્રકૃતાજ્જલિ: અને ૨. પ્રાજ્જલિપુટ:.^૩ નેમિચન્દ્રે બીજા રૂપને માન્ય કર્યું છે.^૪

૬૬. ધર્મથી અર્જિત (ધમ્મજ્જિયં)

ચૂર્ણિકારે આ શબ્દને ‘ધાર્મિકં જીતં-ધમ્મજ્જીતં’—આ રીતે વ્યુત્પન્ન કરીને, ‘ઙ’કારને હ્રસ્વ માનીને ‘ધમ્મજ્જિયં’ શબ્દ માન્યો છે. તેનો અર્થ છે—ધર્મને અનુરૂપ જીત વ્યવહાર અર્થાત્ પ્રાચીન બહુશ્રુત આચાર્યો દ્વારા આચીર્ણ વ્યવહાર.^૫

બૃહદ્વૃત્તિકારે તેના બે સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે—

૧. ધર્માર્જિતં—ક્ષમા, સંયમ વગેરે ધર્મો વડે પ્રાપ્ત.
૨. ધર્મ્યજીતં—ધર્મને અનુરૂપ જીત વ્યવહાર.

પ્રથમ અર્થમાં મુનિ-ધર્મના દસ ભેદો વડે સમન્વિત વ્યવહાર ધર્માર્જિત કહેવાય છે. બીજા અર્થમાં વ્યવહારના આગમ, ધારણા વગેરે પાંચ ભેદોમાંથી ‘જીત’વ્યવહારને મુખ્ય માનવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ‘ધર્માર્જિત’ અર્થ અધિક યોગ્ય લાગે છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં ‘તત્’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. યત્ અને તત્નો નિત્ય સંબંધ હોય છે. આ આધારે શાન્ત્યાચાર્યે ‘ધમ્મજ્જિયં’, ‘વવહારં’ અને ‘બુદ્ધેહાયરિયં’—આ ત્રણ શબ્દોની બીજી વિભક્તિના સ્થાનમાં પ્રથમ વિભક્તિ પણ માની છે.^૬

૬૭. કાર્ય (કિચ્ચાઈ)

બધા વ્યાખ્યાકારોએ આનો અર્થ ‘કૃત્યાનિ’—કાર્ય એવો કર્યો છે.^૭ પ્રાચીન પ્રતોમાં પણ આ જ પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૩ ।

ઙકારસ્ય હ્રસ્વત્વં કાર્ઙ ।

૨. સુખબોધા, પત્ર ૧૪ : પત્તિણ તિ પ્રીત્યા સામ્નૈવ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૪ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૩ ।

૭. એજન.

૪. સુખબોધા, પત્ર ૧૪ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૪૩, (ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૫,

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૪૩ : ધાર્મિકં જીતં ધમ્મજ્જીતં,

(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૧૩ ।

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વિભક્તિ-વ્યત્યયના આધારે ‘કિચ્ચાણં’ પાઠ માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ થશે—આચાર્યનું. પૂર્વવર્તી અને પશ્ચાદ્વર્તી શ્લોકમાં ‘આચરિયસ્સ’ અને ‘કિચ્ચાણં’ પાઠ મળે છે.

૬૮. પ્રસન્ન થાય છે (પસીયંતિ)

તેનો અર્થ છે—પ્રસન્ન થવું. પ્રસન્ન થાય છે કે શું આચાર્ય પ્રસન્ન થાય તો સ્વર્ગની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરાવે છે ? શું તેઓ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે ? શું તેઓ ઈચ્છિત વરદાન આપે છે ? આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું કે તેઓ સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ નથી કરાવી શકતા, પરંતુ તેઓ મોક્ષના હેતુભૂત શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરાવે છે.^૧

૬૯. પ્રસન્ન થઈને (પસન્ના)

૧ પ્રસાદ અથવા પ્રસન્નતાનો અર્થ ચિત્તની નિર્મળતા વડે કરવામાં આવેલ અનુગ્રહ છે. એનો સંબંધ હર્ષ સાથે નથી. આ સંદર્ભમાં ‘અપ્પાણં વિપ્પસાયણ’—આચાર્યનું આ સૂત્ર મનનીય છે.^૨ અધ્યાત્મનો પ્રસાદ નિર્વિચારની અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. મહર્ષિ પતંજલિનો મત અભિમત પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે.^૩

૭૦. મોક્ષના હેતુભૂત (અદ્વિયં)

અહીં ‘અર્થ’ શબ્દ મોક્ષવાચી છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે હેતુભૂત જ્ઞાન આર્થિક કહેવાય છે.^૪ આ શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણ છે.

૭૧. પૂજ્ય-શાસ્ત્ર (પુજ્જસત્થે)

યુક્તિકારે આનો અર્થ પૂજ્યશાસિત એવો કર્યો છે.^૫

બૃહદ્વૃત્તિકારે આના ત્રણ સંસ્કૃત રૂપ પ્રસ્તુત કરી તે દરેકના જુદા-જુદા અર્થ આપ્યા છે—

૧. પૂજ્યશાસ્ત્ર—જેના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની સમસ્ત જનતા પૂજા કરે છે.
૨. પૂજ્યશાસ્ત્ર—જેના ગુરુ બધાના પૂજનીય છે અથવા જે પોતાની વૃત્તિઓ વડે ગુરુની પૂજામાં વિશેષ નિમિત્ત બને છે.
૩. પૂજ્યશસ્ત્ર—જે પૂજ્ય અને કલ્યાણકારી છે.

આ ત્રણમાં પહેલો અર્થ જ યોગ્ય છે. નીતિનું વાક્ય છે—‘શાસ્ત્રં ભારોઽવિવેકિનાં’—અવિવેકી વ્યક્તિ માટે શાસ્ત્ર ભારરૂપ બને છે અથવા વિવેકહીન વ્યક્તિઓનું શાસ્ત્ર કે કથન ભારભૂત હોય છે. જે વિવેકી હોય છે, વિનીત હોય છે, તેનું જ શાસ્ત્રજ્ઞાન સારભૂત હોય છે, પૂજનીય હોય છે.

૭૨. તેમના બધા સંશયો નાશ પામે છે (સુવિણીયસંસણ)

બૃહદ્વૃત્તિમાં આના બે અર્થ મળે છે—

૧. ઉત્તરજઞ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૪૪ ।

૨. આચાર્ય, ૩।૫૫ ।

૩. પાતંજલયોગદર્શનમ્, ૧।૪૭ ।

નિર્વિચારસૈશાસ્ત્રોઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૫ : અર્થત્વં ઇત્યર્થો—મોક્ષઃ સ પ્રયોજનમસ્યે-
ત્યાર્થિકં ।

૫. ઉત્તરજઞ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૪૪ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૬ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૬ : સુષ્ટુ—અતિશયેન વિનીત—અપનીતઃ
પ્રસાદિતગુરુર્ણેવ શાસ્ત્રપરમાર્થસમર્પણેન સંશયો—દોલાયમાન-
માનસાત્મકોસ્યેતિ, સુવિનીતસંશયઃ । સુવિનીતા વા
સંસત્—પરિષદસ્યેતિ સુવિનીતસંસત્કઃ । વિનીતસ્ય હિ
સ્વયમતિશયવિનીતૈવ પરિષદ્ ભવતિ ।

૧. સુવિનીતસંસય—જેની બધી જિજ્ઞાસાઓ કે શંકાઓ નાશ પામી છે.

૨. સુવિનીતસંસત્ક—જેમની પરિષદ સુવિનીત છે.

૭૩. કર્મ-સંપદા (દસવિધ સામાચારી) વડે સંપન્ન (કમ્મસંપયા)

પ્રાચીન કાળમાં ક્રિયાની ઉપસંપદા માટે સાધુઓની વિશેષ નિયુક્તિ કરવામાં આવતી. તેઓ સાધુઓને દસ-વિધ સામાચારીનું પ્રશિક્ષણ આપતા અને તેનું પાલન કરાવવાનું ધ્યાન રાખતા. યૂર્ણિમાં ‘કર્મસંપદા’નો અર્થ ‘યોગજ વિભૂતિ સમ્પન્ન’ કર્યો છે.^૧

બૃહદ્વૃત્તિમાં આના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—સામાચારી વડે સંપન્ન અને યોગજ વિભૂતિ વડે સંપન્ન.^૨

યૂર્ણિકાર અને બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘નાગાર્જુનીયાસ્તુ પઠન્તિ’ અંતર્ગત આનું પાઠાન્તર ‘મણિચ્છયં સંપયમુત્તમં ગયન્તિ’ આપ્યું છે. અહીં ‘સંપદ’નો અર્થ છે—‘યથાસ્થિતચારિત્રરૂપ સમ્પદા’.^૩

૭૪. શ્લોક ૪૭

મોક્ષવિનયના પાંચ પ્રકાર છે—દર્શનવિનય, જ્ઞાનવિનય, ચારિત્રવિનય, તપવિનય અને ઔપચારિકવિનય અથવા અનાશાતનાવિનય.^૪

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પાંચે વિનયોનો નિર્દેશ છે—

૧. પૂજ્યશાસ્ત્ર—જ્ઞાનવિનય.

૨. સુવિનીતસંસય—દર્શનવિનય.

૩. કર્મસંપદા—ઔપચારિકવિનય.

૪. તપઃસામાચારી તથા સમાધિ—તપવિનય.

૫. પાંચ મહાવ્રત—ચારિત્ર વિનય.

શ્લોક ૪૮ (દેવગંધર્વ.....મલપંકપુલ્લયં.....અપ્પરણ)

દેવગંધર્વ—અહીં દેવ શબ્દથી વૈમાનિક તથા જયોતિષક દેવોનું તથા ‘ગંધર્વ’ શબ્દથી વ્યંતર અને ભુવનપતિ દેવોનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

મલપંકપુલ્લયં—મનુષ્ય-શરીરનું નિર્માણ મળ અને પંક (રક્ત અને વીર્ય) વડે થાય છે, એટલા માટે તેને મલ-પંક-પૂર્વક કહેવાય છે.^૫

અપ્પરણ—જે ‘અલ્પરત’ હોય છે, મોહજનિત કીડથી રહિત હોય છે, તેને ‘અલ્પરત’ કહેવાય છે. જેના બધ્યમાન-કર્મ અલ્પ હોય છે, તેને ‘અલ્પરજાઃ’ કહેવાય છે. ‘અપ્પરણ’ના આ બંને અર્થ થઈ શકે છે.^૬

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૦ ૪૪ : અક્ષીણમહાણસીયાદિલક્ષ્મિ-જુત્તી ।

દંસળનાળચરિત્તે, તવે ય તહ ઓવચારિણે ચેવ ।

એસો ડ મોક્ષવિણયો, પંચવિહો હોઝ નાયવ્વો ॥

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૬ : કર્મ—ક્રિયા દશવિધચક્રવાલસામા-ચારીપ્રભૃતિરિતિકર્તવ્યતા તસ્યાઃ સમ્પત્-સમ્પન્નતા તયા, લક્ષણે તૃતીયા, તતઃ કર્મસમ્પદોપલક્ષિતસ્તિષ્ઠતીતિ સમ્બન્ધ, ... ‘કર્મ-સમ્પદા’ યત્યનુશ્ચાનમાહાત્મ્યસમુત્પન્નપુલાકા-દિલબ્ધિસમ્પત્ત્યા ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૭ : ‘મલપંકપુલ્લયં’ તિ જીવશુદ્ધ્યપહારિતયા મલવન્મલઃ સ ચાસૌ ‘પાવે વજ્જે વેરે પંકે પળાં ય’ તિ વચનાત્ પઢ્ઢશ્ચ કર્મમલપઢ્ઢઃ સ પૂર્વ-કાર્યાત્ પ્રથમભાવિતયા કારણમસ્યેતિ મલપઢ્ઢપૂર્વકં, યદ્વા..... ‘માઓઝયં પિઝસુકં’ તિ વચનાત્ રક્તશુક્રે એકમલપઢ્ઢૈ તત્પૂર્વકમ્ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૦ ૪૫ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૬૬ ।

૬. એજન, પત્ર ૬૭ : ‘અપ્પરણ’ તિ અલ્પમિતિ ..... અવિદ્યમાનં રતમિતિ..... ઋગિતં મોહનીયકર્મોદયજનિતમસ્યેતિ અલ્પરતો-લવસત્તમાદિઃ, અલ્પરજા ચા વ્રતનુબધ્ધમાનકર્મા ।

૪. દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૧૧ :

बीअं अज्झयणं

परीसह पविभत्ती

द्वितीय अध्ययन

परीषह-प्रविभक्ति

આમુખ

ઉત્તરાધ્યયનના આ દ્વિતીય અધ્યયનમાં મુનિના પરીષદોનું નિરૂપણ છે. કર્મ-પ્રવાદ પૂર્વના ૧૭મા પ્રાભૂતમાં પરીષદોનું નય અને ઉદ્ઘાટન-સહિત નિરૂપણ છે. તે જ અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે—આવો નિર્યુક્તિકારનો મત છે.^૧ દશવૈકલિકના બધાં અધ્યયનો જે રીતે પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે તે જ રીતે ઉત્તરાધ્યયનનું આ અધ્યયન પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે.

જે સહન કરવામાં આવે છે તેને કહે છે પરીષદ. સહન કરવાનાં બે પ્રયોજનો છે : (૧) માર્ગાચ્ચવન અને (૨) નિર્જરા. સ્વીકૃત માર્ગથી ચ્યુત ન થવા માટે અને નિર્જરા—કર્મોને ક્ષીણ કરવા માટે કેટલુંક સહન કરવું પડે છે.^૨

ભગવાન મહાવીરની ધર્મ-પ્રરૂપણાનાં બે મુખ્ય અંગો છે—અહિંસા અને કષ્ટ-સહિષ્ણુતા.^૩ કષ્ટ સહન કરવાનો અર્થ શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મનને પીડવાનો નથી, પરંતુ અહિંસા વગેરે ધર્મોની આરાધનાને સ્થિરપણે ટકાવી રાખવાનો છે. આચાર્ય કુંદકુંદે કહ્યું છે—

સુહેણં ભાવિદં ણાણં, દુહે જાદે વિણસ્સદિ ।

તમ્હા જહાબલં જોઈ, અપ્પા દુક્કહેહિ ભાવે ॥^૪

અર્થાત્ સુખથી ભાવિત જ્ઞાન દુઃખ પેદા થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલા માટે યોગીએ યથાશક્તિ પોતાની જાતને દુઃખથી ભાવિત કરવી જોઈએ.

આનો અર્થ કાયાને કલેશ આપવો એવો નથી. તો પણ એક મર્યાદિત અર્થમાં કાય-કલેશ પણ તપરૂપે સ્વીકારાયેલ છે, પરંતુ પરીષદ અને કાય-કલેશ એક નથી. કાય-કલેશ આસનો કરવાના, ગ્રીષ્મ-ઋતુમાં આતાપના લેવાના, વર્ષા-ઋતુમાં વૃક્ષતળે નિવાસ કરવાના, શિયાળામાં ખુલ્લા સ્થાનમાં સૂવાના અને વિવિધ પ્રકારની પ્રતિમાઓ અંગીકાર કરવાના, શરીરને ન ખંજવાળવાના, શરીરનું પ્રસાધન ન કરવાના અર્થમાં માન્ય છે.^૫

ઉપરોક્ત પ્રકારોમાંથી કોઈપણ કષ્ટ જે પોતાની ઈચ્છાથી શરીર પર લાદવામાં આવે છે, તે કાય-કલેશ છે અને જે ઈચ્છા વિના જ આવી પડે છે તે પરીષદ છે.^૬

કાય-કલેશના અભ્યાસથી શારીરિક દુઃખો સહન કરવાની ક્ષમતા, શારીરિક સુખો પ્રત્યે અનાકાંક્ષા અને ક્યારેક

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૬૧ : કમ્મપ્પવાયપુલ્લે સત્તરસે પાહુડંમિ જ સુત્તં ।

સચળં સોદાહરણં તં ચેવ ઇહંપિ ણાયલ્લં ॥

૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ૧/૮ : માર્ગાચ્ચવનનિર્જારાર્થં પરિષોદ્ધવ્યાઃ પરીષદાઃ ।

૩. સૂયગડો, ૧/૨/૧/૧૪ : ધુણિયા કુલિયં વ લેવલં કિસે દેહમણાસણા ઇહ ।

અવિહિંસામેવ પલ્લવે અણુધમ્મો મુણિણા પવેડો ॥

વૃત્તિ—વિવિધા હિંસા વિહિંસા ન વિહિંસા અવિહિંસા તામેવ પ્રકર્ષેણ વ્રજેત્, અહિંસાપ્રધાનો ભવેદિત્યર્થઃ અનુગતો—મોક્ષ પ્રયત્નકૂલો ધર્મોડ્નુધર્મઃ અસાવિહિંસાલક્ષણઃ પરીષદોપસર્ગસહનલક્ષણશ્ચ ધર્મો 'મુનિના' સર્વજ્ઞેન 'પ્રવેદિતઃ' કથિત ઇતિ ।

૪. અષ્ટપાહુડ, મોક્ષ પ્રાપ્ત ૬૨ ।

૫. (ક) ઉત્તરજ્ઞયણાણિ ૩૦૧૨૭ :

ઠાણા વીરાસણાઈયા જીવસ્સ ડ સુહાવહા ।

ઝગા જહા ધરિજ્જન્તિ કાયકિલેસે તમાહિયં ॥

(ખ) ઓવવાડય, સૂત્ર ૩૬ : સે કિં તં કાયકિલેસે ? કાયકિલેસે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા—ઠાણાદ્વિણ્ણ ઉલ્લુહુયાસણિણં પહિમહાઈ વીરાસણિણં નેસજ્જિણં આવાવે અવાડહા અકંડુયણં અણિહુહા સલ્લગાયપરિકમ્મવિભૂસવિપ્પમુલ્લે ।

૬. તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (શ્રુતસામગ્રી), પૃષ્ઠ ૩૦૧, સૂ. ૧૧૭-વૃત્તિ : યદુચ્છયા સમાગતઃ પરીષદઃ, સ્વયમેવ કૃતઃ કાયક્લેશઃ ।

જિનશાસનની પ્રભાવના પણ થાય છે. ' પરીષદ સહન કરવાથી સ્વીકૃત અહિંસા વગેરે ધર્મોની સુરક્ષા થાય છે.

આ અધ્યયન અનુસાર પરીષદો બાવીસ છે :-

૧. ક્ષુધા	૯. ચર્ચા	૧૭. તૃણ-સ્પર્શ
૨. પિપાસા	૧૦. નિષેધા	૧૮. જલ્લ
૩. શીત	૧૧. શય્યા	૧૯. સત્કાર-પુરસ્કાર
૪. ઉષ્ણ	૧૨. આક્રોશ	૨૦. પ્રજ્ઞા
૫. દંશ-મશક	૧૩. વધ	૨૧. અજ્ઞાન
૬. અચેલ	૧૪. યાચના	૨૨. દર્શન
૭. અરતિ	૧૫. અલાભ	
૮. સ્ત્રી	૧૬. રોગ	

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ તેમની સંખ્યા બાવીસ જ છે. '

આમાં દર્શન-પરીષદ અને પ્રજ્ઞા-પરીષદ—આ બે માર્ગથી અચ્ચવન(ખસી ન જવા)માં સહાયક થાય છે અને બાકીના વીસ પરીષદો નિર્જરા માટે સહાયક થાય છે. '

સમવાયાંગ (સમવાય ૨૨)માં છેલ્લા ત્રણ પરીષદોનો ક્રમ ઉત્તરાધ્યયનના ક્રમથી જુદો છે :-

ઉત્તરાધ્યયન	સમવાયાંગ
૧. પ્રજ્ઞા	૧. જ્ઞાન
૨. અજ્ઞાન	૨. દર્શન
૩. દર્શન	૩. પ્રજ્ઞા

અભયદેવસૂરિએ સમવાયાંગની વૃત્તિમાં અજ્ઞાન-પરીષદનો ક્યારેક શ્રુતિના રૂપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૮/૮)માં 'અચેલ'ના સ્થાને 'નાગ્ન્ય' -પરીષદનો ઉલ્લેખ છે અને દર્શન-પરીષદના સ્થાને અદર્શન-પરીષદનો. પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગાથા ૬૮૬)માં દર્શન-પરીષદના સ્થાને સમ્યક્ત્વ-પરીષદ માનવામાં આવેલ છે. દર્શન અને સમ્યક્ત્વ એ માત્ર શબ્દ-ભેદ છે.

અચેલ અને નાગ્ન્યમાં થોડોક અર્થ-ભેદ પણ છે. અચેલનો અર્થ છે—૧. નગ્નતા અને ૨. ફાટેલાં કે હલકી કિંમતનાં વસ્ત્રો. '

તત્ત્વાર્થસૂત્ર શ્રુતસાગરીય વૃત્તિમાં પ્રજ્ઞા-પરીષદ અને અદર્શન-પરીષદની વ્યાખ્યા મૂળ ઉત્તરાધ્યયનના પ્રજ્ઞા અને દર્શન-પરીષદથી જુદી છે. ઉત્તરાધ્યયન (૨/૪૨)માં જે અજ્ઞાન-પરીષદની વ્યાખ્યા છે, તે શ્રુતસાગરીયમાં અદર્શનની વ્યાખ્યા છે.

૧. તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (શ્રુતસાગરીય), પૃષ્ઠ ૩૦૧ । સૂત્ર ૧।૧૭ વૃત્તિ :

શરીરદુઃખસહનાર્થ શરીરસુખાનધિવાજ્ઞર્થ જિનધર્મપ્રભાવનાદર્થઞ્ચ ।

૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ૧।૧ : ક્ષુત્તિપાસાણીતોષ્ણદંશમશકનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીચર્ચાનિષદ્યાશય્યાક્રોશવધ્યાચનાડલાભરોગતૃણસ્પર્શમલસત્કારપુસ્કાર-પ્રજ્ઞાજ્ઞાનાદર્શનાનિ ।

૩. પ્રવચનસારોદ્ધાર, પત્ર ૧૧૨, ગાં ૬૮૫-વૃત્તિ : તત્ર માર્ગાચ્ચવનાર્થ દર્શનપરીષદઃ પ્રજ્ઞાપરીષદશ્ચ, શેષા વિંશતિનિર્જરાધર્મ ।

૪. એજન, પત્ર ૧૧૩, ગાં ૬૮૫-વૃત્તિ : ચેલસ્ય અભાવો અચેલં જિનકલ્પિકાદીનાં અન્યેષાં તુ યતીનાં ભિન્નં સ્ફુટિતં અલ્પમૂલ્યં ચ ચેલમપ્યચેલમુચ્યતે ।

તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (શ્રુતસાગરીય) પૃ૦૨૧૫

પ્રજ્ઞા-પરીષદ :-

યો મુનિસ્તર્કવ્યાકરણચ્છન્દોલંકારસાહિત્યાધ્યાત્મ-
શાસ્ત્રાદિનિધાનાંગપૂર્વપ્રકીર્ણકનિપુણોઽપિ સન્ જ્ઞાનમદં
ન કરોતિ, મમાગ્રતઃ પ્રવાદિનઃ સિંહશબ્દશ્રવણાત્ વનગજા
ઇવ પલાયન્તે .....મદં નાથતે સ મુનિઃ પ્રજ્ઞાપરીષદહવિજયી
ભવતિ ।

અર્થ :- જે મુનિ તર્ક, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, છંદ,
અલંકાર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓમાં નિપુણ હોવા
છતાં પણ જ્ઞાનનું અભિમાન નથી કરતો તથા જે એ વાતનો
ધમંડ નથી કરતો કે વાદીઓ મારી સામેથી એવી રીતે ભાગી
જાય છે કે જેવી રીતે સિંહનો શબ્દ સાંભળીને હાથી ભાગી
જાય છે—તે મુનિને પ્રજ્ઞા-પરીષદ-જય પ્રાપ્ત થાય છે.

અદર્શન-પરીષદ :-

યો મુનિઃ.....ચિરદીક્ષિતોઽપિ સત્રેવં ન ચિન્તયતિ અદ્યાપિ
મમાતિશયવદ્બોધનં ન સજ્જાયતે ઉત્કૃષ્ટશ્રુતવ્રતાદિવિધાયિનાં
કિલ પ્રાતિહાર્યવિશેષાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ, ઇતિ શ્રુતિર્મિથ્યા વર્તતે
દીક્ષેયં નિષ્ફલા વ્રતધારણં ચ ફલ્ગુ એવ વર્તતે ઇતિ
સમ્યગ્દર્શનવિશુદ્ધિસન્નિધાનાદેવં ન મનસિ કરોતિ તસ્ય
મુનેરદર્શનપરીષદહજયો ભવતીત્યવસાનીયમ્ ।

અર્થ :-લાંબા ગાળાથી દીક્ષિત હોવા છતાં પણ
અવધિજ્ઞાન કે ઋદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે મુનિ વિચાર
નથી કરતો કે આ દીક્ષા નિષ્ફળ છે, વ્રતોનું ધારણ કરવું
વ્યર્થ છે વગેરે—તે મુનિને અદર્શન-પરીષદ-જય પ્રાપ્ત થાય
છે.

ઉત્તરાધ્યયન અ૦૨

પ્રજ્ઞા-પરીષદ :-

સે નૂળં મણ્ પુલ્લં, કમ્માણાણફલા કઢા ।

જેણાહં નાભિજાણામિ, પુટ્ટો કેણઇ કણહુઈ ॥ ૪૦ ॥

અહ પચ્છ ડહ્જ્જંતિ, કમ્માણાણફલાકઢા ।

એવમસાસિ અપ્પાણં, ણચ્છા કમ્મવિવાગયં ॥ ૪૧ ॥

અર્થ :- મેં થોડકસ પૂર્વકાળમાં અજ્ઞાન-રૂપ ફળ આપનારાં
કર્મો કર્યાં છે. તે કારણે જ હું કોઈ પૂછે તો પણ કંઈ જાણતો
નથી—જવાબ દેવાનું જાણતો નથી. પહેલાં કરેલાં અજ્ઞાનરૂપ
ફળ આપનારાં કર્મો પાકીને પછી ઉદયમાં આવે છે—એ રીતે
કર્મના વિપાકને જાણીને આત્માને આશ્વાસન આપવું.

અજ્ઞાન-પરીષદ :-

ળત્થિ ણૂણં પેરે લોણ, ડહ્ઢી વાવિ તવસ્સિણો ।

અદુવા વંચિઓ મિ ત્તિ, ડહ્ઢિ ભિક્ખૂ ણ ચિંતણ ॥ ૪૪ ॥

અભૂ જિણા અત્થિ જિણા, અદુવાવિ ભવિસ્સડ્ઢ ।

મુસં તે એવમાહંસુ, ડહ્ઢિ ભિક્ખૂ ન ચિંતણ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ :-ખરે જ પરલોક નથી, તપસ્વીની ઋદ્ધિ પણ
નથી, અથવા હું ઠગાઈ ગયો—ભિક્ષુ એવું ચિંતન ન કરે.
જિનો થયા હતા, જિનો છે અને જિનો થશે એવું જે કહે છે
તેઓ જૂઠું બોલે છે—ભિક્ષુ એવું ચિંતન ન કરે.

અજ્ઞાન-પરીષદ :-

નિરુદ્ધામ્મિ વિરઓ, મેહુણાઓ સુસંવુડો ।

જો સક્કલં નાભિજાણામિ, ધમ્મં કલ્લણ પાવગં ॥ ૪૨ ॥

તવોવહાણમાદાય, પડિમં પડિવજ્જઓ ।

એવં પિ વિહરઓ, મે છઠ્ઠમં ણ ણિયદ્દહ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ :- હું મૈથુનથી નિવૃત્ત થયો, ઇન્દ્રિયો અને મનનું
મેં સંવરણ કર્યું—એ બધું નિરર્થક છે. કેમકે ધર્મ કલ્યાણકારી
છે કે પાપકારી—તે હું સાક્ષાત્ જાણતો નથી.

તપસ્યા અને ઉપધાનને સ્વીકાર કરું છું, પ્રતિભાઓનું
પાલન કરું છું—એવી રીતે વિશેષ ચર્ચાપૂર્વક વિહાર કરવા
છતાં મારું છન્ન(જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મ) ખસતું નથી—એવું
ચિંતન ન કરે.

મૂલાચારમાં વિચિકિત્સાના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય-વિચિકિત્સા અને (૨) ભાવ-વિચિકિત્સા. ભાવ-વિચિકિત્સા અંતર્ગત બાવીસ પરીષદોનો ઉલ્લેખ થયો છે. તેમાં અરતિના સ્થાને અરતિ-રતિ, યાચનાના સ્થાને અયાચના અને દર્શનના સ્થાને અદર્શન-પરીષદ છે.^૧

આ બાવીસ પરીષદોના સ્વરૂપનાં અધ્યયનથી એમ જણાઈ આવે છે કે કેટલાક પરીષદો સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે ન હતા. તે જિનકલ્પ-પ્રતિમા સ્વીકાર કરનારા વિશેષ સંહનન અને ધૃતિ-યુક્ત મુનિઓ માટે હતા. શાન્ત્યાચાર્યે પણ આ વાતનો સંકેત કર્યો છે. તેમના અનુસાર અચેલ-પરીષદ (જ્યાં આપણે અચેલનો અર્થ નગ્નતા કરીએ છીએ) જિનકલ્પી મુનિઓ માટે તથા એવા સ્થવિરકલ્પી મુનિઓ માટે ગ્રાહ્ય છે કે જેમને વસ્ત્રો મળવા અત્યંત દુર્લભ છે, જેમની પાસે વસ્ત્રોનો અભાવ છે, જેમના વસ્ત્ર જીર્ણ થઈ ગયાં છે અથવા જે વરસાદ વગેરે વિના વસ્ત્ર-ધારણ નથી કરી શકતા અને તૃણસ્પર્શ-પરીષદ માત્ર જિનકલ્પી મુનિઓ માટે ગ્રાહ્ય છે.^૨

પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકામાં સર્વથા નગ્ન રહેવું તથા ચિકિત્સા ન કરાવવી, માત્ર જિનકલ્પી મુનિઓ માટે જ બતાવવામાં આવેલ છે.^૩

વ્યાખ્યાકારોએ બધા પરીષદોની સાથે કથાઓ જોડીને તેમને સુબોધ બનાવ્યા છે. કથાઓનો સંકેત નિર્યુક્તિમાં પણ મળે છે.

પરીષદ-ઉત્પત્તિના કારણો આ રીતે બતાવવામાં આવ્યા છે^૪ :-

પરીષદ	ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ કર્મ	પરીષદ	ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ કર્મ
૧. પ્રજ્ઞા	જ્ઞાનાવરણીય	૭. નિષદ્યા	ચારિત્ર મોહનીય
૨. અજ્ઞાન	"	૮. યાચના	"
૩. અલાભ	અન્તરાય	૯. આકોશ	"
૪. અરતિ	ચારિત્ર મોહનીય	૧૦. સત્કાર-પુરસ્કાર	"
૫. અચેલ	"	૧૧. દર્શન	દર્શન મોહનીય
૬. સ્ત્રી	"	૧૨. ક્ષુધા	વેદનીય

૧. મૂલાચાર, ૫.૭૨, ૭૩ : છુહતળ્હા સીદુળ્હા દંસમસયમચેલભાવો ય ।

અરદિ રદિ ઇત્થિ ચરિયા ણિસીધિયા સેજ્જ અક્કોસો ॥

વધજાયણં અલાહો રોગ તણપ્પાસ જલ્લસક્કારો ।

તહ ચેવ પળ્લપરિસહ અળ્લણામવંસણં ખમણં ॥

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨, ૧૩ : જિનકલ્પપ્રતિપત્તૌ સ્થવિરકલ્પેઽપિ દુર્લભવસ્ત્રાદૌ વા સર્વથા ચેલાભાવેન સતિ વા ચેલે વિના વર્ષાદિનિમિત્તમપ્રાવરણેન જીર્ણાદિવસ્ત્રતયા વા 'અચેલક' ઇતિ અવસ્ત્રોઽપિ ભવતિ ।

૩. એજન, પત્ર ૧૨૨ : જિનકલ્પિકાપેક્ષં ચૈતત્, સ્થવિરકલ્પિકાશ્ચ સાપેક્ષસંયમત્વાત્સેવન્તેઽપીતિ ।

૪. (ક) પ્રવચનસારોદ્ધાર, પત્ર ૧૧૩ : ગા૦ ૬૮૫-વૃત્તિ : ચેલસ્ય અભાવો અચેલં જિનકલ્પિકાદીનાં..... ।

(ખ) " પત્ર ૧૧૪ : ગા૦ ૬૮૬-વૃત્તિ : જ્વરકાસશ્વાસાદિકે સત્યપિ ન ગચ્છન્નિગંતા જિનકલ્પિકાદયશ્ચિકિત્સાવિધાપને પ્રવર્તન્તે ।

૫. ઉત્તસાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૭૩-૭૮ :

ળાળાવરણે વેણ મોહંમિ ય અન્તરાદિણ ચેવ ।

પત્તાત્રાણપરિસહા ળાળાવરણંમિ હુંતિ દુન્નેણ ।

અરૂં અચેલ ઇત્થી નિસીધિયા જાયણા ય અક્કોસે ।

અરૂંદિ દુગુંહાણ પુંવેય ભયસ્સ ચેવ માણસ્સ ।

દંસણમોહે દંસણપરીસહો નિયમસો ભવે ઇક્કો ।

પંચેવ આળ્લુપ્પવી ચરિયા સિજ્જા વહેવ (ય) રોગે ય ।

એણું બાવીસં પરીસહા હુંતિ ળાવલ્લા ॥

ઇક્કો ય અંતરાણ અલાહપરીસહો હોદિ ॥

સક્કારપુરકારે ચરિત્તમોહંમિ સત્તેણ ॥

કોહસ્સ ય લોહસ્સ ય ઉદણ પરીસહા સત્ત ॥

સેસા પરીસહા ખલ્લુ ઇક્કારસ વેયણીજ્જંમિ ॥

તણપ્પાસજલ્લમેવ વ ઇક્કારસ વેયણીજ્જંમિ ॥

પરીષદ	ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ કર્મ	પરીષદ	ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ કર્મ
૧૩. પિપાસા	વેદનીય	૧૮. શય્યા	વેદનીય
૧૪. શીત	"	૧૯. વધ	"
૧૫. ઉષ્ણ	"	૨૦. રોગ	"
૧૬. દંશ-મશક	"	૨૧. તૃણ-સ્પર્શ	"
૧૭. ચર્ચા	"	૨૨. જલ્લ	"

આ અથા પરીષદો નવમા ગુણસ્થાન સુધી થઈ શકે છે. દશમા ગુણસ્થાનમાં ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉદયમાં આવવાથી થનાર અરતિ વગેરે સાત પરીષદો તથા દર્શન-મોહનીય વડે ઉત્પન્ન દર્શન-પરીષદને છોડીને બાકીના ચૌદ પરીષદો થાય છે. છબસ્થ વીતરાગ એટલે કે અગિયારમા-બારમા ગુણસ્થાનમાં રહેલા મુનિમાં પણ આ જ ચૌદ પરીષદો હોઈ શકે છે. કેવળીમાં માત્ર વેદનીય-કર્મના ઉદયથી થનાર અગિયાર પરીષદો મળે છે.^૧

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં એક સાથે ઓગણીસ પરીષદ માન્યા છે. જેમકે—શીત અને ઉષ્ણમાંથી કોઈ એક હોય છે. શય્યા-પરીષદના થવા વખતે નિષદ્યા અને ચર્ચા-પરીષદ હોતા નથી. નિષદ્યા-પરીષદ હોય ત્યારે શય્યા અને ચર્ચા-પરીષદ હોતા નથી.^૨

બૌદ્ધ-ભિક્ષુઓ કાય-ક્લેશને મહત્ત્વ નથી આપતા પરંતુ પરીષદ-સહનની સ્થિતિનો તેઓ પણ અસ્વીકાર નથી કરતા. સ્વયં મહાત્મા બુદ્ધે કહ્યું છે—“મુનિ શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, પીપાસા, વાત, આતપ, દંશ અને સરીસૃપનો સામનો કરીને ખડ્ગ-વિષાણની માફક એકલો વિહાર કરે.”^૩

આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં પરીષદના બે વિભાગો છે :-

૧. શીત—મંદ પરિણામવાળા. જેમકે—ઢીપરીષદ અને સત્કાર-પરીષદ. આ બંને અનુકૂળ પરીષદો છે.

૨. ઉષ્ણ—તીવ્ર પરિણામવાળા. બાકીના વીસ. આ પ્રતિકૂળ પરીષદો છે.

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં પરીષદોના વિવેચનરૂપે મુનિ-ચર્યાનું અત્યન્ત મહત્ત્વપૂર્ણ નિરૂપણ થયું છે.

૧. ઉત્તસાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૭૮ ।

૨. (ક) તત્ત્વાર્થસૂત્ર. ૧/૧૭ : એકાદયો ભાજ્યા યુગપદેકસ્મિન્નેકોનવિંશતિઃ ।

(ખ) તત્ત્વાર્થસૂત્ર (શ્રુતસાગરીય), પૃ. ૨૧૧ : શીતોષ્ણપરીષદયોર્મધ્યે અન્યતરો ભવતિ શીતમુષ્ણો વા । શય્યાપરીષદે સતિ નિષદ્યાચર્યે ન ભવતઃ, નિષદ્યાપરીષદે શય્યાચર્યે દ્વૌ ન ભવતઃ, ચર્ચાપરીષદે શય્યાનિષદ્યો દ્વૌ ન ભવતઃ । ઇતિ ત્રયાણામસમ્ભવે એકોનવિંશતિ-રેકસ્મિન્ યુગપદ્ ભવતિ ।

૩. સુત્તનિપાત, ઝગવગ્ગ, ૩/૧૮ : સીતં ચ ઉપહં ચ ખુદં પિપાસં, વાતાતપે ડંસસિસિપે ચ ।

મહ્વાનિપેતાનિ અભિસંભવિત્વા, એકો ચરે ચગ્ગવિસાણકપ્પો ॥

૪. આચારાંગ નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૦૨, ૨૦૩ : ઇત્થી સક્કાર પરિસહા ય, દો ભાવ-સીયલા એ ॥

સેસા વીસં ઉપ્પહા, પરીસહા હોંતિ ણાયલ્લા ॥

જે તિલ્લપ્પરિણામા, પરીસહા તે ભવન્તિ ઉપ્પહા ડ ।

જે મન્દપ્પરિણામા, પરીસહા તે ભવે સીયા ॥

બીયં અજ્ઞયણં : દ્વિતીય અધ્યયન પરીસહ પવિભત્તી : પરીષહ-પ્રવિભક્તિ

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

સૂ૦ ૧—સુયં મે આસં ! તેણં
ભગવયા એવમકલાયં —

ઇહં ખલુ બાવીસં પરીસહા
સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં
કાસવેણં પવેડયા, જે ભિક્ખુ
સોચ્ચા, નચ્ચા, જિચ્ચા, અભિભૂય
ભિક્ખાચરિયાણ પરિવ્વયન્તો પુટ્થે નો
વિહન્નેજ્જા ।

સૂ૦ ૨—કયરે તે ખલુ બાવીસં
પરીસહા સમણેણં ભગવયા
મહાવીરેણં કાસવેણં પવેડયા ? જે
ભિક્ખુ સોચ્ચા, નચ્ચા, જિચ્ચા,
અભિભૂય ભિક્ખાચરિયાણ
પરિવ્વયન્તો પુટ્થે નો વિહન્નેજ્જા ।

સૂ૦ ૩—ઇમે તે ખલુ બાવીસં
પરીસહા સમણેણં ભગવયા
મહાવીરેણં કાસવેણં પવેડયા, જે
ભિક્ખુ સોચ્ચા, નચ્ચા, જિચ્ચા,
અભિભૂય ભિક્ખાચરિયાણ
પરિવ્વયન્તો પુટ્થે નો વિહન્નેજ્જા, તં
જહા—

૧. ડિગ્ગિછાપરીષહે, ૨. પિવાસા-
પરીસહે, ૩. સીયપરીસહે, ૪.
અસિણપરીસહે, ૫. દંસમમયપરીસહે,
૬. અચેલપરીસહે, ૭. અરહપરીસહે,
૮. ઇત્થીપરીસહે, ૯. ચરિયાપરીસહે,
૧૦. નિસીહિયાપરીસહે, ૧૧.
સેજ્જાપરીસહે, ૧૨. અક્કોસપરીસહે,

શ્રુતં મયા આયુષ્વન્ ! તેન
ભગવતા એવમાલ્યાતમ્ —

ઇહં ખલુ દ્વાવિંશતિઃ પરીષહાઃ
શ્રમણેન ભગવતા મહાવીરેણ
કાશ્યપેન પ્રવેદિતાઃ, યાન્ ભિક્ષુઃ
શ્રુત્વા, જાત્વા, ચિત્વા, અભિભૂય
ભિક્ષાચર્યયા પરિવ્રજન્ સ્પૃષ્ઠે નો
વિહન્યેત ।

કતરે તે ખલુ દ્વાવિંશતિઃ
પરીષહાઃ શ્રમણેન ભગવતા
મહાવીરેણ કાશ્યપેન પ્રવેદિતાઃ ?
યાન્ ભિક્ષુઃ શ્રુત્વા, જાત્વા, ચિત્વા,
અભિભૂય ભિક્ષાચર્યયા પરિવ્રજન્
સ્પૃષ્ઠે નો વિહન્યેત ।

ઇમે તે ખલુ દ્વાવિંશતિઃ પરીસહાઃ
શ્રમણેન ભગવતા મહાવીરેણ
કાશ્યપેન પ્રવેદિતાઃ, યાન્ ભિક્ષુઃ
શ્રુત્વા, જાત્વા, ચિત્વા, અભિભૂય
ભિક્ષાચર્યયા પરિવ્રજન્ સ્પૃષ્ઠે નો
વિહન્યેત । તદ્વથા—

૧. 'દિગ્ગિછા' પરીષહઃ, ૨.
પિપાસાપરીષહઃ, ૩. શીતપરીષહઃ,
૪. ઉષ્ણપરીષહઃ, ૫. દંશમશક
પરીષહઃ, ૬. અચેલપરીષહઃ, ૭.
અરતિપરીષહઃ, ૮. સ્ત્રીપરીષહઃ,
૯. ચર્યાપરીષહઃ, ૧૦. નિષીધિકા
(નિષદ્યા?) પરીષહઃ, ૧૧. શય્યા-

સૂ૦ ૧—આયુષ્યમાન ! મેં સાંભળ્યું છે, ભગવાને આમ
કહ્યું હતું—નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનમાં બાવીસ પરીષહો હોય છે, જે
કશ્યપ-ગોત્રીય શ્રમણ ભગવાન મહાવીર દ્વારા સમજાવાયા
છે, જેને સાંભળીને, જાણીને, અભ્યાસ વડે પરિચય કરીને,
પરાજિત કરીને ભિક્ષાચર્યા માટે પર્યટન કરતો મુનિ તેમનો
સંપર્ક થતાં વિચલિત થતો નથી.

સૂ૦ ૨—કશ્યપગોત્રીય શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વડે
પ્રવેદિત તે બાવીસ પરીષહો કયા છે? જેને સાંભળીને,
જાણીને, અભ્યાસ દ્વારા પરિચય કરીને, પરાજિત કરીને,
ભિક્ષાચર્યા માટે પર્યટન કરતો મુનિ તેમનો સંપર્ક થતાં
વિચલિત થતો નથી.

સૂ૦ ૩—તે બાવીસ પરીષહો આ પ્રમાણે છે, જે
કશ્યપગોત્રીય શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વડે પ્રવેદિત છે,
જેને સાંભળીને, જાણીને, અભ્યાસ દ્વારા પરિચય કરીને,
પરાજિત કરીને ભિક્ષાચર્યા માટે પર્યટન કરતો મુનિ તેમનો
સંપર્ક થતાં વિચલિત થતો નથી. જેમકે—

૧. કુધા પરીષહ ૧૦. નિપદ્યા પરીષહ
૨. પિપાસા પરીષહ ૧૧. શય્યા પરીષહ
૩. શીત પરીષહ ૧૨. અકોશ પરીષહ
૪. ઉષ્ણ પરીષહ ૧૩. વધ પરીષહ
૫. દંશમશક પરીષહ ૧૪. યાચના પરીષહ
૬. અચેલ પરીષહ ૧૫. અલાભ પરીષહ
૭. અરતિ પરીષહ ૧૬. રોગ પરીષહ

૧૩. વહપરીસહે, ૧૪. જાયણાપરીસહે, ૧૫. અભાપરીસહે, ૧૬. રોગપરીસહે, ૧૭. તણાપરીસહે, ૧૮. જલ્લપરીસહે, ૧૯. સક્કારપુરસ્કારપરીસહે, ૨૦. પન્નાપરીસહે, ૨૧. અન્નાપરીસહે, ૨૨. દંસણપરીસહે ।

પરીષહઃ, ૧૨. આકોશપરીષહઃ, ૧૩. વધપરીષહઃ, ૧૪. યાચના-પરીષહઃ, ૧૫. અભાપરીષહઃ, ૧૬. રોગપરીષહઃ, ૧૭. તૂળસ્પર્શપરીષહઃ, ૧૮. 'જલ્લ'પરીષહઃ, ૧૯. સત્કારપુરસ્કારપરીષહઃ, ૨૦. પ્રજ્ઞાપરીષહઃ, ૨૧. અજ્ઞાનપરીષહઃ, ૨૨. દર્શન-પરીષહઃ ।

૮. સ્ત્રી પરીષહ ૧૭. તૃણસ્પર્શ પરીષહ
૯. ચર્યા પરીષહ ૧૮. જલ્લ પરીષહ
૧૯. સત્કાર-પુરસ્કાર પરીષહ ૨૦. પ્રજ્ઞા પરીષહ
૨૧. અજ્ઞાન પરીષહ ૨૨. દર્શન પરીષહ

૧. પરીસહાણં પ્રવિભત્તી
કાસવેણં પવેદયા ।
તં મે ઉદાહરિસ્સામિ
આણુપુલ્લિ સુણેહ મે ॥

પરીષહાણં પ્રવિભક્તિઃ
કાશ્યપેન પ્રવેદિતા ।
તાં ભવતામુદાહરિષ્યામિ
આનુપૂર્વ્યા શૃણુત મે ॥

૧. પરીષહોનો જે વિભાગ કશ્યપ-ગોત્રીય ભગવાન મહાવીર વડે પ્રવેદિત કે પ્રરૂપિત છે તે હું કમવાર કહું છું. તુ મને સાંભળ. •

(૧) દિર્ગિછાપરીસહે

(૧) 'દિર્ગિછા' પરીષહઃ

(૧) શુધા પરીષહ

૨. દિર્ગિછાપરિગ્દે દેહે
તવસ્વી મિશ્વુ ધામવં ।
ન છિદે ન છિન્દાવણ
ન પણ ન પથાવણ ॥

'દિર્ગિછા' પરિગતે દેહે
તવસ્વી મિશ્વુઃ સ્થામવાન્ ।
ન છિન્દ્યાત્ ન છેદયેત્
ન પચેત્ ન પાચયેત્ ॥

૨. દેહમાં શુધા(ભૂખ) વ્યાપ્ત થઈ જતાં તપસ્વી અને પ્રાણવાન મિશ્વુ ફળ વગેરેનું છેદન ન કરે, ન કરાવે. ન તેમને પકાવે અને પકાવે. ૩

૩. કાલીપલ્લંગસંકાસે
કિસે ધમણિસંતણે ।
માયણ્ણે અસણપાણાસ્સ
અદીણમણસો ચરે ॥

કાલીપર્વાદ્ગસદ્ગાશઃ
કૃશો ધ્રમનિસન્તતઃ ।
માત્રજ્ઞોઽશનપાનયોઃ
અદીનમનાશ્ચરેત્ ॥

૩. શરીરના અંગો ભૂખથી સૂકારીને કાકજંઘા નામના ઘાસ જેવાં દુર્બળ થઈ જાય, શરીર કૃશ થઈ જાય, નસોનું ખોખું માત્ર બાકી રહી જાય તો પણ આહાર-પાણીની મર્યાદા જાણનાર સાધુ અદીનભાવે વિહાર કરે.

(૨) પિવાસાપરીસહે

(૨) પિપાસાપરીષહઃ

(૨) પિપાસા પરીષહ

૪. તઓ પુટ્ઠો પિવાસાણ
દોગુંછી લજ્જસંજણે ।
સીઓદગં ન સેવિજ્જા
વિયડસ્સેસણં ચરે ॥

તતઃ સ્પૃષ્ટઃ પિપાસયા
જુગુપ્સી લજ્જાસંયતઃ ।
શીતોદકં ન સેવેત
'વિયડસ્સ' ઇષણં ચરેત્ ॥

૪. અહિંસક અથવા કરુણાશીલ, લજ્જાવાન, સંયમી સાધુ તરસથી પીડાવા છતાં પણ સચિત્ત પાણીનું સેવન ન કરે, પરંતુ પ્રાસુક જળની એપણા કરે.

૫. છિન્નાવાણસુ પંથેસુ
આરે સુપિવાસિણે ।
પરિસુક્કમુદેદીણે
તં તિતિક્ખે પરીસહં ॥

છિન્નાપાતેષુ પથિયુ
આતુરઃ સુપિપાસિતઃ ।
પરિશુષ્કમુખોઽદીનઃ
તં તિતિક્ષેત પરીષહમ્ ॥

૫. નિર્જન માર્ગમાં જતી વખતે તરસથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ જવા છતાં, મોઢું સૂકાઈ જવા છતાં પણ સ.ધુ અદીનભાવથી પીપાસા પરીષહ સહન કરે. ૩

(૩) સીયપરીસહે

૬. ચરતં વિરયં લૂહં
સીયં ફુમઇ ઇગયા ।
નાઇવેલં મુળી ગચ્છે
સોચ્ચાણં જિણસાસણં ॥

(૩) શીતપરીષહઃ

ચરન્તં વિરતં રૂક્ષં
શીતં સ્પૃશતિ એકદા ।
નાતિવેલં મુનિર્ગચ્છેત્
શ્રુત્વા જિનશાસનમ્ ॥

(૩) શીત પરીષદ

૬. વિહાર કરતાં વિરત અને રૂક્ષ શરીરવાળા સાધુને^{૧૬}
શિયાળામાં ઠંડી સતાવે છે. છતાં પણ તે જિન-શાસન
સાંભળીને (આગમના ઉપદેશને ધ્યાનમાં રાખીને) સ્વધ્યાય
વગેરેની વેળા (અથવા મર્યાદા) નું ઉલ્લંઘન ન કરે.^{૧૭}

૭. ન મે નિવારયં અત્થિ
છવિત્તાણં ન વિજ્જઈ ।
અહં તુ અર્ગિં સેવામિ
ઇઇ ભિક્ખૂ ન ચિંતે ॥

ન મે નિવારણમસ્તિ
છવિત્રાણં ન વિદ્યતે ।
અહં તુ અર્ગિં સેવે
ઇતિ ભિક્ષુર્ન ચિન્તયેત્ ॥

૭. ઠંડીથી પીડિત થવા છતાં મુનિ એવું ન વિચારે—મારી
પાસે ઠંડીનું નિવારણ કરનાર ઘર વગેરે નથી અને છવિત્રાણ
(વસ્ત્ર, કામળો વગેરે) પણ નથી, એટલા માટે હું અગ્નિનું
સેવન કરું.

(૪) ડંસણપરીસહે

૮. ડંસણપરિયાવેણં
પરિદાહેણ તજ્જિએ ।
ધિંસુ વા પરિયાવેણં
સાયં નો પરિદેવે ॥

(૪) ડણપરીષહઃ

ડણપરિતાપેન
પરિદાહેન તર્જિતઃ ।
ગ્રીષ્મે વા પરિતાપેન
સાતં નો પરિદેવેત્ ॥

(૪) ડણ પરીષદ

૮. ગરમ ધૂળ વગેરેની પીડા, પરસેવો, મેલ કે તરસની
પીડા^{૧૮} અથવા ગ્રીષ્મકાલીન સૂર્યના પરિતાપથી અત્યંત
પીડિત થવા છતાં પણ મુનિ સુખ માટે વિલાપ ન કરે—
આકુળવ્યાકુળ ન બને.

૯. ડણહાહિત્તે મેહાવી
સિણાણં નો વિ પત્થે ।
ગાયં નો પરિસિચેજ્જા
ન વીએજ્જા ય અપ્પયં ॥

ડણાહિત્તે મેઘાવી
સ્નાનં નો અપિ પ્રાર્થયેત્ ।
ગાત્રં નો પરિષિચ્ચેત્
ન વીજયેચ્ચાત્મકમ્ ॥

૯. ગરમીથી સંતપ્ત થવા છતાં પણ મેઘાવી^{૧૯} મુનિ સ્નાનની
ઈચ્છા ન કરે, શરીરને ભીનું ન કરે, પંખા વડે શરીરને હવા
ન નાખે.

(૫) દંસમસયપરીસહે

૧૦. પુઢો ય દંસમસઈહિ
સમરેવ મહામુળી ।
નાગો સંગામસીસે વા
સૂરો અભિહણે પરં ॥

(૫) દંશમશક પરીષહઃ

સ્પૃષ્ઠ દંશમશકૈઃ
સમ એવ મહામુનિઃ ।
નાગઃ સંગ્રામશોર્ષે ઇવ
શૂરોઽભિહન્યાત્ પરમ્ ॥

(૫) દંશમશક પરીષદ

૧૦. ડાંસ અને મચ્છરનો ઉપદ્રવ થવા છતાં પણ મહામુનિ
સમભાવમાં રહે^{૨૦}, કોષ વગેરેનું તેવી જ રીતે દમન કરે
જેવી રીતે યુદ્ધમાં આગળના ભાગે રહેલો શૂરવીર^{૨૧} હાથી
બાણોને ન ગણકારતાં શત્રુઓને હણે છે.

૧૧. ન સંતસે ન વારેજ્જા
મણં પિ ન પઓસે ।
એવેહે ન હણે પાણે
ભુંજંતે મંસસોણિયં ॥

ન સંત્રસેત્ ન વારયેત્
મનો પિ ન પ્રદોષયેત્ ।
એવેક્ષેત ન હન્યાત્ પ્રાણાન્
ભુજ્જાનાન્માંસશોણિતમ્ ॥

૧૧. ભિક્ષુ તે ડાંસ-મચ્છરોથી સંત્રસ્ત ન બને^{૨૨}, તેમને દૂર
કરે નહીં.^{૨૩} મનમાં પણ તેમના પ્રત્યે દ્વેષ ન લાવે. માંસ
અને રક્ત ખાવા-પીવા છતાં પણ તેમની ઉપેક્ષા કરે^{૨૪}, પરંતુ
તેમને મારે નહીં.^{૨૫}

(૬) અચેલપરીસહે

૧૨. પરિજુણોહિ વત્થેહિ
હોક્ખામિ ત્તિ અચેલે ।
અદુવા સચેલે હોક્ખં
ઇઇ ભિક્ખૂ ન ચિંતે ॥

(૬) અચેલપરીષહઃ

પરિજોર્ણૈર્વસ્ત્રૈઃ
ભવિષ્યામીત્યચેલકઃ ।
અથવા સચેલકો ભવિષ્યામિ
ઇતિ ભિક્ષુર્ન ચિન્તયેત્ ॥

(૬) અચેલ પરીષદ

૧૨. 'વસ્ત્ર ફાટી ગયાં છે એટલા માટે હું અચેલ થઈ જઈશ
અથવા વસ્ત્ર મળશે તો પાછો હું સચેલ થઈ જઈશ'—મુનિ
એવું ન વિચારે. (દીનતા અને હર્ષ બંને પ્રકારના ભાવ ન
લાવે.)

૧૩. એગયાચેલે હોડ
સચેલે યાવિ એગયા ।
એયં ધમ્માહિયં નચ્ચા
નાણી નો પરિદેવે ॥

એકદાડચેલેકો ભવતિ
સચેલેશ્ચાપિ એકદા ।
એતદ્ધર્મહિતં જ્ઞાત્વા
જ્ઞાની નો પરિદેવેત ॥

૧૩. જિનકલ્પ-દશામાં અથવા વચ્ચ ન મળવાથી મુનિ અચેલક પણ બને છે અને સ્થવિરકલ્પ-દશામાં તે સચેલક પણ બને છે. અવસ્થાભેદ અનુસાર આ બંને (સચેલત્વ અને અચેલત્વ)ને યતિધર્મ માટે હિતકારી માની જ્ઞાની મુનિ વચ્ચ ન મળતાં દીન ન બને. ^{૩૦}

(૭) અરહપરીસહે

(૭) અરતિપરીષહ:

(૭) અરતિ પરીષહ

૧૪. ગામાણુગામં રીયંતં
અણગારં અર્કિચણં ।
અરહં અણુપ્પવિસે
તં તિતિક્કહે પરીસહં ॥

ગ્રામાનુગ્રામં રીયમાણં
અનગારમકિચ્ચનમ્ ।
અરતિરુપ્પવિસેત્
તં તિતિક્કેત પરીષહમ્ ॥

૧૪. એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરતાં અર્કિચન મુનિના ચિત્તામાં અરતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તે અરતિ પરીષહને સહન કરી લે. ^{૩૧}

૧૫. અરહં પિદ્ધુઓ કિચ્ચા
વિરે આયરકિચ્ચા ।
ધમ્મારામે નિરાસંભે
ઉવસંતે મુણી ચરે ॥

અરતિ પુદ્ગલ: કૃત્વા
વિરત: આત્મચક્ષિત: ।
ધર્માર્ગમાં નિરાસંભ:
ઉપશાન્તો મુનિચ્છેત્ ॥

૧૫. હિસા વગેરેથી વિરત રહેનાર, આત્માની રક્ષા કરનાર^{૩૨}, ધર્મમાં રમણ કરનાર, અસત્-પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેનાર, ઉપશાન્ત મુનિ અરતિને દૂર કરીને વિહાર કરે. ^{૩૩}

(૮) ઇત્થીપરીસહે

(૮) સ્ત્રીપરીષહ:

(૮) સ્ત્રીપરીષહ

૧૬. સંગો એસ મણુસ્સાણં
જાઓ લોગંમિ ઇત્થિઓ ।
જસ્સ એયા પરિણાયા
સુકહં તસ્સ સામણ્ણં ॥

સંગ એ મનુષ્યાણં
યા લોકે સ્ત્રિય: ।
યસ્યૈતા: પરિજ્ઞાતા: ।
સુકરં તસ્ય શ્રામણ્યમ્ ॥

૧૬. “લોકમાં જે સ્ત્રીઓ છે, તે મનુષ્યોને માટે સંગ છે—લેખ છે”^{૩૪}—જે આ વાતને સમજી લે છે, તેના માટે શ્રામણ્ય સહેલું છે. ^{૩૫}

૧૭. એવમાદાય મેઘાવી
પંકમ્ભૂયા ઉ ઇત્થિઓ ।
નો તાર્હિ વિણિહાન્નેજ્જા
ચરેજ્જત્તગવેસે ॥

એવમાદાય મેઘાવી
પંકમ્ભૂતા: સ્ત્રિય: ।
નો તાર્હિવિનિહન્યાત્
ચરેદાત્મગવેષક: ॥

૧૭. “સ્ત્રીઓ બ્રહ્મચારી માટે કાદવ-કીચડ સમાન છે”—આવું જાણીને મેઘાવી મુનિ તેમનાથી પોતાના સંયમ-જીવનનો યાત ન થવા દે, પરંતુ આત્મ-ગવેષણ કરતાં કરતાં વિહાર કરે. ^{૩૬}

(૯) ચરિયાપરીસહે

(૯) ચર્યાપરીષહ:

(૯) ચર્યા પરીષહ

૧૮. એગ એવ ચરે લાઢે
અભિભૂય પરીસહે ।
ગામે વા નગરે વાવિ
નિગમે વા રાજહાણિ ॥

એક એવ ચરેદ્ લાઢ:
અભિભૂય પરીષહાન્ ।
ગ્રામે વા નગરે વાપિ
નિગમે વા રાજધાન્યામ્ ॥

૧૮. સંયમને માટે^{૩૭} જીવન-નિર્વાહ કરનાર મુનિ પરીષહોને જીતીને ગામમાં કે નગરમાં, નિગમમાં^{૩૮} કે રાજધાનીમાં એકલો^{૩૯} (રાજ-દ્વેષ રહિત થઈને) વિહાર કરે.

૧૯. અસમાણો ચરે ભિક્ખુ
નેવ કુજ્જા પરિગ્ગહં ।
અસંસત્તો ગિહત્થેહિં
અણિએઓ પરિવ્વા ॥

અસન્ ચરેદ્ ભિક્ષુ:
નૈવ કુર્યાત્ પરિગ્રહમ્ ।
અસંસક્તો ગૃહસ્થૈ:
અનિકેત: પરિવ્રજેત્ ॥

૧૯. મુનિ એક સ્થાન પર આશ્રમ બનાવીને ન બેસે^{૪૦} પરંતુ વિહાર કરતો રહે. ^{૪૧} ગામ વગેરે સાથે મમત્વ ન કરે, તેમનાથી બંધાઈ ન જાય. ગૃહસ્થો તરફ નિર્લિપ્ત રહે. અનિકેત (ગૃહ-મુક્ત) રહીને પરિવ્રજન (સાધુચર્યા) કરે. ^{૪૨}

(૧૦) નિસીહિયાપરીસહે

(૧૦) નિષીધિકાપરીષહઃ

(૧૦) નિષદ્યા પરીષહ

૨૦. સુસાળે સુત્રગારે વા
રુક્ષમૂલે વ એગઓ ।
અકુક્કુઓ નિસીએજ્જા
ન ય વિત્તાસે પરં ॥

શ્મશાને શૂન્યાગારે વા
વૃક્ષમૂલે વા એકકઃ ।
અકુક્કુચઃ નિષીદેત્
ન ચ વિત્તાસયેત્ પરમ્ ॥

૨૦. રાગ-દ્વેષ રહિત મુનિ ચંચળતાઓનો ત્યાગ કરતો^{૩૩}
સ્મશાન, શૂન્યગૃહ અથવા વૃક્ષના મૂળમાં^{૩૪}-વૃક્ષતળે બેસે.
બીજાઓને ત્રાસ ન આપે.^{૩૫}

૨૧. તત્થ સે ચિટ્ઠમાણસ્સ
ઉવસગ્ગાભિધારે ।
સંકામ્પીઓ ન ગચ્છેજ્જા
ઉટ્ઠિત્તા અન્નમાસણં ॥

તત્ર તસ્ય તિષ્ઠતઃ
ઉપસર્ગા અભિધારયેયુઃ ।
શંકામ્પીતો ન ગચ્છેત્
ઉત્થાયાન્યદાસનમ્ ॥

૨૧. ત્યાં બેઠેલા એવા તેને ઉપસર્ગો આવી પડે તો તે આવું
ચિંતન કરે—“આ બધાં મારું શું અનિષ્ટ કરશે ?” પરંતુ
અપકારની શંકાથી ડરીને ત્યાંથી ઊઠીને બીજા સ્થાને ન
જાય.^{૩૬}

(૧૧) સેજ્જાપરીસહે

(૧૧) શય્યાપરીષહ

(૧૧) શય્યા પરીષહ

૨૨. ઉચ્ચાવયાહિં સેજ્જાહિં
તવસ્સી ભિક્ખુ શ્યામવં ।
નાઙ્ગવેલં વિહરેજ્જા
પાવવિટ્ઠી વિહરંઈ ॥

ઉચ્ચાવચાભિઃ શય્યાભિઃ
તપસ્વી ભિક્ષુઃ સ્થામવાન્ ।
નાતિવેલં વિહન્યેત
પાપદૃષ્ટિર્વિહન્યતે ॥

૨૨. તપસ્વી અને પ્રાણવાન ભિક્ષુ ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ
ઉપાશ્રય પામીને^{૩૭} મર્યાદાનું અતિક્રમણ ન કરે (હર્ષ કે શોક
ન પામે)^{૩૮}. જે પાપદૃષ્ટિ હોય છે, તે વિહત થઈ જાય છે
(હર્ષ કે શોકથી ઘેરાઈ જાય છે)

૨૩. પઙ્ગરિક્કુવસ્સયં લઙ્કું
કલ્લાણં અદુ પાવગં ।
કિમેગરાયં કરિસ્સડ
એવં તત્થહિયાસે ॥

પ્રતિરિક્તમુપાશ્રયં લઙ્કા
કલ્યાણં અથવા પાપકમ્ ।
કિમેકરાત્રં કરિષ્યતિ
એવં તત્રાધ્યાસીત ॥

૨૩. પ્રતિરિક્ત (એકાંત) ઉપાશ્રય—ભલે પછી તે સુંદર
હોય કે અસુંદર—ને પામીને^{૩૯} “એક રાતમાં શું થઈ જવાનું
છે”^{૪૦}—એવું વિચારીને રહે, જે પણ સુખ-દુઃખ આવી પડે
તેને સહન કરે.^{૪૧}

(૧૨) અક્કોસપરીસહે

(૧૨) આક્રોશપરીષહઃ

(૧૨) આક્રોશ પરીષહ

૨૪. અક્કોસેજ્જ પપો ભિક્ખુ
ન તેસિં પડિસંજલે ।
સરિસો હોઙ્ગ બાલાણં
તમ્હા ભિક્ખુ ન સંજલે ॥

આક્રોશેત્ પપો ભિક્ષુ
ન તસ્મૈ પ્રતિસંજ્વલેત્ ।
સદ્વશો ભવતિ બાલાનાં
તસ્માદ્ ભિક્ષુર્ન સંજ્વલેત્ ॥

૨૪. કોઈ મનુષ્ય સાધુને ગાળ દે તો તે તેના તરફ ક્રોધ^{૪૨}
ન કરે. ક્રોધ કરનાર ભિક્ષુ બાળકો (અજ્ઞાનીઓ)ની જેવો
બની જાય છે^{૪૩}, એટલા માટે સાધુ ક્રોધ ન કરે.

૨૫. સોચ્ચાણં ફરુસા ભાસા
દારુણા ગામકંટગા ।
તુસિણીઓ ઉવેહેજ્જા
ન તાઓ મણસીકરે ॥

શ્રુત્વા પરુષાઃ ભાષાઃ ।
દારુણાઃ ગ્રામકન્ટકાઃ ।
તૂષ્ણીક ઉપેક્ષેત
ન તાઃ મનીકુર્યાત્ ।

૨૫. મુનિ કઠોર, દારુણ અને ગ્રામ-કંટક^{૪૪} (કર્ણકંટક—
કાનને ખૂંચનારી) ભાષા સાંભળીને મૌન રહીને તેની ઉપેક્ષા
કરે^{૪૫}, તેને મનમાં ન લાવે.^{૪૬}

(૧૩) વહપરીસહે

(૧૩) વધપરીષહઃ

(૧૩) વધ પરીષહ

૨૬. હઓ ન સંજલે ભિક્ખુ
મણં પિ ન પપોસે ।
તિતિક્ખં પરમં નચ્ચા
ભિક્ખુધમ્મં વિચિંતે ॥

હતો ન સંજ્વલેદ્ ભિક્ષુઃ
મનો પિ ન પ્રદોષયેત્ ।
તિતિક્ષાં પરમાં જ્ઞાત્વા
ભિક્ષુધર્મં વિચિન્તયેત્ ॥

૨૬. પોતાને મારવામાં આવે તો પણ મુનિ ક્રોધ^{૪૭} ન કરે,
મનમાં પણ દ્વેષ ન લાવે. પરમ^{૪૮} તિતિક્ષા જાણીને મુનિ-
ધર્મ^{૪૯}નું ચિંતન કરે.

૨૭. સમણં સંજયં દંતં
હણેજ્જા કોઢ કથ્થઈ ।
નત્થિ જીવસ્સ નાસુ ત્તિ
એવં પેહેજ્જ સંજણ ॥

(૧૪) જાયણાપરીસહે

શ્રમણં સંયતં દાન્તં
હન્યાત્ કોઽપિ કુત્રચિત્ ।
નાસ્તિ જીવસ્ય નાશ ઇતિ
એવં પ્રેક્ષેત સંયતઃ ॥

(૧૪) યાચનાપરીષદઃ

૨૭. સંયત અને દાન્ત શ્રમણને^{૪૦} કોઈ ક્યાંક મારે તો તે
“આત્માનો નાશ નથી થતો”^{૪૧}—એવું ચિંતન કરે, પણ
બદલાની ભાવના ન રાખે.^{૪૨}

(૧૪) યાચના પરીષદ

૨૮. દુક્કરં खलु भो ! निच्चं
अणगारस्स भिक्खुणो ।
सर्वं से जाइयं होइ
नत्थि किंचि अजाइयं ॥

(૧૫) અલાભપરીસહે

दुष्करं खलु भो ! नित्यम्
अनगारस्य भिक्षोः ।
सर्वं तस्य याचितं भवति
नास्ति किंचिदयाचितम् ॥

(૧૫) અલાભપરીષદઃ

૨૮. અહો ! અણગાર ભિક્ષુની આ ચર્ચા કેટલી કઠણ છે કે
તેને જીવનભર બધું યાચનાથી જ મળે છે. તેની પાસે
અયાચિત કંઈ પણ હોતું નથી.^{૪૩}

(૧૫) અલાભ પરીષદ

૨૯. गोयराग्गपविट्ठस्स
पाणी नो सुप्पसारए ।
सेओ अगारवासु त्ति
इइ भिक्खू न चितए ॥

(૧૫) અલાભપરીસહે

गोचराग्रप्रविष्टस्य
प्राणिः नो सुप्रसारकः ।
श्रेयानगरवास इति
इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् ॥

(૧૫) અલાભપરીષદઃ

૨૯. ગોચરાગ્રમાં^{૪૪} પ્રવેશેલાં મુનિ માટે ગૃહસ્થો સામે હાથ
ફેલાવવો સરળ નથી.^{૪૫} એટલે “ગૃહસ્થવાસ જ શ્રેયસ્કર
છે”^{૪૬}—મુનિ એવું ચિંતન ન કરે.

(૧૫) અલાભ પરીષદ

૩૦. परेषु घासमेसेज्जा
भोयणे परिणिट्ठिए ।
लब्धे पिण्डे अलब्धे वा
नाणुतप्पेज्ज संजए ॥

(૧૬) રોગપરીસહે

परेषु घासमेपयेत्
भोजने परिनिष्ठिते ।
लब्धे पिण्डे अलब्धे वा
नानुतपेत् संयतः ॥

(૧૬) રોગપરીષદઃ

૩૦. ગૃહસ્થોના ઘેર ભોજન તૈયાર થઈ જાય પછી મુનિ
તેની એપણા કરે. આહાર ઘોડોક મળે કે ન મળે પણ સંયમ
મુનિ અનુતાપ ન કરે.^{૪૭}

(૧૬) રોગ પરીષદ

૩૧. अज्जेवाहं न लब्भामि
अवि लाभो सुए सिया ।
जो एवं पडिसंविक्खे
अलाभो तं न तज्जए ॥

(૧૬) રોગપરીસહે

अद्यैवाहं न लभे
अपि लाभः श्वः स्यात् ।
य एवं प्रतिसंवीक्षते
अलाभस्तं न तर्जयति ॥

(૧૬) રોગપરીષદઃ

૩૧. “આજ મને ભિક્ષા નથી મળી, પણ સંભવ છે કે કાલે
મળી જાય”^{૪૮}—જે આવી રીતે વિચારે છે, તેને અલાભ
સતાવતો નથી.^{૪૯}

(૧૬) રોગ પરીષદ

૩૨. नच्चा उप्पइयं दुक्खं
वेयणाए दुहट्ठिए ।
अदीणो थावए पन्नं
पुट्ठो तत्थ हिवासाए ॥

(૧૬) રોગપરીસહે

ज्ञात्वोत्पतितं दुःखं
वेदनया दुःखादितः ।
अदीनः स्थापयेत् प्रज्ञां
स्पृष्टस्तत्राऽऽयासीत् ॥

(૧૬) રોગપરીષદઃ

૩૨. રોગને^{૫૦} પેદા થયેલો જાણીને તથા વેદનાથી પીડાવા
છતાં દીન ન બને. વ્યાધિથી વિચલિત થતી પ્રજાને સ્થિર
બનાવે અને આવેલા દુઃખને સમભાવપૂર્વક સહન કરે.^{૫૧}

(૧૬) રોગ પરીષદ

૩૩. तेगिच्छं नाभिनंदेज्जा
संचिक्खत्तगवेसए ।
एयं खु तस्स सामण्णं
जं न कुज्जा न कारवे ॥

(૧૬) રોગપરીસહે

चिकित्सां नाभिनन्देत्
संतिष्ठेतात्मगवेपकः ।
एतत् खलु तस्य श्रामण्यं
यत्र कुर्यात् न कारयेत् ॥

(૧૬) રોગપરીષદઃ

૩૩. આત્મ-ગવેપક મુનિ ચિકિત્સાનું અનુમોદન ન કરે.
રોગ આવી પડતાં સમાધિપૂર્વક રહે.^{૫૨} તેનું શ્રામણ્ય એમાં
છે કે તે રોગ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ ચિકિત્સા ન કરે, ન
કરાવે.^{૫૩}

(૧૬) રોગ પરીષદ

(૧૭) તળપાસ પરીસહે

(૧૭) તૃણસ્પર્શપરીષદઃ

(૧૭) તૃણસ્પર્શ પરીષદ

૩૪. અચેલગસ્સ લહસ્સ
સંજયસ્સ તવસ્સિણો ।
તળોસુ સયમાણસ્સ
હુજ્જા ગાયવિરાહણા ॥

અચેલકસ્ય રુક્ષસ્ય
સંયતસ્ય તપસ્વિનઃ ।
તૃણેષુ શયાનસ્ય
ભવેદ ગાત્રવિરાધના ॥

૩૪. અચેલક અને સુકલકડી શરીરવાળા સંયત તપસ્વીને
ઘાસ ઉપર સૂવાથી શરીરમાં ઘાસ ખૂંચવાથી પીડા થાય છે.^{૧૭}

૩૫. આયવસ્સ નિવાણં
અડલા હવઙ્ગ વેયણા ।
એવં નચ્છા ન સેવંતિ
તંતુજં તળાતજ્જિયા ॥

આતપસ્ય નિવાતેન
અતુલા ભવતિ વેદના ।
એવં જાત્વા ન સેવન્તે
તંતુજં તૃણતર્જિતાઃ ॥

૩૫. ગરમી પડતાં અતુલ વેદના થાય છે^{૧૮}—આમ જાણીને
પણ ઘાસથી પીડિત મુનિ વસ્ત્રનું^{૧૯} સેવન કરતા નથી.

(૧૮) જલપરીસહે

(૧૮) જલપરીષદઃ

(૧૮) જલ પરીષદ

૩૬. કિલિત્રગાણ મેઘાવી
પંકેણ વ રણ વા ।
ઘિંસુ વા પરિતાવેણ
સાયં નો પરિદેવણ ॥

કિલિત્રગાત્રો મેઘાવી
પંકેન વા રજસા વા ।
ગ્રીષ્મે વા પરિતાપેન
સાતં નો પરિદેવેત ॥

૩૬. મેલ, રજ^{૨૦} કે ગ્રીષ્મના પરિતાપથી^{૨૧} શરીર કિલિત્ર
(ભીનું કે મેલું) થઈ જવ. છતાં મેઘાવી મુનિ સુખને માટે
વિલાપ ન કરે.^{૨૨}

૩૭. વેણ્જ નિજ્જરાપેહી
આરિયં ધમ્મણ્ણુત્તરં ।
જાવ સરીરભેડ ત્તિ
જલ્લં કાણ ધારણ ॥

વેદયેન્ નિર્જરાપેક્ષી
આર્ય ધર્મમનુત્તરમ્ ।
યાવત્ શરીરભેદ ઇતિ
'જલ્લં' કાયેન ધારયેત્ ॥

૩૭. નિર્જરાર્થી મુનિ અનુત્તર આર્ય-ધર્મ (શ્રુત-ચારિત્ર-
ધર્મ)ને પામીને દેહ-નાશ સુધી શરીર ઉપર 'જલ્લ' (પરસેવાથી પેદા થતો મેલ) ધારણ કરે અને તેનાથી થતા
પરીષદને સહન કરે.

(૧૯) સત્કારપુરસ્કારપરીસહે

(૧૯) સત્કારપુરસ્કાર પરીષદઃ

(૧૯) સત્કાર-પુરસ્કાર પરીષદ

૩૮. અભિવાયણમભ્બુદ્ધાણં
સામી કુજ્જા નિમંતણં ।
જે તાઈ પઢિસેવંતિ
ન તેસિ પીહણ મુણી ॥

અભિવાદનમભ્યુત્થાનં
સ્વામી કુર્યાન્ નિમન્ત્રણમ્ ।
યે એતાનિ પ્રતિસેવન્તે
ન તેભ્યઃ સ્પૃહયેન્મુનિઃ ॥

૩૮. અભિવાદન, ઊભા થઈને બહુમાન આપવું તથા
'સ્વામી' સંબોધનથી સંબોધિત કરવું— ગૃહસ્થો આવા
પ્રકારની પ્રતિસેવના—સન્માન કરે છે, મુનિ આવા
સન્માનજનક વ્યવહારોની ઈચ્છા ન કરે.^{૨૩}

૩૯. અણુક્કસાઈ અપ્પિચ્છે
અણ્ણાણસી અત્તોલુણે ।
સેસુ નાણુગિજ્જેજ્જા
નાણુતપ્પેજ્જ પણ્ણવં ॥

અનુકષાયી અલ્પેચ્છઃ
અજ્ઞાતૈષી અતોલુપઃ ।
સેષેષુ નાણુગૃધ્યેત્
નાણુતપેત્ પ્રજ્ઞાવાન્ ॥

૩૯. અલ્પ કષાયવાળો, અલ્પ ઈચ્છાવાળો, અજ્ઞાત
કુળોમાંથી ભિક્ષા લેનાર^{૨૪}, અલોલુપ ભિક્ષુ રસોમાં ગૃહ ન
થાય. પ્રજ્ઞાવાન મુનિ ઓછાને સન્માનિત થતાં ઓછાને
અનુતાપ ન કરે.^{૨૫}

(૨૦) પળ્ણાપરીસહે

(૨૦) પ્રજ્ઞાપરીષદઃ

(૨૦) પ્રજ્ઞા પરીષદ

૪૦. સે નૂણં મણે પુલ્લં
કમ્માણાણફલા કડા ।
જેણાહં નાભિજાણામિ
પુટ્ઠો કેણઈ કણ્ઠહુઈ ॥

અથ નૂનં મયા પૂર્વં
કર્માણ્યજ્ઞાનફલાનિ કૃતાનિ ।
યેનાહં નાભિજાણામિ
પૃથઃ કેનચિત્ ક્વચિત્ ॥

૪૦. જરૂર મેં પૂર્વકાળમાં અજ્ઞાનરૂપ ફળ આપનારાં કર્મો
કર્યાં છે. તેમના જ કારણે હું કોઈ કંઈ પુછે તો કંઈ જાણતો
નથી—ઉત્તર આપવાનું જાણતો નથી.^{૨૬}

૪૧. અહ પચ્છા ઉદ્ગર્જંતિ
કમ્માણાણાફલા કડા ।
એવમસ્સાસિ અપ્પાણં
નચ્ચા કમ્મવિવાગયં ॥

(૨૧) અણ્ણાણપરીસહે

અથપશ્ચાદુદીર્યંતે
કર્માણ્યજ્ઞાનફલાનિ કૃતાનિ ।
એવમાશ્વાસયાત્માનં
જ્ઞાત્વા કર્મવિપાકકમ્ ॥

(૨૧) અજ્ઞાનપરીષહઃ

૪૧. “પહેલાં કરેલાં અજ્ઞાનરૂપ ફળ આપનારાં કર્મો પાક્યા પછી ઉદયમાં આવે છે”^{૪૧}—આ રીતે કર્મના વિપાકને જાણીને મુનિ આત્માને આશ્વાસન આપે.^{૪૨}

(૨૧) અજ્ઞાન પરીષહ

૪૨. નિરદુગમ્મિ વિરઓ
મેહુણાઓ સુસંવુડો ।
જો સમ્મં નાભિજાણામિ
ધમ્મં કલ્લાણ પાવરં ॥

(૨૨) દંસણપરીસહે

નિરર્થકો વિસ્તઃ
મૈથુનાત્સુસંવૃતઃ ।
યઃ સાક્ષાત્રાભિજ્ઞાનામિ
ધર્મ કલ્યાણ પાપકમ્ ॥

(૨૨) દર્શનપરીષહઃ

૪૨. હું મૈથુનથી નિવૃત્ત થયો,^{૪૩} ઈન્દ્રિયો અને મનનું મેં સંવરણ કર્યું—આ બધું નિરર્થક છે. કેમકે ધર્મ કલ્યાણકારી છે કે પાપકારી^{૪૪}—તે હું સાક્ષાત્ નથી જાણતો.

(૨૨) દર્શન પરીષહ

૪૩. તવોવહાણમાદાય
પડિમં પડિવજ્જઓ ।
એવં પિ વિહરઓ મે
છડમં ન નિયદ્દઈ ॥

(૨૨) દંસણપરીસહે

તપ-ઉપધાનમાદાય
પ્રતિમાં પ્રતિપદ્યમાનસ્ય ।
એવમપિ વિહસ્તો મે
છદ્મ ન નિવર્તતે ॥

(૨૨) દર્શનપરીષહઃ

૪૩. તપસ્યા અને ઉપધાન^{૪૫} સ્વીકારું છું, પ્રતિમાનું^{૪૬} પાલન કરું છું—એવી રીતે વિશેષ ચર્ચાપૂર્વક વિહાર કરવા છતાં મારું છદ્મ^{૪૭}(જ્ઞાનનું આવરણ) ફિટ્યું નહીં—એવું ચિંતન ન કરે.^{૪૮}

(૨૨) દર્શન પરીષહ

૪૪. નત્થિ નૂણં પરે લોએ
ઇઠ્ઠી વાવિ તવસ્સિણો ।
અદુવા વંચિઓ મિ ત્તિ
ઇઠ્ઠિ ભિક્ખુ ન ચિંતએ ॥

(૨૨) દંસણપરીસહે

નાસ્તિ નૂનં પરો લોકઃ
ઋદ્ધિર્વાપિ તપસ્વિનઃ ।
અથવા વચ્ચિતોસ્મિ ઇતિ
ઇતિ ભિક્ષુર્ન ચિન્તાયેત્ ॥

(૨૨) દર્શનપરીષહઃ

૪૪. “ચોક્કસ પરલોક જ નથી, તપસ્વીની ઋદ્ધિ^{૪૯} પણ નથી, અથવા હું ઠગાઈ ગયો”^{૫૦}—ભિક્ષુ એવું ન વિચારે.

(૨૨) દર્શન પરીષહ

૪૫. અભૂ જિણા અત્થિ જિણા
અદુવાવિ ભવિસ્સઈ ।
મુસં તે એવમાહંસુ
ઇઠ્ઠિ ભિક્ખુ ન ચિંતએ ॥

(૨૨) દંસણપરીસહે

અભૂવન્ જિનાઃ સન્તિ જિનાઃ
અથવા અપિ ભવિષ્યન્તિ ।
મૃષા તે એવમાહુઃ
ઇતિ ભિક્ષુર્ન ચિન્તાયેત્ ॥

(૨૨) દર્શનપરીષહઃ

૪૫. “જિનો થયા હતા, જિનો છે અને જિનો થશે—એવું જે કહે છે તેઓ જૂઠું બોલે છે”^{૫૧}—ભિક્ષુ આવું ચિંતન ન કરે.^{૫૨}

(૨૨) દર્શન પરીષહ

૪૬. એ પરીસહા સવ્વે
કાસવેણ પવેડયા ।
જે ભિક્ખુ ન વિહરેજ્જા
પુટ્ટો કેણઈ કણહુઈ ॥

(૨૨) દંસણપરીસહે

એતે પરીષહાઃ સર્વે
કાશ્યપેન પ્રવેદિતાઃ ।
યાન્ ભિક્ષુર્ન વિહન્યેત
સ્પૃષ્ટઃ કેનાપિ ક્વચિત્ ॥

(૨૨) દર્શનપરીષહઃ

૪૬. આ બધા પરીષહોનું કશ્યપ-ગૌત્રીય ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપણ કર્યું છે. તેમને જાણીને, તેમનામાંથી કોઈપણ દ્વારા ક્યારેય પણ સ્પૃષ્ટ થવા છતાં મુનિ તેમનાથી પરાજિત ન થાઓ.

(૨૨) દર્શન પરીષહ

-ત્તિ બેમિ ।

-ઇતિ બ્રવીમિ

-એવું હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૨ : પરીષદ-પ્રવિભક્તિ

૧. અભ્યાસ વડે પરિચિત કર (જિચ્ચા)

બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘જિચ્ચા’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘જિત્વા’ અને અર્થ—ફરી ફરી અભ્યાસ દ્વારા પરિચિત કર, કર્યો છે.^૧ આ ‘જિ-જયે’ ધાતુનું રૂપ છે. તેનો અર્થ થાય છે—જીતીને. ચૂર્ણિમાં ‘જિણિતા’ જીતીને અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.^૨

અમે આને ‘ચિ-ચયે’ ધાતુથી નિષ્પન્ન કરીને તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘ચિત્વા’ કર્યું છે. પ્રસ્તુત અર્થના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ જ સંગત લાગે છે.

૨. ક્ષુધા વ્યાપ્ત થવા પર (દિર્ગિછાપરિણામ)

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય રોગ વડે આકાન્ત થઈ જાય ત્યારે જ ક્ષુધા પરીષદ સહન કરે છે—આહાર છોડે છે અથવા અલ્પાહાર કરે છે. તેમના માટે અલ્પ આહાર કરવો તે એક વિવશતા છે. ભગવાન મહાવીર રોગથી ઘેરાયા ન હોવા છતાં પણ ક્ષુધા-પરીષદ સહન કરતા હતા—અલ્પ આહારનો પ્રયોગ કરતા હતા. તેમના માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે—‘ઓમોદરિયં ચાણતિ, અપુદ્ગે વિ ભગવં રોગેહિ ।’^૩

૩. શ્લોક ૨

પરીષદ પ્રકરણમાં ‘ક્ષુધા પરીષદ’ને સ્થાન કેમ આપવામાં આવ્યું? ચૂર્ણિકારે આનું સમાધાન ‘ક્ષુધાસમા નાસ્તિ શરીરવેદના’—ભૂખ જેવી બીજી કોઈ શારીરિક વેદના નથી—એમ કહીને કર્યું છે.^૪

નેમિચન્દ્ર અહીં એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરે છે—

પંથસમા નત્થિ જરા, દારિદ્રસમો ય પરિભવો નત્થિ ।

મરણસમં નત્થિ ભયં, ખુહાસમા વેચણા નત્થિ ।^૫

પંથસમાન કોઈ ઘડપણ નથી, દરિદ્રતા સમાન કોઈ અપમાન નથી, મૃત્યુસમાન કોઈ ભય નથી અને ભૂખસમાન કોઈ વેદના નથી.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘દિર્ગિછા’ દેશી શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે—ક્ષુધા, બુભુક્ષા, ભૂખ.^૬

૪. કાકજંઘા (કાલીપલ્લ)

આનો અર્થ છે ‘કાક-જંઘા’ નામે ધાસ. તેને હિન્દીમાં ધુંધચી અથવા ગુંજા કહેવામાં આવે છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧ : જિત્વા પુનઃ પુનરભ્યાસેન પરિચિતાન્ કૃત્વા । ૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૫૨ : જિચ્ચા તે જિણિતા । ૩. આચારો ૧૧૪૧ । ૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૫૨ । ૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૭ ।	૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૫૨ : દિર્ગિછા ણામ દેસીતો ખુહાભિધાણં । (ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૮૨ : દિર્ગિછત્તિ દેશીવચનેન બુભુક્ષોચ્યતે ।

યૂર્ણિકારે આનો અર્થ ‘તૃણ વિશેષ’, જેને કેટલાક લોકો ‘કાક-જંઘા’ કહે છે, કર્યો છે.^૧

ટીકાકાર પણ આ અર્થને માન્ય કરે છે.^૨ પરંતુ આધુનિક વિદ્વાન ડૉ. હરમન જેકોબી, ડૉ. સોડેસરા વગેરેએ ‘કાક-જંઘા’નો અર્થ કાગડાની જાંઘ કર્યો છે.^૩

બૌદ્ધ-સાહિત્યમાં અલ્પ-આહારથી ધનારી શારીરિક અવસ્થાના વર્ણનમાં ‘કાલ-પવ્વાનિ’ શબ્દ આવ્યો છે.^૪ રાહુલજીએ તેનો અર્થ ‘કાલવૃક્ષની ગાંઠો’ એવો કર્યો છે.^૫ આ અર્થ ટીકાકારોના અર્થ સાથે મળતો છે.

કાલ-જંઘા નામે તૃણ-વૃક્ષની ગાંઠો સ્થૂળ અને તેમની વચ્ચેનો ભાગ કૃશ હોય છે. આ રીતે જે ભિક્ષુના ઘૂંટણ, કોણી વગેરે સ્થૂળ અને જાંઘ, સાથળ, હાથ વગેરે કૃશ હોય છે, તેને ‘કાલીપવ્વંગસંકાસે’ (કાલીપવ્વસંકાશાઙ્ગ) કહેવામાં આવે છે.^૬

૫. ધમનીઓનું માળખું (ધમણિસંતણ)

આનો ભાવાર્થ છે—અત્યંત કૃશ, જેનું શરીર માત્ર ધમનીઓનું જાળું જ બાકી બચ્યું હોય.^૭

બૌદ્ધ-ગ્રંથોમાં પણ ‘કિસં ધમનિસન્થતં’ એવો પ્રયોગ આવ્યો છે. તેનો અર્થ—દૂબળો-પાતળો નસોથી મઢેલ શરીરવાળો એવો છે.^૮ આ પ્રયોગથી એવું અનુમાન થાય છે કે એક બાજુ તો બૌદ્ધો તપસ્યાનું ખંડન કરે છે અને બીજી બાજુ ‘કિસં ધમનિસન્થતં’ને સારો બતાવતાં તેને બ્રાહ્મણનું લક્ષણ માને છે. એનું શું કારણ છે? આ પ્રયોગ તથા મજ્ઞિમ નિકાય (૧૨/૬/૧૮/૨૦)નું વિવરણ જોવાથી એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે બૌદ્ધો પર જૈન-સાહિત્ય અને તપસ્યા-વિધિનો પ્રભાવ પડેલો છે.

ભાગવતમાં પણ—“एवं चीर्णेन तपस्या, मुनिधर्मनिसन्ततः”—આવો પ્રયોગ આવ્યો છે.^૯

આનાથી એમ પ્રતીત થાય છે કે ત્રણે (જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક) ધાર્મિક પરંપરાઓમાં કેટલીક બાબતો સમાનપણે ચાલી આવે છે.

૬. અહિંસક અથવા કરુણાશીલ (દોગુંછી)

‘દોગુંછી’ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ છે—જુગુપ્સી. તેનો શાબ્દિક અર્થ છે—ઘૃણા કરનાર અથવા કરુણા કરનાર. મુનિ હિંસાની, અનાચારની ઘૃણા કરે છે. મુનિ જ્યારે તરસથી વ્યાકુળ પણ થઈ જાય ત્યારે પણ તે સચિત્ત જળનું સેવન ન કરે, કેમકે તે અહિંસક છે. સચિત્ત જળનું સેવન કરવું તે અનાચાર છે, હિંસા છે. તે હિંસાની ઘૃણા કરે છે અથવા પ્રાણીમાત્ર તરફ અહિંસક વ્યવહાર કરે છે. એટલા માટે ભાવાર્થમાં ‘દોગુંછી’નો અર્થ અહિંસક થાય છે.

યૂર્ણિમાં અસંયમથી જુગુપ્સા કરનારને ‘દોગુંછી’ કહેલ છે.^{૧૦}

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૫૩ : કાલી નામ તૃણવિસેસો કેઙ્ કાકજંઘા ધર્ણાન્તિ, તીસે પાસતો પવ્વાણિ તુલ્લાણિ તળૂણિ।

૨. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૮૪।

(ખ) સુખબોધ, પત્ર ૧૮।

૩. (ક) The Sacred Books of the East, Vol. XLV, page 10 : emaciated like the joint of a crow's (leg).

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન, પૃ૦ ૧૭।

૪. મજ્ઞિમનિકાય, ૧૨/૬/૧૧।

૫. એજન, અનુવાદ, પૃ. ૫૦.

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૫૩ : કાલીતૃણપર્વણઃ પર્વ્વભિર્ગાનિ સંકાશાનિ યસ્ય સ ભવતિ કાલીતૃણપર્વગસંકાશઃ, તાનિ હિ

કાલીપર્વાણિ સંધિસુ ધૂરાણિ મધ્યે કૃશાનિ, એવમસાવપિ ભિક્ષુઃ છુહાણ જાનુકોપ્પરસંધિસુ થૂસે ભવતિ, જંઘોરુકાલાયિકબાહુસુકૃશઃ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૮૪ : ધમનયઃ—શિરાસ્તાભિઃ સન્તતો—વ્યાસો ધમનિસંતતઃ।

૮. ધમ્મપદ, ૨૬/૧૩ : પંસુકુલધરં જન્તું, કિસં ધમનિસન્થતં, એકં વનસ્મિં જ્ઞાયંતં, તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં।

૯. ભાગવત, ૧૧/૧૮/૧૧।

૧૦. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૫૪ : દુગુંછત્તીતિ દોગુંછી, અસંજમં દુગુંછત્તી।

૭. સચિત્ત પાણી (સીઓદગં)

શીતનો અર્થ છે—ઠંડુ. શીત-ઉદક—આ સ્વરૂપસ્થ (શસ્ત્રથી અનુપહત અથવા સજીવ) પાણીનું સૂચક છે.^૧ ડો. હરમન જેકેબીએ તેનો અર્થ Cold Water ‘ઠંડુ પાણી’ કર્યો છે. આ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ છે, આમક પણ છે. ઠંડુ પાણી સચિત્ત પણ હોઈ શકે છે અને અચિત્ત પણ. અહીં સચિત્ત અર્થ અભિપ્રેત છે.

૮. પ્રાસુક જળની એષણ (વિચડસેસણં)

બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘વિચડ’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘વિકૃત’ આપીને, તેનો અર્થ અગ્નિ વગેરે વડે સંસ્કારિત એવો કર્યો છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તે અચિત્ત અથવા નિર્જીવ જળ માટે વપરાયું છે.^૨ ‘વિચડ’ દેશી શબ્દ છે.

૯. તરસનો પરીષદ

પિતા અને પુત્ર બંનેએ પ્રવજ્યા લીધી. એક વાર બપોરે વિહાર કરી તેઓ એક નગર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ભયંકર જંગલ હતું. નાના મુનિને તરસ લાગી અને તે પોતાના પિતા (મુનિ)ની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. બીજા બીજા મુનિઓ પણ સાથે હતા. રસ્તામાં એક નદી આવી. પિતા-મુનિએ સ્નેહવશ પોતાના પુત્ર-મુનિને કહ્યું—વત્સ ! નદીનું પાણી પીને તરસ ખુઝાવ. પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેજે. પિતા-મુનિ નદીમાં ઉતર્યા.

તેણે વિચાર્યું—હું કંઈક આગળ ચાલું, કે જેથી કરી આ બાળમુનિ પાણી પી લે. ક્યાંક મારી હાજરીમાં તે પાણી નહિ પીવે—એમ વિચારીને તે એક બાજુ ચાલ્યા ગયા.

બાલ-મુનિ નદીમાં ઉતર્યો. તેનું મન સહેજ ઢીલું પડ્યું. તેણે ખોબામાં પાણી લીધું. તેની વિવેક-બુદ્ધિ જાગી ઊઠી. તેણે મનોમન વિચાર્યું—‘અરે ! આ જીવોને કેવી રીતે પીઉં ?’

ભગવાને કહ્યું છે—

एकस्मि उदगर्बिदुस्मि, जे जीवा जिणवरेहिं पन्नत्ता ।
 ते पारेवयमेत्ता, जंबुद्वीवे ण माएज्जा ॥
 जत्थ जलं तत्थ वणं, जत्थ वणं तत्थ निच्छिओ तेऊ ।
 तेऊ वाउसहगओ, तसा य पच्चक्खया चेव ॥
 ता हंतूण परप्पाणे, अप्पाणं जो करेइ सप्पाणं ।
 अप्पाणं दिवसाणं, कएण नासेइ सप्पाणं ॥

બાલ-મુનિને અત્યન્ત વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. તેણે વિચાર્યું—હું પોતાના ટૂંકા જીવન માટે આટલાં બધાં પ્રાણીઓની હત્યા કરું તે મારા માટે યોગ્ય નથી. આમ વિચારીને તે ત્યાંથી તરસ્યો જ આગળ ચાલ્યો. નદી પાર ઉતર્યો. તરસ વધતી જ ગઈ. મૃત્યુને નજીક આવેલું જાણી તેણે એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કર્યો અને નમસ્કાર મહામંત્રનો જાપ કરતો-કરતો સદ્ગતિ પામ્યો.

બધા મુનિઓએ તે બાળમુનિની ધીરજને વખાણી અને તેની અત્યન્ત પ્રશંસા કરી.^૩

૧૦. રૂક્ષ શરીરવાળા સાધુનો (લૂહં)

શીત પરીષદના સંદર્ભમાં ‘રૂક્ષ’ શબ્દનો પ્રયોગ અર્થ-સૂચક છે. સ્નિગ્ધતા શરીરમાં ગરમી પેદા કરે છે, એટલા માટે

૧. વૃહદ્વૃત્તિ, પંચ ૮૬ : શીત-શીતલં, સ્વરૂપસ્થતોયોપલક્ષણ

પ્રાસુકસ્યેતિ યાવત્, પ્રક્રમાદુદકસ્ય ।

મેતત્, તતઃ સ્વક્રીયાવિશસ્ત્રાનુપહતં અપ્રાસુકમિત્યર્થઃ ।

૩. સુલ્લબોધા, પંચ ૧૧ ।

૨. એજનઃ : વિચડસ્સ ત્તિ વિકૃતસ્ય વહન્યાદિના વિકારં પ્રાપિતસ્ય

સ્નિગ્ધ શરીરવાળાને ઠંડી ઓછી સતાવે છે. મુનિ રુક્ષ શરીરવાળો છે, તે વિચરણશીલ છે, અને તે વિરત—અગ્નિના સમારંભ તથા ગૃહ-વ્યાપારથી મુક્ત છે—પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઉલ્લેખિત આ ત્રણેય અવસ્થાઓ શીતસ્પર્શને પ્રખર કરનારી છે.

શરીરની રુક્ષતાનાં બે કારણો છે—સ્નિગ્ધ ભોજનનો અભાવ અને સ્નાન વગેરેનો અભાવ.^૧ જે મુનિ સતત રુક્ષ ભોજન કરે છે, સ્નાન નથી કરતો, તેનું શરીર રુક્ષ—સૂકું થઈ જાય છે. રુક્ષ શરીરવાળાને ઠંડી, ગરમી વગેરે સતાવે છે. રુક્ષ આહારથી પેશાબ પણ અધિક થાય છે, વારંવાર શંકા નિવૃત્તિ માટે જવું પડે છે, તેથી સ્વાધ્યાયમાં વિક્ષેપ પડે છે. રુક્ષ આહારને લીધે ચીડિયાપણું વધે છે અને વ્યક્તિ વારંવાર અને જલ્દી ગુસ્સે થવા લાગે છે.

ભગવાન મહાવીર જ્યારે લાટ દેશમાં ગયા ત્યારે તેમને ત્યાં અનેક કષ્ટો સહન કરવા પડ્યાં. તે દેશમાં અગ્નિ પેદાશ ઓછી થતી હતી. પ્રદેશ પથરાળ હતો. લોકો લૂખું-સૂકું ખાઈને જીવન-નિર્વાહ કરતા હતા, એટલા માટે તેઓ અધિક કોપી અને ચીડિયા સ્વભાવના હતા.^૨

આવા પ્રકારનું લૂખું ભોજન શરીર અને મન બંનેને પ્રભાવિત કરે છે.

જૈન મુનિઓ માટે એમ વિધાન છે કે તેઓ સ્નિગ્ધ આહાર પણ સતત ન કરે અને રુક્ષ આહાર પણ સતત ન કરે. બંનેમાં સમતુલા જાળવે. માત્ર સ્નિગ્ધ આહાર કરવાથી ઉન્માદ વધે છે અને માત્ર રુક્ષ આહાર કરવાથી કોષ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે, બુદ્ધિ નિર્બળ બને છે.

હેરાક્લાઈટસે કઠોરતા અને રુક્ષતાને જગતનું મૂળ તત્ત્વ માન્યું. તેણે કહ્યું—Keep your life dry—જીવનને સૂકું બનાવો. તેના આધારે સંયમનો વિકાસ થયો. ભગવાન મહાવીર અને હેરાક્લાઈટસ—બંનેએ સંયમના અર્થમાં એક જ શબ્દ—રુક્ષ—નો પ્રયોગ કર્યો છે.

૧૧. (શીત પરીપલ)

આચાર્ય ભદ્રબાહુ રાજગૃહ નગરીમાં પધાર્યા. ચાર વણિકમિત્રો તેમની પાસે દીક્ષિત થયા. તે ચારેએ આચાર્ય પાસેથી વિપુલ શ્રુતજ્ઞાન મેળવ્યું. તેઓએ પોતાની આત્મશક્તિને ઉત્તેજિત કરી એકલ-વિહાર-પ્રતિમા સ્વીકારી ને ચારે જણા સાથે સાથે જનપદ-વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વાર તેઓ રાજગૃહ નગરમાં આવી ચડ્યા. તે સમયે હેમંત ઋતુ પૂરબહારમાં હતી. ઠંડીનો ભયંકર પ્રકોપ સમગ્ર નગરને સતાવી રહ્યો હતો. તેવા ઠંડા પવનથી અનેક પશુપક્ષીઓ મરી ગયા. વૃક્ષો ઠરી ગયા, સૂકાઈ ગયા. તે ચારે મુનિઓ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થઈ દિવસના ત્રીજા પહોરમાં ચોથરી માટે નીકળ્યા. ચારે રાજગૃહની જુદી-જુદી દિશાઓમાં ગયા. તેમને પાછા વળી વૈભારગિરિ પર્વત પર આવવાનું હતું. એક મુનિ ભોજન લઈ અને આવી રહ્યો હતો. વૈભારગિરિના ગુફા-દ્વાર પર આવતા આવતા દિવસનો ચોથો પહોર શરૂ થઈ ગયો. તે ત્યાં જ પ્રતિમા—કાયોત્સર્ગમાં ખડો થઈ ગયો. ભોજન ન કર્યું. બીજો મુનિ જ્યારે નગરના બગીચા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે ચોથો પહોર શરૂ થઈ ગયો. તે ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયો. ત્રીજો એક ઉદ્યાનની પાસે સ્થિર થઈ ગયો અને ચોથો નગરની પાસે પ્રતિમામાં ઊભો રહી ગયો. એકલ-વિહારે જ સાધના કરનારા સાધકોની એવી મર્યાદા હોય છે કે જ્યાં જ્યારે દિવસનો ચોથો પહોર શરૂ થઈ જાય, તેણે ત્યાં જ પ્રતિમામાં સ્થિર થઈ જવું પડે છે.

ગુફા-દ્વાર પાસે સ્થિત મુનિને પર્વતના વાયુના ભયંકર સપાટા લાગી રહ્યા હતા. પણ તે મેરુની માફક નિષ્કરંપ અને નિશ્વળ રહ્યો. તે રાત્રિના પહેલાં પહોરમાં દેવગતિ પામ્યો. એ જ રીતે ઠંડીના પ્રચંડ પ્રકોપથી પીડાઈને બીજો રાત્રિના બીજા પહોરમાં, ત્રીજો ત્રીજા પહોરમાં અને ચોથો ચોથા પહોરમાં દેવગતિ પામ્યો.

આ દૃષ્ટાંત છે શીત પરીપલને સમભાવથી સહન કરવાનું.^૩

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૫૬ : વિરતં અગ્નિસમારંભાતો

રુક્ષમ્ ।

ગૃહારંભતો વા, બાહ્યાધ્યંતરસ્ત્રેહપરિહાસ ।

૩. આચાર્ય ચૂર્ણિ, પૃં ૩૧૮ : રુક્ષાહારત્તા અતીવ કોહણા ।

૨. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૮૮ : લૂહં તિ સ્નાનસ્નિગ્ધભોજનાદિ-પરિહારેણ

૪. સુખબોધા, પત્ર ૨૦ ।

૧૨. પ્રસ્વેદ, મેલ અથવા તરસનો દાહ (પરિદાહેણ)

દાહ બે પ્રકારના હોય છે—બાહ્ય દાહ અને આંતરિક દાહ. પ્રસ્વેદ, મેલ વગેરે દ્વારા શરીરમાં જે થાય છે તે બાહ્ય દાહ છે અને તરસથી જે દાહ થાય છે તેને આંતરિક દાહ કહે છે. અહીં બંને પ્રકારના દાહ અભિપ્રેત છે.^૧ ચૂર્ણિકારે આ પ્રસંગે એક સુંદર શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે :

उर्वरि तावेइ रवी, रविकरपस्ताविता दहइ भूमी । सव्वादो परिदाहो, दसमलपरिगतंगा तस्स ॥^૨

૧૩. મેધાવી (મેઠાવી)

ધારણા માટે સક્ષમ બુદ્ધિ ‘મેધા’ કહેવાય છે.^૩ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં મેધાનો અર્થ છે—મર્યાદા. જે મર્યાદાનું અતિક્રમણ નથી કરતો તે મેધાવી કહેવાય છે.^૪ તેની નિરુક્તિ છે—‘મેઠયા (મેરયા) ધાવતીતિ મેઠાવી’.^૫

ઉપાસકદશાની વૃત્તિમાં આચાર્ય અભયદેવસૂરિએ ‘મેઠાવી’ની નિર્યુક્તિ આ રીતે આપી છે—મેઠાવીતિ સકૃત્તદૃષ્ટશ્રુતકર્મજઃ— જે એક વાર જોયેલા અથવા સાંભળેલા કાર્યને કરવાની રીત જાણી લે છે, તે મેધાવી કહેવાય છે.^૬

૧૪. સમભાવમાં રહે (સમરેવ)

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર મૂળ શબ્દ ‘સમ એવ’ છે. પરંતુ પ્રાકૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ‘એ’નો ‘રેફ’ થઈ જતાં ‘સમરેવ’ શબ્દ બન્યો છે.^૭ ચૂર્ણિકારે ‘સમરે’નો અર્થ યુદ્ધ કર્યો છે.^૮ વૃત્તિકારે વૈકલ્પિક રૂપમાં ચૂર્ણિકારનું અનુસરણ કરતાં ‘સમરે’ને ‘સંગામસીસે’નું વિશેષણ માન્યું છે.^૯

૧૫. શૂર (સૂરો)

વ્યાખ્યાકારોએ મુખ્યત્વે શૂર શબ્દને ‘નાગ’—હાથીનું વિશેષણ માન્યું છે. વૈકલ્પિક રૂપમાં ‘શૂર’ શબ્દને સ્વતંત્ર માનીને તેનો અર્થ શૂરવીર યોદ્ધો કર્યો છે.^{૧૦}

જેકોબીએ ‘શૂર’ને સ્વતંત્ર માનીને તેનો અર્થ આત્મ-યોદ્ધો કર્યો છે.

૧૬. સંત્રસ્ત ન થાય (ન સંતસે)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ કર્યો છે—હાથ, પગ વગેરે અવયવોને ન હલાવે, ન ઉછાળે.^{૧૧}

શાન્ત્યાચાર્યે તેના બે અર્થ કર્યા છે—(૧) દંશમસક વગેરેથી સંત્રસ્ત ન બને. (૨) હાથ, પગ વગેરે અવયવોને હલાવે નહિ.^{૧૨}

૧. સુખબોધાટીકા, પત્ર ૮૯ : પરિદાહેન—વહિઃ સ્વેદમલાધ્યાં વહિના વા, અન્તશ્ચ તૃષ્ણયા જનિતદાહસ્વરૂપેણ ।
૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૫૭ ।
૩. અધિધાન ચિંતામણિ કોશ, ૨૧૨૨૩ : સા મેધા ધારણક્ષમા ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૯૦ : મેધાવી મર્યાદાનતિવર્તી ।
૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૫૭ ।
૬. ઉપાસકદશા વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૮ ।
૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૯૧ ।
૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૫૮ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૯૧ ।

૧૦. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૫૯ ..... શૂરો વા યોધઃ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૯૧ : શૂરઃ—પરાક્રમવાન્ । યદ્વા શૂરો—યોધઃ ।

૧૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૬૯ : ન સંત્રસતિ અંગાનિ કંપયતિ વિક્ષિપતિ વા ।

૧૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૯૧ ‘ન સંત્રસેત્’ નોદ્વિજેત્ દંશાદિભ્યઃ ઇતિ ગમ્યતે, યદ્વાગ્નેકાર્થત્વાદ્ધાતૂનાં ન કમ્પયેતૈસ્તુદ્યમાનોઽપિ, અદ્જાનીતિ શેષઃ ।

ડો. હરમન જેકોબી અને ડો. સોડસરાએ આનો અર્થ—પ્રાણીઓને ત્રાસ ન આપવો—કર્ચો છે.^૧

આનાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી, પરંતુ પરીપહનું પ્રકરણ છે એટલે શાન્ત્યાચાર્યનો પ્રથમ અર્થ અધિક યોગ્ય છે.

૧૭. હટાવવું (વારેજ્ઞા)

આનો અર્થ છે—હટાવવું, નિષેધ કરવો. મુનિ હાથ, વસ્ત્ર, ડાળખી, ધૂમાડો વગેરે ઉપાયો વડે ડાંસ અને મચ્છરોનું નિવારણ ન કરે.

૧૮. ઉપેક્ષા કરે (ઝવેહે)

ડાંસ-મચ્છર કરડે તો પણ મુનિ તેમની ઉપેક્ષા કરે, તેમના પર રાગ-દ્વેષ ન કરે. તે આમ વિચારે—આ બધા અસંજી છે, ભોજનને માટે ધૂમી રહ્યાં છે. મારું શરીર એમના માટે ભોજન-સામગ્રી છે, સર્વસાધારણ જેવું છે. જો તેઓ મારા શરીરમાંથી અત્યંત અલ્પ માત્રામાં રક્ત અને માંસ ખાય છે તો શું થઈ ગયું? મારે તેમના પર દ્વેષ ન કરવો જોઈએ. તેઓ લોહી જ પી રહ્યાં છે. મારા આત્માનું ઉપહનન તો નથી કરી રહ્યાં.^૨

૧૯. શ્રમણભદ્ર રાજપુત હતો. તેનું મન વિરક્ત થયું અને તે ધર્મધોષ આચાર્ય પાસે પ્રવ્રજિત થઈ મુનિ બન્યો. તે આગમોનું સમગ્ર પારાયણ કરી પોતાની શક્તિનું માપ કાઢી એકલવિહારી પ્રતિમા સ્વીકારી વિહરવા લાગ્યો. શરદ ઋતુ હતી. અટવીમાં તે ધ્યાનમાં સ્થિર બની ગયો. રાત્રિનો સમય હતો. ડાંસ-મચ્છરોએ આક્રમણ કર્યું. તેના ખુલ્લા શરીરને તેઓ કરડવા લાગ્યા. ભયંકર વેદના ઝિપડી. તેણે વિચાર્યું—‘આ વેદના કેટલી પળોની? આનાથી પણ અનંતગણી વધુ વેદના મેં નરકવાસોમાં સહન કરી છે.’ મુનિ આમ આત્મસ્થ બની ગયા. પોતાની ચેતનાના સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી તેણે વિચાર્યું—

‘અન્નં ઇમં સરીરં, અન્નો જીવો ત્તિ એવ કયબુદ્ધી ।

દુઃસ્વપ્નકરં જીવ ! તુમં, છિદ્ર મમત્તં સરીરમ્મ ॥’

—હો આત્મા ! તું વિચાર કર. આ શરીર જુદું છે અને આત્મા જુદો છે. જે શરીર તરફ મોહ-મૂઢ અને છે તે દુઃખના વનગોમાં ફસાતો જાય છે. તું શરીરના મોહને તોડીને પોતાની ચેતનામાં ઉન્નજજન-નિમજજન કર.

આ આલંબનસૂત્રથી મુનિએ તે પીડાને સહન કરી લીધી. ડાંસ-મચ્છરોએ તેના શરીરનું અધુ લોહી ચૂસી લીધું. તે તે જ રાતે દિવંગત બની ગયો, પણ અધૃતિમાં ફસાયો નહિ.^૩

૨૦. શ્લોક ૧૩ :

આ શ્લોકમાં આવેલ ‘અગ્નિ’ શબ્દ મુનિની જિનકલ્પિક અને સ્થવિરકલ્પિક અવસ્થાઓ તથા વસ્ત્રાભાવ વગેરે અવસ્થાઓ તરફ સંકેત કરે છે.

યૂર્ણિકાર અનુસાર—મુનિ જિનકલ્પ અવસ્થામાં ‘અચેલક’ હોય છે. સ્થવિરકલ્પ અવસ્થામાં તે દિવસમાં, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અથવા વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ ન આવે ત્યાં સુધી પણ અચેલક રહે છે. શિયાળાની રાત્રિઓ (પોષ અને મહા), વર્ષાની રાત્રિઓ

૧. (ક) The Sacred Books of the East vol. XLV, p. 11 : He should not scare away (insects)

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, પૃં ૧૧ : ત્રાસ આપવો નહીં....,

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૫૯ : ન ચૈવ હસ્તવસ્ત્રશાસ્ત્રા-ધૂમાદિભિસ્તાન્નિવારણોપાયૈર્વાસ્યતિ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૫૯ : ચૈવામસંજિત્વાત્ આહારકાંક્ષિણાં, ધૂંજમાનાનાં મચ્છરીં સાહારણં, યદિ ભક્ષયન્તિ કિં મમાત્ર

પ્રદેષોત્વાતે ?

(ખ) બૃહદવૃત્તિ, પત્ર ૧૨ : તથા અસંજિત એતે આહારાર્થિનશ્ચ ભોજ્યમેતેષાં મચ્છરીં વહુસાધારણં ચ યદિ ભક્ષયન્તિ કિમત્ર પ્રદેષેણેતિ ચ વિચિન્તયન્ તદુપેક્ષણપરો ન તદુપયાતં વિદધ્યાદિતિ ।

૪. સુખબોધા. પત્ર ૨૨ ।

(ભાદરવો અને આસો), વરસાદ વરસતી વેળાએ તથા પ્રભાતસમયે ભિક્ષા માટે જતી વખતે તે 'સચેલક' રહે છે.^૧

આથી એમ લાગે છે કે એક જ મુનિ એક જ કાળમાં અચેલક અને સચેલક—બંને અવસ્થાઓમાં રહે છે.

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર જિનકલ્પ અવસ્થામાં મુનિ અચેલક હોય છે અને સ્થવિરકલ્પ અવસ્થામાં પણ જ્યારે વસ્ત્રો મળવા દુર્લભ બને છે અથવા સર્વથા મળતાં જ નથી અથવા વસ્ત્ર હોવા છતાં પણ વર્ષાઋતુ વિના તે ધારણ ન કરવાની પરંપરા હોવાને કારણે અથવા વસ્ત્રો ફાટી જવાથી—તે અચેલક થઈ જાય છે.^૨ નેમિયન્દ્રનો મત પણ સંક્ષેપમાં આ જ છે.^૩

હેમન્ત ઋતુ પૂરી થતાં અને ગ્રીષ્મ આવી જતાં મુનિ એકશાટક અથવા અચેલ થઈ જાય—એમ આચારાંગમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.^૪ રાતના હિમ, ઝાકળ આદિના જીવોની હિંસાથી બચવા માટે તથા વરસાદમાં જળના જીવોથી બચવા માટે વસ્ત્રો પહેરવા-ઓઢવાનું પણ વિધાન મળે છે.^૫

સ્થાનાંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે—પાંચ સ્થાનો વડે અચેલક પ્રશસ્ત બને છે—

(૧) તેની પ્રતિલેખના અલ્પ હોય છે.

(૨) તેનું લાઘવ (ઉપકરણ તથા કષાયની અલ્પતા) પ્રશસ્ત હોય છે.

(૩) તેનું રૂપ (વેષ) વૈશ્વાસિક (વિશ્વાસયોગ્ય) હોય છે.

(૪) તપોનુષ્ઠાત—તેનું તપ (પ્રતિસંલીનતા નામે બાહ્ય તપનો એક પ્રકાર—ઉપકરણ-સંલીનતા) જિનાનુમત હોય છે.

(૫) તેને વિપુલ ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ હોય છે.^૬

ત્રીજા સ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે—ત્રણ કારણોસર નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીનીઓ વસ્ત્ર ધારણ કરી શકે છે—

(૧) લજ્જા-નિવારણ માટે.

(૨) જુગુપ્સા-ઘૃણા નિવારણ માટે.

(૩) પરીષદ-નિવારણ માટે.^૭

આ જ અધ્યયનના ચોત્રીસમા અને પાંત્રીસમા શ્લોકમાં જે વસ્ત્ર-નિષેધ ફલિત થાય છે, તે પણ જિનકલ્પી અથવા વિશેષ અભિગ્રહધારીની અપેક્ષાએ છે—એમ પ્રસ્તુત શ્લોક ઉપરથી સમજી શકાય છે.

૨૧. ચૂર્ણિકારે આ શ્લોકના પ્રસંગમાં એક કથા પ્રસ્તુત કરી છે—

એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ પોતાના આચાર્યની સાથે ક્યાંક જઈ રહ્યો હતો. આચાર્ય આગળ ચાલી રહ્યા હતા અને તે તેમની પાછળ-પાછળ. કંઈક દૂર ગયા ત્યારે તેમણે એક રસ્તાની બાજુમાં પડેલી દાબડી જોઈ. તેણે તેને ઉપાડીને પોતાના થેલામાં રાખી લીધી. હવે તેને ભય સતાવવા લાગ્યો. તે આચાર્ય પાસે આવીને બોલ્યો—ભંતે ! પાછળ-પાછળ ચાલવાથી મને ભય લાગે છે,

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૬૦ : एगता नाम जदा जिणकप्यं पडिवज्जति, अहवा दिवा अचेलगो भवति, ग्रीष्मे वा, वासासुवि वासे अपडिते ण पाउणति, एवमेव एगता अचेलगो भवति, सचेले यावि एगता' तंजहा—सिसिरातीए वरिसारते वासावासे पडते भिक्खं हिंडते ।

૨. बृहद्वृत्ति, पत्र १२-१३ : 'एकदा' एकस्मिन् काले जिनकल्पप्रतिपत्तौ स्थविरकल्पेऽपि दुर्लभवस्त्रादौ वा सर्वथा चेलाभावेन, सति वा चेले विना वर्षादिनिमित्तमप्रावरणेन, जीर्णादिवस्त्रतया वा 'अचेलक' इति अवस्त्रोऽपि भवति ।

૩. सुखबोधा, पत्र २२ : 'एकदा' जिनकल्पिकाद्यवस्थायां सर्वथा चेलाभावेन जीर्णादिवस्त्रतया वा अचेलको भवति । सचेलश्च 'एकदा' स्थविरकल्पिकाद्यवस्थायाम् ।

૪. આચારો ૮।૫૦ ।

૫. बृहद्वृत्ति, पत्र १६ : तह निमि चाउक्कालं सज्झायज्झाणसाहणमिसीणं । हिममहियावासोसारया-इक्खणिमित्तं तु ॥

૬. ઠાળં ૫।૨૦૧ ।

૭. ઠાળં, ૩।૩૪૭ ।

એટલા માટે આપની આગળ-આગળ ચાલવા માગું છું. આચાર્ય બોલ્યા—ઠીક છે. ભયને છોડી દે. તુ અભય બનીને આગળ-આગળ ચાલ. તે કેટલેક દૂર સુધી ચાલ્યો. આચાર્યે પૂછ્યું—શું હજી પણ ભય લાગે છે? શિષ્ય બોલ્યો—હા, હજી પણ ભય લાગે છે. આચાર્યે તેને ફરી ભય છોડી દેવા માટે કહ્યું. શિષ્યમાં ધર્મસંજ્ઞાનું જાગરણ થયું અને ત્યારે તેણે દાબડીને એક બાજુ ફેંકી દીધી. આચાર્ય બોલ્યા—અરે, તું તો ખૂબ જલ્દી-જલ્દી ચાલી રહ્યો છે. શું હવે ભય નથી લાગતો? શિષ્ય બોલ્યો—તમે ! મેં ભયને ત્યજી દીધો છે, જેનાથી ભય લાગતો હતો તેનાથી છૂટકારો મેળવી લીધો છે.^૧

૨૨. આત્માની રક્ષા કરનાર (આયરક્ષિણ)

શાન્ત્યાચાર્યે આનાં બે સંસ્કૃત રૂપ આપી બે જુદા જુદા અર્થ કર્યા છે—

(૧) આત્મરક્ષિત:—જેણે આત્માની રક્ષા કરી છે.

(૨) આયરક્ષિત:—જેણે જ્ઞાનાદિ વડે લાભની રક્ષા કરી છે.

‘આહિતાગ્ન્યાદિષુ’ વડે ‘રક્ષિત’નો પરનિપાત થયો છે.

૨૩. (શ્લોક ૧૪-૧૫)

મુનિચર્યાનું પાલન કરતાં-કરતાં ક્યારેક સાધકના મનમાં સંયમ તરફ અરતિ—અનુભૂતિ પેદા થઈ શકે છે. ચૌદમઃ શ્લોકમાં અરતિ ઉત્પન્ન થવાના ત્રણ કારણો તથા પંદરમા શ્લોકમાં તેના નિવારણના ઉપાયોની ચર્ચા છે. અરતિ ઉત્પન્ન થવાનાં ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે છે—

(૧) એક ગામથી બીજે ગામ વિચરણ કર્યા કરવું.

(૨) સ્થાયી સ્થાન કે ઘરનું ન હોવું.

(૩) અર્કિયન હોવું, પોતાની માલિકીનું કંઈ પણ ન હોવું.

અરતિ નિવારણના પાંચ ઉપાય આ પ્રમાણે છે—

(૧) વિરત થવું, અપ્રતિબદ્ધ થવું.

(૨) અરતિ આત્મ-સમુત્થ દોષ છે, આત્મ-નિરત દોષ છે. જે આત્મરક્ષિત હોય છે, જે આત્મા વડે આત્માની રક્ષા કરે છે, વૈરાગ્યવાન હોય છે, તેને અગાર-ઘરનો અભાવ ક્યારેય સતાવતો નથી.

(૩) જે ધર્મારામી છે, જે નિરંતર ધર્મમાં રમણ કરે છે, શ્રુત, ભાવના વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે, તે ગમે ત્યાં રહે, આનંદનો જ અનુભવ કરે છે.

(૪) અર્કિયન હોવા છતાં અથવા પોતાનું કંઈ પણ ન હોવા છતાં તે નિરારંભ હોવાને કારણે અરતિનું વેદન કરતો નથી. આરંભ અથવા પ્રવૃત્તિ માટે ‘સ્વ’ જોઈએ, અર્થ જોઈએ. નિરારંભ વ્યક્તિ ‘અર્થ’થી મુક્ત હોય છે. (ચૂ. ૬૨)

(૫) ઉપશાંત—જેના કષાયો શાંત થઈ ગયા છે, તે અરતિથી સ્પૃષ્ટ નથી થતો. જે અહંકાર, મમકાર અને તૃષ્ણાથી અભિભૂત થાય છે, તેને અરતિ ડગલે ને પગલે સતાવે છે.

૧. ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૧૧૧.

૨. બ્રહ્મવૃત્તિ પત્ર ૧૧ : આત્મા રક્ષિતઃ
દુર્ગતિહેતોરપધ્યાનાદેનેત્યાત્મરક્ષિતઃ, આહિતાગ્ન્યાદિષુ દર્શનાત્

કાન્તસ્ય પરનિપાતઃ । આયો વા—જ્ઞાનાદિલાભો
રક્ષિતોઽનેત્યાયરક્ષિતઃ ।

૨૪. (સંગો.....ઇતિઓ)

શ્રી બીજી બીજી આસક્તિઓને પેદા કરનારી મહાન આસક્તિ છે. ચૂર્ણિકારે સ્ત્રીવિષયક બે શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે^૧—

एता हसन्ति च रुदन्ति च अर्थहेतोर्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन, नार्यः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥

समुद्रवीचीचपलस्वभावाः, सन्ध्याभरेखा व मुहूर्तरागाः ।

स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थकं, निपीडितालक्तकवत् त्यजन्ती ॥

૨૫. સુકર છે (સુકડં)

ચૂર્ણિકારે ‘સુકરં’ને મૂળ પાઠ માની ‘સુકડં’ને પાઠાંતર માન્યું છે. બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘સુકડં’ને મૂળ માનીને ‘સુકરં’નો પાઠાંતરના રૂપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘સુકરં’નો અર્થ છે—જે સુખપૂર્વક અથવા સરળતાથી કરી શકાય.

‘સુકડં’નો અર્થ છે—સારી રીતે કરેલું.^૨ અર્થની પ્રાસંગિકતાની દૃષ્ટિથી અહીં ‘સુકરં’ પાઠ યોગ્ય લાગે છે.

વર્ણ-વ્યત્યય—‘ર’ને સ્થાને ‘ડ’નો પ્રયોગ આગમ સાહિત્યમાં મળે છે. અહીં ‘સુકડં’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘સુકૃતં’ની અપેક્ષાએ ‘સુકરં’ અધિક સંગત લાગે છે.

૨૬. (શ્લોક ૧૭)

આચાર્ય સંભૂતિવિજયના અનેક મેધાવી શિષ્યો હતા. મુનિ સ્થૂલભદ્ર તેમની પાસે રહીને ઘોર તપ કરી રહ્યા હતા. એક વાર સ્થૂલભદ્ર વગેરે ચાર અણગારો આચાર્ય પાસે આવ્યા અને બોલ્યા—અમે અભિગ્રહ કરવા ઈચ્છીએ છીએ. આપ અમને ઋનુજ્ઞા આપો.

એક મુનિએ કહ્યું—હું સિંહની ગુફામાં ચાતુર્માસ કરવા ઈચ્છું છું. બીજાએ કહ્યું—હું સાપના રાફડા પર. ત્રીજાએ કહ્યું—હું કૂવાના થાળા ઉપર અને સ્થૂલભદ્રે કહ્યું—હું કોશા વેશ્યાના ઘરે. ગુરુએ ચારેને રજા આપી. સિંહ ગુફાવાસી મુનિના તપના તેજથી સિંહ ઉપશાંત થઈ ગયો. સાપના રાફડા પર ઊભેલા મુનિની શાંતિથી દૃષ્ટિવિષ સાપ નિર્વિષ બની ગયો. કૂવાના થાળા પર ઊભેલા મુનિએ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરી. વેશ્યાના ઘરે સ્થૂલભદ્ર મુનિને અનુકૂળ પરીપલો સહન કરવા પડ્યા.

ચાતુર્માસ પૂરો થયો. ચારે ગુરુ પાસે આવ્યા. આચાર્યે સિંહ ગુફાવાસી વગેરે ત્રણે મુનિઓની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું—સ્વાગત છે દુષ્કર કાર્ય કરનારાઓનું. મુનિ સ્થૂલભદ્ર પણ આવ્યા. આચાર્યે ઊભા થઈ સ્વાગત કરતાં કહ્યું—અતિ દુષ્કર છે, અતિ દુષ્કર છે તમારું આચરણ.

ત્રણેએ વિચાર્યું, આચાર્યશ્રી પશ્ચાત્ કરી રહ્યા છે. સ્થૂલભદ્ર અમાત્યપુત્ર છે, એટલા માટે તેમના માટે આવા ઉદ્ગારો વ્યક્ત કર્યા.

બીજા વર્ષે સિંહ ગુફાવાસી મુનિ દ્વેષથી અભિભૂત થઈ કોશા વેશ્યાને ઘરે ચાતુર્માસ વીતાવવા ગયા. આચાર્યે બહુ અટકાવ્યા, પણ અહંકારને વશ થઈ તેણે માન્યું નહિ. કોશા વેશ્યાએ પોતાના હાવભાવથી તેને મોહિત કરી નાખ્યા. મુનિ તેના સૌંદર્ય પર

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૬૫ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૬૫ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૩ ।

મુગ્ધ થઈ ભોગની યાચના કરવા લાગ્યા. કોશાએ કહ્યું—તેની કિંમત ચુકવવી પડશે. આપ રંક છો. આપ નેપાળ જાઓ. ત્યાંનો રાજા જૈન ધર્મનો શ્રાવક છે. તેની પાસેથી લાખ મૂલ્યવાળી રત્નકંબલ લઈ આવો.

મુનિ પોતાની મર્યાદા અને વેધની શરમ છોડીને ભયંકર જંગલો પાર કરીને નેપાળ પહોંચ્યા. નેપાળનરેશે તેમને રત્નકંબલ આપ્યો. તે પાછા ફરી રહ્યા હતા. ચોરોએ તેમને લૂંટવા વિચાર્યું. પણ જેમ-તેમ કરી ચોરોથી બચી તે કોશા વેશ્યાને ઘરે પહોંચ્યા. રત્નકંબલ ભેટ ધરી નિશ્ચિત થઈ ગયા. વેશ્યાએ તે કંબલથી પોતાના કીચડથી ખરડાયેલા પગ લૂછીને તેને ખાળમાં ફેંકી દીધો. મુનિએ જોયું અને કહ્યું—અરે અરે ! આ શું કર્યું ? આટલા મૂલ્યવાન કંબલનો આમ નાશ કરી નાખ્યો ! વેશ્યા બોલી—પોતાની તરફ જુઓ. શું તમે પણ તમારા સંયમ-રત્નનો નાશ નથી કર્યો ? મુનિ સમજી ગયા. તેમણે આચાર્ય પાસે આવી પોતાની દુશ્મનાવટની ભાવના માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું.

ગુરુએ કહ્યું—

૦ વગ્ધો વા સપ્પો વા, સરીરપીઢાકરા મુણેયવ્વા ।

નાણં ચ દંસણં વા, ચરણં વ ન પચ્ચલા ભેત્તું ॥

૦ ભયવં પિ થૂલભદ્દો, તિક્કલે ચંકમ્મિઓ ન પુણ છિત્તો ।

અગ્ગિસિહ્ધાણ વુચ્છો, ચાઉમ્માસે ન પુણ દહ્ધો ॥

—એવં દુક્કર-દુક્કરકારઓ થૂલભદ્દો !

—વાધ, સાપ વગેરે શરીરને પીડા કરી શકે છે, પરંતુ તેઓ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું ભેદન કરવા સમર્થ નથી થતા. મુનિ સ્થૂલિભદ્ર એવા સ્થાન ઉપર ગયા, પણ સ્ખલિત ન થયા. તેઓ અગ્નિશિખાતુલ્ય ગણિકાના ઘરમાં ચાતુર્માસ માટે રહ્યા, પરંતુ તેઓ તેનાથી દારૂયા નહિ, પોતાના કર્તવ્યમાંથી ચ્યુત થયા નહિ.

૨૭. સંયમ માટે (લાઢે)

શાન્ત્યાચાર્યે આનો અર્થ—‘એષણીય-આહાર’ અથવા ‘મુનિ-ગુણો વડે જીવન-યાપન કરનાર’—કર્યો છે. તેમના મત મુજબ આ પ્રશંસાવાચક દેશી શબ્દ છે.^૧ ચૂર્ણિકાર અને નેમિયન્દ્ર પણ સંક્ષેપમાં આ જ અર્થ કરે છે.^૨ આ વિશેષણ ચર્યાના પ્રસંગમાં આવ્યું છે અને તેની પહેલાંના ચરણમાં પરીષદોને જીતવાની વાત કહેવામાં આવી છે તથા તેને પ્રશંસાવાચક શબ્દ કહ્યો છે. આ બધાં તથ્યો પર ધ્યાન દેવાથી લાગે છે કે તેનો મૂળ અર્થ ‘લાઢ’ અથવા ‘રાઢ’ દેશ છે. ભગવાન મહાવીરે ત્યાં વિહાર કર્યો હતો, ત્યારે ત્યાં અનેક કષ્ટો સહ્યાં હતાં.^૩ આગળ જતાં તે શબ્દ કષ્ટ સહન કરનારાઓ માટે પ્રશંસા-સૂચક બની ગયો. પસ્તુત આગમમાં ૧ પારમાં લાઢનો અર્થ—સત્ અનુજ્ઞાન વડે પ્રધાન—એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૪

૨૮. નિગમમાં (નિગમે)

ચૂર્ણિકાર અનુસાર ‘નિગમ’નો અર્થ છે—તે સ્થાન જ્યાં વિવિધ પ્રકારની કારીગરી અને શિલ્પ જાણનારી જાતિઓ નિવાસ કરતી હોય.^૫

૧. સુખબોધા, પત્ર ૩૧ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૭ : ‘લાઢે’ તિ લાઢયતિ પ્રાસુકૈષ્ણીયાહારેણ સાધુગુણૈર્વાઽઽત્માનં યાપયતીતિ લાઢઃ, પ્રશંસાભિધાયિ વા દેશીપદમેતત્ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૬૬, લાઢે ઇતિ ફાસુણા ઉગ્ગમાદિશુબ્દેણ લાઢેતિ, સાધુગુણૈર્હિ વા લાઢય ઇતિ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૩૧ : લાઢયતિ—આત્માનં પ્રાસુકૈષ્ણ-ગીયાહારેણ યાપયતીતિ લાઢઃ ।

૪. આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૪૮૨ : લાઢેસુ અ ઉવસમ્મા, ઘોરા ....! તતો ધગવાન્ લાઢાસુ જનપદે ગતઃ તત્ર ઘોરા ઉપસર્ગા અભવન્ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : ‘લાઢે’ તિ સદનુજ્ઞાનતયા પ્રધાનઃ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૬૬ : નયન્તીતિ નિગમાસ્ત એવ નગમાઃ, નાનાકર્મશિલ્પજાતયઃ ઇત્યર્થઃ ।

બૃહદ્વૃત્તિકાર અને નેમિચન્દ્રાચાર્ય અનુસાર નિગમ તે સ્થાન છે જ્યાં વેપારી વર્ગ રહે છે.^૧

૨૯. એકલો (એક એવ)

ચૂર્ણિકારે અને શાન્ત્યાચાર્યે આના બે અર્થ કર્યા છે—રાગદ્વેષરહિત અથવા એકાકી. ચૂર્ણિકારે ‘એકાકી’ તેને માન્યો છે જે અપ્રતિબદ્ધતાને કારણે જન્તાની વચ્ચે (ગણમાં) રહેતો હોવા છતાં પણ ‘એકલો’ રહે. ‘गण में रहूँ निरदाव अकेलो’—આનો જ પ્રતિધ્વનિ છે. બીજા અર્થની પુષ્ટિ માટે શાન્ત્યાચાર્ય આ જ આગમના ૩૨મા અધ્યયનનો પાંચમો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરે છે.^૨ નેમિચન્દ્રે માત્ર પ્રથમ અર્થ જ સ્વીકાર્યો છે.^૩

આ અધ્યયનના વીસમા શ્લોકના બીજા ચરણમાં ‘एकओ’ શબ્દ આવ્યો છે. શાન્ત્યાચાર્યે તેના બે અર્થ આપ્યા છે—

(૧) એક—પ્રતિમાનું આચરણ કરવા માટે એકલો જનાર.

(૨) એક—અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરનાર.^૪

પરંતુ તેનો પ્રકરણગત અર્થ એક—એકલો ઉપયુક્ત છે.

૩૦. મુનિ એક સ્થાન પર આશ્રમ બનાવીને ન બેસે (અસમાણો)

‘असमाणो’નું સંસ્કૃત રૂપ છે—અસન્. ચૂર્ણિકારે આના ત્રણ અર્થ કર્યા છે^૫—

(૧) અસન્(અસન્નિહિત)—જેની પાસે કંઈ પણ નથી.

(૨) અસદૃશ—જે ગૃહસ્થની સમાન નથી.

(૩) અતુલ્યવિહારી—જેનો વિહાર અન્યતીર્થિકોથી જુદો છે.

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર આના અર્થ આ પ્રમાણે છે^૬—

ભિક્ષુ અસમાન હોય છે. તે કોઈ ઘર કે આશ્રયસ્થાનમાં રહે છે, પણ તેના પ્રતિ મૂર્છિત નથી હોતો. તે ન તો આશ્રયદાતાને વધાવે છે, ન આશ્રયની પ્રશંસા કરે છે કે ન તો આશ્રયસ્થાનની સારસંભાળ રાખે છે. આશ્રયસ્થાનના પડી-ગળી જવા છતાં પણ તેની ફરિયાદ ગૃહસ્વામીને કરતો નથી.

મુનિ અસમાન—અહંકાર રહિત હોય છે.

તે અન્યતીર્થિકોની જેમ નિયત સ્થાનો કે મઠોમાં નિવાસ નથી કરતો. તે અનિયતવિહારી હોય છે. આ દૃષ્ટિથી પણ તે અસમાન હોય છે.

૧. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૭ : નિગમે વા વણિગ્નિવાસે ।

(ખ) સુલ્લબોધા, પત્ર ૩૧, ૩૨ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પત્ર ૬૬ : एगो णाम रगद्वेस-
રહિતો, અહવા ઇગો ‘जगमज्जे वि वसंतो ।’

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૭ : ‘एक एवे ति रगद्वेषविरहितः ‘चरेत्’
અપ્રતિબદ્ધવિહારેણ વિહરેત્, સહાયવૈકલ્યતો વૈકસ્થાવિથ
ગીતાર્થો, યથોક્તમ્—

ण या लभिज्जा णिउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणतो समं वा ।

एक्रेऽपि पावाइं विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥

૩. સુલ્લબોધા, પત્ર ૩૧ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૯ : ‘एकः’ उक्तरूपः स एवैककः, एको वा
પ્રતિમાપ્રતિપત્ત્યાદૌ ગચ્છતીત્યેકગઃ, ‘एकं’ वा
कम्मसाहित्यविगमतो मोक्षं गच्छति—તત્પ્રાપ્તિયોગ્યાનુશ્રાનપ્રવૃ-
ત્તેર્વાતીત્યેકગઃ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૬૭ : असमान इति असमादि (नो) कः,
असंनिहित इत्यर्थः.....अहवा असमाण इति नो
गृहितुल्यतः.....अथवा असमानः अतुल्यविहारः अन्यतीर्थिकैः ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૭ : न विद्यते समानोऽस्य गृहिण्यश्रया-
मूर्च्छितत्वेन अन्यतीर्थिकेषु वाऽनियतविहारादिनेत्यसमानः—
અસદૃશો, યદ્વા સમાનઃ—સાહજ્ઞાતો ન તથેત્યસમાનઃ, અથવા
‘(અ)સમાણો’ તિ પ્રાકૃતત્વાદસન્નિવાસન્, યત્રાસ્તે
તત્રાપ્યસંનિહિત એવેતિ હૃદયમ્ ।

ગૃહસ્થો પોતાના સ્થાનની આસક્તિ ધરાવે છે, નિરંતર તેની ચિંતા કરતા રહે છે. ભિક્ષુ અસન્નિહિત હોવાને કારણે આશ્રયસ્થાનની ચિંતાથી મુક્ત હોય છે.

આચાર્યૂલામાં અનેક સ્થાન પર આ બે શબ્દો વપરાયેલા છે—‘સમાણે વા અસમાણે વા !’

‘વસમાણ’ શબ્દ અનિયતવાસનો વાચક છે અને ‘સમાણ’ શબ્દ નિયતવાસનો.

પ્રસ્તુત આગમમાં પ્રયુક્ત ‘અસમાણ’ શબ્દ ‘વસમાણ’નો વાચક છે, અર્થાત્ અનિયતવાસનો દ્યોતક છે. આચાર્યૂલાના સંદર્ભમાં ‘અસન્’—આ મૂળ અર્થ પ્રતીત થાય છે.

૩૧. ગામ વગેરેની સાથે.....પ્રતિબદ્ધ ન થાય (નેવ કુજ્જા પરિગઢે)

પરિગ્રહનો અર્થ છે—મમત્વ. આ ચરણ પૂર્વવર્તી શ્લોકના બે અંતિમ ચરણો તથા દશવૈકલિક સૂત્ર (યૂલિકા ૨:૮)ના—નું દ્યોતક છે. મુનિ કોઈ ગામ, કુળ, નગર કે દેશ તરફ આસક્તિ ન રાખે, પ્રતિબદ્ધ ન થાય. પ્રતિબદ્ધતાથી સંયમની હાનિ થાય છે. એટલા માટે પ્રસ્તુત શ્લોકના આગળના બે ચરણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મુનિ ગૃહસ્થોથી અસંબદ્ધ રહે અને અનિકેત થઈને વિચરણ કરે.

આ શ્લોક પૂર્વવર્તી શ્લોકનો પૂરક છે.

૩૨. ચર્યા પરીપલ

કોલ્લકર નામનું નગર હતું. ત્યાં બહુશ્રુત સ્થવિર આચાર્ય સંગમ પોતાના અનેક સાધુઓ સાથે નિવાસ કરી રહ્યા હતા. તેઓ ત્યાં સ્થિરવાસી હતા. તેઓ બધા નિરંતર પોતાની ચર્યામાં પૂરેપૂરા જાગરુક હતા અને આગમો અનુસાર ચર્યાનું પાલન કરતા હતા. એકવાર તેમનો શિષ્ય દત્ત લાંબા ગાળા પછી ત્યાં આવ્યો અને પોતાના સ્થિરવાસી આચાર્યને જોઈ તેણે વિચાર્યું, ‘અરે ! આ તો ‘નિયતવાસી’ બની ગયા છે. મારે અહીં ન ઊતરવું જોઈએ.’ તે બીજી જગ્યાએ ઊતર્યો. આચાર્ય ભિક્ષા વેળાએ ઊંચ-નીચ કુળમાં ગોચરી કરવા ગયા. તે પણ તેમની સાથે થઈ ગયો. કાળદોષના કારણે તે દિવસે આચાર્યને લૂખું-સૂકું ભોજન મળ્યું. આચાર્ય નિસ્સંગભાવથી આહાર લેતા અનેક ઘરોમાં ફરતા રહ્યા. શિષ્ય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો. તે આહું-અવળું બોલવા લાગ્યો. આચાર્ય તેને શાંત કરવા માટે એક ધનવાનના ઘરે ગયા. ત્યાં ગૃહિણી રેવતી પોતાના બાળકને તેડીને ઊભી હતી. તે બાળક છ માસથી રોતું હતું. એક પણ માટે પણ રુદન રોકાતું ન હતું. આચાર્ય અંદર ગયા. રડતા બાળકની સામે ચપટી વગાડી અને તેણે રડવાનું બંધ કરી દીધું. કુટુંબીજનો રાજી થયા. તેમણે તેઓને પરમ અન્નથી પ્રતિલાભિત કર્યા. શિષ્ય પ્રસન્ન થઈ પોતાના નિવાસસ્થાને પાછો ફર્યો. આચાર્ય નાના-મોટા ઘરેથી ભિક્ષા લઈ સ્થાન પર આવ્યા. સૌએ ભોજન કર્યું. સાંજે પ્રતિક્રમણ સમયે આચાર્ય તેને કહ્યું—કરેલાની આલોચના કર. તેણે કહ્યું—હું તો આપની સાથે જ ફર્યો હતો. આપ આલોચના કરો. આપે અમુક ઘરમાંથી ધાતૃપિંડ લીધું છે. તે અકલ્પ્ય છે. આચાર્ય બોલ્યા—બીજાના અત્યન્ત બારીક છિદ્રો પણ તું જોઈ લે છે. તે બોલ્યો—ખોટી વાત. કહ્યું છે—મનુષ્યની પાસે પોતાના દોષો જોવા માટે એક આંખ પણ નથી, પરંતુ પારકાના દોષો જોવા માટે તે સહસ્રાક્ષ બની જાય છે—

‘एकं पि नत्थि लोचस्स लोचणं जेण निवड निवदोसे ।

परदोसपेच्छणे पुण, लोचणलक्खाइं जायंति ॥

શિષ્ય આચાર્યને છોડીને બીજા કમરામાં ચાલ્યો ગયો. રાતનો સમય હતો. ભયંકર તોફાન આવ્યું. સઘન અંધકાર હતો. તે ભયભીત થયો. તેણે આચાર્યને પોકાર્યા. આચાર્યે કહ્યું—અહીં આવી જા. તે બોલ્યો—કેવી રીતે આવું ? હાથવેંત પણ જોઈ શકાતું નથી. સર્વત્ર સૂચીભેદ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. આચાર્ય લઙ્ઘિસંપન્ન હતા. તેઓએ પોતાની આંગળી આગળ પરી. તે

૧. આચાર્યૂલા, ૧૪૬, ૧૨૨, ૧૩૮ વગેરે.

૨. આચારંગવૃત્તિ, પત્ર ૩૩૫ : સમાના: इति जंघाबल-

परिक्षीणतयैकस्मिन्नेव क्षेत्रे तिष्ठन्तः, तथा वसमाना मासकल्पविहारिणः ।

પ્રજ્વલિત થઈ પ્રકાશ પાથરવા લાગી. શિષ્યે વિચાર્યું—આ કેવા ગુરુ ? પોતાની પાસે દીવો પણ રાખે છે. તે વળી વધુ રોષે ભરાયો. કેટલોક સમય ગયો. તેની વિવેકચેતના જાગી. તેને પોતાની દુષ્ટતાનું ભાન થયું. ઉપદ્રવ પૂરો થયો. તે તત્કાળ ગુરુચરણોમાં પડી વારંવાર ક્ષમાયાચના કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું—આપ જ મારા તારક છો. હવે પછી હું આવું આચરણ નહીં કરું. આચાર્યે તેને આશ્વાસન આપ્યું. શિષ્યને ગ્રંથકારના વચનોની યાદ આવી. તે ગણગણવા લાગ્યો—

નિમ્મમા નિરંહકારા, ઉજ્જુત્તા સંજમે તવે ચરણે ।

ઐગલ્લેન્ને વિ ઠિયા, ચવંતિ પોરાણયં કમ્મં ॥

જે મુનિ મમત્વ અને અહંકારથી શૂન્ય હોય છે, જે સંયમ, તપ અને ચારિત્રમાં જાગરૂક રહે છે, તેઓ નિયતવાસી હોય તો પણ, એક ક્ષેત્રમાં રહેતા હોય તો પણ, પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરે છે.^૧

નિગમન—આચાર્ય સંગમે ચર્ચા પરીષદ સમભાવપૂર્વક સહ્યો.

૩૩. ચપળતા ત્યજ્ય દેતો (અકુક્કુઓ)

બૃહદ્વૃત્તિકારે આનાં બે સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે—(૧) અકુક્કુચઃ અને (૨) અકુત્કુચઃ.

તેમનો ક્રમશઃ અર્થ છે—

(૧) અશિષ્ટ ચેષ્ટાઓ રહિત.

(૨) હાથ-પગ અનુચિત રીતે ન હલાવનાર.^૨

૩૪. સ્મશાન... અથવા વૃક્ષતળે (સુસાણે.....રુક્ષમૂલે)

મુનિએ કેવા પ્રકારના સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ તેનો વિચાર કેટલાક અધ્યયનોમાં કરવામાં આવ્યો છે. જુઓ—૧પાઠ; ૧દાસૂ.૩ શ્લો.૧; ૩ર.૧૨, ૧૩, ૧૬; ૩પાઠ-૮. સ્મશાન, શૂન્ય-ગૃહ અને વૃક્ષમૂળ આ બધાં એકાન્તસ્થાનોના ઉદાહરણ માત્ર છે. સ્મશાન અને વૃક્ષ-મૂળમાં મોટાભાગે વિશિષ્ટ સાધના કરનારા મુનિઓ જ રહે છે.^૩

‘સુસાણ’—આ સ્મશાનનો અર્થ આપતો આર્ષ-પ્રયોગ છે.

કેટલાક બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પણ સ્મશાનમાં રહેવાનું વ્રત રાખતા હતા. તેમનું આ વ્રત ‘શ્મશાનિકાંગ’ કહેવાય છે. આ જ અગિયારમું ‘ધૃતાંગ’ છે.^૪

કેટલાક બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વૃક્ષો નીચે પણ રહેતા હતા. તેઓ છાપરાવાળા ઘરોમાં રહેતા નહિ. તેમનું આ વ્રત ‘વૃક્ષમૂલિકાંગ’ કહેવાય છે. આ જ નવમું ‘ધૃતાંગ’ છે.^૫

૩૫. બીજાઓને ત્રાસ ન આપે (ન વ વિક્તાસણ પરં)

મુનિની સાધના વિવિધ પ્રકારની હોય છે. ક્યારેક-ક્યારેક તે સ્મશાન-પ્રતિમાની વિશિષ્ટ સાધના સ્વીકારીને સ્મશાનમાં રાત્રિ-નિવાસ કરે છે. તે સમયે ત્યાં વિવિધ પ્રકારના ભયોત્પાદક ઉપસર્ગો થાય છે. મુનિએ તેનાથી ભયભીત ન થવું જોઈએ. તે આગમના આ વચનનું સ્મરણ કરે—‘પઠિમં પઠિવજ્જિયા મસાણે, જો ભાયણં ભયભેરવાઈં દિસ્સ’.^૬ સાથોસાથ તે ત્યાં સાધનારત બીજા બીજા સાધકોને પણ ડરાવે નહિ. એવા અવાજો ન કરે કે બીજા ડરી જાય અથવા એવા હાવભાવ ન કરે કે જેથી ત્યાં ભયનું વાતાવરણ ઊભું થઈ જાય.^૭

૧. સુખબોધા, પત્ર ૩૨ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૬ : અકુક્કુચઃ—અશિષ્ટચેષ્ટાહિતઃ ।... યદ્વા અકુક્કુચઃ તિ અકુત્કુચઃ...કુત્સિતં હસ્તપાદાદિભિરસ્યન્દમાનો... ।

૩. દશવૈકાલિક, ૧૦૧૨ ।

૪. વિશુદ્ધિ માર્ગ, પૃ૦ ૬૦ ।

૫. એજન, પૃ૦, ૬૦ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૧ ।

૩૬. (શ્લોક ૨૦, ૨૧)

આ બે શ્લોક નિષદ્યા પરીષદ સંબંધી છે. ચૂર્ણિકારે ‘નિસીહિયા’ અને ‘ઠાણ’ને એકાર્થક માન્યા છે અને તેનો અર્થ નિષીદન—બંસવું એવો કર્યો છે.^૧ વૃત્તિમાં આનો અર્થ સ્મશાન વગેરે સ્વાધ્યાયભૂમિ કરવામાં આવ્યો છે.^૨ પ્રાચીનકાળમાં મુનિઓ સ્વાધ્યાય માટે એકાંત સ્થાનમાં જતા હતા. તેને નિષીધિકા અથવા નિષદ્યા કહેતા.

ખારવેલના શિલાલેખમાં ‘કાય નિસીદિકા’ અને ‘અર્હત્ નિસીદિકા’ પાઠ મળે છે.

આ રીતે ‘નિસીદિયા’ અને ‘નિસીહિયા’—આ બે જાતના પાઠ મળે છે. તેમાં ખારવેલના શિલાલેખનો પાઠ ઘણો પ્રાચીન છે. પ્રાચીન લિપિમાં ‘દ’ અને ‘હ’ અક્ષરોનો વળાંક ઘણોબધો મળતો હતો. આના આધારે અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ‘નિસીદિયા’ના ‘દ’નું ‘હ’કારમાં પરિવર્તન થઈ ગયું અને ‘નિસીહિયા’ પાઠ પ્રચલિત બન્યો.

‘નિસીદિયા’નો અર્થ છે—નિષદ્યા. આ સ્વાભાવિક પ્રયોગ છે. ‘નિસીહિયા’નો અર્થ નિષીધિકા, નૈષેધિકી અથવા નિશીધિકા કરવામાં આવે છે. આ અર્થ મૌલિક પ્રતીતિ નથી થતો.

નિષદ્યાનો અર્થ છે—નિર્વાણભૂમિ, સ્વાધ્યાયભૂમિ અથવા સમાધિસ્થળ.

નિષદ્યા પરીષદ

હસ્તિનાપુર નગર. કુરુદત્ત નામનો શ્રેષ્ઠિપુત્ર. તેણે એક આચાર્ય પાસે પ્રવ્રજ્યા પ્રહણ કરી. આચાર્ય બહુશ્રુત હતા. તેમણે તેની યોગ્યતાની કસોટી કરી તેને અનેક આગમોની વાચના આપી. તે વિનયપ્રતિપત્તિ વડે જ્ઞાનાર્જન કરી થોડાંજ વર્ષોમાં બહુશ્રુત મુનિ બની ગયો. આચાર્યની અનુજ્ઞા મેળવી તે એકવાર એકલવિહાર પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા લઈને સાકેત નગર જવા નીકળ્યો. નગરની નજીક આવતા આવતા દિવસનો અંતિમ પ્રહર—ચોથા પ્રહરનો સમય આવી ગયો. તેણે ત્યાં જ પગને ચાલતાં અટકાવી દીધા. તે સ્થાન હતું નગરનું સ્મશાન. આમતેમ શબો સળગી રહ્યા હતા. તે ત્યાં જ કાયોત્સર્ગમાં ઊભો રહી ગયો.

નજીકના એક ગામમાંથી કેટલાક ચોર ગાયો ચોરીને તે રસ્તે નીકળ્યા. ચોરની પાછળ તેમને પકડવા કેટલાક લોકો આવી રહ્યા હતા. જ્યાં મુનિ કાયોત્સર્ગમાં ઊભા હતા, ત્યાંથી બે માર્ગો બે ગામો તરફ જઈ રહ્યા હતા. પેલા ચોરને શોધવા નીકળેલા લોકો ત્યાં અટક્યા. મુનિને પૂછ્યું કે ચોર કઈ તરફ ગયા? મુનિ મૌન હતા. પેલા લોકોએ વારંવાર પૂછ્યું. મુનિએ મૌનનો ભંગ ન કર્યો. પેલા લોકો કોપાયમાન થયા અને તેમણે મુનિના મસ્તક ઉપર માટીની પાળી બાંધી તેમાં સળગતા અંગારા ભરી દીધા, પછી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

મુનિને અસહ્ય વિકરાળ વેદના થઈ રહી હતી. પરંતુ તેઓએ સમતાના અથાગ સાગરમાં ડૂબકી મારી. તેઓ ગણગણવા લાગ્યા—

સહ કલેવર ! खेदमचिन्तयन्, स्ववशता हि पुनस्तव दुर्लभा ।

बहुतरं च सहिष्यसि जीव हे !, परवशो न च तत्र गुणोऽस्ति ते ॥

‘શરીર ! આ વિપુલ કષ્ટને તું એમ સમજીને સમભાવથી સહન કરી લે કે કષ્ટ સહન કરવાની આવી સ્વતંત્રતા બીજે મળવી મુશ્કેલ છે. મનુષ્યજીવન સિવાય આવી સ્વવશતા ફરી મળવી મુશ્કેલ છે. પરવશતામાં તું અનેક ભયંકર કષ્ટો સહન કર્યા છે. એ તારી કોઈ વિશેષતા નથી. વિશેષતા ત્યારે કહેવાય જ્યારે સ્વવશતામાં પણ ભયંકર કષ્ટો સમભાવથી સહન કરવામાં આવે.’

૧. ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૬૭ : નિસીહયત્તિ વા ઠાણંતિ વા ઇગદ્ધં,

તં તુ તસ્સ સાધોઃ કુત્ર સ્થાને સ્યાત્ ? નિસીહિયમિત્યર્થઃ ।

૨. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૮૩ : શ્મશાનાદિકા સ્વાધ્યાયાદિભૂમિઃ

નિષદ્યેતિ યાવત્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૭ : નૈષેધિકી—સ્મશાનાદિકા

સ્વાધ્યાયભૂમિઃ ।

મુનિના પરિણામોની શ્રેણી વિશુદ્ધતમ બનતી ગઈ અને તેઓ બધા કષ્ટોથી સદાકાળ માટે મુક્ત બની ગયા.^૧

૩૭. ઉત્કૃષ્ટ કે નિકૃષ્ટ ઉપાશ્રય મેળવતાં (ઉચ્ચાવયાહિં સેજ્જાહિં)

ઉચ્ચ અને અવચ્ચ—આ બે શબ્દો છે. ઉચ્ચનો અર્થ છે—તેવા બેમાળી મકાન કે જે લીંપ્યા-ગુંપ્યા હોય અથવા જે ઠંડી-ગરમી વગેરેનું નિવારણ કરવામાં સક્ષમ હોય, બધી ઋતુઓમાં સુખદાયી હોય.

અવચ્ચનો અર્થ છે—જમીનને અડેલા મકાન, ખંડેર અથવા જે ઠંડી-ગરમીથી રક્ષા કરવા માટે સક્ષમ ન હોય.^૨

શય્યાનો અર્થ છે—નિવાસસ્થાન, ગૃહ.

૩૮. મર્યાદાનું અતિક્રમણ ન કરે (નાઙ્ગવેલં વિહન્નેજ્જા)

વેલા શબ્દના બે અર્થ છે—સમય અને મર્યાદા.

‘હન’ ધાતુના બે અર્થ છે—હિંસા અને ગતિ. અહીં તે ગતિ અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે.

‘નાઙ્ગવેલં વિહન્નેજ્જા’ પદના બે અર્થ છે—

(૧) મુનિ ઠંડી, ગરમી વગેરેથી પ્રતાડિત થઈ સ્વાધ્યાયભૂમિનું અતિક્રમણ ન કરે, તેને છોડીને બીજી જગ્યાએ ન જાય.

(૨) મુનિ ઉચ્ચ કે હલકું સ્થાન મળવાને કારણે પોતાની મર્યાદા અર્થાત્ સમભાવ ન છોડે.

તે સારું સ્થાન મેળવીને એમ ન વિચારે કે હું કેટલો નસીબદાર છું કે મને બધી ઋતુઓમાં સુખદાયી એવું આ સ્થાન મળ્યું. ખરાબ સ્થાન મળતાં તે એમ ન વિચારે કે હું કેટલો કમનસીબ છું કે મને ઠંડી વગેરેથી બચાવનારું રહેઠાણ પણ મળતું નથી. આ રીતે મુનિ હર્ષ અને વિષાદથી ગ્રસ્ત ન બને.^૩

આચાર્યૂલામાં ‘સ્થાન વા શય્યાવિધિ’નો નિર્દેશ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—મુનિને ક્યારેક સમસ્થાન તો ક્યારેક વિષમ સ્થાન, ક્યારેક હવાવાળું સ્થાન તો ક્યારેક હવારહિત સ્થાન, ક્યારેક ગંદુ તો ક્યારેક સફાઈદાર, ક્યારેક ડાંસ-મશકથી ઘેરાયેલું તો ક્યારેક તેમનાથી રહિત, ક્યારેક ખંડેર તો ક્યારેક આખું, ક્યારેક બાધાઓથી ભરેલું તો ક્યારેક નિર્બાધ સ્થાન મળે છે. મુનિ તેમાં સમભાવ રાખે, રાગ-દ્વેષ ન કરે.^૪

૩૯. પ્રતિરિક્ત (એકાન્ત) ઉપાશ્રય (પઙ્ગિક્કવસ્સયં)

‘પઙ્ગિક્ક’ દેશી શબ્દ છે. તેના એકાન્ત, શૂન્ય, વિશાળ વગેરે અનેક અર્થો છે.^૫ સંસ્કૃતમાં પણ ‘પ્રતિરિક્ત’ શબ્દ આ અર્થોમાં વપરાયેલ છે.

ચૂર્ણિકારે તેના અનેક અર્થો આપ્યા છે—પુણ્ય—સુંદર અથવા પૂર્ણ, અવ્યાબાધ, નવ-નિર્માપિત, ઋતુક્ષમ—બધી ઋતુઓમાં સુખપ્રદ, જે હજી સુધી કાર્પટિક વગેરે ભિક્ષુઓએ ભોગવેલું ન હોય તેવું સ્થાન.^૬

બૃહદ્વૃત્તિમાં તેના બે અર્થ મળે છે^૭—

૧. સુલ્લબોધા, પત્ર ૩૩ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૬૮ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૦ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૦ ।

૪. આચાર્યૂલા, ૮।૩૦ ।

૫. જુઓ—દેશી શબ્દકોશ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૬૧ : પયરેકો ગામ પુણ્ણો, અવ્યાબાહો અસુ (બ્ધુ) ણ્ણવો વા, ણ કિંચિ વિ તત્થ ઠવિયા જં નિમિત્તં તત્થાગમિસ્સંતિ, અયં ઋતુખમિતો, ણ કપ્પડિયાદીહિં ય ઉવ્વખુજ્જતિ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૦ : પઙ્ગિક્કં સ્થાયાદિવિરહિતત્વેન વિવિત્તં, અવ્યાબાધં વા ।

(૧) સ્ત્રી વગેરેથી રહિત હોવાને કારણે એકાંત.

(૨) અવ્યાબાધ.

૪૦. એક રાતમાં શું થઈ જવાનું છે (કિમેગસયં કરિસસઇ)

અહીં એક રાત્રિનો પ્રયોગ વિશેષ સાધનારત મુનિઓ માટે છે. એકલવિહારની પ્રતિમા અથવા અન્ય પ્રતિમાઓ ધારણ કરીને વિચરણ કરનારા મુનિઓ ગાયમાં એક રાત અને નગરમાં પાંચ રાત રહી શકે છે. સ્થવિરકલ્પી મુનિ નવકોટિ વિહારપૂર્વક વિચરણ કરે છે. એટલા માટે તેમના માટે આ નિયમ નથી.^૧

૪૧. શય્યા-વસતિ પરીષદ

કૌશાંભી નગરીના વિદ્વાન વિપ્ર યજ્ઞદત્તને બે પુત્રો હતા. તેમનાં નામ હતાં—સોમદત્ત અને સોમદેવ. તેઓ વેદોના પારંગત વિદ્વાન બની ગયા. અકસ્માત કોઈ નિમિત્ત મળ્યું અને તે બંને સંસારથી વિરક્ત થઈને સોમભૂતિ અણગાર પાસે દીક્ષિત બન્યા. બંનેએ જ્ઞાનાર્જન માટે શ્રમ કર્યો અને થોડા જ સમયમાં તેઓ બહુશ્રુત બની ગયા. એકવાર તેઓ એક પલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના લોકો મદિરાપાન કરતા હતા. તેમણે કોઈ પીણામાં મદિરાનું મિશ્રણ કરી બંને મુનિઓને તે પીણું આપ્યું. મુનિઓ તેમાં રહેલી મદિરાથી અજાણ હતા. તેમણે તે પીણું પીધું અને થોડાજ વખતમાં તેઓ ઉન્મત્ત બની ગયા. તેમણે વિચાર્યું—આપણે સારું ન કર્યું. આપણાથી આ પ્રમાદ થઈ ગયો. ભલે, આપણે અનશન-વ્રત લઈ લઈએ. તેઓ બંને નજીકની એક નદી પાસે ગયા અને ત્યાં પડેલાં બે લાકડાનાં પાટિયા પર પાદપોષગમન અનશન સ્વીકારીને પડ્યા રહ્યા. બે-ચાર દિવસ વીતી ગયા. અકાળે વરસાદ આવ્યો અને નદીમાં પૂર આવ્યું. તે પૂરમાં બંને ભાઈઓ તણાયા. સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા. મોજાઓના તીવ્ર સપાટાથી તેઓ હત-વિહત થયા. જળચર જીવો તેમને કરડી ગયા. બંને ભાઈઓ બધી પીડાને સમતાપૂર્વક સહીને પંડિતમરણ પામ્યા.^૨

૪૨. પ્રતિકોષ (પડિસંજલે)

‘પડિસંજલે’નું તાત્પર્ય છે—કોઈ કોષને વશ થઈ ગાળ દે, કોષથી સળગી ઊઠે, તો પણ મુનિ પ્રતિશોધની ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ તેના પ્રતિ કોષ ન કરે, કોષાગ્નિમાં સળગે નહિ. આંખો લાલ-પીળી કરી, આખા શરીરમાં દાહ પેદા કરી, ગાળનો જવાબ પ્રયંડ ગાળથી આપવો, અગ્નિની માફક પ્રજ્વલિત થવા જેવું છે. મુનિ તેના પ્રત્યે પણ સંજવલન-કોષ—અત્યધિક હળવો કોષ પણ ન કરે, શાંત રહે.^૩

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે અહીં એક સુંદર શ્લોક પ્રસ્તુત કર્યો છે—

આક્રુષ્ટેન મતિમતા, તત્ત્વાર્થાલોચને મતિઃ કાર્યા ।

યદિ સત્યં કઃ કોપઃ, સ્યાદનૃતં કિં નુ કોપેન ?॥

૪૩. (સસિસો હોઇ બાલાણ)

આ ચરણનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મુનિ ગાળનો જવાબ ગાળથી આપે છે તે અજ્ઞાનીની જેવો જ થઈ જાય છે. અહીં એક ઘણું સુંદર ઉદાહરણ છે—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૬૧ : સો હિ એગ્નિવિહારી ગામે એગ રતીએ નગરે પંચરાતીએ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૦-૧૧૧ : પ્રતિમાકલ્પિકાપેક્ષં ચૈકરાત્ર-મિતિ, સ્થવિરકલ્પિકાપેક્ષયા તુ કતિપયા રાત્રયઃ ।

૨. સુખબોધા, પત્ર ૩૫ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૧-૧૧૨ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૩૪ ।

‘એક ક્ષપક મુનિ હતા. દેવ તેમની સેવા કરતો હતો. ક્ષપક જે કંઈ કહેતા દેવ તે મુજબ કરતો હતો. એકવાર મુનિને એક હલકી જાતિની વ્યક્તિ સાથે ઝઘડો થઈ ગયો. તે દુષ્ટ-પુષ્ટ હતો. તેણે મુનિને પછાડી દીધા. રાતે દેવ વંદન કરવા આવ્યો. મુનિ મૌન રહ્યા. દેવ બોલ્યો—‘શું મારો કંઈ અપરાધ થયો છે?’ મુનિએ કહ્યું—‘તેં પેલા દુષ્ટ માણસને ઠપકો પણ ન આપ્યો.’ દેવ બોલ્યો—‘ગુરુદેવ ! હું ત્યાં આવ્યો તો હતો પણ મને ખબર ન પડી કે દુષ્ટ માણસ કોણ હતો અને શ્રમણ કોણ હતા? બંને એક જેવા જ લાગતા હતા.’

૪૪. (શ્લોક ૨૫)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ત્રણ વિશેષણો મળે છે—પરુષ, દારુણ અને ગ્રામકંટક.

૦ પરુષ—તે ભાષા જે સ્નેહરહિત, અનોપચારિક અને કર્કશ હોય.^૧

૦ દારુણ—તે ભાષા જે મનને વીધે, કમજોર સાધકોની સંયમ-ધૃતિને તોડી નાખે.^૨

૦ ગ્રામકંટક—અહીં ગ્રામ શબ્દ ઈન્દ્રિય-ગ્રામ (ઈન્દ્રિય-સમૂહ)ના અર્થમાં વપરાયો છે. ગ્રામકંટક અર્થાત્ કાનમાં કાંટાની માફક ભોંકાનાર ઈન્દ્રિયોના વિષયો, પ્રતિકૂળ શબ્દો વગેરે. તે કાંટા એટલા માટે છે કે તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે અને મોક્ષ-માર્ગમાં પ્રવૃત્ત સાધકો માટે વિઘ્નકર્તા બને છે.^૩

મૂલારાધનામાં ‘ગામવચીકંટગેહિ’નો પ્રયોગ છે.^૪ તેનો અર્થ છે—ગ્રામ્ય લોકોના વચનરૂપી કાંટા વડે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘ગામકણ્ટક’નો પ્રયોગ છે. અહીં મધ્યમપદ ‘વચી’નો લોપ માની લઈએ તો તેનો અનુવાદ ‘ગ્રામ્ય લોકોની કાંટાની માફક ભોંકાનારી ભાષા’—કરી શકાય.

૪૫. આકોશ પરીષદ

રાજગૃહ નગર. મુદ્ગરપાણિ યક્ષનું આયતન. યક્ષનો પરમ ભક્ત અર્જુન માળી. સ્કન્દશ્રી તેની પત્ની. બંનેનો ઈષ્ટદેવ હતો મુદ્ગરપાણિ યક્ષ. એકવાર છ યુવકોએ સ્કન્દશ્રી પર આક્રમણ કર્યું. અર્જુન માળીએ જોયું. મુદ્ગરપાણિ યક્ષ માળીના શરીરમાં દાખલ થયો. માળીએ છએ વ્યક્તિઓ તથા પોતાની પત્નીને મુદ્ગરથી મારી નાખી. આ પછી તે પ્રતિદિન સાત વ્યક્તિઓ (છ પુરુષ અને એક સ્ત્રી)ની હત્યા કરવા લાગ્યો.

કેટલોક સમય વીત્યો. ભગવાન મહાવીર જનપદ-વિહાર કરતા કરતા તે સ્થાને આવ્યા. રાજગૃહના બાહ્ય ઉદ્યાનમાં રોકાયા. ચારે તરફ અર્જુન માળીનો ભય ફેલાઈ ગયો હતો. કોઈ પણ માણસ ભગવાનનાં દર્શન કરવા જવા માટે પણ તૈયાર ન હતો. શ્રેષ્ઠિપુત્ર સુદર્શન ‘જં હોઈ તં હોઈ(જે થવું હોય તે થાઓ)’ એમ મનમાં વિચારી ભગવાનનાં દર્શન માટે નીકળ્યો. અર્જુનને સામે આવતો જોઈ, સુદર્શન મનમાં ને મનમાં જ બોલ્યો—‘મને અરહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મનું શરણ હો, મહાવીર મારી ગતિ હો. આ વેળાએ જો મારા આ દેહથી કોઈ પ્રમાદ થાય (મારું મરણ થાય) તો હું આહાર, ઉપધિ અને કાયાનું ત્રણ

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૭૦ ફરુસા નિઃસ્ત્રેહા અનુપચારા શ્રમણકો નિહજ્જા इत्यादि ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ: પૃ૦ ૭૦ : મળં દાસ્યતીતિ દારુણ ।

(ખ) बृहदवृत्ति, पत्र ११२ : दास्यन्ति मन्दसत्त्वानां संयम-विषयां धृतिमिति दारुणाः ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૭૦ : ग्रसत इति ग्रामः—इन्द्रिय-ग्रामः तस्य इन्द्रियग्रामस्य कंटगा, जहा पंथे गच्छन्ताणं कंटगा विघ्नाय, तहा सहादयोवि इन्द्रियग्रामकंटया मोक्षिणां विघ्नायेति ।

(ખ) बृहदवृत्ति, पत्र १११ ।

(ગ) જુઓ—દશવૈકાલિક ૧૦:૧૧નું ટિપ્પણ.

૪. મૂલારાધના, આશ્રાસ ૪, શ્લોક ૩૦૧, મૂલારાધનાદર્પણવૃત્તિ, પત્ર ૫૧૫ :

दुस्महपरीसहेहिं य, गामवचीकंटगैहिं तिवस्त्रेहिं ।

अभिभूदा वि हु संता, मा धम्मधुरं पमुच्चेह ॥

—ગામવચીકંટગેહિ—ગ્રામ્યાણામવિવિક્તજનાનાં વચનાનિ एवं કંટકાસ્તૈરાક્રોશવચનૈસ્તિયર્થઃ ।

કરણ અને ત્રણ યોગથી પ્રત્યાખ્યાન કરું છું.' તે નમસ્કારમંત્રનું પાંચ વાર સ્મરણ કરી કાયોત્સર્ગમાં ઊભો રહી ગયો. એટલામાં જ અર્જુન ત્યાં આવ્યો. પણ તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું કે તે પેલી વ્યક્તિ ઉપર પ્રહાર કરી શકતો ન હતો. તેણે પોતાની બધી તાકાત સુદર્શન પર પ્રહાર કરવા માટે અજમાવી જોઈ. પણ બધું વ્યર્થ. યક્ષ અર્જુનના શરીરમાંથી નીકળી ગયો. અર્જુન ત્યાં જ ભૂમિ પર પડી ગયો. ચૈતન્ય આવતાં જ તે ઊભો થયો અને સુદર્શનને પૂછ્યું—‘હું ક્યાં છું? મેં આવું કેમ કર્યું? મારી શું સ્થિતિ છે? હું મારી જાતને ઓળખતો નથી. તમે મને બતાવો.’ સુદર્શને બધી વાત કહી. માળીનું મન દોલાયમાન થઈ ઊઠ્યું. તે પણ સુદર્શનની સાથે ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં પહોંચ્યો. તેણે પૂછ્યું—‘ભંતે ! હું હવે ઘોર પાપી છું. મારી શુદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે? ભગવાન બોલ્યા—શુદ્ધિનાં બે સાધનો છે—તપસ્યા અને સંયમ. આ સાંભળી માળી ભગવાન પાસે પ્રવ્રજિત થઈ ગયો.

તે ભોજનપાન માટે રાજગૃહ નગરમાં જતો. તેને જોતાં જ લોકોની યાદ તાજી થતી. કોઈ કહેતું—આણે મારા પિતાને, કોઈ કહેતું મારા ભાઈને, કોઈ કહેતું મારી પત્નીને, કોઈ કહેતું મારા પુત્રને આ હત્યારાએ માર્યો છે. તેઓ તેના ઉપર પથરા ફેંકતા. પણ મુનિ અર્જુન તે બધી જ પ્રકારના આકોશને સમભાવથી સહી લેતા.

સંયમની વિશુદ્ધ પરિપાલના અને સમતાની આરાધના વડે કર્મોનો ક્ષય કરી તે જ ભવમાં તેમણે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.^૧

૪૬. મનમાં ન લાવે (મળસીકરે)

સૂર્ણિકારે આનો અર્થ—માનસિક અસમાધિ—એવો કર્યો છે.^૨ પ્રતિકૂળ ભાષા સાંભળીને પણ મુનિ પોતાની માનસિક સમાધિ ન ગુમાવે, માનસિક અસમાધિમાં ન જાય.

વૃત્તિકાર અનુસાર આનો અર્થ છે—કઠોર ભાષા બોલનાર વ્યક્તિ તરફ મનમાં પણ દ્વેષભાવ ન લાવે.^૩

૪૭. ક્રોધ (સંજલે)

સૂર્ણિકારે સંજવલનનો અર્થ રોષોદ્ગમ અથવા માનોદય એવો કર્યો છે. તેમણે તેનું લક્ષણ બતાવતાં એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

‘કંપતિ રોષાદગ્નિસંઘુક્ષિતવચ્ચ દીપ્યતેડનેન ।

તં પ્રત્યાક્રોશત્યાહંતિ ચ મન્યેત યેન સ મતઃ ॥

—જે ક્રોધથી કંપી ઊઠે છે, અગ્નિની માફક સળગી ઊઠે છે, આક્રોશ સામે આક્રોશ અને હત્યા સામે હત્યા કરે છે, તે સંજવલનનું ફળ છે.

બૃહદ્વૃત્તિમાં આ શબ્દ વડે એમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે મુનિ માર ખાવા છતાં પણ શરીરથી સંજવલિત ન બને—ક્રોધથી કંપી ન ઊઠે અને પોતાને મારનારને મારવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરે. તે આક્રોશ સામે આક્રોશ કરી પોતાની જાતને અત્યંત કોપાયમાન બનેલી ન દર્શાવે.^૪

૪૮. પરમ (પરમં)

પ્રાચીન સાહિત્યમાં બે શબ્દો પ્રચલિત છે—પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. પરાવિદ્યાનો અર્થ છે—લોકોત્તર વિદ્યા, અધ્યાત્મ વિદ્યા અને અપરા વિદ્યાનો અર્થ છે—સાંસારિક વિદ્યા, વ્યાવહારિક વિદ્યા.

ઉપનિષદોમાં પરાવિદ્યાની જિજ્ઞાસાના અનેક પ્રસંગો જોવા મળે છે.

૧. સુખબોધા, પત્ર ૩૫ ।

દ્વેષાકરણેનેતિ ભાવઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૭૦ : મન કરણં ગામ તદુપયોગઃ
મનસોડસમાધિરિત્યર્થઃ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૨ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૨ : ન તા મનસિ કુર્યાત્, તદ્ ભાષિણ

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૪ ।

‘પરમ’ શબ્દનો અર્થ છે—ઉત્કૃષ્ટ. શાન્ત્યાચાર્યે તિતિક્ષાને ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ-સાધન માન્યું છે.^૧

૪૯. મુનિ-ધર્મ (ભિક્ષુધર્મ)

મુનિ-ધર્મ સ્થાનાંગ (૧૦૭૧૨) તથા સમવાયાંગ (સમવાય ૧૦) અનુસાર દસ પ્રકારનો હોય છે—

(૧) ક્ષાન્તિ	(૬) સત્ય
(૨) મુક્તિ—નિર્લોભતા, અનાસક્તિ	(૭) સંયમ
(૩) માર્દવ	(૮) તપ
(૪) આર્જવ	(૯) ત્યાગ—પોતાના સાંભોગિક સાધુઓને આહારદાન
(૫) લાઘવ	(૧૦) બ્રહ્મચર્ય

શ્લોક ૨૭

૫૦. શ્રમણને (સમણ)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ ‘સમાન મનવાળો’ કર્યો છે.^૨ શાન્ત્યાચાર્યે આ અર્થની સાથે-સાથે શ્રમણ અર્થ પણ કર્યો છે.^૩ નેમિચન્દ્રે તપસ્વી અર્થ કર્યો છે.^૪ સંસ્કૃતમાં આ શબ્દના બે રૂપ થઈ શકે છે—શ્રમણમ્ અને સમણમ્. વિસ્તાર માટે જુઓ—દસવેઆલિયં ૧૩ના ‘સમણા’ શબ્દનું ટિપ્પણ.

૫૧. (શ્લોક ૨૬, ૨૭)

પ્રસ્તુત બે શ્લોકો (૨૬, ૨૭)માં આકોશ, વધ વગેરે પરીષદો સહન કરવા માટે ત્રણ આધારસૂત્રો મળે છે—

(૧) તિતિક્ષા—મુનિ વિચારે કે સહન કરવાથી મોટું નિર્જરા માટેનું કોઈ સાધન નથી. ક્ષમા પરમ ધર્મ છે. સહન કરનાર જ ક્ષમાશીલ બની શકે છે. એક પ્રાચીન શ્લોક છે—

‘ધર્મસ્ય દયા મૂલં, ન ચાક્ષમાવાન્ દયાં સમાધત્તે ।

તસ્માદ્ યઃ ક્ષાન્તિપરઃ, સ સાધયત્યુત્તમં ધર્મમ્ ॥’

(૨) મુનિ-ધર્મનું ચિંતન કરે. મુનિ-ધર્મ બે પ્રકારનો છે—પાંચ મહાવ્રતાત્મક અને ક્ષાન્તિ વગેરે દસવિધ ધર્મ. મુનિ એમ વિચારે કે મુનિ-ધર્મનું મૂળ છે ક્ષમા. તે આકોશ કરનાર વ્યક્તિ મને નિમિત્ત બનાવીને કર્મોનો સંગ્રહ કરે છે, એટલા માટે પરોક્ષપણે હું જ દોષી છું. આથી મારે તેની ઉપર ક્રોધ કરવો ન જોઈએ.

(૩) આત્માનાં અમરત્વનું ચિંતન—પોતાને મારવામાં આવે ત્યારે મુનિ એમ વિચારે કે જીવ—આત્માનો નાશ નથી થતો. આ ચિંતનનો પૂર્વપક્ષ એવો છે કે જો કોઈ દુર્જન વ્યક્તિ મુનિને ગાળ દે તો મુનિ એમ વિચારે કે—ચાલો ગાળ જ દે છે ને, મારતો તો નથી. મારે ત્યારે વિચારે—ચાલો, મારે જ છે ને, મારી નાખતો તો નથી. મારી નાખે ત્યારે વિચારે—ચાલો, મારી જ નાખે છે ને, ધર્મથી ભ્રષ્ટ તો નથી કરતો—આત્મધર્મનું હનન તો નથી કરતો, કેમકે આત્મા અમર છે, અમૂર્ત છે.

આવી પ્રેક્ષાથી મુનિ પછીના મોટા સંતાપને સામે રાખીને ઓછો સંતાપ પામે છે, તેને લાભ માને છે અને તે રીતે તે મનોવૈજ્ઞાનિક વિજય મેળવે છે.^૫

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૪ : પરમાં ધર્મસાધનં પ્રતિ પ્રકર્ષવતી ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૩૬ : ‘શ્રમણ’ તપસ્વિનમ્ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ૦ ૭૨ : સમો સઘ્વત્થ મણો જસસ ભવતિ સ સમણો ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૨ :

અક્કોસ-હળળ-મારણ-ધમ્મભ્ભંસાણ બાલસુલભાણં ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૪ : ‘સમણ’—શ્રમણં સમમનસં વા— તથાવિધવધેઽપિ ધર્મં પ્રતિ પ્રહિતચેતસમ્ ।

લાભં મત્તતિ ધીરો, જહુત્તરાણં અભાવમિ ॥

પર. વધ પરીષદ

સ્કન્દક શ્રાવસ્તી નગરીના જિતશત્રુ રાજાનો રાજકુમાર હતો. તેની માતાનું નામ ધારિણી અને બહેનનું નામ હતું પુરંદરયશા. પુરંદરયશાનો વિવાહ કુંભકાર નગરના દંડકી રાજા સાથે થયો. પાલક દંડકીનો પુરોહિત હતો.

એકવાર શ્રાવસ્તી નગરીમાં મુનિસુવ્રત ભગવાન સમોસર્યા. ધર્મચર્યા સાંભળવા માટે લોકો ઊમટી પડ્યા. યુવરાજ સ્કન્દક પણ ગયો. ધર્મદેશના સાંભળી તેણે શ્રાવકના વ્રતો અંગીકાર કર્યા.

એકવાર દંડકી રાજાનો પુરોહિત પાલક શ્રાવસ્તી નગરીમાં દૂત બનીને આવ્યો. ભરી સભામાં તે મુનિઓનો અવર્ણવાદ બોલવા લાગ્યો. સ્કન્દકે તેને નિરુત્તર કરી દીધો. તે દિવસથી પાલક સ્કન્દકનો કેપી બની ગયો.

કેટલોક સમય વીત્યો. સ્કન્દક સંસારથી નિર્વિણ થયો અને તેણે પાંચસો વ્યક્તિઓ સાથે મુનિસુવ્રત સ્વામી પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેણે જ્ઞાનાભ્યાસ કરી બહુશ્રુતપણું પ્રાપ્ત કર્યું. મુનિસુવ્રત સ્વામીએ તેની યોગ્યતા જોઈ, તેનું મૂલ્યાંકન કરી તેને પાંચસો શિષ્યોનો અધિપતિ બનાવી દીધો. એકવાર મુનિ સ્કન્દકે આચાર્યને પૂછ્યું—ભંતે ! હું મારી બહેનના ગામ કુંભકાર નગરમાં જવા ઈચ્છું છું. આપ આજ્ઞા આપો. આચાર્ય બોલ્યા—ત્યાં જવાથી મારણાંતિક કષ્ટ સહન કરવાં પડશે. મુનિ સ્કન્દકે પૂછ્યું—મૃત્યુ ભલે આવે. પણ શું અમે આરાધક બનીશું કે વિરાધક ? આચાર્ય બોલ્યા—તમને છોડીને બ્રાહ્મીના બધા મુનિ આરાધક બનશે. તેણે કહ્યું—ભલે, કોઈ વાંધો નહિ. પાંચસોમાંથી ચારસો નવ્યાણુ વ્યક્તિ તો આરાધના કરી પોતાનું કલ્યાણ કરશે. એકના વિરાધક બનવાથી શું ફેર પડવાનો છે ?

મુનિ સ્કન્દક અન્ય પાંચસો મુનિઓ સાથે કુંભકાર નગરમાં પહોંચ્યા. પાલકે તકનો લાભ ઊઠાવી મુનિનિવાસની ચારે બાજુ શસ્ત્રાસ્ત્રો દટાવી દીધા અને રાજા દંડકીને મુનિઓ પ્રત્યે ઉશ્કેરતાં તેણે કહ્યું—આ લોકો આપનું રાજ્ય પડાવી લેવા આવ્યા છે. ઉદ્યાનની ચારે બાજુ શસ્ત્રાસ્ત્રો ઘુપાવી રાખ્યાં છે. આપને વિશ્વાસ ન હોય તો તપાસ કરાવો. રાજાએ ગુપ્તચરો મોકલ્યા. વાત સાચી નીકળી. તેમણે બધા મુનિઓને પુરોહિત પાલકને સોંપી દીધા. તેણે બધાને કોલ્હૂમાં પીલવાનો આદેશ આપ્યો. એક એક કરીને બધા મુનિને કોલ્હૂમાં પીલવામાં આવ્યા. બધાએ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાયો વડે આ દારુણ વધ-પરીષદને સહન કર્યો, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને બધા સિદ્ધ થઈ ગયા. હવે માત્ર બે મુનિઓ બચ્યા હતા—એક બાળ-મુનિ અને એક સ્કન્દક. સ્કન્દકનું મન ક્રુણાથી ઢવી ગયું. તેણે અધિકારીને કહ્યું—આ બાળક પર ક્રુણા કરો. હું કોલ્હૂમાં પીલાઈ જતાં આ બાળકને જોઈ નહિ શકું. પહેલાં મને પીલી નાખો. પાલક હસ્યો. તેણે સ્કન્દકને વધુ પીડા પહોંચાડવા માટે બાળ-મુનિને કોલ્હૂમાં નાંખ્યો. બાળ-મુનિએ અધ્યવસાયોની નિર્મળતા ટકાવી રાખી. તે સિદ્ધ થઈ ગયો. સ્કન્દક ભાન ભૂલી બેઠો. કોલ્હૂમાં પીલાતા તેણે નિદાન કર્યું અને તે અગ્નિકુમાર દેવ બન્યો તથા આખા જનપદને સજગાવીને રાખ કરી દીધું.

બધા મુનિઓ વધ-પરીષદ સહન કરીને આરાધક બની ગયા. મુનિ સ્કન્દકે આ પરીષદ સહન ન કર્યો. તે વિરાધક બન્યો. '

પૃ. (સવ્વં સે.....કિંચિ અજાઙયં)

યાચના અહંકાર-વિલયનો પ્રયોગ છે. જે વ્યક્તિને રોટલી અને પાણી પણ માંગવાથી મળે છે, રોટલી અને પાણીને માટે પણ જેને બીજાની આગળ હાથ ફેલાવવો પડે છે, તેનામાં અહંકારનો ભાવ જાગે કેવી રીતે ? 'યાચના' અહંકાર-મુક્તિનો એક આધાર બને છે.

કેટલાક કહે છે, સાધુ-જીવન પલાયનનું જીવન છે. સાધુ કોઈ ઉત્પાદક શ્રમ કરતો નથી. એક બાજુ માગવું મુશ્કેલ હોય છે તો બીજી બાજુ આ આરોપ લગાવવામાં આવે છે. આર્કિયન્ય અને ઉત્પાદક શ્રમમાં કોઈ સંબંધ નથી.

સૂકી પરમ્પરામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સાધુને માટે માંગવું તે વરદાન છે અને આળસુ-પરિગ્રહી માટે માંગવું તે અભિશાપ

છે. વિનોબાભાવેએ કાંચન-મુક્તિનો પ્રયોગ કર્યો. તેમણે કહ્યું—જ્યાં કિંચનતા છે ત્યાં માંગવાની, ભિક્ષા માગવાની મનાઈ હોવી જોઈએ. અકિંચન ત્યાગી સંન્યાસી માટે યાચના વિહિત છે, સંમત છે.

યાચના કઠિન કાર્ય છે. નીતિકારે દાતા અને યાચકની સ્થિતિનું સુંદર વર્ણન આ શ્લોકમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે—

‘એકેન તિષ્ઠતાઽધસ્તાવ્, અન્યેનોપરિ તિષ્ઠતા ।

દાતૃયાચકયોર્ભેદઃ કરાભ્યામેવ સૂચિતઃ ॥

દેનારનો હાથ ઉપર રહે છે અને લેનારનો હાથ નીચે. આ જ દાતા અને યાચકની સ્થિતિ સૂચવે છે.

એક રાજા પોતાના ગુરુની પાસે ગયો અને બોલ્યો—‘ગુરુદેવ ! અહંકાર મારી સાધનામાં બાધક બની રહ્યો છે. મને તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવો.’ ગુરુ બોલ્યા—ઘણું મુશ્કેલ છે અહંથી મુક્ત થવું. અને તે પણ એક રાજાને માટે, કે જે સમગ્ર દેશ ઉપર શાસન કરે છે. જો તું ખરેખર જ અહંથી છૂટકારો મેળવવા ઈચ્છતો હો તો પોતાના રાજ્યનાં આ મોટા નગરમાં તુ સાત દિવસ સુધી ભિક્ષા માગવા નીકળ અને ઘર-ઘરથી ભિક્ષા માગી જીવન-નિર્વાહ કર. રાજા બોલ્યો—ભગવંત ! માગવું અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે અને તે પણ પોતાનાં જ રાજ્યમાં કે જ્યાં હું આટલો સન્માનિત અને પૂજનીય છું. આપ કોઈ બીજો ઉપાય બતાવો.’ ગુરુ બોલ્યા—તારે માટે આ જ ઉપાય કારગત થઈ શકે છે. જો અહંકારથી મુક્ત થવા ઈચ્છતો હો તો આટલું કરવું જ પડશે. રાજાએ ગુરુની વાત માની, એકલો જ નગરમાં માગવા નીકળ્યો. હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર હતું. લોકોએ જોયું, બધા આશ્ચર્યસ્તબ્ધ થઈ ગયા. કોઈએ આકોશ વ્યક્ત કર્યો, કોઈએ ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. પણ રાજા સમભાવથી બધું સહન કરતો-કરતો ઘરે-ઘરે ગયો. આ રીતે સાત દિવસ વીતી ગયા. તે ગુરુ પાસે આવીને બોલ્યો—પૂજ્ય ગુરુદેવ ! ઉપાય કારગત થયો. મારે જે મેળવવું હતું તે મેં મેળવી લીધું. અહં વિલીન થઈ ગયો.

૫૪. ગોચરાગ્રમાં (ગોચરગ્ગ.....)

‘ગોચર’નો અર્થ છે—ગાયની માફક ચરવું. ગાય પોતાના પરિચિત કે અપરિચિતનો ભેદભાવ કર્યા વિના જ ભોજન ગ્રહણ કરી લે છે, તેવી જ રીતે ભિક્ષુ પણ પરિચિત કે અપરિચિત અસ્તિઓ અથવા ઘરો પાસેથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ ગાય ‘યથાકર્થેન્નિ’ જે કંઈ પણ લઈ લે છે, તેવી રીતે ભિક્ષુ લઈ શકતો નથી. તે સદા એષણાયુક્ત ભોજન જ લે છે. આ જ ‘અગ્ગ’ (સં. અગ્રવ) શબ્દનો વિશેષ અર્થ છે.^૧

યુર્જિકારે ‘અગ્ગ’ શબ્દના એ અર્થ કર્યા છે—પ્રધાન અને એષણાયુક્ત.^૨ તેમણે અહીં વાછરડાના ઉદાહરણનો સંકેત કર્યો છે—પર્વનો દિવસ હતો. ઘરની સ્વામિની બહાર ગઈ હતી. પુત્રવધૂ સાજ-સજ્જામાં પડી ગઈ હતી. તે વાછરડાને ચારો-પાણી દેવાનું ભૂલી ગઈ. પછી અચાનક જ તેને વાછરડાની યાદ આવી. તે તે જ રૂપમાં ચારો દેવા ગઈ. વાછરડાએ તેની તરફ આંખ ઊંચી કરીને પણ જોયું નહિ. તે ચારો ખાવામાં મગ્ન બની ગયો. તે જ રીતે ભિક્ષુ પણ એષણાયુક્ત ભોજનની ગવેષણામાં લીન રહે.’

૫૫. હાથ ફેલાવવો સહેલું નથી (પાણી નો સુવ્વસારહ) :

યાચના માટે બીજાની પાસે હાથ ફેલાવવો—‘મને આપો’—એમ કહેવું સહેલું નથી. જેમકે—

ઘણવઙ્ગમોઽવિ દો અઘ્ઘરાઙ્ગં લજ્જં ભયં ચ મોત્તૂળં ।

દેહિન્તિ જાવ ણ મળતિ પઢ્ઢ મુહે નો પરિભવસ્સ ॥^૩

કુબેરની જેવી ધનવાન વ્યક્તિ પણ જ્યાં સુધી લાજ અને ભય છોડીને ‘દેહિ’ (આપ) એમ નથી કહેતો ત્યાં સુધી કોઈ તેનો તિરસ્કાર નથી કરતું—અર્થાત્ ધનવાન વ્યક્તિ ‘મને આપો’ એવું કહીને બીજાની પાસે હાથ ફેલાવે છે ત્યારે તે પણ તિરસ્કારને

૧. વૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૧૧૧ ।

૨. ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણ, પૃષ્ઠ ૭૪ : અગ્ગં પહાણં, જેતો એસણાજુત્તં ।

૩. એજન, પૃષ્ઠ ૭૪ ।

૪. એજન, પૃષ્ઠ ૭૪ ।

પાત્ર બની જાય છે.

યાચના કરવી મૃત્યુસમાન છે. નીતિકારે કહ્યું છે—

ગાત્રભંગઃ સ્વરે દૈન્યં, પ્રસ્વેદો વેપથુસ્તથા । મરણે યાનિ ચિહ્નાનિ, તાનિ ચિહ્નાનિ યાચને ॥

મૃત્યુસમયે જે લક્ષણો પ્રકટ થાય છે—શરીરના ગાત્રોનું ઢીલા જવું, વાણીમાં લાચારી, પરસ્વેદો તથા કંપન વગેરે—તે બધાં યાચનાસમયે પણ પ્રકટ થાય છે.

૫૬. ગૃહવાસ જ શ્રેયસ્કર છે (સેઓ અગાસ્વાસુ ત્તિ)

યાચનાના પરીપલથી પરાજિત થઈને ભિક્ષુ એવું ના વિચારે કે ગૃહવાસ જ શ્રેયસ્કર છે, સારો છે, કેમકે તેમાં કોઈની પાસેથી કંઈ માગવું નથી પડતું, યાચના નથી કરવી પડતી. તેમાં પોતાના પુરુષાર્થથી મેળવેલી કમાણી વડે ખાવાનું હોય છે અને તે પણ દીન, અનાથ વગેરે સાથે સંવિભાગ કરીને ખાવાનું હોય છે. એટલા માટે ગૃહવાસ જ સારો છે.^૧

૫૭. (શ્લોક ૩૦)

લાભ અને અલાભ—આ એક દ્વન્દ્વ છે. મુનિને દરેક પદાર્થ માગવાથી મળે છે. એટલા માટે તેને ક્યારેક વસ્તુ મળી જાય છે અને ક્યારેક નથી પણ મળતી. અપ્રાપ્તિમાં તેનું મન વિચલિત ન બને એટલા માટે બગીસમા શ્લોકમાં એક આધારસૂત્ર નિર્દિષ્ટ છે. જે મુનિને લાભમાં આનંદ થાય છે તેને અલાભમાં દુઃખ થવાનું જ. આ સ્થિતિમાંથી બચવા માટે તે બંને અવસ્થાઓમાં સમભાવ રાખી રહે. વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં એમ ના વિચારે કે હું કેટલો લબ્ધિમાન છું કે જે ઈચ્છું છું તે મળી જાય છે. વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થતાં એમ ના વિચારે કે અરે હું કેટલો અભાગી છું કે મને કંઈ પણ મળતું નથી. બંને પરિસ્થિતિમાં તે ધૈર્ય રાખે, સમ રહે. તે આમ વિચારે, આજ મને આ પદાર્થ નથી મળ્યો તો શું થયું, સંભવ છે કાલ કે પરમ દિવસે કે એના પછીના દિવસે તો મળી શકશે. આ આધાર-સૂત્રનો જે સહારો લે છે, તેને અલાભ કદી સતાવતો નથી. આ આધારસૂત્રનું મૂળ છે—ધૈર્ય.

એક યુવક ટોલ્સટોય પાસે આવીને બોલ્યો—મહાશય ! આપની સફળતાનું રહસ્ય શું છે ? ટોલ્સટોયે કહ્યું—ધૈર્ય. યુવકે બે-ત્રણ વાર પૂછ્યું અને તેને એ જ ઉત્તર મળ્યો. તે મૂંઝવણમાં મુકાઈ ગયો. તે બોલ્યો—આ તે કંઈ સફળતાનું રહસ્ય છે ? શું ધૈર્ય રાખવાથી ક્યારેય ચાળણીમાં પાણી ભરી રાખી શકાય છે ? અસંભવિત છે. આપ કંઈક છૂપાવી રહ્યા છો, સાચેસાચું કહી દો. ટોલ્સટોયે કહ્યું—મિત્ર ! જીવનની સફળતાનું આ મહાન સૂત્ર છે. જો ધૈર્ય રાખવામાં આવે તો ચાળણીમાં પણ પાણી ભરી શકાય છે. યુવક ધૂંધવાયો. તે બોલ્યો—કેવી રીતે ? ક્યાં સુધી ધૈર્ય રાખવામાં આવે ? ટોલ્સટોયે કહ્યું—ત્યાં સુધી ધૈર્ય રાખવું કે જ્યાં સુધી પાણી જામીને બરફ ન બની જાય. બરફ ચાળણીમાં ભરી રાખી શકાશે.

૫૮. તેને અલાભ નથી સતાવતો (અલાભો તં ન તજ્જણ)

વ્યાખ્યાકારોએ અહીં એક લૌકિક ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે—

એકવાર વાસુદેવ, બળદેવ, સત્યકિ અને દારુક આ ચારે ઘોડેસવાર થઈ ફરવા નીકળ્યા. ઘોડા તીવ્રવેગી હતા. તે ચારે એક ભયંકર અટવીમાં આવી પહોંચ્યા. રાતનો સમય આવી લાગ્યો હતો. તે ચારે એક વટવૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરવા અટક્યા. રાત્રિનો પહેલો પ્રહર. બધા સૂઈ ગયા. દારુક જાગી રહ્યો હતો. એટલામાં જ કૌંધ પિશાયનું રૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવ્યો અને દારુકને કહ્યું—‘હું ભૂખ્યો છું. આ જે સૂઈ રહ્યા છે તેમને ખાઈને મારી ભૂખ સંતોષીશ. નહિતર તુ મારી સાથે લડ.’ દારુકે તેની

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૪ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૭ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૫, ૭૬ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૮ ।

(ગ) સુલ્લબોધા, પત્ર ૪૫ ।

સાથે લડવાનું શરૂ કર્યું. જેમ-જેમ દારુક તે પિશાય ઉપર કાબુ મેળવવામાં નિષ્ફળ થતો ગયો તેમ-તેમ તેનો ક્રોધ વધતો ગયો. પિશાયનો ક્રોધ પણ વધતો ગયો. પ્રહર વીતતા-વીતતા દારુક નિષ્પ્રાણ બની નીચે પછડાયો.

બીજા પ્રહરમાં સત્યકિ ઊઠ્યો. પિશાયે તેને પણ નિષ્પ્રાણ કરી દીધો. ત્રીજા પ્રહરમાં બળદેવની પણ એ જ ગતિ થઈ.

રાત્રિનો ચોથો પ્રહર. વાસુદેવ ઊઠ્યો. પિશાયે તેને પડકાર્યો. બંને લડવા લાગ્યા. પિશાય જેમ-જેમ લડતો, જેમ-જેમ દાવપેચ કરતો, વાસુદેવ પ્રશંસાના સ્વરમાં તેને કહેતો—‘અહો ! કેટલો બળવાન છે તું ! અપાર છે તારી શક્તિ.’ જેમ-જેમ પિશાય આ પ્રશંસાના શબ્દો સાંભળતો, તેનો રોષ ઓછો થઈ જતો. ચોથો પ્રહર વીતતા-વીતતા તો પિશાય શક્તિહીન બની ગયો. વાસુદેવે તેને ઉપાડીને એક બાજુ ફેંકી દીધો. પ્રભાત થયું. તેણે જોયું કે તેના ત્રણ સાથીઓ હત-પ્રહત છે. પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું—પિશાયે અમારી આ દશા કરી છે. વાસુદેવ બોલ્યો—તે કોધરૂપી પિશાય હતો. મેં તેને શાંતિ અને ક્ષમાથી જીતી લીધો.

જેમ ક્રોધને ક્ષમાથી જીતી શકાય છે, તેમ અલાભને સંતોષથી જીતી શકાય છે.

વાસુદેવનો પુત્ર ‘ઢંઢ’ ભગવાન અરિષ્ટનેમિની પાસે ચાતુર્યામિ વિનયધર્મ સ્વીકારી પ્રવ્રજિત થયો. તે સમૃદ્ધ ગામ-નગરોમાં વિહાર કરતો. પરંતુ ક્યાંય તેને ભિક્ષા મળતી નહિ. જો ક્યારેક કંઈક મળતું તો તે ‘જં વા તં વા’. તે જે ઘરમાં જતો, તે ઘરમાંથી બીજા મુનિઓને પણ ભિક્ષા મળતી નહિ. બધાને અંતરાય થતો. તેણે એવો અભિગ્રહ કરી લીધો કે મારે બીજા મુનિઓનો લાભ લેવો નથી. એકવાર ભગવાન દ્વારકા નગરીમાં પધાર્યા. વાસુદેવે પૂછ્યું—ભંતે ! આપના સાધુ-સમ્પ્રદાયમાં દુષ્કરકારક મુનિ કોણ છે? ભગવાને કહ્યું—ઢંઢણ અણગાર. ફરી પૂછ્યું—ભગવાન ! કેવી રીતે ? ભગવાને કહ્યું—તે મુનિ અલાભ-પરીષદ સમભાવથી સહન કરી રહ્યા છે. ‘ભગવાન ! તેઓ ક્યાં છે ?’ ભગવાન બોલ્યા—જ્યારે તમે નગરમાં પ્રવેશ કરશો ત્યારે તે સામા મળશે.

નગરમાં પ્રવેશ કરતાં જ જોયું કે એક અણગાર સામે આવી રહ્યા હતા. તેમનું શરીર સૂકાઈને લાકડાં જેવું થઈ ગયું હતું. તે માત્ર લાકડાનો માળો જ બની ગયા હતા. પરંતુ તેમના મુખમંડળ પરથી શાંતરસ ટપકી રહ્યો હતો. તેમનું પરાક્રમ અસ્ખલિત હતું. તે ઢંઢણ અણગાર હતા. વાસુદેવ હાથી પરથી નીચે ઊતર્યા. વંદના કરી. એક શેઠે વાસુદેવને વંદના કરતા જોયા. સંયોગવશ ઢંઢણ અણગાર તે જ શેઠના ઘરે ગયા. શેઠે તેમને લાડુ વહોરાવ્યા. તેમણે ભગવાન પાસે આવીને પૂછ્યું—ભંતે ! શું મારું લાભાંતરાય કર્મ ક્ષીણ થઈ ગયું ? ભગવાન બોલ્યા—નહિ. ‘તો પછી ભગવંત ! આજ મને ભિક્ષામાં લાડુ કેવી રીતે મળ્યા?’ ભગવાન બોલ્યા—આજે જે ભિક્ષા તમને મળી છે, તેનું મૂળ કારણ છે વાસુદેવે તમને કરેલું વંદન. તેમને જોઈને જ શેઠના મનમાં ભક્તિભાવ ઊભરાયો. ઢંઢણ અણગારે વિચાર્યું—હું બીજાના લાભ પર જીવવા ઈચ્છતો નથી. હવે આ ભિક્ષા હું બીજાને પણ આપી શકતો નથી. આમ વિચારીને ઢંઢણ અણગારે ભાવનાની શુભ શ્રેણી પર આરોહણ કરતાં-કરતાં કેવળજ્ઞાની બની ગયા. તે જ ભવમાં તેઓ મુક્ત થઈ ગયા.

મુનિ લાભ-અલાભમાં સમ રહે. ક્યારેક કંઈક મળી શકે છે, ક્યારેક કંઈ પણ નહિ. તેનું પોતાનું કંઈ નથી હોતું. બધી આવશ્યકતાઓ યાચનાથી પૂરી થાય છે. આથી તેને ક્યારેક લાભ થાય છે, ક્યારેક નહિ. તેની પોતાની તો છે—સમતા. તેનાથી જ તે આ પરીષદને પાર કરી શકે છે.

૫૯. રોગને (દુઃખ)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં દુઃખ શબ્દ રોગનો વાચક છે. ‘દુઃખ ચાર છે—જન્મ, ઘડપણ, રોગ અને મૃત્યુ.’

રોગ બે પ્રકારના હોય છે—આંતરિક અને બાહ્ય. ચૂર્ણિકારે ત્રણ પ્રકારના રોગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૭ : રોગં દુઃખં વા ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૮ : દુઃખયતિ ઇતિ દુઃખં, પ્રસ્તાવાદ્
જ્વરાદિરોગઃ ।
૨. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૧૧૧.૧૫ :

- જમ્મં દુઃખં જરા દુઃખં, રોગા ય મરણાણિ ચ ।
અહો દુઃખો હુ સંસારો, જત્થ કોસન્તિ જન્તવો ॥
૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૭ : સ તુ રોગો વાતિકઃ પૈત્તિકઃ
શ્લેષ્મજક્ષેતિ ।

- (૧) વાતિક—વાયુના પ્રકોપથી થનારા.
 (૨) પૈત્તિક—પિત્તના પ્રકોપથી થનારા.
 (૩) શ્લેષ્મજ—શ્લેષ્મ(કફ)ના પ્રકોપથી થનારા.

બાહ્ય રોગો આગંતુક હોય છે. જુદા જુદા પ્રકારના કીટાણુઓ વડે તેવા રોગો પેદા થઈ અને પીડા કરે છે. આંતરિક રોગો ભાવનાત્મક અસંતુલન તથા ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અતિરાગ વગેરે આવેગો દ્વારા ઉત્પન્ન થઈને શીઘ્ર ઘાતી રોગોના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. અંતર્ગ્રણ, અલ્સર વગેરે રોગો ભાવનાની વિકૃતિથી થનારા રોગો છે. તે અંદરને અંદર જ વધતા જાય છે અને પછી બહાર પ્રકટ થઈ અસ્તિત્વી લીલા સમાપ્ત કરી દે છે.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં રોગોત્પત્તિના નવ કારણોનો નિર્દેશ મળે છે^૧—અતિ આહાર, અહિતકારી ભોજન, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ વગેરે વગેરે.

૬૦. રોગ પરીષદ

(૧) સાધ્વી ગજાના કેન્સરથી પીડિત હતાં. કેન્સર વધતું જતું હતું. પણ સાધ્વી સમતામાં લીન હતાં. તેમને આલંબન-સૂત્ર મળ્યું—‘આત્માન્યઃ પુદ્ગલશ્ચાન્યઃ’—આત્મા જુદો છે, શરીર જુદું છે. આ આલંબન-સૂત્રની સતત ભાવના વડે તેમના ભાવોમાં પરિવર્તન થયું અને હવે તેઓ કેન્સરની ભયંકર પીડા હોવા છતાં પણ તેની સંવેદનાથી મુક્ત બની ગયાં. તેમને પૂછવામાં આવતું—પીડા કેમ છે? તેઓ કહેતા—પીડા શરીરગત છે, આત્મગત નથી. શરીર મારું નથી, તો પીડા પણ મારી નથી. આત્મા મારો છે, તેમાં કોઈ પીડા નથી. કેટલાક મહિના સુધી તેવી અસહ્ય પીડાની સ્થિતિમાં રહીને સાધ્વી સમાધિપૂર્વક પંડિતમરણને વર્ધા.

તેમનું સૂત્ર હતું—

‘અસાસણ સરીરમ્મિ, વિન્નાણ જિણસાસણે ।

કમ્મે વેઢ્ઢજ્જમાણમ્મિ, લાભો દુઃખઠહિયાસણં ।’

—શરીર અશાશ્વત છે. જિનશાસનને જાણી લેવાથી એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ જાય છે કે કર્મો સમભાવથી સહેવા—તેમનાથી ઉદીરિત દુઃખોમાં સમભાવપૂર્વક રહેવું લાભપ્રદ બને છે.

(૨) મથુરાનો કાલવેશિક રાજકુમાર સ્થવિર આચાર્ય પાસે પ્રવ્રજિત થયો. આગમોનું અધ્યયન કરી તે એકલવિહારી પ્રતિમા સ્વીકારીને મુદ્ગશૈલપુર આવ્યો. તે હરસ-મસાના રોગથી ગ્રસ્ત હતો. મસા ગુદાની બહાર લટકી રહ્યા હતા. અપાર પીડા. પણ તે ચિકિત્સાને સાવધ માનીને તે રોગનો પ્રતિકાર નહોતો કરતો. એક બહેને મુનિની અવસ્થાથી દ્રવિત થઈને એક વૈદ્યને પૂછ્યું. વૈદ્યે કહ્યું—બહેન ! હું એક ઔષધિ આપીશ. તું આહારમાં ભેજવીને મુનિને આપી દેજે. તેઓ સ્વસ્થ થઈ જશે. બહેને તે પ્રમાણે કર્યું. તે ઔષધિની ગંધથી હરસ-મસાનો રોગ નાબૂદ થઈ ગયો. મુનિને ખબર પડી કે એક બહેને વૈદ્યને પૂછીને આ હિસાત્મક ટવા કરી છે. હવે મારા જીવનથી શું ? મારે હવે અનશન-વ્રત લઈ લેવું જોઈએ. તેમણે અનશન-વ્રત સ્વીકારી લીધું.^૨

૬૧. સમાધિપૂર્વક રહે (સંચિક્ષ્વ)

સંસ્કૃતમાં આનાં બે રૂપ થાય છે—સંતિષ્ઠેત અને સમીક્ષ્ય. બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર ‘સંતિષ્ઠેત’નો અર્થ છે—સમાધિપૂર્વક રહે, રડારોળ ન કરે. તેમણે ‘સમીક્ષ્ય’નો અર્થ આપ્યો કર્યો છે—રોગ થાય ત્યારે મુનિ એમ વિચારે કે તે પોતાના કર્મોનો જ વિપાક છે,

ફળ છે.^૧

૬૨. ચિકિત્સા ન કરે, ન કરાવે (જં ન કુજ્જા ન કારવે) :

સહજપણે જ પ્રશ્ન થાય કે—શું આ વિધાન સમસ્ત સાધુઓ માટે છે ? તેના સમાધાનમાં કહેવાયું છે—ચિકિત્સા ન કરે, ન કરાવે^૨—આ ઉપદેશ જિન-કલ્પિક મુનિઓ માટે છે. સ્થવિર-કલ્પી મુનિ સાવધ ચિકિત્સા ન કરે, ન કરાવે.^૩ આવો શાન્ત્યાચાર્યનો મત છે.

તેમણે સાવધ ચિકિત્સાને અપવાદરૂપ વિધિ માનીને તેના સમર્થનમાં એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે^૪—

‘કાહં અર્છિન્તિ અદુવા અહીહં, તવોવિહાગેણ વ ઊન્નમિસ્સં ।

ગણં વ ણીતીઙ્ગ વિ સારવિસ્સં, સાલંબસેવી સમુવેતિ મોક્કલં ॥’

મુનિ પાંચ કારણો હોય તો ચિકિત્સાનું આલંબન લઈ શકે છે—

(૧) હું પરંપરાને વ્યુચ્છિન્ન થવા નહિ દઉં.

(૨) હું જ્ઞાનાર્જન કરીશ.

(૩) હું તપોયોગમાં સંલગ્ન થઈશ.

(૪) હું ઉપધાન તપ માટે ઉદ્ધમ કરીશ.

(૫) હું નીતિપૂર્વક ગણની સારસંભાળ રાખીશ.

શ્રીમજ્જયાચાર્ય અનુસાર સ્થવિરકલ્પી સાવધ ચિકિત્સા ન કરે અને જિનકલ્પી નિરવધ ચિકિત્સા પણ ન કરે.^૫

ચૂર્ણિકારે જિનકલ્પી અને સ્થવિર-કલ્પીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. તેમણે સામાન્યપણે બતાવ્યું છે કે મુનિ ન તો સ્વયં ચિકિત્સા કરે અને ન વેદો પાસે કરાવે. શ્રામણ્યનું પાલન નીરોગી અવસ્થામાં કરી શકાય છે, આ વાત જરૂર મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ તેનાથી પણ મહત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે મુનિ રોગી હોવા છતાં પણ સાવધ ક્રિયાનું સેવન નથી કરતો. આ જ તેનું શ્રામણ્ય છે.^૬ વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—દસવેયાલિયં, ૩૪નું ટિપ્પણ.

૬૩. (શ્લોક ૩૪)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં તૃણસ્પર્શથી થનાર પરીપહનું વર્ણન છે. જે મુનિ અચેલ હોય છે, વજ્રરહિત હોય છે, તપસ્યાને કારણે તથા લૂખું ભોજન કરવાને કારણે જેનું શરીર બહાર અને અંદરથી લૂખું થઈ જાય છે, તે મુનિને તૃણસ્પર્શ અત્યન્ત પીડા કરે છે. શરીરની રુક્ષતાને કારણે તૃણોની તીક્ષ્ણતા અથવા પરાળ વગેરે વાસની ધારથી મુનિના શરીર પર કાપા પડી જાય છે અને

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૦ : ‘સમીક્ષ્ય’ સ્વકર્મફલમેવૈતત્ ભુજ્યતે
ઇતિ પર્યાલોચ્ય, યદ્વા ‘સંચિક્ષલ્’ તિ ‘અચાં સંથિલોપો બહુલમ્’
ઇત્યેકાસ્તોપે ‘સંચિક્ષલ્’ સમાધિના તિષ્ઠેત, ન કૂજનકર્કસાયતાદિ
કુર્યાત્ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૦ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૦ : જિનકલ્પિકાપેક્ષયા ચૈતત્,
સ્થવિરકલ્પાપેક્ષયા તુ ‘જં ન કુજ્જા’ ઇત્યાદૌ સાવદ્યમિતિ ગમ્યતે,
અયમત્ર ભાવઃ—યસ્માત્કારણાદિભિઃ સાવદ્યપરિહારેવ શ્રામણ્યં,
સાવદ્યા ચ પ્રાયશ્ચિકિત્સા, તતસ્તાં નાધિનન્દેત્ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૦ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન કી જોડ ૨।૩૨-૩૩:

રોગ થકી દુઃખ ઉપનો જાણી, વેદન દુઃખ પીડાઓ પહિછાણી ।
થિર પ્રજા કરિ અદીન મનસૂં, ફરસ્યૂં રોગ સહે દુઃખ તન સૂં ॥
ઔષધિ ન કરે એ ગુણ અધિક, નિજ કૃત જાણી ચરણ ગવેક્ષક ।
ચરણ ધણું સાવજ નહીં ભાવે, જિનકલ્પી નિરવદ કરે ન કરાવે ॥

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ૦ ૭૭ : યદુત્પન્નેષુ તત્પ્રતિકારાયોદ્યમ ન
કુરુતે, તંત્રમંત્રયોગલેપાદિભિઃ સ્વયં કરણં, ન સ્ત્રેહવિરેચનાદિના
સ્વયં કરોતિ, કારાપણં તુ વૈદ્યાદિભિઃ, શક્યં હિ નીરોગેણ શ્રામણ્યં
કર્તું, યસ્તુ રોગવાનપિ ન સાવદ્યક્રિયામારભત તં પ્રતીત્યોચ્યતે—
એયં ચ્ચુ તસ્સ સામત્રં ।

દર્ભથી શરીરમાં ઠેકાણે-ઠેકાણે ફાટ પડી જાય છે. જેમનું શરીર સ્નિગ્ધ હોય છે, તેમને આ બધી પીડાઓ નથી થતી, શરીર ઉપર કાપા પડતા નથી.^૧

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ગાત્ર-વિરાધનાનો અર્થ છે—શરીરનું ફાટી જવું, શરીરનું વિદારિત થવું, શરીર પર કાપા પડવા.

૬૪. અતુલ વેદના થાય છે (અઝ્લા હવઙ્ વેયણા)

વ્યાખ્યાકારોએ અહીં એક નાનું દેશાન્ત રજૂ કર્યું છે—શ્રાવસ્તી નગરીનો રાજકુમાર ભદ્ર સંસારથી વિરક્ત થઈને પ્રવ્રજિત થયો. કેટલોક સમય વીત્યો. એકવાર તે પોતાના આચાર્યની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને એકલ-વિહાર પ્રતિમા સ્વીકારીને વિચરણ કરવા લાગ્યો. તે સમયે નાના-નાના રાજ્યો હતા. એકવાર તે ‘વૈરાજ્ય’ની સરહદમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાંના ચોકીદારોએ તેને ગુપ્તચર સમજી કેદ કર્યો. તેને બહુ ખરાબ રીતે માર્યો અને શરીર ઉપર મીઠું ભભરાવી, ઘાસમાં વીંટીને, તેને છોડી દીધો. શરીર લોહીલુહાણ હતું. ડાભની તીક્ષ્ણ અણીઓ તેને અત્યન્ત પીડા કરવા લાગી. પરંતુ મુનિએ પોતાનો સમતાભાવ છોડ્યો નહિ.^૨

૬૫. વશનું (તંતુજં)

વ્યાખ્યાકારોમાં આનો અર્થ તંતુઓ-તાંતણાઓથી બનેલું વસ્ત્ર અથવા કામળો એવો કર્યો છે.^૩ તેમણે આ જ અર્થમાં પાઠાંતરના રૂપમાં ‘તંતયં’ (સં.તન્નજં) પાઠ આપ્યો છે.^૪

યૂર્ષિ અને વૃત્તિ—બંનેમાં તે જિનકલ્પિક મુનિઓની અપેક્ષાએ માન્યો છે.^૫

૬૬. મેલ, રજ (પંકેણ વા રણ વા)

પરસેવાને કારણે શરીર પર એકઠો થયેલ ભીનો મેલ ‘પંક’ કહેવાય છે અને જ્યારે તે સૂકાઈને ગાઢ થઈ જાય છે ત્યારે તેને ‘રજ’ કહે છે.^૬

શરીર પર ચોટેલા ધૂળના કણ ‘રજ’ કહેવાય છે.^૭

‘પંક’ અને ‘રજ’ને એક શબ્દમાં ‘જલ્લ’ પણ કહેવામાં આવેલ છે.^૮

૬૭. પરિતાપથી (પસ્તાવેણ)

જે ચારે બાજુથી પરિતપ્ત કરે છે, તે છે પરિતાપ. જ્યારે શરીર પરિતપ્ત થાય છે, ત્યારે પરસેવો વળે છે અને આખું શરીર તેનાથી લથપથ થઈ જાય છે. મેલ અને રજ શરીર પર જામી જાય છે, પરસેવાને કારણે કઠણ બની જાય છે અને ત્યારે ખેંચાણ થાય છે, શરીરમાં પીડા થવા લાગે છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૮, ૭૯ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૯ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૨ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૯ : તંતુધ્યો જાતં તન્તુજં તનુવસ્ત્રં કંબલો વા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૨ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૯ : તન્યતે ઇતિ તન્ન—વેમવિલેખનં-છનિકાદિ, તન્ન જાતં તન્નજં, તનુવસ્ત્રં કંબલો વા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૨ ।

૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૯ : જિનકલ્પિયા જે અચેલા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૨ : જિનકલ્પિકાપેક્ષં ચૈતત્ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૭૯-૮૦ : પંકો નામ સ્વેદાબદ્ધો મલઃ, રજસ્તુ કમટીભૂતો જલ્લો શુષ્કમાત્રસ્તુ રજઃ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૩ : પાંશુના વા ।

૮. એજન, પત્ર ૧૨૩ : જલ્લં કઠિનતાપન્નં મલમ્, ઉપલક્ષણત્વાત્ પંકરજસી ચ ।

૬૮. સુખ માટે વિલાપ ન કરે (સાયં નો પરિદેવ)

મુનિ તડકાને કારણે શરીર ઉપર જામનારા મેલથી પીડાઈને એવી રોકકળ ન કરે કે મેલથી લથપથ મારા આ શરીરમાં સુખનો અનુભવ ક્યારે થશે ? જો હું આજ કોઈ નદી કે જળાશયને કિનારે હોત, કોઈ પર્વતના શિખર ઉપર રહેત અથવા ચંદન, ખસખસ વગેરે વૃક્ષોની વચ્ચે રહેત અને શીતળ વાયુનું સેવન કરતો હોત તો કેટલું સારું.^૧

અહીં ‘સાયં’માં બીજી વિભક્તિ છે. ચૂર્ણિકારે તેનો અર્થ ‘સાતાને ન બોલાવે’ એવો કર્યો છે.^૨ વૃત્તિકારે તેનો અર્થ ‘સાતાનો આશ્રય લઈને’ એવો કર્યો છે.^૩ આથી તેમાં ચતુર્થી વિભક્તિનો અર્થ રહેલો છે.

૬૯. (શ્લોક ૩૮)

પ્રસ્તુત શ્લોક ‘સત્કાર-પુરસ્કાર’સંબંધી છે. ચૂર્ણિકારે આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં તેનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે—સત્કારનો અર્થ છે—સારું કરવું તથા સત્કારને જ પુરઃ—આગળ રાખવો તે સત્કાર-પુરસ્કાર છે.^૪

બૃહદ્વૃત્તિકારે આ જ અધ્યયનના ત્રીજા સૂત્રમાં ઉલ્લેખાયેલા ‘સત્કાર-પુરસ્કાર પરીષદ’ની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે—અતિથિની વસતિ વગેરે વડે પૂજા કરવી તે સત્કાર અને અભ્યુત્થાન કરવું, આસન દેવું વગેરે પુરસ્કાર. તેનો વૈકલ્પિક અર્થ છે—અભ્યુત્થાન, અભિવાદન વગેરે બધી ક્રિયાઓ સત્કાર છે અને તે બધા વડે કોઈનું સ્વાગત કરવું પુરસ્કાર છે.^૫ રાજવાર્તિકમાં સત્કારનો અર્થ—પૂજા, પ્રશંસા અને પુરસ્કારનો અર્થ—કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં વ્યક્તિને આગળ રાખવી, પ્રમુખ બનાવવી અથવા આમંત્રિત કરવી—એવો કર્યો છે.^૬

૭૦. (અણુક્કસાઈ અપ્પિચ્છે અન્નાણસી)

અણુક્કસાઈ—ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ ‘અલ્પ કષાયવાળો’ કર્યો છે.^૭ શાન્ત્યાચાર્યે તેનો મુખ્ય અર્થ ‘અનુત્કશાયી’—‘સત્કાર વગેરે માટે ઉત્કંઠા ન રાખનાર’ કર્યો છે અને વૈકલ્પિક અર્થ—‘અણુ-કષાયો—સત્કાર વગેરે ન કરનાર પર ક્રોધ ન કરનાર તથા સત્કાર યાચ તો અભિમાન નહિ કરનાર’ એવો કર્યો છે.^૮ નેમિચન્દ્ર પણ આનું અનુસરણ કરે છે.^૯

૧૫૧૬ની ટીકામાં શાન્ત્યાચાર્યે આનાં બે સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે. ત્યાં ‘અનુત્કશાયી’ના સ્થાને ‘અનુત્કષાયી’ માન્યું છે. (૧) અણુકષાયો—અલ્પ કષાયવાળો. (૨) અનુત્કષાયો—જેના કષાય પ્રબળ ન હોય તે.^{૧૦}

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૮૦ : પરિદેવનં નામ સાતમાહ્વતિ, જહા જલાશ્રયાઃ હોન્તિ નગો વેતિ, તહા ચન્દનોસીરોરક્ષીપવાયવઃ, एवं પરિદેવતિ ।

૨. એજન, પૃષ્ઠ ૮૦ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૩ : સાતં સુખમ્, આશ્રિત્યેતિ શેષઃ, નો પરિદેવેત્ ન પ્રલપેત્—કથં કદા વા મમૈવં મલદિધ્દેહસ્ય સુખાનુભવઃ સ્યાત્ ?

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૮૧ : કરણં કાર, શોભનકારઃ સક્કારઃ, સક્કારમેવ પુસ્કરોતિ સક્કારપુસ્કારપરીસહો ભવતિ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૮૩ : સત્કારો—વસ્ત્રાદિભિઃ પૂજનં, પુસ્કારઃ—અભ્યુત્થાનાસનાદિસમ્પાદનં, યદ્ વા સક્લૈ—વાધ્યુત્થાનાભિવાદન-દાનાદિરૂપા પ્રતિપત્તિરિહ સત્કારસ્તેન પુસ્કરણં સત્કારપુસ્કારઃ ।

૬. તત્ત્વાર્થગજવાલિક, ૧૧૯, પૃષ્ઠ ૬૧૨ : સત્કારઃ પૂજા-પ્રશંસાત્મકઃ । પુસ્કારો નામ ક્રિયારમ્ભાદિષ્વગ્રતઃ કરણમામન્ત્રણં વા ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૮૧ : ‘અણુક્કસાયો’ અણુશબ્દઃ સ્તોકાર્થઃ, અતો નેત્યનુ, કષયંતીતિ કષાયઃ ક્રોધાદ્યાઃ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૪ : ઉત્કષિતઃ સત્કારાદિષુ શેત ઇત્યેવં શીલ ઉત્કશાયી ન તથા અનુત્કશાયી, યદ્વા પ્રાકૃતત્વાદણુ-કષાયી ‘સર્વધનાદિત્વાદિ’ નિ, કોઽર્થઃ ?—ન સત્કારા-દિકમકુર્વ્યંતે કુપ્યંતિ, તત્સમ્પત્તૌ વા નાહઙ્કાસ્વાન્ ભવતિ ।

૯. સુખબોધા, પત્ર ૪૯ ।

૧૦. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૦ : અણવઃ—સ્વત્પાઃ સઙ્ગવલનનામાન ઇતિ યાવત્ કષાયઃ—ક્રોધાદયો યસ્યેતિ ‘સર્વધનાદિત્વાદિ’ નિ પ્રત્યેયઽણુકષાયી, પ્રાકૃતત્વાત્સૂત્રે કકારમ્ય દ્વિત્વં, યદ્વા ઉત્કષાયી—પ્રબલકષાયી ન તથાઽનુત્કષાયી ।

અપિચ્છે—અલ્પેચ્છ—અલ્પ ઈચ્છાવાળો. જે મુનિ ધર્મોપકરણ ઉપરાંત કંઈ પણ લેવાની અભિલાષા નથી કરતો, સત્કાર-પૂજા વગેરેની પણ આશા નથી રાખતો, તે ‘અલ્પેચ્છ’ કહેવાય છે.^૧ શાન્ત્યાચાર્યે તેના બે અર્થ કર્યા છે—(૧) થોડી ઈચ્છાવાળો. (૨) ઈચ્છારહિત—નિરીહ.^૨

અજ્ઞાતૈષી—જે અજ્ઞાત રહીને—તપ, જાતિ વગેરેનો પરિચય આપ્યા વિના આહારની એપણા કરે છે, તેને ‘અજ્ઞાતૈષી’ કહેવાય છે. અપરિચિત કુળોમાંથી એપણા કરનાર પણ ‘અજ્ઞાતૈષી’ કહેવાય છે.^૩ મનુસ્મૃતિમાં પણ ભોજન માટે કુળ-ગોત્રનો પરિચય આપનાર બ્રાહ્મણને ‘વાન્તાશી’ કહ્યો છે.^૪

૭૧. પ્રજાવાન મુનિ.....અનુતાપ ન કરે (નાણુતપ્પેજ્જ પણ્ણવં)

મુનિ અન્ય-તીર્થિકોને રાજા, અમાત્ય વગેરે વિશિષ્ટ જનો વડે સન્માનિત થતા જોઈને પોતાના મનમાં આવો અનુતાપ ન કરે—અરે ! હું પણ આમનામાં કેમ પ્રવ્રજિત ન થયો ? હું શ્રમણ બની ગયો. શ્રમણો તો થોડાક જ લોકો દ્વારા પૂજનીય અને વંદનીય છે. બીજા તીર્થિકો તેમનું અપમાન પણ કરી નાખે છે. મેં શા માટે શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યા ?^૫

મુનિ ક્યારેય આવું ન વિચારે. જે આવું વિચારતો નથી તે પ્રજાવાન છે.

૭૨. (શ્લોક ૪૦)

પ્રજા હોય ત્યારે તેનો મદ કરવો તે પ્રજા-પરીષદ છે. એ રીતે પ્રજા ન હોય તો હીનતાનો અનુભવ કરવો તે પણ પ્રજા-પરીષદ છે. પહેલામાં પ્રજાના ઉત્કર્ષનો ભાવ છે અને બીજામાં પ્રજાના અપકર્ષનો ભાવ છે.

મૂળ સૂત્રમાં અપ્રજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન હીનભાવ સહન કરવાનું વર્ણન છે. પ્રજા-મદ સૂત્રથી ફલિત થતો નથી. ચૂર્ણિકારે પ્રજા-મદનું વર્ણન કર્યું છે.^૬ તેની તુલના રાજવાર્તિકના વર્ણન સાથે કરી શકાય. રાજવાર્તિકમાં માત્ર પ્રજા-મદનું જ વર્ણન મળે છે. ત્યાં પ્રજાના અપકર્ષથી થનાર હીનભાવનું વર્ણન નથી.^૭ ચૂર્ણિમાં તેનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.^૮

શાન્ત્યાચાર્યે પણ પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રજાના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ—બન્ને દૃષ્ટિએ કરી છે.^૯ નેમિચન્દ્રે પ્રજાના અપકર્ષની દૃષ્ટિથી તેની વ્યાખ્યા કરી છે. તેમણે મૂળ સૂત્રનું જ અનુસરણ કર્યું છે. કથાના પ્રસંગમાં તેઓએ પ્રજા-મદનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે.^{૧૦}

૧. સુખબોધા, પત્ર ૪૧ : ‘અલ્પેચ્છઃ’ ધર્મોપકરણપ્રાપ્તિમાત્રાભિલાષી ન સત્કારાદ્યાકાંક્ષી ।

૨. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૫ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૮૧ : ‘અજ્ઞાતૈષી’ ન જ્ઞાપયત્યહમેવંભૂતઃ પૂર્વમાસીત્, ન વા ક્ષપકો બહુશ્રુતો વેતિ ।

(ખ) એજન, પૃ ૨૩૫ : અજ્ઞાનમજ્ઞાતેન ઇષતે—ભિક્ષતે અસૌ અજ્ઞાતૈષી, નિશ્રાદિરહિત ઇત્યર્થઃ ।

(ગ) વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : અજ્ઞાતઃ—તપસ્વિતાદિભિર્ગુણૈરનવગતઃ ઇષતે—પ્રાસાદિકં ગવેષયતીત્યેવંશીલઃ ।

૪. મનુસ્મૃતિ, ૩/૧૦૧ :

ન ભોજનાર્થં સ્વે વિપ્રઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ।

ભોજનાર્થં હિ તે શંસન્વાન્તાશીત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

૫. સુખબોધા, પત્ર ૪૧ : તીર્થાન્તરીયાન્ નૃપત્યાદિભિઃ સત્ક્રિયમાણાનવેક્ષ્ય કિમહમેષાં મધ્યે ન પ્રવ્રજિતઃ ?

કિં મયા કતિપયજનપૂજ્યા ઇતરજનસ્યાપિ પરિભવનીયાઃ શ્વેતભિક્ષવોઽદ્વીકૃતાઃ ? ઇતિ ન પશ્ચાત્તાપં વિધત્તે ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ ૮૨ : પ્રજાયતે અનયેતિ પ્રજા, પ્રગતા જ્ઞા પ્રજા, પ્રજાપરીસહો નામ સો હિ સતિ પ્રજાને તેણ ગચ્છિતો ભવતિ તસ્ય પ્રજાપરીષદઃ ।

૭. તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક પૃ ૬૧૨ : અંગપૂર્વપ્રકીર્ણકવિશારદસ્ય કૃત્ત્વગ્રન્થાર્થાવધારિણઃ અનુત્તરવાદિનસ્ત્રિકાલવિષયાર્થવિદઃ શબ્દન્યાયાધ્યાત્મનિપુણસ્ય મમ પુસ્તાદિતરે ભાસ્કરપ્રભાભિ-ભૂતોદ્યોતચ્છદ્યોતવત્ નિતરામવભાસન્તે ઇતિ વિજ્ઞાનમદઃ..... ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૮૨ ।

૯. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૬, ૧૨૭ ।

૧૦. સુખબોધા, પત્ર ૫૦ ।

જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉપાર્જનના પાંચ હેતુઓ છે^૧—

- (૧) જ્ઞાન અને જ્ઞાનીની નિંદા કરવી.
- (૨) જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો દ્વેષ કરવો.
- (૩) જ્ઞાન અને જ્ઞાની તરફ મત્સરભાવ રાખવો.
- (૪) જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો ઉપઘાત કરવો.
- (૫) જ્ઞાન અને જ્ઞાનીના માર્ગમાં વિઘ્નો પેદા કરવાં.

જ્યારે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો વિપાક થાય છે ત્યારે જ્ઞાન આવૃત્ત થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે કોઈ પૂછે છે ત્યારે વ્યક્તિ તેનો જવાબ ન દઈ શકવાને કારણે મનોમન પોતાને હીન માનવા લાગે છે. આ પ્રજ્ઞાના અભાવને કારણે ઉત્પન્ન પરીષદ છે.

સૂત્રકારે આ પરીષદને સમભાવપૂર્વક સહન કરવા માટે કેટલાક રસ્તા બતાવ્યા છે—

- (૧) મેં પોતે આ અજ્ઞાનના હેતુભૂત જ્ઞાનાવરણ કર્મ ઉપાર્જિત કર્યા છે.
- (૨) તે કર્મો તત્કાળ જ ઉદયમાં ન આવ્યા. અબાધાકાળ વીતી ગયા પછી, ઉપયુક્ત નિમિત્તોનો સંયોગ મળ્યો ત્યારે તેમનો વિપાક થયો છે. હવે મારા માટે એ જ શ્રેયસ્કર છે કે હું તે કર્મોના વિઘાત માટે પ્રયત્ન કરું, નહિ કે વિપાદગ્રસ્ત થઈને પોતાની જાતને દુઃખી કરું.
- (૩) સ્વાભાવિકપણે આજે આ કર્મોનો વિપાક થઈ રહ્યો છે તો હું તેમને સહન કરું.

૭૩. પછીથી ઉદયમાં આવે છે (પચ્છા ઉદ્ગજ્જન્તિ)

કર્મ-બંધની પ્રક્રિયા અનુસાર કર્મોનો બંધ થતાં જ તે ઉદયમાં નથી આવી જતા. પ્રત્યેક કર્મબંધનો અબાધાકાળ હોય છે. આ એવો કાળ છે કે જેમાં કર્મો સુષુપ્ત રહે છે, ફળ આપતાં નથી. જ્યારે આ કાળ પૂરો થાય છે ત્યારે તે ઉદયમાં આવે છે, ભલે તેમનો વિપાકોદય હોય કે પ્રદેશોદય હોય. અહીં ‘પચ્છા’ (સં. પશ્ચાત્) શબ્દ વડે અબાધાકાળ ગૃહિત છે.^૨

ઉદ્ગજ્જન્તિ—અહીં ભવિષ્યકાળનો વ્યત્પય માનીને બૃહદ્વૃત્તિકારે આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘ઉદેષ્યન્તિ’ આપ્યું છે.^૩ અમે ‘ઉદીર્યન્તે’ના આધારે અર્થ કર્યો છે.

૭૪. પ્રજ્ઞા પરીષદ

સુવર્ણભૂમિમાં આર્ય સાગર પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે સુખપૂર્વક રહેતા હતા. તેમના દાદાચુરુ આચાર્ય કાલક ઉજ્જૈનીમાં હતા. એકવાર તેમણે વિચાર્યું—ઓહ ! મારા બધા શિષ્યો મંદ શ્રદ્ધાવાળા બની ગયા છે. તેઓ ન સૂત્ર ભણે છે અને ન તો અર્થનું અનુચિતન કરે છે. તેઓ બધા સાધ્વાચારમાં પણ શિથિલ થઈ રહ્યા છે. હું કોમળતાથી તેમને આ બ્રાજુ ખેંચું છું, પણ તેઓ મારી આ પ્રેરણાને સાચી રીતે લેતા નથી. તેમની વારંવાર સારણાવારણાથી મારા સૂત્રાર્થની હાનિ થાય છે અને ક્યારેક-ક્યારેક રોષવશ કર્મબંધ પણ થાય છે. આવું વિચારીને તેઓ રાતોરાત ત્યાંથી નીકળી એકલા જ સુવર્ણભૂમિ પહોંચી ગયા. આર્ય સાગરે તેમને ઓળખ્યા નહિ. તેઓ તેમના ગણમાં સંમિલિત થઈ ગયા. આર્ય સાગર અનુયોગની વાચના આપવા

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૬ :

જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનિનાં ચૈવ, નિન્દાપ્રદેષમત્સરૈઃ ।

ઉપઘાતૈશ્ચ વિષ્ણૈશ્ચ, જ્ઞાનઘ્નં કર્મં બદ્ધયતે ॥

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૬ : यदि पूर्वं कृतानि कर्माणि किं न तदैव वेदितानि ? उच्यते.....पश्चाद्—अबाधोत्तरकालं,

उदीर्यन्ते—विपच्यन्ते कर्माण्यज्ञानफलानि कृतानि
अलर्कमूषिकविषविकारवद् तथाविधद्रव्यसाचिव्यादेव तेषां
विपाकदानात् ।

૩. એજન, પત્ર ૧૨૭ ।

લાગ્યા. તેમણે તે વૃદ્ધ મુનિને પૂછ્યું—‘કંઈ સંમજાઈ રહ્યું છે?’ તેમણે કહ્યું—‘હા.’ આર્ય સાગરનું મન પ્રફુલ્લ બની ગયું. પ્રજ્ઞાનું અભિમાન જાગી ઊઠ્યું. કેટલાક દિવસો વીત્યા.

ઉજ્જૈનીથી આર્ય કાલકના બધા શિષ્યો તેમની શોધમાં નીકળ્યા. તેઓ સુવર્ણભૂમિમાં આવ્યા. આર્ય સાગરને પૂછ્યું—શું આર્ય કાલક અહીં આવ્યા હતા? તેમણે કહ્યું—હું આર્ય કાલકને ઓળખતો નથી પણ એક વૃદ્ધ આવ્યા છે ખરા. તે શિષ્યો આર્ય કાલકને ઓળખી ગયા. આર્ય સાગરે પોતાના દાદાગુરુ તરફ થયેલી આશાતના માટે તેમની ક્ષમા-યાચના માગી અને પૂછ્યું—ક્ષમાક્ષમણ! મારી વ્યાખ્યા-પદ્ધતિ કેવી છે? આર્ય કાલક બોલ્યા—વ્યાખ્યા-શૈલી સુંદર છે, પણ ક્યારેય અભિમાન ન કરવું. સંસારમાં એકથી એક ચડિયાતા જ્ઞાનીઓ છે. ‘હું જ જ્ઞાની છું’ એમ માનવું તે મૂર્ખતાનું ઘોતક છે. જ્ઞાનના ક્ષયોપશમનો તરતમ ભાવ હોય છે, તે ભૂલવું નહિ.

આર્ય સાગર સમજી ગયા. તેમણે વિચાર્યું—અરે! મેં જ્ઞાનનો ગર્વ કરીને ઘણું-બધું ખોયું. પ્રજ્ઞાનો ગર્વ ન કરવો, આ છે પ્રજ્ઞાના પરીષદને સલન કરવો.’

૭૫. નિવૃત્ત થયો (વિરતો)

વિરતિના પાંચ પ્રકાર છે—પ્રાણાતિપાત વિરતિ, મૃધાવાદ વિરતિ, અદત્તાદાન વિરતિ, મૈથુન વિરતિ અને અપરિગ્રહ વિરતિ. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં મૈથુન વિરતિનો જ ઉલ્લેખ છે. બધી વિરતિઓમાં મૈથુન વિરતિ સૌથી મુશ્કેલ છે, મોટી છે, એટલા માટે તેનો મુખ્ય રૂપે ઉલ્લેખ થયો છે.^૧

મૃદદ્વૃત્તિકાર માને છે કે પુરુષમાં અબ્રહ્મ પ્રતિ આસક્તિ હોય છે અને તેને માટે તેનો ત્યાગ અત્યંત કઠિન બને છે, એટલા માટે અહીં તેનું દ્રશ્ય કરવામાં આવ્યું છે.^૨

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે આ જ કારણોનો નિર્દેશ કરતાં એક સુંદર ગાથા પ્રસ્તુત કરી છે—

ચાર ઉપર વિજય મેળવવો અત્યંત કઠણ છે—

‘અક્ષાણડસણી કમ્માણ મોહણી તહ વચાણ બંધં ચ ।

ગુત્તીણ ચ મણગુત્તી, ચડરો દુક્ષેણ જિવ્વંતિ ॥’

આ ચાર પર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ છે—

(૧) ઈન્દ્રિયોમાં જિહ્વા ઈન્દ્રિયો પર.

(૨) કર્મોમાં મોહનીય કર્મ પર.

(૩) વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત પર.

(૪) ગુપ્તિઓમાં મનોગુપ્તિ પર.

૭૬. (જો સક્કલ્લં....ધમ્મં કલ્લાણ-પાવર્ગ)

અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો સાધક વિચારે છે કે હું સાક્ષાત્ અથવા સ્પષ્ટ રૂપે નથી જાણતો કે ધર્મ કલ્યાણકારી છે કે પાપકારી?

ચૂંકાકારે આ બે પદોના ત્રણ અર્થ કર્યા છે.^૩ સાધક વિચારે છે—હું સાક્ષાત્ જાણતો નથી કે,

(૧) કલ્યાણકારી ધર્મ કયો છે અને પાપકારી ધર્મ કયો છે?

(૨) કયાં કર્મો કલ્યાણકારી છે અને કયાં કર્મો પાપકારી?

૧. સુખબોધા, પત્ર ૫૧ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૮૪ ।

૩. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૫૧ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૮૪ ।

(૩) એવાં કયાં કર્મ છે કે જેમનું ફળ કલ્યાણકારી હોય છે અને એવાં કયાં કર્મ છે કે જેમનું ફળ પાપકારી હોય છે ?

બૃહદ્વૃત્તિમાં બે વિકલ્પો પ્રસ્તુત છે^૧—

(૧) શુભ કર્મ કયું છે અને અશુભ કર્મ કયું છે ?

(૨) મુક્તિના કારણરૂપ ધર્મ કયો છે અને નરક આદિના કારણરૂપ ધર્મ કયો છે ?

પ્રસ્તુત ચરણમાં પ્રયુક્ત ‘સમ્બંધ’નો અર્થ છે—સાક્ષાત્. ^૨ આ જ શબ્દ ૧૨।૩૭માં આ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. ચૂર્ણીકારે ‘સમ્બંધ’ પાઠ માનીને તેનો અર્થ સાક્ષાત્ એવો કર્યો છે. ^૩

૭૭. તપસ્યા અને ઉપધાનને (તત્ત્વોવહાણ....)

તપ અને ઉપધાન—આ બે શબ્દો છે. તપનો અર્થ છે—ભદ્ર, મહાભદ્ર વગેરે તપોનુષ્ઠાન.

ઉપધાન શબ્દ જૈન પરંપરાનો પારિભાષિક શબ્દ છે. પ્રત્યેક આગમનું અધ્યયન શરૂ કરતાં પહેલાં સાધકે કેટલીક નિશ્ચિત તપસ્યાઓ કરવાની હોય છે. તે તપસ્યાઓ ઉપધાન કહેવાય છે. તેમાં આચાર્ય તપની પ્રધાનતા રહે છે.^૪

આગમોના અધ્યયનકાળમાં આચાર્ય (આચંબિલ) વગેરે તપસ્યા કરવાની પરંપરા રહી છે. પ્રત્યેક આગમ માટે તપસ્યાના દિવસો નિશ્ચિત કરેલા છે. વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—આચાર દિનકર વિભાગ ૧; યોગોદ્વહનવિધિ પત્ર ૮૬-૧૧૦.

પ્રસ્તુત આગમના ૧૧।૧૪માં ઉપધાન કરનાર માટે ‘ઉવહાણવં’ (ઉપધાનવાન)નો પ્રયોગ મળે છે.

૭૮. પ્રતિમાનો (પંડિત)

પ્રતિમાનો અર્થ કાયોત્સર્ગ છે.^૫ ચૂર્ણી અને બૃહદ્વૃત્તિમાં તેનો અર્થ માસિક વગેરે ભિક્ષુ-પ્રતિમા કરવામાં આવ્યો છે.^૬

પરંતુ આ શબ્દ સાંકેતિક છે. વસ્તુતઃ પ્રતિમા શબ્દ સ્થાન-મુદ્રાનો સૂચક છે. બેઠી કે ઊભી પ્રતિમાની જેમ સ્થિરતાથી બેસવાને અથવા ઊભા રહેવાને પ્રતિમા કહેવામાં આવેલ છે. પ્રતિમાઓમાં ઉપવાસ વગેરેની અપેક્ષાએ કાયોત્સર્ગ અને આસનોની પ્રધાનતા હોય છે. એટલા માટે તેમનાં નામ ઉપવાસપ્રધાન ન હોતાં કાયોત્સર્ગપ્રધાન છે. તે બાર છે. વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—દશાશ્રુતસ્કંધ, દશા ૭.

૭૯. છન્દ (છંદમં)

જે આચ્છાદિત કરે છે, તે છન્દ છે. આત્મગુણોને આચ્છાદિત કરનાર—ઢાંકી દેનાર ચાર કર્મો છે—જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, દર્શનાવરણીય કર્મ, મોહનીય કર્મ અને અંતરાય કર્મ. તેમની વિઘ્નમાનતામાં છન્દસ્થતા બની રહે છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના પ્રસંગમાં અહીં માત્ર જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ગૃહિત છે.^૭

૮૦. (શ્લોક ૪૨-૪૩)

સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન હોવાને કારણે હીન ભાવનાથી ગ્રસ્ત થવું તે અજ્ઞાન-પરીષદ છે. પ્રજ્ઞા-પરીષદ અને અજ્ઞાન-પરીષદમાં શું અંતર છે—આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ ઊઠે. રાજવાર્તિકમાં તેનું સમાધાન આ રીતે કરવામાં આવેલું મળે છે—પ્રજ્ઞા-

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ : સમ્બંધ સાક્ષાત્ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૮૪ : સમ્બંધં ણામ સહસાક્ષિભ્યાં સાક્ષાત્ સમક્ષં તો સાક્ષાત્ ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ : તપો—ધદ્રમહાભદ્રાદિ, ઉપધાનમ્—આગમોપચારૂપમાચાર્યાદિ ।

(ખ) એ જ ન, ૩૪૭ : ઉપધાનમ્ અઙ્ગાનઙ્ગાધ્યયનાદૌ યથાયોગમાચાર્યાદિ તપો વિશેષઃ ।

૫. મૂલારાધના દર્પણ, ૮।૨૦૭૧ : પંડિમા કાયોત્સર્ગઃ ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૮૫ : પંડિમા નામ માસિકાદિતા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ : છદયતીતિ છદ્મ—જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ ।

પરીષદનો સંબંધ શ્રુત-જ્ઞાન સાથે છે. સામાન્ય વિષયની જાણકારી ન હોવી તે પ્રજ્ઞા-પરીષદ છે. અજ્ઞાન પરીષદનો સંબંધ અવિજ્ઞાન વગેરે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન સાથે છે.^૧

ચૂર્ણિકારે આ શ્લોકોની વ્યાખ્યા જ્ઞાન-પરીષદ—આ બંને અપેક્ષાઓથી કરી છે.^૨

વૃત્તિકારે અજ્ઞાનના ભાવપક્ષ અને અભાવપક્ષના આધારે તેમની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરી છે.^૩

રાજવાર્તિકમાં અજ્ઞાન પરીષદના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. પહેલો અર્થ છે—તું અજ્ઞાની છે, વગેરે આક્ષેપાત્મક વચનો સાંભળવા. બીજો અર્થ છે—પ્રસ્તુત શ્લોકવર્તી નિરૂપણ.^૪

વૃત્તિકારે અજ્ઞાનના સદ્ભાવને સમજાવવા માટે આ ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે—

બે ભાઈઓ એક સાથે પ્રવ્રજિત થયા. એક બહુશ્રુત હતો અને બીજો અલ્પશ્રુત. બહુશ્રુત મુનિની પાસે અનેક શિષ્યો પ્રવ્રજિત થયા અને તે તેમને અધ્યાપન કરાવવા લાગ્યા. બધા શિષ્યો તે અધ્યાપનથી સંતુષ્ટ હતા. અધ્યયનકાળમાં તેમના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊઠતા અને તેઓ તેમનું સમાધાન બહુશ્રુત મુનિ પાસેથી મેળવી લેતા. આખો દિવસ મુનિને વિશ્રામ મળતો નહિ. રાતનો સમય પણ શિષ્યોને ભણાવવામાં અને પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવામાં વીતી જતો. ઊંઘવાનો પણ સમય ઓછો પડતો.

અલ્પશ્રુત મુનિ સુખપૂર્વક રહેતા અને ખૂબ ઊંઘ લેતા. ન કોઈ બીજો મુનિ તેમની પાસે જતો કે ન કોઈ કંઈ પૂછતું. એક વાર બહુશ્રુત મુનિએ વિચાર્યું—અહો ! ધન્ય છે આ સાથી—મુનિ કે જે સુખે સુવે છે. હું કમનસીબ છું કે મને સુવામાં પણ અડચણ પડે છે. આનું મુખ્ય કારણ છે મારું જ્ઞાનીપણું. જ્ઞાનની એવી ઉપાસનાથી શું લેવા-દેવા ! આવા ચિંતનથી તેમને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ થયો. તેમણે આ અસદ્ ચિંતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું.

ત્યાંથી મરીને તે દેવ બન્યા. ત્યાંનું આયુષ્ય પૂરું કરી તે એક આભીર કુળમાં જન્મ્યા. યુવાન થતાં કંઈક નિમિત્ત મળતાં તેઓ વિરક્ત થયા અને એક આચાર્ય પાસે દીક્ષિત થયા. ગુરુએ તેમને ઉત્તરાધ્યયનના પ્રથમ ત્રણ અધ્યયન શીખવ્યાં. જ્યારે તેમને ચોથા અધ્યયન ‘અસંખ્ય’ની વાચના આપી ત્યારે તેમનું પહેલાં બંધાયેલું જ્ઞાનાવરણ કર્મ વિપાકમાં આવ્યું. તેમણે છઠ્ઠા કર્યો, આયંબિલનો પ્રારંભ કર્યો, પણ તે અધ્યયનનો એક પણ શ્લોક તેમને આવડ્યો નહિ. તે આચાર્ય પાસે ગયા. આચાર્યે કહ્યું—જ્યાં સુધી આ અધ્યયન ન શીખી લો, ત્યાં સુધી આયંબિલ તપ કરતા રહો. આ આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી તે આયંબિલ તપ કરવા લાગ્યા. બાર વર્ષ સુધી આવો કમ ચાલ્યો. આ અવધિમાં તે માત્ર ‘અસંખ્ય’—એ અધ્યયન એકલું શીખ્યા. જ્ઞાનાવરણ કર્મ ક્ષીણ થયું અને પછી તેમણે તરત જ બીજાં બીજાં આગમો શીખી લીધાં.^૫

અજ્ઞાનના અભાવપક્ષની દૃષ્ટિથી વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે સાધક નિરંતર એમ વિચારે—જો કે હું સમસ્ત શાસ્ત્રોનું પારાયણ કરી બધા તથ્યોને કસોટી ઉપર કસી ચૂક્યો છું, પરંતુ મારે જ્ઞાનનો ગર્વ નથી કરવો. કેમ કે—

‘પૂર્વપુરુષસિંહાનાં વિજ્ઞાનાતિશયસાગરાનન્ત્યમ્ ।

શ્રુત્વા સામ્પ્રતપુરુષાઃ, કથં સ્વબુદ્ધ્યા મદં યાન્તિ ॥’

—મારી પહેલાં અનેક બહુશ્રુત મુનિઓ થઈ ચૂક્યા છે. તેમનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સાગર જેવું અથાગ હતું. તેમની પાસે હું બિંદુમાત્ર છું. હું કયા આધારે અહંકાર કરું ?’

૧. તત્ત્વાર્થ, રાજવાર્તિક ૧૧૭, પૃ. ૬૧૫ : પ્રજ્ઞાજ્ઞાને અપિ વિરુદ્ધે તયોન્તરાભાવેષ્ટાદશસંખ્યાપ્રસંગ ઇતિ, તત્ર કિં કારણમ્ ? અપેક્ષાતો વિરુદ્ધાભાવાત્ । શ્રુતજ્ઞાનાપેક્ષયા પ્રજ્ઞાપ્રકર્ષે સતિ અવધ્યાદ્યભાવાપેક્ષયા અજ્ઞાનોપપત્તેઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૮૪ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ ।

૪. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક, પૃ. ૬૧૨ : અજ્ઞોઽયં ન કિઞ્ચિદપિ વેતિ

પશુસમ ઇત્યેવમાદ્યાધિક્ષેપવચનં સહમાનસ્યાઽધ્યયનાર્થ-પ્રહણપરાભિભવાદિષ્વસક્તબુદ્ધેશ્ચિત્રપ્રવ્રજિતસ્ય વિવિધતપો-વિશેષભારાક્રાન્તમૂર્તેઃ સકલસામર્થ્યપ્રમત્તસ્ય વિનિવૃત્તાનિષ્ઠ-મનોવાક્કાયચેષ્ટસ્યાદ્યાપિ મે જ્ઞાનાતિશયો નોત્પદ્યત ઇત્યનિમિસન્દધતઃ અજ્ઞાનપરીષદજયોઽવગતન્ત્યઃ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૨૯-૧૩૦ ।

૬. એજન, પત્ર ૧૨૯ ।

વૃત્તિકારે એક કથાનક પણ પ્રસ્તુત કર્યું છે—

આચાર્ય સ્થૂલભદ્ર ગામોગામ વિચરણ કરતાં-કરતાં એક નગરમાં આવ્યા. તેઓ બહુશ્રુત અને અનેક વિદ્યાઓના પારગામી હતા. તે નગરમાં તેમનો એક પૂર્વપરિચિત મિત્ર રહેતો હતો. તેઓ તેના ઘરે ગયા અને ગૃહિણીને પૂછ્યું—અમુક વ્યક્તિ ક્યાં છે? ગૃહિણીએ કહ્યું—‘મહારાજ ! તેઓ વ્યાપાર માટે પરદેશ ગયા છે.’ આચાર્યે આમતેમ જોયું. તેમને લાગ્યું કે જે ઘર પહેલાં વૈભવથી ભરેલું અને સારું-સફાઈદાર હતું તે આજે ખેંડેર જેવું થઈ રહ્યું છે. તેમણે પોતાના જ્ઞાનબળથી જાણી લીધું કે આ વ્યક્તિના પૂર્વજોએ ઘરના અમુક થાંભલા નીચે ધન ઢાટી રાખ્યું હતું, તે આજે પણ જ્યાંનું ત્યાં જ દટાયેલું છે. તેમનું મન પીગળી ગયું. તેમણે ગૃહિણીને થાંભલા તરફ આંગળી કરી સાંકેતિક ભાષામાં કંઈક કહ્યું. તે સમજી કે મહારાજ મને અનિત્યતાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. આચાર્ય ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી ગૃહપતિ ઘરે પાછો ફર્યો. તેની પત્નીએ આચાર્યના આગમનની સાથે-સાથે સાંકેતિક ભાષામાં જે કંઈ કહ્યું હતું તે પણ સંભળાવ્યું. ગૃહસ્થ બધો સંદર્ભ સમજી ગયો. થાંભલા નીચે ખોદાવ્યું, અપાર ધન મળ્યું.^૧

૮૧. ઋદ્ધિ (ઙ્ઘ્રી)

અહીં ઋદ્ધિનો અર્થ છે—તપસ્યા વગેરેથી ઉત્પન્ન થનારી વિશેષ શક્તિ—યોગજ વિભૂતિ.^૨ પાતંજલ યોગદર્શનના વિભૂતિ-પાઠમાં જેવી રીતે યોગજ વિભૂતિઓનું વર્ણન છે તેવી જ રીતે જૈન આગમોમાં તપોજનિત ઋદ્ધિઓનું વર્ણન મળે છે.^૩ શાન્ત્યાચાર્યે આ પ્રસંગે બે શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યા છે—

પાદરજસા પ્રશમનં સર્વરુજાં સાથવઃ ક્ષણાત્કુર્યુઃ ।
ત્રિભુવનવિસ્મયજનનાન્ દદ્યુઃ કામાન્સ્તૃણાગ્રાદ્વા ॥
ધર્માદ્રલ્લોન્મિશ્રિતકાઞ્ચનવર્ષાદિસર્ગસામર્થ્યમ્ ।
અદ્ભુતભીમોરુશિલાસહસ્રસમ્પાતશક્તિશ્ચ ॥

૮૨. (શ્લોક ૪૪-૪૫)

પ્રસ્તુત બે શ્લોકો દર્શન-પરીપહ સંબંધી છે. પ્રત્યેક સાધક કોઈને કોઈ વિચારધારા આત્મસાત્ કરીને સાધનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે દાર્શનિક ધારા પ્રત્યે તેનો વિશ્વાસ અખંડ હોવો જોઈએ. નહિ તો તે પાર પહોંચી નથી શકતો, વયમાં જ અટવાઈ જાય છે.

જૈન દર્શનની કેટલીક મુખ્ય પ્રતિપત્તિઓ આ પ્રમાણે છે—

- (૧) પરલોક—જન્માંતર છે.
- (૨) તપસ્યાનું મુખ્ય ફળ છે—કર્મોની ક્ષીણતા અને અવાંતર ફળ છે—અનેક ઋદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ.
- (૩) કેવલી થયા છે અને થશે.

પ્રસ્તુત બે શ્લોકોમાં આ ત્રણ પ્રતિપત્તિઓનો ઉલ્લેખ થયો છે. જે સાધકને તેમનામાં અવિશ્વાસ થવા લાગે છે તે પોતાની સાધનાને આગળ વધારી શકતો નથી.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૩૦-૧૩૧ ।

૨. એજન, પત્ર ૧૩૧ : ‘ઋદ્ધિર્વા, તપોમાહાત્મ્યરૂપા..... સા
ચ આમર્શૌષધ્યાદિઃ ।

૩. ઓવવાહય, સૂત્ર ૧૫ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૩૧ ।

જ્યારે તેનું મન સંશયથી ભરાઈ જાય છે કે પરલોક કોણે જોયો છે ? તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે જાણી શકાય ? ત્યારે તેને બધી ક્રિયાઓ નિરર્થક, કષ્ટ-સહન વ્યર્થ લાગવા માંડે છે. તે પોતાની કઠોર ચર્ચામાંથી છટકવા લાગે છે.

સાધક તપસ્યા કરે છે અને જાણે છે કે તેને ઋદ્ધિઓ—યોગજ વિશેષતા પ્રાપ્ત થશે, પણ જ્યારે ઋદ્ધિપ્રાપ્તિમાં વિલંબ થાય છે ત્યારે તે તપસ્યાથી મોં ફેરવી લે છે. તેની ધીરજ ડગમગી જાય છે.

એ તપસ્વીઓ તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. નારદજી ત્યાંથી પસાર થયા. એકે પૂછ્યું—ઋષિવર ! ક્યાં જઈ રહ્યા છો ? નારદે કહ્યું—ભગવાન પાસે. તપસ્વીએ કહ્યું—‘મારું એક કામ કરો. ભગવાનને પૂછજો કે મારી મુક્તિ ક્યારે થશે ?’ નારદ આગળ વધ્યા. બીજા તપસ્વીએ પણ આ જ વાત કરી. નારદજી પાછા ફરતાં તે જ રસ્તેથી નીકળ્યા અને પહેલા તપસ્વીને કહ્યું—ભગવાને કહ્યું છે કે તારી મુક્તિ ત્રણ જન્મ પછી થશે. તપસ્વીએ આ સાંભળ્યું. મનમાં ઉથલ-પાથલ મચી ગઈ. વિચાર્યું—અરે! આ શું ? હું સાઠ હજાર વર્ષથી તપ તપી રહ્યો છું, છતાં પણ મારે ત્રણ જન્મ બીજા લેવા પડશે ? આ કેવો ન્યાય ? તેણે તે જ સમયે તપસ્યાને તિલાંજલિ દીધી અને પોતાના ગામ જવા રવાના થયો.

નારદજી બીજા તપસ્વીની પાસે પહોંચ્યા અને બોલ્યા—ઋષિવર ! ભગવાને કહ્યું છે કે તમારી મુક્તિ થશે જરૂર, પણ જે વૃક્ષની નીચે તમે તપસ્યા કરી રહ્યા છો તે વૃક્ષના જેટલાં પાંદડાં છે તેટલાં વર્ષ હજુ લાગશે. તપસ્વીએ સાંભળ્યું. તેનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું. તે નાયતો નાયતો ગણગણવા લાગ્યો—‘મારી મુક્તિ થઈ જશે, મારી મુક્તિ થઈ જશે.’

આ છે ધૃતિ અને અધૃતિનો ખેલ. સાધનામાં ધૃતિ રાખવાની હોય છે.

જ્યારે સાધકને વીતરાગ કે આમપુરુષના અસ્તિત્વમાં સંદેહ પેદા થાય છે ત્યારે તે તેમના વચનો પ્રત્યે પણ સંદેહશીલ બની જાય છે. ‘જિન’ સદા બધાને પ્રત્યક્ષ હોતા નથી. વ્યક્તિએ વિશ્વાસ પર વ્યવહાર કરવાનો હોય છે. જે શાસ્ત્રો છે, તે વીતરાગની વાણીના આધારે સંગૃહીત છે, એવું માનનાર સાધક જ તેમના વચનોના આધારે પોતાની સાધનાનો યાત્રાપથ નક્કી કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. વિના વિશ્વાસ એક ડગલું પણ ચાલી શકાતું નથી.

વર્તમાનમાં ભગવાન મહાવીરનું શાસન ચાલી રહ્યું છે. તેઓ ચોવીસમા તીર્થંકર હતા. તેમની પહેલાં ત્રેવીસ તીર્થંકરો થઈ ચૂક્યા હતા. એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું—‘અમ્ જિણા’—જિનો થયા હતા. ‘અત્થિ જિણા’—જિનો છે—આ કથન તીર્થંકર મહાવીરની સૂચના આપે છે. વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે આ અધ્યયન કર્મપ્રવાદ-પૂર્વના સત્તરમા પ્રાભુતમાંથી ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યું છે અને સુધર્માસ્વામીએ પ્રત્યક્ષ જંબુસ્વામીને આ કહ્યું છે. એટલે વીતરાગની ઉપસ્થિતિનો ઉલ્લેખ છે અથવા મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ પણ આ કથન યથાર્થ છે. ત્યાં તીર્થંકરો સદા રહે છે.

યુષ્માલીસમા શ્લોકના ‘નત્થિ નૂણં પેરે લોણ’ને આધાર માનીને વ્યાખ્યાકારોએ આચાર્ય આષાઠનું કથાનક પ્રસ્તુત કર્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે—

વત્સભૂમિમાં આષાઠ વિચરણ કરી રહ્યા હતા. તેઓ એક ગણના આચાર્ય હતા. તેઓ બહુશ્રુત અને અનેક શિષ્યોના આચાર્ય હતા. તે ગણમાં જે જે મુનિ દિવંગત થતા, તેઓ તેમને અનશન કરાવતા અને કહેતા—જ્યારે તમે દેવ બનો ત્યારે જરૂર મને દર્શન દેજો. વર્ષો વીતી ગયાં. અનેક સંથારા થયા, પરંતુ કોઈ પાછું ફરીને આવ્યું નહિ. એકવાર એક અત્યન્ત પ્રિય શિષ્ય મૃત્યુશય્યા પર હતો. આચાર્યે તેને ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન કરાવતાં કહ્યું—દેવરૂપમાં ઉત્પન્ન થતાં જ તરત અહીં આવી દર્શન દેજે, પ્રમાદ ન કરીશ. મુનિનું મૃત્યુ થયું. પણ તે પણ ન આવ્યો. આચાર્યે વિચાર્યું—ચોક્કસ પરલોક છે જ નહિ. અનેક ગયા, પણ કોઈ આવ્યું નહિ. આથી આ વ્રતચર્ચા નિરર્થક છે. મેં નકામો જ ભોગોનો ત્યાગ કર્યો. આચાર્ય ડામાડેળ બની ગયા. તે જ મુનિવેશમાં તેઓ ગણનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. એટલામાં જ તેમના એક દિવંગત શિષ્યે જોયું. તેમને પ્રતિબોધ આપવા માટે તેણે માર્ગમાં એક ગામની રચના કરી અને ત્યાં નૃત્યનું આયોજન કર્યું. આચાર્ય ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યા. ન તેમને ભૂખ સતાવતી હતી, ન તરસ કે ન શ્રમ. છ મહિનાનો કાળ વીતી ગયો તે પણ તેમણે ન જાણ્યું. દેવતાએ પોતાની માયા સમેટી લીધી. આચાર્ય ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. દેવતાએ તેમના સંયમના પરિણામોની પરીક્ષા કરવા માટે છ બાળકોની વિકુર્વણ કરી.

આચાર્યની સામે પહેલુ બાળક આવ્યું. તેનું નામ હતું—પૃથ્વીકાય. આચાર્યે વિચાર્યું—હું આના બધા ઘરેણા લઈ લઉં, જીવન સુખપૂર્વક વીતશે. આચાર્યે બાળકને કહ્યું—ઘરેણાં ઉતારી દે. બાળક બોલ્યું—ભંતે ! આ ભીષણ અટવીમાં હું આપના શરણે આવ્યો છું. આપ જ મને લૂંટો છો ? આ કેવો ન્યાય ? મારી વાત સાંભળો, પછી જેમ ઈચ્છો તેમ કરજો.

जेण भिक्खं बलिं देमि, जेण पोसेमि नायए ।

सा मे मही अक्कमइ, जायं सरणओ भयं ॥

જે પૃથ્વી સહુનું સંરક્ષણ કરે છે, ભરણ-પોષણ કરે છે, તે જ પૃથ્વી મારું ભક્ષણ કરે છે તો લાગે છે કે શરણ દેનાર જ પ્રાણ હરણ કરે છે.

આચાર્યે તેના ઘરેણાં ઉતારી તેને છોડી દીધો. ઘરેણાં પોતાના પાત્રમાં રાખી લીધાં.

એટલામાં અપકાય નામનો બીજો બાળક આવ્યો. તે પણ સુઅલંકૃત હતો. આચાર્યે કહ્યું—ઘરેણાં આપી દે, નહિ તો મારી નાખીશ. બાળક બોલ્યો—મારી વાત સાંભળો. પાટલ નામનો એક માણસ કથા કહીને આજીવિકા ચલાવતો હતો. એકવાર તે ગંગા નદી પાર કરી રહ્યો હતો. એટલામાં જ તેમાં તીવ્ર પ્રવાહ આવ્યો અને તે પાટલ વહેવા લાગ્યો. ભંતે ! જુઓ—

जेण रोहंति बीयाणि, जेण जीयंति कासया ।

तस्स मज्झे विवज्जामि, जायं सरणओ भयं ॥

જે જળના પ્રભાવથી બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, ખેડૂતો જીવન-યાપન કરે છે, તે જ જળ મને મારી રહ્યું છે. તે સાચું છે કે શરણ આપનાર જ પ્રાણ હરણ કરી રહેલ છે.

આચાર્યે તેના ઘરેણાં લઈ લીધાં અને તેને અભયદાન આપી છોડી મૂક્યો.

ત્રીજો બાળક તેજસ્કાય નજરે પડ્યો. તેણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું—ગુરુદેવ ! એક કથા સાંભળો. એક જંગલમાં એક તપસ્વી રહેતો હતો. તે પ્રતિદિન અગ્નિની પૂજા કરતો, આહુતિ આપતો. એકવાર તે જ અગ્નિ વડે તેની ઝૂંપડી સળગીને રાખ થઈ ગઈ. તે તપસ્વીએ કહ્યું—

जमहं दिया राओ य, तप्पेमि महसप्पिसा ।

तेण मे उडओ दड्ढो, जायं सरणओ भयं ॥

હું જે અગ્નિનું મધ અને ધીથી સિંચન કરતો હતો તે જ અગ્નિએ મારું ઘર—કુટિર સળગાવી દીધી. શરણ આપનાર પણ ભયપ્રદ બની ગયો.

એક વ્યક્તિ જંગલમાં જઈ રહ્યો હતો. એટલામાં જ વાઘને આવતો જોયો. તેણે અગ્નિનું શરણ લીધું. અગ્નિ સળગાવીને ત્યાં બેસી ગયો. અગ્નિને જોઈને વાઘ ભાગી ગયો. પરંતુ તે અગ્નિએ તેને જ સળગાવી દીધો. જેને શરણ માન્યું હતું, તે જ અશરણ બની ગયું.

આચાર્યે તેના ઘરેણાં લઈ લીધાં અને તેને જીવતો છોડી મૂક્યો.

ચોથા બાળકનું નામ હતું—વાયુકાય. આચાર્યની સામે આવતાં જ આચાર્યે તેને ઘરેણાં આપવા માટે કહ્યું. તેણે આનાકાની કરી. આચાર્યે મારી નાખવાની ધમકી આપી. બાળક બોલ્યો—પહેલાં મારી વાત સાંભળો પછી મનફાવતું કરો. ભંતે ! એક યુવક હતો. તે શક્તિસંપન્ન અને શરીરસંપદાથી યુક્ત હતો. તેને વાયુનો રોગ થયો. શીતળ વાયુ પણ તેને પીડા કરવા લાગ્યો. જે વાયુના સહારે બધા પ્રાણીઓ જીવિત રહે છે, તે જ વાયુ પ્રાણહરણ પણ કરે છે. જે પ્રાણદાતા છે, તે પ્રાણહર્તા પણ બની જાય છે. સાચું જ કહ્યું છે—

जिह्वासाढेसु मासेसु, जो सुहो वाइ मारुओ ।

तेण मे भज्जए अंगं, जायं सरणओ भयं ॥

જેણ જીવંતિ સત્તાણિ, નિરોહંમિ અણંતણે ।

તેણ મે ભજ્જણે અંગં, જાયં સરણાઓ ભયં ॥

આચાર્યે સાંભળ્યું, ઘરેણાં પોતાના પાત્રમાં મૂકી દીધાં અને તેને જીવતો છોડી દીધો.

પાંચમો બાળક હતો—વનસ્પતિકાય. તેણે કહ્યું—ભંતે ! જંગલમાં એક સઘન વૃક્ષ હતું. તે વૃક્ષ પર અનેક પક્ષીઓ આવતીને વિસામો લેતા હતા. તે પક્ષીઓનું આવાસસ્થાન હતું. તેમાં પક્ષીઓએ પોતાના માળા બનાવ્યા હતા અને તે માળાઓમાં તેમના બચ્ચાં ઉછરી રહ્યાં હતાં. એકવાર તે જ વૃક્ષની પાસે એક વેલ ઊગી નીકળી અને વધવા લાગી. ધીરે-ધીરે તે વેલે આખા વૃક્ષને ઢાંકી દીધું. તે વેલ ઉપર સુધી ચડી ગઈ. એક દિવસ એક સાપ તે વેલના સહારે ઉપર ચડ્યો અને માળાઓમાં રહેલા બધાં બચ્ચાંઓને ખાઈ ગયો. ભંતે ! કેવો અન્યાય ! જે વૃક્ષ અભયસ્થાન હતું, તે જ વેલના કારણે ત્રાસદાયી બની ગયું—

જાવ વુચ્છં સુહં વુચ્છં, પાદવે નિરુવહવે ।

મૂલાઠ ઝઙ્ઘિયા વલ્લી, જાયં સરણાઓ ભયં ॥

આચાર્યે તેના ઘરેણાં લઈ લીધાં અને તેને જવા દીધો.

છઠ્ઠા બાળકનું નામ હતું—ત્રસકાય. આચાર્યે તેને જોયો. જેવા આચાર્ય તેના ઘરેણાં ઉતારવા લાગ્યા, તેવો તે બોલ્યો—ગુરુવર્ય ! આપ આ શું કરી રહ્યા છો ? હું તો આપનો શરણાગત છું. આપ મને મારો નહિ. મારી વાત સાંભળો. એક નગર હતું. ત્યાંનો રાજા, પુરોહિત અને કોટવાળ ત્રણે ચોર હતા. તેઓ નગરને લૂંટતા. બધી જનતા ત્રાસી ગઈ હતી. ભંતે ! આ ત્રણે રક્ષક હોવા છતાં ભક્ષક બની ગયા. સાચું જ કહ્યું છે કે શરણ પણ ભય આપનાર બની જાય છે.

જત્થ રાયા સયં ચોરો, મંઙ્ઘિઓ ચ પુરોહિઓ ।

દિસં ભયહ નાયરિયા ! જાયં સરણાઓ ભયં ॥

ભંતે ! એક વાત બીજી પણ સાંભળો—

એક બ્રાહ્મણ હતો. તેની પુત્રી અત્યન્ત રૂપવતી હતી. તેણે ધૌવનમાં પગ મૂક્યો. પિતા તે પુત્રીમાં આસક્ત બની ગયો. હંમેશા તેનું જ ચિંતન કરતાં-કરતાં તેનું શરીર સૂકાઈ ગયું. બ્રાહ્મણીએ પૂછ્યું. તેણે બધી વાત કરી દીધી. બ્રાહ્મણી બોલી—આપ ચિંતા ન કરો. હું ઉપાય કરીશ. એક દિવસ બ્રાહ્મણીએ પોતાની પુત્રીને કહ્યું—દીકરી ! આપણી એ કુળપરંપરા છે કે કુળમાં જન્મેલી પુત્રીનો ઉપભોગ પહેલાં યક્ષ કરે છે, પછી તેનો વિવાહ કરવામાં આવે છે. આ મહિનાની કૃષ્ણચતુર્દશીને દિવસે યક્ષ આવશે. તું તેને નારાજ ન કરીશ. તે સમયે અજવાળું રાખીશ નહિ. બાળાનાં મનમાં યક્ષ વિશેનું કુતૂહલ છવાઈ ગયું. ચતુર્દશીનો દિવસ. રાત્રે તેણે દીવા ઉપર ઢાંકણું મૂકી દીધું. ઘોર અંધકાર. યક્ષના બહાને તે પિતા બ્રાહ્મણ આવ્યો અને રાતભર બાળા સાથે રતિકીડા કરી ત્યાં જ સૂઈ ગયો. બાળાનું કુતૂહલ શાંત થયું ન હતું. તે જાગી રહી હતી. તેણે દીવાનું ઢાંકણું ઊંચકી લીધું. તેણે પોતાની પાસે સૂતેલા પિતાને જોયા. તેણે વિચાર્યું—જે કંઈ થઈ રહ્યું છે, થવા દો. તેની સાથે ભોગ ભોગવું. વળી બંને રતિકીડામાં સંલગ્ન થયાં. સૂર્યોદય થઈ ગયો. પણ તેઓ જાગ્યાં નહિ. બ્રાહ્મણીએ જગાડવા માટે કંઈક ગીત ગાયું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં બાળાએ કહ્યું—મા ! તેં જ મને શીખામણ આપતા કહ્યું હતું—દીકરી ! આવેલા યક્ષને ઈન્કાર કરીશ નહિ. મેં તેમ જ કર્યું. હવે પિતાનું યક્ષ દ્વારા હરણ કરાઈ ગયું છે. તું બીજા બ્રાહ્મણને શોધી લે.

બ્રાહ્મણી બોલી—

નવમાસ કુચ્છીઙ્ઘ ધાલિયા, પાસવળે પુલિસે ચ મદિણે ।

ધૂયા મે ગેહિણે હડે સલળણે અસલળણે ચ મે જાયણે ॥

જે છોકરીને મેં નવ માસ સુધી ગર્ભમાં રાખી, તેનું મળ-મૂત્ર સાફ કર્યું, તે જ પુત્રી મારા પતિનું હરણ કરી ગઈ. શરણ અશરણ બની ગયું.

એકવાર એક બ્રાહ્મણે તળાવ બનાવ્યું અને તેની નજીક એક મંદિર તથા બગીચો બનાવ્યો. ત્યાં યજ્ઞ થતો અને યજ્ઞમાં બકરા મારવામાં આવતા. તે બ્રાહ્મણ મરી ગયો અને ત્યાં જ બકરો બન્યો. તેના પુત્રો તેને તે જ દેવાલયમાં બલિ આપવા લઈ ગયા. તેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. તે પોતાની ભાષામાં બડબડવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું—અરે ! મેં જ તો આ દેવમંદિર બનાવ્યું અને મેં જ આ યજ્ઞ ચાલુ કર્યો. તે કાંપી રહ્યો હતો. એક જ્ઞાની મુનિએ જોયું. મુનિએ કંઈક કહ્યું એટલે તે ચૂપ થઈ ગયો. બ્રાહ્મણે જોયું અને મુનિને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું—વત્સ ! આ તારો પિતા છે. તેણે પૂછ્યું—તેની ઓળખાણ શું ? મુનિ બોલ્યા—તમે બંનેએ જ્યાં જમીનમાં પન દાટ્યું છે તે આ જાણે છે. બકરો તે સ્થાન પર ગયો અને પોતાની ખરીથી પૃથ્વી પર ખોતરવા માંડ્યો. છોકરો જાણતો હતો. બકરાને છોડી મૂક્યો. તે સાપુઓના ચરણોમાં નમી પડ્યો.

તે બ્રાહ્મણે યજ્ઞ અને મંદિરને શરણ માની તેમનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું પણ તે પણ અશરણ જ નીકળ્યાં.

બાળક ત્રસકાયનાં ઘરેણાં લઈ આર્ય આષાઢ આગળ વધ્યા. દેવે વિચાર્યું—આચાર્ય ચારિત્રશૂન્ય બની ગયા છે. હવે જોઉં તો ખરો કે તેમનામાં સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ ?

આચાર્ય આષાઢ છએ બાળકોના ઘરેણાં લઈ આગળ વધ્યા. તેમણે જોયું કે રસ્તાની એક બાજુ એક ગર્ભવતી સાધ્વી સાજશણગાર સજીને બેઠી છે. આષાઢ આચાર્યે કહ્યું—

કઙ્ઘે તે કુંડલે ચ તે, અંજિયક્ષિ ! તિલયતે ચ તે ।

પવયણસ્સ ડહ્ઘાહકારિ ! દુઢ્ઘા સેહિ ! કતોસિ આગયા ॥

તે કોપાયમાન થઈ બોલી—

રાઈસરિસવમેત્તાણિ પરચ્છિદ્ધાણિ પેચ્છસે ।

અપ્પણો બિલ્લમેત્તાણિ, પિચ્છન્તો વિ ન પેચ્છસે ॥

તમે બીજાના રાય જેવા નાનાં છિદ્રો પણ જુઓ છો અને પોતાના બીલાં જેવડા પણ મોટા દોષને જોવા છતાં નથી જોતા.

આપ શ્રમણ છો, સંયમી છો, બ્રહ્મચારી છો, કંચન અને પત્થરને સમાન સમજો છો, આપનો વૈરાગ્ય પ્રખર છે, આપનો વેશ મૂળ રૂપમાં છે. આર્ય ! કૃપા કરી અને બતાવો કે આપના પાત્રમાં શું છે ?

સમણો સિ ચ સંજઓ ચ સિ, બંભયારી સમલેટ્ટુકંચણો ।

વેહારિયંવાયઓ ચ તે, જેટ્ટજ્જ ! કિં ત પડિગ્ગહે ॥

આચાર્ય કશું બોલ્યા વિના જ અત્યંત લજજા પામી આગળ વધ્યા. દેવ હાથીની વિકુર્વણ કરી હાથી પર ચડી આચાર્યની સામે આવી પહોંચ્યો. હાથી પરથી ઊતરી, વંદન કરી કહ્યું—ભંતે ! મારું સદ્ભાગ્ય છે કે અહીં જંગલમાં આપના દર્શન થયાં. કૃપા કરી આપ મારા હાથે પ્રાસુક દાન ગ્રહણ કરો. આચાર્યે કહ્યું—આજે ઉપવાસ છે. હું કંઈ લઈ શકું નહિ. એટલામાં જ એક વ્યક્તિએ આચાર્યના હાથમાંથી બળપૂર્વક ઝોળી ખેંચી લીધી અને તેમાં લાડુ મૂકવા માંડ્યો. ઝોળીમાં આભરણો જોઈ ખીજાઈને બોલ્યો—અનાર્ય ! આ શું છે ? આ તો મારા પુત્રોના ઘરેણાં છે. બતાવ, તે બધા ક્યાં ગયા ? શું તેં તેમને મારી નાખ્યા ? આચાર્ય ભયથી કંપવા લાગ્યા.

દેવતાએ પોતાની લીલા સમેટી લીધી અને પ્રત્યક્ષ રૂપમાં આવીને હાથ જોડીને બોલ્યો—હાય ! આપ જેવા આગમધરો માટે એમ વિચારવું કે પરલોક નથી, તે પણ ઉચિત નથી. આપ જાણો છો કે દેવલોકમાં અપાર સુખો છે. તે સુખનો ઉપભોગ કરતા દેવો જાણી નથી શકતા કે કેટલો કાળ વીતી ગયો. હું એટલા માટે સમયસર આપની સામે આવી શક્યો નહિ.

આચાર્ય આષાઢની વિવેકચેતના જાગી. તેઓ પોતાની ભૂલ પર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના મૂળ સ્થાને પાછા ફર્યા અને આલોચના, પ્રતિક્રમણ કરી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરતા-કરતા વિહરણ કરવા લાગ્યા.^૧

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃં ૮૭-૯૦ । (ખ) બૃહદ્વક્તિ, પત્ર ૧૩૩-૧૩૯ । (ગ) સુખબોધા, પત્ર ૫૨-૫૫ ।

तइअं अज्झयणं

चाउरंगिज्जं

तृतीय अध्ययन

यतुरंगीय

આમુખ

અનુયોગદ્વાર આગમમાં નામકરણના દસ હેતુ બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં એક હેતુ ‘આદાન-પદ’ છે. આ અધ્યયનનું નામ તે જ આદાન પદ (પ્રથમ પદ)ને કારણે ‘ચતુરંગીય’ થયું છે.^૧ આ અધ્યયનમાં (૧) મનુષ્યત્વ, (૨) ધર્મ-શ્રવણ, (૩) શ્રદ્ધા, (૪) તપ-સંયમમાં પુરુષાર્થ—આ ચાર અંગોની દુર્લભતાનું પ્રતિપાદન છે. જીવનના આ ચાર પ્રશસ્ત અંગો—વિભાગો છે. આ અંગો પ્રત્યેક વ્યક્તિને સહજ પ્રાપ્ય નથી. ચારેનો એકત્ર સમાહાર વિરલાઓમાં જ મળે છે. જેમનામાં ચારેય મળે નહિ, તેઓ ધર્મની આરાધના કરી શકે નહિ. એકની પણ ખામી તેમના જીવનમાં પાંગળાપણું લાવી મૂકે છે. ચારેય અંગોની દુર્લભતા નીચેના વિવેચનથી પ્રગટ થશે.

(૧) મનુષ્યત્વ

આત્માથી પરમાત્મા બનવાનો એકમાત્ર અવસર મનુષ્ય-જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તિર્થંચ જગતમાં ક્યારેક પૂર્વસંસ્કારોથી પ્રેરિત ધર્મારાધના થાય છે, પરંતુ તે અપૂરી રહે છે. દેવો ધર્મની પૂરી આરાધના કરવા પામતા નથી. તેઓ વિલાસમાં જ વધુ સમય ગુમાવે છે. શ્રામણ્ય માટે તેઓ યોગ્ય નથી હોતા. નૈરયિક જીવો દુઃખોથી ત્રસ્ત હોય છે, આથી તેમનો ધાર્મિક વિવેક પ્રબુદ્ધ નથી હોતો. મનુષ્યનો વિવેક જાગૃત્ હોય છે. તે અતિ સુખી કે અતિ દુઃખી પણ નથી હોતો, આથી તે ધર્મની પૂર્ણ આરાધનાનાં યોગ્ય અધિકારી છે.

(૨) ધર્મ-શ્રવણ

ધર્મ-શ્રવણની રુચિ પ્રત્યેકમાં નથી હોતી. જેમનું અંતઃકરણ ધાર્મિક ભાવનાથી ભાવિત હોય છે, તે મનુષ્યો ધર્મ-શ્રવણ માટે તત્પર રહે છે. ઘણા લોકો દુર્લભતમ મનુષ્યત્વને પામીને પણ ધર્મ સાંભળવાનો લાભ મેળવી શકતા નથી. નિર્યુક્તિકારે ધર્મ-શ્રવણમાં આવતાં ૧૩ વિધ્નો દર્શાવ્યા છે^૨—

૧. આલસ્ય—અનુદ્યમ.	૭. કૃપણતા—ધનવ્યયનો ભય
૨. મોહ—ધર(ધંધા)ની વ્યસ્તતામાંથી પેદા થયેલ	૮. ભય.
મૂઢતા અથવા હેયોપાદેયના વિવેકનો અભાવ.	૯. શોક—ઈષ્ટ-વિયોગથી પેદા થતું દુઃખ.
૩. અવજ્ઞા અથવા અવર્ણ—ધર્મ-કથક પ્રતિ અવજ્ઞા	૧૦. અજ્ઞાન—મિથ્યા ધારણા.
કે તિરસ્કારનો ભાવ.	૧૧. વ્યાસેપ—કાર્ય-બહુલતામાંથી પેદા થતી વ્યાકુળતા.
૪. સંભ—જાતિ વગેરેનો અહંકાર.	૧૨. કુતૂહલ—જાદુ, ખેલ, તમાશા જોવાની આકુળતા.
૫. ક્રોધ—ધર્મ-કથક તરફ અપ્રીતિ.	૧૩. રમણ—કીડા-પરાયણતા.
૬. પ્રમાદ—નિદ્રા, વિકથા વગેરે.	

(૩) શ્રદ્ધા

ભગવાને કહ્યું—‘શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ’—શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે. જીવન-વિકાસનું આ મૂળ સૂત્ર છે. જેનો દૃષ્ટિકોણ મિથ્યા હોય છે, તે સદ્ભાવ સાંભળીને પણ તેમાં શ્રદ્ધા નથી કરતો અને શ્રુત અથવા અશ્રુત અસદ્ભાવમાં તેનો વિશ્વાસ થઈ જાય છે. જેનો દૃષ્ટિકોણ સમ્યક્ હોય છે તે સદ્ભાવને સાંભળીને તેમાં શ્રદ્ધા કરે છે પરંતુ પોતાના અજ્ઞાનને વશ થઈને અથવા ગુરુના નિયોગથી અસદ્ભાવ પ્રતિ પણ તેની શ્રદ્ધા થઈ જાય છે. આ રીતે સમ્યક્ દૃષ્ટિવાળા માટે પણ શ્રદ્ધા દુર્લભ છે.

૧. અમ્ણાઓગદારાઈ, સૂત્ર ૩૨૨ : સે કિં તં આયાણપર્ણ ? આયાણપર્ણ—આવંતી, ચાઉરંગિજ્જં, અસંખચં, જણ્ણાઈજ્જં....અલ્હજ્જં....સે વં આયાણપર્ણં ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૬૦ : આલસ્ય મોહઽવજ્ઞા, થંભા કોહા પમાય કિવિગતા ।
ભય સોગા અત્રાણા, વક્કહેવ કુઠહલા રમણા ॥

શિષ્યે પૂછ્યું—‘ભંતે ! શું સમ્યક્ દષ્ટિવાળા આટલા સરળ પ્રકૃતિના હોય છે કે જે ગુરુના કથનમાત્રથી અસદ્ભાવ પ્રતિ શ્રદ્ધા કરી લે છે ?’

આચાર્યે કહ્યું—‘આયુષ્મન્ ! એવું બને છે. જમાલિએ જ્યારે અસદ્ભાવની પ્રરૂપણા કરી અને પોતાના શિષ્યોને તેનાથી પરિચિત કર્યા તો કેટલાક શિષ્યો તેમાં શ્રદ્ધાન્વિત બની ગયા.’

એટલા માટે બહુ માર્મિક ઢંગથી આમ કહ્યું છે કે—‘શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે.’

(૪) તપ-સંયમમાં પુરુષાર્થ

નિયુક્તિકારે સંયમના આઠ પર્યાયવાચી નામો બતાવ્યાં છે—(૧) દયા, (૨) સંયમ, (૩) લજ્જા, (૪) જુગુપ્સા, (૫) અછલના, (૬) તિતિક્ષા, (૭) અહિંસા અને (૮) હ્રી.

સંયમમાં શ્રદ્ધા હોય તો પણ બધી વ્યક્તિઓ તેમાં પરાક્રમ કરી શકતી નથી. જાણવું કે શ્રદ્ધા રાખવી તે એક વસ્તુ છે અને તેને અમલમાં મૂકવું તે બીજી. તેમાં સંકલ્પબળ, ધૃતિ, સંતોષ અને અનુદ્વિગ્નતાની અત્યંત આવશ્યકતા હોય છે. જેમનું ચિત્ત વ્યાક્રિત કે વ્યામૂઢ નથી હોતું, તેવી જ વ્યક્તિઓ સંયમમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. નિયુક્તિકારે દુર્લભ અંગોમાં કેટલોક વિસ્તાર કર્યો છે. તેમના મત અનુસાર મનુષ્યત્વ, આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુળ, સર્વાંગ પરિપૂર્ણતા, નિરોગિતા, પૂર્ણાયુષ્ય, પરલોક-પ્રવણબુદ્ધિ, ધર્મ-શ્રવણ, ધર્મ-સ્વીકૃતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમ—આ બધાં દુર્લભ છે.^૧ મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતાનાં દસ દષ્ટાંત નિયુક્તિમાં ઉલ્લેખાયેલાં છે.^૨

શ્રદ્ધાની દુર્લભતા દર્શાવવા માટે સાત નિલ્લવોની કથાઓ આપવામાં આવી છે.^૩

ભગવાને કહ્યું છે—‘સોહી ડજ્જયધૂયસ્સ ધમ્મો સુદ્ધસ્સ ચિદ્દૈ’—સરળ વ્યક્તિની શુદ્ધિ થાય છે અને ધર્મ શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર થાય છે. જ્યાં સરળતા છે ત્યાં શુદ્ધિ છે અને જ્યાં શુદ્ધિ છે ત્યાં ધર્મનો નિવાસ છે. ધર્મનું ફળ આત્મશુદ્ધિ છે, પરંતુ ધર્મની આરાધના કરનારને પુણ્યનો બંધ થાય છે. દેવ યોનિમાંથી ચ્યુત થઈને જ્યારે તે ફરી મનુષ્ય બને છે ત્યારે તે દશાંગધારી મનુષ્ય યોનિમાં આવે છે. શ્લોક ૧૭ અને ૧૮માં આ દસ અંગો નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૫૨ : નનુ કિમેવંવિધા અપિ કેચિદત્યન્તમૃજવઃ સમ્ભવેયુઃ યે સ્વયમાગમાનુસારિમતયોઽપિ ગુરુપદેશતોઽન્યથાપિ પ્રતિપદ્ધેરન્ ? એવમેતત્, તથાહિ—જમાલિપ્રભૃતીનાં નિલ્લવાનાં શિષ્યાસ્તદ્વૃત્તિયુક્તતથા સ્વયમાગમાનુસારિમતયોઽપિ ગુરુપ્રત્યયાદ્વિપરીતમર્થ પ્રતિપન્નાઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિયુક્તિ, ગાથા ૧૫૮ : દયા ય સંજમે લજ્જા, દુગુંછાઽછલ્લણા ઇઅ ।

તિતિક્ષા ય અહિંસા ય, હિરિ એગ્ઢિયા પયા ॥

૩. એજન, ગાથા ૧૫૯ : માણુસ્સ ચિત્ત જાઈ, કુલ રૂવાસેગ્ગ આઝયં બુદ્ધી ।

સવણુગ્ગહ સદ્ધા, સંજમો અ લોગંમિ દુલ્લાહં ॥

૪. એજન, ગાથા ૧૬૦ : ચુલ્લા પાસગ થન્ને, જૂણે રયણે અ સુમિણ ચક્કે ય ।

ચમ્મ જુગે પરમાણુ, દસ વિઢંતા મણુઅલંભે ॥

૫. એજન, ગાથા ૧૬૪-૧૬૬ : બહુરયપણસઅવ્વત સમુચ્છ, દુગતિગઅબદ્ધિગા ચેવ ।

एएसिं निग्गमणं, वुच्छामि अहाणुपुक्खीए ॥

बहुरय जमालिपभवा, जीवयएस य तीसगुत्ताओ ।

अव्वत्ताऽऽसाढाओ, सामुच्छेयाऽऽसमित्ताओ ॥

गंगाए दोकिरिया, छलुगा तेरासिआण उप्पत्ती ।

थेस य गुट्टमाहिल, पुट्टमबद्धं परूविति ॥

(૧) કામસ્કંધ	(૬) નિરોગિતાની પ્રાપ્તિ
(૨) મિત્રોની સુલભતા	(૭) મહાપ્રજ્ઞતા
(૩) બંધુજનોનો સુયોગ	(૮) વિનીતતા
(૪) ઉચ્ચગોત્રની પ્રાપ્તિ	(૯) યશસ્વિતા
(૫) રૂપની પ્રાપ્તિ	(૧૦) બળ

આ અધ્યયનના શ્લોક ૨૪ અને ૧૬માં આવેલ 'જક્ષ' (સં. યક્ષ) શબ્દ ભાષા-વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. તેના અર્થનો અપકર્ષ થયો છે. આગમ-કાળમાં 'યક્ષ' શબ્દ 'દેવ' અર્થમાં પ્રચલિત હતો. કાળાનુક્રમે તેના અર્થનો હ્રાસ થયો અને તેનો આજે ભૂત, પિશાચ એવો અર્થ થવા લાગ્યો છે.

તડયં અજ્ઞયણં : તૃતીય અધ્યયન ચાઝરંગિજ્ઞં : ચતુરંગીય

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. ચત્તારિ પરમંગાણિ દુલ્લહાણીહ જંતુણો । માણુસત્તં સુઈ સદ્ધા સંજમમ્મિ ચ વીરિયં ।	ચત્તારિ પરમાઙ્ગાણિ દુર્લભાનીહ જન્તોઃ । માનુષત્વં શ્રુતિઃ શ્રદ્ધા સંયમે ચ વીર્યમ્ ॥	૧. આ સંસારમાં પ્રાણીઓ માટે ચાર પરમ અંગો દુર્લભ છે ^૧ —મનુષ્યત્વ ^૨ , શ્રુતિ ^૩ , શ્રદ્ધા ^૪ અને સંયમમાં પરાક્રમ.
૨. સમાવન્નાણ સંસારે નાણાગોત્તાસુ જાઙ્ગસુ । કમ્મા નાણાવિહા કઢ્ઢુ પુઢો વિસ્સંભિયા પયા ॥	સમાપન્નાઃ સંસારે નાનાગોત્રાસુ જાતિષુ । કર્માણિ નાનાવિધાનિ કૃત્વા પૃથક્ વિશ્વભૂતઃ પ્રજાઃ ॥	૨. સંસારી જીવ વિવિધ પ્રકારના કર્મોનું ઉપાર્જન કરી વિવિધ ગોત્રવાળી જાતિઓમાં ^૫ ઉત્પન્ન થઈ વિધવિધ રૂપે સમગ્ર વિશ્વનો સ્પર્શ કરી લે છે ^૬ —બધી જગ્યાઓમાં જન્મ લે છે.
૩. એગયા દેવલોએસુ નરએસુ વિ એગયા । એગયા આસુરં કાયં આહાકમ્મેહિ ગચ્છઈ ॥	એકદા દેવલોકેષુ નરકેષ્વપ્યેકદા । એકદા આસુરં કાયં યથાકર્મભિર્ગચ્છતિ ॥	૩. જીવ પોતાના કરેલાં કર્મો અનુસાર ક્યારેક દેવલોકમાં, ક્યારેક નરકમાં અને ક્યારેક આસુરનિકાયમાં પેદા થાય છે. ^૭
૪. એગયા ચ્ચત્તિઓ હોઙ્ગ તઓ ચંડાલ બોક્કસો । તઓ કીડ પયંગો ચ તઓ કુંથુ પિપીલિયા ॥	એકદા ક્ષત્રિયો ભવતિ તતશ્ચન્ડાલો 'બોક્કસઃ' તતઃ કીટઃ પતઙ્ગશ્ચ તતઃ કુંથુઃ પિપીલિકા ॥	૪. તે જ જીવ ક્યારેક ક્ષત્રિય બને છે, ક્યારેક ચાંડાલ, ક્યારેક બોક્કસ ^૮ , ક્યારેક કીડો, ક્યારેક પતંગિયું, ક્યારેક કુંથુ અને ક્યારેક કીડી.
૫. એવમાવટ્ટજોણીસુ પાણિણો કમ્મકિલ્લિસા । ન નિવિજ્જંતિ સંસારે સલ્લઢેસુ વ ચ્ચત્તિયા ॥	એવમાવર્તયોનિષુ પ્રાણિનઃ કર્મકિલ્લિષાઃ । ન નિર્વિવ્વદન્તે સંસારે સર્વાર્થેષ્વિવ ક્ષત્રિયાઃ ॥	૫. જે રીતે ક્ષત્રિય કોઈપણ અર્થ (પ્રયોજન) ઉપસ્થિત થવા છતાં હાર નથી માનતો, તેવી રીતે કર્મ-કિલ્લિષ ^૯ (કર્મથી કલુષિત) જીવ યોનિચક્રમાં ^{૧૦} ભ્રમણ કરતો હોવા છતાં પણ સંસારથી નિર્વેદ પામતો નથી—તેનાથી મુક્ત થવાની ઈચ્છા કરતો નથી.
૬. કમ્મસંગેહિ સમ્મૂઢા દુઃખિચ્ચયા બહુવેચ્ચણા । અમાણુસાસુ જોણીસુ વિણિહમ્મંતિ પાણિણો ॥	કર્મસઙ્ગઃ સમ્મૂઢાઃ દુઃખિતા બહુવેદનાઃ । અમાનુષીષુ યોનિષુ વિનિહન્યન્તે પ્રાણિનઃ ॥	૬. જે જીવો કર્મોના સંગથી સમ્મૂઢ, દુઃખી અને અત્યન્ત વેદનાવાળા હોય છે, તેઓ પોતાના કરેલા કર્મો વડે મનુષ્યેતર (નરક-તિર્થંચ) યોનિઓમાં ધકેલાય છે.

૭. કમ્માણં તુ પહાણાણ
આણુપુલ્લી કચાઈ ઉ ।
જીવા સોહિમણુપ્પત્તા
આયયંતિ મણુસ્સયં ॥
- કર્મણાં તુ પ્રહાણ્યા
આનુપૂર્વ્યા કદાચિત્ તુ ।
જીવાઃ શોધિમણુપ્રાપ્તાઃ
આદદતે મનુષ્યતામ્ ॥
૭. કાળક્રમાનુસાર કટાયિત મનુષ્યગતિને અટકાવનાર
કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. તે શુદ્ધિ પામીને જીવ
મનુષ્યત્વ મેળવે છે.^{૧૧}
૮. માણુસ્સં વિગ્ગહં લઙ્કું
સુઈ ધમ્મસ્સ દુલ્લહા ।
જં સોચ્ચા પડિવજ્જંતિ
તવં ચંતિમહિંસયં ॥
- માનુષ્યકં વિગ્રહં લબ્ધ્વા
શ્રુતિધર્મસ્ય દુર્લભા ।
યં શ્રુત્વા પ્રતિપદ્યન્તે
તપઃ શાન્તિમહિંસતામ્ ॥
૮. મનુષ્ય-શરીર પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે ધર્મનું શ્રવણ
અત્યંત દુર્લભ છે જેને સાંભળીને જીવ તપ, સહિષ્ણુતા
અને અહિંસાનો^{૧૨} સ્વીકાર કરે છે.
૯. આહચ્ચ સવણં લઙ્કું
સદ્ધા પરમદુલ્લહા ।
સોચ્ચા નેઆડયં મગ્ગં
બહવે પરિભસ્સઈ ॥
- ‘આહચ્ચ’ શ્રવણં લબ્ધ્વા
શ્રદ્ધા પરમ-દુર્લભા ।
શ્રુત્વા નૈર્યાતૃકં માર્ગ
બહવઃ પરિશ્રયન્તિ ॥
૯. કદાચ ધર્મ સાંભળી લે તો પણ તેમાં શ્રદ્ધા^{૧૩} થવી પરમ
દુર્લભ છે. ઘણા લોકો મોક્ષ તરફ લઈ જનારા^{૧૪} માર્ગને
સાંભળીને પણ તેનાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.^{૧૫}
૧૦. સુઈ ચ લઙ્કું સદ્ધં ચ
વીરિયં પુણ દુલ્લહં ।
બહવે સેયમાણા વિ
નો ણં પડિવજ્જણ ॥
- શ્રુતિં ચ લબ્ધ્વા શ્રદ્ધાં ચ
વીર્યં પુનર્દુર્લભમ્ ।
બહવો રોચમાના અપિ
નો એતદ્ પ્રતિપદ્યન્તે ॥
૧૦. શ્રવણ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સંયમમાં વીર્ય
(પુરુષાર્થ) થવો અત્યંત દુર્લભ છે. ઘણા લોકો સંયમમાં
રુચિ રાખવા છતાં પણ તેને સ્વીકારતા નથી.
૧૧. માણુસત્તંમિ આયાઓ
જો ધમ્મં સોચ્ચ સદ્દહે ।
તવસ્સી વીરિયં લઙ્કું
સંવુડે નિલ્લુણે રયં ॥
- માનુષત્વે આયાતઃ
યો ધર્મ શ્રુત્વા શ્રદ્ધતે ।
તવસ્વી વીર્યં લબ્ધ્વા
સંવૃતો નિર્ધુનોતિ રજઃ ॥
૧૧. મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને જે ધર્મને સાંભળે છે, તેમાં
શ્રદ્ધા કરે છે, તે તપસ્વી સંયમમાં પુરુષાર્થ કરી, સંવૃત
થઈ કર્મરજને ખંખેરી નાખે છે.^{૧૬}
૧૨. સોહી ઉજ્જયભૂયસ્સ
ધમ્મો સુદ્ધસ્સ ચિદ્દઈ ।
નિલ્લાણં પરમં જાઈ
ઘયસિત્ત વ્વ પાવણ ॥
- શોધિઃ ઋજુકભૂતસ્ય
ધર્મઃ શુદ્ધસ્ય તિષ્ઠતિ ।
નિર્વાણં પરમં યાતિ
ઘૃતસિન્નઃ ઇવ પાવકઃ ॥
૧૨. શુદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, જે ઋજુભૂત (સરળ) હોય
છે.^{૧૭} ધર્મ તેનામાં સ્થિર થાય છે જે શુદ્ધ હોય છે.
જેનામાં ધર્મ સ્થિર થાય છે તે ધીથી છંટાયેલા અગ્નિની
માફક પરમ નિર્વાણ(સમાધિ) પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૮}
૧૩. વિગિંચ કમ્મુણો હેડં
જસં સંચિણુ ચંતિણ ॥
પાઢવં સરીરં હિચ્ચા
ઉઠ્ઠં પક્કમઈ દિસં ॥
- વેવિગ્ધિ કર્મણો હેતું
યશઃ સંજિવનુ શાન્ત્યા ।
પાર્થિવં શરીરં હિત્વા
ઋધ્વા પ્રક્રામતિ દિશમ્ ॥
૧૩. કર્મના હેતુને^{૧૯} દૂર કર.^{૨૦} સહિષ્ણુતાથી યશ
(સંયમ)નો સંચય કર. આવું કરનાર પાર્થિવ શરીરને^{૨૧}
છોડીને ઉર્ધ્વદિશા—સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૨}
૧૪. વિસાલિસેહિ સીલેહિ
જક્ષા ઉત્તરઉત્તરા ।
મહાસુક્કા વ દિપ્પંતા
મત્રંતા અપુણચ્ચવં ॥
- વિસદૃશૈઃ શીલૈઃ
યક્ષાઃ ઉત્તરોત્તરાઃ ।
મહાશુક્લાઃ ઇવ દીપ્યમાનાઃ
મન્યમાના અપુનશ્ચયવમ્ ॥
૧૪. વિવિધ પ્રકારના શીલની આરાધનાને કારણે જે દેવો^{૨૩}
ઉત્તરોત્તર કલ્પો તથા તેમની ઉપરના દેવલોકના
આયુષ્યનો ભોગ કરે છે, તેઓ મહાશુક્લ^{૨૪}(ચંદ્ર-
સૂર્ય)ની માફક દીપ્તિમાન હોય છે. ‘સ્વર્ગમાંથી કરી
ચલન નથી હોતું’ એમ માને છે.^{૨૫}

૧૫. અપ્પિયા દેવકામાણં
કામરૂપવિઝ્ઞવિણો ।
ઉઠ્ઠં કપ્પેસુ ચિદ્વંતિ
પુલ્લા વાસસયા બહુ ॥

અર્પિતા દેવકામાન્
કામરૂપવિકરણાઃ ।
ઊર્ધ્વં કલ્પેષુ તિષ્ઠન્તિ
પૂર્વાણિ વર્ષશતાનિ બહુનિ ।

૧૫. તેઓ દેવી ભોગો માટે પોતાની જાતને સમર્પિત કરીને
રહે છે, ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવામાં સમર્થ હોય
છે^{૧૫} તથા સેકડો પૂર્વ વર્ષો સુધી-અસંખ્ય કાળ સુધી^{૧૬}
ઊર્ધ્વવર્તી કલ્પોમાં રહે છે.

૧૬. તત્થ ટિચ્છા જહાઠાણં
જક્ખા આઝ્ઞવણે ચુયા ।
ઉવતિ માણુસં જોણિ
સે દસંગે ડમ્મિજાયઈ ॥

તત્ર સ્થિત્વા યથાસ્થાનં
યક્ષા આયુઃક્ષયે ચ્યુતાઃ ।
ઉપયન્તિ માનુષીં યોનિ
સ દશાંગે ડમ્મિજાયતે ॥

૧૬. તે દેવો તે કલ્પોમાં પોતાની શીલ-આરાધનાને અનુરૂપ
સ્થાનોમાં રહીને આયુ-ક્ષય થવા પર ત્યાંથી ચ્યુત થાય
છે. પછી મનુષ્યયોનિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ ત્યાં દસ
અંગોવાળી ભોગસામગ્રીથી યુક્ત બને છે.

૧૭. ચેત્તં વત્થું હિરણ્ણં ચ
પસવો દાસ-પોરુસં ।
ચત્તારિ કામચ્છંધાણિ
તત્થ સે ઉવવજ્જઈ ॥

ક્ષેત્રં વાસ્તુ હિરણ્યઞ્ચ
પશવો દાસ-પૌરુષેયં ।
ચત્વારઃ કામસ્કન્ધાઃ
તત્ર સ ઉપપદ્યતે ॥

૧૭. ક્ષેત્ર-વાસ્તુ, સુવર્ણ, પશુ અને દાસ-પૌરુષેય-જયાં આ
ચાર કામ-સ્કન્ધો હોય છે તે કુળોમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય
છે.

૧૮. મિત્તવં નાયવં હોઠ્ઠ
ઉચ્ચાગોએ ય વણ્ણવં ।
અપ્પાર્યકે મહાપત્તે
અભિજાએ જસોબલે ॥

મિત્રવાન્ જાતિમાન્ ભવતિ
ઉચ્ચૈર્ગૌત્રશ્ચ વર્ણવાન્ ।
અત્પાતઙ્કઃ મહાપ્રજ્ઞઃ
અભિજાતો યશસ્વી બલી ॥

૧૮. તેઓ મિત્રવાન, જ્ઞાતિમાન, ઉચ્ચ ગોત્રવાળા,
વર્ણવાન, નિરોગી, મહાપ્રજ્ઞ, અભિજાત (શિષ્ટ,
વિનીત) યશસ્વી અને બળવાન બને છે.^{૧૮}

૧૯. ભોચ્છા માણુસસાએ ભોએ
અપ્પહિરૂવે અઠ્ઠાઝયં ।
પુલ્લં વિમુલ્લસદ્ધમ્મે
કેવલં બોહિ બુદ્ધિયા ॥

ભુક્ત્વા માનુષ્યકાન્ ભોગાન્
અપ્રતિરૂપાન્ યથાયુઃ ।
પૂર્વં વિશુદ્ધસદ્ધર્મા
કેવલાં વોધિ બુદ્ધ્યા ॥

૧૯. તેઓ પોતાના આયુષ્ય અનુસાર અનુપમ માનુષી
ભોગો ભોગવીને, પૂર્વ જન્મમાં વિશુદ્ધ-સદ્ધર્મી
(નિદાન રહિત તપ કરનારા) હોવાને કારણે સંપૂર્ણ
બોધિનો^{૧૯} અનુભવ કરે છે.

૨૦. ચતુરંગં દુલ્લહં નચ્છા
સંજમં પહિવજ્જિયા ।
તવસા ધુયકમ્મંસે
સિદ્ધે હવઈ સાસાએ ॥

ચતુરંગં દુર્લભં જ્ઞાત્વા
સંયમં પ્રતિપદ્ય ।
તપસા ધૃતસત્કર્મા
સિદ્ધો ભવતિ શાશ્વતઃ ॥

૨૦. તેઓ ઉપરોક્ત ચાર અંગોને દુર્લભ માનીને સંયમનો
સ્વીકાર કરે છે. પછી બાકી બચેલા કર્મોને તપસ્યાથી
ખંખેરીને^{૨૦} શાશ્વત સિદ્ધ બની જાય છે.

—ત્તિ લેમિ ।

—ઈતિ બ્રવીમિ

— આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૩ : ચતુરંગીય

૧. આ સંસારમાં ..... દુર્લભ છે (દુલ્લહાણીહ)

નિર્યુક્તિકારે મનુષ્યત્વની દુર્લભતાના પ્રસંગમાં બાર દુર્લભ વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૧—

(૧) મનુષ્યજન્મ	(૫) શરીરની સર્વાંગ સંપૂર્ણતા	(૯) ધર્મ-શ્રવણ
(૨) આર્યક્ષેત્ર	(૬) આરોગ્ય	(૧૦) ધર્મનું અવધારણ
(૩) આર્યજાતિ	(૭) આયુષ્ય	(૧૧) શ્રદ્ધા
(૪) આર્યકુળ	(૮) ઉચ્છ્રવણ ભવિષ્ય	(૧૨) સંયમ

ચૂર્ણિકારે સંયમમાં અસઠકરણ—નિશ્ચલ આચરણને બારમું માન્યું છે.^૨

ચૂર્ણિકારે અને બૃહદ્વૃત્તિકારે આ પ્રસંગે નિર્યુક્તિના પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમના મત અનુસાર આ અગિયાર વસ્તુઓ દુર્લભ છે^૩—

- (૧) ઈન્દ્રિયલબ્ધિ— પાંચ ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ.
- (૨) નિર્વર્તના— ઈન્દ્રિયોની પૂર્ણ રચના.
- (૩) પર્યાપ્તિ— પૂર્ણ પર્યાપ્તિઓની પ્રાપ્તિ.
- (૪) નિરુપહતતા— જન્મસમયે અંગ-વિકળતા રહિત.
- (૫) ક્ષેમ— સંપન્ન દેશની પ્રાપ્તિ.
- (૬) પ્રાણ— સુભિક્ષ ક્ષેત્ર અથવા વૈભવશાળી ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ.
- (૭) આરોગ્ય.
- (૮) શ્રદ્ધા.
- (૯) ગ્રાહક— શિક્ષક ગુરુ.
- (૧૦) ઉપયોગ— સ્વાધ્યાય વગેરેમાં જાગરૂકતા.
- (૧૧) અર્થ— ધર્મ વિષયક જિજ્ઞાસા.

૨. મનુષ્યત્વ (માણુસત્તં)

મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતાને સ્પષ્ટ કરવા માટે દસ દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. સંક્ષેપમાં તે આ પ્રમાણે છે—

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૫૧ : માણુસ સ્થિત જાઈ કુલ રૂવારોગ આઝયં બુદ્ધી । સવણુગગહ સદ્ધા સંજમો અ લોગંમિ દુલહાઈ ॥ ૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪ : સંજમો તંમિ ચ અસઠકરણં ।	૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ પૃ. ૧૪ : અથવા અન્નપરિવાડીએ ગાહા.....। (ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૧૪૬ : કેચિદેતત્ સ્થાને પઠન્તિ— ઇન્દિયલબ્ધી નિલ્લક્ષણા ય પજ્જન્તિ નિરુવહયં સ્વેમં । ધાનારોગં સદ્ધા ગાહયં ઉવઓગ અદ્ધો ય ॥

૧. ચોલક-વારાફરતી ભોજન.

બ્રહ્મદત્તનો એક કાર્પટિક સેવક હતો. તેણે રાજાને અનેકવાર વિપત્તિઓમાંથી બચાવ્યો હતો. તે સદા તેનો સહાયક બની રહ્યો હતો. બ્રહ્મદત્ત રાજા બની ગયો. પણ આ બિચારાને ક્યાંય આશ્રય મળ્યો નહિ. તેના માટે રાજાને તો હવે મળવું પણ મુશ્કેલ બની ગયું. બાર વર્ષ વીતી ગયાં. અભિષેકનું બારમું વર્ષ. કાર્પટિકે ઉપાય વિચાર્યો. તે ધ્વજવાલકો સાથે ચાલવા લાગ્યો. રાજા તેને ઓળખી ગયો. રાજાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું—જે ઈચ્છા હોય તે માંગ. કાર્પટિક બોલ્યો—‘રાજા ! હું પહેલા દિવસે આપના મહેલમાં ભોજન કરું, પછી વારાફરતી આપના સમસ્ત રાજ્યના બધા ઉચ્ચ કુળોમાં ભોજન પ્રાપ્ત કરી, ફરી આપના મહેલમાં ભોજન કરું—આવું વરદાન આપો.’ રાજા બોલ્યો—આમાં શું ? તું ઈચ્છે તો તને ગામ આપી શકું, ધન આપી શકું. તને એવો બનાવી દઉં કે તું જીવનભર હાથીના હોઢા ઉપર સુખપૂર્વક ધ્રુમતો રહે. કાર્પટિક બોલ્યો—મારે એવા બધા પ્રપંચોથી શું ? રાજાએ તથાસ્તુ કહ્યું.

હવે તે વારાફરતી નગરના ઘરોમાં જમવા લાગ્યો. તે નગરમાં અનેક કુળ-કુટુંબો હતા. શું તે પોતાના જીવનકાળમાં તે નગરના ઘરોનો પાર પામી શકશે ? ક્યારેય નહિ. પછી સંપૂર્ણ ભારતવર્ષની તો વાત જ શું ?

સંભવ છે કે કોઈ ઉપાય કે દૈવી યોગથી તે સંપૂર્ણ ભારતવર્ષના ઘરોનો પણ પાર પામી જાય, પરંતુ મનુષ્યજન્મ ફરી પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ છે.

(૨) પાશક—એક વ્યક્તિએ સોનું પેદા કરવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે જુગારનો એક પ્રકાર શોધ્યો અને યંત્રમય પાસા બનાવ્યા. એક વ્યક્તિને સોનામહોરથી ભરેલો થાળ આપીને ઘોષણા કરાવી કે કોઈ મને આ જુગારમાં જીતી જશે, તેને હું સોનામહોરથી ભરેલો આ થાળ આપી દઈશ. જો તે વ્યક્તિ મને જીતી ના શકે તો તેણે એક સોનામહોર આપવી પડશે. યંત્રમય પાસા હોવાને કારણે કોઈ તેને જીતી ના શક્યું અને ધીરે-ધીરે તેણે અનેક સોનામહોર એકઠી કરી લીધી.

કદાચિત્ કોઈ વ્યક્તિ તેને જીતી પણ લે, પણ મનુષ્યજન્મથી ભ્રષ્ટ થયેલો જીવ ફરી મનુષ્યજન્મ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

(૩) ધાન્ય—વિવિધ પ્રકારના ધાન્ય એકઠાં કરીને તેનો એક ઢગલો બનાવ્યો. તેમાં એક પાલી ભરી સરસવના દાણા ભેળવી દીધા. એક વૃદ્ધ તે સરસવના દાણા વીણવા બેઠી. શું તે સરસવના દાણાને જુદા કરી શકશે ? દૈવ યોગથી કદાચ જુદા પાડી પણ શકે. પણ જીવને ફરીથી મનુષ્યજન્મ મળવો મુશ્કેલ છે.

(૪) દૂત—રાજસભાનો મંડપ એકસો આઠ થાંભલાના આધારે રચેલો હતો. રાજકુમારનું મન રાજ્યલોભથી ઘેરાઈ ગયું. તેણે રાજાને મારી નાખવા ઈચ્છ્યું. અમાત્યને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તેને રાજાને કહ્યું—આપણા રાજવંશની એવી પરંપરા છે કે જે રાજકુમાર રાજ્યપ્રાપ્તિના કમને સહન નથી કરતો તેણે જુગાર રમવાનો હોય છે અને આ જુગારમાં જીતે તો જ તેને રાજ્ય મળી શકે છે. તેણે પૂછ્યું—જીતવાની શરત શું છે ? રાજાએ કહ્યું—એક ગામ તારું બનશે, બાકીના અમારા. એક જ દાવમાં તું જો એકસો આઠ થાંભલાના એક-એક ખૂણાને આઠસો વાર જીતી લઈશ તો રાજ્ય તને સોંપી દેવામાં આવશે.

જેવી રીતે આ વાત અસંભવિત છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યજન્મ પણ અસંભવિત છે.

(૫) રત્ન—એક વૃદ્ધ વણિક પાસે અનેક રત્નો હતાં. એકવાર તે વૃદ્ધ દેશાંતર ચાલ્યો ગયો. પુત્રોએ બધાં રત્નો બીજા વેપારીઓને વેચી માર્યા. વૃદ્ધ દેશાંતરથી પાછો ફર્યો અને રત્નો વેચાયાંની વાત સાંભળી ચિંતિત બન્યો. તેણે પુત્રોને કહ્યું—વેચેલાં રત્નો ફરી પાછા એકઠાં કરી લો. પુત્રો બધા પરેશાન થઈ ગયા, કારણકે તેમણે બધાં રત્નો પરદેશી વેપારીઓને વેચ્યા હતાં. તે બધા વેપારીઓ તો દૂર-દૂર દેશોમાં ચાલ્યા ગયા હતા. તેમની પાસેથી રત્નો એકત્રિત કરવા અસંભવિત વાત હતી. તેવી જ રીતે મનુષ્યજન્મ ફરી મેળવવો અસંભવિત છે.

(૬) સ્વપ્ન—એક કાર્પટિકે સ્વપ્નમાં જોયું કે તે પૂર્ણ ચંદ્રને ગળી ગયો છે. તેનું ફળ તેણે સ્વપ્નપાઠકોને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું—મોટું ઘર તને મળશે. તેને તે પ્રમાણે મળી ગયું. બીજા કાર્પટિકે પણ સ્વપ્નમાં સંપૂર્ણ ચંદ્રમંડળને જોયું. તેને સ્વપ્નપાઠકોને તેનું ફળ

પૂછ્યું. તેઓ બોલ્યા—તું રાજા થઈશ. તે દેશનો રાજા સાત દિવસ પછી મરી ગયો. અશ્વની પૂજા કરી તે ગામમાં છૂટો મૂકવામાં આવ્યો. તે પેલી વ્યક્તિ પાસે જઈ હણહણ્યો. તેને પીઠ પર બેસાડી રાજમહેલમાં લઈ આવ્યા. તે રાજા બની ગયો.

પહેલા કાર્પટિકે વિચાર્યું કે હું પણ આવું જ સ્વપ્ન જોઉં. તે દૂધ પીને ઊંઘી ગયો. શું ફરીથી આવું સ્વપ્ન આવે ખરું? ક્યારેય નહિ. તેવી જ રીતે મનુષ્યજન્મ પણ ફરી સુલભ થતો નથી.

(૭) ચક્ર—ઈન્દ્રદત્ત ઈન્દ્રપુર નગરનો રાજા હતો. તેને બાવીસ પુત્રો હતા. એકવાર તે અમાત્યપુત્રીમાં આસક્ત થયો, તેની સાથે એક રાત રહ્યો. તે ગર્ભવતી થઈ. તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ સુરેન્દ્રદત્ત રાખવામાં આવ્યું.

રાજાના બધા બાવીસ પુત્રો અને સુરેન્દ્રદત્ત કલાચાર્ય પાસે શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યા. સુરેન્દ્રદત્ત વિનયી અને અચંચળ હતો. તેણે કલાચાર્ય પાસેથી ઘણુંબધું શિક્ષણ મેળવ્યું. બાકીના રાજકુમારો ચંચળ હતા. તેઓ હતા તેવા જ રહી ગયા.

મથુરાના અધિપતિ જીતશત્રુની પુત્રીનું નામ નિર્વૃત્તિ હતું. જ્યારે તે વિવાહયોગ્ય બની ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું તેણે કહ્યું—પિતાજી! જે રાધાવેધ કરી શકશે, તે મારો પતિ થશે.

સ્વયંવરની ઘોષણા થઈ. એક ધરી પર આઠ ચક્ર અને તેના પર એક પૂતળી સ્થાપિત કરવામાં આવી. તેની આંખને વીંધવાની શરત રાખવામાં આવી.

ઈન્દ્રદત્ત પોતાના પુત્રો સાથે ત્યાં આવ્યો. બધા બાવીસે પુત્રોએ પૂતળીની આંખ વીંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બધા નિષ્ફળ ગયા. અંતે અમાત્યના કહેવાથી સુરેન્દ્રદત્ત આવ્યો. તેને સ્ખલિત કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા, પણ તેણે પૂતળીની આંખ વીંધી નાખી. લોકોએ જયજયકાર કર્યો. તેને નિર્વૃત્તિ અને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું અને બાકીના પરાજિત થઈ પોતપોતાને દેશ ચાલ્યા ગયા.

જેવી રીતે પૂતળીની આંખ વીંધવાનું દુષ્કર હતું તેવી જ રીતે મનુષ્યજન્મ દુષ્કર છે.

(૮) ચર્મ—એક તળાવ હતું. તે પાણીથી છલોછલ ભર્યું હતું. આખા તળાવ ઉપર સેવાળ પથરાઈ ગઈ હતી. એક કાચબો તેની અંદર રહેતો હતો. તેણે એકવાર પાણીમાં તરતાં-તરતાં એક જગ્યાએ સેવાળમાં એક કાણું જોયું. તે કાણામાંથી તેણે ઉપર જોયું. આકાશમાં ચંદ્ર ચમકી રહ્યો હતો, તારા ટમટમી રહ્યા હતા. કેટલીક ક્ષણ સુધી તે જોતો રહ્યો. પછી વિચાર્યું—પરિવારના બધા સભ્યોને અહીં લાવીને આ મનોરમ દૃશ્ય બતાવું. તે તત્કાળ ગયો અને આખા પરિવાર સાથે પાછો ફર્યો. ખસી ગયેલી સેવાળ ફરી એકાકાર બની ગઈ હતી. કાણું ન મળ્યું. બધા સભ્યો નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા. શું ફરી તે ક્યારેય તે કાણું જોઈ શકશે?

જેમ તે કાણું ફરી મળવું દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે.

(૯) યુગ—(ધૂંસરી)

એક અથાગ સમુદ્ર. સમુદ્રના એક છેડે ધૂંસરી છે અને બીજા છેડે તેની ખીલી છે. તે ખીલીનું ધૂંસરીના કાણામાં પેસવું દુર્લભ છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યજન્મ પણ દુર્લભ છે.

ખીલી તે અથાગ પાણીમાં દૂર ચાલી ગઈ. ખસતાં-ખસતાં સંભવ છે કે તે આ છેડા પર આવી ધૂંસરીના કાણામાં પેસી જાય, પરંતુ મનુષ્યજન્મમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલો જીવ પુનઃ મનુષ્યજન્મ પામી શકતો નથી.

(૧૦) પરમાણુ—એક વિશાળ સ્તંભ હતો. એક દેવ તે સ્તંભનું ચૂર્ણ કરીને એક નળીમાં ભરીને, મંદર પર્વત પર જઈને, તે ચૂર્ણને કૂંકથી વીખેરી નાખે છે. સ્તંભના બધા પરમાણુઓ આમ-તેમ વીખેરાઈ જાય છે.

શું બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ તે પરમાણુઓ એકત્ર કરીને પહેલાંની જેમ જ સ્તંભનું નિર્માણ કરી શકે? જવાબ, ક્યારેય નહિ.

તેવી જ રીતે એકવાર મનુષ્યજન્મને વ્યર્થ ખોઈ દેતાં ફરીથી તેની પ્રાપ્તિ દુષ્કર બની જાય છે.

આ બધી કથાઓનો મૂળ આધાર છે—નિર્યુક્તિની ગાથા.^૧

ચૂર્ણિમાં આ કથાઓ માટે ‘ચોલ્લા પાસગ’—માત્ર આટલો જ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨

બૃહદ્વૃત્તિકારે આ દસે કથાઓ સંક્ષેપમાં પ્રસ્તુત કરી છે.^૩

સુખબોધામાં આ કથાઓ વિસ્તારથી મળે છે.^૪ તેમાં તથા બૃહદ્વૃત્તિની કથાઓમાં ભાષા અને ભાવનું અંતર પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

૩. શ્રુતિ (સુદ્ધ)

ધર્મના ચાર અંગો છે—મનુષ્ય જન્મ, શ્રુતિ—ધર્મ—શ્રવણ, શ્રદ્ધા—ધર્મ પ્રતિ અભિરુચિ અને સંયમમાં પરાક્રમ. આ ચારે દુર્લભ છે.

નિર્યુક્તિકારે શ્રુતિની દુર્લભતા માટે તેર કારણો બતાવ્યાં છે^૫—

(૧) આળસ	(૬) પ્રમાદ	(૧૧) વ્યાકેષ
(૨) મોહ	(૭) કૃપણતા	(૧૨) કુતૂહલ
(૩) અવજ્ઞા કે અશ્વાધા	(૮) ભય	(૧૩) કીડાપ્રિયતા
(૪) અહંકાર	(૯) શોક	
(૫) ક્રોધ	(૧૦) અજ્ઞાન	

ચૂર્ણિકારે અને બૃહદ્વૃત્તિકારે આ કારણો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે આ રીતે છે—

મનુષ્ય આળસને વશ થઈ ધર્મમાં ઉદ્યમ નથી કરતો. તે ક્યારેય ધર્માચાર્ય પાસે ધર્મશ્રવણ કરવા માટે જતો નથી.

ગૃહસ્થના કર્તવ્યો નિભાવતાં-નિભાવતાં તેનામાં એક મૂઢતા કે મમત્વ પેદા થઈ જાય છે. તે આખો વખત તેમાં જ રૂબેલો રહે છે. તેનામાં હેય અને ઉપાદેયના વિવેકનો અભાવ થઈ જાય છે.

તેના મનમાં શ્રમણો તરફ અવજ્ઞાભાવ પેદા થઈ જાય છે. તે વિચારે છે, આ મુંડ શ્રમણો શું જાણે છે? હું તેમનાથી વધુ જાણું છું. આ મુનિઓ કેવા ગંદા-ગોબરા રહે છે, તેમનામાં કોઈ સંસ્કાર જ નથી. તેઓ મોટાભાગે અપરિપક્વ અવસ્થાના છે, તેઓ મને શું ધર્મોપદેશ આપશે?

વ્યક્તિના મનમાં જ્યારે જાતિ, કુળ, રૂપ, ઐશ્વર્યનો અહંકાર જાગી ઊઠે છે ત્યારે તે વિચારે છે—આ મુનિઓ બીજી જાતિના છે. મારું કુળ અને જાતિ આટલાં ઉત્તમ છે, પછી હું એમની પાસે શા માટે જાઉં?

કોઈના મનમાં આચાર્ય કે મુનિ તરફ પ્રેમ થતો નથી. તે તેમને જોઈને જ ખિજાઈ જાય છે. અપ્રીતિને કારણે તે તેમની પાસે જવામાં ખચકાય છે. કોઈ-કોઈ વ્યક્તિમાં મોહની ઉદગ્રતા હોય છે. તે આચાર્ય અથવા મુનિ પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે. તે પણ ધર્મશ્રવણ માટે જઈ શકતો નથી.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૫૧ :

ચૂલ્લા પાસગ ધરે જૂએ રથો ચ સુમિણ ચ્છે ચ ।
ચમ્મ જુગે પરમાણુ દસ દિદ્ધતા મણુઅલંબે ॥

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૧૪૫-૧૫૦ ।

૪. સુખબોધા, પૃ. ૫૬-૫૭ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૬૦, ૧૬૧ :

આલસસ મોહઽવજ્ઞા ધંખા કોહા પમાય કિવિણતા ।
ભય સોગા અન્નાણા વક્ષેવ કુઝહલા સ્મણા ॥
एएहिं कारणेहिं लब्धूण सुदुल्लं पि माणुस्सं ।
न लहइ सुइं हिअकरिं संसारुत्तारिणिं जीवो ॥

કોઈ વ્યક્તિઓ નિરંતર પ્રમાદમાં રહે છે, ઊંઘ લેવી, ખાવું-પીવું એ જ તેમને ગમે છે. તેઓ પણ ધર્મ-શ્રવણથી વંચિત રહી જાય છે.

કેટલાક માણસો અત્યંત કૃપણ હોય છે. તેઓ વિચારે છે, જો ધર્મગુરુઓ પાસે જઈશું તો ધનનો ચોક્કસ વ્યય જ થશે. તેમને કંઈક આપવું-કરવું પડશે. એટલા માટે તેમનાથી દૂર રહેવું જ સારું છે.

વ્યક્તિ જ્યારે ધર્મ-પ્રવચનમાં વારંવાર નારકીય જીવોની વેદનાની વાત સાંભળે છે, ત્યારે તેના રૂંવાડા ઊભા થઈ જાય છે અને મન ભયભીત થઈ જાય છે. આવો ભય ધર્મ-શ્રવણમાં બાધક બને છે.

શોક કે ચિંતા પણ ધર્મ-શ્રવણમાં બાધક બને છે. પત્ની કે પતિનો વિયોગ થતા નિરંતર તેની સ્મૃતિમાં ખોવાયેલા રહેવું એ પણ એક અવરોધ છે.

જ્યારે વ્યક્તિનું જ્ઞાન મોહથી આવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે મિથ્યાધારણાઓમાં ફસાઈને ધર્મ-શ્રવણથી વંચિત રહી જાય છે.

ગૃહસ્થાવાસમાં વ્યક્તિ સદા આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે. તે વિચારે છે—હજી આ કરવાનું છે, હજી પેલું કરવાનું છે. તેનાથી તેનું મન વ્યાક્ષિત થઈ જાય છે.

કુતૂહલ પણ એક બાધા છે. માણસ ક્યારેક નાટક જોવામાં, ક્યારેક સંગીત સાંભળવામાં અથવા બીજી-બીજી મનોરંજક રમતોમાં રત રહે છે. તે પણ ધર્મ પ્રતિ આકૃષ્ટ થઈ શકતો નથી.

કેટલાક માણસો આખલાની લડાઈ, તેતર અને કૂકડાઓની લડાઈમાં રસ લે છે. કેટલાક લોકો જુગાર રમવામાં રત રહે છે. આ બધા પણ ધર્મ-શ્રુતિનો લાભ મેળવી શકતા નથી.^૧

૪. શ્રદ્ધા (સદ્ધા)

ધર્મ-શ્રવણ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ ધર્મ પર પૂરી શ્રદ્ધા હોવી અતિ દુર્લભ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ મનુષ્ય ગુરુ વડે ઉપદેષ્ટ પ્રવચન—આગમ પર શ્રદ્ધા નથી કરતો. તે ઉપદેષ્ટ કે અનુપદેષ્ટ અસદ્ભાવ પર શ્રદ્ધા રાખી બેસે છે.

સમ્યક્દષ્ટિ મનુષ્ય ગુરુ વડે ઉપદેશાયેલા પ્રવચન પર શ્રદ્ધા કરે છે. તેના અસદ્ભાવ પર શ્રદ્ધા કરવામાં બે હેતુઓ હોય છે—અજ્ઞાન અથવા ગુરુનો નિયોગ—નિયોજન. તે નથી જાણતો કે આ તત્ત્વ આવું જ છે, પણ ગુરુના નિયોગથી તે તેના પર શ્રદ્ધા રાખી બેસે છે.

પ્રશ્ન થાય છે કે શું સમ્યક્દષ્ટિ વ્યક્તિ પણ એટલો સરળ હોય છે કે ગુરુના કથનમાત્રથી અસદ્ભાવ પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા કરી લે? સમાધાનની ભાષામાં કહેવામાં આવ્યું છે—હા, આમ થાય છે. જમાલિ વગેરે નિહ્વોના શિષ્યો પોતપોતાના ગુરુઓ પ્રત્યે પૂર્ણ ભક્તિનત હતા. તેઓ સ્વયં આગમોના રહસ્યોના જ્ઞાતા હતા. પરંતુ ગુરુ પર વિશ્વાસ કરીને વિપરીત અર્થમાં પણ શ્રદ્ધાન્વિત બની ગયા.^૨

વૃત્તિકારે અહીં જમાલિ વગેરે સાત નિહ્વોની સંક્ષિપ્ત કથાઓ અને તેમના દાર્શનિક પક્ષોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૩

અગિયારમાં શ્લોકમાં આ ચારે દુર્લભ અંગોની પ્રાપ્તિનું પરિણામ નિર્દિષ્ટ છે.

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૯૪-૯૫ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૫૧ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગાથા ૧૬૨-૧૬૩ :

મિચ્છાદિદ્વિ જીવો ઉવઙ્ઘું પવયણં ન સદ્દહઙ્ ।

સદ્દહઙ્ અસંભાવં ઉવઙ્ઘું વા અણુવઙ્ઘું ॥

સમ્મહિદ્વિ જીવો ઉવઙ્ઘું પવયણં તુ સદ્દહઙ્ ।

સદ્દહઙ્ અસંભાવં અણુભોગા ગુરુનિઓગા વા ॥

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૫૧, ૧૫૨ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૫૨-૧૮૧ ।

૫. વિવિધ ગોત્રવાળી જાતિઓમાં (નાનાગોત્રાસુ જાડસુ)

નાનાગોત્ર—ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ હીન, મધ્ય અને ઉત્તમ વગેરે વિવિધ પ્રકારના ગોત્રો એવો કરવામાં આવ્યો છે. બૃહદ્વૃત્તિકારે આનો મુખ્ય અર્થ વિવિધ નામવાળી જાતિઓ અને વૈકલ્પિક અર્થ હીન, મધ્ય અને ઉત્તમ ભેદ પ્રધાન ગોત્રોમાં—કર્ચો છે.

જાતિ—ચૂર્ણિ અનુસાર જાતિનો અર્થ છે—જન્મ. શાન્ત્યાચાર્યે તેનો મુખ્ય અર્થ ક્ષત્રિય વગેરે જાતિઓ અને વૈકલ્પિક અર્થ જન્મ કર્યો છે.^૧

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં જાતિનો અર્થ જન્મ વધુ બંધબેસતો છે.

૬. આખા વિશ્વને સ્પર્શી લે છે (વિસ્સંભિયા)

‘વિસ્સંભિયા’ પદમાં બિંદુ અલાક્ષણિક છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપ છે—વિશ્વભૂતઃ અને અર્થ છે—વારંવારના જન્મ-મરણથી વિશ્વના કણકણનો સ્પર્શ કરનારો જીવ. આનું સંસ્કૃત રૂપ વિશ્રમ્ભિત પણ થઈ શકે છે. ‘વિસ્સંભિયા’ શબ્દનો તાત્પર્યાર્થ સમજાવવા માટે વૃત્તિકારે એક પ્રાચીન ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે—

ળત્થિ કિર કો પ્ણસો લોણ વાલગ્ગકોઢિમિત્તોઽપિ ।

જમ્મણ મરણાવાહા જત્થ જિણ્હિ ન સંપત્તા ॥

કેશના અગ્રભાગ જેટલો ભાગ પણ લોકમાં એવો નથી કે જ્યાં આ જીવે જન્મ-મરણ ન કર્યું હોય.

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં આનો વૈકલ્પિક અર્થ આવો છે—કર્મના દારુણ વિપાકને નહિ જાણવાને કારણે જે જીવ વિશ્રાંત—સંભ્રાન્તિ પામે છે.^૨

૭. (શ્લોક ૩)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘દેવલોક’ તથા ‘અસુરકાય’—આ બે શબ્દો આવ્યા છે. અસુર પણ દેવતાઓની એક જાતિ છે. પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી બે શબ્દોનો પ્રયોગ કેમ? તેનું સમાધાન આવું છે—દેવલોક શબ્દ સૌધર્મ વગેરે વૈમાનિક દેવોની અને અસુર શબ્દ અધોલોકના દેવોની અવસ્થિતિનો બોધક છે.^૩

સુખબોધા વૃત્તિમાં દેવલોક, નરકલોક, અસુરલોક અને વ્યંતરલોકમાં ઉત્પન્ન થવા લાયક કર્મોના બંધનના કારણોની ચર્ચા ચાર શ્લોકોમાં કરવામાં આવી છે. તે કારણો આ પ્રમાણે છે^૪—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬ : જનનં જાતિઃ ।

નાનાગોત્રાસ્વિતિ હીણમજ્જિમઉત્તમાસુ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૧ : નાના હત્યનેકાર્થઃ, ગોત્રશબ્દશ્ચ નામપર્યાયઃ, તત્તો નાનાગોત્રાસુ—અનેકાધિધાનાસુ જાયન્તે જન્તવ આસ્વિતિ જાતયઃ—ક્ષત્રિયાદ્યાઃ તાસુ અથવા જનનાનિ જાતયઃ, તત્તો જાતિષુ—ક્ષત્રિયાદિજન્મસુ નાના—હીનમધ્યમોક્તમધેદનાનેકં ગોત્રં યાસુ તાસ્તથા તાસુ ॥

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૧, ૧૮૨ : વિસ્સંભિય ત્તિ બિન્દોર-લાક્ષણિકત્વાદ્ વિશ્રં-જગત્ બિશ્રન્તિ-પૂરયન્તિ છચિત્ કદાચિદુત્પત્યા સર્વજગદ્વ્યાપનેન વિશ્વભૂતઃ ..... વિશ્રમ્ભિતાઃ સઙ્ગાતવિશ્રમ્ભાઃ સત્યઃ પ્રક્રમાત્ કર્મસ્વેવ

તદ્વિપાકદારુણત્વાપરિજ્ઞાનાત્ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૨ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૬૭ :

દેવાઁયં નિબંધઙ્, સરાગતવસંજમો ।

અણુવ્યયધરો દંતો, સત્તો બાલતવમ્પિ ય ॥

જીવધાયરઓ કૂરો, મહારંભપરિમ્ગહો ।

મિચ્છદિદ્ધિ મહાપાવો, બંધાણ નરયાઁયં ॥

બાલતવે પડિબદ્ધા, ઝક્કહરોસા તવેણ ગારવિયા ।

વેરેણ ય પડિબદ્ધા મરિક્કણં જંતિ અસુરેસુ ॥

રજ્જુમ્ગહણે વિસમ્ભક્ષણે ય જલણે ય જલપવેસે ય ।

તણ્હણ્હાકિલંતા, મરિક્કણં હુતિ વંતરિયા ॥

દેવ-આયુષ્યના બંધ કર્તા—૧. સરાગ તપઃસંયમનું પાલન કરનાર ૨. અણુવ્રતધર ૩. દાન્ત ૪. અજ્ઞાન તપમાં આસક્ત.
નરક-આયુષ્યના બંધ કર્તા—૧. હિંસામાં રત ૨. કૂર ૩. મહા આરંભ અને મહા પરિગ્રહમાં રત ૪. મિથ્યાદૃષ્ટિ ૫. મહા-પાપી.

અસુર-આયુષ્યના બંધ કર્તા—૧. અજ્ઞાન તપમાં પ્રતિબદ્ધ ૨. પ્રબળ ક્રોધ કરનાર ૩. તપનો અહંકાર કરનાર ૪. વેરમાં પ્રતિબદ્ધ.

વ્યન્તર-આયુષ્યના બંધ કર્તા—૧. ફાંસો ખાઈને આત્મહત્યા કરનાર ૨. વિષભક્ષણ કરનાર ૩. અગ્નિદાહમાં સળગી મરનાર ૪. પાણીમાં ડૂબીને મરનાર ૫. ભૂખ અને તરસથી ક્લાન્ત.

૮. (સ્વત્તિઓ, ચંડાલ બોક્સો)

આ શ્લોકમાં આવેલા ત્રણ શબ્દો—ક્ષત્રિય, ચંડાલ અને બુક્કસ—સંગ્રાહક છે. ક્ષત્રિય શબ્દથી વૈશ્ય, બ્રાહ્મણ વગેરે ઉત્તમ જાતિઓ, ચંડાલ શબ્દથી નિષાદ, શ્વપચ વગેરે નીચ જાતિઓ અને બુક્કસ શબ્દ વડે સૂત, વેદેહ, આયોગવ વગેરે સંકીર્ણ જાતિઓનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.^૧

સ્વત્તિઓ—જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં ક્ષત્રિયનું સ્થાન સર્વોચ્ચ રહ્યું છે. સુખબોધા વૃત્તિમાં ક્ષત્રિયનો અર્થ રાજા કરવામાં આવ્યો છે. કલ્પસૂત્રમાં બ્રાહ્મણોની ગણતરી ત્રિશુક અથવા તુચ્છ કુળમાં કરી છે. તીર્થંકર, ચકવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ વગેરે શલાકા-પુરુષો બ્રાહ્મણ-કુળમાં પેદા થતા નથી. દીધનિકાય^૨ અને નિદાન-કથા^૩ અનુસાર ક્ષત્રિયોનું સ્થાન બ્રાહ્મણોથી ઊંચું છે.

ચંડાલ—આના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—(૧) માતંગ અને (૨) શૂદ્ર વડે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલ વ્યક્તિ.^૪ ઉત્તરવર્તી વેદિક સાહિત્ય અનુસાર ચંડાલ અનાર્ય વર્ગની એક જાતિ છે. તે ઋગ્વેદના સમય પછી આર્યોને ગંગાની પૂર્વમાં મળી હતી.^૫

મનુસ્મૃતિ (૧૦૧૫૧, ૫૨)માં ચંડાલના કર્તવ્યોનું વિવરણ પ્રસ્તુત કરતાં કહ્યું છે—

ચણ્ડાલશ્વપચ્ચાનાં તુ બહિર્ગામાત્પ્રતિશ્રયઃ ।

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેષાં શ્વર્ગદંભમ્ ॥

વાસાંસિ મૃતચેલાનિ ભિન્નભાણ્ડેષુ ભોજનમ્ ।

કાર્ણાયસમલંકારઃ પરિવર્જ્યા ચ નિત્યશઃ ॥

બોક્કસો—આનાં સંસ્કૃત રૂપ ચાર મળે છે—બુક્કસ, પુક્કસ, પુક્કસ અને પુલ્કસ.

બુક્કસ—સ્મશાનમાં કામ કરનાર બુક્કસ કહેવાય છે.^૬

પુક્કસ—જે મરેલા કુતરાંને ઊંચકી બહાર ફેંકી આવે છે તેમને પુક્કસ કહે છે.^૭

૧. (ક) ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૬ ।

(ખ) બૃહવૃત્તિ પત્ર ૧૮૨, ૧૮૩ : ઇહ ચ ક્ષત્રિયગ્રહણાદુત્ત-
પજાતયઃ ચણ્ડાલગ્રહણાત્રીચજાતયો બુક્કસગ્રહણાચ્ચ
સંકીર્ણજાતય ઉપલક્ષિતાઃ ।

(ગ) મનુસ્મૃતિ, ૧૦૧૨૫, ૨૬, ૪૮ ।

૨. દીધનિકાય, ૩૧૧૨૪, ૨૬ ।

૩. નિદાનકથા, ૧૧૪૧ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૬૭ : ‘ચાણ્ડાલઃ’ માતઙ્ગઃ યદિ વા શૂદ્રેણ
બ્રાહ્મણ્યા જાતશ્ચાણ્ડાલઃ ।

૫. હિન્દુસ્તાન કી પુરાની સમ્યતા, પૃ. ૩૪ ।

૬. અભિધાન ચિંતામણિ, ૩૧૫૧૭ ।

૭. એજન.

પુક્કસ—ચાંડાલ અને પુક્કસ—પર્યાયવાચી પણ માનવામાં આવ્યા છે.

પુલ્કસ—ભંગી.^૧

મનુસ્મૃતિમાં વિભિન્ન વર્ણોના કાર્યોનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. તદનુસાર ‘પુક્કસ’નું કાર્ય દરમાં રહેનારાં ધો વર્ગેરેને મારવાનું કે પકડવાનું છે.^૨ અભિધાનપ્પદીપિકામાં ‘પુક્કસ’નો અર્થ ફૂલ તોડનાર એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૩

યુર્જિકાર અને ટીકાકાર તેનો અર્થ ‘વર્ણાન્તરજન્મ’ કરે છે. જેમકે—બ્રાહ્મણ વડે શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન માણસ નિષાદ, બ્રાહ્મણ વડે વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન માણસ અમ્બજ અને નિષાદ વડે અમ્બજ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન માણસ બોક્કસ કહેવાય છે.^૪ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર અને મનુસ્મૃતિમાં આનાથી જુદા મતનો ઉલ્લેખ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણ વડે વૈશ્ય કન્યાને જન્મેલ અમ્બજ અને બ્રાહ્મણ વડે શૂદ્ર કન્યામાં ઉત્પન્ન નિષાદ કહેવાય છે. તેને પારશવ પણ કહે છે.^૫ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૧૬૫, ૧૬૮)માં ‘પુક્કસ’નો અર્થ નિષાદ વડે ઉગ્રી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન પુત્ર અને મનુસ્મૃતિમાં નિષાદ વડે શૂદ્રા સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન પુત્ર એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૬ મહાભારત^૭માં ચાંડાલ અને પુલ્કસનો એક સાથે પ્રયોગ મળે છે. ‘પુલ્કસ’નું પ્રાકૃત રૂપ ‘બુક્કસ’ થઈ શકે છે. પુલ્કસ અને ચાંડાલ એટલે કે ભંગી અને ચાંડાલ.

૯. (સવ્વદ્દેસુ વ ચ્ચત્તિયા)

સર્વાર્થ શબ્દના બે અર્થ કરી શકાય છે—સર્વ પ્રયોજન અને સર્વ વિષય. જે રીતે કોઈ ક્ષત્રિય પ્રયોજન ઉપસ્થિત થતાં પરાજય સ્વીકારતો નથી, ખિન્ન નથી થતો, તે જ રીતે કર્મથી કલુષિત વ્યક્તિ સંસાર-ભ્રમણથી ખિન્ન થતો નથી.

વ્યાખ્યાકારોએ બીજો અર્થ (સર્વ વિષય)નો વિસ્તાર કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે છે—રાજાઓની પાસે બધા પ્રકારની સુખ-સામગ્રી અને કામભોગોને ઉત્તેજિત કરનારા પદાર્થો તૈયાર હોય છે. ઈન્દ્રિય-વિષયોનો ઉપભોગ કરતા કરતા પણ તેઓ કદી તૃપ્ત થતા નથી. તેમની તૃષ્ણા વધે છે, સાથે-સાથે પ્રતાપ પણ વધે છે અને તેઓ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે. તેઓ શારીરિક અને માનસિક દુઃખો ભોગવવા છતા પણ પેલા કામભોગોથી કદી વિરક્ત નથી થતા. તેઓ વધારે ને વધારે અનુરક્ત બનતા જાય છે. તેઓ જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છૂટકારો મેળવી શકતા નથી.^૮

તેવી જ રીતે અધર્મમાં રત વ્યક્તિ જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત નથી થઈ શકતા.

૧૦. કર્મ-કિલ્વિષ (કમ્મકિલ્લિસા)

કર્મો વડે મલિન અથવા જેનાં કર્મો મલિન છે તેઓ કર્મ-કિલ્વિષ કહેવાય છે. કર્મના બે પ્રકાર હોય છે—શુભાનુબંધી અને અશુભાનુબંધી. જેનાં અશુભાનુબંધી કર્મ હોય છે તેઓ ‘કર્મ-કિલ્વિષ’ હોય છે.^૯

૧. મહાભાસ્ત, શાન્તિપર્વ ૧૮૦૧૩૮ ।

૨. મનુસ્મૃતિ, ૧૦૪૧ : ક્ષત્રુપુલ્કસાનાં તુ બિલૌકોવધબન્ધનમ્ ।

૩. અભિધાનપ્પદીપિકા, પૃ. ૫૦૮ : પુલ્કસો પુષ્પછટ્ટુકો ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬ : બુક્કસો વર્ણાન્તરભેદઃ, યથા
બંધણેણ સુદીઐ જાતો ગિસાદોત્તિ વુચ્ચતિ, બંધણેણ
વેસીતે જાતો અંબદ્દેતિ વુચ્ચતિ, તત્થ નિસાણં અંબદ્દીઐ
જાતો સો બોક્કસો ભવતિ ।

(ખ) વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૨ ।

(ગ) મુલ્લુકબોધા, પત્ર ૬૭ ।

૫. મનુસ્મૃતિ, ૧૦૧૮ :

બ્રાહ્મણાદ્ વૈશ્ય કન્યાયામમ્બજો નામ જાયતે ।

નિષાદઃ શૂદ્રકન્યાયાં, યઃ પારશવ ઉચ્ચતે ॥

૬. મનુસ્મૃતિ, ૧૦૧૮ : જાતો નિષાદાચ્છદ્રાયાં જાત્યા ભવતિ પુલ્કસઃ ।

૭. મહાભાસ્ત, શાન્તિપર્વ, ૧૮૦૧૩૮ :

ન પુલ્કસો ન ચાપડાલ, આત્માનં ત્વત્કુમિચ્છતિ ।

તયા પુષ્પઃ સ્વયા ચોન્યા, માયાં પશ્યસ્વ વાદૃશીમ્ ॥

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૭ ।

(ખ) વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૩ ।

૯. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭ : ‘કમ્મકિલ્લિસા’ ઇતિ
કમ્મેહિં કિલ્લિસા, કમ્મકિલ્લિસા, કર્માણિ તેષાં
કિલ્લિસાણિ કર્મકિલ્લિસા ।

(ખ) વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૩ : કર્મણા—ઉત્કરૂપેણ કિલ્વિષાઃ

—અધમાઃ કર્મકિલ્લિષાઃ, પ્રાકૃતત્વાદ્વા પૂર્વાપર-

નિપાતઃ, કિલ્વિષાણિ—વિસ્તૃત્તયા નિકૃષ્ટાન્યશુભાનુ-

બન્ધીનિ કર્મ્માણિ યેષાં તે કિલ્વિષકર્મ્માણઃ ।

૧૧. યોનિચક્રમાં (આવૃત્ત-જોણીસુ)

જીવોના ઉત્પત્તિસ્થાનને 'યોનિ' કહે છે. તે ૮૪ લાખ છે. અનાદિકાળથી જીવ આ યોનિઓમાં જન્મ-મરણ કરતો રહ્યો છે. જન્મ-મરણનું આ ચક્ર છે.^૧

૧૨. (શ્લોક ૭)

ગતિના ચાર પ્રકાર છે—૧. નરકગતિ, ૨. તિર્યચગતિ, ૩. મનુષ્યગતિ અને ૪. દેવગતિ. તિર્યચ અને નરકગતિને યોગ્ય કર્મ મનુષ્યગતિની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક બને છે. તેમના અસ્તિત્વ-કાળમાં જીવ મનુષ્યગતિ પામતો નથી. 'આનુપૂર્વી' નામકર્મની એક પ્રકૃતિ છે.^૨ મનુષ્ય-આનુપૂર્વી નામકર્મનો ઉદય થવાથી જીવ મનુષ્યગતિમાં આવે છે. નિષ્કર્ષ આ છે કે મનુષ્ય-ગતિના બાધક કર્મોનો નાશ તથા મનુષ્ય-આનુપૂર્વી નામકર્મનો ઉદય થાય ત્યારે જીવને મનુષ્યગતિમાં આવવા માટેની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ અવસ્થામાં તે મનુષ્ય બને છે.^૩

૧૩. તપ, સહિષ્ણુતા અને અહિંસાને (તત્ત્વં ચંતિમર્હિસયં)

આ ચરણમાં 'તપ' વડે તપસ્યાના બાર ભેદો, 'ક્ષાંતિ' દ્વારા દસવિધ શ્રમણ-ધર્મ અને 'અહિંસા' દ્વારા પાંચ મહાવ્રતોનું શ્રદ્ધા કરવામાં આવ્યું છે, તેવો બધા વ્યાખ્યાકારોનો મત છે.^૪ ક્ષાંતિનો અર્થ છે—સહિષ્ણુતા, ક્ષમા. વૃત્તિકારે આનો અર્થ ક્રોધ-જય એવો કર્યો છે.^૫ ૨૯મા અધ્યયનમાં ક્ષાંતિને ક્રોધ-વિજયનું પરિણામ બતાવવામાં આવ્યું છે.^૬ ક્ષાંતિ વડે પરીષદોને જીતવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય છે.^૭

૧૪. શ્રદ્ધા (સદ્ધા)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર શ્રદ્ધાનો અર્થ છે—ધર્મ પ્રત્યે રુચિ અથવા ધર્મ કરવાની અભિલાષા.^૮ નિરુક્તમાં 'શ્રત્'નો અર્થ સત્ય અને તે જે બુદ્ધિમાં ધારણ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ છે શ્રદ્ધા.^૯

આ વિચાર-સૂત્રોના આધારે શ્રદ્ધાનો અર્થ સત્યોન્મુખી અભિરુચિ એવો કરી રાકાય.

૧૫. મોક્ષ તરફ લઈ જનાર (નેઆઝયં)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ 'લઈ જનાર' કર્યો છે.^{૧૦} ટીકામાં આનો અર્થ 'ન્યાયોપપત્ત' કરવામાં આવ્યો છે.^{૧૧} ડૉ. લ્યુમેને ઔપપાતિક સૂત્રમાં તથા ડૉ. પિશલ, ડૉ. હરમન જેકોબી વગેરેએ આનો અર્થ 'ન્યાયોપપત્ત' કર્યો છે.^{૧૨}

૧. સુખબોધા, પત્ર ૬૭ : આવર્ત્તઃ—પરિવર્ત્તઃ તત્ત્વધાના યોનયઃ— ચતુર્ણીતિલક્ષપ્રમાણાનિ જીવોત્પત્તિસ્થાનાનિ આવર્ત્તયોનયસ્તાસુ ।
૨. પત્રવળા ૨૩।૫૪ ।
૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮ : તેષાં માનુસજાતિનિર્વર્તકાનાં કર્મણાં પ્રહીયતે ઇતિ પ્રહાણા, આનુપૂર્વી નામ ક્રમઃ તથા આનુપૂર્વ્યા, પ્રહીયમાણેષુ મનુષ્યયોનિધાતિષુ કર્મસુ નિર્વર્તકેષુ વા આનુપૂર્વ્યેણ ઉદીર્યમાણેસુ, કથં આનુપૂર્વ્યા ઉદીર્યતે ? ઉચ્યતે, ઉક્કઠ્ઠંતં જહા તોયં, અહવા કર્મં વા જોગં વ ધર્મં આયુર્મં વા મણુસસગતિનામગોતસ્સ કર્મિશ્ચિત્તુ કાલે કદાચિત્તુ તુ પૂરણે, ન સર્વદેવૈત્થર્થઃ, 'જીવા સોધિમણુપ્પત્તા' શુદ્ધયતે અનેનેતિ શોધિઃ તદાવરણીય કર્માપગમાદિત્થર્થઃ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૪ ।
૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૪ : ક્ષાંતિ ક્રોધજયલક્ષણામ્ ।
૬. ઉત્તરાધ્યયન, ૨૧।૬૮ : કોહવિજાણં ચંતિં જણયઙ્ ।
૭. એજન, ૨૧।૪૭ : ચંતીં પં પરીસહે જિણઙ્ ।
૮. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૫ : શ્રદ્ધા રુચિરૂપા પ્રક્રમાદ્ ધર્મવિષયૈવઃ ।
(ખ) એજન, પત્ર ૧૪૪ : શ્રદ્ધા ધર્મકરણાધિલાષઃ ।
૯. પાતંજલ યોગદર્શન ૧।૨૦, ટીકા પૃ. ૫૫ ।
૧૦. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮ : નયનશીલો નૈયાયિકઃ ।
૧૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૫ : નૈયાયિક, ન્યાયોપપત્ત ઇત્યર્થઃ ।
૧૨. જુઓ—ઉત્તરાધ્યયન, ચાર્લ્સ સરપેન્ટિયર, પૃ. ૨૧૨ ।

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નૈયાનિકનો અર્થ દુઃખક્ષય તરફ લઈ જનાર, પાર પહોંચાડનાર એવો કર્યો છે.^૧ ચૂર્ણિકારના અર્થનો આની સાથે નજીકનો સંબંધ છે. આ અર્થને આધારે 'નેઆડય'નું સંસ્કૃત રૂપ 'નૈયાતૃક' હોવું જોઈએ. 'નૈયાતૃક'ના પ્રાકૃત રૂપો 'નેઆડય' અને 'નેઆડય' બંને બની શકે છે. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિમાં આ બંને રૂપો વપરાયાં છે. ત્યાં તેમનો અર્થ મોક્ષ તરફ લઈ જનાર એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૨

૧૬. ઘણા લોકો.....તેનાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે (બહવે પરિભ્રમસઈ)

આ પદમાં ચૂર્ણિકાર અને શાન્ત્યાચાર્યે જમાલી વગેરે નિહવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૩ આ બધા નિહવો કેટલીક શંકાઓને કારણે નૈયાતૃક-માર્ગ — નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા હતા—દૂર થઈ ગયા હતા.

નેમિચન્દ્રે સાતેય નિહવોનું વિવરણ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.^૪ તે આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં પણ છે.^૫ ડૉ. લ્યૂમેને Indischen Studien. vol. XXII. pp. 91-135માં નિહવોનું વિવરણ સુંદર રીતે પ્રસ્તુત કર્યું છે. ડૉ. હરમન જેકોબીએ પોતાના સંશોધનાત્મક નિબંધ—'શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમ્પ્રદાયની ઉત્પત્તિ'—માં પણ આ વિવરણનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૧૭. (શ્લોક ૧૧)

આ શ્લોક પ્રથમ શ્લોકનું નિગમન પ્રસ્તુત કરે છે. પ્રસ્તુત શ્લોકનું પ્રતિપાદ્ય છે કે ચાર પરમ અંગો છે અને તેમની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. આ શ્લોકમાં આ ચાર પરમ અંગોની પ્રાપ્તિનું પરિણામ નિર્દિષ્ટ છે. જેને ચતુરંગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તે પૂર્વસંચિત કર્મોને વિનષ્ટ કરી આત્માને વિશુદ્ધ બનાવી લે છે. આ રીતે ચતુરંગનો સિદ્ધાંત આધ્યાત્મિક વિકાસની એક પ્રાચીનિક ભૂમિકાનો નિર્દેશ છે.

૧૮. (સોહી ઉજ્જયંભૂયસ્સ)

ઋજુતા શુદ્ધિનું ઘટક તત્ત્વ છે. નિર્જરા આપણી પ્રત્યક્ષ નથી. શુદ્ધિ વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. શુદ્ધિ અને ઋજુતા—બંનેમાં ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. ઋજુતાનો એક પ્રકાર છે—અવિસંવાદન અર્થાત્ કથની અને કરણીમાં સંવાદિતા. અવિસંવાદિતા આવે ત્યારે જ જીવનમાં ધર્મની આરાધના થાય છે. ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં આનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે—

ગૌતમે પૂછ્યું—ભંતે ! ઋજુતાથી જીવ શું મેળવે છે ?

ભગવાન બોલ્યા—ઋજુતાથી તે કાયા, મન અને ભાષા—વાણીની સરળતા અને અવિસંવાદન વૃત્તિ મેળવે છે. અવિસંવાદન વૃત્તિથી સંપન્ન જીવ ધર્મનો આરાધક બને છે.^૬

માયા એક શલ્ય છે. તેની વિઘ્નમાનતામાં પ્રત કે ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઉમાસ્વાતિએ આ જ આશયથી લખ્યું છે—વ્રતી કે ધાર્મિક તે જ વ્યક્તિ હોય છે, જે નિઃશલ્ય બની જાય છે.^૭

ઋજુ શબ્દના બે અર્થ છે—સરળ અને મોક્ષ. ચૂર્ણિમાં ઋજુભૂતનો અર્થ છે—સરળતા ગુણથી યુક્ત^૮ અને બૃહદ્વૃત્તિમાં તેનો અર્થ છે—ચતુરંગની પ્રાપ્તિ વડે મુક્તિ તરફ પ્રસ્થિત.^૯

૧. બુદ્ધચર્યા, પૃ. ૪૬૭, ૪૮૧ ।

૨. (ક) સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૪૫૭ ; નયનશીલો નેયાહો મોક્ષં નયતીત્યર્થઃ ।

(ખ) એજન, પૃષ્ઠ ૪૫૫ : મોક્ષં ણયણશીલો ણેયાહો ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮ । (ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૫ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૬૧-૭૫ ।

૫. આવશ્યક નિર્યુક્તિ, મલયગિરિ વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૧ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ૨૧ । સૂત્ર ૪૧ ।

૭. તત્ત્વાર્થવાર્તિક, ૭૧૮ : નિઃશલ્યો વ્રતી ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧ : અર્જતીતિ ઋજુભૂતઃ તદ્ગુણવતઃ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૫ : ઋજુભૂતસ્ય—ચતુરંગપ્રાપ્ત્યા મુક્તિપ્રતિ પ્રગુણીભૂતસ્ય ।

૧૯. (નિવ્વાણં.....ઘયસિત્તવ્વ પાવણ)

નિવ્વાણં—ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ મુક્તિ એવો આપ્યો છે.^૧ શાન્ત્યાચાર્યે આના બે અર્થ કર્યા છે—(૧) સ્વાસ્થ્ય અને (૨) જીવન-મુક્તિ. સ્વાસ્થ્યનો અર્થ છે—પોતાની પોતાનામાં અવસ્થિતિ, આત્મ-રમણા. જે વ્યક્તિનું જીવન ધર્માનુગત હોય છે તેનામાં આત્મ-રમણની સ્થિતિ સહજ સ્વાભાવિક પેદા થઈ જાય છે. આ જ ખરા અર્થમાં સ્વાસ્થ્ય છે. આત્મ-રમણની અવસ્થા સહજાનંદની અવસ્થા છે. તેમાં સુખ નિરંતર વધતું રહે છે. જૈન આગમ અનુસાર એક માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ વ્યંતર દેવોની તેજોલેશ્યાનું અતિક્રમણ કરી જાય છે. સ્વસ્થ શ્રમણ ચક્રવર્તીનાં સુખોને પણ વટાવી જાય છે. આ પરમ-સુખની અનુભૂતિ આત્મ-સાપેક્ષ હોય છે. આ જ સ્વાસ્થ્ય અથવા નિર્વાણ છે.^૨ જીવન્મુક્તિનો અર્થ છે—આ જ જીવનમાં મુક્તિ.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે અહીં ‘પ્રશમરતિ’નો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

નિર્જિતમદમદનાનાં, વાક્કાયમનોવિકારરહિતાનામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાશાનામિહૈવમોક્ષઃ સુવિહિતાનામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

નેમિચન્દ્રે આ શબ્દનો અર્થ જીવન્મુક્તિ કર્યો છે અને મુનિ-સુખની અર્ધ્યતાને લક્ષમાં રાખી એક બીજો શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

તળસંથારનિવત્તો વિ, મુણિવરો ભટ્ટારાયમયમોહો ।

જં પાવડ મુત્તિસુહં, કત્તો તં ચક્કવટ્ટી વિ ॥

નાગાર્જુનીય પરંપરામાં આ શ્લોક ભિન્ન રૂપે મળે છે, એવો ચૂર્ણિકારે^૪ અને શાન્ત્યાચાર્યે^૫ ઉલ્લેખ કર્યો છે—

ચઙ્કા સંપયં લહ્હં ડહેવ તાવ ભાયતે ।

તેયતે તેજસંપન્ને, ઘયસિત્તેવ પાવણ ॥

ઘયસિત્તવ્વ પાવણ—પરાજ, છાણાં વગેરે વડે અગ્નિ તેટલો પ્રજવલિત નથી થતો જેટલો તે ધીના સિંચનથી થાય છે, એટલા માટે અહીં ધૃત-સિંચનની ઉપમાને પ્રધાનતા આપી છે.^૬

અહીં નિર્વાણની તુલના ધૃત-સિક્ત અગ્નિ સાથે કરવામાં આવી છે. ધૃતથી અગ્નિ પ્રજવલિત થાય છે, બુઝાતો નથી, એટલા માટે નિર્વાણનો અર્થ ‘મુક્તિ’ની અપેક્ષાએ ‘દીપ્તિ’ વધુ યોગ્ય છે. મુક્તિ, સ્વાસ્થ્ય કે જીવન્મુક્તિ—આ બધી ચેતનાની પ્રજવલિત-તેજોમય અવસ્થાના નામો છે. આ દૃષ્ટિ સામે રાખી નિર્વાણનો આમાંથી કોઈપણ અર્થ કરી શકાય છે. પરંતુ તેનો અર્થ ‘બૂઝવું’ ઉપમા સાથે સામંજસ્ય રાખતો નથી.

૨૦. કર્મના હેતુને (કમ્મણો હેતુ)

કર્મબંધના બે મુખ્ય હેતુઓ છે—રાગ અને દ્વેષ. અથવા કર્મબંધનું કારણ છે—આશ્રવ. તે પાંચ પ્રકારનો છે—મિથ્યાત્વ આશ્રવ, અપ્રત આશ્રવ, પ્રમાદ આશ્રવ, ક્ષાય આશ્રવ અને યોગ આશ્રવ.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧ : નિર્વૃત્તિઃ—નિર્વાણમ્ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૫, ૧૮૬ : ‘નિર્વાણં’ નિર્વૃત્તિનિર્વાણં સ્વાસ્થ્યમિત્યર્થઃ ‘પરમં’ ‘અગમાસપરિચાલ સમણે વંતરિયાણં તેયલ્લેસં વીરિવયતિ’ इत्याद्यागमेनोक्तं ‘नैवास्ति राजराजस्य तत्सुख’ मित्यादिना च वाचकवचनेनानूदितम् ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૬ : यद्वा निर्वाणमिति जीवन्मुक्तिम् ।

૪. સુલ્લબોધા, પત્ર ૭૬ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૬ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧ : तृणतुषपलालकरीषा-दिभिर्हीनविशेषैरिध्यमानो न तथा दीप्यते यथा धृतेनेत्यतोऽनुमानात् ज्ञायते तथा धृतेनाभिषिक्तोऽधिकं भाति ।

૨૧. દૂર કર (વિર્ગિચ)

ચૂર્ણિકારે આના બે અર્થ કર્યા છે^૧—

૧. વિચ્છેદ પૃથક્ભાગે—છૂટું કરવું.
૨. છોડવું, ત્યજવું.

૨૨. પાર્થિવ શરીરને (પાઢવં સરીરં)

બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘પાઢવં’ની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે—જે પૃથ્વીતુલ્ય છે તે પાર્થિવ છે. પૃથ્વીનું એક નામ છે—સર્વસહ. તે બધું સહન કરી લે છે. મનુષ્યનું શરીર બધું સહન કરે છે, સુખ-દુઃખમાં સમ રહે છે. સદિષ્ણુતાની સમાનતાના આધારે શરીરને પણ પાર્થિવ કહેવામાં આવ્યું છે.

તેનો બીજો અર્થ શૈલ અથવા પર્વત એવો કરવામાં આવે છે. મનુષ્ય પર્વતની માફક અતિ નિશ્ચળ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, એટલા માટે તેના શરીરને પાર્થિવ કહેવામાં આવ્યું છે.^૨

વૃત્તિકારના આ બંને અર્થ પાર્થિવ શબ્દ સાથે ઘણો દૂરનો સંબંધ સ્થાપિત કરી આપે છે.

સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ અનુસાર પાંચ ભૂતોમાં પૃથ્વીને મુખ્ય માનીને શરીરને પાર્થિવ કહેવામાં આવ્યું છે. શરીરમાં કઠોર ભાગ પૃથ્વી, દ્રવ્ય ભાગ પાણી, ઉષ્ણતા તેજ, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ વાયુ અને શુષિર(ખાલી) ભાગ આકાશ છે.^૩

આયુર્વેદમાં શરીરને પાર્થિવ કહેવાનું જે કારણ બતાવ્યું છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે. એવી સંભાવના કરી શકાય કે પાર્થિવ શબ્દ આયુર્વેદની પરંપરામાંથી જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હોય.

‘ગંધ, દ્રાણેન્દ્રિય તથા શરીર અંતર્ગત સમસ્ત કક્ષણ અવયવો, ગુરુત્વ (ભારેપણું તથા પોષણ), સ્થિરતા—આ કાર્યો શરીરમાં પૃથ્વી-મહાભૂતનાં છે. આકીના ઘન દ્રવ્યો આયુર્વેદના મતે પૃથ્વીના વિકારો છે..... તેનું (શરીરનું) મુખ્ય ઉપાદાન (સમવાયી કારણ) પૃથ્વી જ બાકી રહે છે. આથી જ દર્શનોમાં આ શરીરને પાર્થિવ કહેવામાં આવે છે.’^૪

૨૩. (શ્લોક ૧૩)

પ્રસ્તુત શ્લોકના પ્રથમ બે ચરણોમાં મધ્યમ-પુરુષની ક્રિયા છે અને અંતિમ ચરણમાં પ્રથમ પુરુષની. એનાથી જણાઈ આવે છે કે પહેલાં બે ચરણોમાં ઉપદેશ છે અને છેલ્લાં બે ચરણોમાં સામાન્ય નિરૂપણ છે.

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર ‘આવું કરનાર પાર્થિવ શરીરને છોડીને ઊર્ધ્વ દિશા (સ્વર્ગ કે મોક્ષ)ને પામે છે’, આ અર્થની આગળ એટલું વધુ ઉમેરી દેવું જોઈએ—‘એટલા માટે તું પણ આમ કર.’^૫

૨૪. દેવ (જક્ષ્મા)

યક્ષ શબ્દ ‘યજ્’ ધાતુમાંથી બન્યો છે. તેના બે નિરુક્ત છે—(૧) ઇજ્યન્તે પૂજ્યન્તે ઇતિ યક્ષાઃ—જે પૂજાય છે તે યક્ષો—દેવો છે. (૨) યાન્તિ વા તથાવિધર્દિસમુદયેડપિ ક્ષયમિતિ યક્ષાઃ—જે અનેક ઋદ્ધિઓ વડે સંપન્ન હોવા છતાં પણ પોતાની અવસ્થિતિમાંથી ચ્યુત થાય છે, તે યક્ષો છે.^૬

૧. ડનાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧ : વિચિર્ પૃથક્ભાવે, પૃથક્ કુત્ત્વ । અહવા વિર્ગિચેતિ ડજ્ઞિત ડત્ત્વર્થઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૬ : પાઢવં તિ પાર્થિવમિવ પાર્થિવં શીતોષ્ણાદિપરિહસહિષ્ણુતયા સમદુઃખસુખતયા ચ પૃથિવ્યામિવ ભવં, પૃથિવી હિ સર્વસહા, કારણાનુરૂપં ચ કાર્યમિતિ ભાવો । યદિ વા પૃથિવ્યા વિકારઃ પાર્થિવઃ, સ ચેહ શૈલઃ, તતશ્ચ

શૈલેશીપ્રાહ્યપેક્ષયાડતિનિશ્ચલતયા શૈલોપમત્વાત્ પગ્ગ્રસિદ્ધ્યા વા પાર્થિવં.....

૩. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩, ૨૪ ।

૪. આયુર્વેદીય પદાર્થ વિજ્ઞાન (વૈદ્ય રણજિતરાય દેસાઈ) પૃ. ૬૬, ૧૦૬ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૬ । ૬. એજન, પત્ર ૧૮૭ ।

પહેલાં આનો અર્થ દેવ હતો. ઉત્તરવર્તી સાહિત્યમાં તેના અર્થમાં અપકર્ષ થયો અને આ શબ્દ નિમ્ન કોટિની દેવજાતિ માટે વપરાવા લાગ્યો.

૨૫. મહાશુક્લ (મહાસુક્તા)

ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરે અતિશય ઉજ્જવલ પ્રકાશવાળા હોય છે. એટલા માટે તેમને મહાશુક્લ કહેવામાં આવ્યા છે.^૧ ‘સુક્ત’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘શુક્ત’ પણ થઈ શકે છે. તેનો એક અર્થ અગ્નિ પણ છે. એમ માની લઈએ તો તેનો અર્થ થશે—મહાન અગ્નિ.

૨૬: (શ્લોક ૧૪)

બધા દેવો સમાન શીલવાળા હોતા નથી. તેમના તપ, નિયમ અને સંયમ-સ્થાન સરખાં નથી હોતાં. વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વજન્મમાં જે પ્રકારનાં શીલ-સંયમનું પાલન કરે છે, તેને જ અનુરૂપ દેવગતિને તે પ્રાપ્ત કરે છે. બધા દેવતાઓની સંપદા એકસરખી નથી હોતી. પહેલા દેવલોકથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજાની સંપદા અધિક હોય છે. આ રીતે આ સંપદા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. તેનું કારણ છે—‘જહા જહા ણં તેસિં દેવાણં તવ નિયમ-વંશચેરણિ ઋસિતાનિ ભવંતિ, જસસ જારિસં, સીલમાસિ તારિસો જક્ખો ભવંતિ.’^૨

વિસાલિસેહિ—આ માગધી ભાષાનો શબ્દ છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપ છે—વિસદૃશૈઃ.^૩

૨૭. ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવામાં સમર્થ હોય છે (કામરૂપ વિઝલ્લિણો)

કામરૂપ વિઝલ્લિણો—નો અર્થ છે—ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવા સમર્થ, આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્ય-યુક્ત. ‘તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં એકસાથે અનેક આકારવાળા રૂપ-નિર્માણની શક્તિને કામરૂપીત્વ કહેવામાં આવેલ છે.’^૪ યૂર્ણિકારે તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘કામરૂપવિકુર્વિણઃ’ અને શાન્ત્યાચાર્ય તથા નેમિચન્દ્રે ‘કામરૂપવિકરણાઃ’ આપ્યું છે.^૫ ‘વિકુર્વિણઃ’ પ્રાકૃતનું જ અનુકરણ છે.

૨૮. સેંકડો પૂર્વ-વર્ષો સુધી—અસંખ્ય કાળ સુધી (પુલ્લા વાસસયા બહુ)

૮૪ લાખને ૮૪ લાખ વડે ગુણવાથી જે સંખ્યા મળે તેને પૂર્વ કહેવામાં આવે છે. સિતેર લાખ છપ્પન હજાર કરોડ—૭૦,૫૬૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦—વર્ષને પૂર્વ કહેવામાં આવે છે. બહુ અર્થાત્ અસંખ્ય. અસંખ્ય પૂર્વ અથવા અસંખ્ય સો વર્ષ સુધી. આનું તાત્પર્ય છે—પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ સુધી દેવોની ઓછામાં ઓછી આટલી સ્થિતિ તો હોય જ છે. મુનિ પૂર્વજીવી કે શતવર્ષજીવી હોય છે, એટલા માટે તેમના વડે તેમનું માપ બતાવવામાં આવ્યું છે.^૬

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૭ : ‘મહાશુક્લા’ અતિશયોજ્જવલતયા ચન્દ્રાદિત્યાદયઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૦ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૭ : વિસાલિસેહિં તિ માગધદેશીયભાષયા વિસદૃશૈઃ ।

૪. (ક) સુલ્લબોધા, પત્ર ૭૭ : ‘કામરૂપવિકરણાઃ’ યશોઘ્નરૂપાદિ-નિર્વર્તનશક્તિસમન્વિતાઃ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૧ : અષ્ટપ્રકારૈશ્વર્યયુક્તા ઇત્યર્થઃ ।

૫. તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૩।૩૬, પૃ. ૨૦૩ : યુગપદનેકાકારરૂપ-વિકરણશક્તિઃ કામરૂપિત્વમિતિ ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૧ : કામ્યંતે કમનીયા વા કામાઃ, રોચતે રોચયતિ વા રૂપં, કામતો રૂપાણિ વિકુર્વિતું શીલં યેષાં ત ઇમે કામરૂપવિકુર્વિણઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૭ : ‘કામરૂપવિઝલ્લિણો’ નિ સૂત્રત્વાત્કામરૂપવિકરણાઃ ।

(ગ) સુલ્લબોધા, પત્ર ૭૭ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૭ : પૂર્વાણિ-વર્ષસમ્પતિ-કોટિલક્ષષ્ઠદ્વંચાશત્કોટિસહસ્ર-પરિમિતાનિ બહૂણિ, જઘન્યતોઽપિ પલ્લોપમસ્થિતિત્વાત્, તવાપિ ચ તેષામ-સંખ્યેયનામેવ સમ્ભવાત્, એવં વર્ષશતાન્યપિ બહૂનિ, પૂર્વવર્ષશતાયુષામેવ ચરણયોગ્યત્વેન વિશેષતો દેશનૌચિત્યમિતિ છદ્યાપનાર્થમિત્યમુપન્યાસ ઇતિ ।

૨૯. (શ્લોક ૧૬થી ૧૮)

સોળમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવ મનુષ્ય-યોનિમાં દસ અંગોવાળી ભોગસામગ્રીથી યુક્ત હોય છે. તે દસ અંગો આ પ્રમાણે છે—

(૧) ચાર કામ-સ્કંધ.	(૬) નિરોગ
(૨) મિત્રવાન	(૭) મહાપ્રજ્ઞ
(૩) જ્ઞાતિમાન	(૮) વિનીત
(૪) ઉચ્ચગોત્ર	(૯) યશસ્વી
(૫) વર્ણવાન	(૧૦) સામર્થ્યવાન

ચાર કામ-સ્કંધોનું નિરૂપણ સત્તરમા શ્લોકમાં અને બાકીના નવ અંગોનો ઉલ્લેખ અઢારમા શ્લોકમાં છે.

ચત્તારિકામ-સ્કંધાણિ—‘કામ-સ્કંધ’નો અર્થ છે—મનોજ શબ્દ વગેરેના હેતુભૂત પુદ્ગલ-સમૂહ અથવા વિલાસના હેતુભૂત પુદ્ગલ-સમૂહ.^૧ તે ચાર છે—

(૧) ક્ષેત્ર-વાસ્તુ	(૩) પશુ
(૨) હિરણ્ય	(૪) દાસ-પૌરુષ

સ્થેત્ત-ક્ષેત્ર. ક્ષેત્ર શબ્દ ‘ક્ષિ’ ધાતુમાંથી બન્યો છે. તે ધાતુના બે અર્થ છે—નિવાસ અને ગતિ. જેમાં રહી શકાય તેને ક્ષેત્ર કહેવાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગામ, ઉદ્યાન વગેરે ક્ષેત્રો કહેવાય છે.^૨ જ્યાં અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે^૩—

- (૧) સેતુ-ક્ષેત્ર—જ્યાં સિંચાઈથી પાક તૈયાર થાય છે.
- (૨) કેતુ-ક્ષેત્ર—જ્યાં વરસાદથી પાક તૈયાર થાય છે.
- (૩) સેતુ-કેતુ-ક્ષેત્ર—જ્યાં શેરડી વગેરે સિંચાઈ અને વરસાદ બંને વડે ઉત્પન્ન થાય છે.

વત્થું-વાસ્તુ. વાસ્તુનો અર્થ છે—અગાર—ગૃહ. ચૂર્ણિકારે તેના ત્રણ ભેદ કર્યા છે—

(૧) સેતુ-વાસ્તુ	અથવા	
(૨) કેતુ-વાસ્તુ	(૧) ખાત	(૩) ખાતોચ્છિન્ન
(૩) સેતુ-કેતુ-વાસ્તુ	(૨) ઉચ્છિન્ન	

તેમની વ્યાખ્યા અનુસાર—ભૂમિગૃહને સેતુ, ઊંચા મહેલને કેતુ અને ઉભયગૃહ (ભૂમિગૃહની ઉપરના મહેલ)ને સેતુ-કેતુ કહેવામાં આવે છે.^૪ આ જ અર્થ ખાત, ઉચ્છિન્ન અને ખાતોચ્છિન્નનો છે. શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે બીજા વિકલ્પનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અર્થની બાબતમાં ત્રણે એકમત છે.^૫

૧. સુખબોધા, પત્ર ૭૭ : કામાઃ—મનોજશબ્દાદયઃ તદ્દેતવઃ સ્કંધાઃ—તત્તત્પુદ્ગલસમૂહાઃ કામસ્કંધાઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૮ : ‘ક્ષિ નિવાસગત્યોઃ’ ક્ષિયન્તિ નિવસન્ત્યસ્મિન્નિતિ ક્ષેત્રમ્—ગ્રામારામાદિ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૧ : તત્ર ક્ષેત્રં સેતું કેતું વા, સેતું કેતું વા, સેતું રહ્ણદિ, કેતું વરિસેણ નિષ્ફજ્જતે ઇક્ષ્વાદિ સેતું કેતુમ્ ।

૪. એજન, પૃષ્ઠ ૧૦૧ : વત્થુંસિ સેતું ભૂમિઘરાદિ, કેતું યદ્ભ્યુચ્છિન્નં પ્રાસાદાદ્યં, ઝભયથા ગૃહં સેતુકેતું ભવતિ, અથવા વત્થું ખાયં ઊસિયં ચાતૂસિયં, ચાતં ભૂમિઘરં ઊસિતં પાસાઓ ચાતૂસિતં ભૂમિઘરોવરિં પાસાદો ।

૫. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૮ : તથા વસન્ત્યસ્મિન્નિતિ વાસ્તુ—ચાતોચ્છિન્નતોભયાત્મકમ્ । (ખ) સુખબોધા, પત્ર ૭૭ ।

દાસ-પૌરુષ—પૌરુષનો અર્થ છે—કર્મકર અને દાસનો અર્થ છે—ખરીદેલો અથવા માલિકની સંપત્તિ ગણાતો વ્યક્તિ—ગુલામ. તેના જીવન પર સ્વામીનો પૂરેપૂરો અધિકાર રહેતો. પોતાની જન્મજાત દાસ્ય સ્થિતિને બદલવાનું તેના વશમાં નહોતું અને ન તો તે સંપત્તિનો સ્વામી થઈ શકતો. દાસ અને નોકર-ચાકરમાં આ જ અંતર છે કે નોકર-ચાકર પર સ્વામીનો પૂરેપૂરો અધિકાર નથી હોતો, તે સ્વામીની મિલકતમાં ન ગણાતો અને તે અનિશ્ચિત કાળ માટે પગાર પર નોકરીએ રાખવામાં આવતો.

નિશીથ ચૂર્ણિમાં છ પ્રકારના દાસો ગણાવવામાં આવ્યા છે—

- (૧) પરંપરાગત.
- (૨) ખરીદીને બનાવેલો.
- (૩) કરજ ન ચૂકવતાં સજા રૂપે બનાવેલો.
- (૪) દુકાળ વગેરે આવતા ભોજન વગેરે માટે જેણે દાસપણું સ્વીકાર્યું હોય તે.
- (૫) કોઈ અપરાધને કારણે દંડ વગેરે ન ભરી શકવાથી રાજા દ્વારા બનાવાયેલ.
- (૬) બંદી બનાવીને જેને દાસ બનાવવામાં આવ્યો હોય.^૧

મનુસ્મૃતિમાં સાત પ્રકારના દાસ ગણાવવામાં આવ્યા છે—

- (૧) ધ્વજાહત દાસ—સંગ્રામમાં પરાજિત દાસ.
- (૨) ભક્ત દાસ—ભોજન વગેરે માટે દાસ બનેલો દાસ.
- (૩) ગૃહજ દાસ—પોતાની દાસીથી પેદા થયેલો દાસ.
- (૪) કીત દાસ—ખરીદેલો દાસ.
- (૫) દત્રિમ દાસ—કોઈએ આપેલો દાસ.
- (૬) પૈતૃક દાસ—પૈતૃક વારસામાં આવેલો દાસ.
- (૭) દંડ દાસ—દેવુ વસૂલ કરવા માટે બનાવેલો દાસ.^૨

મનુસ્મૃતિમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે દાસ ‘અધન’ હોય છે. તેઓ જે ધન એકત્રિત કરે છે, તે તેમના માલિકોનું બની જાય છે.^૩

નિશીથ-ચૂર્ણિ અને મનુસ્મૃતિની દાસ-સૂચિ સરખી છે. મનુસ્મૃતિમાં માત્ર દત્રિમ દાસનો ઉલ્લેખ વધારાનો મળે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના ટીકાકાર વિજ્ઞાનેશ્વરે પંદર પ્રકારના દાસ ગણાવ્યા છે. તેમાં મનુસ્મૃતિમાં ગણાવેલા તો છે જ ઉપરાંત જુગારમાં જીતેલા, પોતાની જાતે જ આવી મળેલા, દુકાળના સમયે બચાવેલા વગેરે વગેરે અધિક છે.^૪

સૂત્રકારે ‘દાસ-પૌરુષ’ને કામ-સ્કંધ—ધન-સંપત્તિ માનેલ છે. દાસ-પૌરુષ શબ્દથી એમ જણાઈ આવે છે કે તે સમયે ‘દાસ-પ્રથા’ ઘણી પ્રચલિત હતી. ટીકાકારોએ દાસનો અર્થ પોષ્ય અથવા પ્રેષ્ય વર્ગ અને પૌરુષેયનો અર્થ પદાતિ-સમૂહ એવો કર્યો છે.^૫

૧. નિશીથ ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧ ।

૨. મનુસ્મૃતિ, ૮/૪૧૫ :

ધ્વજાહતો ભક્તદાસો, ગૃહજઃ ક્રીતદત્રિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ, સસૈતે દાસયોનયઃ ॥

૩. એજન, ૮/૪૧૬ ।

ભાર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ, ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમધિગચ્છન્તિ, યસ્ય તે તસ્ય તદ્વનમ્ ॥

૪. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ૨/૧૪, પૃ. ૨૭૩ ।

૫. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૮ : દાસ્યતે—દીયતે એષ્ય ઇતિ દાસાઃ—પોષ્ય-વર્ગરૂપાસ્તે ચ પોરુસંતિ—સૂત્રત્વાત્પૌરુષેયં ચ—પદાતિસમૂહઃ દાસપૌરુષેયમ્ । (ખ) સુરુચ્ચોદા, પત્ર ૭૭ ।

અંગ્રેજીમાં પણ બે શબ્દો છે— Slave અને Servant. આ બંને દાસ અને નોકરના કમે પર્યાયવાચી છે.

જૈન-સાહિત્ય અનુસાર બાહ્ય-પરિગ્રહના દસ ભેદ છે. તેમાં ‘દુષ્પય’ અર્થાત્ બે પગવાળા દાસ-દાસીઓને પણ બાહ્ય પરિગ્રહ માનવામાં આવેલ છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં ગુલામને માટે ‘દાસ’ અને નોકર માટે ‘કર્મકર’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ‘દાસકર્મકરકલ્પ’ નામે એક અધ્યાય છે.^૧

અનગારધર્મામૃતની ટીકામાં પંડિત આશાધરજીએ ‘દાસ’ શબ્દનો અર્થ—ખરીદ કરેલો કર્મકર એવો કર્યો છે.^૨

આજકાલ લોકોની ધારણા છે કે ‘દાસ’ શબ્દનો અર્થ કૂર અને જંગલી લોકો છે. પણ દાસ શબ્દનો મૂળ અર્થ આવો નથી જણાતો. દાસનો અર્થ દાતા (અંગ્રેજીમાં જેને Noble કહે છે) રહ્યો હશે.^૩ ઋગ્વેદની ઘણી ઋચાઓ પરથી એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ‘સમ-સિંધુ’ પર દાસોનું આધિપત્ય હતું.^૪ એમ જણાય છે કે દાસ લોકો રજપૂતોની જેમ શૂરવીર હતા. નમૂચિ, શંબર વગેરે દાસો મોટા શૂરવીર હતા.^૫

આ આર્યપૂર્વ જાતિ ઉપર આધુનિક સંશોધકોએ ઘણો પ્રકાશ નાખ્યો છે.

૩૦. સંપૂર્ણ બોધિનું (કેવલં બોધિ)

બોધિ શબ્દ ‘બુધ્’ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેનો અર્થ છે—જ્ઞાનનો વિવેક. અધ્યાત્મમાં તેનો અર્થ છે—આત્મબોધ. આ જ મોક્ષમાર્ગનો બોધ છે. બોધિ અને જ્ઞાન એક નથી. સામાન્ય જ્ઞાન માટે બોધિનો પ્રયોગ ન થઈ શકે. જ્ઞાન પુસ્તકીય તથ્યોના આધારે થનાર જાણકારી છે. બોધિ આંતરિક વિશુદ્ધિ દ્વારા સ્વયં પ્રસ્ફુટિત થનાર જ્ઞાન છે. તેને અતીન્દ્રિય-જ્ઞાન અથવા વિશિષ્ટ-જ્ઞાન પણ કહી શકાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સમ્યક્ યુતિ તે બોધિ છે. ‘અસોચ્ચા કેવલી’ તેનું સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત છે. તેમાં આંતરિક વિશુદ્ધિથી પ્રજ્ઞાનું એટલું જાગરણ થઈ જાય છે કે તેઓ કેવળી બની જાય છે, સંપૂર્ણ જ્ઞાનના ધણી બની જાય છે.^૬

સ્થાનાંગસૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના બોધિનો ઉલ્લેખ છે—જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ અને ચારિત્રબોધિ.^૭ વૃત્તિકારે આનો અર્થ સમ્યગ્બોધ એવો કર્યો છે.^૮

સૂત્રકૃતાંગ ૨૧૭૩માં ‘જો સુલભં ચ બોધિં ચ આહિયં’—માં પ્રયુક્ત બોધિ શબ્દનો અર્થ વૃત્તિકારે સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ એવો કર્યો છે.^૯

આચાર્ય કુંદકુંદે બોધિની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે—જે ઉપાયથી સદ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપાય—ચિંતાનું નામ બોધિ છે.^{૧૦}

આ બધા સંદર્ભોમાં ‘બોધિ’નો અર્થ છે—સમ્યગ્દર્શન. મોક્ષપ્રાપ્તિનું પહેલું સોપાન છે—સમ્યગ્દર્શન અને તેની પાછળ છે સંયમની સાધના અને તેની ફળશ્રુતિ છે મોક્ષ.

બોધિ અથવા સંબોધિનો અર્થ કેવળજ્ઞાન પણ થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તે અભિપ્રેત નથી.

૧. ધર્મસ્થીય, ૩૧૨૩, પ્રકરણ ૬૫ ।

૨. અનગારધર્મામૃત, ૪૧૨૧ ।

૩. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર અર્હિસા, પૃ. ૧૧ ।

૪. ઋગ્વેદ, ૧૧૩૨૧૧; ૫૧૩૦૫૫ ।

૫. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર અર્હિસા, પૃ. ૧૩ ।

૬. ભગવતી, ૨૧૪૬ વગેરે.

૭. ઠાળં ૩૧૭૬ : તિવિહા બોધી પળ્ળાન્તા, તં જહા—જ્ઞાનબોધી, દંસળબોધી, ચસ્તિબોધી ।

૮. સ્થાનાંગવૃત્તિ, પત્ર ૧૨૩ : બોધિ: સમ્યગ્બોધ: ।

૯. સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિ, પત્ર ૭૭ : બોધિં ચ સમ્યગ્દર્શનાવાસિલક્ષણામ્ ।

૧૦. ષટ્પ્રાભૃતાદિ સંગ્રહ, પૃ. ૪૪૦ : દ્વાદશાનુપ્રેક્ષા ૮૩ ।

બૃહદ્વૃત્તિકારે કેવલનો અર્થ—અકલંકિત વિશુદ્ધ અને બોધિનો અર્થ—જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ એવો કર્યો છે.^૧ નેમિચન્દ્રે પણ આ જ અર્થ કર્યો છે.^૨

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઠાળં ૩।૧૭૬નું ટિપ્પણ.

૩૧. બચેલા કર્મોને ..... ઝાડી નાખીને (ધુતકર્મસે)

કર્મસં—આ કર્મશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. તે સત્કર્મ અથવા વિદ્યમાન કર્મના અર્થમાં રૂઢ છે.^૩ કેવળીના ચાર ભવોપગ્રાહી કર્મો—વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય—બાકી રહે છે. જીવનના અંતિમ સમયમાં તેમને ક્ષીણ કરીને તે મુક્ત થઈ જાય છે.

શાન્ત્યાચાર્યે આનો મુખ્ય અર્થ સત્કર્મ અને વિકલ્પમાં અંશનો અર્થ ‘ભાગ’ કર્યો છે.^૪ નેમિચન્દ્રે પણ અંશનો આ જ અર્થ કર્યો છે.^૫ તેમના પ્રમાણે ‘ધુતકર્મસં’નો અર્થ થશે—જે સર્વ કર્મોના ભાગનું અપનયન કરી ચૂક્યો હોય.

-
૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૮ : કેવલામ્—અકલંકાં બોધિ—
જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિલક્ષણામ્ ।
  ૨. સુખબોધા, પત્ર ૭૮ ।
  ૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૮૮ : કર્મસંસિત્તિ—કાર્મગ્રન્થિકપરિભાષયા
સત્કર્મ..... ।
  ૪. એજન, પત્ર ૧૮૮ : કર્મણો અંશાઃ—ભાગાઃ ।
  ૫. સુખબોધા, પત્ર ૭૮ ।

चउत्थं अज्झयणं

असंखयं

यतुर्थ अध्ययन

असंस्कृत

આમુખ

આ અધ્યયનનું નામ નિર્યુક્તિ અનુસાર ‘પ્રમાદાપ્રમાદ’^૧ અને સમવાયાંગ અનુસાર ‘અસંસ્કૃત’ (પ્રા. અસંખ્ય) છે.^૨ નિર્યુક્તિકારે કરેલું નામકરણ અધ્યયનમાં વર્ણવેલા વિષયના આધારે છે અને સમવાયાંગનું નામકરણ આદાનપદ (પ્રથમપદ)ના આધારે છે. આનું સમર્થન અનુયોગદ્વાર વડે પણ થાય છે.^૩

‘જીવન અસંસ્કૃત છે—તેનું સંધાન કરી શકાતું નથી, એટલા માટે વ્યક્તિએ પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહિ’—આ જ આ અધ્યયનનું પ્રતિપાદ છે. જે વ્યક્તિઓનો જીવન પ્રત્યે આવો દૃષ્ટિકોણ નથી, તેઓ બીજી મિથ્યા ધારણાઓમાં ફસાઈને મિથ્યાભિનિવેશને આશ્રય આપે છે. સૂત્રકાર જીવન તરફ જાગરુક રહેવાની બળવાન પ્રેરણા આપતાં તથ્યોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને મિથ્યા માન્યતાઓનું ખંડન કરે છે. તે મિથ્યા માન્યતાઓ આ છે—

૧. એમ માનવામાં આવતું હતું કે ધર્મ ઘડપણમાં કરવો જોઈએ, પહેલાં નહિ.

ભગવાને કહ્યું—“ધર્મ કરવા માટે બધો સમય યોગ્ય છે, ઘડપણમાં કોઈ રક્ષણકર્તા નથી.” (શ્લો. ૧)

૨. ભારતીય જીવનની પરિપૂર્ણ કલ્પનામાં ચાર પુરુષાર્થ માનવામાં આવ્યા છે—કામ, અર્થ, ધર્મ અને મોક્ષ. અર્થ યેનકેન પ્રકારેણ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા આપવામાં આવતી હતી. લોકો ધનને જ રક્ષણકર્તા માનતા હતા.

ભગવાને કહ્યું—“જે વ્યક્તિ અયોગ્ય સાધનો દ્વારા ધનોપાર્જન કરે છે, તેઓ ધનને છોડીને નરકમાં જાય છે. અહીં કે પરભવમાં ધન કોઈનું રક્ષણકર્તા બની શકતું નથી. ધનનો વ્યામોહ વ્યક્તિને યોગ્ય માર્ગ પર જવા દેતો નથી.” (શ્લો. ૨, ૫)

૩. કેટલાય લોકો એમ માનતા હતા કે કરેલાં કર્મોનું ફળ પરભવમાં જ મળે છે. કેટલાક માનતા હતા કે કર્મોનું કોઈ ફળ છે જ નહિ.

ભગવાને કહ્યું—“કરેલાં કર્મોને ભોગવ્યા વિના છૂટકારો નથી મળતો. કર્મોનું ફળ આ જન્મમાં પણ મળે છે અને પરજન્મમાં પણ.” (શ્લો. ૩)

૪. એવી માન્યતા હતી કે એક વ્યક્તિ ઘણાં લોકો માટે કોઈ કર્મ કરે છે તો તેનું પરિણામ તે બધા ભોગવે છે.

ભગવાને કહ્યું—“સંસારી પ્રાણી પોતાના બાંધવો માટે જે સાધારણ કર્મ કરે છે, તે કર્મના ફળ-ભોગ વખતે તે બાંધવો બાંધવપણું દેખાડતા નથી, તેના ફળમાં ભાગ પડાવતા નથી.” (શ્લો. ૪)

૫. એમ માનવામાં આવતું હતું કે સાધના માટે સમૂહ વિઘ્નરૂપ છે. વ્યક્તિએ એકાંતમાં સાધના કરવી જોઈએ.

ભગવાને કહ્યું—“જે સ્વતંત્ર વૃત્તિનો ત્યાગ કરી ગુરુના આશ્રયમાં સાધના કરે છે, તે મોક્ષ પામે છે.” (શ્લો. ૮)

૬. લોકો કહેતા કે જો છન્દના વિરોધથી મુક્તિ મળે છે તો તે તો અંત સમયે પણ કરી શકાય છે.

ભગવાને કહ્યું—“ધર્મ પછીથી કરીશું—આવું ક્યન શાશ્વતવાદીઓ કરી શકે છે. જે પોતાની જાતને અમર માને છે, તેમનું આવું ક્યન હોઈ શકે છે, પરંતુ જે જીવનને ક્ષણ-ભંગુર માને છે, તેઓ કાલની પ્રતીક્ષા કેવી રીતે કરશે ભલા? તેઓ કાલ પર વિશ્વાસ કેવી રીતે કરશે? ધર્મની ઉપાસના માટે સમયનું વિભાજન અવાંછનીય છે. વ્યક્તિએ પ્રતિપણ અપ્રમત્ત રહેવું જોઈએ.” (શ્લો. ૯-૧૦)

આ રીતે આ અધ્યયન જીવન પ્રત્યે એક સાચો દૃષ્ટિકોણ પ્રસ્તુત કરે છે અને મિથ્યા માન્યતાઓનું નિરસન કરે છે.

૧. ઉત્તગ્રાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૮૧ : પંચવિહો અ પમાઓ ઇહમજ્ઞાયણંમિ અપ્પમાઓ ચ ।

વણિણાજ્જ ડ જમ્હા તેણ પમાયપ્પમાયંતિ ॥

૨. સમવાઓ, સમવાય ૩૬ :

છત્તીસં ઉત્તરજ્ઞાયણા પ૦ તં૦—વિણયસુયં.....અસંખ્યં... ।

૩. અણુઓગદારાઈ, સૂત્ર ૩૨૨ ।

ચતુર્થ અજ્ઞયણ : ચતુર્થ અધ્યયન અસંખ્ય : અસંસ્કૃત

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. અસંખ્યં જીવિયં મા પમાય જરોવણીયસ્સ હુ નત્થિ તાણં । એવં વિયાણાહિ જણે પમત્તે કણ્ણ વિહિંસા અજયા ગહિંતિ ॥	અસંસ્કૃતં જીવિતં મા પ્રમાદીઃ જરોપનીતસ્ય ચ્ચલુ નાસ્તિ ત્રાણમ્ । એવં વિજાનીહિ જનાઃ પ્રમત્તાઃ કત્રુ વિહિંસા અયતા પ્રહીષ્યન્તિ ॥	૧. જીવન સાંધી શકાતું નથી ^૧ , એટલા માટે પ્રમાદ ન કરો. ^૨ ઘડપણ આવતાં ^૩ કોઈનું શરણ હોતું નથી. પ્રમાદી, હિંસક અને અપ્રતી મનુષ્ય કોનું શરણ લેશે—એ વિચાર કરો.
૨. જે પાપકર્મ્મેહિ ધર્ણં મણૂસા સમાચરંતી અમહં ગહાય । પહાય તે પાસપયટ્ટિએ નરે વેરાણુબદ્ધા નરયં ઉવેંતિ ॥	યે પાપકર્મ્મભિઃ ધર્મં મનુષ્યાઃ સમાદદતે અમર્તિં ગૃહીત્વા । પ્રહાય તે પાશપ્રવર્તિતાઃ નરાઃ વૈરાગ્યુબદ્ધા નરકમુપયન્તિ ॥	૨. જે મનુષ્યો કુબુદ્ધિને અનુસરી પાપકારી પ્રવૃત્તિઓ વડે ^૪ ધનનું ઉપાર્જન કરે છે તેવા મૂર્ખના પાશથી ^૫ પ્રવર્તિત વેર વડે બંધાયેલા માણસો ^૬ ધનને છોડીને નરકમાં જાય છે.
૩. તેણે જહા સંધિમુહે ગહીએ સકમ્મુણા કિચ્ચઇ પાવકારી । એવં પયા પેચ્ચ ઇહં ચ લોએ કણ્ણ કમ્માણ ન મોક્કલ અત્થિ ॥	સ્તેનો યથા સન્ધિમુખે ગૃહીતઃ સ્વકર્મ્મણા કૃત્યતે પાપકારી । એવં પ્રજા પ્રેત્યેહ ચ લોકે કૃતાનાં કર્મણાં ન મોક્ષોઽસ્તિ ॥	૩. જેવી રીતે આતર પાડતાં ^૭ પકડાઈ ગયેલો પાપી ચોર પોતાના કર્મોથી જ કપાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આ લોક અને પરલોકમાં પ્રાણી પોતાના કરેલાં કર્મોથી જ કપાઈ જાય છે—દંડાય છે. કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવ્યા વિના છૂટકારો થતો નથી.
૪. સંસારમાવત્ત પરસ્સ અટ્ટા સાહારણં જં ચ કરેઢ કમ્મં । કમ્મસ્સ તે તસ્સ ઉ વેયકાલે ન બંધવા બંધવયં ઉવેંતિ ॥	સંસારમાવત્તઃ પરસ્યાર્થાત્ સાધારણં યચ્ચ કરોતિ કર્મ । કર્મણસ્તે તસ્ય તુ વેદકાલે ન બાન્ધવા બાન્ધવતામુપયન્તિ ॥	૪. સંસારી પ્રાણી પોતાના બાંધવો માટે જે સાધારણ કર્મ (આનું ફળ મને પણ મળે અને તેમને પણ—એવું કર્મ) કરે છે, તે કર્મનું ફળ ભોગવતી વેળાએ બાંધવો બંધુતા દેખાડતાં નથી—તેના ફળમાંથી ભાગ પડાવતા નથી.
૫. વિત્તેણ તાણં ન લભે પમત્તે ઇમંમિ લોઢ અદુવા પરત્થા । દીવળ્ણાટ્ટે વ અણંતમોહે નેયાઉયં દટ્ટમદટ્ટમેવ ॥	વિત્તેન ત્રાણં ન લભતે પ્રમત્તઃ અસ્મિન્લોકે અથવા પરત્ર । પ્રણટ્ટદીપ ઇવ અનન્તમોહઃ નૈર્માતૃકં દૃષ્ટ્વાઽદૃષ્ટ્વૈવ ॥	૫. પ્રમત્ત (ધનમાં મૂર્છિત) મનુષ્ય આ લોકમાં કે પરલોકમાં ધનથી રક્ષણ મેળવી શકતો નથી. ^૮ અંધારી ગુફામાં જેનો દીવો બૂઝાઈ ગયો હોય ^૯ તેની માફક, અનંત મોહવાળો પ્રાણી પાર પાડવાડનાર માર્ગને જોવા છતાં જોતો નથી. ^{૧૦}
૬. સુત્તેસુ યાવી પઠિવુદ્ધજીવી ન વીસસે પંડિએ આસુપ્પન્ને । ઘોગ મુહુત્તા અબલં સરીરં ભારંડપક્કી વ ચરપ્પમત્તો ॥	સુત્તેસુ ચાપિ પ્રતિવુદ્ધજીવી ન વિશ્વસ્યાત્ પંડિત આશુપ્પન્નઃ । ઘોશ મુહૂર્તા અવલં શરીરં ભારણ્ડપક્ષીવ ચરાપ્રમત્તઃ ॥	૬. આશુપ્રજા પંડિત સૂતેલા માણસોની વચ્ચે ^{૧૧} પણ જાગૃત રહે. ^{૧૨} પ્રમાદમાં વિશ્વાસ ન કરે. કાળ ઘણો ધોર (કૂર) હોય છે. ^{૧૩} શરીર દુર્બળ છે. એટલા માટે ભારંડ પક્ષી ^{૧૪} ની જેમ અપ્રમત્ત થઈને વિચરણ કરે.

૭. ચરે પયાઈં પરિસંકમાણો
જં કિંચિ પાસંં ઇહ મળ્લમાણો ।
લાભંતરે જીવિય બૂહડત્તા
પચ્છા પરિત્રાય મલાવધંસી ॥

ચરેત્પદાનિ પરિશુદ્ધમાનઃ
યત્કિંચિત્પાશમિહ મન્યમાનઃ ।
લાભાન્તરે જીવિતં બૂંહયિતા
પશ્ચાત્પરિત્રાય મલાવધંસી ॥

૭. પગલે-પગલે દોપોનો ભય રાખતો, નાનકડા દોપને પણ^{૧૫} પાશ માનતો માનતો ચાલે. નવા-નવા ગુણોની ઉપલબ્ધિ થાય, ત્યાં સુધી જીવનને પોષે.^{૧૬} જ્યારે તેમ ન થાય ત્યારે વિચાર-વિમર્શપૂર્વક^{૧૭} આ શરીરનો ધ્વંસ^{૧૮} કરી નાખે.^{૧૯}

૮. છંદં નિરોદ્ધેણ ઉવેડ મોક્ષં
આસે જહા સિલ્લિયવમ્મધારી ।
પુવ્વાઈં વાસાઈં ચરપ્પમત્તો
તમ્હા મુણીં ચિલ્લિયમુવેડ મોક્ષં ॥

છન્દનિરોધેનોપૈતિ મોક્ષં
અશ્વો યથા શિક્ષિતવર્મધારી ।
પૂર્વાણિ વર્ષાણિ ચરતિ અપ્રમત્તઃ
તસ્માન્મુનિઃ ક્ષિપ્રમુપૈતિ મોક્ષમ્ ॥

૮. શિક્ષિત (શિક્ષકને અધીન રહેલો) અને તનુત્રાણધારી અશ્વ^{૨૦} જેવી રીતે યુદ્ધનો પાર પામી જાય છે, તેવી જ રીતે સ્વચ્છંદતાનો નિરોધ કરનાર મુનિ સંસારનો પાર પામી જાય છે. પૂર્વ જીવનમાં^{૨૧} જે અપ્રમત્ત બની વિચરણ કરે છે, તે તેવા અપ્રમત્ત-વિહાર વડે તરત જ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

૯. સ પુવ્વમેવં ન લભેજ્જ પચ્છા
એસોવમા સાસયવાડયાણં ।
વિસીયઈં સિલ્લિલે આઁયમિ
કાલોવળીં સરોસ્સ મ્હે ॥

સ પૂર્વમેવ ન લભેત પશ્ચાત્
એષોપમા શાશ્વતવાદિકાનામ્ ।
વિષીદતિ શિથિલે આયુષિ
કાલોપનીતે શરીરસ્ય મ્હે ॥

૯. જે પૂર્વ જીવનમાં^{૨૨} અપ્રમત્ત નથી હોતો, તે પાછળના જીવનમાં પણ અપ્રમત્ત બની શકતો નથી. ^{૨૩}“પાછલા જીવનમાં અપ્રમત્ત થઈ જઈશું”-એવું નિશ્ચય-વચન શાશ્વતવાદીઓ માટે જ^{૨૪} ઉચિત હોઈ શકે. પૂર્વ જીવનમાં પ્રમત્ત રહેનાર આયુષ્ય શિથિલ થતાં, મૃત્યુ વડે શરીરભેદની^{૨૫} કાણો ઉપસ્થિત થતાં વિષાદમાં પડી જાય છે.

૧૦. ચિલ્લિયં ન સક્કેડ વિવેગમેઁ
તમ્હા સમુદ્ધાય પહાય કામે ।
સમિચ્છ લોયં સમયા મહેસી
અપ્પાણરક્ષીં ચરમપ્પમત્તો ॥

ક્ષિપ્રં ન શક્નોતિ વિવેકમેતું
તસ્માત્સમુત્થાય પ્રહાય કામાન્ ।
સમેત્ય લોકં સમતયા મહૈષી ।
આત્મરક્ષી ચરતિ અપ્રમત્તઃ ॥

૧૦. કોઈ પણ મનુષ્ય તત્કાળ વિવેક પામી^{૨૬} શકતો નથી. એટલા માટે હે મોક્ષની એકાગ્ર કરનાર^{૨૭} મહર્ષિ ! તું ઉત્થિત બન-“જીવનના અંતિમ ભાગમાં અપ્રમત્ત બનીશું”-એવી આજ્ઞાને ત્યજ દે. કામ-ભોગો છોડી દે. લોકને સારી રીતે જાણી લે. સમભાવમાં રમણ કર તથા આત્મ-રક્ષક અને અપ્રમત્ત બની વિચરણ કર.^{૨૮}

૧૧. મુહું મુહું મોહગુણે જયંતં
અળેગરૂવા સમણં ચરંતં ।
ફાસા ફુસંતી અસમંજસં ચ
ન તેસુ મિલ્લુ મળસા પઝસે ॥

મુહુર્મુહુર્મોહગુણાન્ જયન્તં
અનેકરૂપાઃ શ્રમણં ચરન્તમ્ ।
સ્પર્શાઃ સ્પૃશન્ત્યસમજ્જસં ચ
ન તેષુ મિશ્કુર્મનસા પ્રદિવ્ષ્યાત્ ॥

૧૧. વારંવાર મોહગુણો^{૨૯} પર વિજય પામવાનો પ્રયત્ન કરનાર ઉગ્રવિહારી શ્રમણને અનેક પ્રકારના પ્રતિકૂળ^{૩૦} સ્પર્શો પીડા કરે છે,^{૩૧} અસંતુલન પેદા કરે છે, પરંતુ તે તેમના પ્રત્યે મનમાં પણ પ્રદેષ ન કરે.

૧૨. મંદા ય ફાસા બહુલોહ્ણિજ્જા
તહપ્પગારેસુ મળં ન કુજ્જા ।
રક્ષેજ્જ કોહં વિણાજ્જ માણં
માયં ન સેવે પયહેજ્જ લોહં ॥

મન્દાઃ સ્પર્શાં બહુલોભનીયાઃ
તથાપ્રકારેષુ મનો ન કુર્યાત્ ।
રક્ષેત્ ક્રોધં વિનયેદ માનં
માયાં ન સેવેત પ્રજહ્યાલ્લોભમ્ ॥

૧૨. કોમળ-અનુકૂળ સ્પર્શ^{૩૨} અતિ લોભામણા હોય છે. તેવા સ્પર્શોમાં મનને ન જોડે. કોપનું નિવારણ કરે.^{૩૩} માનને દૂર કરે. માયાનું સેવન ન કરે. લોભનો ત્યાગ કરે.

૧૩. જે સંખ્યા તુચ્છ પરપ્પવાઈ
તે પિજ્જદોસાણુગયા પરજ્ઞા ।
एए अहम्मे त्ति दुगुंछमाणो
કંચે ગુણે જાવ સરીરખેઓ ॥

—ત્તિ બેમિ ।

ये संस्कृताः तुच्छाः परप्रवादिनः
ते प्रेयोदोषानुगताः पराधीनाः ।
एते अधर्माः इति जुगुप्समानः
काङ्क्षेद् गुणान् यावच्छरीरभेदः ॥

—इति ब्रवीमि

૧૩. જે અન્યતીર્થિક લોકો “જીવન સાંધી શકાય છે”^{૩૩}—
એવું કહે છે તેઓ અશિક્ષિત છે, ^{૩૪} પ્રેય અને દેષમાં
ફસાયેલા છે, પરતંત્ર છે. ^{૩૫} “તેઓ ધર્મ-રહિત છે” —
આવું વિચારી તેમનાથી દૂર રહે. ^{૩૬} અંતિમ શ્વાસ સુધી^{૩૭}
(સમ્યક્-દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે) ગુણોની
આરાધના કરે.

—એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૪ : અસંસ્કૃત

૧. સાંધી નથી શકાતું (અસંખયં)

જેનો સંસ્કાર કરી શકાય, જેને સાંધી શકાય, વધારી શકાય, તેને સંસ્કૃત કહેવાય છે. જીવન અસંસ્કૃત હોય છે—ન તો તેને સાંધી શકાય છે કે ન વધારી શકાય છે. આ જીવનનું સત્ય છે. નેમિચન્દ્રે અહીં એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે^૧—

‘વાસાઈં દો વ તિન્નિ વ, વાહિજ્જઈ જરઘરં પિ સીઢેવિ ।

સા કા વિ નત્થિ નીઈ, સીઢિજ્જઈ જીવિયં જીએ ॥’

ભાંગેલા-તૂટેલા ઘરની મરામત કરી તેમાં બે-ચાર વર્ષ રહી પણ શકાય છે. પરંતુ એવું કોઈ સાધન નથી કે જેના વડે તૂટેલા જીવનને સાંધી શકાય.

૨. પ્રમાદ ન કરો (મા યમાયણ)

આનો અર્થ છે—જીવન અસંસ્કૃત (સાંધી ન શકાય તેવું) અને આયુષ્ય અલ્પ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકની રચનામાં ‘મપ્પમાડયં’માં લિપિ-વિપર્યયના કારણે ‘મા યમાયણ’ બન્યું છે કે ‘મા યમાયણ’ જ મૂળ પાઠ છે, તે વિચારણીય છે. પ્રકરણની દૃષ્ટિએ ‘મપ્પમાડયં’ પાઠ અધિક પ્રાસંગિક છે.

૩. ઘડપણ આવતાં (જરોવણીયસ્સ)

જે વ્યક્તિ એમ વિચારે છે કે ધર્મ તો ઘડપણમાં કરી લઈશું, તેઓ ભ્રમણામાં જીવે છે. તેમણે વિચારવું જોઈએ^૨—

‘જયા ય રૂવલાવણ્ણં, મોહગ્ગં ચ વિણાસણ ।

જરા વિઢંબણ દેહં, તયા કો સરણં ભવે ? ॥’

‘ઘડપણ રૂપ, લાવણ્ય અને સૌભાગ્યને નષ્ટ કરી દે છે. તે શરીરની વિઢંબના કરે છે. ત્યારે તે શરણારૂપ કેવી રીતે ઘઈ શકે બલા ?’

‘રસાયણં નિસેવંતિ, મંસં મજ્જરસં તહા ।

ભુંજંતિ સરસાહારં, જરા તહવિ ન નસ્સણ ॥’

લોકો રસાયણોનું સેવન કરે છે; મદ્ય, માંસ, રસ, સરસ આહાર વગેરે ખાય-પીવે છે, છતાં પણ ઘડપણ આવતું રોકાતું નથી.

૪. પાપકારી પ્રવૃત્તિઓથી (પાવકમ્મેહિ)

ચૂર્ણિમાં પાપ-કર્મનો અર્થ—હિંસા, અનૃત, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ વગેરે કર્મો—કર્યો છે.^૩ શાન્ત્યાચાર્યે તેનો અર્થ

૧. સુધબોધા, પત્ર ૭૮ ।

૨. એજન, પત્ર ૭૯ ।

૩. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૦ : પાતયતે તમિતિ પાપં, ક્રિયત્ત્વમિતિ કર્મં, કર્મ્માણિ હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહાદીનિ ।

‘પાપનાં ઉપાદાન-ભૂત અનુદાન’ અને નેમિચન્દ્રે ‘કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરે અનુદાન’ કહ્યો છે.’

૫. મૂર્છાના પાશથી (પાસ)

યૂર્ષિ અને બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘પાસ’નો મુખ્ય અર્થ—‘પશ્ય’—‘જો’ કહ્યો છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં તેનો વૈકલ્પિક અર્થ ‘પાશ’ પણ આપ્યો છે. નેમિચન્દ્રે આને ‘પાશ’ શબ્દ માન્યો છે. તેમણે બે પ્રાચીન શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે—

વારી ગયાણ જાલં તિમીણ હરિણાણ વગ્ગુરા ચેવ ।

પાસા ય સઝણયાણં, ણરાણ વંધત્થમિત્થીઓ ॥ ૧ ॥

ઊવયમાણા અક્ખલિય-પરક્કમા પંડિયા કર્ક જે ય ।

મહિલાહિં અંગુલીએ, નચ્ચાવિજ્જંતિ તે વિ નરા ॥ ૨ ॥

હાથી માટે વારિ-સાંકળ, માછલીઓ માટે જાળ, હરણો માટે ફાંસડો અને પક્ષીઓ માટે પાશ જેવાં બંધનો છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યો માટે સ્ત્રીઓ બંધન છે. ઉત્તર અને અસ્પૃશ્ય પરાક્રમવાળા પંડિતો અને ધર્મીઓ પણ મહિલાઓની આંગળીના ઈશારે નાથે છે.

૬. વેરથી બંધાયેલા વ્યક્તિ (વૈરાણુબ્ધા)

‘વૈરે વજ્જે ય કમ્મે ય’—આ વચન પ્રમાણે ‘વૈર’ના બે અર્થ થાય છે—વજ અને કર્મ. અહીં તેનો અર્થ કર્મ એવો થાય છે. શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર ‘વૈરાણુબ્ધ’નો અર્થ ‘કર્મ વડે બદ્ધ’ અને નેમિચન્દ્ર અનુસાર ‘પાપ વડે બદ્ધ’ એવો થાય છે.

૭. ખાતર પાડતાં (સંધિમુદ્ધે)

આનો શાબ્દિક અર્થ છે—ખાતર પાડેલી જગ્યાએ. યૂર્ષિકાર અને ટીકાકારોએ અનેક પ્રકારનાં ખાતર પ્રતાવ્યાં છે—કલશાકૃતિ, નંદાવર્તાકૃતિ, પત્રાકૃતિ, પુરુષાકૃતિ વગેરે વગેરે.’

શુદ્ધક વિરચિત સંસ્કૃત નાટક ‘મૃચ્છકટિક’ (૩૧૩)માં સાત પ્રકારનાં ખાતર દર્શાવવામાં આવ્યા છે— પદ્મ (કમળ)ના આકારનું, સૂર્યના આકારનું, અર્ધચન્દ્રના આકારનું, જલકુંડના આકારનું, સ્વસ્તિકાના આકારનું, ઘડા (પૂર્ણકુંભ)ના આકારનું અને આયતાકાર : પદમ્ વ્યાકોશં ભાસ્કરં બાલચન્દ્રં, વાષી વિસ્તીર્ણં સ્વસ્તિકં પૂર્ણકુમ્ભમ્ ॥

આ પ્રસંગે યૂર્ષિ (પૃ. ૧૧૦, ૧૧૧), બૃહદ્વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૭, ૨૦૮) અને સુખબોધા (પત્ર ૮૧, ૮૨)માં બે કથાઓનો ઉલ્લેખ છે.

બંને કથાઓ આ પ્રમાણે છે—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૦૬ : ‘પાપકર્મભિઃ’ इति पाप्मोपादानहेतु-
भिरनुष्ठानैઃ ।
૨. સુખબોધા, પત્ર ૮૦ : ‘પાપકર્મભિઃ’ કૃષિવાજિણ્યાદિભિઃ
અનુષ્ઠાનૈઃ ।
૩. (ક) ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૧૦ : પસ્સતિ શ્રોતૃસમંત્રણમ્ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૦૬ : ‘પશ્ય’ અવલોકય...યદિ વા પાણા
ઇવ પાણા ।
૪. સુખબોધા, પત્ર ૮૦ : પાણા ઇવ પાણાઃ ।
૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૦૬ : વૈરં-કર્મ્મ...તેન અનુબન્ધાઃ--
સતતમનુગતાઃ ।

૬. સુખબોધા, પત્ર ૮૦ : વૈરાણુબ્ધાઃ—પાપેન સતતમનુગતાઃ ।
૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૦૭ : સંધિઃ—ક્ષત્રં તસ્ય મુખમિવ મુખં—દ્વારં
તસ્મિન્ ।
૮. (ક) ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૧૧ : ચત્તાણિ ય અપોગાગાગણિ
કલસાગિતિ-ષંદિયાવત્ત-સંદ્ધિતં (તાણિ) પયુમામિ
(સુમાણિ) તિ પુસિસાકિતિ વા ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૦૭ ।
(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૮૧ ।

૧. એક નગરમાં એક કુશળ ચોર રહેતો હતો. તે વિવિધ પ્રકારનાં ખાતર પાડવામાં નિપુણ હતો. એકવાર તે એક અભેદ્ય ઘરમાં કપિશીર્ષક (કાંગરાવાળું) બાંકોરું પાડી રહ્યો હતો. એટલામાં જ ઘરનો માલિક જાગી ગયો. તે ખાતર તરફ જોવા લાગ્યો. ચોરે બાંકોરું કોતરવાનું પૂરું થતાં જ તેમાં પોતાના બંને પગ નાખ્યા. ઘરનો માલિક સાવચેત હતો. તેણે ચોરના બંને પગ બળપૂર્વક પકડી લીધા. ચોરે બહાર ઊભેલા પોતાના સાથી ચોરને કહ્યું—અંદરથી મારા પગ કોઈએ પકડી લીધા છે. તું જોર કરી મને બહાર ખેંચી લે. સાથી ચોરે તેમ કરવાનું શરૂ કર્યું. અંદર અને બહાર બંને બાજુથી પેલાની ખેંચતાણ થવા લાગી. તે ખાતરના બાંકોરાંના કાંગરા તીક્ષ્ણ હતા. વારંવાર ખેંચાવાથી ચોરનું શરીર લોહીલુહાણ થઈ ગયું. કોઈએ તેને છોડ્યો નહિ. તે વિલાપ કરતો મરી ગયો.

૨. એક ચોર ઘરની પછવાડે ખાતર પાડી એક ધનાઢ્ય વ્યક્તિના ઘરમાં ઘૂસ્યો. ઘરના બધા સભ્યો નિદ્રાધીન હતા. તેણે મનફાવતું ધન ચોરી લીધું અને તે જ ખાતરના બાંકોરાંમાંથી બહાર નીકળી ઘરે પહોંચી ગયો. રાત વીતી. સવાર થયું. તે સ્નાન કરી નવાં કપડાં પહેરી પેલા ઘરની નજીક યાજર થઈ ગયો. તે જાણવા માગતો હતો કે લોકો તેના ખાતર વિષયમાં શું બોલે છે? તેઓ તેને (ચોરને) ઓળખી શકે છે કે નહિ? જો ઓળખી ના શકે તો પોતે ફરી-ફરી ચોરી કરશે. તે ખાતરના સ્થાન પર આવ્યો. ત્યાં ભીડ એકઠી થઈ હતી. બધાં ખાતર પાડનારાની નિપુણતા માટે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા. તેઓ બોલવા લાગ્યા—અરે ! આ ઘર પર ચડવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. ચોર આના પર ચડ્યો કેવી રીતે? તેણે પાછળની દીવાલ ઉપર ખાતર પાડ્યું કેવી રીતે? અહો ! આટલા નાનકડાં બાંકોરાંમાંથી તે અંદર ગયો કેવી રીતે અને ધનની પોટલી સાથે ફરી પાછો આ નાનકડાં બાંકોરાંમાંથી નીકળ્યો કેવી રીતે? ચોર સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે પોતાની કમર અને પેટ તરફ જોયું. પછી પેલા નાનકડાં બાંકોરાં તરફ જોયું. બે ગુમચરો ત્યાં ઊભા હતા તેઓ તેની બધી ગતિવિધિ પર ધ્યાન રાખી રહ્યા હતા. તેઓ તત્કાળ પહોંચ્યા અને તેને પકડીને રાજા પાસે લઈ ગયા. તેણે ચોરીની વાત સ્વીકારી લીધી. રાજાએ તેને શિક્ષા કરી કારાવાસમાં પૂરી દીધી.

પ્રસ્તુત કથામાં ચોર પોતે પાડેલ ખાતરના બાંકોરાંની પ્રગંસા સાંભળી હર્ષાતિરેકથી સંયમ ન રાખવાને કારણે પકડાઈ જાય છે. આ કથાની તુલના ‘મૃચ્છકટિક’ (૩૧૩)માં આવતી કથા સાથે કરી શકાય છે. તેમાં ચારુદત્તની વિશાળ હવેલીની દીવાલ પાસે ઊભો રહેલો નિષ્પ્રાત ચોર શર્વિલક વિચારી રહ્યો છે—“તરુલતા વડે આચ્છાદિત આ ભીંતમાં ખાતર કેવી રીતે પાડવું? ખાતર જોઈને લોક આશ્ચર્યચકિત થઈ તેની પ્રગંસા ન કરે તો મારી ખાતર પાડવાની કઠાની વિશેષતા શું?”

૮. (વિત્તેણ તાળં ન લભે પમત્તે)

વ્યક્તિ ધન કમાય છે, પણ તે તેના માટે રક્ષણકર્તા નથી બનતું. ધન સુખ-સગવડ આપી શકે છે, પણ શરણ નહિ. વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં એક કથા છે—

ઈન્દ્રમહ ઉત્સવનું આયોજન થયું હતું. રાજાએ પોતાના નગરમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે આજે નગરમાં બધા પુરુષો ગામબહાર ઉદ્યાનમાં એકઠા થાય. કોઈપણ પુરુષ નગરની અંદર ન રહે. જો કોઈ રહેશે તો તેને મૃત્યુદંડ આપવામાં આવશે. બધા પુરુષો નગરબહાર એકઠા થઈ ગયા. રાજપુરોહિતનો પુત્ર એક વેશ્યાના ઘરમાં જઈ છુપાયો. રાજ્ય કર્મચારીઓને ખબર પડી એટલે તેઓ તેને વેશ્યાના ઘરેથી પકડી લઈ ગયા. તે રાજપુરુષો સાથે વિવાદ કરવા લાગ્યો. તેઓ તેને રાજા સમક્ષ લઈ ગયા. રાજાજાની અવજાના અપરાધ માટે રાજાએ તેને મૃત્યુદંડ આપ્યો. પુરોહિત રાજા સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ બોલ્યો—હે રાજન ! હું મારું સર્વસ્વ આપને આપી દઉં. આપ મારા આ એકના એક પુત્રને છોડી દો. રાજાએ તેની વાત માની નહિ અને પુરોહિતપુત્રને શૂળી ઉપર ચડાવી દીધો.^૧

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧ ।

જે ધન આ લોકમાં પણ રક્ષણ કરી શકતું નથી, તે પરલોકમાં રક્ષણરૂપ કેવી રીતે અનશે ?

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે વિત્ત-ધનના પરિણામોની ચર્ચા કરતાં એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

‘મોહાયયણં મયકામવદ્ધણો જગિયચિત્તસંતાવો ।

આરંભકલહહેઝ, દુઃખઘ્વાણ પરિગ્રહો મૂલં ॥

પરિગ્રહ મોહનું નિવાસસ્થાન, અહંકાર અને કામવાસનાને વધારનાર, ચિત્તમાં સંતાપ પેદા કરનાર, હિંસા અને કલહનું કારણ તથા દુઃખોનું મૂળ છે.

૯. અંધારી ગુફામાં જેનો દીપક બુઝાઈ ગયો હોય (દીવપ્પણદ્વે)

નિર્ધુક્તિકારે પ્રાકૃત અનુસાર ‘દીવ’ શબ્દના બે અર્થ કર્યા છે—‘આશ્વાસ-દીપ’ અને ‘પ્રકાશ-દીપ’. જેનાથી સમુદ્રમાં ડૂબતાં મનુષ્યોને આશ્વાસન મળે છે તેને ‘આશ્વાસ-દીપ’ અને જે અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાવે છે તેને ‘પ્રકાશ-દીપ’ કહેવામાં આવે છે. આશ્વાસ-દીપના બે ભેદ છે—‘સંદીન’ અને ‘અસંદીન’. જે જળપ્લાવન વગેરેથી નાશ પામે છે તેને ‘સંદીન’ અને જે નાશ નથી પામતો તેને ‘અસંદીન’ કહે છે.^૧ યુર્હિકાર અનુસાર અસંદીન-દીપ વિસ્તીર્ણ અને ઊંચો હોય છે, જેમકે—કોંકણ દેશનો દીપ.^૨

પ્રકાશ-દીપના બે ભેદ છે—‘સંયોગિમ’ અને ‘અસંયોગિમ’. જે તેલ, વાટ વગેરેના સંયોગથી પ્રદીપ્ત થાય છે તે ‘સંયોગિમ’ કહેવાય છે અને સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરેના બિંબ ‘અસંયોગિમ’ કહેવાય છે.^૩

અહીં પ્રકાશ-દીપ અભિપ્રેત છે. કેટલાક ધાતુવાદીઓ ધાતુપ્રાપ્તિ માટે ભૂગર્ભમાં ગયા. દીપ, અગ્નિ અને ઈંધણ તેમની પાસે હતા. પ્રમાદવશ દીપ બુઝાઈ ગયો, અગ્નિ પણ બુઝાઈ ગયો. હવે તેઓ તેવા ગહન અંધકારમાં પહેલાં જે માર્ગ જોયો હતો તે માર્ગ જોઈ શક્યા નહિ. તેઓ અટવાઈ ગયા. એક જગ્યાએ મહાન વિષધર સર્પો હતા. તે ધાતુવાદીઓ તે જગ્યાએથી પસાર થયા. સાપો તેમને ડસ્યા. તેઓ ત્યાં જ એક ખાડામાં પડી ગયા અને તરત મરી ગયા.^૪

સરપેન્ટિયર શાન્ત્યાચાર્યના દીપ-પરક અર્થને ખોટો માને છે.^૫

પરંતુ શાન્ત્યાચાર્યે નિર્ધુક્તિકારના મતનું અનુસરણ કરીને ‘દીવ’ શબ્દના બે સંભાવિત અર્થની જાણકારી આપી છે. તેમાં પ્રસ્તુત અર્થ ‘પ્રકાશ-દીપ’ને જ માન્યો છે—અત્ર ચ પ્રકાશદીપેનાધિકૃતમ્ ।^૬

૧૦. (શ્લોક ૧-૫)

પ્રસ્તુત અધ્યયનના પ્રથમ પાંચ શ્લોકોમાં ભગવાન મહાવીરના અપરિગ્રહના દૃષ્ટિકોણની વ્યાખ્યા મળે છે. સંગ્રહની નિરર્થકતા બતાવવા માટે તેમણે પાંચ મહત્વપૂર્ણ સૂત્રો આપ્યાં. તે આ પ્રમાણે છે—

૧. જીવન સ્વલ્પ છે. તેને સાંધી શકાતું નથી, પછી આટલા નાનકડા જીવન માટે આટલો સંગ્રહ શા માટે ?
૨. અશુદ્ધ સાધનો વડે, પાપકારી પ્રવૃત્તિઓ વડે ધનનું ઉપાર્જન અથવા સંગ્રહ દુઃખ કે દુર્ગતિનો હેતુ છે.
૩. કૃતકર્મો વડે પ્રાણી છેદાય છે—દંડિત થાય છે. કરેલા કર્મોને ભોગવ્યા વિના છૂટકારો મળતો નથી.

૧. મુખબોધા, પત્ર ૮૩ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્ધુક્તિ, ગાથા ૨૦૬ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૪-૧૧૫ : જો પુણ સો વિચ્છિ-
ગાત્તપેણ ઝરિસત્તપેણ ચ જલેણ ણ છરેદ્જ્જતિ સો જીતિવત્થીણં
ત્રાણાય, અસંદીણો દીવો જહ કોંકણદીવો ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્ધુક્તિ, ગાથા ૨૦૭ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨, ૨૧૩ ।

૬. The Uttarādhyayana Sūtra, p. 295 : દીવપ્પણદ્વે
is a composition of which the two parts have a
wrong position one to the other : the word
ought to be પ્રણદીપઃ But S also thinks it possi-
ble to explain દીવો by દ્વીપ—I think that would
give a rather bad sense.

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ ।

૪. વ્યક્તિ કુટુંબ માટે કર્મો કરે છે, પરંતુ કર્મોના ફળ ભોગવતી વખતે કુટુંબીજનો તેમાં ભાગ પડાવતા નથી. તેણે એકલાએ જ ફળ ભોગવવાં પડે છે.

૫. ૫૦ રક્ષણ આપી શકતું નથી.

આ હેતુઓને સામે રાખી સંબ્રહ્મનો નિરર્થકતાની આકાંક્ષા કરી શકાય છે.

૧૧. (સુત્તેસુ)

‘સુત્તેસુ’—સુપ્ત શબ્દમાં તે બંનેનો સમાવેશ થાય છે, જે સૂતેલું હોય અને જે ધર્માચરણ માટે જાગૃત ન હોય.^૧

૧૨. જાગૃત રહે (પ્રતિબુદ્ધજીવી)

પ્રતિબુદ્ધ શબ્દમાં તે બેનો સમાવેશ થાય છે—‘જે ઉંઘમાં ન હોય અને જે ધર્માચરણ માટે જાગૃત હોય.’

પ્રતિબોધનો અર્થ છે—જાગરણ. તે બે પ્રકારનું છે—(૧) નિદ્રાનો અભાવ અને (૨) ધર્માચરણ અને સત્ય પ્રતિ જાગૃકતા. જેમની ચેતના દ્રવ્યદૃષ્ટિએ સઘન નિદ્રા દ્વારા અને ભાવદૃષ્ટિએ મૂર્છા દ્વારા પ્રસુપ્ત છે, તેમનો વિવેક જાગૃત થતો નથી. જે વ્યક્તિ બંને અવસ્થાઓમાં જાગે છે, તે પ્રતિબુદ્ધજીવી છે. તે સમગ્ર જીવન જાગરણનું જીવન જીવે છે.^૨

દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પ્રતિબુદ્ધજીવીની પરિભાષા મળે છે^૩—

(૧) જે મન, વચન અને ક્રિયાની દુષ્પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રણ રાખવા શક્તિમાન હોય છે.

(૨) જે ધૃતિમાન હોય છે.

(૩) જે સંયમી અને જિતેન્દ્રિય હોય છે.

ઉત્તરાધ્યયનની ચૂર્ણિ અનુસાર પ્રતિબુદ્ધજીવી તે છે જે કષાયો અને ઈન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને આગળ વધે છે.^૪

નિદ્રા—અજાગૃકતાના પ્રતિષેધ માટે વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં અગડદત્તનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. ચૂર્ણિમાં આ કથાનક અત્યન્ત સંક્ષિપ્તરૂપે છે.^૫ બૃહદ્વૃત્તિકારે આ કથાનક પ્રાકૃત ગદ્યમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે^૬ અને સુખબોધામાં આ કથાનક ૩૨૮ ગાથાઓમાં પદ્યબદ્ધ છે.^૭

કથાનો સાર-સંક્ષેપ

અગડદત્ત એક સારથિનો પુત્ર હતો. બાલ્યાવસ્થામાં જ તેને પિતાનો વિયોગ થયો. વયસ્ક બનતાં તે કૌશમ્બી નગરીમાં શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ગયો. ત્યાં તે એક નિપુણ શસ્ત્રાચાર્ય પાસે શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ બનીને પોતાની નિપુણતાનું પ્રદર્શન કરવા રાજસભામાં ગયો. રાજા અને બધા સભાસદો તેની કુશળતા પર મુગ્ધ બન્યા અને તેને નગરરક્ષાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી.

આખું જનપદ એક ચોરની હરકતોથી ત્રાહિમામ પોકારી રહ્યું હતું. રાજાએ નગરરક્ષક અગડદત્તને ચોરને પકડી લાવવાનું કામ સોંપ્યું. તે રાજકુળમાંથી ચોરને પકડવા માટે નીકળ્યો. તે એક ઉદ્યાનમાં એક સઘન વૃક્ષ નીચે આરામ માટે બેઠો અને

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૩ : સુત્રેષુ — દ્રવ્યતઃ શ્યાનેષુ ભાવતસ્તુ ધર્મ્ય પ્રત્યજાગ્રત્સુ ।

૨. એજન, પત્ર ૨૧૩ ।

૩. દશવૈકાલિક, ચૂલિકા ૨૧૪, ૧૫ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૧૬ : પ્રતિબુદ્ધજીવનશીલ :

પ્રતિબુદ્ધજીવી, ણ વિસ્સસેજ્જ કસાંધિદિણ્ણુ ।

૫. એજન, પૃષ્ઠ ૧૧૬ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૩-૨૧૬ ।

૭. સુખબોધા, પત્ર ૮૪-૧૪ ।

ચોરને પકડવાના ઉપાય વિચારવા લાગ્યો. એટલામાં જ એક પરિવ્રાજક તે જ વૃક્ષની છાયામાં આવીને બેઠો. અગડદત્તને તે વ્યક્તિ ચોર હોવાની શંકા થઈ. પરિવ્રાજક અને અગડદત્ત બંને પરસ્પર વાતચીત કરવા લાગ્યા. અગડદત્ત બોલ્યો— ભગવન્ ! હું અત્યન્ત દરિદ્ર છું. ખાવા-પીવાનાં પણ ફાંફાં છે. પરિવ્રાજકે કહ્યું—તું મારી સાથે રહે. હું તને આજીવિકા આપીશ. આમ તે પરિવ્રાજકની સાથે તેના પડછાયા માફક રહેવા લાગ્યો.

હકીકતમાં પરિવ્રાજક જ દુર્વર્ષ ચોર હતો. તે તે રાત્રીમાં અગડદત્ત સાથે એક ધનવાનના ઘરે ચોરી કરવા ગયો. અપાર ધનસંપત્તિ ચોરીને તે એક યક્ષમંદિરમાં પાંચ-સાત વ્યક્તિઓને લઈને આવ્યો. બધા તે ધનસંપત્તિ સાથે નગરની બહાર નીકળ્યા. પરિવ્રાજકે કહ્યું—હવે નગરના આ બાહ્ય ઉદ્યાનમાં આપણે બધા આરામ કરીએ, પછી આગળ વધીશું. બધા સૂઈ ગયા. અગડદત્ત અને પરિવ્રાજક પોતપોતાની જગ્યાએ સૂતા રહ્યા. બીજા બધા માણસો ગાઢ ઊંઘમાં ઘેરાઈ ગયા. અગડદત્ત પરિવ્રાજકની નજર બચાવીને એક વૃક્ષની પાછળ જઈ છુપાયો. આ બાજુ પરિવ્રાજક ઊઠ્યો. તેણે સૂતેલા બધા માણસો પર ભયંકર પ્રહાર કરી બધાને મારી નાખ્યા. અગડદત્તને તેની જગ્યાએ ન જોતાં તેની શોધમાં તે નીકળી પડ્યો. તેને એક વૃક્ષની આડમાં જોયો અને તેના પર પ્રહાર કરવા લપક્યો. અગડદત્ત સાવધાન હતો. તેણે ચોરના ખભા પર બળપૂર્વક પ્રહાર કર્યો. ચોર બેભાન થઈ ગયો. સહેજ ચેતન આવતાં તે બોલ્યો—‘વત્સ ! તું મારે ઘરે જઈ મારી આ તલવાર બતાવજે. ત્યાં રહેલી મારી બહેન તને પતિ રૂપે સ્વીકારશે.’ આટલું કહી તેણે પ્રાણ છોડી દીધા.

અગડદત્ત તેના ઘરે ગયો. તલવાર જોતાં જ ચોરની બહેન જાણી ગઈ કે આ મારા ભાઈનો હત્યારો છે. તેણે બદલો લેવા માટે તેને મારવાની યુક્તિ કરી. પણ અગડદત્ત સાવધાન હતો. તેણે પેલીની ચાલ સફળ થવા દીધી નહિ. તે તેને લઈને રાજગૃહમાં ગયો. રાજાએ ઘણાબધા ઈનામો આપી તેનું સન્માન કર્યું.

૧૩. કાળ ખૂબ જ ઘોર (કૂર) હોય છે (ઘોરા મુહૂર્તા)

આ શબ્દો વડે એવો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે કે પ્રાણીનું આયુષ્ય અલ્પ હોય છે અને મૃત્યુનો સમય અચોક્કસ હોય છે, ન જાણે તે ક્યારે આવી જાય અને પ્રાણીને ઉપાડી જાય.

અહીં ‘મુહૂર્ત’ શબ્દ વડે સમસ્ત કાળનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાણીનું આયુષ્ય પ્રતિપળ ક્ષીણ થતું જાય છે—આ અર્થમાં કાળ પ્રતિપળ જીવનનું અપહરણ કરે છે. એટલે તેને ઘોર—રૌદ્ર કહેવામાં આવેલ છે.^૧

૧૪. ભારંડ પક્ષી (ભારંડપક્ષી)

જૈન-સાહિત્યમાં ‘અપ્રમત્ત અવસ્થા’ દર્શાવવા માટે આ ઉપમાનો પ્રયોગ અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલ છે.

કલ્પસૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરને—‘ભારંડ પક્ષી ઇવ અપ્પમત્તે’—ભારંડ પક્ષીની માફક અપ્રમત્ત કહેવામાં આવ્યા છે. ચૂર્ણિ અને ટીકાઓ અનુસાર આ બે જીવો સંયુક્ત હોય છે. આ બંનેને ત્રણ પગ હોય છે. વચ્ચેનો પગ બંનેનો સામાન્ય હોય છે અને એક-એક પગ વ્યક્તિગત. તેઓ એકબીજાની સાથે અત્યન્ત સાવધાનીપૂર્વક વર્તે છે, સતત જાગૃક રહે છે.^૨

છઠ્ઠી શતાબ્દીની રચના વસુદેવલિંડી નામે ગ્રંથ (પૃ. ૨૪૯)માં ભારંડ પક્ષીનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે—આ પક્ષીઓ રત્નદ્વીપમાંથી આવે છે. તેમનું શરીર ઘણું વિશાળ હોય છે અને તેઓ વાઘ, રીંછ વગેરે વિશાળકાય જાનવરોનું માંસ ખાય છે.

કલ્પસૂત્રની કિરણાવલિ ટીકામાં ભારંડ પક્ષીનું ચિત્રણ આવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે—

દ્વિજિહ્વા દ્વિમુખાશ્વકોદરા ભિન્નફલૈષિણઃ ।

૧. સુખબોધા, પત્ર ૯૪ : ઘોરા—રૌદ્રાઃ સત્તતમપિ પ્રાણિનાં પ્રાણાપહાસ્તિવાત્ મુહૂર્તાઃ— કાલવિશેષાઃ, દિવસાદ્યુપલક્ષણ-મેતન્ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૧૭ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭ ।
(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૯૪ ।

પંચતંત્રના અપરિશિત કારકમાં ભારંડ પક્ષી સંબંધી કથાનો ઉલ્લેખ થયો છે. તેનો પૂર્વવર્તી શ્લોક આ છે—

एकोदराः पृथग्ग्रीवा, अन्योन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति, भारंडा इव पक्षिणः ॥

એક સરોવરના કિનારા ઉપર ભારંડ પક્ષીનું એક યુગલ રહેતું હતું. એક દિવસ બંને પતિ-પત્ની ભોજનની તપાસમાં સમુદ્રના કિનારે-કિનારે ઘૂમી રહ્યા હતા. તેમણે જોયું કે સમુદ્રના મોજાઓના વેગથી પ્રવાહિત થઈને અમૃતફળોનો એક જથ્થો કિનારા પર ફેલાયેલો પડ્યો હતો. તેમાંના ઘણાબધા ફળ નર ભારંડ પક્ષી ખાઈ ગયું અને તેના સ્વાદથી તૃપ્ત થઈ ગયું. તેના મુખે ફળોના સ્વાદની વાત સાંભળી બીજા મુખે કહ્યું—અરે ભાઈ ! જો આ ફળોમાં એટલો સ્વાદ છે તો મને પણ કંઈક ચખાડ, જેથી કરીને આ બીજી જીભ પણ તે સ્વાદના સુખનો થોડોક અનુભવ કરી શકે. આ સાંભળીને પેલા ભારંડ પક્ષીએ કહ્યું—આપણા બંનેનું પેટ એક જ છે એટલા માટે એક મુખ વડે ખાવાથી પણ બીજાને તૃપ્તિ થઈ જ જાય છે. એટલે વધુ ખાવાથી શું લાભ ? પરંતુ ફળોનો જે બાકી બચેલો ભાગ છે તે માદા ભારંડ પક્ષીને આપી દેવો જોઈએ કે જેથી કરી તે પણ તેનો સ્વાદ લઈ શકે. બાકી બચેલા ફળો માદાને આપી દેવામાં આવ્યા. પરંતુ બીજા મુખને આ ઉચિત ન લાગ્યું. તે સદા ઉદાસીન રહેવા લાગ્યું અને યેનકેનપ્રકારેણ આનો બદલો લેવાનું તેણે વિચાર્યું. એક દિવસ સંયોગવશ બીજા મુખને એક વિષફળ મળી ગયું. તેણે અમૃતફળ ખાઈ જનાર મુખને કહ્યું—‘અરે અધર્મ અને નિરપેક્ષ ! મને આજે વિષફળ મળ્યું છે. હવે હું મારા અપમાનનો બદલો લેવા તે ખાઈ જાઉં છું.’ આ સાંભળી પહેલું મુખ બોલ્યું—‘અરે મૂર્ખ ! એમ ન કર. એમ કરવાથી આપણે બંને મરી જઈશું.’ પરંતુ તે ન માન્યું અને અપમાનનો બદલો લેવા માટે વિષફળ ખાઈ ગયું. વિષના પ્રભાવથી બંને મરી ગયા.

આ પક્ષી માટે ભારંડ, ભારુણ્ડ અને ભેરુંડ—આ ત્રણે શબ્દો પ્રચલિત છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રની દેશીનામમાલામાં ભારંડનું નામ ભોરુડ છે—ભારંડયમિ ભોરુડઝો (દા.૧૦૮) । તેમની જ અનેકાર્થક-નામમાલા (૩૧૭૩)માં “ભેરુણ્ડો ભીષણ યગ્નઃ”—ભેરુણ્ડઃ યગ્નઃ પક્ષી, યથા—વિસંહિતા વિનશ્યન્તિ, ભેરુણ્ડા इव पक्षिणः—આવો ઉલ્લેખ મળે છે.

વસુદેવહિંડીમાં એક કથા છે—

કેટલાક વણજારા વેપાર માટે એકસાથે પ્રવાસે નીકળ્યા. પ્રવાસ કરતા-કરતા તેઓ અજપથ નામના દેશમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને બધા વેપારીઓ ‘વજ્રકોટિ-સંસ્થિત’ નામના પર્વતને ઓળંગી આગળ ચાલ્યા. પરંતુ અતિશય ઠંડીના કારણે તેમના બકરા કાંપવા લાગ્યા. તેમની આંખો પરથી પટ્ટીઓ દૂર કરવામાં આવી અને પછી જેમના પર બેસીને તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા હતા તે બધા બકરાને મારીને તેમની ચામડીમાંથી મોટી-મોટી મશકો બનાવી દીધી. ત્યાર પછી રત્નદ્વીપ જવા ઈચ્છુક વેપારીઓ આ મશકોમાં એક-એક છરો લઈ પેસી ગયા અને અંદરથી મશકને બંધ કરી લીધી.

તે પર્વત પર ભક્ષ્યની શોધમાં ભારંડ પક્ષીઓ આવ્યા અને પેલી મશકોને માંસના લોચા સમજીને ઊપાડી ગયા. રત્નદ્વીપમાં નીચે રાખતાં જ અંદર બેઠેલા વેપારીઓ છરીથી મશકને કાપીને બહાર નીકળી ગયા. ત્યાર પછી ત્યાંથી યથેચ્છ રત્નોની ગાંસડીઓ બાંધી ફરી મશકમાં આવી બેઠા. ભારંડ પક્ષીઓએ ફરી તે મશકોને તે પર્વત પર લાવી મૂકી.

પ્રાપ્ત સામગ્રીના આધારે આ ભારંડ પક્ષીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે. પ્રાચીનકાળમાં આ પક્ષીઓ ક્યાંક-ક્યાંક નજરે પડતા હતા. પરંતુ આજકાલ તેમના વિશે કોઈ જાણકારી મળતી નથી. હમણાં-હમણાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં અમે એક પત્રમાં વાંચ્યું હતું કે એક દિવસ એક વિશાળકાય પક્ષી આકાશમાંથી નીચે ઊતરી રહ્યું હતું. તેની ગતિથી ઉત્પન્ન થયેલ અવાજ વિમાનના અવાજ જેવો હતો. જેવું તે જમીન પાસે આવ્યું કે તરત જ ત્યાં ઊભેલા કેટલાય પશુઓ (વાઘ, સિંહ વગેરે) પોતાની મેળે જ તેની તરફ ખેંચાઈ આવ્યા અને તે તેમને ખાઈ ગયું.

૧. તે દેશ કે જ્યાં બકરાઓ ઉપર પ્રવાસ કરવામાં આવે છે. તે દેશમાં બકરાઓની આંખો પર પટ્ટી બાંધી સવારી કરવામાં આવે છે.

૧૫. થોડા દોષને પણ (જં કિંચિ)

‘યત્ કિંચિત્’નો પ્રાસંગિક અર્થ થોડોક પ્રમાદ કે દોષ છે. દુશ્ચિન્તિત, દુર્માર્ષિત અને દુષ્કાર્ય-આ બધા પ્રમાદ છે. જે દુશ્ચિન્તન કરે છે તે પણ બંધાઈ જાય છે. જે દુશ્ચિન્તન કરી તેને અમલમાં મૂકે છે, તે તો જરૂર બંધાઈ જાય છે. એટલા માટે યત્ કિંચિત્ પ્રમાદ પણ પાશ છે-બંધન છે.^૧ શાન્ત્યાચાર્યે ‘યત્ કિંચિત્’નો મુખ્ય આશય ગૃહસ્થ સાથે સંબંધ રાખવો અને ગૌણ આશય પ્રમાદ એવો દર્શાવ્યો છે.^૨

૧૬. નવા-નવા ગુણની પ્રાપ્તિ થાઓ....પોષણ કરો (લાભંતરે જીવિય બૃહદ્વૃત્તા)

ચૂર્ણિકારે ‘લાભંતરે’નો અર્થ-લાભ આપનાર એવો કર્યો છે.^૩ બૃહદ્વૃત્તિમાં લાભનો અર્થ ‘અપૂર્વ ઉપલબ્ધિ’ અને ‘અન્તર’નો અર્થ ‘વિશેષ’ એવો કર્યો છે. આનું તાત્પર્ય છે-વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટતર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ગુણોની ઉપલબ્ધિ.^૪

વેત્રાક્ત નગરમાં મંડિક નામે વણકર રહેતો હતો. તે બીજાનાં ધનનું અપહરણ કરી પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હતો. તે પોતાના પગ ઉપર પાટા બાંધી રાજમાર્ગ ઉપર કાપડ વણતો. લોકો પૂછતાં તો કહેતો-‘મારા પગ ઉપર ભયંકર ઝેરી ફોલ્લો થયો છે.’ તે હાથમાં લાકડી લઈ લંગડાતો-લંગડાતો ચાલતો. રાતમાં લોકોના ઘરમાં ખાતર પાડી ચોરી કરતો અને ગામની નજીક આવેલા એક ભોંયરામાં તે ધન એકઠું કરે રાખતો. ત્યાં તેની બહેન રહેતી હતી. તે ભોંયરામાં વચ્ચોવચ્ચ એક ઊંડો કૂવો હતો. ચોર મંડિક પોતે ચોરેલું ધન ભારવાહકો પાસે ઉપડાવીને ત્યાં લાવતો. તેની બહેન તેમની મહેમાનગતિ કરવાના બહાને કૂવા પર પહેલાંથી જ પાથરી રાખેલા આસન ઉપર તેમને બેસાડતી અને તે બધા અંધારા કૂવામાં પડી મરી જતા.

આખું નગર ચોરથી ત્રાસી ગયું હતું. ચોર કોઈ રીતે પકડાતો ન હતો. નગરના આગેવાન માણસો મળી રાજા મૂળદેવ પાસે ગયા. ચોરની વાત કરી. રાજાએ ચિંતા વ્યક્ત કરી અને તેમને આશ્વાસન આપવા બીજા નગરરક્ષકની નિયુક્તિ કરી. તે પણ ચોરને પકડવામાં નિષ્ફળ ગયો. ત્યારે રાજા પોતે જ કાળાં વસ્ત્રો પહેરી ચોરની તપાસમાં રાત્રે નીકળી પડ્યો. તે એક સભામાં જઈ બેઠો. કોઈ તેને ઓળખી શક્યું નહિ. એટલામાં મંડિક ચોરે ત્યાં આવી પૂછ્યું-‘તું કોણ છે?’ મૂળદેવ બોલ્યો-‘ભાઈ હું તો ભિખારી છું.’ મંડિકે કહ્યું-‘ચાલ મારી સાથે. હું તને મજૂરી આપીશ.’ તે ઊઠ્યો. મંડિક આગળ-આગળ ચાલી રહ્યો હતો અને ગુપ્તવેશધારી રાજા તેની પાછળ-પાછળ. મંડિક એક ધનવાન વ્યક્તિને ઘરે પહોંચ્યો, ખાતર પાડ્યું અને ખૂબ ધન ચોરીને ગાંસડીઓ બાંધી પછી ભિખારીના માથે બધી ગાંસડીઓ રાખી નગરની બહાર નીકળ્યો. પેલા ભોંયરા પાસે આવીને ચોરે બધી ગાંસડીઓ નીચે ઉતારી અને પોતાની બહેનને બોલાવી કહ્યું-‘આ મહેમાનનો સત્કાર કર.’ મંડિક બીજે ચાલ્યો ગયો. બહેને પેલા અતિથિને જોયો. તેના લાવણ્ય અને મુખાકૃતિ જોઈને તેણે વિચાર્યું કે આ કોઈ રાજકુટુંબનો માણસ લાગે છે. બિચારો મરૂતનો માર્યો જશે. તેના મનમાં દયા આવી. તે બોલી-‘ભદ્ર ! અહીંથી ભાગી જા. નહીંતર માર્યો જઈશ.’ મૂળદેવ ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો. તે છોકરીએ બૂમ પાડતા કહ્યું-‘અરે ! દોડો, દોડો, પેલો ભાગી જાય છે.’ મંડિક ચોરે આ સાંભળ્યું. તે નાગી તલવાર હાથમાં લઈ પાછળ ભાગ્યો. પણ પેલો મળ્યો નહિ. મૂળદેવ જતાં-જતાં એક શિવમંદિરમાં છુપાઈ ગયો. ચોર શિવલિંગને મનુષ્ય સમજી તેના પર પ્રહાર કરી ભોંયરામાં પાછો ફર્યો. સવારે તે રાજમાર્ગ પર ગયો અને કાપડ વણવાના કામમાં લાગી ગયો. રાજપુરુષોએ તેને પકડી રાજા મૂળદેવ પાસે હાજર કર્યો. રાજાએ તેને સન્માનપૂર્વક આસન આપ્યું અને કહ્યું-‘તું તારી બહેનનો વિવાહ મારી સાથે કરી દે.’ વિવાહ થઈ ગયો. રાજાએ તેને પ્રચૂર ભોગસામગ્રી આપી. કેટલાક

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭ : જંકિંચિ અપ્પણા પમાદં પાસંતિ દુચ્ચિન્તિતાદિ, દુર્વિચિતિણાવિ વજ્જતિ, કિં પુણ જો ચિતિત્તુ કામુણા સફલીકરેતિ, एवं दुब्भासितदुचिन्तितानि जं किंचि पासं ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭ : ‘યત્કિંચિદ્’ ગૃહસ્થસંસ્તવાદ્યલ્પમપિ.... ‘જં કિંચિ’ સ્તિ યત્કિંચિદલ્પમપિ દુશ્ચિન્તિતાદિ પ્રમાદપદં

મૂલગુણાદિમાલિન્યજનકતયા બન્ધહેતુત્વેન ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૧૭ : લાભંપ્રયચ્છત્તનીતિ લાભાન્તરં ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭ : લભ્મનં લાભઃ-અપૂર્વાર્થપ્રાપ્તિઃ, અન્તરં-વિશેષઃ, ...યાવદ્ વિશિષ્ટ વિશિષ્ટતર-સમ્યગ્-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાવાસિઃ..... ।

દિવસો વીત્યા. એક દિવસ રાજાએ તેને કહ્યું—‘મારે હજી પણ કંઈક જોઈએ છે.’ ચોરે પોતાના ભંડારમાંથી ધન લાવી આપ્યું. વળી થોડું ધન મંગાવ્યું. આ રીતે ચોરનું બધું ધન મંગાવી લીધું. રાજાએ ચોરની બહેનને પૂછ્યું—‘આની પાસે હજી કેટલું ધન છે?’ બહેન બોલી—‘હવે ખાલી થઈ ગયો છે.’ ત્યારે રાજાએ તે મંડિક ચોરને શૂળી પર ચડાવી દીધો.

રાજાને જ્યાં સુધી તે ચોર પાસેથી ધન મળતું રહ્યું ત્યાં સુધી તે તેનું ભરણ-પોષણ કરતો રહ્યો. જ્યારે ધન મળવાનું બંધ થઈ ગયું ત્યારે તેણે તેને મારી નાખ્યો.

બૃહદ્વૃત્તિ (પત્ર ૨૧૮-૨૨૨)માં આ કથા વિસ્તારથી મળે છે.

૧૭. વિચાર-વિમર્શપૂર્વક (પરિણામ)

પરિજ્ઞાનો અર્થ છે—બધી રીતે જાણીને. પરિજ્ઞાના બે પ્રકાર છે—જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા. વ્યક્તિ જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી જાણી લે છે કે હવે હું પહેલાની માફક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ગુણોની વિશિષ્ટ પ્રાપ્તિ કરવા માટે અસમર્થ છું, નિર્જરા પણ ઓછી થઈ રહી છે. કેમકે શરીર ક્ષીણ બન્યું છે. તે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે જીર્ણ અને રોગોથી ઘેરાયેલું છે, આથી હવે ધર્મારાધના પણ નથી કરી શકાતી. આમ જાણીને તે સંલેખના કરે છે અને અંતમાં યાવજજીવન અનશન કરી શરીરનો ત્યાગ કરે છે.

૧૮. આ શરીરનો નાશ (મલાવધંસી)

અહીં ‘મલ’નો અર્થ છે શરીર. તે મળોનો આશ્રય હોય છે. આથી તેનું લાક્ષણિક નામ ‘મલ’ છે. ચૂર્ણિકારે ‘મલ’નો અર્થ ‘કર્મ’ અને બૃહદ્વૃત્તિકારે તેનો મૂળ અર્થ ‘કર્મ’ અને વૈકલ્પિક અર્થ ‘શરીર’ એવો કર્યો છે. ‘શરીર’ અર્થ જ અહીં પ્રાસંગિક છે.

૧૯. (શ્લોક ૭)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અનશનની સીમાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રશ્ન થાય છે કે મુનિ (અથવા અન્ય કોઈ) અનશન ક્યારે કરે? સૂત્રકારે આના સમાધાનમાં આયુ-સીમાનું કોઈ નિર્ધારણ નથી કર્યું કે ન તો રોગ કે નીરોગ અવસ્થાનો નિર્દેશ કર્યો છે. અહીં એક ભાવાત્મક સીમાનો નિર્દેશ છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની નવી-નવી ઉપલબ્ધિઓ થતી રહે, ત્યાં સુધી શરીર ધારણ કરવું જોઈએ. જ્યારે પોતાના શરીર વડે કોઈ વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિ ન થાય, તે અવસ્થામાં સંલેખનાની આરાધના કરી અંતમાં અનશન કરી લેવું જોઈએ.

સૂત્રકૃતાંગમાં આબાધા (વૃદ્ધાવસ્થા કે રોગ) હોય કે ન હોય—બંને અવસ્થાઓમાં અનશનની વિધિનો નિર્દેશ મળે છે. આ નિર્દેશ સાધુ અને શ્રમણોપાસક—બંને માટે છે.^૧

૨૦. શિક્ષિત....અશ્વ (આસે જહા સિખિચય.....)

અશ્વ બે પ્રકારના હોય છે—પ્રશિક્ષિત અને અપ્રશિક્ષિત. પ્રશિક્ષિત અશ્વ પોતાના શિક્ષકના અનુશાસનમાં રહે છે. તે ઉચ્છૃંબલ બનતો નથી. અપ્રશિક્ષિત અશ્વ પોતાના સવાર (અશ્વવાર)નું અનુશાસન માનતો નથી. તે ઉચ્છૃંબલ હોય છે. વ્યાખ્યાકારોએ અહીં એક કથાનક પ્રસ્તુત કર્યું છે—

એક રાજાએ બે કુલપુત્રો (સામંતો)ને બે અશ્વ આપ્યા અને કહ્યું—‘આને પ્રશિક્ષિત કરવાના છે અને તેમનું સમુચિત ભરણ-પોષણ પણ કરવાનું છે. પહેલો કુલપુત્ર પોતાના અશ્વને ધાવન, પ્લાવન, વલ્ગન વગેરે અનેક કળાઓમાં પારંગત કરે છે અને તેનું ઉચિત ભરણ-પોષણ પણ કરે છે. બીજો કુલપુત્ર વિચારે છે—રાજકુળમાંથી આ અશ્વ માટે આટલું બધું મળે છે, પણ એને

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૧૭, ૧૧૮ : મલં અષ્ટપ્રકારં ।

મલાશ્રયત્વાન્મલઃ—ઔદારિકશરીરં..... ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૮ : મલઃ—અષ્ટપ્રકારં કર્મ્મ.....યદ્વા

૩. સુવગ્ધો, ૨ । ૨ । ૬૭, ૭૩ ।

શા માટે ખવડાવવું? એમ વિચારી તે તે અશ્વને ભૂંસુ વગેરે ખવડાવે છે અને પોતાના રહેંટ પર જોતરીને તેની પાસે કામ કરાવે છે. તે તેને પ્રશિક્ષિત કરતો નથી.

એક વાર કોઈ શત્રુ રાજાએ આક્રમણ કર્યું. રાજાએ પેલા બંને કુલપુત્રોને પોતપોતાના અશ્વો સાથે સંગ્રામમાં જવાનો આદેશ આપ્યો. જે અશ્વ પૂર્વ-પ્રશિક્ષિત હતો, તે પોતાના સવારનું અનુશાસન માનીને સંગ્રામ પાર કરી ગયો. જે અપ્રશિક્ષિત અશ્વ હતો તે શત્રુઓના હાથમાં ઝડપાઈ ગયો અને કુલપુત્ર પણ પકડાઈ ગયો.^૧

૨૧. પૂર્વ જીવનમાં (પુલ્લાઈં વાસાઈં)

પૂર્વ-પરિમાણ આયુષ્યવાળાઓ માટે ‘પૂર્વ’ અને વર્ષ-પરિમાણ આયુષ્યવાળાઓ માટે ‘વર્ષ’નો ઉલ્લેખ થયો છે—એવો ચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકારનો અભિપ્રાય છે.^૨ પરંતુ વિષયની દૃષ્ટિએ ‘પુલ્લાઈં વાસાઈં’નો અર્થ ‘પૂર્વજીવનના વર્ષો’ સંગત લાગે છે.

૨૨. પૂર્વ જીવનમાં (પુલ્લમેવં)

‘પુલ્લ’ (પૂર્વ)નો અર્થ છે—પહેલાંનું જીવન. ચૂર્ણિકારે આઠમા શ્લોકના પ્રસંગમાં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે. શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે—ભંતે ! કેટલીક જાણો અથવા દિવસો સુધી અપ્રમત્ત રહી શકાય છે. જે પૂર્વકાળ (દીર્ઘકાળ) સુધી અપ્રમત્ત રહેવાની વાત કહેવાય છે, તે કષ્ટકર છે, કઠણ છે. એટલા માટે જીવનના અંતિમ ચરણમાં અપ્રમત્ત રહેવું જ શ્રેયસ્કર છે.^૩

ગુરુએ કહ્યું—જે પહેલાં જીવનમાં અપ્રમાદી નથી હોતો, તે અંતમાં અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. કેમકે—

‘પુલ્લમકારિતજોગો પુરિસો, મરણો ઉવઢિતે સંતે ।

ણ ચઢિતિ વ સહિતું જે અંગેહિં પરીસહિણિવાદે ॥’

—જે મનુષ્ય પૂર્વજીવનમાં સમાધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી, તે મરણકાળે પોતાના પ્રમાદને છોડી શકતો નથી અને પોતાના શિથિલ શરીર વડે ન તો પરીષ્કોને સહન કરવા માટે પણ સક્ષમ બની શકે છે.^૪

૨૩. શાશ્વતવાદીઓ માટે જ (સાસયવાઙ્યાણં)

પ્રસ્તુત ચરણમાં શાશ્વતવાદીનો પ્રયોગ આયુષ્યના સંદર્ભમાં થયો છે. આયુષ્ય બે પ્રકારનું છે—સોપકમ અને નિરુપકમ. જેમાં અકાલ-મૃત્યુ થાય છે, તે સોપકમ આયુષ્ય છે અને જેમાં કાલ-મૃત્યુ થાય છે તે નિરુપકમ આયુષ્ય છે. શાશ્વતવાદીઓ આયુષ્યને નિરુપકમ માને છે. તેમના મત અનુસાર અકાળ મૃત્યુ હોતું નથી. તે જ લોકો એવું માની શકે છે—‘સ પુલ્લમેવં ન લભેજ્જ પચ્છા’—‘જીવનના પ્રારંભમાં જ શા માટે, ધર્માચરણ તો જીવનના અંતકાળમાં પણ કરી શકાય છે.’ જે જીવનને પાણીના પરપોટા જેવું અસ્થિર માને છે, તેઓ એવું ક્યારેય વિચારી શકતા નથી.^૫

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨; બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર ૨૨૩; સુલ્લબોધા પત્ર ૧૬ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨૨ : પૂર્વંતીતિ પૂર્વ, વર્ષંતીતિ વર્ષ, તાણિ પુલ્લાણિ વાસાણી, કા ભાવના ? પુલ્લાડસો જયા મણુયા તદા પુલ્લાણિ, જદા વરિસાયુસો તયા વરિસાણિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર ૨૨૪ : પૂર્વાણિ વર્ષાણીતિ ચ એતાવદા-યુષામેવ ચારિત્રપરિણતિરતિ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨૨ : અત્રાહ ચોદકઃ—સક્લે મુહુતં દિવસં વા અપ્યમાદો કાઠં, જં પુણ ભણ્ણતિ—‘પુલ્લાણિ

વાસાણિ ચરપ્પમત્તો’, એવતિયં કાલં દુઃક્ખં અપ્પમાદો કજ્જતિ, તેણ પચ્છિમે કાલે અપ્પમાદં કોસ્સામિ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૦૨, ૧૨૩ ।

૫. એજન, પૃ. ૧૨૩ : કે ય સાસયવાદિયા ઉચ્ચતે, યે નિરુલ્લ-ક્કમાયુણો, ણ તુ જેસિં ફેણબુલ્લુય-ભંગુરાણિ જીવિતાણિ, અથવા સાસયવાદો ણિણ્ણ અપ્પમત્તો કાલો મરતો જેસિં એસા દિઢ્ઠી, જો પુલ્લમેવ અકયજોગો સો ।

૨૪. શરીરભેદ (સરીસ્સ મેણ)

યૂર્જિકારે અહીં એક કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—એક રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં મ્લેચ્છોનું આગમન જાણીને આખા જનપદમાં એવી ઘોષણા કરાવી કે નગરના બધા સ્ત્રી-પુરુષો કિલ્લાની અંદર આવી જાય. ત્યાં તેમની સુરક્ષા થશે. કેટલાક માણસો તત્કાળ દુર્ગમાં આવી સુરક્ષિત બની ગયા. કેટલાક માણસો ઘોષણા તરફ ધ્યાન ન આપતાં પોતાના પરિવ્રલ—ધન, ધાન્ય, મકાન વગેરેમાં આસક્ત થઈ ત્યાં જ રહી ગયા. જોતજોતાંમાં જ મ્લેચ્છો આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં રહેલ માણસોને મારીને તેમનું ધન લૂંટી ગયા. જે લોકો કિલ્લામાં હતા તેઓ બચી ગયા. મ્લેચ્છોના ચાલ્યા ગયા પછી તેઓ પાછા ફર્યા અને પોતાના સ્વજનોને માર્યા ગયેલા જોઈને તથા વૈભવને નષ્ટ થયેલો જાણીને રોતાં-કકળતાં રહ્યાં.^૧

૨૫. વિવેક પ્રાપ્ત (વિવેગમેઝ)

વિવેકનો સામાન્ય અર્થ છે—પૃથક્કરણ. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તેનો અર્થ છે—આસક્તિનો પરિત્યાગ અને કષાયોનો પરિહાર.

સૂત્રકારનો અભિપ્રાય છે કે કોઈ પણ માણસ તત્કાળ વિવેક પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. કર્મોની ક્ષીણતા થતાં-થતાં, બધી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતાં વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. ઋષભની જન્મદાત્રી મરુદેવા માતાને તત્કાળ વિવેક પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. આ અપવાદરૂપ ઘટના છે અને તેને એક આશ્ચર્યજનક વિશિષ્ટ ઘટના જ માનવામાં આવી છે. આવી તીવ્ર અભીપ્સા વિરલાઓમાં જ હોય છે. આથી તેને સામાન્ય નિયમ માની શકાય નહિ. ‘વિવેક તત્કાળ થઈ શકતો નથી’ તે વાત બતાવવા માટે એક ઉદાહરણ પ્રસ્તુત છે—

એક બ્રાહ્મણ પરદેશ ગયો અને ત્યાં વેદની બધી શાખાઓમાં પારંગત બની ઘરે પાછો ફર્યો. એક બીજા બ્રાહ્મણે તેની બહુશ્રુતતાથી આકર્ષાઈને પોતાની સારી રીતે લાલન-પાલન કરેલી પુત્રીનો વિવાહ તેની સાથે કર્યો. લોકોએ તેને પ્રચુર દક્ષિણા આપી. પીરે-પીરે તેનું ધન વધ્યું અને તે ધનાઢ્ય બની ગયો. તેણે પોતાની પત્ની માટે સોનાના આભૂષણો બનાવ્યા. તે સદા આભૂષણો પહેરી રાખતી. એક દિવસ બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આપણે આ સરહદ ઉપરના ગામમાં રહીએ છીએ. અહીં ચોરોનો ભય રહે છે. તું માત્ર પર્વના દિવસોમાં આ આભૂષણો પહેર તો સારું રહેશે, કેમકે ક્યારેય ચોરો આવી પણ જાય તો તું ઘરેણાંની રક્ષા કરી શકીશ. તે બોલી—બરાબર. પણ જ્યારે ચોર આવશે ત્યારે હું તત્કાળ ઘરેણાં ઊતારી છુપાવી દઈશ. આપ ચિંતા ન કરો.

એક વાર તે જ ગામમાં ધાડ પડી. લૂંટારુઓ તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં પેસી ગયા અને આભૂષણોથી અલંકૃત તેની પત્નીને પકડી ઘરેણાં ઉતારવા લાગ્યા. તે નિરંતર પૌષ્ટિક ભોજન લેવાથી અત્યધિક સ્થૂળ બની ગઈ હતી. પગના કડા અને હાથની બંગડીઓ નીકળી શકી નહિ. ચોરોએ તેના હાથ-પગ કાપી નાખ્યા અને ઘરેણાં લઈ ગયા.^૨

૨૬. મોક્ષની ઓષણા કરનાર (મહેસી)

યૂર્જિકારે આનો અર્થ—મોક્ષની ઈચ્છા કરનાર એવો કર્યો છે.^૩ બૃહદ્વૃત્તિમાં આના બે અર્થ મળે છે—મહર્ષિ અને મોક્ષની ઈચ્છા કરનાર.

૨૭. અપ્રમત્ત થઈને વિચરણ કર (ચરમપ્પમત્તો)

અહીં ‘મ’કાર અલાક્ષણિક છે. પદ છે—ચર અપ્પમત્તો—તું અપ્રમત્ત થઈ વિચરણ કર. પ્રમાદના પરિહાર અને અપરિહારનું ઘોતક દેષાંત આ પ્રમાણે છે—

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨૩ ।

इच्छतीत्यर्थः ।

૨. સુખબોધા, પત્ર ૯૭ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૫ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨૪ : મહંતં એસતીતિ મહેસિ, મોક્ષં

એક વેપારી પરદેશ જવા માટે તૈયાર થયો. તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું—મને થોડોક સમય લાગશે. તું અહીંનો કારોબાર સંભાળી લેજે. કર્મચારીઓને વ્યવસ્થિત પણે કામમાં જોડી રાખજે.

વેપારી પરદેશ ચાલ્યો ગયો. તેની પત્નીનો બધો સમય શરીરના પોષણ અને શૃંગારમાં વીતવા લાગ્યો. તે ખૂબ જ આળસુ બની ગઈ. તે કર્મચારીઓને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કામમાં લગાડતી નહિ કે તેમને ઉચિત સમયે તેમનું વેતન પણ આપતી નહિ. બધા કર્મચારીઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બધો કારોબાર ઠપ્પ થઈ ગયો. નાણાંની અછત વર્તાવા લાગી. કેટલાક સમય પછી શેઠ પરદેશથી પાછો ફર્યો. ઘર અને કારોબારની દુર્દશા જોઈને તે ખિજાઈ ગયો. તેણે પોતાની પત્નીને ઠપકો દીધો, સાચું-ખોટું સંભળાવ્યું અને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. પત્નીના પ્રમાદે આખા ઘરને ચોપટ કરી નાખ્યું.

તે જ વેપારીએ પ્રચુર ધન ખર્ચી બીજી કન્યા સાથે વિવાહ કરી લીધો. તે ચતુર હતી. એકવાર શેઠ ફરી પરદેશ ગયો. પત્ની પોતાના કર્મચારીઓને યોગ્ય સમયે કરવાના કાર્યોની સૂચના આપતી અને તેમને સવાર-સાંજ ભોજન કરાવતી. તેમની સાથે કોમળ વ્યવહાર કરતી અને માસિક પગાર સમયસર ચૂકવી આપતી. બધા કર્મચારીઓ તેના વ્યવહારથી પ્રસન્ન હતા. તે નિરંતર ઘરની સારસંભાળ લેતી. પોતાના શરીરના સાજશૃંગારમાં તે અધિક સમય ન વીતાવતી. શેઠ પરદેશથી પાછો ફર્યો. તે ઘરનું વાતાવરણ જોઈ સંતુષ્ટ થયો અને પત્નીને પોતાનું બધું સોંપી દીધું.^૧

જે પ્રમાદનો ત્યાગ નથી કરતો તે નાશ પામે છે અને જે પ્રમાદનો ત્યાગ કરી પોતાની જાતને શ્રમમાં યોજે છે તે સ્વામી બની જાય છે.

૨૮. મોહગુણો (મોહગુણો)

આનો અર્થ છે—મોહને સહાયભૂત ઈન્દ્રિયોના વિષયો—શબ્દ, રૂપ વગેરે. જે જાણકાર વ્યક્તિને પાત્ર આકુળ-વ્યાકુળ કરી ઉન્માદમાં ખેંચી જાય છે તે મોહ છે. તે મોહને ઉત્તેજિત કરનારા ઈન્દ્રિય-વિષયો ‘ગુણ’ કહેવાય છે.

સાંખ્ય દર્શન પ્રકૃતિ અને પુરુષ—આ બે તત્ત્વોને મુખ્ય માને છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો છે—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્. મોહગુણની સરખામણી રજસ્ અને તમસ્ સાથે કરી શકાય.

૨૯. પ્રતિકૂળ (અસમંજસ)

યૂર્જિંકારે ‘અસમંજસ’ શબ્દનો બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કર્યો છે. તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે તેમની સામે ‘અસમંજસ’ પાઠ હતો. તેમના મત અનુસાર તે ‘ફાસા’નું વિશેષણ છે. તેનો અર્થ છે—પ્રતિકૂળ, અનભિપ્રેત.^૨

બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘અસમંજસ’ને ક્રિયા-વિશેષણ માની તેનો અર્થ—પ્રતિકૂળ કર્યો છે. પ્રતિકૂળ સ્પર્શ અસંતુલન પેદા કરે છે. અમે આ ભાવાર્થ જ ગ્રહણ કર્યો છે.^૩

૩૦. સ્પર્શ પીડિત કરે છે (ફાસા ફુસંતી)

અહીં સ્પર્શનો અર્થ છે—ઈન્દ્રિયોના વિષયો. આ વિષયો ગૃહીત થતાં જ વ્યક્તિની સાથે સંબદ્ધ થઈ જાય છે, તેને પકડી લે છે.^૪

યૂર્જિંકાર અનુસાર બધા ઈન્દ્રિય-વિષયોમાં સ્પર્શ ઈન્દ્રિયના વિષયને સહન કરવો અત્યન્ત દુષ્કર છે.^૫ એટલા માટે તે મુખ્ય છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨૪, ૧૨૫ ।

૨. એજન, પૃષ્ઠ ૧૨૫ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૨૬ ।

૪. એજન ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૨૫ : एतेसि पुणो विसयाणं सर्व्वेसि दुर्ध्दिग्रासत्तस फासा, जतो ववदेस्सते ।

બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘સ્પર્શ’ શબ્દના ઉપાદાનનું ઔચિત્ય બતાવતાં કહ્યું છે—ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયોમાં સૌથી દુર્જેય છે—સ્પર્શ વિષય. તે વ્યાપક પણ છે. એટલા માટે તેના ગ્રહણ દ્વારા બધા ઇન્દ્રિય-વિષયો ગૃહીત થઈ જાય છે.^૧

૩૧. કોમળ—અનુકૂળ (મંદાય)

વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં આ શબ્દ ‘મંદા ય’ (સં. મન્દાશ્ચ) એવી રીતે વ્યાખ્યાત છે. પરંતુ ‘મંદાય’ એ એક શબ્દ છે. રાયપસેણિય સૂત્ર ૧૭૩ અને જીવાજીવાભિગમ ૩૨૮૫માં આ શબ્દ આ જ રૂપે મળે છે.

‘મંદ’ શબ્દના અનેક અર્થો છે—ધીમું, મૃદુ, હલકું, થોડું, નાનું વગેરે. ચૂર્ણિકારે તેના બે અર્થ કર્યા છે—અલ્પ અને સ્ત્રી.^૨

બૃહદ્વૃત્તિમાં તેના બે અર્થ આ પ્રમાણે છે^૩—

૧. મન્દ—મૃદુ. હિત અને અહિત જાણનાર વ્યક્તિને પણ આ સ્પર્શ મંદ કરી દે છે, બીજી રીતનો બનાવી દે છે.

૨. સ્ત્રી.

સુખબોધામાં પણ આ જ બે અર્થ મળે છે.^૪

ડૉ. હરમન જેકોબીએ ‘મંદા’નો અર્થ બાહ્ય (external) કર્યો છે.^૫

અમે આનો અર્થ કોમળ—અનુકૂળ કર્યો છે, જે પ્રસંગની દૃષ્ટિએ સંગત છે.

૩૨. નિવારણ કરે (સ્વસ્થેજ્જ)

અહીં ‘સ્થ’ ધાતુ નિવારણના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

૩૩. જીવન સાંધી શકાય છે (સંખ્યા)

ચૂર્ણિમાં ‘સંખ્યા’ અર્થાત્ ‘સંસ્કૃત’ નો પહેલો અર્થ ‘સંસ્કૃત વચનવાજા અર્થાત્ સર્વજ્ઞના વચનમાં દોષ દેખાડનારા’ અને બીજો અર્થ ‘સંસ્કૃત બોલવામાં રુચિ રાખનારા’ કરવામાં આવ્યો છે.^૬ શાન્ત્યાચાર્યે તેનો એક અર્થ—‘સંસ્કૃત સિદ્ધાંતનું પ્રરૂપણ કરનારા’—કર્યો છે. તેમનો સંકેત નિરન્વયોચ્છેદવાદી બૌદ્ધો, એકાંત-નિત્યવાદી સાંખ્યો અને સંસ્કારવાદી સ્મૃતિકારો તરફ છે. બૌદ્ધ લોકો વસ્તુને એકાંત અનિત્ય માનીને પછી ‘સંતાન’ માને છે તથા સાંખ્ય તેને એકાંત-નિત્ય માનીને પછી ‘આવિર્ભાવ-તિરોભાવ’ માને છે. એટલા માટે તે બંને ‘સંસ્કૃત ધર્મવાદી’ છે. સ્મૃતિકારોના મતમાં પ્રાચીન ઋષિઓ દ્વારા નિરૂપિત સિદ્ધાંતનો પ્રતિષેધ અને તેનો પુનઃ સંસ્કાર કરીને સ્મૃતિઓનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું—એટલા માટે તેઓ પણ સંસ્કારવાદી છે.^૭

ડૉ. હરમન જેકોબી તથા અન્ય વિદ્વાનોએ મૂળમાં ‘અસંખ્યા’ શબ્દ માન્યો છે. ડૉ. સાંડેસરાએ તેનો તાત્પર્યાર્થ અસહિષ્ણુ, અસમાધાનકારી કર્યો છે.^૮

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૬ : સ્પર્શોપાદાનં ચાસ્યૈવ દુર્જયત્વાદ્ વ્યાપિત્વાચ્ચ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૨૫ : મંદા ણામ અપ્પા, અથવા મંદંતીતિ મંદાઃ સ્ત્રિયઃ..... ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૭ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૧૮ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, પૃષ્ઠ ૨૦ : મંદા ય ફાસા....external things.

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૨૬ : સંસ્કૃતા નામ સંસ્કૃતવચના સર્વજ્ઞવચનદત્તદોષાઃ, અથવા સંસ્કૃતાભિધાનરુચયઃ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૭ : યદ્વા સંસ્કૃતાગમપ્રરૂપકત્વેન સંસ્કૃતા, ૮. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, પૃ. ૩૭, ફુટ નો. ૨ ।

યથા સૌગતાઃ, તે હિ સ્વાગમે નિસ્વયોચ્છેદમધિધાય પુનસ્તેનૈવ નિર્વાહમપશ્યન્તઃ પરમાર્થતોડન્વચિદ્રવ્યરૂપમેવ સન્તાનમુપ-કલ્પયાંબધૂવુઃ, સાંખ્યાશ્ચૈકાન્તનિત્યતામુક્ત્વા તન્વતઃ પરિણામરૂપાં ચૈ (પાવે) વ પુનરાવિર્ભાવતિરોભાવાવુક્તવન્તો, યથા વા—

“ઉક્તાનિ પ્રતિષિદ્ધાનિ, પુનઃ સમ્ભાવિતાનિ ચ ।

સાપેક્ષનિરપેક્ષાણિ, ગ્રહણિવાક્યાન્યનેકશઃ ॥”

ઇતિવચનાદ્વચનનિષેધનસામ્ભવાદિભિરુપસ્કૃતસ્મૃત્યાદિશાસ્ત્રા મન્વાદયઃ ।

પહેલા શ્લોકના પહેલા ચરણમાં જીવનને અસંસ્કૃત કહેવામાં આવ્યું છે. તે સંદર્ભમાં 'સંસ્કૃત'નો અર્થ..... 'જીવનનો સંસ્કાર થઈ શકે છે, તેને ફરી સાંધી શકાય છે, તેવું માનનારા....' એ અર્થ અધિક યોગ્ય લાગે છે.

૩૪. અશિક્ષિત છે (તુચ્છ)

યૂર્ષિકારે આનો અર્થ—અશિક્ષિત કર્યો છે.^૧ વૃત્તિમાં આનો અર્થ છે—નિસ્સાર વચન કહેનાર, પોતાની ઇચ્છાનુસાર સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણા કરનાર.^૨

૩૫. પરતંત્ર છે (પરજ્ઞા)

આ દેશી શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે—પરતંત્ર. 'પરજ્ઞ' (સ્થા. ૧૦/૧૦૮) તથા 'પરજ્ઞા'—આ બંને શબ્દો એ જ અર્થમાં વપરાયા છે.

યૂર્ષિમાં આના ત્રણ અર્થ મળે છે—પરવશ, રાગ-દ્વેષને વશવર્તી તથા અજિતેન્દ્રિય.^૩

વૃત્તિકારે તેને દેશી શબ્દ માની તેનો અર્થ પરવશ કર્યો છે.^૪

૩૬. દૂર રહે (દુર્ગુણમાણો)

આનો શબ્દાર્થ છે—જુગુપ્સા કરતો, ઘૃણા કરતો. મુનિ કોઈની નિંદા કરતો નથી, કોઈની ઘૃણા કરતો નથી. એટલા માટે આ શબ્દનું અહીં તાત્પર્ય છે કે મુનિ તે વ્યક્તિઓને સારી રીતે ઓળખી લે કે જેઓ ઉન્માર્ગગામી છે, તેમનો સંસર્ગ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી.

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે આ પ્રસંગમાં બે ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે.^૫

‘સુદુર્લ્ભ ઉજ્જમમાણં, પંચેવ કરેતિ રિત્તયં સમણં ।

અપ્પથુઈ પરિનિદા, જિભ્ભોવત્થા કસાયા ચ ॥’

—શ્રામણમાં પરમ પુરુષાર્થ કરનાર શ્રમણને પણ આ પાપ આબતો શ્રામણથી રહિત કરી દે છે—

(૧) સ્વપ્રશંસા

(૪) કામવાસના

(૨) પરિનિદા

(૫) કપાય-ચતુષ્ક

(૩) રસલોલુપતા

‘સંતેહિ અસંતેહિ પરસ્સ કિં જંપિણ્હિ દોસેહિ ।

અત્થો જસો ન લભ્મહ, સો ચ અમિત્તો કઓ હોહ ॥’

—બીજામાં વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન દોષોની ચર્ચા કરવામાં કયો ફાયદો છે? ન તેનાથી અર્થ-પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે કે ન તેનાથી યશ મળે છે. પણ જેના દોષોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે, તે શત્રુ તો અવશ્ય બની જાય છે.

૩૭. અંતિમ શ્વાસ મુધી (જાવ સરીમ્બેઓ)

આત્માનું શરીરથી જુદા થવું કે શરીરનું આત્માથી શૂન્ય થઈ જવું તે શરીરભેદ છે.^૬ આ મરણ અથવા વિમુક્તિનો વાચક

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૧૨૭ : તુચ્છ ણામ અસિલ્લિખતા ઇતિ ।

૨. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૭ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૮ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૧૨૬ : પરજ્ઞા પગ્ગસા રાગદોસવસગા અજિતિંદિયા ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૭ : પરજ્ઞ ત્તિ દેશીપદત્વાત્ પરવશ રાગ-દ્વેષગ્રહસ્તમાનસતયા ન તે સ્વતંત્રાઃ ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૧ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૧૨૬ : ભિદ્યતે ઇતિ ભેદઃ, જીવો વા સરીરતો સરીરં વા જીવતો ।

છે. સામાન્ય મરણમાં સ્થૂળ શરીર છૂટી જાય છે, પણ સૂક્ષ્મ શરીર છૂટતું નથી. જ્યારે મુક્તિ થાય છે ત્યારે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ— બંને પ્રકારનાં શરીરો છૂટી જાય છે.

એક ચોર ધનાઢ્ય વ્યક્તિઓના ઘરોમાં ખાતર પાડી ચોરી કરતો હતો. તે અપાર ધન ચોરીને પોતાના ઘરે લઈ જતો અને ઘરમાં એક બાજુ બનાવેલા કૂવામાં નાખી દેતો. તે રૂપવતી કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવાનો શોખીન હતો. તે પેલા કૂવામાંથી ધન કાઢતો અને મનપસંદ કન્યા સાથે લગ્ન કરતો. જ્યારે કન્યા ગર્ભવતી બનતી ત્યારે તેને મારીને તે પેલા કૂવામાં ફેંકી દેતો. તે એમ ઈચ્છતો હતો કે મારી પત્ની બાળકની મા બનીને બીજાને મારા ઘરની જાણકારી આપી ન દે. એટલા માટે તે આવું કૂર કર્મ કરતો. આ રીતે તેણે અનેક કન્યાઓની જીવનલીલા સમાપ્ત કરી દીધી. એક વાર તેણે અતિશય રૂપાળી કન્યા જોઈ અને તેના પરિવારને અપાર ધનરાશિ આપી તેની સાથે લગ્ન કરી લીધું. તે ગર્ભવતી બની. તેણે તેને ન મારી. તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્ર આઠ વર્ષનો થઈ ગયો. ચોરે વિચાર્યું—ઘણો સમય વીતી ગયો છે. હવે હું પહેલાં પત્નીને મારી પછી બાળકને પણ મારી નાખું તો ઠીક રહેશે. તેણે એક દિવસ તક જોઈ પત્નીને મારી નાખી. બાળકે આ જોઈ લીધું. તે ભાગ્યો અને શેરીમાં આવી બૂમો પાડવા લાગ્યો. આજુબાજુના પાડોશીઓ એકત્ર થઈ ગયા. છોકરાએ કહ્યું—આણે મારી માને મારી નાખી છે. રાજપુરુષોએ ચોરને પકડી લીધો. ઘરની જામી કરવામાં આવી. તેમણે જોયું કે કૂવો આખો ધનથી ભરેલો છે અને તેમાં હાડકાં પણ પડ્યાં છે. ચોરને રાજા પાસે ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો. બધું ધન પેલા બાળકને આપવામાં આવ્યું અને ચોરને ફાંસી ઉપર લટકાવી દેવામાં આવ્યો.

જે પાપકારી પ્રવૃત્તિઓથી ધન એકઠું કરે છે અને ધનને જ સર્વસ્વ માને છે, તેની આ જ દશા થાય છે. ધન રક્ષણ કરતું નથી.^૧

૧. સુખબોધા, પત્ર ૮૧ ।

પંચમં અજ્ઞયણં

અકામમરણિજ્ઞં

પાંચમુ અધ્યયન

અકામમરણીય

આમુખ

આ અધ્યયનનું નામ ‘અકામમરણજ્ઞ’—‘અકામ-મરણીય’ છે. નિર્યુક્તિમાં તેનું બીજું નામ ‘મરણવિભક્તી’—‘મરણવિભક્તિ’ પણ મળે છે.^૧

જીવન-યાત્રાના બે વિશ્રામ-સ્થાન છે—જન્મ અને મૃત્યુ. જીવન કળા છે તો મૃત્યુ પણ તેનાથી કમ કળા નથી. જે જીવવાની કળા જાણે છે અને મૃત્યુની કળા નથી જાણતા, તેઓ સદા માટે પોતાની પાછળ દૂષિત વાતાવરણ છોડી જાય છે. વ્યક્તિએ કેવું મરણ ન પામવું જોઈએ તેનો વિવેક આવશ્યક છે. મરણના વિવિધ પ્રકારોના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે મળે છે—

મરણના ચૌદ પ્રકાર

ભગવતી સૂત્રમાં મરણના બે ભેદ—બાલ અને પંડિત—કરવામાં આવ્યા છે. બાલ-મરણના બાર પ્રકાર છે અને પંડિત-મરણના બે પ્રકાર. કુલ મળીને ચૌદ પ્રકાર ત્યાં મળે છે—

બાલ-મરણના બાર પ્રકાર—

(૧) વલય	(૭) જલ-પ્રવેશ
(૨) વશાર્ત	(૮) અગ્નિ-પ્રવેશ
(૩) અંતઃશલ્ય	(૯) વિષ-ભક્ષણ
(૪) તદ્ભવ	(૧૦) શસ્ત્રાવપાટન
(૫) ગિરિ-પતન	(૧૧) વૈહાયસ
(૬) તરુ-પતન	(૧૨) ગૃહપૃષ્ઠ

પંડિત-મરણના બે પ્રકાર છે—

- (૧) પ્રાયોષગમન
- (૨) ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન.^૩

મરણના સત્તર પ્રકાર

સમવાયાંગમાં મરણના સત્તર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. મૂલારાધનામાં પણ મરણના સત્તર પ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે અને તેમનો વિસ્તાર વિજયોદયાવૃત્તિમાં મળે છે. ઉક્ત પરંપરાઓ અનુસાર મરણના સત્તર પ્રકાર આ રીતે છે—

સમવાયાંગ

૧. આવીચિ-મરણ
૨. અવધિ-મરણ
૩. આત્યન્તિક-મરણ
૪. વલન્મરણ
૫. વશાર્ત-મરણ
૬. અંતઃશલ્ય-મરણ

મૂલારાધના (વિજયોદયાવૃત્તિ)

૧. આવીચિ-મરણ
૨. તદ્ભવ-મરણ
૩. અવધિ-મરણ
૪. આદિ-અંત-મરણ
૫. બાલ-મરણ
૬. પંડિત-મરણ

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૩૩ : સર્વે એ દ્વારા મરણવિભક્તીઙ્ઘ્ર વર્ણિતઆ કમસો ।

૨. ભગવદ્ ૨ । ૪૧ : દુવિદ્ધે મરણે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહ્ઘા—બાલમરણે ય પંડિયમરણે ય । સે કિં તં બાલમરણે ? બાલમરણે દુવાલસવિદ્ધે પળ્લણ્ણત્તે તં જહ્ઘા—વલયમરણે, વસદ્ભવમરણે, અંતોસલ્લમરણે, તદ્ભવમરણે, ગિરિપડણે, તરુપડણે, જલપ્પવેસે, જલણપ્પવેસે, વિસમ્ભવ્વણ્ણે, સત્થોવાહણે, વેહાણસે, ગદ્ધપડ્ડે ।

૩. એજન, ૨ । ૪૧ : સે કિં તં પંડિયમરણે ? પંડિયમરણે દુવિદ્ધે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહ્ઘા...પાઓવગમણે ય ભત્તપચ્ચવ્વણ્ણે ય ।

૭. તદ્ભવ-મરણ	૭. અવસન્ન-મરણ
૮. બાલ-મરણ	૮. બાલ-પંડિત-મરણ
૯. પંડિત-મરણ	૯. સશલ્ય-મરણ
૧૦. બાલ-પંડિત-મરણ	૧૦. વલાય-મરણ
૧૧. છન્નસ્થ-મરણ	૧૧. વ્યુત્સૃષ્ટ-મરણ
૧૨. કેવલિ-મરણ	૧૨. વિપ્રનાસ-મરણ
૧૩. વૈહાયસ-મરણ	૧૩. ગૃહપૃષ્ઠ-મરણ
૧૪. ગૃહપૃષ્ઠ-મરણ	૧૪. ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન-મરણ
૧૫. ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન-મરણ	૧૫. પ્રાયોગમન-મરણ
૧૬. ઈંગિની-મરણ	૧૬. ઈંગિની-મરણ
૧૭. પ્રાયોગમન-મરણ ^૧	૧૭. કેવલી-મરણ ^૨

સમવાયાંગના ત્રીજા, દસમા અને પંદરમા મરણના નામો ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ અનુસાર ક્રમશઃ અત્યન્ત-મરણ, મિશ્ર-મરણ અને ભક્ત-પરિણા-મરણ છે. આ માત્ર શાબ્દિક અંતર છે, નામો કે ક્રમમાં કોઈ અંતર નથી.^૩

વિજયોદયામાં ક્રમ તથા નામોમાં પણ અંતર છે. ‘વૈહાયસ’ના સ્થાને ‘વિપ્રનાસ’ તથા ‘અંતઃશલ્ય’ અને ‘આત્યન્તિક’ના સ્થાને ક્રમશઃ ‘સશલ્ય’ અને ‘આદ્યન્ત’ નામો ઉલ્લિખિત છે. સમવાયાંગમાં વશાર્ત-મરણ અને છન્નસ્થ-મરણ છે જ્યારે વિજયોદયામાં અવસન્ન-મરણ અને વ્યુત્સૃષ્ટ-મરણ. ભગવતીના ઉપર્યુક્ત પાંચથી માંડીને દસમાં સુધીના છ ભેદો વિજયોદયાના ‘બાલ-મરણ’ભેદમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉપરોક્ત સત્તર પ્રકારના મરણોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

૧. આવીચિ-મરણ—આયુ-કર્મના દલિકોની વિચ્યુતિ અથવા પ્રતિક્ષણ આયુની વિચ્યુતિ, આવીચિ-મરણ કહેવાય છે.^૪

વીચિનો અર્થ છે—તરંગ. સમુદ્ર અને નદીમાં પ્રતિક્ષણ તરંગ કે મોજાં ઉછળે છે. તેવી જ રીતે આયુ-કર્મ પણ પ્રતિક્ષણ ઉદયમાં આવે છે. આયુનો અનુભવ કરવો તે જીવનનું લક્ષણ છે. પ્રત્યેક ક્ષણનું જીવન પ્રત્યેક ક્ષણે નષ્ટ થાય છે. આ પ્રત્યેક ક્ષણનું મરણ આવીચિ-મરણ કહેવાય છે.^૫

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવની અપેક્ષાએ આવીચિ-મરણ પાંચ પ્રકારનાં છે^૬.

૧. સમવાઓ ૧૭.૧ સત્તરસવિદે મરણે ષઠ—આવીર્દમરણે, ઓહિમરણે, આર્યંતિયમરણે, વલાયમરણે, વસદ્મરણે, અંતોસલ્લમરણે, તબ્ભવમરણે, બાલમરણે, પંડિતમરણે, બાલપંડિતમરણે, છન્નમથમરણે, કેવલિમરણે, ભક્તપચ્ચક્ષ્ત્રાણમરણે, ઈંગિણિમરણે, પાઓવગમણમરણે ।

૨. (ક) મૂલારાધના આશ્વાસ ૧, ગાથા ૨૫ : મરણાણિ સત્તરસ દેસિદાણિ તિથ્યંકરોહિં જિણવયણે ।
તત્થ વિચ પંચ ફહ સંગહેણ મરણાણિ વોચ્છમિ ॥

(ખ) વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૭ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૧૨, ૨૧૩ : આવીચિ ઓહિ અંતિય વલાયમરણં વસદ્મરણં ચ ।
અંતોસલ્લં તબ્ભવ બાલં તહ પંડિયં મીસં ॥
છન્નમથમરણ કેવલિ વેહાણસ ગિદ્ધપિદ્ધમરણં ચ ।
મરણં ભક્તપરિણા ઈંગિણી પાઓવગમણં ચ ॥

૪. સમવાઓ ૧૭.૧ વૃત્તિ, પત્ર ૩૪ : આયુર્દલિકવિચ્યુતિલક્ષણાવસ્થા યસ્મિન્નસદાવીચિ અથવા વીચિઃ—વિચ્છેદસ્તદભાવાદવીચિ .... એવંભૂતં મરણમાવીચિમરણં—પ્રતિક્ષણમાયુર્દ્રવ્યવિચટનલક્ષણમ્ ।

૫. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૬ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગા ૦ ૨૧૫ : અણુસમયનિરન્તરમવીરુસન્નિયં, તં ભણન્તિ પંચવિહં ।
દલ્લે ચિત્તે કાલે ભવે ય ભાવે ય સંસારે ॥

૨. અવધિ-મરણ—જીવ એક વાર નરક વગેરે જે ગતિમાં જન્મ-મરણ કરે છે, તે જ ગતિમાં બીજી વાર જ્યારે પણ જન્મ-મરણ કરે છે તો તેને અવધિ-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૧

૩. આત્યન્તિક-મરણ—જીવ વર્તમાન આયુ-કર્મનાં પુદ્ગલોનો અનુભવ કરી મરણ પામે, પછી તે ભવમાં ઉત્પન્ન ન થાય તો તે મરણને આત્યન્તિક-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૨

વર્તમાન મરણ—‘આદિ’ અને તેવું મરણ આગળ ન હોવાથી તેનો ‘અંત’—એ રીતે આને ‘આદ્યન્ત-મરણ’ પણ કહેવાય છે.^૩

૪. વલન-મરણ—જે સંયમી જીવન-પથ પરથી ભ્રષ્ટ થઈને મૃત્યુ પામે છે, તેના મૃત્યુને વલન-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૪ ભૂખની વ્યાકુળતાથી આવેલા મરણને પણ વલન-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૫

વિજયોદયામાં વલાય-મરણ કહ્યું છે. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—વિનય, વૈયાવૃત્ય વગેરેનું પાલન ન કરનાર, નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યોમાં આગસુ, વ્રત, સમિતિ અને ગુપ્તિના પાલનમાં પોતાની શક્તિને ગોપાવનાર, ધર્મ-ચિંતન સમયે ઊંઘનાર, ધ્યાન અને નમસ્કાર વગેરેથી દૂર ભાગનાર વ્યક્તિના મરણને વલાય-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૬

૫. વશાર્ત-મરણ—દીપ-કલિકામાં તીડની માફક જે ઈન્દ્રિયોને વશ થઈ મૃત્યુ પામે છે, તેના મરણને ‘વશાર્ત-મરણ’ કહેવાય છે.^૭

વિજયોદયામાં પણ આ નામ મળે છે. આ મરણ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત રહેનારાઓનું હોય છે. તેના ચાર ભેદ છે—ઈન્દ્રિય-વશાર્ત, વેદના-વશાર્ત, કષાય-વશાર્ત અને નો-કષાય-વશાર્ત.^૮

૬. અન્તઃશલ્ય મરણ—ભગવતીની વૃત્તિમાં આના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ. શરીરમાં શસ્ત્રની અણી વગેરે રહેવાથી જે મૃત્યુ થાય છે તે દ્રવ્ય-અન્તઃશલ્ય-મરણ કહેવાય છે. લજ્જા કે અભિમાન વગેરેના કારણે અતિચારોની આલોચના ન કરતાં દોષપૂર્ણ સ્થિતિમાં મરનારના મૃત્યુને ભાવ-અન્તઃશલ્ય-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૯

વિજયોદયામાં તેનું નામ સશલ્ય-મરણ છે. તેના પણ બે ભેદ છે—(૧) દ્રવ્ય-શલ્ય અને (૨) ભાવ-શલ્ય.^{૧૦} મિથ્યા-દર્શન, માયા અને નિદાન—આ ત્રણે શલ્યોની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત કર્મને દ્રવ્ય શલ્ય કહેવાય છે. દ્રવ્ય શલ્યની દશામાં થનારું મરણ દ્રવ્ય શલ્ય-મરણ કહેવાય છે. આ મરણ પાંચ સ્થાવર અને અમનસ્ક ત્રસ જીવોને હોય છે. ઉક્ત ત્રણ શલ્યોનાં હેતુભૂત કર્મોના

૧. (ક) સમવાઓ ૧૭।૧ વૃત્તિ પત્ર ૩૪ : મર્યાદા તેન મરણમવધિમરણમ્, યાનિ હિ નારકાદિભવનિબન્ધનતયાડડ્યુઃકર્મદલિકાન્યનુભૂય મિચયતે યદિ પુનસ્તાન્યેવાનુભૂય મરિષ્યતિ તદ્વા તદવધિમરણમુચ્યતે । તદ્વદ્વ્યાપેક્ષયા પુનસ્તદ્ગ્રહણાવધિં યાવજ્જીવસ્ય મૃતત્વાદિતિ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગા૦ ૨૧૬ : એમેવ ઓહિમરણં જાણિ મઓ તાણિ ચેવ મરહ પુણો ।

(ગ) વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૭ ।

૨. (ક) સમવાઓ ૧૭।૧ વૃત્તિ પત્ર ૩૪ : યાનિ નારકાદ્યાયુક્તયા કર્મદલિકાન્યનુભૂય મિચયતે મૃતશ્ચ ન પુનસ્તાન્યનુભૂય મરિષ્યતીતિ એવં યન્મરણં તદ્વદ્વ્યાપેક્ષયા અત્યન્તભાવિત્વાદાત્યન્તિકમિતિ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગા૦ ૨૧૬ : એમેવ આઈચંતિયમરણં નવિ મરહ તાહ પુણો ।

૩. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૭ ।

૪. (ક) સમવાઓ, ૧૭।૧ વૃત્તિ, પત્ર ૩૪ : સંયમયોગેશ્ચો વલતાં—ભગવત્પરિણતીનાં વ્રતિનાં વલનમરણમ્ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગા૦ ૨૧૭ : સંયમજોગવિસન્ના મરંતિ જે તં વલાયમરણં તુ ।

૫. ભગવદ્, ૨।૪૧ વૃત્તિ, પૃ. ૨૧૧ : વલતો—બુભુક્ષાપરિગતત્વેન વલવલાયમાનસ્ય સંયમાદ્વા શ્રશ્યતો (યત્) મરણં તદ્વલનમરણમ્ ।

૬. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૧ ।

૭. સમવાઓ ૧૭।૧ વૃત્તિ, પત્ર ૩૪ : ઇન્દ્રિયવિષયપાસ્તન્યેણ ઋતા—ઝાધિતા વશાર્તઃ ત્રિગ્ધવીપકલિકાવલોકનાત્ શલભવત્ તથાડન્તઃ ।

૮. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૧, ૯૦ ।

૯. ભગવદ્ ૨।૪૧ વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧ : અન્તઃશલ્યસ્ય દ્રવ્યતોડનુદ્ધતતોમરાદેઃ ભાવતઃ સાતિચાસ્ય ચદ્મરણં તદ્ અન્તઃશલ્યમરણમ્ ।

૧૦. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૮ ।

ઉદયથી જીવમાં જે માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વ પરિણામ હોય છે, તેને ભાવ શલ્ય કહેવાય છે. આ દશામાં થનાર મરણ ભાવ-શલ્ય-મરણ કહેવાય છે.

જ્યાં ભાવ-શલ્ય છે ત્યાં દ્રવ્ય-શલ્ય અવશ્ય હોય છે, કિન્તુ ભાવ-શલ્ય માત્ર સમનસ્ક જીવોમાં જ હોય છે, અમનસ્ક જીવોમાં સંકલ્પ કે ચિંતન હોતું નથી, એટલા માટે તેમને માત્ર દ્રવ્ય-શલ્ય જ હોય છે. તેથી કરીને અમનસ્ક જીવોના મરણને દ્રવ્ય-શલ્ય-મરણ અને સમનસ્ક જીવોના મરણને ભાવ-શલ્ય-મરણ કહેવામાં આવ્યું છે.^૧

ભવિષ્યમાં મને અમુક વસ્તુ મળે વગેરે-વગેરે માનસિક સંકલ્પોને નિદાન કહેવામાં આવે છે. નિદાન-શલ્ય-મરણ અસંયત સમ્યક્ દૃષ્ટિ અને શ્રાવકને હોય છે.

માર્ગ (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર)ને દૂષિત કરવો, માર્ગનો નાશ કરવો, ઉન્માર્ગની પ્રરૂપણા કરવી, માર્ગમાં સ્થિત લોકોમાં બુદ્ધિભેદ કરવો—આ બધાંને એક શબ્દમાં મિથ્યા-દર્શન-શલ્ય કહેવામાં આવે છે.^૨

પાર્શ્વસ્થ, કુશીલ, સંસક્ત વગેરે મુનિધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈને મરણસમય સુધીમાં કરેલાં દોષોની આલોચના કર્યા વિના જે મૃત્યુ પામે છે, તેને માયા-શલ્ય-મરણ કહેવાય છે. આ મરણ મુનિ, શ્રાવક અને અસંયત સમ્યક્-દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. તદ્ભવ-મરણ—વર્તમાન ભવ(જન્મ)માં મૃત્યુ થાય છે તેને તદ્ભવ-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૩

૮. બાલ-મરણ—મિથ્યાત્વી અને સમ્યક્-દૃષ્ટિનું મરણ બાલ-મરણ કહેવાય છે.^૪ ભગવતીમાં બાલ-મરણના ૧૨ ભેદો મળે છે.^૫ વિજયોદયામાં પાંચ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—(૧) અવ્યક્ત-બાલ, (૨) વ્યવહાર-બાલ, (૩) જ્ઞાન-બાલ, (૪) દર્શન-બાલ અને (૫) ચરિત્ર-બાલ.^૬ તેમની વ્યાખ્યા સંક્ષેપમાં આ રીતે છે—

(૧) અવ્યક્ત-બાલ— નાનો બાળક. જે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને જાણતો નથી તથા આ ચાર પુરુષાર્થોનું આચરણ કરવામાં પણ સમર્થ હોતો નથી.

(૨) વ્યવહાર-બાલ— લોક-વ્યવહાર, શાસ્ત્ર-જ્ઞાન વગેરેને જે જાણતો નથી.

(૩) જ્ઞાન-બાલ— જે જીવ વગેરે પદાર્થોને યથાર્થ રૂપે જાણતો નથી.

(૪) દર્શન-બાલ— જેની તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોતી નથી. દર્શન-બાલના બે ભેદ છે— ઈચ્છા-પ્રવૃત્ત અને અનિચ્છા-પ્રવૃત્ત. ઈચ્છા-પ્રવૃત્ત— અગ્નિથી, તાપથી, શસ્ત્રથી, વિષથી, પાણીથી, પર્વતથી પડીને, શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકીને, અતિ ઠંડી કે ગરમી સહન કરીને, ભૂખ અને તરસથી, જીભ ખેંચી કાઢવાથી, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આહાર કરવાથી— આ સાધનો દ્વારા જે સ્વેચ્છાએ પ્રાણ-ત્યાગ કરે છે, તેના મરણને ઈચ્છા-પ્રવૃત્ત દર્શન-બાલ-મરણ કહેવાય છે. અનિચ્છા-પ્રવૃત્ત— યોગ્ય કાળમાં અથવા અકાળે મરવાની ઈચ્છા વિના જે મરણ થાય છે, તે અનિચ્છા-પ્રવૃત્ત દર્શન-બાલ-મરણ કહેવાય છે.

(૫) ચરિત્ર-બાલ—જે ચારિત્રથી હીન હોય છે. વિષયોમાં આસક્ત, દુર્ગતિમાં જનાર, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી આચ્છાદિત, ઋદ્ધિમાં આસક્ત, રસોમાં આસક્ત અને સુખના અભિમાની જીવો ચરિત્ર-બાલ-મરણથી મરે છે.

૧. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૧ ।

૨. એજન, પત્ર ૮૮, ૮૯ ।

૩. (ક) સમવાઓ ૧૭।૧ વૃત્તિ, પત્ર ૩૪ : યસ્મિન્ ભવે-તિર્યગ્મનુભવલક્ષણે વર્તતે જન્તુસ્તદ્ભવયોગ્યમેવાયુર્બદ્ધવા પુનઃ તત્ક્ષયેણ પ્રિયમાણસ્ય યદ્ભવતિ તત્તદ્ભવમરણમ્ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૨૧ : મોક્તું અકમ્મભૂમગનરતિરિણ સુમણે અ નેરુણ ।
સેસાણં જીવાણં તદ્ભવમરણં તુ કેરિસિચિ ॥

(ગ) વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૭ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૨૨ : અવિચ્છયમરણં ચાલં મરણં..... ।

૫. ધગવર્ણ ૨ । ૪૯ ।

૬. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૭, ૮૮ ।

૯. પંડિત-મરણ—સંયતિનું મરણ પંડિત-મરણ કહેવાય છે. વિજયોદયામાં તેના ચાર ભેદ દર્શાવ્યા છે—

(૧) વ્યવહાર-પંડિત

(૩) જ્ઞાન-પંડિત

(૨) સમ્યક્ત્વ-પંડિત

(૪) ચારિત્ર-પંડિત^૧

તેમની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

(૧) વ્યવહાર-પંડિત — જે લોક, વેદ અને સમયના વ્યવહારમાં નિપુણ, તેમના શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા અને શુશ્રૂષા વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય.

(૨) દર્શન-પંડિત—જે સમ્યક્ત્વથી યુક્ત હોય.

(૩) જ્ઞાન-પંડિત—જે જ્ઞાનથી યુક્ત હોય.

(૪) ચારિત્ર-પંડિત—જે ચારિત્રથી યુક્ત હોય.

૧૦. બાલ-પંડિત-મરણ—સંયતાસંયતનું મરણ બાલ-પંડિત-મરણ કહેવાય છે.^૨ સ્થૂલ હિંસા વગેરે પાંચ પાપોનો ત્યાગ તથા સમ્યક્-દર્શન યુક્ત હોવાથી તે પંડિત છે. સૂક્ષ્મ અસંયમથી નિવૃત્ત ન હોવાને કારણે તેનામાં બાલત્વ પણ છે.^૩

૧૧. છન્દસ્થ-મરણ—મનઃપર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની અને મતિજ્ઞાની શ્રમણના મરણને છન્દસ્થ-મરણ કહેવાય છે.^૪

વિજયોદયામાં તેના સ્થાને ‘ઓસણ-મરણ’ નામ મળે છે.^૫ તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—રત્નત્રયમાં વિહાર કરનારા મુનિઓના સંઘથી જે છૂટો પડી જાય તેને ‘અવસન્ન’ કહે છે. તેનાં મરણને અવસન્ન-મરણ કહેવાય છે. પાર્શ્વસ્થ, સ્વચ્છન્દ, કુશીલ, સંસક્ત અને અવસન્ન—આ પાંચે ભ્રષ્ટ મુનિઓ ‘અવસન્ન’ કહેવાય છે. તેઓ ઋદ્ધિમાં આસક્ત, દુઃખથી ભયભીત, કષાયોમાં પરિણત થઈ આહાર વગેરે સંજ્ઞાઓના વશવર્તી, પાપશાસ્ત્રોના અધ્યેતા, તેર ક્રિયાઓ (૩ ગુપ્તિ, ૫ સમિતિ અને ૫ મહાવ્રત)માં આળસુ, સંકિલ્ષ-પરિણામી, ભક્તપાન અને ઉપકરણોમાં આસક્ત, નિમિત્ત, તંત્ર-મંત્ર અને ઔષધ વડે આજીવિકા મેળવનાર, ગૃહસ્થોની વૈયાવૃત્ત્ય કરનારા, ઉત્તરગુણોથી હીન, ગુપ્તિ અને સમિતિમાં અનુદત, સંસારના દુઃખોથી ભય ન કરનારા, ક્ષમા વગેરે દસ ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત ન થનાર તથા ચારિત્રમાં દોષવાળા હોય છે. તેવા અવસન્ન મુનિઓ મરીને હજારો ભવોમાં ભ્રમણ કરે છે અને દુઃખો ભોગવતાં-ભોગવતાં જીવન પૂરું કરે છે.

૧૨. કેવલિ-મરણ—કેવળજ્ઞાનીનું મરણ કેવલિ-મરણ કહેવાય છે.

૧૩. વૈહાયસ-મરણ—વૃક્ષની ડાળી પર લટકીને, પર્વત પરથી પડીને કે ઝંપાપાત કરીને જે મરણ પામવામાં આવે છે તે મરણ વૈહાયસ-મરણ કહેવાય છે.^૬ વિજયોદયામાં તેના સ્થાને ‘વિપ્રણાસ-મરણ’ કહેવાયું છે.^૭

૧૪. ગૃહપૃષ્ઠ-મરણ—હાથી વગેરેના મૃત શરીરમાં પ્રવેશવાથી તે મૃત શરીરની સાથે-સાથે ગીધ વગેરે જીવિત શરીરને

૧. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૮ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગાથા ૨૨૨ : જાણાહિ બાલવંડિયમરણં પુણ દેસવિસ્યાણં ॥

૩. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૮ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગાથા ૨૨૩ : મળપજ્જલોહિનાણી સુઅમહનાણી મરંતિ જે સમણા ।
છઝમત્થમરણમેયં કેવલિમરણં તુ કેવલિણો ॥

૫. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૮૮ ।

૬. (ક) ભગવર્ડ ૨ । ૪૧ વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૧ : વૃક્ષશાખાદ્યુદ્બન્ધનેન યત્તન્નિરુક્તિવશાદ્વૈહાનસમ્ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગાથા ૨૨૪ : ગિદ્ધાઇમ્ભક્ષણં ગિદ્ધપિદ્ધુ ઉબ્બંધણાઇ વેહાસં ।

एए दुन्निवि मरणा कारणजाए अणुण्णाया ।

૭. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૧૦ ।

પણ ફોલી ખાય છે અને તે સ્થિતિમાં જે મરણ થાય છે તે ગૃહપૃષ્ઠ-મરણ કહેવાય છે.^૧

૧૫. ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન-મરણ—યાવજજીવન ત્રિવિધ અથવા ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગપૂર્વક જે મરણ થાય છે તેને ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૨

૧૬. ઈંગિની-મરણ—નક્કી કરેલા સ્થાન ઉપર અનશનપૂર્વક મરણ પામવાને ઈંગિની-મરણ કહેવાય છે. જે મરણમાં પોતાના માનવા મુજબ પોતે જ પોતાની શુશ્રૂષા કરે, બીજા મુનિઓની સેવા ન લે તેને ઈંગિની-મરણ કહેવાય છે. આ મરણ ચતુર્વિધ આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરનારાઓનું જ હોય છે.^૩

૧૭. પ્રાયોગમન, પાદપોગમન, પાદોપગમન-મરણ—પોતાની પરિચર્યા ન પોતે કરે કે ન બીજા પાસે કરાવે, તેવા મરણને પ્રાયોગમન અથવા પ્રાયોગ્ય-મરણ કહે છે.^૪ વૃક્ષની નીચે સ્થિર અવસ્થામાં ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગપૂર્વક જે મરણ થાય છે, તેને પાદપોગમન-મરણ કહે છે.^૫ સંઘમાંથી નીકળી પોતાના પગ વડે યોગ્ય પ્રદેશમાં જઈ જે મરણ પામવામાં આવે છે તેને પાદોપગમન-મરણ કહેવાય છે. આ મરણને ચાહનારા મુનિઓ પોતાના શરીરની પરિચર્યા જાતે કરતા નથી કે ન તો બીજા પાસે કરાવે છે.^૬ ક્યાંક ‘પાડગમણ’ (પ્રાયોગ્ય) પાઠ પણ મળે છે.^૭ ભવનો અંત કરવા યોગ્ય સંહનન અને સંસ્થાનને ‘પ્રાયોગ્ય’ કહેવાય છે. તેની પ્રાપ્તિને ‘પ્રાયોગ્ય-ગમન’ કહેલ છે. વિશિષ્ટ સંહનન અને વિશિષ્ટ સંસ્થાનવાળાના મરણને પ્રાયોગ્ય-ગમન-મરણ કહેવાય છે.^૮

શ્વેતાંબર પરંપરામાં ‘પાદપોગમન’ શબ્દ મળે છે અને દ્વિગંબર પરંપરામાં ‘પ્રાયોગમન’, ‘પ્રાયોગ્ય’ અને ‘પાદોપગમન’ પાઠ મળે છે.

ભગવતીમાં પાદપોગમનના બે ભેદ પાડ્યા છે—નિહારિ અને અનિહારિ. નિહારિ—આનો અર્થ છે બહાર કાઢવું. ઉપાશ્રયમાં મરણ પામનારા સાધુના શરીરને ત્યાંથી બહાર લઈ જવાનું હોય છે, એટલા માટે તે મરણને નિહારિ કહે છે. અનિહારિ—અરણ્યમાં પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરનારા સાધુના શરીરને બહાર લઈ જવું પડતું નથી, એટલા માટે તેને અનિહારિ-મરણ કહે છે.^૯

ભગવતીમાં ઈંગિની-મરણને ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાનનો એક પ્રકાર માની તેની સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી.^{૧૦} મૂલારાધનામાં ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન, ઈંગિની અને પ્રાયોગમન—આ ત્રણેને પંડિત-મરણના ભેદ માનવામાં આવ્યા છે.^{૧૧}

૧. (ક) ભગવદ્ ૨।૪૯, વૃત્તિ પત્ર ૨૧૧ : પશ્ચિવિશેષૈર્ગૃહૈર્વા—માંસલુઘ્નૈઃ શ્રગાલાદિભિઃ સ્પૃષ્ટસ્ય—વિદારિતસ્ય કસ્કિરભરાસભાદિશરીરાન્તર્ગતત્વેન યમ્મરણં તદ્ગુધસ્પૃષ્ટં વા ગુદ્ધસ્પૃષ્ટં વા, ગૃહૈર્વાં ભક્ષિતસ્ય—સ્પૃષ્ટસ્ય ચત્તદ્ગુધસ્પૃષ્ટમ્ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૨૪ ।

૨. (ક) ભગવદ્ ૨।૪૯ વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧, ૨૧૨ :

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ગાથા ૨૨૫, વૃત્તિ, પત્ર ૨૩૫ ।

૩. ભગવદ્ ૨।૪૯ વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ : ચતુર્વિધાહારપરિહારનિષ્પન્નમેવ ભવતીતિ ।

૪. (ક) ભગવદ્ ૨।૪૯ વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ ।

(ખ) સમવાઓ ૧૭ । ૧ વૃત્તિ, પત્ર ૩૫ : પાદસ્યેવોપગમનમ્—અવસ્થાનં યસ્મિન્ તત્પાદપોગમનં તદેવ મરણમ્ ।

(ગ) ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૨૫, વૃત્તિ, પત્ર ૨૩૫ ।

૫. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૩ ।

૬. ગોમ્મટસાર (કર્મકાણ્ડ), ગાથા ૬૧ ।

૭. વિજયોદયા વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૩ ।

૮. એજન.

૯. ભગવદ્ ૨।૪૯ વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ : નિહારિણ નિર્વૃત્તં યત્તન્નિર્હારિમં, પ્રતિશ્રયે યો પ્રિયતે તસ્યૈતત્, તત્કડેવસ્ય નિર્હારિણાત્ । અનિર્હારિનિમં તુ ચોડટઘ્વાં પ્રિયતે ઇતિ ।

૧૦. ભગવદ્ ૨।૪૯ વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ : ઇદ્વિતમરણમધિધીયતે તદ્ભક્તપ્રત્યાખ્યાનસ્યૈવ વિશેષઃ ।

૧૧. મૂલારાધના, ગાથા ૨૯ : પાયોપગમણ મરણં ભક્તપદ્મણા ચ ઇંગિણી ચેવ ।

તિવિહં પંડિતમરણં સાહુસ્સ જહુત્તચારિસ્સ ॥

ઉપર્યુક્ત સત્તર મરણો વિભિન્ન અપેક્ષાઓ વડે પ્રતિપાદિત છે. આવીચિ, અવધિ, આત્યંતિક અને તદ્ભવ-મરણ ભવની દૃષ્ટિથી; વલન, વૈલાયસ, ગૃહ્પૃષ્ઠ, વશાર્ત અને અંતઃશલ્ય-મરણ આત્મદોષ, કષાય વગેરેની દૃષ્ટિથી; બાલ અને પંડિત-મરણ ચારિત્રની દૃષ્ટિથી; છત્રસ્થ અને કેવલિ-મરણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી તથા ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન, ઈગિની અને પ્રાયોપગમન-મરણ અનશનની દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યાં છે.

ઉપર્યુક્ત સત્તર મરણોમાં આવીચિ-મરણ પ્રતિપળ થાય છે અને સિદ્ધોને છોડી બાકીના બધા પ્રાણીઓમાં હોય છે. બાકીના મરણો જીવ-વિશેષોનાં હોય છે.

એક સમયમાં કેટલા મરણ થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં છે.^૧ એક સમયમાં બે મરણ, ત્રણ મરણ, ચાર મરણ અને પાંચ મરણ પણ થાય છે. બાલ, બાલ-પંડિત અને પંડિતની અપેક્ષાએ તે આ રીતે હોય છે—

બાલની અપેક્ષાએ

(૧) એક સમયમાં બે મરણ—અવધિ અને આત્યંતિકમાંથી એક અને બીજું બાલ-મરણ.

(૨) એક સમયમાં ત્રણ મરણ—જ્યાં ત્રણ હોય છે ત્યાં વધારામાં તદ્ભવ-મરણ ગણવાનું.

(૩) એક સમયમાં ચાર મરણ—જ્યાં ચાર હોય છે ત્યાં વધારામાં વશાર્ત-મરણ ગણવાનું.

(૪) એક સમયમાં પાંચ મરણ—જ્યાં આત્મઘાત કરવામાં આવે છે ત્યાં વૈલાયસ અને ગૃહ્પૃષ્ઠ બેમાંથી કોઈ એક વધારાનું હોય છે. વલનમરણ અને શલ્ય-મરણને બાલ-મરણની અંતર્ગત સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

પંડિતની અપેક્ષાએ

પંડિત-મરણની વિવક્ષા બે પ્રકારે કરાઈ છે—દૃઢ સંયમી પંડિત અને શિથિલ સંયમી પંડિત.

(ક) દૃઢ-સંયમી પંડિત

(૧) જ્યાં બે મરણ એક સમયમાં થાય છે ત્યાં અવધિ-મરણ અને આત્યંતિક-મરણમાંથી કોઈ એક થાય છે કેમકે બંને પરસ્પર વિરોધી છે. બીજું પંડિત-મરણ.

(૨) જ્યાં ત્રણ મરણ એક સાથે થાય છે ત્યાં છત્રસ્થ-મરણ અને કેવલિ-મરણ બેમાંથી એક વધારાનું.

(૩) જ્યાં ચાર મરણની વિવક્ષા છે ત્યાં ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન, ઈગિની અને પાદપોષગમનમાંથી એક વધારાનું.

(૪) જ્યાં પાંચ મરણની વિવક્ષા છે, ત્યાં વૈલાયસ અને ગૃહ્પૃષ્ઠમાંથી કોઈએક મરણ વધારાનું.

(ખ) શિથિલ-સંયમી પંડિત

(૧) જ્યાં બે મરણની એક સમયમાં વિવક્ષા છે, ત્યાં અવધિ અને આત્યંતિકમાંથી એક અને કોઈ કારણવશ વૈલાયસ અને ગૃહ્પૃષ્ઠમાંથી એક.

(૨) કથંચિત શલ્ય-મરણ હોવાથી ત્રણ પણ થઈ જાય છે.

(૩) જ્યાં વલનમરણ હોય છે ત્યાં એક સાથે ચાર થઈ જાય છે.

(૪) છત્રસ્થ-મરણની જ્યાં વિવક્ષા હોય છે, ત્યાં એક સાથે પાંચ મરણ થઈ જાય છે.

ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન, ઈગિની અને પ્રાયોપગમન-મરણ વિશુદ્ધ સંયમવાળા પંડિતોને જ હોય છે. બંને પ્રકારના પંડિત-મરણની વિવક્ષામાં તદ્ભવ-મરણ લેવામાં આવ્યું નથી, કારણકે તેઓ દેવગતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૨૭-૨૨૯ : દુન્નિ વ તિન્નિ વ ચત્તારિ પંચ મરણાઙ્ગ અવીઙ્ગમણંમિ ।

કઙ્ગ મરઙ્ગ એગસમયંસિ વિભાસાવિત્થરં જાણે ॥

સવ્વે ભવત્થજીવા મરંતિ આવીઙ્ગં સયા મરણં ।

ઓહિં ચ આઙ્ગંતિય દુન્નિવિ એયાઙ્ગ મયણાણ ॥

ઓહિં ચ આઙ્ગંતિય બાલં તહ પંડિતં ચ મીસં ચ ।

છત્તમં કેવલિમરણં અત્તુત્તેણં વિરુજ્જંતિ ॥

બાલ-પંડિતની અપેક્ષાએ

- (૧) જ્યાં બે મરણની એક સમયમાં વિવક્ષા છે, ત્યાં અવધિ અને આત્યંતિકમાંથી કોઈ એક તથા બાલ-પંડિત.
- (૨) તદ્ભવ-મરણ સાથે થવાથી ત્રણ મરણ.
- (૩) વશાર્ત-મરણ સાથે હોવાથી ચાર મરણ.
- (૪) કથયિત આત્મઘાત કરનારાના વૈહાયસ અને ગૃહપૃષ્ઠમાંથી એક સાથે ગણતાં પાંચ.^૧

૩. મરણના બે ભેદ

ગોમ્મટસારમાં મરણના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—(૧) કદલીઘાત (અકાલ-મૃત્યુ) અને (૨) સંન્યાસ. વિષભક્ષણ, વિષધારી પ્રાણીઓના કરડવાથી, રક્તક્ષય, ધાતુક્ષય, ભયંકર વસ્તુદર્શન તથા તેનાથી ઉત્પન્ન ભય, વસ્ત્રઘાત, સંકલેશક્રિયા, શ્વાસોચ્છવાસનો અવરોધ અને આહાર ન કરવાથી સમયમાં જે શરીર છૂટી જાય છે, તેને કદલીઘાત-મરણ કહે છે. કદલીઘાત સહિત અથવા કદલીઘાત વિના જે સંન્યાસરૂપ પરિણામોથી શરીરત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ત્યક્ત-શરીર કહે છે. ત્યક્ત-શરીરના ત્રણ ભેદ છે—(૧) ભક્ત-પ્રતિજ્ઞા, (૨) ઈંગિની અને (૩) પ્રાયોગ્ય. તેમની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

(૧) ભક્ત-પ્રતિજ્ઞા—ભોજનનો ત્યાગ કરીને જે સંન્યાસ-મરણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, તેને ‘ભક્ત-પ્રતિજ્ઞા-મરણ’ કહેવાય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે—જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. જઘન્યનું કાળમાન અંતર્મુહૂર્ત છે, ઉત્કૃષ્ટનું બાર વર્ષ અને બાકીનાનું મધ્યવર્તી.

(૨) ઈંગિની—પોતાના શરીરની પરિચર્યા સ્વયં કરે, બીજાઓની સેવા ન લે, આવા વિધિથી જે સંન્યાસધારણપૂર્વક મરણ થાય છે, તેને ‘ઈંગિની-મરણ’ કહેવાય છે.

(૩) પ્રાયોગ્ય, પ્રાયોપગમન—પોતાના શરીરની પરિચર્યા ન તો પોતે કરે કે ન બીજા પાસે કરાવે—એવા સંન્યાસપૂર્વકના મરણને પ્રાયોગ્ય અથવા પ્રાયોપગમન-મરણ કહ્યું છે.^૨

૪. મરણના પાંચ ભેદ

મૂલારાધનામાં બીજી રીતે પણ મરણના વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે—

૧. પંડિત-પંડિત-મરણ
૨. પંડિત-મરણ
૩. બાલ-પંડિત-મરણ
૪. બાલ-મરણ
૫. બાલ-બાલ-મરણ^૩

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં મરણના બે પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ અધ્યયનનાં પ્રતિપાદ્ય છે અકામ-મૃત્યુનો પરિહાર અને સકામ-મૃત્યુની સ્વીકૃતિ.

૧. ઉત્તરાધ્યય નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૨૭-૨૨૯ । બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર, ૨૩૭-૩૮ ।

૨. ગોમ્મટસાર(કર્મકાણ્ડ), ગાથા ૫૭-૬૧ ।

૩. મૂલારાધના, આશ્રાસ ૧, ગાથા ૨૬ : પંડિદં પંડિદં મરણં પંડિદયં બાલપંડિદં ચેવ ।
બાલમરણં ચતુર્થં પંચમયં બાલબાલં ચ ॥

પંચમં અજ્ઞયણં : પાંચમું અધ્યયન અકામમરણિજ્ઞં : અકામ-મરણીય

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. અણ્ણવંસિ મહોહંસિ, એગો તિણ્ણો દુરુત્તરં । એત્થ એગો મહાપત્તે, ઇમં પઢ્ધમુદાહરે ॥	અર્ણવે મહૌષે એકસ્તીર્ણો દુરુત્તરં તત્રેકો મહાપ્રજઃ ઇદં પૃથ્થમુદાહરેત્ ॥	૧. આ મહાપ્રવાહવાળા દુસ્તર સંસાર-સમુદ્રને ^૧ કેટલાય તરી ગયા. તેમાં એક મહાપ્રજે ^૨ (મહાવીરે) આ પ્રશ્નની ^૩ વ્યાકરણ કર્યું છે.
૨. સંતિમે ય દુવે ઠાણા, અક્ખાયા મારણંતિયા । અકામમરણં ચેવ, સકામમરણં તહા ॥	સ્ત ઇમે ચ દ્વે સ્થાને આખ્યાતે મારણાન્તિકે । અકામમરણં ચૈવ સકામમરણં તથા ॥	૨. મૃત્યુનાં બે સ્થાનો કહેવાયાં છે—અકામ-મરણ અને સકામ-મરણ. ^૪
૩. બાલાણં અકામં તુ, મરણં અસદ્દં ભવે । પંડિયાણં સકામં તુ, ઉક્કોસેણ સદ્દં ભવે ॥	બાલાનામકામં તુ મરણમસકૃદ્ ભવેત્ । પણ્ડિતાનાં સકામં તુ ઉત્કર્ષેણ સકૃદ્ ભવેત્ ॥	૩. બાલજીવોનું અકામ-મરણ વારંવાર થાય છે. પંડિતોનું સકામ-મરણ ઉત્કૃષ્ટપણે એકવાર થાય છે. ^૫
૪. તત્થિમં પઢ્ધમં ઠાણં, મહાવીરેણ દેસિયં । કામગિદ્ધે જહા બાલે, ભિસં કૂસદ્દં કુવ્વઈ ॥	તત્રેદં પ્રથમં સ્થાનં મહાવીરેણ દેશિતમ્ । કામગૃહ્ધો યથા બાલો ભૃશં કૂરાણિ કરેતિ ॥	૪. મહાવીરે તે બે સ્થાનોમાં પહેલું સ્થાન આ કહ્યું છે, જેવી રીતે કામાસક્ત બાલજીવ ઘણાં કૂર કર્મો કરે છે. ^૬
૫. જે ગિદ્ધે કામભોગેસુ, એગો કૂડાય ગચ્છઈ । ન મો દિદ્ધે પરે લોએ, ચક્ખુદિદ્ધા ઇમા રઈ ॥	યો ગૃહ્ધઃ કામભોગેષુ એકઃ કૂટાય ગચ્છતિ । ન મયા દૃષ્ટઃ પરો લોકઃ ચક્ષુદૃષ્ટ્યે રતિઃ ॥	૫. જે કોઈ કામભોગોમાં ^૭ આસક્ત હોય છે તેની ગતિ મિથ્યાભાષણ ^૮ તરફ થઈ જાય છે. તે કહે છે—પરલોક તો મેં જોયો નથી, આ રતિ (આનંદ) ^૯ તો ચક્ષુદૃષ્ટ-આંખની સામે છે. ^{૧૦}
૬. હત્થાગયા ઇમે કામા, કાલિયા જે અણાગયા । કો જાણઈ પરે લોએ, અત્થિ વા નત્થિ વા પુણો ? ॥	હસ્તાગતા ઇમે કામાઃ કાલિકા યેનાગતાઃ । કો જાનાતિ પરો લોકઃ અસ્તિ વા નાસ્તિ વા પુનઃ ? ॥	૬. આ કામભોગો હાથમાં આવેલા છે, ભવિષ્યમાં થનારા સંદિગ્ધ છે. ^{૧૧} કોણ જાણે છે કે પરલોક છે કે નહિ ?

૭. જણેણ સંદિહો ક્વામિ, જનેન સાર્ધં ધવિષ્ણમિ
ઇદં બાલે પગાબ્ધઈ । ઇતિ બાલઃ પ્રગલ્ભતે ।
કામભોગાનુરાણં, કામભોગાનુરાગેણ
કેસં સંપદિવજ્જઈ ॥ ક્લેશં સમ્પ્રતિપદ્યતે ॥
૮. તઓ સે દંડં સમારભઈ, તતઃ સ દણ્ડં સમારભતે
તસેસુ થાવરેસુ ચ । ત્રસેષુ સ્થાવરેષુ ચ ।
અઢાણં ચ અણઢાણં, અર્થાય ચાનર્થાય
ભૂયગ્ગામં વિહિસઈ ॥ ભૂતગ્રામં વિહિનસ્તિ ॥
૯. હિંસે બાલે મુસાવાઈ, હિંસો બાલો મૃષાવાદો
માઝલ્હે પિસુણો સઢે । માયી પિશુનઃ શઠઃ ।
ભુંજમાણો સુરં માંસં, ભુંજાનઃ સુરાં માંસં
સેયમેયં તિ મન્નઈ ॥ શ્રેય એતદિતિ મન્યતે ॥
૧૦. કાયસા વયસા મત્તે, કાયેન વચસા મતઃ
વિત્તે ગિદ્ધે ચ ઇત્થિસુ । વિત્તે મૃદ્ધશ્ચ સ્ત્રીષુ ।
દુહઓ મલં સંચિણ્ણ, દ્વિધા મલં સંચિનોતિ
સિસુણાગુ વ્વ મદ્વિયં ॥ શિશુનાગ ઇવ મૃત્તિકામ્ ॥
૧૧. તઓ પુઢ્ઠો આયંકેણં, તતઃ સ્પૃષ્ઠઃ આતંકેન
ગિલાણો પરિતપ્પઈ । ગ્લાનઃ પરિતપ્યતે ।
પમ્મીઓ પરલોગસ્સ, પ્રમીતઃ પરલોકાત્
કમ્માણુપ્પેહિ અપ્પણો ॥ કર્માનુપ્રેક્ષી આત્મનઃ ॥
૧૨. સુયા મે નરણ ઠાણા, શ્રુતાનિ મયા નરકે સ્થાનાનિ
અસીલાણં ચ જા ગઈ । અશીલાનાં ચ યા ગતિઃ ।
બાલાણં કૂરકમ્માણં, બાલાનાં કૂરકર્મણં
પગાઢા જત્થ વેયણા ॥ પ્રગાઢા યત્ર વેદનાઃ ॥
૧૩. તત્થોવવાઇયં ઠાણં, તત્રૌપપાતિકં સ્થાનં,
જહા મેયમણુસ્સુયં । યથા મમૈતદનુશ્રુતમ્ ।
આહાકમ્મેહિં ગચ્છંતો, યથાકર્મભિર્ગચ્છન્,
સો પચ્છા પરિતપ્પઈ ॥ સઃ પચ્છાત્ પરિતપ્યતે ॥
૧૪. જહા સાગડિઓ જાણં, યથા શાકટિકો જાનન્,
સમં હિચ્ચા મહાપહં । સમં હિત્વા મહાપથમ્ ।
વિસમં મગ્ગમોઢ્ઢણ્ણો, વિષમં માર્ગમવતીર્ણઃ,
અવ્ખે ભગ્ગમિ સોચઈ ॥ અક્ષે ભગ્ને શોચતિ ॥
૭. “હું લોક-સમૂહની સાથે રહીશ.” (જે ગતિ તેમની થશે તે મારી થશે.)—એવું માનીને બાલ-અજ્ઞાની મનુષ્ય ધૃષ્ટ બની જાય છે. તે કામ-ભોગના અનુરાગને કારણે કલેશ^{૧૩} (સંકલિષ્ટ પરિણામો) પ્રાપ્ત કરે છે.
૮. પછી તે ગ્રસ અને સ્થાવર જીવો તરફ દંડ (હિંસા)નો પ્રયોગ કરે છે અને પ્રયોજનવશ કે વિના પ્રયોજને^{૧૪} ય પ્રાણી-સમૂહની^{૧૫} હિંસા કરે છે.
૯. હિંસા કરનાર, જૂઠું બોલનાર, છળ-કપટ કરનાર, ચુગલી-ચપાટી કરનાર, વેશ-પરિવર્તન કરી પોતાની જાતને બીજા રૂપે ઓળખાવનાર^{૧૬} અજ્ઞાની મનુષ્ય મદ્ય અને માંસનો ભોગ કરે છે અને ‘આ શ્રેય છે’—એવું માને છે.
૧૦. તે શરીર અને વાણીથી મત્ત બને છે. ધન અને સ્ત્રીઓમાં આસક્ત બને છે. તે આચરણ અને ચિંતન—બંને દ્વારા તેવી રીતે કર્મ-મળનો સંચય કરે છે જેવી રીતે શિશુનાગ (અળસિયું) મોઢું અને શરીર બંને દ્વારા માટીનો.^{૧૭}
૧૧. પછી તે આતંકથી^{૧૮} સ્પૃષ્ટ થતાં ગ્લાન બની પરિતાપ કરે છે. પોતાના કર્મોનું ચિંતન કરી પરલોકથી ભયભીત બને છે.^{૧૯}
૧૨. તે વિચારે છે—મેં તે નારકીય સ્થાનોના^{૨૦} વિષયમાં સાંભળ્યું છે, જે શીલરહિત તથા કૂર કર્મ કરનારા અજ્ઞાની મનુષ્યોની અંતિમ ગતિ છે અને જ્યાં પ્રગાઢ વેદના છે.^{૨૧}
૧૩. તે નરકોમાં જેવું ઔપપાતિક^{૨૨} (ઉત્પન્ન થવાનું) સ્થાન છે તેવું મેં સાંભળ્યું છે. તે આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં પોતાના કૃત કર્મો અનુસાર^{૨૩} ત્યાં જતાં-જતાં અનુતાપ કરે છે.
૧૪. જેવી રીતે કોઈ ગાડીવાળો સમતળ રાજમાર્ગને જાણતો હોવા છતાં તેને છોડીને વિષમ માર્ગે ચાલી નીકળે છે અને ગાડીની ધરી^{૨૪} તૂટી જતાં શોક કરે છે.

૧૫. એવં ધમ્મં વિઝક્કમ્મ,
અહમ્મં પઢિવજ્જિયા ।
બાલે મચ્છુમુહં પત્તે,
અક્ખે ભગ્ગે વ સોચઈ ॥

એવં ધર્મં વ્યુત્કમ્ય,
અધર્મં પ્રતિપદ્ય ।
બાલઃ મૃત્યુમુખં પ્રાપ્તઃ,
અક્ષે ભગ્ને ઇવ શોચતિ ॥

૧૫. તેવી રીતે ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને, અધર્મનો સ્વીકાર કરીને, મૃત્યુના મુખમાં પડેલો અજ્ઞાની ધરી તૂટેલા ગાડીવાળાની જેમ શોક કરે છે.

૧૬. તઓ સે મરણંતંમિ,
બાલે સંતસ્સઈ ભયા ।
અકામમરણં મરઈ,
ધુત્તે વ કલિના જિણ ॥

તતઃ સ મરણાન્તે,
બાલઃ સંત્રસ્યતિ ભયાત્ ।
અકામમરણં પ્રિયતે,
ધૂર્ત ઇવ કલિના જિતઃ ॥

૧૬. પછી મરણાંત સમયે તે અજ્ઞાની મનુષ્ય પરલોકના ભયથી સંત્રસ્ત થાય છે અને એક જ દાવમાં^{૧૫} હારી જનારા જુગારીની^{૧૬} માફક શોક કરતો-કરતો અકામ-મરણથી મરે છે.

૧૭. એયં અકામમરણં,
બાલાણં તુ પવેદયં ।
એત્તો સકામમરણં,
પંડિયાણં સુણોહ મે ॥

એતદકામમરણં,
બાલાનાં તુ પ્રવેદિતમ્ ।
ઇતઃ સકામમરણં,
પંડિતાનાં શ્રુણુત મમ ॥

૧૭. આ અજ્ઞાનીઓનાં અકામ-મરણનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે પંડિતોનું સકામ-મરણ મારી પાસેથી સાંભળો.^{૧૭}

૧૮. મરણં પિ સપુણ્ણાણં,
જહા મેયમણુસ્સુયં ।
વિપ્પસણ્ણમણાઘાયં,
સંજયાણ વુસીમઓ ॥

મરણમપિ સપુણ્યાનાં,
યથા મમૈતદનુશ્રુતમ્ ।
વિપ્રસન્નમનાઘાતં,
સંયતાનાં વૃષીમતામ્ ॥

૧૮. જેવું મેં સાંભળ્યું પણ છે—પુણ્યશાળી, સંયમી અને જિતેન્દ્રિય પુરુષોનું^{૧૮} મરણ પ્રસન્ન^{૧૯} અને આધાતરહિત હોય છે.

૧૯. ન ઇમં સવ્વેસુ ભિક્ખૂસુ,
ન ઇમં સવ્વેસુઽગારિસુ ।
નાણાસીલા અગારસ્થા,
વિસમસીલા ય ભિક્ખુણો ॥

નેદં સર્વેષુ ભિક્ષુષુ,
નેદં સર્વેષુ અગારિષુ ।
નાનાશીલા અગારસ્થાઃ,
વિષમશીલાશ્ચ ભિક્ષવઃ ॥

૧૯. આ સકામ-મરણ ન બધા ભિક્ષુઓને પ્રાપ્ત થાય છે કે ન બધા ગૃહસ્થોને. કેમકે ગૃહસ્થ વિવિધ પ્રકારના શીલવાળા^{૨૦} હોય છે અને ભિક્ષુઓ પણ વિષમશીલ^{૨૧} હોય છે.

૨૦. સંતિ એગેહિં ભિક્ખૂહિં,
ગારસ્થા સંજમુત્તરા ।
ગારસ્થેહિં ય સવ્વેહિં,
સાહવો સંજમુત્તરા ॥

સન્ત્યેકેભ્યો ભિક્ષુભ્યઃ,
અગારસ્થાઃ સંયમોત્તરાઃ ।
અગારસ્થેભ્યશ્ચ સર્વેભ્યઃ,
સાધવઃ સંયમોત્તરાઃ ॥

૨૦. કેટલાક ભિક્ષુઓ કરતાં ગૃહસ્થોનો સંયમ મોટો હોય છે. પરંતુ સાધુઓનો સંયમ બધા ગૃહસ્થોથી મોટો હોય છે.^{૨૧}

૨૧. ચીરાજિણં નગિણિણં,
જડી સંઘાડિ મુંડિણં ।
એયાણિ વિ ન તાયંતિ,
દુસ્સીલં પરિયાગયં ॥

ચીરાજિનં નાગ્ન્યં,
જટી સઙ્ઘાટિમુણ્ડિત્વમ્ ।
એતાન્યપિ ન ત્રાયન્તે,
દુઃશીલં પર્યાગતમ્ ।

૨૧. ચીવર, ચર્મ, નગ્નત્વ, જટાધારીપણું, સંઘાટી (ઉત્તરીય વસ્ત્ર) અને મસ્તક-મુંડન—આ બધા દુઃશીલ સાધુની^{૨૨} રક્ષા કરતાં નથી.^{૨૩}

૨૨. પિંડોલણ વ દુસ્સીલે,
નરગાઓ ન મુચ્છઈ ।
ભિક્ખાણ વા ગિહસ્થે વા,
સુવ્વણ કમ્મઈ દિવં ॥

પિણ્ડાવલગો વા દુઃશીલો,
નરકાન્ન મુચ્ચતે ।
ભિક્ષાદો વા ગૃહસ્થો વા,
સુવ્રતઃ કામતિ દિવમ્ ॥

૨૨. ભિક્ષાથી જીવન ચલાવનાર પણ જો દુઃશીલ હોય તો તે નરકથી બચતો નથી.^{૨૪} ભિક્ષુ હોય કે ગૃહસ્થ, જો તે સુવ્રતી હોય તો સ્વર્ગમાં જાય છે.^{૨૫}

૨૩. અગારિ-સામાઙ્યંગાઈં
સઙ્ગી કાણ્ણ ફાસણ્ણ ।
પોસહં દુહઓ પક્કહં,
ણગસયં ન હાવણ્ણ ॥

અગારિ-સામાયિકાઙ્ગાનિ,
શ્રદ્ધી કાયેન સ્પૃશતિ ।
પૌષધં દ્વયોઃ પક્ષયોઃ,
એકરાત્રં ન હાપયતિ ॥

૨૩. શ્રદ્ધાશુ શ્રાવક ગૃહસ્થ-સામાયિકના અંગોનું^{૧૧}
આચરણ કરે. બંને પક્ષોમાં કરવામાં આવતાં પૌષધને^{૧૨}
એક દિવસ રાત માટે પણ છોડે નહિ.

૨૪. એવં સિક્ખાસમાવન્ને,
ગિહવાસે વિ સુવ્વણ્ણ ।
મુચ્છઈં છવિપલ્લાઓ,
ગચ્છે જક્કલ-સલોગયં ॥

એવં શિક્ષાસમાપન્ને,
ગૃહવાસેપિ સુવ્રતઃ ।
મુચ્યતે છવિપર્વણઃ,
ગચ્છેદ્ યક્ષ-સલોકતામ્ ॥

૨૪. આ રીતે વ્રતોના આસેવનની શિક્ષાથી સમાપન્ન
સુવ્રતી મનુષ્ય ગૃહસ્થવાસમાં રહેતો હોવા છતાં પણ
ઔદારિક-શરીર^{૧૩}થી મુક્ત થઈને યક્ષ-સલોકતાને પ્રાપ્ત
કરે છે^{૧૪}—દેવલોકમાં જાય છે.

૨૫. અહ જે સંવુડે ભિક્ખૂ,
દોણહં અન્નયરે સિયા ।
સલ્લદુક્કલ્પપ્પહીણો વા,
દેવે વાવિ મહઙ્ગિણ ॥

અથ યઃ સંવૃતો ભિક્ષુઃ,
દ્વયોસ્ત્યતરઃ સ્યાત્ ।
સર્વદુઃખપ્રહીણો વા,
દેવો વાપિ મહાદિકઃ ॥

૨૫. જે સંવૃત ભિક્ષુ હોય છે, તે બ્રેમાંથી એક થાય છે—
અથા દુઃખોમાંથી મુક્ત અથવા મહાન ઋદ્ધિવાળો દેવ.

૨૬. ઉત્તરાઈં વિમોહાઈં,
જુહમંતાણુપુલ્લસો ।
સમાઙ્ગણાઈં જક્કલેહિં,
આવાસાઈં જસંસિણો ॥

ઉત્તરા વિમોહાઃ,
દ્યુતિમન્તોઽનુપૂર્વશઃ ।
સમાકીર્ણ યક્ષૈઃ,
આવાસા યશસ્વિનઃ ॥

૨૬. દેવતાઓના આવાસો ઉત્તરોત્તર^{૧૫} ઉત્તમ^{૧૬}
મોહરહિત^{૧૭} અને દ્યુતિમાન તથા દેવોથી આકીર્ણ હોય
છે. તેમાં રહેનારા દેવો યશસ્વી—

૨૭. દીહાઙ્ગયા ઇદ્ધિમંતા,
સમિદ્ધા કામરૂપિણો ।
અહુણોવવન્નસંકાસા,
ભુજ્જો અચ્ચિમાલિપ્પભા ॥

દીર્ઘાયુષઃ ઋદ્ધિમન્તઃ,
સમિદ્ધાઃ કામરૂપિણઃ ।
અધુનોપપન્નસંકાશા,
ભૂયોઽર્ચિમાલિપ્રભાઃ ॥

૨૭. દીર્ઘાયુ, ઋદ્ધિમાન, દીર્ઘિમાન^{૧૮}, ઇચ્છાનુસાર રૂપ
ધારણ કરનારા, તરત જ ઉત્પન્ન થયા હોય તેવી
કાન્તિવાળા^{૧૯} અને સૂર્યસમાન અતિ તેજસ્વી હોય છે.

૨૮. તાણિ ઠાણાણિ ગચ્છંતિ,
સિક્ખિત્તા સંજમં તવં ।
ભિક્ખાણ વા ગિહથ્થે વા,
જે સંતિ પરિનિલ્લુડા ॥

તાનિ સ્થાનાનિ ગચ્છન્તિ,
શિક્ષિત્વા સંયમં તપઃ ।
ભિક્ષાદા વા ગૃહસ્થા વા,
યે સન્તિ પરિનિર્વૃતાઃ ॥

૨૮. જે ઉપશાંત હોય છે^{૨૦}, તેઓ સંયમ અને તપનો
અભ્યાસ કરી તે દેવનિવાસોમાં જાય છે, ભલે પછી
તેઓ ભિક્ષુ હોય કે ગૃહસ્થ.

૨૯. તેસિં સોચ્ચા સપુજ્જાણં
સંજયાણ વુસીમઓ ।
ન સંતસંતિ મરણંતે
સીલવંતા બહુસ્સુયા ॥

તેષાં શ્રુત્વા સત્પૂજ્યાનાં,
સંયતાનાં વૃષીમતામ્ ।
ન સંત્રસ્યન્તિ મરણાન્તે,
શીલવન્તો બહુશ્રુતાઃ ॥

૨૯. તે સત્-પૂજનીય, સંયમી અને જિતેન્દ્રિય ભિક્ષુઓનું
પૂર્વોક્ત વિવરણ સાંભળીને શીલવાન અને બહુશ્રુત
ભિક્ષુઓ મરણસમયે પણ સંત્રસ્ત થતાં નથી.^{૨૧}

૩૦. તુલિયા વિસેસમાદાય
દયાધમ્મસ્સ ર્હંતિણ્ણ ।
વિપ્પસીણ્ણ મેહાવી
તહાભૂણ્ણ અપ્પણા ॥

તોલયિત્વા વિશેષમાદાય,
દયાધર્મસ્ય ક્ષાન્ત્યા ।
વિપ્રસીદેન્મેધાવી,
તથાભૂતેનાત્મના ॥

૩૦. મેધાવી મુનિ પોતાની જાતનો તોલ કરીને, અકામ
અને સકામ-મરણના ભેદને જાણીને અહિંસા ધર્મોચિત
સહિષ્ણુતા^{૨૨} અને તથાત્મ (ઉપશાંત મોહ)^{૨૩} આત્મા
વડે પ્રસન્ન રહે—મરણસમયે ઉદિગ્ન ન બને.^{૨૪}

૩૧. તઓ કાલે અભિપ્પેએ
સઢ્ઠી તાલિસમંતિએ ।
વિળાજ્જ લોમહરિસં
ભેયં દેહસ્સ કંઘણે ॥

તતઃ કાલે અભિપ્રેતે,
શ્રદ્ધી તાદૃશાન્તિકે ।
વિનયેલ્લોમહર્ષ,
ભેદં દેહસ્ય કાઙ્ક્ષેત્ ॥

૩૧. જ્યારે મરણ અભિપ્રેત હોય^{૧૮}, તે સમયે જે શ્રદ્ધા વડે મુનિ-ધર્મ અથવા સંલેખનાને સ્વીકારી હોય, તેવી જ શ્રદ્ધા રાખનારા ભિક્ષુ ગુરુ સમીપ કષ્ટજનિત રોમાંચને^{૧૯} દૂર કરે, શરીરભેદનની પ્રતિક્ષા કરે—તેની સારસંભાળ ન લે.^{૨૦}

૩૨. અહ કાલંમિ સંપત્તે
આઘાયાય સમુસ્સયં ।
સકામમરણં મરઈ
તિણ્હમન્નયરં મુળી ॥

અથ કાલે સંપ્રાપ્તે,
આઘાતયન્ સમુચ્છ્રયમ્ ।
સકામમરણં મ્રિયતે,
ત્રયાણામન્યતરં મુનિઃ ॥

૩૨. તે મરણકાળ પ્રાપ્ત થતાં^{૨૧} સંલેખના વડે શરીરનો ત્યાગ કરે છે^{૨૨}, ભક્ત-પરિજ્ઞા, ઈચ્છિની અથવા પ્રાયોપગમન—આ ત્રણમાંથી કોઈ એકને^{૨૩} સ્વીકારીને સકામ-મરણ વડે મરે છે.

—ત્તિ બેમિ ।

—ઈતિ બ્રવીમિ ।

—એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન પ : અકામ-મરણીય

૧. મહાપ્રવાહવાળા.....સંસાર સમુદ્રમાંથી (અણ્ણવંસિ મહોહંસિ)

સંસ્કૃત કોશમાં 'પાણીનું એક નામ છે—'અર્ણવ્'.' આ 'સ'કારાન્ત શબ્દ છે. વ્યાકરણ અનુસાર 'સ'કાર નો લોપ કરી 'વ'કારનો આદેશ કરવાથી 'અર્ણવ' શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. તેનો અર્થ છે—સમુદ્ર. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ભાવ અર્ણવનો પ્રસંગ છે. તેનો અર્થ થશે—સંસારરૂપી સમુદ્ર.

ઓધનો અર્થ છે—પ્રવાહ. તેનો પ્રયોગ અનેક સંદર્ભોમાં થાય છે, જેમકે—જળનો પ્રવાહ, જન્મ-મરણનો પ્રવાહ, દર્શનો કે મતોનો પ્રવાહ વગેરે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'ઓધ' શબ્દ જળપ્રવાહના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

૨. મહાપ્રણ (મહાપન્ને)

આનો અર્થ છે—મહાન પ્રણવાન. વૃત્તિકારે પ્રકરણવશ આનો અર્થ કેવળજ્ઞાની, તીર્થંકર કર્યો છે.

૩. પ્રશ્ન (પટ્ટં)

આનો સંસ્કૃત રૂપ બે થઈ શકે છે—પૃષ્ઠ અને સ્પષ્ટ. પૃષ્ઠનો અર્થ છે—પૂછવું કે પ્રશ્ન અને સ્પષ્ટનો અર્થ છે—સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ. તેના સ્થાને 'પણ્' પાઠ પણ મળે છે. તેનો અર્થ છે—પ્રશ્ન, જિજ્ઞાસા.

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં 'પટ્ટં'નો અર્થ સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ આપ્યો છે.

૪. (અકામમરણં....સકામમરણં)

અકામ-મરણ—જે વ્યક્તિ વિષયમાં આસક્ત હોવાના કારણે મરવાનું ઇચ્છતો નથી, પરંતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે મરે છે, તેનું મરણ વિવશતાની સ્થિતિમાં થાય છે. એટલા માટે તેને અકામ-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૧ તેને બાલ-મરણ (અવિરતિપૂર્વકનું મરણ) પણ કહી શકાય છે.

સકામ-મરણ—જે વ્યક્તિ વિષયો તરફ આસક્ત હોવાને કારણે મરણસમયે ભયભીત નથી થતો પરંતુ તેને જીવનની માફક ઉત્સવ-રૂપ માને છે, તે વ્યક્તિના મરણને સકામ-મરણ કહેવામાં આવે છે.^૨ તેને પંડિત-મરણ (વિરતિપૂર્વકનું મરણ) પણ કહી શકાય છે.

૧. અભિધાન ચિન્તામણિ કોશ, ૪ : ૧૩૮.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૪૧ : મહત્તી—નિરાવરણતયાઽપરિમાણા પ્રજ્ઞા—કેવલજ્ઞાનાત્મિકા સંવિત્ અસ્યેતિ મહાપ્રજ્ઞા :

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૦ : સ્પષ્ટં નામાસંદિગ્ધં ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૧ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૨ : તે હિ વિષયાભિષ્વદ્ભૂતો મરણ-મનિચ્છન્ત એવ મિચ્યન્તે ।

૫. એજન, પત્ર ૨૪૨ : સહ કામેન—અભિલાષેણ વર્તન્તે ઇતિ સકામં સકામમિવ સકામં મરણં પ્રત્યસંત્રસ્તતયા, તથાત્વં ચોત્સવભૂતત્વાત્ તાદૃશાં મરણસ્ય, તથા ચ વાચકઃ—

'સંચિતતવોધનાનાં નિત્યં વ્રતનિયમસંયમસ્તાનામ્ ।
ઉત્સવભૂતં મન્યે મરણમનપરાધવૃત્તીનામ્ ॥ ૧ ॥'

૫. (શ્લોક ૩)

આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પંડિત (ચારિત્રવાન) વ્યક્તિઓનું 'સકામ-મરણ' એક વાર જ થાય છે. આ કથન 'કેવલિ'ની અપેક્ષાએ જ છે. બીજા ચારિત્રવાન મુનિઓનું 'સકામ-મરણ' સાત-આઠ વાર થઈ શકે છે.^૧

આમાં આવેલા બાલ અને પંડિત શબ્દોનો વિશેષ અર્થ છે.

બાલ—જે વ્યક્તિને કોઈ વ્રત નથી હોતું તેને બાલ કહેવામાં આવે છે.

પંડિત—સર્વવ્રતી વ્યક્તિને પંડિત કહેવામાં આવે છે.

૬. (કામગિદ્ધે.....કૂગડું કુલ્લઈ)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—આ પુરુષાર્થ-ચતુષ્ટયી બે યુગલોમાં વિભક્ત છે. એક યુગલ છે ધર્મ અને મોક્ષનું અને બીજું યુગલ છે અર્થ અને કામનું. પહેલા યુગલમાં ધર્મ સાધન છે અને મોક્ષ સાધ્ય તથા બીજા યુગલમાં અર્થ (ધન) સાધન છે અને કામ સાધ્ય. આના આધારે બે વિચારધારાઓ બની—લૌકિક અને આધ્યાત્મિક. લૌકિક ધારાએ અર્થ અને કામના આધારે જીવનની વ્યાખ્યા કરી અને આધ્યાત્મિક ધારાએ ધર્મ અને મોક્ષના આધારે જીવનની વ્યાખ્યા કરી. બંનેનો સમન્વય જ જીવનની સમગ્રતા છે.

બે વાદો પ્રચલિત છે—સુખવાદ અને દુઃખવાદ. સુખવાદનું મૂળ છે—કામ. વ્યક્તિ સુખથી પ્રેરિત થઈને નહિ, કામનાથી પ્રેરિત થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે. મહાવીર કહે છે—'કામકામીં ચલુ અયં પુરિસે'—આ મનુષ્ય કામ (કામના)થી પ્રેરિત થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે. કામ જ મનુષ્યની પ્રેરણા છે. કોઈપણ કામને જ અર્થ પ્રવૃત્તિઓ અને વિકાસનું મૂળ માનેલ છે.

એ વાત સાચી છે કે મનુષ્ય કામનાઓથી પ્રેરિત થઈને કે કામનાઓની પૂર્તિ માટે હિંસા વગેરે કરે છે. જ્યારે તે કામનાઓમાં ગૃહ હોય છે, તેમની પૂર્તિની ઉત્કટ અભિલાષ તેનામાં જાગે છે, ત્યારે તે કૂર બને છે, કૂર કર્મ કરે છે. તેનામાં કરુણાનો સ્રોત સુકાઈ જાય છે.

કામનાઓની પૂર્તિનું એકમાત્ર સાધન છે અર્થ. મનુષ્ય વિવિધ ઉપાયો વડે અર્થનું ઉપાર્જન કરે છે. તે સાધન-શુદ્ધિના વિવેકને ભૂલી જાય છે.

ચાર પુરુષાર્થોમાં ધર્મ અને મોક્ષ સ્થવિર છે, મોટા છે—'સ્થવિરે ધર્મમોક્ષે' ? આનો અર્થ એવો નથી કે અર્થ અને કામ જીવનમાં જરૂરી નથી. તે બંને પણ જીવન માટે અનિવાર્ય છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીરે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આધારે ધર્મ અને મોક્ષને અધિક મૂલ્યવાન ગણ્યા અને અર્થ તથા કામને હેય ગણાવ્યા.

વિશ્વવિજેતા સિકંદરની કામનાઓ આકાશને આંબી રહી હતી. તેમની પૂર્તિ માટે તેણે લોહીની નદીઓ વહાવી અને વિશ્વવિજેતા બનવાના સ્વપ્નની પૂર્તિ કરવામાં તે લાગ્યો રહ્યો. અંતે તેને નિરાશા જ મળી અને તેની બધી કામના મનમાં જ રહી ગઈ. એક કામનાની પૂર્તિ બીજી કામનાને જન્મ આપે છે અને આ શ્રૃંખલા કદી તૂટતી નથી, અનંત બની જાય છે. 'इच्छा हु आकाससमा अर्णतिया'—ભગવાનની આ વાણી અક્ષરશઃ સત્ય છે. કામનાઓનો પાર તે પામે છે જે અકામ બની જાય છે.

કામનાઓથી ગ્રસ્ત પ્રાણી અત્યંત કૂર કર્મ કે વિચારો કરતો રહે છે. મગરમચ્છની ભ્રમરમાં એક પ્રકારનું અત્યંત સૂક્ષ્મ

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૨ : તત્ત્વ 'ઉત્કર્ષેણ' ઉત્કર્ષોપલક્ષિતં, કેવલિસમ્બન્ધીત્યર્થઃ, અકેવલિનો હિ સંયમજીવિતં દીર્ઘ-મિચ્છેયુરપિ, મુક્ત્યવાપ્તિઃ ઇતઃ—સ્યાદિતિ, કેવલિનસ્તુ તદપિ

નેચ્છન્તિ, આસ્તાં ભવજીવિતમિતિ, તન્મરણસ્યોત્કર્ષેણ સકામતા 'સકૃદ્' એકવારમેવ ભવેત્, યદ્યપ્યેન તુ શ્રેષ્ઠ-ચારિત્રિણઃ સસાષ્ટ વા વાસન્ ભવેદિત્યાકૃતમિતિ સૂત્રાર્થઃ ।

સમનસ્ક પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ‘તંદુલમત્સ્ય’ કહેવામાં આવે છે. મગરમચ્છ સમુદ્રમાં મોટું ખુલ્લું રાખી પડ્યો રહે છે. તેના ખુલ્લાં મોંમા પાણીની સાથે હજારો નાનાં-મોટાં માછલાં પ્રવેશી જાય છે અને જલપ્રવાહ બહાર નીકળે એટલે બહાર નીકળી જાય છે. આ ક્રમ ચાલતો રહે છે. પેલું તંદુલમત્સ્ય મનોમન વિચારે છે—‘અરે ! કેટલો મૂર્ખ છે આ મગરમચ્છ ! મોઢામાં પોતાની મેળે જ પ્રવેશનારા માછલાને કેમ ગળી જતો નથી ? જો હું તેની જગ્યાએ હોઉં તો બધાને ગળી જાઉં.’ આ વિચાર તેના મનમાં નિરંતર ચાલતો રહે છે. તેની શક્તિ નથી હોતી કે તે પેલાં માછલાઓને ગળી જાય, પણ તે મનમાં જ આટલો ક્રૂર વિચાર કરી પ્રચૂર કર્મોનો સંચય કરી લે છે.

૭. કામભોગોમાં (કામભોગેસુ)

કામ અને ભોગ—આ બે શબ્દો છે. ચૂર્ણિકારે આ બંને શબ્દોના બે-બે અર્થ કર્યા છે—

કામ— ૧. જેની કામના કરવામાં આવે છે.

૨. કામ-વાસના.

ભોગ— ૧. જેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે.

૨. બધી ઈન્દ્રિયોના વિષય.

બૃહદ્વૃત્તિમાં આના ત્રણ અર્થ આ પ્રમાણે છે—

૧. જેની કામના કરવામાં આવે છે તે છે કામ અને જેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે તે ભોગ.

૨. શબ્દ અને રૂપ છે કામ તથા સ્પર્શ, રસ અને ગંધ છે ભોગ.

૩. સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ કે આસક્તિ છે કામ તથા શરીર-શૂંગારના સાધનો—ધૂપ, વિલેપન વગેરે છે ભોગ.

૮. મિથ્યા ભાષણ (કૂઢાય)

‘કૂટ’ શબ્દના અનેક અર્થો છે—માયા, જૂઠ, પદાર્થનો અપલાપ, છેતરપીંડી, ચાલાકી, અંત, સમૂહ, મૃગોને પકડવાનું યંત્ર વગેરે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણની ચૂર્ણિમાં તેના ત્રણ અર્થો મળે છે—નરક, મૃગને પકડવા માટેનું યંત્ર અને ઈન્દ્રિય-વિષય.

વૃત્તિકારે પણ આના ત્રણ અર્થ આપ્યા છે. પ્રથમ બે અર્થ ચૂર્ણિની જેવા જ છે અને ત્રીજો અર્થ છે—મિથ્યાભાષણ વગેરે.^૧

સૂત્રકૃતાંગ ૧।૪।૪૫ માં ‘અગ્નત્કૂઢે’ તથા ‘કૂઢેન’—એ બે પદો પ્રયોજાયાં છે. ‘અગ્નત્કૂઢ’માં ‘કૂઢ’નો અર્થ છે—વિષમ. ‘અગ્નત્કૂઢ’નો અર્થ છે—એવું સ્થાન કે જ્યાં કોઈ પણ સમતળ ભૂમિ ન હોય.^૨

‘કૂઢેન’ શબ્દમાં ‘કૂઢ’નો અર્થ છે—ગલયન્ત્રપાશ અથવા પાષાણ-સમૂહ.^૩

સૂત્રકૃતાંગ ૧।૧૩।૮માં પણ ‘કૂઢેન’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ત્યાં તેનો અર્થ છે માયા. વૃત્તિમાં તેનો અર્થ ‘મૃગપાશ’ કરવામાં આવ્યો છે.^૪

૧. ઉત્તરાર્ધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૩૧ : કામ્યન્ત ઇતિ કામાઃ, ભુજ્જન્ત ઇતિ ભોગાઃ, કામા ઇતિ વિસયાઃ, ભોગાઃ સેસિંદિયવિસયા ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૩ : કામ્યન્ત ઇતિ કામાઃ, ભુજ્જન્ત ઇતિ ભોગાઃ..... કામા દુવિહા પળ્લન્તા—સદ્દા રૂઢા ય, ભોગા તિવિહા પળ્લન્તા, તં જહા—ગંધા સ્સા ફાસા ય ત્તિ..... કામેષુ—સ્ત્રીસંગેષુ, ભોગેષુ—ધૂપનવિલેપનાદિષુ ।

૩. ઉત્તરાર્ધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૧-૧૩૨ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૩ ।

૫. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૮ : અગ્નત્કૂઢો ણામ અકાન્તવિષમઃ ।

૬. સૂત્રકૃતાંગ વૃત્તિ, પત્ર ૧૩૧ : કૂઢેન ગલયન્ત્રપાશાદિના પાષાણસમૂહલક્ષણેન વા ।

૭. એજન, વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૧ : કૂટવત્કૂટં યથા કૂટેન મૃગાદિર્બંધઃ ।

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'કૂટ'નો અર્થ 'મિથ્યાવચન' અધિક સંગત લાગે છે.

૯. રતિ (આનંદ) (રહી)

ચૂર્ણિમાં 'રતિ'નો અર્થ છે—ઈષ્ટ વિષયમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિ.^૧ વૃત્તિમાં તેનો અર્થ છે—કામવાસનાના સેવનથી ઉત્પન્ન ચિત્તનો આહ્વાદ.^૨

૧૦. (ન મે દિદ્ધે પરે લોણ, ચક્ષુદિદ્ધા ઇમા રહી)

પરલોક તો મેં જોયો નથી, આ રતિ (આનંદ) તો ચક્ષુ-દૃષ્ટ છે—આંખોની સામે છે. આ બે પદોમાં અનાત્મવાદીઓના મતનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ પ્રત્યક્ષને જ વાસ્તવિક માને છે તથા ભૂત અને અનાગતને અવાસ્તવિક. કામાસક્ત વ્યક્તિઓનું આ ચિંતન અસ્વાભાવિક નથી.

૧૧. (હૃથ્યાગયા ઇમે કામા, કાલિયા જે અણાગયા)

ચૂર્ણિકારે લખ્યું છે—કોઈ મૂર્ખ પણ પોતાની ગાંઠે બાંધેલા ચોખા છોડીને ભવિષ્યમાં પેદા થનારા ચોખા માટે ઉદ્ધમ નથી કરતો.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે લખ્યું છે—હાથમાં આવેલા દ્રવ્યોને કોઈપણ પગેથી કચડતું નથી.^૪

જે આત્મા, પરલોક અને ધર્મનો મર્મ સમજે છે તે અનાગત ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે હસ્તગત ભોગોને છોડતો નથી. એટલા માટે અનાત્મવાદીઓનું આ ચિંતન યથાર્થ નથી. તેની ચર્ચા નવમા અધ્યયનના શ્લોક ૫૧-૫૩માં પણ કરાઈ છે.

૧૨. કલેશ (સંકલિષ્ટ પરિણામ) (કેસ)

કલેશ શબ્દના અનેક અર્થો છે—પીડા, પરિતાપ, શારીરિક કે માનસિક વેદના, દુઃખ, ક્રોધ, પાપ વગેરે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં કલેશનો અર્થ છે—સંકલિષ્ટ પરિણામ. જે વ્યક્તિ કામભોગોમાં અનુરક્ત હોય છે, તે શારીરિક અને માનસિક ઉત્તાપથી ઉત્તપ્ત રહે છે.

પતંજલિએ કલેશના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ.^૫

ગીતામાં કહ્યું છે—જે વ્યક્તિ વિષયોનું ચિંતન નિરંતર કરતી રહે છે, તેનામાં તે વિષયો તરફ આસક્તિ પેદા થઈ જાય છે. આસક્તિથી કામ, કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમૂઢતા, સંમૂઢતાથી સ્મૃતિભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિ-નાશ અને બુદ્ધિ-નાશથી વ્યક્તિ પોતે નાશ પામે છે.^૬

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પણ એ જ પ્રતિપાદ્ય છે કે કામભોગની આસક્તિથી કલેશ પેદા થાય છે. તે વ્યક્તિ આસક્તિના સંકલિષ્ટ પરિણામોના આવર્તમાં ફસાઈને નાશ પામે છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૨ : ઇષ્ટવિષયપ્રીતિપ્રાદુર્ભાવા-
ન્મિકા રતિઃ ।

૨. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૩ : રમ્યતે ડસ્યામિતિ રતિઃ—
સ્પર્શનાદિસમ્ભોગજનિતા ચિત્તપ્રવૃત્તિઃ ।
(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૨ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૩૨ : ન હિ કશ્ચિત્ મુગ્ધો ડપિ
ઓદનં બદ્ધેલનકં મુક્ત્વા કાલિકસ્યોદનસ્યારંભં કરોતિ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૩ ।

૫. પાતંજલયોગદર્શન ૨।૩ : અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ
પચ્ચ કલેશાઃ ।

૬. ગીતા ૨।૬૨, ૬૩ ।

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુન્સઃ, સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ, કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ।

ક્રોધાદ્ ભવતિ સંમોહઃ, સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ॥

કામભોગથી થનારો કલેશ બહુ દીર્ઘકાલીન હોય છે. સુખભોધામાં આની પુષ્ટિ માટે એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે^૧—

વરિ વિસુ ભુંજિત મં વિસય, એક્કસિ વિસિણ મરંતિ ।

નર વિસયામિસમોહિયા, બહુસો નરઢ પઢંતિ ॥

આનો આશય એવો છે કે વિષ પીવું સારું છે, વિષય નહિ. મનુષ્ય વિષથી એક જ વાર મરે છે, પરંતુ વિષયરૂપી માંસમાં મોહિત મનુષ્ય અનેકવાર મરે છે—નરકમાં જાય છે.

૧૩. પ્રયોજનવશ અથવા વિના પ્રયોજને જ (અઢ્ઢાણ ચ અણઢ્ઢાણ)

હિંસાના બે પ્રકાર છે—અર્થ-હિંસા અને અનર્થ-હિંસા. તેમને એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યા છે—

એક ગોવાળ હતો. તે પ્રતિદિન બકરીઓ ચરાવવા જતો હતો. મધ્યાહ્ન સમયે બકરીઓને એક વડના ઝાડ નીચે બેસાડી પોતે સીધો સૂઈને વાંસની ગોફણથી બોરના ઠળિયા તાકીને વડના પાંદડાને કાણા પાડતો. તે રીતે તેણે લગભગ બધાં પાંદડાંને વીંધી નાખ્યાં. એક વાર એક રાજપુત્ર તે વડની છાયામાં આવી બેઠો. તેણે કાણાં પાડેલાં પાંદડાં જોઈ ગોવાળને પૂછ્યું—આ પાંદડાં કોણે વીંધ્યાં? ગોવાળે કહ્યું—મેં વીંધ્યાં. રાજપુત્રે કહ્યું—શા માટે? ગોવાળે કહ્યું—વિનોદ માટે. ત્યારે રાજપુત્રે તેને ધનનું પ્રલાભન આપતાં કહ્યું—હું કહું કે આની આંખો વીંધી નાખ, તો શું તું તેમની આંખો વીંધી શકીશ? ગોવાળે કહ્યું—હા, હું વીંધી શકું જો તે મારી નજીક હોય. રાજપુત્ર તેને પોતાના નગરમાં લઈ ગયો. રાજમાર્ગ પર આવેલા મહેલમાં તેને ઉતારો આપ્યો. તે રાજપુત્રનો ભાઈ રાજા હતો. તે તે જ માર્ગ પર થઈ અશ્વરથ ઉપર સવાર થઈ પસાર થતો હતો. રાજપુત્રે ગોવાળને કહ્યું—આની આંખો ફોડી નાખ. તે ગોવાળે પોતાની ગોફણથી તેની અને આંખો ફોડી નાખી. હવે પેલો રાજપુત્ર રાજા બની ગયો. તેણે ગોવાળને કહ્યું—બોલ, તું શું ઇચ્છે છે? તેણે કહ્યું—આપ મને જ્યાં હું રહું છું તે ગામ આપો. રાજાએ તેને તે જ ગામ આપ્યું. તે સીમાડાના ગામમાં તેણે શેરડીની ખેતી કરી અને તુંબડીની વેલ વાવી. ગોળ થયો અને તુંબડા થયા. તેણે તુંબડાને ગોળમાં પકાવી ગુડ-તુંબક તૈયાર કર્યો. તે ખાતો અને ગાતો—

અઢ્ઢમઢ્ઢં ચ સિલ્લિજ્જા, સિલ્લિજ્જયં ણ ણિરત્થયં ।

અઢ્ઢમઢ્ઢપસાણ, ભુંજણ ગુહતુમ્બયં ॥^૨

અર્થાત્ ઉટપટાંગ જે કંઈ હોય તે શીખવું જોઈએ. શીખેલું કંઈ નકામુ જતું નથી. આવા ઉટપટાંગના પ્રસાદથી જ આ ગુડ-તુંબક મળે છે. ગોવાળ પાંદડાં વગર પ્રયોજને વીંધતો હતો અને તેણે આંખો પ્રયોજનપૂર્વક વીંધી.

આ ઉદાહરણ એક સ્થૂળ ભાવનાને સ્પર્શે છે. સાધારણ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે રાજાની આંખો ફોડી નાખવામાં આવી—આ વસ્તુતઃ અનર્થ હિંસા જ છે. અર્થ-હિંસા તેને કહી શકાય, જેમાં પ્રયોજનની અનિવાર્યતા હોય.

૧૪. પ્રાણી-સમૂહ (ભૂયગ્ગામં)

સામાન્યતઃ ‘ભૂત’નો અર્થ છે—પ્રાણી અને ‘ગ્રામ’નો અર્થ છે—સમૂહ. ભૂતગ્રામ અર્થાત્ પ્રાણીઓનો સમૂહ. સમવાયાંગમાં ચૌદ ભૂતગ્રામો—જીવસમૂહોનો ઉલ્લેખ છે.^૩ ચૂર્ણિકારે પણ સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યામિ, અપર્યામિ વગેરે ભેદથી ચૌદ પ્રકારના જીવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૪ વૃત્તિમાં તેનો અર્થ છે—પ્રાણીઓનો સમૂહ.^૫

૧. મુખ્યબોધા, પત્ર ૧૦૩ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૪, ૨૪૫ ।

૩. સમવાઓ, સમવાય ૧૪ । ૧ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૩ : ભૂતગ્ગામં ચોદસવિહં.....
એવં ચોદસવિહંપિ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૫ : ભૂયગ્ગામં તિ ભૂતાઃ પ્રાણિનસ્તેષાં
ગ્રામઃ—સમૂહઃ ।

૧૫. વેશ પરિવર્તન કરીને પોતાની જાતને બીજા રૂપમાં પ્રકટ કરનાર (સઢે)

આનો સામાન્ય અર્થ છે—ધૂત, મૂઢ, આળસુ. અહીં આનો અર્થ—વેશપરિવર્તન કરી પોતાને બીજા રૂપમાં પ્રકટ કરનાર એવો થાય છે.^૧ ટીકાઓમાં ‘મંડિક ચોરવત્’ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. મંડિક ચોરની કથા આ જ આગમના ચોથા અધ્યયનના સાતમા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં છે.

૧૬. (શ્લોક ૧૦)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં વ્યક્તિની અહંમન્યતા અને આસક્તિનું સુંદર ચિત્ર પ્રસ્તુત કરાયું છે. વ્યક્તિ મન, વચન અને કાયાથી મત્ત બને છે. શરીરથી મત્ત થઈ તે માનવા લાગે છે—હું કેટલો રૂપ-સંપન્ન અને શક્તિ-સંપન્ન છું. વાણીનો અહંકાર કરતાં તે વિચારે છે—હું કેટલો સુ-સ્વર છું ! મારી વાણીમાં કેટલો જાદુ છે ! માનસિક અહંકારને વશ થઈ તે વિચારે છે—અહો ! હું અપૂર્વ અવધારણા-શક્તિથી સંપન્ન છું. આ રીતે તે પોતાનું ગુણવ્યાપન કરે છે.

આસક્તિના બે મુખ્ય હેતુ છે—ધન અને સ્ત્રી. ધનની આસક્તિથી તે અદત્તનું આદાન કરે છે—અણહકનું મેળવે છે અને પરિગ્રહનો સંયય કરે છે.

સ્ત્રીની આસક્તિથી તે સ્ત્રીને સંસારનું સર્વસ્વ માનવા લાગે છે—

સત્યં વચ્મિ હિતં વચ્મિ, સારં વચ્મિ પુનઃ પુનઃ ।

અસ્મિન્નસારે સંસારે, સારં સારંગલોચનાઃ ॥

અહંમન્યતા અને આસક્તિથી ગ્રસ્ત વ્યક્તિ અંદરના અશુદ્ધ ભાવો વડે તથા બહારની અસત્ પ્રવૃત્તિ વડે—બંને બાજુથી કર્મોનું બંધન કરે છે. આસ્થા અને આચરણ—બંને વડે તે કર્મોનો સંયય કરે છે. તે આ લોકમાં પણ ખતરનાક રોગોથી ઘેરાય છે અને મરણ પછી પણ દુર્ગતિમાં જાય છે.

સૂત્રકારે અહીં શિશુનાગનું દૃષ્ટાંત પ્રસ્તુત કર્યું છે. શિશુનાગ અથવા અળસિયું માટી ખાય છે. તેનું શરીર ભીનું હોય છે અને તે સતત માટીના ઢગલા વચ્ચે જ ધૂમતું રહે છે, તેથી તેના શરીર પર માટી ચોંટી જાય છે. તે શીતયોનિક હોય છે. આથી કરી સૂર્યના તપ કિરણો વડે તેની સ્નિગ્ધતા-ચીકાશ સુકાઈ જાય છે ત્યારે ગરમ માટીમાં તે તડપી-તડપીને મરી જાય છે. આ રીતે બંને બાજુથી એકઠી કરેલી માટી તેના વિનાશનું કારણ બની જાય છે.^૨

ચૂર્ણિકારે ‘દુહઓ’—બે પ્રકારે—ના અનેક વિકલ્પો આપ્યા છે—

જેમકે—જાતે કરતો કે બીજા પાસે કરાવતો, અંતઃકરણથી કે વાણીથી, રાગથી કે દ્વેષથી, પુણ્ય કે પાપનું આલોકનું બંધન કે પરલોક-બંધન—સંયય કરે છે.^૩

૧૭. આતંકથી (આયંકેણ)

આતંકનો અર્થ છે—શીઘ્રવાતી રોગ. શિરઃશૂળ, વિસૂચિકા વગેરે રોગોને આતંક માનવામાં આવે છે.^૪ આજના સંદર્ભમાં હૃદયરોગને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૫: ‘શઠઃ’ તત્ત્વેષધ્યાદિકરણતોઽન્યથા-

ભૂતમાત્માનમન્યથા દર્શયતિ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૪ ।

૩. એજન.

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૬ : આતંકેન—આશુઘાતિના શૂલ-વિસૂચિકાદિરોગેણ ।

સૂત્રિમાં આતંક શબ્દની માત્ર નિરુક્તિ મળે છે—જે વિવિધ પ્રકારના દુઃખો વડે જીવનને તંકિત કરે છે—કષ્ટમય બનાવે છે, તે છે આતંક.^૧

૧૮. (પમીઓ...અપ્પણો)

જ્યારે અક્તિ વૃદ્ધાવસ્થામાં જર્જરિત બની જાય છે અથવા રોગગ્રસ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તેને મૃત્યુની સન્નિકટતાનું ભાન થાય છે. તે વિચારે છે, હવે અહીંથી બધું છોડી જવું પડશે. ‘હવે આગળ શું થશે’—આવી આશંકાથી તે ભયભીત બની જાય છે. તે ભૂતકાળને યાદ કરે છે અને પોતાના બધા આચરણો પર દંષ્ટિપાત કરે છે. તે વિચારે છે—મેં કંઈ પણ શુભ કર્યું નથી. માત્ર હિંસા, જૂઠા, અસત્ આચરણમાં જ સદા વેરાયેલો રહ્યો છું. મેં ધર્મ અને ધર્મગુરુઓની નિંદા કરી, અસત્ય આરોપો મૂક્યા અને ન જાણે કયો-કયો અનર્થ કર્યો નથી?’ સઘળો ભૂતકાળ તેની આંખો સામે નાચવા લાગે છે. તે વિચારે છે, અરે, મેં આ બધા પાપમય આચરણો એવા વિચારથી પ્રેરિત થઈને કર્યા હતા કે જાણે હું સદા અજર-અમર રહીશ, ક્યારેય મરીશ નહિ. હું ભૂલી ગયો હતો કે જે જન્મે છે, તે એક દિવસ ચોક્કસ મરે છે. ‘કમ્પસચ્ચા હુ પાણિણો’—ભગવાનની આ વાણી હું ભૂલી ગયો હતો. કરેલાં કર્મોનાં ફળ જરૂર ભોગવવા પડે છે.

મૃત્યુના ભયની સાથે-સાથે તેને નરકનો ભય પણ સતાવે છે. નરક પ્રત્યક્ષ નથી, પણ તેના વિચારોમાં નરક પ્રત્યક્ષ થઈ આવે છે અને તે સંત્રસ્ત થઈ ‘કર્માનુપ્રેક્ષી’ બની જાય છે—પોતાના સમસ્ત આચરણોને જુએ છે.

વૃત્તિકારે અહીં એક સુંદર શ્લોક પ્રસ્તુત કર્યો છે—

ભવિત્રીં ભૂતાનાં પરિણતિમનાલોચ્ય નિયતાં,
પુસ યત્ યત્ કિઞ્ચિદ્ વિહિતમશુભં યૌવનમદાત્ ।
પુનઃ પ્રત્યાસન્ને મહતિ પરલોકૈકગમને,
તદેવૈકં પુંસાં વ્યથયતિ જરાજીર્ણવપુષામ્ ॥

સુખબોધામાં એક પ્રાચીન ગાથા ઉદ્ધૃત છે—

કીરંતિ જાડં જોલ્લભમણ અવિચારિકુળ કજ્જાડં ।
વયપરિણામે સરિયાડં તાડં હિયણે સ્ખુલ્લુકંતિ ॥

૧૯. સ્થાનો (ઠાણા)

વૃત્તિમાં આના ચાર અર્થ મળે છે—

૧. નારકોનું ઉત્પત્તિસ્થાન—નારકો સાંકડા મોઢાવાળા ઘડા વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
૨. એક જ નારકમાં સીમંતક, અપ્રતિઠાન ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનો.
૩. કુંભી, વૈતરણી, અસિપત્રક વનસ્થાન વગેરે.
૪. ભિન્ન-ભિન્ન આયુષ્યવાળા નરક-સ્થાનો.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૪ : તૈસ્તૈર્દુઃખપ્રકારૈરાત્માનં
તંકયતીત્યાતંકઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૬ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧૦૪ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૭ ।

૨૦. જ્યાં પ્રગાઢ વેદના છે (પગાઢા જત્ય વેયણા)

પ્રગાઢના ત્રણ અર્થ છે—નિરંતર, તીવ્ર અને ઉત્કટ.^૧ યૂર્ષિમાં વેદનાના બે પ્રકારોનો નિર્દેશ છે—શીત વેદના અને ઉષ્ણ વેદના અથવા શારીરિક વેદના અને માનસિક વેદના.^૨

૨૧. ઔપપાતિક (ઔવાઇયં)

જીવોની ઉત્પત્તિના ત્રણ પ્રકારો છે—ગર્ભ, સમ્પૂર્ણ અને ઉપપાત. પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય વગેરે ગર્ભજ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય વગેરે જીવો સમ્પૂર્ણજ અને નારક તથા દેવ ઔપપાતિક હોય છે. ઔપપાતિક જીવો અંતર્મુહૂર્ત માત્રમાં પૂર્ણ શરીરવાળા બની જાય છે. આથી નરકમાં ઉત્પન્ન થતાં જ તે જીવો નરકની વેદનાથી પીડાવા લાગે છે.^૩

૨૨. કૃત કર્મો અનુસાર (આહાકર્મ્મેહિં)

યૂર્ષિકાર અને નેમિયન્દ્ર આનો અર્થ ‘કર્મો અનુસાર’ એવો આપે છે.^૪ શાન્ત્યાચાર્યે આનો મૂળ અર્થ ‘પોતાના કરેલાં કર્મો વડે’ એવો કર્યો છે અને વિકલ્પે અર્થ કર્યો છે—‘કર્મો અનુસાર’.^૫

૨૩. ધુરી (અક્ષે)

‘અક્ષ’ શબ્દના અનેક અર્થ છે—પૈડું, ચક્ર, ચોસર, પૈડાંની ધરી, ગાડાની ધૂસરી વગેરે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘અક્ષ’નો અર્થ ધરી છે. ધરીનો અર્થ છે—લાકડી કે લોઢાનો એ દંડો જેના આધારે પૈડું કર્યા કરે છે. વૃત્તિમાં જે નિરુક્ત છે તે પણ આ જ અર્થનું દ્યોતક છે—‘અસ્નીતે નવનીતાદિકમિત્યક્ષો ધૂઃ’—જે સ્નિગ્ધ પદાર્થ—ધી, તેલ વગેરેથી તરબોળ રહે છે, તે ધૂ—ધરી કહેવાય છે.^૬

૨૪. એક જ દાવમાં (કલિના)

યૂર્ષિકાર ‘કલિ’ વિષયમાં મૌન છે.^૭ શાન્ત્યાચાર્ય અને નેમિયન્દ્ર બંનેએ ‘કલિના દાયેન’ એટલું કહીને છોડી દીધું છે.^૮

પરંતુ અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથો અનુસાર જુગારમાં બે પ્રકારના દાવ રહેતા—કૃતદાવ અને કલિદાવ. ‘કૃત’ જીતનો દાવ છે અને ‘કલિ’ હારનો. બંને એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે.

સૂત્રકૃતાંગ અનુસાર જુગાર ચાર અક્ષો (પાસા)થી રમવામાં આવતો. તેમનાં નામ છે—

૧. કલિ—એકક

૨. દાપર—દ્વિક

૩. ત્રેતા—ત્રિક

૪. કૃત—ચતુષ્ક

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૫ : પગાઢા જામ ણિરંતરાઃ
તીન્નાઃ ઉક્કઢા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૭ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૫ : વેદ્યંત ઇતિ વેદનાઃ શીતા
ઊષ્ણા ચ, અથવા શારીરમાનસાઃ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૫ : ઉપપાતાત્સંજાતમૌપપાતિકં,
ન તત્ર ગર્ભવ્યુક્રાંતિરસ્તિ યેન ગર્ભકાલાન્તરિતં તત્રરકદુઃખં
સ્યાત્, તે હિ ઉત્પન્નમાત્રા એવ નરકવેદનાભિરભિભૂયન્તે ।

૪. (ક) એજન, પૃ. ૧૩૫ : આધાકર્મ્મેહિં યથાકર્મ્મભિઃ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૫ :

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૭ : ‘આહાકર્મ્મેહિં’ તિ આધાનમાધા-
કરણમ્, આત્મનેતિ ગમ્યતે, તદુપલક્ષિતાનિ કર્માણ્યાધા-
કર્મ્માણિ, તૈઃ આધાકર્મ્મભિઃ—સ્વકૃતકર્મ્મભિઃ, યદ્વાઽર્થત્વાત્
‘આહેતિ’ આધાય કૃત્વા, કર્માણીતિ ગમ્યતે, તતસ્તૈરેવ
કર્મ્મભિઃ,.....યદ્વા—‘યથાકર્મ્મભિઃ’ ગમિષ્યમાણગત્યનુરૂપૈઃ
તીવ્રતીવ્રતસાદ્યનુભાવન્વિતૈઃ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૭ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૬ ।

૮. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૮ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૫ ।

ચારે પાસા સીધાં કે ઊંધા એકસરખા પડે છે, તેને 'કૃત' કહેવામાં આવે છે. આ જીતનો દાવ છે. એક, બે અથવા ત્રણ પાસા ઊંધા પડે તો તેને ક્રમશઃ કલિ, દ્વાપર, ત્રેતા કહેવામાં આવે છે. તે બધા હારના દાવ છે. કુશળ જુગારી તેમને છોડી 'કૃતદાવ' જ નાખે છે.'

કાશિકામાં લખવામાં આવ્યું છે કે પંચિકા નામનો જુગાર અક્ષ અથવા પાંચ શલાકાઓ વડે રમવામાં આવતો. જ્યારે પાંચ પાસા સીધા અથવા ઊંધા એકસરખા પડે છે ત્યારે પાસા ફેંકનાર જીતી જાય છે, તેને 'કૃતદાવ' કહે છે. 'કલિદાવ' તેનાથી વિપરીત છે. જ્યારે કોઈ પાસો સીધો કે ઊંધો પડે છે ત્યારે તેને 'કલિદાવ' કહેવાય છે.

ભૂરિદત્ત જાતકમાં 'કલિ' અને 'કૃત' બંનેને એકબીજાથી વિપરીત માનવામાં આવ્યા છે.'

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ 'કૃત' જીતનો દાવ છે.' મહાભારત (સભાપર્વ પરા ૧૩)માં શકુનિને 'કૃતહસ્ત' કહેવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ જે હંમેશા જીતનો દાવ જ નાખે છે.

પાણિનિના સમયમાં બંને પ્રકારના દાવ નાખવા માટે ભાષામાં જુદી-જુદી નામધાતુઓ વપરાતી હતી. તેનો સૂત્રકારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે—કૃતં ગૃણ્હાતિ—કૃતયતિ, કલિં ગૃણ્હાતિ—કલયતિ । (૩।૧।૨૧)^૪

વિધુર પંડિત જાતકમાં પણ 'કૃતં ગૃણ્હાતિ કલિં ગૃણ્હાતિ' એવા પ્રયોગ મળે છે.^૫

જુગારના ખેલના નિયમો મુજબ જ્યારે કોઈ ખેલાડીનો 'કૃતદાવ' આવતો રહે, ત્યારે તે જ પાસા નાખતો જતો. પણ જેવો 'કલિદાવ' આવે, પાસા નાખવાનો વારો બીજા ખેલાડીનો થઈ જતો.

૨૫. જુગારી (ધુત્તે)

ધૂત શબ્દના અનેક અર્થ છે—વંચક, ઠગ, માયાવી, જુગારી વગેરે. સામાન્યપણે આ શબ્દ 'ઠગ'ના અર્થમાં વધારે પ્રયોજાય છે, પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તે જુગારીના અર્થમાં વપરાયેલો છે.^૬

૨૬. (શ્લોક ૧૭)

પ્રસ્તુત અધ્યયનના પ્રથમ સત્તર શ્લોકોમાં અજ્ઞાની વ્યક્તિઓની વિચારધારા, જીવનશૈલી, મરણકાળની સ્થિતિ તથા પરલોકગમનની દિશાનું વર્ણન મળે છે. બાકીના આગળના શ્લોકોમાં સંયમી મુનિ અને વ્રતધારી શ્રાવકોની વિચારધારા, જીવનશૈલી, મારણાતિક અવધારણા અને સુગતિગમનનું સુંદર વર્ણન છે.

૨૭. જિતેન્દ્રિય પુરુષોના (વુસીમઓ)

અહીં બહુવચનની જગ્યાએ એકવચન છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં તેનું સંસ્કૃત રૂપ છે—'વશ્યવતામ્'. આત્મા અને ઈન્દ્રિયો જેને વશ્ય—અધીન હોય છે, તેને 'વશ્યવાન્' કહેવામાં આવે છે. 'વુસીમ'ના બે વધુ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—(૧) સાધુગુણોથી

૧. સૂયગંડો, ૧।૨।૪૫ :

કુજણ અપગણિ જહા અવ્ઘેહિં કુસલેહિં દીવયં ।
કહમેવ ગહાય ણો કલિં ણો તેયં ણો ચેવ દાપરં ॥

૨. જાતક, સંખ્યા ૫૪૩ ।

૩. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, ૪।૧।૪ : યથા કૃતાયવિજિતાયાધરેયાઃ
સંયન્ત્યેવમેનં સર્વં તદભિસમેતિ ।

૪. પાણિનીકાલીન ભારતવર્ષ, પૃ. ૧૬૭ ।

૫. જાતક, સંખ્યા ૫૪૫ ।

૬. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૪૮ : ધૂતં ઇવ—દ્યૂતકાર ઇવ ।

(ખ) અભિધાન ચિંતામણિ ૩।૧૪૯ : કિતવો દ્યૂતકૃદ્ધૂતો—
ઽક્ષધૂતઃ ।

વસનાર અને (૨) સંવિગ્ન.^૧

સરપેન્ટિયરે લાખ્યું છે કે તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'વશ્યવન્ત' શંકાસ્પદ છે. હું તેના સ્થાને બીજો ઉચિત શબ્દ આપી શકતો નથી. પરંતુ તેના સ્થાને 'વ્યવસાયવન્તઃ' શબ્દની યોજના કેટલેક અંશે સંભવિત થઈ શકે છે.^૨

સરપેન્ટિયરની આ સંભાવના બહુ ઉપયોગી નથી. ખરેખર તો 'વુસીમ' શબ્દ કાં તો દેશી છે અથવા જેનું સંસ્કૃત રૂપ કોઈ થતું જ નથી અને તે દેશી નથી તો પછી તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'વૃષીમત્' હોવું જોઈએ.

'વૃષી'નો અર્થ છે—'મુનિનું કુશ વગેરેનું બનેલું આસન'.^૩ મૂત્રકૃતાંગમાં શ્રમણનાં ઉપકરણોમાં 'વૃષિક' (ધિસિંગ)નો ઉલ્લેખ છે. 'તેના સંબંધને લીધે મુનિને 'વૃષીમાન્' કહેવામાં આવે છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ 'વુસીમ'નું સંસ્કૃત રૂપ 'વૃષીમત્' થાય છે. તેનો પ્રવૃત્તિલભ્ય અર્થ છે—મુનિ, સંયમી અથવા જિતેન્દ્રિય.

નિશીથ ભાષ્યમાં આ જ અર્થમાં 'વુસિગતી' (સં. વૃષિગજિન્) તથા 'વુસિ' (સં. વૃષિન્) શબ્દો મળે છે. 'વુસિ'નો અર્થ 'સંવિગ્ન' કરવામાં આવ્યો છે.^૪

સૂત્રકૃતાંગમાં 'વુસીમઓ'નો અનેક વાર પ્રયોગ થયો છે. ચૂર્ણિકારે તેના અર્થ આ પ્રમાણે કર્યા છે—

વુસિમતાં વસૂનિ જ્ઞાનાદીનિ (૧૧૮/૧૯, ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૩).

વુસિમાનિતિ સંયમવાન્ ૧ (૧૧૧/૧૫ ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૫).

વુસિમાંશ્ચ ભગવાન્—સાધુ વાં વુસીમાન્ (૧૧૫/૪ ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૮૮).

વુસિયં વુસિમં વુત્તો (૨૧૬/૧૪ ચૂર્ણિ, પૃ. ૪૨૩).

પહેલા અર્થ પરથી લાગે છે કે ચૂર્ણિકાર 'વસુમઓ' પાકની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. આયારો ૧૧૧/૭૪માં 'વસુમ'—શબ્દ મુનિ માટે પ્રયુક્ત થયો છે. શીલાંકસૂરિએ તેનો અર્થ 'વસુમાન્' સમ્યક્ત્વ વગેરે ધનના સ્વામી એવો કર્યો છે.^૫ બીજા અર્થમાં 'વુસિ' સંયમનો પર્યાયવાચી છે. ત્રીજામાં એ જ ભગવાન અથવા સાધુ માટે પ્રયોજાયો છે. ચોથો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. શીલાંકસૂરિએ ત્યાં 'વુસિમ'નો અર્થ સંયમવાન એવો કર્યો છે.^૬ એમ લાગે છે કે 'વૃષી' ઉપકરણને લીધે વૃષીમાન્ (વુસીમ) મુનિનું એક નામ બની ગયું.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વશી કે વૃષીનો અર્થ છે—કૌશલ્ય. તેના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. આવર્જન વશી—મનને ધ્યાનમાં લગાડવાનું કૌશલ્ય.

૨. સમાપજ્ઞનવશી—ધ્યાનમાં પ્રવેશ મેળવવાનું કૌશલ્ય.

૩. અધિષ્ઠાનવશી—ધ્યાનમાં અધિષ્ઠાન ટકાવી રાખવાનું કૌશલ્ય.

૧. (ક) બૃહવૃત્તિ, પત્ર ૨૪૧ : 'વુસીમતો' તિ, આર્ષસ્ત્વા-
દ્વશ્યવતાં વશ્ય ઇત્યાવન્તઃ, સે ચેહાત્મા ઇન્દ્રિયાણિ વા,
વશ્યાનિ વિદ્યન્તે યેષાં તે અમી વશ્યવન્તઃ તેષામ્,
અયમપરઃ સમ્પ્રદાયાર્થઃ—વસંતિ વા સાધુગુણેહિ
વુસીમન્તઃ, અહવા વુસીમા—સંવિગ્નાં તેસિં તિ ।

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૩૭ : 'વુસીમતો' વશો
યેષામિન્દ્રિયાણિ તે ભવતિ વુસીમં, વસંતિ વા
સાધુગુણેહિ વુસીમંતઃ, અથવા વુસીમંતઃ તે સંવિગ્ના,
તેસિં વુસીમતાં સંવિગ્નાણં વા ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, પૃ. ૨૧૧, ફૂટનોટ ૧૮ ।

૩. અભિધાન ચિંતામણિ, ૩/૪૮૦ ।

૪. સૂયગડો ૨/૨/૩૦ : દંડગં વા, છત્તગં વા, ભણ્ડગં વા, મત્તગં
વા, લટ્ટિગં વા, ધિસિંગં વા... ।

૫. નિશીથ ભાષ્ય, ગાથા ૫૪૨૦ ।

૬. એજન, ગાથા ૫૪૨૧ ।

૭. એજન, ગાથા ૫૪૨૧ ।

૮. આયારો ૧/૧૭૪, વૃત્તિ—ભાવ વસૂનિ સમ્યક્ત્વાદીનિ તાનિ
યસ્ય યસ્મિન્ વા સન્તિ સ વસુમાન્ દ્રવ્યવાનિત્યર્થઃ ।

૯. સૂયગડો ૨/૬/૧૪, વૃત્તિ ૧૪૪ : વુસિમં તિ સંયમવાન્ ।

૪. વ્યુત્થાનવશી—ધ્યાન સંપન્ન કરવાનું કૌશલ્ય.

૫. પ્રત્યવેક્ષણવશી—ધ્યાનની બધી વિધિઓ તથા તથ્યોની સમાલોચના કરવાનું કૌશલ્ય.

આ પાંચ પ્રકારના વશી (કૌશલ્ય) ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાની કુશળતા, યોગ્યતા અને ગતિમાં તીવ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમનાથી વ્યક્તિ ધ્યાન પર પૂરેપૂરું નિયંત્રણ મેળવી શકે છે.

૨૮. પ્રસન્ન (વિષ્ણસન્ન)

આ મરણનું વિશેષણ છે. જે વ્યક્તિ મરણકાળે વિવિધ ભાવનાઓ વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કરે છે, મૂર્છા વડે ઘેરાતો નથી, વ્યાકુળ બન્યા વિના પ્રસન્નતાથી મરણનું વરણ કરે છે, તેનું મરણ વિપ્રસન્ન-મરણ કહેવાય છે.

૨૯. વિવિધ પ્રકારના શીલવાળા (નાણાસીલા)

ગૃહસ્થો નાનાશીલ—વિવિધ શીલવાળા, વિભિન્ન રુચિવાળા અને વિભિન્ન અભિપ્રાયવાળા હોય છે.^૧ તેની વ્યાખ્યા કરતાં નેમિચન્દ્ર લખે છે—‘કોઈ કહે છે—ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરવું એ જ મહાવ્રત છે.’ કોઈ કહે છે—‘ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉત્કૃષ્ટ કોઈ ધર્મ થયો નથી અને થશે નહિ, જે શૂરવીર હોય છે તેઓ તેનું પાલન કરે છે અને નામદ વ્યક્તિઓ પાખંડનો આશ્રય લે છે.’ કોઈ કહે છે—‘સાતસો શિક્ષાપ્રદ ગૃહસ્થોના વ્રતો છે’ વગેરે વગેરે.^૨

૩૦. વિષમ શીલવાળા (વિસમસીલા)

સાધુ પણ વિષમ શીલવાળા—વિષમ આચારવાળા હોય છે. શાન્ત્યાચાર્યે લખ્યું છે—કોઈ પાંચ યમ અને પાંચ નિયમોને, કોઈ કંદ, મૂળ, ફળના આહારને અને કોઈ આત્મ-તત્વના પરિજ્ઞાનને જ વ્રત માને છે.^૩

ચૂર્ણિકાર અનુસાર—કેટલાક કુપ્રવચન-ભિક્ષુ અભ્યુદયની જ કામના કરે છે, જેમ કે તાપસ અને પાંડુરક (શિવભક્ત-સંન્યાસી). જે મોક્ષ ઇચ્છે છે, તેઓ પણ તેનાં સાધનોને સમ્યક્ પ્રકારે જાણતા નથી. તેઓ હિંસા વડે મોક્ષ મળવામાં માને છે. લોકોત્તર ભિક્ષુ પણ બધા જ પ્રકારના નિદાન અને શલ્ય રહિત નથી હોતા, આશંસા રહિત તપ કરનારા નથી હોતા, એટલા માટે ભિક્ષુઓને વિષમ-શીલ કહ્યા છે.^૪

૩૧. (શ્લોક ૨૦)

ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે—અવ્રતી, દેશવ્રતી અને સર્વવ્રતી. આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અવ્રતી અથવા નામધારી ભિક્ષુઓ કરતાં દેશવ્રતી ગૃહસ્થ સંયમમાં ચડિયાતા હોય છે અને તેમની અપેક્ષાએ સર્વવ્રતી ભિક્ષુઓ સંયમમાં

૧. ઉત્તરજાળ્ય ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૭ : નાનાર્થાતિસ્ત્વેન શીલયંતિ તદિતિ શીલ—સ્વભાવઃ, અગારે તિષ્ઠતીત્યાગારસ્થા, તે હિ નાનાશીલા નાનારુચયો—નાનાચ્છંદા ભવંતિ ।

૨. સુખબોધા, પૃ. ૧૦૬ : તેષુ હિ ગૃહિણસ્તાવદ્ અત્યન્તનાના-શીલા એવ, યતઃ કે ચિત્ ‘ગૃહાશ્રમપ્રતિપાલનમેવ મહાવ્રતમિતિ પ્રતિપન્નાઃ । ગૃહાશ્રમપરો ધર્મો, ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ । પાલયન્તિ નરાઃ શૂરાઃ, ક્લીબાઃ પાલ્યન્તિમાશ્રિતાઃ ॥ ૧ ॥ ઇતિ વચનાત્ । અન્યે તુ ‘સમશિક્ષાપદશતાનિ ગૃહિણાં વ્રતમ્’ ઇત્યાદ્યનેકથૈવ બ્રુવતે ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૪૯ : ‘વિષમમ્’ અતિદુર્લક્ષતયાડિતિગહનં વિસદૃશં વા શીલમેષાં વિષમશીલાઃ : .....ભિક્ષવોડ્વિત્યન્તં વિષમશીલા એવ, યતસ્તેષુ કેષાંચિત્પચ્ચયમનિયમાત્મકં વ્રતમિતિ દર્શનમ્, અપરેષાં તુ કન્દમૂલફલાશિતૈવ ઇતિ, અન્યેષામાત્મતત્ત્વપરિજ્ઞાનમેવેતિ વિસદૃશશીલતા ।

૪. ઉત્તરજાળ્ય ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૭ : કુપ્રવચનભિક્ષવોડ્વિતિ કેચિદભ્યુદયાવેવ તથા તાપસાઃ પાંડુરાગાશ્ચ, યેડ્વિ મોક્ષાયોતિતા તેડ્વિ તમન્યથા પશ્યન્તિ.....તથૈવ લોકોત્તર-ભિક્ષવોડ્વિ ણ સલ્વે અણિદાણકરા ણિસ્સલ્લ વા, ણ વા સલ્વે આસંસાપયોગનિરુપહતતપસો ભવંતિ ઇત્યતો વિસમ-સીલા ય ભિક્ષુણો ।

અગ્રણી હોય છે. આ વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે^૧—

એક શ્રાવકે સાધુને પૂછ્યું—‘શ્રાવક અને સાધુઓમાં શું તફાવત છે?’ સાધુએ કહ્યું—‘રાઈ અને મંદર પર્વત જેટલો.’ ત્યારે ફરી તેણે આકુળ થઈને પૂછ્યું—‘કુલિંગી (વેપધારી) અને શ્રાવકમાં શું તફાવત છે?’ સાધુએ કહ્યું—‘એ જ, રાઈ અને મંદર પર્વત વચ્ચેના તફાવત જેટલો.’ તેનું સમાધાન થઈ ગયું. કહ્યું પણ છે—

સુવિહિત આચાર વાલે મુનિયોં કે શ્રાવક દેશ વિસ્ત હોતે હૈં ।

કુતીર્થિકાં ઉનકી સૌવીં કલા કોં ભી પ્રાપ્ત નહીં હોતે ।

પ્રસ્તુત શ્લોકના પ્રસંગમાં આચાર્ય નેમિચન્દ્રની વૃત્તિમાં એક સંદર્ભ મળે છે—

એક વાર એક શ્રાવકે સાધુને પૂછ્યું—‘ભંતે ! શ્રાવકોમાં અને સાધુઓમાં શું તફાવત છે?’ ‘વત્સ ! રાઈ અને મંદર પર્વત જેટલો તફાવત છે.’ આ સાંભળી શ્રાવકનું મન આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. તેણે ફરી પૂછ્યું—‘ભંતે ! કુલિંગી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમાં શું તફાવત છે?’ સાધુએ કહ્યું—‘બંનેમાં રાઈ અને મંદર પર્વત જેટલો તફાવત છે.’ આ સાંભળી શ્રાવકનું મન આશ્વસ્ત થયું. એક પદ્ય છે—

દેસિક્કદેસવિરયા સમણાણં સાવગા સુવિહિયાણં ।

તેસિં પરપાસંડા એકંપિ કલં ન ગ્ગહન્તિ ॥

દેશવિરતિ શ્રાવક સુવિહિત સાધુઓની બરાબરી ન કરી શકે, તેમની સોળમી કળાના એક અંશની તુલનામાં પણ ન આવી શકે. આ રીતે પાખંડી સાધુ આવા શ્રાવકોની આંશિક તુલનામાં પણ ઊભા ન રહી શકે.

૩૨. સાધુની (પરિયાગયં)

વૃત્તિકારે ‘પર્યાગત’નો અર્થ—પર્યાય—આગત—પ્રવ્રજિત કર્યો છે. ‘પર્યાગત’શબ્દ જ પ્રવ્રજિતના અર્થમાં વપરાયો છે.^૨ એટલા માટે ‘પર્યાયાગત’ શબ્દ માનીને તેમાંથી ‘યા’નો લોપ કરવાની પ્રક્રિયા અપેક્ષિત નથી.

વૃત્તિમાં આનો વૈકલ્પિક અર્થ—દુઃશીલના પર્યાયને પ્રાપ્ત એવો કર્યો છે.^૩

‘પર્યાગત’ના મૂળ અર્થની પરંપરા વિલુપ્ત થવાને કારણે આવા અર્થો કરવામાં આવ્યા છે.

૩૩. (શ્લોક ૨૧)

આ શ્લોકમાં વલ્કલ ધારણ કરનારા, ચર્મ ધારણ કરનારા, જટા રાખનારા, સંઘાટી રાખનારા અને મુંડ રહેનારા—એટલા વિચિત્ર લિંગધારી કુપ્રવચન-ભિક્ષુઓનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ બધા શબ્દો તે સમયના વિભિન્ન ધાર્મિક સંપ્રદાયોના સૂચક છે. સરખાવો—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૦ : તથા ચ વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ—એગો સાવગો સાહું પુચ્છતિ—સાવગાણં સાહૂણં કિમંતરં ? સાહુણા ભણ્ણતિ—સરિસવમંદરંતરં, તતો સો આઝલીહૂઓ પુણો પુચ્છતિ—કુલિંગીણં સાવગાણા ચ કિમંતરં ? તેણા ભણ્ણતિ—તદેવ સરિસવમંદરંતરંતિ, તતો સમાસાસિતો, જતો ભણીયં

“દેસેક્કદેસવિરયા સમણાણં સાવગા સુવિહિયાણં ।

જેસિં પરપાસંડા સતિમંપિ કલં ન અગ્ધંતિ ॥”

૨. સુખબોધા, પત્ર ૧૨૭ ।

૩. આષ્ટે સંસ્કૃત ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૦ : પરિયાગયં તિ પર્યાયાગતં—પ્રવ્રજ્યા-પર્યાયપ્રાપ્તમ્, આર્ષત્વાચ્છ યાકારસ્યૈકસ્ય લોપઃ।..... દુઃશીલમેવ દુષ્ટશીલાત્મકઃ પર્યાયસ્તમાગતમ્ દુઃશીલપર્યાયા-ગતમ્ ।

(ક) ન નગ્ગચરિયા ન જટા ન પંકા, નાનાસકા થંડિલસાયિકા વા ।

રજ્જો ચ જલ્લં ઉક્કટિકપ્પધાનં, સોધેતિ મચ્ચં અવિતિણ્ણકંચં ॥

(ધમ્મપદ ૧૦૧૩)

(ખ) તથા ચ વાચક:-

ચર્મવલ્કલચીરાણિ, કૂર્ચમુણ્ડશિખાજટાઃ ।

ન વ્યપોહન્તિ પાપાનિ, શોધકૌ તુ દયાદમૌ ॥

(સુખબોધા, પત્ર ૧૨૭)

ચીર—ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ વલ્કલ^૧ અને બૃહદ્વૃત્તિમાં ચીવર એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૨

નગિણિણં—આનો અર્થ છે નગ્નતા. અહીં ચૂર્ણિકારે તે સમયે પ્રચલિત કેટલાક નગ્ન સંપ્રદાયોનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. મૃગચારિક, ઉદંડક (હાથમાં દંડો ઊંચો રાખી ચાલનારા તાપસોનો સંપ્રદાય) અને આજીવક સંપ્રદાયના સાધુઓ નગ્ન રહેતા હતા.^૩

સંઘાટિ—સંઘાટી—કપડાના ટુકડા સાંધીને બનાવવામાં આવેલ સાધુઓનું એક ઉપકરણ.^૪ આ શબ્દ વડે સૂત્રકાર સંભવતઃ બૌદ્ધ શ્રમણો પ્રતિ સંકેત કરે છે. મહાત્મા બુદ્ધે તેર ધુતાંગોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં બીજું ધુતાંગ છે—ત્રૈચીવરિકાંગ. સંઘાટી, ઉત્તરાસંગ અને અન્તર-વાસક—બૌદ્ધ ભિક્ષુનાં આ ત્રણે વસ્ત્રો છે. જે ભિક્ષુ માત્ર આ ત્રણ જ ધારણ કરે છે તેને ત્રૈચીવરિક કહે છે અને તેમનું તે ધુતાંગપ્રત ત્રૈચીવરિકાંગ કહેવાય છે.^૫

મુણ્ડિણં—જે પોતાના સિદ્ધાંત અનુસાર ચોટલી રાખતા તેવા સંન્યાસીઓના આચારનો મુંડિત્વ શબ્દ વડે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૬

૩૪. (પિંડોલણ...મુચ્ચઈ)

ભિક્ષાજીવી પણ જો દુઃશીલ હોય છે તો તેને પણ નરકની યાતના ભોગવવી પડે છે.

રાજગૃહ નગરના નાગરિકો પ્રસંગોપાત્ત મનોરંજન માટે પર્વતની તળેટીમાં એકઠા થતા. આ દિવસે એક ભિક્ષુ પણ ત્યાં ભિક્ષા માટે જતો. એક વાર તેને ભિક્ષા મળી નહિ. તે અત્યંત કોપાયમાન થઈ ગયો. તેના મનમાં બદલાની ભાવના બળવાન બની. તે વૈભાર પર્વત પર ચડ્યો. પર્વતની તળેટીમાં સેંકડો લોકો ગોષ્ઠિમાં મગ્ન હતા. તેણે એક વિશાળ શિલા નીચે ગબડાવી અને મનોમન વિચાર્યું, આ શિલા નીચે અનેક લોકો કચડાઈને મરે તો મજા આવી જાય. મને ભિક્ષા ન દેવાનું તેમને ફળ મળશે. તે આવા રૌદ્ર ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયો. સંયોગવશ તે મોટી શિલા સાથે તેનો પગ પણ લપસ્યો અને તે પોતે જ તે શિલા નીચે દબાઈને લોચો થઈ ગયો. રૌદ્ર ધ્યાનમાં મરીને તે નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.^૭

૩૫. (ભિક્ષાણ...કમ્મઈ દિવં)

પ્રતોના પરિપાલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે—નિર્જરા, મોક્ષની પ્રાપ્તિ, મોક્ષ પ્રતિ પ્રસ્થાન.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૮ : ચીરં-વલ્કલમ્ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૦ : ચીરાણિ ચ-ચીવરાણિ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૮ : ણિયણં ણામ નગ્ગા એવ, યથા મૃગચારિકા ઉદ્દણ્ડકાઃ આજીવકાશ્ચ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૫૨૦ : સંઘાટી-વસ્ત્રસંહતિજનિતા ।

૫. વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧૧૨, પૃ. ૬૦ ।

૬. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૦ : 'મુંડિણં' તિ યત્ર શિખાઞ્ણિ સ્વસમયતશ્ચિદ્ધતે, તતઃ પ્રાગ્વત્ મુંડિત્વમ્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૬ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ પૃ. ૧૩૮ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૧ ।

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં દેવલોકગમનની જે વાત કહેવામાં આવી છે, તે વ્રત-પાલનનું જથ્થા પરિણામ છે. વ્રતોના પાલનની તરતમતા અનુસાર ફલ-પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્રત-પાલનનું ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ છે—મોક્ષ અને જથ્થા પરિણામ છે—દેવલોકની પ્રાપ્તિ. પ્રાચીન શ્લોક છે^૧—

‘અવિરાહિયસામણાસ્સ સાહુણો, સાવગસ્સ ય જહણ્ણો ।

ઉવવાતો સોહમ્મે ભણિતો તેલોક્કદંસીહિ ॥’

—જે વ્યક્તિ પોતાના શ્રામણ્ય કે શ્રાવકત્વનું અવિરાધિત રૂપે પાલન કરે છે, તેની જથ્થા પરિણામ સૌધર્મ દેવલોક હોય છે. આ તીર્થંકરોનું વચન છે.

આ વૃત્તિકારનો મત છે.

ઠાણં સૂત્રમાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિના ચાર કારણો બતાવવામાં આવ્યા છે^૨—(૧) સરાગ-સંયમ (૨) સંયમાસંયમ (૩) બાલ તપકર્મ અને (૪) અકામ-નિર્જરા.

વ્રત અને સંયમ—આ સ્વર્ગના સાક્ષાત્ કારણો નથી. સૂત્રનો આશય એવો છે કે વ્રતી અને સંયમીની સુગતિ થાય છે. તેનું સાક્ષાત્ કારણ પુણ્યબંધ છે. વ્રતની સાથે નિર્જરા થાય છે અને પુણ્યબંધ તેનું પ્રાસંગિક ફળ છે.

૩૬. ગૃહસ્થ-સામાયિકના અંગોનું (અગારિ-સામાઈયંગાઈ)

સામાયિક શબ્દનો અર્થ છે—સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર. તેના બે પ્રકાર છે—અગારી (ગૃહસ્થ)નું સામાયિક અને અનગારનું સામાયિક. ચૂર્ણિકારે અગારિ-સામાયિકનાં બાર અંગ બતાવ્યાં છે.^૩ તે શ્રાવકના બાર વ્રતો કહેવાય છે.

શાન્ત્યાચાર્યે અગારિ-સામાયિકના ત્રણ અંગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—નિઃશંકભાવ, સ્વાધ્યાય અને અણુવ્રત.^૪

વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યકારે સામાયિકનાં ચાર અંગો બતાવ્યાં છે—

(૧) સમ્યક્ દષ્ટિ સામાયિક	(૩) દેશવ્રત (અણુવ્રત) સામાયિક
(૨) શ્રુતસામાયિક	(૪) સર્વવ્રત (મહાવ્રત) સામાયિક ^૫

આમાં પ્રથમ ત્રણ અગારિ સામાયિકનાં અંગો હોઈ શકે છે.

૩૭. પોષધને (પોસઠે)

આને શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં ‘પોષધ’ અથવા ‘પ્રોષધ’ (ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૮), દિગંબર સાહિત્યમાં ‘પ્રોષધ’ અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ‘ઉપોસથ’ કહેવામાં આવે છે. આ શ્રાવકના બાર વ્રતોમાં અગિયારમું વ્રત છે. આમાં અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદનું તથા મણિ, સુવર્ણ, માળા, ઉબટન, વિલેપન, શસ્ત્ર-પ્રયોગનું પ્રત્યાખ્યાન તથા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવામાં આવે છે.^૬ તેની આરાધના અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા—આ પર્વ-તિથિઓમાં કરવામાં આવે છે.^૭ શંખ શ્રાવકના વર્ણન પરથી એમ જાણવા મળે છે કે અશન, પાન વગેરેનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ પોષધ કરવામાં આવતો હતો.^૮

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૧ ।

૨. ઠાણં ૪।૬૩૧ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૩૯ : અગારમસ્યાસ્તીતિ અગારી, અગારસામાઈયસ્સ વા અંગાણિ આગારિસામાઈયંગાણિ, સમય એવ સામાઈયં, અઙ્ગયતેડનેનેતિ અંગં તસ્સ અંગાણિ બારસવિધો સાવગધમ્મો, તાન્યગારસામાઈયંગાણિ, અગારિસામાઈયસ્સ વા અંગાણિ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૧ : અગારિણો—ગૃહિણઃ સામાયિકં—સમ્યક્વશ્રુતદેશવિરતિરૂપં તસ્યાઙ્ગાણિ—નિઃશંકતાકાલા-ધ્યયનાણુવ્રતાદિરૂપાણિ અગારિસામાયિકાઙ્ગાણિ ।

૫. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ગાથા ૧૧૯૬ : સમ્પસુયદેસસવ્વવયાણ, સામાઈયાણમેક્કંપિ ।

૬. ભગવર્ડ, ૧૨ । ૬ ।

૭. ઠાણં, ૪ । ૩૬૨ ।

૮. ભગવર્ડ, ૧૨ । ૬ ।

વસુનંદિ શ્રાવકાચારમાં પ્રોષધના ત્રણ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે—ઉત્તમ, મધ્યમ અને જવન્ય. ઉત્તમ પ્રોષધમાં ચતુર્વિધ આહાર અને મધ્યમ પ્રોષધમાં પાણી સિવાયના ત્રિવિધ આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. આયબિલ (આચામ્લ) નિર્વિકૃતિ, એકસ્થાન અને એકભક્તને જવન્ય પ્રોષધ કહેવામાં આવે છે. વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—વસુનંદિ શ્રાવકાચાર, શ્લોક ૨૮૦-૨૮૪.

સ્થાનાંગમાં ‘પોષધોપવાસ’ અને ‘પરિપૂર્ણ પોષધ’—આવા બે શબ્દો મળે છે. પોષધ (પર્વદિન)માં જે ઉપવાસ કરવામાં આવે છે તેને પોષધોપવાસ કહેવામાં આવે છે.^૧ પર્વતિથિઓમાં દિવસ-રાત સુધી આહાર, શરીર-સત્કાર વગેરેનો ત્યાગ તથા બ્રહ્મચર્યપૂર્વક જે ધર્મારાધના કરવામાં આવે છે તેને પરિપૂર્ણ-પોષધ કહેવામાં આવે છે.^૨

ઉપરોક્ત વર્ણનના આધારે પોષધની પરિભાષા આવી આપી શકાય—અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા વગેરે પર્વ-તિથિઓમાં ગૃહસ્થ ઉપવાસપૂર્વક ધાર્મિક આરાધના કરે છે, તે વ્રતને પોષધ કહેવામાં આવે છે.^૩ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ ચતુર્દશી અને પૂર્ણિમાના દિવસે ઉપોસથ કરવાનું વર્ણન મળે છે.^૪ શાન્ત્યાચાર્યે આસસેનનો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે. તેમાં પણ અષ્ટમી અને પૂર્ણિમાના દિવસે પોષધ કરવાનું વિધાન છે.^૫ ‘પોસહ’ શબ્દનું મૂળ ‘ઉપવસથ’ હોવું જોઈએ. ‘પોસહ’નું સંસ્કૃત રૂપ પોષધ કરવામાં આવે છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે—પોષધ અર્થાત્ ધર્મની પુષ્ટિને ધારણ કરનાર. આ વ્યુત્પત્તિ તે ભાવનાને અભિવ્યક્ત નથી કરતી.

ચતુર્દશી વગેરે પર્વ-તિથિઓમાં ઉપવાસ કરવાનું વિધાન છે, એટલા માટે તે તિથિઓ પણ ‘ઉપોસ્થિ’ કહેવાય છે.^૬ અને તે તિથિઓમાં કરવામાં આવનારી ઉપવાસ વગેરે ધર્મારાધનાને પણ ઉપોસથ કહેવામાં આવે છે.^૭ ‘ઉપોસથ’ના ‘ઉ’કારનું અંતર્ધાન અને ‘થ’નો ‘હ’ કરવાથી ‘ઉપોસથ’નું ‘પોસહ’ રૂપ પણ થઈ શકે છે.

બૌદ્ધ સંમત ઉપોસથ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે—(૧) ગોપાલ-ઉપોસથ, (૨) નિર્ગ્રંથ-ઉપોસથ, (૩) આર્ય-ઉપોસથ.

(૧) ગોપાલ-ઉપોસથ

જેવી રીતે ગોવાળ માલિકોને ગાયો સોંપી એમ વિચારે છે કે આજ ગાયો અમુક-અમુક જગ્યાએ ચારો ચરી, કાલે અમુક-અમુક જગ્યાએ ચરશે તે જ રીતે ઉપોસથ-વ્રતી એવું વિચારે છે કે આજ મેં આ ખાધું, કાલે હું ખાઈશ વગેરે. તે લોભયુક્ત ચિત્ત સાથે દિવસ પસાર કરે છે, આ ગોપાલ-ઉપોસથ-વ્રત છે. તેનું ન ફળ મહાન હોય છે, ન મહાન પરિણામ હોય છે, ન તો મહાન પ્રકાશ હોય છે કે ન મહાન વિસ્તાર.^૮

(૨) નિર્ગ્રંથ-ઉપોસથ

નિર્ગ્રંથ પોતાના અનુયાયીઓને આવા પ્રકારનું વ્રત લેવડાવે છે—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તમ અને દક્ષિણ દિશામાં સો-સો યોજન સુધી જેટલાં પ્રાણી છે, તું તેમને હિંસાથી મુક્ત કર. આ રીતે કેટલાંક પ્રત્યે દયા વ્યક્ત કરે છે અને કેટલાંક પ્રત્યે નહિ. નિર્ગ્રંથ કહે છે—તું બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી આ પ્રકારનું વ્રત લે. ન હું ક્યાંય કોઈનો છું કે ન મારું ક્યાંય કોઈ છે—આવું વ્રત લેવું મિથ્યા છે, જૂઠું છે. તેઓ મૃષાવાદી છે. તે રાત્રિ વીત્યા પછી તેઓ પેલી ત્યક્ત વસ્તુઓને કોઈએ આપ્યા વિના જ ઉપયોગમાં લે છે. આ રીતે તેઓ ચોરી કરનાર હોય છે. આ વ્રતનું ન મહાન ફળ મળે છે, ન મહાન પરિણામ હોય છે, ન મહાન પ્રકાશ હોય છે કે ન મહાન વિસ્તાર.^૯

૧. ઠાળં, ૪।૩૬૨।

૨. એજન, ૪।૩૬૨, વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૫ : ઝદિષ્ટેત્યમાવાસ્યા પરિ-પૂર્ણમિતિ અહોરાત્રં યાવત્ આહારણીરસત્કારત્યાગબ્રહ્મચર્યા-વ્યાપારત્લક્ષણભેદોપેતમ્ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૫ : પોષ-ધર્મપુષ્ટિ ધન્ન ઇતિ પોષધઃ—અષ્ટમ્યાદિતિથિષુ વ્રતવિશેષઃ ।

૪. વિશુદ્ધિમાર્ગ, પૃ. ૨૭૩ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૫ : આહ આસસેનઃ—

‘સર્વેષ્વપિ તપોયોગઃ પ્રણસ્તઃ કાલપર્વસુ ।

અષ્ટમ્યાં પંચદશ્યાં ચ, નિયતં પોષધં વસેદ્ ॥

૬. મજ્ઞિમનિકાય, પૃ. ૪૫૬ ।

૭. એજન, પૃ. ૩૩૮ ।

૮. અંગુત્તર નિકાય, ખા. ૧ પૃ. ૨૧૨ ।

૯. એજન, પૃ. ૨૧૨-૧૩ ।

(૩) આર્ય-ઉપોસથ

આર્ય-શ્રાવક તથાગતનું અનુસ્મરણ કરે છે. તેનું ચિત્ત મેલ-રહિત થઈ જાય છે. આર્ય-શ્રાવક ધર્મનું, સંઘનું, દેવતાઓનું અનુસ્મરણ કરે છે. તે હિંસા, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, મૃષાવાદનો ત્યાગ કરે છે, એકાહારી હોય છે.

પાણં ન હાને ન ચાદિત્રં આદિદે । મુસા ન ભાસે ન ચ મજ્જપો સિયા ॥

અબ્ધહાચચ્ચાં વિરમેચ્ચ મેથુના । રત્તિં ન ભુંજેચ્ચ વિકાલભોજનં ।

માલં ન ધારેચ્ચ ન ચ ગન્ધ આચરે । મંચે છમાયં વસથેય સન્થતે ॥

એતં હિ અટ્ટંગિકમાહુ પોસથં । બુદ્ધેણ દુક્ખંતગુણં પકાસિતં ॥^૧

ચાતુદ્ધસી પંચદસી યાવ પક્ખસ્સ અટ્ટમી । પાટિહારિયપક્ખં ચ અટ્ટંગસુસમાગતં ।

ઉપોસથં ઉપવસેચ્ચ, યો પંસસ માદિસો નરો ॥^૨

આ પ્રકારોમાં નિર્ગ્રંથ-ઉપોસથ પર કેટલાક આક્ષેપ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ઉપોસથની સાધના અમુક કાળ માટે કરવામાં આવે છે અને તેનાં વ્રત પણ અમુક કાળ સુધી સ્વીકારવાનાં હોય છે—આ તથ્ય અનાગ્રહ-બુદ્ધિથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ આક્ષેપો આવશ્યક લાગે નહિ.

૩૮. ઔદારિક શરીર (છવિપવ્વાઓ) :

‘છવિ’નો અર્થ છે ચામડી અને ‘પર્વ’નો અર્થ છે શરીરનાં સંધિ-સ્થળો—ઘૂંટણ, કોણી વગેરે. છવિપર્વનો તાત્પર્યાર્થ છે—‘ઔદારિક’—ચર્મ, અસ્થિ વગેરેથી બનેલું શરીર.^૩

૩૯. યક્ષ-સલોકતા...ને પ્રાપ્ત થાય છે (જક્ષ્ સલોગયં)

યક્ષ-સલોકતા—દેવ-તુલ્ય લોક અર્થાત્ દેવગતિ.^૪ ‘ઐતરેય આરણ્યક’ અને ‘બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ’માં ‘સલોકતા’ પ્રયોગ મળે છે.

ઐતરેય આરણ્યક—સ યઃ.... વેદાહં સાયુજ્યં સરૂપતાં સલોકતામશ્નુતે । (૩૧/૧૧૭, પૃ. ૨૪૨, ૨૪૩)

બૃહદારણ્યક—એતસ્યૈ દેવતાયૈ સાયુજ્યં સલોકતાં જયતિ । (૧૧/૫૨૩, પૃ. ૩૮૮)

આચાર્ય સાયજ અને શંકરાચાર્યે ‘સલોકતા’નો અર્થ ‘સમાન લોક’ અથવા ‘એક સ્થાનમાં વસવું’ એવો કર્યો છે.^૫

દીધનિકાયના અનુવાદમાં પણ તેનો આ જ અર્થ છે.^૬ દીધનિકાય મૂળમાં ‘સલોકતા’ના અર્થમાં ‘સહવ્યતા’—પ્રયોગ મળે છે—ચન્દિમ-સુરિયાનાં સહવ્યતાય મમ્મં દેસેતું—અજયમેવ ઝજુ-મમ્મો । (૧/૧૩, પૃ. ૨૭૩)

૧. અંગુત્તર નિકાય, ભા. ૧, પૃ. ૨૧૩-૨૨૧ ।

૨. એજન, પૃ. ૧૪૭ ।

૩. સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૦૭ :

છવિશ્ચ-ત્વક્ પર્વાણિ ચ—જાનુકૂર્પરાદીનિ છવિપર્વ તદ્યોગાદ્
ઔદારિકશરીરમપિ છવિપર્વ તતઃ ।

૪. સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૦૭

યક્ષાઃ—દેવા, સમાનો લોકોઽસ્યેતિ સલોકસ્તદ્ભાવ સલોકતા

યક્ષૈ સલોકતા યક્ષસલોકતા તામ્ ।

૫. (ક) ઐતરેયાણ્યક, પૃ. ૨૪૩ :

સલોકતા સમાનલોકતાં વા એકસ્થાનત્વમ્ ।

(ખ) બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, પૃ. ૩૯૧ :

સલોકતાં સમાનલોકતાં વા એકસ્થાનત્વમ્ ।

૬. દીધનિકાય, પૃ. ૮૮ ।

૪૦. ઉત્તરોત્તર (.....અણુપુલ્લસો)

સૌધર્મ દેવલોકમાં અનુત્તર-વિમાન પર્યંત દેવલોકોમાં નિવાસ કરનારા દેવોમાં મોહ વગેરે કમશઃ ઓછા થતાં જાય છે. અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવોનો મોહ અત્યંત ઉપશાંત હોય છે. તેઓ લગભગ વીતરાગના જેવી સ્થિતિમાં રહે છે. ‘અણુપુલ્લસો’ શબ્દ વડે આ જ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^૧

તત્પાર્ય અનુસાર દેવલોકોમાં ઉત્તરોત્તર અભિમાન ઓછું હોય છે. તે દેવો સ્થાન, પરિવાર, શક્તિ, અવધિ, સંપત્તિ, આયુષ્યની સ્થિતિ વગેરેનું અભિમાન કરતા નથી.^૨

૪૧. ઉત્તમ (ઉત્તરાઈ)

ચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકારે આનો અર્થ—સૌથી ઉપર રહેલ દેવલોક—અનુત્તર-વિમાન કર્યો છે.^૩ પરંતુ સમગ્ર શ્લોકના સંદર્ભમાં આ અર્થ વિચારણીય છે. આનો અર્થ જો અનુત્તર-વિમાન કરવામાં આવે તો આગળના શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘કામરૂવિણો’ની સંગતિ બેસતી નથી. એટલા માટે તેમણે સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડ્યું, નહિ તો તેની જરૂર ન પડત.^૪

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘ઉત્તરાઈ’ શબ્દ વડે બધા દેવલોકો વિવક્ષિત છે, માત્ર અનુત્તર-વિમાન જ નહિ.

૪૨. મોહ રહિત (વિમોહાઈ)

ચૂર્ણિકારે આના બે અર્થ કર્યા છે—અંધકાર-રહિત અને સ્ત્રીઓ-રહિત.^૫ શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર તેઓ કામાત્મક મોહથી રહિત હોય છે. દ્રવ્ય-મોહ (અંધકાર) તથા ભાવ-મોહ (મિથ્યા-દર્શન)—આ બંને ત્યાં નથી હોતા, એટલા માટે તેમને વિમોહ કહેવામાં આવેલ છે.^૬

૪૩. દીપ્તિમાન (સમિદ્ધા)

‘સમિદ્ધ’ શબ્દના સંસ્કૃત રૂપ બે થઈ શકે છે—સમિદ્ધ અને સમૃદ્ધ. સમિદ્ધનો અર્થ છે—દીપ્તિમાન અને સમૃદ્ધનો અર્થ છે—વૈભવશાળી. શાન્ત્યાચાર્ય પહેલો અર્થ માન્ય રાખ્યો છે^૭ અને ચૂર્ણિકાર તથા નેમિચન્દ્રે બીજો અર્થ માન્ય રાખ્યો છે.^૮

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૨ : અણુપુલ્લસો ત્તિ પ્રાગ્વદનુપૂર્વતઃ ક્રમેણ વિમોહાદિવિશેષણવિશિષ્ટાઃ, સૌધર્મ્યાદિષુ અનુત્તરવિમાના-વસાનેષુ પૂર્વપૂર્વાપેક્ષયા પ્રકર્ષવન્ત્યેવ વિમોહત્વાદીની ।

૨. તત્ત્વાર્થ ૪૧૨૨ બ્રાહ્મ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૦ : ઉત્તરાણિ નામ સર્વો-વસિમાણિ જાણિ, તાણિ હિ સર્વવિમાણુત્તરાણિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૨ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૦ : કામતઃ રૂપાણિ કુર્વન્તીતિ રૂપાઃ કામરૂપાઃ, સ્યાદ્-અનુત્તરા ન વિકુર્વન્તિ, નનુ તેષાં તદેવેષ્ટં રૂપં યેન સત્ત્વાં શક્તૌ પ્રયોજનાભાવાઽઽ નાન્યદ્ વિકુર્વન્તિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૨ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૦ : ‘વિમોહાઈ’ વિમોહાનીતિ નિસ્તમાંસીત્યર્થ, તમો હિ બ્રાહ્મભાગ્યન્તરં ચ, બ્રાહ્મં

તાવદન્યેષ્વપિ દેવલોકેષુ તમો નાસ્તિ, કિં પુનરનુત્તરવિમાનેષુ ? અધ્યંતરતમમધિકૃત્યાપદિશ્યતે—સર્વં એવં હિ સમ્યગ્દૃષ્ટ્યઃ, અથવા મોહયંતિ પુરુષં મોહસંજ્ઞાતઃ સ્ત્રિયઃ, તાઃ તત્ર ન ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૨ : વિમોહા ઇવાત્પવેદાદિમોહનીયોદયતયા વિમોહાઃ, અથવા મોહો દ્વિધા-દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ, દ્રવ્યતો-જ્ઞયકારો ભાવતશ્ચ મિથ્યાદર્શનાદિઃ, સ દ્વિવિધોઽપિ સતતરત્ન-છોતિતત્વેન સમ્યગ્દર્શનસ્યૈવ ચ તત્ર સમ્ભવેન વિગતો યેષુ તે વિમોહાઃ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૨ : સમિદ્ધા—અતિદીપ્તાઃ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૦ : સમૃદ્ધાઃ સર્વસંપદુપ-પેતાઃ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૮ ।

૪૪. તરત ઉત્પન્ન થયા હોય—એવી કાન્તિવાળા (અહુણોવવન્નસંકાસા)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—‘અભિનવ ઉત્પન્નની માફક’ કર્યો છે.^૧ ટીકાકારોએ આનો અર્થ ‘પ્રથમ ઉત્પન્ન દેવતાસમાન’ કર્યો છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમનામાં ઔદારિક શરીરગત અવસ્થાઓ હોતી નથી. તેઓ ન બાળક હોય છે કે ન વૃદ્ધ, સદા એકસમાન રહે છે. તેમના રૂપ-રંગ અને લાવણ્ય જેવાં ઉત્પત્તિ સમયે હોય છે તેવાં જ અંતકાળમાં પણ હોય છે.^૨

૪૫. જે ઉપશાંત હોય છે (જે સંતિ પરિનિવ્વુઢા)

આમાં ‘સંતિ’ ક્રિયાપદ છે. છતાં પણ વ્યાખ્યાકારોએ તેનો મૂળ અર્થ આવો કર્યો છે—જે મુનિ શાન્તિપરિનિર્વૃત્ત હોય છે અર્થાત્ કાન્તિ કે ઉપશમ વડે શીતીભૂત, કષાયરહિત, કષાયરૂપી અગ્નિને બુઝાવનાર હોય છે.^૩

શાન્ત્યાચાર્ય વૈકલ્પિક રૂપે ‘સંતિ’ને ક્રિયાપદ માનીને તેનો અર્થ—‘વિદ્યન્તે’ કર્યો છે.^૪

૪૬. (શ્લોક ૨૯)

બધા પ્રકારના ભયમાં મરણનો ભય અત્યન્ત કષ્ટપ્રદ હોય છે. ક્યારેક-ક્યારેક એવા પ્રસંગ પણ આવે છે કે વાસ્તવિક મૃત્યુથી મરનારા લોકો કરતાં પણ અધિક લોકો મૃત્યુના ભયથી મરી જાય છે.

મહામારી ઘોડા પર ચડી આવી રહી હતી. એક માણસ સામે મળ્યો. તેણે પૂછ્યું—‘તું કોણ છે?’ પેલીએ કહ્યું—‘હું મહામારી છું.’ ‘તું ક્યાં જઈ રહી છે? કેમ જઈ રહી છે?’ મહામારી બોલી—‘હું અમુક નગરના હજાર માણસોને મારવા માટે જઈ રહી છું.’ કેટલાક દિવસ પછી તે તે જ રસ્તે પાછી ફરી. સંયોગવશ પેલો જ માણસ ફરી મળી ગયો. તેણે કહ્યું—‘દેવી! તું તો ગઈ’તી હજાર માણસને મારવા અને ત્યાં તો મર્યા છે પાંચ હજાર માણસ. તું જૂઠું કેમ બોલી?’ મહામારી બોલી—‘ભાઈ! હું જૂઠું બોલી ન હતી. મેં તો હજાર માણસોને જ માર્યા હતા. બાકીના ચાર હજાર આદમી મોતના ડરથી મરી ગયા. એમાં હું શું કરું?’

આ જ અધ્યયનના સોળમા શ્લોકમાં ‘તઓ સે મરણંતમિ, બાલે સંતસ્સઈ ભયા’—એવો ઉલ્લેખ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે બાલ—અજ્ઞાન વ્યક્તિ પોતાના જીવનકાળમાં ધર્મ છોડીને અધર્મ વડે જીવન-યાપન કરે છે. તે મરણકાળે પરલોક-ગમન—નરક-ગમનના ભયથી સંત્રસ્ત બની જાય છે. તે વિચારે છે, મેં નરકને યોગ્ય કર્મો કર્યા છે, અને મારે તે ભોગવવાનાં છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘ન સંતસન્તિ મરણંતે.....’ એમાં બતાવ્યું છે કે શીલવંત અને સંયમી મુનિ મરણકાળે પણ સંત્રસ્ત થતાં નથી. તે જાણે છે કે તેની સદ્ગતિ થશે. કેમકે તેણે ધર્મના પ્રશસ્ત માર્ગનું અનુસરણ કર્યું છે. તે સંલેખના કરીને, અનશનપૂર્વક મૃત્યુનું સ્વેચ્છાએ વરણ કરે છે.

આ શતાબ્દીના મહાન વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને પોતાનો અંતકાળ નજીક જાણીને કહ્યું હતું—‘મારે જેટલું જીવવું હતું તેટલું જીવી લીધું. હવે બળજબરીપૂર્વક હું જીવન લંબાવવા ઈચ્છતો નથી.’

આ ભાવના પણ ‘ન સંતસન્તિ મરણંતે’ની જ ઘોતક છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૦ : ‘અહુણોવવન્નસંકાસા’ અભિનવોપપન્નસ્ય દેહસ્ય સર્વસ્યૈવાધ્યધિકા દ્યુતિર્ભવતિ અનુત્તરેષ્વપિ ।

૨. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૨ : અધુનોપપન્નસંકાસાઃ પ્રથમો-ત્પન્નદેવતુલ્યાઃ, અનુત્તરેષુ હિ વર્ણાદ્યુત્યાદિ યાવદાયુસ્તુલ્યમેવ ભવતિ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૮ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૧ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૩ ।

(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૧૦૮ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૩ ।

નેમિચન્દ્રે અહીં એક સુંદર પદ્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે^૧—

‘સુમહિયતવપલ્લવયણા, વિસુદ્ધસમ્પન્નગાણચરિતા ।

મરણં ઝસવભૂયં મળ્લંતિ સમાહિયપણ્ણઓ ॥’

અર્થાત્ જેમની પાસે તપટ્ટપી ભાનું છે, જેમનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર વિશુદ્ધ છે, તેવા સમાહિત આત્માવાળા મુનિઓ મરણને ઉત્સવ માને છે.

૪૭. અહિંસા-ધર્મોચિત સહિષ્ણુતા (દયાધમ્મસ્સ રત્તિણ)

દયાનો અર્થ છે—અહિંસા અને ક્ષાન્તિનો અર્થ છે—સહિષ્ણુતા. અહિંસા અને સહિષ્ણુતા વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. કષ્ટ સહન કરવાની ક્ષમતાનો વિકાસ કર્યા વિના અહિંસાનો વિકાસ સંભવિત નથી. આ વિષયમાં સૂત્રકૃતાંગ આગમનો આ શ્લોક દષ્ટવ્ય છે^૨—

‘ધુણિયા કુલિયં વ લેવવં, કમ્પા દેહમણસણાદિહિ ।

અવિહિંસામેવ પલ્લવ, અણુધમ્મો મુણિણા પવેઙ્ગઓ ॥

વૃત્તિકાર શાન્ત્યાચાર્યે ‘દયાધમ્મસ્સ....’નો અર્થ દશવિધ મુનિધર્મ એવો કર્યો છે.^૩

૪૮. તથાભૂત (ઉપશાન્ત) (તથાભૂત)

તથાભૂતનો અર્થ છે—આત્મભૂત, સ્વાભાવિક. તે જ આત્મા તથાભૂત હોય છે જે રાગ-દ્વેષ રહિત હોય છે. આવો ચૂર્ણનો મત છે.^૪

શાન્ત્યાચાર્યે તથાભૂતનો અર્થ ઉપશાન્ત મોહ કર્યો છે.^૫

આનો વૈકલ્પિક અર્થ છે—મરણકાળ પહેલાં જે મુનિ અનાકુલ-ચિત્તવાળો હતો, તે મરણકાળે પણ તેવો જ રહે, તે તથાભૂત હોય છે.^૬

૪૯. પ્રસન્ન રહે ..... ઉદ્વિગ્ન ન બને (વિપ્પસીણ્જ્ઞ)

આનું તાત્પર્ય એવું છે કે મુનિ પંડિતમરણ અને બાલમરણ—બંનેની પરીક્ષા કરીને પોતાના કષાયોનું અપનયન કરીને પ્રસન્ન રહે, સ્વસ્થ રહે. પોતાની તપસ્યાનો ગર્વ કરી તે પોતાના આત્માને કલુષિત ન કરે.

એક શિષ્ય તપસ્યામાં સંલગ્ન હતો. તેણે બાર વર્ષની સંલેખના કરી. એક દિવસ તે ગુરુ પાસે આવીને બોલ્યો—‘હે ગુરુદેવ! હવે હું શું કરું?’ ગુરુ તેની આંતરિકતાથી પરિચિત હતા. તેમણે કહ્યું—‘વત્સ ! કૃશ કર.’ તે સમજ્યો નહિ. વારંવાર પૂછવા છતાં ગુરુનો તે જ જવાબ હતો—‘કૃશ કર, કૃશ કર.’ એક જ જવાબ સાંભળીને શિષ્ય ઊંકળી ઊંકળો અને તેણે પોતાની આંગળી તડાક કરતાં તોડી નાખી અને કહ્યું—‘હવે વધુ શું કૃશ કરું? શરીર તો હાડપિંજર માત્ર બની ગયું છે.’ ગુરુ બોલ્યા—‘જેના વડે પ્રેરિત થઈને તે આંગળી તોડી નાખી, તે પ્રેરણાને કૃશ કર, ક્રોધને કૃશ કર, કષાયને કૃશ કર.’ હવે તે સમજી ગયો.^૭

૧. સુખલોધા, પત્ર ૧૦૮ ।

૨. સૂયગ્ગો ૧/૨૧૧૪ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૩ : દયાપ્રધાનો ધર્મો દયાધર્મો દશવિધ-યતિધર્મરૂપ, તસ્ય સમ્બન્ધિનો યા ક્ષાન્તિસ્તયા ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ પૃ. ૧૪૧ : તથાભૂતેન અપ્પણા—તેન પ્રકારેણ ભૂતસ્તથાભૂતઃ, સમદ્વેષવશગો દ્યાત્મા અન્યથા ભવતિ, મદ્યાપાનાં વિશ્વ (ચિત્તવત્), તદભાવે તુ આત્મભૂત

એવ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૩ : તથાભૂતેન—ઉપશાન્તમોહોદયેન ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૧ : અથવા યથૈવ પૂર્વમ-વ્યાકુલ-મનાસ્તથા મરણકાલેઽપિ તથાભૂત એવ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૩ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૩ ।

૫૦. જ્યારે મરણ અભિપ્રેત હોય (તઓ કાલે અભિપ્પેણ)

પ્રશ્ન થાય છે કે શું ક્યારેય મરણ પણ અભિપ્રેત હોય છે ? માણસ મરવાનું ક્યારે અને કેમ ઇચ્છે છે ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન એવું છે કે જ્યારે મુનિ એમ જુએ છે કે તેની મન, વચન અને કાયાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ રહી છે, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ગુણોની અભિવૃદ્ધિ થઈ રહી નથી, ત્યારે તેને મરણ અભિપ્રેત હોય છે.

આનો ધ્વનિ એવો છે કે મનુષ્ય જેવી રીતે જીવવા માટે સ્વતંત્ર છે, તેવી રીતે મરવા માટે પણ સ્વતંત્ર છે. મરણ પણ વાંછનીય છે. તેની શરત એ છે કે મરણ આવેશકૃત ન હોય. જ્યારે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થવા લાગે કે યોગો ક્ષીણ થઈ રહ્યા છે, તે સમયે સમાધિપૂર્ણ મરણ વાંછનીય છે.

૫૧. કષ્ટજનિત રોમાંચને (લોમહરિસં)

યુર્ણિકારે રોમાંચિત થવાના ત્રણ કારણો માન્યાં છે—(૧) ભય (૨) અનુકૂળ ઉપસર્ગ અને (૩) હર્ષ.^૧

‘સ્તયોરૈક્યં’—આ ન્યાયથી લોમહરિસ શબ્દનાં બે સંસ્કૃત રૂપો બને છે—લોમહર્ષ અને રોમહર્ષ.

૫૨. (ભેદં દેહસ્સ કંચણ)

મુનિ શરીરના ભેદની પ્રતિક્ષા કરે. યુર્ણિકારનું માનવું છે કે ઔદારિક-શરીરના ભેદની નહિ, પરંતુ આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી શરીરના ભેદની આકાંક્ષા કરે.^૨

વૃત્તિકારે માન્યું છે કે મુનિ મરણની આશંસા ન કરે, પરંતુ શરીરની સાર-સંભાળ ન રાખતાં મરણની પ્રતિક્ષા કરે. મુનિને માટે મરણની આશંસા વર્જનીય છે.^૩

૫૩. મરણકાળ આવી પહોંચતાં (અહ કાલમ્મિ સંપત્તે)

મુનિ પોતાની સંયમ-યાત્રાનું નિર્વહન કરતાં-કરતાં જ્યારે એમ જુએ છે કે શરીર અને ઇન્દ્રિયોની હાલિ થઈ રહી છે, યોગો ક્ષીણ થઈ રહ્યા છે, સ્વાધ્યાય વગેરેમાં વિઘ્નો નડી રહ્યાં છે, ત્યારે તે શરીર-ત્યાગની તૈયારીમાં લાગી જાય. તે વિચારે, મારે જે કરવાનું હતું તે હું કરી ચૂક્યો છું. મારી જે જવાબદારી હતી તે મેં યોગ્ય રીતે નિભાવી છે—

‘નિષ્કાઢયા ય સીસા, સઙ્ગી જહ અંડયં પયત્તેણં ।

બારસસંવચ્છરિયં, અહ સંલેહં તતો કરહ ॥

જેવી રીતે પંખીણી પોતાના ઈંડા પ્રયત્નપૂર્વક સેવીને તેમાંથી બચ્યાં પેદા કરે છે, તેવી જ રીતે મેં પણ પોતાના ગણમાં શિષ્યો નિષ્પાદિત કરી પોતાની જવાબદારી નિભાવી છે. હવે મરણકાળ આવી લાગ્યો છે, આથી મારે બાર વર્ષની સંલેખનામાં લાગી જવું જોઈએ. આમ વિચારી તે તપોયોગમાં સંલગ્ન થઈ જાય છે.

૫૪. શરીરનો ત્યાગ કરે છે (આઘાયાય સમુસ્સયં)

શાન્ત્યાચાર્યે આનો અર્થ ‘બ્રાહ્મ અને આંતરિક શરીરનો નાશ કરતો’ કયો છે.^૪ આ અર્થના આધારે તેનું સંસ્કૃત રૂપ—

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૨ : સ તુ ભયાદ્ ભવતિ, અનુ-લોમે વાં ઉપસર્ગેઃ હર્ષાદ્ ભવતિ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૨ : પિદ્યતે ઇતિ ભેદઃ, અણ્વિધ-કર્મશરીરભેદં કાંક્ષતિ, ન તૂદારિકસ્ય ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૪ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૪ : ‘આઘાયાય’ ત્તિ આર્ષત્વાત આઘાતયન્ સંલેખનાદિભિરુપક્રમણકારણૈઃ સમન્તાદ્ ઘાતયન્ વિનાશયન્, કં?—સમુચ્ચયમ્ અન્તઃ કાર્મણશરીરં બહિર્સૈદારિકમ્ ।

‘આઘાતયન્ સમુચ્છયમ્’ બને છે. આ ચરણનો વૈકલ્પિક અર્થ ‘શરીરના વિનાશનો અવસર આવતાં’ પણ કરવામાં આવ્યો છે. આ અર્થ કરવામાં વિભક્તિનો વ્યત્પય માનવો પડ્યો, આથી આમાં તેનું સંસ્કૃત રૂપ પણ બદલાઈ ગયું, જેમકે—‘આઘાતાય સમુચ્છયસ્ય’^૧ આચારાંગ (૧૧૪૧૪૪) વૃત્તિમાં સમુચ્છયનો અર્થ ‘શરીર’ કરવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સમુચ્છયનો અર્થ ‘દેહ’ મળે છે.^૨ આ શ્લોકમાં ‘આઘાયાય’ શબ્દ ‘આઘાયાયે’ના સ્થાને પ્રયુક્ત થયો છે—એવું સરપેન્ટિયરે લખ્યું છે અને તેમણે પિશેલનો નામોલ્લેખ કરી પોતાની વાતની પુષ્ટિ કરી છે.^૩

૫૫. ત્રણેમાંથી કોઈ એકને (તિળહમત્રયરે)

ભક્ત-પરિજ્ઞા, ઈગિની અને પાદોપગમન—આ અનશનના ત્રણ પ્રકાર છે. મુનિએ આ ત્રણમાંથી કોઈ એક વડે દેહત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલા માટે તેના મરણના પણ આ ત્રણ પ્રકાર બને છે. ચતુર્વિધ આહાર તથા બાહ્ય અને આભ્યંતર ઉપધિનું જે પાવજજીવન માટે પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે તે અનશનને ભક્ત-પરિજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. ઈગિનીમાં અનશન કરનાર નિશ્ચિત સ્થાનમાં જ રહે છે, તેની બહાર જતો નથી. પાદોપગમનમાં અનશન કરનાર કાપેલા વૃક્ષની માફક સ્થિર રહે છે અને શરીરની સાર-સંભાળ લેતો નથી.^૪

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૫૪ : યદ્વા—‘સમુસ્સતં’તિ સુવ્વયયાત્સમુ-

ચ્છયસ્યાઘાતાય—વિનાશાય કાલે સમ્પ્રાપ્ત ઇતિ ।

૨. મહાવસ્તુ, પૃ. ૨૬૧ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન, પૃ. ૩૦૧ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્ણય, ગાથા ૨૨૫ ।

છટ્ઠું અજ્ઞયણં

ચુદ્ધાગનિયંઠિજ્ઞં

છટ્ઠું અધ્યયન

ક્ષુલ્લક-નિર્ગન્થીય

આમુખ

આ અધ્યયનનું નામ ‘સુદ્ધાનિર્ગોઠિજ્ઞ’—‘શુદ્ધક નિર્ગ્રંથીય’ છે. દશવૈકલિકના ત્રીજા અધ્યયનનું નામ ‘સુદ્ધિયાચારકહા’—‘શુદ્ધકાચારકથા’ અને છઠ્ઠા અધ્યયનનું નામ ‘મહાચારકહા’—‘મહાચારકથા’ છે. તેમાં ક્રમશઃ મુનિના આચારનું સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત નિરૂપણ થયું છે. આ રીતે આ અધ્યયનમાં પણ નિર્ગ્રંથના બ્રાહ્મ અને આત્મ્યંતર ગ્રંથ-ત્યાગ (પરિગ્રહ-ત્યાગ)નું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે.^૧

‘નિર્ગ્રંથ’ શબ્દ જૈન-દર્શનનો ઘણો પ્રચલિત અને ઘણો પ્રાચીન શબ્દ છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાને-સ્થાને ભગવાન મહાવીરને ‘નિગઢ’ (નિર્ગ્રંથ) કહેવાયા છે. તપાગચ્છ પટ્ટાવલી અનુસાર સુધર્મા સ્વામીથી આઠ આચાર્યો સુધી જૈન ધર્મ ‘નિર્ગ્રંથ-ધર્મ’ નામે પ્રચલિત હતો.^૨ અશોકના એક સ્તંભ-લેખમાં પણ ‘નિર્ગ્રંથ’નો ઘોલક ‘નિગંઢ’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે.^૩

અવિદ્યા અને દુઃખ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. જ્યાં અવિદ્યા છે ત્યાં દુઃખ છે, જ્યાં દુઃખ છે ત્યાં અવિદ્યા છે. પતંજલિના શબ્દોમાં અવિદ્યાનો અર્થ છે—અનિત્યમાં નિત્યની અનુભૂતિ, અશુચિમાં શુચિની અનુભૂતિ, દુઃખમાં સુખની અનુભૂતિ અને અનાત્મામાં આત્માની અનુભૂતિ.^૪

મૂત્રની ભાષામાં વિદ્યાનો એક પક્ષ છે સત્ય અને બીજો પક્ષ છે મૈત્રી—‘અપ્પણા સત્ત્વમેસેજ્જા મેત્તિ મૂદસુ કપ્પણ’ (શ્લોક ૨). જે કોરા વિદ્યાવાદી અથવા જ્ઞાનવાદી છે તેમની માન્યતા છે કે યથાર્થને જાણી લેવું પર્યાપ્ત છે, પ્રત્યાખ્યાનની કોઈ જરૂર નથી. ક્રિયાનું આચરણ તેમની દૃષ્ટિએ વ્યર્થ છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીર તેને વાણીશૂરતા માનતા હતા, એટલા માટે તેમણે આચરણ-શૂન્ય ભાષાવાદ અને વિદ્યાનુશાસનને અત્રાણ બતાવ્યા (શ્લોક ૮-૧૦).

ગ્રંથ (પરિગ્રહ)ને ત્રણ માનવું તે પણ અવિદ્યા છે. એટલા માટે ભગવાન મહાવીરે કહ્યું—“પરિવાર ત્રાણ નથી”, “ધન પણ ત્રાણ નથી” (શ્લોક ૩-૫). બીજું તો ઠીક, પોતાનો દેહ પણ ત્રાણ નથી. સાધુ દેહમુક્ત નથી હોતો છતાં પણ પ્રતિક્ષણ તેના મનમાં એ ચિંતન ચાલતું હોવું જોઈએ કે દેહ-ધારણનું પ્રયોજન પૂર્વ-કર્મોને ક્ષીણ કરવાનું છે. લક્ષ્ય જે છે તે વશું ઊંચું છે, એટલા માટે સાધકે નીચે ક્યાંય પણ આસક્ત ન થવું જોઈએ. તેનો દૃષ્ટિ સદા ઊર્ધ્વગામી હોવી જોઈએ (શ્લોક ૧૩). આ રીતે આ અધ્યયનમાં અધ્યાત્મની મૌલિક વિચારણાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અધ્યયનના અંતિમ શ્લોકનું એક પાઠાંતર છે. તે અનુસાર આ અધ્યયનના પ્રજ્ઞાપક ભગવાન પાર્શ્વનાથ છે.

મૂળ— એવં સે ઉદાહુ અણુત્તરનાણી અણુત્તરંસો અણુત્તરનાણંદમણધરે ।

અરહા નાયપુત્તે ભગવં વેસાલિણે વિયાહિણે ॥

પાઠાંતર— એવં સે ઉદાહુ અરિહા પાસે પુરિસાદાણીણે ।

ભગવં વેસાલીણે બુદ્ધે પરિણિવ્વણે ॥ (બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૦)

જો કે ચૂર્ણિ અને ટીકાકારે આ પાઠાંતરનો અર્થ પણ મહાવીર-પરક કર્યો છે. ‘પાસ’નો અર્થ ‘પશ્યતોતિ પાશઃ’ અથવા ‘પશ્યઃ’ કર્યો છે. પરંતુ આ સંગત જણાતું નથી. પુરુષાદાનીય—એ ભગવાન પાર્શ્વનાથનું સુપ્રસિદ્ધ વિશેષણ છે. એટલા માટે તે સંદર્ભમાં જોતાં ‘પાસ’નો અર્થ પાર્શ્વ જ હોવો જોઈએ. જો કે ‘વેસાલીય’ વિશેષણ ભગવાન મહાવીર સાથે વિશેષપણે જોડાયેલું

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૪૩ : સાવજ્જગંથમુક્કા, અભિન્નસ્વાહિણે ગંથેણ ।

એસાં ખલુ નિજ્જુત્તી, સુદ્ધાનિર્ગોઠિસુત્તસ ॥

૨. તપાગચ્છપટ્ટાવલિ (પં. કલ્યાણવિજય સંપાદિત) ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૨૫૩ : શ્રી સુધર્માસ્વામિનોઽષ્ટૈ સૂરીન્ યાવત્ નિર્ગ્રંથાઃ ।

૩. દિલ્લી-ટોપરાનો સપ્તમ સ્તંભલેખ : નિર્ગંઢેસુ પિ મે કટે (,) ઇમે વિયાપટા હોહંતિ ।

૪. પાતંજલ યોગસૂત્ર ૨૫ : અનિત્યાશુચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મસ્થિતિરવિદ્યા ।

છે છતાં પણ તેના જે અર્થો કરવામાં આવ્યા છે તે અર્થોની મર્યાદામાં તે ભગવાન પાર્શ્વનું પણ વિશેષણ બની શકે.^૧ ભગવાન પાર્શ્વ ઇક્ષ્વાકુવંશી હતા. તેમના ગુણો વિશાળ હતા અને તેમનું પ્રવચન પણ વિશાળ હતું. એટલા માટે તેમના ‘વૈશાલિક’ હોવામાં કોઈ આપત્તિ આવતી નથી. આ પાઠાંતરના આધારે એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે આ અધ્યયન મૂળ પાર્શ્વની પરંપરાનું રહ્યું હોય અને તેને ઉત્તરાધ્યયનની શ્રૃંખલામાં સંમિલિત કરતી વખતે તેને ભગવાન મહાવીરની ઉપદેશ-ધારાનું રૂપ આપવામાં આવ્યું હોય.

---

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૫૬-૧૫૭ : ગુણા અસ્ય વિશાલા ઇતિ વૈશાલીયઃ, વિશાલં શાસનં વા, વિશાલે વા ઇક્ષ્વાકુવંશે ભવા વૈશાલિયા।
 “વૈશાલી જનની યસ્ય, વિશાલં કુલમેવ ચ ।
 વિશાલં પ્રવચનં વા, તેન વૈશાલિકો જિનઃ ॥”

છટ્ટું અજ્ઞયણ : છટ્ટું અધ્યયન ચુડાગનિયંત્રિજ્ઞ : કુલ્લક-નિર્ગન્થીય

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. જાવંતઽવિજ્ઞાપુરિસા સવ્વે તે દુક્ખસંભવા । લુપ્પંતિ બહુસો મૂઢા સંસારંમિ અણંતણ ॥	યાવંતોઽવિદ્યાઃ પુરુષાઃ સર્વે તે દુઃખસમ્ભવાઃ । લુપ્યન્તે બહુશો મૂઢાઃ સંસારેઽનન્તકે ॥	૧. જેટલા અવિદ્યાવાન ^૧ (મિથ્યાત્વથી અભિભૂત) પુરુષો છે, તે બધા દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ^૨ તેઓ દિગ્મૂઢની માફક મૂઢ બનેલા આ અનંત સંસારમાં વારંવાર લુપ્ત થાય છે. ^૩
૨. સમિવ્વ પંડિણે તમ્હા પાસજાઈપહે બહૂ । અપ્પણા સચ્ચમેસેજ્ઞા મેત્તિં ભૂએસુ કપ્પણ ॥	સમીક્ષ્ય પણ્ડિતસ્તસ્માત્ પાશજાતિપથાન્ બહૂન્ । આત્મના સત્યમેષયેત્ । મૈત્રીં ભૂતેષુ કલ્પયેત્ ॥	૨. એટલા માટે પંડિત પુરુષ બહુ પાશો (બંધનો) અને જાતિપથો ^૪ (જન્મ-મરણના માર્ગો)ની સમીક્ષા કરી પોતે સત્યની શોધ કરે ^૫ અને બધા જીવો તરફ મૈત્રીનું આચરણ કરે. ^૬
૩. માયા પિયા ણહુસા ભાયા ભજ્ઞા પુત્તા ય ઓરસા । નાલં તે મમ તાણાય લુપ્પંતસ્સ સકમ્મુણા ॥	માતા પિતા સ્ત્રુષા ભ્રાતા ભાયાં પુત્રાશ્ચૌરસાઃ । નાલં તે મમ ત્રાણાય લુપ્યમાનસ્ય સ્વકર્મણા ॥	૩. જ્યારે હું પોતે કરેલા કર્મો વડે છિન્ન-ભિન્ન થાઉં છું, ત્યારે માતા, પિતા, પુત્રવધૂ, ભાઈ, પત્ની કે સગા પુત્રો—એ કોઈ મારી રક્ષા કરવા શક્તિમાન બનતા નથી.
૪. એયમટ્ટં સપેહાણે પાસે સમિયદંસણે । છિદ્ધં ગેહિં સિણેહં ચ ન કંચ્છે પુચ્ચસંથવં ॥	એતમર્થં સ્વપ્રેક્ષ્યા પश्येत् સમ્યગ્દર્શનઃ । છિન્ન્યાદ્ ગૃહ્ણિ સ્નેહં ચ ન કાક્ષેત્ પૂર્વસંસ્તવમ્ ॥	૪. સમ્યક્ દર્શનવાળો પુરુષ ^૭ પોતાની પ્રેક્ષા વડે ^૮ આ વાત—કોઈ રક્ષણકર્તા નથી—જુએ ^૯ અને તેમના પ્રત્યે જે ગૃહ્ણિ અને સ્નેહ ^{૧૦} છે તેનું છોદન કરે તથા પરિચયની અભિલાષા ન કરે.
૫. ગવાસં મણિકુંડલં પસવો દાસપોરુસં । સવ્વમેયં ચઈત્તાણં કામરૂપી ભવિસ્સસિ ॥	ગવાશ્વં મણિકુંડલં પશવો દાસપૌરુષમ્ । સર્વમેતત્ ત્યક્ત્વા કામરૂપી ભવિષ્યસિ ॥	૫. ગાય, ઘોડો, મણિ, કુંડલ, પશુ, દાસ અને નોકરોનો સમૂહ ^{૧૧} —આ બધાને છોડીને તું કામરૂપી (ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવા માટે શક્તિમાન) બનીશ.
।થાવરં જંગમં ચેવ ધણં ધણં ઉવક્કરં । પચ્ચમાણસ્સ કમ્મેહિં નાલં દુક્ખાઉ મોયણે ॥	(સ્થાવરં જંગમં ચૈવ ધનં ધાન્યમુપસ્કરમ્ । પચ્યમાનસ્ય કર્મભિઃ નાલં દુઃખાન્મોચને ॥)	(ચલ અને અચલ સંપત્તિ, ધન, ધાન્ય અને ઘરગૃહસ્થીના સાધનો—આ બધાં કર્મોથી દુઃખ પામનાર પ્રાણીને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા શક્તિમાન થતાં નથી.)

૬. અજ્ઞાત્યં સવ્વઓ સવ્વં
દિસ્સ પાણે પિયાયણે ।
ન હણે પાણિણો પાણે
ભયવેરાઓ ઉવરણે ॥
- અધ્યાત્મં સર્વતઃ સર્વં
દૃષ્ટ્વા પ્રાણાન્ પ્રિયાત્મકાન્ ।
ન હન્યાત્ પ્રાણિનઃ પ્રાણાન્
ભયવૈરાદુપસ્તઃ ॥
૬. બધી દિશાઓમાંથી થનાર બધા પ્રકારનો અધ્યાત્મ—
જીવનની આશંસા^{૧૨} જેવી રીતે મારામાં છે તેવી જ રીતે
બીજામાં છે. બધાં પ્રાણીઓને પોતાનું જીવન પ્રિય
છે^{૧૩}—આ સત્ય જોઈને ભય અને વેરથી ઉપરત પુરુષ
પ્રાણીઓના પ્રાણોનો ધાત ન કરે.^{૧૪}
૭. આવાણં નરયં દિસ્સ
નાયણ્જજ તણામવિ ।
દોગુંછી અપ્પણો પાણે
દિન્નં ભુંજેજ્જ ભોયણં ॥
- આદાનં નરકં દૃષ્ટ્વા
નાદદીત તૃણમપિ ।
જુગુપ્સી આત્મનઃ પાત્રે
દત્તં ભુંજીત ભોજનમ્ ॥
૭. “પરિશ્રુત નરક છે^{૧૫}”—એ જોઈને તે એક તણખલું
પણ પોતાનું કરીને ન રાખે. અહિંસક કે કરુણાશીલ
મુનિ^{૧૬} પોતાના પાત્રમાં ગૃહસ્થ દ્વારા અપાયેલું^{૧૭}
ભોજન કરે.
૮. હમમેગે ઉ મન્નંતિ
અપ્પચ્ચક્કયાય પાવર્ગં ।
આયરિયં વિદિત્તાણં
સવ્વદુક્ખા વિમુચ્છઈ ॥
- इहैके तु मन्यन्ते
अप्रत्याख्याय पापकम् ।
आर्यं विदित्वा
सर्व-दुःखाद् विमुच्यते ॥
૮. આ સંસારમાં કેટલાક લોકો એમ માને છે કે પાપોનો
ત્યાગ કર્યા વિના જ તત્ત્વને^{૧૮} જાણવામાત્રથી બધા જીવો
દુઃખોમાંથી મુક્ત બની જાય છે.
૯. ભણંતા અકરેંતા ય
બંધમોક્ષપટ્ટિણ્ણણો ।
વાયાવિસિયમેત્તેણ
સમાસાસેંતિ અપ્પયં ॥
- भणन्तोऽकुर्वन्तश्च
बन्धमोक्षप्रतिज्ञावन्तः ।
वाग्वीर्यमात्रेण
समाश्वासयन्त्यात्मकम् ॥
૯. ‘જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે’—જે એવું કહે છે, પણ તે
માટે કોઈ ક્રિયા કરતા નથી, તેઓ માત્ર બંધ અને
મોક્ષના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરનારા છે. તેઓ માત્ર
વાણીના વીર્ય (વાચાળતા)થી પોતે પોતાને આશ્વસ્ત
કરે છે.
૧૦. ન ચિત્તા તાયણે ભાસા
કઓ વિજ્ઞાણુસાસણં ?
વિસત્ત્રા પાવકમ્મેહિ
બાલા પંડિયમાણિણો ॥
- न चित्रा त्रायते भाषा
कुतो विद्यानुशासनम् ?
विषण्णाः पापकर्मभिः
बालाः पण्डितमानिनः ॥
૧૦. વિવિધ^{૧૯} ભાષાઓ ત્રાણ (રક્ષક) નથી બનતી. વિદ્યાનું
અનુશાસન^{૨૦} પણ ક્યાં ત્રાણ આપે છે? (જે તેમને ત્રાણ
માને છે તે) પોતાની જાતને પંડિત માનનારા અજ્ઞાની
મનુષ્યો પ્રાયઃ કર્મો વડે વિષાદ પામી રહ્યા છે.
૧૧. જે કેઈ સરીરે સત્તા
વણ્ણે રૂવે ય સવ્વસો ।
મણસા કાયવક્કેણં
સવ્વે તે દુક્ખસંભવા ॥
- ये केचित् शरीरे सक्ताः
वर्णे रूपे च सर्वशः ।
मनसा कायवाक्येन
सर्वे ते दुःखसंभवाः ॥
૧૧. જે કોઈ મન, વચન અને કાયા વડે શરીર, રંગ અને
રૂપમાં બધી રીતે આસક્ત થાય છે, તેઓ બધા પોતાને
માટે દુઃખ પેદા કરે છે.^{૨૧}
૧૨. આવત્તા દીહમદ્ધાણં
સંસારંમિ અણંતણે ।
તમ્હા સવ્વદિસં પસસ
અપ્પમત્તો પરિવ્વણે ॥
- आपन्ना दीर्घमध्वानं
संसारोऽनन्तके ।
तस्मात् सर्वदिशो दृष्ट्वा
अप्रमत्तः परिव्रजेत् ॥
૧૨. તેઓ આ અનંત સંસારમાં જન્મ-મરણના લાંબા
માર્ગમાં^{૨૨} પડેલા છે. એટલા માટે બધી દિશાઓ^{૨૩}
(દષ્ટિકોણો) જોઈને મુનિ અપ્રમત્ત બની વિચરે.
૧૩. બહિયા ઉટ્ટમાદાય
નાવકંઠે કયાઈ વિ ।
પુવ્વકમ્મચયદ્ધાણે
ઇમં દેહં સમુદ્ધરે ॥
- बहिरुर्ध्वमादाय
नावकाङ्क्षेत् कदाचिदपि ।
पूर्वकर्मक्षयार्थं
इमं देहं समुद्धरेत् ॥
૧૩. બાહ્ય—શરીરથી બિંદુ ઊર્ધ્વ—આત્મા છે તેને
સ્વીકારીને^{૨૪} કોઈ પણ જાતની આકાંક્ષા ન કરે^{૨૫}.
પૂર્વકર્મોના ક્ષયને માટે જ આ શરીરને ધારણ કરે.^{૨૬}

૧૪.વિવિચ્ચ કમ્પુણો હેડં
કાલકંઘી પરિવ્વણે ।
માયં પિંડસ્સ પાણસ્સ
કડં લઘ્ણ ભક્ષણે ॥

વિવિચ્ચ કર્મણો હેતું
કાલકાંક્ષી પરિવ્રજેત્ ।
માત્રાં પિંડસ્ય પાનસ્ય
કૃતં લઘ્વા ભક્ષયેત્ ॥

૧૪. કર્મના હેતુઓનું^{૨૭} વિવેચન (વિશ્લેષણ કે પૃથક્કરણ) કરીને મુનિ મૃત્યુની પ્રતીક્ષા^{૨૮} કરતાં-કરતાં વિચરે. સંયમ-નિર્વાહ માટે આહાર અને પાણીની^{૨૯} જેટલી માત્રા આવશ્યક હોય તેટલી ગૃહસ્થના ઘરેથી સહજપણે પ્રાપ્ત કરી આહાર કરે.

૧૫.સન્નિહિં ચ ન કુલ્લેજ્જા
લેપમાયાણે સંજણે ।
પક્કી પાત્રં સમાદાય
નિરવેક્ખો પરિવ્વણે ॥

સન્નિધિં ચ ન કુર્વોત્
લેપમાત્રયા સંયતઃ ।
પક્ષી પાત્રં સમાદાય
નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥

૧૫. સંયમી મુનિ પાત્રગત લેપને છોડી બીજા કોઈ પણ પ્રકારના આહારનો સંગ્રહ ન કરે.^{૩૦} પક્ષી પોતાની પાંખોને સાથે લઈને ઊડી જાય છે તેવી જ રીતે મુનિ પોતાના પાત્રોને સાથે લઈને, નિરપેક્ષપણે, પરિવ્રજન કરે.^{૩૧}

૧૬.એસણાસમિઓ લજ્જૂ
ગામે અણિયઓ ચરે ।
અપ્પમત્તો પમત્તેહિં
પિંડવાયં ગવેસણે ॥

એષણાસમિતો લજ્જાવાન્
ગ્રામેઽનિયતશ્ચરેત્ ।
અપ્રમત્તઃ પ્રમત્તેભ્યઃ
પિંડપાત્રં ગવેષયત્ ॥

૧૬.એષણા-સમિતિથી યુક્ત અને લજ્જાવાન મુનિ^{૩૨} ગામોમાં અનિયત ચર્ચા કરે. તે અપ્રમત્ત બની ગૃહસ્થો પાસેથી^{૩૩} પિંડપાત્રની ગવેષણા કરે.^{૩૪}

૧૭.એવં સે ઉદાહુ અણુત્તરનાણી
અણુત્તરદંસી અણુત્તરનાણદંસણધરે ।
અરહા નાયપુત્તે
ભગવં વેસાલિણે વિયાહિણે ॥

એવં સો ઉદાહતવાન્ અનુત્તરજ્ઞાની
અનુત્તરદર્શી અનુત્તરજ્ઞાનદર્શનધરઃ ।
અર્હન્ જ્ઞાતપુત્રઃ
ભગવાન્ વૈશાલિકો વ્યાખ્યાતા ॥

૧૭. અનુત્તર-જ્ઞાની, અનુત્તર-દર્શી, અનુત્તર જ્ઞાનદર્શનધારી^{૩૫}, અર્હન્, જ્ઞાતપુત્ર^{૩૬} વૈશાલિક^{૩૭} અને વ્યાખ્યાતા ભગવાને એવું કહ્યું છે.

—ત્તિં બેમિ ।

—ઈતિં બ્રવીમિ ।

—આમ હું કહ્યું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૬ : ક્ષુલ્લક-નિર્ગન્થીય

૧. અવિદ્યાવાન (અવિજ્ઞા)

અવિદ્યા શબ્દના અનેક અર્થ છે—આધ્યાત્મિક અજ્ઞાન, ભ્રાંતિ કે માયા, અજ્ઞાન, મિથ્યાદર્શન, તત્ત્વજ્ઞાનનો અભાવ વગેરે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ચૂર્ણિકારે તેના બે અર્થ આપ્યા છે—અજ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન.^૧ શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર તેના બે અર્થ આ પ્રમાણે છે—તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય, પર્યાપ્ત જ્ઞાનથી રહિત. જેનામાં તત્ત્વજ્ઞાનાત્મિકા વિદ્યા ન હોય તેને ‘અવિદ્ય’ કહેવામાં આવે છે. અવિદ્યનો અર્થ સર્વથા અજ્ઞાની નહિ, પરંતુ અતત્ત્વજ્ઞ છે. જીવ સર્વથા જ્ઞાનશૂન્ય હોતો જ નથી. જો એમ હોય તો પછી જીવ અને અજીવમાં કોઈ ભેદ જ ન રહે.^૨

અહીં ‘અવિદ્યા’નો અર્થ મિથ્યાદર્શન હોવો જોઈએ. પતંજલિ અનુસાર અનિત્ય વગેરેમાં નિત્ય વગેરેની અનુભૂતિ ‘અવિદ્યા’ છે.^૩

૨. તે સર્વ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર છે (સર્વે તે દુઃખસંભવા)

બધા અવિદ્યાવાન પુરુષો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા છે. ચૂર્ણિકારે અહીં એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે*—

નાતઃ પરતરં મન્યે, જગતો દુઃખકારણમ્ ।

યથાજ્ઞાનમહારોગં, સર્વરોગપ્રણાયકમ્ ॥

શાન્ત્યાચાર્યે દુઃખનો અર્થ—પાપ કર્મ એવો કર્યો છે.^૪

અજ્ઞાનથી થનારા દુઃખોને સમજાવવા માટે વ્યાખ્યાકારોએ એક ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે—એક આળસુ માણસ ગરીબીથી હેરાન-પરેશાન થઈને ઘન કમાવા માટે ઘરેથી નીકળી પડ્યો. તે બધા નગરો અને ગામોમાં ફરી વળ્યો. તેને ક્યાંય કંઈ ન મળ્યું. તેણે પાછું ઘર તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. રસ્તામાં તે એક દેવમંદિરમાં ઊતર્યો. તે ગામ ચાંડાલોનું હતું. રાતમાં તેણે જોયું, એક ચાંડાલ મંદિરમાં આવ્યો છે. તેના હાથમાં એક વિચિત્ર ઘડો છે. તેણે ઘડો એક બાજુ મૂક્યો અને કહ્યું—‘મારા માટે ઘર, પથારી અને સ્ત્રીની વ્યવસ્થા કરો.’ જોતાં જોતાં ત્યાં બધું હાજર થઈ ગયું. તે ચાંડાલે સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવ્યો. પ્રભાત થતાં થતાં વિદ્યા પાછી ખેંચી લીધી અને ફરી બધું પૂર્વવત્ થઈ ગયું.

તે આળસુનું મન લલચાયું. તેણે વિચાર્યું, વ્યર્થ પરિભ્રમણથી શું લાભ? હું આ ચાંડાલની સેવા કરી ઘડો મેળવી લઉં તો બધું મળી જશે. તે પેલા ચાંડાલની સેવા કરવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસો વીત્યા. એક દિવસ ચાંડાલે પૂછ્યું—‘તું શું ઇચ્છે છે?’ તે બોલ્યો—‘આપ જેવું જીવન જીવી રહ્યા છો, હું પણ તેવું જ જીવન જીવવા માગું છું.’ ચાંડાલે બોલ્યો—‘ઘડો લઈશ કે વિદ્યા?’

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ પૃ. ૧૪૭, ૧૪૮ : વિદ્યત્ત્વમિતિ વિદ્યા, નૈષાં વિદ્યા અસ્તીતિ અવિદ્યા.....અવિદ્યાદર્શન (ના) મિથ્યાદર્શન-મિત્યર્થઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૨ : ચેદનં વિદ્યા—તત્ત્વજ્ઞાનાત્મિકા, ન વિદ્યા અવિદ્યા—મિથ્યાત્વોપહતકુત્સિતજ્ઞાનાત્મિકા, તત્ત્વધાનાઃ પુરુષાઃ અવિદ્યાપુરુષાઃ, અવિદ્યમાના સા વિદ્યા યેષાં તે અવિદ્યાપુરુષાઃ । ઇહ ચ વિદ્યા શબ્દેન પ્રભૂતશ્રુતમુચ્યતે,

ન હિ સર્વથા શ્રુતાભાવઃ જીવસ્ય, અન્યથા અજીવત્વપ્રાપ્તેઃ
ઉક્તં હિ—

સર્વજીવાણાંપિ ચ ણં અચ્ચરસ્સડ્ઞાંતભાગો ણિચ્છુદાહિતો ।
જદિ સોવિ આવરિજ્જેજ્જ તો ણં જીવો અજીવત્તણં પાવેજ્જા ॥

૩. જુઓ—આ જ અધ્યયનનું આમુખ.

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૮ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૨ : દુઃખયતીતિ દુઃખં—પાપં કર્મ ।

તેણે વિચાર્યું, 'વિદ્યા સાધવાનું કષ્ટ કોણ કરે?' તેણે કહ્યું—'ઘડો આપો.' તેને ઘડો મળી ગયો. તે ઘરે પહોંચ્યો. ઘડાના પ્રભાવથી તેને બધી સામગ્રી મળી. એક દિવસ તે મધપાન કરી, ઘડો ખભા પર મૂકી નાચવા લાગ્યો. બેધ્યાનપણું વધ્યું. ઘડો જમીન પર પડ્યો અને ફૂટી ગયો. સાથે-સાથે જ વિદ્યાના પ્રભાવથી થનારી બધી લીલા સમાપ્ત થઈ ગઈ. હવે તે વિચારવા લાગ્યો, જો હું તે ચાંડાલ પાસેથી ઘડો ન લેતાં વિદ્યા લેત તો કેટલું સારું થાત ! પણ હવે ..... તે ફરી દરિદ્રતાના દુઃખોથી ઘેરાઈ ગયો.^૧

૩. વારંવાર લુપ્ત થાય છે (લુપ્તિંતિ બહુસો મૂઢા)

ચૂર્ણિમાં 'લુપ્તિંતિ'નો અર્થ છે—શારીરિક અને માનસિક દુઃખો વડે પીડાવું.^૨ વૃત્તિકારે આનો અર્થ દરિદ્રતા વગેરે દુઃખોથી પીડિત થવું એવો કર્યો છે.^૩ અહીં મૂઢનો અર્થ છે—તત્ત્વ-અતત્ત્વના જ્ઞાનથી રહિત, હિત-અહિતના વિવેકમાં અસમર્થ.^૪

૪. પાશો (બંધનો) અને જાતિપથો (પાસજાઈપહે)

ચૂર્ણિમાં 'પાસ'નો અર્થ 'પશ્ય' અને 'જાતિપથ'નો અર્થ 'ચોરાસી લાખ જીવયોનિ' કરવામાં આવ્યો છે.^૫ વૃત્તિમાં 'પાસ'નો અર્થ 'સ્ત્રી વગેરેનો સંબંધ' છે. તે એકેન્દ્રિય વગેરે જાતિઓના માર્ગો છે, આથી તેમને જાતિપથ કહેવામાં આવ્યા છે. 'પાશજાતિપથ' અર્થાત્ એકેન્દ્રિય વગેરે જાતિઓમાં લઈ જનાર સ્ત્રી વગેરેના સંબંધો.^૬ અમે 'પાસ' અને 'જાઈપહે'ને અસમસ્ત પદ માનીને અનુવાદ કર્યો છે. આચાર્ય નેમિચન્દ્રે સ્ત્રી આદિના સંબંધ વિષયે એક સુંદર શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે^૭—

ભાર્યાયા નિગડં દત્ત્વા, ન સન્તુષ્ટઃ પ્રજાપતિઃ ।

ધૂયોઽપ્યપત્યદાનેન, દદાતિ ગલશ્ચંજ્જુલામ્ ॥

પ્રજાપતિએ મનુષ્યને ભાર્યારૂપી બેડી આપીને પણ સંતોષ ન રાખ્યો, તેણે તે જ મનુષ્યને અનેક સંતાનો આપી તેના ગળામાં પણ સાંકળ પહેરાવી દીધી.

૫. સ્વયં સત્યની શોધ કરે (અપ્યણા સચ્ચમેસેજ્જા)

આનું તાત્પર્ય એ છે કે વ્યક્તિ સ્વયં સત્યની શોધ કરે. જૈનદર્શન પુરુષાર્થવાદી દર્શન છે. તે માને છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સત્યની શોધ કરવી જોઈએ. બીજા વડે શોધાયેલું સત્ય બીજાને માટે પ્રેરક બની શકે છે, નિમિત્ત-કારણ બની શકે છે, પરંતુ ઉપાદાન-કારણ બની શકતું નથી. વ્યક્તિ નિરંતર સત્યની શોધ કરે, અટકે નહિ. સત્યની શોધનું દ્વાર બંધ ન થાઓ.

વેદિકો માને છે કે વેદ જ પ્રમાણ છે, પુરુષ પ્રમાણ બની શકે નહિ, કારણકે તે સત્યને સાક્ષાત્ જોઈ શકતો નથી—'તસ્માદતીન્દ્રિયાર્થાનાં સાક્ષાદ્ દ્રષ્ટુરભાવતઃ । નિત્યેભ્યો વેદવાક્યેભ્યો, યથાર્થત્વવિનિશ્ચયઃ ।' જૈન પરંપરા માને છે કે—ગ્રંથ પ્રમાણ નથી હોતો, પ્રમાણ હોય છે પુરુષ. સર્વજ્ઞો હતા, છે અને થશે. સર્વજ્ઞતાની નાસ્તિ માની શકાય નહિ.

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૮ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૨, ૨૬૩ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૯ : સારીચ્છાણસેહિં દુક્ષ્વેહિં લુપ્તિંતિ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૩ : લુપ્ત્યન્તે દારિદ્ર્યાદિભિર્-બાંધ્યન્તે ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૯ : મૂઢા—તત્ત્વાતત્ત્વ-અજાણગા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૨ : મૂઢા હિતાહિતવિવેચનં પ્રત્ય-

સમર્થાઃ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૯ : પાસ ત્તિ પાસ, જાયત્તિ જાતી, જાતીનાં પંથા જાતિપંથાઃ, અતસ્તે જાતિપંથા બહું 'ચુલસીતિં' સ્વલુ લોએ જોણીણં પમુહસયસહસાઈ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૪ : પાશા—અત્યન્તપારવશ્યહેતવઃ, કલત્રાદિસમ્બન્ધાસ્ત એવ તીવ્રમોહોદયાદિહેતુયા જાતીનામ્—એકેન્દ્રિયાદિજાતીનાં પંથાનઃ—તત્પ્રાપકત્વાન્ માર્ગાઃ પાશજાતિપથાઃ તાન્ ।

૭. સુખબોધા વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૨ ।

સત્યની શોધના વિષયમાં વૈજ્ઞાનિક માન્યતા પણ આ જ છે. બીજા વૈજ્ઞાનિકોએ જે શોધ્યું છે, તેનાથી આગળ વધો અને સત્યના એક નવા પર્યાયને અભિવ્યક્તિ આપો. શોધ શોધ છે. તેમાં નિર્માણાત્મક તત્ત્વ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને વિધ્વંસાત્મક તત્ત્વો પણ મળી શકે છે. સત્યની શોધમાં પણ આ જ વાત લાગુ પડે છે. પણ જે વ્યક્તિ ‘મિત્તિ મે સવ્વભૂણસુ’-વિશ્વમૈત્રીનું સૂત્ર લઈને ચાલે છે તે શોધક ક્યાંય વિમૂઢ બનતો નથી. તે વિધ્વંસને પણ નિર્માણમાં બદલી નાખે છે.

યૂર્ણિકારે અનુસાર ચાર હેતુઓ વડે કરવામાં આવતી સત્યની શોધનો કોઈ અર્થ નથી હોતો. તે ચાર હેતુઓ છે—(૧) કોઈ બીજાના વિકાસના આધારે સત્ય માની લેવું (૨) ભય વડે (૩) લોક-રંજન માટે અને (૪) બીજાના દબાણથી.^૧

એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે—સર્વદા સર્વત્ર આત્મના—સ્વયં પોતાની સ્વતંત્ર ભાવનાથી સત્યની શોધ કરવી.

સત્ય—યૂર્ણિકારે સત્યનો અર્થ સંયમ કર્યો છે.^૨ વૃત્તિકારે ‘સત્’નો અર્થ જીવ અને તેના માટે જે કંઈ હિતકારી હોય છે તેને સત્ય કહ્યું છે. યથાર્થ જ્ઞાન અને સંયમ જીવને માટે હિતકારી હોય છે. એટલા માટે તે સત્ય કહેવાય છે.^૩

યૂર્ણિકારે અને વૃત્તિકારે જે અર્થ કર્યો છે તે આચારપરક છે. સત્યનો સંબંધ માત્ર આચાર સાથે જ નથી, એટલા માટે વ્યાપક સંદર્ભમાં સત્યના ત્રણ અર્થ કરી શકાય છે—(૧) અસ્તિત્વ^૪ (૨) સંયમ (૩) ઋજુતા.^૫

યૂર્ણિકારે નામોલ્લેખપૂર્વક નાગાર્જુનીય વાયનાનું પાઠાંતર ‘અત્તદ્વા સત્ત્વમેસેજ્જા’ આપ્યું છે. શાન્ત્યાચાર્યે આ પાઠાંતર કોઈ વિશેષ નામના નિર્દેશ વિના જ આપ્યું છે.^૬ તે બંનેનું માનવું છે કે આ પાઠાંતરમાં ‘અત્તદ્વા’ શબ્દ વિશેષ મહત્વનો છે. સત્યની શોધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે ‘સ્વ’. તે પરને માટે નથી હોતી.

આ શ્લોકનો સાર એ છે કે સત્યની શોધ પોતાને માટે પોતે જ કરો. સત્યની શોધ તે જ વ્યક્તિ કરી શકે છે જે બંધનોની સમીક્ષામાં પંડિત હોય, હિત-અહિતની વિવેક-ચેતનાનો માલિક હોય. સત્યને તે જ પામી શકે છે જે સ્વતંત્ર ચેતના વડે તેની શોધ કરે છે. સત્ય-શોધનું નવનીત છે—વિશ્વમૈત્રી, સર્વભૂતમૈત્રી.

૬. આચરણ કરે (કમ્પણ)

યૂર્ણિકારે ‘કલ્પ’ શબ્દના છ અર્થોનો નિર્દેશ કર્યો છે^૭—

૧. સામર્થ્ય—આઠમા માસે વૃત્તિ કે જીવિકા માટે સમર્થ થવું.

૨. વર્ણન—વિસ્તારથી વર્ણન કરનારું સૂત્ર—કલ્પસૂત્ર.

૩. છેદન—ચાર અંગુલ માત્ર કેશ છોડીને આગળના કેશને ‘કમ્પતિ’—કાપવાં.

૪. કરણ—કરવું.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૪૯ : મા ભૂત્ કમ્યચિત્ત પરપ્રત્યયાત્ સત્યગ્રહણં, તથા પરો ભયાત્ લોકરંજનાર્થ પરાભિયોગાદ્ વા ।

૨. એજન, પૃ. ૧૪૯ : સત્ત્વો સંજમો.... ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૪ : સદ્ભ્યો — જીવાદિભ્યો હિત:- સમ્યગ્ રક્ષણ-પ્રરૂપણાદિધિ: સત્ય:-સંયમ: સદાગમો વા ।

૪. તત્ત્વાર્થ ૫।૩૦ : ઉપાદ-વ્યય-ધૌવ્યયુક્તં સત્ ।

૫. ઠાળાં ૪।૧૦૨ : ચઠવિહે સત્ત્વે પળણત્તે—કાઝ્જુયયા, ભાસુજ્જુયયા ભાવુજ્જુયયા, અવિસંવાયણાજોગે ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૯ : નાગાર્જુનીયામાં ‘અત્તદ્વા સત્ત્વમેસેજ્જા ।’

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૪ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૪૯, ૧૫૦ : કલ્પનાશબ્દોપ્યને-કાર્થઃ, તદ્યથા—

સામર્થ્યે વર્ણનાયાં ચ, છેદણે કરણે તથા ।

ઔપમ્યે ચાધિવાસે ચ, કલ્પશબ્દં વિદુર્બુધાઃ ॥

સામર્થ્યે અદ્રુમમાસે વિક્તીકમ્પો ભવતિ, વર્ણને વિસ્તરતઃ

સૂત્રં કલ્પં, છેદને ચતુર્સુલવજ્જે અગ્ગકેસે કમ્પતિ, કરણે

‘ન વૃત્તિ ચિન્તયેત્ પ્રાજ્ઞઃ, ધર્મમેવાનુચિન્તયેત્ ।

જન્મપ્રભૃતિભૂતાનાં, વૃત્તિરાયુક્ષ કલ્પિતમ્ ॥

ઔપમ્યે યથા ચન્દ્રાડિત્યકલ્પાઃ સાધવઃ, અધિવાસે જહા સોહમ્મકમ્પવાસી દેવો ।

૫. ઔષ્ણ્ય—ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવા સાધુ.

૬. અધિવાસ—સૌધર્મકલ્પવાસી દેવ.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ‘કલ્પ’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘કરણ’—કરવાના અર્થમાં છે.^૧

૭. સમ્યગ્ દર્શનવાળો પુરુષ (સમિયદંસણે)

જેનું મિથ્યાદર્શન શમિત થઈ ગયું હોય તેને શમિતદર્શન અથવા જેને દર્શન સમિત—પ્રાપ્ત થયું હોય તેને સમિતદર્શન કહેવામાં આવે છે. આ બંનેનો અર્થ છે—સમ્યક્દષ્ટિ સંપન્ન વ્યક્તિ.^૨

ચૂર્ણિકારે વૈકલ્પિક રૂપે તેને સંબોધન પણ માન્યું છે.^૩

૮. પોતાની પ્રેક્ષાથી (સપેહાણ)

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ ‘સમ્યક્બુદ્ધિ વડે’ છે.^૪ શાન્ત્યાચાર્યે તેના બે અર્થ કર્યા છે—સમ્યક્-બુદ્ધિ વડે અથવા પોતાની બુદ્ધિ વડે.^૫ નેમિયન્દ્રે માત્ર ‘પોતાની બુદ્ધિ વડે’ અર્થ કર્યો છે.^૬ આ શબ્દ ૭૧૮માં આવ્યો છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘સમ્યક્ આલોચના કરીને’ કરવામાં આવ્યો છે.^૭ પોતાની બુદ્ધિ વડે—આ અર્થ વધુ યોગ્ય છે.

૯. જુઓ (પાસે)

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ ‘પાશ’—બંધન આપ્યો છે.^૮ વૃત્તિકારે આને ક્રિયાપદ માની આનો અર્થ—જુઓ, અવધારણ કરો—એવો કર્યો છે.^૯ આ જ અર્થ પ્રાસંગિક લાગે છે.

૧૦. ગૃહિ અને સ્નેહ (ગેહિં સિણેહં)

ગૃહિનો અર્થ છે—આસક્તિ. તે પશુ, ધન, ધાન્ય વગેરે પ્રત્યે હોય છે. સ્નેહ પરિવાર, મિત્ર વગેરે પ્રત્યે હોય છે.^{૧૦}

ગૃહિ કોઈ મનુષ્ય પ્રત્યે હોઈ શકતી નથી. અહીં ગૃહિ અને સ્નેહ—બંને શબ્દો પ્રયોજાયા છે. એટલા માટે તેમાં આ પ્રકારની ભેદરેખા દોરવામાં આવી છે.

૧૧. દાસ અને ચાકરોનો સમૂહ (દાસપોરુસં)

આમાં બે શબ્દ છે—દાસ અને પોરુસ. દાસનો અર્થ છે—જે ઘરની દાસી વડે ઉત્પન્ન થયા છે અથવા ખરીદેલા છે, તેઓ દાસ કહેવાય છે. ‘પૌરુષ’નો અર્થ છે—પુરુષોનો સમૂહ અર્થાત્ ચાકરોનો સમૂહ.

શાન્ત્યાચાર્યે વૈકલ્પિક રૂપે ‘દાસપોરુસ’ને સમસ્ત પદ માનીને તેનો અર્થ—દાસપુરુષોનો સમૂહ એવો કર્યો છે.^{૧૧}

વિસ્તાર માટે જુઓ—૩૧૬નું ટિપ્પણ.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૦ : અત્ર કરણ કલ્પઃ શબ્દઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૬૪ : શમિતં દર્શનં પ્રસ્તાવાત્ મિથ્યાત્વા-
ત્પક્કં યેન સ તથોક્તઃ, યદિ વા સમ્યક્-ઇતં-ગતં જીવાદિ-
પદાર્થેષુ દર્શનં-દૃષ્ટિરસ્યેતિ સમિતદર્શનઃ । કોઽર્થઃ ?
સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૧ : .....આમન્ત્રણે વા ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૦ : સમ્યક્પ્રેક્ષયા સપેહાણ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૬૪ : ‘સપેહાણ’તિ પ્રાકૃતત્વાત્ સંપ્રેક્ષયા—
સમ્યગ્બુદ્ધ્યા સ્વપ્રેક્ષયા વા ।

૬. સુખબોધા, પૃ. ૧૧૨ : સ્વપ્રેક્ષયા—સ્વબુદ્ધ્યા ।

૭. એજન, પૃ. ૧૨૧ : ‘સપેહાણ’તિ સમ્પ્રેક્ષ્ય—સમ્યગ્કાલોચ્ય ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૦ : પાશયેતેજનેતિ પાશઃ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૬૪ : પાસે તિ પશ્યેદવધારયેત્ ।

૧૦. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૧ : ગૃહિઃ દ્રવ્યગોમહિષ્ય-
જાવિકાધનધાન્યાદિષુ, સ્નેહસ્તુ બાન્ધવેષુ ।

૧૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૬૪ : યદ્ વા દારપોરુસં તિ દાસપુરુષાણાં
સમૂહો દાસપૌરુષં ।

૧૨. જીવનની આશંસા (અજ્ઞાત્યં)

અધ્યાત્મનો શાબ્દિક અર્થ છે—આત્મામાં થનારું. પ્રાણીમાં કેટલીક મૌલિક મનોવૃત્તિઓ કે સંજ્ઞાઓ હોય છે. તે બધામાં સમાન રૂપે મળે છે. જીવનની આશંસા કે ઇચ્છા એક મૌલિક મનોવૃત્તિ છે. અહીં ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દ વડે તે જ વિવક્ષિત છે. તે વ્યાપક છે, એટલે તેને ‘સર્વ્વો સર્વ્વ’ [સર્વતઃ સર્વ] કહેવામાં આવેલ છે.

‘અજ્ઞાત્ય’ના સ્થાને ‘અભ્યત્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ મળે છે. બંને સમાનાર્થી છે.

૧૩. બધા પ્રાણીઓને પોતાનું જીવન પ્રિય છે (પિયાયણ)

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિઓમાં આની વ્યાખ્યા ‘પ્રિયાત્મક’ અથવા ‘પ્રિયદય’ના રૂપમાં કરવામાં આવી છે.^૧ સરપેન્ટિયરે આ શબ્દની મીમાંસા કરતાં લખ્યું છે કે પાલી સાહિત્યમાં ‘પિયાયતિ’ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ મળે છે, જેનો અર્થ છે ચાહવું, ઉપાસના કરવી, સત્કાર કરવો વગેરે અને સંભવ છે કે આ જ ક્રિયા જૈન-મહારાષ્ટ્રીમાં પણ આવી હોય. આથી આ ધાતુના ‘પિયાયઈ’, ‘પિયાણ’ રૂપો પણ સહજગમ્ય બની જાય છે. આ રૂપ સ્વીકારીએ તો જ પ્રથમ બે ચરણોનો અર્થ સ્વાત્માવિક સુગમ બની જાય છે.^૨

જો આપણે ટીકાકારોનું અનુસરણ કરીએ તો આપણે ‘દિસ્સ’ શબ્દ બંને બાજુ જોડવો પડે છે અને જો આપણે ‘પિયાયણ’ને ધાતુ માની લઈએ તો એવું કરવું પડતું નથી અને અર્થમાં પણ વિપર્યાસ થતો નથી. તે અનુસાર ‘પાણે પિયાયણ’નો અર્થ થશે—પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી કરો.

પરંતુ આચારંગના—સર્વે પાણા પિયાયણ, સુહસાય, દુક્ખપડિકૂલા, અપ્પિયવહા, પિયજીવિણો, જીવિડકામા, સર્વેસિ જીવિયં પિયં (૨૬૩, ૬૪) સંદર્ભમાં આ શ્લોક વાંચીએ તો ‘પિયાયણ’નો અર્થ ‘પ્રિયાયુષ્’ (પ્રિયાયુષઃ) સંભવિત લાગે છે અને અર્થસંગતિની દૃષ્ટિએ પણ તે જ ઉચિત છે. ‘પિયાયણ’—અહીં ‘પિયાયણ’ પાઠની પરાવૃત્તિ થઈ છે—એવું લાગે છે.

આચારંગ વૃત્તિમાં ‘સર્વે પાણા પિયાયણ’નું પાઠાંતર છે—‘સર્વે પાણા પિયાયયા’. શીલાંકસૂરિએ ‘પિયાયયા’નો અર્થ—જેમને પોતાનો આત્મા પ્રિય હોય તેવા પ્રાણી—કર્ચો છે.^૩ ‘પિયાયયા’ પ્રથમા વિભક્તિનું બહુવચન છે અને ‘પિયાયણ’ દ્વિતીયા વિભક્તિનું બહુવચન. આ રીતે કરી કરીને પાછા આપણે ‘પિયાયય’ના પ્રિયાત્મક અર્થ ઉપર જ આવી પહોંચીએ છીએ.

૧૪. (શ્લોક ૬)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં હિંસાથી ઉપરત રહેવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેના મુખ્ય હેતુઓ છે—

૧. જેમ મને સુખ વહાલું છે, તેમ જ બધા પ્રાણીઓને સુખ વહાલું છે.

૨. જેમ મને પોતાનું જીવન વહાલું છે, તેમ જ બધા પ્રાણીઓને પોતપોતાનું જીવન વહાલું છે.

દશવૈકાલિક ૬/૧૦માં કહેવામાં આવ્યું છે—‘સર્વે જીવા વિ ઇચ્છંતિ જીવિડં ન મરિજ્જિડં’—બધા પ્રાણીઓ જીવવા ઇચ્છે છે, મરવાનું કોઈ ઇચ્છતું નથી. એટલા માટે કોઈને બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને મારવાનો અધિકાર નથી.

હિંસા કરવાના અનેક કારણો છે. તેમાં આ બે કારણો વધારાનાં છે—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૧ : ‘પિયાયણ’ પ્રિય આત્મા
યેષાં તે પ્રિયાત્માનઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૫ : ‘પયાદણ’ તિ આત્મવત્ સુખ-
પ્રિયત્વેન પ્રિયા દયા—રક્ષણં યેષાં તાન્ પ્રિયદયાન્
પ્રિયઆત્મા યેષાં તાન્ પ્રિયાત્મકાન્ વા ।

(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૨ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન, પૃ. ૩૦૩ ।

૩. આચારો ૨/૬૩, વૃત્તિ પત્ર, ૧૧૦, ૧૧૧ : પાઠાન્તરં વા
‘સર્વેપાણા પિયાયયા’, આયતઃ—આત્માડનાદ્યનન્તત્વાત્ સ
પ્રિયે યેષાં તે તથા સર્વેપિ પ્રાણિનઃ પ્રિયાત્માનઃ ।

૧. વ્યક્તિ ભયના કારણે હિંસા કરે છે.

૨. વ્યક્તિ વેરને વશ થઈ બદલાની ભાવનાથી હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અહિંસાની આરાધના માટે હિંસાના બધા કારણોથી નિવૃત્ત થવું જરૂરી છે.

૧૫. પરિગ્રહ નરક છે (આયાણં નરયં)

આદાનનો અર્થ છે—પરિગ્રહ. તે નરકનું કારણ છે, એટલા માટે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી પરિગ્રહને નરક કહી દીધું છે. તેનો બીજો અર્થ એમ કરી શકાય કે—અદત્તનું આદાન નરક છે.^૧ આચારાંગમાં હિંસાને નરક કહેલ છે.^૨

૧૬. અહિંસક કે કરુણાશીલ મુનિ (દોગુંછી)

યૂર્ણિકાર અનુસાર જુગુપ્સાનો અર્થ ‘સંયમ’ છે. જે અસંયમ પ્રત્યે જુગુપ્સા કરે છે, તે જુગુપ્સી છે.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે તેનો અર્થ—આહાર કર્યા વિના ધર્મ કરવામાં અસમર્થ શરીર પ્રત્યે જુગુપ્સા કરનાર એવો કર્યો છે.^૪

પહેલા અર્થનો ધ્વનિ છે—અસંયમ પ્રત્યે જુગુપ્સા કરનાર અને બીજાનો ધ્વનિ છે—શરીરની અસમર્થતા પ્રત્યે જુગુપ્સા કરનાર. તાત્પર્યાર્થમાં ‘દોગુંછી’નો અર્થ છે—અહિંસક, કરુણાશીલ. જે સંયમી હોય છે તેનામાં આ બંને ગુણો હોય છે.

૧૭. પોતાના પાત્રમાં ગૃહસ્થ દ્વારા પ્રદત્ત (અપ્પણો પાણ દિત્તં)

યૂર્ણિકારે કહ્યું છે—સંયમી જીવનના નિર્વાહ માટે પાત્ર આવશ્યક છે. તે પરિગ્રહ નથી.^૫ મુનિ પોતાના પાત્રમાં ભોજન કરે, ગૃહસ્થના પાત્રમાં ભોજન ન કરે. આના સમર્થનમાં શાન્ત્યાચાર્યે “પચ્છાકમ્મં પુરેકમ્મં” (દશવૈકાલિક ૬૫૨) શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે. તેમણે આ ઉદ્ધરણ પૂર્વે ‘શય્યમ્ભવાચાર્ય’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૬

‘પાણ દિત્તં’—સરખાવો—બૌદ્ધોનું છટું ધુતાંગ ‘પાત્ર-પિંડિકાંગ’ (વિશુદ્ધિ માર્ગ ૧૧૨, પૃ. ૬૦)

૧૮. તત્ત્વને (આચરિયં)

યૂર્ણિકારે આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘આચરિતં’ અને શાન્ત્યાચાર્યે ‘આચર્યમ્’ કર્યું છે. નેમિચન્દ્રે ‘આચરિયં’ પાઠ માનીને તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘આચારિકમ્’ કર્યું છે. ‘આચરિતં’નો અર્થ આચાર,^૭ ‘આચર્ય’નો અર્થ તત્ત્વ^૮ અને ‘આચારિક’નો અર્થ પોતપોતાના આચારમાં થનારું અનુષ્ઠાન એવો છે.^૯

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૨ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૬ ।

૨. આચારો ૧ । ૨૫ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૨ : દુગુંછ—સંજમો, કિં દુગુંછતિ? અસંજમમ્ ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૬ : જુગુપ્સતે આત્માનમાહારં વિના ધર્મધુરધરણાક્ષમમિત્યેવશીલો જુગુપ્સી ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૨ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૨ : પાતિ જીવાનાત્માનં વા તેનેતિ પાત્રં, આત્મીયપાત્રગ્રહણાત્ મા ભૂત્કશ્ચિત્પરપાત્રે ગૃહીત્વા ભક્ષયતિ તેન પાત્રગ્રહણં, ણ સો પરિગ્રહ ઇતિ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૬ : પાત્રગ્રહણં તુ વ્યાખ્યાદ્વયેઽપિ મા ભૂત

નિષ્પરિગ્રહતયા પાત્રસ્યાપ્યગ્રહણમિતિ કસ્યચિદ્ વ્યામોહ ઇતિ હયાપનાર્થ, તદપરિગ્રહે હિ તથાવિધતલઙ્ઘ્યાદ્યભાવેન પાણિભોક્ત્વાભાવાદ્ગૃહિભાજન એવ ભોજનં ભવેત્, તત્ર ચ બહુદોષસમ્ભવઃ, તથા ચ શય્યમ્ભવાચાર્યઃ—

પચ્છાકમ્મં પુરેકમ્મં, સિયા તત્થ ણ કપ્પઝ ।

એમદ્વં ણ ભુંજંતિ, ણિગંથા ગિહિભાયણે ॥

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૨ : આચારે નિવિષ્ટમાચરિતં, આચરણીયં વા ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૬ : ‘આચરિયં’ તિ સૂત્રત્વાત્ આરાદ્યાતં સર્વકુયુક્તિધ્ય ઇત્યાર્યં તત્ત્વમ્ ।

૯. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૩ : ‘આચારિકં’ નિજનિજાઽચારભવ-મનુષ્યનમેવ ।

૭. હરમન જેકોબીએ પૂર્વવ્યાખ્યાઓને અમાન્ય કરેલ છે. તેઓ તેનો અર્થ 'આચાર્ય' કરે છે.^૧

'આચાર્ય'નાં સંસ્કૃત રૂપો 'આચરિત' અને 'આચાર્ય' બંને થઈ શકે છે, એટલા માટે 'આચરિત'ને અમાન્ય કરવાનું કોઈ કારણ લાગતું નથી. પરંતુ આ શ્લોકમાં એકાન્તિક જ્ઞાનવાદનું નિરસન છે. સાંખ્ય વગેરે તત્ત્વજ્ઞતા, ભેદજ્ઞાન કે વિવેકજ્ઞાન વડે મોક્ષ માને છે. તેમની સુપ્રસિદ્ધ ઊક્તિ છે—

પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો, યત્ર તત્ત્વાશ્રયં રતઃ ।

શિશ્વી મુળ્હો જટી વાપિ, મુચ્યતે નાત્ર મંશયઃ ॥

'આચર્ય'નો અર્થ તત્ત્વ પણ છે એટલા માટે પ્રકરણની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રાચાર્યની વ્યાખ્યા અનુપયુક્ત નથી. તેઓ 'આચરિત'નું સંસ્કૃત રૂપ 'આચ' શોવામાં પોતે જ સંદિગ્ધ હતા, એટલા માટે તેમણે આ પ્રયોગને સૌત્રિક ગણાવ્યો. 'આચાર્ય'નું સંસ્કૃત રૂપ 'આચારિત' પણ થાય છે. 'આચારિત' અર્થાત્ આજ્ઞાન-વચન. એટલાક લોકો માત્ર આજ્ઞાન-વચનો—મંત્રોના જાપથી સર્વદુઃખમુક્તિ માને છે, પ્રત્યાખ્યાન કે સંયમ કરવા આવશ્યક માનતા નથી. 'આચાર્ય' પાઠના આધારે આ વ્યાખ્યા પણ થઈ શકે છે.

૧૯. વિવિધ (ચિત્તા)

'ચિત્તા' ભાષાનું વિશેષણ છે. તે ધાતુ, ઉપસર્ગ, સંધિ, તદ્વિત, કાળ, પ્રત્યય, પ્રકૃતિ, લોક, આગમ વગેરે ભેદો વડે વિવિધ શબ્દોવાળી, અથવા પ્રાકૃત, સંસ્કૃત વગેરે વિવિધ રૂપોવાળી હોય છે. એટલા માટે તેને વિચિત્ર કહેવાનાં આવી છે.^૨

૨૦. વિદ્યાનું અનુશાસન (વિજ્ઞાણુસાસન)

આનો અર્થ છે—મંત્ર વગેરેનું શિક્ષણ.^૩ ડૉ. હરમન જેકોબીએ આનો અર્થ—દાર્શનિક શિક્ષણ—કર્ચો છે.^૪

૨૧. (શ્લોક ૧૧)

'મન, વચન અને કાયા વડે શરીરમાં આસક્ત હોય છે'ને સ્પષ્ટ કરતાં નેમિચન્દ્રે કહ્યું છે—'આપણે સુંદર અને હૃષ્ટ-પુષ્ટ શરીરવાળા કેવી રીતે બનીએ—મનમાં સતત આવો વિચાર કરવો, શરીર વડે સદા રસાયણ વગેરેનો ઉપયોગ કરી શરીરને ભવિષ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો અને વાણી વડે રસાયણ આદિ સંબંધિત પ્રશ્નો કરતાં રહેવા તે આસક્તિ છે.'^૫ દેહાસક્તિ પદાર્થાસક્તિનું મૂળ કારણ છે. જે દેહાસક્તિથી બચે છે તે પદાર્થો પ્રત્યે અનાસક્ત રહી શકે છે.

૨૨. જન્મ-મરણના લાંબા માર્ગને (દીર્ઘમદ્ધાણં)

ચૂર્ણિકારે અહીં એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

પ્રપન્ના દીર્ઘમધ્વાનમનાદિકમનન્તકમ્ ।

સ તુ કર્મભિરાગ્રઃ હિંસાદેરુપચીયતે ॥

૧. Sacred Books of the East, Vol. XLV, Uttarā-dhyayana, P. 25.

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૩ : ચિત્તાનામ ધાતુપસર્ગસંધિ-તદ્વિતકાલપ્રત્યયપ્રકૃતિલોપાપગમવિશુદ્ધ્યા ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૭ : 'ચિત્રા' પ્રાકૃતસંસ્કૃતાદિરૂપા આર્ય-વિષયં જ્ઞાનમેવ મુક્ત્યર્ગમિત્યાદિકા વા ।

૪. એજન, પત્ર ૨૬૭ : વિદન્યનયા તત્ત્વમિતિ વિદ્યા—વિચિત્ર-મંત્રાત્મિકા તસ્યા અનુશાસન—શિક્ષણં વિદ્યાનુશાસનમ્ ।

૫. Sacred Books of the East, Vol. XLV, Uttarā-dhyayana, P. 26.

૬. સુલ્લક્ષ્ણ, પત્ર ૧૧૩, ૧૧૪ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૪ ।

૨૩. બધી દિશાઓ (સર્વદિસ)

દિશા શબ્દના બે અર્થ કરી શકાય છે—(૧) દષ્ટિકોણ (૨) ઉત્પત્તિસ્થાન. ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં દિશા શબ્દ વડે સમસ્ત ભાવ-દિશાઓનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. ભાવ-દિશા અઢાર પ્રકારની છે. જેવી કે—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, મૂલબીજ, સ્કંધબીજ, અગ્રબીજ, પર્વબીજ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, નારક, દેવ, સમ્મૂર્ણનજ, કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અન્તર-દ્વીપજ.^૧

જ્ઞાનવાદ અને ક્રિયાવાદની દષ્ટિએ તપાસીએ તો 'દિશા'નો અર્થ દષ્ટિકોણ હોવો જોઈએ. માત્ર જ્ઞાનવાદી અપ્રમત્ત ન થઈ શકે. અપ્રમત્ત હોવા માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા—બંનેનો સમન્વય જરૂરી છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં 'દિશા'નો અર્થ દષ્ટિકોણ જ બંધબેસતો જણાય છે.

૨૪. બાહ્ય—શરીરથી ભિન્ન ઊર્ધ્વ—આત્મા છે, તેને સ્વીકારીને (બહિયા ઉઢ્ઢમાદાય)

બહિયા—બાહ્ય. આ વિશેષણ ઇન્દ્રિય-જગતનું વાયક છે. ઉઢ્ઢ—ઊર્ધ્વ. આ વિશેષણ આત્મ-જગતનું વાયક છે. જે વ્યક્તિ ઇન્દ્રિય-જગતમાં જીવે છે, તે વિષયોની આકાંક્ષા ન કરે એવું કદી સંભવે નહિ. કેમ કે આ જગતમાં વિષયોના આધારે જ જીવનનું ઊંચાપણું અને નીચાપણું માપવામાં આવે છે. પણ જે વ્યક્તિ ઇન્દ્રિય-જગતથી દૂર ખસીને ઊર્ધ્વ—મોક્ષને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવીને ચાલે છે, તે વિષયોથી વિરક્ત હોય છે. તેમનાથી આકર્ષિત થતો નથી. તે વિષયો ભોગવે છે, પણ તેમનાથી બંધાતો નથી.

સંસારનો બધો વ્યવહાર પદાર્થાશ્રિત છે. જીવન પદાર્થોના આધારે રહેલું છે. આવી સ્થિતિમાં તેમને સર્વથા નકારવા તે કોઈનાય વશની વાત નથી. પરંતુ જે ઊર્ધ્વલક્ષી હોય છે, તે પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેતો હોવા છતાં તેમની સાથે સંકળાતો નથી અને જે ઇન્દ્રિય-ચેતનાના સ્તર પર જીવે છે તે તેમનાથી બંધાઈ જાય છે.

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રનું આ વાક્ય 'માણસે ચલુ દુલ્લહે' એ વાતનું સાક્ષી છે કે લક્ષ્યની ઊર્ધ્વતાને કારણે જ મનુષ્ય-જન્મની દુર્લભતા છે. એટલા માટે તેની રક્ષા ઇચ્છનીય છે.

લોકાયતો માને છે કે 'ઝર્વં દેહાત્ પુરુષો ન વિદ્યતે, દેહ એવ આત્મા'—દેહથી ઊર્ધ્વ—અલગ કોઈ આત્મા નથી, દેહ જ આત્મા છે. આનું નિરસન કરતાં સૂત્રકારે કહ્યું છે—'બહિયા ઉઢ્ઢ'—શરીરથી પર પણ આત્મા છે. આ ચૂર્ણિની વ્યાખ્યા છે.^૨ વૃત્તિ અનુસાર 'બહિયા ઉઢ્ઢ'નો અર્થ મોક્ષ છે. જે સંસારથી બહિર્ભૂત છે અને સૌથી ઊર્ધ્વવર્તી છે, તેને 'બહિઃ ઝર્વં' કહેવાય છે.^૩

૨૫. કોઈ પ્રકારની આકાંક્ષા ન કરે (નાવકંચે કયાઙ વિ)

વ્યક્તિ ઊર્ધ્વલક્ષી બનીને, મોક્ષને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવીને કોઈપણ સ્થિતિમાં, ક્યાંય પણ વિષયો પ્રતિ આસક્ત ન થાય. ઉપસર્ગ અને પરીષદો વડે પ્રતાડિત થવા છતાં પણ તે વિષયાભિમુખ ન બને.

અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જો આ વાત યથાર્થ છે તો પછી શરીરને ધારણ કરવાનું પણ અયોગ્ય જ ગણાશે, કેમ કે તેના પ્રત્યે પણ આકાંક્ષા કે આસક્તિ હોય છે. શરીર પણ આત્માથી બાહ્ય છે.

આનો ઉત્તર આગળના બે ચરણોમાં આપવામાં આવ્યો છે.

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૪ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૮ :

પુઢ્ઢવિજલજલણવાયા મૂલા ચ્ઢ્ઢગગપોરચીયા ય ।

ચિત્તિચઉર્ણિદિતિરિયા ય નારયા દેવસંઘાયા ॥

સમ્મુચ્છિમ કમ્માકમ્મભૂમિગણરાતહંતરહીવા ।

ભાવદિસા દિસસઙ્ગ જં સંસારી ણિયગમેયાહિ ॥

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૫ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૮ ।

૨૬. (પુલ્લકમ્બલ્લયદ્વાર, ઇમં દેહં સમુદ્ધરે)

પ્રસ્તુત બે ચરણોમાં શરીરના ધારણ અને પોષણ કરવાની અયુક્તતાનો સટીક ઉત્તર છે. શરીરને ધારણ કરવાનો અને તેને યોગ્ય આહાર વડે પુષ્ટ રાખવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય એ છે કે પૂર્વસંચિત કર્મોનો ક્ષય કરી શકાય અને સંયમના પાલન દ્વારા નવા કર્મોને રોકી શકાય. શરીર-ધારણનો આ આધ્યાત્મિક અથવા પારમાર્થિક હેતુ છે.

૨૭. કર્મના હેતુઓ (કમ્મણો હેતુ)

ચૂર્ણિકારે અવિદ્યા અને રાગ-દ્વેષને કર્મ-બંધના હેતુઓ માન્યા છે.^૧ વૃત્તિ અનુસાર કર્મ-બંધના ઉપાદાન હેતુઓ છે—મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ.^૨

૨૮. મૃત્યુની પ્રતીક્ષા (કાલકંઘી)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—પંડિત-મરણના કાળની આકાંક્ષા કરનાર અર્થાત્ આજીવન સંયમની ઇચ્છા કરનાર—કર્યો છે.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે આનો અર્થ ક્રિયોચિત કાળની આકાંક્ષા કરનાર એવો કર્યો છે.^૪ ‘કાલકંઘી પરિચ્છવ’—આ બે શબ્દો આચાર્ય ૧૩૩૩૮માં જેમના તેમ આવ્યા છે.

૨૯. આહાર અને પાણીની (પિંડસ્સ પાણસ્સ)

આ શ્લોકમાં માત્ર બે શબ્દો—પિંડ અને પાન—આવ્યા છે. અન્યત્ર અનેક સ્થાનોમાં—અસણં, પાણં, આહારં, રાહમં—આવા ચાર શબ્દો આવે છે. ચૂર્ણિકારે ‘પિંડ’ શબ્દને અસન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય—આ ત્રણોનો સૂચક માન્યો છે.^૫ મુનિ ખાદ્ય અને સ્વાદ્યનો ઘણાભાગે ઉપભોગ કરતા નથી, એવો વૃત્તિકારોનો મત છે.^૬ અભયદેવસૂરિએ પણ સ્થાનાંગ-વૃત્તિમાં આવો જ મત દર્શાવ્યો છે.^૭ ચૌદ-પ્રકારના દાન જે બતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય પણ સમ્મિલિત છે.^૮ આ બંને પ્રકારોના ઉલ્લેખો વડે એમ સમજી શકાય છે કે તેમનો એકાંતિક નિષેધ નથી.

૩૦. (સન્નિહિં ચ કુલ્લેજ્જા, લેવમાયાં સંજા)

સન્નિધિનો અર્થ છે—અશન વગેરે સ્થાપિત કરીને રાખવાં, બીજા દિવસ માટે તેનો સંગ્રહ કરવો.^૯

નિશીથ ચૂર્ણિમાં થોડા સમયમાં જ વિકૃત થઈ જનાર પદાર્થો દૂધ, દહીં વગેરેના સંગ્રહને સન્નિધિ અને લાંબા સમય સુધી ન બગડનાર પદાર્થો ધી, તેલ વગેરેના સંગ્રહને સંયય કહેવામાં આવેલ છે.^{૧૦}

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૫ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૮ : કમ્મણો—જ્ઞાનાવરણાદેઃ, હેતું—ઉપાદાન કારણં મિથ્યાત્વાચિરત્યાદિ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૫૫ : કાલનામ યાવદાદુષઃ તં પંડિતમરણકાલં કાલકાંક્ષી ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૧૬૮, ૧૬૯ : કાલં અનુજ્ઞાનપ્રસ્તાવં કાલકાંક્ષી કલ્પેવંશીલઃ કાલકાંક્ષી ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૪ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૫ : પિંડગ્રહણાત્ ત્રિવિધ આહારઃ ।

૬. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૯ : ‘પિંડસ્ય’ ઓદનાદેરણસ્ય

‘પાનસ્ય ચ’ આયામાદેઃ ક્ષાદ્યસ્વાદ્યાનુપાદાનં ચ યતેઃ પ્રાયસ્તત્પરિભોગાસમ્ભવાદ્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૫ ।

૭. ઠાણં ૧ । ૩ : ણો પાણભોયણસ્સ....., વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૨ : ક્ષાદ્ય-સ્વાદ્યયોરુત્સર્ગતો યતીનામ-યોગ્યત્વાત્પાનભોજનયોર્ગ્રહણમિતિ ।

૮. ઉપાસકદસા ૨ : અસણપાણઆહારસાહમેણં.....પિંડિલા-ભેમાણસ્સ વિહરિત્તે ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૯ : સન્નિધિઃ—પ્રાતરિદં ભવિષ્યતીત્યા-દ્યધિસન્નિધિતોઽત્તરિકાશનાદિસ્થાપનમ્ ।

૧૦. નિશીથચૂર્ણિ, હ્દેશક ૮, સૂત્ર ૧૮ ।

લેપ માત્રનો અર્થ છે—જેટલી વસ્તુ વડે પાત્ર ઉપર લેપ લાગે તેટલી માત્રા. માત્રા શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે—

ईषदर्थे क्रियायोगे, मर्यादायां परिच्छदे ।

परिमाणे धने चेति, मात्रा शब्दः प्रकीर्तितः ॥

અહીં ‘માત્રા’ શબ્દ પરિણામના અર્થમાં છે.^૧ શાન્ત્યાચાર્યે તેને મર્યાદાના અર્થમાં પણ માન્યો છે. તેમના મતાનુસાર તેનો અર્થ થશે—મુનિ પોતાના કાજ-પાત્ર ઉપર ઘટ્ટ તેલ કે રોગાન વગેરેનો લેપ લગાવે તે ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારની સંનિધિ ન રાખે.^૨

૩૧. (પક્ષી પત્તં સમાદાય નિસ્વેક્ષો પરિવ્વણ)

અહીં ‘પત્ત’ શબ્દમાં શ્લેષ છે. તેના બે અર્થ થાય છે—પત્ર (પાંખ) અને ખિણા-પાત્ર. ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ કર્યો છે—જેવી રીતે પક્ષી પોતાની પાંખો સાથે લઈને ઉડે છે, એટલા માટે તેને પાછળની કોઈ અપેક્ષા—ચિંતા હોતી નથી, તેવી જ રીતે ભિક્ષુ પોતાના પાત્રો વગેરે ઉપકરણો જ્યાં જાય ત્યાં સાથે લઈ જાય, સંગ્રહ કરીને ક્યાંય રાખે નહિ, અર્થાત્ પાછળની ચિંતામાંથી મુક્ત બનીને—નિરપેક્ષ થઈને વિહાર કરે.^૩

વૃત્તિકારોએ આનો તાત્પર્યાર્થ એવો કર્યો છે કે સંયમોપકારી પાત્રો વગેરે ઉપકરણોની સંનિધિ કરવામાં દોષ નથી.^૪

શાન્ત્યાચાર્યે વૈકલ્પિક અર્થમાં ‘પત્ત’ને પાત્ર માની વ્યાખ્યા કરી છે. અમારો અનુવાદ તેના પર જ આધારિત છે.^૫

૩૨. લજ્જાવાન મુનિ (લજ્જુ)

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ લજ્જાવાન છે.^૬ વૃત્તિકારે આને આર્થપ્રયોગ માનીને આનો અર્થ યતિ—મુનિ એવો કર્યો છે. લજ્જાનો અર્થ છે—સંયમ. સંયમ પ્રતિ અનન્ય ઉપયોગવાળો હોવાને કારણે યતિ ‘લજ્જુ’ કહેવાય છે.^૭ સુખબોધામાં આનો અર્થ ‘સંયમી’ છે.^૮

૩૩. અપ્રમત્ત રહીને ગૃહસ્થોથી (અપ્પમત્તો પમત્તેહિં)

અહીં અપ્રમત્ત અને પ્રમત્ત—બંને શબ્દો સાપેક્ષ છે. અપ્રમત્તનો પ્રયોગ અપ્રમત્ત-સંયતી (સામમ-ગુણસ્થાનવર્તી)ના અર્થમાં નથી, પરંતુ પ્રમાદ-રહિત જાગરુક સંયતીના અર્થમાં છે. પ્રમત્ત શબ્દનો પ્રયોગ ગૃહસ્થના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે.^૯

૩૪. (શ્લોક ૧૬)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં મુનિની નિરપેક્ષતાનો નિર્દેશ છે. તેનાં કારણો આ છે—૧. એપણા સમિતિમાં ઉપયુક્ત હોવું. ૨. ગામ, નગર વગેરેમાં અનિયત ચર્ચા કરવી. ૩. અપ્રમત્ત રહેવું.

૧. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૪ : ‘લેપમાત્રયા’ યાવતાપાત્રમુપલિપ્યતે તાવત્પરિમાણમપિ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૧ : લેપઃ—શકટાક્ષાદિનિષ્પાદિતઃ પાત્રગતઃ પરિગૃહ્યતે, તસ્ય માત્રા—મર્યાદા, માત્રાશબ્દસ્ય મર્યાદાવાચિત્વેનાપિ રૂઢત્વાત્.....લેપમાત્રતયા, કિમુક્તં ભવતિ ?—લેપમેકં મર્યાદીકૃત્ય ન સ્વત્પ્રમપ્યન્યત્ સન્નિદધીત ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૬ : યથાઽસૌ પક્ષી તં પત્રભારં સમાદાય ગચ્છતિ એવમુપકરણં ભિક્ષુતાદાય ગિરસ્વેક્ષી પરિવ્વણ ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૧ : તથા ચ પ્રતિદિનમસંયમપલિ-મન્યમીરુતયા પાત્રાદુપકરણસન્નિધિકરણેઽપિ ન દોષઃ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૫ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૧ : પક્ષીચ નિરપેક્ષઃ, પાત્રં પતદ્ગ્રહાદિ-ભાજનમર્થાત્તન્નિયોગં ચ સમાદાય વ્રજેદ્—ભિક્ષાર્થં પર્યટેદ્, ઇદમુક્તં ભવતિ—મધુકરવૃત્ત્યા હિ તસ્ય નિર્વહણં, તત્તિક તસ્ય સન્નિધિના ?

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૬ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૧ : લજ્જા—સંયમસ્તદુપયોગાનન્યતયા યતિરપિ તથોક્તઃ, આર્ષત્વાચ્ચૈવ નિર્દેશઃ ।

૮. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૫ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૧ : પમત્તેહિં તિ પ્રમત્તેભ્યો ગૃહસ્થેભ્યઃ, તે હિ વિષયાદિ પ્રમાદસેવનાત્ પ્રમત્તા ઉચ્ચન્તે ।

૩૫. અનુત્તર જ્ઞાનદર્શનધારી (અણુત્તરનાણદંસણધરે)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આ પદ પૂર્વે ‘અણુત્તરનાણી અણુત્તરદંસી’—એ બે વિશેષણો આવી ગયા છે. એટલા માટે આ પ્રશ્ન અસ્વાભાવિક નથી કે ફરી આ જ બે વિશેષણોની શું જરૂર છે ? શું આ પુનરુક્તિદોષ નથી ?

સમાધાનમાં વૃત્તિકારે કહ્યું છે કે અનુત્તરજ્ઞાન અને દર્શન લબ્ધિરૂપમાં એકસાથે રહે છે, પરંતુ તેમનો ઉપયોગ યુગપત્—એકસાથે હોતો નથી. જ્ઞાન અને દર્શનની ભિન્નકાળતા અનુત્તરજ્ઞાની અને અનુત્તરદર્શી—આ બે પદોના જુદા કથનથી સ્પષ્ટ છે. આમ ઉપયોગની દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદિત થયેલ છે. લબ્ધિરૂપમાં આ બંનેની યુગપત્ અવસ્થિતિમાં ભિન્નકાળતા સ્વીકૃત નથી. આ જ વ્યામોહ દૂર કરવા માટે આ વિશેષણ ‘અણુત્તરનાણદંસણધરે’ પુનરુક્ત નથી, એક વિશેષ અવસ્થાનું સૂચક છે.^૧

૩૬. જ્ઞાતપુત્ર (નાયપુત્તે)

ચૂર્ણિમાં ‘નાયપુત્ત’નો અર્થ—જ્ઞાતકુળમાં પ્રસૂત સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયનો પુત્ર—છે.^૨ વૃત્તિઓમાં જ્ઞાતનો અર્થ ઉદાર ક્ષત્રિય, પ્રકરણવશ સિદ્ધાર્થ એવો કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાતપુત્ર અર્થાત્ સિદ્ધાર્થપુત્ર.^૩ આચારાંગમાં ભગવાનના પિતાને કાશ્યપગોત્રીય કહેવામાં આવ્યા છે.^૪ ભગવાન ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં જન્મ્યા હતા એમ પણ માનવામાં આવે છે.^૫ ભગવાન ઋષભ ઇક્ષ્વાકુવંશીય અને કાશ્યપગોત્રીય હતા. એટલા માટે તેઓ આદિ-કાશ્યપ કહેવાય છે. ભગવાન મહાવીર પણ ઇક્ષ્વાકુવંશીય અને કાશ્યપગોત્રીય હતા. ‘જ્ઞાત’ કાશ્યપગોત્રીયોનો કોઈ પેટાભેદ હતો અથવા સિદ્ધાર્થનું જ કોઈ બીજું નામ હતું અથવા ‘નાય’નો મૂળ અર્થ સમજવામાં ભ્રમ થયો છે. સંભવ છે કે તેનો અર્થ ‘નાગ’ હોય અને ‘જ્ઞાત’ સમજી લેવામાં આવ્યો હોય.

વજ્ર દેશના શાસક લિચ્છવીઓના નવ ગણ હતા. જ્ઞાત અથવા નાગ તેમાંનો જ એક ભેદ હતો. જુઓ—દશવૈકાલિક ૬૧૨૦નું ટિપ્પણ.

૩૭. વૈશાલિક (વૈસાલિય)

ચૂર્ણિકારે વૈશાલિકના ઘણા અર્થ આપ્યા છે—જેના ગુણ વિશાળ હોય, જેમનું શાસન વિશાળ હોય, જે વિશાળ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં જન્મ્યા હોય, જેની માતા વૈશાલી હોય, જેનું કુળ વિશાળ હોય તેને વૈશાલિક કહેવાય છે.^૬ આના સંસ્કૃત રૂપો વૈશાલીયઃ, વૈશાલિયઃ, વિશાલિકઃ, વિશાલીયઃ અને વૈશાલિકઃ છે.

જૈનાગમોમાં સ્થાને-સ્થાને ભગવાન મહાવીરને ‘વૈસાલિય’ નામે સંબોધિત કરવામાં આવ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે ભગવાનનું જન્મસ્થાન કુંડગ્રામ હતું. તે વૈશાલીની પાસે હતું. જન્મસ્થાનના વિષયમાં શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો એકમત નથી. પરંતુ ‘વૈસાલિય’ શબ્દ પર નજર પડતાં જ વૈશાલીની યાદ આવી જાય છે.

ભગવાનની માતા ત્રિશલા વૈશાલીના ગણરાજ્ય-અધિપતિ ચેટકની બહેન હતી. તે અનુસાર ચૂર્ણિકારનો આ અર્થ—વૈશાલી જેની માતા છે—વધારે સંગત લાગે છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૨૭૦ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૫૬ : જ્ઞાતકુલપ્યમ્ (સુ) સિદ્ધત્થાલ્લિયપુત્તે ।

૩. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૨૭૦ : જ્ઞાતઃ—ઉદારક્ષત્રિયઃ સ ચેહ પ્રસ્તાવાત્ સિદ્ધાર્થઃ તસ્ય પુત્રો જ્ઞાતપુત્રઃ—વર્તમાન-તીર્થાધિપતિર્મહાવીર ઇતિ યાવત્ ।

(ખ) સુખબોધા, પૃ ૧૧૫ ।

૪. આચારચૂલા ૧૫ । ૧૭ : સમણસ્સ જં ભગવઓ મહાવીરસ્સ પિઆ કાસવગોત્તેજં ।

૫. અભિધાન ચિન્તામણિ, ૧ । ૩૫ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૬, ૧૫૭ : ‘વૈસાલીય’ ત્તિ, ગુણા અસ્ય વિશાલા ઇતિ વૈશાલીયઃ, વિશાલં શાસનં વા વીશાલે વા ઇક્ષ્વાકુર્ષે ભવા વૈશાલિયા,

“વૈશાલી જનની યસ્ય, વિશાલં કુલમેવ ચ ।
વિશાલં પ્રવચનં વા, તેન વૈશાલિકો જિનઃ ॥”

સત્તમં અજ્ઞયણં

ઁરભિજ્ઞં

સાતમું અધ્યયન

ઉરભ્રીય

આમુખ

આ અધ્યયનનું નામકરણ તેના પ્રારંભમાં પ્રતિપાદિત 'ઉરમ્'ના દૃષ્ટાંતના આધારે થયેલું છે.

સમવાયાંગ (સમવાય ઉદ) તથા ઉત્તરાધ્યયન નિયુક્તિમાં^૧ તેનું નામ ‘ઊર્ભિમજ્જ’ છે. પરંતુ અનુયોગદ્વાર (સૂત્ર ૩૨૨)માં તેનું નામ ‘ણ્ણજ્જ’ છે. મૂળ પાઠ (શ્લોક ૧)માં ‘ણ્ણયં’ શબ્દનો જ પ્રયોગ થયો છે, ‘ઊર્ભ’ નો નહિ. ‘ઊર્ભ’ અને ‘ણ્ણક’— આ બંને પર્યાયવાચી શબ્દો છે, એટલા માટે આ બંને નામો પ્રચલિત રહ્યાં છે.

શ્રામણ્યનો આધાર અનાસક્તિ છે. જે વિષય-વાસનામાં આસક્ત હોય છે, તે ક્યારેય દુઃખોથી મુક્ત નથી થઈ શકતો. વિષયાનુગૃહ્ણિમાં રસાસક્તિનું પણ પ્રમુખ સ્થાન છે. જે રસનેન્દ્રિય પર વિજય મેળવી લે છે, તે બીજા બીજા વિષયોને પણ સહજપણે વશ કરી લે છે. આ કથન સૂત્રકારે દૃષ્ટાંત વડે સમજાવ્યું છે. પ્રથમ ચાર શ્લોકોમાં દૃષ્ટાંતના સંકેતો આપવામાં આવ્યા છે. ટીકાકારે 'સમ્પ્રદાયાદવસેયમ્' એવો ઉલ્લેખ કરી તેનો વિસ્તાર કર્યો છે :

એક શેઠ હતો. તેની પાસે એક ગાય, ગાયનો વાછડો અને એક ઘેટું હતું. તે ઘેટાને ખૂબ ખવડાવતો-પીવડાવતો. તેને રોજ સ્નાન કરાવતો, શરીર પર હળદર વગેરેનો લેપ કરતો. શેઠના પુત્રો તેની સાથે વિવિધ પ્રકારની રમત કરતા. થોડા જ દિવસોમાં તે સ્વૂળ બની ગયું. વાછડો રોજ રોજ આ જોતો અને મનોમન એમ વિચારતો કે ઘેટાનું આટલું લાલન-પાલન કેમ થઈ રહ્યું છે? શેઠનો અમારા પર આટલો પ્રેમ કેમ નથી? ઘેટાને ખાવા માટે તે જવ આપે છે અને અમને સૂકું ઘાસ. આ તફાવત કેમ? આ વિચારોના કારણે તેનું મન ઉદાસ બની ગયું. તેણે સ્તનપાન કરવાનું પણ છોડી દીધું. તેની માએ આનું કારણ પૂછ્યું. તેણે કહ્યું-‘મા! આ ઘેટાનું પુત્રની જેમ લાલન-પાલન થાય છે. તેને ચડિયાતું ભોજન આપવામાં આવે છે. તેને વિશેષ અલંકારોથી શણગારવામાં આવે છે. અને આ બાજુ એક હું એવો કમનસીબ કે મારી કોઈ પરવા પણ નથી કરતું. સૂકું ઘાસ ચરું છું અને તે પણ પેટ ભરીને નથી મળતું. સમયસર પાણી પણ નથી મળતું. કોઈ મારું લાલન-પાલન કરતું નથી. એમ શા માટે મા?’

માએ કહ્યું—

આઠસચિન્નાઈં એયાઈં, જાઈં ચરઈં નંદિઓ ।

सुकृतणोहिं लाढाहि, एयं दीहाउलक्खणं ॥ (उत्त० नि० गा० २४९)

“વત્સ ! તું નથી જાણતો. ઘેટું જે ખાઈ રહ્યું છે તે આતુરનું લક્ષણ છે. આતુર (મરણાસન્ન) પ્રાણીને પથ્ય કે અપથ્ય જે કંઈ તે ઈચ્છે છે તે આપવામાં આવે છે. સૂકું ઘાસ ખાઈને જીવવું તે દીર્ઘાયુનું લક્ષણ છે. આ ઘેટાનો મરણકાળ નજીકમાં જ છે.”

કેટલાક દિવસો વીત્યા. શેઠના ઘરે મહેમાન આવ્યા. વાછડાના જોતજોતામાં જ તાજા-માજા ઘેટાના ગળા ઉપર છરી ચાલી અને તેનું માંસ પકાવીને મહેમાનોને પીરસવામાં આવ્યું. વાછડાનું હૃદય ભયથી કંપી ગયું. તેણે ખાવા-પીવાનું છોડી દીધું. માએ કારણ પૂછ્યું. વાછડાએ કહ્યું—‘મા ! જે રીતે ઘેટાને મારી નાખવામાં આવ્યું શું હું પણ આવી રીતે માર્યો જઈશ ?’ માએ કહ્યું—‘વત્સ ! તારો ભય ખોટો છે. જે રસ-ગૃહ હોય છે, તેને તેનું ફળ પણ ભોગવવું પડે છે. તું સૂકું ઘાસ ચરે છે, એટલે તારે આવો કટુ વિપાક સહન કરવો નહિ પડે.’”

આ જ રીતે હિંસક, અજ્ઞ, મૃષાવાદી, માર્ગમાં લૂંટફાટ કરનાર, ચોર, માયાવી, ચોરીની કલ્પનામાં વ્યસ્ત, શઠ, સ્ત્રી અને વિષયોમાં ગૃહ, મહા આરંભ અને મહા પરિગ્રહવાળો, દારૂ અને માંસનો ઉપભોગ કરનાર, બીજાનું દમન કરનાર, કર-કર અવાજ કરતાં-કરતાં બકરાનું માંસ ખાનાર, ફાંદવાળો અને ઉપચિત લોહીવાળો માણસ એવી રીતે નરકના આયુષ્યની

१. उत्तराध्ययन निर्युक्ति, गाथा २४६ :

उरभाउणामगोचं, वेयंतो भावओ उ ओरब्भो ।

ततो समद्वियमिणं, उरुभिर्ज्जन्ति अज्झयणं ॥

२. बृहद्वृत्ति, पत्र २७२-२७४ ।

આકાંક્ષા કરે છે જેવી રીતે ઘેટું મહેમાનની. (શ્લોક ૫-૭)

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું—‘થોડા માટે ઘણું ન ગુમાવો. જે એવું કરે છે તે પાછળથી પસ્તાય છે.’ આ ભાવના સૂત્રકારે બે દૃષ્ટાંતો વડે સમજાવી છે :

(૧) એક દમક હતો. તેણે ભીખ માગી-માગીને એક હજાર કાર્ષાપણ એકઠાં કર્યાં. એક વાર તે તે નાણાં સાથે લઈ એક સાર્થવાહની સાથે પોતાના ઘર તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ભોજન માટે તેણે એક કાર્ષાપણમાંથી કાકિણીઓ લીધી અને રોજ-રોજ થોડી કાકિણીઓ ખર્ચી ભોજન લેતો રહ્યો. કેટલાક દિવસો વીત્યા. તેની પાસે એક કાકિણી બાકી બચી. તે એક જગ્યાએ તેને ભૂલી આવ્યો. કેટલેક દૂર જતાં તેને પેલી કાકિણી યાદ આવી. પોતાની પાસેની કાર્ષાપણોની થેલીને એક જગ્યાએ દાટી અને કાકિણી લેવા દોડ્યો. પરંતુ તે કાકિણી તો કોઈ બીજાને હાથ ચડી ગઈ હતી. તે લીધા વિના જ પાછો ફર્યો ત્યાં સુધીમાં કોઈ વ્યક્તિ પેલી કાર્ષાપણની થેલી લઈને ભાગી ગઈ હતી. તે લૂંટાઈ ગયો. જેમ-તેમ તે ઘરે પહોંચ્યો અને પશ્ચાત્તાપમાં ડૂબી ગયો.^૧

(૨) એક રાજા હતો. તે ખૂબ કેરી ખાતો હતો. તેને કેરીનું અજીર્ણ થયું. વૈદ્યો આવ્યા. ચિકિત્સા કરી. તે સ્વસ્થ થઈ ગયો. વૈદ્યોએ કહ્યું—‘રાજન ! જો તમે ફરી કેરી ખાશો તો જીવતા નહિ રહો.’ તેણે પોતાના રાજ્યના બધા આંબા ઊખેડી નખાવ્યા. એક વાર પોતાના મંત્રી સાથે અશ્વક્રીડા માટે નીકળ્યો. ઘોડો ખૂબ દૂર નીકળી ગયો. તે થાકીને એક સ્થાન પર અટક્યો. ત્યાં ઘણા બધા આંબા હતા. મંત્રીએ મના કરવા છતાં પણ રાજા એક આંબા નીચે આરામ કરવા બેઠો. ત્યાં અનેક કેરીઓ પડી હતી. રાજાએ તે લીધી અને મૂંઘી અને તેને તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ. મંત્રીએ તેને વાર્યો પણ રાજા માન્યો નહિ. તેણે પેટ ભરીને કેરી ખાધી. તત્કાળ તે મૃત્યુ પામ્યો.^૨

આ જ રીતે જે મનુષ્ય માનવીય કામભોગોમાં આસક્ત બને છે, થોડાક સુખને માટે મનુષ્યજન્મ ગુમાવી દે છે તે શાશ્વત સુખો હારી જાય છે. દેવતાઓના કામભોગો સામે મનુષ્યના કામભોગો તુચ્છ અને અલ્પકાલીન છે. બંનેના કામભોગોમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે. મનુષ્યના કામભોગો દાભની અણી પર ટકેલાં જળબિંદુ જેવા છે અને દેવતાઓના કામભોગો સમુદ્રના અપાર જળ જેવા છે (શ્લોક ૨૩). આથી માનવીય કામભોગોમાં આસક્ત ન થવું જોઈએ.

જે મનુષ્ય છે અને આગળના જન્મમાં પણ મનુષ્ય બને છે, તે મૂળ મૂડી બચાવી રાખે છે. જે મનુષ્ય-જન્મમાં અધ્યાત્મનું આચરણ કરી આત્માને પવિત્ર બનાવે છે તે મૂળ મૂડીને વધારે છે. જે વિષય-વાસનામાં ફસાઈ મનુષ્ય-જીવન હારી જાય છે—તિર્થંક કે નરકવાસમાં જાય છે—તે મૂળને પણ ગુમાવી દે છે (શ્લોક ૧૫). આ આશય સૂત્રકારે નીચેના વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંત વડે સમજાવ્યો છે :—

એક વાણિયો હતો. તેના ત્રણ પુત્રો હતા. તેણે ત્રણેને એક એક હજાર કાર્ષાપણ આપતાં કહ્યું—‘આમાંથી તમે ત્રણે વ્યાપાર કરો અને અમુક સમય પછી પોતપોતાની મૂડી લઈ મારી પાસે આવો.’ પિતાની આજ્ઞા મેળવી ત્રણે પુત્રો વ્યાપાર માટે નીકળી પડ્યા. તેઓ એક નગરમાં પહોંચ્યા અને ત્રણે અલગ-અલગ સ્થાને રહેવા લાગ્યા. એક પુત્રે વ્યાપાર શરૂ કર્યો. તે સાદાઈથી રહેતો અને ભોજન વગેરે માટે ઓછો ખર્ચ કરી ધન એકઠું કરતો. તેણે આવી રીતે ઘણું ધન એકઠું કર્યું. બીજા પુત્રે પણ વ્યાપાર શરૂ કર્યો. તેમાંથી જે લાભ થતો તે ભોજન, મકાન, વસ્ત્ર વગેરેમાં તે ખર્ચી નાખતો. આથી તે ધન એકત્રિત કરી શક્યો નહિ. ત્રીજા પુત્રે વ્યાપાર કર્યો નહિ. તેણે પોતાના શરીરપોષણ અને વ્યસનોમાં બધું ધન ગુમાવી દીધું.

ત્રણે પુત્રો સમય થતાં ઘરે પહોંચ્યા. પિતાએ બધો વૃત્તાંત પૂછ્યો. જેણે પોતાની મૂળ મૂડી ગુમાવી દીધી હતી તેને નોકરના સ્થાને નિયુક્ત કર્યો, જેણે મૂળ બચાવી રાખ્યું હતું તેને ઘરનું કામકાજ સોંપ્યું અને જેણે મૂળ મૂડી વધારી હતી તેને ઘરનો માલિક બનાવ્યો.^૩

૧. મૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૬ ।

૨. એજન, પત્ર ૨૭૭ ।

૩. એજન, પત્ર ૨૭૮, ૨૭૯ ।

મનુષ્ય-ભવ મૂળ મૂડી છે. દેવગતિ તેનો નફો છે અને નરકગતિ મૂળ મૂડીનો નાશ.

આ અધ્યયનમાં પાંચ દૃષ્ટાંતોનું નિરૂપણ થયું છે.^૧ તેમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયો ભિન્ન-ભિન્ન છે. પહેલું (ઉરભ) દૃષ્ટાંત વિષયભોગોના કટુ વિપાકનું દર્શન છે (શ્લોક ૧થી લઈ ૧૦ સુધી). બીજા અને ત્રીજા (કાકિણી અને આમ્રફળ) દૃષ્ટાંતોનો વિષય દેવભોગોની સામે માનવીય ભોગોની તુચ્છતાનું દર્શન છે (શ્લોક ૧૧થી લઈ ૧૩ સુધી). ચોથા (વ્યવહાર) દૃષ્ટાંતનો વિષય આવક-ખર્ચ વિષયમાં કુશળતાનું દર્શન છે (શ્લોક ૧૪થી ૨૨ સુધી). પાંચમા (સાગર) દૃષ્ટાંતનો વિષય આવક-ખર્ચની તુલનાનું દર્શન છે (શ્લોક ૨૩થી ૨૪ સુધી).

આ રીતે આ અધ્યયનમાં દૃષ્ટાંત શૈલીથી ગહન તત્ત્વની ઘણી સરસ અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

---

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, માથા ૨૪૭ : ઓરભ્મે અ કાગિણી, અંબા અ સ્વહાર સાગરે ચેવ ।

પંચે દિદુંતા, અમિજ્જમિ અજ્ઞયણે ॥

સત્તમં અજ્ઞયણં : સાતમું અધ્યયન ઝરભિજ્જં : ઊરભ્રીય

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. જહાણસં સમુદિસ્સ કોઙ પોસેજ્જા ઇલયં । ઓયણં જવસં દેજ્જા પોસેજ્જા વિ સયંગણે ॥	યથાવેશં સમુદિશ્ય કોઽપિ પોષયેદેહકમ્ । ઓદનં યવસં દદ્યાત્ પોષયેદપિ સ્વકાઙ્ગણે ॥	૧. જેવી રીતે મહેમાનને ^૧ માટે કોઈ ઘેટાનાં બચ્ચાને પોષે છે. તેને ચોખા, મગ, અડદ વગેરે ^૨ ખવડાવે છે અને પોતાના આંગણામાં ^૩ જ પાળે છે. ^૪
૨. તઓ સે પુટ્ટે પરિવૂઢે જાયમેણ મહોદરે । પીણિણ વીરલે દેહે આણસં પરિક્કલ્લણ ॥	તત: સ પુટ્થ: પરિવૃદ્ધ: જાતમેદા: મહોદર: । પ્રીણિતો વિપુલે દેહે આવેશં પરિકાઙ્ક્ષતિ ॥	૨. આ રીતે તે પુષ્ટ, બળવાન, મેદસ્વી, મોટા પેટવાળું, તૃપ્ત અને વિશાળ દેહવાળું બનીને મહેમાનની આકાંક્ષા કરે છે. ^૫
૩. જાવ ન ઇદ આણસે તાવ જીવઙ્ગ સે દુહી । અહ પત્તંમિ આણસે સીસં છેત્તૂણ ભુજ્જઈ ॥	યાવન્નૈત્યાવેશ: તાવજ્જીવતિ સો દુ:ખી । અથ પ્રાપ્તે આવેશે શીર્ષં છિત્ત્વા ભુજ્યતે ॥	૩. જ્યાં સુધી કોઈ મહેમાન આવતું નથી ત્યાં સુધી જ તે બિચારું ^૬ જીવે છે. મહેમાન આવતાં જ તેનું માથું કાપીને તેને ખાઈ જાય છે.
૪. જહા ખલુ સે ઝરભ્મે આણસાણ સમીહિણ । એવં બાલે અહમ્મિટ્ટે ઈહઈ નરયાઝયં ॥	યથા ખલુ સ ઝરભ્ર: આવેશાય સમીહિત: । એવં બાલોઽધર્મિષ્ઠ: ઈહતે નરકાયુષમ્ ॥	૪. જેવી રીતે મહેમાન માટે નક્કી કરી રાખેલું તે ઘેટાનું બચ્ચું ખરેખર તેની આકાંક્ષા કરે છે, તેવી રીતે અધર્મિષ્ઠ અજ્ઞાની જીવ ખરેખર નરકના આયુષ્યની ઈચ્છા કરે છે.
૫. હિંસે બાલે મુસાવાઈ અબ્ધાણંમિ વિલોવણ । અન્નદત્તહરે તેણે માઈ કણ્ઠહરે સઢે ॥	હિંસો બાલો મૃષાવાદી અધ્વનિ વિલોપક: । અન્યદત્તહર: સ્તેન: માયી કુતોહર: શઠ: ॥	૫. હિંસક, અજ્ઞ, મૃષાવાદી, માર્ગમાં લૂંટફાટ કરનાર, બીજાની આપેલી વસ્તુનું વચમાંથી હરણ કરનાર ^૭ , ચોર, માયાવી, ચોરવાની કલ્પનામાં વ્યસ્ત (કોઈનું ધન પડાવી લઉં-એવા અધ્યવસાયવાળો), શઠ-વક આચરણવાળો,
૬. ઇત્થીવિસયગિદ્ધે મહારંભપરિગ્ગહે । ભુંજમાણે સુરં મંસં પરિવૂઢે પરંદમે ॥	સ્ત્રી-વિષય-ગૃહસ્થ મહારમ્ભપરિગ્રહ: । ભુજ્જાન: સુરાં માંસં પરિવૃદ્ધ: પરન્દમ: ॥	૬. સ્ત્રી અને વિષયોમાં ગૃહસ્થ, મહાઆરંભ ^૮ અને મહાપરિગ્રહવાળો, સૂરા અને માંસનો ઉપભોગ કરનાર, બળવાન ^૯ , બીજાઓનું દમન કરનાર, ^{૧૦}

૭. અયકક્કરભોઈ ચ અજકર્કરભોજી ચ
તુંદિલ્લે ચિયલોહિયે । તુંદિલ: ચિતલોહિત: ।
આયર્ય નરે કંચે આયુરંકે કાઠ્ઠક્ષતિ
જહાએસં વ એલએ ॥ યથાઽઽવેશમિવ દ્વક: ॥
૮. આસનં સચળં જાણં આસનં શયનં યાનં
વિત્તં કામે ચ ભુજિયા । વિત્તં કામાંશ્ચ ભુક્ત્વા ।
દુસ્સાહડં ધણં હિચ્ચા દુ:સંહતં ધનં હિત્વા
બહુ સંચિણિયા ર્યં ॥ બહુ સંચિત્ય રજ: ॥
૯. તઓ કમ્મગુરુ જંતુ તત: કર્મગુરુજંતુ:
પચ્ચુપ્પન્નપરાયણો । પ્રત્યુત્પન્નપરાયણ: ।
અય વ્વ આગયાએસે અજ દ્વ આગતે આવેશં
મરણંતંમિ સોચઈ ॥ મરણાન્તે શોચતિ ॥
૧૦. તઓ આપરિક્કીણે તત આયુષિ પરિક્ષીણે
ચુયા દેહા વિહિસગા । ચ્યુતા: દેહાદ્ વિહિસકા: ।
આસુરિયં દિસં બાલા આસુરીયાં દિશં બાલા:
ગચ્છંતિ અવસા તમં ॥ ગચ્છન્તિ અવશા: તમ: ॥
૧૧. જહા કાગિણિયે હેડં યથા કાકિણ્યા હેતો:
સહસ્સં હારએ નરો । સહસ્રં હારયેત્ર: ।
અપથ્થં અંબગં ભોચ્ચા અપથ્યમાપ્રકં ભુક્ત્વા
રાયા રજ્જં તુ હારએ ॥ રાજા રાજ્યં તુ હારયેત્ ॥
૧૨. એવં માણુસસગા કામા એવં માનુષ્યકા: કામા:
દેવકામાણ અંતિયે । દેવકામાનામન્તિકે ।
સહસ્સગુણિયા ભુજ્જો સહસ્ર-ગુણિતા ભૂય:
આડં કામા ય દિવ્વિયા ॥ આયુ: કામાશ્ચ દિવ્યકા: ॥
૧૩. અણેગવાસાનઁયા અનેકવર્ષ-નયુતાનિ
જા સા પન્નવઓ ઠિઈ । યા સા પ્રજાવત: સ્થિતિ: ।
જાણિ જીયંતિ દુમ્મેહા યાનિ જીયન્તે દુર્મધસા
ઠ્ઠે વાસસયાડે ॥ ઠ્ઠે વર્ષશતાયુષિ ॥
૧૪. જહા ચ તિન્નિ વણિયા યથા ચ ત્રયો વણિજ:
મૂલં ઘેનૂણ નિગ્ગયા । મૂલં ગૃહીત્વા નિર્ગતા: ।
એગોઽથ લહઈ લાહં એકોઽત્ર લભતે લાભમ્
એગો મૂલેણ આગઓ ॥ એકો મૂલેનાગત: ॥
૭. કર-કર શબ્દ કરતાં કરતાં^{૧૧} બકરાનું માંસ ખાનાર, ફાંદવાળો અને ભરપૂર લોહીવાળો માણસ એવી રીતે નરકના આયુષ્યની આકાંક્ષા કરે છે^{૧૨}, જેવી રીતે ઘેટાનું બચ્ચું મહેમાનની.
૮. આસન, શય્યા, યાન, ધન અને કામભોગો ભોગવીને, દુ:ખથી એકઠાં કરેલાં^{૧૩} ધનને જુગાર વગેરે વડે ગુમાવીને^{૧૪}, ઘણાં કર્મો સંચિત કરીને—
૯. કર્મોથી ભારે બનેલો, માત્ર વર્તમાનને જ જોનાર જીવ^{૧૫} મરણાંતકાળે એવી રીતે શોક કરે છે^{૧૬}, જેવી રીતે મહેમાન આવતાં ઘેટાનું બચ્ચું.^{૧૭}
૧૦. પછી આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં તે વિવિધ પ્રકારની હિંસા કરનારા કર્મવશવર્તી અજ્ઞાની જીવો દેહમાંથી ચ્યુત થઈને અંધકારપૂર્ણ આસુરી દિશા (નરક) તરફ^{૧૮} જાય છે.
૧૧. જેવી રીતે કોઈ માણસ કાકિણી માટે^{૧૯} હજાર (કાર્પાપણ)^{૨૦} ગુમાવે છે, જેવી રીતે કોઈ રાજા અપથ્ય કેરી ખાઈને રાજ્યથી હાથ ધોઈ બેસે છે, તેવી જ રીતે જે માણસ માનવીય ભોગોમાં આસક્ત બને છે, તે દેવી ભોગો હારી જાય છે.^{૨૧}
૧૨. દેવી ભોગોની તુલનામાં મનુષ્યના કામભોગો એટલા જ નગણ્ય છે જેટલા હજાર કાર્પાપણોની તુલનામાં એક કાકિણી કે રાજ્યની તુલનામાં એક કેરી. દિવ્ય આયુ અને દિવ્ય કામભોગો મનુષ્યના આયુષ્ય અને કામભોગો કરતાં હજાર ગણા અધિક છે.
૧૩. પ્રજાવાન પુરુષની^{૨૨} દેવલોકમાં અનેક-ન્યુત વર્ષ (અસંખ્યકાળ)ની^{૨૩} સ્થિતિ હોય છે—આ જાણવા છતાં પણ મૂર્ખ મનુષ્ય સો વર્ષ જેટલાં અલ્પ જીવનને માટે^{૨૪} પેલાં દીર્ઘકાલીન સુખો હારી જાય છે.
૧૪. જેવી રીતે ત્રણ વણિકો મૂળ પૂંજી લઈને નીકળ્યા, તેમાંથી એક નફો કરે છે, એક મૂળ મૂડી લઈ પાછો કરે છે,

૧૫. ઇગો મૂલં પિ હારિતા
આગઓ તત્થ વાણિઓ ।
વ્યવહારે ઉવમા એસા
એવં ધમ્મે વિચાણહ ॥

एको मूलमपि हारित्वा,
आगतस्तत्र वाणिजः ।
व्यवहारे उपमैषा
एवं धर्मे विजानीत ॥

૧૫. અને એક મૂળ પણ ગુમાવીને પાછો આવે છે. આ વ્યાપારની ઉપમા છે. આવી જ રીતે ધર્મના વિષયમાં સમજણું જોઈએ.

૧૬. માણુસનં ભવે મૂલં
લાભો દેવગઈ ભવે ।
મૂલચ્છેદણા જીવાણં
નરગતિરિક્ખત્તણં ધુવં ॥

मानुषत्वं भवेन्मूलं
लाभो देवगतिर्भवेत् ।
मूलच्छेदेन जीवानां
नरकतिर्यक्त्वं ध्रुवम् ॥

૧૬. મનુષ્યત્વ મૂળ મૂડી છે. દેવગતિ નફારૂપ છે. મૂળના નાશથી જીવ નિશ્ચિતપણે નરક અને તિર્યચગતિમાં જાય છે.^{૧૫}

૧૭. દુહઓ ગઈ બાલમ્સ
આવઈ વહમૂલિયા ।
દેવત્તં માણુસત્તં ચ
જં જિણે લોલયાસદે ॥

द्विधा गतिर्बालस्य
आपद् वधमूलिका ।
देवत्वं मानुषत्वं च
यज्जितो लोलता-शठः ॥

૧૭. અજ્ઞાની જીવની બે પ્રકારની ગતિ હોય છે—નરક અને તિર્યચ. ત્યાં તેને વધહેતુક^{૧૬} આપત્તિ આવી પડે છે. તે લોલુપ અને વંચક પુરુષ^{૧૭} દેવત્વ અને મનુષ્યત્વ પહેલેથી જ હારી જાય છે.

૧૮. તઓ જિણે સઈં હોઈ
દુવિહં દોગ્ગઈ ગણે ।
દુલ્લહા તસ્સ ઉમ્માજ્જા
અદ્ધાણે સુઠરાદવિ ॥

ततो जितः सदा भवति
द्विविधां दुर्गतिं गतः ।
दुर्लभा तस्योन्मज्जा
अध्वनः सुचिरालपि ॥

૧૮. દ્વિવિધ દુર્ગતિમાં ગયેલો જીવ સદા હારી ગયેલો હોય છે. તેમાંથી તેનું બહાર નીકળવાનું દીર્ઘકાળ પછી પણ દુર્લભ છે.

૧૯. એવં જિયં સપેહાણે
તુલિયા બાલં ચ પંડિયં ।
મૂલિયં તે પવેસંતિ
માણુસં જોણિમેતિ જે ॥

एवं जितं सम्प्रेक्ष्य
तोलयित्वा बालं च पण्डितम् ।
मूलिकां ते प्रविशन्ति
मानुषीं योनिमायान्ति ये ॥

૧૯. આ રીતે હારેલાને જોઈને તથા બાલ અને પંડિતની તુલના કરીને જે મનુષ્ય-યોનિમાં આવે છે, તેઓ મૂળ મૂડી સાથે પ્રવેશ કરે છે.

૨૦. વેમાયાહિં સિક્કાહિં
જે નરા ગિહિસુવ્વયા ।
ઉવેતિ માણુસં જોણિં
કમ્મસચ્ચા હુ પાણિણો ॥

विमात्राभिः शिक्षाभिः
ये नराः गृहिसुव्रताः ।
उपयन्ति मानुषीं योनिं
कर्मसत्याः खलु प्राणिनः ॥

૨૦. જે મનુષ્યો વિવિધ પરિમાણવાળા શિક્ષણના લીધે ઘરમાં રહેવા છતાં પણ સુવ્રતી હોય છે, તેઓ મનુષ્ય-યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે પ્રાણી કર્મ-સત્ય હોય છે—ખોતાના કરેલાનું ફળ અવશ્ય મેળવે છે.^{૧૮}

૨૧. જેમિં તુ વિઝલા સિક્કા
મૂલિયં તે અઙ્ગિચ્છયા ।
સીલવંતા સવીસેસા
અદીણા જંતિ દેવયં ॥

येषां तु विपुला शिक्षा
मूलिकां तेऽतिक्रम्य ।
शीलवन्तः सविशेषाः
अदीना यान्ति देवताम् ॥

૨૧. જેની પાસે વિપુલ શિક્ષણ^{૧૯} છે તેવા શીલસંપન્ન અને ઉત્તરોત્તર ગુણોને પ્રાપ્ત કરનારા^{૨૦} અદીન—પરાક્રમી^{૨૧} પુરુષો મૂળ મૂડી (મનુષ્યત્વ)નું અતિક્રમણ કરીને દેવત્વ^{૨૨} પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૨. એવમદીણવં ભિક્ખુ
અગારિં ચ વિચાણિયા ।
કહણ્ણુ જિચ્ચમેલિક્કં
જિચ્ચમાણે ન સંવિદે ? ॥

एवमदन्यवन्तं भिक्षुं
अगारिणं च विज्ञाय ।
कथं नु जीयते ईदृशं
जीयमानो न सविदे ? ॥

૨૨. આ રીતે પરાક્રમી ભિક્ષુ અને ગૃહસ્થને (અર્થાત્ તેમનાં પરાક્રમ-ફળને) જાણીને વિવેકી પુરુષ આવો લાભ કેમ ગુમાવશે ? તે કયાયો વરે પરાજિત થતો શું એમ નથી જાણતો કે ‘હું પરાજિત થઈ રહ્યો છું ?’ આમ જાણતો હોવા છતાં તેણે પરાજિત ન થવું જોઈએ.

૨૩. જહા કુસગ્ગે ઉદગં
સમુદ્દેણ સમં મિણે ।
એવં માણુસ્સગા કામા
દેવકામાણ અંતિએ ॥
૨૪. કુસગ્ગમેત્તા ઇમે કામા
સન્નિરુદ્ધંમિ આડે ।
કસ્સ હેડં પુરાકાડં
જોગક્કેમં ન સંવિદે ? ॥
૨૫. ઇહ કામાણિયટ્ટસ્સ
અત્તટ્ટે અવરજ્ઞઈ ।
સોચ્છા નેયાડયં માર્ગં
જં ભુજ્જો પરિભાસ્સઈ ॥
૨૬. ઇહ કામાણિયટ્ટસ્સ
અત્તટ્ટે નાવરજ્ઞઈ ।
પૂઠ્ઠદેહનિરોહેણં
ભવે દેવ ત્તિ મે સુયં ॥
૨૭. ઇટ્ઠી જુઈ જસો વણ્ણો
આડં સુહમણુત્તરં ।
ભુજ્જો જત્થ મણુસ્સેસુ
તત્થ સે ઉવવજ્જઈ ॥
૨૮. બાલસ્સ પસ્સ બાલત્તં
અહમ્મં પઢિવજ્જિયા ।
ચિચ્છા ધમ્મં અહમ્મિટ્ટે
નરે ઉવવજ્જઈ ॥
૨૯. ધીરસ્સ પસ્સ ધીરત્તં
સવ્વધમ્માણુવત્તિણો ।
ચિચ્છા અધમ્મં ધમ્મિટ્ટે
દેવેસુ ઉવવજ્જઈ ॥
૩૦. તુલિયાણ બાલભાવં
અબાલં ચેવ પંડિએ ।
ચડ્ડણ બાલભાવં
અબાલં સેવએ મુણિ ॥
—ત્તિ બેમિ ।
- યથા કુશાગ્રે ઉદકં
સમુદ્રેણ સમં મિનુયાત્ ।
એવં માનુષ્યકાઃ કામાઃ
દેવકામાનામન્તિકે ॥
- કુશાગ્રમાત્રા ઇમે કામાઃ
સન્નિરુદ્ધે આયુષિ ।
કં હેતું પુરસ્કૃત્ય
યોગક્ષેમં ન સંવિત્તે ?
- ઇહ કામાઽનિવૃત્તસ્ય
આત્માર્થોઽપરાધ્યતિ ।
શ્રુત્વા નૈર્યાતૃકં માર્ગં
યદ્ ભૂયઃ પરિભ્રમ્યતિ ॥
- ઇહ કામાનિવૃત્તસ્ય
આત્માર્થો નાપરાધ્યતિ ।
પૂતિદેહનિરોધેન
ભવેદ્ દેવ ઇતિ મયા શ્રુતમ્ ॥
- ઋદ્ધિર્દ્યુતિર્યશોવર્ણઃ
આયુઃ સુખમનુત્તરમ્ ।
ભૂયો યત્ર મનુષ્યેષુ
તત્ર સ ઉપપદ્યતે ॥
- બાલસ્ય પશ્ય બાલત્વમ્
અધર્મં પ્રતિપદ્ય ।
ત્યક્ત્વા ધર્મમધર્મિષ્ઠઃ
નરકે ઉપપદ્યતે ॥
- ધીરસ્ય પશ્ય ધીરત્વં
સર્વધર્માનુવર્તિનઃ ।
ત્યક્ત્વાઽધર્મ ધર્મિષ્ઠઃ
દેવેષુ ઉપપદ્યતે ॥
- તોલયિત્વા બાલભાવમ્
અબાલં ચૈવ પંડિતઃ ।
ત્યક્ત્વા બાલભાવમ્
અબાલં સેવતે મુનિઃ ॥
—ઇતિ બ્રવીમિ ।
૨૩. મનુષ્ય-સંબંધી કામભોગો દેવસંબંધી કામભોગોની
સરખામણીમાં તેવા જ છે, જેમ કોઈ માણસ દર્બની
અણી પર રહેલા જળબિંદુની સમુદ્ર સાથે સરખામણી
કરે.
૨૪. આ અતિ-સંક્ષિપ્ત આયુષ્યમાં^{૩૩} આ કામભોગો દર્બની
અણી પર રહેલા જળબિંદુ જેવડા છે. છતાં પણ ક્યો
હેતુ સામે રાખીને મનુષ્ય યોગક્ષેમ^{૩૪} સમજતો નથી
?^{૩૫}
૨૫. આ મનુષ્યભવમાં કામભોગોમાંથી નિવૃત્ત ન થનાર
પુરુષનું^{૩૬} આત્મ-પ્રયોજન નષ્ટ થઈ જાય છે. તે પાર
પહોંચાડનાર માર્ગને^{૩૭} સાંભળીને પણ વારંવાર ચૂકી
જાય છે.
૨૬. આ મનુષ્યભવમાં કામભોગોથી નિવૃત્ત થનાર પુરુષનું
આત્મ-પ્રયોજન નષ્ટ થતું નથી. તે પૂતિ-દેહ
(ઔદારિક-શરીર)નો^{૩૮} નિરોધ કરીને દેવ બને છે—
આવું મેં સાંભળ્યું છે.
૨૭. (દેવલોકમાંથી અવીને) તે જીવ વિપુલ ઋદ્ધિ, દ્યુતિ,
યશ, વર્ણ, આયુ અને અનુત્તર સુખવાળા મનુષ્ય-
કુળોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૯}
૨૮. તું બાલ (અજ્ઞાની) જીવની મૂર્ખતા જો. તે અધર્મને
ગ્રહણ કરીને, ધર્મને છોડીને, અધર્મિષ્ઠ બનીને નરકમાં
ઉત્પન્ન થાય છે.
૨૯. બધા ધર્મોનું પાલન કરનારા ધીર-પુરુષની ધીરતા જો.
તે અધર્મને છોડીને ધર્મિષ્ઠ બનીને દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય
છે.^{૪૦}
૩૦. પંડિત-મુનિ બાલ-ભાવ અને અબાલ-ભાવની તુલના
કરીને, બાલ-ભાવને છોડીને, અબાલ-ભાવનું સેવન
કરે છે.

—એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૭ : ઉરબ્રીય

૧. મહેમાનને માટે (આएस)

ચૂર્ણિ અનુસાર ‘આएस’ શબ્દનાં સંસ્કૃત રૂપો બે થાય છે—આદેશ અને આવેશ.^૧ તેનો અર્થ છે—મહેમાન.^૨

૨. મગ, અડદ વગેરે (જવસં)

ચૂર્ણિકાર અને ટીકાકારોએ આનો અર્થ ‘મગ, અડદ વગેરે ધાન્ય’ એવો કર્યો છે.^૩ શબ્દકોશમાં આનો અર્થ—તૃણ, ઘાસ, ઘઉં વગેરે ધાન્ય એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૪

ડૉ. હરમન જેકોબીએ આ શબ્દ ઉપર ટિપ્પણી કરતાં લખ્યું છે કે ભારતવર્ષમાં ધાન્યના કણો દ્વારા પોષિત ઘેટાનું માંસ સારું ગણવામાં આવે છે.^૫

૩. પોતાના આંગણમાં (સયંગણે)

આનો અર્થ છે—પોતાના ઘરના આંગણમાં.^૬ ચૂર્ણિકારે મૂળમાં તથા શાન્ત્યાચાર્યે વૈકલ્પિક રૂપમાં ‘વિસયંગણે’ માનીને ‘વિસય’નો અર્થ ‘ગૃહ’ અને ‘અંગણ’નો અર્થ ‘આંગણું’ એવો કર્યો છે. વિષયાંગણ અર્થાત્ ગૃહાંગણ. આનો બીજો અર્થ—ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ગણના કરતો-કરતો —ચિંતન કરતો-કરતો— કરવામાં આવ્યો છે.^૭

૪. (શ્લોક ૧)

ચૂર્ણિકાર અને ટીકાકારે અહીં એક કથા રજૂ કરી છે. કથાના પ્રસંગમાં નિર્યુક્તિની એક ગાથા છે—

આઝરચિન્નાઈં ઇયાઈં, જાઈં ચરડ નંદિઓ ।

સુક્તગોહિં લાઢાહિ, ઇયં દીહાઝલક્ષણં ॥૮

ગાયે પોતાના વાછડાને કહ્યું—‘વત્સ ! આ નંદિક—ઘેટાનું બચ્યું જે ખાઈ રહ્યું છે, તે આતુર (મરણાસન્ન)નું ચિહ્ન છે. રોગી અંતકાળે પથ્ય કે અપથ્ય જે કંઈ માગે છે તે બધું તેને આપવામાં આવે છે. વત્સ ! સૂકા ઘાસથી જીવન-નિર્વાહ કરવો તે દીર્ઘાયુષ્યનું લક્ષણ છે.’

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૮ : આएसं जाणतित्ति आइसो, आवेसो वा, आविण्णत्ति वा वेषमणि, तत्र आविण्णत्ति वा गत्वा इत्याएस ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૨ : આદિશ્યતે—આજ્ઞાપ્યતે વિવિધવ્યા-પારેષુ પરિજનોઽસ્મિન્નાયાત ઇત્યાદેશઃ—અધ્યહિતઃ પ્રાહુણકઃ ।
૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૫૮ : જવસો મુગમાસાદિ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૨ : ‘યવસં’ મુદ્ગમાષાદિ ।
(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૬ ।
૪. (ક) પાઙ્ચસદ્મહાહુણવો, પૃ. ૪૩૧ ।
(ખ) અધિધાન ચિન્તામણિ, ૪૧૨૬૧ ।
૫. Sacred Books of the East, Vol. XLV, Uttarādhyayana, p. 27, Foot-note 3. Mutton of gramfed sheep is greatly appreciated in

India.

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૨ : ‘સ્વકાઙ્ગણે’ સ્વકીયગૃહાઙ્ગણે ।
૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૮ : જો જસસ વિસાતિ સ તસસ વિસયો ભવતિ, યથા રાજો વિષયઃ, એવં યદ્યસ્ય વિષયો ભવતિ, લોકેઽપિ વક્તારો ભવન્તિ સર્વો હ્યાત્મગૃહે રાજા, અંગં તિ તસ્મિન્નિતિ અંગનં, ગૃહાંગનમિત્યર્થઃ, અથવા વિષયા રસાદયઃ તાન્ ગણયન્—પ્રીણિતોઽસ્ય માંસેન વિષયાન્ ભોક્ષ્યામીતિ, અથવા વિષયાન્ ઇતિ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૨ : યદિ વા ‘યોસેજ્જા વિસયંગણે’ ત્તિ વિશન્ત્યસ્મિન્ વિષયો—ગૃહં તસ્યાંગણં વિષયાંગણં તસ્મિન્, અથવા વિષયં—રસલક્ષણં વચનવ્યત્યયાદ્ વિષયાન્વા ગણયન્—સંપ્રધારયન્—ધર્મનિરપેક્ષ ઇતિ ભાવઃ ।
૮. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ગાથા ૨૪૧ ।

આની તુલના મુનિક જાતક (નં. ૩૦)ના શ્લોક સાથે કરી શકાય—

મા મુનિકસ્સ પિહપિ, આનુસ્રાનિ મુંજતિ ।

અપ્પોસુક્કો મ્હસં ખાદ, એતં દીધાયુલક્ષણં ॥

પ. વિશાળ દેહવાળો થઈને મહેમાનની આકાંક્ષા કરે છે (વિડલે દેહે આણસં પરિકંઘણ)

ચૂર્ણિકારે વિશાળ દેહનો અર્થ—માંસથી પુષ્ટ શરીર કર્યો છે.^૧ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે મરવાનું કોઈ ઈચ્છતું નથી, તો પછી મહેમાનની આકાંક્ષા કરવી કેવી રીતે સંભવિત બને ?

ચૂર્ણિકારે સમાધાનની ભાષામાં કહ્યું છે—માંસથી અત્યધિક પુષ્ટ થઈ જવાને કારણે શરીર પોતે જ મેદથી ફાટી પડવા જેવી સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આ તથ્યને રૂપકની ભાષામાં ‘આકાંક્ષા કરે છે’ એમ નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે.^૨

દ. બિચારો (દુહી)

સૂત્રકારે આવા પુષ્ટ ઘેટાનાં બચ્ચાંને દુઃખી બતાવ્યું છે. પ્રશ્ન થાય છે કે સમસ્ત મુખોપભોગ કરવા છતાં પણ તે દુઃખી કેમ છે ? ચૂર્ણિકાર અને નેમિચન્દ્ર આનું સમાધાન આ શબ્દોમાં આપે છે કે જેવી રીતે માર્યા જનાર મનુષ્ય કે પશુને શણગારવા તે તત્ત્વતઃ તેમને દુઃખી કરવા બરાબર જ છે. તેવી જ રીતે આ ઘેટાનાં બચ્ચાંને ખવડાવવામાં આવતાં ભાત વગેરે તત્ત્વતઃ દુઃખદાયક જ છે.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે ‘સેડુહી’માંના ‘આ’ કારને લુપ્ત માનીને પ્રથમ વ્યાખ્યા ‘અદુહી’ કરી છે.^૪ પરંતુ અહીં ‘દુહી’ શબ્દ ‘અદુહી’ની અપેક્ષાએ અધિક અર્થ આપે છે.

૭. (અન્નદત્તહરે)

અન્નદત્તહસ્—આ શબ્દના ચાર અર્થ કરવામાં આવ્યા છે^૫—

(૧) બીજાઓને આપેલી વસ્તુ વચ્ચેથી જ છીનવી લેનાર.

(૨) જે બીજો આપવા માગતો નથી, તેને બળાત્કારે છીનવી લેનાર.

(૩) ગામ, નગર વગેરેમાં ચોરી કરનાર.

(૪) ગાંઠ કાપી બીજાનું ધન ચોરનાર.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૧ : વિપુલદેહે નામ માંસો-પચ્ચિતઃ ।

૨. એજન, પૃ. ૧૫૧ : માંસોપચયાદસૌ સ્વયમેવ મેદસા સ્ફુટન્નિવ આણસં પરિકંઘણ, કથં સો આગચ્છેદિતિ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૫૧ : કહં દુહી જવસોદનેડપિ દીયમાને ? , ઉચ્ચતે, વધસ્ય વધ્યમાને ઇષ્ટાહતે વા વધ્યાલંકારેણ વાડલંક્રિયમાણસ્સ કિમિવ સુખં ? , એવમસૌ જવસોદગાદિસુખેડપિ સતિ દુઃખમાનેવ ।

(ખ) સુખબોધા, પૃ. ૧૧૭ : ‘દુહિ’ત્તિ વધ્યમણ્ડન-મિવાડસ્યૌદનદાનાદીનિ તત્ત્વતો દુઃખમેવ તદસ્યા-સ્તીતિ દુઃખી ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૭૩ : ‘સેડુહિ’ત્તિ અકાગ્રશ્તેષાત્ સ ઇત્યુરભ્રોડુઃખી સુખો મન્, અથવા વધ્યમણ્ડનમિવાસ્યૌદન-દાનાદિનીતિ તત્ત્વતો દુઃખિતૈવાસ્યેતિ દુઃખી ।

૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૦ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૨૭૪ ।

૮. મહાઆરંભ (મહારંભ)

જે વ્યવસાયમાં ઘણા પ્રાણીઓની હત્યા કરવામાં આવે છે તેને મહાઆરંભ કહેવામાં આવે છે. મહાઆરંભ અર્થાત્ અપરિમિત હિંસા-વ્યાપાર.^૧

૯. બળવાન (પરિવૃદ્ધે)

આનો શાબ્દિક અર્થ છે—જેનું શરીર માંસ અને શોષિત વડે પુષ્ટ બની ગયું છે. તાત્પર્યમાં આ શબ્દ બળવાન અને સમર્થનો સૂચક છે.^૨

૧૦. બીજાનું દમન કરનાર (પરંદમે)

જે બીજાને પોતાની ઈચ્છાનુસારના કાર્યોમાં નિયોજિત કરવામાં સમર્થ હોય, તે 'પરંદમ' હોય છે.

જે બીજાનું દમન કરવામાં સમર્થ હોય છે, તે 'પરંદમ' છે.^૩

વિશેષ : પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં જૈન ધર્મનો આચારશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણ પ્રતિપાદિત છે.

૧૧. કર-કર શબ્દ કરતાં-કરતાં (કક્કર)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—મધુર અને દંતુર માંસ કયો છે.^૪

વૃત્તિમાં આનો અર્થ છે—જે માંસ ખાતી વેળાએ ચણાની જેમ 'કર-કર' શબ્દ કરે છે, તેવું ચરબીવાળું, દંતુર અને અત્યંત પાકી ગયેલું માંસ.^૫

૧૨. નરકના આયુધ્યની આકાંક્ષા કરે છે (આઝયં નરઁ કંઘે)

પ્રસ્તુત ત્રણ શ્લોકો (૫, ૬, ૭)માં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનો નામોલ્લેખ કરી તેમનાથી થનાર પરિણામ અર્થાત્ નરક-ગમનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે પ્રવૃત્તિઓ સંક્ષેપમાં આવી છે—

(૧) હિંસા	(૫) મહાઆરંભ
(૨) મૃષાવાદ	(૬) મહાપરિગ્રહ
(૩) અદત્તાદાન	(૭) માંસ-મદિરાનું સેવન
(૪) વિષયાસક્તિ	(૮) શોષણ..

સ્થાનાંગ (૪૬૨૮)માં નરકયોગ્ય કર્મર્જનના ચાર હેતુઓ માન્યા છે—

૧. મહાઆરંભ	૩. પંચેન્દ્રિય-વધ
૨. મહાપરિગ્રહ	૪. માંસ-ભક્ષણ

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૫ : મહાન્—અપરિમિતઃ, આરંભઃ—
અનેકજન્તૂપઘાતકૃદ્ વ્યાપારઃ ।

૨. એજન, પત્ર ૨૭૫ : પરિવૃદ્ધે ત્તિ પરિવૃદ્ધઃ—પ્રથુરુપચિત્તમાંસ-
શોષિતતયા તત્ ક્રિયા સમર્થ ઇતિ યાવત્ ।

૩. એજન, પત્ર ૨૭૫ : પરાન્—અન્યાન્ દમયતિ—યત્
કૃત્યાધિમતકૃત્યેષુ પ્રવર્તયતીતિ પરંદમઃ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૦ : કક્કરં નામ મહુરં દંતુરં
માંસં ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૫ ।

આ ચારે કારણોનો વિસ્તાર આ ત્રણ શ્લોકો (૫-૭)માં છે. નરક-ગમનના આ ચાર હેતુઓ જ નહિ, બીજા પણ અનેક હેતુઓ હોઈ શકે છે. અધ્યવસાયોની કિલ્લેટતા અને તેનાથી સંચાલિત કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ નરકનું કારણ બની શકે છે.

વૃત્તિકાર અનુસાર પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકના બે ચરણોમાં આરંભ—હિંસાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તથા છઠ્ઠાના બાકીના બે ચરણોમાં અને સાતમા શ્લોકના પહેલા બે ચરણોમાં રસગૃહ્ણિનો નિર્દેશ છે, અવશિષ્ટ બે ચરણોમાં આરંભ અને રસગૃહ્ણિથી થનાર પરિણામ—દુર્ગતિગમનનો નિર્દેશ છે.^૧

૧૩. દુઃખથી એકત્રિત કરેલાં (દુસ્સાહડં)

ચૂર્ણિકારે ‘દુસ્સાહડં’ના ત્રણ અર્થ કર્યા છે—

૧. ‘દુઢં સાહડં-દુસ્સાહડં’—કષ્ટપૂર્વક ઉપાર્જિત, બીજાને રાજી કરી ઉપાર્જન કરવું.
૨. દુઃખેણ વા સાહડં-દુસ્સાહડં—શીત, વાત વગેરે અનેક કષ્ટોને સહન કરીને મેળવેલ.
૩. દુષ્ટ ઉપાયો વડે બીજાની સંપત્તિ લઈ લેવી.

શાન્ત્યાચાર્યે આનો મૂળ અર્થ આવો કર્યો છે—સ્વયં દુઃખ ભોગવીને તથા બીજાને પણ દુઃખી કરીને પ્રાપ્ત કરવું. આનો વૈકલ્પિક અર્થ છે—અત્યંત કષ્ટપૂર્વક સંચિત.^૨

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કરી ધનના ‘દુસ્સાહડં’નું સમર્થન કર્યું છે—

‘અર્થાનામર્જને દુઃખમર્જિતાનાં ચ રક્ષાણે ।

નાશે દુઃખં વ્યયે દુઃખં, ધિગર્થં દુઃખમાજનમ્ ॥’

૧૪. જુગાર વગેરે દ્વારા ગુમાવીને (હિચ્ચા)

આનો સામાન્ય અર્થ છે—છોડીને. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આનો અર્થ છે—જુગાર વગેરે વ્યસનો વડે ગુમાવીને.^૩ નેમિચન્દ્રે આ જ આશયનો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

દ્યુતેન મદ્યેન પળાઙ્ગનાધિઃ, તોયેન ભૂપેન હુતાશનેન ।

મલિમ્લુચેનાંઙ્ગહરેણ નાશં, નીયેત વિત્તં ક્લધને સ્થિસ્ત્રમ્ ॥

૧૫. ફક્ત વર્તમાનને જ જોનાર જીવ (પચ્ચુપ્પત્તપરાયણે)

‘પ્રત્યુત્પન્ન’નો અર્થ છે—વર્તમાન. જે માત્ર વર્તમાન માટે જ એકત્રિત છે, તે ‘પ્રત્યુત્પન્ન-પરાયણ’ હોય છે. માત્ર વર્તમાનને જોનાર નાસ્તિક હોય છે અને તે પરલોકથી સર્વથા નિરપેક્ષ બની માને છે—‘એતાવાનેત્ર લોકોઽયં, યાવાનિન્દ્રિયગોચરઃ’—લોક આટલો જ છે, જેટલો નજરે પડે છે. પરલોક, સ્વર્ગ, નરક માત્ર કલ્પના છે.

૧૬. મરણાન્તકાળે....શોક કરે છે. (મરણંતમ્મિ સોયઈ)

નાસ્તિકપણે જીવન જીવનાર વ્યક્તિ પણ મૃત્યુ સમયે શોકનિમગ્ન બનીને વિચારે છે—‘હાય ! હવે મારે અહીંથી જવું

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૫ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૧ : સાહડં ધામ ઉપાર્જિતં, દુઢં સાહડં દુસ્સાહડં, પેરિસિ પેરિસિ ઉવરોધં કારુણંતિ ભણિતં હોતિ । દુઃખેણ વા સાહડં દુસ્સાહડં, સીતવાતાદિ-કિલેસેહિં ઉવચિતંતિ, અથવા કતાકતં દેતવ્વમદેતવ્વં

ખેત્થેખલાવત્થં દુસ્સાહડં, દુસ્સારવિતંતિ ભણિતં હોતિ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૫ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૭ ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૭ : ‘હિત્વા’ દ્યુતાદ્યસદ્વ્યયેન ત્યક્ત્વા ।

પડશે. હું નથી જાણતો કે હું ક્યાં જઈશ? મારી કઈ ગતિ થશે? મેં મારું આખું જીવન મોહમાં મૂકીત બની આમ જ વેડફી નાખ્યું.’

વૃત્તિકારનો મત છે કે અત્યંત નાસ્તિક વ્યક્તિ પણ મૃત્યુ-સમયે મારણાન્તિક વેદના વડે અભિભૂત થઈ પોતાના જીવન પર આંસુ વહાવે છે.^૧

૧૭. ઘેટાનું બચ્ચું (અય)

શાન્ત્યાચાર્યે ‘અજ’નો અર્થ ‘પશુ’ તથા પ્રસ્તાવાનુસાર ‘ઉરભ્ર’ (ઘેટાનું બચ્ચું) કર્યો છે.^૨ ‘અજ’ શબ્દ અનેકાર્થક છે. તેના બકરું, ઘેટું, ઘેટી વગેરે અનેક અર્થો થાય છે. અહીં તેનો અર્થ-ઘેટી કે ઘેટું છે. તેના સ્થાને ‘ઘડક’ અને ‘ઝરખ’ એ બે શબ્દો વધુમાં અહીં પ્રયોજાયા છે. ‘ઘડક’નો અર્થ-ઘેટું અને બકરું પણ થઈ શકે છે પરંતુ ‘ઝરખ’નો અર્થ ઘેટી કે ઘેટું જ છે.

૧૮. આસુરીય દિશા (નરક)ની તરફ (આસુરિયં દિસં)

જ્યાં સૂર્ય ન હોય તેને ‘આસુરીય’ (અસૂર્ય) કહેવાય છે. આનો બીજો અર્થ ‘આસુરીય’ કરવામાં આવ્યો છે. રૌદ્ર કર્મ કરનાર ‘અસુર’ કહેવાય છે અને ‘અસુર’ની જે દિશા હોય છે તેને ‘આસુરીય’ કહેવાય.^૩ આનો તાત્પર્યાર્થ છે—નરક. ત્યાં સૂર્ય નથી હોતો તથા તે કૂર કર્મ કરનારાઓની દિશા છે એટલા માટે તે આસુરીય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે અંધકારપૂર્ણ દિશા છે. પ્રથમ અર્થ અનુસાર ‘અસુરિય’ પાઠ હોવો જોઈએ અને દ્વિતીય અર્થ અનુસાર ‘આસુરીય’ પાઠ હોવો જોઈએ.

૧૯. કાકિણીના (કાગિણિણ)

ચૂર્ણિ અનુસાર એક રૂપિયાના એશીમા ભાગને તથા ‘વિસોવગ’ના ચોથા ભાગને કાકિણી કહેવામાં આવતો હતો.^૪ વિ(વી)સોવગ-વિશોપક—દેશી શબ્દ છે. આ એક પ્રકારનો સિક્કો હતો. તે રૂપિયાના વીસમા ભાગનો હતો.^૫

શાન્ત્યાચાર્યે લખ્યું છે—વીસ કોડીઓની એક ‘કાકિણી’ થાય છે.^૬ મોનિયર-મોનિયર વિલિયમ્સ અનુસાર વીસ કોડીઓની અથવા ‘પણ’ના ચોથા ભાગની એક ‘કાકિણી’ થાય છે. વીસ માસાનો એક ‘પણ’ થાય છે અને પાંચ માસાની એક ‘કાકિણી’.^૭

આ વિવરણથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તે સમયે બીજા-બીજા સિક્કાઓની સાથે-સાથે કાકિણી, વીસોવગ, પણ, કોડી વગેરે પણ ચલણમાં હતા. જો આપણે રૂપિયાને મધ્યબિંદુ માની વિચારીએ તો—

૮૦ કાકિણી	=	૧ રૂપિયો	}	= ૧ કાકિણી
૨૦ વીસોવગ	=	૧ રૂપિયો		
૨૦ પણ	=	૧ રૂપિયો		
૧૬૦૦ કોડી	=	૧ રૂપિયો		
			૨૦ કોડી	}
			૧/૪ વીસોવગ	
			૧/૪ પણ અથવા ૫ માસા	

૧. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૫ । (ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૧૮ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૫ : અજઃ— પશુઃ, સ ચેહ પ્રક્રમાદુરભ્રઃ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૧ : નાસ્ય સૂરો વિજ્જતિ, આસુરિયં વા નારકા, જેસિં ચર્ચિસ્વદિયઅભાવે સૂરો ઋદ્યોતો ગતિથિ, જહા ઈર્મેદિયાણં દિસા ભાવદિસા યેત્તદિસાવિ ઘેપ્પતિ, અસતીત્યસુરાઃ, અસુરાણામિયં આસુરીયં અધોગતિરિત્યર્થઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૬ : અવિદ્યમાનસૂર્યામ્, ઉપલક્ષ-ગત્વાદ્ગ્રહનક્ષત્રવિરહિતાં ચ, દિશ્યતે નારકાદિત્વે—

નાસ્યાં સંસારીતિ દીક્ તામ્, અર્થાત્ ભાવદિશમ્, અથવા રૌદ્રકર્મકારી સર્વો ડ્યપ્યસૂર ડચ્ચતે, તત્તશ્ચા-સુરાણામિયમાસુરીયા તામાસુરીયાં દિશમ્ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૧ : કાગીણી ણામ રૂઘગસસ અસીતિમો ભાગો, વીસોવગસસ ચતુભાગો ।

૫. પાઙ્ચસદ્મહણવ, પૃ. ૧૦૦૭ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૨, ‘કાકિણિઃ’—વિશતિકપર્દકાઃ ।

૭. A Sanskrit English Dictionary, p. 267 : A small coin or a small sum of money equal to twenty Kapardas or Cowries or to a quarter of a Pana.

અનુયોગદ્વાર (સૂત્ર ૧૩૨)માં સોનું, ચાંદી, રત્નો વગેરે તોળવા માટેના કાટલામાં ગુંજા (ચણોઠી), કાકિણી વગેરેનો ઉલ્લેખ થયો છે. કાકિણીનું માપ સવા રતી ભાર માનવામાં આવ્યું છે. આ પણ ઉપર્યુક્ત તાલિકાના આધારે યોગ્ય લાગે છે. પાણિનીના વ્યાકરણમાં ‘કાકિણી’નો પ્રયોગ થયો નથી. તે પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયે તે સિક્કાનું પ્રચલન થયું નહિ હોય. ચાણક્યે તાંબાની સૂચિમાં તેનું નામ આપ્યું છે (કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, ૨.૧૮). બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કાકિણી તથા કાર્ષાપણનો ઉલ્લેખ મળે છે. આઠ કાકિણીનો એક કાર્ષાપણ થતો.^૧ ચાર કાકિણીના ત્રણ માસા થતા. કાત્યાયનના સૂત્ર પા ૧૩૩ ઉપરના બે વાર્તિકોમાં કાકિણી અને અર્ધકાકિણીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં એક, દોઢ અને બે કાકિણીના મૂલ્યથી મળનારી વસ્તુ માટે કાકણીક, અધ્યર્ધકાકણી અને દ્વિકાકણીક પ્રયોગ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. જુઓ-૨૦૪૨માં ‘કહાવણે’નું ટિપ્પણ.

૨૦. હજાર (કાર્ષાપણ) (સહસ્સ)

‘સહસ્સ’ શબ્દ દ્વારા હજાર કાર્ષાપણ ઉપલક્ષિત કરવામાં આવ્યા છે એવો ચૂર્ણિ અને વૃત્તિનો મત છે.^૨ કાર્ષાપણ એક પ્રકારનો સિક્કો છે. તેનું માપ, જે ધાતુ તોળવામાં આવે છે તેના આધારે જુદું-જુદું હોય છે. જેમ કે જો સોનું હોય તો સોળ માસા, જો ચાંદી હોય તો સોળ પણ અથવા ૧૨૮૦ કોડી, જો તાંબુ હોય તો ૮૦ રક્તિકા (રતી) અથવા ૧૭૬ ગ્રેન વગેરે.^૩ નારદે (જેનો સમય ઈ.સ. ૧૦૦ અને ૩૦૦ વચ્ચે આવે છે) એક સ્થાને કહ્યું છે કે ચાંદીનો કાર્ષાપણ દક્ષિણમાં ચલણમાં હતો અને પ્રાચ્ય દેશમાં તે વીસ પણ બરાબર હતો તથા પંચનદ પ્રદેશમાં વપરાતા કાર્ષાપણને તેઓ પ્રમાણભૂત માનતા ન હતા.^૪ વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ-૨૦૪૨નું ‘કહાવણે’ પરનું ટિપ્પણ.

૨૧. (શ્લોક ૧૧)

આ શ્લોકમાં બે કથાઓનો સંકેત છે--

૧. એક કાકિણી માટે હજાર કાર્ષાપણ હારવા.

તુલના--

सीलव्वयाइं जो बहुफलाइं, हंतूण सुहमहिलसइ ।

धिइदुब्बलो तवस्सी, कोडीए कार्गिणि किणइ ॥ (उपदेशमाला, श्लोक १८८)

૨. કેરીમાં આસક્ત થઈને રાજાએ પોતાના જીવન અને રાજ્યને ખોવું.

બંને કથાઓ માટે જુઓ--આમુખ, પૃ. ૨૦૨.

૨૨. પ્રજાવાન પુરુષની (પણવઓ)

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર તે જ વ્યક્તિ પ્રજાવાન કહેવાય છે જે જ્ઞાન અને ક્રિયા—બંનેથી યુક્ત હોય, જે હેય અને ઉપાદેયની વિવેક-બુદ્ધિથી યુક્ત હોય. નિશ્ચયનય અનુસાર ક્રિયારહિત પ્રજા અપ્રજા જ હોય છે.^૫

નેમિચન્દ્ર અનુસાર પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રજા છે. ક્રિયા-વિકલ્પ જ્ઞાન પ્રકૃષ્ટ હોતું જ નથી, કેમ કે તેમાં રાગ-દ્વેષ વગેરે ભળેલાં હોય છે. આથી તે અપ્રજા જ છે.^૬

૧. (ક) સંયુક્તનિકાય, ૩.૨૧૩ ।

(ખ) ચુલ્લસેટ્ઠિ જાતક ૪, પ્રથમ खण्ड, પૃ. ૨૦૩ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૬૨ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૬ : ‘સહસ્સ’ દશશતાત્મકં, કાર્ષાપણાનામિતિ ગમ્યતે ।

૩. Monier Monier-Williams, Sanskrit English Dictionary, p. 276.

૪. હિન્દૂ સમ્યક્તા, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૮ ।

૬. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૧ ।

૨૩. અનેક વર્ષ નયુત (અસંખ્યકાળ)ની (અણેગવાસનકાળ)

વર્ષોના અનેક 'નયુત'—અર્થાત્ પલ્યોપમ, સાગરોપમ. 'નયુત' એક સંખ્યાવાચી શબ્દ છે. તે પદાર્થની ગણતરીમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે અને આયુષ્યકાળની ગણતરીમાં પણ. અહીં આયુષ્યકાળની ગણતરી કરવામાં આવી છે. આથી તેની પાછળ વર્ષ શબ્દ જોડવો પડે. 'વર્ષ-નયુત' વર્ષોની સંખ્યા આપે છે. 'નયુત'માં જેટલા વર્ષ હોય છે તેનું પરિમાણ આ રીતે છે—

૮૪,૦૦,૦૦૦ વર્ષ	૧ પૂર્વાક
૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વાક	૧ પૂર્વ
૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વ	૧ નયુતાંગ
૮૪,૦૦,૦૦૦ નયુતાંગ	૧ નયુત

(૮૪ લાખ x ૮૪ લાખ x ૮૪ લાખ x ૮૪ લાખ) = એક નયુત. અર્થાત્ એક નયુતમાં આટલાં— ૪૯,૭૮,૬૧,૩૬,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ થશે.

૨૪. સો વર્ષ જેટલાં અલ્પ જીવન માટે (ઋણે વાસસયાગ)

આનો શાબ્દિક અર્થ છે—સો વર્ષ જેટલાં ઓછા આયુષ્ય માટે. ચૂર્ણિ અનુસાર ભગવાન મહાવીરે જ્યારે ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારે સામાન્યપણે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હતું. આ આયુષ્ય 'નયુત'ની અપેક્ષાએ ઘણું ઓછું છે.^૧ વૃત્તિ અનુસાર ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં મનુષ્ય ઘણે ભાગે સો વર્ષ જેટલા ન્યૂન આયુષ્યવાળા હતા.^૨

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં વિષય અને આયુષ્યની તુલના કરવામાં આવી છે. સ્વર્ગની સ્થિતિ દીર્ઘકાલીન હોય છે. તેની તુલનામાં મનુષ્ય-જીવનની સ્થિતિ અલ્પકાલીન બતાવવામાં આવી છે.

૨૫. (શ્લોક ૧૪-૧૬)

સૂત્રકારે બે શ્લોકો (૧૪-૧૫)માં એક વ્યાવહારિક ઉપમાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સોળમા શ્લોકમાં તે કથાનું નિગમન રજૂ કર્યું છે. નેમિચન્દ્રે સરસ શબ્દોમાં તે કથાનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે કર્યો છે—

એક ધનિક વાણિયાના ત્રણ પુત્રો હતા. તેણે પોતાના પુત્રોની બુદ્ધિ, વ્યવસાયિક કુશળતા, પુણ્યશાળીપણું અને પુરુષાર્થની પરીક્ષા લેવા વિચાર્યું. તેણે એક ઉપાય કર્યો. ત્રણે પુત્રોને એક-એક હજાર કાર્ષાપિણ આપતા તેણે કહ્યું—'આ મૂડીમાંથી તમે ત્રણે ધંધો કરો અને અમુક સમય પછી મારી પાસે મૂડી લઈ પાછા આવો' તે ત્રણે મૂળ મૂડી લઈ પોતાના નગરથી નીકળી પડ્યા અને જુદા જુદા નગરોમાં વ્યાપાર કરવા માટે ગોઠવાયા. એકે વિચાર્યું—'પિતાજી અમારી પરીક્ષા કરવા ઈચ્છે છે. એટલા માટે તેમણે પરદેશ મોકલ્યો છે. હવે મારું કર્તવ્ય છે કે હું પ્રચુર ધન ઉપાર્જિત કરું અને પિતાજીને સંતોષ પહોંચાડું. જે મનુષ્ય પુરુષાર્થ નથી કરતો તે માત્ર 'હડકા' જેવો હોય છે, માત્ર વાસના પૂતળા જેવો હોય છે. એટલા માટે જાતે પુરુષાર્થ કરવો જરૂરી છે. મારા માટે અર્થોપાર્જનનો આ સુંદર અવસર છે. કહ્યું પણ છે કે—પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા, દ્વિતીયે નાર્જિત ધનં । તૃતીયે ન તપસ્તસં, ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ?' જે વ્યક્તિએ પોતાની પહેલી વયમાં વિદ્યાનું અધ્યયન નથી કર્યું, બીજી વયમાં ધન કમાયો નથી અને ત્રીજામાં તપશ્ચર્યા કરી નથી—સાધના કરી નથી, તે અંતિમ વયમાં શું કરવાનો હતો?' આમ વિચારી તે ધનોપાર્જનમાં લાગ્યો. સાદગીમય જીવન જીવવાનું લક્ષ્ય બનાવ્યું અને જુગાર વગેરે વ્યસનોથી દૂર રહી નિષ્ઠાપૂર્વક વ્યાપાર કરવા લાગ્યો. વ્યાપાર ચાલ્યો અને તેને વિપુલ લાભ થયો.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૩ : ભગવતા વરિસસતાગ્ણસુ મણુણસુ ધમ્મો પળીતો હત્યતઃ ઋણે વાસસયાગ્ણ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૭૮ : ભગવતશ્ચ વીરસ્ય તીર્થે પ્રાયો ન્યૂન-વર્ષશતાયુષ્ એવ જન્તવ્ ઇતીત્યમુપન્યાસઃ ।

બીજા છોકરાએ વિચાર્યું—‘અમારા ઘરમાં ધનની કમી નથી. પ્રચુર ધન છે અમારી પાસે. પરંતુ નવું કંઈક કમાયા વિના તે ધન પણ ક્યારેક ને ક્યારેક ખતમ થઈ જશે. એટલા માટે મારે મૂળ ધનની સુરક્ષા કરવી જોઈએ.’ તે વ્યાપાર કરવા લાગ્યો. જે નફો થતો તે ભોજન વગેરેમાં ખર્ચી નાખતો, કંઈપણ બચાવતો નહિ.

ત્રીજા છોકરાએ વિચાર્યું—‘વિચિત્ર છે કે અમારા ઘરમાં સાત પેઢી સુધી ખર્ચીએ તો પણ ખૂટે નહિ એટલું ધન છે. પરંતુ પિતાજી વૃદ્ધ છે. એમનામાં વિચારવાની શક્તિ નથી. ધન ખૂટી ના પડે એટલા માટે તેમણે અમને પરદેશ મોકલી દીધા. સાચું જ કહ્યું છે કે—

પંચાસા વોલીણા, છઠ્ઠાણા નૂળં જંતિ પુરિસસ્સ ।

રૂવાણા વવસાયો, હિરિ સત્તોદારયા ચેવ ॥

જ્યારે વ્યક્તિ પચાસ વર્ષની વયને પાર કરી જાય છે ત્યારે તેનામાં છ ખામીઓ આવે છે—(૧) રૂપ ઓછું થાય છે, (૨) આજ્ઞા દેવાની ક્ષમતા રહેતી નથી, (૩) વ્યવસાય કરવાની નિપુણતા ઓછી થાય છે, (૪) શરમહીનતા, (૫) શક્તિની ન્યૂનતા અને (૬) ઉદારતાની કમી.

હું શા માટે ધન કમાવાની ઉપાધિમાં પડું?’ આમ વિચારી તેણે વ્યાપાર ન કર્યો અને માત્ર જુગાર, મદ્ય, માંસ વગેરેના સેવનમાં લાગ્યો રહ્યો. થોડાક જ દિવસમાં તેની મૂળ મૂડી વપરાઈ ગઈ.

સમયની મુદત પૂરી થઈ. ત્રણે પોતાના નગરમાં પાછા ફર્યા. જે પુત્રે પોતાની મૂળ મૂડી પણ ગુમાવી હતી પિતાએ તેને પોતાના જ ઘરમાં નોકરની માફક રહેવા માટે ફરજ પાડી. જેણે મૂળ મૂડીની સુરક્ષા કરી હતી તેને ઘરનું કામકાજ સોંપ્યું અને જેણે મૂડી વધારી હતી તેને ઘરના સ્વામી તરીકે નિયુક્ત કર્યો.

આ જ કથાની બીજી પરંપરા આવી છે—

ત્રણે વેપાર કરવા લાગ્યા. જેણે પોતાની મૂળ મૂડી ખોઈ નાખી હતી તે આગળ વ્યાપાર કરવા માટે અશક્તિમાન બની ગયો. પછી તેણે નોકરી શરૂ કરી. બીજાએ મૂળ મૂડીની સુરક્ષા કરી અને ફરી વ્યાપાર કરવા લાગ્યો. ત્રીજાએ મૂળ મૂડી એટલી વધારી કે તે પોતાના પરિવાર સાથે આનંદથી રહેવા લાગ્યો.^૧

સોળમા શ્લોકનું નિગમન આ રીતે છે—

ત્રણ સંસારી જીવો મનુષ્ય-યોનિમાં જન્મ્યા. તેમાંથી એક વ્યક્તિ સંયમ, આર્જવ, માર્દવ વગેરે ગુણોથી સમન્વિત બની મધ્યમ આરંભ અને પરિશ્રમપૂર્વક જીવનયાપન કરવા લાગ્યો. તે મરીને ફરી મનુષ્ય-ભવમાં આવ્યો. આ મૂળની સુરક્ષા છે. બીજો સમ્યક્-દર્શન અને ચારિત્રિક ગુણોયુક્ત બની સરાગ-સંયમનું પાલન કરી દેવલોકમાં ગયો. તેણે મૂળ મૂડી વધારી. ત્રીજાએ પોતાનું જીવન હિંસા વગેરેમાં વ્યતીત કરી મરીને નરક યોનિ કે તિર્યંચ-યોનિમાં જન્મ લીધો. આ મૂળ મૂડીને હારી જવાની વાત છે.^૨

૨૬. વધ-હેતુક (વહમૂલિયા)

યૂર્જિ અનુસાર આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘વ્યધમૂલિકા’ અને વૃત્તિ અનુસાર ‘વધમૂલિકા’ છે. ‘વ્યધ’નો અર્થ પ્રમાણ કે તાડન અને ‘વધ’નો અર્થ પ્રાણઘાત, વિનાશ કે તાડન કરવામાં આવ્યો છે.^૩

૧. સુખબોધા, પત્ર ૧૧૯, ૧૨૦ ।

૨. એજન, પત્ર ૧૨૦ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૪ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૦ ।

(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨૦ ।

૨૭. લોલુપ અને વંચક પુરુષ (લોલયાસઢે)

અહીં ‘લોલયા’ શબ્દ વિચારણીય છે. તે પુરુષનું વિશેષણ હોય તો તેનું રૂપ ‘લોલણ’ હોવું જોઈએ. ‘લોલણ સઢે’ નો અર્થ ‘લોલુપતાથી શઠ’ હોય તો ઉક્ત પાઠ બેસે છે. પરંતુ આ અર્થ માન્ય રહ્યો નથી. વૃત્તિકારે ‘લોલયા’ પાઠની સંગતિ આ પ્રમાણે કરી છે—જે મનુષ્ય માંસ વગેરેમાં અત્યન્ત લોલુપ હોય છે, તે તેમાં જ તન્મય બની જાય છે. તે જ તન્મયતાને પ્રગટ કરવા માટે અહીં ‘લોલ’ (લોલુપ)ને પણ ‘લોલતા’ (લોલુપતા) કહેવામાં આવેલ છે.^૧ ‘યા’ કે ‘આ’ને અલાક્ષણિક માનવામાં આવે તો ‘લોલય’નું ‘લોલક’ બને છે—‘લોલક’ અર્થાત્ લોલુપ.

‘શઠ’નો અર્થ છે—આળસુ કે વિશ્વસ્ત વ્યક્તિઓને ઠગનાર.^૨ માંસાહાર નરકગતિ અને વંચના તિર્યચગતિમાં ઉત્પન્ન થવાના હેતુઓ છે.^૩ એટલા માટે આ શ્લોકમાં ‘લોલય’ અને ‘શઠ’નો પ્રયોગ સાપેક્ષ છે.

૨૮. (શ્લોક ૨૦)

આ શ્લોકમાં વિમાત્ર શિક્ષા, ગૃહિસુવ્રત અને કર્મસત્ય આ ત્રણે શબ્દ વિશેષ અર્થવાળા છે.

યૂક્ષિમાં શિક્ષાનો અર્થ શાસ્ત્ર-કળામાં કૌશલ્ય એવો છે.^૪ શાન્ત્યાચાર્યે શિક્ષાનો અર્થ—પ્રકૃતિભદ્રતા વગેરે ગુણોનો અભ્યાસ એવો કર્યો છે.^૫ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આ અર્થ અધિક સંગત છે.

યૂક્ષિમાં સુવ્રતનો અર્થ ‘બ્રહ્મચરણશીલ’ છે.^૬ શાન્ત્યાચાર્યે સુવ્રતનો અર્થ—સત્પુરુષોચિત, અવિષાદ વગેરે ગુણોથી યુક્ત—કર્યો છે.^૭ અહીં વ્રતનો પ્રયોગ આગમોક્ત શ્રાવકના બાર વ્રતોના અર્થમાં નથી. તે વ્રતોને ધારણ કરનાર ‘દેવગતિ’ (વૈમાનિક)માં જ ઉત્પન્ન થાય છે.^૮ અહીં સુવ્રતનીની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-યોનિમાં બતાવવામાં આવી છે. એટલા માટે અહીં વ્રતનો અર્થ—પ્રકૃતિભદ્રતા વગેરેનું અનુશીલન એવો હોવો જોઈએ. સ્થાનાંગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્ય-ગતિનો બંધ ચાર કારણો વડે થાય છે—

૧. પ્રકૃતિ-ભદ્રતા, ૨. પ્રકૃતિ-વિનીતતા, ૩. સાનુકૂળતા, ૪. અમત્સરતા.^૯

જીવ જેવો કર્મ-બંધ કરે છે, તેવી ગતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે તેને કર્મ-સત્ય કહેવામાં આવેલ છે.^{૧૦} જીવ જે કર્મો કરે છે તે તેને ભોગવવાં જ પડે છે, ભોગવ્યા વિના તેમનાથી તેનો છૂટકારો થતો નથી.^{૧૧} એટલા માટે જીવોને કર્મ-સત્ય કહેવામાં આવ્યા છે. જેમનાં કર્મો (માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિઓ) સત્ય (અવિસંવાદી) હોય છે, તેઓ કર્મ-સત્ય

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૦ : ‘લોલાયાસઢે’ ત્તિ લોલયા—પિશિતાદિલામ્પદ્યં તદ્યોગાઝ્જન્તુરપિ તન્મયત્વચ્છાપનાર્થ લોલતેત્યુક્તઃ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૪ : ન ધર્મચરણો-દ્યમવાન્ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૦ : શાઠ્યયોગાચ્છઠઃ—વિશ્વસ્તજનવંચકઃ ।

૩. ઠાળં, ૪ । ૬૨૮, ૬૨૯ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૬૫ : શિક્ષાનામ શાસ્ત્રકલાસુ કૌશલ્યમ્ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૧ : ‘શિક્ષાભિઃ’ પ્રકૃતિભદ્રકત્વાદ્યભ્યા-સરૂપાભિઃ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૫ : બ્રહ્મચરણશીલા સુવ્રતાઃ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૧ : ‘સુવ્રતાશ્ચ’ ધૃતસત્પુરુષવ્રતાઃ, તે હિ પ્રકૃતિભદ્રકત્વાદ્યભ્યાસાનુભાવત એવ ન વિપદ્યપિ વિષીદન્તિ સદાચારં વા નાવધીર્યન્તીત્યાદિગુણાન્વિતાઃ ।

૮. એજન, પત્ર ૨૮૧ : આગમવિહિતવ્રતધારણં ત્વમીષામસમ્ભવિ, દેવગતિહેતુતયૈવ તદ્ભિધાનાત્ ।

૯. ઠાળં, ૪ । ૬૩૦, ચર્ઝહિ ઠાળોહિ જીવા મણુસ્સાઉયત્તાએ કમ્મં પગરેન્તિ, તંજહા—પગતિભદ્દતાએ, પગતિવિળીયયાએ, સાણુક્કોસયાએ, અમચ્છરિતાએ ।

૧૦. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૬૫ : કમ્માણિ સચ્ચાણિ જેસિ તે કમ્મસચ્ચા, તસ્સ જારિસાણિ સે તાવં વિધિં ગતિં લભતિ, તં સુભમસુભં વા ।

૧૧. એજન, પૃ. ૧૬૫ : અથવા કમ્મસત્યા હિ, સચ્ચં કમ્મં, કમ્મં અવેદે નવેઙ્ગિ, યદિ હિ કૃતં કમ્મં ન વેદ્યતે તત્તો ન કમ્મ-સત્યાઃ સ્યુરિતિ ।

કહેવાય છે.^૧ જેમનાં કર્મો નિશ્ચિત રૂપે ફળ આપનારા હોય છે, તેઓ કર્મ-સત્ય કહેવાય છે.^૨ 'કમ્મસચ્ચા હુ પાણિણો' આ અર્થાન્તરન્યાસ છે.

૨૯. વિપુલ શિક્ષણ (વિઝ્ઞા સિક્ખા)

શિક્ષણ બે પ્રકારનું હોય છે—ગ્રહણ અર્થાત્ જાણવું અને આસેવન અર્થાત્ જાણેલા વિષયનો અભ્યાસ કરવો.^૩ જ્ઞાન વિના આસેવન સમ્યક્ નથી થતું અને આસેવન વિના જ્ઞાન સફળ નથી થતું. એટલા માટે જ્ઞાન અને આસેવન બંને મળીને જ શિક્ષણને પૂર્ણ બનાવે છે. જે વ્યક્તિઓનું શિક્ષણ વિપુલ હોય છે—સમ્યક્-દર્શન-યુક્ત અણુવ્રતો કે મહાવ્રતોની આરાધના વડે સમ્પન્ન હોય છે^૪—તેઓ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૩૦. શીલસંપન્ન....કરનાર (સીલવંતા સવીસેસા)

શીલનો અર્થ છે—સદાચાર. જે ઉત્તરોત્તર ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે લાભોન્મુખ હોય છે, તેઓ સવિશેષ કહેવાય છે.

૩૧. અદીન—પરાક્રમી (અદ્વીણા)

ચૂર્ણિમાં 'અદીન'ના ત્રણ અર્થો મળે છે—(૧) કષ્ટ-સહિષ્ણુ, (૨) અસંયમનો પરિહાર કરનાર, (૩) સદા પ્રસન્ન રહેનાર.^૫

વૃત્તિમાં આનાં બે અર્થ મળે છે—(૧) જે એવી ચિંતાથી મુક્ત હોય છે કે મારે અહીંથી મરીને ક્યાં જવાનું છે, (૨) જે પરીપક્ષો અને ઉપસર્ગો આવી પડતાં દીન નથી બનતો.^૬

૩૨. દેવત્વને (દેવયં)

અહીં સોળમા શ્લોકના 'લાભો દેવગઈ ભવે'નું નિગમન છે. વૃત્તિકારે અહીં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે કે અહીં દેવત્વના લાભની વાત શા માટે કરવામાં આવી? વાસ્તવમાં મુક્તિલાભની વાત કરવી જોઈતી હતી. આનું સમાધાન આપતાં તેઓ કહે છે—આગમો ત્રૈકાલિક હોય છે, કોઈ સમય-વિશેષનાં હોતાં નથી. વર્તમાનકાળમાં વિશિષ્ટ સંહનનના અભાવમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે, એટલા માટે અહીં 'દેવત્વ'ની વાત કહેવામાં આવી છે.^૭ વૃત્તિની આ વ્યાખ્યાથી પ્રસંગાન્તર થઈ જાય છે.

૩૩. આ અતિ સંશિક્ષ આયુષ્યમાં (સન્નિરુદ્ધમિ આઝણ)

આ કાળમાં મનુષ્યનું સામાન્ય આયુષ્ય સો વર્ષનું માનવામાં આવે છે. આનાથી વધુ આયુષ્યવાળા મનુષ્યો ઘણા થોડા હોય

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૧ : કર્મણા—મનોવાક્યાચક્રિયાલક્ષણેન સત્યા—અધિસંવાદિનઃ કર્મસત્યાઃ ।
૨. એજન, પત્ર ૨૮૧ : સત્યાનિ—અવન્ધ્યફલ્લાનિ કર્મ્માણિ—જ્ઞાનાવરણાદીનિ યેથાં તે સત્યકર્મ્માણઃ ।
૩. સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૨૨ : 'શિક્ષા' ગ્રહણાડસેવનાત્મિકા ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૨ : 'વિપુલા' નિઃશંકિતત્વાદિસમ્યક્ત્વા—ચારાણુવ્રતમહાવ્રતાદિવિષયત્વેન વિસ્તીર્ણાં ।
૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ : પૃ. ૧૬૫ : ણો દીણો અદીણો ઇતિ અદીણો ણામ જો પરીસહોદણ ણ દીણો ભવતિ, અથવા રોગિવત્ અપથાહારં અકામઃ અસંજમં વજ્જતીતિ અદીનઃ, જે પુણ હુષ્યન્તિ ઇવ તે અદીણા ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૨ : અદીનાઃ કથં વયમમુત્ર ભવિષ્યામ ઇતિ વૈક્લબ્યરહિતાઃ પરિષહોપસર્ગાદિસમ્ભવે વા ન દૈન્યભાજ ઇત્યદીનાઃ ।
૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૨ : નનુ તત્ત્વતો મુક્તિગતિરેવ લાભઃ, તત્ કિમિહ તત્પરિહારતો દેવગતિરુક્તેતિ ? ઉચ્યતે, સૂત્રસ્ય ત્રિકાલવિષયત્વાત્, મુક્તેશ્ચેદાનીં વિશિષ્ટસંહનનાભાવતો—ભાવાદ્ દેવગતેશ્ચ 'છેવદ્દેણ ડ ગમ્મઙ્ગ ચત્તારિ ડ જાવ આદિમા કપ્પા' ઇતિ વચ્ચનાચ્છેદપરિવર્તિસંહનનિનામિદાનીંત—નાનામપિ સમ્ભવાદેવમુક્તમિતિ ।

છે. આ અતિ સંક્ષિપ્ત આયુષ્ય છે. આ તેનો એક અર્થ છે.

તેનો બીજો અર્થ છે—આયુષ્ય બે પ્રકારનું હોય છે—સોપકમ અને નિરુપકમ. સોપકમ આયુષ્યમાં અનેક અવરોધો આવે છે અને પ્રાણી અકાળે જ કાલ-કવલિત બની જાય છે. તે પોતાના આયુષ્ય-કર્મનાં પુદ્ગલોને શીઘ્ર (ટૂંકા ગાળામાં) ભોગવી લે છે.^૧

૩૪. યોગક્ષેમને (જોગક્ષેમં)

યોગનો અર્થ છે—અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને ક્ષેમનો અર્થ છે—પ્રાપ્તનું સંરક્ષણ. અહીં ‘યોગક્ષેમ’નું તાત્પર્ય છે—અધ્યાત્મની તે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવી જે આજ સુધી પ્રાપ્ત હતી નહિ અને જે પ્રાપ્ત છે તેનું સમ્યક્ સંરક્ષણ કરવું, પરિપાલન કરવું.^૨

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યારે આયુષ્ય આટલું અલ્પ છે તો મનુષ્ય શા કારણે પોતાનું યોગક્ષેમ જાણતો નથી ? અથવા જાણવા છતાં પણ તેની ઉપેક્ષા કરે છે ?

યોગક્ષેમને ન જાણવાના બે કારણો આગળના શ્લોક (૨૫)માં નિર્દિષ્ટ છે—(૧) કામભોગોમાંથી નિવૃત્ત ન થવું અને (૨) પાર ઉતારનાર માર્ગને સાંભળી-જાણીને પણ તેની ઉપેક્ષા કરવી.

ગીતામાં પણ યોગક્ષેમ શબ્દ વપરાયો છે. ત્યાં તેનો અર્થ છે—અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તની રક્ષા.^૩

૩૫. (શ્લોક ૨૪)

પ્રસ્તુત શ્લોકના અંતમાં વૃત્તિકારોએ આ અધ્યયનમાં પ્રયુક્ત પાંચ દૃષ્ટાંતોનું નિર્ગમન પ્રસ્તુત કર્યું છે. તે આ રીતે છે—

૧. ઉરબ્રનું દૃષ્ટાંત—ભોગોના ઉપભોગથી ભવિષ્યમાં થનારા દોષોનું નિદર્શક.

૨-૩. કાકિણી અને આમ્રફળનું દૃષ્ટાંત—ભવિષ્યમાં અપાય-બહુલ થવા છતાં પણ જે અતુચ્છ છે—પ્રચુર છે, તેને છોડી શકાય નહિ—તેનું નિદર્શક.

૪. વણિકનું દૃષ્ટાંત—તુચ્છ વસ્તુને પણ તે જ છોડી શકે છે જે લાભ અને અલાભને જાણવામાં કુશળ હોય, જે આય-વ્યયની તુલના કરવામાં કુશળ હોય—આ તથ્યનું નિદર્શક દૃષ્ટાંત.

૫. સમુદ્રનું દૃષ્ટાંત—આય-વ્યયની કેવી રીતે તુલના કરવી—તેનું નિદર્શક દૃષ્ટાંત. જેમ કે દિવ્ય કામભોગ સમુદ્રના પાણી જેવાં છે. તેનું ઉપાર્જન મહાન આય છે અને અનુપાર્જન મહાન વ્યય છે.

૩૬. કામભોગોમાંથી નિવૃત્ત ન થનાર પુરુષનું (કામાણિયદ્રુક્સ)

કામ-નિવૃત્તિ પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે આવશ્યક છે. સોમદેવસૂરિએ ત્રિવર્ગના સંતુલન વિશે વિમર્શ કર્યો છે. તેમના મત અનુસાર જેનાથી બધી ઈન્દ્રિયો સાથે પ્રીતિ થાય છે, તેનું નામ છે ‘કામ’^૪. તેમણે કામસેવન વિષયમાં કેટલાક વિકલ્પો રજૂ કર્યા છે—

૧. કામનું સેવન તેટલી હદ સુધી હોય, કે જેનાથી ધર્મ અને અર્થની સિદ્ધિમાં બાધા ન પહોંચે.

૨. ધર્મ, અર્થ અને કામનું સંતુલિત સેવન હોય.

૧. (ક) ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૧૬૮ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૩ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૩ : અલબ્ધસ્ય લાભો-યોગો, લબ્ધસ્ય ચ પરિપાલન-ક્ષેમોઽનયોઃ સમાહારો યોગક્ષેમં, કોઽર્થઃ ? અપ્રાપ્તવિશિષ્ટધર્મપ્રાપ્તિ પ્રાપ્તસ્ય ચ પરિપાલનમ્ ।

૩. ગીતા, ૧ । ૨૨ ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૩, ૨૮૪ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨૨ ।

૫. સોમદેવ નીતિસૂત્રાણિ, કામસમુદેશ, ૧ : આધિમાનિક-રસાનુવિદ્યા યતઃ સર્વેન્દ્રિયપ્રીતિઃ સ કામઃ ।

૩. કામનું અતિ સેવન શરીરને પીડા પહોંચાડે છે અને ધર્મ અને અર્થમાં વિઘ્ન કરે છે.

૪. જ્યાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એક સાથે પ્રસંગ પડે ત્યાં પ્રાથમિકતા છે ધર્મની, પછી અર્થની અને કામનું સ્થાન છે સૌના અંતમાં.^૧

જે મનુષ્ય અર્થનું અતિસેવન કરે છે, તે કામ અને ધર્મનું અતિક્રમણ કરે છે. જે કામનું અતિસેવન કરે છે, તે ધર્મ અને અર્થનું અતિક્રમણ કરે છે. જે ધર્મનું અતિસેવન કરે છે તે અર્થ અને કામનું અતિક્રમણ કરે છે. જીવન માટે ધર્મ, અર્થ અને કામ—ત્રણે આવશ્યક છે, પરંતુ તેમનું સંતુલિત સેવન જ સુખદ અવસ્થા પેદા કરી શકે છે.

૩૭. પાર લઈ જનાર માર્ગને (નૈયાયન મર્ગ)

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ચારિત્ર—આ જ નૈયાયિક માર્ગ છે, મુક્તિ-માર્ગ છે. આ જ પાર લઈ જનાર માર્ગ છે.^૨

૩૮. પૂતિદેહ (ઔદારિક શરીર)નું (પૂઝદેહ)

શરીર પાંચ પ્રકારનાં હોય છે—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ. ઔદારિક શરીર રક્ત, માંસ, હાડકાં વગેરેથી બનેલું હોય છે. આથી તેને ‘પૂતિદેહ’—દુર્ગંધ પેદા કરનાર શરીર માનવામાં આવ્યું છે.

૩૯. (ફઙ્ગી જુઈ જસો વળ્લો સુહ)

ઋદ્ધિ—સુવર્ણ વગેરે.

દ્યુતિ—શરીરની કાન્તિ.

યશ—પરાક્રમથી થનારી પ્રસિદ્ધિ.

વર્ણ—ગાંભીર્ય વગેરે ગુણોથી થનારી પ્રશંસા અથવા ગૌરવ.

સુખ—ઈષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિથી થનાર આહ્લાદ.^૩

૪૦. (શ્લોક ૨૮-૨૯)

આ શ્લોકોમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દોના અર્થ—

૧. ધર્મ—અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપી લક્ષણવાળો આચાર

૨. અધર્મ—વિષયાસક્તિ, પદાર્થાસક્તિ.

૩. બાલ—અજ્ઞાની.

૧. સોમદેવ નીતિસૂત્રાણિ, કામસમુદેશ ૨, ૩, ૪, ૧૩ :

- ધર્માર્થાવિરોધેન કામં સેવેત ..... ।
- સમં વા ત્રિવર્ગં સેવેત ।
- એકો હ્યત્યાસેવિતો ધર્માર્થકામાનાં આત્માનમિતરૈ ચ પોઢયતિ ।
- ધર્માર્થકામાનાં યુગપત્ સમવાયે પૂર્વઃ પૂર્વો ગરીયાન્ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૬૭ : નયણશીલો નૈયાયિકઃ, મર્ગં તિ દંસણચરિત્તમદ્વયં ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧૨૩ : ‘ઋદ્ધિઃ’ કનકાદિસમુદાયઃ, ‘દ્યુતિઃ’ શરીરકાન્તિઃ, ‘યશઃ’ પરાક્રમકૃતા પ્રસિદ્ધિઃ, ‘વર્ણઃ’ ગાંધીયાદિગુણૈઃ શ્લાઘા ગૌરવત્વાદિ વા, ... ‘સુખં’ યથેષ્પિત-વિષયાવાસૌ આહ્લાદઃ ।

૮. ધીર—ધૃતિમાન. જેનામાં ધૃતિ—મનના નિયમનની શક્તિ હોય છે તે.

ધૃતિમાં આનંદો અર્થ મળે છે—(૧) બુદ્ધિમાન અને (૨) કષ્ટોમાં અશુભ્ય રહેનાર.^૧

શ્રવિની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે—‘વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ’^૨—વિકારના કારણો ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ જે મનુષ્યોનું મન વિકારગ્રસ્ત નથી થતું તેઓ જ ધીર છે.

દશવૈકલિક સૂત્રના ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કહે છે—દશવૈકલિકના પ્રથમ અધ્યયનમાં ધર્મનું વર્ણન છે. તે ધૃતિ વિના ટકી શકતો નથી. આથી બીજા અધ્યયન ‘સામણપુલ્લય’માં ધૃતિનું પ્રતિપાદન છે. શ્રામણ્ય અને તપનું મૂળ ધૃતિ છે—

જસ્સ ધિઈ તસ્સ તવો જસ્સ તવો તસ્સ સુગઈ સુલભા ।

જે અધિદમંતપુરિસા તવોડપિ ખલ્લુ દુલ્લહો તેસિ ॥

જેનામાં ધૃતિ હોય છે. તેને તપ હોય છે. જેને તપ હોય છે, તેને સુગતિ સુલભ છે. જે અધૃતિમાન પુરુષો છે, તેમના માટે તપ પણ નિશ્ચિતપણે દુર્લભ જ છે.

મહાભારત અનુસાર સુખ અને દુઃખમાં વિચલિત ન થવું, સમાન રહેવું, ધૃતિ છે.^૩ ધૃતિ બીજો સાથી છે.^૪

૫. સર્વધર્માનુવર્તી—ધૃતિકારે સર્વધર્મનો અર્થ—શાંતિ વગેરે દશવિધ યતિધર્મ—કર્ષો છે. તેનું અનુવર્તન કરનાર સર્વધર્માનુવર્તી હોય છે.^૫

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૫ : ધીઃ—બુદ્ધિસ્તયા રાજત ઇતિ ધીરઃ—ધીમાન્ પરીષદ્દાક્ષોભ્યો વા ધીરઃ ।

૨. કુમારસંભવ, ૧ । ૫૧ ।

૩. મહાભારત, શાન્તિપર્વ ૧૬૨ । ૧૧ : ધૃતિર્નામ સુખે દુઃખે યથા નાપ્નોતિ વિક્રિયામ્ ।

૪. એજન, વનપર્વ, ૨૧૭ । ૨૧ : ધૃત્યા દ્વિતીયવાન્ ભવતિ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૫ : સર્વ ધર્મ ક્ષાન્ત્યાદિસ્વપ્નમનુવર્તતે તદનુકૂલાચારતયા સ્વીકુસ્ત ઇત્યેવંશીલો યસ્તસ્ય સર્વ-ધર્માનુવર્તિનઃ ।

अट्टमं अज्झयणं

काविलीयं

आठमुं अध्ययन

कापिलीय

આમુખ

કપિલ બ્રાહ્મણ હતો. લોભની ભરતીએ તેના મનમાં વિરક્તિ લાવી દીધી. તેને સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ ગયું. તે મુનિ બની ગયો. સંયોગવશ એકવાર તેને ચોરોએ ઘેરી લીધો. ત્યારે કપિલ મુનિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો. તે ઉપદેશ સંગીતાત્મક હતો. તેનો જ અહીં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ મુનિ ગાતા, ચોરો પણ તેમની સાથે-સાથે જ ગાવા લાગતા. ‘અધુવે અસાસયમિ, સંસારમિ દુઃખપરણ ૧.....ન ગચ્છેજ્જા ૧૧’ આ પ્રથમ શ્લોક ધ્રુવપદ હતું. મુનિ કપિલ વડે આ અધ્યયન ગવાયું હતું, એટલા માટે તેને કાપિલીય કહેવામાં આવ્યું છે.^૧ સૂત્રકૃતાંગ યૂર્જિમાં આ અધ્યયનને ‘ગેય’ માનવામાં આવ્યું છે.^૨

નામ બે પ્રકારના હોય છે—(૧) નિર્દેશ્ય (વિષય)ના આધારે પાડેલું અને (૨) નિર્દેશક (વક્તા)ના આધારે પાડેલું. આ અધ્યયનના નિર્દેશક કપિલ છે, એટલા માટે તેનું નામ કાપિલીય રાખવામાં આવ્યું છે.^૩

આનું મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય છે—તે સત્યની શોધ કે જેના વડે દુર્ગતિનો અંત આવે. સત્ય-શોધમાં જે બાધાઓ છે તેના પર પણ ઘણો સુંદર પ્રકાશ અહીં પાડવામાં આવ્યો છે. લોભ કેવી રીતે વધે છે, તેનું સ્વયં અનુભૂત ચિત્ર પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

વ્યક્તિના મનમાં પહેલાં થોડો લોભ ઉત્પન્ન થાય છે. તે તેની પૂર્તિ કરે છે. મન ફરી લોભથી ભરાઈ જાય છે. તેની પૂર્તિનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ ક્રમ ચાલે છે પરંતુ પ્રત્યેક વેળાએ લોભનો ઉભરો તીવ્ર બનતો જાય છે. જેમ-જેમ લાભ વધે છે તેમ-તેમ લોભ પણ વધે છે. આનો અંત ત્યારે જ આવે છે કે જ્યારે વ્યક્તિ નિર્લોભતાની પૂર્ણ સાધના કરી લે છે.

તે કાળે અને તે સમયે કૌશામ્બી નગરીમાં જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની સભામાં ચૌદ વિદ્યાઓનો પારગામી કાશ્યપ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તેની પત્નીનું નામ યશા હતું. તેમને કપિલ નામનો એક પુત્ર હતો. રાજા કાશ્યપથી પ્રભાવિત હતો. તે તેમનું બહુમાન કરતો હતો. અચાનક કાશ્યપનું અવસાન થયું. તે સમયે કપિલની વય ઘણી નાની હતી. રાજાએ કાશ્યપના સ્થાને બીજા બ્રાહ્મણને નિયુક્ત કરી દીધો. તે બ્રાહ્મણ જ્યારે ઘરેથી દરબારમાં જતો ત્યારે ઘોડેસવાર થઈ માથે છત્ર ધારણ કરતો. કાશ્યપની પત્ની યશા જ્યારે આ જોતી ત્યારે તે પતિની સ્મૃતિમાં વિહ્વળ બની રોવા લાગતી. કેટલોક કાળ વીત્યો. કપિલ પણ મોટો થઈ ગયો. એક દિવસ જ્યારે તેણે પોતાની માને રોતી જોઈ તો તેનું કારણ પૂછ્યું. યશાએ કહ્યું—‘પુત્ર ! એક સમય હતો કે જ્યારે તારા પિતા આ જ રીતે છત્ર ધારણ કરીને દરબારમાં આવ-જા કર્યા કરતા હતા. તેઓ અનેક વિદ્યાઓના પારગામી હતા. રાજા તેમની વિદ્યાઓથી આકૃષ્ટ હતો. તેમના મૃત્યુ બાદ રાજાએ તેમનું સ્થાન બીજાને આપી દીધું.’ ત્યારે કપિલે કહ્યું—‘મા ! હું પણ વિદ્યા ભણીશ.’

યશાએ કહ્યું—‘પુત્ર ! અહીં બધા બ્રાહ્મણો ઈર્ષાળુ છે. અહીં કોઈ પણ તને વિદ્યા નહિ આપે. જો તું વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છતો હો તો શ્રાવસ્તી નગરી ચાલ્યો જા. ત્યાં તારા પિતાના પરમ મિત્ર ઇન્દ્રદત્ત નામના બ્રાહ્મણ છે. તે તને વિદ્યા ભણાવશે.’

કપિલે માનો આશીર્વાદ લઈને શ્રાવસ્તી નગરી તરફ પ્રયાણ કર્યું. પૂછતાં-પૂછતાં તે ઇન્દ્રદત્ત બ્રાહ્મણને ત્યાં જઈ ઊભો રહ્યો. પોતાની સમક્ષ કોઈ અપરિચિત યુવકને આવેલો જોઈને ઇન્દ્રદત્તે પૂછ્યું—‘તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ?’

કપિલે સઘળો વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. ઇન્દ્રદત્ત કપિલના ઉત્તરથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા અને તેના ભોજનની વ્યવસ્થા શાલિભદ્ર નામના એક ધનાઢ્ય વણિકને ઘરે કરીને અધ્યાપન શરૂ કર્યું. કપિલ ભોજન કરવા માટે પ્રતિદિન શેઠને ઘરે જતો અને ઇન્દ્રદત્ત

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૯ : ..... તાહે તાણવિ પંચવિ ચોસસયાણિ તાલે કુદ્દેતિ, સોડવિ ગાયતિ ધ્રુવગં, “અધુવે અસાસયમિ દુઃખપરણ ૧. કિં ણામ તં હોજ્જ કમ્મયં ? જેણાહં દુગ્ગં ણ ગચ્છેજ્જા ૧૧ ૧ ૧” એવં સવ્વત્થ સિલોગન્તરે ધ્રુવગં ગાયતિ ‘અધુવેત્યાદિ’, તત્થ કેઙ્ પદ્મસિલોગે સંબુદ્ધા, કેઙ્ બીણ, એવં જાવ પંચવિ સયા સંબુદ્ધા પવ્વતિયતિ । .... સ હિ ભગવાન્ કપિલનામા .... ધ્રુવકં સઙ્ગીતવાન્ ।

૨. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૭ : ગેયં ણામ સસંચરેણ, જથા કાવિલિજ્જે—“અધુવે અસાસયમિ સંસારમિ દુઃખપરણ ૧. ....ન ગચ્છેજ્જા ૧૧

૩. આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૪૧, વૃત્તિ : નિર્દેશકવશાજ્જિનવચનં કાપિલીયમ્ ।

પાસે અધ્યયન કરતો. તેને એક દાસીની પુત્રી ભોજન પીરસતી. તે હસમુખા સ્વભાવની હતી. કપિલ ક્યારેક-ક્યારેક તેની સાથે ગમ્મત કરી લેતો. દિવસો વીત્યા, તેમનો સંબંધ ગાઢ બની ગયો. એક વાર દાસીએ કપિલને કહ્યું—‘તું મારું સર્વસ્વ છે. તારી પાસે કંઈ પણ નથી. જીવન-નિર્વાહ માટે મારે બીજાઓને ઘરે રહેવું પડે છે, નહીંતર તો હું તારી આજ્ઞામાં જ રહેત.’

આ રીતે કેટલાક દિવસો વીત્યા. દાસી-મહોત્સવનો દિવસ નજીક આવ્યો. દાસીનું મન ખૂબ ઉદાસ બની ગયું. રાત્રે તેને ઊંઘ ન આવી. કપિલે તેને કારણ પૂછ્યું. તેણે કહ્યું—‘દાસી-મહોત્સવ આવી ગયો છે. મારી પાસે કૂટી કોડી પણ નથી. હું કેવી રીતે મહોત્સવ ઊજવું? મારી સખીઓ મારી નિર્ધનતા પર હસે છે અને મને તિરસ્કારની નજરે જુએ છે.’ કપિલનું મન ખિન્ન થઈ ગયું. તેને પોતાના અપુરુષાતન પર ગુસ્સો આવ્યો. દાસીએ કહ્યું—‘તું આવી રીતે ધીરજ ગુમાવ નહિ. સમસ્યાનું એક સમાધાન પણ છે. આ જ નગરમાં ધન નામનો એક શેક રહે છે. જે વ્યક્તિ પ્રાતઃકાળમાં સૌથી પહેલાં તેને વધામણી આપે છે તેને તે બે માસા સોનું આપે છે. તું ત્યાં જા. તેને વધામણી આપી બે માસા સોનું લઈ આવ. એનાથી હું પૂર્ણપણે ઉત્સવ ઉજવી શકીશ.’

કપિલે તે વાત માની લીધી. કોઈ માણસ પોતાની પહેલાં પહોંચી ન જાય એમ વિચારી તે તરત ઘરેથી ચાલી નીકળ્યો. રાત્રિનો સમય હતો. નગર-રક્ષકો આમ-તેમ ફરી રહ્યા હતા. તેમણે તેને ચોર સમજી પકડ્યો અને સવારમાં પ્રસન્નજિત રાજા પાસે રજૂ કર્યો. રાજાએ તેને રાત્રે એકલા રખડવાનું કારણ પૂછ્યું. કપિલે સરળ સ્વભાવના કારણે સાહજિકપણે બધો વૃત્તાંત કહી દીધો. રાજા તેની સ્પષ્ટવાદિતા ઉપર વણો પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો—‘બ્રાહ્મણ ! આજ હું તારા પર બહુ જ પ્રસન્ન છું. તું જે કંઈ માગીશ તે તેને મળશે.’ કપિલે કહ્યું—‘રાજન્ ! મને વિચારવા માટે થોડો સમય આપો.’ રાજાએ કહ્યું—‘ભલે.’

કપિલ રાજાની આજ્ઞા લઈ અશોકવાટિકામાં ગયો. ત્યાં તેણે વિચાર્યું—‘બે માસા સોનાથી શું વળશે? કેમ હું સો સોનામહોરો ન માગું?’ ચિંતન આગળ વધ્યું. તેને સો સોનામહોરો પણ તુચ્છ લાગવા લાગી. હજાર, લાખ, કરોડ સુધી તેણે ચિંતન કર્યું પરંતુ મન ભરાયું નહિ. સંતોષ વિના શાંતિ ક્યાં? તેનું મન બળભળી ઊઠ્યું. તેને તત્કાલ સમાધાન મળી ગયું. મન વૈરાગ્યથી ભરાઈ ગયું. ચિંતનનો પ્રવાહ બદલાયો. તેને જાતિ-સ્મૃતિ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તે સ્વયં-બુદ્ધ બની ગયો. તે પોતાના કેશનું લુંચન કરી પ્રહુલ્લ વદને રાજા પાસે પાછો ફર્યો. રાજાએ પૂછ્યું—‘શું વિચાર્યું? જલ્દી કહે.’ કપિલે કહ્યું—‘રાજન્ ! સમય વીતી ચૂક્યો છે. મારે જે કંઈ મેળવવું હતું તે મેળવી લીધું છે. તમારી બધી વસ્તુઓ મને તૃપ્ત કરી શકી નથી. પરંતુ તેમની અનાકાંક્ષાએ મારો માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો છે. જ્યાં લાભ છે ત્યાં લોભ છે. જેમ-જેમ લાભ વધતો જાય છે તેમ તેમ લોભ પણ વધતો જાય છે. બે માસા સોનાની પ્રાપ્તિ માટે ઘરેથી નીકળ્યો હતો પરંતુ કરોડમાં પણ મારું મન ધરાયું નહિ. તૃષ્ણા અનંત છે. તેની પૂર્તિ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિથી નથી થતી, તે થાય છે ત્યાગથી, અનાકાંક્ષાથી.’

રાજાએ કહ્યું—‘બ્રાહ્મણ ! મારું વચન પૂરું કરવાની મને તક આપ. હું કરોડ સોનામહોર પણ આપવા માટે તૈયાર છું.’ કપિલે કહ્યું—‘રાજન્ ! તૃષ્ણાનો અગ્નિ હવે શાંત થઈ ગયો છે. મારી અંદર કરોડથી પણ અધિક મૂલ્યવાન વસ્તુ પેદા થઈ ગઈ છે. હું હવે કરોડનું શું કરું?’ મુનિ કપિલ રાજા પાસેથી દૂર ચાલ્યા ગયા. સાધના ચાલતી રહી. તે મુનિ છ મહિના સુધી છબ્રસ્થ અવસ્થામાં રહ્યા.

રાજગૃહ અને કૌશામ્બીની વચ્ચે ૧૮ યોજનનું એક મહા અરણ્ય હતું. ત્યાં બલમદ્ર પ્રમુખ ઈક્કડદાસ જાતિના પાંચસો ચોર રહેતા હતા. કપિલ મુનિએ એક દિવસ જ્ઞાનબળથી જાણી લીધું કે તે બધા ચોર એક દિવસ પોતાની પાપકારી પ્રવૃત્તિને છોડીને સંબુદ્ધ બની જશે. તે બધાને પ્રતિબોધ દેવા માટે કપિલ મુનિ શ્રાવસ્તીથી નીકળી તે મહાઅટવીમાં આવ્યા. ચોરોના જાસૂસે તેમને જોઈ લીધા. તે તેમને પકડી પોતાના સેનાપતિ પાસે લઈ ગયો. સેનાપતિએ તેમને શ્રમણ સમજીને છોડી દેતાં કહ્યું—‘શ્રમણ ! કંઈક સંગાન સંભળાવો.’ શ્રમણ કપિલે હાવભાવપૂર્વક સંગાન શરૂ કર્યું. ‘‘અધુવે અસાસયંમિ, સંસારંમિ દુસ્ખપપ્પાણ....’’—આ ધ્રુવપદ હતું. પ્રત્યેક શ્લોકની સાથે આ ગાવામાં આવતું. ત્યાં ઉપસ્થિત બધા ચોર ‘અધુવે અસાસયંમિ’નું સહ-સંગાન કરતાં-કરતાં તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. તેમના વડે આ પદ્યનું પુનરુચ્ચારણ થઈ ગયું ત્યારે કપિલે આગળના શ્લોકો કહ્યા. કેટલાક ચોર પ્રથમ શ્લોક સાંભળતાં જ સંબુદ્ધ બની ગયા, કેટલાક બીજો સાંભળતાં, કેટલાક ત્રીજો, કેટલાક ચોથો વગેરે સાંભળીને. આ રીતે પાંચસો ચોર પ્રતિબુદ્ધ બની ગયા. મુનિ કપિલે તેમને દીક્ષા આપી અને તેઓ બધા મુનિ બની

ગયા.

પ્રસંગોપાત્ત આ અધ્યયનમાં ત્રિથિત્યાગ, સંસારની અસારતા, કુતીર્થિકોની અજ્ઞતા, અહિંસા-વિવેક, સ્ત્રી-સંગમનો ત્યાગ વગેરે વગેરે વિષયો પણ પ્રતિપાદિત થયા છે.

આ અધ્યયન ‘ધ્રુવક’ છંદમાં પ્રતિબદ્ધ છે. જે છંદ સર્વપ્રથમ શ્લોકમાં તથા પ્રત્યેક શ્લોકના અંતમાં ગાવામાં આવે છે તેને ‘ધ્રુવક’ કહે છે. તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે—છ પદવાળો, ચાર પદવાળો અને બે પદવાળો—

જં મિજ્જઈ પુલ્લં ચિય, પુળો-પુળો સલ્લકલ્લબંધેસુ ।

ધુવયંતિ તમિહ તિવિહં, ડપ્પાયં ચડપયં દુપયં ॥

(બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૯)

આ અધ્યયનમાં ચાર પદોવાળા ધ્રુવકનો પ્રયોગ થયો છે.

અટ્ટમં અજ્ઞયણં : આઠમું અધ્યયન કાવિલીયં : કાપિલીય

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. અધુવે અસાસયંમિ,
સંસારંમિ દુઃખપટરાણ ।
કિં નામ હોજ્જ તં કમ્મયં,
જેનાહં દોગ્ગઈ ન ગચ્છેજ્જા ॥

અધુવેઽશાશ્વતે
સંસારે દુઃખપ્રચુરકે ।
કિં નામ ભવેત્ તદ્ કર્મકં
યેનાહં દુર્ગતિં ન ગચ્છેયમ્ ॥

૧. અધુવ, અશાશ્વત^૧ અને દુઃખ-બહુલ સંસારમાં એવું તે કયું કર્મ-અનુષ્ઠાન છે, જેનાથી હું દુર્ગતિમાં ન જાઉં ?

૨. વિજહિન્તુ પુત્ત્રસંજોગં,
ન સિણેહં કહિંચિ કુલ્લેજ્જા ।
અસિણેહ સિણેહકરેહિં
દોસપપોસેહિં મુચ્ચણં ભિક્ખુ ॥

વિહાય પૂર્વસંયોગં
ન સ્નેહં વ્રતિત્ત્વં કુર્વીત્ ।
અસ્નેહઃ સ્નેહકરેષુ
દોષપ્રદોષૈઃ મુચ્યતે ભિક્ષુઃ ॥

૨. પૂર્વ સંબંધોનો^૨ ત્યાગ કરીને, કોઈની સાથે સ્નેહ ન કરો. સ્નેહ કરનારાઓ સાથે પણ સ્નેહ ન કરનાર ભિક્ષુ દોષો અને પ્રદોષોથી^૩ મુક્ત થઈ જાય છે.

૩. તો નાણદંસણસમગ્ગો,
હિયનિસ્સેસાણં સવ્વજીવાણં ।
તેસિં વિમોક્ષણદ્વાણં,
ભાસઈ મુનિવરો વિગયમોહો ॥

તતો જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ
હિતનિઃ શ્રેયસાય સર્વજીવાનામ્ ।
તેષાં વિમોક્ષણાર્થં
ભાષતે મુનિવરો વિગતમોહઃ ॥

૩. કેવળ જ્ઞાન અને દર્શન વડે પરિપૂર્ણ તથા વિગતમોહ મુનિવરે બધા જીવોના હિત અને કલ્યાણ માટે^૪ તથા તે પાંચસો ચોરોની મુક્તિ માટે^૫ કહ્યું (ઉપદેશ આપ્યો).

૪. સવ્વં ગંથં કલહં ચ,
વિપ્પજહે તહાવિહં ભિક્ખુ ।
સવ્વેસુ કામજાણસુ,
પાસમાણો ન લિપ્પઈ તાઈ ॥

સર્વં ગ્રન્થં કલહં ચ
વિપ્રજહ્યાત્ તથાવિધં ભિક્ષુઃ ।
સર્વેષુ કામજાતેષુ
પશ્યન્ ન લિપ્યતે તાદૃક્ ॥

૪. ભિક્ષુ કર્મબંધની હેતુભૂત બધી ગ્રંથિઓ અને કલહનો^૬ ત્યાગ કરે. કામભોગોના બધા પ્રકારોમાં દોષ જોતો વીતરાગ-તુલ્ય મુનિ^૭ તેમાં લિપ્ત ન બને.

૫. ભોગામિસદોસવિસણ્ણો,
હિયનિસ્સેયસબુદ્ધિવોચ્ચત્થે ।
બાલે ય મંદિણ મૂઢે,
બજ્ઞઈ મચ્છિયા વ ચેલંમિ ॥

ભોગામિષદોષવિષણ્ણઃ
વ્યત્યસ્તહિતનિઃ શ્રેયસબુદ્ધિઃ ।
બાલશ્ચ મન્દો મૂઢઃ
બદ્ધ્યતે મક્ષિકેવ ક્ષેલે ॥

૫. આત્માને દૂષિત કરનારા ભોગામિષ—(આસક્તિ-જનક ભોગો)માં^૮ પૂબેલ, હિત અને નિઃશ્રેયસ—મોક્ષમાં વિપરીત^૯ બુદ્ધિવાળો, અજ્ઞાની, મંદ અને મૂઢ^{૧૦} જીવ તે રીતે (કર્મો વડે) બંધાઈ જાય છે જેવી રીતે ગળકામાં^{૧૧} માખી.

૬. દુપરિચ્ચયા ઇમે કામા,
નો મુજહા અધીરપુરિસેહિં ।
અહ સંતિ સુવ્વયા સાહૂ,
જે તરંતિ અતરં વણિયા વ ॥

દુષ્પરિત્યજા ઇમે કામાઃ
નો સુહાનાઃ અધીરપુરુષૈઃ ।
અથ સંતિ સુવ્રતાઃ સાધવઃ
યે તરન્ત્યતરં વણિજા ઇવ ॥

૬. આ કામભોગો દુસ્ત્યજ છે. અધીર પુરુષો દ્વારા^{૧૨} તે સુત્યજ નથી. જે સુવ્રતી સાધુઓ છે, તેઓ દુસ્તર કામભોગોને એવી રીતે તરી જાય છે કે જેમ વણિક (વ્યાપારી) સમુદ્રને^{૧૩}.

૭. સમણા મુ એગે વચમાણા,
પાણવહં મિયા અયાણંતા ।
મંદા નિરયં ગચ્છંતિ,
બાલા પાવિયાર્હિં દિટ્ઠીહી ॥
- શ્રમણાઃ સ્મઃ એકે વદન્તઃ
પ્રાણવધં મૃગા અજાનન્તઃ ।
મન્દા નિરયં ગચ્છન્તિ
બાલાઃ પાપિકાભિર્દૃષ્ટિભિઃ ॥
૭. કેટલાક પશુ જેવા અજાની પુરુષો 'અમે શ્રમણ છીએ'
એમ કહેતા હોવા છતાં પણ પ્રાણવધને જાણતા નથી.
તે મંદ અને બાલ-પુરુષો પોતાની પાપમય દૃષ્ટિઓથી^{૧૭}
નરકમાં જાય છે.
૮. ન હુ પાણવહં અણુજાણો,
મુચ્છેજ્જ કયાઙ્ગ સવ્વદુક્ખાણં ।
એવારિર્એહિં અક્ખાયં,
જેહિંદમો સાહુધમ્મો પણ્ણત્તો ॥
- ન ખલુ પ્રાણવધમનુજાનન્
મુચ્ચેત કદાચિત્તં સર્વદુઃખેઃ ।
એવમાયૈરાહ્યાતં
યૈરયં સાધુધર્મઃ પ્રજ્ઞતઃ ॥
૮. પ્રાણવધનું અનુમોદન કરનારો પુરુષ ક્યારેય પણ સર્વ
દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તે આર્યો-
તીર્થંકરોએ^{૧૮} આમ કહ્યું છે, જેઓએ આ સાધુ-ધર્મ
(મહાવ્રત)ની પ્રજ્ઞાપના કરી છે.
૯. પાણે ચ નાહવાએજ્જા,
સે સમિએ ત્તિ વુચ્ચઈ તાઈ ।
તઓ સે પાવયં કમ્મં,
નિજ્જહ્મ ઉદગં વ થલાઓ ॥
- પ્રાણાંશ્ચ નાતિપાતયેત્
સ સમિત્તેત્યુચ્ચતે તાદૃક્ ।
તતઃ અથ પાપકં કર્મ
નિર્યાતિ ઉદકમિવ સ્થલાત્ ॥
૯. જે જીવોની હિંસા નથી કરતો તેવા મુનિને 'સમિત'
(સમ્યક્ પ્રવૃત્ત)^{૧૯} કહેવામાં આવે છે. તેનાથી પાપ-
કર્મો એવી રીતે દૂર થઈ જાય છે^{૨૦}, જેવી રીતે ઉગત
પ્રદેશથી પાણી.
૧૦. જગનિસ્સિર્એહિં ભૂર્એહિં,
તસનામેહિં થાવરેહિં ચ ।
નો તેસિમારભે દંડં,
મણસા વયસા કાયસા ચેવ ॥
- જગન્નિશ્રિતેષુ ભૂતેષુ
ત્રસનામસુ સ્થાવરેષુ ચ ।
ન તેષુ આરભેત્ત દણ્ડં
મનસા વચસા કાયેન ચૈવ ॥
૧૦. જગતના આશ્રિત જે ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ છે,
તેમના પ્રતિ મન, વચન અને કાયા-કોઈ પણ પ્રકારે
દંડ(હિંસા)નો પ્રયોગ ન કરવો^{૨૧}.
૧૧. સુદ્ધેસણાઓ નચ્ચાણં,
તથ્થ ઠવેજ્જ ભિક્ખુ અપ્પાણં ।
જાયાએ ઘાસમેસેજ્જા,
રસગિદ્ધે ન સિયા ભિક્ખવાએ ॥
- શુદ્ધૈષણાઃ જાત્વા
તત્ર સ્થાપયેદ્ ભિક્ષુરાત્માનમ્
યાત્રાયૈ ઘાસમેષયેદ્
રસગૃહ્થો ન સ્યાદ્ ભિક્ષાદઃ ॥
૧૧. ભિક્ષુ શુદ્ધ એષણાઓ જાણીને તેમનામાં પોતાના
આત્માને સ્થાપિત કરે. યાત્રા (સંયમ-નિર્વાહ) માટે
ભોજનની એષણા કરે.^{૨૨} ભિક્ષા-જીવી રસોમાં ગૃહ ન
બને.
૧૨. પંતાણિ ચેવ સેવેજ્જા,
સીયપિંડં પુરાણકુમ્માસં ।
અદુ વુક્કસં પુલાગં વા,
જવણઢાએ નિસેવએ મંથું ॥
- પ્રાન્ત્યાનિ ચૈવ સેવેત
શીતપિણ્ડં પુરાણકુલ્માષમ્ ।
અથ 'વુક્કસં' પુલાકં વા
યમનાર્થં નિષેવેત મન્થુમ્ ॥
૧૨. ભિક્ષુ ઈન્દ્રિય-સંયમ માટે પ્રાંત (નીરસ) અન્ન-પાન,
શીત-પિંડ, જૂના અડદ, બુક્કસ (સારહીન), પુલાક
(લૂખા) મંથુ (બોર કે સાથવાનું ચૂણી)નું સેવન કરે.^{૨૩}
૧૩. જે લક્ષણં ચ સુવિણં ચ,
અંગવિજ્જં ચ જે પઠંજંતિ ।
ન હુ તે સમણા વુચ્ચંતિ,
એવં આયરિર્એહિં અક્ખાયં ॥
- યે લક્ષણં ચ સ્વર્ણં ચ
અઙ્ગવિદ્યાં ચ યે પ્રયુજ્જન્તિ ।
ન ખલુ તે શ્રમણા ઉચ્ચન્તે
એવમાચાર્યૈરાહ્યાતમ્ ॥
૧૩. જે લક્ષણશાસ્ત્ર, સ્વપ્રશાસ્ત્ર અને અંગવિદ્યાનો પ્રયોગ
કરે છે, તેમને સાધુ ન કહેવાય-આમ આચાર્યોએ કહ્યું
છે.^{૨૪}
૧૪. ઇહ જીવિયં અણિયમેત્તા,
પઠ્ઠભટ્ટા સમાહિજોર્એહિં ।
તે કામભોગરસગિદ્ધા,
ઉવવજ્જંતિ આસુરે કાએ ॥
- ઇહ જીવિતં અનિયમ્ય
પ્રભ્રષ્ટાઃ સમાધિયોગેભ્યઃ ।
તે કામભોગરસગૃહ્થાઃ
ઉપપચ્ચન્તે આસુરે કાયે ॥
૧૪. જે આ જન્મમાં જીવનને અનિયંત્રિત રાખીને^{૨૫}
સમાધિયોગથી^{૨૬} પરિભ્રષ્ટ થાય છે, તેવા કામભોગો
અને રસોમાં આસક્ત^{૨૭} બનેલા પુરુષો અસુર-કાયમાં^{૨૮}
ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫.તત્તો વિ ય ઉવઙ્ઠિતા,
સંસારં બહું અણુપરિચડંતિ ।
બહુકર્મ્મલેવલિતાણં,
બોહી હોઝ સુદુલ્હા તેસિ ॥

તતોઽપિ ચ ઉદ્વૃત્ય
સંસારં બહુ અનુપર્યટન્તિ ।
બહુકર્મલેપલિતાનાં
બોધિર્ભવતિ સુદુર્લભા તેષામ્ ॥

૧૫.ત્યાંથી નીકળીને પણ તેઓ સંસારમાં ખૂબ^{૨૭} પર્યટન કરે છે. તેઓ પ્રચુર કર્મોના લેપથી લેપાય છે. એટલા માટે તેમને બોધિની^{૨૮} પ્રાપ્તિ થવી અત્યન્ત દુર્લભ છે.

૧૬.કસિણં પિ જો ઇમં લોયં,
પઙ્કિપુણં દલેજ્જ ઇક્કસં ।
તેણાવિ સે ન સંતુસ્સે,
ઇદં દુષ્પૂરં ઇમે આયા ॥

કૃત્સ્રમપિ ય ઇમં લોકં
પ્રતિપૂર્ણં દદાતેકસ્મૈ ।
તેનાપિ સ ન સન્તુષ્ટેત્
ઇતિ દુષ્પૂરકોઽયમાત્મા ॥

૧૬.ધન-ધાન્યથી પરિપૂર્ણ આ સમગ્ર લોક પણ જો કોઈ તેને આપી દે—તેનાથી પણ તે સંતુષ્ટ થતો નથી—તૃપ્ત થતો નથી, આટલો દુષ્પૂર છે આ આત્મા.^{૨૯}

૧૭.જહા લાહો તહા લોહો,
લાહા લોહો પવહુઈ ।
દોમાસકયં કજ્જં,
કોડીએ વિ ન નિઢિયં ॥

યથા લાભસ્તથા લોભઃ
લાભાભ્યોભઃ પ્રવર્ધતે ।
દ્વિમાષકૃતં કાર્યં
કોટ્યાઽપિ ન નિષ્ઠિતમ્ ॥

૧૭.જેવી રીતે લાભ થાય છે તેવી જ રીતે લોભ થાય છે. લાભથી લોભ વધે છે.^{૩૦} બે માસા સોના વડે પૂરું થનકું કામ કરોડથી પણ પૂરું ન થયું.

૧૮.નો સ્વક્ષસીસુ ગિજ્ઞોજ્ઞા,
ગંઢવન્ધાસુઽણેગચિત્તાસુ ।
જાઓ પુરિસં પલોભિત્તા,
ચેલ્લંતિ જહા વ દાસેહિં ॥

ન શક્ષસીષુ ગૃણેત્
ગણ્ઢવન્ધાસ્સ્વનેકચિત્તાસુ ।
યાઃ પુરુષં પ્રલોભ્ય
ચેલન્તિ યથેવ દાસૈઃ ॥

૧૮.વશસ્થળમાં ગ્રંથિ^{૩૧} (સ્તનરૂપી ગાંઠ)વાળી, અનેક ચિત્તવાળી^{૩૨} તથા રાક્ષસી જેવી ભયાનક સ્ત્રીઓમાં^{૩૩} આસક્ત ન થાઓ, જે પુરુષને પ્રલોભનમાં નાખી તેને દાસની માફક નચાવે છે.^{૩૪}

૧૯.નારીસુ નો પગિજ્ઞોજ્ઞા,
ઇત્થીવિપ્પજ્ઞે અણગારે ।
ધમ્મં ચ પેસલં નચ્છા,
તથ્થ ટ્વેજ્જ ધિક્કહુ અપ્પાણં ॥

નારીષુ નો પ્રગૃધ્યેત્
સ્ત્રીવિપ્રજ્ઞોઽનગારઃ ।
ધર્મં ચ પેશલં જ્ઞાત્વા
તત્ર સ્થાપયેદ્ ધિક્ષુરાત્માનમ્ ॥

૧૯.સ્ત્રીઓને ત્યજનાર અણગાર તેમનામાં ગૃહ ન બને. ભિક્ષુ ધર્મને અતિ મનોહર^{૩૫} જાણીને તેમાં પોતાના આત્માને સ્થાપિત કરે.^{૩૬}

૨૦.ઇદં એસ ધમ્મે અવ્ઘ્ઘાણ,
કવિલેણં ચ વિસુદ્ધપણેણં ।
તરિહિંતિ જે ડ કાહિંતિ,
તેહિં આરાહિયા દુવે લોગા ॥

इत्येष धर्म आख्यातः
कपिलेन च विशुद्धप्रज्ञेन ।
तरिष्यन्ति ये तु करिष्यन्ति
तैरासाधितौ द्वौ लोकौ ॥

૨૦.આ રીતે વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા કપિલે આ ધર્મ કહ્યો. જે તેનું આચરણ કરશે તેઓ તરી જશે અને તેમણે બંને લોકની આરાધના કરી લીધી (તેમ સમજવું).^{૩૭}

—તિ બેમિ ।

—ઇતિ બ્રવીમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૮ : કાપિલીય

૧. અધ્રુવ, અશાશ્વત (અધ્રુવે અસાસયંમિ)

આચારંગ વૃત્તિમાં અધ્રુવના બે અર્થ મળે છે—અનિત્ય અને ચલ.^૧ અનિત્ય તે હોય છે જેનો નાશ અવશ્યંભાવી છે. ચલ તે હોય છે જે ચલમાન—ગતિશીલ હોય છે.

શાન્ત્યાચાર્યે એક જ સ્થાન સાથે પ્રતિબદ્ધ વસ્તુને ધ્રુવ માની છે. સંસાર અધ્રુવ છે કેમ કે તેમાં પ્રાણીઓ ઉચ્ચ-અવય વગેરે સ્થાનોમાં ભ્રમણ કરતાં રહે છે. તેઓ એક સ્થાન સાથે પ્રતિબદ્ધ હોતાં નથી.

શાશ્વતનો અર્થ છે—સદા રહેનાર. જે સદા રહેતું નથી તે અશાશ્વત છે. સંસારમાં કંઈપણ શાશ્વત નથી. રાજ્ય, ધન, ધાન્ય, પરિવાર વગેરે અશાશ્વત છે.^૨ હારિલવાયકે કહ્યું છે^૩—

ચલં રાજ્યૈશ્વર્યં ધનકનકસારઃ પરિજનો,
નૃપાદ્ વાલ્લભ્યં ચ ચલમમરસૌખ્યં ચ વિપુલમ્ ।
ચલં રૂપાડરોગ્યં ચલમિહ ચરં જીવિતમિદં,
જનો દૃષ્ટો યો વૈ જનયતિ સુખં સોઽપિ હિ ચલઃ ॥

અધ્રુવ અને અશાશ્વત—આ બંને શબ્દો એકાર્થવાચી પણ છે. તેમાં પુનરુક્ત દોષ નથી. ચૂર્ણિકારે પુનરુક્ત ન હોવાના સામાન્યપણે પાંચ કારણ બતાવ્યા છે^૪—(૧) ભક્તિવાદ (૨) શબ્દ પર વિશેષ ભાર આપવા માટે (૩) કૃપામાં (૪) ઉપદેશમાં (૫) ભય પ્રદર્શિત કરવા માટે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ચૂર્ણિકારે પુનરુક્ત ન હોવાના આ બે કારણો આપ્યા છે^૫—ઉપદેશ અને ભય-દર્શન તથા વૃત્તિકારે આ બે કારણો આપ્યા છે^૬—ઉપદેશમાં અને કોઈ શબ્દ પર વિશેષ ભાર આપતી વખતે.

૨. પૂર્વ સંબંધોનું (પુલ્લસંજોગં)

સંસાર પહેલાં હોય છે અને મોક્ષ પછી. અસંયમ પહેલાં હોય છે અને સંયમ પછી. જ્ઞાતિજન પહેલાં હોય છે, તેમનો ત્યાગ પછીથી કરવામાં આવે છે—આ ભાવનાઓના આધારે ચૂર્ણિકારે પૂર્વ-સંયોગનો અર્થ—સંસારનો સંબંધ, અસંયમનો સંબંધ અને જ્ઞાતિનો સંબંધ કર્યો છે.^૭ શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે પૂર્વ-સંયોગનો અર્થ—પૂર્વ-પરિચિતોનો સંયોગ અર્થાત્ માતા-પિતા વગેરે તથા ધન વગેરેનો સંબંધ એવો કર્યો છે.^૮

૧. આચારંગવૃત્તિ, પત્ર ૨૬૬ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૧ ।

૩. એજન, પત્ર ૨૮૧ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૦ ।

૫. એજન, પૃ. ૧૭૦ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૮૧ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૧ : પુલ્લો પામ સંસારો, પચ્છા મોક્ષો, પુલ્લેણ સંજોગો પુલ્લસસ વા સંજોગો પુલ્લસંજોગો, અથવા પુલ્લસંજોગો અસંજમેણ પાતીહિ વા ।

૮. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૦ : પુરા પરિચિતા માતૃપિત્રાદયઃ પૂર્વશબ્દેનો ચ્યન્તે તતસ્તૈઃ, ઉપલક્ષણત્વાદન્યૈશ્ચ સ્વજનધનાદિભિઃ સંયોગઃ—સમ્બન્ધઃ પૂર્વસંયોગઃ ।

(ખ) સુલ્લબ્ધોદ્યા, પત્ર ૧૨૬ ।

૩. દોષો અને પ્રદોષોથી (દોષપઓસેર્હિં)

અહીં બે શબ્દો છે—દોષ અને પ્રદોષ. દોષનો અર્થ છે—માનસિક સંતાપ વગેરે. પ્રદોષનો અર્થ છે—નરક-ગતિ વગેરે.^૧

૪. હિત અને કલ્યાણ માટે (હિયનિસ્સેયાણ)

હિતનો અર્થ છે—નિરુપમ સુખના હેતુભૂત, આત્મા માટે સ્વાસ્થ્યકર. નિઃશ્રેયસ્ નો અર્થ છે—મોક્ષ અથવા કલ્યાણ. ચૂર્ણિમાં નિઃશ્રેયસનો અર્થ ઈહલોક, પરલોકમાં નિશ્ચિત શ્રેય અથવા અક્ષય શ્રેય કરવામાં આવ્યો છે.^૨

પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનુસાર ‘નિસ્સેસ’નો અર્થ નિઃશેષ અથવા સમસ્ત, સંપૂર્ણ પણ હોઈ શકે છે. આ સંદર્ભમાં નિઃશેષહિતનો અર્થ—સંપૂર્ણ હિત છે.

૫. તે પાંચસો ચોરોની મુક્તિને માટે (તેર્સિં વિમોક્ષણદ્વાણ)

કપિલે પૂર્વભવમાં આ બધા પાંચસો ચોરોની સાથે સંયમનું પાલન કર્યું હતું અને તે બધાએ એવો સંકેત કર્યો હતો કે સમય આવે ત્યારે અમને સંબોધિ આપજો. તેની પૂર્તિ માટે કપિલ મુનિ તેમને સંબુદ્ધ કરી રહ્યા છે—તેમની મુક્તિ માટે પ્રવચન કરી રહ્યા છે.^૩

૬. કલહનું (કલહં)

શાન્ત્યાચાર્ય અને નેમિચન્દ્રે આનો અર્થ ‘ક્રોધ’^૪ અને ચૂર્ણિકારે ‘મળ્લન’ કર્યો છે.^૫ ‘મળ્લન’નો અર્થ છે—વાફ-કલહ, ગાળો દેવી અને ક્રોધ કરવો.

ડો. હરમન જેકોબીએ તેનો અર્થ ‘તિસ્કાર’—ઘૃણા કર્યો છે.^૬ મોનિયેર વિલિયમ્સે તેના મુખ્યત્વે ત્રણ અર્થ કર્યા છે—ઝઘડો, જૂઠ કે છેતરપીંડી, ગાળભેળ.^૭

કલહ ક્રોધપૂર્વક થાય છે. આથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ‘કલહ’ને ક્રોધ કહેવામાં આવેલ છે.

૭. વીતરાગ તુલ્ય મુનિ (તાઈ)

વ્યાખ્યાકારોએ આનાં બે સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે—તાયી અને ત્રાયી.^૮ જાલ સરપેન્ટિયર ટીકાકારો દ્વારા કરાયેલા આ અર્થને યોગ્ય માનતા નથી. તેમનો મત છે કે તાઈ ને તાદિ—તાદૃક સમાન ગણવું જોઈએ. તો તેનો અર્થ થશે—તેના જેવું, તેવું. તેઓ કહે છે કે કાળાંતરમાં આ શબ્દના અર્થનો ઉત્કર્ષ થયો અને તેનો અર્થ—તેના જેવું અર્થાત્ બુદ્ધ જેવું—આવો થયો. ત્યાર પછી આનો અર્થ—પવિત્ર સંત વ્યક્તિ વગેરે થયો. આ આશયનો આધાર પ્રસ્તુત કરતાં તેઓ એસ. વી. ચાઈલ્ડર્સ અને દીર્ઘનિકાય પૃ. ૮૮ પરની ફેંકની ટિપ્પણી જોવાનો અનુરોધ કરે છે.^૯ સરપેન્ટિયરનો આ મત સંગત લાગે છે. અમે તેના જ આધારે આનું સંસ્કૃત રૂપ તાદૃક્ આપ્યું છે. વિશુદ્ધિમાર્ગ પૃ. ૧૮૦માં તાદિન શબ્દનો પ્રયોગ ‘એક જેવા રહેનારા’ના અર્થમાં કરાયો છે—

૧. સુખબોધા, પત્ર ૧૨૬ : દોષાઃ—ઈહૈવ મનસ્તાપાદયઃ, પ્રદોષાઃ—
પત્ર નરકગત્યાદય ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૧ : ઇહ પત્ર ચ નિયતં નિશ્ચિતં વા
શ્રેયઃ નિઃશ્રેયસં અચયં ।

૩. એજન, પૃ. ૧૭૧ : તેર્સિં ચોરાણં, તેર્હિં સર્વેર્હિં પુલ્લભવે સહ
કવિલેણ ઇમદ્વં સંજમો કતો આસિ, તત્તો તેર્હિં સિમાસો
કતિલ્લઓ જમ્હા અમ્હે સંબોધિતવ્વેતિ ।

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧ : કલહહેતુત્વાત્કલહઃ—
ક્રોધસ્તમ્ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨૬ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૧ : કલ્લાખ્યો હીયતે યેન સ કલહઃ
મળ્લનમિત્યર્થઃ ।

૬. Sacred Books of the East, Vol. XLV,
Uttarādhyaṇa, p. 33.

૭. Sanskrit English Dictionary, p. 261.

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧ : તાયતે—ત્રાયતે વા રક્ષતિ દુર્ગતેરાત્માનમ્
એકેન્દ્રિયાદિપ્રાણિનો વાઽવશ્યમિતિ તાયી—ત્રાયી વા ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન, પૃ. ૩૦૭, ૩૦૮ ।

यस्मा नत्थि रहो नाम, पापकम्पेसु तादिनो ।

रहाभावेन तेनेस, अरहं इति विस्सुतो ॥

૮. ભોગામિષ-આસક્તિ-જનક ભોગમાં (ભોગામિસ)

વર્તમાનમાં આમિષ નો સીધો અર્થ ‘માંસ’ કરવામાં આવે છે. મ્હાચીનકાળમાં તેનો પ્રયોગ અનેક અર્થમાં થતો હતો. આ જ આગમના ચૌદમા અધ્યયનમાં તેનો છ વાર પ્રયોગ થયો છે.^૧ અનેકાર્થ કોશમાં ‘આમિષ’ના—ફળ, સુંદર આકૃતિ, રૂપ, સંભોગ, લોભ અને લાંચ—એટલા અર્થ મળે છે.^૨ ઉત્તરાધ્યયન ૧૪૪૬માં આ શબ્દ માંસના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.^૩ પંચાસક પ્રકરણમાં આહાર કે ફળ વગેરેના અર્થમાં તે પ્રયુક્ત થયો છે.^૪ આસક્તિના હેતુભૂત જે પદાર્થો હોય છે તે બધાના અર્થમાં આનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ભોજન તથા વિષય-ભોગ—આ અર્થોમાં પણ ‘આમિષ’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે.

“ભંતે ! આમિષનું (ભોજન વગેરેના વિષયમાં) શું કરવું જોઈએ ?”

“સારિપુત્ર ! આમિષ બધાને સરખું વહેંચવું જોઈએ.”^૫

“ભિક્ષુઓ ! આ બે દાન છે—આમિષ-દાન અને ધર્મ-દાન. આ બે દાનોમાં જે ધર્મ-દાન છે, તે શ્રેષ્ઠ છે.” આ રીતે આમિષ-સંવિભાગ (અનુગ્રહ) અને આમિષ-યોગ (પૂજા)ના પ્રયોગ મળે છે.^૬ ભોગ-સન્નિધિના અર્થમાં આમિષ-સન્નિધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.^૭ અભિધાનપ્પદીપિકાના શ્લોક ૨૮૦માં ‘આમિષ’ને માંસનો તથા શ્લોક ૧૧૦૪માં તેને અન્નાહારનો પર્યાયવાચી માનવામાં આવ્યો છે.

ભોગો અત્યન્ત આસક્તિના હેતુ છે, એટલા માટે અહીં તેમને ‘આમિષ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

ચૂર્ણિકાર અનુસાર જે વસ્તુ સામાન્યપણે ધણા લોકો વડે અભિલષણીય હોય છે, તેને ‘આમિષ’ કહેવામાં આવે છે. ભોગો ધણા લોકો દ્વારા કામ્ય છે, એટલા માટે તેમને ‘આમિષ’ કહેવાયા છે. ભોગામિષ અર્થાત્ આસક્તિ-જનક ભોગ અથવા બહુજન-અભિલષણીય ભોગ.^૮ જુઓ ૧૪૪૧નું ટિપ્પણ.

શાન્ત્યાચાર્યે આ ભાવનાના સમર્થનમાં દશવૈકાલિકની પ્રથમ ચૂલિકાના બે શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે—

૧. जया य कुकुडंबस्स..... ।

૨. पुत्तदारपरिक्खिणो..... । (ચૂલિકા ૧ । ૭, ૮)

૯. વિપરીત (વોચ્ચત્થે)

ચૂર્ણિમાં ‘વોચ્ચત્થ’નો અર્થ વિપરીત અને બૃહદ્વૃત્તિમાં વિપર્યયવાન અથવા વિપર્યસ્ત કરવામાં આવેલ છે. બુદ્ધિનું વિશેષણ માન્યું છે ત્યાં વિપરીત અથવા વિપર્યસ્ત અને બાલનું વિશેષણ માન્યું છે ત્યાં વિપર્યયવાન કરવામાં આવેલ છે.^૯ તેનું સંસ્કૃત રૂપ

૧. ઉત્તરાધ્યયન ૧૪૪૧, ૪૬, ૪૯ ।

૨. અનેકાર્થ કોષ, પૃ. ૧૩૩૦ : આમિષ—ફલે સુન્દરાકાર-રૂપાદૌ સમ્ભોગે લોભલંચયો : ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૦ : સહામિષેણ—પિશિતરૂપેણ વર્તત્તે इति सामिषः ।

૪. પંચાસક પ્રકરણ ૧ । ૩૧ ।

૫. બુદ્ધચર્યા, પૃ. ૧૦૨ ।

૬. ઇતિવુત્તક, પૃ. ૮૬ ।

૭. બુદ્ધચર્યા, પૃ. ૪૩૨ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૯૧ : ભોગા—મનોજ્ઞાઃ શબ્દાદયઃ તે ચ

તે આમિષં ચાત્યન્તગુદ્ધિહેતુતયા ભોગામિષમ્ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૨ : ભુજ્યન્તે इति ભોગાઃ, યત્ સામાન્યં बहुभिः प्रार्थ्यन्ते तद् આમિષં, ભોગા એવ આમિષં ભોગામિષમ્ ।

૧૦. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૨ : વુચ્ચિત્થોત્તિ જમ્મ હિતે નિઃશ્રેયસે અહિતાનિઃશ્રેયસસંજ્ઞા, વિપરીતબુદ્ધિરિત્યર્થઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૯૧ : તત્ર તયોર્વા ‘બુદ્ધિઃ’ તત્ત્રાપ્ત્યુ-પાયવિષયા મતિઃ તસ્યાં વિપર્યયવાન્ સા વા વિપર્યસ્તા यस्य स हितनिःश्रेयसबुद्धिविपर्यस्तः विपर्यस्तहित-निःश्रेयसबुद्धिर्वा, વિપર્યસ્તશબ્દસ્ય તુ પરનિપાતઃ प्राग्वत् यद्वा विपर्यस्ता हिते निःशेषा बुद्धिर्यस्य स तथा ।

વ્યત્યસ્ત હોવું જોઈએ. ડો. પિશેલે તેનું મૂળ ઉચ્ચસ્થ માન્યું છે.^૧ દેશીનામમાલામાં તેનો અર્થ 'વિપરીત મૈથુન-ક્રિયા' કરવામાં આવ્યો છે.^૨ સંભવ છે કે તે કાળે આ શબ્દ આ જ અર્થમાં વપરાતો હોય અને બાદમાં આ અર્થના એકાંશને લઈને તેનો અર્થ 'વિપરીત' રૂઢ બની ગયો હોય. આનું મૂળ ઉચ્ચસ્થની અપેક્ષાએ વ્યત્યસ્તમાં શોધવું અધિક યોગ્ય છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ રૂપ વોચ્ચત્થની વધુ નજીક છે.

૧૦. મંદ અને મૂઢ (મંદિર મૂઢ)

યૂર્ણિમાં મંદનો અર્થ છે—સ્થૂળ બુદ્ધિવાળો.^૩ યૂર્ણિકારે મહારાષ્ટ્રમાં 'મંદ'ના પ્રચલિત અર્થનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં ઉપચિત—સ્થૂળ શરીરવાળાને પણ મંદ કહે છે અને અપચિત—કૃશ શરીરવાળાને પણ 'મંદ' કહે છે.^૪

મૂઢ શબ્દના બે અર્થ છે—કાર્ય અને અકાર્યના વિવેકથી રહિત અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્ત.^૫

વૈકલ્પિક રૂપે બાલ, મંદ અને મૂઢ—આ ત્રણે શબ્દોને એકાર્થક પણ માન્યા છે.^૬

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર મંદ તે છે જે ધર્મકાર્યમાં અનુદ્યત છે અને મૂઢ તે છે જે મોહથી આકુળ છે.^૭

૧૧. શ્લેષ્મમાં (શેલમિ)

યૂર્ણિમાં 'શેલ'નો અર્થ 'ચીકાશ' કરવામાં આવ્યો છે.^૮ બૃહદ્વૃત્તિમાં 'શેલ'નો અર્થ 'શ્લેષ્મ' આપ્યો છે.^૯ પરંતુ 'શ્લેષ્મ' તેની સંસ્કૃત છાયા નથી.

જર્લ સરપેન્ટિયરે તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'શ્વેટ'-'શ્વેદ' આપ્યું છે.^{૧૦} 'શ્વેદ'નો પણ એક અર્થ ચીકાશ—શ્લેષ્મ થાય છે. રાજવાર્તિકમાં તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'શ્વેલ' મળે છે.^{૧૧} એ જ સર્વાધિક યોગ્ય છે.

૧૨. અધીર પુરુષો દ્વારા (અધીર પુરિસેહિં)

ધીરનો વિરોધી છે—અધીર. જુઓ—૭૨૮, ૨૮૯નું ટિપ્પણ.

૧૩. સમુદ્રને (અતર)

યૂર્ણિમાં 'અતર'નો અર્થ સમુદ્ર છે.^{૧૨} વૃત્તિમાં તેનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે—જેને તરવાનું અશક્ય છે.

તાત્પર્યાર્થમાં તેના ત્રણ અર્થ છે—(૧) વિષયગણ (૨) ભવ અથવા સંસાર અને (૩) સમુદ્ર.^{૧૩}

વૃત્તિકારે એક સુંદર શ્લોક ઉદ્ધૃત કરી પ્રસ્તુત શ્લોકનું પ્રતિપાદ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે^{૧૪}—

૧. પ્રાકૃત ભાષાઓં કા વ્યાકરણ, પૃ. ૪૭૧ : વોચ્ચત્થ (વિપરીત રીતિ: દેશી ૦ ૭, ૫૮) = ઉચ્ચસ્થ જો ઉચ્ચ સે સન્બન્ધિત હૈ.
૨. દેશીનામમાલા, ૭૫૮.
૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૨ : જસસ થૂલા બુદ્ધિ સો મંદબુદ્ધી ભણણ.
૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૨ : ડવચાળ થૂલસરીરો મહદ્ગાળં મંદો ભગ્નતિ અવચાળ જો કિસસરીરો સોતિ મંદો ભણણતિ.
૫. એજન, પૃ. ૧૭૨ : મૂઢો પામ કજ્જાકજ્જમયાણાણો, સોતિદિયવિસદોદો (યવસદ્ધો) વા.
૬. એજન, પૃ. ૧૭૨ : અહવા બાલમંદમૂઢ શક્રપુન્દરવદે-

- કાર્યમેવ.
૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧ : મંદિર ત્તિ સૂત્રત્વાન્ મન્દો—ધર્મકાર્યકરણં પ્રતિ અનુદ્યતઃ, મૂઢો—મોહાકુલિતમાનસઃ.
૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૨ : શ્લેષ્મ ચિદ્ગણેણ.
૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૧ : 'શેલે' શ્લેષ્મણિ.
૧૦. ઉત્તરાધ્યયન, પૃ. ૩૦૮.
૧૧. તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, ૩૧૩, પૃ. ૨૦૩ : શ્વેલો નિશ્ચિવન-મૌષધિયેષાં તે શ્વેલૌષધિગ્રાસાઃ.
૧૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૨ : અતરો પામ સમુદ્ધો.
૧૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ : અતરં—તરીતુમશક્યં વિષયગણં ભવં વા....અતરં—તરીતિમ્.
૧૪. એજન, પત્ર ૨૧૨.

વિષયગણઃ કાપુરુષં કરોતિ વશવર્તિનં ન સત્પુરુષમ્ ।

બધ્નાતિ મશકં એવ હિ લૂતાતન્તુર્ન માતંગમ્ ।

ઇન્દ્રિયોના વિષય દુર્બળ વ્યક્તિને જ પોતાને વશ કરી શકે છે. સત્પુરુષ—સબળ વ્યક્તિઓ ઉપર તેમનો કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી. કરોળિયાનું જાળું મચ્છરને બાંધી શકે છે, પણ હાથીને બાંધી શકતું નથી.

૧૪. પાપમયી દષ્ટિઓથી (પાવિયાર્હિં દિદ્વીર્હિં)

શાન્ત્યાચાર્યે આનાં બે સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે—પ્રાપિકાભિર્દૃષ્ટિભિઃ અને પાપિકાભિર્દૃષ્ટિભિઃ પ્રથમનો અર્થ છે—‘નરકને પ્રાપ્ત કરનારી દષ્ટિ’. બીજાનો અર્થ છે—‘પાપમયી, પરસ્પર વિરોધ વગેરે દોષોથી દૂષિત દષ્ટિ’ અથવા ‘પાપ-હેતુક દષ્ટિ’. વાસ્તવિક અર્થ આ જ છે. પાપિકાદષ્ટિના આશયને સ્પષ્ટ કરતા ઉદ્વરણો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે—

“ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ ।”

“શ્વેતં છાગમાલભેત વાયવ્યાં વિશિ ભૂતિકામઃ ।”

“બ્રહ્મણે બ્રાહ્મણમાલભેત, ઇન્દ્રાય ક્ષત્રિયં, મરુદ્ભ્યો વૈશ્યં, તપસે શૂદ્રમ્ ।”^૧

તથા ચ—

“યસ્ય બુદ્ધિર્ન લિપ્યતે, હત્વા સર્વમિદં જગત્ ।

આકાશમિવ પંકેન, ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥”

અર્થાત્ એક બાજુ તેઓ કહે છે—‘બધા જીવોની હિંસા ન કરવી જોઈએ.’ બીજી બાજુ તેઓ કહે છે—‘ઐશ્વર્ય ચાહનારા પુરુષે વાયવ્ય કોણમાં શ્વેત બકરાની, બ્રહ્મ માટે બ્રાહ્મણની, ઇન્દ્ર માટે ક્ષત્રિયની, મરુત માટે વૈશ્યની અને તપને માટે શૂદ્રની બધી આપવી જોઈએ.’ આ પરસ્પર વિરોધી દષ્ટિકોણ છે.

જેવી રીતે આકાશ પંકથી લિપ્ત થતું નથી, તેવી જ રીતે સમગ્ર સંસારની હત્યા કરીને પણ જેની બુદ્ધિ લિપ્ત નથી થતી, તે પાપથી લિપ્ત નથી થતો. આ પાપ-હેતુક દષ્ટિકોણ છે.

૧૫. તે આર્યો—તીર્થંકરોએ (આરિર્ણિં)

અહીં ‘આર્ય’ શબ્દ તીર્થંકર માટે પ્રયુક્ત થયો છે. ‘જેમણે સાધુ-ધર્મનું પ્રજ્ઞાપન કર્યું.’—આ નિગમનાત્મક વાક્યાંશ વડે ‘આર્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ તીર્થંકર માટે જ અભિપ્રેત છે.

૧૬. સમિત (સમ્યક્ પ્રવૃત્ત) (સમિત્)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—શમિત, શાંત—કર્યો છે.^૨ વૃત્તિકારે પાંચ સમિતિઓથી યુક્તને ‘સમિત’ (જાગરૂકતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર) દર્શાવેલ છે.^૩

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨ : ‘પાવિયાર્હિં’ તિ પ્રાપયન્તિ નરકમિતિ પ્રાપિકાસ્તાભિઃ, ચઢ્ઢા—પાપા એવ પાપિકાસ્તાભિઃ, પરસ્પરવિરોધાદિદોષાત્ સ્વરૂપેણૈવ કુત્સિતાભિઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૨, ૨૧૩ ।

૩. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૩ : સમ્યક્ ઇતઃ શમિતઃ, શાન્ત ઇત્યર્થઃ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૩ : સમિતઃ—સમિતિમાન્ ઇતિ ।

૧૭. દૂર થઈ જાય છે (નિજ્જાઈ)

યુર્ણિમાં આનો અર્થ—અધો ગચ્છતિ—નીચે જાય છે એવો કર્યો છે.^૧ વૃત્તિમાં આનો મૂળ અર્થ છે—નીકળી જવું. વૃત્તિકારે પાઠાંતરના રૂપમાં દેશી શબ્દ ‘ગિણ્ણાઈ’ પ્રસ્તુત કરી તેનો અર્થ—અધો ગચ્છતિ—નીચે જાય છે—કર્યો છે.^૨

૧૮. (શ્લોક ૧૦)

યુર્ણિકારે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘હિકાર’ના વિષયની ચર્ચા કરી છે—હિકારનો પ્રયોગ સન્નિધાન અને કારણ—આ બે અર્થોમાં થાય છે. કારણના અર્થમાં ‘હિકાર’નો પ્રયોગ બહુવચનમાં જ થાય છે, જેમ કે—તેંહિં કયં । સન્નિધાનના અર્થમાં ‘હિકાર’નો પ્રયોગ એકવચનમાં જ થશે, જેમ કે—કહિં ગતો આસિ ? કહિં ચ તે સદ્ધા ?^૩

આ શ્લોકમાં પ્રાણાતિપાત વિરમણનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. મુનિ મનસા, વાચા, કર્મણા (મન-વચન-કાર્યથી) કોઈપણ પ્રાણી પ્રત્યે િંસાનો પ્રયોગ ન કરે, ભલેને પોતાને કેટલીયે યાતના સહન કરવી કેમ ન પડે.

ઉજ્જયિની નગરીમાં એક શ્રાવક હતો. તેનો પુત્ર પૂરેપૂરો સંસ્કારી હતો. એકવાર ચોરો તેનું અપહરણ કરી માલવ પ્રદેશમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેને એક રસોઈયાના હાથમાં વેચી માર્યો. રસોઈયાએ તેને એક દિવસ કહ્યું—‘બેટા ! તું જંગલમાં જા અને ત્યાંથી બાજોને મારીને લઈ આવ. હું તેમને ભોજન માટે પકાવીશ.’ તે બોલ્યો—‘હું એક શ્રાવકનો પુત્ર છું. હું અહિંસામાં માનું છું. હું આવું કામ કદી કરી શકું નહિ.’ રસોઈયાએ કહ્યું—‘હવે તને મેં ખરીદી લીધેલો છે. મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ પડશે.’ છોકરાએ આજ્ઞા માનવાનો ઈન્કાર કર્યો ત્યારે રસોઈયો બોલ્યો—‘મારી આજ્ઞા ન માનવાના ભયંકર પરિણામ ભોગવવા પડશે. હું તને હાથીના પગ નીચે કચડાવી દઈશ. હું તારા મસ્તક ઉપર ભીનું ચામડું બાંધીને મારી નાખીશ.’ બાળકે કહ્યું—‘ગમે તે થાય, હું પ્રાણવધનું આ કાર્ય ન કરી શકું.’ ત્યારે રસોઈયાએ તેને હાથીના પગતળે કચડાવીને મારી નાખ્યો.

અહિંસાના ક્ષેત્રમાં સત્યાગ્રહની આ મહત્વપૂર્ણ ઘટના છે.^૪

૧૯. યાત્રા (સંયમ-નિર્વાહ) માટે ભોજનની એપણા કરે (જાયાએ ઘાસમેસેજ્જા)

સંયમ-જીવનની યાત્રા માટે ભોજનની શોધ કરે—આ પ્રસંગમાં શાન્ત્યાચાર્ય અને નેમિચન્દ્રે એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે—

જહ સગડક્કોવંગો કીરડ ભરવહણકારણા ણવરં ।

તહ ગુણભરવહણત્થં આહારો બંધયારીણં ॥

—જેમ ગાડીના પૈડાંની ધરીને ભારવહનની દૃષ્ટિએ તેલ ચોપડવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ગુણભારના વહનની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચારી આહાર કરે, શરીરને પોષણ આપે.^૫

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘જાયાએ ઘાસમેસેજ્જા’ વડે એપણાશુદ્ધિનો અને ‘રસગિદ્ધે ન સિયા મિક્કણા’ વડે પરિભોગૈષણાશુદ્ધિનો વિવેક દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૩, ૧૭૪ : નિજ્જાઈ નામ અધો ગચ્છતિ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૩ : નિર્વાતિ—નિર્ગચ્છતિ, પઠન્તિ ચ—ગિણ્ણાઈ તિ અત્ર દેશીપદત્વાદધોગચ્છતિ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૪ : હિકારસ્ય સન્નિધાનત્વાત્ કારણત્વાચ્ચ, તત્ર કારણો બહુવચન એવ ઉપયોગો

હિકારણસ્ય, તથા—તેંહિં કયં, સન્નિધાને તુ એકવચન એવ હિકારોપયોગઃ, તં જહા—કહિં ગતો આસિ ? કહિં ચ તે સદ્ધા ?

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૪ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૪ ।

૫. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૪ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨૮ ।

આ જ સૂત્રમાં છ કારણોસર આહાર કરવાનો અને છ કારણોસર આહાર ન કરવાનો ઉલ્લેખ છે.^૧

૨૦. (શ્લોક ૧૨)

પંતાણિ ચેવ સેવેજ્જા—આની વ્યાખ્યા બે પ્રકારે થાય છે—‘પ્રાન્તાનિ ચ સેવેતૈવ’ અને ‘પ્રાન્તાનિ ચૈવ સેવેત’। ગચ્છવાસી મુનિ માટે આવો વિધિ છે કે તે પ્રાન્ત-ભોજન મળે તો પણ તેને ખાઈ જ જાય, પરંતુ કંડી દે નહિ. ગચ્છનિર્ગત (જિનકલ્પી) મુનિ માટે આવો વિધિ છે કે તે પ્રાન્ત-ભોજન જ કરે. પ્રાન્તનો અર્થ છે—નીરસ ભોજન. શીતપિંડ (કંડો આહાર) વગેરે તેનાં ઉદાહરણ છે.^૨

જવણઢાણ—શાન્ત્યાચાર્યે ‘જવણ’નો અર્થ—ચાપન—કર્યો છે. ગચ્છવાસીની અપેક્ષાએ ‘જવણઢાણ’નો અર્થ થશે—જો પ્રાન્ત-આહાર વડે જીવન-ચાપન થતું હોય તો ખાય, વાયુ વધવાથી જીવન-ચાપન ન થતું હોય તો ન ખાય. ગચ્છનિર્ગતની અપેક્ષાએ તેનો અર્થ થશે—જીવન-ચાપન માટે પ્રાન્ત-આહાર કરે.^૩

‘જવણ’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘યમન’ હોવું જોઈએ. પ્રાકૃતમાં ‘મ’કારનો ‘વ’કાર આદેશ પણ થાય છે, જેમ કે—શ્રમણના બે રૂપો—સમણો, સવણો । પ્રકરણની દૃષ્ટિએ યમન શબ્દ અધિક યોગ્ય લાગે છે. ઇન્દ્રિયોનું યમન અથવા સંયમ કરવા માટે પ્રાન્ત-ભોજનનું સેવન યોગ્ય છે. જીવન-ચાપન માટે આ ભોજન યોગ્ય નથી.

કુમ્માસં—શાન્ત્યાચાર્ય અને નેમિચન્દ્રે આનો અર્થ—‘રાજમાષ’—મોટા અડદ કર્યો છે.^૪ મોનિયર મોનિયર વિલિયમ્સે આનો અર્થ ‘તરલ અને ખાટું પેય-ભોજન, જે ફળોના રસમાંથી અથવા બાફેલા ચોખામાંથી બનાવવામાં આવે છે’ કર્યો છે.^૫

અભિધાનપ્પદીપિકામાં કુલ્માષ વ્યંજનને ‘સૂપ’ કહેલ છે.^૬ વિશુદ્ધિમાર્ગમાં આ જ અર્થને માન્ય રાખી ‘કુલ્માષ’નો અર્થ ‘દાળ’ કરવામાં આવ્યો છે.^૭

સિંહલસત્રય (વ્યાખ્યા)માં ‘કુલ્માષ’ શબ્દનો અર્થ ‘કોમુ’ અર્થાત્ પીઠા જણાવેલ છે. ‘કુલ્માષ’ના અનેક અર્થો છે—કળથી, મગ વગેરે દિદળ, કાંજી. તે કાળે ઓદન, કુલ્માષ, સત્તૂ (સાથવો) વગેરે પ્રચલિત હતા.^૮ ‘કુલ્માષ’ દરિદ્ર લોકોનું ભોજન હતું. તે અડદ વગેરે દિદળમાં થોડું પાણી, ગોળ કે મીઠું અને ચીકાશ નાખીને બનાવવામાં આવતું. જુઓ—દસવેઆલિયં, પા ૧૧૮૮નું ટિપ્પણ.

બુક્કસં—ચૂર્ણિકારે આનાં બે અર્થ કર્યા છે—તીમન અથવા સુરા માટે પીસેલા લોટનો વધેલો ભાગ.^૯

શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે આનો અર્થ—મગ, અડદ વગેરેની કણકીમાંથી નીકળેલ અન્ન અથવા જેનો રસ કાઢી લેવામાં

૧. ઉત્તરાધ્યયન, ૨૬૧૩૨, ૩૪ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૪, ૨૧૫ : ‘પ્રાન્તાનિ’ નીરસાનિ, અન્ન-પાનાનીતિ ગમ્યતે, ચ શબ્દાદન્તાનિ ચ, એવાડવધારણે, સ ચ ભિન્નક્રમઃ સેવિજ્જા ઇત્યસ્યાન્તરં દ્રષ્ટવ્યઃ, તત્ત્વ પ્રાન્તાન્યન્તાનિ ચ સેવેતૈવ ન ત્વસારાણીતિ પરિણયયેદ્, ગચ્છનિર્ગતાપેક્ષયા વા પ્રાન્તાનિ ચૈવ સેવેત, તસ્ય તથાવિધાનામેવ ગ્રહણાનુજ્ઞાનાત્, કાનિ પુનસ્તાનીત્યાહ—‘સીર્ષપિંડં’ તિ શીતલઃ પિણ્ડઃ—આહારઃ, શીતશ્વાસૌ પિણ્ડશ્ચ શીતપિણ્ડઃ ।

૩. એજન, પત્ર ૨૧૫ : સૂચિતં—યદિ શરીરચાપના ભવતિ તદૈવ નિષેવેત, યદિ ત્વતિવાતોદ્રેકાદિના તદ્વાપનૈવ ન સ્યાત્તતો ન નિષેવેતાપિ, ગચ્છગતાપેક્ષમેતત્, તન્નિર્ગતશ્ચૈતાન્યેવ ચાપનાર્થમપિ નિષેવેત ।

૪. (ક) એજન, પત્ર ૨૧૫ : ‘કુલ્માષાઃ’ રાજમાષાઃ ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨૧ ।

૫. A Sanskrit English Dictionary, p. 296. Sourgruel (prepared by the spontaneous fermentation of the juice of fruits or boiled rice.)

૬. અભિધાનપ્પદીપિકા, પૃ. ૧૦૪૮ : સૂપો (કુમ્માસ વ્યંજને) ।

૭. વિશુદ્ધિમાર્ગ, ૧૧૧૧, પૃ. ૩૦૫ ।

૮. વિનયપિટક, ૪૧૧૭૬ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫ : બુક્કસો ણામ કુસણણિબ્બા-હણં ચ, અથવા સુરાગલિતસેસં બુક્કસો ભવતિ ।

આવ્યો હોય તેવું અન્ન કર્યો છે.^૧

પુલાગં—ચૂર્ણીકારે ‘પુલાક’ના બે અર્થ કર્યા છે—

૧. વાલ, ચણા વગેરે સૂકુ અનાજ.

૨. જે સ્વભાવથી નષ્ટ થઈ ગયું હોય (જેનો બીજભાગ નષ્ટ થઈ ગયો હોય) તેવું અનાજ.^૨

શાન્ત્યાચાર્યે અસાર વાલ, ચણા વગેરેને ‘પુલાક’ કહેલ છે.^૩

મહાભારતમાં પણ ‘પુલાક’ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. તેનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે—જમીનની અંદરની ગરમીથી સૂકાઈ જાય તેવા દાણા.^૪

મંથુ—આનો અર્થ છે—ઓરનું^૫ ચૂર્ણ, સાથવાનું ચૂર્ણ.^૬ તે અત્યન્ત લૂખું હોય છે, એટલા માટે તેને પ્રાન્ત-ભોજન કહ્યું છે.^૭ જુઓ દસવેઆલિયં, પા ૧૧૮૮નું ટિપ્પણ.

૨૧. (શ્લોક ૧૩)

આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે મુનિઓ લક્ષણ-વિદ્યા, સ્વપ્ન-વિદ્યા અને અંગ-વિદ્યાનો પ્રયોગ કરે છે, તેઓ સાચા અર્થમાં મુનિ નથી.

નેમિચન્દ્રે આ ત્રણેના વિષયમાં પ્રાચીન શ્લોક અને પ્રાકૃત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે. તેમણે લક્ષણ-શાસ્ત્ર સંબંધી અઢાર શ્લોક, સ્વપ્ન-શાસ્ત્રની તેર ગાથાઓ અને અંગવિદ્યા સંબંધી સાત ગાથાઓ આપી છે. તેમની તુલના ડૉ. જે. વી. જેડોલિયમ દ્વારા સંપાદિત જગદેવકૃત સ્વપ્ન-ચિંતામણિ સાથે કરી શકાય. જાર્વ સરપેન્ટિયરે તેની વિસ્તૃત જાણકારી આપી છે.^૮ શાન્ત્યાચાર્યે આનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું નથી, માત્ર એક-બે શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

બૌદ્ધ-ગ્રંથોમાં અંગ-નિમિત્ત, ઉત્પાદ, સ્વપ્ન, લક્ષણ વગેરે વિદ્યાઓને ‘તિર્યક્-વિદ્યા’ કહી છે. તેમનાથી આજીવિકા મેળવવાને મિથ્યા-આજીવિકા કહી છે. જે તેમનાથી દૂર રહે છે તે જ ‘આજીવ-પરિશુદ્ધિશીલ’ હોય છે.^૯

લક્ષણ—શરીરનાં લક્ષણો, ચિહ્નો જોઈને શુભ-અશુભ ફળકથન કરનાર શાસ્ત્રને ‘લક્ષણ-શાસ્ત્ર’ અથવા ‘સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર’ કહે છે.^{૧૦} કહ્યું પણ છે કે ‘સર્વ સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્’—બધું (શુભાશુભ ફળ આપનાર લક્ષણ) જીવોમાં વિદ્યમાન છે. જેમ કે—

અસ્થિષ્વર્થાઃ સુખં માંસે, ત્વચિ ભોગાઃ સ્ત્રિયોઽક્ષિણુ ।

ગતૌ યાનં સ્વરે ચાક્ષા, સર્વ સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥^{૧૧}

૧. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ : ‘બુક્કસં’ મુદ્ગમાધાદિ નચિકાનિષ્પન્નમન્નમતિનિપીઢિતસં વા ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૨૧ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫ : પુલાગં ગામ નિસ્સાણિપ્પાણ ચગગાદિ યદ્વા વિનષ્ટં સ્વભાવતઃ તત્ પુલાગમુદ્દિશ્યતે ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ : ‘પુલાકમ્’ અસારં વલ્લચનકાદિ ।

૪. મહાભારત, શાંતિપર્વ ૧૮૧.૭ :

‘પુલાકા ઇવ ધાન્યેષુ, પુત્તિકા ઇવ પક્ષિણુ ।

તદ્વિધાસ્તે મનુષ્યાણાં, યેષાં ધર્મો ન કારણમ્ ॥’

૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૨૧ : ‘મંથુ’ બદરાદિ ચૂર્ણમ્ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫ : મથ્યતે ઇતિ મંથું સત્ત-

ચૂર્ણાતિ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ : મન્થું વા-બદરાદિ ચૂર્ણમ્, અતિરૂક્ષતયા ચાસ્ય પ્રાન્તત્વમ્ ।

૮. દિ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૩૦૯-૩૧૨ ।

૯. વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧૧૧, પૃ. ૩૦, ૩૧ ।

૧૦. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫ : લક્ષ્યતેઽનેનેતિ લક્ષણં, સામુદ્રવત્ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ : ‘લક્ષણં ચ’ શુભાશુભ સૂચકં પુરુષલક્ષણાદિ, રૂઢિતઃ તત્પ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમપિ લક્ષણમ્ ।

૧૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ ।

અર્થાત્ અસ્થિમાં ધન, માંસમાં સુખ, ત્વચામાં ભોગ, આંખોમાં સ્ત્રીઓ, ગતિમાં વાહન અને સ્વરમાં આજ્ઞા—આ રીતે પુરુષમાં સઘળું પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ શબ્દ આ જ સૂત્રના ૧૫૭, ૨૦૪૫માં પણ આવ્યો છે.

સુવિણં—સ્વપ્ન શબ્દ અહીં ‘સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર’નો વાચક છે. સ્વપ્નના શુભાશુભ ફળની સૂચના આપનારા શાસ્ત્રને ‘સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે.^૧

અંગવિજ્ઞં—શરીરના અવયવોની સ્ફુરણા પરથી શુભાશુભ બતાવનાર શાસ્ત્રને ‘અંગવિદ્યા’ કહેવામાં આવે છે.^૨

યૂર્ણિકારે અંગવિદ્યાનો અર્થ ‘આરોગ્ય-શાસ્ત્ર’ કર્યો છે. પરંતુ પ્રકરણની દૃષ્ટિએ અંગવિચાર અર્થ અધિક સંગત લાગે છે.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે ‘અંગવિજ્ઞા’ના ત્રણ અર્થ કર્યા છે—

૧. શરીરના અવયવોની સ્ફુરણા પરથી શુભ-અશુભ બતાવનાર શાસ્ત્ર.

૨. પ્રણવ, માયાબીજ વગેરે વર્ણ-વિન્યાસયુક્ત વિદ્યા.

૩. અંગ અર્થાત્ અંગવિદ્યામાં વર્ણિત ભૌમ, અંતરિક્ષ વગેરે, તેમનાં શુભ-અશુભ બતાવનારી વિદ્યા, વિદ્યાનુપ્રવાહમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્યાઓ, જેમ કે—હલિ ! હલિ ! માતંગિની સ્વાહા ।

૨૨. અનિયંત્રિત રાખીને (અણિયમેત્તા)

યૂર્ણિકારે આનો અર્થ મન અને ઇન્દ્રિયોનું અનિયમન એવો કર્યો છે.^૪

‘જીવિયં અણિયમેત્તા’—નું ‘જીવિકાં અનિયમ્ય’ પણ થઈ શકે છે. તેનો અર્થ ઘરે—જીવિકાનું અનિયમન કરીને.

૨૩. સમાધિ-યોગથી (સમાહિજોર્ણિ)

સમાધિનો અર્થ છે—એકાગ્રતા. તેના વડે આત્મા સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરી શકાય છે, તેટલા માટે તે યોગ છે. દશવૈકલિક આગમમાં સમાધિના ચાર પ્રકારો દર્શાવાયા છે—૧. વિનય સમાધિ, ૨. શ્રુત સમાધિ, ૩. તપઃ સમાધિ અને ૪. આચાર સમાધિ.

વૃત્તિમાં સમાધિયોગના બે અર્થો મળે છે—

૧. સમાધિનો અર્થ છે—ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય અને યોગનો અર્થ છે—મન, વચન અને કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ.

૨. સમાધિનો અર્થ છે—શુભ ચિત્તની એકાગ્રતા અને યોગનો અર્થ છે—પ્રત્યુપેક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ : ‘સ્વપ્નં ચે’ત્યત્રાપિ રૂઢિતઃ સ્વપ્નસ્ય શુભાશુભફલસૂચકં શાસ્ત્રમેવ ।

૨. એજન, પત્ર ૨૧૫ : અંગવિદ્યાં ચ શિરઃપ્રભૃત્યંગસ્ફુરણતઃ શુભાશુભસૂચિકામ્ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫ : અંગવિદ્યા નામ આરોગ્ય-શાસ્ત્રમ્ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૫ : અંગવિદ્યાં ચ શિરઃપ્રભૃત્યંગસ્ફુરણતઃ શુભાશુભસૂચિકાં ‘સિરફુરણે કિર રજ્જં’ ઇત્યાદિકાં વિદ્યાં પ્રણવમાયાબીજાદિવર્ણવિન્યાસાત્મિકા વા, યદ્ વા—અંગાનિ—અંગવિદ્યાવ્યાવર્ણિતાનિ ભૌમાન્તરીક્ષાદીનિ વિદ્યા

‘હલિ ! હલિ માતંગિની સ્વાહા’ ઇત્યાદયો વિદ્યાનુવાદપ્રસિદ્ધાઃ, તતશ્ચ અંગાનિ ચ વિદ્યાશ્રાંગવિદ્યાઃ, પ્રાગવદ્ વચનવ્યત્યયઃ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૭ : ન નિયમિત્તા અનિયમિત્તા, ઇંદિયનિયમેણં, નો—ઇંદિયનિયમેણં ।

૬. દસવેઆલિયં, ૧૪૧૩ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૬ : સમાધિયોગેર્હિ—સમાધિઃ—ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યં તત્પ્રધાના યોગાઃ—શુભમનોવાક્કાયવ્યાપારાઃ સમાધિયોગાઃ । યદ્ વા સમાધિશ્ચ—શુભચિત્તૈકાગ્રતા યોગાશ્ચ—પૃથગેવ પ્રત્યુપેક્ષણાદયો વ્યાપારાઃ સમાધિયોગાઃ ।

૨૪. કામ, ભોગ અને રસોમાં આસક્ત (કામભોગસગિદ્ધા)

વિષયાસક્ત મનુષ્યો દ્વારા કામ્ય ઈષ્ટ શબ્દ, રૂપ, ગંધ તથા સ્પર્શને કામ કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે—દ્રવ્યકામ અને ભાવકામ. ભાવકામના બે પ્રકાર છે—ઈચ્છાકામ અને મદનકામ. અભિલાષારૂપ કામને ઈચ્છાકામ અને વેદોપયોગને મદનકામ કહે છે.^૧

ઈન્દ્રિયોના વિષયોના આસેવનને ભોગ કહે છે. ભોગ કામનો ઉત્તરવર્તી છે. પહેલાં કામના હોય છે, પછી ભોગ હોય છે. આગમોમાં રૂપ અને શબ્દને કામ તથા સ્પર્શ, રસ અને ગંધને ભોગ કહેલ છે.^૨

ચૂર્ણિમાં રસનો અર્થ છે—તિક્ત, મધુર વગેરે રસ અને વૃત્તિમાં તેના બે અર્થો મળે છે—અત્યન્ત આસક્તિ અથવા શૃંગાર વગેરે રસ.

વૃત્તિકારનું કથન છે કે રસ, ભોગની અંદર આવે છે, પરંતુ અતિગૃહિ દર્શાવવા માટે તેનું પૃથક્ અલગ કરવામાં આવ્યું છે.^૩

જુઓ—પાપનું ટિપ્પણ.

૨૫. અસુરકાયમાં (આસુરે કાણ)

ચૂર્ણિમાં આના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—અસુર દેવોના નિકાયમાં અથવા રૌદ્ર તિર્યક યોનિમાં.^૪ બૃહદ્વૃત્તિમાં માત્ર પહેલો જ અર્થ છે.^૫

૨૬. બહુ (બહુ)

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં આને સંસારનું વિશેષણ માન્યું છે. ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ ચોરાસી લાખ ફેરાવાળો સંસાર એવો કર્યો છે. વૃત્તિકારે આ અર્થને વૈકલ્પિક માનીને મુખ્ય અર્થ વિપુલ અથવા વિસ્તીર્ણ કર્યો છે.^૬ અમે તેને ક્રિયાવિશેષણ માન્યું છે.

૨૭. બોધિ (બોધી)

બોધિનો અર્થ છે—સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રાત્મક જિન-ધર્મની પ્રાપ્તિ.^૭

સ્થાનાંગમાં તેના ત્રણ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે—જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ.^૮

૨૮. દુષ્પૂર છે આ આત્મા (દુષ્પૂર ઇમે આયા)

એક ભિખારી ભીખ માગવા નીકળ્યો. તે ઘરે-ઘરે જઈને બોલતો—‘મારું પાત્ર સોનામહોરોથી ભરી દો.’ કોઈપણ વ્યક્તિની

૧. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—દસવેઆલિયં, ૨૧૧ નું ટિપ્પણ

૨. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—દસવેઆલિયં, ૨૧૩ નું ‘ભોગ’ શબ્દ પરનું ટિપ્પણ

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫ : રસાસ્તિક્તાદયઃ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૬ : રસઃ—અત્યન્તાસક્તિરૂપઃ.....ચદ્ વા રસાઃ—પૃથગેવ શૃંગારાદયો વા ।

૫. એજન, પત્ર ૨૧૬ : ભોગાન્તર્ગતત્ત્વેઽપિ ચૈષાં (રસાનાં) પૃથગુપાદાનમતિગૃહિવિષયતાચ્છાપનાર્થમ્ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૫, ૧૭૬ : અસુરાણામયં આસુરઃ, તે હિ (બહિચા) રિયસમણા અસત્થભાવણાભાવિયા અસુરેસુ વા ઉવવજ્જંતિ, અથવા અસુરસદૃશો ભાવઃ આસુરઃ, ક્રૂર ઇત્યર્થઃ, ‘ઉવવજ્જંતિ આસુર કાણ’તિ રૌદ્રેષુ તિર્યગ્યોનિકેષુ

ઉવવજ્જંતિ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૬ : ‘આસુરે’ અસુરસમ્બંધિ-નિકાયે, અસુર-નિકાયે ઇત્યર્થઃ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૬ : બહુંતિ ચરસાસીતિ-યોનિલક્ષ્યભેદઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૬ : બહુશબ્દસ્ય ‘બહુષ્પે ધૃતં શ્રેયઃ’ ઇત્યાદિષુ વિપુલવાચિનોઽપિ દર્શનાદ્ બહું—વિપુલં વિસ્તીર્ણમિતિ યાવત્, બહુપ્રકારં વા ચતુરશીતી યોનિલક્ષ્યતયા ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૬ : ‘બોધિઃ’ પ્રેત્ય જિનધર્માવાપ્તિઃ ।

૧૦. ઠાળં, ૩૧૧૭૬ ।

એવી શક્તિ ન હતી કે તેના પાત્રને સોનામહોરોથી ભરી દે. આ વાત રાજા સુધી પહોંચી. રાજાએ તેને દરબારમાં બોલાવીને કહ્યું—‘હું ભરી દઉં છું તારા પાત્રને સોનામહોરોથી.’ રાજાએ ખજાનચીને આજ્ઞા આપી. ખજાનચી ભિખારીના પાત્રમાં સોનામહોરો નાખવા લાગ્યો. પણ આ શું? તે પાત્ર ભરાતું જ ન હતું. રાજાને આશ્ચર્ય થયું. તેણે ભિખારીને પૂછ્યું. ભિખારીએ કહ્યું—‘મહારાજ! આ સામાન્ય પાત્ર નથી. આ મનુષ્યની ખોપરી છે. આ ક્યારેય ભરાતી નથી. આ દુષ્પૂરક છે.’

૨૯. (શ્લોક ૧૭)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘લાભથી લોભ વધે છે’ના પ્રસંગમાં કપિલની કથા તરફ સંકેત છે. સમગ્ર કથાનક માટે જુઓ—આમુખ, પૃ. ૨૨૫-૨૨૭.

વૃત્તિકારે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘માસ’ (સં. માષઃ) શબ્દનું માપ આપ્યું છે. તે સમયે અઢી રતિભારનો એક માસો થતો.^૧ આજે છ કે આઠ રતિભાર એક માસો માનવામાં આવે છે.

૩૦. ગ્રંથિ (ગંઢ)

અહીં ગંઢનો અર્થ—ગ્રંથિ (ગાંઠ) કે ફોલ્લો થઈ શકે છે. સ્તન માંસની ગ્રંથિ^૨ કે ફોલ્લા સમાન^૩ હોય છે, એટલા માટે તેમને ગંઢ કહેવામાં આવ્યા છે.

૩૧. અનેક ચિત્તવાણી (અણેગચિત્તાસુ)

આચારાંગનું એક સૂક્ત છે^૪—અણેગચિત્તે ખલુ અયં પુસ્સિ—પુરુષ અનેક ચિત્તવાળો હોય છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સ્ત્રી માટે ‘અણેગચિત્તા’નો પ્રયોગ થયો છે.

ચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકારે સ્ત્રીની અનેકચિત્તા વિષયમાં કેટલાક શ્લોકો પ્રસ્તુત કર્યા છે—

કુર્વન્તિ તાવત્ પ્રથમં પ્રિયાણી, યાવન્ન જાનન્તિ નરં પ્રસક્તમ્ ।

જાત્વા ચ તન્મન્યથપાશબદ્ધં, ગ્રસ્તામિષં મીનમિવોદ્ધરન્તિ ।

અથવા—

અન્નં ભગંતિ પુસ્તો, અન્નં પાસેણ વજ્જમાણીઓ ।

અન્નં ચ તાસિ હિયે, ન જં ખમં તં કરેતિ મહિલાઓ ॥

(ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૬)

‘અન્યસ્યાંકે લલતિ વિશદં ચાન્યમાલિંગ્ય શેતે,

અન્યં વાચ્ચા ચપયતિ હસત્યન્યમન્યં ચ સૈતિ ।

અન્યં વેષ્ટિ સ્પૃશતિ કશતિ પ્રોર્ણતિ વાન્યમિદ્ધં,

નાયો નૃત્યત્તડિત ઇવ ધિક્ ચઞ્જલાશ્રાલિકાશ્ચ ॥’

(બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭)

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭ : દ્વાધ્યાં—દ્વિસંખ્યાધ્યાં માષાધ્યાં—પચ્ચરત્તિકામાનાધ્યામ્ ।

૨. વૈરાગ્ય શતક, શ્લોક ૨૧ : સ્તનૌ માંસ-ગ્રંથી કનકકલશા-વિત્પુષ્પિતૌ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭ : ગણ્ડં—ગઢુ ચોપચિતપિણિતપિણ્ડ-રૂપતથા ગલત્પૂતિરુધિરાદ્રતાસમ્ભવાદ્વ તદુપમત્વાદ્ ગણ્ડે કુચાવુક્તૌ ।

૪.

હૃદ્યન્યદ્ વાક્યન્યત્ કાર્યેષ્યન્યત્ પુરોઽથ પૃષ્ઠેઽન્યત્ ।

અન્યત્ તવ મમ ચાન્યત્, સ્ત્રીણાં સર્વં કિમપ્યન્યત્ ॥

(સુખબોધા, પત્ર ૧૩૨)

૩૨. રાક્ષસી જેવી ભયાવહ સ્ત્રીઓમાં (સ્વસ્તીસુ)

અહીં સ્ત્રીને રાક્ષસી કહેવામાં આવી છે. જે રીતે રાક્ષસી સમસ્ત રક્ત પી જાય છે અને જીવન હરી લે છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્યના જ્ઞાન વગેરે ગુણો તથા જીવન અને ધનનો સર્વનાશ કરે છે.^૧ રાક્ષસી શબ્દ લાક્ષણિક છે, અભિધાવાચક નથી. તે કામાશક્તિ કે વાસનાનો સૂચક છે. પુરુષ માટે સ્ત્રી વાસનાના ઉદ્દીપનનું નિમિત્ત બને છે, તે દૃષ્ટિએ તેને રાક્ષસી કહી છે. સ્ત્રી માટે પુરુષ વાસનાના ઉદ્દીપનનું નિમિત્ત બને છે, તે દૃષ્ટિથી તેને રાક્ષસ કહી શકાય.

આ જ તથ્યને પુષ્ટ કરનાર શ્લોક છે—

દર્શનાત્ હરતે ચિત્તં, સ્પર્શનાત્ હરતે બલમ્ ।

મૈથુનાત્ હરતે વિત્તં, નારી પ્રત્યક્ષારાક્ષસી ॥

૩૩. દાસની જેમ નયાવે છે (ખેલ્લંતિ જહા વ દાસેહિં)

કામવાસનાને વશવર્તી વ્યક્તિઓને સ્ત્રીઓ દાસની માફક આજ્ઞાપાલક બનાવે છે. તેઓ કહે છે—‘આવો, જાવ, બેસો, આ ન કરો, તે ન કરો’ વગેરે-વગેરે. આ રીતે તેઓ તેમને નયાવે છે.

સૂત્રકૃતાંગ (શ્વુતસ્કંધ ૧, અધ્યયન ૪)માં આનું વિશદ વર્ણન મળે છે.

૩૪. અતિ મનોજ (પેસલં)

ચૂર્ણિકારે ‘પ્રિયં કરોતીતિ પેશલઃ’—એવી વ્યુત્પત્તિ કરી આનો અર્થ પ્રિય કરનાર કર્યો છે.^૨

વૃત્તિકારે ઈહલોક અને પરલોક માટે હિતકારી હોવાને કારણે જે અતિ મનોજ હોય છે, તેને પેશલ માનેલ છે.^૩

૩૫. (શ્લોક ૧૯)

મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે—જે માણસ કામવાસનાની પૂર્તિ કરતો નથી, તેનામાં ચિત્ત-વિક્ષેપ કે પાગલપણું આવી જાય છે. આ માન્યતામાં સાપેક્ષ સત્ય છે. આ સત્યની જે બીજી બાજુ છે તેનું પ્રતિપાદન પ્રસ્તુત શ્લોકમાં થયું છે. કામવાસના પ્રત્યે આકર્ષણ હોય અને તેની પૂર્તિ ન થાય તથા સુખ-પ્રાપ્તિનો કોઈ બીજો વિકલ્પ સામે ન હોય, તેવી અવસ્થામાં મનોવૈજ્ઞાનિક માન્યતા સાચી હોઈ શકે છે.

સૂત્રકારનો મત છે—જે કામવાસના પ્રત્યે વિરાગતા કે અનાકર્ષણ કરવા ઇચ્છે છે તે ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ કે આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે. જે વ્યક્તિ ધર્મ પ્રત્યે અનુરક્ત થઈ તેમાં પોતાના આત્માને જોડી દે છે તે કામવાસના પર વિજય મેળવે છે અને

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૭ : રાક્ષસ્ય ઇવ રાક્ષસ્યઃ—સ્ત્રિયઃ તાસુ, યથા હી રાક્ષસ્યો રક્ત સર્વં સ્વમાપકર્ષન્તિ જીવિતં ચ પ્રાણીનામપહ્નન્તિ એવમેતા અપિ, તત્ત્વતો હી જ્ઞાનાદીન્યેવ જીવિતં ચ અર્થશ્ચ (સર્વસ્વં) તાની ચ તાભિરપહ્નીયન્ત એવ, તથા ચ હારિતિ:—

“વાતોદ્ભૂતો દહતિ હુતભુગ્દેહમેકં નરાણાં,
મત્તો નાગઃ કુપિતભુજગશ્ચૈકદેહં તથૈવ ।
જ્ઞાનં શીલં વિનયવિભવૌદાર્યવિજ્ઞાનદેહાન્ ।
સર્વાનર્થાન્ દહતિ વનિતાઽઽમુષ્પિકાનૈહિકાંશ્ચ ॥”

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૭૭ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૧૮ : પેશલમ્—ઇહ પરત્ર ચૈકાન્તહિતત્વે-નાતિમનોજ્ઞમ્ ।

વિક્ષિપ્તતાની સ્થિતિથી પણ બચી જાય છે. આ ‘અનુચિન્ન વિચાર’ અથવા પ્રતિપક્ષ ભાવનાનો સિદ્ધાંત છે. આ જ રૂપાન્તરણની પ્રક્રિયાનું સૂત્ર છે. જે વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિમાંથી અનુરાગ દૂર કરવો હોય, તેમાંથી અનુરાગને દૂર કરી બીજી વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિ પર અનુરાગ સ્થાપી દો. તે નવી વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિ પર અનુરાગ થવા લાગશે અને પૂર્વ અનુરાગ વૈરાગ્યમાં બદલાઈ જશે.

૩૬. બંને લોકોને આરાધી લીધા (આસહિયા દુવે લોણ)

આ વિષયમાં ત્રણ પક્ષ પ્રચલિત છે—

૧. માત્ર વર્તમાનને સુધારવો.
૨. માત્ર પરલોકને સુધારવો.
૩. ઈહલોક અને પરલોક—બંનેને સુધારવા.

પ્રસ્તુત આગમમાં ત્રીજો પક્ષ માન્ય કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મનું આચરણ કરનારા બંને—ઈહલોક અને પરલોક—ને સુધારે છે. તેઓ વર્તમાન જીવનને પવિત્ર બનાવે છે અને પછીના જીવનને પણ પવિત્ર બનાવે છે.

નવમં અજ્ઞયણં

નમિપલ્લજ્ઞા

નવમું અધ્યયન

નમિ-પ્રવ્રજ્યા

આમુખ

મુનિ તે જ બને છે જેને બોધિ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે ત્રણ પ્રકારના હોય છે—સ્વયં-બુદ્ધ, પ્રત્યેક-બુદ્ધ અને બુદ્ધ-બોધિત (૧). જે સ્વયં બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને સ્વયં-બુદ્ધ કહેવામાં આવે છે, (૨) જે કોઈ એક ઘટના નિમિત્તે બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને પ્રત્યેક-બુદ્ધ કહેવામાં આવે છે અને (૩) જે બોધિ-પ્રાપ્ત વ્યક્તિઓના ઉપદેશથી બોધિ-લાભ કરે છે તેમને બુદ્ધ-બોધિત કહેવામાં આવે છે.^૧

આ સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના મુનિઓનું વર્ણન છે—(૧)સ્વયં-બુદ્ધ કપિલનું આઠમા અધ્યયનમાં, (૨) પ્રત્યેક-બુદ્ધ નમિનું નવમા અધ્યયનમાં અને (૩) બુદ્ધ-બોધિત સંજયનું અઠારમા અધ્યયનમાં.

આ અધ્યયનનો સંબંધ પ્રત્યેક-બુદ્ધ મુનિ સાથે છે. કરકંડુ, દ્વિમુખ, નમિ અને નગ્ગતિ—આ ચારેય સમકાલીન પ્રત્યેક-બુદ્ધ છે. આ ચારેય પ્રત્યેક-બુદ્ધોના જીવો પુષ્પોત્તર નામના દેવ-વિમાનમાંથી એકી સાથે વ્યુત થયા હતા. ચારેયે એક સાથે પ્રવ્રજ્યા લીધી, એક જ સમયે પ્રત્યેક-બુદ્ધ બન્યા, એક જ સમયે કેવલજ્ઞાની બન્યા અને એક જ સમયે સિદ્ધ થયા.^૨

કરકંડુ કલિંગના રાજા હતા, દ્વિમુખ પંચાલના, નમિ વિદેહના અને નગ્ગતિ ગંધારના.

ધરડો બળદ, ઈન્દ્રધ્વજ, એક કંકણની નીરવતા અને મંજરી-રહિત આમ્રવૃક્ષ—આ ચારેય ઘટનાઓ ક્રમશઃ ચારેયની બોધિ-પ્રાપ્તિની હેતુ બની.

એક ચાર ચારેય પ્રત્યેક-બુદ્ધ વિહાર કરતા-કરતા ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરમાં આવ્યા. ત્યાં વ્યંતર-દેવનું એક મંદિર હતું. તેના ચાર દ્વાર હતા. કરકંડુ પૂર્વ દિશાના દ્વારમાંથી પ્રવિષ્ટ થયા, દ્વિમુખ દક્ષિણ દ્વારમાંથી, નમિ પશ્ચિમ દ્વારમાંથી અને નગ્ગતિ ઉત્તરદ્વારમાંથી. વ્યંતર-દેવે એમ વિચાર્યું કે ‘હું સાધુઓને ધીક બતાવી કેવી રીતે બેસું?’ એટલે તેણે ચારે દિશામાં પોતાનું મોઢું બતાવી દીધું.

કરકંડુ ખુજલીથી પીડિત હતા. તેમણે એક ક્રોમળ સળી લીધી અને કાન ખોતર્યો. ખોતર્યા પછી તેમણે સળી એક બાજુ છુપાવી દીધી. દ્વિમુખે આ જોયું. તેણે કહ્યું—‘મુનિ ! પોતાનું રાજ્ય, રાષ્ટ્ર, પુર, અંતઃપુર વગેરે બધું છોડીને તમે આ (સળી)નો સંગ્રહ કેમ કરો છો?’ આ સાંભળતા જ કરકંડુ ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ નમિએ કહ્યું—‘મુનિ ! તમારા રાજ્યમાં તમારા અનેક કર્મચારીઓ—આજ્ઞા પાળનારા હતા. તેમનું કાર્ય હતું દંડ દેવાનું અને બીજાઓનો પરાભવ કરવાનું. આ કાર્યને છોડી આપ મુનિ બન્યા. આજ આપ બીજાઓના દોષ કેમ જોઈ રહ્યા છો?’ આ સાંભળી નગ્ગતિએ કહ્યું—‘જે મોક્ષાર્થી છે, જે આત્મ-મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, જેમણે સઘળું છોડી દીધું છે, તેઓ બીજાની નિંદા કેમ કરે?’ ત્યારે કરકંડુએ કહ્યું—‘મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત સાધુ અને બ્રહ્મચારી જો અહિતનું નિવારણ કરે છે, તો તે દોષ નથી. નમિ, દ્વિમુખ અને નગ્ગતિએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે અહિત-નિવારણ માટે જ કહ્યું છે. આથી તે દોષ નથી.’”

૧. નંદી, સૂત્ર ૩૦ ।

૨. (ક) સુખબોધા, પત્ર ૧૪૪ : નગ્ગતિનું મૂળ નામ સિંહરથ હતું. તે કનકમાલા (વિતાલ્ય પર્વત પર તોરણપુર નગરના રાજા દેવશક્તિની પુત્રી)ને મળવા પર્વત પર આવ્યા કરતો હતો. મોટો ભાગ ત્યાં જ રહેવાને કારણે તેનું નામ ‘નગ્ગતિ’ પડ્યું.

(ખ) કુંભકાર જાતકમાં તેને તક્ષશિલાનો રાજા દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને નામ નગ્ગજી (નગ્ગજિત) આપ્યું છે.

૩. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વ્યુક્તિ, ગાથા ૨૭૦ :

પુપ્ફુત્તરાઽ ચવર્ણં પવ્વજ્જા હોઽ ઇગસમર્ણં । પત્તેયવુદ્ધકેવલિ સિદ્ધિ ગયા ઇગસમર્ણં ॥

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વ્યુક્તિ, ગાથા ૨૭૬-૨૭૯ :

જયા રજ્જં ચ રુદ્ધં ચ, પુરં અત્તેરં તહા । સવ્વમેઅં પરિચ્ચજ્જ, સંચયં કિં કરોસિમં ? ॥

જયા તે પેઢા રજ્જે, કયા કિચ્ચકરા બહુ । તેસિં કિચ્ચં પરિચ્ચજ્જ, અજ્જ કિચ્ચકરો ભવં ॥

જયા સવ્વં પરિચ્ચજ્જ, મુક્કઝાય ઘડસી ભવં । પરં ગરહસી કીસ ? , અત્તનીસેસકારણ ॥

મુક્કમમ્મં પવત્રેસુ, સાહસુ બંભયારિસુ । અહિઅત્થં નિવારિતો, ન દોસં વત્તપરિહસિ ॥

ઋષિભાષિત પ્રકીર્ણકમાં ૪૫ પ્રત્યેક-બુદ્ધ મુનિઓનાં જીવન નિબદ્ધ છે. તેમાંના ૨૦ પ્રત્યેક-બુદ્ધ અરિષ્ટનેમિના તીર્થમાં, ૧૫ પાર્શ્વનાથના તીર્થમાં અને ૧૦ મહાવીરના તીર્થમાં થયા છે.^૧

(૧) અરિષ્ટનેમિના તીર્થમાં થઈ ગયેલ પ્રત્યેક-બુદ્ધ—

૧. નારદ	૮. કેતલીપુત્ર	૧૫. મધુરાયણ
૨. વજિજયપુત્ર	૯. મહાકાશ્યપ	૧૬. સોરિયાયણ
૩. અસિત દવિલ	૧૦. તેતલિપુત્ર	૧૭. વિદુ
૪. ભારદ્વાજ અંગિરસ	૧૧. મંખલીપુત્ર	૧૮. વર્ષપ કૃષ્ણ
૫. પુષ્પશાલપુત્ર	૧૨. યાજ્ઞવલ્ક્ય	૧૯. આરિયાયણ
૬. વલ્કલચીરિ	૧૩. મૈત્રેય ભયાલી	૨૦. ઉત્કલવાદી
૭. કુર્મપુત્ર	૧૪. બાહુક	

(૨) પાર્શ્વનાથના તીર્થમાં થઈ ગયેલ પ્રત્યેક-બુદ્ધ—

૧. ગાહાવતી-પુત્ર તરુણ	૬. માતંગ	૧૧. પાર્શ્વ
૨. દગભાલ	૭. વારત્તક	૧૨. પિંગ
૩. રામપુત્ર	૮. આર્દ્રક	૧૩. મહાશાલ-પુત્ર અરુણ
૪. હરિગિરિ	૯. વર્ધમાન	૧૪. ઋષિગિરિ
૫. અંબડ	૧૦. વાયુ	૧૫. ઉદાલક

(૩) મહાવીરના તીર્થમાં થઈ ગયેલ પ્રત્યેક-બુદ્ધ—

૧. વિત્ત તારાયણ	૬. ઈન્દ્રનાગ
૨. શ્રીગિરિ	૭. સોમ
૩. સાતિ-પુત્ર બુદ્ધ	૮. યમ
૪. સંજય	૯. વરુણ
૫. દ્વીપાયન	૧૦. વૈશ્રમણ

કરકુંડુ વગેરે ચાર પ્રત્યેક-બુદ્ધોનો ઉલ્લેખ આ સૂચિમાં નથી.

વિદેહ રાજ્યમાં બે નમિ થયા છે. બંને પોતપોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી અણગાર બન્યા હતા. એક તીર્થંકર થયા, બીજા પ્રત્યેક-બુદ્ધ.^૨ આ અધ્યયનમાં બીજા નમિ (પ્રત્યેક-બુદ્ધ)ની પ્રવ્રજયાનું વિવરણ છે, એટલા માટે આનું નામ ‘નમિ-પ્રવ્રજયા’ રાખવામાં આવ્યું છે.

માલવ દેશના સુદર્શનપુર નગરમાં મણિરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમનો નાનો ભાઈ યુગબાહુ હતો. મદનરેખા યુગબાહુની પત્ની હતી. મણિરથે કપટપૂર્વક યુગબાહુને મારી નાખ્યો. મદનરેખા તે સમયે ગર્ભવતી હતી. તેણે જંગલમાં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે બાળકને મિથિલા-નરેશ પદ્મરથ લઈ ગયો. બાળકનું નામ ‘નમિ’ રાખવામાં આવ્યું.

૧. ઇસિભાસિય, પદ્મસા સંગહિણી, ગાથા ૧ : પત્તેયબુદ્ધમિસિણો, વીસં તિત્થે અરિદુણેમિસસ ।

પાસસસ ય પળ્લાસસ, દસ વીરસસ વિલીણમોહસસ ॥

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૬૭ :

દુત્રિવિ નમી વિદેહા, રજ્જાઈં પયહિરુણ પવ્વહિયા ।

એગો નમિતિત્થયસો, એગો પત્તેયબુદ્ધો અ ॥

પદ્મરથ શ્રમણ થઈ ગયા પછી 'નમિ' મિથિલાનો રાજા બન્યો. એક વાર તે દાહજવરથી ઘેરાયો. છ મહિના મુઘી ઘોર વેદના રહી. ઉપચારો કરવામાં આવ્યા. દાહજવર શાંત કરવા માટે રાણીઓ પોતે જ ચંદન ઘસતી. એક વાર બધી રાણીઓ ચંદન ઘસી રહી હતી. તેમના હાથમાં પહેરેલાં કંકણો રણકી રહ્યાં હતાં. તે અવાજથી નમિ ખિન્ન થઈ ગયા. તેમણે કંકણ ઉતારી નાખવા કહ્યું. બધી રાણીઓએ સૌભાગ્ય-ચિહ્ન સ્વરૂપ એક-એક કંકણ છોડીને બાકીના બધાં કંકણો ઉતારી નાખ્યાં.

કેટલીકવાર પછી રાજાએ પોતાના મંત્રીને પૂછ્યું—'કંકણનો અવાજ કેમ સંભળાતો નથી ?' મંત્રીએ કહ્યું—'સ્વામી ! કંકણોના ઘર્ષણથી થતો અવાજ આપને ગમતો ન હતો. એટલા માટે બધી રાણીઓએ એક-એક કંકણ પહેરી રાખીને બાકીના બધા ઉતારી નાખ્યાં છે. એક કંકણથી ઘર્ષણ થતું નથી અને ઘર્ષણ વિના અવાજ આવે શી રીતે ?'

રાજા નમિ પ્રબુદ્ધ બની ગયો. તેણે વિચાર્યું કે 'સુખ એકલાપણામાં છે. જ્યાં દ્વન્દ્વ છે—બે છે—ત્યાં દુઃખ છે.' વિરક્ત-ભાવમાં તે આગળ વધ્યો. તેણે પ્રવ્રજિત થવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

અકસ્માત જ નમિને રાજ્ય છોડી પ્રવ્રજિત થતો જોઈ તેની પરીક્ષા લેવા માટે ઈન્દ્ર બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી આવે છે, પ્રણામ કરી નમિને લલચાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે અને કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપે છે. રાજા નમિ બ્રાહ્મણને અધ્યાત્મની ગહન વાત બતાવે છે અને સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ આપે છે.

ઈન્દ્રે કહ્યું—'રાજન ! હાથમાં રહેલ રમણીય ભોગોને છોડીને પરોક્ષ કામ-ભોગોની ઈચ્છા કરવી શું યોગ્ય કહી શકાય ?' (શ્લોક ૫૧). રાજાએ કહ્યું—'બ્રાહ્મણ ! કામ-ભોગો ત્યાજ્ય છે, તે બધા શલ્ય છે, વિષ-સમાન છે, આશીવિષ સર્પ સમાન છે. કામ-ભોગોની ઈચ્છા કરનાર તેમનું સેવન ન કરવા છતાં પણ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે (શ્લોક ૫૩).'

'આત્મ-વિજય જ પરમ વિજય છે'—આ તથ્ય સ્પષ્ટ અભિવ્યક્ત થયું છે. ઈન્દ્રે કહ્યું—'રાજન ! જે કોઈ રાજાઓ તમારી સામે ઝુકતા નથી, પહેલાં તેમને વશ કરો, પછી મુનિ બનજો (શ્લોક ૫૨).' નમિએ કહ્યું—'જે મનુષ્ય દુર્જય સંગ્રામમાં દસ લાખ યોદ્ધાઓને જીતે છે, તેની અપેક્ષાએ જે વ્યક્તિ એક આત્માને જીતે છે, તે તેનો પરમ વિજય છે. આત્માની સાથે યુદ્ધ કરવું જ શ્રેયસ્કર છે. બીજાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાથી શું લાભ ? આત્માને આત્મા વડે જીતીને મનુષ્ય સુખ પામે છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મન—આ બધાં દુર્જય છે. એક આત્માને જીતી લેવાથી આ બધાંને જીતી શકાય છે (શ્લોક ૫૪-૫૬).'

'સંસારમાં ન્યાય-અન્યાયનો વિવેક નથી'—આની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ અહીં થઈ છે. ઈન્દ્રે કહ્યું—'રાજન ! હજી તું ચોર, લુટારા, ખિસાકાતરૂઓનો નિગ્રહ કરી નગરમાં શાંતિ સ્થાપિત કર, પછી મુનિ બનજે (શ્લોક ૨૮).' નમિએ કહ્યું—'બ્રાહ્મણ ! મનુષ્યો દ્વારા અનેક વખત મિથ્યા-દંડનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. અપરાધ નહિ કરનારા પકડાઈ જાય છે અને અપરાધ કરનારા છૂટી જાય છે (શ્લોક ૩૦).'

આ રીતે આ અધ્યયનમાં જીવનના સમગ્ર દૃષ્ટિકોણને ઉપસ્થિત કરાયેલ છે. દાનથી સંયમ શ્રેષ્ઠ છે (શ્લોક ૪૦), અન્યાય આશ્રમોમાં સંન્યાસ આશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે (શ્લોક ૪૪), સંતોષ ત્યાગમાં છે, ભોગમાં નથી (શ્લોક ૪૮-૪૯) વગેરે વગેરે ભાવનાઓનો સુંદર નિર્દેશ છે. જ્યારે ઈન્દ્રે જોયું કે રાજા નમિ પોતાના સંકલ્પમાં અડગ છે, ત્યારે તેણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને નમિની સ્તુતિ કરી ચાલ્યો ગયો.

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં બ્રાહ્મણવેશધારી ઈન્દ્ર રાજા નમિને રાજ્યધર્મના વિવિધ કર્તવ્યોની યાદ આપે છે અને મહર્ષિ નમિ તે બધા કર્તવ્યોના પ્રતિપક્ષમાં આત્મધર્મની વાત કરે છે. આ રીતે આ અધ્યયનમાં રાજ્યધર્મ અને આત્મધર્મના અનેક મુદ્દાઓ અભિવ્યક્ત થયા છે—

રાજયધર્મ

- ૦ પોતાની સંપત્તિ કે સ્વજનોની રક્ષા (શ્લોક ૧૨)
- ૦ દેશ-રક્ષા માટે કિલ્લા વગેરેનું નિર્માણ (શ્લોક ૧૮)
- ૦ પ્રાસાદ, વર્ધમાનગૃહો વગેરેનું નિર્માણ (શ્લોક ૨૪)
- ૦ અપરાધી વ્યક્તિઓનો નિગ્રહ (શ્લોક ૨૮)
- ૦ રાજાઓ પર વિજય (શ્લોક ૩૨)
- ૦ યજ્ઞ, બ્રહ્મભોજન વગેરે વડે યશોપાર્જન (શ્લોક ૩૯)
- ૦ કોશાગારનું સંવર્ધન (શ્લોક ૪૬)

આત્મધર્મ

- ૦ પ્રિય-અપ્રિય કંઈ પણ નહિ. હું એકલો છું—આ જ યથાર્થ બોધ (શ્લોક ૧૫-૧૬)
- ૦ સુરક્ષાનું સાધન—સંયમ. શારીરિક અને માનસિક દુઃખોમાંથી રક્ષા એ જ યથાર્થ રક્ષા (શ્લોક ૨૦-૨૨)
- ૦ શાશ્વત સ્થાન મોક્ષ પ્રત્યે જાગરુકતા (શ્લોક ૨૬-૨૭)
- ૦ પોતાની દુષ્ટપ્રવૃત્તિ પર અંકુશ (શ્લોક ૩૦)
- ૦ ઈન્દ્રિય-વિજય, આત્મ-વિજય (શ્લોક ૩૪-૩૬)
- ૦ સંયમ જ શ્રેયસ્કર (શ્લોક ૪૦)
- ૦ સંન્યાસની શ્રેષ્ઠતા (શ્લોક ૪૪)
- ૦ સંતોષનું સંવર્ધન. લોભને અલોભ વડે જીતવો (શ્લોક ૪૮-૪૯)

નવમં અજ્ઞયણં : નવમું અધ્યયન નમિપવ્વજ્જા : નમિ-પ્રવ્રજ્યા

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. ચઙ્ગુણ દેવલોગાઓ અવત્તો માણુસંમિ લોગંમિ । અવસંતમોહણિજ્જો સરઈ પોરાણિયં જાઈ ॥	ચ્યુત્વા દેવલોકાત્ અવત્તો માણુષે લોકે । અવસાન્તમોહનીયઃ સ્મરતિ પોરાણિકો જાતિમ્ ॥	૧. નમિરાજનો જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યુત થઈ મનુષ્ય-લોકમાં ઉત્પન્ન થયો. તેમનો મોહ ઉપશાંત થયો હતો જેથી કરી તેમને પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ થઈ. ૧
૨. જાઈ સરિત્તુ ભયવં સહસંબુદ્ધો અણુત્તરે ધમ્મે । પુત્તં ઠવેત્તુ રજ્જે અભિણિક્કમઈ નમી રાયા ॥	જાતિ સ્મૃત્વા ભગવાન્ સ્વસંબુદ્ધોઽનુત્તરે ધર્મે । પુત્રં સ્થાપયિત્વા રજ્યે અભિનિષ્કામતિ નમિઃ રજા ॥	૨. ભગવાન નમિરાજ પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ પામીને અનુત્તર ધર્મની આરાધના માટે સ્વયં-સંબુદ્ધ થયા અને રાજ્યનો ભાર પુત્રના ખભે નાખીને અભિનિષ્કામ્ય કર્યું-પ્રવ્રજ્યા માટે નીકળી પડ્યા.
૩. સં દેવલોગસરિસે અંતેઝવરગઓ વરે ભોઈ । મુંજિત્તુ નમી રાયા બુદ્ધો ભોગે પરિચ્ચયઈ ॥	સ દેવલોકસદૃશાન્ વશન્તઃપુરગતો વશન્ ભોગાન્ । ભુક્ત્વા નમિઃ રજા બુદ્ધો ભોગાન્ પરિત્યજતિ ॥	૩. તે નમિરાજે ઉત્તમ અંતઃપુરમાં રહીને દેવલોકના ભોગો જેવા ઉત્તમ ભોગો ભોગવ્યા અને સંબુદ્ધ થયા પછી તે ભોગોને છોડી દીધા.
૪. મિહિલં સપુરજણવયં બલમોસેહં ચ પરિયણં સવ્વં । ચિચ્ચા અભિનિવ્સંતો એગંતમહિદ્ધિઓ ભયવં ॥	મિથિલાં સપુરજનપદાં બલમવશેષં ચ પરિજનં સર્વમ્ । ત્યક્ત્વાઽભિનિષ્કાન્તઃ એકાન્તમધિષ્ઠિતો ભગવાન્ ॥	૪. ભગવાન નમિરાજે નગર અને જનપદ સહિત મિથિલા નગરી, સેના, રાણીવાસ અને સઘણા પરિજનોને છોડીને અભિનિષ્કામ્ય કર્યું તથા એકાંતવાસી કે એકત્વ-અધિષ્ઠિત બની ગયા.
૫. કોલાહલગમ્ભયં આસી મિહિલાએ પવ્વયંતંમિ । તદયા રાયરિસિમિ નમિમિ અભિણિક્કમંતંમિ ॥	કોલાહલકમ્ભૂતમ્ આસીન્મિથિલાયાં પ્રવ્રજતિ । તદા રાજર્ષી નમૌ અભિનિષ્કામતિ ॥	૫. જ્યારે રાજર્ષિ નમિ અભિનિષ્કામ્ય કરી રહ્યા હતા, પ્રવ્રજિત થઈ રહ્યા હતા, તે સમયે મિથિલામાં બધી જગ્યાએ કોલાહલ જેવું થવા લાગ્યું. ૨
૬. અબ્હુદ્ધિયં રાયરિસિ પવ્વજ્જાઠાણમુત્તમં । સક્કો માહ્ણરૂવેણ ઈમં વચ્છમબ્બાવી ॥	અભ્યુત્થિતં રાજર્ષિ પ્રવ્રજ્યાસ્થાનમુત્તમમ્ । શક્તો બ્રાહ્મણરૂપેણ ઈદં વચનમબ્રવીત્ ॥	૬. ઉત્તમ પ્રવ્રજ્યા-સ્થાન માટે ઉદ્યત થયેલા રાજર્ષિ પાસે દેવેન્દ્રે બ્રાહ્મણરૂપે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૭. કિણ્ણુ ભો ! અજ્ઞ મિહિલાએ
કોલાહલગસંકુલા ।
સુવ્વંતિ દારુણા સદા
પાસાણસુ ગિહેસુ ય ? ॥
- કિણ્ણુ ભો ! અજ્ઞ મિથિલાયાં
કોલાહલકસંકુલાઃ ।
શ્રૂયન્તે દારુણાઃ શબ્દાઃ
પ્રાસાદેષુ ગૃહેષુ ચ ? ॥
૭. હે રાજર્ષિ ! આજ મિથિલાના મહેલો અને ઘરોમાં^{૧૧}
કોલાહલથી પરિપૂર્ણ દારુણ^{૧૨} શબ્દો કેમ સંભળાઈ રહ્યા
છે ?
૮. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥
- એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥
૮. આ અર્થ (વાત) સાંભળીને હેતુ અને કારણથી^{૧૩} પ્રેરિત
થયેલા નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—
૯. મિહિલાએ ચેઙ્ગ વચ્છે
સીયચ્છાએ મળોરમે ।
પત્તપુષ્પફલોવે
બહૂણં બહુગુણે સયા ॥
- મિથિલાયાં ચૈત્યો વૃક્ષઃ
શીતચ્છાયો મનોરમઃ ।
પત્રપુષ્પફલોપેતઃ
બહૂનાં બહુગુણઃ સદા ॥
૯. મિથિલામાં એક ચૈત્ય-વૃક્ષ^{૧૪} હતું, શીતળ છાયાવાળું,
મનોરમ્ય, પત્ર, પુષ્પ અને ફળોથી લદાયેલું તથા ઘણા
પક્ષીઓ માટે સદા ઉપકારી.^{૧૫}
૧૦. વાણા હીરમાણંમિ
ચેઙ્ગમિ મળોરમે ।
દુહિયા અસરણા અત્તા
એ કંદંતિ ભો ! ખગા ॥
- વાતેન હિયમાણે
ચૈત્યે મનોરમે ।
દુઃખિતા અશરણા આર્તાઃ
એતે ક્રન્દન્તિ ભોઃ ! ખગાઃ ॥
૧૦. એક દિવસ પવન ફૂંકાયો અને તે મનોરમ્ય ચૈત્ય-વૃક્ષને
ઊખાડીને ફેંકી દીધું. હે બ્રાહ્મણ ! તેના આશરે
રહેનારા પેલા પક્ષીઓ દુઃખી, અશરણ અને પીડિત
થઈને આર્કટ કરી રહ્યા છે.^{૧૬}
૧૧. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમિ રાયરિસી
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥
- એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥
૧૧. આ અર્થ સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—
૧૨. એસ અગ્ગી ય વાઙ્ગ ય
એયં ડજ્ઙાઙ્ગ મંદિરં ।
ભયવં ! અંતેરં તેણં
કીસ ણં નાવપેક્કસિ ? ॥
- એષોઽગ્નિશ્ચ વાયુશ્ચ
એતદ્ દહ્યતે મન્દિરમ્ ।
ભગવન્ ! અન્તઃપુરં તેન
કસ્માન્નાવપ્રેક્ષસે ? ॥
૧૨. આ અગ્નિ છે અને આ વાયુ છે. આ આપનું મંદિર^{૧૭}
(મહેલ) સળગી રહેલ છે. ભગવાન ! આપ પોતાના
રાણીવાસની તરફ^{૧૮} કેમ જોતા નથી ?
૧૩. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥
- એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥
૧૩. આ અર્થ સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—
૧૪. સુહં વસામો જીવામો
જેસિ મો નત્થિ કિંચણ ।
મિહિલાએ ડજ્ઙામાણીએ
ન મે ડજ્ઙાઙ્ગ કિંચણ ॥
- સુખં વસામો જીવામઃ
યેષાં નઃ નાસ્તિ કિંચન ।
મિથિલાયાં દહ્યમાનાયાં
ન મે દહ્યતે કિંચન ॥
૧૪. જેમની પાસે કંઈ પણ નથી એવા અમે સુખપૂર્વક રહીએ
છીએ અને સુખેથી જીવીએ છીએ. મિથિલા સળગી
રહી છે તો તેમાં મારું કંઈ સળગતું નથી.^{૧૯}

૧૫. વ્રતપુત્રકલત્તસ
નિબ્બાવારસ્સ ભિક્ખુણો ।
પિયં ન વિજ્જઈ કિંચિ
અપ્પિયં પિ ન વિજ્જણ ॥

ત્યક્તપુત્રકલત્રસ્ય
નિર્બ્યાપારસ્ય ભિક્ષોઃ ।
પ્રિયં ન વિદ્યતે કિંચિત્
અપ્રિયમપિ ન વિદ્યતે ॥

૧૫. પુત્ર અને સ્ત્રીઓથી મુક્ત તથા વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થયેલા^{૧૫} ભિક્ષુ માટે કોઈ વસ્તુ પ્રિય પણ નથી હોતી અને અપ્રિય પણ નથી હોતી.

૧૬. બહું ખુ મુણિણો ભદ્દ
અણગારસ્સ ભિક્ખુણો ।
સવ્વઓ વિપ્પમુક્કસ્સ
એગંતમણુપસ્સઓ ॥

બહુ ખલુ મુનેર્ભદ્દં
અનગારસ્ય ભિક્ષોઃ ।
સર્વતો વિપ્રમુક્તસ્ય
એકાન્તમનુપશ્યતઃ ॥

૧૬. બધા બંધનોથી મુક્ત, ‘હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી’— આ રીતે એકત્વદર્શી^{૧૬}, ગૃહત્યાગી અને તપસ્વી ભિક્ષુને વિપુલ સુખ મળે છે.

૧૭. એયમદ્દં નિસામિત્તા
હેઠ્ઠકારણચોઢઓ ।
તઓ નમિ રાયરિસિં
દેવિંદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થં નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૧૭. આવી વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૧૮. પાગારં કારઙ્ગત્તાણં
ગોપુરઙ્ગાલગાણિ ચ ।
ઝસૂલગસવગ્ધીઓ
તઓ ગચ્છસિં ખત્તિયા ! ॥

પ્રાકારં કારયિત્વા
ગોપુરઙ્ગાલકાનિ ચ ।
અવચૂલક-શતઘ્નીઃ
તતો ગચ્છ ક્ષત્રિય ! ॥

૧૮. હે ક્ષત્રિય ! હજી તું કિલ્લો^{૧૮}, બુરજવાળા નગરદ્વાર^{૧૯}, ખાઈ અને શતઘ્ની^{૨૦} (એક સાથે સો વ્યક્તિઓનો સંહાર કરનાર યંત્ર) બનાવ, પછી મુનિ બનજે.

૧૯. એયમદ્દં નિસામિત્તા
હેઠ્ઠકારણચોઢઓ ।
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિંદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થં નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૧૯. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૨૦. સદ્ધં નગરં કિચ્ચા
તવસંવરમાગ્ગલં ।
ખંતિં નિઝણપાગારં
તિગુત્તં દુપ્પધંસયં ॥

શ્રદ્ધાં નગરં કૃત્વા
તપઃસંવરમાગ્ગલમ્ ।
શાન્તિં નિપુણપ્રાકારં
ત્રિગુણં દુષ્પ્રવર્ષકમ્ ॥

૨૦. શ્રદ્ધાને નગર, તપ અને સંયમને આગળો^{૨૧}, ક્ષમા કે સહિષ્ણુતાને ત્રિગુણ—બુરજ, ખાઈ અને શતઘ્ની રૂપી મન, વચન અને કાય ગુણિથી સુરક્ષિત^{૨૨}, દુર્જેય અને સુરક્ષા-નિપુણ કિલ્લો બનાવી,

૨૧. ધણું પરકમં કિચ્ચા
જીવં ચ ઇરિયં સયા ।
ધિંદં ચ કેયણં કિચ્ચા
સચ્ચેણ પલિમંશ્વણ ॥

ધનુઃ પરાકમં કૃત્વા
જીવાં ચેર્યાં સદા ।
ધૃતિં ચ કેતનં કૃત્વા
સત્યેન પરિમથ્નોયાત્ ॥

૨૧. પરાક્રમને ધનુષ્ય, ઈર્ષ્યાપથને^{૨૩} તેની દોરી અને વૃત્તિને તેની મૂઠ^{૨૪} બનાવી તેને સત્યથી બાંધે.

૨૨. તવનારાયજુત્તેણ
ભેત્તૂણં કમ્મકં ચુવં ।
મુળી વિગાયસંગામો
ભવાઓ પરિમુચ્ચણ ॥

તપોનારાયજુક્તેન
ભિત્વા કર્મકંચુકમ્ ।
મુર્તિર્વિગતસદ્ગ્રામઃ
ભવાત્ પરિમુચ્યતે ॥

૨૨. તપરૂપી લોહબાણયુક્ત ધનુષ્ય દ્વારા કર્મરૂપી કવચને ભેદી નાખે. એ રીતે સંગ્રામનો અંત કરી મુનિ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે.

૨૩. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમિ રાયરિસિ
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૨૩. આ વાત સાંભળી હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત દેવેન્દ્રે
નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૨૪. પાસાએ કારણકારણં
વદ્ધમાણગિહાણિ ય ।
બાલગ્ગપોઙ્ગાઓ ય
તઓ ગચ્છસિ ખત્તિયા ! ॥

પ્રાસાદાન્ કારણિત્વા
વર્ધમાનગૃહાણિ ચ ।
'વાલગ્ગપોઙ્ગાઓ' ચ
તતો ગચ્છ ક્ષત્રિય ! ॥

૨૪. હે ક્ષત્રિય ! હજી તું પ્રાસાદ, વર્ધમાનગૃહ^{૨૩} અને
ચંદ્રશાળા^{૨૪} બનાવ, પછી મુનિ બની જશે.

૨૫. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૨૫. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૨૬. સંસયં ચલુ સો કુણઈ
જો મગ્ગે કુણઈ ધરં ।
જત્થેવ ગંતુમિચ્છેજ્જા
તત્થ કુબ્બેજ્જ સાસયં ॥

સંશયં ચલુ સ કુરુતે
યો માર્ગે કુરુતે ગૃહમ્ ।
યત્રેવ ગન્તુમિચ્છેન્
તત્ર કુર્વિત શાશ્વતમ્ ॥

૨૬. તે શંકાશીલ જ બની રહે છે જે માર્ગમાં ધર બનાવે છે
(ન જાણે ક્યારે તેને છોડીને જવું પડે). પોતાનું ધર ત્યાં
જ બનાવવું જોઈએ જ્યાં જવાની ઈચ્છા હોય—જ્યાં
ગયા પછી બીજે ક્યાંય જવું ન પડે.^{૨૫}

૨૭. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમિ રાયરિસિ
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૨૭. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૨૮. આમોસે લોમહારે ય
ગંઠિભેય ય તક્કરે ।
નગરસ્સ ચેમં કાઠ્ઠણં
તઓ ગચ્છસિ ખત્તિયા ! ॥

આમોષાન્ લોમહારાન્
ગ્રન્થિભેદાંશ્ચ તસ્કરાન્ ।
નગરસ્ય ક્ષેમં કૃત્વા
તતો ગચ્છ ક્ષત્રિય ! ॥

૨૮. હે ક્ષત્રિય ! હજી તું વાટમારુઓ, પ્રાણ હરણ કરનાર
લૂંટારાઓ, ખીસાકાતરુઓ અને ચોરાનું નિયંત્રણ કરી
નગરમાં શાંતિ સ્થાપિત કર, પછી મુનિ બનજે.^{૨૬}

૨૯. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙ્ગો ।
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૨૯. આ વાત સાંભળી હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત નમિ
રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૩૦. અસઈં તુ મણુસ્સેહિ
મિચ્છા દંડો પજુંજઈં ।
અકારિણો ઽત્થ બજ્ઝાંતિ
મુચ્છઈં કારઓ જણો ॥

અસકૃતુ મનુષ્યૈઃ
મિથ્યાદણ્ડઃ પ્રયુજ્યતે ।
અકારિણો ઽત્ર બધ્યન્તે
મુચ્યતે કારકો જનઃ ॥

૩૦. મનુષ્યો દ્વારા અનેક વાર મિથ્યા-દંડનો પ્રયોગ કરવામાં
આવે છે. અપરાધ નહિ કરનારા અહીં પકડાઈ જાય છે
અને અપરાધ કરનારા છૂટી જાય છે.^{૨૭}

૩૧. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠકારણચોડો ।
તઓ નમિ રાયરિસિ
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૩૧. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત દેવેન્દ્રે
નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૩૨. જે કેદ પથિવા તુબ્ધં
નાનમંતિ નસહિવા ! ।
વસે તે ઠાવડત્તાણં
તઓ ગચ્છસિ ખત્તિયા ! ॥

યે કેચિત્ પાર્થિવાસ્તુથ્યં
નાનમન્તિ નસધિપ ! ।
વસે તાન્ સ્થાપયિત્વા
તતો ગચ્છ ક્ષત્રિય ! ॥

૩૨. હે નસધિપ ક્ષત્રિય ! જે કોઈ રાજા તારી સામે નમતઃ
ન હોય તેમને યશ કર, પછી મુનિ બનજે.

૩૩. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠકારણચોડો ।
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૩૩. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૩૪. જો સહસ્સં સહસ્સાણં
સંગામે દુજ્જએ જિણો ।
એગં જિણોજ્જ અપ્પાણં
એસ સે પરમો જઓ ॥

યઃ સહસ્સં સહસ્સાણાં
સદ્ગ્રામે દુર્જયે જયેત્ ।
એકં જયેદાત્માનં
એષ તસ્ય પરમો જયઃ ॥

૩૪. જે પુરુષ દુર્જય સંગ્રામમાં દસ લાખ યોદ્ધાઓને જીતે
છે, તેની અધિક્ષાએ તે એકલો પોતાની જાતને જીતે છે,
એ તેનો ધરમ વિજય છે.

૩૫. અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ
કિં તે જુજ્ઞેણ બંજ્ઞઓ ? ।
અપ્પાણમેવ અપ્પાણં
જહિત્તા સુહમેહ ॥

આત્મનૈવ યુદ્ધાયસ્વ
કિં તે યુદ્ધેન બાહ્યતઃ ।
આત્મનૈવ આત્માનં
જિત્વા સુખમેધતે ॥

૩૫. આત્માની સાથે જ યુદ્ધ કર, બાહ્ય યુદ્ધથી તને શું લાભ
? આત્માને આત્મા દ્વારા જ જીતીને મનુષ્ય સુખ પામે
છે.^{૩૮}

૩૬. પંચિદિયાણિ કોહં
માણં માયં તહેવ લોહં ચ ।
દુજ્જયં ચેવ અપ્પાણં
સબ્બં અપ્પે જિએ જિયં ॥

પંચેન્દ્રિયાણિ ક્રોધઃ
માનો માયા તથૈવ લોભશ્ચ ।
દુર્જયશ્ચૈવ આત્મા
સર્વમાત્માનિ જિતે જિતમ્ ॥

૩૬. પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મન—
દુર્જય છે. એક આત્માને જીતી લેવાથી આ બધાને જીતી
લેવાય છે.

૩૭. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠકારણચોડો ।
તઓ નમિ રાયરિસિ
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૩૭. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૩૮. જહિત્તા વિઠલે જન્ને
ભોજિત્તા સમણમાહણે ।
દચ્છા ભોચ્છા ચ જહ્ઠા ચ
તઓ ગચ્છસિ ખત્તિયા ! ॥

ઇષ્ટ્વા વિપુલાન્ યજ્ઞાન્
ભોજયિત્વા શ્રમણ-બ્રાહ્મણાન્ ।
દત્ત્વા ધુક્ત્વા ચ ઇષ્ટ્વા ચ
તતો ગચ્છ ક્ષત્રિય ! ॥

૩૮. હે ક્ષત્રિય ! હજી તું પ્રચુર યજ્ઞો કરીને, શ્રમણ-
બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવીને, દાન આપીને, ભોગો
ભોજવીને અને યજ્ઞો કરીને પછી મુનિ બનજે.^{૩૯}

૩૯.એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠ્ઠકારણચોડો
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૩૯. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૪૦.જો સહસ્સં સહસ્સાણં
માસે માસે ગવં દણે ।
તસ્સાવિ સંજમો સેઓ
અદિતસ્સ વિ કિંચણ ॥

યઃ સહસ્રં સહસ્રાણં
માસે માસે ગાઃ દદ્યાત્ ।
તસ્યાપિ સંયમઃ શ્રેયાન્
અદદતોઽપિ કિંચન ॥

૪૦. જે મનુષ્ય પ્રતિમાસ દસ લાખ ગાયોનું દાન આપે છે
તેના માટે પણ સંયમ જ શ્રેયસ્કર છે, ભલે પછી તે કંઈ
પણ ન આપે.^{૩૬}

૪૧.એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠ્ઠકારણચોડો
તઓ નમિ રાયરિસિં
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૪૧. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલ
દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૪૨.ધોરાસમં ચઙ્ગાણં
અન્નં પત્થેસિ આસમં ।
ઇહેવ પોસહરઓ
ભવાહિ મણુયાહિવા ! ॥

ધોરાશ્રમં ત્યક્ત્વા
અન્યં પ્રાર્થયસે આશ્રમમ્ ।
ઇહૈવ પૌષધસ્તઃ
ભવ મનુજાધિપ ! ॥

૪૨. હે મનુજાધિપ ! તું ધોરાશ્રમ (ગૃહસ્થાશ્રમ) છોડીને
બીજા આશ્રમ (સંન્યાસ)ની ઈચ્છા કરે છે, તે ઉચિત
નથી. તું અહીં જ રહીને પૌષધમાં રત^{૩૭} થા—આશુવ્રત,
તપ વગેરેનું પાલન કર.^{૩૮}

૪૩.એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠ્ઠકારણચોડો
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૪૩. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૪૪.માસે માસે તુ જો બાલો
કુસગ્ગેણ તુ ખુંજણે ।
ન સો સુયક્કાયાધમ્મસ્સ
કલં અઘ્ઘઙ્ગ સોલસિં ॥

માસે માસે તુ યો બાલઃ
કુશાગ્રેણ તુ ખુન્જીતે ।
ન સ સ્વાચ્ચાતધર્મણઃ
કલમર્હતિ ષોડશીમ્ ॥

૪૪. કોઈ બાલ (ગૃહસ્થ) માસ-માસની તપસ્યા પછી
દાખની અણી ઉપર રહે તેટલો જ આહાર^{૩૯} કરે તો
પણ તે સુ-આખ્યાત ધર્મ^{૪૦}—ચારિત્ર-ધર્મની સોળમી
કળાને પણ પ્રાપ્ત કરતો નથી.^{૪૧}

૪૫.એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઠ્ઠકારણચોડો
તઓ નમિ રાયરિસિં
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૪૫. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૪૬.હિરણ્ણં સુવર્ણં મણિમુત્તં
કંસં દૂસં ચ વાહણં ।
કોસં વઙ્ગાવઙ્ગાણં
તઓ ગચ્છસિ સ્વત્તિયા ! ॥

હિરણ્યં સુવર્ણં મણિમુક્તં
કાંસ્યં દૂષ્યં ચ વાહનમ્ ।
કોશં વર્ધયિત્વા
તતો ગચ્છ શત્રિય ! ॥

૪૬. હે ક્ષત્રિય ! હજી તું ચાંદી, સોનું, મણિ, મોતી, કાંસાના
વાસણો, વસ્ત્રો, વાહનો અને ભંડારની વૃદ્ધિ કર, પછી
મુનિ બનજે.

૪૭. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙો
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૪૭. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૪૮. સુવર્ણરુપ્પસસ ડ પવ્વયા ભવે
સિયા હુવેલાસસમા અસંઘયા ।
નસસ લુબ્ધસસ ન તેહિં કિંચિ
ઇચ્છ ડ આગાસસમા અણંતિયા ॥

સુવર્ણરુપ્પસ્ય તુ પર્વતા ભવેયુઃ
સ્વાત્ત્વલુકૈલાસસમા અસંઘયાઃ ।
નસ્ય લુબ્ધસ્ય ન તૈઃ કિંચિત્
ઇચ્છ તુ આકાશસમા અનન્તિકા ॥

૪૮. કદાચ સોના અને ચાંદીના કેલાસ જેવડા અસંખ્ય પર્વતો
બની જાય, તો પણ લોભી પુરુષને તેનાથી કંઈ વળતું
નથી, કેમ કે ઈચ્છા આકાશ જેવી અનંત છે.

૪૯. પુઢવી સાલી જવા ચેવ
હિરણ્ણં પસુમિસસહ ।
પઢિપુણ્ણં નાલમેગસસ
ઇહ વિજ્જા તવં ચરે ॥

પૃથિવી શાલિર્યવાશ્ચૈવ
હિરણ્યં પશુમિઃ સહ ।
પ્રતિપૂર્ણં નાલમેકસ્મૈ
ઇતિ ત્રિદિત્વા તપશ્ચરેત્ ॥

૪૯. પૃથ્વી, ચોખા, જવ, સોનું અને પશુઓ—આ બધી
વસ્તુ એકની ઈચ્છાપૂર્તિ માટે પર્યાપ્ત નથી^{૪૭}, એમ જાણી
તપનું આચરણ કરવું જોઈએ.

૫૦. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙો
તઓ નમિ રાયરિસિં
દેવિદો ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિ રાજર્ષિ
દેવેન્દ્ર ઇદમબ્રવીત્ ॥

૫૦. આ વાત સાંભળી હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
દેવેન્દ્રે નમિ રાજર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૫૧. અચ્છેગમબ્બુદપ્પ
મોએ ચયસિ પત્થિવા ! ।
અસંતે કામે પત્થેમાણા
સંકપ્પેણ વિહગ્ગસિ ॥

આશ્ચર્યમધ્યુદયે
મોગાંસ્ત્યજસિ પાર્થિવ ! ।
અસતઃ કામાન્ પ્રાર્થયસે
સંકલ્પેન વિહન્યસે ॥

૫૧. હે પાર્થિવ ! આશ્ચર્ય છે કે તું આ અભ્યુદયકાળમાં
સહજ પ્રાપ્ત ભોગોને ત્યાગી રહ્યો છે અને અપ્રાપ્ત કામ-
ભોગોની ઈચ્છા કરે છે—આ રીતે તું પોતાના સંકલ્પથી
જ હણાઈ રહ્યો છે.^{૪૮}

૫૨. એયમદ્વં નિસામિત્તા
હેઝકારણચોઙો
તઓ નમી રાયરિસી
દેવિદં ઇણમબ્બવી ॥

એતમર્થ નિશમ્ય
હેતુકારણચોદિતઃ ।
તતો નમિઃ રાજર્ષિઃ
દેવેન્દ્રમિદમબ્રવીત્ ॥

૫૨. આ વાત સાંભળીને હેતુ અને કારણથી પ્રેરિત થયેલા
નમિ રાજર્ષિએ દેવેન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—

૫૩. સલ્લં કામા વિસં કામા
કામા આસીવિસોવમા ।
કામે પત્થેમાણા
અકામા જંતિ દોગ્ગાં ॥

શલ્યં કામા વિષં કામાઃ
કામા આશીવિષોપમાઃ ।
કામાન્ પ્રાર્થયમાના
અકામા યાન્તિ દુર્ગતિમ્ ॥

૫૩. કામ-ભોગો શલ્ય છે, વિષ છે અને આશીવિષ સર્પ
સમાન છે. કામ-ભોગોની ઈચ્છા કરનારાઓ^{૪૯}, તેમનું
સેવન ન કરવા છતાં પણ દુર્ગતિ પામે છે.^{૪૯}

૫૪. અહે વયઙ્ગ કોહેણં
માણેણં અહમા ગઈ ।
માયા ગઈપઙ્ગિધાઓ
લોભાઓ દુહાઓ મયં ॥

અધો વ્રજતિ કોધેન
માનેનાધમા ગતિઃ ।
માયયા ગતિપ્રતિઘાતઃ
લોભાદ્ દ્વિધા મયમ્ ॥

૫૪. મનુષ્ય ક્રોધથી અધોગતિમાં જાય છે. માનથી અધોગતિ
થાય છે. માયાથી મુગતિનો વિનાશ થાય છે. લોભથી
અંને પ્રકારનો—ઔસિક અને પારલૌકિક—ભય થાય
છે.^{૫૦}

૫૫.અવઝ્ઞિઞ્ઞકુળ માહુણરૂઘં
વિઝ્ઞિઞ્ઞકુળ ઇંદત્તં ।
વંદઈ અભિશ્ચુણંતો
ઈમાર્હિ મહુસર્હિ વગ્ગૂર્હિ ॥

અપોઞ્ઞ્ય બ્રાહ્મણ રૂપં
વિકૃત્યેન્દ્રત્વમ્ ।
વન્દતેઽભિષ્ટુવન્
આભિર્મંથુર્સાભિર્વાગિભઃ ॥

૫૫. દેવેન્દ્રે બ્રાહ્મણાનું રૂપ છોડીને, ઇન્દ્રરૂપે પ્રગટ થઈને
નમિ રાજર્ષિને વંદન કર્યા અને આ મધુર શબ્દોમાં સ્તુતિ
કરવા લાગ્યો—

૫૬.અહો ! તે નિઝ્ઞિઓ કોહો
અહો ! તે માણો પરાજિઓ ।
અહો ! તે નિરક્કિયા માયા
અહો ! તે લોભો વસીકઓ ॥

અહો ! ત્વયા નિર્જિતઃ ક્રોધઃ
અહો ! ત્વયા માનઃ પરાજિતઃ ।
અહો ! ત્વયા નિરાકૃતા માયા
અહો ! ત્વયા લોભો વશીકૃતઃ ॥

૫૬. હે રાજર્ષિ ! આશ્ચર્ય છે કે તમે ક્રોધને છુટ્યો છે !
આશ્ચર્ય છે કે તમે માનને પરાજિત કર્યું છે ! આશ્ચર્ય છે
કે તમે માયાને દૂર કરી છે ! આશ્ચર્ય છે કે તમે લોભને
વશ કર્યો છે !

૫૭.અહો ! તે અઞ્ઞવં સાધુ
અહો ! તે સાધુ મદ્દવં !
અહો ! તે ઉત્તમા ય્વંતી
અહો ! તે મુક્તિ ઉત્તમા ॥

અહો ! તે આઞ્ઞવં સાધુ
અહો ! તે સાધુ મદ્દવમ્ ।
અહો ! તે ઉત્તમા ક્ષાન્તિઃ
અહો ! તે મુક્તિરુત્તમા ॥

૫૭. અહો ! ઉત્તમ છે તમારી ઋજુતા. અહો ! ઉત્તમ છે
તમારી મુદ્દુતા. અહો ! ઉત્તમ છે તમારી ક્ષમા કે
સહિષ્ણુતા. અહો ! ઉત્તમ છે તમારી નિર્લોભતા.

૫૮.ઇહં સિ ઉત્તમો મંતે !
પેચ્છા હોંહિસિ ઉત્તમો ।
લોગુત્તમુત્તમં ઠાણં
સિદ્ધિ ગચ્છસિ નીરઘો ॥

ઇહાસ્તુતમો મનન્તે !
પ્રેત્ય ભવિષ્યસ્તુતમઃ ।
લોકોત્તમોત્તમં સ્થાનં
સિદ્ધિ ગચ્છસિ નીરજાઃ ॥

૫૮. ભગવાન ! તમે આ લોકમાં પણ ઉત્તમ છો અને
પરલોકમાં પણ ઉત્તમ ગણાશો. તમે કર્મ-રજથી મુક્ત
થઈ લોકના સર્વોત્તમ સ્થાન (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત કરશો.

૫૯.એવં અભિશ્ચુણંતો
રાયરિસિં ઉત્તમાર્ સદ્ધાઈ ।
પયાહિણં કરેતો
પુણો પુણો વંદઈ સક્રો ॥

એવમભિષ્ટુવન્
રાજર્ષિમુત્તમયા શ્રદ્ધયા ।
પ્રદક્ષિણાં કુર્વન્
પુનઃ પુનર્વન્દતે શક્રઃ ॥

૫૯. આ રીતે ઇન્દ્રે ઉત્તમ પ્રદા પૂર્વક રાજર્ષિની સ્તુતિ કરી
અને પ્રદક્ષિણ કરતાં-કરતાં વારંવાર વંદના કરી.

૬૦.તો વંદિકુળ પાઈ
ચક્રંકુસલક્ષણો મુણિવસસ ।
આગાસેણુપ્પડાઓ
લલિયચવલકુંડલતિરીડી ॥

તતો વંદિત્વા પાદૌ
ચક્રાંકુસલક્ષણૌ મુનિવસસ્ય ।
આકાશેનોત્પતિતઃ
લલિતચપલકુંડલકિરીટી ॥

૬૦. તે પછી મુનિવર નમિના ચક્ર અને અંકુશના ચિહ્નવાળા
ચરણોમાં વંદના કરી લલિત અને ચપળ કુંડળ તથા
મુકુટને ધારણ કરનારો^{૧૦} ઇન્દ્ર આકાશમાર્ગે ચાલ્યો
ગયો.

૬૧.નમી નમેઙ્ અપ્પાણં
સક્કં સક્કેણ ચોઈઓ ।
ચઈકુળ ગેહં વડદેહી
સામણ્ણો પજ્જુવટ્ઠિઓ ॥

નમિનમયત્યાત્માનં
સાક્ષાચ્છ્રેણ ચોદિતઃ ।
ત્યક્ત્યા ગૃહં વૈદેહી
શ્રામણ્યે પર્યુપત્થિતઃ ॥

૬૧. નમિ રાજર્ષિએ પોતાના આત્માને નમાવ્યો^{૧૧}—સંયમ
પ્રતિ સમર્પિત કર્યો. તેઓ સાક્ષાત દેવેન્દ્ર દ્વારા પ્રેરિત
હોવા છતાં પણ ધર્મથી વિચલિત ન બન્યા અને ગૃહ
તથા વૈદેહી^{૧૨} (મિથિલા)નો ત્યાગ કરી શ્રામણ્યમાં
ઉપસ્થિત થઈ ગયા.

૬૨.એવં કરેતિ સંબુદ્ધા
પંડિયા પવિયક્ષણા ।
વિણિયટ્ઠંતિ ભોગેસુ
જહા સે નમી રાયરિસિ ॥
—તિ વેમિ ।

એવં કુર્વન્તિ સંબુદ્ધાઃ
પાંડિતાઃ પવિચક્ષણાઃ ।
વિનિવર્તન્તે ભોગેભ્યઃ
યથા સ નમિઃ રાજર્ષિઃ ॥
—ઇતિ વ્રવીમિ ।

૬૨. સંબુદ્ધ, પંડિત અને પ્રવિચક્ષણ પુરુષ આ જ રીતે કરે
છે—તેઓ ભોગોથી નિવૃત્ત થાય છે. જેવી રીતે નમિ
રાજર્ષિ થયા.

—આમ હું કહું છું.

દિપ્પણ અધ્યયન ૯ : નામિ-પ્રવ્રજ્યા

૧. ઉત્પન્ન થયો (ઉવવન્નો)

આગમોમાં આ શબ્દ બહુ વપરાયો છે. તેનો સામાન્ય અર્થ છે—ઉત્પત્તિ. દેવતા અને નૈરયિક ઉપરાંત મનુષ્ય (ઉત્તરાધ્યયન ૮૧), સ્થાવરકાય (સૂત્રકૃતાંગ ૨૦) તથા ત્રસકાય (સૂત્રકૃતાંગ ૨૧)ની ઉત્પત્તિમાં પણ આ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ઉત્તરવર્તી સાહિત્યમાં આ શબ્દ દેવતા અને નારકની ઉત્પત્તિના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો. તત્ત્વાર્થમાં ‘નારકદેવાનામુપપાતઃ’—એવો પ્રયોગ મળે છે.^૧ ઉપપાતનો અર્થ પણ ઉત્પત્તિ છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ અને ઉપપાતની પ્રક્રિયા ભિન્ન છે. ગર્ભજ અને સમ્પૂર્ણજ પ્રક્રિયા ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા છે. ઉપપાતની પ્રક્રિયામાં ઉત્પન્ન થનાર જીવ અંતર્મુહૂર્તમાં યુવાન બની જાય છે.^૨

૨. તેનો મોહ ઉપશાન્ત હતો (ઉવસંતમોહણિજ્જો)

અહીં ઉપશમનો અર્થ—અનુદયાવસ્થા છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ચૂર્ણિકારે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ—બંનેની ઉપશાંત દશાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૩ વૃત્તિમાં માત્ર દર્શનમોહનીયની ઉપશાંત દશાનો ઉલ્લેખ છે.^૪

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન માટે ચારિત્ર મોહનીયનું ઉપશાંત થવું પણ આવશ્યક છે. શુભ પરિણામ અને લેશ્યાની વિશુદ્ધિની ઘણોમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ (સરૂં પોરાણિયં જાઈ)

જાતિનો અર્થ ઉત્પત્તિ કે જન્મ છે. આત્મવાદ અનુસાર જન્મની પરંપરા અનાદિ છે. એટલા માટે તેને પુરાણ કહેલ છે. પુરાણ-જાતિ અર્થાત્ પૂર્વજન્મ. પૂર્વજન્મની સ્મૃતિને ‘જાતિસ્મરણ જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. આ મતિજ્ઞાનનો એક પ્રકાર છે.^૫ તેના દ્વારા પૂર્વવર્તી સંખ્યેય જન્મોની સ્મૃતિ થાય છે.^૬ તે બધા સમનસ્ક જન્મ હોય છે. પ્રચલિત ધારણા એવી છે કે જાતિસ્મરણ વડે ઉત્કૃષ્ટ રીતે પૂર્વના નવ જન્મો જાણી શકાય છે.

કોઈ હેતુથી સંસ્કારનું જાગરણ થાય છે અને અનુભૂત વિષયની સ્મૃતિ થઈ આવે છે. સંસ્કાર મસ્તિષ્કમાં સંચિત થાય છે, પ્રયત્ન કરવાથી તે જાગૃત બની જાય છે. આજકાલ મસ્તિષ્ક પર યાંત્રિક વ્યાયામ કરી શિશુ-જીવનની ઘટનાઓની સ્મૃતિ કાઢાવવામાં આવે છે. આ બધી વર્તમાન જીવનની સ્મૃતિની પ્રક્રિયા છે. પૂર્વ-જન્મના સંસ્કાર સૂક્ષ્મ-શરીર—કાર્મણ-શરીરમાં સંચિત રહે છે. મનની એકાગ્રતા તથા પૂર્વ-જન્મને જાણવાની તીવ્ર અભિલાષાથી અથવા કોઈ અનુભૂત ઘટનાની પુનરાવૃત્તિ જોઈને જાતિસ્મરણ થઈ જાય છે. જૈન-આગમોમાં તેના અનેક ઉલ્લેખો છે. વર્તમાનમાં પણ આને લગતી ઘટનાઓ સાંભળવામાં આવે છે.

પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિના ચાર કારણો નિર્દિષ્ટ છે^૭—

૧. મોહનીય કર્મનો ઉપશમ.

૧. તત્ત્વાર્થ વાર્તિક, ૨।૩૫।

૨. એજન, ૨।૩૨, બ્રાહ્મ્ય।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૦ : ઉવસંતમોહણિજ્જો
દંસણમોહણિજ્જં ચરિત્રમોહણિજ્જં ચ ઉવસંતં જસસ સો
ભવતિ ઉવસંતમોહણિજ્જો।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૬ : ઉપશાન્ત—અનુદયં પ્રાપ્તં

મોહનીયં—દર્શનમોહનીયં ચસ્યાસાવુપશાન્તમોહનીયઃ।

૫. આચારો ૧।૩, વૃત્તિ પત્ર ૧૮ : જાતિસ્મરણં ત્વાધિનિ-
બોધિકવિશેષઃ।

૬. એજન, ૧।૩, વૃત્તિ પત્ર ૧૯ : જાતિસ્મરણસ્તુ નિયમતઃ
સંખ્યેયાન્।

૭. નાયાધમ્મકહાઓ ૧।૧૧૦।

૨. અધ્યવસાયોની શુદ્ધિ અથવા લેશ્યાની શુદ્ધિ.

૩. ઈછા, અપોહ, માર્ગણા અને ગવેપણા.

૪. જાતિસ્મરણ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરનારા કર્મોનો ક્ષયોપશમ.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં માત્ર એક જ કારણ—મોહનીય કર્મનો ઉપશમ નિર્દિષ્ટ છે.

જાતિસ્મરણ જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે—સનિમિત્તક અને અનિમિત્તક. કેટલાક વ્યક્તિઓમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાનના આવરક કર્મોના ક્ષયોપશમથી તે જ્ઞાન સ્વતઃ ઉદ્ભૂત થઈ જાય છે. આ અનિમિત્તક છે. કેટલીક વ્યક્તિઓમાં તે બાહ્ય નિમિત્તથી ઉદ્ભૂત થાય છે. આ સનિમિત્તક છે.

ચૂર્ણિકાર અનુસાર પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં નમિ જાણી જાય છે કે દેવભવથી પૂર્વના ભવમાં તેઓ મનુષ્ય હતા અને ત્યાં તેમણે સંયમની આરાધના કરી હતી. ત્યાંથી તેઓ પુખ્તોત્તર વિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા.^૧

‘સર્હ’ વર્તમાનકાળનું રૂપ છે. શાન્ત્યાચાર્યે ‘સ્મ’ને ‘શેષ’ માનેલ છે.^૨ ‘સ્મરતિસ્મ’ અર્થાત્ પાદ આવી—સ્મૃતિ થઈ. નેમિચન્દ્રે તે સમયની અપેક્ષાએ તેને વર્તમાનનું રૂપ માન્યું છે.^૩

૪. (ભયવં)

ભયવં—ભગવાન. ‘ભગ’ શબ્દના અનેક અર્થ છે—ધૈર્ય, સૌભાગ્ય, માહાત્મ્ય, યશ, સૂર્ય, શુભ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, તપ, અર્થ, યોગિ, પુણ્ય, ઈશ, પ્રયત્ન અને તનુ. અહીં પ્રકરણવશ તેનો અર્થ ‘બુદ્ધિ કે જ્ઞાન છે. ભગવાન અર્થાત્ બુદ્ધિમાન.’ આચાર્ય નેમિચન્દ્રે ધૈર્ય વગેરે સમસ્ત ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિને ભગવાન માનેલ છે.^૪

૫. સ્વયં સંબુદ્ધ થયો (સહસંબુદ્ધો)

ચૂર્ણિકારે ‘સહસંબુદ્ધ’ની વ્યુત્પત્તિ ‘સહસા સંબુદ્ધો’—એ રૂપે આપી તેનો અર્થ સ્વયંબુદ્ધ કર્યો છે.^૫

વૃત્તિકારે ‘સહ’નો મુખ્ય અર્થ સ્વયં અને સંબુદ્ધનો અર્થ—સમ્યગ્ તત્ત્વનો જ્ઞાતા—કર્યો છે. જે સ્વયં સંબુદ્ધ હોય છે, કોઈના દ્વારા નહિ, તે સહસંબુદ્ધ છે. તેમણે તેનો વૈકલ્પિક અર્થ—સહસા સંબુદ્ધ અર્થાત્ જાતિસ્મરણ પછી તરત જ સંબુદ્ધ થનાર—કર્યો છે.^૬

આગમ સાહિત્યમાં ‘સહ’ શબ્દ ‘સ્વ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે.^૭

મુનિ ત્રણ પ્રકારના હોય છે—

૧. સ્વયં બુદ્ધ—કોઈ નિમિત્ત વિના બુદ્ધ થનાર.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૦ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૬ ।

૩. સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૪૫ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૬ : ભગશબ્દો યદ્યપિ ધૈર્યાદિષ્વનેકેષુ અર્થેષુ વર્તે, યદુક્તં—

ધૈર્યસૌભાગ્યમાહાત્મ્યયશોઽર્કશ્રુતધીશ્રિયઃ ।

તપોઽર્થોયસ્થપુણ્યેશપ્રયત્નતનવો ભગાઃ ॥

ઇતિ, તથાપીહ પ્રસ્તાવાદ્ બુદ્ધિવચન એવ ગૃહ્યતે, તતો

ભગો-બુદ્ધિર્વ્યાસ્તીતિ ભગવાન્ ।

૫. સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૪૫ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૦ : સહસા સંબુદ્ધો સહસંબુદ્ધો, અસંગત્તણો સમણત્તણો સ્વયં નાન્યેન બોધિતઃ—સ્વયંબુદ્ધઃ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૬ : સહતિ—સ્વયમાત્મનૈવ સમ્બુદ્ધઃ—સમ્યગ્વગતતત્ત્વઃ સહસમ્બુદ્ધો, નાન્યેન પ્રતિબોધિત इत्यर्थः, અથવા સહસ તિ આર્ષત્વાત્ સહસા—જાતિસ્મૃત્યનન્તરં દ્રગિત્યેવ બુદ્ધઃ ।

૮. આચારો, ૧।૩ : સહસમ્મુદયાણ.... ।

૨. પ્રત્યેક બુદ્ધ—નિમિત્તથી પ્રતિબુદ્ધ થનાર.

૩. બુદ્ધ બોધિત—પ્રતિબુદ્ધ વ્યક્તિ પાસેથી પ્રેરણા મેળવી બુદ્ધ થનાર.

નમિ સ્વયંબુદ્ધ નહિ, પ્રત્યેક બુદ્ધ હતા. કથાનક અનુસાર તેઓ બંગડીઓના અવાજનું નિમિત્ત મળતાં પ્રતિબુદ્ધ થયા હતા. અઢારમા અધ્યયન (શ્લોક ૪૫)ના ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધોમાં 'નમિ'નો પણ ઉલ્લેખ છે. પરંતુ મૂળ પાઠના આધારે એમ ફલિત થાય છે કે નમિને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ અને તે પછી તેઓ સ્વયંસંબુદ્ધ બની ગયા.^૧

૬. સેના (બલ.....)

યૂર્ષિકાર અનુસાર 'બલ' શબ્દ ચતુર્ંગિણી સેનાનો દ્યોતક છે.^૨ પ્રાચીનકાળમાં સેનાના ચાર અંગો આ પ્રમાણે હતા—૧. હસ્તિસેના, ૨. અશ્વસેના, ૩. રથસેના અને ૪. પદાતિસેના.

૭. એકાંતવાસી કે એકત્વ અધિષ્ઠિત (एगंतमहिद्दिओ)

એકાંત શબ્દના ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે—મોક્ષ, વિજન સ્થાન અને એકત્વ ભાવના. જે મોક્ષના ઉપાયો—સમ્યક દર્શન વગેરે—ની સહાય લે છે, તે અહીં જ જીવનમુક્ત બની જાય છે. એટલા માટે તે એકાંતાધિષ્ઠિત કહેવાય છે. ઉદ્યાન વગેરે નિર્જન સ્થાનોમાં રહેનાર તથા 'હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી અને હું પણ કોઈનો નથી. હું તેને જોતો નથી કે જેનો હું હોઉં અને જે મારો હોય તે પણ મને દેખાતો નથી.'—આ પ્રમાણે એકલાપણાની ભાવના કરનાર પણ એકાંતાધિષ્ઠિત કહેવાય છે.^૩ એકાંતવાસીમાં આ ત્રણે અર્થો અર્ભિત છે. આ બધા અર્થોની સાથે-સાથે જ યૂર્ષિકારે એકાંતનો અર્થ 'વૈરાગ્ય' પણ કર્યો છે.^૪

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં 'एगंतमहिद्दिओ' તથા સોળમા શ્લોકમાં 'एगंतमणुपस्सओ' પાઠ છે. અર્થના સંદર્ભમાં બંને સ્થાને 'एगत्' પાઠ હોવો જોઈએ. 'एगत्' અને 'एगंत'માં લખવામાં ખાસ તફાવત હોતો નથી. સંભવ છે કે 'एकत्' પાઠ જ 'एगंत' બની ગયો હોય.

'एगंतमहिद्दिओ'નો અર્થ એકાંતવાસીની અપેક્ષાએ એકત્વ-અધિષ્ઠિત વધુ સંગત લાગે છે. એ જ રીતે 'एगंतमणुपस्સओ'નો અર્થ એકાંતદર્શીની અપેક્ષાએ એકત્વદર્શી અધિક યોગ્ય જણાય છે. 'હું એકલો છું', 'મારું કોઈ નથી'—આ વાત એકત્વદર્શી જ કહી શકે.

જુઓ—શ્લોક ૧૬નું ટિપ્પણ.

૮. રાજર્ષિ નમિ (रायरिंसिमि)

નમિ મિથિલા જનપદના રાજા હતા. પ્રવ્રજયા માટે ઉદ્યત થતાં તેઓ ઋષિ બની ગયા. એટલા માટે તેમને 'રાજર્ષિ'ના રૂપમાં ઓળખાવવામાં આવે છે અથવા રાજાની અવસ્થામાં પણ તેઓ એક ઋષિની માફક જીવન વીતાવતા હતા, એટલા માટે પણ તેઓ 'રાજર્ષિ' કહેવાયા.

૧. જુઓ—આ જ અધ્યયનના પ્રથમ બે શ્લોક.

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૧૮૧ : બલ—ચતુર્ંગિણીસેનામ્ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૩૦૭ : 'एगंत' ति एवः—अद्वितीयः कर्मणामन्तो यस्मिन्निति, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, तत एकान्तो—मोक्षस्तम् 'अधिष्ठितः' इव आश्रितवानिवाधिष्ठितः, तदुपायसम्यग्दर्शनाद्यासेवना-दधिष्ठितः एव वा, इहैव जीवन्मुक्त्यावासेः, यद्वैकान्तं—

द्रव्यतो विजनमुद्यानादि भावतश्च सदा—

एकोऽहं न च मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं नासौ दृश्योऽस्ति यो मम ॥

इति भावनात एक एवाहमित्यन्तोऽनिश्चय एकांतः, प्राग्वत् समासः, तमधिष्ठितः ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૧૮૧ : एगंतमहिद्दिओ वैराग्येनेत्यर्थः ।

રાજનીતિનો એક શ્લોક છે—

‘કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભો, હર્ષો માનો મદસ્તથા ।

ષડ્વર્ગમુત્સજેદનં, તસ્મિન્સ્ત્યક્તે સુખી નૃપઃ ॥

—જે વ્યક્તિ કામ, ક્રોધ, લોભ, હર્ષ, માન અને મદ—અહંકાર—આ પડ્વર્ગને છોડી દે છે, તે રાજર્ષિ કહેવાય છે. તે સુખી થાય છે.^૧

૯. કોલાહલ જેવું થવા લાગ્યું (કોલાહલગમ્ય)

જ્યારે નમિ રાજર્ષિએ પ્રજા માટે અભિનિષ્ક્રમણ કર્યું ત્યારે કેટલાક નગરજનો વિલાપ કરવા લાગ્યા, કેટલાક આકંદ કરવા લાગ્યા અને કેટલાક કંઈક બરાડવા લાગ્યા. તે બધા ફલબલના અવાજથી આખું નગર કોલાહલમય બની ગયું, કોલાહલથી આકુળ થઈ ગયું.

‘ભૂત’ શબ્દના આઠ અર્થો મળે છે—

૧. બનેલું	૫. યથાર્થ
૨. અતીત	૬. વિદ્યમાન
૩. પ્રાપ્ત	૭. ઉપમા
૪. સંદેશ	૮. તદર્થભાવ

વૃત્તિકારે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ભૂત શબ્દના બે અર્થ આપ્યા છે—જાત—ઉત્પન્ન અને સદૃશ.^૨ અહીં પહેલો અર્થ જ પ્રસંગોચિત છે. આ અર્થમાં ‘ભૂત’ શબ્દનો પરનિપાત પ્રાકૃતના નિયમ અનુસાર થયો છે.

૧૦. બ્રાહ્મણ (માહણ)

ઉત્તરાધ્યયનમાં ‘માહણ’ શબ્દનો પ્રયોગ નીચેના સ્થળોએ થયો છે—

૧. ૮૬, ૩૮, ૫૫.
૨. ૧૨૧૧, ૧૩, ૧૪, ૩૦, ૩૮.
૩. ૧૪૫, ૩૮, ૫૩.
૪. ૧૫૮.
૫. ૧૮૨૧.
૬. ૨૫૧, ૪, ૧૮-૨૭, ૩૨, ૩૪, ૩૫.

શાન્ત્યાચાર્યે આ વિભિન્ન સ્થળોએ પ્રયુક્ત ‘માહણ’ શબ્દનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે—

૧. માહણરૂપેણ—બ્રાહ્મણવેષેણ (બૃ. ૫. ૩૦૭)
- બ્રાહ્મણાશ્ચ—દ્વિજાઃ (બૃ. ૫. ૩૧૪)

૧. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૭ : રાજા ચાસૌ રાજ્યાવસ્થામાશ્રિત્ય ઋષિશ્ચ તત્કાલાપેક્ષયા રાજર્ષિઃ, યદિ વા રાજ્યાવસ્થા-યામપિ ઋષિરિવ ઋષિઃ—ક્રોધાદિષડ્વર્ગજયાત્, તથા ચ

રાજતીતિઃ—કામ.....સુખી નૃપઃ ॥

૨. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૭ : ભૂત ઇતિ જાતઃ.....યદિ વા ભૂત શબ્દ ઉપમાર્થઃ ।

બ્રાહ્મણરૂપમ્	(બૃ. પ. ૩૧૮)
૨. માહનાનાં-બ્રાહ્મણાનામ્	(બૃ. પ. ૩૬૦)
બ્રાહ્મણાઃ દ્વિજાઃ	(બૃ. પ. ૩૬૧)
બ્રાહ્મણાનામ્	(બૃ. પ. ૩૬૨)
બ્રાહ્મણો દ્વિજાતિઃ	(બૃ. પ. ૩૬૭)
માહના બ્રાહ્મણાઃ	(બૃ. પ. ૩૭૦)
૩. માહનસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય	(બૃ. પ. ૩૮૭)
બ્રાહ્મણેન	(બૃ. પ. ૪૦૮)
બ્રાહ્મણઃ, બ્રાહ્મણી	(બૃ. પ. ૪૧૨)
૪. માહના બ્રાહ્મણાઃ	(બૃ. પ. ૪૧૮)
૫. 'માહણ'તિ મા વર્ધાત્યેવંરૂપં	
મનો વાક્ ક્રિયા ચ યસ્યાસૌ	
માહનઃ, સર્વે ધાતવઃ પચાદિષુ	
દૂર્યન્ત ઇતિ વચનાત્પચાદિત્વાદન્	(બૃ. પ. ૪૪૨)
૬. બ્રાહ્મણકુલસંભૂતઃ	(બૃ. પ. ૫૨૨)
બ્રાહ્મણસમ્પદઃ	(બૃ. પ. ૫૨૬)
બ્રાહ્મણઃ	(બૃ. પ. ૫૨૬)
વયં બ્રૂમો બ્રાહ્મણમ્	(બૃ. પ. ૫૨૬)
બ્રાહ્મણઃ માહણઃ	(બૃ. પ. ૫૨૮)
બ્રાહ્મણત્વમ્	(બૃ. પ. ૫૨૮)

ઉક્ત અધ્યયનના આધારે એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે શાન્ત્યાયાર્યે ૧૮૨૧માં પ્રયુક્ત 'માહણ' શબ્દની વ્યાખ્યા અહિંસકના રૂપમાં કરી છે અને બાકીના સ્થાનોમાં પ્રયુક્ત 'માહણ'નો અર્થ તેમણે બ્રાહ્મણ જાતિ કે બ્રાહ્મણત્વ સંબંધિત એવો માન્યો છે. 'બ્રાહ્મણ'નું પ્રાકૃત રૂપ 'વંશજ' બને છે પરંતુ આ આગમમાં 'બ્રાહ્મણ' માટે 'વંશજ'નો પ્રયોગ ૨૫૧૮, ૨૮, ૩૦, ૩૧માં થયો છે. તે સિવાય સર્વત્ર 'માહણ'નો પ્રયોગ મળે છે. 'માહણ' અને 'વંશજ'ની પ્રકૃતિ એક નથી. 'માહણ' અહિંસાનો અને 'વંશજ' બ્રહ્મચર્ય (બ્રહ્મ-આરાધના)નો સૂચક છે. અહિંસા વિના બ્રહ્મની આરાધના નથી થઈ શકતી અને બ્રહ્મની આરાધના વિના કોઈ અહિંસક થઈ શકતો નથી. આ પ્રગટ સંબંધના કારણે બંને શબ્દો એકાર્થવાચી બની ગયા. આગમિક વ્યાકરણ અનુસાર 'બ્રાહ્મણ'નું 'માહણ' રૂપ બને એ પણ સંભવ છે. 'બ્રાહ્મણ' માટે 'માહણ' શબ્દના પ્રયોગની પ્રચુરતા જોતા આ સંભાવનાની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ.

મલયગિરિએ 'માહણ'નો અર્થ પરમ ગીતાર્થ શ્રાવક પણ કર્યો છે.^૧ આ રીતે 'માહણ' શબ્દ સાધુ, શ્રાવક અને બ્રાહ્મણ-એ ત્રણે માટે પ્રયોજ્ય છે. આગમની વ્યાખ્યાઓમાંથી આવો નિષ્કર્ષ મળે છે. પરંતુ તે ક્યાં સાધુ માટે, ક્યાં શ્રાવક માટે અને ક્યાં બ્રાહ્મણ માટે પ્રયોજ્યો છે તેનો નિર્ણય કરવો ખૂબ વિવાદાસ્પદ બની રહેલ છે.

૧. રાયપસેનજયં, વૃત્તિ પત્ર ૩૦૦ : 'માહનઃ' પરમગીતાર્થઃ
શ્રાવકઃ ।

૧૧. પ્રાસાદો અને ગૃહોમાં (પ્રાસાદસુ ગિહેસુ)

ચૂર્ણિકારે પ્રાસાદનો વ્યુત્પત્તિકારક અર્થ આ રીતે કર્યો છે—જેને જોઈને જનતાના નયન અને મન આનંદિત થઈ જાય છે તે છે પ્રાસાદ.^૧

વૃત્તિ અનુસાર સાત મજલાવાળું કે તેનાથી અધિક મજલાવાળું મકાન ‘પ્રાસાદ’ કહેવાય છે અને સાધારણ મકાન ‘ગૃહ’. પ્રાસાદનો બીજો અર્થ દેવકુળ—દેવમંદિર અને રાજ-ભવન પણ છે.^૨

૧૨. દારુણ (દારુણ)

જે શબ્દો જનમાનસને વિદારે છે, મનને કંપાવે છે અથવા જે શબ્દો હૃદયમાં ઉદ્વેગ પેદા કરે છે તે શબ્દો દારુણ કહેવાય છે.^૩

૧૩. સાંભળીને, હેતુ અને કારણથી (નિસામિત્તા હેઠુકારણ....)

સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રુત્વા (સાંભળ્યા) અને નિશમ્ય (નિસામિત્તા) એ સામાન્યપણે પર્યાયવાચી મનાય છે. અર્થની અભિવ્યંજનાની દૃષ્ટિએ બંનેમાં અંતર છે. શ્રુત્વાનો અર્થ છે—સાંભળીને અને નિશમ્યનો અર્થ છે—અવધારણ કરીને.^૪

સાચી વિના જેનું ન હોવું નિશ્ચિત હોય તેને હેતુ કહેવાય છે. ઇન્દ્રે કલ્પું—‘તમે જે અભિનિષ્ક્રમણ કરી રહ્યા છો તે અનુચિત છે (પક્ષ), કેમકે તમારા અભિનિષ્ક્રમણને લીધે સમગ્ર નગરમાં હૃદયવેધી કોલાહલ થઈ રહ્યો છે (હેતુ).’^૫

અદૃષ્ટ પદાર્થ જે દૃષ્ટ વસ્તુ વડે ગૃહીત થાય છે, તેને હેતુ કહેવામાં આવે છે, જેમકે—અદૃષ્ટ અગ્નિ માટે દૃષ્ટ દુમાડો હેતુ છે.

જેના વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે અને જે નિશ્ચિત રૂપે કાર્યનું પૂર્વવર્તી હોય તેને કારણ કહેવામાં આવે છે. ‘જો તમે અભિનિષ્ક્રમણ ન કરત તો આટલો હૃદયવેધી કોલાહલ ન હોત. આ હૃદયવેધી કોલાહલનું કારણ તમારું અભિનિષ્ક્રમણ છે.’^૬

૧૪. ચૈત્ય-વૃક્ષ (ચેઇવ વચ્છે)

ચૂર્ણિ અને ટીકામાં ચૈત્યવૃક્ષનો અર્થ ઉદ્યાન અને તેના વૃક્ષો એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૭ પરંતુ વસ્તુતઃ ‘ચેઇવ વચ્છે’ નો અર્થ ‘ચૈત્યવૃક્ષ’ હોવો જોઈએ. ‘ચૈત્ય’ને વિયુક્ત માનીને તેનો અર્થ ઉદ્યાન કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૧ : પસીદન્તિ જણસ્ય નયન-મનાસિ ઇતિ પ્રાસાદઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૮ : ‘પ્રાસાદેષુ’—સત્ત્વભૂમાવિષુ, ‘ગૃહેષુ’ સામાન્યવેશ્મસુ, વદ્ધા ‘પ્રાસાદો દેવતાનરેન્દ્રાણા’—મિતિવચનાત્ પ્રાસાદેષુ દેવતાનરેન્દ્રસમ્બન્ધિષ્વાસ્યદેષુ ‘ગૃહેષુ’ તદિતરેષુ ।

૩. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૮ ।
(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૧૪૬ ।

૪. આચારંગવૃત્તિ, પત્ર ૨૪૮ : શ્રુત્વા—આકર્ણ્ય.....નિશમ્ય અવધાર્ય ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૪૬ : અનુચિતમિદં ભવતોઽધિ-નિષ્ક્રમણમિતિ પ્રતિજ્ઞા, આક્રન્દાદિદારુણશબ્દહેતુત્વાદિતિ હેતુઃ ।

૬. એજન, પત્ર ૧૪૬ : આક્રન્દાદિદારુણશબ્દહેતુત્વં ભવદધિનિષ્ક્રમણાનુચિતત્વં વિનાનુપત્તમિત્યેતાવન્માત્રં કારણમ્ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૧, ૧૮૨ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૧ : ચયનં ચિતિઃ—ઐહ પ્રસ્તા-વાત્ પત્રપુષ્પાદ્યુપચયઃ, તત્ર સાધુરિત્યન્તતઃ પ્રજ્ઞાદેતા-કૃતિગણત્વાત્ સ્વાર્થિકેઽણિ ચૈત્યમ્—ઉદ્યાનં તસ્મિન્, ‘વચ્છે’ તિ સૂત્રત્વાદિશબ્દલોપે વૃક્ષૈઃ ।

પીપળો, વડ, પાકડ અને અશ્વત્થ—આ ચૈત્ય જાતિના વૃક્ષો છે.^૧ મલ્લિનાથે રથ્યા-વૃક્ષોને ચૈત્ય-વૃક્ષો માન્યા છે.^૨ શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર જે વૃક્ષના મૂળમાં ચબૂતરો બનાવવામાં આવ્યો હોય અને ઉપર ધ્વજા ફરકાવી હોય તે ચૈત્ય-વૃક્ષ કહેવાય છે.^૩ ચૈત્ય શબ્દને ઉદ્યાનવાચી માનવાને લીધે વૃક્ષ શબ્દને ત્રીજી વિભક્તનું બહુવચન (વચ્છેહિ) અને તેનો (હિ) લોપ માનવો પડ્યો.^૪ પરંતુ ‘ચેદ્દ’ને ‘વચ્છે’નું વિશેષણ માન્યું હોત તો તેમ કરવું જરૂરી ન બન્યું હોત અને વ્યાખ્યા પણ સ્વયંસહજ થઈ જાત. સ્થાનાંગમાં ‘ચેદ્દયરુક્ષ’ શબ્દ મળે છે.^૫ તેનાથી એમ પ્રમાણિત થાય છે કે ‘ચેદ્દય વચ્છે’નો અર્થ ‘ચૈત્ય-વૃક્ષ’ જ હોવો જોઈએ.

‘વચ્છે’નાં સંસ્કૃત રૂપો થાય છે—‘વત્સ’ અને ‘વૃક્ષ’. અહીં તે ‘વૃક્ષ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પ્રિય પુત્રનું એક સંબોધન છે ‘વત્સ’. વૃક્ષોનું પુત્રની માફક પાલન-પોષણ કરાય છે, તેટલા માટે તેમને પણ વત્સ કહી દેવાય છે.^૬

૧૫. (બહૂળં બહુગુણે)

ચૂર્ણિકારે ‘બહૂળં’ વડે દ્વિપદ, ચતુષ્પદ અને પક્ષીઓનું ગ્રહણ કર્યું છે.^૭ વૃત્તિકારે તેને માત્ર પક્ષીઓનું જ વાચક માન્યું છે.^૮

‘બહુગુણા’નો અર્થ છે—પ્રચુર ઉપકારી.^૯ તે ચૈત્ય-વૃક્ષ શીતળ વાયુ, પત્ર, પુષ્પ વગેરે દ્વારા સહુ પર ઉપકાર કરતું હતું. એટલા માટે તે ‘બહુગુણ’ હતું.

૧૬. (શ્લોક ૧૦)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પક્ષીઓના ઉપચારથી સૂત્રકાર એમ બતાવવા ઈચ્છે છે કે નમિ રાજર્ષિના અભિનિષ્ક્રમણને લક્ષ કરીને મિથિલાના નગરજનો અને રાજર્ષિના સ્વજનો આકંઠ કરી રહ્યાં છે, માનો કે ચૈત્ય-વૃક્ષના ધરાશાયી થઈ જવા પર પક્ષીગણો આકંઠ કરી રહ્યાં હોય. પક્ષીઓ અને સ્વજનોમાં સામ્ય છે. જેમ પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પર રાત વીતાવે છે, પછી સવારે પોતપોતાની દિશામાં ઊડી જાય છે, તેવી જ રીતે સ્વજનોનો એક નિશ્ચિત કાળમર્યાદા માટે સંયોગ હોય છે, પછી બધાં છૂટાં પડી જાય છે.^{૧૦}

વૃત્તિકારે ઉપસંહારમાં બતાવ્યું છે કે નગરજનો કે સ્વજનોનો આકંઠ કરવાનો મૂળ હેતુ નમિ રાજર્ષિનું અભિનિષ્ક્રમણ નથી. આકંઠનો મૂળ હેતુ છે પોતપોતાના સ્વાર્થનું પ્રયોજન. સ્વાર્થને નુકસાન પહોંચતું જોઈ બધાં આકંઠ કરી રહ્યાં છે.^{૧૧}

૧૭. મંદિર (મંદિરં)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ નગર^{૧૨} અને વૃત્તિકારે ઘર, પ્રાસાદ કર્યો છે.^{૧૩}

૧. કાલીદાસ કા ભારત, પૃ. ૫૨ ।

૨. મેઘદૂત, પૂર્વાર્દ્ધ, શ્લોક ૨૩ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૯ : ચિત્તિરિદ્ધેષ્ઠકાદિચયઃ, તત્ર સાધુઃ—યોગ્યશ્ચિત્યઃ પ્રાગ્વત્, સ એવ ચૈત્યસ્તસ્મિન્, કિમુક્તં ભવતિ?—અધોબદ્ધપીઠિકે ઉપરિ ચોદ્ધિતપતાકે .... વૃક્ષ ઇતિ શેષઃ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૨ : એત્થ સિલોગભંગભયા હિકારસ્સ લોવો કઓ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૯ : ‘વચ્છે’ તિ સૂત્રત્વાદ્દિશબ્દ-લોપે વૃક્ષઃ ।

૫. ટણ, ૩।૮૫ : તિહિં ટણોહિં દેવાણં ચેદ્દયરુક્ષા ચલેજ્જા ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૨ : વચ્છે તિ રુક્ષસ્સા-ભિધાણં, સુતં પ્રિયવાયરણં વચ્છણ, પુત્તા ઇવ રક્ષિજ્જંતિ વચ્છણ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૮૨ : બહૂળં દુપ્પયચડપ્પદ-પક્ષીણં ચ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૦૯ : બહૂળં પ્રક્રમાત્ ખગાદીનામ્ ।

૯. એજન, પત્ર ૩૦૯ : બહવો ગુણા યસ્માત્ તત્ તથા તસ્મિન્ । કોર્થઃ ? ફલાદિભિઃ પ્રચુરોપકારકારિણિ ।

૧૦. એજન, પત્ર ૩૦૯ ।

૧૧. એજન, પત્ર ૩૦૯ :

આત્માર્થ સીદમાનં સ્વજનપરિજનો સૈતિ હાહારવાતોં, ભાર્યાં ચાત્મોપધોગં ગૃહવિભવસુખં સ્વં ચ યસ્યાશ્ચ કાર્યમ્ ।
ઋન્દત્યન્યોઽન્યમન્યસ્તિવહ હિ બહુજનો લોકયાત્રાનિમિત્તં, યો વાન્યસ્તત્ર કિંચિન્ મૃગયતિ હિ ગુણં રોદિતીષ્ઠઃ સ તસ્મૈ ॥

૧૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૨ : મંદિરં જામ નગરં ।

૧૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૦ : મંદિરં વેષમ્ ।

૧૮. રાણીવાસ તરફ (અંતેઝં તેણં)

વૃત્તિકારે આને એક પદ માની આનો અર્થ—અન્ત:પુરાભિમુખ કર્યો છે.^૧

૧૯. (શ્લોક ૧૪)

સાધનાની બે ભૂમિકાઓ છે—નિવૃત્તિ—એકત્વની સાધના અને લોક-સંગ્રહની ભૂમિકા. પ્રત્યેક-બુદ્ધમાં એકત્વની ભૂમિકા એટલી પ્રબળ બની જાય છે કે તે ભૂમિકામાં માત્ર આત્મા જ બાકી રહે છે. નિર્ભમત્વની સાધનાનો આ ઉત્કર્ષ છે.

મિથિલા નગરી ભડ-ભડ સળગી રહી છે. નગરીનો રાજમહેલ તથા બીજા-બીજા ગૃહો પણ અગ્નિની લપેટમાં આવી ગયાં છે. તે સમયે નમિ વિચારે છે, ‘જે સળગી રહ્યું છે તેમાં મારું કંઈ નથી. કેમકે હું એકલો છું. મારે માટે પોતાનું કે પરાયું કંઈ પણ નથી.’ નમી રાજર્ષિનું આ ચિંતન નિર્ભમત્વ કે એકત્વની ઉત્કૃષ્ટ સાધનાનું સૂચક છે.

મિથિલાનું દહન એક રૂપક છે. અધ્યાત્મની ભૂમિકામાં એકત્વનું મૂલ્ય દર્શાવવા માટે આ રૂપકનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યવહારની ભૂમિકા તેનાથી જુદી છે. ભૂમિકા-ભેદને હૃદયંગમ કરવાથી જ તેનું તાત્પર્ય સમજી શકાય છે.

આ ચિંતન બૌદ્ધ સાહિત્ય અને મહાભારતમાં પણ ઉપલબ્ધ છે.

બૌદ્ધ પરંપરાના મહાજનક જાતકમાં પ્રસ્તુત શ્લોકની જેવા ત્રણ શ્લોકો મળે છે^૨—

સુસુખં બત જીવામ વેસં નો નત્થિ કિંચનં ।

મિથિલાય ડહ્મમાનાય ન મે કિંચિ અઙ્ગહથ ॥ ૧૨૫ ॥

સુસુખં બત જીવામ વેસં નો નત્થિ કિંચનં ।

રઠ્ઠે વિલુપ્પમાનમ્હિ ન મે કિંચિ અજીરથ ॥ ૧૨૭ ॥

સુસુખં બત જીવામ વેસં નો નત્થિ કિંચનં ।

પીતિભક્ષા ભવિસ્સામ દેવા આભાસ્સરા યથા ॥ ૧૨૮ ॥

મહાભારતમાં માંડવ્ય મુનિ અને રાજા જનકનો સંવાદ આવ્યો છે. એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહારાજ જનક કહે છે^૩—

સુસુખં બત જીવામિ, ચસ્ય મે નાસ્તિ કિંચન ।

મિથિલાયાં પ્રદીપ્તાયાં, ન મે દહ્યતિ કિંચન ॥

આ જ પ્રકારનો એક બીજો શ્લોક છે^૪—

અનન્તમિવ મે વિત્તં, ચસ્ય મે નાસ્તિ કિંચન ।

મિથિલાયાં પ્રદીપ્તાયાં, ન મે દહ્યતિ કિંચન ॥

૨૦. વ્યવસાયથી નિવૃત્ત (નિવ્વાવાસ્સ)

વૃત્તિકારે અહીં કૃષિ, પશુપાલન વગેરેને વ્યવસાય માન્યા છે.^૫

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૦ : અન્તેઝં તેણં તિ અન્ત:પુરાભિમુખં ।

૨. મહાજનક જાતક, સંખ્યા ૫૩૧ ।

૩. મહાભારત, શાંતિપર્વ ૨૭૬ । ૪ ।

૪. એજન, શાંતિપર્વ ૧૭૮ । ૨ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૦ : નિવ્વાપાસ્ય—પરિહૃતકૃષિપાશુ-પાત્યાદિક્રિયસ્ય ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂળિ, પૃ. ૧૮૨ : એકત્વં નાહં કસ્યચિત્, અથવા એકાન્તં નિર્વાણં ।

સાધુ નિર્વ્યાપાર હોય છે. તે નિવૃત્તિ-પ્રધાન જીવન જીવે છે. તેને માટે પ્રિય કે અપ્રિય કંઈ પણ હોતું નથી. તે ભિક્ષાજીવી હોય છે. તેની બધી આવશ્યકતાઓ ભિક્ષા વડે પૂરી થઈ જાય છે, એટલા માટે તેણે વ્યવસાય કરવો પડતો નથી.

૨૧. એકત્વદર્શી (एकतमणुपस्सओ)

ચૂર્ણિકારે ‘એકાંત’ શબ્દના બે અર્થ કર્યા છે—(૧) એકત્વદર્શી—હું એકલો છું, હું કોઈનો નથી. અને (૨) નિર્વાણદર્શી.^૧

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિની વ્યાખ્યાના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે ચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકારની સામે ‘એકતમણુપસ્સઓ’ પાઠ હતો.

જુઓ—શ્લોક ૪નું ટિપ્પણ.

૨૨. કિલ્લો (पागारं)

પ્રાચીનકાળમાં નગર કે ગઢની સુરક્ષા માટે માટી કે ઈંટોની એક મજબૂત દીવાલ બનાવવામાં આવતી હતી, તેને પ્રાકાર કે કિલ્લો કહેવામાં આવતો.^૨ તે ત્રણ પ્રકારના બનતા—પાંશુ પ્રાકાર (રેતીના કિલ્લા), ઈંટિકા પ્રાકાર (ઈંટના કિલ્લા) અને પ્રસ્તર પ્રાકાર (પથ્થરના કિલ્લા). પ્રસ્તર પ્રાકારને પ્રશસ્ત માનવામાં આવતા.

૨૩. બુરજવાળા નગર-દ્વાર (गोपुरद्वालगाणि)

‘ગોપુર’નો અર્થ ‘નગર-દ્વાર’ છે.^૩

ટીકાકારે તેનો અર્થ ‘પ્રતોલિ-દ્વાર’—નગરની વચ્ચેની સડક કે ગલીનું દ્વાર એવો કર્યો છે.^૪ ‘અટ્ટાલક’નો અર્થ બુરજ છે.^૫ ‘ગોપુર અટ્ટાલક’—બુરજવાળા નગર-દ્વારો સુરક્ષા અને ચોકી-પહેરા માટે બનાવવામાં આવતાં હતાં. વાલ્મીકિ રામાયણમાં ‘ગોપુરદ્વાલક’ અને ‘સાદૃ-ગોપુર’ એવા પ્રયોગ મળે છે.^૬

૨૪. ખાઈ અને શતઘની (उस्सूलग सयग्घीओ)

‘ઉસ્સૂલગ’નો એક અર્થ છે—ખાઈ.^૭ ખાઈ શત્રુસેનાને પરાજિત કરવા માટે બનાવવામાં આવતી. તે ઘણી ઊંડી અને પ્રહોળી રહેતી. તેમાં પાણી ભરી રાખવામાં આવતું કે જેથી કરીને શત્રુસેના તેને સરળતાથી પાર કરી શકે નહિ. ‘ઉસ્સૂલગ’નો બીજો અર્થ ‘ઉપરથી ઢાંકેલો ખાડો’ પણ કરવામાં આવ્યો છે.^૮ જાલં સરપેન્ટિયરના મત મુજબ ‘ઉસ્સૂલગ’નો અર્થ ‘ખાઈ’ બરાબર નથી.^૯ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ‘ઉચ્છૂલગ’ શબ્દ છે.^{૧૦} ચૂર્ણિ, બૃહદ્વૃત્તિ અને સુખબોધામાં ‘ઉસ્સૂલગ’ છે. વીસમા શ્લોકના ‘તિગુત્ત’ શબ્દની વ્યાખ્યામાં, બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘ઉચ્છૂલક’ અને સુખબોધામાં ‘ઉચ્છૂલક’ પાઠ છે.^{૧૧} તેનાથી જાણી શકાય છે કે ‘ઉસ્સૂલગ’ અને ‘ઉચ્છૂલગ’ એક શબ્દનાં જ બે રૂપો છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૦ : एकान्तम्—एकोऽहम् ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧ : प्रकर्षेण मर्यादया च कुर्वन्ति तमिति प्राकास्तं—धूलीष्टकादिवर्तितम् ।

૩. અભિધાન ચિન્તામણિ, ૪૧૪૭ : पुद्गरि गोपुरम् ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧ : गोभिः पूर्वन्त इति गोपुराणि—प्रतोलीद्वाराणि ।

૫. એજન, પત્ર ૩૧૧ : अट्टालकानि प्राकारकोष्ठकोपरिवर्तीनि आयोधनस्थानानि ।

૬. વાલ્મીકિ રામાયણ, ૫.૫૮.૧૫૮ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧ : ‘उस्सूलग’તિ खातिका ।

૮. એજન, પત્ર ૩૧૧ : परबलपातार्थमुपरिच्छदितगतां वा ।

૯. The Uttarādhyayana Sūtra, p. 314.

૧૦. સર્વાર્થસિદ્ધિ, પૃ. ૨૦૭ : ‘उचछूलग’ति खातिका ।

૧૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧; सुखबोधा, પત્ર ૧૪૮ ।

જાલ સરપેન્ટિયરે તેનો અર્થ 'ધ્વજ' કર્યો છે.^૧ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞામાં 'ઓચૂલક' (અવચૂલક) શબ્દ આવ્યો છે. વૃત્તિકારે તેનો અર્થ 'અધોમુખાંચલ'—નીચે લટકતું વસ્ત્ર એવો કર્યો છે.^૨ એટલા માટે 'ઉસ્સૂલગ' કે 'ઉચ્ચૂલક'નો અર્થ 'ધ્વજ' પણ કરી શકાય છે. પરંતુ 'તિગુપ્ત' શબ્દ જોતા તેનો અર્થ ખાઈ કે ખાડો હોવો જોઈએ. નગરની ગુપ્તિ—સુરક્ષા માટે પ્રાચીનકાળમાં ખાઈનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રહ્યું છે.^૩

'સયમ્બી'નો અર્થ છે—શતઘ્ની. આ એકી વેળાએ સો વ્યક્તિઓનો સંહાર કરનારું યંત્ર છે.^૪ કૌટિલ્યે તેને 'ચલયંત્ર' માન્યું છે.^૫ અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા અનુસાર શતઘ્નીનો અર્થ છે—કિલ્લાની દીવાલ ઉપર રાખેલો એક વિશાળ સ્તંભ, જેના પર મોટી અને લાંબી ખીલીઓ લગાડેલી હોય.

આચાર્ય હેમચન્દ્રે 'સયમ્બી'ને દેશી શબ્દ પણ માન્યો છે. તેનો પર્યાયવાચી શબ્દ 'ઘરદ્વી' છે.^૬ શેષનામમાલામાં તેના બે પર્યાયવાચી નામો આપ્યા છે—ચતુસ્તાલા અને લોહકંટકસંચિતા.^૭ તે અનુસાર આ ચાર વેંતની અને લોહના કાંટાથી બંધિત હોય છે. તેને એક સાથે સેંકડો પથ્થર ફેંકવાનું યંત્ર, આધુનિક તોપનું પૂર્વ રૂપ કહી શકાય.

પ્રાકાર, ગોપુર-અટ્ટાલક, ખાઈ અને શતઘ્ની—આ પ્રાચીન નગરો, દુર્ગો કે રાજધાનીઓના અભિન્ન અંગો હતાં.^૮

૨૫. અર્ગલા (અગલ)

ગોપુર (સિંહદ્વાર), કમાડ અને અર્ગલા (આગળો)—આ ત્રણે પરસ્પર સંબંધિત છે. સિંહદ્વારના બારણાં પર અંદરથી અર્ગલા (આગળો) દઈને તેને બંધ કરવામાં આવતાં. શાન્ત્યાચાર્યે ગોપુર શબ્દ વડે અર્ગલા—કપાટનું સૂચન કર્યું છે. અર્ગલા શબ્દ ગોપુરનો સૂચક છે.

૨૬. ત્રિગુપ્ત (તિગુપ્ત)

ત્રિગુપ્ત પ્રાકારનું વિશેષણ છે. તેમાં અંદારમા શ્લોકના અટ્ટાલગ, ઉસ્સૂલગ અને સયમ્બી—આ ત્રણે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેમના દ્વારા જેવી રીતે પ્રાકાર સુરક્ષિત બને છે તેવી જ રીતે મન, વચન અને કાયાની ગુપ્તિઓથી ધમા અથવા સંલિપ્તતારૂપી પ્રાકાર સુરક્ષિત બને છે.^૯

૨૭. ઈર્યાપથ (ઈરિય)

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં ઈર્યાનો અર્થ ઈર્યાસિમિતિ કરવામાં આવ્યો છે.^{૧૦} પરંતુ પરાક્રમ અને ધૃતિ—આ બંનેની સાથે ઈર્યાસિમિતિની કોઈ સંગતિ થતી નથી. એટલા માટે અહીં ઈર્યાનો અર્થ ઈર્યાપથ—જીવનની સમગ્ર ચર્યા એવો હોવો જોઈએ. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઈર્યાપથ આ જ અર્થમાં વપરાયેલ છે.

૧. The Uttarādhyayana Sūtra, p. 314.

૨. જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞા, ૩.૬૧.

૩. કાલીદાસ કા ભારત, પૃ. ૨૧૮; રામાયણકાલીન સંસ્કૃતિ, પૃ. ૨૧૩.

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧ : શતં ઘનન્તીતિ શતઘ્ન્યઃ, તાશ્ચ યંત્રવિશેષરૂપાઃ.

૫. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ ૨, અધ્યાય ૧૮, સૂત્ર ૭.

૬. દેશીનામમાલા ૮.૫, પૃ. ૩૧૫.

૭. શેષનામમાલા, શ્લોક ૧૫૦, પૃ. ૩૬૧ : શતઘ્ની તુ ચતુસ્તાલા, લોહકંટકસંચિતા.

૮. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ ૨, અધ્યાય ૩, સૂત્ર ૪.

૯. સુખબોધા, પત્ર ૩૧૧ : ગોપુરગ્રહણમગ્ગલાકષાદોપલક્ષણમ્.

૧૦. એજન, પત્ર ૩૧૧ : તિસૂમિઃ—અન્નલકોચ્ચુલકશતઘ્ની-સંસ્થાનીયાભિર્મનોગુપ્ત્યાદિભિર્ગુપ્તિભિઃ ગુપ્તં ત્રિગુપ્તં, મયૂરબ્ધસકાદિત્વાત્ સમાસઃ.

૧૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૩.

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧.

૨૮. મૂઠ (કેયણં)

ધનુષ્યના મધ્યભાગમાં જે લાકડાની મૂઠ હોય છે તેને 'કેતન' કહેવામાં આવે છે.^૧

૨૯. વર્ધમાન ગૃહ (વદ્ધમાણગિહાણિ)

'વદ્ધમાણગિહાણિ'—ચૂર્ણિ અને ટીકામાં આનો સ્પષ્ટ અર્થ નથી મળતો. મોનિયર મોનિયર-વિલિયમ્સે આનો અર્થ 'તે ઘર કે જેમાં દક્ષિણ તરફ દ્વાર ન હોય' એવો કર્યો છે.^૨ મત્સ્યપુરાણનો પણ એ જ મત છે.^૩ વાસ્તુસારમાં ઘરના ચોસઠ પ્રકારો બતાવાયા છે, તેમાં ત્રીજો પ્રકાર વર્ધમાન છે.^૪ જેની દક્ષિણ દિશામાં મુખવાળી ગૌશાળા હોય તેને વર્ધમાન કહેવામાં આવેલ છે.^૫

ડૉ. હરમન જેકોબીએ વરાહમિહિરની સંહિતા (૫૩૩૬)ના આધારે માન્યું છે કે આ બધા ઘરોમાં સૌથી સુંદર હોય છે.^૬ વર્ધમાનગૃહ ધનપ્રદ હોય છે.^૭

૩૦. ચંદ્રશાળા (બાલગ્ગપોઙ્ગાઓ)

આ દેશી શબ્દ છે. આનો અર્થ 'વલભી' છે. વલભીના અનેક અર્થો છે. અહીં તેનો અર્થ ચંદ્રશાળા કે જલાશયમાં બનાવેલો લઘુ પ્રાસાદ છે.^૮

૩૧. (શ્લોક ૨૬)

આ શ્લોકમાં રાજર્ષિએ કહ્યું—'આ ઘર એક પથિકની વિશ્રામશાળા છે. જ્યાં મારે જવું છે તે સ્થાન હજી દૂર છે. પણ મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે હું ત્યાં પહોંચી જઈશ અને ત્યાં પહોંચીને જ હું મારું ઘર બનાવીશ. જે વ્યક્તિને એવી શંકા હોય છે કે હું પોતાના ઈચ્છિત સ્થાન સુધી પહોંચી શકીશ કે નહિ, તે જ માર્ગમાં ઘર બનાવે છે.'

રાજર્ષિએ કહ્યું—'મારે મુક્તિ-સ્થાનમાં જવું છે. ત્યાં પહોંચવાના સાધનો સમ્યક્-દર્શન વગેરે મને મળી ચૂક્યાં છે. હું તેમની સહાયથી ગંતવ્ય-સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરી ચૂક્યો છું. પછી હું અહીં શા માટે ઘર બનાવું?'

'સાસય'—શાન્ત્યાચાર્યે આનાં સંસ્કૃત રૂપો 'સ્વાશ્રય' અને 'શાશ્વત' આપ્યાં છે. 'સ્વાશ્રય' અર્થાત્ પોતાનું ઘર અને 'શાશ્વત' અર્થાત્ નિત્ય. અહીં આ બંને અર્થ પ્રકરણાનુસારી છે.^૯

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧ : 'કેતનં' શૃંગમયધનુર્મધ્યે કાષ્ઠમય-મુષ્ટિકાત્મકમ્ ।

૨. A Sanskrit English Dictionary, p. 926.

૩. મત્સ્યપુરાણ, પૃ. ૨૫૪ : દક્ષિણદ્વારહીનં તુ વર્ધમાન-મુદાહતમ્ ।

૪. વાસ્તુસાર, ૭૫, પૃ. ૩૬ ।

૫. એજન, ૮૨, પૃ. ૩૮ ।

૬. Sacred Books of the East, Vol. XLV, The Uttarādhyayana Sūtra, p. 38, Foot Note 1.

૭. વાલ્મીકિ રામાયણ, ૫। ૮ । દક્ષિણદ્વારહિતં વર્ધમાનં મુષ્ટિધનપ્રદમ્ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૩ : વાલગ્ગપોતિયા ણામ મૃતિયાઓ, કેચિદાહુઃ—જો આગાસતલાગસસ મજ્ઞો સ્તુલુઓ પાસાદો કજ્જતિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૨ : 'વાલગ્ગપોઙ્ગાતો ય' તિ દેશીપદં વલભીવાચકં, તતો વલભીશ્ચ કારયિત્વા, અન્યે ત્વાકાશતઙ્ગાગમધ્યસ્થિતં ક્ષુલ્લકપ્રાસાદમેવ 'વાલગ્ગપોઙ્ગા ય' તિ દેશીપદાધિધેયમાહુઃ ।

૯. સર્વોર્થસિદ્ધિ, પૃ. ૨૦૮, ૨૦૯ ।

૧૦. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૨ : સ્વસ્ય—આત્મન આશ્રયો—વેશ્મ સ્વાશ્રયસ્તં, યદ્વા શાશ્વતં—નિત્યં, પ્રક્રમાદ્ગૃહમેવ ।

૩૨. (શ્લોક ૨૯)

આ શ્લોકમાં આમોષ, લોમહાર, ગ્રન્થિ-ભેદ અને તસ્કર-આ ચાર શબ્દો વિવિધ પ્રકારે ધન ચોરનાર કે લૂંટનાર માણસોના વ્યયક છે. તસ્કરનો અર્થ ચોર છે. બાકીના ત્રણે શબ્દોના અર્થ ચૂર્ણિ અને ટીકામાં સરખા આપ્યા નથી. ચૂર્ણિ અનુસાર આમોષનો અર્થ 'પંથ-મોષક'—વાટમારુ, રસ્તામાં લૂંટનાર એવો છે.^૧ લોમહારનો અર્થ 'પેલ્લણમોષક' છે.^૨ અહીં પેલ્લણનું સંસ્કૃત રૂપ સંભવતઃ પીડન છે. પીડનમોષક અર્થાત્ પીડા પહોંચાડીને લૂંટનાર. સૂત્રકૃતાંગની ચૂર્ણિ અનુસાર લોમહારનો અર્થ છે—ગુપ્ત રહીને ચોરી કરનાર, ધાડ પાડનાર.^૩ જે યુક્તિ-સુવર્ણ-યૌગિક કે નકલી સોનું બનાવીને તથા તેવા પ્રકારના બીજા કાર્યો વડે લોકોને ઠગે છે, તેને ગ્રન્થિ-ભેદક કહેવાય છે.^૪ ટીકામાં આમોષની માત્ર વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી છે.^૫ લોમહારનો અર્થ 'મારીને સર્વસ્વનું અપહરણ કરનાર'^૬ તથા ગ્રન્થિ-ભેદકનો અર્થ 'ખિસ્સાકાતરૂ' કરવામાં આવ્યો છે.^૭

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આમોષ વગેરેને દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચન માનીને જ્યાં વ્યાખ્યા કરાઈ છે, ત્યાં 'ઉત્સાહ'નો અધ્યાહાર કર્યો છે અને વૈકલ્પિક રૂપે સમમીનું એકવચન માનીને પણ વ્યાખ્યા કરાઈ છે. આમોષ વગેરેનું ઉત્સાદન કરી—નિગ્રહ કરીને અથવા આમોષ વગેરે હોવાને કારણે નગર કે જે અશાંત છે, તેને શાંત બનાવીને તું મુનિ બનજે.

૩૩. (શ્લોક ૩૦)

આ શ્લોકમાં રાજર્ષિએ વસ્તુસ્થિતિનું મર્મોદ્ઘાટન કર્યું છે. તેમણે કહ્યું—'મનુષ્યમાં અજ્ઞાન અને અહંકાર વગેરે દોષો હોય છે. તેમને વશ થઈ તે નિરપરાધને પણ અપરાધીની માફક સજા કરે છે અને અજ્ઞાનવશ કે લાંચ લઈને અપરાધીને પણ છોડી દે છે. અજ્ઞાની, અહંકારી અને લાલચુ મનુષ્ય મિથ્યા-દંડનો પ્રયોગ કરે છે. તેનાથી નગરનું ક્ષેમ થઈ શકતું નથી.'

'મિચ્છાદંડો'—મિથ્યાનો અર્થ—'ખોટો' અને દંડનો અર્થ—'દેશનિકાલ કરવું કે શારીરિક યાતના આપવી' તેવો છે.^૮

૩૪ સુખ મેળવી શકે છે (સુહમેહ)

'દુઃખ' ધાતુ અકર્મક છે. તેનો અર્થ છે—'વૃદ્ધિ થવી'. ધાતુ અનેકાર્થક હોય છે, એ ન્યાયે આનો અર્થ 'પ્રાપ્ત કરવું' પણ થાય છે. 'સુહમેહ' અર્થાત્ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આનો વૈકલ્પિક અર્થ છે—શુભને વધારે છે.^૯

૧. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૩ : આમોક્ષંતીત્યામોક્ષા પંથમોષકા इत्यर्थः ।
૨. એજન, પૃ. ૧૮૩ : लोमहार णाम पेल्लणमोसगा ।
૩. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૩૭૭ : जे अदीसंता चोराः हरन्ति ते लोमहार वुच्चन्ति ।
૪. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૩ : ग्रन्थि भिदन्ति ग्रन्थिभेदका, नुत्तिसुवण्णगादीहि ।
૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૨ : आ-समन्तात् मुण्णन्ति-स्तैन्यं कुर्वन्तीत्यामोषाः ।
૬. એજન, પત્ર ૩૧૨ : लोमानि-रोभाणि हरन्ति-अपनयन्ति प्राणिनां ये ते लोमहारः ।

૭. એજન, પત્ર ૩૧૨ : ग्रन्थि-द्रव्यसम्बन्धिनं भिदन्ति-घुर्घुरकद्विकर्तिकादिना विदारयन्तीति ग्रन्थिभेदाः ।

૮. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૩ : 'મિથ્યા' व्यलीकः, किमुक्तं भवति ? —अनपराधित्वज्ञानाहंकारादिहेतुभिरपरा-धिष्विवादण्डनं दण्डः—देशत्यागशरीरनिग्रहादिः ।
(ખ) ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૪ : लंचापाशैः (पक्षैः) कारकमपि मुंचति ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૪ : सुखम्-ऐकान्तिकात्यन्तिक-मुक्तिसुखात्मकम्, एधते-इत्यनेकार्थत्वाद् धातूनां प्राप्नोति, अथवा सुहमेह एति शुभं-पुण्यमेधते-अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् बुद्धि नयति ।

૩૫. (શ્લોક ૩૮)

બ્રાહ્મણ-પરંપરામાં યજ્ઞ કરવો, બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું અને દાન આપવું—આ બધાનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યું છે.^૧ જૈન આગમોમાં આનો પૂર્વપક્ષ રૂપે કેટલાય સ્થાનોમાં ઉલ્લેખ થયો છે. જુઓ—ઉત્તરાધ્યયન ૧૪૧૮; સૂત્રકૃતાંગ ૨૦૨૮.

૩૬. (શ્લોક ૪૦)

બ્રાહ્મણે રાજર્ષિની સામે યજ્ઞ, બ્રાહ્મણ-ભોજન, દાન અને ભોગ-સેવન—આ ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા હતા. રાજર્ષિએ તેમાંથી માત્ર એક દાનના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો, બાકીના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તેમાં જ ગર્ભિત છે.

શાન્ત્યાચાર્યે લખ્યું છે કે ગો-દાન સહુથી અધિક પ્રચલિત છે, એટલા માટે તેને પ્રધાનતા અપાઈ છે. આ યજ્ઞ વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે.^૨ આ શ્લોકમાં સંયમને શ્રેય કહ્યો છે. યજ્ઞ વગેરે પ્રેય છે, સાવધ છે. આ સ્વયં ફલિત બની જાય છે. ટીકાકારના શબ્દોમાં—‘યજ્ઞ એટલા માટે સાવધ છે કે તેમાં પશુ-વધ હોય છે, સ્થાવર જીવોની પણ હિંસા થાય છે.’ સાધુઓને તેમને યોગ્ય અશન-પાન અને ધર્મોપકરણ આપવામાં આવે છે, તે ધર્મ-દાન છે. તે ઉપરાંત જે સુવર્ણ-દાન, ગો-દાન, ભૂમિ-દાન વગેરે છે તે બધા પ્રાણીઓના વિનાશના હેતુ છે એટલા માટે સાવધ છે અને ભોગ તો સાવધ છે જ.

પ્રતિવાદીએ કહ્યું—‘યજ્ઞ, દાન વગેરે પ્રાણીઓને પ્રીતિકર છે, તેટલા માટે તે સાવધ નથી.’ આચાર્યે કહ્યું—આ હેતુ સાચો નથી. જે સાવધ છે તે પ્રાણીઓને માટે પ્રીતિકર હોતું નથી, જેમકે હિંસા વગેરે. યજ્ઞ વગેરે સાવધ છે, એટલા માટે તે પ્રીતિકર નથી.’^૩

૩૭. પોષધમાં રત (પોસહરઓ)

જે અનુષ્ઠાન ધર્મની પુષ્ટિ કરે છે, તે પોષધ કહેવાય છે. તે પર્વ-તિથિઓ—અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા—માં તપસ્યાપૂર્વક કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન-વિશેષ છે. આસસેને કહ્યું છે—

सर्वेष्वपि तपोयोगः प्रशस्तः कालपर्वसु ।

अष्टम्यां पञ्चदश्यां च, नियतं पोषधं वसेत् ॥”

૧. (ક) પદ્યપુનઃ, ૧૮૪૩૭ :

તપઃ કૃતે પ્રશંસન્તિ, વ્રેતાયાં જ્ઞાન-કર્મ ચ ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલૌ યુગે ॥

(ખ) મનુસ્મૃતિ, ૨૧૨૮ :

સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈર્હૌમૈત્રૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥

૨. ઉપલક્ષણનો અર્થ છે—શબ્દની એવી શક્તિ જેનાથી નિર્દિષ્ટ વસ્તુ સિવાયની તે પ્રકારની બીજી વસ્તુઓનો પણ બોધ થાય.

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૫ : ગોદાનં જેહ યાગાદ્યુપલક્ષણમ્, અતિપ્રભૂતજનાચરિતમિત્યુપાત્તમ્, એવં ચ સંયમસ્ય પ્રશસ્યતસ્ત્વમભિદધતા યાગાદીનાં સાવદ્યત્વમર્થાદા-વેદિતં, તથા ચ યજ્ઞપ્રણેતૃભિરુક્તમ્—

ષટ્ શતાનિ નિયુજ્યન્તે, પશુનાં મધ્યમેઽહ્નિ ।

અશ્વમેધસ્ય વચનાઞ્ચૂનાનિ પશુભિસ્ત્રિભિઃ ॥

ઇયત્પશુવધે ચ કથમસાવદ્યતા નામ ? તથા દાનાન્યપ્ય-શનાદિવિષયાણિ ધર્મોપકરણગોચરાણિ ચ ધર્માય વર્ણ્યન્તે, આહ—

અજનાદીનિ દાનાનિ, ધર્મોપકરણાનિ ચ ।

સાધુભ્યઃ સાધુયોગ્યાનિ, દેયાનિ વિધિના બુધૈઃ ॥

શેષાણિ તુ સુવર્ણગોભૂમ્યાદીનિ પ્રાણયુગ્મદહેતુતયા સાવદ્યાન્યેવ, ભોગાનાં તુ સાવદ્યત્વં સુપ્રસિદ્ધં । તથા ચ પ્રાણિપ્રીતિકસ્ત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ, પ્રયોગશ્ચ—યત્સાવદ્યં ન તત્ પ્રાણિપ્રીતિકરં, યથા હિંસાદિ, સાવદ્યાનિ ચ યાગાદીનિ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૫ ।

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—પા ૩૩, પોસહં દુહઓપક્ષં ।

૩૮. (શ્લોક ૪૨)

બ્રાહ્મણ પરંપરામાં સંન્યાસની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થાશ્રમનું અધિક મહત્ત્વ રહ્યું છે. મહાભારતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે શીલ અને સદાચારથી વિનીત છે, જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ કરી રાખી છે, જે સરળતાપૂર્વક વર્તાવ કરે છે અને સમસ્ત પ્રાણીઓનો હિતેષી છે, જેને અતિથિ પ્રિય છે, જે ક્ષમાશીલ છે, જેણે ધર્મપૂર્વક ધનનું ઉપાર્જન કર્યું છે—એવા ગૃહસ્થ માટે અન્ય આશ્રમોની શું જરૂર? જેવી રીતે બધા જીવો માતાનો સહારો લઈ જીવન ધારણ કરે છે, તેવી રીતે બધા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય લઈને જ જીવનયાપન કરે છે." મહર્ષિ મનુએ પણ ગૃહસ્થાશ્રમને 'જયેષ્ઠાશ્રમ' કહ્યો છે. તેની જયેષ્ઠતા એટલા માટે છે કે બાકીના ત્રણ આશ્રમોને તે જ ટકાવે છે. 'આવી ગુરુતમ ઉત્તરદાયિત્યની માન્યતાને ધ્યાનમાં રાખીને સૂત્રકારે ગૃહસ્થજીવન માટે 'ઘોરાશ્રમ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.' ચૂર્ણિકારે આ ભાવનાને અભિવ્યક્ત કરતાં લખ્યું છે કે પ્રવ્રજ્યાનું પાલન કરવું સરળ છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો બહુ મુશ્કેલ છે, કેમ કે બાકીના બધા આશ્રમવાળાઓ તેની પર જ આધાર રાખે છે."

ચૂર્ણિકારે જે 'તર્કયન્તિ'નો પ્રયોગ કર્યો છે, તે સહજપણે જ 'તર્કયન્તિ ગૃહાશ્રમમ્' એ મહાભારતના ચરણની યાદ અપાવે છે. 'આગમકાર પણ ગૃહસ્થને શ્રમણ-જીવનનો આશ્રયદાતા માને છે.' છતાં પણ જૈન પરંપરામાં શ્રમણની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન ઘણું નીચું છે. 'હું ઘર છોડી ક્યારે શ્રમણ બનું?'—આ ગૃહસ્થનો પહેલો મનોરથ છે."

૩૯. કુશની અણી પર ટકે એટલો ઓછો આહાર (કુસમ્ગેણ તુ ધુંજણ)

આના બે અર્થ થાય છે—જેટલું કુશ (દાઢ)ની અણી પર ટકે એટલું ખાય છે—આ એક અર્થ છે. બીજો અર્થ છે—કુશની અણીથી જ ખાય છે, આંગળી વગેરેથી ઉપાડીને ખાતો નથી. પહેલાનો આશય એક વાર ખાવા સાથે છે અને બીજાનો ઘણી વાર ખાવા સાથે. માત્રાની અલ્પતા બંનેમાં છે.

૧. મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૧ :
શીલવૃત્તવિનીતસ્ય નિગૃહીતેન્દ્રિયસ્ય ચ ॥
આર્જવે વર્તમાનસ્ય સર્વભૂતહિતૈષિણઃ ।
પ્રિયાતિથેશ્ચ ક્ષાન્તસ્ય ધર્માર્જિતધનસ્ય ચ ॥
ગૃહાશ્રમપદસ્થસ્ય કિમયૈઃ કૃત્યમાશ્રમૈઃ ।
યથા માતરમાશ્રિત્ય સર્વે જીવન્તિ જન્તવઃ ॥
તથા ગૃહાશ્રમં પ્રાપ્ય સર્વે જીવન્તિ ચાશ્રમાઃ ॥
૨. મનુસ્મૃતિ, ૩।૭૭, ૭૮ :
યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।
તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥
યસ્માત્રયોઽપ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનાન્નેન ચાન્વહમ્ ।
ગૃહસ્થેનૈવ ધાર્યન્તે, તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી ॥
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૫ : 'ઘોરઃ' અત્યન્તદુરનુચરઃ, સ
ચાસાવાશ્રમશ્ચ આહિતિ-સ્વપરપ્રયોજનાભિવ્યાપ્ત્યા
શ્રામ્યન્તિ—ખેદમનુભવન્ત્યસ્મિન્નિતિકૃત્વા ઘોરાશ્રમો—
ગાર્હસ્થ્યં, તસ્યૈવાલ્પમત્ત્વૈર્દુષ્કરત્વાત્ યત આહુઃ—
ગૃહાશ્રમસમો ધર્મો, ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।
પાલયન્તિ નરાઃ શૂરાઃ, ક્ત્વીભાઃ પાલ્યન્ડમાશ્રિતાઃ ॥
૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૪ : આશ્રયન્તિ તમિત્યાશ્રયાઃ,

- કા ભાવના ? મુખં હિ પ્રવ્રજ્યા ક્રિયતે, દુઃખં ગૃહાશ્રમ
ઇતિ, તં હિ સર્વાશ્રમાસ્તર્કયન્તિ ।
૫. મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૧ :
રાજાનઃ સર્વપાષણ્ડાઃ સર્વે રંગોપજીવિનઃ ॥
વ્યાલગ્રહાશ્ચ ડમ્ભાશ્ચ ચોરા રાજભટાસ્તથા ।
સવિદ્યાઃ સર્વશીલજ્ઞાઃ સર્વે વૈ વિચિકિત્સકાઃ ॥
દૂરાધ્વાનં પ્રપન્નાશ્ચ ક્ષીણપથ્યોદના નરાઃ ।
એતે ચાન્યે ચ બહવઃ તર્કયન્તિ ગૃહાશ્રમમ્ ॥
૬. ઠાળં ૫ । ૧૧૨ : ધમ્મણં ચરમાણસ્સ પંચ ણિસ્સાદ્ધાણા
પં ૦ તં ૦—છક્કાયા, ગણે, રાયા, ગાહાવતી, સરીરં ।
૭. એજન, ૩।૪૯૭ : કયા ણં અહં મુંડે ભવિત્તા અગારતો
અણગારિતં યલ્લહિસ્સામિ ।
૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૬ : 'કુશાગ્રેણૈવ' તૃણવિશેષપ્રાન્તેન
ધુંકે, એતદુક્તં ભવતિ—યાવત્ કુશાગ્રે ડવતિષ્ઠતે
તાવદેવાભ્યવહરતિ નાતોડધિકમ્, અથવા કુશાગ્રેણૈતિ
જાતાવેકવચનં, તૃતીયા તુ ઓદનેનાસૌ ધુંકેત્યાદિવત્
સાધકતમત્વેનાભ્યવહિયમા ણત્વેપિ વિવક્ષિતત્વાત્ ।
૯. સુખબોધા, પત્ર ૧૫૦ : 'કુશાગ્રેણૈવ' દર્ભાગ્રેણૈવ ધુંકે ન
તુ કરાહુલ્યાદિભિઃ ।

૪૦. સુ-આખ્યાત ધર્મ (સુવક્ષાયધમ્મસ્સ)

સ્થાનાંગ (૩૫૦૭) અનુસાર સુ-અધીત, સુ-ધ્યાત અને સુ-તપસ્યિત ધર્મ સ્વાખ્યાત કહેવાય છે. આ ત્રણેનું પૌર્વાપર્ય છે. જ્યારે ધર્મ સુ-અધિત હોય છે, ત્યારે તે સુ-ધ્યાત હોય છે. જ્યારે તે સુ-ધ્યાત હોય છે, ત્યારે તે સુ-તપસ્યિત હોય છે. આ ત્રણેની સંયુતિ જ સ્વાખ્યાત ધર્મ છે.

વૃત્તિકારનો મત આવો છે—ભગવાને સમસ્ત પાપપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓની વિરતિને ‘ધર્મ’ કહ્યો છે, એટલા માટે તેમનો ધર્મ સુ-આખ્યાત છે. તેની સમગ્રતાપૂર્વક આરાધના કરનાર સ્વાખ્યાત-ધર્મ મુનિ બને છે.^૧

૪૧. (શ્લોક ૪૪)

બ્રાહ્મણે કહ્યું—‘ધર્માર્થી પુરુષે ‘ઘોર’નું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. સંન્યાસની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થાશ્રમ ધોર છે, એટલા માટે તેને છોડી સંન્યાસમાં જવું ઉચિત નથી.’^૨

તેના ઉત્તરમાં રાજર્ષિએ કહ્યું—‘ઘોર હોવા માત્રથી કોઈ વસ્તુ શ્રેષ્ઠ બની જતી નથી. બાલ અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર ઘોર તપ કરીને પણ સર્વસાવધની વિરતિ કરનારા મુનિની બરાબરી કરી શકે નહિ, તેના સોગમા ભાગને પણ સ્પર્શી શકે નહિ. ધર્માર્થી માટે ઘોર અનુષ્ઠેય નથી. તેને માટે અનુષ્ઠેય છે સ્વાખ્યાત-ધર્મ, ભલે પછી ઘોર હો કે અઘોર. ગૃહસ્થાશ્રમ ઘોર હોવા છતાં પણ સ્વાખ્યાત-ધર્મ નથી, એટલા માટે તેને હું જે છોડી રહ્યો છું, તે અનુચિત નથી.’^૩

૪૨. ચાંદી, સોનું (હિરણ્યં સુવર્ણં)

‘હિરણ્ય’ શબ્દ ચાંદી અને સોનું—બંનેનો વાચક છે. ચૂર્ણિકારે હિરણ્યનો અર્થ ‘ચાંદી’ અને સુવર્ણનો અર્થ ‘સોનું’ કર્યો છે.^૪ શાન્ત્યાચાર્યે હિરણ્યનો અર્થ ‘સોનું’ કર્યો છે. તેમના મત અનુસાર ‘સુવર્ણ’ હિરણ્યનું વિશેષણ છે. સુવર્ણ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ વર્ણવાણું.^૫ વૈકલ્પિક રૂપે હિરણ્યનો અર્થ ‘ઘડેલું સોનું’ અને સુવર્ણનો અર્થ ‘ઘડ્યા વિનાનું સોનું’ છે.^૬ સુખબોધા અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાં આ જ અભિમત છે.^૭

૪૩. પર્યામિ નથી (નાલં)

અલં શબ્દના ત્રણ અર્થ છે—પર્યામિ, વારણ અને ભૂષણ. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ચૂર્ણિકારે અલંનો અર્થ—પર્યામિ અને વૃત્તિકારે સમર્થ અર્થ કર્યો છે.^૮

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૬ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૫ : યદ્યદ્ ઘોરં તત્તદ્ ધર્માર્થિનાઽનુષ્ઠેયં, યથાઽનુષ્ઠાનમિદં, તથા ઘાયં ગૃહાશ્રમઃ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૬ : યદુક્તમ્—‘યદ્યદ્ ઘોરં તત્તદ્ધર્માર્થિનાઽનુષ્ઠેયમનુષ્ઠાનમિદં’ તિ, અત્ર ઘોરત્વાદિત્યનૈ-કાન્તિકો હેતુઃ, ઘોરસ્યપિ સ્વાધ્યાતધર્મસ્યૈવ ધર્માર્થિનાઽનુષ્ઠેયત્વાદ્, અન્યસ્ય ત્વાત્મવિધાતાદિવત્, અન્યથાત્વાત્, પ્રયોગશ્ચાત્ર—યત્ સ્વાધ્યાતધર્મરૂપં ન ભવતિ ઘોરમપિ ન તદ્ધર્માર્થિનાઽનુષ્ઠેયં, યથાઽઽત્મવધાદિઃ, તથા ચ ગૃહાશ્રમઃ, તદ્રૂપત્વં ચાસ્ય સાવદ્યત્વાદ્દિસાવદિત્યલં પ્રસંગેન ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૫ : હિરણ્યં—સ્જતં શોભનવર્ણ સુવર્ણમ્ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૬ : ‘હિરણ્યં’ સ્વર્ણ ‘સુવર્ણ’ શોભનવર્ણ વિશિષ્ટવર્ણિકમિત્યર્થઃ ।

૬. એજન, પત્ર ૩૧૬ : યદ્વા હિરણ્યં—ઘટિતસ્વર્ણમિતરન્તુ સુવર્ણમ્ ।

૭. (ક) સુખબોધા, પત્ર ૧૫૧ ।

(ખ) સર્વાર્થસિદ્ધિ, પત્ર ૨૧૧ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૫ : અલં પર્યામિવારણ-ભૂષણેષુ, ન અલં નાલં પર્યામિક્ષમાણિ સ્યુઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૭ અલં—સમર્થમ્ ।

૪૪. (અભ્યુદય....સંકલ્પેણ વિહંગસિ)

શાન્ત્યાચાર્યે 'અભ્યુદય'નું સંસ્કૃત રૂપ 'અદ્ભુતકાન્' કરી તેને ભોગોનું વિશેષણ માન્યું છે. તેનો અર્થ છે—આશ્ચર્યકારી ભોગોને. વિકલ્પે તેમણે તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'અભ્યુદયે'—અભ્યુદયકાળમાં—માન્યું છે.^૧ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ જ ઉપયુક્ત વ્યાખ્યા છે.

સંકલ્પનો અર્થ છે—ઉત્તરોત્તર ભોગપ્રાપ્તિની તીવ્ર અભિલાષા. તેનો ક્યાંય અંત આવતો નથી. જેમ-જેમ ભોગોની પ્રાપ્તિ થતી રહે છે, તેમ-તેમ અભિલાષા આગળ વધતી રહે છે. કહ્યું પણ છે—

‘અમીષાં સ્થૂલસૂક્ષ્માણામિન્દ્રિયાર્થવિધાયિનામ્ ।

શક્રાદયોઽપિ નો તૃપ્તિ, વિષયાણામુપાગતાઃ ॥

આવા સંકલ્પ-વિકલ્પોને વશ થઈ મનુષ્ય નિરંતર દુઃખી થતો રહે છે.^૨

ચૂર્ણિકારે અહીં અસત્ સંકલ્પનું પ્રલણ કર્યું છે.^૩ સંકલ્પ-વિકલ્પની જટીલતાથી થનારી હાનિને સૂચિત કરનારી આ કથા છે—

શ્રેષ્ઠીપુત્ર જંબૂકુમાર પ્રવ્રજિત બનવા માટે ઉત્સુક છે. તે સમયે તેની નવોઢા પત્નીઓ તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સમુદ્રશ્રી નામની પત્નીએ જંબૂને કહ્યું—‘પ્રિય ! તમે પણ પેલા ભોળા ખેડૂત જેવા છો જેણે શેરડીના લોભમાં પોતાના ખેતરમાં પેદા થયેલ મઠ અને બાજરાના પાકને ઊખાડી નાખ્યો હતો. પાણીના અભાવે શેરડી થઈ નહિ. આમ તે બંને પાકથી હાથ ધોઈ બેઠો. તેવી જ રીતે તમે પણ મુક્તિ-સુખના લોભમાં આ ઐહિક સુખ છોડી રહ્યા છો.

મરુપ્રદેશમાં ‘સુવરી’ નામે એક ગામ હતું. ત્યાં બગ નામનો એક ખેડૂત રહેતો હતો. એકવાર તે પોતાના ખેતરમાં મઠ, બાજરી વાવીને સાસરે ગયો. ત્યાં શેરડી બહુ થતી હતી. સાસરાપક્ષના માણસોએ જમાઈના સ્વાગત માટે શેરડીના રસના માલપુવા બનાવ્યા. તેને તે બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા. ભોજન પછી તેણે પોતાના સાસરાને શેરડી વાવવાની વિધિ પૂછી. તેમણે શેરડી વાવવાથી લઈ માલપુવા બનાવવા સુધીની બધી પ્રક્રિયા તેને સમજાવી. સાસરેથી પાછા ફરતી વખતે તે વાવવા માટે શેરડીના ટુકડા પણ લઈ આવ્યો. તે પોતાને ગામ પહોંચ્યો. મઠ-બાજરાનો પાક સારો આવ્યો હતો. તેણે મઠ-બાજરાને ઊખેડીને ફેંકી દીધા. ખેતર સાફ કરી તેમાં શેરડી વાવી દીધી. મરુપ્રદેશમાં પાણી ક્યાંથી ? વગર પાણીએ શેરડીનો પાક થાય નહિ. શેરડી વાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. તે ખેતરમાંથી તેને ન મઠ-બાજરાનો પાક મળ્યો કે ન તો શેરડી મળી. તે બંને ખોઈ બેઠો. તે ન અહીંનો રહ્યો ન ત્યાંનો—‘નો હવ્વાઈ નો પારાઈ’.

૪૫. કામભોગની ઈચ્છા કરનાર (કામે પત્યેમાણા)

નમિ રાજર્ષિએ કહ્યું—‘ઈન્દ્ર ! કામ-ભોગની ઈચ્છા કરનાર તેનું સેવન ન કરવા છતાં પણ દુર્ગતિમાં જાય છે. તો ભલા અસત્ ભોગોની ઈચ્છાની જે તે મારા પ્રત્યે સંભાવના કરી છે, તે સર્વથા અસંગત છે. કેમકે મુમુક્ષુ વ્યક્તિ કશાની આકાંક્ષા કરતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—‘મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ’—મુનિ મોક્ષ અને સંસાર પ્રતિ સર્વથા નિષ્પૃહ હોય છે. એટલા માટે હે ઈન્દ્ર ‘તારું કથન-સાર્થક નથી.’

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૭ : ‘અભ્યુદય’ ન્તિ અદ્ભુતકાન્ આશ્ચર્ય-રૂપાન્ ।..... અથવા ‘અભ્યુદય’ ન્તિ અભ્યુદયે. તતશ્ચ યદઅભ્યુદયે ઽપિ ભોગાસ્ત્વં જહાસિ તદાશ્ચર્ય વર્તતે ।

૨. એજન, પત્ર ૩૧૭ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૫ ।

૪૬. (શ્લોક ૫૩)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કામને શલ્ય, વિષ અને આશીવિષ સર્પ સમાન કહેવામાં આવેલ છે. કામની પીડા નિરંતર બની રહે છે, એટલા માટે તે શલ્ય (અન્તર્વ્રણ) છે. તેમાં મારકશક્તિ છે, એટલા માટે તે વિષ છે. આશીવિષ સર્પ તે હોય છે જેમની દાઢમાં ઝેર હોય છે. તે મણિધારી સર્પો હોય છે. તેમની દીપ્ત મણિથી વિભૂષિત ફેણ માણસોને સુંદર લાગે છે. લોક તે ફેણનો સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા રોકી શકતા નથી. જેવા તે તે સર્પોને સ્પર્શે છે, તત્કાળ તેમના દ્વારા ડસાતાં મૃત્યુ પામે છે. એ જ રીતે કામ પણ લોભામણ હોય છે અને પ્રાણીઓ પણ તેમનો સહજ શિકાર બની જાય છે.^૧

ગીતામાં કહ્યું છે—જે વ્યક્તિ ઇન્દ્રિય-વિષયોનું નિરંતર ચિંતન કરતી રહે છે, તેના મનમાં આસક્તિ પેદા થાય છે. આસક્તિથી કામવાસના વધે છે. તેનાથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમોહ, સંમોહથી સ્મૃતિ-વિભ્રમ અને સ્મૃતિ-વિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી તે વ્યક્તિનો પણ નાશ થાય છે.^૨

૪૭. (શ્લોક ૫૪)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના પરિણામોનું પ્રતિપાદન છે. જે વ્યક્તિ કામનાઓને વશ થાય છે, પ્રાપ્ત ભોગોમાં આસક્ત બને છે અને અપ્રાપ્ત ભોગોની સતત ઇચ્છા કર્યા કરે છે, તેનામાં આ ચારે કષાયો અવશ્ય હોય છે. ભોગોની ઇચ્છા સાથે તેમનું હોવું અનિવાર્ય છે. તે ચારે અધોગતિના હેતુ છે.

અહીં ક્રોધથી નરકગતિ, માનથી અધમગતિ, માયાથી સુગતિનો વિનાશ અર્થાત્ દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ અને લોભથી ઐહિક તથા પારલૌકિક દુઃખની પ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ છે. અનુસંધાન માટે જુઓ—૨૮૪.

સ્થાનાંગ (૪૬૨૯)માં માયાને તિર્યચ-યોનિનું કારણ માન્યું છે.

આયુર્વેદમાં હૃદયદોર્બલ્ય, અરુચિ, અગ્નિમાંઘ વગેરેનું મૂળ કારણ લોભ મનાયું છે. તે વ્યવહારસંગત પણ છે કેમ કે લોભી વ્યક્તિ સદા ભયભીત રહે છે, સત્ય કહેવા તથા સ્વીકારવામાં તેનું હૃદય નિર્બળ બની જાય છે. નિરંતર અર્થોપાર્જનની વાત વિચારતા રહેવાથી તેનામાં અરુચિ અને અગ્નિમંદતાનું હોવું સ્વાભાવિક છે.

૪૮. મુકુટને ધારણ કરનાર (તિરીટી)

જેના ત્રણ શિખર હોય તેને ‘મુકુટ’ અને જેના ચોરાશી શિખર હોય તેને ‘કિરીટ’ કહેવામાં આવે છે.^૩ જેના મસ્તક ઉપર કિરીટ હોય તે ‘કિરીટી’ કહેવાય છે.^૪ સામાન્ય રીતે મુકુટ અને કિરીટ પર્યાયવાચી માનવામાં આવે છે.

૪૯. (નમી નમેઙ અપ્પાણં)

વૃત્તિકારે આના બે અર્થ કર્યા છે^૫—

૧. રાજર્ષિ નમિએ પોતાના ઉત્પ્રેરિત આત્માને સ્વતત્ત્વભાવનાથી પ્રગુણિત કર્યો, પરંતુ ઇન્દ્રની સ્તુતિ સાંભળીને ગર્વિત બન્યા નહિ.

૨. ઇન્દ્રની સ્તુતિ સાંભળી નમિએ પોતાની જાતને સંયમ તરફ અધિક સંલગ્ન કરી દીધી.

૧. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૮ ।

૨. મીતા, ૨૧૬૨, ૬૩ ।

૩. સૂત્રકૃતાઙ્ગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૩૬૦ : તિર્હિં સિદ્ધાણ્હિ મઝ્ઙો ચતુસ્સીંહિ

તિરીટં ।

૪. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૯ : કિરીટી ચ—મુકુટવાન્ ।

૫. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૯-૩૨૦ ।

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે અહીં એક શ્લોક પ્રસ્તુત કર્યો છે^૧—

‘સંતગુણક્લિષ્ણેણ વિ, પુરિસા લજ્જંતિ જે મહાસત્તા ।

इयरे पुण अलियपसंसणे वि अंगे न मायंति ॥’

૫૦. વૈદેહી (મિથિલા) (વડદેહી)

નમિ વિદેહ જનપદના અધિપતિ હતા, એટલા માટે તેમને ‘વિદેહી’ કહ્યાં છે. વડદેહીનું બીજું સંસ્કૃત રૂપ ‘વૈદેહી’ છે. વિભક્તિનો વ્યત્યય માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ ‘વૈદેહી’ (મિથિલાને) કરી શકાય છે.^૨

૧. સુખબોધા, પત્ર ૧૫૩ ।

૨. બ્રહ્મવૃત્તિ, પત્ર ૩૨૦ : ‘વડદેહીતિ સૂત્રત્વાદ્વિદેહા નામ જનપદઃ
સોઽસ્યાસ્તીતિ વિદેહી વિદેહજનપદાધિપો, ન ત્વન્ય એવ
કશ્ચિદિતિ ભાવઃ, યદ્વા—વિદેહેષુ ભવા વૈદેહી — મિથિલાપુરી,
સુચ્ચત્પયાત્તામ ।

દસમં અજ્ઞાયણં

દુમપત્તયં

દસમું અધ્યયન

દુમપત્રક

આમુખ

આ અધ્યયનનું નામ આદ્ય-પદ (આદ્ય-પદ) 'દુમપત્ત'ના આધારે 'દુમપત્તક' રાખવામાં આવ્યું છે.^૧

કેટલાંક કારણોસર ગૌતમ ગણધરના મનમાં સંશય પેદા થયો. ભગવાન મહાવીરે તેનું નિરાકરણ કરવા માટે આ અધ્યયનનું પ્રતિપાદન કર્યું. નિર્યુક્તિકાર તથા બૃહદ્વૃત્તિકારે અહીં એક કથાનકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંક્ષેપમાં તે આ પ્રમાણે છે—

તે કાળે અને તે સમયે પૃથ્વ્યંપા નામની નગરી હતી. ત્યાં શાલ નામે રાજા હતો અને તેના યુવરાજનું નામ હતું મહાશાલ. તેને યશસ્વતી નામે બહેન હતી. તેના પતિનું નામ પિકર હતું. તેને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ ગાગલી રાખવામાં આવ્યું. એક વાર ભગવાન મહાવીર રાજગૃહથી વિહાર કરી પૃથ્વ્યંપા પધાર્યા, સુભ્રમિભાગ ઉદ્યાનમાં ઉતર્યા. રાજા શાલ ભગવાનની વંદના માટે ગયો. ભગવાન પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યો અને તે વિરક્ત બન્યો. તેણે ભગવાનને વિનંતી કરી—'ભંતે ! હું મહાશાલનો રાજ્યાભિષેક કરી દીક્ષિત થવા માટે હમણાં પાછો ફરું છું.' એમ કહી તે નગરમાં ગયો. મહાશાલને બધી વાત કરી. તેણે પણ દીક્ષા લેવાની ભાવના વ્યક્ત કરી. તે બોલ્યો—'હું આપની સાથે જ પ્રવ્રજિત થઈશ.' રાજાએ પોતાના ભાણેજ ગાગલીને કાંપિલ્યપુરથી બોલાવ્યો અને તેને રાજ્યનો ભાર સોંપી દીધો. ગાગલી હવે રાજા બની ગયો. તેણે પોતાના માતા-પિતાને પણ ત્યાં જ તોડાવી લીધા. આ બાજુ શાલ અને મહાશાલ ભગવાન પાસે દીક્ષિત થઈ ગયા. યશસ્વતી પણ શ્રમણોપાસિકા બની ગઈ. તે બંને શ્રમણોએ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું.

ભગવાન મહાવીર પૃથ્વ્યંપાથી વિહાર કરી રાજગૃહ ગયા. ત્યાંથી વિહાર કરી ચંપા પધાર્યા. શાલ અને મહાશાલ ભગવાન પાસે આવ્યા અને વિનંતી કરી—'જો આપની અનુજ્ઞા હોય તો અમે પૃથ્વ્યંપા જવા ઈચ્છીએ છીએ. સંભવ છે કે કોઈને પ્રતિબંધ મળે અને કોઈ સમ્યગ્દર્શી બને.' ભગવાને અનુજ્ઞા આપી અને ગૌતમની સાથે તેમને ત્યાં મોકલ્યા. તેઓ પૃથ્વ્યંપા ગયા. ત્યાંનો રાજા ગાગલી અને તેના માતા-પિતાને દીક્ષિત કરી તેઓ ફરી ભગવાન મહાવીર પાસે આવી રહ્યા હતા. માર્ગમાં ચાલતાં-ચાલતાં મુનિ શાલ અને મહાશાલના અધ્યવસાયો વધુ પાવેત્ર થયા અને તેઓ કેવલી બની ગયા. ગાગલી અને તેના માતા-પિતા ત્રણેને પણ કેવળજ્ઞાન થયું. બધા ભગવાન પાસે પહોંચ્યા. ગૌતમે ભગવાનને વંદના કરી અને તે બધાંને પણ ભગવાનને વંદના કરવા માટે કહ્યું. ભગવાને ગૌતમને સંબોધીને કહ્યું—'ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાનીઓની આશાતના ન કર.' ગૌતમે તેઓની ક્ષમા યાચી, પરંતુ તેમનું મન શંકાથી ભરાઈ ગયું. તેમણે વિચાર્યું—'હું સિદ્ધ થઈશ નહિ.'

એકવાર ગૌતમ અષ્ટાપદ પર્વત પર ગયા. ત્યાં પહેલાંથી જ ત્રણ તાપસો પોતપોતાના પાંચસો-પાંચસો શિષ્યોના પરિવાર સાથે તપ કરી રહ્યા હતા. તેમનાં નામ હતાં—કૌંડિન્ય, દત્ત અને શૈવાલ.

દત્ત છઠ્ઠ-છઠ્ઠની તપસ્યા કરતો હતો. તે નીચે પડેલાં પીળા પાંદડાં ખાઈને રહેતો હતો. તે અષ્ટાપદની બીજી મેખલા સુધી જ ચડી શક્યો.

કૌંડિન્ય ઉપવાસ-ઉપવાસની તપસ્યા કરતો અને પારણામાં મૂળ, કંદ વગેરે સચિત્ત આહાર લેતો હતો. તે અષ્ટાપદ પર ચડ્યો પરંતુ એક મેખલાથી આગળ જઈ ન શક્યો.

શૈવાલ અહમ-અહમની તપસ્યા કરતો હતો. તે સૂકી શેવાળ ખાતો હતો. તે અષ્ટાપદની ત્રીજી મેખલા સુધી જ ચડી શક્યો.

ગૌતમ આવ્યા. તાપસો તેમને જોઈ પરસ્પર બોલવા લાગ્યા—'આપણે મહાતપસ્વીઓ પણ ઉપર નથી જઈ શક્યા તો આ કેવી રીતે જશે ?' ગૌતમે જંઘાયરણ-લઘ્વિનો પ્રયોગ કર્યો અને કરોળિયાનાં જાળાનો આધાર લઈ પર્વત પર ચડી ગયા. તાપસોએ આશ્ચર્ય ભરેલી આંખો વડે આ જોયું અને તેઓ અવાક બની ગયા. તેમણે મનોમન એવો નિશ્ચય કરી લીધો કે જેવા મુનિ નીચે ઊતરશે કે તરત આપણે તેમનું શિષ્યપણું સ્વીકારી લઈશું. ગૌતમે રાત્રિવાસ પર્વત પર જ કર્યો. જ્યારે સવારે તેઓ

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૮૩ : દુમપત્તેણોવમ્મં અહાઠિઈં ઉવક્કમેણં ચ ।

इत्थं कथं आइंमी तो तं दुमपत्तमज्झयणं ॥

નીચે ઊતર્યા, ત્યારે તાપસોએ તેમનો રસ્તો રોકતાં કહ્યું—‘અમે આપના શિષ્ય છીએ અને આપ અમારા આચાર્ય.’ ગૌતમે કહ્યું—‘તમારા અને અમારા આચાર્ય ત્રૈલોક્યગુરુ ભગવાન મહાવીર છે.’ તાપસોએ આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું—‘તો શું આપના પણ આચાર્ય છે ?’ ગૌતમે ભગવાનનાં ગુણગાન કર્યાં અને બધા તાપસોને પ્રવ્રજિત કરી ભગવાનની દિશામાં ચાલી નીકળ્યા. માર્ગમાં ભિક્ષા વેળાએ ભોજન કરતાં-કરતાં શૈવાલ તથા તેના બધા શિષ્યોને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું. દત્ત તથા તેના શિષ્યોને છત્ર વગેરે અતિશયો જોઈને કેવળજ્ઞાન થયું. કૌડિન્ય તથા તેના શિષ્યોને ભગવાન મહાવીરને જોતાં જ કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું.^૧ ગૌતમ આ બાબતથી અજાણ હતા. બધા ભગવાન પાસે આવ્યા. ગૌતમે વંદના કરી, સ્તુતિ કરી. તેઓ બધા તાપસ મુનિઓ કેવલી પરિષદમાં ચાલ્યા ગયા. ગૌતમે તેમને ભગવાનની વંદના કરવા માટે કહ્યું. ભગવાને કહ્યું—‘ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાનીઓની આશાતના ન કર.’ ગૌતમે ‘મિચ્છામિ દુક્કડં’ કહી ક્ષમા માગી.

ગૌતમનું ધૈર્ય તૂટી ગયું. ભગવાને તેમનાં મનની વાત જાણી લીધી. તેમણે કહ્યું—‘ગૌતમ ! દેવતાઓનું વચન-પ્રમાણ છે કે જિનવરનું ?’

ગૌતમે કહ્યું—‘ભગવન્ ! જિનવરનું વચન-પ્રમાણ છે.’

ભગવાને કહ્યું—‘ગૌતમ ! તું મારી અત્યન્ત નિકટ છે, ચિરસંસૃષ્ટ છે. તું અને હું—બંને જણા એક જ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીશું. બંનેમાં કંઈ પણ ભિન્નતા રહેશે નહિ.’ ભગવાને ગૌતમને સંબોધિત કરી ‘દુમપત્તણ’ (દુમપત્રક) અધ્યયન કહ્યું.^૨

આ અધ્યયનના પ્રત્યેક શ્લોકના અંતમાં ‘સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ’ પદ છે. નિર્યુક્તિ (ગા. ૩૦૬)માં ‘તણ્ણિસ્સાણ ભગવં સીસાણં દેહં અનુસદ્ધિં’ એવું પદ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન મહાવીર ગૌતમને સંબોધિત કરી તેમની નિશ્રાથી બીજા બધા શિષ્યોને અનુશાસન—ઉપદેશ આપે છે.

દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ ગાથા ૭૮માં ‘નિશ્રાવચન’નું ઉદાહરણ આ જ અધ્યયન છે.^૩ આની ચર્ચા આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં પણ મળે છે.

આ અધ્યયનમાં જીવનની અસ્થિરતા, મનુષ્યભવની દુર્લભતા, શરીર તથા ઈન્દ્રિય-બળની ઉત્તરોત્તર ક્ષીણતા, સ્નેહાપનયનની પ્રક્રિયા, વમેલા ભોગોને ફરીથી ન સ્વીકારવાનો ઉપદેશ વગેરે વગેરેનું સુંદર ચિત્રણ થયું છે.

૧. સમવાઓ (પ્રકીર્ણક સમવાય ૩૮) માં ભગવાન મહાવીરના કેવળજ્ઞાની શિષ્યોની સંખ્યા સાતસો છે. પ્રસ્તુત કથા અનુસાર પંદરસોની સંખ્યા માત્ર આ જ તાપસોની થઈ જાય છે. તે આગમ અનુસાર સંગત નથી.

૨. (ક) ઉત્તરઅધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૧૧-૩૦૬ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૨૩-૩૩૩ : તેણં કાલેણં તેણં સમણં પિઠ્ઠીચંપા ણામ ણયરી...તાથે સામી દુમપત્તયં ણામ અજ્ઞયણં પળ્ણવેહ ।

૩. દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ ગાથા ૭૮ : પુચ્છણ કોણિઓ ખલુ નિસ્સાવયણંમિ ગોયમસ્સામી ।

નાહિયવાહં પુચ્છે જીવન્થિત્તં અણિચ્છન્તં ॥

દસમં અજ્ઞયણં : દસમું અધ્યયન દુમપત્તયં : દુમપત્રક

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. દુમપત્તયં પંડુયં જહા નિવડડ રાઘગણાણ અચ્ચયં । એવં મણુયાણ જીવિયં સમયં ગોયમ ! મા પમાયયં ॥	દુમપત્રકં પાણ્ડુકં યથા નિપતતિ રાત્રિગણાનામત્યયે । એવં મનુજાનાં જીવિતં સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥	૧. રાત્રીઓ વીતતાં વૃક્ષનું પાકેલું પાંદડું જે રીતે ખરી પડે છે, તે જ રીતે મનુષ્યનું જીવન એક દિવસ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.
૨. કુસગ્ગે જહ ઓસંબિદુયં થોવં ચિટ્ઠિ લંબમાણયં । એવં મણુયાણ જીવિયં ॥ સમયં ગોયમ ! મા પમાયયં ॥	કુશાગ્રે યથા 'ઓસ' બિન્દુકઃ સ્તોકં તિષ્ઠતિ લંબમાનકઃ । એવં મનુજાનાં જીવિતં સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥	૨. ડાભની અણી પર લટકતાં આકળબિંદુની મુદત જેમ થોડી હોય છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય-જીવનની ગતિ છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.
૩. ઇડ ઇત્તરિયમ્મિ આઝયં જીવિયયં બહુપચ્ચવાયયં । વિહુણાહિ રયં પુરેકડં સમયં ગોયમ ! મા પમાયયં ॥	ઇતીત્વરિકે આયુષિ જીવિતકે બહુપ્રત્યવાયકે । વિધુનીહિ રજઃ પુરકૃતં સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥	૩. આ આયુષ્ય ક્ષણભંગુર ^૩ છે, આ જીવન વિધ્નોથી ભરેલું ^૪ છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું પૂર્વસંચિત કર્મરજને ખંખેરી નાખ અને ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.
૪. દુલ્લહે ખલુ માણુસે ભવે ચિરકાલેણ વિ સવ્વપાણિણં । ગાઢા ય વિવાગ કમ્મુણો સમયં ગોયમ ! મા પમાયયં ॥	દુર્લભઃ ખલુ માનુષો ભવઃ ચિરકાલેનાપિ સર્વપ્રાણિણામ્ । ગાઢાશ્ચ વિપાકાઃ કર્મણઃ સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥	૪. બધાં પ્રાણીઓને ચિરકાળ સુધી મનુષ્ય-જન્મ મળવો દુર્લભ છે. કર્મના વિપાકો તીવ્ર હોય છે. ^૫ એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.
૫. પુલ્લવિક્કાયમઙ્ગઓ ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે । કાલં સંઘાઈયં સમયં ગોયમ ! મા પમાયયં ॥	પૃથિવીકાયમત્તિગતઃ ઉત્કર્ષ જીવસ્તુ સંવસેત્ । કાલં સંઘ્યાતીતં સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥	૫. પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક અસંખ્ય કાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.
૬. આઝ્ઞકાયમઙ્ગઓ ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે । કાલં સંઘાઈયં સમયં ગોયમ ! મા પમાયયં ॥	અપ્કાયમત્તિગતઃ ઉત્કર્ષ જીવસ્તુ સંવસેત્ । કાલં સંઘ્યાતીતં સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥	૬. અપ્કાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક અસંખ્ય કાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૭. તેજસ્કાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે
કાલં સંઘાઈયં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

તેજસ્કાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
કાલં સંઘ્યાતીતં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૭. તેજસ્કાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ અધિકમાં અધિક અસંખ્ય કાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૮. વાયુકાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
કાલં સંઘાઈયં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

વાયુકાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
કાલં સંઘ્યાતીતં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૮. વાયુકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ અધિકમાં અધિક અસંખ્ય કાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૯. વનસ્પતિકાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
કાલમણંતદુરંતં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

વનસ્પતિકાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
કાલમનન્તં દુરન્તં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૯. વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ અધિકમાં અધિક દુરંત અનંત કાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૦. બેઈન્દ્રિયકાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
કાલં સંઘિજ્જસન્નિયં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

દ્વીન્દ્રિયકાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
કાલં સંઘ્યેયસંજિતં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૦. દ્વીન્દ્રિયકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક સંખ્યેય કાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૧. ત્રેઈન્દ્રિયકાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
કાલં સંઘિજ્જસન્નિયં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

ત્રીન્દ્રિયકાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
કાલં સંઘ્યેયસંજિતં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૧. ત્રીન્દ્રિયકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક સંખ્યેયકાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૨. ચતુર્ઈન્દ્રિયકાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
કાલં સંઘિજ્જસન્નિયં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

ચતુર્ઈન્દ્રિયકાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
કાલં સંઘ્યેયસંજિતં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૨. ચતુર્ઈન્દ્રિયકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક સંખ્યેયકાળ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૩. પંચેન્દ્રિયકાયમઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
સત્તદ્ધુભવગ્ગહણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

પંચેન્દ્રિયકાયમતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
સસાદ્ધુભવગ્ગહણાનિ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૩. પંચેન્દ્રિયકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક સાત-આઠ જન્મ-ગ્રહણ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૪. દેવે નેરહણ ચ અઙ્ગઓ
ઉક્કોસં જીવો ઉ સંવસે ।
ફલિક્કભવગ્ગહણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

દેવાત્રૈર્યિકાંશ્ચાતિગતઃ
ઉત્કર્ષં જીવસ્તુ સંવસેત્ ।
એકૈકભવગ્ગહણં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૪. દેવ અને નરકયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ અધિકમાં અધિક એક-એક જન્મ-ગ્રહણ સુધી ત્યાં રહી જાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.^૬

૧૫.એવં ભવસંસારે
સંસરઙ્ગ સુહાસુહેહિ કમ્મેહિં ।
જીવો પમાયબહુલો
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

એવં ભવસંસારે
સંસરતિ શુભાશુભૈઃ કર્મભિઃ ।
જીવઃ પ્રમાદબહુલઃ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૫. આ રીતે પ્રમાદ-બહુલ જીવ શુભ-અશુભ કર્મો વડે
જન્મ-મૃત્યુમય સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. એટલા
માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૬.લઙ્ઘૂણ વિ માણુસત્તણં
આરિઅત્તં પુણરાવિ દુલ્લહં ।
બહવે દસુયા મિલેક્કુયા
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

લઙ્ઘ્યાપિ માનુષત્વં
આર્યત્વં પુનરપિ દુર્લભમ્ ।
બહવો દસ્યવો મ્લેચ્છાઃ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૬. મનુષ્ય-જન્મ દુર્લભ છે, તે મળ્યા પછી પણ આર્યત્વ^{૧૬}
મળવું વધુ દુર્લભ છે. ઘણાબધા લોકો મનુષ્ય થઈને
પણ દસ્યુ (દાસ) અને મ્લેચ્છ^{૧૭} બને છે. એટલા માટે હે
ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૭.લઙ્ઘૂણ વિ આરિયત્તણં
અહીણપંચિદિયયા હુ દુલ્લહા ।
વિગર્લિદિયયા હુ દીસઈ
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

લઙ્ઘ્યાપ્યાર્યત્વં
અહીનપંચેન્દ્રિયતા ધુલુ દુર્લભા ।
વિકલેન્દ્રિયતા ધુલુ દુશ્યતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૭. આર્ય દેશમાં જન્મ મળવા છતાં પણ પાંચેય ઈન્દ્રિયો
સાથે પૂર્ણ સ્વસ્થ હોવું દુર્લભ છે. ઘણાબધા લોકો
ઈન્દ્રિયહીન^{૧૮} નજરે પડે છે. એટલા માટે હે ગૌતમ !
તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૮.અહીણપંચિદિયત્તં પિ સે લહે
ઉત્તમધમ્મસુઈં હુ દુલ્લહા ।
કુતિત્થિનિસેવણે જણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

અહીનપંચેન્દ્રિયત્વમપિ સ લભેત
ઉત્તમધર્મશ્રુતિઃ ધુલુ દુર્લભા ।
કુતીર્થિનિષેવકો જનો
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૮. પાંચે ઈન્દ્રિયો અહીન અને સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ઉત્તમ
ધર્મ^{૧૯}નું શ્રવણ દુર્લભ છે. ઘણાબધા લોકો
કુતીર્થિકો^{૨૦}ની સેવા કરનારા બને છે. એટલા માટે હે
ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૧૯.લઙ્ઘૂણ વિ ઉત્તમં સુઈં
સદ્દહણા પુણરાવિ દુલ્લહા ।
મિચ્છત્તનિસેવણે જણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

લઙ્ઘ્યાપ્યુત્તમં શ્રુતિ
શ્રદ્ધાનં પુનરપિ દુર્લભમ્ ।
મિથ્યાત્વનિષેવકો જનો
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૧૯. ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ થવા છતાં પણ તેમાં શ્રદ્ધા હોવી
વધુ દુર્લભ છે. ઘણાબધા લોકો મિથ્યાત્વનું સેવન
કરનારા બને છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર
પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૦.ધમ્મં પિ હુ સદ્દહંતયા
દુલ્લહયા કાણેણ ફાસયા ।
ઇહ કામગુણેહિ મુચ્છિયા
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

ધર્મમપિ ધુલુ શ્રદ્ધતઃ
દુર્લભકાઃ કાયેન સ્પર્શકાઃ ।
ઇહ કામગુણેષુ મૂર્ચ્છિતાઃ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૦. ઉત્તમ ધર્મમાં શ્રદ્ધા થવા છતાં પણ તેનું આચરણ
કરનારા દુર્લભ છે. આ લોકમાં ઘણાબધા લોકો
કામગુણોમાં મૂર્ચ્છિત^{૨૧} હોય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ
! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૧.પરિજૂરઙ્ગ તે સરીરયં
કેસા પંડુરયા હવંતિ તે ।
સે સોચબલે ય હાયઈ
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

પરિજીર્યંતિ તે શરીરકં
કેશાઃ પાણ્ડુરકા ભવન્તિ તે ।
તચ્છેત્રબલં ચ હીયંતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૧. તારું શરીર જીર્ણ થઈ રહ્યું છે^{૨૨}, વાળ સફેદ થઈ રહ્યા
છે અને કાનનું પહેલાંનું બળ ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. એટલા
માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૨.પરિજૂરઙ્ગ તે સરીરયં
કેસા પંડુરયા હવંતિ તે
સે ચક્કુબલે ય હાયઈ
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥

પરિજીર્યંતિ તે શરીરકં
કેશાઃ પાણ્ડુરકા ભવન્તિ તે ।
તચ્ચક્ષુર્બલં ચ હીયંતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૨. તારું શરીર જીર્ણ થઈ રહ્યું છે, વાળ સફેદ થઈ રહ્યા છે
અને આંખોનું પહેલાંનું બળ ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. એટલા
માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૩. પરિજૂરઙ્ગ તે સરીરયં
કેસા પંડુરયા હવંતિ તે ।
સે ઘાણબલે ચ હાયઈ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

પરિજીર્યંતિ તે શરીરકં
કેશાઃ પાણ્ડુરકા ભવન્તિ તે ।
તદ્ ઘ્રાણબલં ચ હીયતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૩. તારું શરીર જીર્ણ થઈ રહ્યું છે, વાળ સફેદ થઈ રહ્યા છે અને નાકનું પૂર્વવર્તી બળ ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૪. પરિજૂરઙ્ગ તે સરીરયં
કેસા પંડુરયા હવંતિ તે ।
સે જિઘ્ઘબલે ચ હાયઈ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

પરિજીર્યંતિ તે શરીરકં
કેશાઃ પાણ્ડુરકા ભવન્તિ તે ।
તન્નિઘ્ઘબલં ચ હીયતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ।

૨૪. તારું શરીર જીર્ણ થઈ રહ્યું છે, વાળ સફેદ થઈ રહ્યા છે અને જીભનું પૂર્વવર્તી બળ ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૫. પરિજૂરઙ્ગ તે સરીરયં
કેસા પંડુરયા હવંતિ તે ।
સે ફાસબલે ચ હાયઈ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

પરિજીર્યંતિ તે શરીરકં
કેશાઃ પાણ્ડુરકા ભવન્તિ તે ।
તત્ સ્પર્શબલં ચ હીયતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૫. તારું શરીર જીર્ણ થઈ રહ્યું છે, વાળ સફેદ થઈ રહ્યા છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું પૂર્વવર્તી બળ ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.^{૧૨}

૨૬. પરિજૂરઙ્ગ તે સરીરયં
કેસા પંડુરયા હવંતિ તે ।
સે સલ્લબલે ચ હાયઈ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

પરિજીર્યંતિ તે શરીરકં
કેશાઃ પાણ્ડુરકા ભવન્તિ તે ।
તત્ સર્વબલં ચ હીયતે
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૬. તારું શરીર જીર્ણ થઈ રહ્યું છે, વાળ સફેદ થઈ રહ્યા છે અને બધા પ્રકારનું પૂર્વવર્તી બળ^{૧૩} ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૭. અરઈ ગંઢં વિસૂઙ્ગયા
આયંકા વિવિહા ફુસંતિ તે ।
વિવઙ્ગ વિઘ્ઠસંઙ્ગ તે સરીરયં
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

અર્તિર્ગંઢં વિસૂચિકા
આતઙ્કા વિવિધાઃ સ્પૃશન્તિ તે ।
વિપતતિ વિઘ્વસ્યતે તે શરીરકં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૭. પિત્ત-રોગ^{૧૪}, ગડ-ગુમડ, કોગળિયુ^{૧૫} અને વિવિધ પ્રકારના શીઘ્રઘાતી રોગો શરીરમાં આવે છે અને તેનાથી આ શરીર શક્તિહીન અને નષ્ટ થાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૨૮. વોઙ્ઠિદ સિણોહમપ્પણો
કુમુયં સારઙ્ગયં વ પાણિયં ।
સે સલ્લસિણોહવજ્જિણ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

વ્યુચ્છિન્ધિ સ્નેહમાત્મનઃ
કુમુદં શારદિકમિવ પાનીયમ્ ।
તત્સર્વસ્નેહવર્જિતઃ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૮. જે રીતે શરદ ઋતુનું કુમુદ (પોયણું) પાણીથી લેપાતું નથી, તે જ રીતે તું પોતાના સ્નેહનો વિચ્છેદ કરી નિર્વિઘ્ન બની જા. હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.^{૧૬}

૨૯. ચિચ્ચાણ ધણં ચ ભારિયં
પલ્લઙ્ગો હિ સિ અણગારિયં ।
મા વંતં પુણો વિ આઙ્ગ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

ત્યક્ત્વા ધનં ચ ભાર્યા
પ્રવ્રજિતોઽસ્ય નગારિતામ્ ।
મા વાન્તં પુનરપ્યાપિબ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૨૯. ગાય વગેરે ધન અને પત્નીનો ત્યાગ કરી તું અનગાર-વૃત્તિ માટે ઘરથી નીકળ્યો છે. વ્રતન કરેલા કામભોગો ફરીથી પાછા ન પા. હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૩૦. અવઙ્ગિઙ્ગય મિત્તબ્ધંધવં
વિઙ્ગલં ચૈવ ધણોહસંચયં ।
મા તં બિઙ્ગયં ગવેસણ
સમયં ગૌતમ ! મા પમાયણ ॥

અપોઙ્ગ્ય મિત્રબાન્ધવં
વિપુલં ચૈવ ધનૌષસંચયમ્ ।
મા તદ્ દ્વિતીયં ગવેષય
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૦. મિત્રો, બંધુઓ અને વિપુલ ધનરાશિને છોડીને તું ફરીથી તેમની શોધ ન કર. હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૩૧.ન હુ જિણે અજ્ઞ દિસ્સઈ
બહુમણે દિસ્સઈ મગ્ગદેસિણે ।
સંપડ નેયાડણે પહે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥

ન ખલુ જિણોઽદ્ય દૃશ્યતે
બહુમતો દૃશ્યતે માર્ગદેશિકઃ ।
સમ્પ્રતિ નૈર્યાતુકે પથિ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૧. 'આજ જિનો દેખાતા નથી, જે માર્ગદર્શકો છે તેઓ એકમત નથી.'—આગળની પેઢીઓને આ મુશ્કેલીનો અનુભવ થશે. પરંતુ હજુ મારી ઉપસ્થિતિમાં તને પાર લઈ જનાર પથ ઉપલબ્ધ છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર. ^{૨૦}

૩૨.અવસોહિય કંટગાપહં
ઓઢણ્ણો સિ પહં મહાલયં ।
ગચ્છસિ મગ્ગં વિસોહિયા
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥

અવશોધ્ય કંટકપથં
અવતીર્ણોઽસિ પથં મહાન્તં ।
ગચ્છસિ માર્ગં વિશોધ્ય
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૨.કાંટાભરેલો માર્ગ છોડીને તું વિશાળ માર્ગ પર ચાલ્યો આવ્યો છે. ^{૨૧} દ્રઢ નિશ્ચય સાથે ^{૨૨} તે જ માર્ગ પર ચાલ. હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૩૩.અબલે જંહ ભારવાહણે
મા મગ્ગે વિસમેઽવગાહિયા ।
પચ્છા પચ્છાણુતાવણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥

અબલો યથા ભારવાહકઃ
મા માર્ગં વિષમમવગાહ્ય ।
પશ્ચાત્પશ્ચાદનુતાપકઃ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૩. નિર્બળ ભારવાહકની જેમ તું વિષમ માર્ગમાં ચાલ્યો ન જતો. વિષમ માર્ગમાં જનારાને પસ્તાવો થાય છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર. ^{૨૩}

૩૪.તિણ્ણો હુ સિ અણ્ણવં મહં
કિં પુણ ચિટ્ઠસિ તીરમાગઓ ।
અભિતુર પારં મમિત્તણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥

તિર્ણઃ ખલુ અસિ અર્ણવં મહાન્તં
કિં પુનસ્તિષ્ઠસિ તીરમાગતઃ ।
અભિત્વસ્સ્વ પારં ગન્તું
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૪. તું મહાન સમુદ્રને તરી ગયો, હવે કિનારા નજીક પહોંચીને કેમ ઊભો છે ? ^{૨૪} તેની પાર જવા માટે જલદી કર. હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર. ^{૨૫}

૩૫.અકલેવરસેણિમુસ્સિયા
સિદ્ધિં ગોયમ ! લોયં ગચ્છસિ ।
ચેમં ચ સિવં અણુત્તરં
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥

અકલેવરશ્રેણિમુચ્છિત્ય
સિદ્ધિં ગૌતમ ! લોકં ગચ્છસિ ।
ક્ષેમં ચ શિવમનુત્તરં
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૫. હે ગૌતમ ! તું ક્ષપક-શ્રેણિ પર ^{૨૬} આરૂઢ થઈને તે સિદ્ધિલોકને પામીશ, જે ક્ષેમ, શિવ અને અનુત્તર છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૩૬.બુદ્ધે પરિનિબ્બુડે ચરે
ગામગણે નગરે વ સંજણે ।
સંતિમગ્ગં ચ બૂહણે
સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥

બુદ્ધઃ પરિનિર્વૃત્તક્ષરેઃ
ગ્રામે ગતો નગરે વા સંયતઃ ।
શાન્તિમાર્ગં ચ બૃહયેઃ
સમયં ગૌતમ ! મા પ્રમાદીઃ ॥

૩૬. તું ગામ કે નગરમાં સંયત, બુદ્ધ અને ઉપશાંત થઈને વિચરણ કર, શાન્તિમાર્ગને ^{૨૭} વધાર. હે ગૌતમ ! તું ક્ષણભર પણ પ્રમાદ ન કર.

૩૭.બુદ્ધસ્સ નિસમ્મ ભાસિયં
સુકહિયમદ્વપઓવસોહિયં ।
રાગં દોસં ચ છિંદિયા
સિદ્ધિગઈ ગણે ગોયમે ॥

બુદ્ધસ્ય નિશમ્ય ભાષિતં
સુકથિતમર્થપદોપશોભિતમ્ ।
રાગં દ્વેષં ચ છિત્વા
સિદ્ધિગતિં ગતો ગૌતમઃ ॥

૩૭. અર્થપદ (શિક્ષાપદ) નાં ઉપશોભિત અને સુકથિત ભગવાનની વાણીને સાંભળીને રાગ અને દ્વેષનો છેદ કરીને ગૌતમ સિદ્ધિગતિ પામ્યા.

તિં બેમિ ।

ઈતિ બ્રવીમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૦ : દુમપત્રક

૧. વૃક્ષનું પાકેલું પાંદડું (દુમપત્રા પંડુયણ)

જીવનની નશ્વરતાને વૃક્ષનાં પાકેલાં પાંદડાંની ઉપમા વડે સમજાવવામાં આવી છે. નિર્યુક્તિકારે અહીં પાકેલાં પાંદડાં અને ફૂંપળનો એક ઉદ્બોધક સંવાદ પ્રસ્તુત કર્યો છે. પાકેલાં પાંદડાંએ કુમળાં પત્રોને કહ્યું—‘એક દિવસ અમે પણ એવાં જ હતાં કે જેવાં તમે છો, અને એક દિવસ તમે પણ તેવાં જ થઈ જશો જેવાં હાલ અમે છીએ.’^૧

અનુયોગદ્વારમાં આ કલ્પનાને વધુ સરસ રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. પાકેલાં પાંદડાંને ખરતાં જોઈ ફૂંપળો હસી ત્યારે પાંદડાંઓએ કહ્યું—‘જરા થોભો. એક દિવસ તમારા પર પણ એ જ વીતશે જે આજ અમારા પર વીતી રહી છે.’^૨

સરાખાવો—

પીપળ પાન ખરંતા, હસતી ફૂંપળિયાં,
મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડિયાં.

જેવી રીતે ક્રીટામાંથી તૂટતાં પીળા પાંદડાંએ ફૂંપળોને મર્મની વાત કહી, તેવી જ રીતે જે પુરુષ યૌવનથી મત્ત બને છે તેમણે પણ આમ વિચારવું જોઈએ^૩—

પરિભવસિ કિમિતિ લોકં, જસ્યા પરિજર્જરીકૃતશરીરમ્ ।

અચિરાત્ ત્વમપિ ભવિષ્યસિ, યૌવનગર્વં કિમુદ્વહસિ ? ॥

‘પંડુયણ’—આનો શાબ્દિક અર્થ—સફેદ-પીળો કે સફેદ છે. વૃક્ષનું પાંદડું પાકે એટલે આ રંગનું થઈ જાય છે. તેનાં બે કારણો છે—(૧) કાળનો પરિપાક (૨) કોઈ રોગવિશેષનું આક્રમણ. ‘પંડુયણ’નો ભાવાનુવાદ ‘પાકેલું’ કરવામાં આવ્યો છે.^૪

૨. કુશ (કુસ)

આ દાભની જાતનું ઘાસ છે. તે દાભથી પાતળું હોય છે અને તેની અણી તીક્ષ્ણ હોય છે.^૫

૩. ક્ષણભંગુર (ઇત્તરિયમ્મિ)

ઇત્તરિકનો અર્થ છે—અલ્પકાલીન. વર્તમાન સમયમાં સો વર્ષનું આયુષ્ય માનવામાં આવે છે. આ સામાન્ય નિયમ છે.^૬ વિશેષ રૂપે તે વધુ પણ હોઈ શકે છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૦૮ :

જહ તુભ્મે તહ અમ્હે, તુભ્મેવિ અ હોહિહા જહા અમ્હે ।
અપ્પાહેઢ પંડંતં, પંડુયપ્તં કિસલયાણં ॥

૨. અણુઓગદાગઈ, સૂત્ર ૫૬૧ :

પરિજરિયપેરંતં, ચલંતંબેટં પંડંતનિચ્છીરં ।
પત્તં વસણપ્પત્તં, કાલપ્પત્તં ભણંદ ગાહં ॥
જહ તુભ્મે તહ અમ્હે, તુમ્હેવિ અ હોહિહા જહા અમ્હે ।
અપ્પાહેઢ પંડંતં, પંડુયપ્તં કિસલયાણં ॥

૩. સુરુબોધા, પત્ર ૧૬૦ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૩ : ‘પંડુયણં તિ’ આર્ષત્વાત્ પાણડુરકં કાલપરિણામતસ્તથાવિધરોગાદેર્વા પ્રાપ્તવલક્ષભાવમ્ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૮ : કુસો દબ્બસરિસો...તત્ કુશો હિ તનુતરો ભવતિ દર્માત્ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૮ : ઇત્તરિયં અલ્પકાલિકં વર્ષશતમાત્રં ।

૪. વિદ્યોથી ભરેલું (પચ્ચવાયણ)

પ્રત્યપાત્રનો અર્થ છે—વિદ્ય. જીવનને ઘટાડનારા અને તેનો ઉપધાત કરનારા અનેક હેતુઓ છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં આયુષ્યભેદનાં સાત કારણો દર્શાવાયાં છે^૧—

૧. અધ્યવસાય—રાગ, સ્નેહ અને ભય વગેરેની તીવ્રતા.
૨. નિમિત્ત—શસ્ત્રપ્રયોગ વગેરે.
૩. આહાર—આહારની ન્યૂનાધિકતા.
૪. વેદના—આંખ વગેરેની તીવ્રતમ વેદના.
૫. પરાધાત—ખાડા વગેરેમાં પડી જવું.
૬. સ્પર્શ—સર્પ વગેરેનો સ્પર્શ.
૭. આન-અપાન—શ્વાસોચ્છવાસનો નિરોધ.

૫. કર્મના વિપાકો તીવ્ર હોય છે (ગાઢા ય વિવાગ કમ્મુણો)

‘ગાઢ’ના બે અર્થ છે—ચીકણું અને દઢ. ‘વિવાગ કમ્મુણો’—કર્મનો વિપાક—પદ અહીં વિશેષ અર્થનું સૂચક છે. આ વાક્યાંશ વડે મનુષ્યગતિની વિધાતક પ્રવૃત્તિઓનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત થવી સુલભ નથી—આ આનું તાત્પર્ય છે.^૨ જલ બીજા-બીજા જીવનિકાયોમાં ચિરકાળ સુધી રહી શકે છે, પરંતુ મનુષ્યભવમાં તેની સ્થિતિ અલ્પ હોય છે, એટલા માટે તેની પ્રાપ્તિ દુર્લભ માનવામાં આવે છે.^૩

૬. (શ્લોક ૫-૧૪)

જીવ એક જન્મમાં જેટલા સમય સુધી જીવે છે, તેને ‘ભવ-સ્થિતિ’ કહેવામાં આવે છે અને મૃત્યુ પછી તે જ જીવનિકાયના શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાને ‘કાય-સ્થિતિ’ કહેવામાં આવે છે.^૪ દેવ તથા નારકીય જીવ મૃત્યુ પછી ફરી દેવ અને નારક બનતા નથી. તેમને ‘ભવ-સ્થિતિ’ જ હોય છે, ‘કાય-સ્થિતિ’ નથી હોતી.^૫ તિર્યંચ અને મનુષ્ય મૃત્યુ પછી ફરી તિર્યંચ અને મનુષ્ય બની શકે છે, એટલા માટે તેમને ‘કાય-સ્થિતિ’ પણ હોય છે.^૬ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુના જીવો લગાતાર અસંખ્ય અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી પરિમિત કાળ સુધી પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં જન્મ લેતાં રહે છે. વનસ્પતિકાયના જીવો અનંતકાળ સુધી વનસ્પતિકાયમાં જ રહી જાય છે.^૭ બે, ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો હજારો-હજારો વર્ષ સુધી પોતપોતાના નિકાયોમાં જન્મ લઈ શકે છે. પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો લગાતાર એકસરખા સાત-આઠ જન્મ લઈ શકે છે.

પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા તિર્યંચ જીવોની કાયસ્થિતિ જ્યન્યપણે અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટપણે ત્રણ પલ્લોયમ પૃથક્ પૂર્વકોટિની છે.^૮ ‘પૃથક્’ પારિભાષિક શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે—બેથી નવ સુધી. પૃથક્ પૂર્વકોટિ અર્થાત્ બેથી નવ પૂર્વકોટિ સુધી. ત્રણ

૧. ઠાળં ૭૭૨ : સત્તવિધે આઝખેદે પળ્લણ્ણે, તં જહા—

અજ્ઞવસાણિમિત્તે, આહારે વેયણા પરાચાતે ।

ફાસે આણાયાણૂ, સત્તવિધે ધિજ્જણે આઝં ॥

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૮, ૧૮૯ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૫ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૯ : સુદુર્લભં માનુષ્યં યસ્માદ્ અન્યેષુ
જીવસ્થાનેષુ ચિરં જીવોઽવતિષ્ઠતે, મનુષ્યત્વે તુ સ્તોકં

કાલમિત્યતો દુર્લભં ।

૪. સ્થાનાંગ, ૨૧૨૫૧ ।

૫. એજન, ૨૧૨૬૧ : દોળહં ભવદ્વિતી..... ।

૬. એજન, ૨૧૨૬૦ : દોળહં કાયદ્વિતી..... ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૬ ।

૮. જીવાજીવાભિગમ ૧૧૨૨૫ ।

પલ્યોપમનું આયુષ્ય યુગલિક તિર્યયોનું હોય છે. આ દૃષ્ટિએ પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યયોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ એક કોટિ પૂર્વ હોવાથી સાત ભવોનું કાળમાન સાત કોટિપૂર્વ હોય છે. કોઈ તિર્યય પંચેન્દ્રિય જીવ સાત ભવ આ અવધિના કરે છે અને આઠમો ભવ તિર્યય યુગલિકનો કરે છે. બધું મળીને તેની સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય અને સાત કોટિપૂર્વની થઈ જાય છે.

૭. (શ્લોક ૧૫)

જીવ જે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તેનો હેતુ બંધન છે. શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં કર્મ જીવની સાથે બંધાયેલાં રહે છે. આ બંધન તૂટે છે ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે.^૧ આ શ્લોકમાં સંસારના હેતુનું વર્ણન છે. બંધનના આ બંને પ્રકારો અને તેનો નાશ થવાથી મુક્ત થવાનો સિદ્ધાંત ગીતામાં પણ મળે છે.^૨

૮. આર્યત્વ (આર્યિયત્ત્વ)

આર્ય નવ પ્રકારના બતાવવામાં આવ્યા છે^૩—

૧. ક્ષેત્ર આર્ય	૬. ભાષા આર્ય
૨. જાતિ આર્ય	૭. જ્ઞાન આર્ય
૩. કુલ આર્ય	૮. દર્શન આર્ય
૪. કર્મ આર્ય	૯. ચારિત્ર આર્ય
૫. શિલ્પ આર્ય	

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ આર્યત્વની વિવક્ષા છે. ચૂર્ણિકારનો મત પણ આ જ છે.^૪ ક્ષેત્રાર્યની પરિભાષા સમય-સમયે બદલાતી રહી છે. પ્રજ્ઞાપનામાં ક્ષેત્રાર્યનું એક વર્ગીકરણ મળે છે. તે અનુસાર મગધ, અંગ, બંગ વગેરે સાડા પચીસ દેશોને ક્ષેત્રાર્ય માનવામાં આવ્યા છે^૫—

૧. મગધ	૧૦. જાંગલ	૧૯. ચેદિ
૨. અંગ	૧૧. સૌરાષ્ટ્ર	૨૦. સિંધુ-સૌવીર
૩. બંગ	૧૨. વિદેહ	૨૧. શૂરસેન
૪. કલિંગ	૧૩. વત્સ	૨૨. ભંગિ
૫. કાશી	૧૪. શાંડિલ્ય	૨૩. વટ્ટ
૬. કૌશલ	૧૫. મલય	૨૪. કુણાલ
૭. કુરુ	૧૬. મત્સ્ય	૨૫. લાઠ
૮. કુશાવર્ત	૧૭. વરણા	૨૫ ૧/૨. અર્ધકેકય
૯. પાંચાલ	૧૮. દશર્ણ	

૧. ઉત્તરાધ્યયન, ૨૧:૨૪ ।

૨. (ક) ગીતા, ૨:૫૦ :

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ, ઉપે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ, યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥

(ખ) એજન, ૧:૨૮ :

શુભાશુભફલૈરેવ, મોક્ષ્યસે કર્મબન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા, વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥

૩. પ્રજ્ઞાપના, ૧:૧૨ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૦ ।

૫. પ્રજ્ઞાપના ૧:૧૩ ।

૯. દસ્યુ અને મ્લેચ્છ (દસુયા મિલેક્ષુયા)

દસ્યુનો અર્થ છે—દેશની સરહદ ઉપર રહેનાર ચોર.^૧

મિલેક્ષુનો અર્થ ‘મ્લેચ્છ’ છે. સૂત્રકૃતાંગમાં ‘મિલક્ષુ’^૨ અને અભિધાનપ્પદીપિકામાં ‘મિલક્ષ’ શબ્દ મળે છે.^૩ અહીં ‘એ’કાર અધિક છે. આ શબ્દ સંસ્કૃતના ‘મ્લેચ્છ’ શબ્દનું રૂપાંતર નથી, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાનો જ મૂળ શબ્દ છે.

જેની ભાષા અવ્યક્ત હોય છે, જેનું કહેલું આર્ય લોકો સમજી નથી શકતા, તેમને મ્લેચ્છ કહેવામાં આવે છે. વૃત્તિકારે શક, યવન, શબર વગેરે દેશોમાં જન્મેલા લોકોને મ્લેચ્છ કહ્યા છે. તેઓ આર્યોની વ્યવહારપદ્ધતિ—ધર્મ—અધર્મ, ગમ્ય—અગમ્ય, ભક્ષ્ય—અભક્ષ્ય—થી જુદા પ્રકારનું જીવન જીવતા હતા, એટલા માટે આર્ય લોકો તેમને હેય દ્રષ્ટિથી જોતા હતા.^૪ આચાર્ય નેમિચન્દ્રે કેટલાક મ્લેચ્છ દેશોના નામ તથા મ્લેચ્છ લોકોના વ્યવહારની નોંધ લીધી છે.^૫

૧૦. ઈન્દ્રિયહીન (વિગલિન્દિયયા)

‘વિકલેન્દ્રિય’—આ જીવોનું એક વર્ગીકરણ છે. તેમાં દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં વિકલેન્દ્રિયનો પ્રયોગ આવા પારિભાષિક અર્થમાં નથી. આનો અર્થ છે—ઈન્દ્રિયોની વિકલતા, આંખ, કાન વગેરે ઈન્દ્રિયોનો અભાવ. આ અભાવ ધર્મની આરાધનામાં બાધક બને છે.

૧૧. ઉત્તમ ધર્મ (ઉત્તમ ધમ્મ.....)

ચૂર્ણિકારે સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રણિત ધર્મને ઉત્તમ ધર્મ માન્યો છે.^૬ વૃત્તિકારે ઉત્તમનો અર્થ શ્રેષ્ઠ કર્યો છે.^૭

ઉમાસ્વાતિએ દસ યતિધર્મો સાથે ઉત્તમ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૮ ક્ષમાધર્મની પ્રકૃષ્ટ સાધનાનું નામ ઉત્તમ ક્ષમાધર્મ છે. એ જ રીતે માર્દવ વગેરે ધર્મોની પ્રકૃષ્ટ સાધના થાય છે ત્યારે તેમની સાથે ઉત્તમ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

૧૨. કુતીર્થિકો (કુતિર્થિય)

કુતીર્થિકનો અર્થ ‘એકાંત દ્રષ્ટિવાળો’ અને ‘અસત્ય મંતવ્ય ધરાવનાર દાર્શનિક’ છે. તે જન-રૂચિને અનુકૂળ ઉપદેશ આપે છે. એટલા માટે તેની સેવા કરનારને ઉત્તમ ધર્મ સાંભળવાનો અવસર જ મળતો નથી.^૯

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૭ : દસ્યુવો—દેશપ્રત્યુત્તવાસિનશ્ચૌરા ।

૨. સૂચગ્ધો, ૧।૧।૪૨ :

મિલક્ષુ અમિલક્ષુસ્સ, જહા વુત્તાણુભાસણ ।

ણ હેઝં સે વિયાણાઙ્, ભાસિયં તણુભાસણ ॥

૩. (ક) અભિધાનપ્પદીપિકા, ૨।૧૮૬ : મિલક્ષ દેસો, પચ્ચન્તો ।

(ખ) એજન, ૨।૫૧૭ : મિલક્ષ જાતિયો (પ્યથ) ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૦ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૭ : ‘મિલેક્ષુ ય’ ત્તિ મ્લેચ્છ—
અવ્યક્તવાચો, ન યદુક્તમાયૈરવધાર્યતે, તે ચ શક્યવન-
શબરોદિદેશોદ્ભવાઃ, યેપ્યવાપ્યાપિ મનુજત્વં જન્તુ-
રુત્પદ્યતે, એતે ચ સર્વેઽપિ ધર્માધર્મગમ્યાગમ્યભક્ષ્યા-
ભક્ષ્યાદિસકલાર્યવ્યવહારબહિષ્કૃતાસ્તિર્યક્ષાયા એવ ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૬૨ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૦ : ઉત્તમા—અનન્યતુલ્યા સર્વશક્તો ધર્મસ્ય.....।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૭ : ઉત્તમધર્મવિષયત્વાદુત્તમા ।

૮. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧।૬ : ઉત્તમઃ ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્ય-
સંયમતપસ્ત્યાગાકિઞ્ચન્યબ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મઃ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૭ : કુત્તિસ્તાનિ ચ તાનિ તીર્થાનિ કુતીર્થાનિ
ચ—શાક્યૌલૂક્યાદિપ્રરૂપિતાનિ તાનિ વિદ્યન્તે યેષામનુદ્ધેયતયા
સ્વીકૃતત્વાત્તે કુતીર્થિનસ્તાત્રિતરાં સેવતે યઃ સ કુતીર્થિનિષેવકો
જનો—લોકઃ કુતીર્થિનો હિ યશઃ સત્કારાદોષિણો યદેવ
પ્રાણિપ્રિયં વિષયાદિ તદેવોપદિશન્તિ, તત્તીર્થકૃતામપ્યે-
વંવિધત્વાત્, ઉક્તં હિ—

સત્કારયશોલાભાર્થિભિશ્ચ મૂઠૈરિહાન્યતીર્થકરૈઃ ।

અવસાદિતં જગદિદં પ્રિયાણ્યપથ્યાન્યુપદિશદ્ધિઃ ॥

ઇતિ સુકારૈવ તેષાં સેવા, તત્સેવિનાં ચ કુત ઉત્તમધર્મશ્રુતિઃ ?

૧૩. કામગુણોમાં મૂર્છિત (કામગુણેહિ મુચ્છિયા)

‘કામગુણ’નો અર્થ છે—ઈન્દ્રિયોના શબ્દ વગેરે વિષયો. ‘ગુણ’ શબ્દ આચારંગમાં પણ વિષયના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. જેવી રીતે મનુષ્ય પિત્ત વગેરેના પ્રકોપથી થનારી મૂર્ચ્છા વડે મૂર્છિત થઈને લૌકિક અપાયો—દોષોનું ચિંતન કરી શકતો નથી, તેવી જ રીતે મનુષ્ય ઈન્દ્રિય-વિષયોમાં મૂર્છિત થઈને તેમનાં પરિણામોનું ચિંતન ન કરતો દુઃખી થાય છે.

આતુર વ્યક્તિ અપથ્ય વિષયો પ્રત્યે આકર્ષાય છે^૧—

પ્રાયેણ હિ યદપથ્યં તદેવ ચાતુરજનપ્રિયં ભવતિ ।

વિષયાતુરસ્ય જગતસ્તથાનુકૂલાઃ પ્રિયા વિષયાઃ ॥

૧૪. જીર્ણ થઈ રહ્યું છે (પરિજૂરઃ)

આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘પરિજીર્યતિ’ થાય છે અને પ્રાકૃતમાં ‘નિદ્’ અને ‘ચિદ્’ ધાતુઓનો ‘જૂર’ આદેશ થાય છે. એટલા માટે ‘પરિજૂરઃ’નો અનુવાદ ‘જીર્ણ થઈ રહ્યું છે’ ઉપરાંત ‘પોતે પોતાને કોસી રહ્યો છે’ અથવા ‘ખિન્ન થઈ રહ્યો છે’ પણ થઈ શકે છે.

૧૫. (શ્લોક ૨૦-૨૫)

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં ઈન્દ્રિય-વિકાસનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—સ્પર્શન, રસન, ગ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર.

પ્રસ્તુત પાંચ સૂત્રોમાં ઈન્દ્રિયોના હાસનો ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે. સૌથી પહેલાં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો હાસ થવાનું શરૂ થાય છે, પછી ક્રમશઃ ચક્ષુરિન્દ્રિય, ગ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનો હાસ થાય છે. ‘કાદમ્બિની’ના એક લેખમાં ઈન્દ્રિયોના હાસનો પ્રારંભ આ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે—

‘માનવ જીવનના આ કાળમાં તેની વિભિન્ન શક્તિઓ પણ ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થાય છે. સૌથી પહેલું લક્ષણ આંખમાં પ્રકટ થાય છે. આંખના દર્શ-ક્ષયની સ્થિતિસ્થાયકતા ઓછી થવાની દસમા વર્ષમાં જ શરૂ થઈ જાય છે અને સાઠ વર્ષની વય સુધી પહોંચતા-પહોંચતા તે સમાપ્ત થઈ જાય છે. આંખની શક્તિના ક્ષયનાં બીજાં લક્ષણો છે—દૃષ્ટિના પ્રસારમાં ખામી, કોઈ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે ન દેખાવી અને ઓછા પ્રકાશમાં ન દેખાવું. આ લક્ષણો ચાલીસ વર્ષની વયથી શરૂ થઈ જાય છે. એ જ રીતે મનુષ્યની બીજી શક્તિઓ પણ ઓછી થાય છે. સ્વાદની તીવ્રતા પચાસ વર્ષની વયે ઘટવા લાગે છે અને ગ્રાણશક્તિ સાઠ વર્ષની વયે. શ્રવણશક્તિનો ક્ષય તો વીસ વર્ષની વયમાં જ શરૂ થઈ જાય છે. માનવમસ્તિષ્કની ગ્રહણશક્તિ બાવીસ વર્ષની વયે સૌથી અધિક હોય છે અને તે પછી તે ઘટતી જાય છે પરંતુ અત્યન્ત અલ્પ ગતિથી. ચાલીસ વર્ષની વય પછી ઘટવાનો ક્રમ કંઈક વધી જાય છે અને એથી વર્ષની વયે તે અલ્પતમ રહી જાય છે.’^૨

૧૬. અધા પ્રકારનું પૂર્વવર્તી બળ (સવ્વબલે)

ચૂર્ણિમાં ‘સર્વબલ’ના બે અર્થ મળે છે^૩—ઈન્દ્રિયોની શક્તિ અથવા શારીરિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિ.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૮ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૩૮ : ચદ્ વા ‘પરિજૂરઃ’ નિ નિદેર્જૂર ઇતિ પ્રાકૃતલક્ષણાત્ પરિનિન્દતીવાત્માનમિતિ ગમ્યતે, યથા—ધિમ્માં કીદૃશં જાતમિતિ ।

૩. હેમશબ્દાનુશાસન, ૮।૪।૧૩૨ : ચિદેર્જૂર્ગવિસૃતૌ ।

૪. કાદમ્બિની, સિતમ્બર, ૧૯૮૫, ‘જવાની કે વિના યહ દેહ શવ હૈ’—તનલાલ જોષી

૫. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૧ ।

શારીરિક શક્તિ—પ્રાણબળ, બેસવા-ચાલવાની શક્તિ.

વાચિક શક્તિ—સ્મિત્ય, ગંભીર અને સુસ્વરમાં બોલવાની શક્તિ.

માનસિક શક્તિ—ગ્રહણ અને ધારણ કરવામાં સક્ષમ મનોબળ.

શાન્ત્યાચાર્યે પણ 'સર્વબલ'ના બે અર્થ આપ્યા છે^૧—

૧. હાથ, પગ વગેરે શારીરિક અવયવોની શક્તિ.

૨. મન, વચન અને કાયાની ધ્યાન, અધ્યયન, ચંક્રમણ વગેરે ચેષ્ટાઓ.

૧૭. પિત્ત-રોગ (અર્ઘ)

'અરઘ'ના અનેક અર્થ થાય છે. શાન્ત્યાચાર્યે આનો અર્થ 'વાયુ વગેરે વડે ઉત્પન્ન થનાર ચિત્તનો ઉદ્વેગ' કર્યો છે.^૨ પરંતુ આ શ્લોકમાં શરીરને વળગનાર રોગોનો ઉલ્લેખ છે. આ દૃષ્ટિએ અનુવાદમાં તેનો અર્થ 'પિત્તરોગ' કર્યો છે. 'અરઘ'નો અર્થ પિત્તરોગ પણ છે.^૩

૧૮. વિષૂચિકા (કોલેરા) (વિસૂચિકા)

આ તે રોગ છે જે શરીરમાં સોયની માફક ભોંકાવાની પીડા કરે છે. વૃત્તિકારે આને અજીર્ણ-વિશેષ માનેલ છે.^૪ આજની ભાષામાં તેને કોલેરા કહી શકાય.

પ્રસ્તુત શ્લોકના પ્રસંગમાં આચાર્ય નેમિચન્દ્રે અન્ય અનેક રોગોનાં નામો ગણાવ્યાં છે—શ્વાસ, ખાંસી, જવર, દાહ, કૃશિશૂળ, ભગંદર, હરસ, અજીર્ણ, દૃષ્ટિશૂળ, મુખશૂળ, અરુચિ, અશિવેદના, ખુજલી, કર્ણબાધા, જલોદર. કોઢ વગેરે.

૧૯. (શ્લોક ૨૮)

આ શ્લોકમાં ભગવાને ગૌતમને સ્નેહ-મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ગૌતમ પદાર્થોમાં આસક્ત ન હતા. વિષયભોગોમાં પણ તેમનો અનુરાગ ન હતો. માત્ર ભગવાન પ્રત્યે તેમને સ્નેહ હતો. ભગવાન પોતે વીતરાગ હતા. તેઓ ઈચ્છતા ન હતા કે કોઈ પોતાના સ્નેહના બંધનમાં બંધાય. ભગવાનના આ ઉપદેશની પૃષ્ઠભૂમિમાં તે ઘટનાનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેનો એક પ્રસંગ ભગવાને પોતે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ભગવાને કહ્યું હતું—'ગૌતમ ! તું મારા ચિરકાલીન સંબંધી રહ્યો છે.'^૫

પ્રસ્તુત શ્લોકનાં પ્રથમ બે ચરણો ધમ્મપદના માર્ગ-વર્ગ, શ્લોક ૧૩ સાથે સરખાવવા જેવાં છે—

"અચ્છિદ મિનેહમત્તનો કુમુદં સારદિકં વ પાણિના ।"

અર્થાત્—પોતાના પ્રત્યેની આસક્તિને એવી રીતે કાપી નાખ જેવી રીતે શરદ ઋતુમાં હાથ વડે કમળનું ફૂલ ચૂંટી લેવામાં આવે છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૨૨૮ ।

૨. એજન, પત્ર ૩૩૮ : 'અરઘિઃ વાતાદિજનિતશ્ચિત્તોદ્વેગઃ ।

૩. ચરકસંહિતા, ૩૦ । ૬૮ :

કમલાં વાતરક્તં ચ, વિસર્પ્ય હૃદ્ધિગ્રેહમ ।

ઉન્માદારણ્યપસ્માસન્, વાતપિન્નાત્વકાન્ જયેત્ ॥

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂળિ, પૃ. ૧૧૧ : સૂચિરિવ

વિધ્યતીતિ વિસૂચિકા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ. પત્ર ૨૩૮ : વિધ્યતીવ શરીરં
સૂચિરિતિ વિસૂચિકા—અજીર્ણવિશેષઃ ।

૫. સુખવોદા, પત્ર ૧૬૩ :

સાસે છાસે જરે ઢાહે, કુચ્છિમૂલે ભગંદરે ।

અરિસા અજીર્ણ દિટ્ટીમુહસૂલે અગેયર્ણ ॥

અચ્છિવેયણ કંઢૂય, કત્રવાહા જલોયરે ।

કોઢે ઇમાઢણો રોગા, પીલયંતિ સરીરિણ ॥

૬. ભગવતી, ૧૪૧'૭ ।

શરદઃ ઋતુનું કમળ એટલું કોમળ હોય છે કે તે સરળતાપૂર્વક હાથ વડે જ ચૂંટી શકાય છે. આવો ધમ્મપદમાં આપેલી ઉપમાનો આશય છે. ઉત્તરાધ્યયનના ટીકાકારોએ આ ઉપમાનો આશય આવી રીતે વ્યક્ત કર્યો છે—‘કુમુદ પહેલાં જળમગ્ન હોય છે અને પછી જળ ઉપર આવી જાય છે.’^૧

નિર્લેપતા માટે કમળની ઉપમાનો પ્રયોગ સહજપણે થાય છે. ઉત્તરાધ્યયન ૨૫૨૬માં લખ્યું છે કે જેવી રીતે પદ્મ જળમાં ઉત્પન્ન થઈને પણ તેનાથી વિમ્ન થતું નથી, તેવી જ રીતે જે કામોથી અલિપ્ત રહે છે તે બ્રાહ્મણ છે. નિર્લેપતા માટે કુમુદ અને જળ બે જ શબ્દો પર્યાપ્ત છે. સ્નેહ શારદ-જળની જેમ મનોરમ્ય હોય છે, એ બતાવવા માટે શારદ-પાનીયનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.^૨ ધમ્મપદમાં ‘પાણિના’માં તૃતીયા વિભક્તિનું એકવચન છે અને તેનો અર્થ છે ‘હાથ’. ઉત્તરાધ્યયનમાં ‘પાણિયં’ દ્વિતીયાનું એકવચન છે અને તેનો અર્થ છે ‘જળ’.

૨૦. (શ્લોક ૩૧)

ચૂર્ણિ અને ટીકામાં ‘બહુમણ’નો અર્થ ‘માર્ગ’^૩ અને ‘મગ્ગદેસિણ’નો અર્થ ‘મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર’^૪ કરવામાં આવ્યો છે. તદ્દનુસાર આ શ્લોકનો અનુવાદ આમ થશે—‘આજ જિનો દેખાતા નથી છતાં પણ તેમના દ્વારા નિરૂપિત મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગ દેખાઈ રહ્યો છે.—આમ વિચારી ભવ્ય લોકો પ્રમાદથી બચશે. હજી મારી ઉપસ્થિતિમાં તને ન્યાયપૂર્ણ પથ મળેલો છે, એટલા માટે.....’ પરંતુ ‘મગ્ગદેસિણ’નો અર્થ ‘માર્ગનો ઉપદેશ આપનાર’ અને ‘બહુમણ’નો અર્થ ‘વિભિન્ન વિચારસરણીવાળા’ સાહજિકપણે જ સંગત લાગે છે, એટલા માટે અમે અનુવાદમાં આ શબ્દોનો આ જ અર્થ કર્યો છે.

૨૧. (શ્લોક ૩૨)

કંટકાપહં—આનો અર્થ છે—કાંટાથી ભરેલો માર્ગ. કાંટા બે પ્રકારના હોય છે—(૧) દ્રવ્ય-કંટક—બાવળ વગેરેના કાંટા અને (૨) ભાવ-કંટક—મિથ્યા અથવા એકાંતદષ્ટિવાળા દાર્શનિકોનાં વચનો.^૫

પહં મહાલયં—અહીં પથનો અર્થ છે—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગ. મહાલયનો અર્થ છે—મહામાર્ગ.^૬

૨૨. દંઢ નિશ્ચય સાથે (વિસોહિયા)

આનું સંસ્કૃત રૂપ છે—વિશોધ્ય. ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—અતિચારરહિત કરીને—કર્યો છે.^૭ વૃત્તિમાં આનો અર્થ છે—નિશ્ચય કરીને.^૮

એક આચાર્ય પોતાના ત્રણ શિષ્યો સાથે એક નગરમાં પધાર્યા. તેઓ ત્રણેની પરીક્ષા કરવા ઈચ્છતા હતા. તેઓ તેમને ધ્યાનનું પ્રશિક્ષણ આપી રહ્યા હતા. ઘણા દિવસ પછી તેમણે વિચાર્યું કે પરીક્ષા તો કરું કે આમની ચેતના બદલાઈ કે નથી બદલાઈ? ત્રણેને બોલાવીને કહ્યું—‘આજ અમુક રસ્તેથી તમારે પસાર થવાનું છે. સામે કાંટાળી વાડ અને કાંટા વેરાયેલા છે.’ ગુરુએ કહ્યું—‘આ જ રસ્તે જવાનું છે, રસ્તો બદલવાનો નથી.’

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૧ : ‘પાનીયં’ જલં, યથા તત્ પ્રથમં જલમગ્નમપિ જલમપહાય વર્તતે તથા ત્વમપિ ચિરસંસૃષ્ટ-ચિરપરિચિતત્વાદિભિર્મદ્વિષયસ્નેહવશગોઽપિ તમપનય ।
૨. એજન, પત્ર ૩૩૧ : इह च जलमपहायैतावति सिद्धे यच्छारदशब्दोपादानं तच्छारदजलस्येवस्नेहस्याप्याति-मनोरमत्वख्यापनार्थम् ।
૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૨ : बहुमतो गाम पंथो । (ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૩૧ : ‘बहुमण’ नि पन्थाः ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૧૬૪ : ‘मगगदेसिय’ ति मार्ग्यमाणत्वाद् मार्गः—मोक्षस्तस्य ‘देसिए’ ति सूत्रत्वात् देशकः—प्रापको मार्गदेशकः ।
૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩ ।
૬. એજન, પૃ. ૧૧૩ : पथं सम्यग्दर्शनचारित्रमयं । महालयं ति आलीयन्ते तस्मिन्नित्यालयः महामार्ग इत्यर्थः ।
૭. એજન, પૃ. ૧૧૩ : विशोध्य—अतिचार-विरहितं कृत्वेत्यर्थः ।
૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૦ : विशोध्य इति विनिश्चित्य ।

પહેલો શિષ્ય ઘણો વિનિત હતો. તેનામાં સમર્પણની ચેતના જાગી ઊઠી હતી. તે ગુરુના આદેશ પ્રમાણે તે જ માર્ગે ચાલ્યો. કાંટા વડે તેના પગ લોહીલુહાણ થઈ ગયા અને તે વેદનાથી કરાંજતો બેસી પડ્યો.

બીજા શિષ્યમાં સમર્પણની ચેતનાનું રૂપાંતરણ થયું ન હતું. તેણે ગુરુના આદેશને અવ્યવહારિક માન્યો. તે તે માર્ગ છોડી બીજા માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. ત્રીજો શિષ્ય આવ્યો. જોયું, ઘણું મુશ્કેલ કામ છે કાંટા પર ચાલવાનું. તત્કાળ ગયો, સાવરણી લઈ આવ્યો અને રસ્તામાં વિખરાયેલા બધા કાંટા વાળી-ઝૂડી રસ્તો સાફ કરી દીધો. હવે તે નિશ્ચિતતાપૂર્વક તે જ માર્ગે આગળ વધ્યો અને ગંતવ્યસ્થાને પહોંચી ગયો. આ છે ચેતનાનું રૂપાંતરણ. ત્રણેની કસોટી થઈ ગઈ.

૨૩. (શ્લોક ૩૩)

જેવી રીતે કોઈ એક માણસ ધન કમાવા માટે વિદેશ ગયો. ત્યાંથી ઘણું બધું સોનું લાવી પાછો ઘરે આવી રહ્યો હતો. ખભા પર ઘણું વજન હતું. શરીરે તે સૂકલકડી હતો. માર્ગ સીધો-સરળ આવ્યો ત્યાં સુધી તે બરાબર ચાલતો રહ્યો અને જયારે કાંકરા-પત્થરવાળો માર્ગ આવ્યો ત્યારે તે આદમી ગભરાઈ ગયો. તેણે ધનની ગાંસડી ત્યાં જ ત્યજી દીધી અને પોતાના ઘરે ચાલ્યો આવ્યો. હવે તે સઘળું ગુમાવી દેવાને કારણે નિર્ધન બની પસ્તાવો કરે છે. એ જ રીતે જે શ્રમણ પ્રમાદવશ વિષય-માર્ગમાં જઈને સંયમ-ધન ગુમાવી દે છે, તેને પસ્તાવો થાય છે.^૧

૨૪. (તિળળો હુ સિ... ... તીસ્માગઓ)

આ ભાવને સ્પષ્ટ કરનારી એક કથા છે—

રાજધાનીમાં નટમંડળી આવી હતી. ખૂબ જાણકાર, ખૂબ કુશળ. રાજસભામાં નાટકનું આયોજન થયું. નટીએ અપૂર્વ કુશળતા દર્શાવી. પ્રહર પર પ્રહરો વીતતા ગયા પણ જનતાની આંખો હજી પણ તરસી હતી. કૃપણ હતો રાજા અને કૃપણ હતી પ્રજા. નટ રાજાની દૃષ્ટિ તરફ જોઈ રહ્યો હતો, પણ રાજા જોઈ રહ્યો હતો નટીની અપૂર્વ કરામત. ન રાજા થાક્યો કે ન તો નટે નાટક અટકાવ્યું. આખરે નટીએ થાકીને ગાયું—

ઓ મારા નાયક ! તન-પિંજર થાકી ગયું છે. હવે તું કોઈ મધુર તાન છેડ, મધુર તાલ વગાડ.

નટે ગાયું—

ઘણી લાંબી રાત વીતી ચૂકી છે. વહાણું થવામાં છે. હવે થોડીક વાર માટે રંગમાં ભંગ ન પાડ.

નટની કારીગરી જોવા માટે એક મુનિ પણ આવ્યો હતો. તે ઊભો થયો. સવાલાખનો રત્નકામળો તેણે નટના હાથમાં પકડાવી દીધો. રાજકુમાર ઊભો થયો અને તેણે નટની ઝોળીમાં પોતાના કુંડળ નાખી દીધાં. રાજકુમારીએ પોતાનો હાર નટીને પહેરાવી દીધો.

રાજા અચંબામાં પડી ગયો. સભા અવાક બની ગઈ. પણ બે પણ વાતાવરણ મૌન બની ગયું. આટલી બક્ષિશ શા માટે ? રાજાએ મુનિને પૂછ્યું. મુનિ બોલ્યો—મેં તો એને રત્નકામળો જ આપ્યો છે, તેણે તો મને જીવન આપ્યું છે. તેના વચનમાંથી પ્રેરણા લઈ હું ફરી પાછો મુનિધર્મમાં સ્થિર બન્યો છું.

રાજાએ યુવરાજને પૂછ્યું—મને પૂછવા વિના કુંડળ આપી દીધાં, આટલું સાહસ કેવી રીતે કર્યું ? યુવરાજ બોલ્યો—હું તો તાકમાં હતો મહારાજ ! આપની હત્યા માટે. ‘રંગમાં ભંગ ન પાડ’—આ વાક્યે મને ઊગારી લીધો. રાજાએ કન્યાને પૂછ્યું—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૩ ।

(ખ) વૃહદ્વૃત્તિ, પૃ. ૩૪૦ ।

સ્તનહાર આટલો સસ્તો તો નથી જ. કન્યા બોલી—આપે મારી ચિંતા ક્યારે કરી ? હું મંત્રીપુત્ર સાથે ભાગી જવાની તૈયારીમાં હતી. નટના વાક્યે મને બચાવી લીધો. બે ધણ માટે ફરી એક વાર સભામાં સત્તાટો છવાઈ ગયો.

૨૫. (શ્લોક ૩૪)

અર્ણવનો શાબ્દિક અર્થ છે—સમુદ્ર. અહીં તેનો પ્રયોગ લાક્ષણિક અર્થમાં થયો છે. લાક્ષણિક અર્થના આધારે તેના બે અર્થ કરી શકાય છે—(૧) જન્મ-મરણ રૂપી સમુદ્ર અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક કર્મમય સમુદ્ર.^૧

ભગવાન મહાવીર ગૌતમને કહી રહ્યા છે—ગૌતમ ! તું બંને રીતે સમુદ્ર તરી ગયો છે. તે ભવસંસારનો પાર પામી લીધો છે અને તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો કર્મોનો પણ નાશ કરી નાખ્યો છે. હવે તો તારાં અલ્પ કર્મ બાકી રહ્યાં છે. હવે તું આ બાકી કર્મોનો ક્ષય કરવામાં ઉતાવળ કર. તું તોરે પહોંચી ચૂક્યો છે. એક ડગલું આગળ વધાર, અસ કૃતકૃત્ય થઈ જઈશ.

૨૬. ક્ષપક-શ્રેણી પર (અક્લેવરસેર્ણિ)

ક્લેવર અર્થાત્ શરીર. મુક્ત આત્માઓને ક્લેવર હોતું નથી એટલા માટે તેઓ અક્લેવર કહેવાય છે. તેમની શ્રેણીની જેમ પવિત્ર ભાવનાઓની શ્રેણી હોય છે, તેને અક્લેવરશ્રેણી કહે છે. તાત્પર્યની ભાષામાં તેનો અર્થ ક્ષપક-શ્રેણિ—કર્મોનો ક્ષય કરનારી ભાવ-શ્રેણી છે. ક્લેવર-શ્રેણીનો બીજો અર્થ ‘સોપાન-પંક્તિ’ થઈ શકે છે. મુક્તિ-સ્થાન સુધી પહોંચવા માટે વિશુદ્ધ ભાવ-શ્રેણીની સહાય લેવામાં આવે છે. સોપાન-પંક્તિ ત્યાં કામ આપતી નથી. એટલા માટે તેને ‘અક્લેવર-શ્રેણી’ કહી છે.^૨ અક્લેવરનો એક અર્થ વિદેહ અવસ્થા પણ છે. .

૨૭. શાંતિ-માર્ગને (સંતિમર્ગ)

શાંતિનો અર્થ છે—‘નિર્વાણ, ઉપશમ અને અલેસા’. શાંતિમાર્ગ અર્થાત્ મુક્તિમાર્ગ. આ દસવિધ યતિધર્મનો સૂચક છે.^૩

‘સંતિમર્ગ ચ બ્રૂહ’—આ પદની તુલના ધમ્મપદ ૨૦૧૧૩ના ત્રીજા ચરણ સાથે કરી શકાય—‘સંતિમર્ગમેવ બ્રૂહય’.

૨૮. અર્થપદ (શિક્ષાપદ)થી (અદ્વપઅ)

ચૂર્ણિકારે અર્થ-પદનો કોઈ અર્થ નથી કર્યો. શાન્ત્યાચાર્યે તેનો એક શાબ્દિક જેવો અર્થ આપ્યો છે—અર્થ-પદ અર્થાત્ અર્થ-પ્રધાન પદ^૪. ન્યાયશાસ્ત્રમાં મોક્ષશાસ્ત્રના ચતુર્વ્યૂહને અર્થ-પદ કહેવામાં આવેલ છે. અર્થ-પદનો અર્થ છે ‘પુરુષાર્થનું સ્થાન’. ન્યાયની પરિભાષામાં ચાર અર્થ-પદો આ પ્રમાણે છે—

- (૧) હય-દુઃખ અને તેનો નિર્વર્તક (ઉત્પાદક) અર્થાત્ દુઃખ-હતુ.
- (૨) આત્મન્ટિક-હાન-દુઃખ-નિવૃત્તિ રૂપ મોક્ષનું કારણ અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન.
- (૩) તેનો ઉપાય (શાસ્ત્ર).
- (૪) અધિગતવ્ય—લભ્યમોક્ષ.^૫

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૩ : દ્રવ્યાર્ણવઃ સમુદ્રઃ, ભાવાર્ણવસ્તુ સંસાર એવ, ઉદ્ધોસદ્વિતિયાણિ વા કમ્માણિ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૨૪૧ : કલેવરં-શરીરમ્ અવિદ્યમાનં કલેવરમેષામકલેવરાઃ-સિદ્ધાસ્તેષાં શ્રેણિરિવ શ્રેણિર્થ-યોનરોત્તરશ્ચુભપરિણામપ્રાસિરૂપયા તે સિદ્ધિપદમારોહન્તિ (તાં), ક્ષપકશ્રેણિમિત્યર્થઃ । યદ્વા કલેવરાણિ-એકેન્દ્રિયશરીરાણિ તન્મયત્વેન તેષાં શ્રેણિઃ કલેવરશ્રેણિઃ-

વંશાવિચરિતા પ્રાસાદાદિધ્વાસંહનહેતુઃ, તથા ચ યા ન સા અકલેવરશ્રેણિઃ-અનન્તરોક્તરૂપૈવ તામ્ ।

૩. એજન, પૃ ૨૪૧ : શામ્યન્ત્યસ્યાં સર્વદુરિતાનીતિ શાંતિઃ-નિર્વાણં તસ્યા માર્ગઃ-પંથાઃ, યદ્વા શાંતિઃ-ઉપશમઃ સૈવ મુક્તિહેતુતવા માર્ગઃ શાંતિમાર્ગો, દશવિધધર્મોપલક્ષણં શાંતિગ્રહણમ્ ।

૪. એજન, પૃ ૨૪૧ : અર્થપ્રધાનપદાનિ અર્થપદાનિ ।

૫. ન્યાય ભાષ્ય, ૧ । ૧ । ૧ ।

इक्कारसमं अज्झयणं

बहुस्सुयपूया

अगियारमुं अध्ययन

अहुश्रुतपूजा

આમુખ

આ અધ્યયનમાં બહુશ્રુતની ભાવ-પૂજાનું નિરૂપણ છે, એટલા માટે તેનું નામ ‘બહુસ્સુયપૂવા’—‘બહુશ્રુતપૂજા’ રાખવામાં આવ્યું છે. અહીં બહુશ્રુતનો મુખ્ય અર્થ ચતુર્દશ-પૂર્વી છે. આ સમગ્ર પ્રતિપાદન તેમની સાથે સંકળાયેલું છે. ઉપલક્ષણથી બાકીના બધા બહુશ્રુત-મુનિઓની પૂજનીયતા પણ સમજી શકાય છે.^૧

નિશીથ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અનુસાર બહુશ્રુત ત્રણ પ્રકારના હોય છે^૨—

૧. જઘન્ય બહુશ્રુત—જે નિશીથના જ્ઞાતા હોય.
૨. મધ્યમ બહુશ્રુત—જે નિશીથ અને ચૌદ પૂર્વોની વચ્ચેના જ્ઞાતા હોય.
૩. ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત—જે ચતુર્દશ-પૂર્વી હોય.

સૂત્રકારે બહુશ્રુતને અનેક ઉપમાઓ વડે ઉપમિત કર્યા છે. બધી ઉપમાઓ બહુશ્રુતની આંતરિક શક્તિ અને તેજસ્વિતાને પ્રગટ કરે છે—

૧. બહુશ્રુત કંબોજી અશ્વોની માફક શીલમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે.
૨. બહુશ્રુત દંડ પરાક્રમી યોદ્ધાની માફક અજેય હોય છે.
૩. બહુશ્રુત સાઠ વર્ષના બળવાન હાથીની માફક અપરાજેય હોય છે.
૪. બહુશ્રુત પૃથાધિપતિ વૃષભની માફક પોતાના ગણના નાયક હોય છે.
૫. બહુશ્રુત દુષ્યરાજેય સિંહની માફક અન્યતીર્થિકોમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે.
૬. બહુશ્રુત વાસુદેવની માફક અબાધિત પરાક્રમવાળા હોય છે.
૭. બહુશ્રુત ચતુર્દશ રત્નાધિપતિ ચક્રવર્તીની માફક ચતુર્દશ-પૂર્વધર હોય છે.
૮. બહુશ્રુત દેવાધિપતિ શકની માફક સંપદાના અધિપતિ હોય છે.
૯. બહુશ્રુત ઉગતા સૂર્યની માફક તપના તેજથી જ્વલંત હોય છે.
૧૦. બહુશ્રુત પૂર્ણિમાના ચંદ્રની માફક સકળ કળાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે.
૧૧. બહુશ્રુત ધાન્યના ભરેલા કોઠારોની માફક શ્રુતથી ભરેલ હોય છે.
૧૨. બહુશ્રુત જંબૂ વૃક્ષની જેમ શ્રેષ્ઠ હોય છે.
૧૩. બહુશ્રુત સીતા નદીની જેમ શ્રેષ્ઠ હોય છે.
૧૪. બહુશ્રુત મંદર પર્વતની જેમ શ્રેષ્ઠ હોય છે.
૧૫. બહુશ્રુત વિવિધ રત્નોથી ભરપૂર સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની જેમ અક્ષયજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે.

બહુશ્રુતતાનું પ્રમુખ કારણ છે વિનય. જે વ્યક્તિ વિનીત હોય છે તેનું શ્રુત ફળવંતુ હોય છે. જે વિનીત નથી હોતા, તેનું શ્રુત ફળવંતુ નથી હોતું. સ્તબ્ધતા, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આળસ—આ પાંચ શિક્ષણના વિઘ્નો છે.^૩ તેમની તુલના યોગમાર્ગના

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૧૭ : તે કિર ચઢસપુલ્લી, સવ્વકારસત્તિવાડણો નિઝણા ।

જા તેસિ પૂયા રહલુ, સા ભાવે તાઢ અહિગારો ॥

૨. નિશીથ પીઠિકા ભાષ્ય ચૂર્ણિ, પૃ. ૪૯૫ : બહુસ્સુયં જસસ સો બહુસ્સુતો, સો તિવિહો—જહણ્ણો, મજ્ઞિમો, ઉક્કોસો । જહણ્ણો જેણ પકવ્વજ્ઞયણં અધીતં, ઉક્કોસો ચોદસ પુલ્લધરો, તમ્મજ્ઞો મજ્ઞિમો ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ૧૧।૩ : અહ પંચહિં ઠણોહિં, જેહિં સિક્કા ન લભ્મહિં ।

થમ્મા કોહા પમાણં, રોગેણાડલસસણ ય ॥

નવ વિધનો સાથે થઈ શકે છે.

આઠ લક્ષણયુક્ત વ્યક્તિને શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લોક ૪, ૫)–

૧. જે હાસ્ય નથી કરતો	૫. જે દુઃશીલ નથી હોતો.
૨. જે ઈન્દ્રિય અને મનનું દમન કરે છે.	૬. જે રસોમાં અતિ ગૃહ નથી હોતો.
૩. જે મર્મ પ્રકાશિત નથી કરતો.	૭. જે ક્રોધ નથી કરતો.
૪. જે ચરિત્રવાન હોય છે.	૮. જે સત્યમાં રત રહે છે.

સૂત્રકારે અવિનીતનાં ૧૪ લક્ષણ અને વિનીતનાં ૧૫ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરીને અવિનીત અને વિનીતની સુંદર સમીક્ષા કરી છે (શ્લોક ૬-૧૩).

આ અધ્યયનમાં શ્રુત અધ્યયનનાં બે કારણ બતાવ્યાં છે (શ્લોક ૩૨)–

૧. સ્વની મુક્તિ માટે.
૨. પરની મુક્તિ માટે.

દશવૈકાલિકમાં શ્રુત-અધ્યયનનાં ચાર કારણો નિર્દિષ્ટ છે–

૧. મને શ્રુત પ્રાપ્ત થશે, એટલા માટે અધ્યયન કરવું જોઈએ.
૨. હું એકાગ્રચિત્ત બનીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવું જોઈએ.
૩. હું આત્માને ધર્મમાં સ્થાપિત કરીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવું જોઈએ.
૪. હું ધર્મમાં સ્થિત થઈ બીજાને તેમાં સ્થાપિત કરીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવું જોઈએ.

-
૪. પાતંજલ યોગદર્શન ૧:૩૦ : વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિશ્રાન્તિર્દર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તેઽન્તરાયાઃ ।
 ૫. દશવૈકાલિક ૧: ૪ સૂત્ર ૫ : સુયં મે ભવિસ્સઙ્ગિ તિ અઙ્ગાઇયવ્વં ભવઙ્ગ । એગ્ગાચિત્તો ભવિસ્સામિ તિ અઙ્ગાઇયવ્વં ભવઙ્ગ । અપ્પાણં ઠાવઙ્ગામિ તિ અઙ્ગાઇયવ્વં ભવઙ્ગ । ઠિઓ પરં ઠાવઙ્ગામિ તિ અઙ્ગાઇયવ્વં ભવઙ્ગ ।

इकारसमं अज्झयणं : अगियारमुं अध्ययन बहुस्सुयपूया : बहुश्रुतपूजा

भૂष	संस्कृत छाया	गुजराती अनुवाद
१. संजोगा विप्पमुक्कस्स अणगारस्स भिक्खुणो । आयारं पाउकरिस्साभि आणुपुत्थिं सुणेह मे ॥	संयोगाद् विप्रमुक्तस्य अनगारस्य भिक्षोः । आचारं प्राहुर्करिष्यामि आनुपूर्व्यां शृणुत मे ॥	१. જે સંયોગથી મુક્ત છે, અનગાર છે, ભિક્ષુ છે, તેનો આચાર ^૧ હું કમશ: કહીશ. મને સાંભળો.
૨. જે યાવિ હોઈ નિવ્વિજ્જે થલ્લે લુલ્લે અણિગ્ગહે । અભિક્કવણં ઉલ્લવઈ અવિણીએ અબહુસ્સુએ ॥	यथापि भवति निर्विद्यः स्तब्धो लुब्धोऽनिग्रहः । अभीक्षणमुल्लपति अविनीतोऽबहुश्रुतः ॥	૨. જે વિદ્યાહીન છે, વિદ્યાવાન હોવા છતાં પણ જે અભિમાની છે, જે સરસ આહારમાં લુબ્ધ છે, જે અજિતેન્દ્રિય છે, જે વારંવાર અસંબદ્ધ બોલે છે, જે અવિનીત છે, તે અબહુશ્રુત કહેવાય છે. ^૨
૩. અહ પંચહિ ઠાણેહિ જેહિ સિક્કા ન લબ્ભઈ । થંખા કોહા પમાણં સેગેણાલસસેણ ય ॥	अथ पञ्चभिः स्थानैः यैः शिक्षा न लभ्यते । स्तम्भात् क्रोधात् प्रमादेन सेगेणालस्येन च ॥	૩. માન, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આળસ--આ પાંચ સ્થાનો (હેતુઓ)થી શિક્ષા (વિદ્યા) પ્રાપ્ત થતી નથી. ^૩
૪. અહ અઢ્ઢિહિ ઠાણેહિ સિક્કાસીલે તિ વુચ્ચઈ । અહસિસે સયા દંતે ન ય મમ્મમુદાહરે ॥	अथाष्टभिः स्थानैः शिक्षाशील इत्युच्यते । अहसिता सदा दान्तः न च मर्म उदाहरेत् ॥	૪. આઠ સ્થાનો (હેતુઓ) વડે વ્યક્તિને શિક્ષાશીલ કહેવામાં આવે છે. (૧) જે હાસ્ય ન કરે (૨) જે સદા ઈન્દ્રિય અને મનનું દમન કરે (૩) જે મર્મ-પ્રકાશન (રહસ્યોદ્ઘાટન) ન કરે. ^૪
૫. નાસીલે ન વિસીલે ન સિયા અહ્લોલુએ । અકોહણે સચ્ચરણે સિક્કાસીલે તિ વુચ્ચઈ ॥	नाशीलो न विशीलः न स्यादतिलोलुपः । अक्रोधनः सत्यस्तः शिक्षाशील इत्युच्यते ॥	૫. (૪) જે ચારિત્રથી હીન ન હોય (૫) જેનું ચારિત્ર દોષો વડે કલુષિત ન હોય (૬) જે રસોમાં અતિ લોલુપ ન હોય (૭) જે ક્રોધ ન કરે અને (૮) જે સત્યમાં રત હોય--તેને શિક્ષાશીલ કહેવામાં આવે છે. ^૫
૬. અહ ચડ્ડસહિ ઠાણેહિ વટ્ટમાણે ઉ સંજાએ । અવિણીએ વુચ્ચઈ સો ઉ નિવ્વાણં ચ ન ગચ્છઈ ॥	अथ चतुर्दशसु स्थानेषु वर्तमानस्तु संयतः । अविनीत उच्यते स तु निर्वाणं च न गच्छति ॥	૬. ચૌદ સ્થાનો (હેતુઓ)માં વર્તન કરનાર સંયમી અવિનીત કહેવાય છે. તે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

૭. અભિક્ષણં કોહી હવઙ્
પબંધં ચ પક્વવ્વઈ ।
મેત્તિજ્જમાણો વમઙ્
સુયં લઙ્કણ મજ્જઈ ॥
- અભીક્ષણં કોધો ભવતિ
પ્રબન્ધં ચ પ્રકરોતિ ।
મિત્રીય્યમાણો વમતિ
શ્રુતં લબ્ધ્વા માદ્યતિ ॥
૭. (૧) જે વારંવાર^૯ કોધ કરે છે (૨) જે કોધને ટકાવી રાખે છે^{૧૦} (૩) જે મિત્રભાવ રાખનારાને પણ ઠોકર મારે છે^{૧૧} (૪) જે શ્રુત પ્રાપ્ત કરીને મદ કરે છે,
૮. અવિ પાવપરિક્ષેવી
અવિ મિત્તેસુ કુપ્પઈ ।
સુપ્પિયસ્સાવિ મિત્તસ્સ
રહે ભાસઈ પાવગં ॥
- અપિ પાપપરિક્ષેપી
અપિ મિત્રેભ્યઃ કુપ્યતિ ।
સુપ્રિયસ્યાપિ મિત્રસ્ય
રહસિ ભાષતે પાપકમ્ ॥
૮. (૫) જે કોઈનું સ્ખલન થવા પર તેનો તિરસ્કાર કરે છે (૬) જે મિત્રો પર ગુસ્સે થાય છે (૭) જે અત્યન્ત પ્રિય મિત્રની પણ એકાંતમાં નિંદા કરે છે^{૧૨},
૯. પઙ્ગણવાઈ દુહિલે
થઙ્કે લુઙ્કે અણિગ્ગાહે ।
અસંવિભાગી અચ્ચિયસે
અવિણીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
- પ્રકોર્ણવાદી દ્રોહી
સ્તબ્ધો લુબ્ધોઽનિગ્રહઃ ।
અસંવિભાગી 'અચ્ચિયત્'
અવિનીત ઇત્યુચ્યતે ॥
૯. (૮) જે અસંબદ્ધ પ્રલાપી છે^{૧૩} (૯) જે દ્રોહી છે (૧૦) જે અભિમાની છે (૧૧) જે સરસ આહાર વગેરેમાં લુબ્ધ છે (૧૨) જે અજિતેન્દ્રિય છે (૧૩) જે અસંવિભાગી છે અને (૧૪) જે અપ્રીતિકર છે^{૧૪} — તે અવિનીત કહેવાય છે.
૧૦. અહ પન્નરસહિં ઠાણેહિં
સુવિણીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ।
નીયાવત્તી અચ્ચલે
અમાઈ અકુઝ્જહે ॥
- અથ પંચદશભિઃ સ્થાનૈઃ
સુવિનીત ઇત્યુચ્યતે ।
નીચવર્ત્યચપલઃ
અમાય્યકુતૂહલઃ ॥
૧૦. પંદર સ્થાનો (હેતુઓ) વડે સુવિનીત કહેવાય છે — (૧) જે નમ્ર વ્યવહાર રાખે છે^{૧૫} (૨) જે ચપલ નથી હોતો^{૧૬} (૩) જે માયાવી નથી હોતો^{૧૭} (૪) જે કુતૂહલ નથી કરતો^{૧૮},
૧૧. અપ્પં ચાઽહિભ્ખિવઈ
પબન્ધં ચ ન કુવ્વઈ ॥
મેત્તિજ્જમાણો ભયઈ
સુયં લઙ્કં ન મજ્જઈ ॥
- અત્પં ચાધિક્ષિપતિ
પ્રબન્ધં ચ ન કરોતિ ।
મિત્રીય્યમાણો ભજતિ
શ્રુતં લબ્ધ્વા ન માદ્યતિ ॥
૧૧. (૫) જે કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો^{૧૯} (૬) જે કોધને ટકાવી નથી રાખતો (૭) જે મિત્રભાવ રાખનાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞ હોય છે (૮) જે શ્રુત પ્રાપ્ત કરીને મદ નથી કરતો,
૧૨. ન ચ પાવપરિક્ષેવી
ન ચ મિત્તેસુ કુપ્પઈ ।
અપ્પિયસ્સાવિ મિત્તસ્સ
રહે કલ્લાણ ભાસઈ ॥
- ન ચ પાપ-પરિક્ષેપી
ન ચ મિત્રેભ્યઃ કુપ્યતિ ।
અપ્રિયસ્યાપિ મિત્રસ્ય
રહસિ કલ્યાણં ભાષતે ॥
૧૨. (૯) જે સ્ખલના થવા છતાં પણ કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો^{૨૦} (૧૦) જે મિત્રો પર કોધ નથી કરતો (૧૧) જે અપ્રિય મિત્રની પણ એકાંતમાં પ્રશંસા કરે છે^{૨૧},
૧૩. કલહહમસવજ્જા
બુઙ્કે અભિજાઈએ ।
હિરિમ પડિસંલીણે
સુવિણીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
- કલહ- 'હમર' -વર્જકઃ
બુઙ્કોઽભિજાતિગઃ ।
હીમાન્ પ્રતિસંલીનઃ
સુવિનીત ઇત્યુચ્યતે ॥
૧૩. (૧૨) જે કલહ અને કજિયાનો ત્યાગ કરે છે (૧૩) જે કુલીન હોય છે (૧૪) જે લજ્જાવાન હોય છે અને (૧૫) જે પ્રતિસંલીનતા કરનાર (ઈન્દ્રિય અને મનનું સંગોપન કરનાર) હોય છે — તે બુદ્ધિમાન મુનિ સુવિનીત કહેવાય છે^{૨૨}.
૧૪. વસે ગુરુકુલે નિચ્ચં
જોગવં ઉવહાણવં ।
પિયંકરે પિયંવાઈ
સે સિક્કવં લઙ્કમરિહઈ ॥
- વસેદ્ ગુરુકુલે નિત્યં
યોગવાનુપધાનવાન્ ।
પ્રિયઙ્કરઃ પ્રિયવાદી
સ શિક્ષાં લબ્ધુમર્હતિ ॥
૧૪. જે સદા ગુરુકુળમાં^{૨૩} વાસ કરે છે, જે એકાગ્ર હોય છે^{૨૪}, જે ઉપધાન (શ્રુત-અધ્યયન સમયે તપ) કરે છે, જે પ્રિય વ્યવહાર કરે છે, જે પ્રિય બોલે છે — તે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૧૫. જહા સંખમ્મિ પયં
નિહિયં દુહઓ વિ વિરાયડ્ ।
એવં બહુસ્સુએ ભિક્ખુ
ધમ્મો કિત્તી તહા સુયં ॥

યથા શઙ્ખે પયો
નિહિતં દ્વિધાપિ વિરાજતે ।
એવં બહુશ્રુતે ભિક્ષૌ
ધર્મઃ કીર્તિસ્તથા શ્રુતમ્ ॥

૧૫. જે રીતે શંખમાં રાખેલું દૂધ બંને રીતે (પોતાના અને પોતાના આધારના ગુણો વડે) સુશોભિત થાય છે^{૧૫} તેવી જ રીતે બહુશ્રુત^{૧૬} ભિક્ષુમાં ધર્મ, કીર્તિ અને શ્રુત^{૧૭} બંને રીતે (પોતાના અને પોતાના આધારના ગુણો વડે) સુશોભિત થાય છે.

૧૬. જહા સે કંબોચાણં
આદ્ગ્ગણે કંથ્રએ સિયા ।
આસે જવેણ પવરે
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથા સ કામ્બોજાનાં
આકીર્ણઃ કન્થકઃ સ્યાત્ ।
અશ્વો જવેન પ્રવરઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૧૬. જેવી રીતે કંબોજી ઘોડામાં કંથક ઘોડો શીલ વગેરે ગુણો વડે આકીર્ણ અને વેગમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેવી જ રીતે ભિક્ષુઓમાં બહુશ્રુત શ્રેષ્ઠ હોય છે^{૧૮}.

૧૭. જહાદ્ગ્ગણસમારુદ્ધે
સૂરે દ્વદ્વપરક્કમે ।
ઉભઓ નંદિધોસેણં
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથાડ્ડકીર્ણસમારુદ્ધઃ
શૂરો દ્વદ્વપરાક્રમઃ ।
ઉભયતો નન્દિધોષેણ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૧૭. જે રીતે આકીર્ણ (જાતવાન) અશ્વ પર સવાર દ્વદ્વ પરાક્રમવાળો યોદ્ધો બંને તરફ થનારા મંગળપાઠકોના ધોષથી^{૧૯} અજેય હોય છે, તે જ રીતે બહુશ્રુત પોતાની આસપાસ થનારા સ્વાધ્યાય-ધોષ વડે અજેય હોય છે.

૧૮. જહા કરેણુપરિક્કિણ્ણે
કુંજરે સદ્ધિહાયણે ।
બલવંતે અપ્પહિહએ
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથા કરેણુપરિકીર્ણઃ
કુન્જરઃ સદ્ધિહાયનઃ ।
બલવાનપ્રતિહતઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૧૮. જે રીતે હાથણીઓથી ઘેરાયેલ સાઠ વર્ષનો^{૨૦} બળવાન હાથી કોઈથી પરાજિત નથી થતો, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત બીજાઓ વડે પરાજિત નથી થતો.

૧૯. જહા સે તિક્કલ્લસિંગે
જાયલ્લધે વિરાયડ્ ।
વસહે જૂહાહિવડ્
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથા સ તીક્ષ્ણશૃંગઃ
જાતસ્કન્ધો વિરાજતે ।
વૃષભો યૂથાધિપતિઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૧૯. જે રીતે તીક્ષ્ણ શીંગ અને અત્યંત પુષ્ટ સ્કંધવાળો^{૨૧} વૃષભ યૂથનો અધિપતિ બની શોભે છે, તે જ રીતે બહુશ્રુત આચાર્ય બનીને શોભે છે.

૨૦. જહા સે તિક્કલ્લદાદે
ઉદગ્ગો દુપ્પહંસએ ।
સીહે મિયાણ પવરે
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથા સ તીક્ષ્ણદંટુઃ
ઉદગ્રો દુપ્પ્રધર્ષકઃ ।
સિંહો મૃગાણાં પ્રવરઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૨૦. જેવી રીતે તીક્ષ્ણ દાઢવાળો, પૂર્ણ યુવાન અને દુષ્પ્રસાજેય સિંહ જંગલી પશુઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત અન્ય તીર્થિકોમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે^{૨૨}.

૨૧. જહા સે વાસુદેવે
સંખચક્કગયાધરે ।
અપ્પહિહયબલે જોહે
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથા સ વાસુદેવઃ
શઙ્ખચક્કગદાધરઃ ।
અપ્રતિહતબલો યોધઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૨૧. જેવી રીતે શંખ, ચક્ર અને ગદાને^{૨૩} ધારણ કરનાર વાસુદેવ અબાધિત બળવાળો યોદ્ધો હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત અબાધિત બળવાળો હોય છે.

૨૨. જહા સે ચાતુરંતે
ચક્કવટ્ટી મહિટ્ઠિએ ।
ચત્તદસરયણાહિવડ્
એવં હવડ્ બહુસ્સુએ ॥

યથા સ ચતુરંતઃ
ચક્રવર્તી મહર્દિકઃ ।
ચતુર્દશરત્નાધિપતિઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥

૨૨. જેવી રીતે મહાન ઋદ્ધિશાળી, ચતુરંત ચક્રવર્તી ચૌદ રત્નોનો અધિપતિ હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત ચતુર્દશ-પૂર્વધર હોય છે^{૨૪}.

૨૩. જહા સે સહસ્સઘ્વે
વજ્રપાણી પુરંદરે ।
સક્કે દેવાહિવર્દ
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૨૪. જહા સે તિમિરવિધ્વંસે
ઉત્તિદુંતે દિવાયરે ।
જલંતે ઇવ નેણ
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૨૫. જહા સે ઉદુવર્દે ચંદે
નક્ષત્રપરિવારિણે
પટ્ટિપુણ્ણે પુણ્ણમાસીએ
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૨૬. જહા સે સામાજિકાણં
કોટ્ટાગારે સુરક્ષિત્તે ।
નાનાધાન્યપ્રતિપૂર્ણે
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૨૭. જહા સા દુમાણ પવરા
જંબૂ નામ સુદંસણા ।
અણાદિયસ્સ દેવસ્સ
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૨૮. જહા સા નદીણ પવરા
સલિલા સાગરંગમા ।
સીયા નીલવંતપવહા
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૨૯. જહા સે નગાણ પવરે
સુમહં મંદરે ગિરી ।
નાણોમહિપજ્જલિણે
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
૩૦. જહા સે સયંભૂમ્મણે
ઉદ્ધી અક્કઓદ્ધે ।
નાણાસયણપટ્ટિપુણ્ણે
એવં હવઙ્ગ બહુસ્સુએ ॥
- યથા સ સહસ્રાશ્વઃ
વજ્રપાણિઃ પુરંદરઃ ।
શકો દેવાધિપતિઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સ તિમિરવિધ્વંશઃ
ઉત્તિષ્ઠન્ દિવાકરઃ ।
જ્વલન્નિવ તેજસા
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સ ઉદુપતિશ્ચન્દ્રઃ
નક્ષત્રપરિવારિતઃ ।
પ્રતિપૂર્ણઃ પ્રાણમાર્યા
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સ સામાજિકાનાં
કોટ્ટાગારઃ સુરક્ષિતઃ ।
નાનાધાન્યપ્રતિપૂર્ણઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સા દુમાણાં પ્રવરા
જંબૂનામ્ના સુદંશના ।
અનાદૃતસ્ય દેવસ્ય
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સા નદીનાં પ્રવરા
સલિલા સાગરજ્ઞમા ।
સીતા નીલવત્સવહા
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સ નગાનાં પ્રવરઃ
સુમહાન્મન્દરે ગિરિઃ ।
નાનાંબધિગ્રજ્વલિતઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
- યથા સ સ્વયંભૂમ્મણઃ
ઉદ્ધાશ્વઓદકઃ ।
નાનાસ્ત્રપ્રતિપૂર્ણઃ
એવં ભવતિ બહુશ્રુતઃ ॥
૨૩. જેવી રીતે સહસ્રાશ્વ^{૨૩}, વજ્રપાણિ અને પુરંદર (પુરોનો નાશ કરનાર) ^{૨૪} શક દેવોનો અધિપતિ હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત દેવી સંપદાનો અધિપતિ હોય છે.
૨૪. જેવી રીતે અંધકારનો નાશ કરનાર ઊગતો^{૨૫} સૂર્ય તેજથી ઝળહળતો પ્રતીત થાય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત તપના તેજથી જ્વલંત પ્રતીત થાય છે.
૨૫. જેવી રીતે નક્ષત્ર^{૨૬} પરિવાર વડે ઘેરાયેલ બ્રહ્મપતિ ચંદ્ર પૂનમે પરિપૂર્ણ હોય છે, તેવી જ રીતે સાધુઓના પરિવાર વડે ઘેરાયેલ બહુશ્રુત સકળ કળાઓમાં પરિપૂર્ણ હોય છે.
૨૬. જેવી રીતે સામાજિકો (સમુદાય-વૃત્તિવાળાઓ) નો કોટાર^{૨૭} સુરક્ષિત અને અનેક પ્રકારના પાત્યાંથી પરિપૂર્ણ હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત વિવેક પ્રકારના શ્રુત વડે પરિપૂર્ણ હોય છે.
૨૭. જેવી રીતે અનાદૃત દેવના આશ્રયરૂપ સુદર્શન નામનું જંબૂવૃક્ષ બધા વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત બધા સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે^{૨૮}.
૨૮. જેવી રીતે નીલવાન પર્વતમાંથી નીકળીને સમુદ્રમાં જઈ મળનારી શીતા નદી બધી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત બધા સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે^{૨૯}.
૨૯. જેવી રીતે અતિશય મહાન અને અનેક પ્રકારની ઔષધિઓથી દીપ્ત મંદર પર્વત^{૩૦} બધા પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત બધા સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે.
૩૦. જેવી રીતે અક્ષય જળવાળો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અનેક પ્રકારના રત્નોથી ભરેલો હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત અક્ષયજ્ઞાન વડે પરિપૂર્ણ હોય છે.

૩૧. સમુદ્ગમંભીરસમા દુરાસયા
અચક્રિયા કેણઙ્ગ દુષ્પહેસયા ।
સુયસ્સ પુણ્ણા વિઝ્ઞાસસ તાઙ્ગો
ચલિત્તુ કમ્મં ગઙ્ગમુત્તમં ગયા ।

૩૨. તમ્હા સુયમહિદ્દેજ્જા
ઉત્તમઙ્ગવેસણ ।
જેણાઽપ્પણં પરં ચેવ
સિદ્ધિં સંપાઽણેજ્જાસિ ॥

—ત્તિ બેમિ ।

સમુદ્ગમમ્ભીર્યસમા દુરાસયાઃ
અચક્રિયાઃ કેનાપિ દુષ્પ્રધર્ષકાઃ ।
શ્રુતેન પૂર્ણા વિપુલેન તાદૃશઃ
ક્ષપયિત્વા કર્મ ગતિમુત્તમં ગતાઃ ॥

તસ્માત્ શ્રુતમધિક્ષિણ
ઉત્તમાર્થગવેષકઃ ।
યેનાત્માનં પરં ચૈવ
સિદ્ધિં સંપ્રાપયેત્ ॥

—ઇતિ બ્રૂવીમિ ।

૩૧. સમુદ્ગમમાન ગંભીર^{૧૧}, દુરાસય^{૧૨}—જેના આશ્રય સુધી
પહોંચવું સરળ ન હોય, અશક્ય—જેના જ્ઞાનસિંધુને પાર
કરવો શક્ય ન હોય, ક્રોધપણ પ્રતિવાદી વડે અપરાજ્ય
અને વિપુલ શ્રુતથી પૂર્ણ^{૧૩} એવા બહુશ્રુત મુનિ કર્મોનો
ક્ષય કરી ઉત્તમ ગતિ (મોક્ષ)માં ગયા.

૩૨. એટલા માટે ઉત્તમ અર્થ^{૧૪} (મોક્ષ)ની ગવેષણા કરનાર
મુનિ શ્રુતનો આશ્રય કરે^{૧૫}, જેનાથી તે પોતાને તથા
બીજાઓને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે.

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૧ : બહુશ્રુતપૂજા

૧. આચાર (આચાર)

આચારનો અર્થ ‘ઉચિત ક્રિયા’ અથવા ‘વિનય’ છે.^૧ યૂક્ષિકાર અનુસાર પૂજા, વિનય અને આચાર એકાર્થક શબ્દો છે.^૨ જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વિનય શબ્દ પણ આચારના અર્થમાં બહુલતાથી પ્રયોજાયો છે.^૩ પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં બહુશ્રુતની પૂજા અને શિક્ષાની અર્હતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૪

આચારના પાંચ પ્રકારો છે—જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર.^૫ બહુશ્રુતતાનો સંબંધ જ્ઞાનાચાર અથવા શિક્ષા સાથે છે.

૨. (અવિ, થદ્ધે, અણિગ્ગહે)

પ્રસ્તુત પ્રકરણ બહુશ્રુતની પૂજાનું છે. બહુશ્રુતની પૂજા તેમનાં સ્વરૂપને જાણવાથી થાય છે. બહુશ્રુતનો પ્રતિપક્ષ અબહુશ્રુત છે. બહુશ્રુતને જાણતાં પહેલાં અબહુશ્રુતને જાણવાનું આવશ્યક છે. એટલા માટે આ શ્લોકમાં અબહુશ્રુતનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે.^૬

અવિ—વિદ્યાવાન હોવા છતાં પણ. ‘નિર્વિદ્ય’ (વિદ્યાહીન) શબ્દ મૂળ પાઠમાં પ્રયોજાયો છે. પરંતુ વિદ્યાવાનનો ઉલ્લેખ ‘અપિ’ શબ્દના આધારે કરવામાં આવ્યો છે.^૭ જે સ્તબ્ધતા વગેરે દોષોથી યુક્ત છે તે વિદ્યાવાન હોવા છતાં પણ અબહુશ્રુત છે. તેનું કારણ એવું છે કે સ્તબ્ધતા વગેરે દોષોના કારણે બહુશ્રુતતાનું ફળ મળતું નથી.^૮

થદ્ધે—અભિમાની. જ્ઞાનથી અહંકારનો નાશ થાય છે પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન પણ અહંકારની વૃદ્ધિનું સાધન બની જાય ત્યારે અહંકાર કેવી રીતે હટે? જ્યારે ઔષધ પણ વિષનું કામ કરે તો ચિકિત્સા શાના વડે કરવી?^૯

અણિગ્ગહે—અજિતેન્દ્રિય. ઈન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ કરવા માટે વિદ્યા અંકુશ સમાન છે. તેના અભાવમાં વ્યક્તિ અનિગ્રહ બને છે.^{૧૦} જે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન કરી શકે તે અનિગ્રહ—અજિતેન્દ્રિય કહેવાય છે.^{૧૧}

૧. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૪ : આચરણમાચારઃ—ઉચિતક્રિયા વિનય ઇતિ યાવત્ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૧૮૫ : પૂવ ત્તિ વા વિણઓ ત્તિ વા આચારો ત્તિ વા એગટ્ટં ।

૩. જુઓ—૧૧૧નું ટિપ્પણ

૪. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૪ : સ ચેહ વહુશ્રુતપૂજાત્મક એવ ગૃહ્યતે, તસ્યા એવાત્રાધિકૃતત્વાત્ ।

૫. ઠાળં ૫૧૧૪૭ ।

૬. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૪ : ઇહ ચ વહુશ્રુતપૂજા પ્રક્રાન્તા, સા ચ વહુશ્રુતસ્વરૂપપરિજ્ઞાન એવ કર્તુ શક્ત્યા, વહુશ્રુતસ્વરૂપં ચ તદ્વિપર્યયપરિજ્ઞાને તદ્વિવિત્તં સુખેનૈવ જ્ઞાયત ઇત્યવહુશ્રુતસ્વરૂપમાહ ।

૭. એજન, પત્ર ૩૪૪ : અપિશબ્દસમ્બન્ધાત્ સવિદ્યોઽપિ ।

૮. એજન, પત્ર ૩૪૪ : સવિદ્યાસ્યાપ્યવહુશ્રુતત્વં વાહુશ્રુત્ય-ફલાભાવાદિતિ ભાવનીયમ્ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૫ :

જ્ઞાનં મદનિર્મથનં, માદ્યતિ યસ્તેન દુશ્ચિકિત્સ્યઃ સઃ ।

અગદો યસ્ય વિષાયતિ, તસ્ય ચિકિત્સા કુતોઽન્યેન ॥

૧૦. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૫ : અંકુશભૂતા વિદ્યા તસ્યા અભાવાદનિગ્રહઃ ।

૧૧. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૪ : ન વિદ્યતે ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ—ઇન્દ્રિયનિયમનાત્મકોઽસ્યેતિ અનિગ્રહઃ ।

૩. (શ્લોક ૩)

પ્રસ્તુત શ્લોકના કેટલાક શબ્દોનું વિવરણ—

ઠાળેહિ—સ્થાનો વડે. સ્થાન શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. અહીં તેનો અર્થ હેતુ^૧ અથવા પ્રકાર^૨ છે.

સિક્ષા—શિક્ષા. શિક્ષાના બે પ્રકાર છે—ગ્રહણ અને આસેવન. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ગ્રહણ અને તે અનુસાર આચરણ કરવાને આસેવન કહેવામાં આવે છે.^૩ અભિમાન વગેરે કારણોથી ગ્રહણ-શિક્ષા પણ પ્રાપ્ત નથી થતી, તો પછી આસેવન-શિક્ષા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ?^૪

થંમા—આનો અર્થ છે—‘માન’. અભિમાની વ્યક્તિ વિનય નથી કરતો, એટલા માટે તેને કોઈ ભણાવતું નથી. આમ માન શિક્ષાપ્રાપ્તિમાં બાધક છે.^૫

ષમાણં—પ્રમાદના પાંચ પ્રકાર છે—

(૧) મદ્ય (૨) વિષય (૩) કષાય (૪) નિદ્રા અને (૫) વિકથા^૬.

રોગેણ—ચૂર્ણિકારે રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં બે કારણો બતાવ્યાં છે^૭—

(૧) અતિ-આહાર અને (૨) અપથ્ય-આહાર.

આલસ્યણ—આલસ્યનો અર્થ છે—ઉત્સાહહીનતા^૮.

૪. (સિક્ષાસીલે, અહસિસે, મમ્મં)

સિક્ષાસીલે—શિક્ષામાં રુચિ રાખનાર અથવા શિક્ષાનો અભ્યાસ કરનાર ‘શિક્ષા-શીલ’ કહેવાય છે.^૯

અહસિસે—જે હાસ્ય ન કરે. અકારણ અથવા કારણ ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ જેનો સ્વભાવ હસવાનો ન હોય તેને ‘અહસિતા’ કહેવામાં આવે છે.^{૧૦}

મમ્મં—મર્મનો અર્થ છે—લજજાજનક, અપવાદજનક અથવા નિંદનીય આચરણ સંબંધી ગુપ્ત વાત^{૧૧}.

૫. (નાસીલે ન વિસીલે, અકોહણે, સચ્ચરણે)

ચૂર્ણિકારે ‘અશીલ’નો અર્થ—ગૃહસ્થની માફક આચરણ કરનાર અને ‘વિશીલ’નો અર્થ—જાદુ-દોરાધાગા વગેરે કરનાર

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૪-૩૪૫ : ‘યૈઃ’ ઇતિ વક્ષ્યમાણૈર્હેતુભિઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૯૫ : ઠાળેહિતિ પ્રકારા ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૫ : શિક્ષણં શિક્ષા—ગ્રહણાસેવનાત્મિકા ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૯૫ : ગ્રહણસિક્ષાવિ ણત્થિ, કત્તો આસેવણસિક્ષા ।

૫. એજન, પૃ. ૧૯૫ : તત્થ તે ણો કોઙ પાઢેતિ, ઇયસો થદ્ધત્તેણ ણ વંદતિ ।

૬. એજન, પૃ. ૧૯૫ : ષમાદો પંચવિધો, તં જહ્મા—મજ્જપપં વિસયપપં કસાયપપં ણિદ્ધાપપં વિગહાપમાદો ।

૭. એજન, પૃ. ૧૯૫ : અત્યાહારેણ અપત્યાહારેણ વા રોગો ભવતિ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૫ : ‘આલસ્યેન’ અનુત્સાહાત્મના ।

૯. એજન, પત્ર ૩૪૫ : શિક્ષાયાં શીલઃ—સ્વભાવો યસ્ય શિક્ષાં વા શીલયતિ—અભ્યસ્યતીતિ શિક્ષાશીલઃ—દ્વિવિધશિક્ષાભ્યાસ-કૃદ્ ।

૧૦. એજન, પત્ર ૩૪૫ : અહસિતા—ન સહેતુકમહેતુકં વા હસત્રે-વાસ્તે ।

૧૧. એજન, પત્ર ૩૪૫ : ‘મર્મ’ ધરાપધ્રાજનાકારિ કુત્તિસ્તં જાત્યાદિ ।

એવો કર્યો છે.' વૃત્તિમાં અશીલનો અર્થ છે—ચારિત્ર-ધર્મથી સર્વથા હીન અને વિશીલનો અર્થ છે—અતિચારો વડે કલુષિત પ્રતિવાળો.^૧

જે નિરપરાધ અથવા અપરાધી પર ક્રોધ ન કરે, તે 'અક્રોધન' કહેવાય છે.^૨

ચૂર્ણિ અનુસાર જે અસત્ય ન બોલે અથવા સંયમમાં રત હોય, તે 'સત્ય-સ્ત' કહેવાય છે.^૩

૬. વારંવાર (અભિક્ષણં)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર આનાં સંસ્કૃત રૂપો બે બને છે—'અભીક્ષણં' અને 'અભિક્ષણ'. 'અભીક્ષણં'નો અર્થ વારંવાર અને 'અભિક્ષણં'નો અર્થ નિરંતર થાય છે.^૪

૭. જે ક્રોધને ટકાવી રાખે છે (પ્રબંધં)

પ્રબંધનો અર્થ છે—અવિચ્છેદ, વારંવાર ક્રોધ આવવો અને આવેલા ક્રોધને ટકાવી રાખવો એક વાત નથી. તેનો વૈકલ્પિક અર્થ છે—વિકથાઓમાં નિરંતર લાગ્યા રહેવું.^૫

૮. જે મિત્ર-ભાવ રાખનારને પણ ધુત્કારે છે (મેત્તિજ્જમાણો વમઇ)

આનો આશય એક વ્યાવહારિક ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈક સાધુ પાત્રો રંગવાનું નથી જાણતો. તેવી સ્થિતિમાં બ્રીજો સાધુ તેના પાત્રો રંગવા તૈયાર છે, પરંતુ તે વિચારવા લાગે છે કે હું આની પાસે મારાં પાત્રો રંગાવીશ તો મારે પણ તેનું કામ કરવું પડશે. આવા પ્રત્યુપકારના ભયથી તે પેલા પાસે પાત્રો રંગાવતો નથી અને કહે છે કે મારે તારી પાસે પાત્રો રંગાવવા નથી. આ રીતે મિત્રભાવ રાખવાની ઈચ્છા કરનારનો તે તિરસ્કાર કરે છે.^૬

૯. બુરાઈ કરે છે (ભાસઇ પાવગં)

બુરાઈ કરે છે—આનું તાત્પર્ય એવું છે કે સામે મીઠું મીઠું બોલે છે અને પાછળ—'આ દોષનું સેવન કરે છે'—આ રીતે તેની નિંદા કરે છે.^૭

૧૦. જે અસંબદ્ધભાષી છે (પઙ્ગણવાઈ)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર 'પઙ્ગણવાઈ'નાં સંસ્કૃત રૂપો બે બને છે—'પ્રકીર્ણવાદો' અને 'પ્રતિજ્ઞાવાદો'.

૧. ઉત્તરજાળયણાણિ, પૃ. ૧૧૬ : અશીલો ગૃહસ્થ ઇવ.... વિશીલો ભૂતિકમ્પાદીર્હિ ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૫ : અશીલઃ—અવિદ્યમાનશીલઃ, સર્વથા વિનષ્ટચારિત્રધર્મ ઇત્યર્થઃ, વિશીલઃ—વિરૂપશીલઃ અતિચારકલુષિતવ્રત ઇતિ યાવત્ ।
૩. એજન, પત્ર ૩૪૫ : 'અક્રોધનઃ' અપરાધિન્યનપરાધિનિ વા ન કથંચિત્ ક્રુધ્યતિ ।
૪. ઉત્તરજાળયણાણિ, પૃ. ૧૧૬ : સચ્ચરતો જા મુસાવાદી, સંજમરતો વા ।
૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૬ : અભીક્ષણં પુનઃ પુનઃ, યદ્ વા—ક્ષણં ક્ષણમભિ અભિક્ષણમ્—અનવરતમ્ ।

૬. એજન, પત્ર ૩૪૬ : પ્રબન્ધં ચ પ્રકૃતત્વાત્ કોપસ્યંવા-વિચ્છેદાત્મકમ્....વિકથાદિષુ વાઽવિચ્છેદેન પ્રવર્તનં પ્રબન્ધઃ ।
૭. એજન, પત્ર ૩૪૬ : 'મેત્તિજ્જમાણો' સિ મિત્રીવ્યમાણોઽપિ મિત્રં મમાયમસ્તિત્વીવ્યમાણોઽપિ અપિશબ્દસ્ય લુપ્તિર્નિર્દિષ્ટત્વાત્ 'વમતિ' ત્યજતિ, પ્રસ્તાવાન્મિત્રચિતારં મૈત્રી વા, કિમુત્તં ભવતિ ?—યદિ કશ્ચિદ્ધાર્મિકતયા વક્તિ—યથા ત્વં ન વેત્સીત્યહં તવ પાત્રં લેપયામિ, તત્તોઽસૌ પ્રત્યુપકારમીરુતયા પ્રતિવક્તિ—મમાલમેતેન ।
૮. એજન, પત્ર ૩૪૬ : 'ભાવતે' વક્તિ પાપમેવ યાપકં, કિમુત્તં ભવતિ ?—અગતઃ પ્રિયં વક્તિ પૃષ્ઠતસ્તુ પ્રતિસેવકો-ઽયમિત્યાદિકમનાચારમેવાવિષ્કરોતિ ।

જે સંબંધરહિત બોલે છે અથવા પાત્ર કે અપાત્રની પરીક્ષા કર્યા વિના જ શ્રુતનું રહસ્ય પ્રગટ કરી દે છે, તે ‘પ્રકીર્ણવાદી’ કહેવાય છે. ‘આ આમ જ છે’ એવી રીતે જે એકાંતિક આગ્રહપૂર્વક બોલે છે તે ‘પ્રતિજ્ઞાવાદી’ કહેવાય છે.^૧ ચૂર્ણિકારને પહેલું રૂપ માન્ય છે^૨ અને સુખબોધાને બીજું.^૩

પ્રકરણની દૃષ્ટિએ પહેલો અર્થ જ અધિક સંગત છે. જાલ સરપેન્ટિયરે પહેલો અર્થ જ માન્ય કર્યો છે.^૪

૧૧. જે અપ્રીતિકર છે (અચિયત્તે)

અચિયત્ત-આ દેશ્ય શબ્દ છે. ચૂર્ણિમાં આના બે અર્થ મળે છે—‘અદર્શનીય’ અને ‘અપ્રીતિકર’.^૫ વૃત્તિ અનુસાર જેને જોવાથી કે બોલતો સાંભળવાથી અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વ્યક્તિ ‘અચિયત્ત’-‘અપ્રીતિકર’ કહેવાય છે.^૬

૧૨. જે નમ્ર વ્યવહાર કરે છે (નીચાવત્તી)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર ‘નીચવર્તી’ના બે અર્થ છે—

૧. નીચ અર્થાત્ નમ્ર વર્તન કરનાર.
૨. શૈયા વગેરેમાં ગુરુથી નીચે રહેનાર.^૭

આની વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—દશવૈકાલિક, ૮૧ રા ૧૭

૧૩. જે ચપળ નથી હોતો (અચવલે)

ચપળ ચાર પ્રકારના હોય છે—

૧. ગતિ-ચપળ—જે દોડતો-દોડતો ચાલે છે.
૨. સ્થાન-ચપળ—જે બેઠો-બેઠો હાથ-પગ વગેરે હલાવતો રહે છે, જે સ્થિરતાથી એક આસન ઉપર બેસતો નથી.

૩. ભાષા-ચપળ—તેના ચાર પ્રકાર છે—

- (ક) અસત્-પ્રલાપી—અસત્ (અવિદ્યમાન) કથન કરનાર.
- (ખ) અસભ્ય-પ્રલાપી—કડવું કે કઠોર બોલનાર.
- (ગ) અસમીક્ષ્ય-પ્રલાપી—વિચાર્યા વિના બોલનાર.
- (ઘ) અદેશકાલ-પ્રલાપી—કાર્યસંપન્ન થઈ ગયા પછી—તે-તે પ્રદેશમાં કે તે સમયમાં આ કાર્ય કરવામાં આવત તો સારું થાત—આવી રીતનું બોલનારો.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૬ : પ્રકીર્ણમ્—ઇતસ્તતો વિક્ષિપ્તમ્, અસમ્બદ્ધમિત્યર્થઃ, વદતિ—જલ્પતીત્યેવંશીલઃ પ્રકીર્ણવાદી, વસ્તુતત્ત્વવિચારેઽપિ યત્કિંચનવાદીત્યર્થઃ, અથવા—યઃ પાત્રમિદમપાત્રમિદમિતિ વાઽપરીક્ષ્યૈવ કથંચિદર્ધિયતં શ્રુતસહસ્યં વદતીત્યેવંશીલઃ પ્રકીર્ણવાદી ઇતિ, પ્રતિજ્ઞયા વા—ઇદમિત્યમેવ ઇત્યેકાન્તાધ્યુપગમરૂપયા વદનશીલઃ પ્રતિજ્ઞાવાદી ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૬ : અપરિચ્છિન્નં જસ્ય વ તસ્ય વ કહેતિ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧૬૮ : પ્રતિજ્ઞયા—ઇત્યમેવેદમિત્યેકાન્તા-ધ્યુપગમરૂપયા વદનશીલઃ પ્રતિજ્ઞાવાદી ।

૪. The Uttarādhyayana Sūtra, p. 320.

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૬ : અચિયત્તોઽદરિસણો વા અથવા....અપ્રિય ઇત્યર્થઃ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૬ : અચિયત્તે તિ અપ્રીતિકરઃ—દૃશ્યમાનઃ સમ્ભાષ્યમાણો વા સર્વસ્યાપ્રીતિમેવોત્પાદયતિ ।

૭. એજન, પત્ર ૩૪૬ : નીચમ્ — અનુદ્ધતં યથા ભવત્યેવં નીચેષુ વા શય્યાદિષુ વર્તત ઇત્યેવંશીલો નીચવર્તી—ગુરુષુ ન્યગ્વૃત્તિમાન્ ।

૪. ભાવ-ચપળ—પ્રારંભ કરેલાં સૂત્ર અને અર્થને વચમાં છોડી બીજા સૂત્ર અને અર્થનું અધ્યયન શરૂ કરનાર.^૧

૧૪. જે માયાથી નથી હોતો (અમાઈ)

ચૂર્ણિકારે માયાપૂર્ણ વ્યવહારને સમજાવવા માટે એક ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે—‘જે એક સાધુને ભિક્ષામાં સરસ ભોજન મળ્યું. તેણે વિચાર્યું—ગુરુ આ ભોજન જોશે તો પોતે જ લઈ લેશે. આ ભયથી તેણે સરસ ભોજનને લૂખા-સૂકા ભોજનથી ઢાંકી દીધું—આ માયાપૂર્ણ વ્યવહાર છે. જે આવા વ્યવહારોનું આસેવન નથી કરતો, તે અમાયી હોય છે.’^૨ વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—દશવૈકલિક પા ૨૧ ૩૧.

૧૫. જે કુતૂહલ નથી કરતો (અકુઝહલે)

ઈન્દ્રિયોના વિષયો અને ચમત્કારિક વિદ્યાઓ પાપ-સ્થાન હોય છે, એ જાણીને જે તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે તેને અકુતૂહલ કહેવામાં આવે છે.^૩ એવી વ્યક્તિ નાટક, ઈન્દ્રજાળ વગેરે જોવા માટે ક્યારેય ઉત્સુક હોતી નથી.^૪

૧૬. જે કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો (અણં ચાઠ્ઠિલ્લિવઈ)

‘અણં’ શબ્દના બે અર્થ થાય છે—થોડું અને અભાવ.

પહેલા અર્થ અનુસાર આ ચરણનો અનુવાદ થશે—થોડો તિરસ્કાર કરે છે. તેનો ભાવ એવો છે કે આમ તો તે કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો પરંતુ અયોગ્યને ધર્મમાં પ્રેરિત કરવાની દૃષ્ટિએ તેનો થોડો તિરસ્કાર કરે છે.^૫

ચૂર્ણિ અનુસાર અહીં ‘અણં’ શબ્દ અભાવવાળો છે.^૬

૧૭. જે સ્ખલના થવા છતાં કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો (ન ચ પાવણસ્થેવી)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘પાપ’ શબ્દનો પ્રયોગ પાપી અથવા દોષપૂર્ણ વ્યક્તિના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે.^૭ અવિનિત વ્યક્તિ દોષીનો તિરસ્કાર કરે છે. વિનિત વ્યક્તિ દોષનો તિરસ્કાર કરે છે, દોષીનો નહિ. આ બંને દૃષ્ટિકોણમાં ઘણું મોટું અંતર છે.

ગોશાલકે આર્દ્રકુમારને કહ્યું—‘તું આમ કહી અથા પ્રાવાદુકોની નિંદા કરી રહ્યો છે. તે પ્રાવાદુકો પોતપોતાનાં દર્શનનું નિરૂપણ કરતાં પોતપોતાની દૃષ્ટિને પ્રગટ કરે છે.’

ત્યારે આર્દ્રકુમારે કહ્યું—‘ગરહામો દિદ્ધિ ણ ગરહામો કિંચિ’—અમે દૃષ્ટિની નિંદા કરીએ છીએ, કોઈ પ્રાવાદુકની નિંદા કરતા

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૬ ૩૪૭ : ‘અચપલ:’ નાડરઘ્થકાર્ય પ્રત્યસ્થિર, અથવાઅચપલો—ગતિસ્થાનભાષાભાવભેદતશ્ચતુર્થા, તત્ર—ગતિચપલ:—દ્રુતચાગ્રે, સ્થાનચપલ:—તિષ્ઠત્રપિ ચલત્રેવાસ્તે હસ્તાદિધિ:, ભાષાચપલ:—અસદસધ્યાસમીક્ષ્યાદેશકાલપ્રલાપિ-ધેશાચતુર્દ્ધા, તત્ર અસદ્—અવિદ્યમાનમસશ્યં—સ્વરપરુપાદિ, અસમીક્ષ્ય—અનાલોચ્ય પ્રલપન્તીત્યેવંશીલા અસદસધ્યાસમીક્ષ્ય-પ્રલાપિનસ્ત્રય:, અદેશકાલપ્રલાપી ચતુર્થ: અતીતે કાર્યે યો વક્તિ—યદિદં તત્ર દેશે કાલે વાડકરિષ્યત્ તત: સુન્દરમભવિષ્યદ્ ભાવચપલ: મૂત્રેડર્થે વાડગમાસ એવ યોડ્યન્દ્ મૃક્ષાતિ ।

૨. ઉત્તરજયણ ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭ : ‘અમાઈ’ નિ જો માયં ન સેવતિ, સા ય માયા ઈસિષ્પગાગ, જહા કોઙ મણુત્રં ભોયણં લદ્ધૂણ પંતેણ છાતેતિ ‘મા મેયં દાઙયં સંતં દઙૂણં સયમાદિદ્ ।’

૩. એજન, પૃ. ૧૧૭ : અકુતૂહલી વિસાસુ વિજ્ઞાસુ પાવઠાણ નિ ણ વઘ્તિ ત્તિ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : ‘અકુતૂહલ:’ ન કુહુકેન્દ્રજાલાઘવ-લોકનપર: ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : ‘અણં ચ’ ઇતિ સ્તોકમેવ ‘અધિક્ષિપતિ’ તિસ્કુરતે, કિમુક્તં ભવતિ ?—નાધિક્ષિપત્યેવ તાવદસૌ કંચન, અધિક્ષિપન્ વા કંચન કઙ્કદુકરૂપં ધર્મં પ્રતિ પ્રેરયત્રત્પમેવાધિક્ષિપતિ ।

૬. ઉત્તરજયણ ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭ : અણશબ્દો હિ સ્તોકે અભાવે વા, અત્ર અભાવે દ્રષ્ટવ્ય:, ણ કિંચિ અધિક્ષિવતિ, નાધિક્રમતીત્યર્થ: ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૬ ।

નથી.

૧૮. પ્રશંસા કરે છે (કલ્પાણં ભાસઈ)

કેટલીક વ્યક્તિઓ કૃતબ્ધ હોય છે. તેઓ એક દોષને સામે રાખી સો ગુણોને ભૂલી જાય છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ કૃતજ્ઞ હોય છે. તેઓ એક ગુણને સામે રાખી સો દોષોને ભૂલી જાય છે. અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે કૃતજ્ઞ વ્યક્તિ અપકાર કરનાર મિત્રના પહેલાં કરેલા કોઈ એક ઉપકારનું સ્મરણ કરીને તેની પાછળ પણ તેના દોષનું ગણું નથી ગાતો પરંતુ ગુણગાન કરે છે, પ્રશંસા કરે છે.

૧૯. (કલહડમર, બુદ્ધે અભિજાણ, હિરિમં પડિસંલીણે)

કલહડમર—‘કલહ’નો અર્થ છે—વાચિક વિગ્રહ—વાણીનો ઝઘડો અને ‘ડમર’નો અર્થ છે—મારામારી કરવી, બંને એકબીજા પછા માનવામાં આવ્યા છે.

બુદ્ધે—બુદ્ધ અર્થાત્ બુદ્ધિમાન—તત્ત્વને જાણનાર. ચોંટ સ્થાનોમાં બુદ્ધની સ્વતંત્ર ગણના કરાતી નથી. તેનો સંબંધ સુવિનીતના પ્રત્યેક સ્થાન સાથે છે.

અભિજાણ—‘અભજાતિ’નો અર્થ છે—કુલીનતા. જે કુલીનતા ધારણ કરે છે અર્થાત્ લીધેલી જવાબદારી નીભાવે છે, તે ‘અભિજાતિ’ (કુલીન) કહેવાય છે.

હિરિમં—આનો અર્થ છે—લજ્જાવાન. લજ્જા એક પ્રકારનો માનસિક સંકોચ છે. તે ક્યારેક ક્યારેક મનુષ્યને ઉગારી લે છે. લજ્જાહીન મનુષ્ય મનની વિકૃતિ યતાં અનુચિત કાર્ય કરી નાખે છે, પરંતુ લજ્જાવાન પુરુષ તે સ્થિતિમાં પણ અનુચિત આચરણ નથી કરતો. એટલા માટે લજ્જા વ્યક્તિનો ઘણો મોટો ગુણ છે. જે અનુચિત કાર્ય કરવામાં લજ્જા અનુભવે છે તે હીમાન અર્થાત્ લજ્જાવાન કહેવાય છે.

પડિસંલીણે—આનો અર્થ છે—‘પ્રતિસંલીન’. કેટલાક લોકો દિવસભર આમતેમ ફર્યા કરે છે. કાર્યમાં સંલગ્ન વ્યક્તિએ આમ ન કરવું જોઈએ. તેણે પોતાના સ્થાને સ્થિરતાપૂર્વક બેસી રહેવું જોઈએ. ઈન્દ્રિયો અને મનને પણ કરવાલાયક કાર્યમાં જોડી રાખવાં જોઈએ. પ્રયોજનવશ ક્યાંક જવું પણ પડે છે, પરંતુ પ્રયોજન વિના ઈન્દ્રિયો, મન અને હાથપગની ચંચળતાને લીધે આમતેમ ફરવું ન જોઈએ. પ્રતિસંલીન શબ્દ દ્વારા આ જ આચરણની શીખામણ આપવામાં આવી છે.

૨૦. ગુરુકુળમાં (ગુરુકુલે)

‘ગુરુકુલ’નો અર્થ—ગચ્છ કે ગણ છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે મુનિ ‘ગુરુકુળ’માં રહે અર્થાત્ ગુરુની આજ્ઞામાં રહે.

૧. સૂયગડો, ૨૧૬/૧૧, ૧૨ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : કલ્યાણં ભાષતે, ઇદમુક્તં ભવતિ—મિત્રમિતિ
યઃ પ્રતિપત્તઃ સ યદ્યપ્યપકૃતિશત્તાનિ વિધન્તે તથાઽપ્યેકમપિ
સુકૃતમનુસ્મરન્ ન રહસ્યપિ તદ્દોષમુદીરયતિ, તથા ચાહ—
એકસુકૃતેન દુષ્કૃતશત્તાનિ યે નાશયન્તિ તે ધન્યાઃ ।
ન ત્વેકદોષજનિતો યેષાં કોપઃ સ ચ કૃતઘ્નઃ ॥

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭ : કલહ એવ ડમરં કલહડમરં
કલહેતિ વા ભંડળેતિ વા ડમરેતિ વા એગ્નૌ, અહવા કલહો
વાચિકો ડમરો હસ્થારંભો ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : ‘બુદ્ધો’ બુદ્ધિમાન, એતચ્ચ સર્વત્રાનુ-
ગમ્યત એવેતિ ન પ્રકૃતસંહ્યાવિરોધઃ ।

૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭ : અભિજાણતે, વિણીતો
કુલીણે ય ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : અભિજાતિઃ—કુલીનતા તાં
ગચ્છતિ—ઉત્ક્લિષ્ઠભારનિર્વાહણાદિનેત્યભિજાતિગઃ ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭ : હ્રી લજ્જાયાં, લજ્જતિ
અચોક્ષમાયરંતો ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : હ્રીઃ—લજ્જા સા વિદ્યતેઽસ્ય
હ્રીમાન્ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૭, ૧૧૮ : પડિસંલીણો
આચાર્યસકાસે ઇંદિયણોઽદિર્ણિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : ‘પ્રતિસંલીનઃ’—ગુરુસકાસેઽન્યત્ર
વા કાર્યં વિના ન યતસ્તત્ત્રેષ્ટે ।

સ્વચ્છંદવિહારી બની એકલો ન વિચરે.^૧ ગુરુકુળમાં રહેવાથી તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, દર્શન અને ચારિત્રમાં સ્થિરતા આવે છે. તેઓ ધન્ય છે કે જેઓ જીવનપર્યન્ત 'ગુરુકુળ-વાસ' છોડતા નથી.^૨

૨૧. જે એકાગ્ર હોય છે (જોગવં)

યોગ શબ્દ બે ધાતુઓમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. એકનો અર્થ છે જોડવું અને બીજાનો અર્થ છે સમાધિ. ચૂર્ણિકારે 'યોગ'ના ત્રણ અર્થ કર્યા છે^૩—

(૧) મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિ

(૨) સંયમ યોગ

(૩) ભણવાનો ઉદ્યમ.

શાન્ત્યાચાર્યે યોગના બે અર્થ કર્યા છે^૪—ધાર્મિક પ્રયત્ન તથા સમાધિ.

ગીતામાં એક સ્થળે કર્મ-કૌશલને યોગ કહેલ છે^૫, તો બીજા સ્થળે સમત્વને યોગ કહેલ છે.^૬ આ રીતે યોગની સત્-કર્મવિષયક અને સમાધિ-વિષયક એમ બંને પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ મળે છે. ધાર્મિક-પ્રયત્ન અને સમાધિ બંને મોક્ષના હેતુ છે, એટલા માટે બંનેમાં સર્વથા ભેદ નથી. એટલા માટે હરિભદ્રસૂરિએ મોક્ષનો યોગ કરાવનાર સમૂળગા ધર્મ-વ્યાપારને યોગ કહ્યો છે.^૭ દશવૈકાલિક ટીકરમાં કહેવામાં આવ્યું છે—મુનિએ યોગ કરવો જોઈએ. ત્યાં યોગનો મુખ્ય અર્થ શ્રમણ-ધર્મની આરાધના છે.

અનગારધર્મામૃતમાં કાયકલેશ તપના છ પ્રકારોનો નિર્દેશ છે—અયન (સૂર્ય વગેરેની ગતિ), શયન, આસન, સ્થાન, અવગ્રહ અને યોગ.

ગ્રીષ્મઋતુમાં પર્વતના શિખર પર સૂર્યસંમુખ ઊભા રહેવું તે આતાપના-યોગ છે. વર્ષાઋતુમાં વૃક્ષ નીચે બેસવું તે વૃક્ષમૂળ-યોગ છે. શિયાળામાં ચાર રસ્તા પર અથવા નદીના કિનારે ધ્યાનમાં સ્થિત થવું તે શીતયોગ છે. આ રીતે યોગના અનેક ભેદો બને છે.^૮

૨૨. બંને તરફ (પોતાના અને પોતાના આધારના ગુણો) થી સુશોભિત થાય છે (દુહઓ વિ વિરાયડ)

શંખ પણ સ્વચ્છ હોય છે અને દૂધ પણ સ્વચ્છ હોય છે. જ્યારે શંખના પાત્રમાં દૂધ રાખવામાં આવે છે ત્યારે દૂધ પાત્રની

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : ગુરુકુળામ્—આચાર્યાદીનાં કુલમ્—અન્વયો ગચ્છે इत्यर्थः : गुरुकुलं तत्र, तदाज्ञोपलक्षणं च कुल-ग्रहणं.....किमुक्तं भवति ?.....गुर्वाज्ञायामेव तिष्ठेत् ।

૨. ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૮ : આયસ્યિસમીવે અચ્છતિ...આહ હિ—

पाणस्स होइ भागी थिरयरगो दंसणे चरित्ते य ।

धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥

૩. એજન, પૃ. ૧૧૮ : જોગો મળજોગાદિ સંજમજોગો વા, ઉજ્જોગં પઠિતવ્વતે કોડે ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : યોજનં યોગો—વ્યાપારઃ, સ ચેહ પ્રક્રમાદ્ધર્મગત એવ તદ્વાન, અતિશાયને મતુપ, યદ્વા યોગઃ—સમાધિઃ સોડસ્યાસ્તીતિ યોગવાન ।

૫. ગીતા, ૨।૫૦ : યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ।

૬. એજન, ૨।૪૮ : સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ।

૭. યોગવિશિકા-૧ : મોક્ષેણ જોયળાઓ જોગો સવ્વોવિ ધમ્મવાવારો ।

૮. અનગારધર્મામૃત ૭।૩૨।૬૮૩ :

ऊर्ध्वाकाष्ठयनैः शवादिशयनैर्वीरासनाद्यासनैः,

स्थानैरेकपदाग्रगामिभिः अनिष्टीवाग्रमावग्रहैः ।

योगैश्चातपનાવિभिઃ પ્રશમિના સંતાપનં યત્ તનોઃ,

કાયક્લેશમિદં તપોડત્વુપમિતૌ સદ્ધ્યાનસિદ્ધયૈ ભજેત્ ॥

સ્વચ્છતાને કારણે વધુ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. તે ન તો ઝરે છે કે ન ખાટું થાય છે.^૧

૨૩. બહુશ્રુત (બહુસ્મુર)

બહુશ્રુત શબ્દ જૈન આગમોમાં વર્ણો પ્રચલિત છે. શ્રુતનો અર્થ છે—જ્ઞાન. જેનું શ્રુત વ્યાપક અને વિશાળ હોય છે તેને બહુશ્રુત કહેવામાં આવે છે. વ્યાખ્યા-સાહિત્યમાં આની નિશ્ચિત પરિભાષાઓ મળે છે.^૨ બૃહત્કલ્પભાષ્ય અનુસાર ‘બહુશ્રુત ત્રણ પ્રકારના હોય છે’—

૧. જઘન્ય બહુશ્રુત—નિશીઘનો જ્ઞાતા.
૨. મધ્યમ બહુશ્રુત—કલ્પ અને વ્યવહારનો જ્ઞાતા.
૩. ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત—નવમા અને દસમા પૂર્વનો જ્ઞાતા.

નિશીઘ ચૂર્ણિનો મત આનાથી કંઈક જુદો છે. તેના મત અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત તે હોય છે જે ચતુર્દશ પૂર્વપર હોય.^૩ ધવલામાં બાર અંગોના ધારકને બહુશ્રુત કહેવામાં આવેલ છે.^૪

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં બહુશ્રુતના વ્યક્તિત્વનો સર્વાંગી પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. તે કેવળ જ્ઞાની જ નથી હોતો, વ્યક્તિત્વની અનેક વિશેષતાઓથી સંપન્ન હોય છે. અહીં તેની સોળ વિશેષતાઓ બતાવવામાં આવી છે. તેમનો નિર્દેશ કાવ્યમય ભાષામાં છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં નિરૂપિત મુનિની વિશેષતાઓ સાથે આનું તુલનાત્મક અધ્યયન ઘણું જ્ઞાનવર્ધક બની શકે તેમ છે.

૧. નિર્મળતા—શંખમાં રહેલા દૂધની ઉપમા બહુશ્રુતની નિર્મળ આત્માની ઘોતક છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિને શંખની માફક નિરંજન—રાગ-દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત બતાવવામાં આવેલ છે.^૫

૨. જાગરૂકતા—જેવી રીતે આકીર્ણ કે ભદ્ર અશ્વ ચાબુક જોતાં જ વેગવંત બની જાય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત નિરંતર જાગરૂક રહે છે. આ તાત્પર્યાર્થ ઉત્તરાધ્યયન ૧૧૨માં શોધી શકાય છે. ધમ્મપદમાં પણ આ અર્થના ઘોતક બે શ્લોકો મળે છે.^૬

૩. શૌર્ય—બહુશ્રુત પરિસ્થિતિઓ સામે હાર માનતો નથી. તે યોદ્ધાની માફક પરાક્રમી હોય છે.

૪. અપ્રતિહત—બહુશ્રુત હાથીની માફક અપ્રતિહત હોય છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિનું એક વિશેષણ છે—હાથીની માફક શૌરીર—સમર્થ કે બળવાન.^૭

૫. ભાર-નિર્વાહક—બહુશ્રુત પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું વૃષભની જેમ સારી પેઠે નિર્વહણ કરે છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિની તુલના પ્રાણવંત વૃષભ સાથે કરવામાં આવી છે.^૮

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૮ : ‘સંઘ્રામિ’ સંઘ્રામયણે પયં— સ્વીરં ણિસિતં ઠવિયં ન્યસ્તપિત્યર્થઃ, ઉભયતો દુહતો, સંઘ્રો સ્વીરં ચ, અહવા તઓ સ્વીરં વ, સ્વીરં સંઘ્રે ણ પરિસ્મયતિ ણ ય અંબિલં ભવતિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૮ : ‘બૃહઓવિ’ સ્તિ દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યાં દ્વિધા, ન શુદ્ધતાદિના સ્વસમ્બન્ધિગુણલક્ષણેનૈકનૈવ પ્રકારેણ, કિન્તુ સ્વસમ્બન્ધ્યાશ્રયસમ્બન્ધિગુણદ્વય-લક્ષણેન પ્રકારદ્વયેનાપીત્યપિશબ્દાર્થઃ, ‘વિરાજતે’ શોભતે, તત્ર હિ ન તત્ કલુષોભવતિ, ન ચામ્લતાં ભજતે, નાપિ ચ પરિસ્ત્રવતિ ।

૨. જુઓ—આમુખ પૃષ્ઠ ૩૦૩.

૩. બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ગાથા ૪૦૨ :

તિવિહો બહુસ્મુઓ ખલુ, જહ્ણણાઓ મજ્ઞિમો ડ ડ્કોસો ; આયારપકપ્પે કપ્પ નવમ- દસમે ય ડ્કોસો ॥

૪. જુઓ—આમુખ પૃષ્ઠ ૩૦૩.

૫. ધવલા ૮૧૩/૪૧ ચારસંગપારથા બહુસુદા ણામ ।

૬. પ્રશ્નવ્યાકરણ ૧૦૧૧ : સંઘ્રે વિવ નિરંગણે વિગય-રાગ-દોસ-મોહે ।

૭. ધમ્મપદ ૧૦૧૫, ૧૬ :

હરીનિસેધો પુરિસો કોચિ લોકસ્મિ વિજ્જતિ ।

યો મિન્દં અપ્પબોધતિ અસ્સો ભદ્દો કસામિવ ॥

અસ્સો યથા ભદ્દો કસાનિવિદ્ધો, આતાપિનો સંવેગિનો ભવાથ ।

સદ્ધાવ સીલેન ચ વીરિયેન ચ સમાધિના ધમ્મવિનિચ્છયેન ચ ॥

૮. પ્રશ્નવ્યાકરણ, ૧૦૧૧ : સૌંદીરે કુંજરે વ્વ ।

૯. એજન, ૧૦૧૧ : વસમે વ્વ જાયથામે ।

૬. દુષ્પ્રધર્ષ—બહુશ્રુત સિંહની માફક દુષ્પ્રધર્ષ—અનાકમણીય હોય છે. અન્ય દર્શનવાળો તેના પર વૈચારિક આક્રમણ નથી કરી શકતો. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિ માટે પણ આ જ ઉપમાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.^૧

૭. અપરાજેય—બહુશ્રુત વાસુદેવની માફક અપરાજેય હોય છે.

૮. લબ્ધિસંપન્ન—જેવી રીતે ચક્રવર્તી ઋદ્ધિસંપન્ન હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત પણ યોગજનિત વિભૂતિઓથી સંપન્ન હોય છે.

૯. આધિપત્ય કે સ્વામિત્વ—જેવી રીતે ઈન્દ્ર દેવોનો અધિપતિ હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત પણ દિવ્ય શક્તિઓનો અધિપતિ હોય છે.

૧૦. તેજસ્વી—બહુશ્રુત સૂર્યની માફક તેજથી દીપ્ત હોય છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિનું એક વિશેષણ છે—સૂર્યની માફક તેજસ્વી.^૨

૧૧. કળાઓથી પરિપૂર્ણ અને સૌમ્યદર્શન—બહુશ્રુત પૂર્ણિમાના ચંદ્રની માફક સમસ્ત કળાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે. તેનું દર્શન સૌમ્યભાવયુક્ત હોય છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિનું એક વિશેષણ છે—ચંદ્રમાની માફક સૌમ્ય.^૩

૧૨. શ્રુતસંપન્ન—બહુશ્રુત કોઠારની માફક શ્રુતથી ભરપૂર હોય છે.

૧૩. આદર્શ—બહુશ્રુત જંબૂ વૃક્ષની માફક શ્રેષ્ઠ હોય છે, આદર્શ હોય છે. તેનું જ્ઞાન સંજીવનીનું કામ કરે છે, જેવી રીતે જંબૂ વૃક્ષનું ફળ.

૧૪. જ્ઞાનની નિર્મળતા—બહુશ્રુત નિર્મળ જળવાળી શીતા નદીની માફક નિર્મળ જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે.

૧૫. અડગ અને દીપ્તિમાન—જેવી રીતે મંદર પર્વત અડગ અને વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓથી દીપ્ત હોય છે, તેવી જ રીતે બહુશ્રુત જ્ઞાન વડે અત્યંત સ્થિર અને જ્ઞાનના પ્રકાશથી દીપ્ત હોય છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિનું એક વિશેષણ છે—ગિરિશ્રેષ્ઠ મંદર પર્વતની માફક અચળ.^૪

૧૬. અક્ષયકોષ—બહુશ્રુત સમુદ્રની માફક અક્ષયજ્ઞાન અને અતિશયો વડે સંપન્ન હોય છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં મુનિનું એક વિશેષણ છે—અક્ષુબ્ધ સાગરની માફક શાંત.^૫

૨૪. ધર્મ, કીર્તિ અને શ્રુત (ધમ્મો કિત્તી તહા સુયં)

ચૂર્ણિકારે આ ચરણનો અર્થ બે રીતે કર્યો છે—યોગ્ય વ્યક્તિને જ્ઞાન આપનાર બહુશ્રુતને ધર્મ થાય છે, કીર્તિ મળે છે અને તેનું જ્ઞાન અબાધિત રહે છે. બીજી રીતે આનો અર્થ છે—બહુશ્રુત ભિક્ષુમાં ધર્મ, કીર્તિ અને શ્રુત અબાધિત રહે છે.^૬

૨૫. (કંબોયાણં, આઙ્ગણે કંથર)

કંબોયાણં—કંબોજ (પ્રાચીન જનપદ, જે હાલ અફઘાનિસ્તાનનો ભાગ છે)માં પેદા થયેલ અશ્વ ‘કંબોજ’ કહેવાય છે.^૭

૧. પ્રશ્નવ્યાકરણ, ૧૦/૧૧ : સોહે વા...હોતિ દુષ્પ્રધર્સિસે ।

૨. એજન, સૂરો વ્વ દિત્તેણે ।

૩. એજન, ચંદો ઇવ સોમભાવયાણે ।

૪. એજન, અચલે જહ મંદરે ગિરિવરે ।

૫. એજન, અક્ષોભે સાગરો વ્વ થિમિણે ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૯૮ : ભાયણે દંતસ્સ ધમ્મો ભવતિ કિત્તી વા, સો તહા સુત્તં અબાધિતં ભવતિ, અપત્તે દંતસ્સ

અસુતમેવ ભવતિ, અથવા ઇહલોગે પત્તોગે જસો ભવતિ પત્તદાઈ (ત્તિ), અહવા એવંગુણજાતીણે ભિક્ષુ બહુસુતે ભવતિ, ધમ્મો કિત્તી જસો ભવતિ, સુયં વ સે ભવતિ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૯૮ : કંબોજેસુ ભવા કંબોજાઃ, અશ્વા ઇતિ વાક્યશેષઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃ ૩૪૮ : ‘કામ્બોજાનાં’ કમ્બોજદેશેશોદ્ધ-વાનાં પ્રક્રમાદશ્ચાનામ્ ।

આઙ્ગણે—‘આકીર્ણ’ અર્થાત્ શીલ, રૂપ, બળ વગેરે ગુણોથી વ્યાપ્ત.^૧

કંથય—બળભળાટ કે શસ્ત્રપ્રહારથી ન ચોકનાર શ્રેષ્ઠ જાતિનો ઘોડો ‘કંથક’ કહેવાય છે.^૨

૨૬. મંગળપાઠકોના ઘોષથી (નંદિઘોસેણં)

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ છે—મંગળપાઠકોનો જય જય ધ્વનિ.^૩ વૃત્તિકારે આને વૈકલ્પિક અર્થ માનીને તેનો મૂળ અર્થ બાર પ્રકારના વાદ્યોનો ધ્વનિ એવો કર્યો છે.^૪ કોશમાં જય જય ધ્વનિને નાન્દી કહેવામાં આવેલ છે. આ જ અર્થ પ્રસંગોપાત્ત છે.

૨૭. સાઠ વર્ષના (સદ્વિહાયણે)

સાઠ વર્ષના આયુષ્ય સુધી હાથીનું બળ પ્રતિવર્ષ વધતું રહે છે અને તે પછી ઓછું થવાનું શરૂ થાય છે. એટલા માટે અહીં હાથીની પૂર્ણ બલવત્તા બતાવવા માટે સાઠ વર્ષનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૫

૨૮. અત્યન્ત પુષ્ટ સ્કંધવાળો (જાયસ્થંધે)

‘જાય’નો અર્થ છે—પુષ્ટ. જેના ખભા પુષ્ટ હોય છે તેને ‘જાત-સ્કન્ધ’ કહેવામાં આવે છે. જેના ખભા પુષ્ટ હોય છે તેના બીજાં અંગોપાંગ પણ પુષ્ટ જ હોય છે.^૬

૨૯. (શ્લોક ૨૦)

ઉદગ્રે—‘ઉદગ્ર’ના અનેક અર્થો છે—પ્રધાન, શોભન, ઉત્કટ, પૂર્ણ યુવા વગેરે. અહીં ‘ઉદગ્ર’નો અર્થ વયપ્રાપ્ત પૂર્ણ યુવાન એવો છે.^૭

મિયાણ—અહીં ‘મૃગ’નો અર્થ જંગલી પશુ છે.^૮ જુઓ—ઉત્તરાધ્યયન, ૧૫ નું ટિપ્પણ.

૩૦. શંખ, ચક્ર અને ગદા (સંઘચક્કગદા)

વાસુદેવના શંખનું નામ પાંચજન્ય, ચક્રનું નામ સુદર્શન અને ગદાનું નામ કૌમોદકી છે.^૯

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૧ : આકીર્ણે ગુણેહિં સીલરૂપ-બલાદીહિય ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૭ : ‘કન્થકઃ’ પ્રધાનોઽશ્વો, યઃ કિલ્ત દૃષ્છકલભૂતકુતુપનિપતનધ્વને ન સન્નસ્યતિ ।
૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૧ ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૯ : નન્દીઘોષેણ—દ્વાદશતૂર્યનિનાવાત્મકેન, યદ્ વા આશીર્વચનાનિ નાન્દી જીયાસ્ત્વમિત્યાદીનિ ।
૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૧ : હાયણં વરિસં, સદ્વિ-વરિસે પરં બલહીણો, અપત્તબલો પેરેણ પસિહાતિ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૯ : ષષ્ટિહાયણઃ—ષષ્ટિવર્ષપ્રમાણઃ, તસ્ય હિ ઇતાવત્કાલં યાવત્ પ્રતિવર્ષં બલોપચયઃ તતસ્તદપચય ઇત્યેવમુક્તમ્ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૯ : જાતઃ—અત્યન્તોપચિત્તીભૂતઃ સ્કન્ધઃ પ્રતીતિર્વાસ્યેતિ જાતસ્કન્ધઃ, સમસ્તાઙ્ગોપાઙ્ગોપચિત્ત્વો-પલક્ષણં ચૈતત્, તદુપચયે હિ શેષાઙ્ગાન્યુપચિતાન્યેવાસ્ય ભવન્તિ ।
૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૧ : ઉદગ્રં પ્રધાનં શોભન-મિત્યર્થઃ, ઉદગ્રં વયસિ વર્તમાનમ્ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૯ : ‘ઉદગ્રઃ’ ઉત્કટ ઉદગ્રવયઃ સ્થિતત્ત્વેન વા ઉદગ્રઃ ।
૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૪૯ : ‘મૃગાણામ્’ આરણ્યપ્રાણિનામ્ ।
૯. એજન, પત્ર ૩૫૦ : શંકુશ્ચ—પાઞ્ચજન્યઃ, ચક્રં ચ—સુદર્શનં, ગદા ચ—કૌમોદકી ।

લોહાના દંડને ગદા કહેવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્ર અનુસાર તે ચલયંત્ર હોય છે.^૧

૩૧. (ચાડસ્તે, ચક્કવટ્ટી, ચડસસયણ)

ચાડસ્તે—જેના રાજ્યમાં એક દિશાને છેડે હિમવંત પર્વત અને ત્રણ દિશાંતોમાં સમુદ્ર હોય તે 'ચાતુરન્ત' કહેવાય છે. તેનો બીજો અર્થ છે—હાથી, અશ્વ, રથ અને મનુષ્ય—આ ચારે વડે શત્રુનો અંત કરનાર—નાશ કરનાર.^૨

ચક્કવટ્ટી—છ ખંડવાળા ભારતવર્ષનો અધિપતિ 'ચકવર્તી' કહેવાય છે.^૩

ચડસસયણ—ચકવર્તીનાં ચૌદ રત્નો આ પ્રમાણે છે—

(૧) સેનાપતિ (૨) ગાથાપતિ (૩) પુરોહિત (૪) ગજ (૫) અશ્વ (૬) સુધાર (૭) સ્ત્રી (૮) ચક્ર (૯) છત્ર (૧૦) ચર્મ (૧૧) મણિ (૧૨) કાકિણી (૧૩) ખડ્ગ અને (૧૪) દંડ.^૪

૩૨. સહસ્રચક્ષુ (સહસ્સચ્ચક્ષુ)

આનો પરંપરાગત અર્થ એવો છે કે ઈન્દ્રને પાંચસો મંત્રીઓ હોય છે. રાજા મંત્રીની આંખથી જુએ છે, પોતાની નીતિ નિશ્ચિત કરે છે, એટલા માટે ઈન્દ્રને 'સહસ્રાક્ષ' કહેવામાં આવ્યો છે. જે હજાર આંખે જુએ છે, ઈન્દ્ર પોતાની બે આંખો વડે તેનાથી અધિક જોઈ લે છે, એટલા માટે તે 'સહસ્રાક્ષ' કહેવાય છે.^૫

૩૩. પુરોનું વિદ્યારણ કરનાર (પુરંદરે)

યૂર્ષિમાં પુરંદરની વ્યાખ્યા નથી. શાન્ત્યાચાર્યે તેનો લોક-સંમત અર્થ કર્યો છે—ઈન્દ્રે પુરોનું વિદ્યારણ કર્યું હતું, એટલા માટે તે 'પુરંદર' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.^૬ પુરં-દસ—પુરોનો નાશ કરનાર. ઋગ્વેદમાં દસ્યુઓ કે દાસોના પુરોનો નાશ કરવાને કારણે ઈન્દ્રને 'પુરંદર' કહેવામાં આવ્યો છે.^૭

૩૪. ઊગતો (ઉત્તિદ્રવંતે)

યૂર્ષિકારે મધ્યાહ્ન સુધીના સૂર્યને ઊગતો સૂર્ય માન્યો છે. તે સમય સુધી સૂર્યનું તેજ વધે છે. મધ્યાહ્ન પછી તે ઘટવા લાગે છે. આનો બીજો અર્થ 'ઊગતો' કરવામાં આવ્યો છે. ઊગતો સૂર્ય સોમ્ય હોય છે.^૮

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર ઊગતો સૂર્ય તીવ્ર નથી હોતો, પછીથી તે તીવ્ર બની જાય છે. એટલા માટે 'ઉત્તિષ્ઠન્' શબ્દ વડે બાલસૂર્ય

૧. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, ૨/૧૮/૩૬, પૃ. ૧૧૦ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૦ : ચતસુધ્વપિ દિગ્વન્તઃ—પર્યન્ત એકત્ર હિમવાનન્યત્ર ચ દિક્ત્રયે સમુદ્રઃ સ્વસમ્બન્ધિતયાઽસ્યેતિ ચતુરન્તઃ, ચતુર્ધર્વા—હયગજરથનરાત્રકૈરન્તઃ—શત્રુ-વિનાશાત્મકો યસ્ય સ તથા ।

૩. એજન, પત્ર ૩૫૦ : 'ચક્રવર્તી' ષટ્કલ્પકમ્ભરતાધિપઃ ।

૪. એજન, પત્ર ૩૫૦ : ચતુર્દશ ચ તાનિ રત્નાનિ ચ ચતુર્દશ-રત્નાનિ, તાનિ ચામૂનિ—

સેનાવડ ગાહાવડ પુરોહિય ગય તુલ્ગ વદ્ધુઃ ઇત્થી ।

ચક્કં છત્તં ચમ્મં મણિ કાગિણી ચ્ચન્ન દંડો ય ॥

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૧૧ : સહસ્સચ્ચક્ષુત્તિ પંચ મંતિસયાઈં દેવાણાં તસ્મ, તેસિં સહસ્સે અચ્ચક્ષીણં, તેસિં ણીતિઈ દિદ્ધુમિતિ, અહવા જં સહસ્સેણ અચ્ચક્ષાણં દીસતિ તં સો દોહિં અચ્ચક્ષીહિં અબ્બહિયતરાયં પેચ્છત્તિ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૦ : લોકોક્ત્યા ચ પૂરવાણાત્ પુરંદરઃ ।

૭. ઋગ્વેદ, ૧/૧૦૨/૭; ૧/૧૦૧/૮; ૨/૨૦/૭; ૩/૫૪/૧૫; ૫/૩૦/૧૧; ૬/૧૬/૧૪ ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૦ : જાવ મજ્ઞપ્પણો તાવ ઉદ્ધતિ, તાવ સે તેયલેસા વદ્ધતિ, પચ્છ પસિહાતિ, અહવા ઉત્તિદ્રવંતો સોમો ભવતિ હેમંતિયબાલસૂરિઓ ।

જ અભિપ્રેત છે.^૧

૩૫. નક્ષત્ર (નક્ષત્ર)

નક્ષત્રો સત્યાવીસ છે. તેમનાં નામો આ પ્રમાણે છે—

(૧) અશ્વિની (૨) ભરણી (૩) કૃતિકા (૪) રોહિણી (૫) મૃગશિર (૬) આર્દ્રા (૭) પુનર્વસુ (૮) પુષ્ય (૯) આશ્લેષા (૧૦) મઘા (૧૧) પૂર્વાફાલ્ગુની (૧૨) ઉત્તરાફાલ્ગુની (૧૩) હસ્ત (૧૪) ચિત્રા (૧૫) સ્વાતિ (૧૬) વિશાખા (૧૭) અનુરાધા (૧૮) જ્યેષ્ઠા (૧૯) મૂળ (૨૦) પૂર્વાષાઢા (૨૧) ઉત્તરાષાઢા (૨૨) શ્રવણ (૨૩) ધનિષ્ઠા (૨૪) શતભિષક (૨૫) પૂર્વભાદ્રપદા (૨૬) ઉત્તરભાદ્રપદા અને (૨૭) રેવતી.

૩૬. સામાજિકો (સામુદાયવૃત્તિવાળાઓ)નો કોઠાર (સામાઢ્યાણં કોઢ્ઢગારે)

આજકાલ જેવી રીતે સામુદાયિક અન્નભંડાર હોય છે, તેવી જ રીતે પ્રાચીન કાળમાં પણ સામુદાયિક અન્નભંડારો હતા.^૨ તેમાં વિવિધ પ્રકારના અનાજ રાખવામાં આવતા.^૩ ચોર, અગ્નિ, ઉદર વગેરેથી બચાવવા માટે તેમની પૂરેપૂરી સુરક્ષા કરવામાં આવતી.^૪ તે અન્નભંડારોને ‘કોષાગાર’ અથવા ‘કોષાકાર’ કહેવામાં આવતા.^૫

૩૭. (શ્લોક ૨૭)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જંબૂ વૃક્ષની ઉપમા વડે બહુશ્રુતને ઉપમિત કરવામાં આવેલ છે. જંબૂ વૃક્ષ જંબૂદ્વીપમાં અવસ્થિત છે. આ દ્વીપનો અધિપતિ છે અનાદૃત નામનો યંતર દેવ. જંબૂ વૃક્ષ આ જ દેવનું નિવાસસ્થાન છે. આ વૃક્ષનું બીજું નામ છે—સુદર્શન. તે વસ્તુતઃ પૃથ્વીકાયિક હોય છે. તે દુમનું અનુકરણ કરતું હોવાથી દુમ કહેવાય છે.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૪૧૪૬-૧૬૦.

૩૮. (સલિલા, સીયા નીલવંતપવહા)

સલિલા—અહીં સલિલાનો પ્રયોગ નદીના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે.^૬

સીયા નીલવંતપવહા—નીલવાન મેરુપર્વતની ઉત્તરમાં અવસ્થિત વર્ષધર પર્વત છે. સીતા નદી આ પર્વતમાંથી નીકળે છે.^૭ આ સોથી મોટી નદી છે અને અનેક જળાશયોથી વ્યાપ્ત છે.^૮

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૧ : ‘ઝનિષ્ઠન્’ ઉદ્ગચ્છન્’ દિવાકરઃ ‘સૂર્યઃ, સ હિ ઋર્ધ્વં નભોભાગમાક્રામન્નતિતેજસ્વિતાં ભજતે અવતસ્તુ ન તથેત્યેવં વિશિષ્યતે, યદ્વા ઝથાન્—પ્રથમમુદ્ગમનં તત્ર ચાચં ન તીવ્રં ઇતિ તીવ્રત્વાભાવચ્છાપકમેતત્, અન્યદા હિ તીવ્રોઽયમિતિ ન સમ્યગ્ દૃશ્યન્તઃ સ્યાત્ ।
૨. એજન, પત્ર ૩૫૧ : સમાજઃ—સમૂહસ્તં સમવચન્તિ સામાજિકાઃ—સમૂહવૃત્તયો લોકાસ્તેષાં,.....કોઢ્ઢગારે ।
૩. એજન પત્ર ૩૫૧ : નાના—અનેકપ્રકારાણિ ધાન્યાનિ—શાલિમુદ્ગાદીનિ તૈઃ પ્રતિપૂર્ણો—ભૂતઃ નાનાધાન્યપ્રતિપૂર્ણઃ ।
૪. એજન, પત્ર ૩૫૧ : સુષ્ઠુ—પ્રાહારિકપુરુષાદિવ્યાપારણદ્વારેણ રક્ષિતઃ—પાલિતો દસ્યુમૂષિકાદિભ્યઃ સુરક્ષિતઃ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૧ : કોષ્ઠા—ધાન્યપલ્યાસ્તેષામગારં—તદાધારભૂતં ગૃહમ્, ઉપલક્ષણત્વાદન્યદપિ પ્રભૂતધાન્યસ્થાનં, યત્ર પ્રદીપનકાદિભયાત્ ધાન્યકોષ્ઠાઃ ક્રિયતે તત્ કોષ્ઠાગારમુચ્યતે, યદિ વા કોષ્ઠાન્ આ—સમન્તાત્ કુર્વંતે તસ્મિન્નિતિ કોષ્ઠાકારઃ ।
૬. એજન, પત્ર ૩૫૨ : સલિલં—જલપસ્યામસ્તીતિ, આર્શાદેસ—કૃતિગણત્વાદચિ સલિલા—નદી ।
૭. એજન, ‘શીતા’ શીતાનામ્ની, નીલવાન્—મેરુરુત્તરસ્યાં દિશિ વર્ષધરપર્વતસ્તતઃ...પ્રવહતિ....નીલવત્—પ્રવહા વા ।
૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૦ : સીતા સચ્ચળદીપ મહસ્ત્ર બહૃદ્દિ ચ જલાસતેહિ ચ આઢ્ઢણા ।

વર્તમાન ભૂગોળ-શાસ્ત્રીઓ અનુસાર—ચીની તુર્કસ્તાનની ચારે બાજુ રહેલા પર્વતોમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે, જે 'તકલામકાન' રણની તરફ જાય છે અને અંતમાં આ જ રણના રસ્તામાં સુકાઈ જાય છે. કાશગર નદી અને યારકંદ નદી કમશ: 'તિયેન-શાન' અને પામીરમાંથી નીકળે છે. બંને નદીઓ મળીને તારિમ નદી બને છે, જે 'લોબનોર' સુધી જાય છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આ જ નદી 'સીતા'ના નામે જાણીતી છે.^૧

પૌરાણિક વિદ્વાનો નીલ પર્વતની ઓળખાણ આજના કારાકોરમ વડે આપે છે. પુરાણોના હેમકૂટ, નિષધ, નીલ, શ્વેત તથા શ્રૃંગી પર્વત અનુક્રમે આજના હિન્દુકુશ, સુલેમાન, કારાકોરમ, કુવેનલુન તથા ચિયેનથાન છે.^૨

૩૯. મંદર પર્વત (મંદેરે ગિરી)

મંદર પર્વત સહુથી ઊંચો પર્વત છે અને ત્યાંથી દિશાઓનો પ્રારંભ થાય છે.^૩ તેને વિવિધ પ્રકારની ઔષધીઓ અને વનસ્પતિઓ વડે પ્રજ્વલિત કહેવામાં આવ્યો છે. ત્યાં વિશિષ્ટ ઔષધીઓ પેદા થાય છે. તેમાંથી કેટલીક પ્રકાશ કરનારી હોય છે. તેમના યોગથી મંદર પર્વત પણ પ્રકાશિત થાય છે.^૪ સૂત્રકૃતાંગની વૃત્તિમાં પણ મેરુપર્વતને ઔષધિ-સંપન્ન કહેવામાં આવ્યો છે.^૫

કાશ્મીરની ઉત્તરમાં એક જ સ્થાન કે કેન્દ્રમાંથી પર્વતોની છ શ્રેણીઓ નીકળે છે. તેમનાં નામ છે—હિમાલય, કારાકોરમ, કુવેનલુમ, હિયેનશાન, હિન્દુકુશ અને સુલેમાન. આમાં જે કેન્દ્રબિંદુ છે, તેને પુરાણોના રચયિતાઓ મેરુ પર્વત કહે છે. આ પર્વત ભૂ-પટ્ટની કર્ણિકા જેવો છે.^૬

૪૦. (સમુદ્રગંભીરસમા)

આકરણની દૃષ્ટિએ અહીં 'સમુદ્રસમગમ્ભીર' હોવું જોઈતું હતું, પરંતુ હંદરચનાની દૃષ્ટિએ 'ગમ્ભીર'નો પૂર્વ નિપાત થયો છે. બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર 'ગામ્ભીર્ય'ના સ્થાને 'ગમ્ભીર'નો આર્ષ-પ્રયોગ થયો છે.^૭

૪૧. દુરાશય (દુરાસયા)

'દુરાસય' શબ્દના સંસ્કૃત રૂપો ત્રણ થાય છે—

૧. દુરાશ્રય—જેનો આશ્રય દુઃખપૂર્વક થાય છે.

૨. દુરાસદ—જેને પ્રાપ્ત કરવાનું કઠણ હોય છે.

૩. દુરાશય—દુષ્ટ આશયવાળું.

આગમોમાં આ ત્રણે અર્થોમાં આ શબ્દ વપરાયેલો મળે છે.^૮

૧. India and Central Asia (by P.C.Bagchi)p. 43.

૨. વૈદિક સંસ્કૃતિ का विकास, पृ. १६४।

૩. उत्तराध्ययन चूर्ण, पृ. २०० : जहा मन्दरो धियो उरिंसओ दिसाओ य अत्थ पवन्ति।

૪. बृहद्वृत्ति, पत्र ३५२ : 'नानौषधिभिः' अनेकविधविशिष्ट-माहात्म्यवनस्पतिविशेषरूपाभिः प्रकर्षेण ज्वलितो—दीप्तः नानौषधिप्रज्वलितः, ता ह्यतिशयान्यः प्रज्वलन्त्य एवास्त इति तद्योगादसावपि प्रज्वलित इत्युक्तः, यद्वा—प्रज्वलिता नानौषधयोऽस्मिन्निति प्रज्वलितनानौषधिः, प्रज्वलित-शब्दस्य तु परनिपातः प्राग्वत्।

૫. સૂત્રકૃતાંગ, ૧।૬।૧૨, વૃત્તિ પત્ર ૧૪૭ : 'गिरिवरे से जलित्व भोमे' असौ मणिभिरौषधिभिश्च देदीप्यमानतया "भौम इव" भूदेश इव ज्वलित इति।

૬. વૈદિક સંસ્કૃતિ का विकास, पृ. १६४।

૭. बृहद्वृत्ति, पत्र ३५३।

૮. (ક) दशवैकालिक २।६ : पक्ष्वादे जलियं जोड़ं, धूमकेतं दुरासयं। (दुराश्रय)

(ખ) उत्तराध्ययन १।१३ : पसायए ते हु दुरासयं पि। (दुरासद)

(ગ) પ્રસ્તુત શ્લોક—દુરાશય।

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં 'દુરાશ્રય'નો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ આ રીતનો છે—જેના આશ્રયને ગંભીરતાને કારણે મુશ્કેલીથી જાણી શકાય છે. વૃત્તિકારે તેનાં સંસ્કૃત રૂપ બે આપ્યાં છે—'દુરાશ્રય' અને 'દુરાસદ'. અભિભૂત કરવાની બુદ્ધિથી જેની પાસે પહોંચવું મુશ્કેલ હોય છે તેને 'દુરાશ્રય' અથવા 'દુરાસદ' કહેવામાં આવે છે.^૧ ચૂર્ણિમાં માત્ર 'દુરાશ્રય'ની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.^૨

૪૨. વિપુલ શ્રુતથી પૂર્ણ (સુયસ્સ પુણ્ણા વિઝ્જતસ્સ)

આના ત્રણ અર્થ છે—

૧. ચૌદ પૂર્વોથી પરિપૂર્ણ.
૨. વિમલ અને નિઃશંક વાચનાથી યુક્ત અથવા પ્રચુર અર્થના જ્ઞાતા.
૩. અંગ, અંગબાહ્ય વગેરે વિસ્તૃત શ્રુતના જ્ઞાતા.

૪૩. ઉત્તમ-અર્થ (મોક્ષ) (ઉત્તમદ્ધુ)

સાધનાનું લક્ષ્ય છે—બંધનમુક્તિ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ. પુરુષાર્થ-ચતુષ્ટયીમાં મોક્ષને ઉત્તમ કહેવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ઉત્તમાર્થનો અર્થ છે—મોક્ષ.

૪૪. શ્રુતનો આશ્રય કરે (સુયમહિદ્દેજ્જા)

વૃત્તિકારે શ્રુતના આશ્રય અથવા અધિષ્ઠાનના અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે—અધ્યયન, શ્રવણ, ચિંતન વગેરે.^૩

-
૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૩ ।
  ૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૧ ।
  ૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૦૧ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૩ ।
  ૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૩ : અધ્યયનશ્રવણચિન્તનાદિના આશ્રયેત્ ।

बारसमं अज्झयणं

हरिणसिज्जं

बारमुं अध्ययन

हरिकेशीय

આમુખ

આ અધ્યયન મુનિ હરિકેશબલ સંબંધી છે, એટલા માટે તેનું નામ ‘હરિસિજ્જ’—‘હરિકેશીય’ છે.

મથુરા નગરીના રાજા શંખ વિરક્ત થઈ મુનિ બની ગયા. ગામોગામ ધૂમતા એક વખત તેઓ હસ્તિનાગપુર (હસ્તિનાપુર) આવ્યા અને ભિક્ષા માટે નગર તરફ ચાલ્યા. ગામમાં પ્રવેશવાના બે માર્ગ હતા. મુનિએ એક બ્રાહ્મણને માર્ગ પૂછ્યો. એક માર્ગનું નામ ‘હુતાશન’ હતું અને તે તદ્દન નજીક હતો. તે અગ્નિની જેમ પ્રજ્વલિત રહેતો હતો. બ્રાહ્મણે કુતૂહલવશ તે ગરમ માર્ગની તરફ ઈશારો કર્યો. મુનિ નિશ્ચલ ભાવથી તે માર્ગ ચાલી નીકળ્યા. તેઓ લબ્ધિસંપન્ન હતા. આથી તેમના પાદ-સ્પર્શથી માર્ગ ઠંડો બની ગયો. મુનિને અવિચલભાવે આગળ વધતા જોઈ બ્રાહ્મણ પણ તે જ માર્ગ ચાલી નીકળ્યો. માર્ગને બરફ જેવો ઠંડો જોઈ તેણે વિચાર્યું—‘આ મુનિનો જ પ્રભાવ છે.’ તેને પોતાના અનુચિત કૃત્ય ઉપર પશ્ચાત્તાપ થયો. તે દોડતો-દોડતો મુનિ પાસે આવ્યો અને તેમની સામે પોતાનું પાપ પ્રગટ કરી ક્ષમાયાચના કરી. મુનિએ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. બ્રાહ્મણના મનમાં વિરક્તિનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે મુનિ પાસે પ્રવ્રજિત થયો. તેનું નામ સોમદેવ હતું. તેનામાં જાતિનું અભિમાન હતું. ‘હું બ્રાહ્મણ છું, ઉત્તમ જાતિનો છું’—આવો મદ તેનામાં સદા રહ્યો. કાળક્રમે મરીને તે દેવ બન્યો. દેવ-આયુષ્ય પૂરું કરી જાતિ-મદના પરિપાકરૂપે તે ગંગા નદીના તટ પર હરિકેશના અધિપ ‘બલકોષ’ નામે ચાંડાળની પત્ની ગૌરીના ગર્ભમાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયો. તેનું નામ બલ રાખવામાં આવ્યું. આ જ બાળક હરિકેશબલ નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

એક દિવસ તે પોતાના સાથીઓ સાથે રમી રહ્યો હતો. રમતાં-રમતાં તે લડવા લાગ્યો. લોકોએ જ્યારે આ જોયું તો તેને દૂર ધકેલી દીધો. બીજા બાળકો પહેલાંની માફક રમવાં લાગ્યાં પરંતુ તે માત્ર દર્શક જ રહ્યો. એટલામાં જ એક ભયંકર સર્પ નીકળ્યો. લોકોએ તેને પથ્થરથી મારી નાખ્યો. થોડીક જ ક્ષણો પછી એક અળસિયું નીકળ્યું. લોકોએ તેને જવા દીધું. દૂર બેઠેલા બાળક હરિકેશે આ બધું જોયું. તેણે વિચાર્યું—‘પ્રાણી પોતાના દોષોથી જ દુઃખ પામે છે. જો હું સાપની સમાન ઝેરીલો હોઉં તો એ સ્વાભાવિક જ છે કે લોકો મને મારશે અને જો હું અળસિયાની જેમ બિનઝેરી હોઉં તો કોઈ બીજો મને શા માટે સતાવશે?’ ચિંતન આગળ વધ્યું. જાતિસ્મરણ-જ્ઞાન પેદા થયું. જાતિ-મદના વિપાકનું ચિત્ર સામે આવ્યું. નિર્વેદ પ્રાપ્ત થતાં તેમણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી લીધી. મુનિ હરિકેશબલ શ્રામણ્યનું વિશુદ્ધ રૂપે પાલન કરતાં-કરતાં તપસ્યામાં લીન રહેવા લાગ્યા. તપના પ્રભાવથી અનેક યક્ષો તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. મુનિ યક્ષ-મંદિરમાં કાયોત્સર્ગ, ધ્યાન વગેરે કરતા. એક વાર તેઓ ધ્યાનમાં લીન થઈને ઊભા હતા. તે સમયે વારાણસીના રાજા કૌશિકની પુત્રી ભદ્રા યક્ષની પૂજા કરવા ત્યાં આવી. પૂજા કરી તે પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. તેની દૃષ્ટિ ધ્યાનલીન મુનિ ઉપર જઈને અટકી. તેમનાં મેલાં કપડાં જોઈ તેને દૃષ્ટા થઈ આવી. આવેશમાં આવી તે મુનિ પર થૂંકી. યક્ષે આ જોયું. તેણે વિચાર્યું—‘આ કુમારીએ મુનિની આશાતના કરી છે. તેનું ફળ તેને મળવું જ જોઈએ.’ યક્ષ કુમારીના શરીરમાં પ્રવેશી ગયો. કુમારી પાગલ થઈ ગઈ. તે અનર્ગળ વાતો બોલવા લાગી. દાસીઓ તેને રાજમહેલમાં લઈ ગઈ. ઉપચાર કરવામાં આવ્યા, પરંતુ બધું નકામું. યક્ષે કહ્યું—‘આ કુમારીએ એક તપસ્વી મુનિનો તિરસ્કાર કર્યો છે. જો આ તે તપસ્વી સાથે પાણીગ્રહણ કરવાનું સ્વીકારી લે તો હું તેના શરીરમાંથી બહાર નીકળીશ, નહિ તો નહિ.’ રાજાએ વાત સ્વીકારી લીધી.

રાજા પોતાની કન્યા સાથે યક્ષ-મંદિરમાં આવ્યો અને મુનિને નમસ્કાર કરી પોતાની કન્યાને સ્વીકાર કરવાની વિનંતી કરી. મુનિએ ધ્યાન પાર્યું અને કહ્યું—‘રાજન ! હું મુમુક્ષુ છું. સ્ત્રી મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે, એટલા માટે હું તેનો સ્પર્શ પણ ન કરી શકું.’ આટલું કહી મુનિ ફરી ધ્યાનલીન બની ગયા.

કન્યાને મુનિના ચરણોમાં છોડી રાજા પોતાના સ્થાને પાછો ફર્યો. યક્ષે મુનિનું રૂપ ધારણ કર્યું અને રાજકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું. રાતભર કન્યા ત્યાં જ રહી. પ્રભાતે યક્ષ દૂર થયો. મુનિએ સાચેસાચી વાત કન્યાને કહી. તે દોડતી-દોડતી રાજા પાસે ગઈ અને યક્ષે પોતાને ઠગી છે તે વાત કરી. રાજા પાસે બેઠેલા રુદ્રદેવ પુરોહિતે કહ્યું—‘રાજન ! આ ઋષિપત્ની છે. મુનિએ તેનો ત્યાગ કર્યો છે. આથી તેને કોઈ બ્રાહ્મણને આપી દેવી જોઈએ.’ રાજાએ તે જ પુરોહિતને કન્યા સોંપી દીધી. તે તેની સાથે

આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. કેટલોક કાળ વીત્યો. પુરોહિતે યજ્ઞ કર્યો. દૂર-દૂરથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો બોલાવવામાં આવ્યા. તે સૌના આતિથ્ય માટે પ્રચુર ભોજનસામગ્રી એકઠી કરવામાં આવી.

તે સમયે મુનિ હરિકેશબલ એક-એક માસની તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. પારણાના દિવસે ભિક્ષા માટે ઘરે-ઘરે ફરતા તેઓ પેલા યજ્ઞમંડપમાં જઈ પહોંચ્યા.

તે પછી મુનિ અને ત્યાંના વરિષ્ઠ બ્રાહ્મણો વચ્ચે જે વાર્તાલાપ ચાલ્યો તેનું સંકલન સૂત્રકારે કર્યું છે. વાર્તાનાં માધ્યમથી બ્રાહ્મણ-ધર્મ અને નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનનો સાર પ્રતિપાદિત થયો છે. સૌ પ્રથમ બ્રાહ્મણકુમારો મુનિની અવલેલના કરે છે પરંતુ અંતમાં તેઓ તેમની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવે છે.

આ અધ્યયનમાં નિમ્ન વિષયો પર ચર્ચા થઈ છે—

૧. દાનનો અધિકારી —શ્લોક ૧૨થી ૧૮.

૨. જાતિવાદ — શ્લોક ૩૬

૩. યજ્ઞ— શ્લોક ૩૮થી ૪૪.

૪. જલસ્નાન— શ્લોક ૩૮, ૪૫, ૪૬, ૪૭.

બૌદ્ધ-સાહિત્યમાં માતંગ-જાતક (૪૯૭)માં આ કથા પ્રકાશંતરે મળે છે.

બારસમં અજ્ઞાયણં : બારમું અધ્યયન હરિણસિજ્જં : હરિકેશીય

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. સોવાગકુલસંભૂઓ ગુણુત્તરધરો મુળી । હરિણસબલો નામ આસિ ભિક્ખૂ જિહંદિઓ ॥	શ્વપાકકુલસંભૂતઃ ઉત્તરગુણધરો મુનિઃ । હરિકેશબલો નામ આસીદ્ ભિક્ષુર્જિતેન્દ્રિયઃ ॥	૧. ચાંડાળ કુળમાં ^૧ ઉત્પન્ન, જ્ઞાન વગેરે ઉત્તમ ગુણોને ધારણ કરનાર, ધર્મ-અધર્મનું મનન કરનાર ^૨ હરિકેશબલ ^૩ નામે જિતેન્દ્રિય ભિક્ષુ હતો.
૨. ઇરિણસણભાસાણ ઉચ્ચારસમિર્ડસુ ય । જઓ આયાણાનિક્ખેવે સંજઓ સુસમાહિઓ ॥	ઈર્યેણભાષાયાં ઉચ્ચારસમિર્તૌ ચ । યત આદાનનિક્ષેપે સંયતઃ સુસમાહિતઃ ॥	૨. તે ઈર્યા, એણણા, ભાષા, ઉચ્ચાર, આદાન-નિક્ષેપ— આ સમિતિઓમાં સાવધાન હતો, સંયમી અને સમાધિસ્થ હતો.
૩. મણગુત્તો વયગુત્તો કાયગુત્તો જિહંદિઓ । ભિક્ખુદ્ધા બં ભાજ્જમ્મિ જન્નવાહં ઉવટ્ઠિઓ ॥	મનોગુપ્તો વચોગુપ્તઃ કાયગુપ્તો જિતેન્દ્રિયઃ । ભિક્ષાર્થં બ્રહ્મેજ્યે યજ્ઞવાટે ઉપસ્થિતઃ ॥	૩. તે મન, વચન અને કાયા વડે ગુપ્ત અને જિતેન્દ્રિય હતો. તે ભિક્ષા લેવા માટે યજ્ઞ-મંડપમાં ગયો, જ્યાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા.
૪. તં પાસિક્કણમેજ્જંતં તવેણ પરિસોસિયં । પંતોવહિઉવગરણં ઉવહસંતિ અણારિયા ॥	તં દૃષ્ટ્વા આયત્તં તપસા પરિશોષિતમ્ । પ્રાન્ત્યોપધ્યુપકરણં ઉપહસન્ત્યનાર્યાઃ ॥	૪. તે તપથી કૃશ બની ગયો હતો. તેનાં ઉપધિ અને ઉપકરણ પ્રાંત (જીર્ણ અને મલિન) હતાં. ‘તેને આવતો જોઈને, તે અનાર્યો’ (બ્રાહ્મણો) હસ્યા.
૫. જાઈમયપડિથદ્ધા હિંસગા અજિહંદિયા । અબંભચારિણો બાલા ઈમં વયણમબ્બવી ॥	જાતિમદપ્રતિસ્તઞ્યાઃ હિંસકા અજિતેન્દ્રિયાઃ । અબ્રહ્મચારિણો બાલાઃ ઈદં વચનમબ્રુવન્ ॥	૫. જાતિ-મદથી મત્ત, હિંસક, અજિતેન્દ્રિય, અબ્રહ્મચારી અને અજ્ઞાની બ્રાહ્મણો પરસ્પર આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા—
૬. કચરે આગચ્છદ્ધિ દિત્તરૂપે કાલે વિગરાલે ફોક્કનાસે । ઓમચેલણ પંસુપિસાયભૂણ સંકરદૂસં પરિહરિય કંઠે ? ॥	કતર આગચ્છતિ દૃત્તરૂપઃ કાલો વિકરાલઃ ‘ફોક્ક’નાસઃ । અવમચેલકઃ પાંશુપિશાચભૂતઃ સંકરદૃષ્યં પરિહાય કંઠે ? ॥	૬. બીભત્સ રૂપવાળો ^૪ , કાળો, વિકરાળ, મોટા નાકવાળો ^૫ , અર્ધનગ્ન ^૬ , પાંશુ-પિશાચ (ચુડેલ) જેવો ^૭ . ગળામાં સંકર-દૂષ્ય (ઉકરડામાંથી ઉપાડેલું ચીથરું) વીંટાળેલો ^૮ આ કોણ આવી રહ્યો છે ?

૭. કયોરે તુમં ઇય અદંસણિજ્ઞે
કાણ વ આસા ઇહમાગઓ સિ ।
ઓમચેલગા યંસુપિસાયભૂયા
ગચ્છવચ્છલાહિર્કિમિહંઠિઓસિ ? ॥
- કતારસ્ત્રમિત્યદર્શનીયઃ
કયા વાઽઽશયેહાગતોઽસિ ? ।
અવમચેલકઃ પાંશુપિશાચભૂતઃ
ગચ્છ 'ચ્છલાહિ'ર્કિમિહસ્થિતોસિ ? ॥
૮. જવચ્છો તર્હિં તિંદુયરુચ્છવાસી
અણુકંપઓ તસ્સ મહામુણિસ્સ ।
પચ્છાયઇત્તા નિયગં સરીરં
ઇમાઈં વચ્છણાઇમુદાહરિત્થા ॥
- યક્ષસ્તસ્મિન્ તિન્દુકવૃક્ષવાસી
અનુકમ્પકસ્યસ્ય મહામુનેઃ ।
પ્રચ્છાદ્ય નિજકં શરીરં
ઇમગ્નિ વચ્છનાંનિ ઉદાહરણીત્ ॥
૯. સમણો અહં સંજઓ બંધયારી
વિરઓ ધણપયણપરિગ્રહાઓ ।
પરપવૃત્તસ્સ ડ ભિક્ષુકાલે
અન્નસ્સ અદ્ધા ઇહમાગઓ મિ ॥
- શ્રમણોઽહં સંયતો બ્રહ્મચારી
વિસ્તો ધનપન્નપરિગ્રહાત્ ।
પરપ્રવૃત્તસ્ય તુ મિશ્રકાલે
અન્નસ્યાર્થે ઇહાઽઽગતોમિ ॥
૧૦. વિયરિજ્ઞઇ ચ્છજ્ઞઇ ભુજ્ઞઇં ય
અન્નં પભૂયં ભવયાણમેયં ।
જાણાહિમે જાયણજીવિણુ ત્તિ
સેસાવસેસં લભઁ તવસ્સી ॥
- વિતીર્યતે ચાદ્યતે ભુજ્યતે ચ
અન્નં પ્રભૂતં ભવતામેતત્ ।
જાનીત માં યાચના-જીવિનર્મિત
શેષાવશેષં લભતાં તપસ્વી ॥
૧૧. ઉવચ્છડં મોયણ માહણાણં
અત્તદ્વિયં સિદ્ધિમિહેગપચ્છં ।
ન ઁ વયં ઇરિસમન્નપાણં
વાહમુતુજ્ઞં કિમિહંઠિઓસિ ? ॥
- ઉપસ્કૃતં ભોજનં બ્રાહ્મણાણં
આત્માર્થિકં સિદ્ધિમિહેકપક્ષમ્ ।
ન તુ વયમીદૃશમન્નપાણં
વાસ્યામઃ તુયં કિમિહસ્થિતોઽસિ ? ॥
૧૨. થલેસુ વીયાઇ વવંતિ કાસગા
તહેવ નિત્તેસુ ચ આસસાણ ।
આયા સદ્ધાણ દલાહ મજ્ઞં
આરાહણ પુણ્ણમિણં ચ્છુ ચ્છેત્તં ॥
- સ્થલેષુ વીજાનિ વર્ષન્તિ કર્ષકાઃ
તથૈવ નિમ્નેષુ ચાઽઽશંસયા ।
અત્યા શ્રદ્ધયા દદધ્વં મહાં
આરાધયત પુણ્યમિદં ચ્છલુ ક્ષેત્રમ્ ॥
૧૩. ચેત્તાણિ અમ્હં વિઙ્ગયાણિ લોણ
જહિં પકિણ્ણા વિરુહંતિ પુણ્ણા ।
જે માહણા જાઙ્ગિવિજ્જોવવેયા
તાઈં તુ ચેત્તાઈં સુપેસલાઈં ॥
- ક્ષેત્રાણ્યસ્માકં વિદિતાંનિ લોકે
યેષુ પ્રકીર્ણાંનિ વિરોહંતિ પૂર્ણાંનિ ।
યે બ્રાહ્મણા જાતિવિદ્યોપેતાઃ
તાંનિ તુ ક્ષેત્રાણિ સુપેશલાંનિ ॥
૧૪. કોહો ય માણો ચ વહો ય જોસિં
મોસં અદત્તં ચ પરિગ્રહં ચ ।
તે માહણા જાઙ્ગિવિજ્જાવિહૂણા
તાઈં તુ ચેત્તાઈં સુપાવયાઈં ॥
- ક્રોધશ્ચ માનશ્ચ વધશ્ચ યેષાં
મૃષા અદત્તં ચ પરિગ્રહશ્ચ ।
તે બ્રાહ્મણા જાતિવિદ્યાવિહીનાઃ
તાંનિ તુ ક્ષેત્રાણિ સુપાપકાંનિ ॥
૭. ઓ અદર્શનીય મુર્તિ ! તું કોણ છે ? કઈ આશાએ અહીં આવ્યો છે ? અર્ધનગ્ન તું પાંશુ-પિશાચ (ચુડેલ) જેવો દેખાઈ રહ્યો છે. જા, આંખોથી આધો ખસ'. અહીં કેમ ઊભો છે ?
૮. તે સમયે મહામુનિ હરિકેશબલની અનુકંપા કરનાર^{૧૦} તિન્દુક (અંબનૂસ) વૃક્ષનો વાસી^{૧૧} યક્ષ પોતાનાં શરીરનું સંગોપન કરી મુનિનાં શરીરમાં પ્રવેશી આ પ્રમાણે બોલ્યો—
૯. 'હું શ્રમણ છું, સંયમી છું, બ્રહ્મચારી છું', ધન કે પચન-પાચન અને પરિગ્રહથી^{૧૨} વિરત છું. આ ભિક્ષાનો સમય છે. હું સહજપણે મળે તેવું ભોજન મેળવવા માટે અહીં આવ્યો છું.'
૧૦. 'આપને ત્યાં આ ઘણું-બહુ ભોજન ગ્રપાઈ રહ્યું છે. ખવાઈ રહ્યું છે અને ભોગવાઈ રહ્યું છે.' હું ભિક્ષાજીવી છું^{૧૩}, તેની આપને જાણ હશે. થોડુંક બચેલું ભોજન^{૧૪} આ તપસ્વીને મળી જાય તો સારું.'
૧૧. (સોમદેવ—)અહીં જે ભોજન બન્યું છે તે માત્ર બ્રાહ્મણો માટે જ બન્યું છે. તે એકપાક્ષિક^{૧૫} છે—અબ્રાહ્મણને અદેય છે. એવું અન્નપાન^{૧૬} અમે તને નહિ આપીએ. તો પછી અહીં કેમ ઊભો છે ?
૧૨. (યક્ષ—)સારી ઊપજની આશાથી^{૧૭} ખેડૂત જેમ સ્થળ (ઊંચી ભૂમિ)માં બીજ વાવે છે તેવી જ રીતે નીચી ભૂમિમાં વાવે છે. એ જ શ્રદ્ધાથી (પોતાની જાતને નિમ્ન ભૂમિ અને મને સ્થળસમાન માનીને પણ તમે) મને દાન આપો, પુણ્યની આરાધના કરો. આ ક્ષેત્ર છે, બીજ ખાલી નહિ જાય.
૧૩. (સોમદેવ—) જ્યાં વાવેલાં બધાં બીજ પૂરેપૂરાં ઊગી નીકળે છે, તે ક્ષેત્રો આ લોકમાં અમને જાણીતાં છે. જે બ્રાહ્મણો જાતિ અને વિદ્યાથી યુક્ત છે^{૧૮} તેઓ જ પુણ્યક્ષેત્રો છે.^{૧૯}
૧૪. (યક્ષ—)જેમનામાં કોપ છે, માન છે, હિંસા છે, અસત્ય છે, ચોરી છે અને પરિગ્રહ છે—તેવા બ્રાહ્મણો જાતિ-વિલીન, વિદ્યાવિલીન અને પાપ-ક્ષેત્રો છે.

૧૫. તુભ્મેત્ય મો ! ભારધરા ગિરાણં
અટ્ટં ન જાણાહ અહિજ્જ વેણે ।
ઉચ્ચાવચાઈં મુણિણો ચરંતિ
તાઈં તુ ચેત્તાઈં સુપેસલાઈં ॥

૧૬. અજ્ઞાવચાણં પડિકૂલભાસી
પમાસસે કિં તુ સગાસિ અમ્હ ।
અવિ એયં વિણસસડ અન્નપાણં
ન ય ણં વાહામુ તુમં નિયંઠા ! ॥

૧૭. સમિઈંહિ મજ્ઞં સુસમાહિયસસ
ગુત્તીહિ ગુત્તસસ જિહંદિયસસ ।
જહ મે ન વાહિત્થ અહેસણિજ્જં
ક્કિમજ્જ જણ્ણાણલહિત્થલાહં ? ॥

૧૮. કે એત્થ ચત્તા ઉવજોડયા વા
અજ્ઞાવચા વા સહ ચંડિણિં ।
એયં દંડેણ ફલેણ હંતા
વંચમ્મિ વેત્તૂણ ચલેજ્જ જોણં ? ॥

૧૯. અજ્ઞાવચાણ વચણં સુણેત્તા
ઉદ્ધાડયા તત્થ બહુ કુમારા ।
દંડેહિ વિત્તેહિ કસેહિ ચેવ
સમાગયા તં ઈસિ તાલયંતિ ॥

૨૦. સ્ત્રો તહિં કોસલિયસસ ધૂયા
ભદ્ધ સિ નામેણ અણિદિયંગી ।
તં પાસિયા સંજયં હમ્મમાણં
કુલ્લે કુમારે પરિનિવ્વવેડ ॥

૨૧. દેવાભિઓગેણ નિઓડેણં
દિત્તા મુ સ્ત્રા મણસા ન ઝાયા ।
નરિંદદેવિંદાભિવંદિણં
જેણમ્હિ વંતા ઈસિણા સ એસો ॥

૨૨. એસો હુ સો ઉગ્ગતવો મહપ્પા
જિહંદિઓ સંજઓ બંધયારી ।
જો મે તયા નેચ્છહિ દિજ્જમાણિ
પિટ્ઠા સયં કોસલિણ સ્ત્રા ॥

યૂયમત્ર મો ! ભારધરા ગિરાં
અર્થ ન જાનીથાધીત્ય વેદાન્ ।
ઉચ્ચાવચાનિ મુનયશ્ચરન્તિ
તાનિ તુ ક્ષેત્રાણિ સુપેશલાનિ ॥

અધ્યાપકાનાં પ્રતિકૂલભાષી
પ્રમાણસે કિં તુ સકાશેડસ્માકમ્ ।
અપ્યેતદ્ વિનશ્યતુ અન્નપાનં
ન ચ દાસ્યામઃ તુભ્યં નિર્ગ્રન્થ ! ॥

સમિતિભિર્મહ્યં સુસમાહિતાય
ગુત્તિભિર્ગુણાય જિતેન્દ્રિયાય ।
યદિ મહ્યં ન દાસ્યથાડથેષણીયં
ક્કિમદ્ધ યજ્ઞાનાં લપ્સ્યાધ્વે લાભમ્ ? ॥

કેડત્ર ક્ષત્રા ઉપજ્યોતિષા વા
અધ્યાપકા વા સહ ચંડિકૈઃ ।
એનં દણ્ડેન ફલેન હત્વા
કણ્ઠે ગૃહીત્વા અપસારયેયુઃ ? ॥

અધ્યાપકાનાં વચનં શ્રુત્વા
ઉદ્ધાવિતાસ્તત્ર બહવઃ કુમારાઃ ।
દણ્ડૈર્વૈરેઃ કશૈશ્ચૈવ
સમાગતાસ્તમૃષિ તાડયન્તિ ॥

રાજસ્તત્ર કૌશલિકસ્ય દુહિતા
ભદ્રેતિ નામ્ના અર્નિન્દિતાઙ્ગી ।
તં દૃષ્ટ્વા સંયતં હન્યમાનં
કુલ્દાન્ કુમારન્ પરિનિર્વાપયતિ ॥

દેવાભિયોગેન નિયોજિતેન
દત્તાડસ્મિ રજા મનસા ન ધ્યાતા ।
નરેન્દ્રદેવેન્દ્રાભિવન્દિતેન
યેનાસ્મિ વાન્તા ઋષિણા સ એપઃ ॥

એષ ચલુ સ ઉગ્રતપા મહાત્મા
જિતેન્દ્રિયઃ સંયતો બ્રહ્મચારી ।
યો માં તદા નેચ્છતિ દીયમાનાં
પિત્રા સ્વયં કૌશલિકેન રાજા ॥

૧૫. હે બ્રાહ્મણો ! આ સંસારમાં તમે માત્ર વાણીનો ભાર
વહી રહ્યા છો. વેદો ભણીને પણ તેમનો અર્થ જાણતા
નથી. જે મુનિ ઉચ્ચ અને નીચ ઘરોમાં^{૧૫} ભિક્ષા માટે
જાય છે તેઓ જ પુણ્યક્ષેત્રો છે.

૧૬. (સોમદેવ—) અરે ઓ અધ્યાપકોને પ્રતિકૂળ બોલનારા
સાધુ ! અમારી સ.મે તું શું વધારી-વધારીને બોલી રહ્યો
છે ? હે નિર્ગ્રંથ ! આ અન્નપાન ભલેને સડીને નાશ
પામે, પણ તને નહિ આપીએ.

૧૭. (યક્ષ—) હું સમિતિઓ વડે સમાહિત, ગુપ્તિઓ વડે ગુપ્ત
અને જિતેન્દ્રિય છું. આ એષણીય (વિશુદ્ધ) આહાર જો
તમે મને નહિ આપો, તો આ યજ્ઞો વડે આજ^{૧૭} તમને
કયો લાભ થશે ?

૧૮. (સોમદેવ—) અહીં કોઈ કાગિય^{૧૮}, રસોઈયો^{૧૮},
અધ્યાપક કે છાત્ર^{૧૮} છે કે જે દંડા મારી, લાત મારી^{૧૮},
બોચી પકડીને આ નિર્ગ્રંથને અહીંથી બહાર કાઢી મૂકે ?

૧૯. અધ્યાપકોનું વચન સાંભળીને યજ્ઞા-ગ્રધા કુમારો ત્યાં
દોડી ગયા. ત્યાં પહોંચી દંડા, સોટીઓ અને ચાબુકોથી
તે ઋષિને મારવા લાગ્યા.

૨૦. રાજા કૌશલિકની સુંદર પુત્રી ભદ્રા યજ્ઞમંડપમાં મુનિને
મરાતાં જોઈને કોપે ભરાયેલા કુમારોને શાંત કરવા
લાગી.

૨૧. (ભદ્રા—) રાજાઓ અને ઈન્દ્રો વડે પૂજિત આ તે ઋષિ
છે જેમણે મારો ત્યાગ કર્યો છે. દેવતાના અભિયોગથી
પ્રેરિત થઈને રાજા વડે જેને મારું પ્રદાન કરાયું હતું,
પરંતુ જેણે મનથી ય મને ચાહી ન હતી.

૨૨. આ તે જ ઉગ્ર તપસ્વી, મહાત્મા, જિતેન્દ્રિય, સંયમી
અને બ્રહ્મચારી છે, જેણે મને સ્વયં મારા પિતા રાજા
કૌશલિક દ્વારા આપવામાં આવી હોવા છતાં પણ ઈચ્છી
નહિ.

૩૧. ચાલેહિ મૂઢેહિ અયાણાંહિ
જં હીલિયા તસ્સ ચમાહ ભંતે ! !
મહપ્પસાયા ઇસિણો હવંતિ
ન હુ મુણી કોવપપા હવંતિ ॥

વાલૈર્મૂઢૈરત્તકૈઃ
યદ્ હીલિતાસ્તત્ક્ષમસ્વ ભદન્ત ! !
મહાપ્રસાદા ઋષયો ભવન્તિ
ન ચલુ મુનયઃ કોપપગ્ ભવન્તિ ॥

૩૧. ભંતે ! મૂઢ બાળકોએ અજ્ઞાનવશ આપનું જે અપમાન કર્યું, તેમને આપ ક્ષમા કરો. ઋષિઓ મહા કૃપાળુ હોય છે. મુનિઓ કોપ કરતા નથી.'

૩૨. પુલ્લિં ચ ડિંઈંહ ચ અણાગયં ચ
મળપ્પદોસો ન મે અત્થિ કોઈ !
જક્કા હુ વેયાવડિયં કરેતિ
તમ્મા હુ એ નિહયા કુમારા ॥

પૂર્વં ચેદાનીં ચાનાગતં ચ
મનઃપ્રદોષો ન મેઽસ્તિ કોઽપિ !
યક્ષાઃ ચલુ વૈયાપૃત્યં કુર્વન્તિ
તસ્માત્ ચલુ એતે નિહતાઃ કુમારાઃ ॥

૩૨. (મુનિ—) 'મારા મનમાં કોઈ પ્રદોષ પડેલાં પણ નહીં, અત્યારે પણ નથી અને આગળ પણ નહિ હોય. પરંતુ યક્ષો મારી વૈયાપૃત્ય (ચાકરી) કરી રહ્યા છે. એટલા માટે આ કુમારોને માર પડ્યો.'

૩૩. અત્થં ચ ધમ્મં ચ વિયાણમાણા
તુભ્ભે ન વિ કુપ્પહ ભૂડપન્ના !
તુભ્ભં તુ પાણ સરણં ઉવેમો
સમાગયા સલ્લજ્જણેણ અમ્હે ॥

અર્થં ચ ધર્મં ચ વિજાનન્તઃ
યૂયં નાપિ કુપ્પથ ભૂતિપ્રજ્ઞાઃ !
યુષ્માકં તુ પાદો શરણમુપેમઃ
સમાગતાઃ સર્વજનેન વયમ્ ॥

૩૩. (સોમદેવ—) 'અર્થ^{૩૩} અને ધર્મને જાણનાર ભૂતિપ્રજ્ઞ^{૩૪} (મંગલ-પ્રજ્ઞા યુક્ત) આપ કોપ નથી કરતા. એટલા માટે અમે બધા મળીને આપના ચરણોમાં શરણ લઈ રહ્યા છીએ.

૩૪. અચ્ચેમ્મુ તે મહાભાગ !
ન તે કિંચિ ન અચ્ચિમો !
ભુંજાહિ સાલિમં કૂરં
નાનાવંજણસંજુયં ॥

અર્ચ્યામસ્તે મહાભાગ !
ન તે કિંચિન્નાર્ચ્યામઃ !
ભુક્ષ્વ શાલિમત્ કૂરં
નાનાવ્યજ્જનસંયુતમ્ ॥

૩૪. મહાભાગ ! અમે આપની અર્ચના કરીએ છીએ. આપનું કંઈ પણ એવું નથી કે જેની અમે અર્ચના ન કરીએ. આપ વિવિધ વ્યંજનોથી યુક્ત શાલિ-ચોખામાંથી બનેલ ભોજન લઈને આરોગો.

૩૫. ઇમં ચ મે અન્થિ પભૂયમન્નં
તં ભુંજસુ અમ્હ અણુગ્ગહટ્ઠા !
બાઢં તિ પડિચ્છદ્ધં ભક્તપાણં
માસસ્સ ઋ પારણાં મહણ્યા ॥

ઇદં ચ મેઽસ્તિ પ્રભૂતમન્નં
તદ્ બુદ્ધસ્વાસ્માકમનુપ્રહાર્થમ્ !
બાઢમિતિ પ્રતીચ્છતિ ભક્તપાણં
માસસ્ય તુ પારણકે મહાત્મા ॥

૩૫. મારે ત્યાં પુષ્કળ ભોજન^{૩૫} તૈયાર છે. અમને અનુગૃહીત કરવા માટે આપ કંઈક ખાઓ. મહાત્મા હરિકેશબલે 'હા' કહી અને એક માસની તપસ્યાનું પારણું કરવા માટે ભોજન-પાન શરૂ કર્યું.

૩૬. તહિયં ગંધોદયપુપ્ફવાસં
દિવ્વા તર્હિં વસુહારા ય વુટ્ઠા !
પહયાઓ દુંદુહીઓ સુરેહિં
આગાસે અહો દાણં ચ ઘુટ્ઠં ॥

તસ્મિન્ ગન્ધોદકપુષ્પવર્ષઃ
દિવ્યા તસ્મિન્ વસુધારા ચ વૃષ્ટા !
પ્રહતા દુન્દુભયઃ સુરૈઃ
આકાશેઽહોદાનં ચ ઘુટ્ઠમ્ ॥

૩૬. દેવોએ ત્યાં સુગંધિત જળ, પુષ્પ અને દિવ્ય વનની વર્ષા કરી. આકાશમાં દુંદુભિ વગાડી અને 'અહોદાન' (આશ્ચર્યકારી દાન)—એવી ઘોષણા કરી.

૩૭. સક્કલં ચુ દોસઇ તવોવિસેસો
ન દોસઇ જાઙ્ગલિસેસ કોઈ !
સોવાગપુત્તે હરિણસસાહૂ
જસ્સેરિસા ઇટ્ઠિ મહાણુભાગા ॥

સાક્ષાત્ ચલુ દૃશ્યતે તપોવિશેષઃ
ન દૃશ્યતે જાતિવિશેષઃ કોઽપિ !
શ્વપાકપુત્રં હસ્કેશસાધું
યસ્યેદૃશી ઋદ્ધિર્મહાનુભાગા ॥

૩૭. આ પ્રત્યક્ષ તપનો મહિમા જણાઈ રહ્યો છે, જાતિનો કોઈ મહિમા નથી.^{૩૭} જેમની ઋદ્ધિ આવી મહાન (અર્થિત્ય શક્તિસંપન્ન) છે તે હરિકેશમુનિ ચાંગળના પુત્ર છે.

૩૮. કિં માહણા ! જોઇસમારભંતા
ઉદણ સોહિંબહિયા વિમમ્મહા ? !
જં મગ્ગહા બાહિરિયં વિસોહિં
ન તં સુદિટ્ઠં કુસલા વયંતિ ॥

કિં બ્રાહ્મણા ! જ્યોતિઃ સમારભમાણા !
ઉદકેન શુદ્ધિં બાહ્યાં વિમાર્ગયથ !
યદ્ માર્ગયથ બાહ્યાં વિશુદ્ધિં
ન તત્ સુદૃષ્ટં કુશલા વદન્તિ ॥

૩૮. (મુનિ—) 'બ્રાહ્મણો ! અગ્નિનો સમારંભ (યજ્ઞ) કરતી વેળાએ તમે બાહ્ય (પાણીથી) શુદ્ધિની માંગણી^{૩૮} શું કરી રહ્યા છો ? જે બાહ્ય શુદ્ધિની તમે માંગણી કરી રહ્યા છો તેને કુશળ લોકો^{૩૯} સુદૃષ્ટ (સમ્યગ્દર્શન) નથી કહેતાં.^{૪૦}

૩૯.કુસં ચ જૂવં તળકટુર્મર્ગિ
સાયં ચ પાયં ઉદગં ફુસંતા ।
પાણાઙ્ઞ ભૂયાઙ્ઞ વિહેઙ્ઞયંતા
ભુજ્જો વિ મંદા ! પગેહ પાવં ॥

કુશં ચ યૂપં તૂળકાષ્ઠમર્ગિ
સાયં ચ પ્રાતરુદકં સ્પૃશન્તઃ ।
પ્રાણાન્ ભૂતાન્ વિહેઠ્યન્તઃ
ભૂયોઽપિ મન્દાં પ્રકુરુથ પાપમ્ ॥

૩૯.‘દર્ભ, યૂપ (યજ્ઞ-સ્તંભ), તૂળ, કાષ્ઠ અને અગ્નિનો ઉપયોગ કરતાં-કરતાં, સંધ્યા અને પ્રાતઃકાળે જળનો સ્પર્શ કરતાં-કરતાં, પ્રાણો અને ભૂતોની હિંસા કરતાં-કરતાં, મંદ બુદ્ધિવાળા તમે વારંવાર પાપ કરો છો.’

૪૦.કહંચરે?ભિક્ષુ!વયંયજામો?
પાવાઙ્ઞ કમ્પાઙ્ઞ પળોલ્લયામો ? ।
અક્ષગ્રાહિણેસંજય !જક્ષવપ્લુયા !
કહં સુજટ્ટં કુસલા વયંતિ ? ॥

કથં ચરમો ? ભિક્ષો ! વયં યજામઃ ?
પાપાનિ કર્માણિ પ્રણુદામઃ ? ।
આશ્વાહિ નઃ સંયત ! યક્ષપૂજિત !
કથં સ્વિષ્ટં કુશલા વદન્તિ ? ॥

૪૦.(સોમદેવ—) ‘હે ભિક્ષુ ! અમે કેવું આચરણ કરીએ ? યજ્ઞ કેવી રીતે કરીએ કે જેનાથી પાપકર્મોનો નાશ કરી શકીએ ? યક્ષ-પૂજિત સંયત ! આપ અમને બતાવો—કુશળ પુરુષોએ સુઈષ્ટ (શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ)નું વિધાન કેવી રીતે કર્યું છે ?’

૪૧.છજ્જીવકાણ્ અસમારભંતા
મોસં અદત્તં ચ અસેવમાણા ।
પરિગ્રહં ઇત્થિઓ માણમાયં
એયં પરિનાય ચરંતિ દંતા ॥

ષડ્જીવકાયાનસમારભમાણાઃ
મૃષા અદત્તં ચાસેવમાનાઃ ।
પરિગ્રહં સ્ત્રિયો માનં માયાં
એતત્ પરિજ્ઞાય ચરન્તિ દાન્તાઃ ॥

૪૧.(મુનિ—) ‘મન અને ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનારા છ જીવનિકાયની હિંસા નથી કરતા; અસત્ય અને ચોર્યનું સેવન નથી કરતા, પરિગ્રહ, સ્ત્રી, માન અને માયાનો પરિત્યાગ કરી વિચરણ કરે છે.’

૪૨.સુસંવુડો પંચહિ સંવરેહિ
ઇહ જીવિયં અણવકંઠમાણો ।
વોસટ્ઠકાઓ સુઙ્ઞચત્તદેહો
મહાજયં જયઈ જત્રસિદ્ધં ॥

સુસંવૃતઃ પઞ્ચભિઃ સંવરૈઃ
ઇહ જીવિતમનવકાંક્ષમાણઃ ।
વ્યુત્સૃષ્ટકાયઃ શુચિત્યક્તદેહઃ
મહાયજં યજતે યજ્ઞશ્રેષ્ઠમ્ ॥

૪૨.‘જે પાંચ સંવરો વડે સુસંવૃત હોય છે, જે અસંયમી જીવનની ઈચ્છા નથી કરતો, જે કાયાનો વ્યુત્સર્ગ કરે છે, જે શુચિ છે અને જે દેહનો ત્યાગ કરે છે’, તે યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ મહાયજ્ઞ કરે છે.’

૪૩.કેતેજોઈ?કેવતેજોઙ્ઞણે?
ક્વતેસુયા?કિંવતેક્વસિસંગં?
એહયતેક્વણ?સંતિ?ભિક્ષુ!
કયરેણ હોમેણ હુણાસિ જોઙ્ઞ ?

કિંતેજ્યોતિઃ?કિંવાતેજ્યોતિસ્થાનં?
ક્વસ્તેસ્થુઃ?કિંવાતેક્વરીષાઙ્ઞમ્?
એહાશ્ચતેક્વતઃ?શાંતિઃ?ભિક્ષો!
કતરેણ હોમેન જુહોષિ જ્યોતિઃ? ॥

૪૩.(સોમદેવ—) ‘ભિક્ષુ ! તમારી જ્યોતિ—અગ્નિ કઈ છે ? તમારું જ્યોતિ-સ્થાન (અગ્નિ-સ્થાન) કયું છે ? તમારી ધી હોમવાની કડછીઓ કઈ છે ? તમારા અગ્નિને સળગાવવાનાં સળેકડાં કયાં છે ? તમારાં ઈંધણ અને શાંતિપાઠ કયાં છે ? તમે કયાં હોમમાંથી જ્યોતિને હુત (પ્રીણિત) કરો છો ?’

૪૪.તવો જોઙ્ઞ જીવો જોઙ્ઞઠાણં
જોગા સુયા સરીરં કારિસંગં ।
કમ્મ એહા સંજમજોગ સંતી
હોમં હુણામી ઇસિણં પસત્થં ॥

તપોજ્યોતિર્જીવો જ્યોતિઃસ્થાનં
યોગાઃ શ્રુવઃ શરીરં કરીષાઙ્ઞમ્ ।
કર્મૈધાઃ સંયમયોગાઃ શાંતિઃ
હોમં જુહોમિ ઋષીણાં પ્રશસ્તમ્ ॥

૪૪.(મુનિ—) ‘તપ જ્યોતિ છે. જીવ જ્યોતિ-સ્થાન છે. યોગ (મન, વચન અને કાયાની સતપ્રવૃત્તિ) ધી નાખવાની કડછીઓ છે. શરીર અગ્નિ સળગાવવા માટેનાં સળેકડાં છે. કર્મ ઈંધણ છે. સંયમની પ્રવૃત્તિ શાંતિપાઠ છે. આ રીતે હું ઋષિ-પ્રશસ્ત (અહિંસક) હોમ કરું છું.’

૪૫.કેતેહણ?કેયતેસંતિતિથે?
કર્હિસિ પ્ઞહાઓ વ રયં જહાસિ ? ।
આઙ્ઞક્ષણેસંજય !જક્ષવપ્લુયા !
ઇચ્છામો નાઙ્ઞં ભવઓ સગાસે ॥

કસ્તે હૃદઃ?કિંચતે શાંતિતીર્થ ?
કસ્મિન્ સ્નાતો વા રજો જહાસિ ?
આચક્ષવ નઃ સંયત ! યક્ષપૂજિત !
ઇચ્છામો જ્ઞાતું ભવતઃ સકાશે ॥

૪૫.(સોમદેવ—) ‘આપનો હૃદ (ધરો) કયો છે ? આપનું શાંતિતીર્થ કયું છે ? આપ કયાં નાહીને કર્મરજ ધુવો છો ? હે યક્ષપૂજિત સંયત ! અમે આપની પાસેથી જાણવા માગીએ છીએ, આપ બતાવો.’

૪૬. ધમ્મે હરણં બંધે સંતિતિથ્યે
અણાવિલે અત્તપસન્નલેસે ।
જહિંસિ પ્ણહાઓ વિમલો વિસુદ્ધો
સુસીઙ્ગભૂઓ પજહામિ દોસં ॥

ધર્મો હૃદઃ બ્રહ્મ શાંતિતીર્થ
અનાવિલ આત્મપ્રસન્નલેશ્યઃ ।
યસ્મિન્ સ્નાતો વિમલો વિશુદ્ધઃ
સુશીતીભૂતઃ પ્રજહામિ દોષમ્ ॥

૪૬.(મુનિ-) ‘અકલુષિત અને આત્માનો પ્રસન્ન-
લેશ્યાવાળો^{૧૩} ધર્મ મારો દૃઢ (ધરો) છે. બ્રહ્મચર્ય મારું
શાંતિતીર્થ છે, જ્યાં નાહીને હું વિમળ, વિશુદ્ધ અને
સુશીતળ બની કર્મરજ^{૧૪}નો ત્યાગ કરું છું.’^{૧૫}

૪૭. એયં સિણાણં કુસલેહિ વિટ્ઠં
મહાસિણાણં ઇસિણં પસત્થં ।
જહિંસિ પ્ણહાયા વિમલા વિસુદ્ધા
મહારિસી ઉત્તમ ઠાણ પત્તા ॥

એતત્સ્નાનં કુશલૈર્દૃષ્ટં
મહાસ્નાનમૃષીણાં પ્રશસ્તમ્ ।
યસ્મિન્ સ્નાતા વિમલા વિશુદ્ધાઃ
મહર્ષય ઉત્તમં સ્થાનં પ્રાપ્તાઃ ॥

૪૭. આ સ્નાન કુશળ પુરુષો દ્વારા નિર્દેશાયેલું છે. આ
મહાસ્નાન^{૧૬} છે. આથી ઋષિઓ માટે આ જ પ્રશસ્ત
છે. આ ધર્મ-નદમાં નાહોલા મહર્ષિઓ વિમળ અને
વિશુદ્ધ બની ઉત્તમ સ્થાન (મુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થયા.’

—ત્તિ બેમિ ।

—ઇતિ બ્રવીમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૨ : હરિકેશીય

૧. ચાંડાળ કુળ (સોવાગકુલ)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર ‘શ્વપાક’નો અર્થ ચાંડાળ છે.^૧ યૂર્ણિકાર અનુસાર જે કુળમાં કૂતરાનું માંસ પકાવવામાં આવે છે, તે ‘શ્વપાક-કુલ’ કહેવાય છે.^૨ શ્વપાક-કુળની તુલના વાલ્મીકિ રામાયણમાં વર્ણિત મુષ્ટિક લોકો સાથે કરવામાં આવે છે. તેઓ જ્ઞાનમાંસભક્ષી, શબના વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરનારા, ભયંકર-દર્શન-વિકૃત આકૃતિવાળા અને દુરોચારી હતા.^૩

૨. (મુળી)

યૂર્ણિકાર અનુસાર ધર્મ-અધર્મનું મનન કરનાર મુનિ હોય છે.^૪ બૃહદ્વૃત્તિકારે સર્વવિરતિની પ્રતિજ્ઞા લેનારને મુનિ કહેલ છે.^૫

૩. હરિકેશબલ (હરિણસબલો)

મુનિનું નામ ‘બલ’ હતું અને ‘હરિકેશ’ તેમનું ગોત્ર હતું. નામની પહેલાં ગોત્રનો પ્રયોગ થતો, તેથી કરી તેઓ ‘હરિકેશબલ’ નામે પ્રસિદ્ધ હતા.^૬

૪. (પંતોવહિઝવગરણં)

આમાં ત્રણ શબ્દો છે—પ્રાન્ત્ય, ઉપધિ અને ઉપકરણ. પ્રાન્ત્યનો અર્થ છે—જીર્ણ અને મલિન. જે વસ્તુ નિમ્ન કક્ષાની હોય છે, તેને પ્રાન્ત્ય અથવા પ્રાન્ત કહેવામાં આવે છે. અહીં તે ઉપધિ અને ઉપકરણ સંબંધે વપરાયેલ છે.^૭ ઉપધિનો અર્થ છે—સાધુએ રાખવાયોગ્ય વસ્ત્રો વગેરે. તે ધાર્મિક શરીરનો ઉપકાર કરે છે, એટલા માટે તેમને ઉપકરણ કહેવામાં આવે છે.^૮

૫. અનાર્ય (અણાર્યા)

અનાર્ય શબ્દ મૂળ તો જાતિવાચક હતો. પરંતુ અર્થ-પરિવર્તન થતાં-થતાં તે આચરણવાચી બની ગયો. ઉત્તમ આચરણ કરનાર આર્ય અને અધમ આચરણ કરનાર અનાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોને અહીં આચરણની દૃષ્ટિએ અનાર્ય કહ્યા છે.^૯

૬. બીભત્સ રૂપવાળો (દિત્તરૂપે)

‘દિત્તરૂપે’—આનાં સંસ્કૃત રૂપ બે થાય છે—‘દીત્તરૂપ’ અને ‘દૂત્તરૂપ’. ‘દીત્ત’ના અનેક અર્થ છે—ભાસ્વર, તેજસ્વી, ક્રાંતિયુક્ત

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૭ : શ્વપાકાઃ—ચાણ્ડાલાઃ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૩ : શયતિ શ્વસિતિ વા શ્વા શ્વેન પચતીતિ શ્વપાકઃ ।

૩. વાલ્મીકિ રામાયણ, ૧૧.૫૧.૧૧, ૨૦ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૩ : મનુતે મન્યતે વા ધર્મ્માઽધર્મ્માનિતિ મુનિઃ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૭ : મુણતિ—પ્રતિજાનીતે સર્વવિરતિમિતિ મુણિઃ ।

૬. એજન, પત્ર ૩૫૭ : હરિકેશઃ સર્વત્ર હરિકેશતયૈવ પ્રતીતો બલો નામ—બલાભિધાનઃ ।

૭. એજન, પત્ર ૩૫૮ : પ્રાન્ત—જીર્ણમલિનત્વાદિભિરસારમ્ ।

૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪ : ઉપદધાતિ તીર્થ ઉપધિઃ, ઉપકરોતીત્યુપકરણમ્ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૮ : ઉપધિઃ—વર્ષાકલ્પાદિઃ સ એવ ઉપકરણ—ધર્મશરીરોપદ્યુષ્મહેતુરસ્યેતિ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૮ ।

વગેરે. 'દૂષ'ના અર્થ છે—ગર્વયુક્ત, બીભત્સ, ડરામણું વગેરે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ શબ્દ 'દૂષરૂપ' 'બીભત્સ રૂપવાળું'ના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે.

ચૂર્ણિકારે 'દીપ્તરૂપ'ના બે અર્થ કર્યા છે—'અદીપ્તરૂપ' અથવા પિશાચની માફક વિકૃત 'દીપ્તરૂપ'.^૧ વૃત્તિકારે 'દીપ્ત' શબ્દને બીભત્સતાવાચક માન્યો છે. જે રીતે અત્યંત બળતરા કરનાર ફોલ્લીઓ માટે 'શીતળ' (શીતળાનો રોગ) શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે, તે જ રીતે વિકૃત દુર્દર્શ રૂપવાળા માટે 'દીપ્તરૂપ'નો પ્રયોગ થયો છે.^૨

૭. મોટા નાકવાળો (ફોક્કનાસે)

'ફોક્ક' દેશ્ય શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે—આગળથી મોટું અને ફૂલેલું.^૩ હરિકેશબલનું નાક આવું જ હતું.

૮. અર્ધનગ્ન (ઓમચેલા)

'ઓમચેલ'નો અર્થ 'અચેલ' (વસ્ત્રહીન) પણ થઈ શકે છે, પરંતુ અહીં તેનો અર્થ—અલ્પ કે જીર્ણ વસ્ત્રવાળો છે.^૪

૯. પાંશુ-પિશાચ (ચુડેલ) જેવો (પંસુપિસાયભૂય)

લૌકિક માન્યતા અનુસાર પિશાચનાં દાઢી, નખ અને રૂંવાડાં લાંબા હોય છે અને તે ધૂળથી ખરડાયેલા હોય છે. મુનિ પણ શરીરની સારસંભાળ ન રાખવાથી અને ધૂળથી ખરડાયેલા હોવાને કારણે પિશાચ જેવા લાગતા હતા.^૫ પાંશુ-પિશાચનો અર્થ ચુડેલ પણ છે.

૧૦. (સંકરદુષં પરિહરિય)

આનો અર્થ છે—ગળામાં 'સંકર-દૂષ્ય' (ઉકરડામાંથી ઉપાડેલ ચીંથરું) લપેટેલ. 'સંકર'નો અર્થ છે—ધાસ, ધૂળ, રાખ, છાણ વગેરે ફૂડા-કચરાનો ઢગલો, ઉકરડો. તેમાં તે જ વસ્ત્રો ફેંકી દેવામાં આવે છે જે અત્યંત નિકૃષ્ટ અને અનુપયોગી હોય. મુનિનાં વસ્ત્રો પણ એવાં જ હતાં અથવા તેઓ ફેંકી દેવા જેવાં વસ્ત્રોને પણ ગ્રહણ કરતા હતા, એટલા માટે તેમના દૂષ્ય (વસ્ત્ર)ને 'સંકર-દુષ્ય' કહેવામાં આવ્યાં છે.^૬

મુનિ અભિગ્રહધારી હતા. જે અભિગ્રહધારી હોય છે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં પોતાનાં વસ્ત્રોને સાથે જ રાખે છે, ક્યાંય પણ છોડીને નથી જતા. એટલા માટે તેમનાં વસ્ત્રો પણ તેમની સાથે જ હતાં.^૭

વસ્ત્રો મુનિના ખભા પર રાખેલાં હતાં. ખભો કંઠનો નજીકનો અવયવ છે. એટલા માટે તેને કંઠ જ માનીને અહીં કંઠ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.^૮

'પરિહર'—આ પહેરવાના અર્થમાં વપરાતો આગમિક ધાતુ છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪ : દિત્તરૂપે ત્તિ, દીપ્તરૂપં પ્રકાસવચનં, અદીપ્તરૂપ ઇત્યર્થઃ, અથવા વિકૃતેન દીપ્તરૂપો ભવતિ પિશાચવત્ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૮ : દીપ્તવચનં ત્વતિબીભત્સોપલક્ષકમ્ । અત્યંતદાહિષુ સ્પ્રોટકેષુ શીતલકવ્યપદેશવત્, વિકૃતતયા વા દુર્દર્શમિતિ દીપ્તમિવ દીપ્તમુચ્યતે ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૮ : ફોક્ક તિ દેશીપદં, તતશ્ચ ફોક્કા—અગ્રે સ્થૂલોન્નતા ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪ : ઓમં નામ સ્તોકં, અચેલઓ વિ ઓમચેલઓ ભવતિ, અયં ઓમચેલગો અસર્વાંગપ્રાવૃતઃ જીર્ણવાસો વા ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૯ : પાંશુના—રજસા પિશાચવદ્ ભૂતો—જાતઃ

પાંશુપિશાચભૂતઃ, ગમક્ત્વાત્સમાસઃ, પિશાચો હિ લૌકિકાનાં દીર્ઘશ્મશ્રુનસ્વરોમા પુનશ્ચ પાંશુભિઃ સમવિધ્વસ્ત ઇષ્ટઃ, તતઃ સોઽપિ નિષ્પરિકર્મ્મતયા રજોદિગ્ધદેહતયા ચૈવમુચ્યતે ।

૬. એજન, પત્ર ૩૫૯ : 'સંકરે' તિ સઙ્કરઃ, સ ચેહ પ્રસ્તાવાત્પુના-ભસ્મગોમયાઙ્ગારદિમીલક ડવકુરુડિકેતિ યાવત્, તત્ર દુષ્યં-વસ્ત્રં સંકરદુષ્યં, તત્ર હિ યદત્યન્તનિકૃષ્ટં નિરુપયોગિ તલ્લૈકૈરુ-ત્સૃજ્યતે, તતસ્તત્પ્રાયમન્યદપિ તથોક્તં, યદ્વા ડજ્ઞિતધર્મ-કમેવાસી ગૃહ્ણતીત્યેવમભિધાનમ્ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪ : સ ભગવાન્ અનિક્ષિતોપકરણત્વાત્ યત્ર યત્ર ગચ્છતિ તત્ર તત્ર તં પંતોવકરણં કંઠે ઓલંબેતું ગચ્છઙ્ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૯ : અત્ર કપ્ઠેકપાશ્વઃ કપ્ઠશબ્દઃ ।

૧૧. (ખલાહિ)

આ દેશ્ય શબ્દ છે. ચૂર્ણિકારે તેના બે અર્થ કર્યા છે^૧—

૧. ‘ચાલ્યો જા’—એવું તિરસ્કારયુક્ત ગમનનું નિર્દેશવચન.

૨. આ સ્થાનેથી હટી જા.

વૃત્તિકારે માત્ર બીજો અર્થ જ સ્વીકાર્યો છે.^૨ તેનું તાત્પર્ય છે—અમારી આંખો સામેથી દૂર થા.

૧૨. અનુકંપા કરનાર (અણુકંપઓ)

અનુકંપાનો અર્થ છે—અનુરૂપ અથવા અનુકૂળ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ. યક્ષ મુનિ પ્રત્યે આકૃષ્ટ હતો, તેમને અનુકૂળ વર્તન કરતો હતો, એટલા માટે તેને ‘અનુકંપક’ કહેવામાં આવ્યો છે.^૩

૧૩. તિંદુક (અબનૂસ) વૃક્ષનો વાસી (તિંદુયરુક્ષવાસી)

બ્રાહ્મણોએ મુનિનો તિરસ્કાર કર્યો પરંતુ તેઓ કંઈ પણ બોલ્યા નહિ, શાંત રહ્યા. તે સમયે મુનિના તપથી આકર્ષાઈને તેમનું અનુગમન કરનાર, અબનૂસ વૃક્ષ પર રહેનાર યક્ષ જે ચેષ્ટાઓ કરી તે આ શ્લોકમાં બતાવવામાં આવી છે.^૪ મુનિ જ્યાં-જ્યાં જતા ત્યાં-ત્યાં તે યક્ષ અદૃશ્યરૂપે સદા તેમની સાથે રહેતો.^૫

ચૂર્ણિકાર અનુસાર અબનૂસનું એક વન હતું. તેની વચમાં એક મોટું અબનૂસનું વૃક્ષ હતું. તેના પર તે યક્ષ નિવાસ કરતો હતો. તેની નીચે ચૈત્ય હતું. મુનિ તેમાં ધ્યાન કરતા હતા.^૬

૧૪. (સમણો સંજઓ બંધચારી)

હું શ્રમણ છું, સંયમી છું, બ્રહ્મચારી છું. શ્રમણ તે જ હોય છે જે સંયત હોય છે. સંયત તે જ હોય છે જે બ્રહ્મચારી હોય છે.^૭ આ રીતે આમાં હેતુ-હેતુમદ્ભાવ સંબંધ છે.

૧૫. ધન કે પચન-પાચન અને પરિગ્રહથી (ધણપચણપરિગ્રહાઓ)

ગાય વગેરે ચોપગાં પ્રાણીઓને ધન કહેવામાં આવે છે.^૮ રાજસ્થાનમાં અત્યારે પણ આ શબ્દ આ અર્થમાં પ્રચલિત છે. ચૂર્ણિકારે પરિગ્રહનો અર્થ સુવર્ણ વગેરે કર્યો છે.^૯ શાન્ત્યાર્થ અનુસાર આનો અર્થ દ્રવ્ય વગેરેમાં થનારી મૂર્ચ્છા—મમત્વ છે.^{૧૦}

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪ : “ખલાહિ—સ્ખલ્લ ઇતિ પરિભવગમનનિર્દેશઃ, તદ્ યથા—સ્ખલવસ્સા ઉચ્છ્રજ્જા અથવા અવસર અસ્માત્ સ્થાનાત્ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૯ : ‘ખલાહિ તિ દેશીપદમપસરેત્યર્થે વર્તતિ, તતોડયમર્થઃ—અસ્મદ્ દૃષ્ટિપથાદપસર ।

૩. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૫૯ : ‘અણુકંપડ’ તિ અનુશબ્દોડનુ-રૂપાર્થે તતશ્ચાનુરૂપં કમ્પતે—વેષ્ટત ઇત્યનુકમ્પકઃ—અનુરૂપક્રિયાપ્રવૃત્તિઃ ।

(ખ) સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૭૬ : ‘અનુકમ્પકઃ’—અનુકૂલક્રિયા-પ્રવૃત્તિઃ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર ૩૫૯ : ‘એવમધિક્ષિતેડપિ તસ્મિન મુનૌ પ્રશમપરતથા કિઞ્ચિદપ્યજત્પતિ તત્સાન્નિધ્યકારી ગણ્ઢી-

તિન્દુકયક્ષો યદચેષ્ટત તદાહ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪ : સ ચ ભગવાન્ યત્ર યત્ર ગચ્છતિ તત્ર તત્રાંતર્હિતો ભૂત્વા સ યક્ષઃ તેન્દુકવૃક્ષવાસી તમનુગચ્છતિ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૪-૨૦૫ : તસ્સ તિંદુગઢાગાસસ મજ્ઞે મહંતો તિંદુગરુક્ષો, તર્હિ સો ભવતિ વસતિ, તસ્સેવ હિઢ્ઢા ચેડયં, જત્થ સો સાહૂ ઢિતો, સવ્વતેણ ઝઢિતો ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૫ : કઃ શ્રમણઃ ?, યઃ સંયતઃ । કઃ સંયતઃ ?, યો બ્રહ્મચારી ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ : ધનં ચતુષ્પદાદિ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૫ : પરિગ્રહો—હિરણ્ણાદિ ।

૧૦. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ : પરિગ્રહો દ્રવ્યાદિષુ મૂર્ચ્છા ।

૧૬. ખવાઈ રહ્યું છે અને ભોગવાઈ રહ્યું છે (ખજ્જઈ ભુજ્જઈ)

અહીં 'ખાદ' અને 'ભુજ્' બે ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો છે. સામાન્યપણે આ બંનેનો પ્રયોગ 'ખાવું'ના અર્થમાં થાય છે, પરંતુ તેમાં અર્થભેદ પણ છે. ચૂર્ણિ અનુસાર ખાદ ખવાય છે અને ભોજય ભોગવાય છે.^૧

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર 'ખાજા' વગેરે તળેલા પદાર્થો ખાદ છે અને દાળ-ભાત વગેરે પદાર્થો ભોજય કહેવાય છે.^૨

૧૭. ભિક્ષા-જીવી છું (જાયણજીવિણ)

આનું સંસ્કૃત રૂપ 'યાચનજીવનમ્' અથવા 'યાચનજીવિનમ્' બને છે. જ્યાં 'યાચનજીવનમ્' માનવામાં આવે ત્યાં પ્રાકૃતમાં જે 'ઈ'કાર છે, તે અલાક્ષણિક માનવો. તેનો અર્થ છે—યાચના વડે જીવન ચલાવનાર. તેનું વૈકલ્પિક રૂપ 'યાચનજીવિનમ્' છે. તેના પ્રાકૃત રૂપમાં દ્વિતીયા વિભક્તિના અર્થમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ છે. 'યાચન-જીવી' અર્થાત્ યાચના વડે જીવનયાપન કરવાના સ્વભાવવાળો. 'જાયણજીવિણ'નું પાઠાંતર છે 'જાયણ-જીવણ'. તેમાં પ્રથમા વિભક્તિ છે.^૩

૧૮. કંઈક વધેલું ભોજન (સેસાવસેસં)

ચૂર્ણિ અનુસાર આનો અર્થ છે—ખાઈ લીધા પછી બચેલું ભોજન.^૪ વૃત્તિમાં આનો અર્થ છે—ઉપયોગમાં લઈ લીધા પછી બાકી બચેલું અર્થાત્ અંત-પ્રાંત (છાડેલું) ભોજન. અંત-પ્રાંતનો એક અર્થ હલકું ભોજન પણ થાય છે.^૫

૧૯. એક-પાક્ષિક (એગપક્કં)

પણનું ભોજન માત્ર બ્રાહ્મણોને આપી શકાય છે. તે બ્રાહ્મણોત્તર જાતિઓને આપી શકાતું નથી, શૂદ્રોને તો આપી શકાય જ નહિ. આ માન્યતાના આધારે તેને 'એક-પાક્ષિક' કહેવામાં આવેલ છે.^૬

ચૂર્ણિકારે અહીં એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરી શૂદ્રો પ્રત્યે કરવામાં આવતા વ્યવહારનો નિર્દેશ કર્યો છે^૭—

‘ન શૂદ્રાય બલિં દદ્યાત્, નોચ્છિષ્ઠં ન હવિઃકૃતમ્ ।

ન ચાસ્યોપદિશેદ્ ધર્મં, ન ચાસ્ય વ્રતમાદિશેત્ ॥’

શૂદ્ર વ્યક્તિને ન બલિનું ભોજન આપવામાં આવે, ન ઉચ્છિષ્ઠ ભોજન અને ન તો આહુતિકૃત ભોજન પણ અપાય. તેને ધર્મનો ઉપદેશ પણ ન આપવો જોઈએ અને વ્રત પણ નહિ આપવું જોઈએ.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૫ :

ખાદમં ખજ્જતિ વા ભોજ્જં ભુજ્જતિ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ :

ખાદ્યતે ચ્ખણ્ડખાદ્યાદિ, ભુજ્યતે ચ ભક્તસૂપાદિ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ : ‘જાયણજીવિણો’ તિ યાચનેન જીવનં—પ્રાણધારણમસ્યેતિ યાચનજીવનં, આર્ષત્વાદિકારઃ, પઠ્યતે ચ—‘જાયણજીવિણો’ તિ, ઇતિશબ્દઃ સ્વરૂપપરામર્શકઃ, તત્ત્વં સ્વરૂપં, યતશ્ચૈવમતો મહામપિ દદધ્વમિતિ ભાવઃ, કવાચિદુક્લષ્ટમેવાસૌ યાચતે ઇતિ તેષામાશયઃ સ્યાદત્ આહ, અથવા જાનીત માં યાચનજીવિનં—યાચનેન જીવનશીલં, દ્વિતીયાર્થે ષષ્ઠી, પાઠાન્તરે તુ પ્રથમા ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૫ : સેસાવસેસં—યદત્ર ભુક્તશેષં ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ : શેષાવશેષમ્—ઊદ્ધૃતિસ્ત્યાપ્યુદ્ધૃતિમ્, અન્તપ્રાંતમિત્યર્થઃ ।

૬. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૫ : એગપક્કં નામ નાબ્રાહ્મણોઽધ્યો દીયતે ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ : એકઃ પક્ષો—બ્રાહ્મણલક્ષણો યસ્ય તદેકપક્ષં, કિમુક્તં ભવતિ ?—યદસ્મિન્નુપસ્ક્રિયતે ન તદ્ બ્રાહ્મણવ્યતિરિક્તાયાન્યસ્મૈ દીયતે વિશેષતસ્તુ શૂદ્રાય ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૫ ।

૨૦. પાન (પાણં)

આ શબ્દ સામાન્ય પાણીના અર્થમાં વપરાયો નથી. તેનો અર્થ છે—દ્રાક્ષાપાન વગેરે પાનક (પીણું). સોળમા શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘પાન’નો અર્થ છે—કાંજ વગેરે.

જુઓ—દશવૈકલિક પા ૧૧૪૭ નું ટિપ્પણ.

૨૧. આશાથી (આસસાણ)

જો અધિક વરસાદ થશે તો ઊંચી ભૂમિમાં સારી ઉપજ થશે અને ઓછો વરસાદ થશે તો નીચી ભૂમિમાં સારી ઉપજ થશે—આવી આશાથી ખેડૂત ઊંચી અને નીચી ભૂમિમાં બીજ વાવે છે.^૧

૨૨. જાતિ અને વિદ્યાથી યુક્ત (જાઙ્ગવિજ્જોવવેયા)

યૂર્ણિકારે ‘વિજ્જા’નો અર્થ વેદ કર્યો છે. તેનો મત છે કે અહીં છંદરચનાની દૃષ્ટિએ વેદના સ્થાને ‘વિજ્જા’નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.^૨

૨૩. પુણ્ય-ક્ષેત્ર છે (સુપેસલાઈ)

સુપેસલનો અર્થ શ્રેષ્ઠ અથવા પ્રીતિકર કરવામાં આવ્યો છે.^૩ પરંતુ આ ‘સુપાવયાઈ’ (શ્લોક ૧૪)નું પ્રતિપક્ષી છે, એટલા માટે અમે તેનો અનુવાદ ‘પુણ્ય’ કર્યો છે.

યજ્ઞવાત્ના બ્રાહ્મણોએ મુનિ હરિકેશને કહ્યું—બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર છે. તું શૂદ્ર જાતિનો છે, એટલા માટે વેદ વગેરે ચૌદ વિદ્યાઓથી બહિષ્કૃત છે. તું દાનપાત્ર બની શકે નહિ. કહ્યું છે કે—

‘સમમબ્રાહ્મણો દાનં, દ્વિગુણં બ્રાહ્મણ્યુષુ ।

સહસ્રગુણમાચાર્યે, અનન્તં વેદપારમે ॥’

—અબ્રાહ્મણને આપવામાં આવેલ દાન સમફળવાળું, બ્રાહ્મણને આપવામાં આવેલું દાન બેગણા ફળવાળું, આચાર્યને આપવામાં આવેલું દાન હજારગણા ફળવાળું અને વેદના પારગામી વિદ્વાનને આપવામાં આવેલું દાન અનંતગણા ફળવાળું હોય છે.

બૃહદ્વૃત્તિમાં આ જ શ્લોક થોડાક પાઠભેદ સાથે મળે છે.^૪

૨૪. ઉચ્ચ અને નીચ ધરોમાં (ઉચ્ચાવયાઈ)

‘ઉચ્ચાવયાઈ’નાં સંસ્કૃત રૂપો બે બની શકે છે—‘ઉચ્ચાવચાનિ’ અને ‘ઉચ્ચવ્રતાનિ’. ‘ઉચ્ચાવચ’નો અર્થ—ઊંચ-નીચ ધર

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૧ : ‘આસસાણ’તિ આશંસયા—યદ્યત્યન્તપ્રવર્ષણં
ભાવિ તદા સ્થલેષુ ફલાવાસિરથાન્યથા તદા
નિમ્નેષ્વિત્યેવમભિલાષાત્મિકયા ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૬ : જનનં જાયતે વા જાતિઃ, વેદજ્ઞેનેતિ
વેદઃ, વેદઉપવેત્તા, બન્ધાનુલોમ્યાત્ વિજ્ઞોવવેયા ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૬ : સુપેસલાણિ...શોભનં
પ્રીતિકરં વા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૦ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૬ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૧ :

સમમશ્રોત્રિયે દાનં, દ્વિગુણં બ્રાહ્મણબુવે ।

સહસ્રગુણમાચાર્યે અનન્તં વેદપારમે ॥

અથવા વિવિધ પ્રકારનાં તપ. ઉચ્ચ વ્રત અર્થાત્ બીજા વ્રતોની અપેક્ષાએ મહાન વ્રત—મહાવ્રત.^૧ મુનિ ઊંચ-નીચ ઘરોમાં ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરે છે અથવા વિવિધ પ્રકારના તપો અને મહાવ્રતોનું પાલન કરે છે.

૨૫. આજ (અજ્ઞ)

આનાં સંસ્કૃત રૂપ બે બને છે અને અર્થ પણ બે થાય છે—

અજ્ઞ—અઘ—આજ.

અજ્ઞ—આર્ય—આર્ય પુરુષ.

૨૬. ક્ષત્રિય (ચક્ષત્ર)

ચક્ષત્ર શબ્દનાં સંસ્કૃત રૂપ બે થઈ શકે છે—‘ક્ષત્રાઃ’ અને ‘ક્ષત્તાઃ’. આ બંનેના બે અર્થ થાય છે. ‘ક્ષત્ર’નો અર્થ છે—ક્ષત્રિય અને ‘ક્ષત્તા’નો અર્થ છે—વર્ણસંકર.^૨

૨૭. (ઊવજોઝયા)

ઊવજ્યોતિષ્કનો અર્થ છે—અગ્નિની પાસે રહેનાર રસોઈયો અથવા યજ્ઞ કરનાર.^૩

૨૮. છાત્ર (ચંડિઈહિ)

આ દેશી શબ્દ છે. આના ત્રણ અર્થો છે—છાત્ર, સ્તુતિપાઠક અને અનિષેધ્ય. અહીં પ્રથમ બે અર્થો પ્રાસંગિક છે. ચૂર્ણિમાં ‘ચંદ્રા—છાત્રા’ એવો વાક્યાંશ મળે છે.^૪ વૃત્તિમાં ‘ખંડિક’નો અર્થ છાત્ર કરવામાં આવ્યો છે.^૫

૨૯. (દંડેણ ફલેણ)

બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘દણ્ડ’નો મુખ્ય અર્થ ‘વાંસની લાકડી વગેરે જેવી મારવાની વસ્તુ’ અને વિકલ્પે તેનો અર્થ ‘કોણીનો પ્રહાર’ કરવામાં આવ્યો છે.^૬ ચૂર્ણિમાં તેનો અર્થ ‘કોણીનો પ્રહાર’ કરવામાં આવ્યો છે.^૭

ચૂર્ણિમાં ‘ફલ’નો અર્થ ‘એડીનો પ્રહાર’ કરવામાં આવ્યો છે.^૮ બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘ફલ’નો મૂળ અર્થ ‘બીલાં વગેરે ફળ’ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનો વૈકલ્પિક અર્થ—મુઢીનો પ્રહાર—માન્યો છે.^૯ સમવાયાંગની વૃત્તિમાં આનો અર્થ—યોગભાવિત

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૬ : ઉચ્ચાવચં નામ નાનાપ્રકારં, નાનાવિધાનિ તપાસિ, અહવા ઉચ્ચાવયાનિ શોભનશીલાનિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૨-૩૬૩ : ઉચ્ચાવયાઈં તિ ઉચ્ચાવ-યાનિ — ઉત્તમાધમાનિ મુનયશ્ચરન્તિ — ભિક્ષાનિમિત્તં પર્યટન્તિ ગૃહાણિ, ...યદિવોચ્ચાવચાનિ—વિકૃષ્ટાવિકૃષ્ટ-તયા નાનાવિધાનિ, તપાસીતિ ગમ્યતે, ઉચ્ચવ્રતાનિ વા શેષવ્રતાપેક્ષયા મહાવ્રતાનિ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૩ : અજ્ઞ તિ અઘ યં યજ્ઞાસ્તેષા-મિદાનીમારબ્ધયજ્ઞાનાં, યદ્ વા ‘અજ્ઞ’ તિ હે આર્યા ! ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૩ : ‘ક્ષત્રાઃ’ ક્ષત્રિયજાતયો વર્ણસંકરોત્પન્ના વા ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૩-૩૬૪ : ‘ઊવજોઝયા’ તિ જ્યોતિષઃ સમીપે યે ત ઊવજ્યોતિષસ્ત ઇવોવજ્યોતિષ્કાઃ—અગ્નિસમીપવર્તિનો મહાનસિકા ઋત્વિજો વા ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૦૭ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૪ ।

૭. એજન, પત્ર ૩૬૪ : ‘દણ્ડેન’ વંશાયષ્ટયાદિના....યદ્વા ‘દણ્ડેને’ તિ કૂર્પ્યસાભિઘાતેન ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પત્ર ૨૦૭ : દણ્ડયતેઽનેનેતિ દણ્ડઃ કોપ્પરાભિઘાતઃ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૭ : ફલં તુ પાષ્ણીઘાતઃ ।

૧૦. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૪ : ‘ફલેન’ બિલ્વાદિના...યદ્ વા મુષ્ટિપ્રહારેણ વૃદ્ધાઃ ।

માતુલિંગ વગેરે ફળ—મળે છે.' હિંદી કોશમાં ફલનો અર્થ—તલવાર વગેરેની ધાર પણ મળે છે. બૃહદ્વૃત્તિકારનો અર્થ અપ્રાસંગિક નથી.

૩૦. (મહાજસો મહાણુભાગો ઘોરવ્વઓ ઘોરપરક્રમો)

પ્રસ્તુત શ્લોકનાં પ્રથમ બે ચરણોમાં આ ચાર વિશેષ શબ્દો વપરાયા છે. તેમનો અર્થ—બોધ આ પ્રમાણે છે—

મહાજસો—જેનો યશ ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત છે, તે 'મહાયશ' કહેવાય છે.^૧

મહાણુભાગો—ભાગનો અર્થ છે 'અર્થિત્ય શક્તિ'. જેને મહાન અર્થિત્ય શક્તિ પ્રાપ્ત હોય તેને 'મહાભાગ' (મહાપ્રભાવશાળી) કહેવામાં આવે છે.^૨ યૂર્ણિકાર અનુસાર આ પાઠ 'મહાણુભાવો' છે અને તેનો અર્થ છે—અનુગ્રહ અને નિગ્રહ કરવા માટે સમર્થ.^૩

ઘોરવ્વઓ—જેણે અત્યંત દુર્ધર મહાવ્રતો ધારણ કરેલ છે, તેને 'ઘોરવ્રત' કહેવામાં આવે છે.^૪

ઘોરપરક્રમો—જેનામાં કષાય વગેરેને જીતવા માટેનું પ્રચુર સામર્થ્ય હોય તેને 'ઘોર-પરાક્રમ' કહેવામાં આવે છે.^૫ જુઓ—૧૪૧૫૦નું 'ઘોરપરક્રમ'નું ટિપ્પણ.

૩૧. વૈયાપૃત્ય (પરિચયા) (વૈયાવડિય)

જેમાં કર્મનું વિદારણ થાય છે તેને 'વેદાવડિત' કહેવામાં આવે છે, આ ચૂર્ણિએ આપેલી વ્યુત્પત્તિ છે.^૬

શાન્ત્યાચાર્યે તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'વૈયાવૃત્ત્ય' કર્યું છે. અહીં અને ૩૨મા શ્લોકમાં 'વૈયાવૃત્ત્ય'નો પ્રયોગ પ્રત્યનીક-નિવારણ (વિરોધીથી રક્ષણ)ના અર્થમાં થયો છે.^૭ 'વૈયાપૃત્ય' અને 'વૈયાવૃત્ત્ય'ની વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—દશવૈકલિક ૩૬નું ટિપ્પણ.

૩૨. આશીવિષ-લબ્ધિથી સંપન્ન છે (આસીવિસો)

આશીવિષ-લબ્ધિ એક યોગ-જન્ય વિભૂતિ છે. તેના દ્વારા વ્યક્તિ અનુગ્રહ અને નિગ્રહ કરવા માટે સમર્થ બની જાય છે. તેનો બીજો અર્થ છે—આ મુનિ આશીવિષ સર્પ જેવા છે. જે સર્પની અવહેલના કરે છે તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ રીતે મુનિની અવહેલના કરનારને પણ મરવું પડે છે.^૮

૧. સમવાયાંગ ૩૦, વૃત્તિ પૃ. ૫૦ : ફલેન—યોગભાવિતેન માતુલિંગાદિના ।

૨. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ૧૦૬૪ : તિહુયણવિક્ષાયજસો મહાજસો ।

૩. (ક) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ૧૦૬૩ : ભાગો ચિંતાસત્તી, સ મહાભાગો મહમ્મભાવો તિ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૫ : મહાણુભાગઃ—અતિશયા-ચિન્ત્યશક્તિઃ ।

૪. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૮ : અણુભાવ જામ શાપાનુગ્રહ-સામર્થ્યમ્ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૫ : 'ઘોરવ્રતો' ધૃતાત્યન્તદુર્દ્દમહાવ્રતઃ ।

૬. એજન, પત્ર ૩૬૫ : 'ઘોરપરાક્રમશ્ચ' કષાયોદિજયં પ્રતિ રૌદ્રસામર્થ્યઃ ।

૭. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૮ : વિદાસ્યતિ વેદાગ્યતિ વા કર્મ વેદાવડિતા ।

૮. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૫ : 'વૈયાવડિયદુગ્રાણ'તિ સૂત્રત્વા-દૈયાવૃત્ત્યાર્થમેતત્ પ્રત્યનીકનિવારણલક્ષણે પ્રયોજને વ્યાવૃત્તા ભવામ ઇત્યેવમર્થમ્ ।

(ખ) એજન, પત્ર ૩૬૮ : વૈયાવૃત્ત્યં—પ્રત્યનીકપ્રતિષ્ઠાત-રૂપમ્ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૬ : આસ્યો—દંષ્ટ્રાસ્તાસુ વિષમસ્યેત્યા-સીવિષઃ—આસીવિષલબ્ધિમાન, શાપાનુગ્રહસમર્થ ઇત્યર્થઃ, યદ્વા આસીવિષ ઇવ આસીવિષઃ, યથાહિ તમત્યન્તમવજાનાનો મૃત્યુમેવાજ્ઞોતિ, એવમેનમપિ મુનિમવમન્યમાનાનામવશ્યં ભાવિ યરણમિત્યાશયઃ ।

તત્ત્વાર્થવાર્તિક અનુસાર ‘આસ્યાવિષ’ અને ‘આસ્યવિષ’ એ બંને જુદી-જુદી લબ્ધિઓ છે. ઉગ્ર વિષથી મિશ્રિત આહાર જેના મોંમા જઈને નિર્વિષ બની જાય છે અથવા જેમના મોઢામાંથી નીકળેલાં વચનો સાંભળવામાત્રથી મહાવિષ વ્યાપ્ત વ્યક્તિ નિર્વિષ બની જાય છે, તેઓ ‘આસ્યાવિષ’ છે.^૧ જે પ્રકૃષ્ટ તપસ્વી યતિના ‘મરી જાવ’ એવા શાપથી વ્યક્તિ તરત મરી જાય છે, તેઓ ‘આસ્યવિષ’ છે.^૨

આશોનો એક અર્થ ઈચ્છા પણ થઈ શકે છે. જેની ઈચ્છા વિષ બની જાય છે તેને આશીવિષ કહેવામાં આવે છે. એવું જોવામાં આવ્યું છે કે કોઈ-કોઈ મનુષ્યની ઈચ્છા (ફિટકાર)થી મકાન પડી જાય છે.

૩૩. ઉગ્ર તપસ્વી છે (ઉગ્રતપ્તવો)

જે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ પખવાડિયા અથવા માસ વગેરેના ઉપવાસ-યોગમાંથી કોઈ એક ઉપવાસ-યોગનો આરંભ કરી જીવનપર્યંત તેનો નિર્વાહ કરે છે, તેને ‘ઉગ્ર તપસ્વી’ કહેવામાં આવે છે.^૩

૩૪. (લોગં પિ एसो....)

મુનિ કુપિત થાય તો સમગ્ર વિશ્વને ભસ્મ કરી શકે છે. વાયકનું મંતવ્ય છે—‘કલ્પાન્તોગ્રાનલવત્ પ્રજ્વલનં તેજસૈકતસ્તેષામ્’—જેવી રીતે પ્રલયકાળનો ઉગ્ર અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેવી જ રીતે આ તપસ્વી મુનિઓ પોતાની તૈજસ શક્તિથી યુક્ત હોય છે.

એક લૌકિક ઉક્તિ પણ પ્રચલિત છે—

‘ન તદ્ દૂરં યદશ્વેષુ, યચ્ચાગ્નૌ યચ્ચ મારુતે ।

વિષે ચ રુધિરપ્રાપ્તે, સાધૌ ચ કૃતનિશ્ચયે ॥’

—અશ્વ, અગ્નિ અને પવન માટે કંઈ પણ દૂર નથી હોતું. જે વિષ લોહીમાં ભળી જાય છે, તેના માટે મારવું સરળ બની જાય છે. તેવી જ રીતે સંકલ્પવાન મુનિ માટે કંઈ પણ અલભ્ય નથી હોતું.^૪

૩૫. નિષ્ક્રિય (અકર્મચેદ્વે)

બૃહદ્વૃત્તિમાં આના બે અર્થ મળે છે—

(૧) જેમના કાર્યની હેતુભૂત ચેષ્ટાઓ અટકી ગઈ હોય.

(૨) જેમની યજ્ઞના અગ્નિમાં ઈંધણ વગેરે નાખવાની પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ ગઈ હોય.^૫

૧. તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, પૃ. ૨૦૩ : ઉગ્રવિષસંપૃક્તોઽપ્યાહારો યેષામાસ્યગતો નિર્વિષીભવતિ યદીયાસ્યનિર્ગતવચઃ શ્રવણાદ્વા મહાવિષપરીતા અપિ નિર્વિષીભવન્તિ તે આસ્યાવિષાઃ ।

૨. એજન, પૃ. ૨૦૩-૪ : પ્રકૃષ્ટતપોબલા યતયો યં બ્રુવતે પ્રિયસ્વેતિ સ તત્ક્ષણ એવ મહાવિષપરીતો પ્રિયતે, તે આસ્યવિષાઃ ।

૩. એજન, પૃ. ૨૦૩ : તપોઽતિશયર્થદ્વિઃ સમવિદ્યા-ઉગ્ર-વીસ-તસ-મહા-ધોર-તપો-વીરપરાક્રમ-ધોરબ્રહ્મચર્યભેદાત્ : ચતુર્થ-ષષ્ઠાષ્ટમદશમદ્વાદશપક્ષમાસાદ્યનશનયોગેષ્વન્યતમયોગમારથ્ય આમરણાદનિવર્તકા ઉગ્રતપસઃ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૧ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૭ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૭ : અકર્મચેષ્ટાશ્ચ-અવિદ્યમાનકર્મ-હેતુવ્યાપારતયા પ્રસારિતબાહ્વકર્મચેષ્ટાસ્તાન્, યદ્વા ક્રિયન્ત ઇતિ કર્મ્માણિ-અગ્નૌ સમિત્રપ્રક્ષેપણાદીનિ તદ્વિષયા ચેષ્ટા કર્મચેષ્ટેહ ગૃહ્યતે ।

૩૬. (નિબ્ધેરિય....)

નિબ્ધેરિય—આ દેશી શબ્દ છે. ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ ‘નિર્ગત’—‘બહાર નીકળેલું’^૧ અને વૃત્તિકારે ‘પ્રસારિત’ એવો કર્યો છે.^૨

૩૭. અર્થ (અર્થ)

‘અર્થ’ શબ્દના અનેક અર્થો છે—પ્રયોજન, અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદ્ય અથવા અભિપ્રેય વસ્તુ, સત્ય, ધન વગેરે. વૃત્તિમાં બે અર્થો મળે છે—વસ્તુ અને અભિપ્રેય.

અર્થ જ્ઞેય હોય છે, એટલા માટે તેનો એક અર્થ—બધી વસ્તુઓ થઈ શકે છે. પરંતુ અહીં પ્રકરણવશ શુભ-અશુભ કર્મો કે રાગ-દ્વેષના ફળને ‘અર્થ’ કહેવામાં આવેલ છે. અથવા શાસ્ત્રોનું પ્રતિપાદ્ય—આ અર્થમાં પણ તે પ્રયુક્ત થઈ શકે છે.^૩ અહીં ‘અર્થ’ શબ્દ ‘સત્ય’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

૩૮. ભૂતિપ્રજ્ઞ (ભૂતપ્રજ્ઞા)

ભૂતિના ત્રણ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—મંગળ, વૃત્તિ અને રક્ષા. પ્રજ્ઞાનો અર્થ છે તે બુદ્ધિ જેના વડે પહેલાંથી જ જાણી લેવાય છે. જેની બુદ્ધિ સર્વોત્તમ મંગળ, સર્વશ્રેષ્ઠ વૃદ્ધિ અથવા સર્વભૂત-હિત માટે પ્રવૃત્ત હોય, તે ‘ભૂતિપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે.^૪

૩૯. પ્રચુર ભોજન (પભૂયમન્ન)

અહીં પ્રચુર અન્ન વડે યજ્ઞમાં બનેલા પૂડલા, ખાજા વગેરે બધા ખાદ્ય પદાર્થો લેવાનો મુનિને અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. ચોખાના બનેલા ભોજનને સૌમાં મુખ્ય માનવામાં આવતું હતું. એટલા માટે પાછળના શ્લોકમાં તેને માટે જુદો જ અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે.^૫

૪૦. જાતિનો કોઈ મહિમા નથી (ન વીસઈ જાઈવિસેસ કોઈ)

જૈન-દર્શન અનુસાર જાતિવાદ અત્યાત્મિક છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું—એક જીવ અનેક વાર ઉચ્ચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયો અને અનેક વાર નીચ ગોત્રમાં જન્મ્યો, એટલા માટે ન કોઈ નાનો છે અને ન કોઈ મોટો.^૬ મનુષ્ય પોતાનાં કર્મો વડે બ્રાહ્મણ બને છે, કર્મો વડે ક્ષત્રિય, કર્મોથી વૈશ્ય થાય છે અને કર્મોથી જ શૂદ્ર.^૭ મનુષ્યની સુરક્ષા તેનાં જ્ઞાન અને આચાર વડે થાય છે, જાતિ અને કુળ વડે નહિ.^૮ ભગવાન મહાવીરે એવું ક્યારેય સ્વીકાર્યું નથી કે બ્રાહ્મણ જાતિમાં ઉત્પન્ન વ્યક્તિ ભલેને ગમે તેટલી

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦૧ : ણિબ્ધેરિય—નિર્ગતમિત્યર્થઃ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૭ : નિબ્ધેરિય ત્તિ પ્રસાસિત..... ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૮ : અર્થત્ત્વે—જ્ઞેયત્વાત્સવ્યમેવ વસ્તુ, ઇહ તુ પ્રક્રમાચ્છુભાશુભકર્મ્મવિભાગો રાગદ્વેષવિપાકો વા પરિગૃહ્યતે, યદ્વા અર્થઃ—અભિપ્રેયઃ સ ચાર્થાચ્છાસ્ત્રાણામેવ તમ્ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૦ : ભૂતિ મંગલં વૃદ્ધિઃ રક્ષા, પ્રાગર(ગેવ) જ્ઞાયતે અનયેતિ પ્રજ્ઞા, તત્ર મંગલે સર્વમંગલોત્તમાડસ્ય પ્રજ્ઞા, અનન્તજ્ઞાનવાનિત્યર્થઃ, રક્ષાયાં તુ રક્ષાભૂતાડસ્ય પ્રજ્ઞા સર્વલોકસ્ય સર્વસત્ત્વાનાં વા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૮ : ભૂતિર્મંગલં વૃદ્ધિ રક્ષા ચેતિ વૃદ્ધાઃ, પ્રજ્ઞાયતેડનયા વસ્તુતત્ત્વમિતિ પ્રજ્ઞા, તતશ્ચ :

ભૂતિઃ — મંગલં સર્વમંગલોત્તમત્વેન વૃદ્ધિર્વા વૃદ્ધિ વિશિષ્ટત્વેન રક્ષા વા પ્રાણિરક્ષકત્વેન પ્રજ્ઞા—બુદ્ધિસ્યેતિ ભૂતિપ્રજ્ઞઃ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૬૯ : ‘પ્રભૂતં’ પ્રચુરમન્ન—મળક-ખળકાદિસમસ્તમપિ ભોજનં, યત્પ્રાક્ પૃથગોદનગ્રહણં તત્તસ્ય સર્વાન્નપ્રધાનત્વલ્લ્યાપનાર્થમ્ ।

૬. આચારો ૨૧૪૧ : સે અસઈ ઉચ્ચાગોણે । અસઈ ણીઆગોણે : ણો હીણે, ણો અઈરિત્તે..... ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન, ૨૫૧૩૧ ।

૮. સૂત્રકૃતાંગ, ૧૧૩૧૧૧ : ન તસ્ય જાઈ વ કુલં વ તાણં, નન્નત્થ વિજ્જાચરણં સુચિણ્ણં ।

દુષ્પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ શ્રેષ્ઠ છે અને શૂદ્ર જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી વ્યક્તિ ભલેને ગમે તેટલી તપશ્ચર્યા કરે નીચ છે. વસ્તુતઃ વ્યક્તિની ઉચ્ચતા અને નીચતાની કસોટી તપ, સંયમ અને પવિત્રતા છે, જાતિ નહિ. જે જેટલો આચારવાન છે, તે તેટલો જ ઉચ્ચ છે અને જે જેટલો આચાર-બ્રષ્ટ છે, તે તેટલો જ નીચ છે. પછી ભલેને તે જાતિએ બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર. શૂદ્ર જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાથી તે જ્ઞાનનો અધિકારી નથી તે પણ માન્ય નથી. બ્રાહ્મણ પરંપરા અનુસાર બ્રાહ્મણો માટે શૂદ્રને વેદોનું જ્ઞાન આપવાની મનાઈ હતી. લંકામાં વિલાપ કરતી સીતા કહે છે—‘હું અનાર્ય રાવણને પોતાનો પ્રેમ એમ જ આપી શકતી નથી જેવી રીતે બ્રાહ્મણ શૂદ્રને મંત્રજ્ઞાન આપી શકતો નથી.’^૧ જૈન સંઘમાં દીક્ષિત થઈને જે રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને સાધના કરવાનો અધિકાર હતો, તેવી જ રીતે શૂદ્રોને પણ હતો. હરિકેશબલ મુનિ તેનું એક જવલંત ઉદાહરણ છે.

૪૧. બહારથી (પાણીથી) શુદ્ધિ કરી (સોઈં બહિયા)

જોઈંવનો અર્થ છે—શુદ્ધિ—નિર્મળતા.^૨ શોધિ બે પ્રકારની હોય છે—દ્રવ્ય-શોધિ અને ભાવ-શોધિ.

મલિન વસ્ત્રોને પાણીથી ધોવાં તે દ્રવ્ય-શોધિ છે અને તપ, સંયમ વગેરે વડે આઠ પ્રકારના કર્મ-મળોનું પ્રક્ષાલન કરવું તે ભાવ-શોધિ છે. દ્રવ્ય-શોધિ બાહ્ય-શોધિ હોય છે.^૩ તેનું કોઈ ધાર્મિક મૂલ્ય નથી. વાચકપ્રવરે લખ્યું છે—

‘શૌચમાધ્યાત્મિકં ત્યક્ત્વા, ભાવશુદ્ધ્યાત્મકં શુભં ।

જલાદિશૌચં યથેષ્ટં, મૂઢવિસ્માપકં હિ તત્ ॥’

૪૨. (કિં)

આનો પ્રયોગ બે અર્થમાં થાય છે—ક્ષેપ નાને પૃચ્છા. અહીં તે ક્ષેપ—નિંદા કે તિરસ્કારના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.”

૪૩. કુશળ લોક (કુસલા)

‘કુશં લુનાતીતિ કુશલઃ’—જે કુશ—ધાસ કાપે છે તે કુશળ કહેવાય છે. આવો આ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે.

યૂર્ણિમાં ‘કુશલ’નો અર્થ—કર્મ-બંધનને કાપનાર એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૪ વૃત્તિ અનુસાર કુશળ તે છે જે તત્ત્વ-વિચારણામાં નિપુણ છે.^૫

૪૪. (શ્લોક ૩૮)

પ્રસ્તુત શ્લોકનું ચોથું પદ છે—‘ન તં સુદિટ્ઠં કુસલા વયંતિ’ તથા ચાલીસમા શ્લોકનું ચોથું પદ છે—‘ન તં સુજટ્ઠં કુસલા વયંતિ’. ‘સુજટ્ઠં’નું સંસ્કૃત રૂપ છે—‘સુ-જટ્ઠં’ (સ્વિષ્ટ) અને અર્થ છે—શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ. પ્રસ્તુત શ્લોકના ચોથા પાદનો પણ આ જ અર્થ અભિપ્રેત છે. એટલા માટે ‘સુદિટ્ઠં’ના સ્થાને ‘સુજટ્ઠં’ અથવા ‘સુજટ્ઠં’ પાઠની સંભાવના કરી શકાય છે. યૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં ‘સુદિટ્ઠં’ પાઠની જ વ્યાખ્યા કરાઈ છે.

૧. વાલ્મીકીય રામાયણ, ૫૧૨૮૫ : ભાવં ન ચાસ્યાહમનુપ્રદા-
તુમલં દ્વિજો મંત્રમિવાદ્વિજાય ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૦ : ‘સોઈં’ તિ શુદ્ધિ નિર્મલતામ્ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૧ : દુવિધા સોધી—દલ્લસોધી
ભાવસોધી ચ, દલ્લસોધી મલિનં વસ્ત્રાદિ પાનીયેન શુદ્ધયતે,
ભાવસોધી તવસંજમાદીર્ઘિ અદ્વિહકમ્મમલલિત્તો જીવો
સોધિજ્જતિ, અદલ્લસોધી ભાવસોધી બાહિરિયં, જં તં જલેણ
બાહિરસોધી ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૦ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૦ : કિંસદ્ધોં છેવે પુચ્છણં ચ વહ્ણતિ,
છેવો નિંદા, અથ્થ નિંદાણ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૧ : અદ્વપ્પગારં કમ્મં....લૂંતંતીતિ
કુસલા ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૦ : કુશલાઃ—તત્ત્વવિચારં પ્રતિ
નિપુણાઃ ।

૪૫. (સુસંવૃત્તો પંચર્હિ સંવરેહિ, વોસદુકાઓ સુઙ્ગત્તદેહો)

સુસંવૃત્તો—જેનાં પ્રાણાતિપાત વગેરે આશ્રવદ્વારો અટકી ગયા છે, તેને ‘સુસંવૃત્ત’ કહેવામાં આવે છે.^૧

પંચર્હિ સંવરેહિ—સંવરના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રાણાતિપાત-વિરતિ.

(૨) મૃષાવાદ-વિરતિ.

(૩) અદતાદાન-વિરતિ.

(૪) મૈથુન-વિરતિ.

(૫) પરિગ્રહ-વિરતિ.

વોસદુકાઓ—જેણે વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારે કાયાનો ઉત્સર્ગ કર્યો હોય, તેને ‘વ્યુત્સૃષ્ટ-કાય’ કહેવામાં આવે છે.^૨

સુઙ્ગત્તદેહો—જે ગૃહીત વ્રતોમાં દોષ ન આવવા દે—અકલુષિત-વ્રત હોય, તેને ‘શુચિ’ કહેવામાં આવે છે.^૩

જેણે દેહનાં પ્રતિકર્મ (શણગારવાની ક્રિયા)નો ત્યાગ કર્યો હોય, દેહની સારસંભાળ ત્યજી દીધી હોય, તેને ‘ત્યક્ત-દેહ’ કહેવામાં આવે છે.^૪

વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—દશવૈકલિક ૧૦/૧૩નું ટિપ્પણ.

૪૬. મહાયજ (મહાજયં)

યૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં ‘મહાજય’નો અર્થ મહાન જય મળે છે. પરંતુ ‘જણસેટું’ વિશેષણ-પદ છે. એટલા માટે ‘મહાજય’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘મહાયજ’ થવું જોઈએ. યજ્ઞોમાં મહાયજ જ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. ‘ય’કારનો ‘જ’કાર અને ‘જ’કારનો લોપ તથા તેનો ‘ય’કારાદેશ કરવાથી ‘મહાયજ’ રૂપ બની જાય છે.

૪૭. ધી નાખવાની કડછીઓ (સુયા)

આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘સુવ’ અને અર્થ છે—યજ્ઞમાં આહૂતિ આપતી વેળાએ અગ્નિમાં ધી નાખવા માટેનું પાત્ર-વિશેષ.

‘સુવ’ (કડછી) ખદિરના (કાથાના) લાકડામાંથી બનાવવામાં આવતી. તેના બે પ્રકાર હતા—

૧. અધરા સુવ—તેને ઉપભૂત કહેવામાં આવતી. તે શત્રુપક્ષીય અને નીચે રાખવામાં આવતી.

૨. ઉત્તરા સુવ—તેને જુહૂ કહેવામાં આવતી. તે યજમાનપક્ષીય અને ઉપભૂતથી ઉપર રાખવામાં આવતી.^૫

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—અભિધાન-ચિંતામણિ કોશ ૩/૪૮૨નો વિમર્શ.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૧ : સુષ્ટુ સંવૃત્તઃ—સ્થગિતસમસ્તાશ્રવદ્વારઃ સુસંવૃત્તઃ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૧ : ‘વોસદુકા’ વિવિધ-મુત્સૃષ્ટો વિશિષ્ટો વિશેષેણ વા ઉત્સૃષ્ટઃ કાયઃ—શરીસ્મ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૧ : વ્યુત્સૃષ્ટો—વિવિધરૂપાયૈવિશેષેણ વા પરીષદ્વોપસર્ગસહિષ્ણુતાલક્ષણેનોત્સૃષ્ટઃ—ત્યક્તઃ કાયઃ—શરીસ્મનેતિ વ્યુત્સૃષ્ટકાયઃ ।

૩. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૧ : શુચિઃ અનાશ્રવઃ

અલ્પાન્ધચરિત્ત્વ ઇત્યર્થઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૧ : શુચિઃ—અકલુષવ્રતઃ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૧ : ત્યક્તદેહઃ ઇવ ત્યક્તદેહો નામ નિષ્પ્રતિકર્મશરીરઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૧ : ત્યક્તદેહશ્ચ—અત્યન્તનિષ્પ્રતિકર્મતયા ।

૫. કા. શ્રૌ. સૂ ૧/૩/૪૦ : છાવિરઃ સુવઃ ।

૬. શતપથબ્રાહ્મણ ૧/૪/૪/૧૮, ૧૯ ।

૪૮. શાંતિતીર્થ (સંતિતિથ્યે)

ચૂર્ણિકાર અને બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘સંતિ’નો અર્થ—શાંતિ અથવા ‘સન્તિ’ (અસ્ ધાતુનું બહુવચન) કર્યો છે. તેનો અર્થ શાંતિ માનીએ તો ‘તીર્થ’માં એકવચન છે. ‘સન્તિ’ ક્રિયા માનીએ તો બહુવચન છે.^૧ બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર તીર્થનો અર્થ ‘પુણ્યક્ષેત્ર’ અથવા ‘સંસારસમુદ્રને તરવાના ઉપાયરૂપ ઘાટ’ છે. ચૂર્ણિ અનુસાર તીર્થના બે ભેદ છે—દ્રવ્ય-તીર્થ અને ભાવ-તીર્થ. પ્રભાસ વગેરે દ્રવ્ય-તીર્થ કહેવાય છે અને બ્રહ્મચર્ય ભાવ-તીર્થ અથવા શાંતિ-તીર્થ કહેવાય છે.^૨

આગળના શ્લોક (૪૬)માં સૂત્રકારે સ્વયં બ્રહ્મચર્યને શાંતિ-તીર્થ માન્યું છે. શાન્ત્યાચાર્યે આ પ્રસંગે તેનો અર્થ આવી રીતે કર્યો છે—‘મતુ’ પ્રત્યયનો લોપ તથા બ્રહ્મચર્ય અને બ્રહ્મચારીનો અભેદ માની લેવાથી આ પ્રમાણે થાય છે, કે બ્રહ્મચારી તીર્થ છે. આ અર્થમાં ‘બંધે’માં વચન-વ્યત્યય માનવો પડશે.^૩

૪૯. આત્માની પ્રસન્ન લેશ્યાવાળો (અત્તપસન્નલેસે)

ચૂર્ણિમાં પીત આદિ લેશ્યાઓને પ્રસન્ન માનવામાં આવેલ છે. લેશ્યા બે પ્રકારની હોય છે—શરીર-લેશ્યા (આભામંડળ) અને આત્મ-લેશ્યા (ભાવ-ધારા). ‘અત્તપસન્નલેસે’—આ પદ વડે આત્મ-લેશ્યાનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. શરીરની લેશ્યાઓ અશુદ્ધ હોવા છતાં પણ આત્માની લેશ્યાઓ શુદ્ધ હોઈ શકે છે. શરીરની લેશ્યાઓ શુદ્ધ થવા છતાં આત્માની લેશ્યા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ—બંને પ્રકારની હોઈ શકે છે.

‘અત્ત’ શબ્દ પાંચ અર્થમાં પ્રયોજાય છે—આત્મા, ઈષ્ટ, કાંત, પ્રિય અને મનોહર. ચૂર્ણિમાં ‘અત્ત’નો મુખ્ય અર્થ આત્મા અને વૈકલ્પિક અર્થ ઈષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. પીત વગેરે લેશ્યાઓ ઈષ્ટ હોય છે, તે શુદ્ધ લેશ્યાઓ છે. અશુદ્ધ લેશ્યાઓ (કૃષ્ણ વગેરે) ઈષ્ટ નથી હોતી.^૪

વૃત્તિકારે ‘પસન્ન’નો અર્થ—વિશુદ્ધ અને ‘અત્ત’નો અર્થ—આત્મા કર્યો છે. તેમણે ‘અત્ત’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘આત્મ’ માનીને તેના બે અર્થ વધુ આપ્યા છે—હિતકર અને પ્રાપ્ત.^૫

‘અત્તપસન્નલેસે’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘આત્મપસન્નલેશ્યઃ’ અથવા ‘આત્મપસન્નલેશ્યઃ’ થાય છે. લેશ્યા પ્રસન્ન (ધર્મ) અને અપ્રસન્ન (અધર્મ)—એમ બે પ્રકારની હોય છે. આત્માની પ્રસન્ન—સર્વથા અકલુષિત લેશ્યા જ્યાં હોય છે, તેને પ્રસન્ન-લેશ્ય કહેવામાં આવેલ છે. આત્મ-પુરુષ દ્વારા પ્રસન્ન-લેશ્યાનું નિરૂપણ થાય અથવા જ્યાં પ્રસન્ન-લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય, તે ધર્મ અથવા શાંતિ-તીર્થને ‘આત્મ-પ્રસન્ન-લેશ્ય’ કહેવામાં આવેલ છે.

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૨ : ‘સંતિતિથ્યે’તિ શમનં શાંતિઃ, શાંતિરેવ તીર્થઃ, અથવા સન્તીતિ વિદ્યન્તે, કતરાણિ સંતિ તિત્થાણિ ?

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૩ : સંતિતિથ્યે તિ કિં ચ તે—તવ શાન્ત્યૈ પાપોપશમનનિમિત્તં તીર્થ—પુણ્યક્ષેત્રં શાન્તિતીર્થમ્, અથવા કાનિ ચ કિં રૂપાણી તે—તવ સન્તિ વિદ્યન્તે તીર્થાનિ સંસારો-દધિતરણોપાયભૂતાનિ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૨ : તિત્થં દુવિહં—દવ્વતિત્થં ભાવતિત્થં ચ, પ્રભાસાદીનિ દ્રવ્યતીર્થાનિ, જીવાનામુપરોધકારીનીતિકૃત્વા ન શાન્તિતીર્થાનિ ભવંતિ, યસ્તુ આત્મનઃ પરેષાં ચ શાન્તયે તદ્ ભાવતીર્થં ભવતિ, બ્રહ્મ એવ શાન્તિતીર્થમ્ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૩ : બ્રહ્મેતિ—બ્રહ્મચર્ય શાન્તિતીર્થ,.....અથવા બ્રહ્મેતિ બ્રહ્મચર્યવંતો મતુલ્લોપાદ્ અભેદોપધારાદ્ વા સાધવ ઉચ્ચન્તે, સુબ્ધ્યત્યાચ્ચૈકવચનં, સંતિ—વિદ્યન્તે તીર્થાનિ મમેતિ ગમ્યન્તે ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૨ : શરીરલેશ્યાસુ હિ અશુદ્ધાસ્વપિ આત્મલેશ્યા શુદ્ધા ભવંતિ, શુદ્ધા અપિ શરીરલેશ્યા ભજનીયા, અથવા અત્ત ઇતિ ઇષ્ટઃ, તાશ્ચ પીતાઘ્નાઃ, તાશ્ચ શુદ્ધાઃ, અનિષ્ટાસ્તુ અણત્તાઓ, ઉક્તં હિ—અત્તા ઇદ્ધા કંતા પિયા મણુણ્ણા,..... ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૩ ।

૫૦. કર્મ-૨૪ (દોસં)

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ ‘પાપ’^૧ અને વૃત્તિકારે ‘કર્મ’ કર્યો છે.^૨ કર્મ વિશુદ્ધ આત્માને પણ દૂષિત કરી દે છે, એટલા માટે તે દોષ છે.

૫૧. (શ્લોક ૪૬)

મહાત્મા બુદ્ધે પણ જળસ્નાનને ધાર્મિક મહત્ત્વ નથી આપ્યું. તેમણે પણ ધાર્મિક મહત્ત્વ આત્મિક-શુદ્ધિને જ આપ્યું છે.

આ વિષયમાં મજ્ઞિમનિકાયનો નીચેનો પ્રસંગ સુંદર પ્રકાશ પાડે છે^૩—

તે સમયે સુંદરિક ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે થોડે દૂર બેઠો હતો. ત્યારે સુંદરિક ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણે ભગવાનને આમ કહ્યું—

ગૌતમ ! શું આપ સ્નાન માટે બાહુકા નદીએ આવશો ?

બ્રાહ્મણ ! બાહુકા નદીએ શું લેવાનું છે ? બાહુકા નદી શું કરશે ?

હે ગૌતમ ! બાહુકા નદી લોકમાન્ય (લોક-સંમત) છે, બાહુકા નદી બહુ લોકો દ્વારા પવિત્ર (પુણ્ય આપનારી) મનાય છે. ઘણા બધા લોકો બાહુકા નદીમાં (પોતાનાં) કરેલાં પાપ વહાવી દે છે.

ત્યારે ભગવાને સુંદરિક ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણને ગાથાઓમાં કહ્યું—

બાહુકા, અવિકક્ક, ગયા અને સુંદરિકામાં,

સરસ્વતી અને પ્રયાગ તથા બાહુમતી નદીમાં;

કાબા કર્મોવાળો મૂઠ ભલે નિત્ય ન્હાય, (પરંતુ) શુદ્ધ નહિ થાય,

શું કરશે સુંદરિકા, શું પ્રયાગ, અને શું બાહુલિકા નદી ?

(તે) પાપકર્મી = કૃત કિલ્લિષ દુષ્ટ નરને શુદ્ધ નથી કરી શકતાં.

શુદ્ધ (નર) માટે સદાય ફલ્યુ છે, શુદ્ધને માટે સદાય ઉપોસથ છે,

શુદ્ધ અને શુચિકર્મનાં વ્રતો સદાય પૂરા થતાં રહે છે.

બ્રાહ્મણ ! એટલું જ નહિ, બધા પ્રાણીઓનું ક્ષેમ કર.

જો તું જૂઠું નથી બોલતો, જો પ્રાણ હણતો નથી,

જો વગર આપેલું લેતો નથી, (અને) શ્રદ્ધાવાન મત્સર-રહિત છે,

(તો) ગયા જઈને શું કરીશ ? ક્ષુદ્ર જળાશય (= ઉપાદાન) પણ તારા માટે ગયા છે.

૫૨. મહાસ્નાન છે (મહાસિનાણં)

આનો શાબ્દિક અર્થ છે—મહાસ્નાન અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ સ્નાન. ચૂર્ણિકારે આનો લાક્ષણિક અર્થ—સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કર્યો છે.^૪

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૨ : દોસમિતિ પાપં ।

૨. વૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૭૩ : દોષં-કર્મ ।

૩. મજ્ઞિમનિકાય, ૧।૧।૭, પૃ. ૨૬ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૨ : મહાસિનાણં ણામ સવ્વ-કમ્પવસ્થાઓ ।

तेरसमं अज्झयणं

चित्तसंभूज्जं

तेरमुं अध्ययन

चित्र-संभूतीय

આમુખ

આ અધ્યયનમાં ચિત્ર અને સંભૂતના પારસ્પરિક સંબંધ અને વિસંબંધનું નિરૂપણ છે, એટલા માટે આનું નામ ‘ચિત્તસંભૂજ્જ’ ‘ચિત્ર-સંભૂતીય’ છે.^૧

તે કાળે અને તે સમયે સાકેત નગરમાં ચંદ્રાવતંસક રાજાનો પુત્ર મુનિચંદ્ર રાજ્ય કરતો હતો. રાજ્યનો ઉપભોગ કરતાં-કરતાં તેનું મન કામ-ભોગોથી વિરક્ત બની ગયું. તેણે મુનિ સાગરચંદ્ર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તે પોતાના ગુરુની સાથે-સાથે દેશાંતર જઈ રહ્યો હતો. એક વાર તે ભિક્ષા લેવા માટે ગામમાં ગયો, પણ સાર્થથી છૂટો પડી ગયો અને એક ભયાનક અટવીમાં જઈ ચડ્યો. તે ભૂખ અને તરસથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં ચાર ગોપાલપુત્રો ગાયો ચરાવી રહ્યા હતા. તેમણે મુનિની અવસ્થા જોઈ. તેમનાં મન કરુણાથી ભરાઈ ગયાં. તેમણે મુનિની પરિચર્યા કરી. મુનિ સ્વસ્થ બન્યા. ચારેય ગોપાલપુત્રોને તેમણે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ચારેય બાળકો પ્રતિબુદ્ધ થયા અને મુનિ પાસે દીક્ષિત થયા. તેઓ બધા આનંદપૂર્વક દીક્ષા-પર્યાયનું પાલન કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમાંથી બે મુનિઓના મનમાં મેલા કપડાના વિષયમાં જુગુપ્સા રહેવા લાગી. ચારેય મરીને દેવગતિમાં ગયા. જુગુપ્સા કરનારા બંને દેવલોકમાંથી ચ્યુત થઈને દશપુર નગરમાં શાંડિલ્ય બ્રાહ્મણની દાસી યશોમતીની કૃપે યુગલ રૂપે જન્મ્યા. તેઓ યુવાન બન્યા.

એકવાર તેઓ જંગલમાં પોતાના ખેતરની રક્ષા માટે ગયા. રાત પડી ગઈ. તેઓ એક વડના ઝાડ નીચે સૂઈ ગયા. અચાનક જ વૃક્ષની બખોલમાંથી એક સાપ નીકળ્યો અને એકને ડંખ મારી ચાલ્યો ગયો. બીજો જાગ્યો. તેને આ વાતની ખબર પડી. તત્કાળ તે સાપની શોધમાં નીકળી પડ્યો. તે જ સર્પ તેને પણ ડસ્યો. બંને મરીને કાલિંજર પર્વત ઉપર એક મૃગલીના પેટે યુગલ રૂપે જન્મ્યા. એકવાર બંને મૃગો આજુબાજુમાં ચરી રહ્યા હતા. એક શિકારીએ એક જ બાણ વડે બંનેને મારી નાખ્યા. ત્યાંથી મરીને તેઓ ગંગા નદીના તીરે એક રાજહંસીના ગર્ભમાં આવ્યા. યુગલ રૂપમાં જન્મ્યા. તેઓ યુવાન બન્યા. તેઓ બંને સાથે-સાથે ઘૂમી રહ્યા હતા. એકવાર એક માછીમારે તેમને પકડ્યા અને ગરદન મરડી મારી નાખ્યા.

તે સમયે વારાણસી નગરીમાં ચાંડાળોનો એક અધિપતિ રહેતો હતો. તેનું નામ હતું ભૂતદત્ત. તે ખૂબ સમૃદ્ધ હતો. પેલા બંને હંસો મરીને તેના પુત્ર રૂપે જન્મ્યા. તેમના નામ ચિત્ર અને સંભૂત પાડવામાં આવ્યા. બંને ભાઈઓમાં અપાર સ્નેહ હતો.

તે સમયે વારાણસી નગરીમાં શંખરાજા રાજ્ય કરતો હતો. નમુચિ તેનો મંત્રી હતો. એકવાર તેના કોઈ અપરાધના કારણે રાજા તેના પર ક્રોધાયમાન થયો અને તેના વધની આજ્ઞા કરી. ચાંડાળ ભૂતદત્તને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. તેણે નમુચિને પોતાના ઘરમાં સંતાડી દીધો અને કહ્યું—‘મંત્રી ! જો આપ મારા ઘરના ભોંયરામાં રહીને મારા બંને પુત્રોને ભણાવવાનું સ્વીકારશો તો હું આપનો વધ નહિ કરું.’ જીવનની આશાથી મંત્રીએ વાત માની લીધી. હવે તે ચાંડાળના પુત્રો—ચિત્ર અને સંભૂત—ને ભણાવવા લાગ્યો. ચાંડાળપત્ની નમુચિની સેવાચારી કરતી હતી. કેટલોક સમય વીત્યો. નમુચિ ચાંડાળ-સ્ત્રીમાં આસક્ત બન્યો. ભૂતદત્તે આ વાત જાણી લીધી. તેણે નમુચિને મારવાનો વિચાર કર્યો. ચિત્ર અને સંભૂત બંને પોતાના પિતાનો વિચાર જાણી ગયા. ગુરુ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાથી પ્રેરિત થઈને તેમણે નમુચિને ક્યાંક ભાગી જવાની સલાહ આપી. નમુચિ ત્યાંથી ભાગતો-ભાગતો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો અને ચક્રવર્તી સનતકુમારનો મંત્રી બની ગયો.

ચિત્ર અને સંભૂત મોટા થયા. તેમનું રૂપ અને લાવણ્ય આકર્ષક હતું. તેઓ નૃત્ય અને સંગીતમાં પ્રવીણ બન્યા. વારાણસીના લોકો તેમની કળા પર મુગ્ધ હતા.

એક વાર મદન-મહોત્સવ આવ્યો. અનેક ગાયકટોળીઓ મધુર રાગ આલાપી રહી હતી અને તરુણ-તરુણીઓના અનેક ગણો નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. તે સમયે ચિત્ર-સંભૂતની નૃત્યમંડળી પણ ત્યાં આવી પહોંચી. તેમનું ગાન અને નૃત્ય સહુથી અધિક

૧. ઉત્તરઅધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૩૨ : ચિત્તસંભૂઆરંભે વેઅંતો, ભાવઓ અ નાયવ્યો ।

તત્તો સમુદ્ધિઅમિણં, અજ્ઞયણં ચિત્તસંભૂયં ॥

મનોરમ્ય હતું. તેમને સાંભળીને અને જોઈને બધા લોકો તેમની મંડળી તરફ ખેંચાઈ આવ્યા. યુવતીઓ મંત્રમુગ્ધ જેવી બની ગઈ. બધા તન્મય બની ગયા હતા. બ્રાહ્મણોએ આ જોયું. મનમાં ઈર્ષ્યા પેદા થઈ. જાતિવાદની આડ લઈ તેઓ રાજા પાસે ગયા અને સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. રાજાએ બંને માતંગપુત્રોને નગરની બહાર નિષ્કાસિત કર્યા. તેઓ બંને બીજે ચાલ્યા ગયા.

કેટલોક સમય વીત્યો. એક વખત કૌમુદી-મહોત્સવના અવસરે બંને માતંગ-પુત્રો ફરી નગરમાં આવ્યા. તેઓ મોં પર કપડું ઢાંકી મહોત્સવનો આનંદ માણી રહ્યા હતા. ચાલતાં-ચાલતાં તેમના મોઢામાંથી સંગીતના સૂરો નીકળી પડ્યા. લોકો સ્તબ્ધ બની ગયા. તેઓ તે બંનેની પાસે આવ્યા. આવરણ ખસેડતાં જ તેઓ તેમને ઓળખી ગયા. તેમનું લોહી ઈર્ષ્યાથી ઊકળી ગયું. ‘આ તો ચાંડાલપુત્રો છે’—એવું કહી તેમને લાતો અને લપડાકો મારી નગરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા. તેઓ બહાર એક ઉદ્યાનમાં આવી રહ્યા. તેમણે વિચાર્યું—‘ધિક્કાર છે અમારા રૂપ, યૌવન, સૌભાગ્ય અને કળા-કૌશલ્યને ! આજ અમે ચાંડાળ હોવાને કારણે પ્રત્યેક વર્ગ દ્વારા તિરસ્કૃત બની રહ્યા છીએ. અમારો સમગ્ર ગુણ-સમૂહ દૂષિત થઈ રહ્યો છે. આવું જીવન જીવવાથી શો લાભ ?’ તેમનું મન જીવનથી ભરાઈ ગયું. તેઓ આત્મહત્યાનો દેઢ સંકલ્પ કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. એક પહાડ ઉપર આ જ વિચારથી ચડ્યા. ઉપર ચડ્યા તો તેમણે ધ્યાનમાં લીન એક શ્રમણને જોયા. તેઓ તે મુનિ પાસે આવ્યા અને બેસી ગયા. ધ્યાન પૂરું થતાં મુનિએ તેમનાં નામ-ઠામ પૂછ્યાં. બંનેએ પોતાનો પૂર્વવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. મુનિએ કહ્યું—‘તમે અનેક કળા-શાસ્ત્રોના પારગામી છો. આત્મહત્યા કરવી તે નીચ વ્યક્તિઓનું કામ છે. તમારી જેવા વિમળ બુદ્ધિવાળા વ્યક્તિઓ માટે તે ઉચિત નથી. તમે તેનો વિચાર છોડો અને જિન-ધર્મનાં શરણમાં આવો. તેનાથી તમારાં શારીરિક અને માનસિક—બધાં દુઃખો ફીટી જશે.’ તેમણે મુનિના વચનો શિરોધાર્ય કર્યા અને હાથ જોડી બોલ્યા—‘ભગવાન ! આપ અમને દીક્ષિત કરો.’ મુનિએ તેમને યોગ્ય સમજી દીક્ષા આપી.

ગુરુચરણોની ઉપાસના કરતાં-કરતાં તેઓ અધ્યયન કરવા લાગ્યા. કેટલાક સમય બાદ તેઓ ગીતાર્થ બન્યા. વિચિત્ર તપસ્યાઓથી આત્માને ભાવિત કરતાં-કરતાં તેઓ ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વાર તેઓ હસ્તિનાપુર આવ્યા. નગરની બહાર એક ઉદ્યાનમાં ઉતર્યા. એક દિવસ માસક્રમણનું પારણું કરવા માટે મુનિ સંભૂત નગરમાં ગયા. ભિક્ષા માટે તેઓ ઘરે-ઘરે ઘૂમી રહ્યા હતા. મંત્રી નમુચિએ તેમને જોઈને ઓળખી લીધા. તેમની બધી યાદો તાજી થઈ આવી. તેમણે વિચાર્યું—‘આ મુનિ મારો બધો ઈતિહાસ જાણે છે. અહીંના લોકો સમક્ષ જો એ કંઈ બોલી કાઢશે તો મારી મહત્તા નાશ પામશે.’ આમ વિચારી તેણે લાઠી અને મુક્કા મારીને મુનિને નગરની બહાર કાઢવાનું ઈચ્છ્યું. ઘણા લોકો મુનિને મારવા લાગ્યા. મુનિ શાંત રહ્યા. પરંતુ લોકો જ્યારે અત્યંત ઉગ્ર બની ગયા ત્યારે મુનિનું ચિત્ત અશાંત બની ગયું. તેમના મોંમાંથી ધુમાડો નીકળ્યો અને આખું નગર અંધકારમય બની ગયું. લોકો ગભરાયા. હવે તેઓ મુનિને શાંત પાડવા લાગ્યા.

ચક્રવર્તી સનતકુમાર પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે મુનિને પ્રાર્થના કરી—‘ભંતે ! અમારાથી જો કોઈ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો આપ ક્ષમા કરો. હવે પછી અમે એવો અપરાધ નહિ કરીએ. આપ મહાન છો. નગર-નિવાસીઓને જીવનદાન આપો.’ આટલાથી મુનિનો કોપ શાંત ન થયો. ઉદ્યાનમાં બેઠેલા મુનિ ચિત્રને આ સમાચાર જાણવા મળ્યા અને તેમણે આકાશ ધુમાડાથી ભરાઈ ગયેલું જોયું. તેઓ તત્કાળ ત્યાં આવ્યા અને મુનિ સંભૂતને કહ્યું—‘હે મુનિ ! કોપાગ્નિને શાંત કરો, શાંત કરો. મહર્ષિઓ ઉપશમ-પ્રધાન હોય છે. તેઓ અપરાધી પર પણ કોપ નથી કરતા. આપ પોતાની શક્તિનું સંવરણ કરો.’ મુનિ સંભૂતનું મન શાંત થયું. તેમણે તેજોલેશ્યાનું સંવરણ કર્યું. અંધકાર હટી ગયો. લોકો પ્રસન્ન થયા. બંને મુનિ ઉદ્યાનમાં પાછા ફર્યા. તેમણે વિચાર્યું—‘આપણે કાય-સંલેખના કરી ચૂક્યા છીએ, એટલા માટે હવે અનશન કરવું જોઈએ.’ બંનેએ અત્યંત વૈર્યપૂર્વક અનશન ગ્રહણ કર્યું.

ચક્રવર્તી સનતકુમારે જ્યારે એવું જાણ્યું કે મંત્રી નમુચિના કારણે જ બધા લોકોને ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો છે ત્યારે તેમણે મંત્રીને પકડવાનો આદેશ આપ્યો. મંત્રીને દોરડાંથી બાંધી મુનિઓની પાસે લાવવામાં આવ્યા. મુનિઓએ રાજાને સમજાવ્યો અને રાજાએ મંત્રીને છોડી દીધો. ચક્રવર્તી બંને મુનિઓના પગમાં પડી ગયો. રાણી સુનંદા પણ સાથે હતી. તેણે પણ વંદના કરી. અકસ્માત જ તેના કેશ મુનિ સંભૂતના પગને અડી ગયા. મુનિ સંભૂતને અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થયો. તેણે નિદાન

કરવાનો વિચાર કર્યો. મુનિ ચિત્રે જ્ઞાનશક્તિથી આ જાણી લીધું અને નિદાન ન કરવાની શીખામણ આપી, પણ બધું વ્યર્થ. મુનિ સંભૂતે નિદાન કર્યું—‘જો મારી તપસ્યાનું ફળ હોય તો હું ચક્રવર્તી બનું.’

બંને મુનિઓનું અનશન ચાલુ હતું. તેઓ મરીને સૌધર્મ-દેવલોકમાં દેવો બન્યા. ત્યાંનું આયુષ્ય પૂરું કરી ચિત્રનો જીવ પુરિમતાલ નગરમાં એક ઈભ્ય શેઠનો પુત્ર બન્યો અને સંભૂતનો જીવ કાંપિલ્યપુરમાં બ્રહ્મરાજની રાણી ચુલનીના ગર્ભમાં આવ્યો. રાણીએ ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોયાં. બાળકનો જન્મ થયો. તેનું નામ બ્રહ્મદત્ત રાખવામાં આવ્યું.

રાજા બ્રહ્મના ચાર મિત્રો હતા—(૧) કાશી દેશનો અધિપતિ કટક (૨) ગજપુરનો રાજા કણેરદત્ત (૩) કૌશલ દેશનો રાજા દીર્ઘ અને (૪) ચંપાનો અધિપતિ પુષ્પચૂલ. રાજા બ્રહ્મનો તેઓની સાથે અગાધ પ્રેમ હતો. તેઓ બધા એક-એક વર્ષ એકબીજાના રાજ્યમાં રહેતા. એકવાર તેઓ બધા રાજા બ્રહ્મના રાજ્યમાં સંગાથે રહેતા હતા, તે દિવસોની વાત છે. એક દિવસ રાજા બ્રહ્મને અસહ્ય શિરોવેદના ઉત્પન્ન થઈ. સ્થિતિ ચિંતાજનક બની ગઈ. રાજા બ્રહ્મે પોતાના પુત્ર બ્રહ્મદત્તને ચારેય મિત્રોને સોંપતાં કહ્યું—‘આનું રાજ્ય તમારે ચલાવવાનું છે.’ મિત્રોએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

કેટલાક સમય પછી રાજા બ્રહ્મનું મૃત્યુ થયું. મિત્રોએ તેનું અંત્યેષ્ટિ-કર્મ કર્યું. તે સમયે કુમાર બ્રહ્મદત્ત બાલ્યાવસ્થામાં હતો. ચારેય મિત્રોએ વિચારવિમર્શ કરી કૌશલ દેશના રાજા દીર્ઘને રાજ્યનો બધો ભાર સોંપ્યો અને પછી બધા પોતપોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા. રાજા દીર્ઘ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. સર્વત્ર તેનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. રાણી ચુલની સાથે તેનું પ્રેમ-બંધન ગાઢ થતું ગયું. બંને નિઃસંકોચ વિષયવાસનાનું સેવન કરવા લાગ્યાં.

રાણીના આ દુરાચરણને જાણીને રાજા બ્રહ્મનો વિશ્વાસુ મંત્રી ધનુ ચિંતાગ્રસ્ત બન્યો. તેણે વિચાર્યું—‘જે વ્યક્તિ અધમ આચરણમાં ફસાયેલો છે તે કુમાર બ્રહ્મદત્તનું શું હિત સાધવાનો હતો ભલા ?’

તેણે રાણી ચુલની અને રાજા દીર્ઘના અવૈધ સંબંધની વાત પોતાના પુત્ર વરધનુ દ્વારા કુમારના કાને પહોંચાડી. કુમારને આ વાત ખૂબ ખરાબ લાગી. તેણે એક ઉપાય વિચાર્યો. એક કાગડા અને એક કોકિલને પિંજરામાં બંધ કરી તે અંતઃપુરમાં લઈ ગયો અને રાણી ચુલનીને સંભળાવતાં કહ્યું—‘જે કોઈ પણ અનુચિત સંબંધ રાખશે, તેને હું આ રીતે પાંજરામાં પૂરી દઈશ.’ રાજા દીર્ઘ આ વાત સાંભળી. તેણે ચુલનીને કહ્યું—‘કુમાર આપણો સંબંધ જાણી ગયો છે. મને કાગડો અને તને કોયલ માની તેણે સંકેત કર્યો છે. હવે આપણે સાવધાન થઈ જવું જોઈએ.’ ચુલનીએ કહ્યું—‘તે હજી બાળક છે. જે કંઈ મનમાં આવે છે તેવું બોલી દે છે.’ રાજા દીર્ઘે કહ્યું—‘નહિ, એવું નથી. તે આપણા પ્રેમમાં વિઘ્ન નાખશે. તેને માર્યા વિના આપણો સંબંધ નભી શકે નહિ.’ ચુલનીએ કહ્યું—‘જે આપ કહો છો તે ઠીક છે, પરંતુ તેને મારવો કેવી રીતે? લોકનિંદાથી પણ આપણે ડરવું જોઈએ.’ રાજા દીર્ઘે કહ્યું—‘લોકાપવાદથી બચવા માટે આપણે પહેલાં તેનો વિવાહ કરી દઈએ, પછી ગમે તેમ કરી તેને મારી નાખીશું.’ રાણીએ તેની વાત માની લીધી.

એક શુભ મુહૂર્તે કુમારનો વિવાહ સંપન્ન થયો. તેના શયન માટે રાજા દીર્ઘે એક હજાર થાંભલાવાળું એક લાક્ષાગૃહ બનાવડાવ્યું.

આ બાજુ મંત્રી ધનુએ રાજા દીર્ઘને વિનંતી કરી—‘સ્વામી ! મારો પુત્ર વરધનુ મંત્રીપદનો કાર્યભાર સંભાળવા માટે લાયક બની ગયો છે. હું હવે કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થવા ઈચ્છું છું.’ રાજાએ તેની વિનંતી સ્વીકારી લીધી અને કપટપૂર્વક કહ્યું—‘તું હવે ક્યાં જઈશ અને શું કરીશ? અહીં જ રહે અને દાન વગેરે ધર્મોનું પાલન કર.’ મંત્રીએ રાજાની વાત માની લીધી. તેણે નગર બહાર ગંગા નદીના તટ પર એક વિશાળ પરબ બનાવી. ત્યાં તે મુસાફરો અને સાધુઓ માટે પ્રચુર અન્ન-પાનનું દાન દેવા લાગ્યો. દાન અને સન્માન વડે વશીભૂત થયેલા મુસાફરો અને સાધુઓ દ્વારા તેણે લાક્ષાગૃહથી પરબ સુધીની એક સુરંગ ખોદાવી. રાજા-રાણીને આ વાતની ખબર પડી નહિ.

રાણી ચુલનીએ કુમાર બ્રહ્મદત્તને પોતાની નવવધૂ સાથે તે લાક્ષાગૃહમાં મોકલ્યો. બંને ત્યાં ગયાં. રાણીએ બાકી બધા જ્ઞાતિજનોને પોતપોતાને ઘરે રવાના કરી દીધા. મંત્રીનો પુત્ર વરધનુ ત્યાં જ રહ્યો. રાત્રિના બે પ્રહર વીત્યા. કુમાર બ્રહ્મદત્ત ગાઢ નિદ્રામાં લીન હતો. વરધનુ જાગી રહ્યો હતો. અચાનક લાક્ષાગૃહ એક જ ક્ષણમાં સળગી ઊઠ્યું. હાહાકાર મચી ગયો.

કુમાર જાગ્યો અને દિગ્મૂઢ બની વરધનુ પાસે આવી બોલ્યો—‘આ શું થયું ? હવે શું કરીશું ?’ વરધનુએ કહ્યું—‘જેની સાથે આપનું પાણિગ્રહણ થયું છે, તે રાજકન્યા નથી. તેને બચાવવા રોકાવું ઉચિત નથી. ચાલો આપણે ભાગીએ.’ તેણે કુમાર બ્રહ્મદત્તને એક સાંકેતિક સ્થાન પર લાત મારવા કહ્યું. કુમારે લાત મારી. સુરંગનું દ્વાર ઊઘડી ગયું. તેઓ તેમાં ધૂસ્યા. મંત્રીએ પહેલેથી જ પોતાના બે વિશ્વાસુ માણસોને સુરંગના દ્વાર પર નિયુક્ત કરી રાખ્યા હતા. તેઓ ઘોડા પર ચડીને ઊભા હતા. જેવા કુમાર બ્રહ્મદત્ત અને વરધનુ સુરંગમાંથી બહાર નીકળ્યા તેવા જ તેમને ઘોડા પર ચડાવી દીધા. તેઓ બંને ત્યાંથી ચાલ્યા. પચાસ યોજન દૂર જઈ અટક્યા. લાંબી યાત્રાને કારણે ઘોડા થાકીને પડી ગયા. હવે બંને ત્યાંથી પગે ચાલતા આગળ વધ્યા. તેઓ ચાલતાં-ચાલતાં વારાણસી પહોંચ્યા.

રાજા કટકે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને પૂરેપૂરા સન્માન સાથે તેણે કુમાર બ્રહ્મદત્તને નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. પોતાની પુત્રી કટકાવતી સાથે તેનો વિવાહ કર્યો. રાજા કટકે દૂત મોકલી સેના સહિત પુષ્પચૂલને બોલાવી લીધો. મંત્રી ધનુ અને રાજા કણેરદત્ત પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બીજા પણ અનેક રાજાઓ આવી મળ્યા. તે બધાએ વરધનુને સેનાપતિપદે નિયુક્ત કરી કાંપિલ્યપુર પર ચડાઈ કરી. ધમસાણ યુદ્ધ થયું. રાજા દીર્ઘ માર્યો ગયો. ‘ચક્રવર્તીનો વિજય થયો’—આવો ઘોષ ચારે બાજુ પ્રસરી ગયો. દેવોએ આકાશમાંથી ફૂલો વરસાવ્યાં. ‘બારમો ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થયો છે’—આવો નાદ થઈ રહ્યો. સામંતોએ કુમાર બ્રહ્મદત્તનો ચક્રવર્તીપદે અભિષેક કર્યો.

રાજ્યનું પરિપાલન કરતાં-કરતાં બ્રહ્મદત્ત સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. એકવાર એક નટ આવ્યો. તેણે રાજાને પ્રાર્થના કરી—‘હું આજે મધુકરી ગીત નામે નાટ્યવિધિનું પ્રદર્શન કરવા માગું છું.’ ચક્રવર્તીએ સ્વીકૃતિ આપી. અપરાધકાળે નાટક થવા લાગ્યું. તે વેળાએ એક દાસીએ ફૂલ-માળાઓ લાવી રાજાની સામે રાખી. રાજાએ ફૂલ-માળાઓ જોઈ અને મધુકરી ગીત સાંભળ્યું. ત્યારે ચક્રવર્તીના મનમાં એક વિચાર ઉત્પન્ન થયો—‘આવું નાટક તેણે પહેલાં પણ ક્યાંક જોયું છે.’ તે આવા ચિંતનમાં લીન થયો અને તેને પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ થઈ આવી. તેણે જાણી લીધું કે આવું નાટક પોતે સૌધર્મ દેવલોકના પદ્મગુલ નામના વિમાનમાં જોયું હતું.

તેની સ્મૃતિમાત્રથી તે મૂર્ચ્છિત થઈ જમીન પર ઢેળી પડ્યો. પાસે બેઠેલા સામંતો ઊભા થઈ ગયા, ચંદનનો લેપ કર્યો. રાજાની ચેતના પાછી ફરી. સમ્રાટ આશ્ચર્ય થયો. પૂર્વજન્મના ભાઈની યાદ તેને સતાવવા લાગી. તેની શોધખોળ કરવા માટે તેણે એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. રહસ્ય છુપાવતાં સમ્રાટે મહામાત્ય વરધનુને કહ્યું—‘આસ્વ દાસૌ મૃગૌ હંસો, માતંગાવમરૌ તથા’—આ શ્લોકાર્ધનો બધી જગ્યાએ પ્રચાર કરો અને એવી ઘોષણા કરો કે આ શ્લોકની પૂર્તિ કરનારને સમ્રાટ પોતાનું અડધું રાજ્ય આપી દેશે. પ્રતિદિન આવી ઘોષણા થવા લાગી. આ અર્ધશ્લોક દૂર-દૂર સુધી પ્રસરી ગયો અને વ્યક્તિ-વ્યક્તિને કંઠસ્થ થઈ ગયો.

આ બાજુ ચિત્રનો જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યુત થઈને પુરીમતાલ નગરમાં એક ઈભ્ય શેઠને ત્યાં જન્મ્યો. યુવાન થયો. એક દિવસ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ અને તે મુનિ બની ગયો. એકવાર ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં-કરતાં તે કાંપિલ્યપુરમાં જ આવી પહોંચ્યો અને મનોરમ નામના ઉદ્યાનમાં ઊતર્યો. એક દિવસ તે કાયોત્સર્ગ કરી રહ્યો હતો. તે જ સમયે ત્યાં રહેંટ ચલાવનાર એક માણસ બોલી ઊઠ્યો—

“આસ્વ દાસૌ મૃગૌ હંસૌ, માતંગાવમરૌ તથા ।”

મુનિએ આ સાંભળ્યું અને તેની પાછળના બે ચરણ પૂરાં કરતાં કહ્યું—

“एषा नौ षष्ठिका जातिः, अन्योन्याभ्यां वियुक्तयोः ॥”

રહેંટ ચલાવનાર તે વ્યક્તિએ તે બંને ચરણો એક પત્રમાં લખ્યા અને અડધું રાજ્ય મેળવવાની હોંશમાં તે દોડતો-દોડતો રાજદરબારમાં પહોંચી ગયો. સમ્રાટની પરવાનગી મેળવી તે રાજ્યસભામાં ગયો અને એકી શ્વાસે આખો શ્લોક સમ્રાટને સંભળાવી દીધો. તે સાંભળતાં જ સમ્રાટ સ્નેહવશ મૂર્ચ્છિત બની ગયો. આખી સભા ક્ષુબ્ધ બની ગઈ. સભાસદો કોપાયમાન થયા અને તેને મારવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું—‘તે સમ્રાટને બેભાન કરી દીધા. કેવી આ તારી શ્લોકપૂર્તિ ?’ માર પડ્યો એટલે તે

બોલ્યો—‘મને મારો નહિ. શ્લોકની પૂર્તિ મેં નથી કરી.’ ‘તો કોણે કરી છે?’—સભાસદોએ પૂછ્યું. તે બોલ્યો—‘મારા રહેંટની પાસે ઊભેલા એક મુનિએ આ પૂર્તિ કરી છે.’ અનુકૂળ ઉપચાર થતાં જ સમ્રાટ સચેતન થયો. બધી વાતની જાણકારી મેળવી તે મુનિના દર્શન માટે સપરિવાર ચાલી નીકળ્યો. જંગલમાં ગયો. મુનિને જોયા. વંદના કરી વિનયપૂર્વક તેમની પાસે બેસી ગયો. છૂટા પડેલા યોગો ફરી જોડાઈ ગયા. હવે તે બંને ભાઈઓ સુખ-દુઃખનાં ફળવિપાકની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. આ જ ચર્ચા આ અધ્યયનમાં પ્રતિપાદિત છે.^૧ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ આ કથાનો પ્રકારાંતરે ઉલ્લેખ મળે છે.^૨

૧. કથાવિસ્તાર માટે જુઓ—સુખબોધા, પત્ર ૧૮૫-૧૮૭.

૨. ચિત્ર-સંભૂત જાતક સંખ્યા ૪૯૮.

તેરસમં અજ્ઞયણં : તેરમું અધ્યયન ચિત્તસંભૂજ્જં : ચિત્ર-સંભૂતીય

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. જાઈપરાજિઓ ખલુ કાસિ નિયાણં તુ હૃત્થિણપુરમ્મિ । ચુલણીએ બં ભદત્તો ઉવવન્નો પડમગુમ્માઓ ॥	જાતિપરાજિતઃ ખલુ અકાર્ષીત્ નિદાનં તુ હસ્તિનાપુરે । ચુલન્યાં બ્રહ્મદત્તઃ ઉપપન્નઃ પદ્મગુલ્માત્ ॥	૧. જાતિથી પરાજિત થયેલા સંભૂતે હસ્તિનાપુરમાં ^૧ નિદાન ^૨ કર્યું (ચક્રવર્તી બનું એવો સંકલ્પ કર્યો). તે સૌધર્મદેવલોકના પદ્મગુલ્મ નામે વિમાનમાં દેવ બન્યો. ત્યાંથી ચ્યવીને ચુલનીની કૂખે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી રૂપે ઉત્પન્ન થયો.
૨. કં પિલ્લે સંભૂઓ ચિત્તો પુણ જાઓ પુરિમતાલમ્મિ । સેટ્ઠિકુ લમ્મિ વિસાલે ધમ્મં સોઠુણ પવ્વડાઓ ॥	કામ્પિલ્યે સંભૂતઃ ચિત્રઃ પુનર્જાતઃ પુરિમતાલે । શ્રેષ્ઠિકુલે વિસાલે ધર્મં શ્રુત્વા પ્રવ્રજિતઃ ॥	૨. સંભૂત કાંપિલ્ય નગરમાં ^૩ ઉત્પન્ન થયો. ચિત્ર પુરિમતાલમાં ^૪ એક વિશાળ શ્રેષ્ઠિકુળમાં ઉત્પન્ન થયો. તે ધર્મ સાંભળી પ્રવ્રજિત બની ગયો.
૩. કં પિલ્લમ્મિ ય નયરે સમાગયા દો વિ ચિત્તસંભૂયા । સુહદુક્ખફલવિવાગં કહેંતિ તે એક્કમેક્કસ્સ ॥	કામ્પિલ્યે ચ નગરે સમાગતૌ દ્વાવપિ ચિત્રસંભૂતૌ । સુખદુઃખફલવિવાકં કથયતસ્તાવેકૈકસ્ય ॥	૩. કાંપિલ્ય નગરમાં ચિત્ર અને સંભૂત બંને મળ્યા. બંનેએ પરસ્પર એકબીજાના સુખદુઃખના વિવાકની વાત કરી.
૪. ચક્કવટ્ટી મહિટ્ટીઓ બં ભદત્તો મહાયસો । ભાયરં બહુમાણેણં ઈમં વયણમબ્બવી ॥	ચક્રવર્તી મહર્દિકઃ બ્રહ્મદત્તો મહાયશાઃ । ભ્રાતરં બહુમાનેન ઈદં વચનમબ્રવીત્ ॥	૪. મહાન ઋદ્ધિસંપન્ન અને મહાન વશસ્વી ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્તે બહુમાનપૂર્વક પોતાના ભાઈને આ પ્રમાણે કહ્યું—
૫. આસિમ્મો ભાયરો દો વિ અન્નમન્નવસાણુગા । અન્નમન્નમપૂરત્તા અન્નમન્નહિએસિણો ॥	આસ્વ ભ્રાતરૌ દ્વાવપિ અન્યોઽન્યવશાનુગૌ । અન્યોઽન્યમનુરક્તૌ અન્યોઽન્યહિતૈષિણૌ ॥	૫. ‘આપણે બંને ભાઈ હતા—એકબીજાને વશવર્તી, પરસ્પર અનુરક્ત અને અન્યોન્યના હિતેચ્છુ.
૬. દાસા દસણ્ણે આસી મિયા કાલિંજરે નગે । હંસા મયંગતીરે સોવાગા કાસિભૂમીએ ॥	દાસૌ દશાર્ણેષુ આસ્વ મૃગૌ કાલિંજરે નગે । હંસૌ મૃતગઙ્ગાતીરે શ્રપાકૌ કાશીભૂમ્યામ્ ॥	૬. આપણે બંને દશાર્ણ દેશમાં દાસ, કાલિંજર પર્વત પર હરણ, મૃતગંગાના કિનારે હંસ અને કાશી દેશમાં ચાંડાળ હતા.’

૭. દેવા ય દેવલોગમ્મિ
આસિ અમ્હે મહિદ્ધિયા ।
ઇમા નો છદ્ધિયા જાઈ
અન્નમન્નેણ જા વિણા ॥

દેવૌ ચ દેવલોકે
આસ્વાડ્ધવાં મહદ્ધિકૌ ।
ઇયં નૌ ષષ્ટિકા જાતિઃ
અન્યોઽન્યેન યા વિના ॥

૭. આપણે બંને સૌધર્મ દેવલોકમાં મહાન ઋદ્ધિવાળા દેવો
હતા. જેમાં આપણે એકબીજાથી છૂટા પડી ગયા હતા
તેવો આ આપણો છદ્ધો જન્મ છે.'

૮. કમ્મા નિયાણપ્પગડા
તુમે રાય ! વિચિત્તયા ।
તેસિ ફલવિવાગેણ
વિપ્પઓગમ્પવાગયા ॥

કર્માણિ નિદાનપ્રકૃતાનિ
ત્વયા રાજન્ ! વિચિન્તિતાનિ ।
તેષાં ફલવિવાકેન
વિપ્રયોગમુપાગતૌ ॥

૮. (મુનિ—) 'હે રાજા ! તેં નિદાનકૃત કર્મોનું ચિંતન કર્યું.
તેના ફળવિવાકને કારણે આપણે છૂટા પડી ગયા.'

૯. સચ્ચસોયપ્પગડા
કમ્મા મણ પુરા કડા ।
તે અજ્જ પરિભુંજામો
કિં નુ ચિત્તે વિ સે તહા ? ॥

સત્યશૌચપ્રકૃતાનિ
કર્માણિ મયા પુરકૃતાનિ ।
તાન્યદ્ય પરિભુંજે
કિન્નુ ચિત્તોઽપિ તાનિ તથા ? ॥

૯. (ચકવર્તી—) 'ચિત્ર ! મેં પૂર્વજન્મમાં સત્ય અને
શૌચમય' શુભ અનુષ્ઠાન કર્યા હતાં. આજ હું તેનું ફળ
ભોગવી રહ્યો છું. શું તું પણ એવું જ ભોગવી રહ્યો છે ?'

૧૦. સવ્વં સુચિણ્ણં સફલં નરાણં
કઢણ કમ્માણ ન મોક્ષ અત્થિ ।
અત્થેહિ કામેહિ ય ઉત્તમેહિ
આયા મમ પુણ્ણફલોવવે ॥

સર્વં સુચીર્ણં સફલં નરાણં
કૃતેભ્યઃ કર્મેભ્યો ન મોક્ષોઽસ્તિ ।
અર્થૈઃ કામેશ્ચોત્તમૈઃ
આત્મા મમ પુણ્યફલોપેતઃ ॥

૧૦. (મુનિ—) 'મનુષ્યોનું બધું સુચીર્ણ સફળ હોય છે. કરેલાં
કર્મોનું ફળ ભોગવ્યા વિના મોક્ષ (કર્મોથી છૂટકારો)
નથી થતો.' મારો આત્મા ઉત્તમ અર્થ અને કામો વડે
પુણ્યફળથી યુક્ત છે.'

૧૧. જાણાસિ સંભૂય ! મહાણુભાગં
મહિદ્ધિયં પુણ્ણફલોવવેયં ।
ચિત્તં પિ જાણાહિ તહેવ રાયં !
ઇઢ્ઢી જુઈ તસ્સ વિ ય પ્પભૂયા ॥

જાનાસિ સમ્ભૂત ! મહાનુભાગં
મહદ્ધિકં પુણ્યફલોપેતમ્ ।
ચિત્રમપિ જાનીહિ તથૈવ રાજન્ !
ઋદ્ધિર્દ્યુતિસ્તસ્યાપિ ચ પ્રભૂતા ॥

૧૧. 'સંભૂત ! જે રીતે તું પોતાને મહાનુભાગ (અર્થિત્ય
શક્તિ) સંપન્ન, મહાન ઋદ્ધિમાન અને પુણ્યફળથી
યુક્ત માને છે, તેવી જ રીતે ચિત્રને પણ સમજ. રાજા
! તેને પણ પ્રચુર ઋદ્ધિ અને દ્યુતિ હતી.

૧૨. મહત્થરૂવા વયણપ્પભૂયા
ગાઠાણુગીયા નરસંઘમજ્જે ।
જં ભિક્ખુણો સીલગુણોવવેયા
ઇહજ્જયંતે સમણો મ્હિ જાઓ ॥

મહાર્થરૂપા વચનાઽત્પભૂતા
ગાથાઽનુગીતા નરસંઘમયે ।
યાં ભિક્ષવઃ સીલગુણોપેતાઃ
ઇહાર્જયન્તિ શ્રમણોઽસ્મિ જાતઃ ॥

૧૨. સ્થવિરોએ જનસમુદાય વચ્ચે અલ્પ અક્ષર અને મહાન
અર્થવાળી જે ગાથા ગાઈ, જેને શીલ અને શ્રુતથી સંપન્ન
ભિક્ષુઓ બહુ પ્રયત્નપૂર્વક અર્જિત કરે છે, તે સાંભળીને
હું શ્રમણ બની ગયો.'

૧૩. ઉચ્ચોદય મહુ કક્કે ય બંધે
પવેડયા આવસહા ય રમ્મા ।
ઇમં ગિહં ચિત્ત ! ધણ્ણપ્પભૂયં
પસાહિ પંચાલગુણોવવેયં ॥

ઉચ્ચોદયો મધુઃ કર્કશ્ચ બ્રહ્મા
પ્રવેદિતા આવસથાશ્ચ રમ્યાઃ ।
ઇદં ગૃહં ચિત્ર ! પ્રભૂતધનં
પ્રશાધિ પંચાલગુણોપેતમ્ ॥

૧૩. (ચકવર્તી—) 'ઉચ્ચોદય, મધુ, કર્ક, મધ્ય અને બ્રહ્મા—
આ મુખ્ય પ્રાસાદો' તથા બીજા અનેક રમ્ય પ્રાસાદો
છે. ચિત્ર ! પંચાલ દેશની વિશિષ્ટ વસ્તુઓથી યુક્ત
અને પ્રચુર ધનથી પૂર્ણ આ ઘર છે. તેનો તું ઉપભોગ
કર.

૧૪. નટ્ટેહિ ગીર્ણિ ય વાડેર્ણિ
નારીજણાઈ પરિવારયંતો ।
ભુંજાહિ ભોગાઈં ઇમાઈં ભિક્ખુ !
મમ રોયઈં પવ્વજ્જા હુ દુક્કં ॥

નાટ્યગીતૈશ્ચ વાદિત્રૈઃ
નારીજનાન્ પરિવારયન્ ।
ભુક્ષ્વ ભોગાનિમાન્ ભિક્ષો !
મહાં ચેચતે પ્રવ્રજ્યાં ખલુ દુઃખમ્ ॥

૧૪. હે ભિક્ષુ ! તું નાટ્ય, ગીત અને વાદ્યોની સાથે
નારીજનોથી ઘેરાયેલો એવો આ ભોગો ભોગવ. એ
મને ગમે છે. પ્રવ્રજ્યા ખરેખર કષ્ટકારી છે.'

૧૫. તં પુલ્લનેહેણ કથાણુરાગં
નરાહિવં કામગુણેસુ ગિદ્ધં ।
ધમ્મસ્સિઓ તસ્સ હિયાણુપેહી
ચિત્તો ઇમં વચણમુદાહરિત્થા ॥

તં પૂર્વસ્નેહેન કૃતાનુરાગં
નરાધિપં કામગુણેષુ ગૃદ્ધમ્ ।
ધર્માશ્રિતસ્તસ્ય હિતાનુપ્રેક્ષી
ચિત્ર ઇદં વચનમુદાહરણીત્ ॥

૧૫. ધર્મમાં સ્થિત અને તેનું (રાજાનું) હિત ચાહનાર ચિત્ર
મુનિએ પૂર્વભવના સ્નેહને વશ થઈ પોતાના પ્રતિ
અનુરાગ રાખનાર કામગુણોમાં આસક્ત રાજાને આવું
વચન કહ્યું—

૧૬. સલ્લં વલિવિયં ગીયં
સલ્લં નટ્ટં વિડંબિયં ।
સલ્લં આધરણા ભારા
સલ્લં કામા દુહાવહા ॥

સર્વં વલિપિતં ગીતં
સર્વં નાટ્યં વિડમ્બિતમ્ ।
સર્વાણ્યાધરણાનિ ભારાઃ
સર્વં કામા દુઃખાવહાઃ ॥

૧૬. 'બધાં ગીતો વિલાપ છે, બધાં નાટ્યો વિડંબના છે,
બધાં આભરણો ભાર છે અને બધાં કામ-ભોગો
દુઃખાવહ છે.'^{૧૧}

૧૭. બાલાભિરામેસુ દુહાવહેસુ
ન તં સુહં કામગુણેસુ રાયં !
વિરત્તકામાણ તવોધનાણં
જં ભિક્ષુણં સીલગુણે સ્યાણં ॥

બાલાભિરામેષુ દુઃખાવહેષુ
ન તત્સુખં કામગુણેષુ રાજન્ ! ।
વિરત્તકામાનાં તપોધનાનાં
યદ્ ભિક્ષૂણાં શીલગુણે સ્તાનામ્ ॥

૧૭. 'હે રાજન ! અજ્ઞાનીઓ માટે રમણીય અને દુઃખકર
કામગુણોમાં તે સુખ નથી જે સુખ કામથી વિરક્ત, શીલ
અને ગુણમાં રત તપોધન ભિક્ષુને મળે છે.

૧૮. નરિંદ ! જાઈ અહમા નરાણં
સોવાગજાઈ દુહઓ ગયાણં ।
જહિં વયં સલ્લજણસ્સ લેસ્સા
વસીય સોવાગનિવેસણેસુ ॥

નરેન્દ્ર ! જાતિરધમા નરાણં
શ્રપાકજાતિર્દ્વયોઃ ગતયોઃ ।
યસ્યામાવાં સર્વજનસ્ય દ્વેષ્યૌ
અવસાવ શ્રપાકનિવેશનેષુ ॥

૧૮. હે નરેન્દ્ર ! મનુષ્યોમાં ચાંડાળ જાતિ અધમ છે. તેમાં
આપણે બંને જન્મી ચૂકયા છીએ. ત્યાં આપણે
ચાંડાળોની વસ્તીમાં રહેતા હતા અને બધા લોકો
આપણા તરફ દ્વેષ કરતા હતા.

૧૯. તીસે ય જાઈંડે ડ પાવિયાણ
લુચ્છામુ સોવાગનિવેસણેસુ ।
સલ્લસ્સ લોગસ્સ દુગંછણિજ્જા
ઇહં તુ કમ્માઈં પુરેકડાઈં ॥

તસ્યાં ચ જાતૌ તુ પાપિકાયામ્
ડષિતૌ શ્રપાકનિવેશનેષુ ।
સર્વસ્ય લોકસ્ય જુગુપ્સનીયૌ
ઇહ તુ કર્માણિ પુરાકૃતાનિ ॥

૧૯. બંનેએ કુત્સિત ચાંડાળ જાતિમાં જન્મ લીધો અને
ચાંડાળોની વસ્તીમાં નિવાસ કર્યો.^{૧૨} બધા લોકો
આપણી ઘૃણા કરતા હતા. આ જન્મમાં જે ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત
થઈ છે તે પૂર્વકૃત શુભકર્મોનું ફળ છે.

૨૦. સો દાણિસિં રાય ! મહાણુભાગો
મહિદ્ધિઓ પુણ્ણફલોવલેઓ ।
ચઇત્તુ ભોગાઈં અસાસયાઈં
આયાણહેડં અધિણિલ્લમાહિ ॥

સ ઇદાનીં રાજન્ ! મહાનુભાગઃ
મહર્દિકઃ પુણ્યફલોપેતઃ ।
ત્યક્ત્વા ભોગાનશાશ્વતાન્
આદાનહેતોરભિનિષ્કામ ॥

૨૦. હે રાજન ! વર્તમાનમાં^{૧૩} એ જ કારણે એવો તું મહાન
અનુભાગ (અચિત્ત શક્તિ) સંપન્ન, ઋદ્ધિમાન અને
પુણ્યફળયુક્ત રાજા બન્યો છે. એટલા માટે તું અશાશ્વત
ભોગોને છોડીને આદાન—ચારિત્રધર્મની^{૧૪} આરાધના
માટે અભિનિષ્ક્રમણ કરે.

૨૧. ઇહ જીવિણ રાય ! અસાસયમ્મિ
ધણિયં તુ પુણ્ણાઈં અકુલ્લમાણો ।
સે સોયઈં મચ્છુમુહોવણીણ
ધમ્મં અકારુણ પરંસિ લોણ ॥

ઇહ જીવિતે રાજન્ ! અશાશ્વતે
'ધણિયં' તુ પુણ્યાન્યકુર્વાણઃ ।
સ શોચતિ મૃત્યુમુલોપનીતઃ
ધર્મમકૃત્વા પરંમિલ્લોકે ॥

૨૧. હે રાજન ! જે આ અશાશ્વત જીવનમાં પ્રચુર^{૧૫} શુભ
અનુષ્ઠાન^{૧૬} નથી કરતો, તે મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડતા
પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને ધર્મની આરાધના ન થવાને કારણે
પરલોકમાં પણ પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

૨૨. જહેહ સીહો વ મિયં ગહાય
મચ્છૂ નરં નેડ હુ અંતકાલે ।
ન તસ્સ માયા વ પિયા વ ભાયા
કાલમ્મિ તર્મ્મિસહરૂ ભવંતિ ॥

યથેહ સિંહો વા મૃગં ગૃહીત્વા
મૃત્યુર્નરં નયતિ લલુ અન્તકાલે ।
ન તસ્ય માતા વા પિતા વા ભ્રાતા
કાલે તસ્યાંશધરૂ ભવન્તિ ॥

૨૨. જે રીતે સિંહ હરણને પકડીને લઈ જાય છે, તે જ રીતે
અંતકાળમાં મૃત્યુ મનુષ્યને લઈ જાય છે. કાળ આવે છે
ત્યારે તેના માતા-પિતા કે ભાઈ અંશધર^{૧૭} નથી હોતા—
પોતાના જીવનનો ભાગ આપી બચાવી શકતા નથી.

૨૩. ન તસ્સ દુઃખં વિભજ્યંતિ નાઇઓ
ન મિત્રવર્ગા ન સુતા ન બંધવા ।
એકો સયં પચ્છણુહોઇ દુઃખં
કર્તામેવં અણુજાઇ કમ્મં ॥

ન તસ્ય દુઃખં વિભજન્તિ જ્ઞાતયઃ
ન મિત્રવર્ગા ન સુતા ન બાન્ધવાઃ ।
એકઃ સ્વયં પ્રત્યનુભવતિ દુઃખં
કર્તારમેવાનુયાતિ કર્મ ॥

૨૩. જ્ઞાતિજન, મિત્રવર્ગ, પુત્ર અને સગા-વહાલા^{૧૮} તેનું દુઃખ વહેંચી શકતા નથી. તે પોતે જ એકલો દુઃખનો અનુભવ કરે છે, કેમકે કર્મ કર્તાનું અનુગમન કરે છે.^{૧૯}

૨૪. ચેચ્ચા દુપયં ચ ચતુપ્પયં ચ
સ્વેતં ગિહં ધણધન્નં ચ સવ્વં ।
કમ્મપ્પબીઓ અવસો પયાઇ
પરં ભગં સુંદરં પાવગં વા ॥

ત્યક્ત્વા દ્વિપદં ચ ચતુષ્પદં ચ
ક્ષેત્રં ગૃહં ધન-ધાન્યં ચ સર્વમ્ ।
કર્માત્મદ્વિતીયોઽવશઃ પ્રયાતિ
પરં ભવં સુંદરં પાપકં વા ॥

૨૪. આ પરાધીન આત્મા દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, ખેતી, ઘર, ધાન્ય, વસ્ત્ર વગેરે બધું છોડીને માત્ર પોતાના કરેલાં કર્મોને સાથે લઈને સુખદ કે દુઃખદ પરભવમાં જાય છે.

૨૫. તં ઇક્કગં તુચ્છસરીરગં સે
ચિદ્દગયં ડહિય ઉ પાવગેણં ।
ભજ્જા ય પુત્તા વિ ય નાયઓ ય
દાયારમન્નં અણુસંકમન્તિ ॥

તદેકકં તુચ્છશરીરકં તસ્ય
ચિતિગતં દગ્ધા તુ પાવકેન ।
ભાર્યા ચ પુત્રોપિ ચ જ્ઞાતયશ્ચ
દાતારમન્યમનુસદ્કામન્તિ ।

૨૫. તે એકલા અને અસાર શરીરને અગ્નિ વડે ચિતામાં સળગાવીને સ્ત્રી, પુત્ર અને જ્ઞાતિજનો કોઈ બીજા દાતા (આજીવિકા આપનાર)ની પાછળ ચાલ્યા જાય છે.^{૨૦}

૨૬. ઉઘણિજ્જઈ જીવિયમપ્પમાયં
વળ્લં જરા હરઈ નરસ્સ રાયં !
પંચાલરાયા ! વયળં સુણાહિ
મા કાસિ કમ્માઇં મહાલયાઇં ॥

ઉપનીયતે જીવિતમપ્રમાદં
વળ્લં જરા હરતિ નરસ્ય રાજન્ ! ।
પંચાલરાજ ! વચનં શ્રુણુ
મા કાર્ષીઃ કર્માણિ મહાન્તિ ॥

૨૬. હે રાજન ! કર્મ ભૂલ કર્યા વિના (નિરંતર) જીવનને મૃત્યુની સમીપ લઈ જઈ રહ્યાં છે. વૃદ્ધાવસ્થા મનુષ્યના વર્ણ (સુસ્નિગ્ધ ક્રાંતિ)નું હરણ કરી રહ્યાં છે. પંચાલરાજ ! મારું વચન સાંભળ. પ્રચુર કર્મ^{૨૧} ન કર.

૨૭. અહં પિ જાણામિ જહેહ સાહુ !
જં મે તુમં સાહસિ વક્કમેયં ।
ભોગા ઇમે સંગકરા હવંતિ
જેદુજ્જયા અજ્જો ! અમ્મહસિર્હે ॥

અહમપિ જાનામિ યથેહ સાધો !
યન્મમ ત્વં સાધયસિ વાક્યમેતત્ ।
ભોગા ઇમે સદ્ગકરા ભવંતિ
યે દુર્જયા આર્ય ! અસ્માદૃશૈઃ ॥

૨૭. (ચકવર્તી—) 'હે સાધુ ! તું મને આ જે વચન કહી રહ્યો છે તેવી જ રીતે હું પણ જાણું છું કે આ ભોગો આસક્તિજનક હોય છે. પરંતુ હે આર્ય ! અમારા જેવી વ્યક્તિઓ માટે તે દુર્જય છે.

૨૮. હસ્તિણપુરમ્મિ ચિત્તા !
દદ્ડુણં નરવઇં મહિદ્ડિયં ।
કામભોગેસુ ગિદ્ધેણં
નિયાણમસુહં કહં ॥

હસ્તિનાપુરે ચિત્ર !
દૃષ્ટ્વા નરપતિં મહર્હદિકમ્ ।
કામભોગેષુ ગુદ્ધેન
નિદાનમશુભં કૃતમ્ ॥

૨૮. ચિત્રમુનિ ! હસ્તિનાપુરમાં મહાન ઋદ્ધિવાળા ચકવર્તી (સનતકુમાર)ને જોઈને ભોગોમાં આસક્ત થઈ મેં અશુભ નિદાન (ભોગસંકલ્પ) કરી નાંખ્યું.

૨૯. તસ્સ મે અપડિકં તસ્સ
ઇમં ઇયારિસં ફલં ।
જાણમાણો વિ જં ધમ્મં
કામભોગેસુ મુચ્છિઓ ॥

તસ્ય મેઽપ્રતિકાંતસ્ય
ઇદમેતાદૃશં ફલમ્ ।
જાનત્રપિ યદ્ ધર્મ
કામભોગેષુ મૂર્ચ્છિતઃ ॥

૨૯. તેનું મેં પ્રતિક્રમણ (પ્રાયશ્ચિત્ત) ન કર્યું. તેનું જ આ એવું ફળ છે કે હું ધર્મને જાણતો હોવા છતાં પણ કામભોગોમાં મૂર્ચ્છિત બની રહ્યો છું.

૩૦. નાગો જહા પંકજલાવસન્નો
દદ્ડું થલં નાધિસમેઇ તીરં ।
એવં વયં કામગુણેસુ ગિદ્ધા
ન ભિક્ષુણો મગ્ગમણુલ્લયામો ॥

નાગો યથા પદ્મજલાવસન્નઃ
દૃષ્ટ્વા સ્થલં નાધિસમેતિ તીરમ્ ।
એવં વયં કામગુણેષુ ગૃદ્ધાઃ
ન ભિક્ષોર્માર્ગમનુજ્ઞામઃ ॥

૩૦. જેવી રીતે પંકજલ (કાદવ)માં ફસાયેલો હાથી સ્થળને જોવા છતાં પણ કિનારે પહોંચી શકતો નથી, તેવી જ રીતે કામગુણોમાં આસક્ત બનેલા અમે શ્રમણધર્મને જાણતા હોવા છતાં પણ તેનું અનુસરણ કરી શકતા નથી.'

૩૧. અચ્ચેઙ્ કાલો તૂરંતિ ગૌઓ
ન યાવિ ભોગા પુરિસાણ નિચ્ચા ।
ઝવિચ્ચ ભોગા પુરિસં ચર્યંતિ
દુમં જહા સ્ત્રીણફલં વ પક્ષી ॥

અત્યેતિ કાલસ્ત્વરન્તે રાત્રયઃ
ન ચાપિ ભોગાઃ પુરુષાણાં નિત્યાઃ ।
ઝપેત્ય ભોગાઃ પુરુષં ત્યજન્તિ
દુમં યથા સ્ત્રીણફલમિવ પક્ષી ॥

૩૧. (મુનિ—) ‘જીવન વીતી રહ્યું છે. રાત્રિઓ ભાગી જઈ રહી છે. મનુષ્યોના ભોગો પણ નિત્ય નથી. તે મનુષ્યોને પામીને તેમને છોડી દે છે, જેવી રીતે સ્ત્રીણ ફળવાળા વૃક્ષને^{૧૧} પક્ષી.

૩૨. જડ તા સિ ભોગે ચઙ્ગે અસત્તો
અજ્ઞાઙ્ કમ્માઙ્ કરોહિ રાયં ! ।
ધમ્મે ઠિઓ સલ્લપયાણુકંપી
તો હોહિસિ દેવો ઙ્ગો વિઝ્ઞી ॥

યદિ તાવદસિ ભોગાન્ ત્યક્તુમશક્તઃ
આર્યાણિ કર્માણિ કુરુ રાજન્ ! ।
ધર્મે સ્થિતઃ સર્વપ્રજાનુકમ્પો
તસ્માદ્ ભવિષ્યસિ દેવ ઙ્ગો વૈક્રિયી ॥

૩૨. હે રાજન ! જો તું ભોગોને ત્યાગ કરવા માટે અસમર્થ છે તો આર્યકર્મ કર. ધર્મમાં સ્થિત થઈને બધા જીવો પર અનુકંપા કરનારો બન, જેથી કરીને તું જન્માંતરમાં વૈક્રિય-શરીરવાળો દેવ બનીશ.

૩૩. ન તુજ્ઞા ભોગે ચઙ્ગુણ બુદ્ધી
ગિદ્ધો સિ આરંભપરિગ્રહેસુ ।
મોહં કઓ એત્તિઙ્ વિપ્પલાવો
ગચ્છમિ રાયં ! આમંતિઓ સિ ॥

ન તવ ભોગાન્ ત્યક્તું બુદ્ધિઃ
ગૃદ્ધોસિ આરંભપરિગ્રહેષુ ।
મોહં કૃત એતાવાન્ વિપ્રલાપઃ
ગચ્છમિ રાજન્ ! આમન્નિતોઽસિ ॥

૩૩. તારામાં ભોગોને ત્યજવાની બુદ્ધિ નથી. તું આરંભ અને પરિગ્રહમાં^{૧૨} આસક્ત છે. મેં વ્યર્થ જ આટલો પ્રલાપ કર્યો, તને આમન્નિત (સંબોધિત) કર્યો. રાજન ! હવે હું જઈ રહ્યો છું.’

૩૪. પંચાલરાયા વિ ય બંધદત્તો
સાહુસ્સ તસ્સ વચણં અકાઙ્ ।
અણુત્તરે ભુંજિય કામભોગે
અણુત્તરે સો નરં પવિટ્ઠો ॥

પંચાલરાજોપિ ચ બ્રહ્મદત્તઃ
સાધોસ્તસ્ય વચનમકૃત્વા ।
અણુત્તરં ભુક્ત્વા કામભોગાન્
અણુત્તરે સ નરકે પ્રવિષ્ટઃ ॥

૩૪. પંચાલ જનપદના રાજા બ્રહ્મદત્તે મુનિના વચનનું પાલન ન કર્યું. તે અણુત્તર કામભોગો ભોગવીને અણુત્તર (અપ્રતિજ્ઞાન) નરકમાં ગયો.

૩૫. ચિત્તો વિ કામેહિ વિરત્તકામો
ઉદગ્ગચારિત્તતવો મહેસી ।
અણુત્તરં સંજમં પાલિત્તા
અણુત્તરં સિદ્ધિગઙ્ ગઓ ॥

ચિત્તોપિ કામેભ્યો વિરત્તકામઃ
ઉદગ્ગચારિત્તતપા મહર્ષિઃ ।
અણુત્તરં સંયમં પાલયિત્વા
અણુત્તરં સિદ્ધિગતિં ગતઃ ॥

૩૫. કામનાથી વિરક્ત અને ઉદાત્ત ચારિત્ર-તપવાળા મહર્ષિ ચિત્ર અણુત્તર સંયમનું પાલન કરી અણુત્તર સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત થયા.^{૧૩}

—તિત્તિ બેમિ ।

—ઇતિ વ્રવીમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૩ : ચિત્ર-સંભૂતીય

૧. હસ્તિનાપુરમાં (હસ્તિણપુરમ્)

વર્તમાનકાળમાં આની ઓળખ હસ્તિનાપુર ગામ વડે આપવામાં આવે છે. તે મેરઠ જિલ્લાના મવાના તાલુકામાં મેરઠથી બાવીસ માઈલ ઉત્તર-પૂર્વમાં આવેલ છે.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઉત્તરજઝયણાણિ, ભાગ ૨, પરિશિષ્ટ....

૨. નિદાન (નિયાણં)

નિદાનનો અર્થ છે—પૌદ્ગલિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવનાર સંકલ્પ. આ આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકારોમાં ચોથા પ્રકારમાં આવે છે. દશાશ્રુતસ્કંધ, દશા ૧૦માં આનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં મુનિ સંભૂત દ્વારા કરવામાં આવેલ નિદાનનો ઉલ્લેખ છે. નમૂચી વડે પરાજિત થઈને મુનિ સંભૂતે તેજોલેશ્યાનો પ્રયોગ કર્યો. સમગ્ર નગર અંધકારમય બની ગયું. નગરજનો ભયભીત બની ગયા. ચક્રવર્તી સનત્કુમાર અને નગરજનો મુનિ પાસે આવ્યા. અનુનય-વિનય કરી તેજોલેશ્યાના સંહરણની પ્રાર્થના કરી. ચક્રવર્તીની પત્ની સુનંદા મુનિના ચરણોમાં પડી ગઈ. તેના કેશના સુખદ અને કોમળ સ્પર્શથી મુનિ વિચલિત બની ગયા. તેમણે નિદાન કર્યું—જો મારી તપસ્યાનું ફળ હોય તો હું પછીના જન્મમાં ચક્રવર્તી બનું.

આખી કથા માટે જુઓ—આમુખ.

૩. કાંપિલ્ય નગરમાં (કાંપિલ્લે)

ઉત્તર પ્રદેશના ફરૂખાબાદ જિલ્લામાં ફતેહગઢથી અઠ્યાવીસ માઈલ ઉત્તર-પૂર્વમાં ગંગા નદી પાસે કાંપિલ ગામ છે. કાંપિલ્યની ઓળખ આ જ ગામ સાથે કરવામાં આવે છે.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઉત્તરજઝયણાણિ, ભાગ ૨, પરિશિષ્ટ....

પુરિમતાલમાં (પુરિમતાલમ્)

માનભૂમની પાસે ‘પુરુલિયા’ નામે ગામ છે. આ અયોધ્યાનું શાખા-નગર છે. માનવામાં આવે છે કે આ જ પુરિમતાલ છે.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઉત્તરજઝયણાણિ, ભાગ ૨, પરિશિષ્ટ.....

૪. (શ્લોક ૬)

દસણ્ણે—દશાર્ણ દેશ. બુંદેલખંડ અને કેન નદીના પ્રદેશને દશાર્ણ માનવામાં આવે છે. આ નામના બે દેશો મળે છે—પૂર્વ દશાર્ણ અને પશ્ચિમ દશાર્ણ. પૂર્વ દશાર્ણ મધ્યપ્રદેશના છત્તીસગઢ જિલ્લામાં આવેલું માનવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દશાર્ણમાં ભોપાળ રાજ્ય અને પૂર્વી માળવાનો સમાવેશ થાય છે.

કાલિંજરે નગે—કાલિંજર પર્વત. આ બાંદાથી પૂર્વમાં સ્થિત એક પહાડ છે. આને તીર્થસ્થાન પણ માનવામાં આવે છે.

મયંગતીર—મૃતગંગાના કિનારે. ચૂર્ણિ અને સર્વાર્થસિદ્ધિ અનુસાર ગંગા પ્રતિ વર્ષ નવા-નવા માર્ગે જઈ સમુદ્રને મળે છે. જે માર્ગ લાંબા સમયથી ત્યજાયેલો હોય—વહેતાં-વહેતાં ગંગાએ જે માર્ગ છોડી દીધો હોય—તેને મૃતગંગા કહેવામાં આવે છે.^૧

કાસિભૂમિ—કાશી દેશમાં. કાશી જનપદ પૂર્વમાં મગધ, પશ્ચિમમાં વત્સ, ઉત્તરમાં કોશલ અને દક્ષિણમાં સોણ નદી સુધી વિસ્તૃત હતું. તેની રાજધાની હતી વારાણસી. આજ બનારસને જ કાશી કહેવામાં આવે છે.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઉત્તરજયણશાણિ, ભાગ ૨, પરિશિષ્ટ....

૫. સત્ય અને શૌચમય (સચ્ચસોય....)

ચૂર્ણિકારે સત્યના બે અર્થ કર્યા છે—સહુ માટે હિતકર અને સંયમ. શૌચ શબ્દના ત્રણ અર્થ મળે છે—વિશુદ્ધિ, માયારહિત અનુષ્ઠાન અર્થાત્ વ્રતોનો સ્વીકાર અને તપ.^૨

વૃત્તિમાં સત્યનો અર્થ છે—મૃષા ભાષાનો ત્યાગ અને શૌચનો અર્થ છે—માયારહિત અનુષ્ઠાન.^૩

૬. (શ્લોક ૧૦)

પ્રસ્તુત શ્લોકનું વાક્ય છે—કઙ્કાળ કમ્માળ ન મોક્ષ અત્થિ—કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવ્યા વિના છૂટકારો નથી થતો. પ્રશ્ન થાય છે—શું બધાં કર્મોનું ફળ ભોગવવું પડે છે? ચૂર્ણિકારનો મત છે કે જે કર્મો નિધત્તિ અને નિકાચિત રૂપમાં બદ્ધ છે, તેમને ભોગવવાં જ પડે છે.^૪ બાકીનાં કર્મોને બદલી શકાય છે—તેમના રસને મંદ અને સ્થિતિને ઓછી કરી શકાય છે.

પરંતુ કર્મ-સિદ્ધાંત અનુસાર ચૂર્ણિનું આ મંતવ્ય વિચારણીય છે. નિધત્તિમાં ઉદ્વર્તના અને અપવર્તના—બંને હોય છે. નિકાચિતમાં કોઈ પરિવર્તન થતું નથી.

૭. (શ્લોક ૧૨)

વચનાપ્પભૂયા—આનાં સંસ્કૃત રૂપો ‘વચનાપ્રભૂતા’ અથવા ‘વચનાલ્પભૂતા’—બંને થઈ શકે છે. બંનેનો અર્થ છે—અલ્પ અક્ષરવાળી.^૫

શીલગુણોવવેયા—આનો અર્થ છે—શીલ અને શ્રુત વડે સંપન્ન. શીલ અને ગુણ—આ બે શબ્દોનો અર્થ ‘અપૃથક્’ અને ‘પૃથક્’—બંને રૂપો વડે કરી શકાય છે. વૃત્તિકારે ‘શીલ’નો અર્થ ‘ચારિત્ર’ કરી તેને જ ગુણ માનેલ છે—ચારિત્ર રૂપી ગુણ. વિકલ્પે તેમણે ‘ગુણ’નો અર્થ ‘શ્રુત’ કર્યો છે.^૬

વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં ‘ચરણગુણ’ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. વૃત્તિકાર મલધારી હેમચન્દ્રે આ બંને શબ્દોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે^૭—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૫ : મતગંગા—હેઢાભૂમિએ ગંગા, અણમણ્ણોહિં મયોહિં જેણ પુલ્લં વોદૂણં પચ્છા ણ વહતિ સા મતગંગા ભણ્ણતિ ।

(ખ) સર્વાર્થસિદ્ધિ, પૃ. ૨૬૧ :

ગંગા વિશતિ પાથોધિં, વર્ષે વર્ષે પરાધ્વના ।

વાહસ્ત્રચિરાત્ ત્યક્તો, મૃતગંગેતિ કથ્યતે ॥

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૫ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૪ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૫ : બદ્ધપુલ્લા ણિધત્તિગિકાઙ્કાયાણં ણ મોક્ષો અત્થિ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૫ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૫ : શીલં ચારિત્રં, તદેવ ગુણઃ, યદ્ વા ગુણઃ પૃથગેવ જ્ઞાનમ્ । તતઃ શીલગુણેન શીલગુણાભ્યાં વા ચારિત્રજ્ઞાનાભ્યામ્ ।

૭. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ગાથા ૧, શિષ્યહિતા વ્યાખ્યા, પૃ. ૨ ।

ચરણ—મહાવ્રત, શ્રમણધર્મ વગેરે મૂળ ગુણ અથવા સર્વચારિત્ર કે દેશચારિત્ર.

ગુણ—ઉત્તરગુણ અથવા દર્શન અને જ્ઞાન.

અજ્જયંતે—આ ક્રિયાપદ છે. બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘અજ્જયંતે’ (અર્જયન્તિ) અથવા ‘જયંતે’ (યતન્તે)—આ બંનેની વ્યાખ્યા કરી છે. ‘અર્જયન્તિ’ અર્થાત્ પઠન, શ્રવણ અને અનુષ્ઠાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. ‘યતન્તે’ને ક્રિયાપદ માનવાથી ત્રીજા ચરણનો અનુવાદ થશે—જેને સાંભળીને ચારિત્રગુણયુક્ત ભિક્ષુ જિન-પ્રવચનમાં યત્ન કરે છે.^૧

૮. પ્રાસાદ (આવસહા)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં મૂળમાં ચાર પ્રકારના પ્રાસાદો(મહેલો)નો ઉલ્લેખ છે—ઉચ્ચોદય, મધુ, કર્ક અને બ્રહ્મા. શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં પ્રયુક્ત ‘ચ’ દ્વારા ‘મધ્ય’ નામના પ્રાસાદનું ગ્રહણ અભિપ્રેત છે. ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં આ પાંચેય પ્રાસાદોનો નામોલ્લેખ છે, પણ તેમનાં સ્વરૂપની સમજૂતી નથી. આ પાંચેય ભવનો ઉપરાંત બીજાં ભવનો ચક્રવર્તીઓ જ્યાં ઈચ્છે તે જ સ્થાનમાં વર્ધકિ રત્ન દ્વારા તૈયાર થઈ જાય છે.^૨

હરમન જેકોબીએ ‘ઉચ્ચોદય’ શબ્દને તોડીને ‘ઉચ્ચ’ અને ‘ઉદય’ નામના પ્રાસાદો માનીને પાંચની સંખ્યા પૂરી કરી છે. તેમણે ‘મધ્ય’ નામે પ્રાસાદ માન્યો નથી.^૩

૯. ચિત્ર ! ....પ્રચુર ધનથી પૂર્ણ (ચિત્ત ! ધણપ્પભૂયં)

વૃત્તિકારે ‘ચિત્તધણપ્પભૂયં’ એવું પદ માનીને તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘પ્રભૂતચિત્રધનં’ આપ્યું છે. તેમણે ‘ચિત્ર’ના બે અર્થ કર્યા છે—આશ્ચર્યકારક અને અનેક પ્રકારનું.^૪

વાસ્તવિક રીતે અહીં ‘ચિત્ત’ (સં.ચિત્ર) શબ્દ સંબોધન છે અને ‘ધણપ્પભૂયં’ ગૃહનું વિશેષણ છે.

જેકોબીએ પણ આમ જ માનીને પોતાના મતના સમર્થનમાં લ્યુમેનનું સાક્ષ્ય આપ્યું છે.^૫

૧૦. નાટ્ય (નટ્ટેહિ)

શાન્ત્યાચાર્યે ‘નટ્ટ’ની વ્યાખ્યા ‘નાટ્ય’ અને ‘નૃત્ય’ આ બંને રૂપોમાં કરી છે. જેમાં બત્રીસ પાત્રો હોય તે ‘નાટ્ય’ અને જેમાં અંગહાર (અંગવિક્ષેપ)ની પ્રધાનતા હોય તે ‘નૃત્ય’ કહેવાય છે.^૬

ભારતીય નૃત્યના ત્રણ વિભાગો છે—નાટ્ય, નૃત્ય અને નૃત્ત.

નાટ્ય—કોઈ એક રસમૂલક અવસ્થાના અનુકરણને નાટ્ય કહે છે. નાટ્યના આઠ રસ હોય છે—શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત. નવમો શાંત રસ નાટ્યમાં નગણ્ય છે. રસનો આધાર છે ભાવ. ભાવનાં ઉદ્દીપક થવાં પર રસની સૃષ્ટિ સર્જાય છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૫ : અજ્જયંતેતિ અર્જયન્તિ પઠનશ્રવણ-તદર્થાનુષ્ઠાનાદિભિરાવર્જયન્તિ । ચદ્વા ‘જં ધિક્ષ્વુણો’ ઇત્યગ્ર શ્રુત્વેતિ શેષઃ, તત્તો યાં શ્રુત્વા ‘જયંત’ તિ ઇહ—અસ્મિન્ જિનપ્રવચને ‘યતન્તે’ યત્નવન્તો ધવન્તિ ।

૨. ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૬ ।

૩. જૈન સૂત્રાજ, પૃ. ૫૮ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૬ : ચિત્તધણપ્પભૂયં તિ તત્ર પ્રભૂતં—બહુ ચિત્રમ્—આશ્ચર્યમનેકપ્રકારં વા ધનમસ્મિન્નિતિ પ્રભૂતચિત્ર-ધનં, સૂત્રે તુ પ્રભૂતશબ્દસ્ય પરિણાતઃ ।

૫. જૈન સૂત્રાજ, પૃ. ૫૮, ફુટનોટ નં. ૧ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૬ : ‘નટ્ટેહિ’ તિ દ્વાત્રિંશત્પાત્રોપલક્ષિતૈર્-નાટ્યૈર્નૃત્યૈર્વા—વિવિધાઙ્ગહારાદિસ્વરૂપૈઃ ।

નાટ્યની અવસ્થાનુકૃતિ ચાર પ્રકારનાં સાધનો વડે થાય છે—

(૧) આંગિક—હાથ-પગનું સંચાલન. આની અંતર્ગત મુદ્રાઓ આવે.

(૨) વાચિક—સ્વર, વાણી તથા ભાવનું અનુકરણ.

(૩) આહાર્ય—વેશભૂષાનું અનુકરણ.

(૪) સાત્ત્વિક—સાત્ત્વિક ભાવોનું અનુકરણ.

સાત્ત્વિક ભાવો આઠ છે—

(૧) સ્તંભ—અંગ-સંચાલન શક્તિનો લોપ થવો.

(૫) વૈવર્ણ્ય—રંગ બદલાઈ જવો.

(૨) પ્રલય—સંજ્ઞાનો લોપ થવો.

(૬) વેપથુ—કંપારી છૂટવી.

(૩) રોમાંચ—રૂંવાડાં ઊભા થવાં.

(૭) અશ્રુ—આંસુ વહાવવાં.

(૪) સ્વેદ—પરસેવો વળી જવો.

(૮) વૈશ્વર્ય—સ્વર વિકૃત થવો.

નૃત્ય—ભાવ-મૂલક અવસ્થાનુકૃતિને ‘નૃત્ય’ કહે છે. ભાવ મનના વિકારને કહે છે. ભાવ બે પ્રકારના હોય છે—સ્થાયી ભાવ અને સંચારી ભાવ. સ્થાયી ભાવ હૃદય પર લાંબા સમય સુધી અંકિત રહે છે. સંચારી ભાવ તરંગોની માફક થોડા સમય સુધી જ ટકે છે. તેમની સંખ્યા તેત્રીસ કહેવામાં આવી છે.

નૃત્—લય તથા તાલ-મૂલક અવસ્થાનુકૃતિને ‘નૃત્’ કહે છે. નૃત્ય અને નૃત્ મૂક હોય છે. એમનામાં વાચિક સાધનનો પ્રયોગ હોતો નથી. મૂક નૃત્યની ભાષા અનુભાવ (સાત્ત્વિક-ભાવ) અને મુદ્રાઓ છે. નૃત્ય દ્વારા ભાવ-પ્રદર્શન થાય છે અને નૃત્ દ્વારા લય અને તાલ-પ્રદર્શન થાય છે.

૧૧. (શ્લોક ૧૬)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જે ચાર વાતોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે સાપેક્ષ વક્તવ્ય છે. આ વિરાગ અથવા પરમાર્થની ભૂમિકાનો દૃષ્ટિકોણ છે.

(૧) સ્વં વલિવિયં ગીયં—

‘વલિવિયં’નો અર્થ છે—વિલાપ. વૃત્તિકારે વિલાપના બે હેતુઓ માન્યા છે—નિરર્થકતા અને રુદનમૂલકતા. ગીત વિલાપ એટલા માટે છે કે તે મત્ત બાળકોની માફક નિરર્થક હોય છે. તે વિલાપ એટલા માટે છે કે તે વિધવા અથવા પરદેશ ગયેલા પતિની પત્નીના રુદનમાંથી પેદા થાય છે, એટલા માટે તે રુદનધર્મા છે.

નોકર પોતાના ક્રોધાયમાન સ્વામીને પ્રસન્ન કરવા માટે જે-જે વચન બોલે છે, પોતાની જાતને દાસની માફક હાજર કરીને, પ્રણામ કરીને જે કંઈ યાચના કરે છે, તે બધો વિલાપ જ છે. પ્રોષિતભર્તૃકા સ્ત્રી અને નોકર જે ક્રિયાઓ કરે છે, તે બધી ગીત કહેવાય છે. શું તે વિલાપ નથી? રોગથી અભિભૂત અથવા ઈષ્ટના વિયોગથી દુઃખી વ્યક્તિ શું વિલાપ નથી કરતી? એ જ રીતે જે ગીત વગેરે ગાય છે, તેઓ રાગની વેદનાથી અભિભૂત થઈને ગાય છે. આ પણ વિલાપ જ છે.^૧

(૨) સ્વં નટું વિડંબિયં—

યૂર્ષિકારે વિડંબનાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે—જે સ્ત્રી કે પુરુષ પક્ષાવિષ્ટ છે, શત્રુ પક્ષ દ્વારા અવરુદ્ધ છે અથવા મધ પીને ઉન્મત્ત બની ગયેલ છે, તે શરીર અને વાણી વડે જે ચેષ્ટાઓ કરે છે તે બધી વિડંબના છે. એ જ રીતે જે સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાના

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૨૧૬, ૨૧૭ ।

સ્વામીના સંતોષ માટે અથવા કોઈ ધનવાન વડે નિયુક્ત કરવામાં આવે ત્યારે શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર નાટ્યની સહાય લઈ લાય. પગ, આંખ, હોઠ વગેરેનું સંચાલન કરે છે—વિવિધ પ્રકારની મુદ્રાઓનો હાવ-ભાવ કરતાં-કરતાં નાચે છે, તે બધી વિડંબના જ છે.^૧

(૩) સર્વે આભરણા ભાર—

જે માણસ કોઈની આજ્ઞાને વશ થઈ મુકુટ વગેરે આભરણો ધારણ કરે છે, તે ભારનો અનુભવ કરીને પીડિત થાય છે. જે બીજાઓને વિસ્મિત કરવા માટે તે જ આભરણોને પોતે ધારણ કરે છે ત્યારે કાર્યના મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને ભાર અનુભવતો નથી. પણ વાસ્તવમાં આભરણો ભારભૂત જ હોય છે.^૨

એક શ્રેષ્ઠિપુત્રની પુત્રવધૂ બહુ પ્રેમાળ અને સુકોમળ અંગોવાળી હતી. એક વાર સાસુએ તેને કહ્યું—‘વહુ ! ચોકમાં જે પથ્થરની લોઢી પડી છે, તે લઈ આવ.’ તે બોલી—‘બા ! તે બહુ વજનદાર છે, હું તેને ઉપાડી શકતી નથી.’ પતિએ વિચાર્યું—‘આને શારીરિક શ્રમ ગમતો નથી.’ તેણે એક ઉપાય વિચાર્યો. તેણે તે પથ્થર ઉપર સોનાનો ઢોળ ચડાવ્યો અને તેને ગળાના આભૂષણનું રૂપ આપી દીધું. તે લઈને તે પત્ની પાસે આવી બોલ્યો—‘હું સોનાનું એક આભૂષણ લાવ્યો છું. તે વજનદાર જરૂર છે, પણ છે સુંદર અને મૂલ્યવાન.’ પત્ની બોલી—‘કોઈ ચિંતા નહિ. હું તે ગળામાં પહેરી લઈશ.’ તેણે તેને ગળામાં પહેરી લીધો. તે ભારે વજનદાર હતો. ગળાને માટે પણ આરામદાયક ન હતો. પણ હતો સુવર્ણના આભૂષણરૂપ. કેટલાક દિવસો વીત્યા. એક દિવસ પતિએ હસીને કહ્યું—‘પ્રિયે ! તં તે દિવસે કહ્યું હતું કે પથ્થરની લોઢી ભારે છે, એટલા માટે હું ઉપાડી શકતી નથી. પરંતુ તું વીસ દિવસથી તે જ લોઢીને ગળામાં લટકાવીને ધૂમી રહી છે. શું ભાર ન લાગ્યો ?’ આટલું સાંભળતાં જ તે શરમિંદી થઈ પોતે કાઢેલા બહાના માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી.

૧૨. બંનેએ .... નિવાસ કર્યો (વુચ્છમ્)

વૃત્તિમાં ‘વુચ્છ’ અને ‘મુ’ને અલગ-અલગ માનીને ‘વુચ્છ’નો અર્થ નિવાસ કરવામાં આવ્યો છે અને ‘મુ’નો અર્થ—આપણે બંનેએ—કરવામાં આવ્યો છે.^૩

૧૩. વર્તમાનમાં (દાણિસિં)

બૃહદ્વૃત્તિકારે ‘સિ’ને પદ-પૂર્તિ માટે માન્યું છે અને વૈકલ્પિક રૂપે ‘દાણિસિં’ને દેશી ભાષાનો શબ્દ માની તેનો અર્થ ‘ઇદાની’—વર્તમાનમાં—એવો કર્યો છે.^૪

૧૪. આદાન-ચારિત્ર ધર્મની (આયાણ)

‘આયાણ’નાં સંસ્કૃત રૂપો બે બને છે—‘આદાન’ અને ‘આયાન’. આગમોમાં આ શબ્દ અનેક અર્થોમાં પ્રયોજાયો છે—

૧. ઈન્દ્રિય.^૫

૨. જ્ઞાન વગેરે.^૬

૩. માર્ગ.^૭

૪. આદિ—પ્રથમ.^૮

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૭ ।

૨. એજન, પૃ. ૨૧૭ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૭ : વુચ્છેતિ ડિષીતી, ‘મુ’ ઇત્યાવાં ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૭ : ઇદાનીમ્ કાલે ‘સિ’ તિ પૂરણે યદ્ વા ‘દાણિસિં’ તિ દેશીયભાષયેદાનીમ્ ।

૫. (ક) સૂચગડો ૧૧૨૧૨૨ : આયાણગુત્તે ઘલયાવિમુક્કે ।

(ખ) આયારો ૬૧૩૫ : ...આયાણપ્પભિં સુપણિહિં ચરે ।

૬. સૂચગડો ૧૧૪૧૧૭ : આદાણમટ્ટી ઘોદાણમોણં ।

૭. એજન, ૧૧૧૫૩ : સંતિ મે તઓ આયાણા, જેહિં કેહ પાવં ।

૮. અણુઓગદારાઈ, સૂત્ર ૩૧૧ : સે કિં તં દસં નામે ?.....—આયાણપર્ણં ।

૫. પ્રતોનો સ્વીકાર.^૧૬. સંયમ.^૨૭. કર્મ.^૩૮. ચારિત્ર.^૪૯. ઉપાદાન.^૫૧૦. પરિગ્રહ.^૬૧૧. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર.^૭

૧૫. પ્રચુર (ધણિયં)

આ દેશીપદ ‘પ્રચુર’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

૧૬. શુભ અનુષ્ઠાન (પુણાઈ)

અહીં ‘પુણ્ય’ પદ ધર્મના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. ચોથા ચરણમાં ‘ધર્મ’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ છે. ‘પુણ્યવૃત્તિ’ અને ‘ધર્મ’ અર્થમાં સંબંધિત છે. પુણ્ય નવ પદાર્થોમાંનો એક પદાર્થ છે. તેનો અર્થ છે—શુભ કર્મ પુણ્યલક્ષણો ઉદય. અહીં આ અર્થ પ્રાસંગિક નથી.

૧૭. અંશધર (અંસહર)

આનાં સંસ્કૃત રૂપો બે બને છે—‘અંશધર’ અને ‘અંશહર’. ‘અંશધર’નો અર્થ છે—પોતાના જીવનનો અંશ આપી મરતાને બચાવનાર. ‘અંશહર’નો અર્થ છે—દુઃખમાં ભાગ પડાવનાર.^૮

૧૮. જ્ઞાતિ....બંધુ (જાણી....બંધવા)

જ્ઞાતિ અને બંધુ—આ બંને શબ્દોનો અર્થ ભિન્ન છે. જે દૂરવર્તી સ્વજન છે, તે જ્ઞાતિ કહેવાય છે. જે નિકટવર્તી સગાં-સંબંધી છે તેઓ બંધુ કહેવાય છે.^૯

૧૯. (એકો....અણુજાઙ્ઘ કર્મ)

કર્મવાદનો સિદ્ધાંત છે—પ્રાણી એકલો જ પોતાનાં દુઃખ અને સુખનો અનુભવ કરે છે. કોઈ પણ તેમાં ભાગ પડાવતું નથી. જેવી રીતે—ક્ત્સો વિન્દતિ માતરં—વાછડો ગાયની પાછળ-પાછળ ચાલે છે, તેવી જ રીતે કર્મ કર્તાનું અનુભવન કરે છે. કર્મનો સિદ્ધાંત નિતાંત વ્યક્તિવાદી છે. કર્મ કરવા અને ભોગવવામાં વ્યક્તિ માત્ર વ્યક્તિ રહે છે. આ ક્ષેત્રમાં તે ક્યારેય સામુદાયિક બનતો નથી.

૨૦. બીજા દાતાની પાછળ ચાલ્યા જાય છે (દાયારમત્તં અણુસંકર્મંતિ)

૧. સૂચકાંશ ૨૭૨૨ : સમણોવાસગસ્સ આયાણસો આમરણં-તાણં ।
૨. સૂત્રકૃતંગવૃત્તિ, પત્ર ૨૩૫ : તથા મોક્ષાર્થિનાડીયતે—ગૃહ્યતે ઇત્યાદાનં—સંયમઃ ।
૩. એજન, વૃત્તિ પત્ર ૨૩૫ : યદિ વા મિથ્યાત્વાદિનાડીયતે ઇત્યાદાનં—અણુપ્રકારં કર્મ ।
૪. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ ૧૩૧૨૦ : આયાણહેડં અભિણિક્ખમાહિ । ચૂર્ણિ પૃ. ૨૧૮ : આદાણં ણામ ચારિત્તં ।
૫. આયાણો ૩૭૩ : આયાણં (ણિસિદ્ધા ?) સગહંભિ ।
૬. એજન, ૬૧૫૧ : એવં ચુ મુણી આયાણં.... । વૃત્તિ પત્ર ૨૨૧ : આદાનં—વસ્ત્રં કર્મ વા ।

૭. આચારાંગ ચૂર્ણિ, પત્ર ૨૧૭ : આયાણં નાણાદિ તિયં ।
૮. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૮ : અંશો નામ દુઃખભાગઃ, તમસ્ય ન હરન્તિ, અહવા સ્વજીવિતાંશેન ણ તં મતં ધારયંતિ ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૮-૩૮૯ : અંશં—પ્રક્રમાજ્ઞી-વિત્તવ્યભાગં ધારયંતિ—મૃત્યુના નીચમાનં રક્ષન્તીત્યં-શઘરાઃ .... અથવા અંશો — દુઃખભાગસ્તં હરન્તિ — અપનયન્તિ યે તે અંશહરા ભવન્તીતિ ।
૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૮૯ : જ્ઞાતયઃ—દૂરવર્તિનઃ સ્વજનાઃ ।..... બાન્ધવાઃ—નિકટવર્તિનઃ સ્વજનાઃ ।

આ પદ્યાંશ પ્રાચીન કૌટુંબિક પરંપરાનો ઘોતક છે. તે સમયે ઘરનો મોવડી મરી જતાં, બીજાને મોવડી બનાવી લેવામાં આવતો હતો. ઘરનું સ્વામિત્વ તેનું જ થઈ જતું હતું.

વ્યક્તિ જ્યારે મરી જાય છે ત્યારે જ્ઞાતિજનો તેને વહેલામાં વહેલી તકે સ્મશાનઘાટે લઈ જવા ઈચ્છે છે. તેઓ તેના શબને સ્મશાનમાં લઈ જઈ લોકલાજથી તેને સળગાવી રાખ કરી નાખે છે. પછી તેઓ કેટલાંક લૌકિક કૃત્યો કરે છે, રડે છે, વિલાપ કરે છે, પછી તેને ભૂલી જઈ પોતાના સ્વાર્થ-સંપાદન માટે આજીવિકા આપનાર બીજા દાતાનો આશ્રય લઈ લે છે. પછી તેઓ ક્યારેય પેલાનું અનુગમન તો દૂર રહ્યું, તેની વાત પણ કરતા નથી.

૨૧. પ્રચુર કર્મ (કમ્માઈં મહાલયાઈં)

ચૂર્ણિકાર અનુસાર તેનો અર્થ છે—અનંત અને દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મો. તેમને ક્ષીણ કરવાનું કષ્ટસાધ્ય હોય છે, એટલા માટે તેમને દીર્ઘકાળ સુધી ભોગવવાં પડે છે.^૧

વૃત્તિમાં આનો મુખ્ય અર્થ પ્રચુર કે અનંત છે અને વૈકલ્પિક અર્થ છે—અત્યંત ચીકણાં કર્મો, એવાં કર્મો કે જેમનો અનુભાગ—ભોગવટો બહુ સઘન હોય.^૨

૨૨. (વ)

‘ઈવ’ અર્થમાં ચાર અવ્યય પ્રયુક્ત થાય છે—‘પિવ’, ‘મિવ’, ‘વિવ’ અને ‘વ’. અહીં ‘વ’ ‘ઈવ’ના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે.

૨૩. આરંભ અને પરિગ્રહમાં (આરંભ પરિગ્રહેસુ)

આરંભ અને પરિગ્રહ—આ એક યુગલ છે. આરંભનો અર્થ છે—હિંસા અને પરિગ્રહનો અર્થ છે—પદાર્થનો સંગ્રહ. બંને અન્યોન્યાશ્રિત છે. પરિગ્રહ હિંસામૂલક હોય છે. હિંસા માટે પરિગ્રહ નથી થતો, પરિગ્રહ માટે હિંસા થાય છે. એટલા માટે હિંસા અને પરિગ્રહ સાથે-સાથે ચાલે છે—હિંસા + પરિગ્રહ, હિંસા + પરિગ્રહ.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં જીવને અનેક વસ્તુઓની અનુપલબ્ધિમાં આરંભ અને પરિગ્રહને મુખ્ય હેતુ માન્યો છે—આરંભે ચેવ પરિગ્રહે ચેવ ।^૩

૨૪. (શ્લોક ૩૪-૩૫)

‘અણુત્તર’—અનુત્તર શબ્દ બે શ્લોકોમાં ચાર વાર પ્રયોજાયો છે. ચોત્રીસમા શ્લોકમાં તે કામ-ભોગ અને નરકનું વિશેષણ છે. પાંત્રીસમામાં તે સંયમ અને સિદ્ધિ-ગતિનું વિશેષણ છે. અનુત્તરનો અર્થ છે—પ્રકૃષ્ટ. બ્રહ્મદત્તના કામ-ભોગો પ્રકૃષ્ટ હતા, એટલા માટે તે મરીને પ્રકૃષ્ટ (સર્વોત્કૃષ્ટ) નરકમાં ઉત્પન્ન થયો. સ્થાનાંગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મદત્ત ચકવર્તી મરીને સાતમી પૃથ્વી અપ્રતિષ્ઠાન નામે નરકમાં ગયો.^૪

ચિત્રનો સંયમ પ્રકૃષ્ટ હતો, એટલા માટે તે પ્રકૃષ્ટ (સર્વોત્કૃષ્ટ) સુખમય સિદ્ધિ-ગતિમાં ગયો.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૧૧ : કમ્માઈં મહાલયાઈં....

અનન્તાનીત્યર્થઃ, દુર્મોચકત્વાચ્ચ ચિરસ્થિતિકાનિ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૦ : મહાલયાણિ તિ અતિશયમહાન્તિ, મહાન્ વા લયઃ—કર્માશ્લેષો યેષુ તાનિ ।

૩. ઠાળં ૨।૪૧-૬૨ ।

૪. ઠાળં ૨।૪૪૮ : દો ચક્કવટ્ટી અપરિચિત્તકામભોગા કાલમાસે કાલં કિચ્ચા અહેસત્તમાણ પુઢવીણ અપદ્ધાણે ણણ નેરહિત્તાણ ઉવવત્તા તં જહા—સુખમે ચેવ બંધદત્તે ચેવ ।

चउदसमं अज्झयणं

उसुयारिज्जं

यौढमुं अध्ययन

ईषुकारीय

આમુખ

આ અધ્યયનનાં છ પાત્રો છે—(૧) મહારાજ ઈષુકાર (૨) રાણી કમલાવતી (૩) પુરોહિત ભૃગુ (૪) પુરોહિતની પત્ની યશા અને (૫-૬) પુરોહિતના બે પુત્રો.

આમાં ભૃગુ પુરોહિતનું કુટુંબ જ આ અધ્યયનનું પ્રધાન પાત્ર છે. પરંતુ રાજાની લૌકિક પ્રધાનતાને કારણે આ અધ્યયનનું નામ ‘ઈષુકારીય’ રાખવામાં આવ્યું છે.^૧

આ અધ્યયનનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે—‘અન્યત્વ ભાવના’નો ઉપદેશ. આગમ-કાળમાં ઘણાં ધર્મમતોની એવી માન્યતા હતી કે પુત્ર વિના ગતિ થતી નથી, સ્વર્ગ મળતું નથી. જે વ્યક્તિ ગૃહસ્થ-ધર્મનું પાલન કરે છે તે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેને કોઈ સંતાન નથી તેનો કોઈ લોક નથી. પુત્રથી જ પરભવ થાય છે—સુખરે છે. આનાં જ ફળરૂપે—

૧. ‘અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ ।

ગૃહધર્મમનુષ્ઠાય, તેન સ્વર્ગ મમિષ્યતિ ॥’

૨. ‘અનપત્યસ્ય લોકા ન સન્તિ ।’

૩. ‘પુત્રેણ જાયતે લોકઃ, ઇત્યેષા વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

અથ પુત્રસ્ય પુત્રેણ, સ્વર્ગલોકે મહોયતે ॥’

વગેરે-વગેરે સૂક્તો પ્રચલિત થઈ રહ્યાં હતાં અને લોકોનો મોટો ભાગ તેમાં વિશ્વાસ રાખવા લાગ્યો હતો. પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે બધાં જ સંભાવિત પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. પુત્રોત્પત્તિને જીવનની મહાન સફળતા માનવામાં આવતી હતી. આ વિચારધારાએ દાંપત્ય-જીવનનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ કરી દીધો હતો, પરંતુ અધ્યાત્મ પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ પ્રતિદિવસ વધતો જતો હતો. તે સમયે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે જો પુત્ર વડે જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો દાન વગેરે ધર્મો નકામા છે.

ભગવાન મહાવીર સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિમાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિને મહત્વ આપતા હતા. તેમણે કહ્યું—‘પુણ્ય-પાપ વ્યક્તિ-વ્યક્તિના પોતાનાં હોય છે. માતા-પિતા, ભાઈ-બંધુ, પુત્ર-સહોદર વગેરે કોઈપણ પ્રાણી રક્ષણકર્તા નથી હોતું. બધાને સ્વતંત્ર રૂપે પોતપોતાના કર્મોનો ફળ-વિપાક ભોગવવો પડે છે.’ આ અધ્યયનમાં આ ભાવનાનું સ્પષ્ટ ચિત્રાંકન છે.

નિર્વૃક્તિકારે અગિયાર ગાથાઓમાં કથાવસ્તુ પ્રસ્તુત કરેલ છે. તેમાં બધા પાત્રોનાં પૂર્વ-ભવ, વર્તમાન-ભવમાં તેમની ઉત્પત્તિ તથા નિર્વાણનું સંક્ષિપ્ત ચિત્રાંકન છે.^૨

પૂર્વ અધ્યયનમાં વર્ણિત ચિત્ર અને સંભૂત પૂર્વજન્મમાં બે ગોવાળ મિત્રો હતા. તેમને સાધુની કૃપાથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. તેઓ ત્યાંથી મરી દેવલોકમાં ગયા. ત્યાંથી ચ્યુત થઈ તેમણે ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરના એક ઇભ્ય-કુળમાં જન્મ લીધો. તેઓ મોટા થયા. ચાર ઇભ્ય-પુત્રો તેમના મિત્રો બન્યા. તે બધાએ યુવાનીમાં કામ-ભોગોનો ઉપભોગ કર્યો, પછી સ્થવિરો પાસે ધર્મ સાંભળી પ્રવ્રજિત થયા. લાંબા સમય સુધી સંયમનું પાલન કર્યું. અંતમાં અનશન કરી સૌધર્મ દેવલોકના પદ્મગુલ્મ નામના વિમાનમાં ચાર પક્ષની આયુ-સ્થિતિવાળા દેવો બન્યા. બંને ગોવાળ-પુત્રોને છોડી બાકીના ચારે મિત્રો ત્યાંથી ચ્યુત થયા. તેમાંનો એક કુરુ-જનપદના ઈષુકાર નામે નગરમાં ઈષુકાર નામનો રાજા થયો અને બીજો તે જ રાજાની રાણી કમલાવતી. ત્રીજો ભૃગુ નામે પુરોહિત બન્યો અને ચોથો ભૃગુ પુરોહિતની પત્ની યશા. ઘણો કાળ વીત્યો. ભૃગુ પુરોહિતને કોઈ પુત્ર ન થયો. પતિ-પત્ની ચિંતિત રહેવા લાગ્યાં.

એક વાર તે બંને ગોવાળ-પુત્રોએ, જે ત્યારે દેવ-ભવમાં હતા, અવધિજ્ઞાનથી જાણ્યું કે તેઓ ભૃગુ પુરોહિતના પુત્ર થશે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃક્તિ, ગાથા ૩૬૨ : તત્તો સમુદ્વિયમિણં ડસુઆરિજ્જં તિ અજ્ઞયણં ॥

ડસુઆરનામગોણ વેયંતો ભાવઓ અ ડસુઆરો ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃક્તિ, ગાથા ૩૬૩-૩૭૩ ।

તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા. શ્રમણનું રૂપ બનાવી ભૂગુ પુરોહિતની પાસે આવ્યા. ભૂગુ અને યજ્ઞાએ બંનેની વંદના કરી. મુનિઓએ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ભૂગુ-દંપતિએ શ્રાવકના પ્રતો સ્વીકાર્યા. પુરોહિતે પૂછ્યું—‘ભગવંત ! અમારે કોઈ પુત્ર થશે કે નહિ ?’ શ્રમણ-યુગલે કહ્યું—‘તમારે બે પુત્રો થશે, પરંતુ તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં જ દીક્ષિત થઈ જશે. તેમની પ્રવ્રજ્યામાં તમે કોઈ બાધા ઉપસ્થિત કરશો નહિ. તેઓ દીક્ષિત થઈને ધર્મ-શાસનની પ્રભાવના કરશે.’ આમ કહી બંને શ્રમણો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પુરોહિત પતિ-પત્નીને પ્રસન્નતા થઈ. કાળાંતરે તે બંને દેવો પુરોહિતની પત્નીના ગર્ભમાં આવ્યા. દીક્ષાના ભયથી પુરોહિત નગર છોડી પ્રજગામમાં જઈ વસ્યો. ત્યાં પુરોહિતની પત્ની યજ્ઞાએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તે થોડા મોટા થયા. માતા-પિતાએ વિચાર્યું કે ક્યાંક તેઓ દીક્ષિત ન થઈ જાય, આથી એક વાર તેમણે બંનેને કહ્યું—‘પુત્રો ! આ શ્રમણો સુંદર-સુંદર બાળકોને ઉપાડી જાય છે અને મારીને તેમનું માંસ ખાઈ જાય છે. એટલા માટે તેમની પાસે તમે બંને ક્યારેય ન જશો.’

એક વાર બંને બાળકો રમતાં-રમતાં ગામથી ખૂબ દૂર જઈ ચડ્યા. તેમણે જોયું કે કેટલાક સાધુઓ તે જ રસ્તે આવી રહ્યા હતા. ભયભીત બની તેઓ એક વૃક્ષ પર ચડી ગયા. સંયોગવશ સાધુઓ પણ તે જ વૃક્ષની સઘન છાયામાં આવીને બેઠા. બાળકોનો ભય વધી ગયો. માતા-પિતાની શીખામણ સ્મૃતિ-પટ પર નાચવા લાગી. સાધુઓએ થોડી વાર આરામ કર્યો. ઝોળીમાંથી પાત્રો કાઢ્યાં અને બધા એક મંડળી બનાવી ભોજન કરવા લાગ્યા. બાળકોએ જોયું કે મુનિના પાત્રોમાં માંસ જેવી કોઈ વસ્તુ હતી જ નહિ. સાધુઓને સામાન્ય ભોજન કરતાં જોઈ બાળકોનો ભય દૂર થયો. બાળકોએ વિચાર્યું—‘અહો ! આપણે આવા સાધુઓ બ્રીજે પણ ક્યાંક જોયા છે.’ ચિંતન આગળ ચાલ્યું. તેમને જાતિ-સ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તેઓ નીચે ઊતર્યા, મુનિઓની વંદના કરી અને સીધા પોતાના માતા-પિતા પાસે આવ્યા.

તેમણે માતા-પિતાને કહ્યું—‘અમે જોઈ લીધું છે કે મનુષ્ય-જીવન અનિત્ય છે, વિઘ્ન-બહુલ છે અને આયુષ્ય થોડું છે. એટલા માટે અમને ઘરમાં કોઈ આનંદ નથી. અમે મુનિ-ચર્યા સ્વીકાર કરવા માટે આપની અનુમતિ ઈચ્છીએ છીએ.’ (શ્લોક ૩)

પિતાએ કહ્યું—‘પુત્રો ! વેદોને જાણનારાઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે જેમને પુત્ર નથી હોતો તેમની ગતિ નથી થતી. માટે વેદોનું અધ્યયન કરો. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવો. સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ કરો. પુત્રોત્પત્તિ કરો. પુત્રોનો વિવાહ કરી, તેમને ઘર સોંપી પછી અરણ્યનિવાસી પ્રશસ્ત મુનિ બની જજો.’ (શ્લોક ૮, ૯)

પુત્રોએ કહ્યું—‘વેદો ભણવાથી પણ રક્ષણરૂપ થતા નથી. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાથી તેઓ નરકમાં લઈ જાય છે. ઔરસ પુત્રો પણ રક્ષણકર્તા બનતા નથી. કામ-ભોગો ક્ષણિક સુખ આપનાર અને ચિરકાળ દુઃખ આપનાર છે, ઘણું દુઃખ અને થોડું સુખ આપનાર છે, સંસાર-મુક્તિના વિરોધી અને અનર્થોની ખાણ છે. કાળ સદા તૈયાર ઊભો છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રમાદ કેવી રીતે કરાય ?’ (શ્લોક ૧૨, ૧૩, ૧૪)

પિતાએ કહ્યું—‘પુત્રો ! જેમના માટે સામાન્યપણે લોકો તપ કર્યા કરે છે તે સઘળું કંઈ—પ્રચુર ધન, સ્ત્રીઓ, સ્વજનો અને ઈન્દ્રિયોના વિષયો તમને અહીં જ પ્રાપ્ત છે. પછી તમે શા માટે શ્રમણ થવા ઈચ્છો છો ?’ (શ્લોક ૧૬)

પુત્રોએ કહ્યું—‘જ્યાં ધર્મની ધુરા વહન કરવાનો અધિકાર છે ત્યાં ધન, સ્વજન અને ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું શું પ્રયોજન ? અમે બધા પ્રતિબંધોથી મુક્ત થઈ ભિક્ષા વડે નિર્વાહ કરનારા શ્રમણ થઈશું.’ (શ્લોક ૧૭)

નાસ્તિક માન્યતાનો એવો ઘોષ હતો કે શરીરથી જુદું કોઈ ચૈતન્ય નથી. પાંચ ભૂતોના સમવાયથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જ્યારે તે ભૂતો અલગ થઈ જાય છે ત્યારે ચૈતન્ય પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ‘અરણીમાં અગ્નિ, દૂધમાં ઘી અને તલમાં તેલ અવિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઉચિત પ્રક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે જ રીતે ભૂતો વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ.’ (શ્લોક ૧૮)

આસ્તિક માન્યતા સ્પષ્ટ કરતાં પુત્રોએ કહ્યું—‘આત્મા અમૂર્ત છે એટલા માટે તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગમ્ય નથી. તે અમૂર્ત છે એટલા માટે નિત્ય છે. આત્માના આંતરિક દોષો જ તેના બંધનનાં કારણ છે અને બંધન જ સંસારનું કારણ છે. (શ્લોક ૧૯)

પિતા-પુત્રનો આ વાર્તાલાપ આગળ ચાલે છે. પિતા બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરી દલીલો કરે છે અને બંને પુત્રો

શ્રમણ સંસ્કૃતિના આધાર પર ચર્ચા કરે છે. અંતમાં પુરોહિતને સંસારની અસારતા અને ક્ષણભંગુરતા પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું મન સંવેગથી ભરાઈ જાય છે. તે પોતાની પત્નીને સમજાવે છે. પૂર્ણ વિચાર-વિમર્શ કરી ચારેય (માતા-પિતા તથા બંને પુત્રો) પ્રવ્રજિત થઈ જાય છે.

અહીં એક સામાજિક રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન થયું છે. તે સમયે રાજ્યનો એવો નિયમ હતો કે જેનો કોઈ ઉત્તરાધિકારી નથી હોતો તેની સંપત્તિ રાજાની માનવામાં આવતી. ભૃગુ પુરોહિતનો સમગ્ર પરિવાર દીક્ષિત થઈ ગયો. રાજાએ આ વાત સાંભળી. તેણે તેની બધી સંપત્તિ પર અધિકાર કરવા ઈચ્છ્યું. રાણી કમલાવતીને આની ખબર પડી અને તેણે રાજાને કહ્યું—‘રાજન ! વમન કરેલું ખાનાર પુરુષની પ્રસંશા થતી નથી. આપ બ્રાહ્મણ દ્વારા ત્યજાયેલાં ધનને લેવા ઈચ્છો છો, આ તો વમન કરેલું પીધા જેવું છે.’ (શ્લોક ૩૭, ૩૮)

રાણીએ ભોગોની અસારતા પર પૂરેપૂરો પ્રકાશ પાડ્યો. રાજાના મનમાં વૈરાગ્ય જાગી ઊઠ્યો. રાજા-રાણી બંને પ્રવ્રજિત થઈ ગયા. આ રીતે આ અધ્યયન બ્રાહ્મણ-પરંપરા તથા શ્રમણ પરંપરાની મૌલિક માન્યતાઓની ચર્ચા પ્રસ્તુત કરે છે. નિર્યુક્તિકારે રાજાને માટે ‘સીમંધર’ નામનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે.^૧ વૃત્તિકારે ‘ઈષુકાર’ રાજ્યકાલીન નામ અને ‘સીમંધર’ રાજાનું મૌલિક નામ હોવાની કલ્પના કરી છે.^૨

બૌદ્ધ-સાહિત્યના હસ્તિપાલ જાતક (૫૦૮)માં થોડાં પરિવર્તન સાથે આ કથાનું નિરૂપણ થયું છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૭૩ : સીમંધરો ચ રાયા..... ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પટ્ટ ૩૧૪ : અત્ર ચેષુકારમિતિ રાજ્યકાલનામ્ના સીમંધરશ્ચેતિ મૌલિકનામ્નેતિ સમ્ભાવયામઃ ।

ચડસમં અજ્ઞયણં : ચૌદમું અધ્યયન ઉસુયારિજ્ઞં : ઈષુકારીય

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. દેવા ભવિત્તાણ પુરે ભવમ્મી કેઈં ચુયા એગવિમાણવાસી । પુરે પુરાણે ઉસુયારનામે ખાણ સમિદ્ધે સુરલોગમ્મે ॥	દેવા ભૂત્વા પુરા ધવે કેચિચ્ચુતા એકવિમાનવાસિનઃ । પુરે પુરાણે ઇષુકારનામિ ચ્ચાતે સમૃદ્ધે સુરલોકરમ્યે ॥	૧. પૂર્વ જન્મમાં, દેવો બનીને એક જ વિમાનમાં રહેનારા કેટલાક જીવો દેવલોકમાંથી ચ્યુત થયા. તે સમયે ઈષુકાર નામનું એક નગર હતું—પ્રાચીન, પ્રસિદ્ધ, સમૃદ્ધિશાળી અને દેવલોક સમાન.
૨. સકમ્મસેસેણ પુરાકણ કુલેસુ દાગેસુ ય તે પસૂયા । નિવ્વિણસંસારભયા જહાય જિણિદમગ્ગં સરણં પવન્ના ॥	સ્વકર્મશેષેણ પુરાકૃતેન કુલેષૂદગ્રેષુ ચ તે પ્રસૂતાઃ । નિર્વિણ્ણાઃ સંસારભયાદ્ હિત્વા જિનેન્દ્રમાર્ગં શરણં પ્રપન્નાઃ ॥	૨. તે જીવોનાં પોતાનાં પૂર્વકૃત પુણ્યકર્મો બાકી હતાં. તે કારણે તેઓ ઈષુકાર નગરનાં ઉત્તમ કુળોમાં ઉત્પન્ન થયા. સંસારના ભયથી ખિન્ન થઈને તેમણે ભોગો છોડી દીધા અને જિનેન્દ્ર-માર્ગનાં શરણમાં ગયા.
૩. પુમત્તમાગમ્મ કુમાર દો વી પુરોહિઓ તસ્સ જસા ય પત્તી । વિસાલકિત્તી ય તહોસુયારો રાયથ્થ દેવી કમલાવડ્ડં ય ॥	પુંસ્ત્વમાડ્ડગમ્ય કુમારૌ દ્વાવપિ પુરોહિતઃ તસ્ય યશા ચ પત્ની । વિશાલકોર્તિશ્ચ તથેષુકારઃ રાજાન્ન દેવી કમલાવતી ચ ॥	૩. બંને પુરોહિત કુમારો, પુરોહિત, તેની પત્ની યશા, વિશાળ કીર્તિવાળો ઈષુકાર રાજા અને તેની રાણી કમલાવતી—આ છએ વ્યક્તિઓ મનુષ્ય-જીવન પ્રાપ્ત કરી જિનેન્દ્ર-માર્ગનાં શરણમાં ગયા.
૪. જાઈંજરામચ્ચુભયાભિભૂયા બર્હિવિહારાભિનિવિદ્ધિચિત્તા । સંસારચક્કસસ વિમોક્કણદ્ધા દદ્ધૂણ તે કામગુણે વિરત્તા ॥	જાતિજરામૃત્યુભયાભિભૂતૌ બર્હિવિહારાભિનિવિદ્ધિચિત્તૌ । સંસારચક્રસ્ય વિમોક્ષણાર્થ દૃષ્ટ્વા તૌ કામગુણેભ્યો વિરત્તૌ ॥	૪-૫. બ્રાહ્મણને યોગ્ય યજ્ઞ વગેરે કરનારા પુરોહિતના બંને પ્રિય પુત્રોએ એક વાર નિર્ગ્રંથને જોયો. તેમને પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ થઈ આવી અને સારી રીતે આચરેલાં તપ અને સંયમની સ્મૃતિ જાગી ઊઠી. તેઓ જન્મ-જરા અને મૃત્યુના ભયથી ભયભીત થયા. તેમનાં મન મોક્ષ તરફ ખેંચાયાં. સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે તેઓ કામ-ગુણોથી વિરક્ત થઈ ગયા.
૫. પિયપુત્તગા દોન્નિ વિ માહ્ણસસ સકમ્મસીલસસ પુરોહિયસસ । સરિત્તુ પોરાણિય તત્થ જાઈં તહા સુચિણં તવસંજમં ચ ॥	પ્રિયપુત્રકૌ દ્વાવપિ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વકર્મશીલસ્ય પુરોહિતસ્ય । સ્મૃત્વા પૌરાણિકીં તન્ન જાતિ તથા સુચીર્ણં તપઃસંયમં ચ ॥	૫. તેઓની મનુષ્ય અને દેવસંબંધી કામ-ભોગોની આસક્તિ યાલી ગઈ. મોક્ષની અભિલાષા અને ધર્મની શ્રદ્ધા વડે પ્રેરિત થઈ તેઓ પિતા પાસે આવ્યા અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—
૬. તે કામભોગેસુ અસજ્જમાણા માણુસસાણં જે યાવિ દિવ્વા । મોક્કાભિકંઠી અભિજાયસદ્ધા તાયં ઉવાગમ્મ ઇમં ઉદાહુ ॥	તૌ કામભોગેષ્વસજ્જન્તૌ માનુષ્યકેષુ યે ચાપિ દિવ્યાઃ । મોક્ષાભિકાંક્ષિણાવિજાતશ્રદ્ધૌ તાતમુપાગમ્યેદમુદાહરતામ્ ॥	૬. તેઓની મનુષ્ય અને દેવસંબંધી કામ-ભોગોની આસક્તિ યાલી ગઈ. મોક્ષની અભિલાષા અને ધર્મની શ્રદ્ધા વડે પ્રેરિત થઈ તેઓ પિતા પાસે આવ્યા અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—

૭. અસાસયં દદુ ઇમં વિહારં
બહુઅંતરાયં ન ચ દીહમાડં ।
તમ્હા ગિહંસિ ન રહં લહામો
આમંતયામો ચરિસ્સામુ મોણં ॥
- અશાશ્વતં દૃષ્ટ્વેમં વિહારં
બહુઅંતરાયં ન ચ દીર્ઘમાયુઃ ।
તસ્માદ્ ગૃહે ન રતિં લભાવહે
આમંત્રયાવહે ચરિષ્યાવો મૌનમ્ ॥
૭. ‘અમે જોયું છે કે આ મનુષ્ય-જીવન’ અનિત્ય છે, તેમાં પણ વિઘ્નો ઘણાં છે અને આયુષ્ય થોડું છે. એટલા માટે ઘરમાં અમને કોઈ આનંદ નથી. અમે મુનિચર્યા સ્વીકારી લેવા માટે આપની અનુમતિ ઈચ્છીએ છીએ.’
૮. અહ તાયગો તથ્ય મુળીણ તેસિં
તવસ્સ વાઘાયકરં વયાસી ।
ઇમં વયં વેયવિઓ વયંતિ
જહા ન હોઈ અસુયાણ લોગો ॥
- અથ તાતકસ્ત્ર મુન્યોસ્તયોઃ
તપસો વ્યાધાતકરમવાદીત્ ।
ઇમાં વાચં વેદવિદો વદન્તિ
યથા ન ભવત્યસુતાનાં લોકઃ ॥
૮. તેમના પિતાએ તે કુમાર મુનિઓની તપસ્યામાં વિઘ્ન પેદા કરનારી વાતો કહી-‘પુત્રો ! વેદોના જાણકારો એમ કહે છે કે જેમને પુત્ર નથી હોતો તેમની ગતિ થતી નથી.
૯. અહિજ્જ વેણ પરિવિસ્સ વિપ્પે
પુત્તે પડિટ્ઠપ્પ ગિહંસિ જાયા ! ।
ભોચ્ચાણ ભોણ સહ ઇત્થિયાહિં
આરણ્ણગા હોહ મુળી પસથા ॥
- અધીત્ય વેદાન્ પરિવેષ્ય વિપ્રાન્
પુત્રાન્ પ્રતિષ્ઠાપ્ય ગૃહે જાતૌ ! ।
ભુક્ત્વા ભોગાન્ સહ સ્ત્રીભિઃ
આરણ્યકૌ ભવતં મુની પ્રશસ્તૌ ॥
૯. પુત્રો ! એટલા માટે વેદો ભણો. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવો. સ્ત્રીઓની સાથે ભોગો ભોગવો. પુત્રો પેદા કરો. તેમના વિવાહ કરી, ઘરનો ભાર સોંપી પછી અરણ્યવાસી પ્રશસ્ત મુનિ બનજો.’^{૧૦}
૧૦. સોયગિણા આયગુણિધોણં
મોહાણિલા પજ્જલણાહિણં ।
સંતત્તભાવં પરિતપ્પમાણં
લોલુપ્પમાણં બહુહા બહું ચ ॥
- શોકાગ્નિના આત્મગુણેન્ધનેન
મોહાનિલાત્ પ્રજ્વલનાધિકેન ।
સંતત્તભાવં પરિતપ્પમાણં
લોલુપ્પમાણં બહુધા બહું ચ ॥
- ૧૦-૧૧. બંને કુમારોએ ખૂબ વિચાર કરીને તે પુરોહિતને-
જેનું મન અને શરીર, આત્મગુણરૂપી ઈંધણ અને મોહરૂપી પવનથી અત્યંત પ્રજ્વલિત શોકાગ્નિ વડે સંતપ્ત અને પરિતપ્ત થઈ રહ્યું હતું,^{૧૧} જેનું હૃદય વિયોગની આશંકાથી અતિશય^{૧૨} છિન્ન થઈ રહ્યું હતું, જે એક-એક કરીને પોતાના અભિપ્રાયો પુત્રોને સમજાવી રહ્યો હતો અને તેમને ધન અને ક્રમથી આવી મળેલાં કામ-ભોગોનું નિમંત્રણ આપી રહ્યો હતો-આ વચનો કહ્યાં-
૧૧. પુરોહિયં તં કમસો ડણુણંતં
નિમંતયંતં ચ સુણ ધણેણં ।
જહક્કમં કામગુણેહિં ચેવ
કુમારાગા તે પસમિવ્વહ વક્કં ॥
- પુરોહિતં તં કમસો ડનુતયન્તં
નિમંત્રયન્તં ચ સુતૌ ધનેન ।
યથાક્રમં કામગુણેશ્વેવ
કુમારકૌ તૌ પ્રસમોક્ષ્ય વાક્યમ્ ॥
૧૨. વેયા અહીયા ન ભવંતિ તાણં
ભુત્તા દિયા નિતિ તમં તમેણં ।
જાયા ય પુત્તા ન હવંતિ તાણં
કો ણામ તે અણુમત્તેજ્જ ઇયં ॥
- વેદા અધીતા ન ભવન્તિ ત્રાણં
ભોજિતા દ્વિજા નયન્તિ તમસ્તપસિ ।
જાતાશ્ચ પુત્રા ન ભવન્તિ ત્રાણં
કો નામ તવાનુમત્યેતૈતત્ ॥
૧૨. ‘વેદો ભણવા છતાં પણ તે રક્ષક બનતા નથી. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાથી તેઓ અંધકારમય’^{૧૩} નરકમાં લઈ જાય છે. ઔરસ-પુત્રો પણ રક્ષક બનતા નથી.’^{૧૪} એટલા માટે આપે કહ્યું તેનું અનુમોદન કોણ કરી શકે ?
૧૩. ખણમેત્તસોક્ખા બહુકાલદુક્ખા
પગામદુક્ખા અણિમામસોક્ખા ।
સંસારમોક્ખસ્સ વિપક્ખભૂયા
ખાણી અણત્યાણ ડકમમોગા ॥
- ક્ષણમાત્રસૌહ્યા બહુકાલદુઃખાઃ
પ્રકામદુઃખા અનિકામસૌહ્યાઃ ।
સંસારમોક્ષસ્ય વિપક્ષભૂતાઃ
ખાનિરનર્થાનાં તુ કામમોગાઃ ॥
૧૩. આ કામ-ભોગો ક્ષણિક સુખ અને ચિરકાળ દુઃખ આપનારા છે, ઘણું દુઃખ અને થોડું સુખ આપનારા છે, સંસાર-મુક્તિના વિરોધી છે અને અનર્થોની ખાણ છે.
૧૪. પરિવ્વયંતે અણિયત્તકામે
અહો ય રાઓ પરિતપ્પાણે ।
અન્નપ્પમત્તે ધણમેસમાણે
પપ્પોતિ મચ્છું પુરિસે જરં ચ ॥
- પરિવ્રજત્રિવૃત્તકામઃ
અદ્દિ ચ રત્તૌ પરિતપ્પમાણઃ ।
અન્યપ્રમત્તો ધનમેધયન્
પ્રાપ્નોતિ મૃત્યું પુરુષો જરં ચ ॥
૧૪. જેને કામનાઓમાંથી મુક્તિ નથી મળી તે પુરુષ અતૃપ્તિના અગ્નિથી સંતપ્ત થઈ દિવસ-રાત પરિવ્રમણ કરે છે. બીજાઓને માટે પ્રમત્ત થઈને^{૧૫} ધનની શોધમાં લાગેલો તે જરા અને મૃત્યુને મેળવે છે.

૧૫. ઇમં ચ મે અત્થિ ઇમં ચ નત્થિ
ઇમં ચ મે કિચ્ચ ઇમં અકિચ્ચં ।
તં એવમેવં લાલપ્પમાણં
હરા હરંતિ ત્તિ કહં પમાણ ? ॥

ઇદં ચ મેઽસ્તિ ઇદં ચ નાસ્તિ
ઇદં ચ મે કૃત્યમિદમકૃત્યમ્ ।
તમેવમેવં લાલપ્યમાનં
હરા હરંતીતિ કથં પ્રમાદઃ ? ॥

૧૫. આ મારી પાસે છે અને આ નથી, આ મારે કરવું છે અને આ કરવું નથી—આ રીતે નિરર્થક બકવાસ કરતા પુરુષને ઉપાડી લેનાર કાળી ઉપાડી લે છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રમાદ કેવી રીતે કરાય ?

૧૬. ધણં પભૂયં સહ ઇત્થિયાહિં
સયણા તહા કામગુણા પમામા ।
તવં કણ તપ્પડ જસસ લોગો
તં સવ્વ સાહીણમિહેવ તુભં ॥

ધનં પ્રભૂતં સહ સ્ત્રીભિઃ
સ્વજનાસ્તથા કામગુણાઃ પ્રકામાઃ ।
તપઃ કૃતે તપ્યતિ યસ્ય લોકઃ
તત્ સર્વં સ્વાધીનમિહેવ યુવયોઃ ॥

૧૬. ‘જેના માટે લોકો તપ કર્યા કરે છે તે સર્વ કંઈ—પ્રચુર ધન, સ્ત્રીઓ, સ્વજનો અને ઈન્દ્રિયોના વિષયો તમને અહીં જ મળેલા છે પછી શા માટે તમે શ્રમણ થવા ઈચ્છો છો ?’—પિતાએ કહ્યું.

૧૭. ધણેણ કિં ધમ્મધુરાહિગારે
સયણેણ વા કામગુણેહિં ચેવ ।
સમણા ભવિસ્સામુ ગુણોહધારી
બહિંવિહારા અભિગમ્મ ભિક્ખવં ॥

ધનેન કિં ધર્મધુરાધિકારે
સ્વજનેન વા કામગુણૈશ્ચૈવ ।
શ્રમણૌ ભવિષ્યાવો ગુણૌઘધારિણૌ
બહિર્વિહારાવભિગમ્ય ભિક્ષામ્ ॥

૧૭. પુત્રો બોલ્યા—‘પિતાજી ! જ્યાં ધર્મની ધુરને વલન કરવાનો અધિકાર છે ત્યાં ધન, સ્વજન અને ઈન્દ્રિય-વિષયોનું શું પ્રયોજન છે ? કંઈ પણ નહિ. અમે ગુણસમૂહથી સંપન્ન શ્રમણ બનીશું, પ્રતિબંધ-મુક્ત બનીને ગામો અને નગરોમાં વિહાર કરનારા તથા ભિક્ષા લઈને જીવન ચલાવનારા.’

૧૮. જહાં ય અમ્મી અરણીઁસંતો
ચીરે ધયં તેલ્લ મહાતિલેસુ ।
એમેવ જાવા ! સરીરંસિ સત્તા
સંમૂચ્છઈ નાસડ નાવચિટ્ટે ॥

યથા ચાગ્નિરણિતોઽસન્
ક્ષીરે ઘૃતં તૈલં મહાતિલેષુ ।
એવમેવ જાતૌ ! શરીરં સત્તાઃ
સંમૂચ્છન્તિ નશ્યન્તિ નાવતિષ્ઠન્તે ॥

૧૮. ‘પુત્રો ! જે રીતે અરણીમાં અવિદ્યમાન અગ્નિ પેદા થાય છે, દૂધમાં ધી અને તલમાં તેલ પેદા થાય છે, તેવી જ રીતે શરીરમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. શરીરનો નાશ થઈ જતાં તેમનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી.’—પિતાએ કહ્યું.

૧૯. નો ઇંદિયગેજ્ઞા અમુત્તભાવા
અમુત્તભાવા વિ ય હોઈ નિચ્ચો ।
અજ્ઞાત્યહેઁ નિયથસ્સ બંધો
સંસારહેઁ ચ વયંતિ બંધં ॥

નો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યોઽમૂર્તભાવાત્
અમૂર્તભાવાદપિ ચ ભવતિ નિત્યઃ ।
અધ્યાત્મહેતુર્નિયતોઽસ્ય વન્ધઃ
સંસારહેતું ચ વદન્તિ બન્ધમ્ ॥

૧૯. કુમારો બોલ્યા—‘પિતાજી ! આત્મા અમૂર્ત છે એટલે, માટે તેને ઈન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય નહિ. તે અમૂર્ત છે એટલા માટે નિત્ય છે. એ નિશ્ચિત છે કે આત્માના આંતરિક દોષો જ તેના બંધનના હેતુ છે અને બંધન જ સંસારનો હેતુ છે.’—આમ કહ્યું છે.

૨૦. જહાં વયં ધમ્મમજ્ઞાણમાણા
પાવં પુરા કમ્મમકાસિ મોહા ।
ઓરુજ્ઞમાણા પરિવિક્ષયંતા
તં નેવ ભુજ્જો વિ સમાચરામો ॥

યથાઽવાં ધર્મમજ્ઞાણા
પાપં પુરા કર્માકાર્ષ્વ મોહાત્ ।
અવરુધ્યમાણૌ પરિક્ષ્યમાણૌ
તત્રૈવ ભૂયોઽપિ સમાચરાવઃ ॥

૨૦. ‘અમે ધર્મને જાણતા ન હતા ત્યાં સુધી ઘરમાં રહ્યા, અમારું લાલન-પાલન થતું રહ્યું અને મોહવશ અમે પાપ-કર્મોનું આચરણ કર્યું. પરંતુ હવે પછી પાપ-કર્મોનું આચરણ કરીશું નહિ.’

૨૧. અબ્બાહયંમિ લોગંમિ
સવ્વઓ પરિવારિણ ।
અમોહાહિં પડંતીહિં
ગિહંસિ ન રડં લભે ॥

અભ્યાહતે લોકે
સર્વતઃ પરિવારિતે ।
અમોઘાધિઃ પતન્તીધિઃ
ગૃહે ન રતિં લભાવહે ॥

૨૧. ‘આ લોક પીડિત થઈ રહ્યો છે, ચારે તરફથી ઘેરાઈ ગયેલો છે, અમોઘા આવી રહી છે. આવી સ્થિતિમાં અમને સુખ મળતું નથી.’

૨૨. કેળ અબ્માહઓ લોગો ?
કેળ વા પરિવારિઓ ?
કા વા અમોહા વુત્તા ?
જાયા ! ચિંતાવરો હુમિ ॥

કેનાધ્યાહતો લોક : ?
કેન વા પરિવારિત : ?
કા વામોહા ઉક્તા : ?
જાતૌ ! ચિન્તાપરો ભક્ષમિ ॥

૨૨. 'પુત્રો ! આ લોક કોનાથી પીડિત છે ? કોનાથી ઘેરાયેલો છે ? અમોહા કોને કહેવામાં આવે છે ? હું જાણવા માટે ચિંતાતુર છું.'—પિતાએ કહ્યું.

૨૩. મચ્ચુણાઽબ્માહઓ લોગો
જરાણ પરિવારિઓ ।
અમોહા રયણી વુત્તા
એવં તાય ! વિચાણહ ॥

મૃત્યુનાઽધ્યાહતો લોક :
જરયા પરિવારિત : ।
અમોહા રત્રય ઉક્તા :
એવં તાત ! વિજાનીહિ ॥

૨૩. કુમારો બોલ્યા—'પિતાજી ! આપ જાણી લો કે આ લોક મૃત્યુથી પીડિત છે, જરાથી ઘેરાયેલ છે અને રાત્રિને અમોહા કહેવામાં આવે છે.

૨૪. જા જા વચ્ચઈ રયણી
ન સા પડિનિયત્તઈ ।
અહમ્મં કુળમાણસ્સ
અફલા જંતિ રાડઓ ॥

યા યા વ્રજતિ રજની
ન સા પ્રતિનિવર્તતે ।
અધર્મં કુર્વાણસ્ય
અફલા યાન્તિ રત્રય : ॥

૨૪. જે જે રાત વીતી જાય છે તે પાછી ફરતી નથી. અધર્મ કરનારાઓની રાત્રીઓ નિષ્ફળ ચાલી જાય છે.

૨૫. જા જા વચ્ચઈ રયણી
ન સા પડિનિયત્તઈ ।
ધમ્મં ચ કુળમાણસ્સ
સફલા જંતિ રાડઓ ॥

યા યા વ્રજતિ રજની
ન સા પ્રતિનિવર્તતે ।
ધર્મં ચ કુર્વાણસ્ય
સફલા યાન્તિ રત્રય : ॥

૨૫. જે જે રાત વીતી જાય છે તે પાછી ફરતી નથી. ધર્મ કરનારાઓની રાત્રીઓ સફળ થાય છે.'

૨૬. એગઓ સંવસિત્તાણં
દુહઓ સમ્મત્તસંજુયા ।
પચ્છા જાયા ! ગમિસ્સામો
ભિક્ષમાણા કુલે કુલે ॥

એકતઃ સમુષ્ય
દ્વિતઃ સમ્યક્ત્વસંયુતાઃ ।
પશ્ચાજ્જાતૌ ! ગમિષ્ઠામઃ
મિક્ષમાણાઃ કુલે કુલે ॥

૨૬. 'પુત્રો ! પહેલાં આપણે બધા એક સાથે રહીને સમ્યક્ત્વ અને વ્રતોનું પાલન કરીએ અને પછી તમારું યૌવન વીતી ગયા બાદ ઘરે-ઘરે ભિક્ષા લેતાં વિહાર કરીશું.'—પિતાએ કહ્યું.^{૨૧}

૨૭. જસ્સત્થિ મચ્ચુણા સક્કં
જસ્સ વત્થિ પલાયણં ।
જો જાણો ન મરિસ્સામિ
સો હુ કંચે સુણ સિયા ॥

યસ્યાસ્થિ મૃત્યુના સચ્ચં
યસ્ય વાસ્થિ પલાયનમ્ ।
યો જાનીતે ન મરિષ્યામિ
સ ચલુ કાઢ્ઠક્કતિ શ્વઃ સ્યાત્ ॥

૨૭. પુત્રો બોલ્યા—'પિતાજી ! કાલની ઈચ્છા તે જ કરી શકે જેને મૃત્યુ સાથે મિત્રતા હોય, જે મોતના મોઢામાંથી બચીને પલાયન કરી શકે અને જે જાણતો હોય કે હું મરીશ નહિ.

૨૮. અજ્જેવ ધમ્મં પડિવજ્જયામો
જહિં પવત્તા ન પુણ્ણવામો ।
અણાગયં નેવ ય અત્થિ કિંચિ
સદ્ધાસખં ણે વિણહત્તુ રાગં ॥

અદ્યૈવ ધર્મં પ્રતિપદ્યાવહે
યત્ર પ્રવત્તા ન પુનર્ભવિષ્યાવઃ ।
અનાગતં નૈવ ચાસ્તિ કિંચિત્
શ્રદ્ધાક્ષમં નો વિનોય રાગમ્ ॥

૨૮. અમે આજે જ તે મુનિ-ધર્મનો સ્વીકાર કરી રહ્યા છીએ, જ્યાં પહોંચીને પછી જન્મ લેવો ન પડે. ભોગ અમારા માટે અપ્રાપ્ત નથી—અમે તેમને અનેકવાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છીએ.^{૨૨} રાગ-ભાવ દૂર કરી શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો અમારા માટે યોગ્ય છે.'

૨૯. પહીણપુત્તસ્સ હુ નત્થિ વાસો
વાસિદ્ધિ ! ભિક્ષાચરિયાઈ વલ્લો ।
સાહાહિ રુક્કલો લહણ સમાહિં
છિન્નાહિ સાહાહિ તમેવ રાણુ ॥

પ્રહીણપુત્રસ્ય ચલુ નાસ્તિ વાસઃ
વાસિદ્ધિ ! મિક્ષાચર્યાયાઃ કાલઃ ।
શાખાભિર્વૃક્ષો લભતે સમાધિ
છિન્નાભિઃ શાખાભિસ્તમેવ સ્થાણુમ્ ॥

૨૯. 'પુત્રોના ચાલ્યા ગયા પછી હું ઘરમાં રહી શકું નહિ. હે વાસિદ્ધિ^{૨૩} ! હવે મારો ભિક્ષાચર્યાનો કાળ આવી લાગ્યો છે. વૃક્ષ શાખાઓ વડે સમાધિ મેળવે છે. તેમનાં કપાઈ જતાં લોક તેને ઠુંકુ કહે છે.'

૩૦. પંચાવિહૂણો વ્વ જહેહ પક્ષી
ભિચ્ચાવિહૂણો વ્વ ર્પો નરિંદો ।
વિવન્નસારો વ્વણિઓ વ્વ પોએ
પહીણપુત્તો મિ તહા અહં પિ ॥

પક્ષવિહીન ઇવ યથેહ પક્ષી
ભૂત્યવિહીન ઇવ ર્પો નરેન્દ્રઃ ।
વિવન્નસારો વ્વણિગિવ પોતે
પ્રહીણપુત્રોઽસ્મિ તથાઽહમપિ ॥

૩૦. 'વિના પાંખનું પક્ષી, રણભૂમિમાં સેના
વિનાનો રાજા અને જહાજમાં ધન વિનાનો
વેપારી જેવી રીતે અસહાય હોય છે, પુત્રોનાં
ચાલ્યાં જવા પર હું પણ તેવો જ બની જાઉં.'

૩૧. સુસંભિયા કામગુણા ઇમે તે
સંપિંડિયા અગ્ગરસાપભૂયા ।
ભુંજામુ તા કામગુણે પગામં
પચ્છા ગમિસ્સામુ પહાણમગ્ગં ॥

સુસંભૂતાઃ કામગુણા ઇમે તે
સમ્પિન્ડિતા અગ્ગયસ્સપ્રભૂતાઃ ।
ભુંજીવહિ તાવત્ કામગુણાન્ પ્રકામં
પચ્છાત્ ગમિષ્યાવઃ પ્રધાનમાર્ગમ્ ॥

૩૧. વાશિષ્ઠીએ કહ્યું—'આ સુસંસ્કૃત^{૨૮} અને પ્રચુર
શૃંગાર રસ^{૨૯}થી પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિય-વિષયો, જે
તને મળ્યાં છે, તેમને આપણે હજી ખૂબ
ભોગવીએ. તે પછી આપણે મોક્ષ-માર્ગ^{૩૦}નો
સ્વીકાર કરીશું.'

૩૨. ભુક્તા રસા ભોઈ ! જહાઈ ણે વઓ
ન જીવિયદ્ધા પજહામિ ભોએ ।
લાભં અલાભં ચ સુહં ચ દુક્કં
સંચિક્કમ્પાણો ચરિસ્સામિ મોણં ॥

ભુક્તા રસા ભવતિ ! જહાતિ નો વયઃ
ન જીવિતાર્થં પ્રજહામિ ભોગાન્ ।
લાભમલાભં ચ સુખં ચ દુઃખં
સંતિષ્ઠમાનશ્ચરિષ્યામિ મૌનમ્ ॥

૩૨. પુરોહિતે કહ્યું—'હે ભવતિ !^{૩૧} આપણે રસો
ભોગવી ચૂક્યા છીએ, વય આપણી વીતી રહી
છે. હું અસંયમી જીવન માટે ભોગો છોડી નથી
રહ્યો. લાભ-અલાભ અને સુખ-દુઃખને
સમદષ્ટિથી જોતો હું મુનિ-ધર્મનું આચરણ કરીશ.'

૩૩. મા હૂ તુમં સોચરિયાણ સંભરે
જુણ્ણો વ હંસો પડિસોત્તગામી ।
ભુંજાહિ ભોગાઈ મએ સમાણં
દુક્કં છુ ભિક્કાચરિયાવિહારો ॥

મા ખલુ ત્વં સોદર્યાણાં સ્માર્ધીઃ
જીર્ણ ઇવ હંસઃ પ્રતિસ્રોત્તગામી ।
ભુંક્ષ્વ ભોગાન્ મયા સમં
દુઃખં ચલુ ભિક્ષાચર્યાવિહારઃ ॥

૩૩. વાશિષ્ઠીએ કહ્યું—'પ્રતિસ્રોતમાં વહી જનારા
ધરડા હંસની જેમ તારે પછીથી પોતાના
બંધુઓને યાદ કરવા ન પડે, એટલા માટે
મારી સાથે ભોગોનું સેવન કર. આ ભિક્ષા-
ચર્યા અને ગામોગામ વિહાર સાથે જ
દુઃખદાયી છે.'

૩૪. જહા ય ભોઈ ! તણુયં ભુયંગો
નિમ્મોચરિણિ હિચ્ચ પલેઈ મુત્તો ।
એમોએ જાયા પચહંતિ ભોએ
તે હં કહં નાણુગમિસ્સમેક્કો ? ॥

યથા ચ ભવતિ ! તનુજાં ભુજંગઃ
નિર્મોચનીં હિત્વા પર્વેતિ મુક્તઃ ।
એવમેતૌ જાતૌ પ્રજહીતૌ ભોગાન્
તૌ અહં કથં નાનુગમિષ્યામ્યેકઃ ? ॥

૩૪. 'હે ભવતિ ! જેવી રીતે સાપ પોતાની કાંચળી
ઉતારીને મુક્તપણે ચાલે છે તેવી જ રીતે પુત્રો
ભોગોને છોડી ચાલી જઈ રહ્યા છે. પાછળ
હું એકલો શા માટે રહું ? તેમનું અનુગમન
કેમ ન કરું ?'

૩૫. છિંદિત્તુ જાલં અબલં વ રોહિયા
મચ્છા જહા કામગુણે પહાય ।
ધોરેયસીલા તવસા ઉદારા
ધીરા હુ ભિક્કાચરિયં ચરંતિ ॥

છિત્ત્વા જાલમબલમિવ રોહિતાઃ
મત્સ્યા યથા કામગુણાન્ પ્રહાય ।
ધૌરેયશીલાસ્તપસા ઉદારઃ
ધીરાઃ ચલુ ભિક્ષાચર્યા ચરન્તિ ॥

૩૫. 'જેવી રીતે રોહિત મત્સ્ય જર્જરિત જાળને
કાપીને બહાર નીકળી જાય છે તેવી જ રીતે
ઉપાડેલા ભારને વહન કરનારો પ્રધાન
તપસ્વી અને ધીર પુરુષો કામ-ભોગોને
છોડીને ભિક્ષા-ચર્યાનો સ્વીકાર કરે છે.'

૩૬. નહેવ કુંચા સમઙ્કમંતા
તયાણિ જાલાણિ દલિત્ત હંસા ।
પલેંતિ પુત્તા ય પઈ ય મજ્ઞાં
તે હં કહં નાણુગમિસ્સમેક્કો ? ॥

નભસીવ કૌંચાઃ સમતિકામન્તાઃ
તતાણિ જાલાણિ દલિત્ત્વા હંસાઃ ।
પરિયાન્તિ પુત્રૌ ચ પતિશ્ચ મમ
તાનહં કથં નાનુગમિષ્યામ્યેકા ? ॥

૩૬. વાશિષ્ઠીએ કહ્યું—'જેવી રીતે કૌંચ પક્ષીઓ
અને હંસો શિકારીઓ દ્વારા બિછાવેલ જાળને
કાપીને આકાશમાં ઊડી જાય છે તેવી જ રીતે
મારા પુત્રો અને પતિ જઈ રહ્યા છે. પાછળ
હું એકલો શા માટે રહું ? તેમનું અનુગમન
કેમ ન કરું ?'

૩૭. પુરોહિયં તં સસુયં સદારં
સોચ્ચાઽભિનિવ્રત્તમ્ પહાય ભોણ ।
કુઙ્કુભસારં વિહતુત્તમં તં
રાયં અભિવ્રત્તં સમુવાય દેવી ॥

પુરોહિતં તં સસુતં સદારં
શ્રુત્વાઽભિનિવ્રત્તમ્ પ્રહાય ભોગાન્ ।
કુઙ્કુભસારં વિપુલોત્તમં તદ્
રાજાનમભીક્ષ્ણં સમુવાચ દેવી ॥

૩૭. પુરોહિત પોતાના પુત્રો અને પત્ની સાથે, ભોગો છોડીને
પ્રવ્રજિત થઈ ચૂક્યો છે. એ સાંભળી રાજાએ તેના પ્રચુર
અને મુખ્ય ધન-ધાન્ય વગેરે લેવા ઈચ્છ્યું ત્યારે
મહારાણી કમલાવતીએ વારંવાર^{૩૭} કહ્યું—

૩૮. વંતાસી પુરિસો રાયં !
ન સો હોઙ્ પસંસિઓ ।
માહ્ણેણ પરિચ્ચત્તં
ધણં આદાઉમિચ્છસિ ॥

વાન્તાશી પુરુષો રાજન્ !
ન સ ભવતિ પ્રસંસનીયઃ ।
બ્રાહ્મણેન પરિત્યક્તં
ધનમાદાતુમિચ્છસિ ॥

૩૮. 'રાજન ! વમેલું ખાનાર પુરુષની પ્રસંસા નથી થતી.
તમે બ્રાહ્મણે ત્યજેલું ધન લેવા ઈચ્છો છો—આ શું છે ?'

૩૯. સવ્વં જગં જહં તુહં
સવ્વં વાવિ ધણં ભવે ।
સવ્વં પિ તે અપજ્જતં
નેવ તાણાય તં તવ ॥

સર્વં જગદ્ यदि तव
सर्वं वापि धनं भवेत् ।
सर्वमपि ते अपर्याप्तं
नैव त्राणाय तत्तव ॥

૩૯. 'જો સમૂળગું જગત તમને મળી જાય અથવા તો
સમૂળગું ધન તમારું થઈ જાય તો પણ તે તમારી
ઈચ્છાપૂર્તિ માટે પર્યાપ્ત નહિ થાય અને તે તમારું રક્ષણ
પણ નહિ કરી શકે.'^{૩૯}

૪૦. મરિહિસિ રાયં ! જયા તયા વા
મળોરમે કામગુણે પહાય ।
એકો હુ ધમ્મો નરદેવ ! તાણં
ન વિજ્જહં અન્નમિહેહ કિંચિત્ ॥

મરિષ્ણસિ રાજન્ ! यदा तदा वा
मनोरमान् कामगुणान् प्रहाय ।
एकः खलु धर्मो नरदेव ! त्राणं
न विद्यतेऽन्यमिहेह किंचित् ॥

૪૦. 'રાજન ! આ મનોરમ્ય કામ-ભોગોને છોડીને જ્યારે-
ત્યારે મરવું પડશે.^{૪૦} હે નરદેવ ! એક ધર્મ જ રક્ષણકર્તા
છે.^{૪૦} તેની સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ રક્ષણ કરી શકે
નહિ.'^{૪૦}

૪૧. નાહં રમે પક્કિણિ પંજરે વા
સંતાણછિન્ના ચરિસ્સામિ મોણં ।
અકિંચના ડજ્જુકડા નિરામિસા
પરિગ્ગહારંભનિયત્તદોસા ।

નાહં રમે પક્ષિણી પંજર इव
छिन्नसन्ताना चरिष्यामि मौनम् ।
अकिंचना ऋजुकटा निरामिषा
परिग्रहारम्भदोषनिवृत्ता ॥

૪૧. 'જેવી રીતે પંખીણી પિંજરામાં^{૪૧} આનંદ નથી પામતી
તેવી જ રીતે મને આ બંધનમાં આનંદ મળતો નથી. હું
સ્નેહની જાળને તોડીને અકિંચન, સરળ કાર્ય
કરનારી,^{૪૧} વિષય-વાસનાથી દૂર^{૪૧} અને પરિવ્રલ્લ તથા
હિંસાના દોષોથી મુક્ત^{૪૧} બની મુનિ-ધર્મનું આચરણ
કરીશ.'

૪૨. દવગિગણા જહા રણ્ણે
ડજ્જામાણેસુ જંતુસુ ।
અન્ને સત્તા પમોયંતિ
રાગદ્દોસવસં ગયા ॥

दवाग्निना यथारण्ये
दह्यमानेषु जंतुषु ।
अन्ये सत्त्वाः प्रमोदन्ते
रागद्वेषवशं गताः ॥

૪૨. 'જેવી રીતે જંગલમાં દવ લાગ્યો હોય અને જીવ-જંતુઓ
સળગી રહ્યાં હોય તેમને જોઈને રાગ-દ્વેષને વશ થયેલા
બીજા જીવો આનંદિત થાય છે.'^{૪૨}

૪૩. એવમેવ વયં મૂઢા
કામભોગેસુ મુચ્છિયા ।
ડજ્જામાણં ન બુજ્જામો
રાગદ્દોસગિગણા જગં ॥

एवमेव वयं मूढाः
कामभोगेषु मूर्च्छिताः ।
दह्यमानं न बुध्यामहे
रागद्वेषाग्निना जगत् ॥

૪૩. તેવી જ રીતે કામ-ભોગોમાં મૂર્ચ્છિત થઈને આપણે મૂઢ
લોકો એ નથી સમજી શકતા કે આ આખો સંસાર રાગ-
દ્વેષના અગ્નિથી સળગી રહ્યો છે.

૪૪. ભોગે ભોચ્ચા વમિત્તા ચ
લહુભૂયવિહારિણો ।
આમોયમાણા ગચ્છંતિ
દિયા કામકમા ઇવ ॥

भोगान् भुक्त्वा वान्त्वा च
लघुभूतविहारिणः ।
आमोदमाना गच्छन्ति
द्विजाः कामकमा इव ॥

૪૪. વિવેકી પુરુષો ભોગો ભોગવીને પછી તેમને છોડી
વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે છે^{૪૪} અને તેઓ
સ્વેચ્છાથી વિચરણ કરનારા^{૪૪} પક્ષીઓની માફક
પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વતંત્ર વિહાર કરે છે.

૪૫. ઇમે ય બદ્ધા ફંદંતિ
મમ હૃથઽજ્જમાગયા ।
વયં ચ સત્તા કામેસુ
ભવિસ્સામો જહા ઇમે ॥

ઇમે ચ બદ્ધાઃ સ્પન્દન્તે
મમ હસ્તમાય ! આગતાઃ ।
વયં ચ સત્તાઃ કામેષુ
ભવિષ્યામો યથેમે ॥

૪૫. હે આર્ય ! જે કામ-ભોગો પોતાના હાથમાં આવેલા છે અને જેને અમે નિયંત્રણમાં રાખ્યા છે, તે ફૂટી રહ્યાં છે. આપણે કામનાઓમાં આસક્ત બન્યા છીએ પરંતુ હવે આપણે પણ તેવા જ બનીશું જેવા પત્ની અને પુત્રો સાથે આ ભૂગુ બન્યા છે.

૪૬. સામિસં કુલલં દિસ્સ
બજ્ઝમાણં નિરામિસં ।
આમિસં સવ્વમુજ્જિત્તા
વિહરિસ્સામિ નિરામિસા ॥

સામિષં કુલલં દૃષ્ટ્વા
બાધ્યમાનં નિરામિષમ્ ।
આમિષં સર્વમુજ્જિત્વા
વિહરિષ્યામિ નિરામિષા ॥

૪૬. જે ગીધની પાસે માંસ હોય છે તેના પર બીજા પક્ષીઓ આપટ મારે છે અને જેની પાસે માંસ નથી હોતું તેના પર આપટ મારતાં નથી—આ જોઈને હું આમિષ (ધન, ધાન્ય વગેરે) છોડી દઈને નિરામિષ બની વિચરીશ.

૪૭. ગિદ્ધોવમે ડ નચ્ચાણં
કામે સંસારવટ્ટુણે ।
ડરગો સુવળ્ણપાસે વ
સંકમાણો તણું ચરે ॥

ગૃધ્રોપમાંસ્તુ જ્ઞાત્વા
કામાન્ સંસારવર્ધનાન્ ।
ડરગઃ સુપર્ણપાશ્વે ઇવ
શઙ્કમાનસ્તનુ ચરેત્ ॥

૪૭. ‘ગીધની ઉપમા વડે કામ-ભોગોને સંસારવર્ધક જાણી મનુષ્યે તેમનાથી એવી રીતે શંકિત થઈ ચાલવું જોઈએ, જેવી રીતે ગરુડની સામે સાપ શંકિત થઈને ચાલે છે.’

૪૮. નાગો વ્વ બંધણં છિત્તા
અપ્પણો વસહિં વણે ।
ણં પથ્થં મહારણં !
ડસુવારિ ત્તિ મે સુયં ॥

નાગ ઇવ બન્ધનં છિત્વા
આત્મનો વસર્તિ વ્રજેત્ ।
ણત્ પથ્યં મહારાજ !
ઇષુકાર ! ઇતિ મયા શ્રુતમ્ ॥

૪૮. ‘જેવી રીતે બંધન તોડીને હાથી પોતાના સ્થાન (વિંધ્યાટવી)માં ચાલ્યો જાય છે, તેવી જ રીતે આપણે પોતાના સ્થાન (મોક્ષ)માં ચાલ્યા જવું જોઈએ. હે મહારાજ ઈષુકાર ! આ પથ્ય છે, ‘‘ આ મેં જાનીઓ પાસે સાંભળ્યું છે. ’’

૪૯. ચડિત્તા વિઝલં રજ્જં
કામભોગે ય દુચ્ચણે ।
નિવ્વિસયા નિરામિસા
નિન્નેહા નિપ્પરિગ્ગહા ॥

ત્યક્ત્વા વિપુલં રજ્યં
કામભોગાંશ્ચ દુસ્ત્યજાન્ ।
નિર્વિષયો નિરામિષૌ
નિઃસ્નેહૌ નિષ્પરિગ્રહૌ ॥

૪૯. રાજા અને રાણી વિપુલ રાજ્ય અને ત્યજવા મુશ્કેલ એવા કામ-ભોગોને છોડી નિર્વિષય, નિરામિષ, નિઃસ્નેહ અને નિષ્પરિગ્રહ બની ગયા.

૫૦. સમ્મં ધમ્મં વિયાણિત્તા
ચેચ્ચા કામગુણે વરે ।
તવં પગિજ્ઞા ઽહમ્મચ્ચાયાં
ઘોરં ઘોરપરક્કમા ॥

સમ્યગ્ ધર્મં વિજ્ઞાય
ત્યક્ત્વા કામગુણાન્ વસન્ ।
તપઃ પ્રગૃહ્ય યથાચ્ચાતં
ઘોરં ઘોરપરાક્રમૌ ॥

૫૦. ધર્મને સમ્યગ્ પ્રકારે જાણી, આકર્ષક ભોગ-વિલાસોને છોડી, તેઓ તીર્થંકર દ્વારા ઉપદિષ્ટ ધોર તપશ્ચર્યાનો સ્વીકાર કરી સંયમમાં ધોર પરાક્રમ કરવા લાગ્યા. ‘‘

૫૧. ઇવં તે કમસો બુદ્ધા
સવ્વે ધમ્મપરાયણા ।
જમ્મમજ્જુભઝ્ઞિગ્ગા
દુઃખસ્સંતગવેસિણો ॥

ઇવં તે કમસો બુદ્ધાઃ
સર્વે ધર્મપરાયણાઃ ।
જન્મમૃત્યુભયોદ્વિગ્નાઃ
દુઃખસ્યાન્તગવેષિણઃ ॥

૫૧. આ રીતે બધા ક્રમે બુદ્ધ થઈને, ધર્મપરાયણ બની, જન્મ અને મૃત્યુના ભયથી ઉદ્વિગ્ન બનેલા તેઓ દુઃખના અંતની શોધમાં લાગ્યા.

૫૨. સાસણે વિગયમોહાણં
પુલ્લિ ભાવણભાવિયા ।
અચિરેણેવ કાલેણ
દુઃખસ્સંતમુવાગયા ॥

શાસને વિગતમોહાનાં
પૂર્વ ભાવનાભાવિતાઃ ।
અચિરેણૈવ કાલેન
દુઃખસ્યાન્તમુપાગતાઃ ॥

૫૨-૫૩. જેમના આત્મા પૂર્વ-જન્મમાં કુશળ ભાવનાથી ભાવિત હતા તે બધા—રાજા, રાણી, બ્રાહ્મણ પુરોહિત, બ્રાહ્મણી અને બંને પુરોહિત કુમારો અર્હતના શાસનમાં આવી દુઃખનો અંત કરી ગયા—મુક્ત બની ગયા. ‘‘

૫૩. રાયા	સહ	દેવીએ	રાજા સહ દેવ્યા
માહણો	ય	પુરોહિઓ	બ્રાહ્મણશ્ચ પુરોહિતઃ ।
માહણી	દારગા	ચેવ	બ્રાહ્મણી દારકૌ ચૈવ
સવ્વે	તે	પરિનિવ્વુડા	સર્વે તે પરિનિર્વૃતાઃ ॥
	—ત્તિ	બેમિ	—ઇતિ બ્રવીમિ

—એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૪ : ઇષુકારીય

૧. (એગવિમાણવાસી)

તેઓ સૌધર્મ દેવલોકના પદ્મગુલ્મ નામે એક જ વિમાનમાં રહેતા હતા, એટલા માટે તેમને ‘એક વિમાનવાસી’ કહેવામાં આવ્યા છે.^૧

૨. પોતાનાં...પુણ્ય કર્મ બાકી હતાં (સકમ્પસેસેણ)

પુનર્જન્મનાં અનેક કારણોમાં આ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. પોતાના કરેલાં કર્મો જ્યાં સુધી બાકી રહે છે ત્યાં સુધી જીવને જન્મ લેવો જ પડે છે. આ છએ વ્યક્તિઓનાં પુણ્ય-કર્મ બાકી હતાં, એટલા માટે તેમનો જન્મ ઉત્તમ કુળમાં થયો.

૩. જન્મ, જરા અને મૃત્યુ (જાઈજરામચ્ચુ.....)

જન્મ, જરા અને મૃત્યુ—આ ત્રણને ભય માનવામાં આવે છે. ગીતામાં જન્મ, જરા, મૃત્યુ અને દુઃખ—આ ચારેયનો એકી સાથે ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ આ બધા ભયનાં કારણ પણ છે અને વૈરાગ્યના હેતુ પણ બને છે. રોગ પણ વૈરાગ્યનું કારણ છે. મહાત્મા બુદ્ધને વૃદ્ધ, રોગી અને મૃત વ્યક્તિને જોઈને વૈરાગ્ય થયો હતો.

૪. સંસારચક્ર (સંસારચક્કસ)

ચૂર્ણિકારે સંસાર-ચક્રના છ આરા-વિભાગ માન્યા છે—જન્મ, જરા, સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ.^૩ આ બધાથી આત્યન્તિક છૂટકારો મેળવવો તે જ મોક્ષ છે. તેનું સાધન છે—વિરતિ.

૫. (બર્હિવિહાર, કામગુણે વિરત્તા)

બર્હિવિહાર—બર્હિવિહાર અર્થાત્ મોક્ષ. મોક્ષ સંસારની બહાર છે—તેનાથી ભિન્ન છે, એટલા માટે તેને ‘બર્હિ-વિહાર’ કહેવામાં આવેલ છે.^૪

કામગુણે વિરત્તા—શબ્દ વગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષયો કામનાઓને ઉત્તેજિત કરે છે, એટલા માટે તે ‘કામ-ગુણ’ કહેવાય છે.

બીજા શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે છએ વ્યક્તિઓ જિનેન્દ્ર-માર્ગનાં શરણમાં ગયા. અહીં ‘કામગુણે-વિરત્તા’ની વ્યાખ્યામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે કામ-ગુણોની વિરક્તિનો અર્થ જ જિનેન્દ્ર-માર્ગનાં શરણમાં જવું છે.^૫

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૬ : એકસ્મિન્ પદ્મગુલ્મનામિ વિમાને વસન્તીત્યેવંશીલા એકવિમાનવાસિનઃ ।

૨. ગીતા, ૧૪:૨૦ :
ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી સમુદ્ભવાન્ ।
જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૨૨ : સંસારચક્રં છવ્વિહં, તં જહા-જાતી જરા સુહં દુક્ખં જીવિતં મરણં ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૭ : બર્હિઃ સંસારદ્વિહારઃ—સ્થાનં બર્હિવિહારઃ, સ ચાર્થાન્મોક્ષઃ ।

૫. એજન, પત્ર ૩૧૭ : અત્ર કામગુણવિરક્તિરેવ જિનેન્દ્રમાર્ગપ્રતિષ્ઠિતિઃ ।

૬. મનુષ્ય જીવન (વિહારં)

વિહાર શબ્દના અનેક અર્થો છે—મનોરંજન, ફરવું, હાથ-પગ વગેરેનું સંચાલન વગેરે. અહીં વિહારનો અર્થ છે—જીવનની સમગ્રતા અથવા સંપૂર્ણ જીવન-યાપન.

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ ભોગ અને વૃત્તિમાં મનુષ્ય-ભવમાં અવસ્થિતિ કરવામાં આવ્યો છે.^૧

૭. મુનિ-ચર્યા (મોળં)

આનો અર્થ છે—મુનિ-ચર્યા, સંયમ. મૌન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે—મુનેર્ભાવઃ મૌનમ્. મુનિનો ભાવ અર્થાત્ જ્ઞાન કે જ્ઞાન-યુક્ત આચરણ.

૮. (મુળીણ)

ટીકાકારો અનુસાર આ કુમારોનું વિશેષણ છે. અહીં ભાવિ મુનિને ‘મુનિ’ કહેવામાં આવેલ છે.^૨ પરંતુ જે મુનિઓને જોઈને કુમારોને પ્રવ્રજિત થવાની પ્રેરણા મળી, તેમના તપો-માર્ગનો વ્યાધાત કરવાનું પુરોહિત માટે ઈષ્ટ હતું, એટલા માટે મુનિ શબ્દ વડે તે મુનિઓનું પણ અલણ કરી શકાય છે.

૯. અરણ્યવાસી (આરણ્યગા)

ઐતરેય, કૌશીતકી અને તૈત્તરીય—આ શાસ્ત્રો ‘આરણ્યક’ કહેવાય છે. તેમાં વર્ણિત વિષયોનાં અધ્યયન માટે અરણ્યનો એકાંતવાસ આવશ્યક હતો, એટલા માટે તેમને આરણ્યક કહેવામાં આવ્યાં. અરણ્યમાં રહીને સાધના કરનારા મુનિઓ પણ આરણ્યક કહેવાતા હતા.

૧૦. (શ્લોક ૮-૯)

બ્રાહ્મણ^૩ અને સ્મૃતિશાસ્ત્ર^૪ નો એવો મત રહ્યો છે કે જે દ્વિજ વેદાધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રોત્પત્તિ કર્યા વિના અને યજ્ઞ કર્યા વિના મોક્ષની ઈચ્છા કરે છે, તે નરકમાં જાય છે. એટલા માટે તે વિધિવત્ વેદોનું અધ્યયન કરી, પુત્રો ઉત્પન્ન કરી અને યજ્ઞ કરી મોક્ષમાં મન પરોવે—સંન્યાસી બને. પુરોહિતે આ જ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

બૌદ્ધાયન ધર્મસૂત્ર અનુસાર બ્રાહ્મણ જન્મથી જ ત્રણ ઋણો—પિતૃ-ઋણ, ઋષિ-ઋણ અને દેવ-ઋણ—ને સાથે લઈ જન્મે છે. આ ઋણો ચૂકવવા માટે યજ્ઞ, યાગ વગેરે પૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરનાર મનુષ્ય બ્રહ્મ-લોકમાં પહોંચે છે અને બ્રહ્મચર્ય કે સંન્યાસની પ્રશંસા કરનારા લોકો પૂણમાં મળી જાય છે.^૫

૧. (ક) ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૨૩ : વિહારં—વિહાર, ભોગાઃ इत्यर्थः ।
(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૩૧૮ : વિહારં વિહારં, મનુષ્યત્વે-નાવસ્થાનમિત્યર્થઃ ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૩૧૮ : ‘મુન્યોઃ’ ભાવતઃ પ્રતિપન્નમુનિ-ભાવયોઃ ।
૩. ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૭/૩ : નાપુત્રસ્ય લોકોઽસ્તિ ।

૪. મનુસ્મૃતિ, ૬/૩૬, ૩૭ :
અધીત્ય વિધિવદ્વેદાનુષ્ઠાન્શ્રોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ।
ઙ્ઙવા ચ શક્તિતો યજ્ઞૈર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥
અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાદ્ય તથા સુતાન્ ।
અનિષ્ટવા ચૈવ યજ્ઞૈશ્ચ મોક્ષમિચ્છન્નજત્યધઃ ॥
૫. બૌદ્ધાયન ધર્મસૂત્ર, ૨/૬/૧૧/૩૩-૩૪ ।

સ્મૃતિકારો અનુસાર પિતૃ-ઋણ સંતાનોત્પત્તિ દ્વારા, ઋષિ-ઋણ સ્વાધ્યાય દ્વારા અને દેવ-ઋણ યજ્ઞયાગાદિ દ્વારા ચૂકવી શકાય છે.

મહાભારત (શાંતિપર્વ, મોક્ષધર્મ, અધ્યાય ૨૭૭)માં એક બ્રાહ્મણ અને તેના મેધાવી નામે પુત્રનો સંવાદ છે. પિતા મોક્ષ-ધર્મમાં અકુશળ અને પુત્ર મોક્ષ-ધર્મમાં વિચક્ષણ હતો. તેણે પિતાને પૂછ્યું—‘તાત ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય તીવ્ર ગતિએ વીતી જઈ રહ્યું છે. આ વાતને સારી રીતે જાણનાર ધીર પુરુષ કયા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે ? પિતાજી ! આ બધું કમથી અને યથાર્થ રૂપે મને આપ બતાવો જેથી કરી હું પણ તે ધર્મનું આચરણ કરી શકું.’

પિતાએ કહ્યું—‘બેટા ! બ્રાહ્મણે પહેલાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને વેદોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, પછી પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી પુત્રોત્પાદનની ઈચ્છા કરવી જોઈએ. ત્યાં વિધિપૂર્વક અગ્નિઓની સ્થાપના કરીને તેમાં વિધિવત્ અગ્નિહોત્ર કરવો જોઈએ. આ રીતે યજ્ઞ-કર્મનું સંપાદન કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશી મુનિ-વૃત્તિથી રહેવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ.’

સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાનું વિધાન વારંવાર મળે છે.^૧

૧૧. સંતત્ત્વ અને પરિતપ્ત થઈ રહ્યો હતો (સંતત્ત્વભાવં પરિતપ્તમાણં)

સંતત્ત્વભાવ અને પરિતપ્તમાન—આ બે વચ્ચે કાર્ય-કારણનો સંબંધ છે. જેનો ભાવ (અંતઃકરણ) સંતત્ત્વ રહે છે, તે પરિતપ્તમાન બની જાય છે. આ શોકનો આવેશ શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ બને છે.^૨ વ્યક્તિ દાહ વડે ચારે બાજુથી પરિતપ્ત બને છે.

૧૨. અતિશય (બહુ બહુ ચ)

ચૂર્ણિમાં બહુધાનો અર્થ—ફરી ફરી અને બહુનો અર્થ—બહુ પ્રકારે—છે.^૩ વૃત્તિમાં બહુધાનો અર્થ—અનેક પ્રકારનું અને બહુનો અર્થ—પ્રચુર છે.^૪

૧૩. અંધકારમય નરક (તમં તમેણં)

વૃત્તિકારે ‘તમ’નો અર્થ નરક અને ‘તમેણ’નો અર્થ અજ્ઞાન વડે કર્યો છે. ‘તમંતમેણ’ને એક શબ્દ તથા સપ્તમીના સ્થાને તૃતીયા વિભક્તિ માનવામાં આવે તો તેનો વૈકલ્પિક અર્થ થશે—અંધકાર કરતાં પણ જે અતિ સઘન અંધકારમય છે તેવાં રૌરવ વગેરે નરકો.^૫

૧૪. (જાયા ય પુત્તા....)

મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં ‘અપુત્રસ્ય ગતિ નાસ્તિ’, ‘અનપત્યસ્ય લોકા ન સન્તિ’, ‘પુત્રેણ જાયતે લોકઃ’—ઈત્યાદિ સૂક્તિઓ મળે છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે—માતા, પિતા, પુત્ર, ભાર્યા વગેરે કોઈ ત્રણ—રક્ષણકર્તા થઈ શકતા નથી. સ્વર્ગ કે નરકની પ્રાપ્તિમાં વ્યક્તિનો પોતાનો પુરુષાર્થ જ કામ આવે છે. પુત્રોત્પત્તિથી જ જો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ભલા કોણ ધર્મનું આચરણ કરશે ?

૧. મનુસ્મૃતિ, ૩.૧૩૧, ૧૮૬, ૧૮૭.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૧ : સમિતિ—સમન્તાત્ તત્ત્વ ઇવ તત્ત્વઃ
અનિર્વૃત્તત્વેન ભાવઃ—અન્તઃકરણમસ્યેતિ સંતત્ત્વભાવઃ તમ્,
અતઃ એવ ચ પરિતપ્તમાન—સમન્તાત્ દહ્યમાનમ્, અર્થાત્ શરીરે
દાહસ્યાપિ શોકાવેશતઃ ઉત્પન્નઃ.

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૨૩.

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૦.

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૦ : તમોરૂપત્વાત્ તમો—નરકસ્તત્ત્વમસા—
અજ્ઞાનેન યદ્ વા તમસોઽપિ યત્તમસ્તસ્મિન્ અતિરૈદ્રે
રૌરવાદિનરકે.

૧૫. બીજાને માટે પ્રમત્ત થઈને (અન્નપ્રમત્તે)

‘અન્ન’ના સંસ્કૃત રૂપો બે થાય છે—અન્ય અને અન્ન. અન્ય-પ્રમત્ત અર્થાત્ મિત્ર-સ્વજન વગેરે માટે પ્રમાદમાં ફસાયેલો. અન્ન-પ્રમત્ત અર્થાત્ ભોજન કે આજીવિકા માટે પ્રમાદમાં ફસાયેલો.^૧

૧૬. ઉપાડી લેનાર કાળ (હરા)

અહીં ‘હર’ શબ્દનો પ્રયોગ કાળના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. રોગ પણ આયુષ્યનું હરણ કરે છે, એટલા માટે તેને પણ ‘હર’ કહેવામાં આવે છે. એક પ્રાચીન ગાથા છે^૨—

કિં તેસિં ણ બીભેયા, આસકિસોરીહિં સિઘલગ્ગાણં ।

આયુબલ મોઢયાણં દિવસાણં આવડંતાણં ?

૧૭. (શ્લોક ૧૭)

‘ધન માટે ધર્મ ન કરવો જોઈએ અને ધન વડે ધર્મ નથી થતો’—આવી જૈન દૃષ્ટિથી પરિચિત કુમારોએ જે કહ્યું તે ધર્મના ઉદ્દેશ્યની સાથે સર્વથા સંગત છે. પ્રસ્તુત શ્લોકનું પ્રતિપાદ એ છે કે ધર્મના ક્ષેત્રમાં આત્માના પવિત્ર આચરણોનું જ મહત્વ છે; ધન, સ્વજન અને કામ-ગુણોનું કોઈ મહત્વ નથી. શાન્ત્યાચાર્યે આ વિચારના સમર્થનમાં ‘વેદેપ્યુક્તં’ લખીને એક વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે—‘ન સંતાન વડે, ન ધન વડે પરંતુ માત્ર એકલા ત્યાગ વડે જ લોકોએ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે’—‘ન પ્રજયા ન ધનેન ત્યાગૈનૈકેનામૃતત્વમાનશુઃ ।’^૩

ગુણોહ—ચૂર્ણિમાં ‘ગુણૌઘ’ વડે અઢાર હજાર શીલાંગ^૪ અને ટીકામાં સમ્યક્-દર્શન વગેરે ગુણ-સમૂહનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.^૫

બહિર્વિહારા—આનો દ્રવ્ય અને ભાવ—બંને દૃષ્ટિએ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય-દૃષ્ટિએ બહિર્વિહારનો અર્થ છે ‘નગર વગેરેની બહાર રહેનાર’ અને ભાવદૃષ્ટિએ તેનો અર્થ છે ‘પ્રતિબંધરહિત વિહાર કરનાર’.^૬ ત્રીજા શ્લોકમાં આ શબ્દ ‘મોક્ષ’ના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે.

૧૮. (શ્લોક ૧૮)

ધર્માચરણનું મૂળ આત્મા છે. પુરોહિતે વિચાર્યું કે જો મારા પુત્રો આત્માના વિષયમાં શંકાશીલ બની જાય તો તેમનામાં રહેલી મુનિ બનવાની પ્રેરણા આપમેળે જ સમાપ્ત થઈ જશે. તેણે આ ભાવનાથી આત્માના નાસ્તિત્વનો દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરતાં જે કહ્યું તે જ આ શ્લોકમાં છે.^૭

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૦, ૪૦૧ : અન્યે—સુહૃત્સ્વજનાદયઃ, અથવા અન્ન—ભોજનં તદર્થં પ્રમત્તઃ—તત્કૃત્યાસક્તચેતા અન્યપ્રમત્તઃ અન્યપ્રમત્તો વા ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૨૫ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૧ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૨૫ : ગુણોહો—અઢારસ સીલંગસહસ્સાણિ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૧ : ગુણૌઘ—સમ્યક્દર્શનાદિગુણ-સમૂહમ્ ।

૬. એજન, પત્ર ૪૦૧ : બહિઃ—ગ્રામનગરાદિભ્યો બહિર્વિત્તિવાદ દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ ક્વચિદપ્રતિબદ્ધત્વાદ વિહાર—વિહરણં યયોસ્તૌ બહિર્વિહારૌ અપ્રતિબદ્ધવિહારાવિતિયાવત્ ।

૭. એજન, પત્ર ૪૦૧ : આત્માસ્તિત્વમૂલત્વાત્સકલ-ધર્માનુશ્ચનસ્ય તન્નિરાકરણાયાહ પુરોહિતઃ ।

અસંતો—તત્ત્વની ઉત્પત્તિના વિષયમાં બે મુખ્ય વિચારધારાઓ છે—સદ્વાદ અને અસદ્વાદ. અસદ્વાદીઓના મતે આત્મા ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ હોય છે. કારણ-સામગ્રી મળતાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, નષ્ટ થાય છે, અવસ્થિત નથી રહેતો—જન્મજન્માંતરને પ્રાપ્ત થતો નથી.^૧

૧૯. (શ્લોક ૧૯)

આસ્તિકોના મતે સર્વથા અસત્ની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. ઉત્પન્ન તે જ થાય છે, જે પહેલાં પણ હોય અને પછી પણ હોય. જે પહેલાં પણ નથી હોતું, પછી પણ નથી હોતું, તે વચ્ચે પણ નથી હોતું.^૨ આત્મા જન્મ પૂર્વે પણ હોય છે અને મૃત્યુની પછી પણ હોય છે, એટલા માટે વર્તમાન શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિને અસત્ની ઉત્પત્તિ કહી શકાય નહિ.

નાસ્તિક લોકો આત્માને એટલા માટે અસત્ માને છે કે જન્મ પહેલાં તેનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી હોતું અને તેને અનવસ્થિત એટલા માટે માને છે કે મૃત્યુ પછી તેનું અસ્તિત્વ નથી રહેતું. આનું કારણ એમ છે કે આત્મા ન તો શરીરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ દેખાય છે કે ન તેનાથી છૂટા પડતી વેળાએ. પિતાના આ પ્રતિપાદનનો પ્રતિવાદ કુમારોએ આવા શબ્દોમાં કર્યો—‘આત્મા દેખાતો નથી એટલા માત્રથી જ તેનું નાસ્તિત્વ માની શકાય નહિ. ઈન્દ્રિયો વડે મૂર્ત દ્રવ્યને જ જાણી શકાય છે. આત્મા અમૂર્ત છે એટલા માટે તે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ મન વડે ગ્રાહ્ય છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં—આત્મા છે, તે નિત્ય છે, તેને કર્મનો બંધ થાય છે અને બંધના કારણે તે વારંવાર જન્મ અને મૃત્યુનું વરણ કરે છે—આસ્તિકતાના આધારભૂત આ ચાર તથ્યોનું નિરૂપણ છે.

નો-ઈન્દ્રિય—યૂર્ષિમાં ‘નો-ઈન્દ્રિય’ને એક શબ્દ માનવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે તેનો અર્થ ‘મન’ થાય છે^૩ અને ટીકામાં ‘નો’ અને ‘ઈન્દ્રિય’ને જુદા જુદા માન્યા છે.^૪

અજ્ઞાત્ય—અધ્યાત્મનો અર્થ છે ‘આત્મામાં થનાર’. મિથ્યાત્વ વગેરે આત્માના આંતરિક દોષો છે, એટલા માટે તેમને ‘અધ્યાત્મ’ કહેવામાં આવે છે.^૫ સૂત્રકૃતાંગમાં કોષ વગેરેને ‘અધ્યાત્મ-દોષ’ કહેલ છે.^૬

૨૦. અમોઘા (અમોહાહિં)

અમોઘનો શાબ્દિક અર્થ અવ્યર્થ—અચૂક છે. પરંતુ અહીં ‘અમોઘા’નો પ્રયોગ રાત્રિના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. મહાભારતમાં તેનો અર્થ દિવસ-રાત કરાયેલ છે.^૭ યૂર્ષિકારે એક પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે—અમોઘાનો અર્થ રાત્રિ જ શા માટે? શું કોઈ દિવસમાં મરતું નથી? તેના સમાધાનમાં તેમણે બતાવ્યું છે—એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે કે મૃત્યુને રાત કહેવામાં આવે છે, જેવી

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૧-૪૦૨ : ‘સત્ત્વાઃ’ પ્રાણિનઃ ‘સમુચ્છંતિ’ તિ સમૂર્છંતિ, પૂર્વમસન્ત એવ શરીરાકારપરિણતભૂતસમુદાયત અપદ્યન્તે, તથા ચાહુઃ—“પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, એતેભ્યશ્ચૈતન્યં, મદ્યાંગેભ્યો મદશક્તિવત્”, તથા ‘નાસઈ’ તિ નશ્યન્તિ—અશ્નપટલવત્પ્રલયમુપયાન્તિ ‘જ્ઞાવચ્છિદ્ધે’ તિ ન પુનઃ અવતિષ્ઠન્તે—શરીરનાશો સતિ ન ક્ષણમપ્યવસ્થિતિભાજો ભવન્તિ ।

૨. (ક) આચારો, ૪ । ૪૬ : જસસ નતિથ પુરા પચ્છ મજ્ઞે તસસ કઓ સિયા ।

(ખ) માધ્યમકકારિકા, ૧૧ । ૨ :

નૈવાગ્રં નાવરં યસ્ય, તસ્ય મધ્યં કુતો ભવેત્ ।

(ગ) માણડૂલ્યકારિકા, ૨ । ૬ :

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાને પિ તત્ તથા ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૨૬ : નોઙ્ઙિયં મનઃ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૨ : ‘નો’ ઇતિ પ્રતિષેધે ઇન્દ્રિયૈઃ—શ્રોત્રાદિભિર્ગ્રાહ્યઃ—સંવેદ્ય ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૦૨ : અધ્યાત્મશબ્દેન આત્મસ્થા મિથ્યાત્વાદય ઇહોચ્યન્તે ।

૬. સૂચગણો, ૧ । ૬ । ૨૫ :

કોહં ચ માણં ચ તહેવ માયં, લોભં ચઊથં અજ્ઞાત્યદોસા ।

૭. મહાભારત, શાન્તિપર્વ, ૨૭૭ । ૧ ।

રીતે દિવસની સમાપ્તિ રાતમાં થાય છે તેવી જ રીતે જીવનની સમાપ્તિ મૃત્યુમાં થાય છે.^૧ કાળ-પ્રવાહના અર્થમાં ઉત્તરાધ્યયનમાં રાત્રિ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક સ્થળે મળે છે.^૨ જ્યાં રાત હોય છે, ત્યાં દિવસ અવશ્ય હોય છે, એટલા માટે શાન્ત્યાચાર્યે અમોઘાનો દિવસ અર્થ પણ કર્યો છે.^૩

૨૧. (પચ્છા, ગમિસ્સામો)

પચ્છા—પશ્ચાત્ શબ્દ વડે પુરોહિતે આશ્રમ વ્યવસ્થા તરફ પુત્રોનું ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૪ તેની વ્યાખ્યાના શબ્દો સહસા કાલિદાસના આ શ્લોકની યાદ અપાવે છે—

શૌશવેઽભ્યસ્તવિદ્યાનાં, યૌવને વિષયૈષિણામ્ ।

વાર્ધક્યે મુનિવૃત્તીનાં, યોગેનાન્તે તનુત્વજામ્ ॥

(રઘુવંશ ૧૮)

પિતાના કહેવાનો અભિપ્રાય એવો હતો કે આપણે વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિ બનીશું.

ગમિસ્સામો—આ અનિયત-વાસનો સંકેત છે. યુર્જિકારે અહીં ગામમાં એક રાત અને નગરમાં પાંચ રાત રહેવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૫

૨૨. ભોગો અમારા માટે અપ્રાપ્ત નથી—અમે તેમને અનેક વાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છીએ (અણાગયં નેવ ચ અતિથિ કિંચિ)

આત્માને પુનર્ભવિ (ફરી ફરી જન્મ લેનાર) માનનાર માટે આ એક ઘણું મોટું તથ્ય છે. લોકો કહે છે—આ દીક્ષિત થઈ રહ્યો છે, એણે સંસારમાં આવી શું જોયું છે, શું મેળવ્યું છે ? તેણે હજી ઘરમાં જ રહેવું જોઈએ. આ વાતનો જવાબ કુમારોએ આત્મવાદના આધારે આપ્યો છે. તેમણે કહ્યું—અનાદિ-કાળથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર આત્મા માટે અપ્રાપ્ત કંઈ પણ નથી, તેને સઘળું મળી ચૂક્યું છે. પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે તેણે ઘરમાં રહેવું જરૂરી નથી.^૬

જ્યાં મૃત્યુ ન પહોંચી શકે તેવું કોઈ સ્થાન નથી—આ તેનો બીજો અર્થ છે.^૭

૨૩. હે વાશિષ્ઠિ ! (વાસિદ્ધિ !)

ગોત્ર વડે સંબોધિત કરવાનું ગૌરવ મૂલ્યક માનવામાં આવતું હતું, એટલા માટે પુરોહિતે પોતાની પત્નીને 'વાશિષ્ઠિ' કહીને સંબોધન કર્યું.^૮ જુઓ—દશવૈકાલિક, ૭/૧૭નું ટિપ્પણ.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૨૭ : અમોઘા સ્થળી, કિં દિવસતો ણ મરતિ ?, ઉચ્યતે—લોકસિદ્ધં યન્મરતીતિ (રતિ) વાહરંતી ય, અહવા સો ન દિવસે વિણા (રતીઈ) તેણ રત્તી ધણણતિ, અપચ્છિમત્વાદ્વા ણિયમા રત્તી ।
૨. ઉત્તરજઞ્યણાણિ, ૧૦ । ૧; ૧૪। ૨૩-૨૫ ।
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૩ : અમોઘા 'સ્યણિ'તિ રજન્ય ઉક્તાઃ, દિવસાવિનાભાવિત્વાત્તાસાં દિવસાશ્ચ ।
૪. એજન, પત્ર ૪૦૪ : 'પશ્ચાદ્' યૌવનાવસ્થોત્તરકાલં, કોઽર્થઃ ?—પશ્ચિમે વયસિ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૭ : ગમિસ્સામો, અણિયત્તવાસી ગામે ઇગરાતીઓ ણગરે પંચરાતીયો ।
૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૪ : 'અનાગતમ્' અપ્રાપ્તં નૈવ ચાસ્તિ કિંચિદિતિ મનોરમમપિ વિષયસૌહ્ય્રાદિ અનાદૌ સંસારે સર્વસ્ય પ્રાપ્તપૂર્વત્વાત્તતો ન તદર્થમપિ ગૃહાવસ્થાનં યુક્તમિતિ ભાવઃ ।
૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૪ : યદ્વાઽનાગતં યત્ર મૃત્યોરાગતિર્નાસ્તિ તત્ર કિંચિત્સ્થાનમસ્તિ ।
૮. એજન, પત્ર ૪૦૫ : વાશિષ્ઠિ ! —વશિષ્ઠગોત્રોદ્ભવે, ગૌરવચ્છાપનાર્થ ગોત્રાભિધાનમ્ ।

૨૪. સુસંસ્કૃત (સુસંભિયા)

જેઓ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને સંપાદિત કરનાર સમગ્ર સામગ્રીથી યુક્ત હોય છે, સુસંસ્કૃત હોય છે, તેઓ સુસંભૂત કહેવાય છે. આ શબ્દ ‘કામ-ગુણ’નું વિશેષણ છે.

૨૫. શૃંગાર રસ (અગ્ગરસા....)

નવ રસોમાં શૃંગાર પ્રથમ રસ છે, એટલા માટે તેને અગ્રણી રસ કહી શકાય. વૃત્તિમાં આ વૈકલ્પિક અર્થના રૂપમાં પ્રસ્તુત છે.

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ ‘સુખ’ અને વૃત્તિમાં ‘મધુર વગેરે પ્રધાન રસ’ કરવામાં આવેલ છે.^૧

૨૬. મોક્ષ-માર્ગ (પહાણમર્ગ)

પ્રધાનનો અર્થ છે—મોક્ષ. ચૂર્ણિકારે આ પદના ત્રણ અર્થ કર્યા છે—(૧) જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર (૨) દસવિધ શ્રમણ ધર્મ (૩) તીર્થંકરોનો માર્ગ.^૨ વૃત્તિ અનુસાર આનો અર્થ છે—મહાપુરુષો દ્વારા આસેવિત પ્રવ્રજ્યા રૂપી મુક્તિમાર્ગ.^૩

‘ગમિસ્સામુપહાણમર્ગ’—માં સંધિ-વિચ્છેદ કરવાથી ‘ઉપહાણમર્ગ’ પાઠ બને છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપ થશે—‘ઉપધાનમાર્ગ’ અને અર્થ થશે—તપસ્યાનો માર્ગ.

૨૭. હે ભવતિ ! (ભોડ !)

મહારાષ્ટ્રમાં આ શબ્દ પૂજ્યના અર્થમાં પ્રચલિત છે. ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં તેને આમંત્રણ-વચન માનીને ‘ભવતિ !’ રૂપમાં પ્રસ્તુત કરાયેલ છે.^૪

૨૮. ધન, ધાન્ય વગેરે (કુડુંબસાર)

કુટુંબ માટે તે જ સારભૂત પદાર્થો ગણાય છે જેનાથી કુટુંબનું ભરણ-પોષણ થાય છે. હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય વગેરેને કુટુંબસાર માનવામાં આવે છે. આ લાક્ષણિક અર્થની અભિવ્યંજના છે.

૨૯. વારંવાર (અભિક્ષ્વં)

ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં આનો અર્થ ‘અભીક્ષ્ણ’—‘વારંવાર’ કરવામાં આવ્યો છે.^૫ ‘કુડુંબસારં વિઝલુત્તમં તં’—આ વાક્યમાં કોઈ ક્રિયાપદ નથી. એટલા માટે વૃત્તિકારે ‘મેષ્ઠંતં’ પદ અધ્યાહાર ગણ્યું છે.^૬ જો ‘અભિક્ષ્વં’ પદનું ‘અભિકાંક્ષત્’ રૂપ માનવામાં આવે તો અધ્યાહારની જરૂર રહેતી નથી. વર્ણલોપ વડે આ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૨૯ : અગ્ગરસાનાં—
સુખાનાં ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૭ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૨૯ : પહાણમર્ગો ણામ
જ્ઞાનદંસણચરિતાણિ, દસવિધો વા સમણધમ્મો, પહાણં વા મર્ગં
પહાણમર્ગં, તીર્થંકરાણામિત્યર્થઃ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૬ : પ્રધાનમાર્ગ મહાપુરુષસેવિતં પ્રવ્રજ્યારૂપં
મુક્તિપથમિતિ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૨૯ : હે ભવતિ ! ..... ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૬ : હે ભવતિ ! આમન્ત્રણવચન-
મેતત્ ।

૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૦ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૮ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૮ : તવિતિ યત્ પુરોહિતેન ત્યક્તં
ગૃહ્ણન્તમિતિ શેષઃ ।

૩૦. તે તને ત્રાણ પણ નહીં આપી શકે (નેવ તાણાય તં તવ)

રાણી કમલાવતીએ રાજાને કહ્યું—ધન-ધાન્ય કે પરિવાર પરલોકમાં ત્રાણ આપી શકતાં નથી. ચૂર્ણિકારે અહીં એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે^૧—

અત્યેણ ણંદાયા ણ તાઙ્ગો ગોહપેણ કુઙ્ગઅત્તો ।
ધન્નેણ તિલયસેટ્ઠી પુત્તેહિં ન તાઙ્ગો સગરો ॥

૩૧. મરવું પડશે (મરિહિસિ....)

‘જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ’—આ અટળ સિદ્ધાંત છે. જે જન્મે છે, તે ચોક્કસ મરે છે, ભલેને પછી તે કોઈ રાજા હોય કે રંક, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ. કહ્યું પણ છે—

૧. ‘ધ્રુવં ઉટ્ઠં તણં કટ્ઠં, ધ્રુવભિન્નં મટ્ટિયામયં ભાણં ।
જાતસ્ય ધ્રુવં મરણં, તૂરહ હિતમપ્પણો કાઠં ॥’^૨
૨. ‘કશ્ચિત્ તાવત્ ત્વયા ડુઠ્ઠઃ શ્રુતો વા શંકિતોઽપિ વા ।
ક્ષિતૌ વા યદિ વા સ્વર્ગે, યો જાતો ન મરિષ્યતિ ॥’^૩

૩૨. એક ધર્મ જ ત્રાણ છે (એકો હુ....)

‘મરણસમં નત્થિ ભયં’—મરણ જેવો બીજો કોઈ ભય નથી. ધર્મ આ ભયની સામે રક્ષણ આપી શકે છે.

મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈનને ડોક્ટરે કહ્યું—‘એક ઓપરેશન વધુ કરવું પડશે.’ આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું—‘હું પરાણે જીવવા ઈચ્છતો નથી. મારે જેટલો સમય જીવવું હતું, જીવી લીધું. જે કામ કરવું હતું, કરી લીધું. હવે મારા મનમાં જીવવાની કોઈ આકાંક્ષા નથી.’

૩૩. (इहेह)

આમાં ‘इह’ શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ થયો છે—‘इह’ + ‘इह’ = ‘इहेह’. આ રીતે બે વાર થયેલો પ્રયોગ સંભ્રમનો સૂચક છે.^૪

૩૪. પિંજરામાં (पंजरे....)

સરખાવો—

उद्घाटिते नवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं, प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥

૩૫. સરળ ક્રિયાવાળી (उज्जुकडा)

ચૂર્ણિમાં આનો અર્થ—‘અમાયી’ અને વૃત્તિમાં ‘માયારહિત અનુષ્ઠાન’ આપવામાં આવેલ છે.^૫ આ જ શબ્દ ૧૫૧માં પણ

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૦ ।

૨. એજન, પૃ. ૨૩૦ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૮ ।

૪. એજન, પત્ર ૪૦૯, इहेहे ति वीप्साभिधानं सम्भ्रम-

ख्यापनार्थम् ।

૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૦ : उज्जुकडा—अमायी ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૯ : ऋजु—मायाविरहितं, कृतं अनुष्ठितमस्या इति ऋजुकृता ।

વપરાયો છે. ત્યાં ચૂર્ણિ અનુસાર તેનો અર્થ છે—જે વ્યક્તિ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ વડે પોતાના ભાવોને ઋજુ બનાવી દે છે તે ઋજુકૃત કહેવાય છે. વૃત્તિકારે ઋજુના બે અર્થ કર્યા છે—સંયમ અથવા માયારહિત અનુષ્ઠાન.^૧

૩૬. વિષય-વાસનાથી દૂર (નિરામિસા)

આ શ્લોકમાં 'નિર'ની સાથે અને ૪૬મા શ્લોકમાં 'સ' અને 'નિર'ની સાથે તથા સ્વતંત્ર રૂપે અને ૪૮મા શ્લોકમાં 'નિર'ની સાથે—એ રીતે 'આમિષ' શબ્દનો છ વાર પ્રયોગ થયો છે. ૪૬મા શ્લોકના પ્રથમ બે ચરણોમાં તે માંસના અર્થમાં^૨ તથા બાકીના સ્થાનોમાં આસક્તિના હેતુભૂત કામ-ભોગ કે ધનના અર્થમાં^૩ પ્રયોજાયેલ છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ ધન કે ભોગના અર્થમાં 'આમિષ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.^૪ જુઓ—ઉત્તરજ્ઞયનાગિ, ૮૧ પનું ટિપ્પણ.

૩૭. (પરિગ્રહારંભનિયત્તદોસા)

જે આરંભ અને પરિગ્રહના દોષથી નિવૃત્ત થઈ ગઈ હોય તે સ્ત્રીનું વિશેષણ 'પરિગ્રહારંભદોષનિવૃત્તા' થાય છે. શાન્ત્યાચાર્યે વૈકલ્પિક રૂપે 'પરિગ્રહારંભનિવૃત્તા' અને 'અદોષા' એ બે વિશેષણો પણ માન્યાં છે.^૫

૩૮. રાગ-દ્વેષ..... (રાગદ્વેસ.....)

'દાવાગ્નિ સળગી ઊઠ્યો છે. અરાગ્યમાં જીવ-જંતુઓ સળગી રહ્યાં છે. તેમને જોઈને રાગ-દ્વેષને વશ થઈ બીજા જીવો આનંદિત થઈ રહ્યા છે.' પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં દ્વેષ શબ્દની સાર્થકતા હોઈ શકે છે, પણ રાગ શબ્દની જરૂર ક્યાં છે? આવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. રાગનો અર્થ જો મનોરંજન કરવામાં આવે તો પ્રસંગની સંગતિ થઈ શકે છે. અથવા પોતાના પ્રત્યે રાગ અને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ એવો અર્થ હોય તો બંનેની સાર્થકતા ગણી શકાય.

હકીકત એ છે કે કોઈનીય તરફ દ્વેષ હોવાનો અર્થ છે—કોઈકના પ્રત્યે રાગ છે. રાગ મૌલિક પ્રવૃત્તિ છે, દ્વેષ તેનો એક તણાવો છે. એટલા માટે જ્યાં દ્વેષ છે ત્યાં રાગનું હોવું કુદરતી છે.

૩૯. વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે છે (લઘુભૂતવિહારિણો)

વાયુની માફક વિહાર કરનાર અથવા સંયમપૂર્વક વિહાર કરનાર 'લઘુભૂત વિહારી' કહેવાય છે.^૬ સરખાવો—દસવેઆલિયં, ૩:૧૦.

૪૦. સ્વેચ્છાથી નિવારણ કરનાર (કામક્રમા)

જે પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી આમ-તેમ ધૂમે છે તેઓ 'કામક્રમ' કહેવાય છે. મુક્ત પક્ષીઓ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર બધી દિશાઓમાં ઊડવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે. તેઓ અપ્રતિબદ્ધ હોય છે.

૧. (ક) ઉત્તરઅધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૪ : જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોધિ:

ઉજ્જુકહે—ઋજુભાવં કૃત્વા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૦ : સહામિષેણ—પિશિતરૂપેણ વર્તત ઇતિ સામિષ: ।

૩. (ક) એજન, પત્ર ૪૦૯ : નિષ્ક્રાન્તા આમિષાદ્—ગૃહ્ધિહેતોર—

ખિલષિતવિષયાદે: ।

(ખ) એજન, પત્ર ૪૧૦ : 'આમિષમ્' અધિષ્ઠંગહેતુ ધન-ધાન્યાદિ ।

૪. મજ્ઞિમનિકાય, ૨:૨૧૦, પૃ. ૨૭૮ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૦૯ : નિવૃત્તા—ઉપરતા પરિગ્રહારંભદોષ-નિવૃત્તા, યદ્વા પરિગ્રહારંભનિવૃત્તા અતએવ ચાદોષા:—વિકૃતિવિરહિતા ।

૬. એજન, પત્ર ૪૧૦ : લઘુ:—વાયુસ્તદ્વદ્ભૂત—ધવનમેષાં લઘુ-ભૂતા:, કોડર્થ: ? વાયૂપમા: તથાવિધા: સન્તો વિહરન્તીત્યે-વંશીલા: લઘુભૂતવિહારિણ:—અપ્રતિબદ્ધવિહારિણા इत्यर्थ:, યદ્વા લઘુભૂત: — સંયમસ્તેન વિહર્તુ શીલં યેષાં તે તથાવિધા: ।

૪૧. પથ્ય છે (પત્યં)

આના સંસ્કૃત પર્યાયો ચાર થાય છે—‘પથ્ય’, ‘પ્રાર્થ્ય’, ‘પાર્થ’ અને ‘પ્રસ્થ’. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં પથ્ય અને પ્રાર્થ્ય—આ બંને ઉચિત લાગે છે.

૪૨. નિર્વિષય (નિર્વિસય)

વિષય શબ્દના બે અર્થ થાય છે—શબ્દ વગેરે વિષયો અને દેશ. વૃત્તિકારે નિર્વિષયનો મૂળ અર્થ શબ્દ વગેરે ઈન્દ્રિય-વિષયોનો ત્યાગ અને વૈકલ્પિક અર્થ દેશ-ત્યાગ કર્યો છે.^૧ ચૂર્ણિમાં પહેલો અર્થ જ માન્ય છે.^૨ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વિપુલ રાજ્યને છોડવાને કારણે નિર્વિષયનો અર્થ—દેશરહિત જ થવો જોઈએ.

૪૩. ઘોર પરાક્રમ કરવા લાગ્યા (ઘોરપરક્રમા)

તપના અતિશયની ઋદ્ધિ સાત પ્રકારની દર્શાવવામાં આવી છે. તેનો છઠ્ઠો પ્રકાર ‘ઘોર પરાક્રમ’ છે. જવર, સંનિપાત વગેરે મહાભયંકર રોગો હોવા છતાં પણ જે અનશન, કાયાકલેશ વગેરેમાં મંદ નથી હોતા અને ભયાનક સ્મશાન, પહાડની ગુફા વગેરેમાં રહેવાના અભ્યાસી છે તેઓ ‘ઘોરતપ’ છે. તેઓ જ્યારે તપ અને યોગને ઉત્તરોત્તર વધારતા જાય છે ત્યારે ‘ઘોર પરાક્રમ’ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા તત્ત્વાર્થ-રાજવાર્તિકમાં મળે છે.^૩ પચાસમા શ્લોકના અંતિમ બે ચરણો મુજબ આ વ્યાખ્યા ઉપયુક્ત જણાય છે. ‘તવં પગિજ્ઞઽહસ્ત્રાયં ઘોરં ઘોરપરક્રમા’ આમાં ઘોરતાની ભાવના રહેલી છે અને ‘ઘોરપરક્રમા’ તેનું જ અગ્નિમ રૂપ છે. ચૂર્ણિ અને ટીકામાં આનો માત્ર શાબ્દિક અર્થ મળે છે.

૪૪. (સાસણે વિગયમોહાણં, પુલ્લિ ભાવણભાવિયા)

આ ૬ જીવોએ પૂર્વમાં જૈન શાસનમાં દીક્ષિત થઈને અનિત્ય, અશરણ વગેરે ભાવનાઓ વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કર્યો હતો. આ ચરણોમાં તે જ તથ્યની સૂચના આપવામાં આવી છે.^૪

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૧ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૧ ।

૩. તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, ૩।૩૬, પૃ. ૨૦૩ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૨ ।

પનરસમં અજ્ઞયણં

સમિક્ષુયં

પંદરમું અધ્યયન

સમિક્ષુક

આમુખ

આ અધ્યયનમાં ભિક્ષુનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ છે, એટલા માટે તેનું નામ ‘સંખિક્ષુ’—‘સંખિક્ષુક’ રાખવામાં આવ્યું છે.

ભિક્ષુ એકલો હોય છે. તેને ન કોઈ મિત્ર હોય છે કે ન કોઈ શત્રુ. તે બધા જ સંબંધોથી વિપ્રમુક્ત હોય છે. તે સાધના કરે છે. તે અધ્યાત્મની કળાને ક્યારેય જીવિકા-ઉપાર્જન માટે પ્રયોજતો નથી. તે સદા જિતેન્દ્રિય રહે છે. (શ્લોક ૧૬)

જીવન ભયાકુળ છે. તેનાં પ્રત્યેક ચરણમાં ભય જ ભય છે. ભિક્ષુ અભયની સાધના કરે છે. પહેલાં પહેલાં તે ભયને જીતવા માટે ઉપાશ્રયમાં જ મધ્યરાત્રીએ ઊઠીને એકલો જ કાયોત્સર્ગ કરે છે. બીજી વાર ઉપાશ્રયની બહાર, ત્રીજી વાર દૂર ચૌટામાં, ચોથી વાર શૂન્ય-ગૃહમાં અને અંતમાં સ્મશાનમાં એકલો જઈ કાયોત્સર્ગ કરે છે. તે ભયમુક્ત થઈ જાય છે. અભય અહિંસાનો પરિપાક છે. (શ્લોક ૧૪)

મુનિને પ્રત્યેક વસ્તુ યાચિત જ મળે છે. અયાચિત કંઈ પણ મળતું નથી. જે ઈચ્છિત વસ્તુ મળવાથી પ્રસન્ન અને ન મળવાથી અપ્રસન્ન નથી થતો તે ભિક્ષુ છે. ભિક્ષુ માટે બધાં જ દ્વાર ખુલ્લાં છે. કોઈ દાતા આપે છે અને કોઈ નથી પણ આપતું. આ બંને પરિસ્થિતિમાં જે સમ રહે છે તે ભિક્ષુ છે. (શ્લોક ૧૧, ૧૨)

મુનિ સરસ આહાર મળવાથી તેની પ્રશંસા અને નિરસ આહાર મળવાથી તેની નિંદા ન કરે. ઊંચા કુળોમાં ભિક્ષા લેવાની સાથે-સાથે હલકાં કુળોમાંથી પણ ભિક્ષા લે. ભિક્ષામાં જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી જ સંતોષ માનનારો ભિક્ષુ હોય છે. (શ્લોક ૧૩)

મુનિ પોતાની આવશ્યકતા-પૂર્તિ માટે હીન-ભાવથી કોઈનીય પાસે હાથ ફેલાવતો નથી. તે યાચનામાં પણ પોતાના આત્મ-ગૌરવને ખોતો નથી. મોટા માણસોની ન તે ચાંપલૂસી કરે છે કે ન નાના માણસોનો તિરસ્કાર, ન તે ધનવાનોની પ્રશંસા કરે છે કે ન નિર્ધનોની નિંદા. સહુ પ્રત્યે તેનું વર્તન સમાન હોય છે. (શ્લોક ૮)

દશવૈકાલિકનું દસમું અધ્યયન ‘સંખિક્ષુ’ છે. તેમાં ૨૧ શ્લોક છે. આ અધ્યયનમાં ૧૬ શ્લોક છે. ઉદ્દેશ્ય-સામ્ય હોવા છતાં પણ બંનેના વર્ણનમાં તફાવત છે. ક્યાંક-ક્યાંક શ્લોકોના પદોમાં શબ્દ-સામ્ય છે. આ અધ્યયનમાં પ્રયુક્ત ભિક્ષુનાં કેટલાંક વિશેષણો નવાં છે. આનાં સમગ્ર અધ્યયનથી ભિક્ષુની જીવન-ચાપન વિધિનું અથથી ઈતિ સુધી સમ્યક્ પરિજ્ઞાન થઈ જાય છે.

આ અધ્યયનમાં અનેક દાર્શનિક તથા સામાજિક તથ્યોનું સંકલન થયું છે. આગમકાળમાં કેટલાક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો, મંત્ર, ચિકિત્સા વગેરેનો પ્રયોગ કરતા હતા. ભગવાન મહાવીરે જૈન મુનિ માટે આવું કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

વમન, વિરેચન અને ધૂમનેત્ર—આ ચિકિત્સા-પ્રણાલીના અંગો છે. આયુર્વેદમાં પ્રચલિત ‘પંચકર્મ’ની પ્રક્રિયામાં પ્રથમ બેનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે અને આજ પણ આ પ્રક્રિયા દ્વારા ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. ધૂમનેત્રનો પ્રયોગ મસ્તિષ્ક સંબંધી રોગોનું નિવારણ કરવા માટે થતો હતો. આનો ઉલ્લેખ દશવૈકાલિક ૩/૮ અને સૂત્રકૃતાંગ ૨/૪/૬૭માં પણ થયો છે.

સાતમા શ્લોકમાં અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ થયો છે. આજીવક વગેરે શ્રમણો આ વિદ્યાઓનો પ્રયોગ કરી પોતાની આજીવિકા મેળવતા હતા. એનાથી લોકોમાં આકર્ષણ અને વિકર્ષણ—બંને થતાં હતાં. સાધનાનો ભંગ થતો હતો. ભગવાને આ વિદ્યા-પ્રયોગો વડે આજીવિકા મેળવવાનો નિષેધ કર્યો છે.

નિર્ધુક્તિકારે ભિક્ષુના લક્ષણો આ પ્રમાણે બતાવ્યાં છે^૧—

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્ધુક્તિ, ગાથા ૩૭૮-૩૭૯ : રાગદોસા દંડા જોગા તહ ગારવા ય સલ્લ ય ।

વિગહાઓ સળ્ળાઓ ખુહં કસાયા પમાયા ય ॥

દયાઈ તુ ખુહાઈ જે ખલુ ભિંદંતિ સુલ્લયા રિસઓ ।

તે ભિન્નકમ્પગંઠી ઝવંતિ અયસારં ઘણં ॥

ભિક્ષુ તે છે જે રાગ-દ્વેષને જીતી લે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે મન, વચન અને કાયા—આ ત્રણે દંડોમાં સાવધાન રહે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે ન સાવધ કર્ય કરે છે, ન બીજાઓ પાસે કરાવે છે કે ન તેનું અનુમોદન કરે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે ઋદ્ધિ, રસ અને સાતાનું ગૌરવ નથી કરતો.

ભિક્ષુ તે છે જે માયાવી નથી હોતો, જે નિદાન નથી કરતો અને જે સમ્યગ્દર્શી હોય છે.

ભિક્ષુ તે છે જે વિકથાઓથી દૂર રહે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ—આ ચાર સંજ્ઞાઓને જીતી લે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે કષાયો પર વિજય મેળવે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે પ્રમાદથી દૂર રહે છે.

ભિક્ષુ તે છે જે કર્મ-બંધનને તોડવા માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

જે આવો હોય છે તે સમસ્ત ગ્રંથિઓનું છેદન કરી અજરામર પદ પામી જાય છે.

પનરસમં અજ્ઞયણં : પંદરમું અધ્યયન સમિલ્લયં : સમિલ્લયક

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. મોળં ચરિસ્સામિ સમિલ્લ ધમ્મં
સહિં ઉજ્જુકડે નિયાણછિત્તે ।
સંયવં જહિજ્જ અકામકામે
અન્નાયાસી પલ્લિએ સમિલ્લુ ॥
૨. રાઓવરયં ચરેજ્જ લાદે
વિરે વેયવિયાડયરિક્કિએ ।
પન્ને અભિભૂય સલ્લદંસી
જેક્કિંચિનમુલ્લિએ સમિલ્લુ ॥
૩. અલ્લોસવહં વિહિત્તુ ધીરે
મુળી ચરેલાદે નિલ્લમાયગુત્તે ।
અલ્લગ્ગમણે અસંપહિદ્ધે
જેક્કિંચિનમુલ્લિએ સમિલ્લુ ॥
૪. પંતં સયણાસણં ભદ્ધતા
સીઉળ્લં વિવિહં ચ દંસમસગં ।
અલ્લગ્ગમણે અસંપહિદ્ધે
જેક્કિંચિનમુલ્લિએ સમિલ્લુ ॥
૫. નો સલ્લયમિલ્લિં ન પૂયં
નો વિય વંદણં કુઓ પસંસં ? ।
સે સંજા સુલ્લે તવસ્સી
સહિં આયગવેસા સમિલ્લુ ॥
૧. મૌનં ચરિષ્યામિ સમેત્ય ધર્મ
સહિત ઋજુકૃતઃ છિન્નનિદાનઃ ।
સંસ્તવં જહ્યાદકામકામઃ
અજ્ઞાતૈષી પરિવ્રજેત્ સ ભિક્ષુઃ ॥
૨. રાગોપરતં ચરેદ્ લાદઃ
વિસ્તો વેદવિદાત્મરિક્ષિકઃ ।
પન્નોઽભિભૂય સર્વદર્શી
યઃ કસ્મિન્નપિ ન મૂર્ચ્છતઃ સ ભિક્ષુઃ ॥
૩. આકોશવધં વિદિત્વા ધીરઃ
મુનિશ્ચરેદ્ લાદઃ નિત્યમાત્મગુત્તઃ ।
અલ્લગ્ગમણા અસંપ્રહૃષ્ટઃ
યઃ કૃત્ત્વમધ્યાસ્તે સ ભિક્ષુઃ ॥
૪. પ્રાન્ત્યં શયનાસનં ભુક્ત્વા
શીતોષ્ણં વિવિધં ચ દંશમશકમ્ ।
અલ્લગ્ગમણા અસંપ્રહૃષ્ટઃ
યઃ કૃત્ત્વમધ્યાસ્તે સ ભિક્ષુઃ ॥
૫. નો સત્કૃતમિલ્લિતિ ન પૂજાં
નો અપિ ચ વંદનકંકુતઃ પ્રશંસામ્ ?
સ સંયતઃ સુવ્રતતપસ્વી
સહિત આત્મગવેષકઃ સ ભિક્ષુઃ ॥
૧. ‘ધર્મનો સ્વીકાર કરી મુનિવ્રતનું’ આચરણ કરીશ’—જે
એવો સંકલ્પ કરે છે, જે સહિષ્ણુ છે^૧, જેનું અનુષ્ઠાન
ઋજુ છે^૨, જે વાણનાના સંકલ્પનું છેદન કરે છે^૩. જે
પરિચયનો^૪ ત્યાગ કરે છે, જે કામ-ભોગોની અભિલાષા
છોડી ચૂક્યો છે^૫, જે તપ આદિની જાહેરાત વિના
ભિક્ષાની શોધ કરે છે^૬, જે અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે છે—
તે ભિક્ષુ છે.
૨. જે રાગથી ઉપરત થઈને વિહાર કરે છે^૭, જે નિર્દોષ
આહાર વડે જીવન-યાપન કરે છે, જે વિરત, આગમનો
જાણકાર અને આત્મરક્ષક છે^૮, જે પ્રજ્ઞ છે^૯, જે
પરીપહોને જીતનારો અને બધા જીવોને આત્મતુલ્ય
સમજનારો છે^{૧૦}, જે કોઈપણ વસ્તુમાં મૂર્ચ્છિત નથી
થતો—તે ભિક્ષુ છે.
૩. જે ધીર મુનિ કઠોર વચન અને તાડનાને પોતાના કર્મોનું
ફળ જાણીને શાંત ભાવે વિચરણ કરે છે, જે પ્રશસ્ત છે,
જે સદા આત્માનું સંવરણ કરીને રહે છે^{૧૧}, જેનું મન
આકુળતા અને હર્ષથી રહિત હોય છે^{૧૨}, જે બધું જ
સહન કરે છે—તે ભિક્ષુ છે.
૪. તુચ્છ^{૧૩} શયન અને આસનનું સેવન કરીને તથા ઠંડી,
ગરમી, ડાંસ અને મચ્છરનો ત્રાસ સહન કરીને પણ
જેનું મન આકુળતા અને હર્ષથી રહિત હોય છે, જે બધું
જ સહન કરે છે—તે ભિક્ષુ છે.
૫. જે સત્કાર, પૂજા અને વંદનાની ઈચ્છા નથી કરતો તે
પ્રશંસાની ઈચ્છા કેવી રીતે કરશે ? જે સંયત, સુવ્રત,
તપસ્વી, બીજા ભિક્ષુઓની સાથે રહેનારો અને આત્મ-
ગવેષક છે^{૧૪}—તે ભિક્ષુ છે.

૬. જેણ પુણ જહાઈ જીવિયં
મોહં વા કસિણં નિયચ્છઈ ।
નરનારિં પજહે સયા તવસ્સી
ન ચ કોઠહલં ઉવેડ સંભિક્કૂ ॥
- યેન પુનર્જહાતિ જીવિતં
મોહં વા કૃત્સં નિયચ્છતિ ।
નરનારી પ્રજહ્યાત્ સદા તપસ્વી
ન ચ કૌતૂહલમુપૈતિ સંભિક્ષુઃ ॥
૭. છિત્રં સરં ભોમં અંતલિક્કણં
સુમિણં લક્ષણદંડવત્થુવિજ્જં ।
અંગવિચારં સરસ્સ વિજયં
જોવિજ્જાહિં ન જીવડ સંભિક્કૂ ॥
- છિત્રં સ્વરં ભૌમમન્તરિક્ષં
સ્વપ્નં લક્ષણદંડવાસ્તુવિદ્યાં ।
અંગવિકારઃ સ્વરસ્ય વિચયઃ
યો વિદ્યાભિર્ન જીવતિ સંભિક્ષુઃ ॥
૮. મંતં મૂલં વિવિહં વેજ્જચિંતં
વમણવિરેયણધૂમણોત્તસિણાણં ।
આઝે સરણં તિગિચ્છિયં ચ
તં પરિણાય પરિવ્વે સંભિક્કૂ ॥
- મન્ત્રં મૂલં વિવિધાં વૈદ્યચિન્તાં
વમન-વિરેચન-ધૂમનેત્ર-સ્નાનમ્ ।
આતુરે શરણં ચિકિત્સિતં ચ
તત્ પરિણાય પરિવ્રજેત્ સંભિક્ષુઃ ॥
૯. રત્તિયગણગણાયપુત્તા
માહણભોડય વિવિહા ય સિમ્પિણો ।
નો તેસિં વયડ સિલોગપૂયં
તં પરિણાય પરિવ્વે સંભિક્કૂ ॥
- ક્ષત્રિયગણોગ્રરાજપુત્રાઃ
બ્રાહ્મણભોગિકા વિવિધાશ્ચ
શિલ્પિનઃ ।
નો તેષાં વદતિ શ્લોકપૂજે
તત્પરિણાય પરિવ્રજેત્ સંભિક્ષુઃ ॥
૧૦. ગિહિણો જે પવ્વડાણ દિટ્ઠા
અપ્પવ્વડાણ વ સંથુયા હવિજ્જા ।
તેસિં ઇહલોડયફલદ્દા
જો સંથવં ન કરેડ સંભિક્કૂ ॥
- ગૃહિણો યે પ્રવ્રજિતેન દૃષ્ટાઃ
અપ્રવ્રજિતેન ચ સંસ્તુતા ભવેયુઃ ।
તેષામિહલૌકિકફલાર્થં
યઃ સંસ્તવં ન કરોતિ સંભિક્ષુઃ ॥
૧૧. સયણાસણાણાભોયણં
વિવિહં આહમસાઈમં પેરેસિં ।
અદણ પડિસેહિણ નિયંઠે
જે તત્થ ન યડસઈ સંભિક્કૂ ॥
- શયનાસનપાનભોજનં
વિવિધં આદ્યસ્વાદ્યં પેરેશ્યઃ ।
અદદદ્ધ્યઃ પ્રતિષિદ્ધો નિર્ગ્રન્થઃ
યસ્તત્ર ન પ્રદુષ્યતિ સંભિક્ષુઃ ॥
૧૨. જં કિંચિ આહારપાણં વિવિહં
આહમસાઈમં પેરેસિં લલ્લું ।
જો તં તિવિહેણ નાણુકમે
મણવયકાયસુસંબુડેસંભિક્કૂ ॥
- યત્કિંચિદાહારપાણં
આદ્યસ્વાદ્યં પેરેશ્યે લલ્લવા ।
યસ્તેન ત્રિવિધેન નાનુકમ્પતે
સુસંવૃતમનોવાકાયઃ સંભિક્ષુઃ ॥
૬. જેના સંયોગમાત્રથી સંયમ-જીવન છૂટી જાય અને સમગ્ર મોહથી બંધાઈ જવાય તેવાં સ્ત્રી કે પુરુષની સંગતિનો જે ત્યાગ કરે છે, જે સદા તપસ્વી છે, જે કુતૂહલ નથી બતાવતો—તે ભિક્ષુ છે.
૭. જે છિત્ર (ચિત્ર-વિદ્યા), સ્વર (સમ-સ્વર વિદ્યા), ભૌમ, અંતરિક્ષ, સ્વપ્ન, લક્ષણ, દંડ, વાસ્તુવિદ્યા, અંગવિકાર અને સ્વરવિજ્ઞાન (પશુ-પક્ષી સ્વર-વિદ્યા)—આ વિદ્યાઓ વડે આજીવિકા મેળવતો નથી તે ભિક્ષુ છે.^{૧૬}
૮. મંત્ર^{૧૭}, મૂળ, વિવિધ પ્રકારની આયુર્વેદ સંબંધી વિચારણા, વમન, વિરેચન, ધૂમપાનની નળી^{૧૮}, સ્નાન^{૧૯}, આતુર થતાં સ્વજનનું શરણ, ચિકિત્સા—આ બધાનો પરિત્યાગ કરી જે પરિવ્રજન કરે છે—તે ભિક્ષુ છે.
૯. ક્ષત્રિય, ગણ, ઉગ્ર, રાજપુત્ર, બ્રાહ્મણ, ભોગિક^{૨૦} (સામંત) તથા વિવિધ પ્રકારના જે શિલ્પીઓ હોય છે, તેમની પ્રશંસા અને પૂજા નથી કરતો પરંતુ તેમને દોષપૂર્ણ જાણીને તેમનો પરિત્યાગ કરી જે પરિવ્રજન કરે છે—તે ભિક્ષુ છે.
૧૦. દીક્ષા લીધા પછી જેને જોયેલ હોય કે જે પહેલાંથી પરિચિત હોય તેમની સાથે ઈહલૌકિક ફળ (વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે)ની પ્રાપ્તિ માટે જે પરિચય નથી કરતો—તે ભિક્ષુ છે.
૧૧. શયન, આસન, પાન, ભોજન અને વિવિધ પ્રકારના ખાદ્ય-સ્વાદ્ય ગૃહસ્થ ન આપે તથા કારણવશાત્ માંગવા છતાં પણ ઈન્કાર કરવામાં આવે, તે સ્થિતિમાં જે પ્રદ્રેષ ન કરે—તે ભિક્ષુ છે.
૧૨. ગૃહસ્થોના ઘરેથી જે કંઈ આહાર-પાન અને વિવિધ પ્રકારના ખાદ્ય-સ્વાદ્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી જે ગૃહસ્થની મન, વચન અને કાયા વડે અનુકંપા ન કરે—તેમને આશીર્વાદ ન આપે, જે મન, વચન અને કાયા વડે સુસમૃદ્ધ હોય છે—તે ભિક્ષુ છે.

૧૩.આયામગં ચેવ જવોદનં ચ
સીયં ચ સોવીરજવોદનં ચ ।
નો હીલે પિંડં નીરસં તુ
પંતકુલાઈ પરિવ્વે સ ભિક્ષુ ॥

આયામકં ચૈવ યવોદનં ચ
શીતં સૌવીરં યવોદનં ચ ।
ન હીલયેત્ પિણ્ડં નીરસં તુ
પ્રાન્ત્યકુલાનિ પરિવ્રજેત્ સ ભિક્ષુઃ ॥

૧૩.ઓસામણ, જવ-ચોખાની વાનગી, ઠંડો વાસી આહાર,
કાંછનું પાણી^{૧૧}, જવનું પાણી જેવી નીરસ ભિક્ષાની
જે નિંદા નથી કરતો, જે સામાન્ય ઘરોમાં ભિક્ષા માટે
જાય છે—તે ભિક્ષુ છે.

૧૪.સદા વિવિહા ભવંતિ લોએ
દિવ્વા માણુસ્સમા તહા તિરિચ્છા ।
ભીમા ભયભેરવા ડરાલા
જોસોચ્ચા ન વહિજ્જઈસ ભિક્ષુ ॥

શબ્દા વિવિધા ભવન્તિ લોકે
દિવ્યા માનુષ્યકાસ્તૈશ્ચાઃ ।
ભીમા ભયભૈરવા ડરાસઃ
યઃ શ્રુત્વા ન વ્યથતે સ ભિક્ષુઃ ॥

૧૪.લોકમાં દેવતા, મનુષ્ય અને તિર્યચોના અનેક પ્રકારના
રોદ્ર, અતિ ભયંકર^{૧૨} અને ઊંચા સ્વરે^{૧૩} જે અવાજો
થાય છે તેમને સાંભળીને જે વ્યથિત નથી થતો—તે ભિક્ષુ
છે.

૧૫.વાદં વિવિહં સમિચ્ચ લોએ
સહિએ રેયાણુણે ય કોવિયપ્પા ।
પન્ને અભિભૂય સવ્વદંસી
ઊવસંતે અવિહેહા સ ભિક્ષુ ॥

વાદં વિવિધં સમેત્ય લોકે
સહિતઃ રેદાનુગતશ્ચ કોવિદાત્મા ।
પ્રજ્ઞોઽભિભૂય સર્વદર્શી
ઉપશાન્તોઽવિહેઠકઃ સ ભિક્ષુ ॥

૧૫.જે લોકમાં વિવિધ પ્રકારના વાદોને જાણે છે, જે સહિષ્ણુ
છે, જે સંયમી છે^{૧૪}, જેને આગમનો પરમ અર્થ પ્રાપ્ત
થયો છે^{૧૫}, જે પ્રજ્ઞ છે, જે પરીધાનોને જીતનારો અને
જે સહુ જીવોને આત્મ-તુલ્ય સમજનારો છે, જે ઉપશાંત
અને કોઈનું પણ અપમાન ન કરનાર^{૧૬} હોય છે—તે
ભિક્ષુ છે.

૧૬.અસિષ્ણજીવી અગિહે અમિત્તે
જિહંદિએ સવ્વઓ વિષ્ણમુક્કે ।
અણુક્કસાઈ લહુઅપ્પભક્ષી
ચેચ્ચા ગિહં એગ્ગેરે સ ભિક્ષુ ॥

અશિલ્પજીવ્યગૃહોઽમિત્રઃ
જિતેન્દ્રિયઃ સર્વતો વિપ્રમુક્તઃ ।
અણુકષાયી લઘ્વલ્પધક્ષી
ત્યક્ત્વા ગૃહમેકચરઃ સ ભિક્ષુઃ ॥

૧૬.જે શિલ્પજીવી નથી હોતો, જેને ઘર નથી હોતું, જેને
મિત્રો નથી હોતા^{૧૭}, જે જિતેન્દ્રિય અને બધા પ્રકારના
પરિગ્રહથી મુક્ત હોય છે, જેનો કષાય મંદ હોય છે^{૧૮},
જે હળવું અને ઓછું ભોજન કરે છે, જે ઘર છોડી એકલો
(રાગ-દ્વેષ રહિત બની) વિચરે છે—તે ભિક્ષુ છે.

—તિં બેમિ ।

—ઈતિ બ્રવીમિ ।

—એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૫ : સભિક્ષુક

૧. મુનિ-વ્રતનું (મોળું)

જે ત્રિકાલાવસ્થિત જગતને જાણે છે, તેને મુનિ કહેવામાં આવે છે. મુનિના ભાવ અથવા કર્મને મૌન કહેવામાં આવે છે. મૌનનો વધુ પ્રચલિત અર્થ છે—વચન-ગુપ્તિ. પરંતુ અહીં તેનો અર્થ—સમગ્ર મુનિ-ધર્મ છે.^૧

૨. જે સહિષ્ણુ છે (સહિષ્ણુ)

અહીં ‘સહિષ્ણુ’ શબ્દનો અર્થ છે સહિષ્ણુ. ‘ષહ’ ધાતુ મર્ષણ અર્થાત ક્ષમાના અર્થમાં વપરાય છે. આ ધાતુનું પ્રાકૃતમાં ‘ક્ષ’ પ્રત્યયાંત રૂપ ‘સહિય’ બને છે. સંસ્કૃતમાં ‘ઈટ્’ થવા પર ‘સહિત’ અને ‘ઈટ્’ ન થવા પર ‘સોહ’ બને છે. સેતુબંધ (૧૧૫૫)માં ‘સહિય’ શબ્દનો પ્રયોગ આ જ અર્થમાં થયો છે.

ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપથી યુક્ત એવો કર્યો છે.^૨ બૃહદ્વૃત્તિકારે આના બે અર્થ કર્યા છે—સમ્યગ્દર્શન વગેરેથી યુક્ત અથવા બીજા સાધુઓની સાથે. તેમણે આનું બીજું સંસ્કૃત રૂપ ‘સ્વહિત’ આપીને તેનો અર્થ—પોતાને માટે હિતકર એવો કર્યો છે.^૩

આચાર્ય નેમિચન્દ્રે ‘સહિષ્ણુ’નો અર્થ—અન્ય સાધુઓ સમેત—કર્યો છે. તેઓ અહીં એકલ-વિહારનો પ્રતિષેધ બતાવે છે. સાધુઓએ એકાકી વિહાર ન કરવો જોઈએ—આ તથ્યની પુષ્ટિ માટે તેઓ એક ગાથા પ્રસ્તુત કરે છે—

‘एगागियस्स दोसा, इत्थी साणे तहेव षडिणीए ।

भिक्षविसोहि महव्वय, तम्हा सेविज्ज दोगमणं ॥

અર્થાત એકાકી રહેવાથી—

૧. સ્ત્રી-પ્રસંગની સંભાવના રહે છે.

૨. કૂતરાં વગેરેનો ભય રહે છે.

૩. શત્રુનો ભય રહે છે.

૪. ભિક્ષાની વિશુદ્ધિ રહેતી નથી.

૫. મહાપ્રતોના પાલનમાં જાગરૂકતા રહેતી નથી.

આથી કરીને એકાકી ન રહેતાં સાથે મળી રહેવું જોઈએ.^૪

આ જ અધ્યયનના પાંચમા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં ‘સહિત’ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ત્યાં ચૂર્ણિકારે તેનો અર્થ—જ્ઞાન વગેરે સહિત એવો કર્યો છે અને શાન્ત્યાચાર્યે તેના બે અર્થ કર્યા છે—

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૪ : મન્યતે ત્રિકાલાવસ્થિતં જગદિતિ મુનિઃ, મુનિભાવો મૌનમ્ ।

(બ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : મુનેઃ કર્મ મૌનં તચ્ચ સમ્યક્-ચારિત્રમ્ ।

(ગ) સુખબોધા, પત્ર ૨૧૪ : મૌનં શ્રામણ્યમ્ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૪ : જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોભિઃ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : સહિતઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિભિરન્યસાધુભિર્વેતિ ગમ્યતે ।..... સ્વસ્મૈ હિતઃ સ્વહિતો વા સદનુશ્ચનકરણતઃ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૨૧૪ ।

(૧) સમ્યગ્ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી યુક્ત (૨) ભવિષ્ય માટે કલ્યાણકારી અનુજાનથી યુક્ત.^૧

પંદરમા શ્લોકમાં પણ આનો પ્રયોગ થયો છે.

પરંતુ આ વ્યાખ્યાઓમાં જ્ઞાન વગેરેનો અધ્યાહાર કરવાથી જ ‘સહિત’નો અર્થ પૂરો બેસે છે. સહિષ્ણુ—આ અર્થમાં કોઈ બીજા પદના અધ્યાહારની અપેક્ષા રહેતી નથી.

૩. જેનું અનુજાન ઋજુ છે (ઉજ્જુકડ)

આનો અર્થ છે—સંયમપ્રધાન અથવા માયારહિત અનુજાન. યૂર્ણિ અનુસાર જે વ્યક્તિ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ વડે પોતાના ભાવોને ઋજુ—સરળ બનાવી લે છે, તે ઋજુકૃત કહેવાય છે.^૨ વૃત્તિકારે ઋજુનો અર્થ સંયમ તથા માયારહિત કર્યો છે.^૩

જુઓ—૧૪૧૪નું ટિપ્પણ.

૪. જે વાસનાના સંકલ્પનું છેદન કરે છે (નિયાણછિત્રે)

નિદાનનો અર્થ છે—કોઈ પ્રતાનુજાનની ફળપ્રાપ્તિ માટે મોહાવિષ્ટ સંકલ્પ, જેમ કે—‘મારા સાધુપણાનું જો કોઈ ફળ હોય તો હું દેવ બનું, ધનવાન બનું વગેરે વગેરે’. સાધક માટે આવું કરવાનો નિષેધ છે.

શાન્ત્યાચાર્યે નિદાનના બે અર્થ કર્યા છે—વિષયોની આસક્તિ તથા પ્રાણાતિપાત આદિ કર્મબંધનનું કારણ.^૪ તેમણે સંયુક્ત પદ ‘નિયાણછિત્ર’નો અર્થ ‘અપ્રમત્ત સંયત’ કર્યો છે.^૫

૫. પરિચયનું (સંથવં)

આના બે અર્થ છે—સ્તુતિ અને પરિચય. યૂર્ણિકાર અને ટીકાકારોને અહીં ‘પરિચય’ અર્થ જ અભીષ્ટ છે.

યૂર્ણિકાર અનુસાર સંસ્તવ બે પ્રકારનો હોય છે—સંવાસ-સંસ્તવ અને વચન-સંસ્તવ. અસાધુ વ્યક્તિઓની સાથે રહેવું તે ‘સંવાસ-સંસ્તવ’ છે અને અસાધુ વ્યક્તિઓની સાથે આલાપ-સંલાપ કરવો તે ‘વચન-સંસ્તવ’ છે.^૬

વૃત્તિકારે સંસ્તવના પ્રકારાંતરે બે ભેદ કર્યા છે—પૂર્વ-સંસ્તવ અને પશ્ચાત્-સંસ્તવ.

પિતૃ-પક્ષનો સંબંધ ‘પૂર્વ-સંસ્તવ’ અને સસુર-પક્ષ, મિત્ર વગેરેનો સંબંધ ‘પશ્ચાત્-સંસ્તવ’ કહેવાય છે.^૭

૬. જે કામ-ભોગોની અભિલાષા છોડી ચૂક્યો છે (અકામકામે)

યૂર્ણિકારે આનો અર્થ ‘મોક્ષની કામના કરનાર’ કર્યો છે.^૮ શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર કામ બે પ્રકારનો હોય છે—ઈચ્છાકામ અને મદનકામ. જે આ બંનેની કામના નથી કરતો, તે ‘અકામકામ’ છે.^૯ વિકલ્પમાં તેમણે યૂર્ણિકારનું અનુસરણ કર્યું છે.^{૧૦}

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૬ : જ્ઞાનાદિસહિત :.

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૬ : સહિત: સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં, યદ્ વા સહ દ્વિતેન—આયતિપથ્યેન અર્થાદિનુષ્ટાનેન વર્તતેતિ સહિત:.

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૪.

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪.

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : નિદાન—વિષયાધિષ્ઠંગાત્મકં, યદિ વા.... નિદાન—પ્રાણાતિપાતાદિકર્મબન્ધકારણમ્.

૫. એજન, પત્ર ૪૧૪ : છિત્રનિદાનો વા અપ્રમત્તસંયત્ત્વેત્યર્થ:.

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૪-૨૩૫ : સંસ્તવો દ્વિવિધ:—સંવાસસંસ્તવ: વચનસંસ્તવશ્ચ, અશોધનૈ: સહ સંવાસ:, વચનસંસ્તવશ્ચ તેષામેવ.

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : પૂર્વસંસ્તુતૈર્માત્રાદિભિ: પશ્ચાત્સંસ્તુતૈશ્ચ શ્વશ્રવાદિભિ:.

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૫ : અકામ:—અપગતકામ:, કામો દ્વિવિધ:—ઈચ્છાકામો મદનકામશ્ચ, અપગતકામસ્ય યા ઇચ્છાતાં કામયતિ, સા ચ કામેચ્છા મોક્ષં કામયતીતિ, પ્રાર્થયતીત્યર્થ:.

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : કામાન્—ઈચ્છાકામમદનકામભેદાન્ કામયતે—પ્રાર્થયતે ય: સ કામકામો, ન તથા અકામકામ:.

૧૦. એજન, પત્ર ૪૧૪ : યદ્વાડકામો—મોક્ષસ્ત્ર સકલાધિલાષ-નિવૃત્તેસ્ત્વં કામયતે ય: સ તથા.

૭. જે તપ વગેરેની જાહેરાત.....ખોજ કરે છે (અન્નાયણી)

દશવૈકલિક ૧૦૧૬માં 'અન્નાયકં' શબ્દ પ્રયુક્ત છે. ત્યાં 'અન્નાય'—'અજ્ઞાત'નો અર્થ છે—અજ્ઞાત કુળ. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'અજ્ઞાત'નો અર્થ છે—તપ વગેરેનું જ્ઞાન કરાવ્યા વિના. 'અજ્ઞાતૈષી'નો અર્થ થાય છે—તપ વગેરેની જાહેરાત કર્યા વિના ભિક્ષાની શોધ કરનાર. ચૂર્ણિકારે આનો અર્થ—કોઈની નિશ્રા—આશ્રય લીધા વિના ભિક્ષા શોધનાર એવો કર્યો છે.^૧

૮. જે રાગથી ઉપરત થઈને વિહાર કરે છે (રાઓવચ્ચં ચરેજ્ઞ)

'રાઓવચ્ચં'નાં સંસ્કૃત રૂપો બે થઈ શકે છે—'રાગોપરતમ્' અને 'રાત્રિ-ઉપરતમ્'. પ્રથમ રૂપ અનુસાર શાન્ત્યાચાર્યે આ વાક્યનો અર્થ 'રાગ (મૈથુન)થી નિવૃત્ત થઈ વિહરણ કરે' અને બીજા રૂપ અનુસાર 'રાત્રિભોજનથી નિવૃત્ત થઈ વિહરણ કરે' કર્યો છે.^૨

ચૂર્ણિકારે 'રાત્રિ-ઉપરત' અનુસાર આનો અર્થ 'રાતે ભોજન ન કરે, રાતે ગમન આદિ ક્રિયાઓ ન કરે' કર્યો છે.^૩

નેમિચન્દ્રે શાન્ત્યાચાર્યના પ્રથમ અર્થનું અનુસરણ કર્યું છે.^૪ તે અધિક પ્રાસંગિક છે.

૯. આગમ જાણનાર અને આત્મ-રક્ષક છે (વેયવિચાડ્યરક્ષિણ)

શાન્ત્યાચાર્યે મુખ્યપણે આ બે શબ્દોને એક માની તેનો અર્થ 'સિદ્ધાંતોને જાણીને તેમના દ્વારા આત્માનું રક્ષણ કરનાર' કર્યો છે. અને ગૌણપણે આ બંને શબ્દોને જુદા-જુદા માની 'વેયવિચ'નો અર્થ 'જ્ઞાનવાન' અને 'આરક્ષિણ'નો અર્થ 'સમ્યગ્દર્શન વગેરેના લાભની રક્ષા કરનાર' કર્યો છે.^૫

૧૦. જે પ્રજા છે (પન્ને)

ચૂર્ણિકારે પ્રજા (પ્રજા)નો અર્થ—આય અને ઉપાયની વિધિને જાણનાર કર્યો છે. પ્રજા તે હોય છે જે આય—સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના લાભ તથા ઉત્સર્ગ, અપવાદ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરેની વિધિઓનો જાણનાર હોય.^૬ વૃત્તિમાં આનો અર્થ—'હેય અને ઉપાદેયને જાણનાર' કર્યો છે.^૭

૧૧. જે પરીષદોને....આત્મ-તુલ્ય સમજનાર છે (અભિભૂય સવ્વદંસી)

ચૂર્ણિમાં 'અભિભૂય'નો અર્થ—તિરસ્કાર કરીને તથા 'સર્વદર્શી'નો અર્થ—સહુને આત્મ-તુલ્ય સમજનાર—કર્યો છે.^૮ વૃત્તિમાં 'અભિભૂય'ના બે અર્થો મળે છે—પરીષદો તથા ઉપસર્ગોને પરાજિત કરીને તથા રાગ-દ્વેષનો અભિભવ કરીને. વૃત્તિકારે 'સવ્વદંસી'નાં બે સંસ્કૃત રૂપ આપી બે જુદા-જુદા અર્થ કર્યા છે—

૧. સર્વદર્શી—પ્રાણીમાત્રને આત્મવત્ જોનાર અથવા સર્વ વસ્તુજાતને સમદૃષ્ટિથી જોનાર.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૫ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : રાગ—અભિષ્વંગઃ ઉપરતો—નિવૃત્તો યસ્મિન્સ્તદ્રાગોપરતં યથા ભવત્યેવં 'ચરેદ્' વિહરેત્, ક્ષાન્તસ્ય પરનિપાતઃ પ્રાગ્વત્, અનેન મૈથુનનિવૃત્તિરુક્તા, રાગાવિના-ભાવિત્વાન્મૈથુનસ્ય, યદ્વાડ્યવૃત્તિન્યાયેન 'રાતોવચ્ચં' તિ રાત્ર્યુપરતં ચરેત્, ભક્ષયેદિત્યનેનૈવ રાત્રિભોજનનિવૃત્તિ-રણ્યુક્તા ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૫ : રાત્રાદુપરતં ચરેત્, કિમુક્તં ભવતિ ?, રાત્રૌ ન ભુંકે, રાત્રૌ ગતાદિક્રિયાં ન કુર્યાત્ ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૨૧૫ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : વેદ્યતેજનેન તત્ત્વમિતિ વેદઃ—સિદ્ધાન્તસ્તસ્ય વેદનં વિત્ તથા આત્મા રક્ષિતો—દુર્ગતિપતના-ત્વાતોજનેનેતિ વેદવિદાત્મરક્ષિતઃ, યદ્વા વેદં વેત્તીતિ વેદવિત્ તથા રક્ષિતા આયાઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિલાભા યેનેતિ રક્ષિતાયઃ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૫ : પ્રાજ્ઞો—વિદુઃ, સંપન્નો આયોપાયવિધિજ્ઞો ભવેત્, ઉત્સર્ગાપવાદદ્રવ્યાદ્યાપદાદિકો ય ઉપાયઃ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪ : પ્રાજઃ—હેયોપાદેયબુદ્ધિમાન્ ।

૯. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૫ : અભિભૂય—તિરસ્કૃત્ય, સવ્વદંસી—આત્મવત્ સર્વદર્શી ભવેત્ ।

૨. સર્વદંશી—અધું ખાઈ જનાર, લેપમાત્ર પણ ન છોડનાર.^૧

આચારાંગમાં 'વૌરિહિં એયં અભિભૂય દિદ્ધું' એવો પાઠ છે.^૨ અહીં 'અભિભૂય' શબ્દ વિશેષ અર્થનો ઘોતક છે. તેનો અર્થ છે—જ્ઞાન અને દર્શનના આવરણને દૂર કરીને. આ બંને આવરણોથી મુક્ત થાય છે તે જ સર્વદંશી બની શકે છે. આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિનું સોપાન છે.

૧૨. જે આત્માનું સંવરણ કરીને રહે છે (આયગુત્તે)

શાન્ત્યાચાર્યે આનો મુખ્ય અર્થ 'શારીરિક અવયવોને નિયંત્રિત રાખનાર' કયો છે અને ગૌણ અર્થ 'આત્મ-રક્ષક' કયો છે. તેમણે એક પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરીને આત્માનો અર્થ 'શરીર' આપ્યો છે.^૩ નેમિચન્દ્રે 'આત્મ-રક્ષક' અર્થ માન્ય કર્યો છે.^૪

૧૩. જેનું મન આકુળતા....થી રહિત હોય છે (અવગમગ્ને)

મનની બે અવસ્થાઓ છે—વ્યગ્ર અને એકાગ્ર. વ્યગ્રનો અર્થ છે—ચંચળ. અવ્યગ્ર શબ્દ એકાગ્રના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

૧૪. તુચ્છ (પંતં)

આ દેશી શબ્દ છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ 'સચનાસનં'નું વિશેષણ છે. આનો અર્થ છે—તુચ્છ, સામાન્ય. અંગાળી ભાષામાં આનો અર્થ છે—વાસી ચોખા.

૧૫. આત્મ-ગવેષક છે (આયગવેસણ)

શાન્ત્યાચાર્યે 'આય' શબ્દના ત્રણ સંસ્કૃત રૂપોની કલ્પના કરીને આ શબ્દસમૂહના ત્રણ અર્થ કર્યા છે^૫—

૧. આત્મ-ગવેષક—આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ગવેષણા—શોધ કરનાર.
૨. આય-ગવેષક—સમ્યગ્દર્શન વગેરેના આય (લાભ)ની ગવેષણા કરનાર.
૩. આવત-ગવેષક—મોક્ષની ગવેષણા કરનાર.

૧૬. (શ્લોક ૭)

આ શ્લોકમાં દસ વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં દંડ-વિદ્યા, વાસ્તુ-વિદ્યા અને સ્વરને છોડીને બાકીની સાત વિદ્યાઓ નિમિત્તનાં અંગો છે. અંગ, સ્વર, લક્ષણ, વ્યંજન, સ્વપ્ન, છિન્ન, ભૌમ અને અંતરિક્ષ—આ અષ્ટાંગ નિમિત્ત છે.^૬

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૪-૪૧૫ : અભિભૂય પરાજિત્ય પરીપહોપસર્ગાવિતિ ગમ્યતે, સર્વ સમસ્તં ગમ્યમાનત્વાત્ પ્રાણિગણં પશ્યતિ—આત્મવત્ પ્રેક્ષત ઇત્યેવંશીલઃ, અથવાઽભિભૂય તગદ્દેષૌ સર્વં વસ્તુ સમતયા પશ્યતી—ત્યેવંશીલઃ સર્વદંશી, યદિ વા સર્વં દશતિ—ભક્ષયતી—ત્યેવંશીલઃ સર્વદંશી ।

૨. આચાર્ય ૧ : ૬૮ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૫ : 'આત્મા' શરીરમ્, આત્મશબ્દસ્ય શરીરવચનસ્યાપિ દર્શનાત્, ઉક્તં હિ—

ધર્મધૃત્યગ્નિધીન્દુર્કર્ત્ત્વક્ત્ત્વસ્વાર્થદેહિષુ ।

શીલાનિલમનોયત્તૈકવીર્યેષ્વાત્મનઃ સ્મૃતિઃ ॥

इति, तेन गुप्त आत्मगुप्तो—न यतस्ततः करणचरणादि-विक्षेपकृत्, यद्वा गुप्तो—रक्षितोऽसंयमस्थानेभ्य आत्मा येन स तथा ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૨૧૫ : 'આયગુત્તે' તિ ગુપ્તઃ—રક્ષિતો—ઽસંયમસ્થાનેભ્ય આત્મા યેન સઃ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૬ ।

૬. (ક) અંગવિજ્ઞા, ૧ : ૨ :

अंगं सरो लम्बखणं च वंजणं सुविणो तद्वा ।

छिण्ण भोम्मंऽतलिक्खाए, एमेए अट्ठ आहिया ॥

(ખ) મૂલાચાર, પિપ્પડશુદ્ધિ અધિકાર, ૩૦ ।

(ગ) તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, ૩ : ૩૬ ।

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં વ્યંજનનો ઉલ્લેખ નથી.

વચ્ચ, શચ્ચ, કાઠ, આસન, શયન વગેરેમાં ઉંદર, શચ્ચ, કાંટા વગેરેથી થયેલા છેદ વડે શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે છિન્ન-નિમિત્ત છે.

સ્વરોને સાંભળી શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે સ્વર-નિમિત્ત છે.

સ્વરના ત્રણ અર્થ કરી શકાય છે—(૧) સપ્તસ્વર-વિદ્યા (૨) સ્વરોદયના આધારે શુભાશુભ ફળનો નિર્દેશ કરવો અને (૩) અક્ષરાત્મક શબ્દ અથવા પશુ-પક્ષીઓના અનક્ષરાત્મક શબ્દોના આધારે શુભાશુભનો નિર્દેશ કરવો. તત્ત્વાર્થ-રાજવાર્તિકમાં સ્વરનો આ અર્થ મળે છે.^૧

ભૂકંપ વગેરે દ્વારા અથવા દુષ્કાળમાં થનારા પુષ્પ-ફળ, સ્થિર વસ્તુઓનાં હલન-ચલન અને પ્રતિમાઓનાં બોલવાથી ભૂમિની સ્નિગ્ધ-ઝક્ક વગેરે અવસ્થાઓ વડે શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું અથવા ભૂમિગત ધન આદિ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન કરવું તે ભૌમ-નિમિત્ત છે.

આકાશમાં દેખા દેતાં ગંધર્વનગર, દિગ્દાહ, ધૂળની વૃષ્ટિ વગેરે દ્વારા અથવા પ્રહોનાં યુદ્ધ તથા ઉદય-અસ્ત દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે અંતરિક્ષ-નિમિત્ત છે.

સ્વપ્ન દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે સ્વપ્ન-નિમિત્ત છે.

શરીરનાં લક્ષણો દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે લક્ષણ-નિમિત્ત છે.

શિરઃ-સ્ફુરણ વગેરે દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે અંગવિકાર-નિમિત્ત છે.

યજ્ઞિનાં વિવિધ રૂપો દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરવું તે યજ્ઞિ-વિદ્યા છે.

પ્રાસાદ વગેરે આવાસોનાં શુભાશુભ લક્ષણોનું જ્ઞાન કરવું તે વાસ્તુ-વિદ્યા છે.

ષડ્જ, ઋષભ વગેરે સાત સ્વરો વડે શુભાશુભ નિરૂપણનો અભ્યાસ કરવો તે સ્વર-વિચય છે.

યુર્જિમાં જે વ્યાખ્યા ‘સ્વર’ની છે, તે બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘સ્વર-વિચય’ની છે અને જે ‘સ્વર-વિચય’ની છે તે ‘સ્વર’ની છે.^૨ નિમિત્ત કે વિદ્યા દ્વારા ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી તે ‘ઉત્પાદના’ નામક એક દોષ છે, એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે વિદ્યાઓ દ્વારા જીવન-નિર્વાહ નથી કરતો તે ભિક્ષુ છે.

૧૭. મંત્ર (મંત્રે)

જે દેવાધિષ્ઠિત હોય છે, જેમના આદિમાં ‘ઓં’ અને અંતમાં ‘સ્વાહા’ હોય છે, જે ‘હ્રીં’ વગેરે વર્ણ-વિન્યાસાત્મક હોય છે, તેને ‘મંત્ર’ કહેવામાં આવે છે.^૩

૧. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક ૩। ૩૬ : અક્ષરાનક્ષરશુભાશુભશબ્દ-
શ્રવણેનેષ્ટાનિષ્ઠફલાવિર્ભાવનં મહાનિમિત્તં સ્વરમ્ ।

૨. (ક) ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૬ : પુરુષઃ દુંદુભિસ્વરો
કાકસ્વરો વા એવમાદિસ્વરવ્યાકરણમ્ ।

(ખ) એજન, પૃ. ૨૩૬ : ઋષભગાન્ધારાદીનાં સ્વરાણાં
વિજયઃ અભ્યાસઃ ।

(ગ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૬ : ‘સરં’ તિ સ્વસ્વરૂપાભિધાનં,

“સજ્જં સ્વઙ્ મયૂરો, કુક્કુડો રિસં સરં ।

હંસો રવતિ ગંધારં, મજ્જિમં તુ ગવેલણ ॥”

ઇત્યાદિ, તથા—

“સજ્જેણ સહજં વિત્તિ, કયં ચ ન વિણસ્સઈ ।

ગાવો પુત્તા ય મિત્તા ય, નારીણં હોઙ્ વલ્લહો ॥

રિસહેણ ઉ ઈસરિયં, સેણાવચ્ચં ધણાણિ ય ।”

(ઘ) એજન, પત્ર ૪૧૭ : સ્વરઃ — પોદકીશિવાદિરુત-
રૂપસ્તસ્ય વિષયઃ—તત્સમ્બન્ધી શુભાશુભનિરૂપણા-
ભ્યાસઃ, યથા—

ગતિસ્તારા સ્વરો વામઃ, પોદક્યાઃ શુભદઃ સ્મૃતઃ ।

વિપરીતઃ પ્રવેશે તુ, સ એવાભીષ્ટદાયકઃ ॥

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૭ : ‘મન્ત્રમ્’ ઽંકારાદિસ્વાહાપર્યન્તો
હ્રીંકારાદિવર્ણવિન્યાસાત્મકસ્તમ્ ।

૧૮. ધૂમપાનની નળી (ધૂમણેત્ર)

ચૂર્ણિકારે 'ધૂમનેત્ર'ને સંયુક્ત શબ્દ માન્યો છે.^૧

ટીકાકારોએ બંને શબ્દોને જુદા-જુદા માની અર્થ કર્યા છે. તેમના અનુસાર 'ધૂમ'નો અર્થ છે મનઃશિલ વગેરે ધૂપ વડે શરીરને ધૂપ દેવો અને 'નેત્ર'નો અર્થ છે—નેત્ર-સંસ્કારક અંજન વગેરે વડે આંખો આંજવી.^૨ પરંતુ આ અર્થ સંગત જણાતો નથી. અહીં મૂળ શબ્દ છે—'ધૂમણેત્ર'. તેનો અર્થ છે—ધુમાડાની નળી વડે ધુમાડો લેવો. વિસ્તાર માટે જુઓ—દસવેઆલિયં, ૩૧૧માં 'ધૂમણેત્ર'નું ટિપ્પણ.

૧૯. સ્નાન (સિંચાણ)

આનો અર્થ—પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે મંત્ર-ઔષધિ વગેરે વડે સંસ્કારિત જળથી સ્નાન કરવું એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૩

૨૦. (સ્વત્તિયગણઝગ...મોહય)

સ્વત્તિય—શાન્ત્યાચાર્યે ક્ષત્રિયોને 'હૈહય' વગેરે વંશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા માન્યા છે.^૪ પુરાણો અનુસાર હૈહય 'ઐલ વંશ' અથવા 'ચંદ્ર વંશ'ની એક શાખા છે.^૫ ભગવાન ઋષભે મનુષ્યોના ચાર વર્ગો સ્થાપ્યા હતા—

૧. ઉગ્ર—આરક્ષક	૩. રાજન્ય—સમવયસ્ક અથવા મિત્રસ્થાનીય
૨. ભોગ—ગુરુસ્થાનીય	૪. ક્ષત્રિય—બાકીની બધી પ્રજા. ^૬

આ વ્યવસ્થાના આધારે લાગે છે કે કેટલાક લોકોને છોડી બાકીના અધિકાંશ લોકો ક્ષત્રિયો જ હતા. એટલા માટે શ્રમણ-પરંપરામાં ક્ષત્રિયોનું મહત્વ રહ્યું.

ગણ—ભગવાન મહાવીરના સમયમાં અનેક શક્તિશાળી ગણતંત્રો હતા. વજ્રજી-ગણતંત્રમાં નવ લિચ્છવી અને નવ મલ્લકી—એવાં કાશી-કોશલના ૧૮ ગણરાજ્યો સમ્મિલિત હતાં. શાન્ત્યાચાર્યે 'મલ્લ' શબ્દ દ્વારા આ જ ગણરાજ્યની તરફ સંકેત કર્યો છે.^૭

ઝગ—આરક્ષક.^૮

મોહય—ભૌગિકનો અર્થ 'સામંત' છે. શાન્ત્યાચાર્યે આનો અર્થ 'રાજમાન્ય પ્રધાનપુરુષ' કર્યો છે.^૯ નેમિચન્દ્ર અનુસાર આનો અર્થ છે—વિશિષ્ટ વેશભૂષાનો ભોગ કરનારા અમાત્ય વગેરે.^{૧૦}

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૭ : વમનચિરેચનધૂમનેત્ર-સ્નાદિકાન્ ।

૨. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૭ : ધૂમં — મનઃશિલાદિસમ્બન્ધિ નેત્રંતિ—નેત્રશબ્દેન નેત્રસંસ્કારકમિહ સમીરાંજનાદિ પરિગ્રહાતે ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૨૧૭ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૭ : સ્નાનમ્—અપત્યાર્થ મન્ત્રૌષધિ-સંસ્કૃતજલાભિષેચનમ્ ।

૪. એજન, પત્ર ૪૧૮ : ક્ષત્રિયાઃ—હૈહેયાદ્યન્વયજાઃ ।

૫. (ક) Ancient Indian Historical Tradition, pp. 85-87.

(ખ) ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા, જિલ્દ ૧, પૃ. ૧૨૭-૧૨૯ ।

૬. આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ૧૯૮ :

ઝગા ભોગા રાયણ સ્વત્તિયા સંગ હો ભવે ચઢ્ઢા ।

આગ્વગ્નુરુવયંસા સેસા જે સ્વત્તિયા તે ડ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૮ : ગણાઃ મલ્લાદિસમૂહાઃ ।

૮. એજન, પત્ર ૪૧૮ : ઝગાઃ—આરક્ષકાદયઃ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૮ : ભોગિકાઃ—નૃપતિમાન્યાઃ પ્રધાન-પુરુષાઃ ।

૧૦. સુખબોધા, પત્ર ૨૧૭ : 'ભોગિકાઃ' વિશિષ્ટનેપથ્યાદિભોગ-વન્તોઽમાત્યાદયઃ ।

૨૧. કાંજનું પાણી (સોવીર)

આનો અર્થ છે—કાંજ. ગુજરાતમાં ચોખાના ઓસામણને કાંજ અને તામિલ ભાષામાં તેને ગંજ કહે છે.

જુઓ—ઠાણં ૩૩૭૮નું ટિપ્પણ.

૨૨. અતિ ભયંકર (ભયભૈરવા)

યૂર્ણિકારે આનો અર્થ—‘નિરંતર ત્રાસ પેદા કરનાર’ કર્યો છે અને શાન્ત્યાચાર્યે ‘અત્યંત ભય ઉત્પન્ન કરનાર’ કર્યો છે.^૧

અધ્યયન ૨૧ (શ્લોક ૧૬)માં પણ ‘ભયભૈરવા’નો અર્થ ભીષણ-ભીષણતમ છે.^૨ દશવૈકાલિકની વૃત્તિમાં હરિભદ્રસૂરિએ તેનો આ જ અર્થ કર્યો છે.^૩

મજ્ઞિમ-નિકાયમાં એક ‘ભયભૈરવ’ નામે સુતંત છે.^૪ જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં આકસ્મિક ભયને ‘ભય’ અને સિંહ વગેરે વડે ઉત્પન્ન થનારા ભયને ‘ભૈરવ’ કહેલ છે.^૫

૨૩. ઊંચા સ્વરમાં (ઝગાલા)

આ દેશી શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે—સુંદર, પ્રધાન, ભયંકર, વિશાળ વગેરે.^૬ યૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં આનો અર્થ—મહાન (શબ્દ) કરવામાં આવ્યો છે.^૭

૨૪. જે સંયમી છે (ખેયાણુગત)

યૂર્ણિકારે ‘ખેદ’નો અર્થ ‘વિનય, વૈયાવૃત્ય અને સ્વાધ્યાય વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં થનારું કષ્ટ’ કર્યો છે.^૮

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર તેનો અર્થ ‘સંયમ’ છે. ‘ખેદાનુગત’ અર્થાત્ જે સંયમી છે.^૯

૨૫. જેને આગમનો પરમ અર્થ પ્રાપ્ત થયો છે (કોવિયણ્ણા)

યૂર્ણિકાર અનુસાર ‘કોવિદાત્મા’ તે છે કે જેણે બધાં જ્ઞાતવ્ય તથ્યોનું પારાયણ કે અભ્યાસ કરી લીધો છે.^{૧૦}

વૃત્તિકાર અનુસાર તેનો અર્થ છે—તે વ્યક્તિ કે જેણે શાસ્ત્રનો પરમ અર્થ પામી લીધો છે.^{૧૧}

૨૬. કોઈને પણ અપમાનિત ન કરનાર (અવિહેટક)

યૂર્ણિકાર અનુસાર જે વચન અને કાયા વડે બીજાની નિંદા નથી કરતો તે ‘અવિહેટક’ છે.^{૧૨}

૧. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૭ : ભયભૈરવાઃ સુતરાં
ઉત્ત્રાસજનકાઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૯ : ભયેન ભૈરવાઃ—અત્યન્તસાધ્વ-
સોત્પાદકા ભયભૈરવાઃ ।

૨. એજન, પત્ર ૪૮૬ : ‘ભયભૈરવા’ ભયોત્પાદકત્વેન ભીષણાઃ ।

૩. દશવૈકાલિક, હારિભદ્રીય વૃત્તિ, પત્ર ૨૬૭ : ‘ભૈરવભયા’
અત્યન્તરૌદ્રભયજનકાઃ ।

૪. મજ્ઞિમ નિકાય, ૧.૧૧.૪, પૃ. ૧૩ ।

૫. જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, વૃત્તિ, પત્ર ૧૪૩ : ‘ભયં’ આકસ્મિકં, ‘ભૈરવં’
સિંહાદિસમુત્થમ્ ।

૬. દેશીશબ્દકોશ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૭ : ઓગાલા—મહંતા ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર, ૪૧૯ : ડદારાઃ મહાન્તો ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૮ : ખેદેન અનુગતો, ખેદો
વિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયાદિષુ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૯ : ખેદયત્પનેન કર્મેતિ ખેદઃ—સંયમ-
સ્તેનાનુગતો—યુક્તઃ ખેદાનુગતઃ ।

૧૦. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૮ : કોવિયણ્ણા કોવિદાત્મા
જ્ઞાતવ્યેષુ સર્વેષુ પરિચેષ્ટિત્વેત્યર્થઃ ।

૧૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૧૯, ૪૨૦ : કોવિદઃ—લબ્ધ-શાસ્ત્ર-
પરમાર્થ, આત્માયસ્યેતિ કોવિદાત્મા ।

૧૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૮ : વિહેડનં પ્રપંચનં, વાચા
કાયેન ચ પસપવાદિત્યર્થઃ, અનપવાદી ।

શાન્ત્યાચાર્યે 'અવિદેહક'નો અર્થ 'અબાધક' કર્યો છે.^૧ જુઓ—દસવેઆલિયં ૧૦૧૦નું ટિપ્પણ.

૨૭. જેના મિત્ર નથી (અમિત્ર)

અહીં મિત્ર શબ્દનો પ્રયોગ આસક્તિના હેતુરૂપ વયસ્કના અર્થમાં થયો છે.^૨ મુનિએ સહુ સાથે મૈત્રી રાખવી જોઈએ પરંતુ રાગવૃત્તિ રાખનારાને મિત્ર ન બનાવવો જોઈએ, એ જ આનું હાર્દ છે.

૨૮. જેનો કષાય મંદ હોય છે (અણુક્ષાય)

આનાં સંસ્કૃત રૂપ બે બને છે—'અણુકષાયી' અને 'અનુક્ષાયી'.

યૂર્ણિમાં આનો અર્થ છે—અલ્પકષાયી.^૩ વૃત્તિકારે મુખ્યપણે સંજવલન કષાયયુક્ત વ્યક્તિને અણુકષાયી માનેલ છે. તેનો વૈકલ્પિક અર્થ છે—જે ઉત્કષાયી—પ્રબલકષાયી ન હોય તે અણુકષાયી હોય છે.^૪

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૦ : 'અવિદેહકઃ' ન કસ્યચિદ્વિબાધકઃ ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૦ : અવિદ્યમાનાનિ મિત્રાણિ અભિષ્વંગ-
હેતવો વયસ્યા યસ્યાસાવમિત્રઃ ।
૩. ઉત્તરધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૩૮ : અણુ-સ્તોકં અલ્પં અલ્પ-
કષાયી ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૦ : અણવઃ—સ્વત્પાઃ સઙ્ગ્વલનનામાન
ઇતિ યાવત્ કષાયાઃ—ક્રોધાદયો યસ્યેતિ સર્વધનાદિત્વા-
દિનિ પ્રત્યયેઽણુકષાયી પ્રાકૃતત્વાત્ સૂત્રે કકારસ્ય દ્વિત્વં,
યદ્ વા ઋક્ષાયી—પ્રબલકષાયી ન તથાઽનુક્ષાયી ।

સોલસમં અજ્ઞયણં

બંભચેસમાહિઠાણં

સોળમું અધ્યયન

બ્રહ્મચર્ય-સંભાધિ-સ્થાન

આમુખ

આમાં બ્રહ્મચર્ય-સમાધિનું નિરૂપણ હોવાને કારણે આ અધ્યયનનું નામ 'બંધચેસમાહિતાળ'—'બ્રહ્મચર્ય-સમાધિ-સ્થાન' છે. આમાં બ્રહ્મચર્ય-સમાધિના દસ સ્થાનોનું વર્ણન છે. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં પણ બ્રહ્મચર્યની નવ ગુમિઓનું વર્ણન મળે છે. તુલનાત્મક કોષ્ટક આ પ્રમાણે છે—

સ્થાનાંગ તથા સમવાયાંગમાં વર્ણિત નવ ગુમિઓ^૧

ઉત્તરાધ્યયનનાં દસ સ્થાન

૧. નિર્ગ્રંથ સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વડે સેવાયેલ શયન અને આસનનું સેવન ન કરે.	૧. નિર્ગ્રંથ સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વડે સેવાયેલ શયન અને આસનનો ઉપયોગ ન કરે.
૨. માત્ર સ્ત્રીઓની વચ્ચે વાર્તાલાપ ન કરે અર્થાત્ સ્ત્રી-કથા ન કરે.	૨. સ્ત્રીઓ વચ્ચે કથા ન કહે.
૩. સ્ત્રીઓ સાથે એક આસન પર ન બેસે. ^૨	૩. સ્ત્રીઓ સાથે એક આસન પર ન બેસે.
૪. સ્ત્રીઓની મનોહર અને મનોરમ્ય ઈન્દ્રિયોને ન જુએ કે ન અવધાનપૂર્વક તેમનું ચિંતન કરે.	૪. સ્ત્રીઓની મનોહર અને મનોરમ્ય ઈન્દ્રિયોને ન જુએ.
૫. પ્રણીત રસભોજી ન બને.	૫. સ્ત્રીઓનાં કૂજન, રોદન, ગીત, હાસ્ય, વિલાપ વગેરેના શબ્દો ન સાંભળે.
૬. માત્રાથી અધિક ન ખાય ન પીવે.	૬. પૂર્વ-કીડાઓનું અનુસ્મરણ ન કરે.
૭. પૂર્વ-કીડાઓનું સ્મરણ ન કરે.	૭. પ્રણીત આહાર ન કરે.
૮. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ તથા શ્લોક-કીર્તિમાં આસક્ત ન બને.	૮. માત્રાથી અધિક ન ખાય, ન પીવે.
૯. સાતા અને સુખમાં પ્રતિબદ્ધ ન બને.	૯. શરીર-શણગાર ન કરે.
	૧૦. શબ્દ, રસ, રૂપ, ગંધ અને સ્પર્શમાં આસક્ત ન બને.

ઉત્તરાધ્યયનમાં જે દસમું સ્થાન છે, તે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં આઠમું સ્થાન છે. અન્ય સ્થાનોનું વર્ણન મોટા ભાગે સમાન છે. માત્ર પાંચમું સ્થાન સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં નથી.

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ચક્ષુ-ગૃહ્ણિની માફક પાંચમા સ્થાનમાં શબ્દ-ગૃહ્ણિનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને દસમા સ્થાનમાં પાંચેય ઈન્દ્રિયોની આસક્તિનું એકસાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં દસ સમાધિ-સ્થાનોનું વર્ણન ખૂબ જ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે થયું છે. શયન, આસન, કામ-કથા, સ્ત્રી-પુરુષનું એક

૧. (ક) ઠાળ, ૧। ૩ : નવ બંધચેસુત્તીઓ પં૦ તં૦ ૧. વિવિત્તાઈં સયણાસણાઈં સેવિત્તા ભવતિ—જો ઇત્થિસંસત્તાઈં જો પસુસંસત્તાઈં નો પંડગસંસત્તાઈં । ૨. જો ઇત્થિણં કહં કહેત્તા ભવતિ । ૩. જો ઇત્થિઠાણાઈં સેવિત્તા ભવતિ । ૪. જો ઇત્થિણમિદિયાઈં મણોહરાઈં મણોસ્માઈં આલોહિત્તા નિજ્જાહિત્તા ભવતિ । ૫. જો પણીયસમ્ભોઈં (ભવતિ ?) । ૬. જો પાણભોયણસ અતિમાહાર સયા ભવતિ । ૭. જો પુવ્વસ્તં પુવ્વકીલિયં સરેત્તા ભવતિ । ૮. જો સદ્ધાણુવાતી જો રૂઘાણુવાતી જો સિલોગાણુવાતી (ભવતિ ?) ૧. જો સાતસોવ્વપડિબદ્ધે યાવિ ભવતિ ।

(ખ) સમવાઓ, સમવાય ૧ : નવ બંધચેસુત્તીઓ પં૦ તં૦—૧. જો ઇત્થિપસુપંડગસંસત્તાણિ સેવિત્તા ભવઈ । ૨. જો ઇત્થિણં કહં કહેત્તા ભવઈ । ૩. જો ઇત્થિણં ઠાણાઈં સેવિત્તા ભવઈ । ૪. જો ઇત્થિણં ઈદિયાણિ મણોહરાઈં મણોસ્માઈં આલોહિત્તા નિજ્જાહિત્તા ભવઈ । ૫. જો પણીયસમ્ભોઈં ભવઈ । ૬. જો પાણભોયણસ અતિમાયં આહારહિત્તા ભવઈ । ૭. જો ઇત્થિણં પુવ્વસયાઈં પુવ્વકીલિઆઈં સુમરહિત્તા ભવઈ । ૮. જો સદ્ધાણુવાઈં જો રૂઘાણુવાઈં જો ગંધાણુવાઈં જો ફાસાણુવાઈં જો સિલોગાણુવાઈં । જો સાયાસોવ્વપડિબદ્ધે યાવિ ભવઈ ।

૨. સમવાયાંગમાં આનાં સ્થાને—નિર્ગ્રંથ સ્ત્રી-સમુદાયની ઉપાસના ન કરે—એવો પાઠ છે. જુઓ—પા.ટિ.૧ (ખ).

આસન ઉપર બેસવું, ચક્ષુ-ગૃહ્ણિ, શબ્દ-ગૃહ્ણિ, પૂર્વ-કીડાનું સ્મરણ, સરસ આહાર, અતિ માત્રામાં આહાર, વિભૂષણ, ઈન્દ્રિય-વિષયોની આસક્તિ—આ બધાં બ્રહ્મચર્યની સાધનામાં વિઘ્નો છે. એટલા માટે તેમના નિવારણને ‘બ્રહ્મચર્ય-સમાધિ-સ્થાન’ અથવા ‘બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ’ કહેવામાં આવેલ છે.

બ્રહ્મચર્યનો અર્થ બસ્તિ-નિગ્રહ છે. તે પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મનના સંયમ વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલા માટે તેનો અર્થ ‘સર્વેન્દ્રિય-સંયમ’ છે. આ સમાધિ-સ્થાનો ઈન્દ્રિય-સંયમનાં ૪ સ્થાનો છે :

સ્પર્શન-ઈન્દ્રિય-સંયમ માટે સહ-શયનાસન અને એક આસન ઉપર બેસવું વર્જિત છે.

રસન-ઈન્દ્રિય-સંયમ માટે સરસ અને અતિ માત્રામાં આહાર કરવાનું વર્જિત છે.

ગ્રાણ-ઈન્દ્રિય-સંયમ માટે કોઈ અલગ વિભાગ નિર્દિષ્ટ નથી.

ચક્ષુ-ઈન્દ્રિય-સંયમ માટે સ્ત્રી-દેહ તથા તેના હાવ-ભાવોનું નિરીક્ષણ વર્જિત છે.

શ્રોત્ર-ઈન્દ્રિય-સંયમ માટે હાસ્ય-વિલાસપૂર્ણ શબ્દોનું સાંભળવું વર્જિત છે.

માનસિક-સંયમ માટે કામ-કથા, પૂર્વ-કીડાનું સ્મરણ અને શરીર-શણગાર વર્જિત છે.

દસમું સ્થાન ઈન્દ્રિય-સંયમનું સંકલિત રૂપ છે.

મૂલાચારમાં શીલ-વિરાધના (અબ્રહ્મચર્ય)નાં દસ કારણો બતાવવામાં આવ્યા છે^૧—

૧. સ્ત્રી-સંસર્ગ—સ્ત્રીઓ સાથે સંસર્ગ કરવો.
૨. પ્રણીત-રસ-ભોજન—અત્યંત ગૃહ્ણિપૂર્વક પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિકારને વધારનાર આહાર લેવો.
૩. ગંધમાલ્ય-સંસ્પર્શ—સુગંધિત દ્રવ્યો તથા પુષ્પો વડે શરીરને શણગારવું.
૪. શયનાસન—શયન અને આસનમાં ગૃહ્ણિ રાખવી.
૫. ભૂષણ—શરીર શણગારવું.
૬. ગીત-વાદ્ય—નાટ્ય, ગીત વગેરેની અભિલાષા કરવી.
૭. અર્થ-સંપ્રયોજન—સોનું વગેરેનો વ્યવહાર કરવો.
૮. કુશીલ-સંસર્ગ—કુશીલ વ્યક્તિઓનો સંસર્ગ કરવો.
૯. રાજ-સેવા—વિષયોની પૂર્તિ માટે રાજાની પ્રશંસા અને ચાકરી કરવી.
૧૦. રાત્રિ-સંચરણ—વિના પ્રયોજન રાતમાં આમ-તેમ ફરવું.

દ્વિગંબર વિદ્વાન પંડિત આશાધરજીએ બ્રહ્મચર્યના દસ નિયમોને નીચેના સ્વરૂપમાં મૂક્યા છે^૨—

૧. મા રૂપાદિરસં પિપાસ સુદૃશામ્—બ્રહ્મચારી રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દના રસોનું પાન કરવાની ઈચ્છા ન કરે.
૨. મા વસ્તિમોક્ષં કૃથા—તે એવું કાર્ય ન કરે જેનાથી લિંગ-વિકાર થાય.
૩. વૃષ્યં મા ભજ—તે કામોદીપક આહાર ન કરે.

૧. મૂલાચાર ૧૧। ૧૩, ૧૪ : इत्थीसंसर्गो यणीदस्सभोयणं गंधमल्लसंठणं ।

सयणासणभूसणयं, छट्ठं पुण गीयवाइयं चेव ॥

अत्थस्स संपओगो, कुसीलसंसर्गि सयसेवा य ।

रत्ति वि य संयरणं, दस सील-विराहणा भणिया ॥

૨. અનગારથર્મામૃત ૪। ૬૧ : મા રૂપાદિરસં પિપાસ સુદૃશાં મા વસ્તિમોક્ષં કૃથા,

વૃષ્યં સ્ત્રીશયનાદિકં ચ ભજ મા મા વા વસંગે દૃશમ ।

મા સ્ત્રી સત્કુરુ મા ચ સંસ્કુરુ સં વૃત્તં સ્પર્સમાર્થ મા,

વત્સર્યન્મેચ્છ જુષસ્વ મેષ્ટવિષયનાન્ દ્વિ:પઙ્ગથા બ્રહ્મણે ॥

૪. સ્ત્રીશયનાદિકં ચ મા ભજ—સ્ત્રી તથા શયન, આસન વગેરેનો પ્રયોગ ન કરે.

૫. વરાઙ્ગે દૃશં મા દા—સ્ત્રીઓનાં અંગો ન જુએ.

૬. સ્ત્રીં મા સત્કુરુ—સ્ત્રીઓનો સત્કાર ન કરે.

૭. મા ચ સંસ્કુરુ—શરીર-સંસ્કાર ન કરે.

૮. સ્તં વૃત્તં મા સ્મસ્—પૂર્વ-સેવિતનું સ્મરણ ન કરે.

૯. વત્સ્યન્ મા ઇચ્છ—ભવિષ્યમાં કીડા કરવાનું ન વિચારે.

૧૦. ઇષ્ટવિષયાન્ મા જુષસ્વ—ઈષ્ટ રૂપ વગેરે વિષયોનું સેવન ન કરે.

આમાં ક્રમાંક ૧, ૩, ૪, ૫ અને ૭ તો તે જ છે જે શ્વેતાંબર આગમોમાં છે, બાકીનાં જુદાં છે.

વેદ અથવા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે શ્રૃંગલાબદ્ધ નિયમોનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે—સ્મરણ, કીડા, દષ્ટિપાત, ગુહ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને ક્રિયા—એ રીતે મૈથુન આઠ પ્રકારનાં છે. આ બધાથી દૂર થઈ બ્રહ્મચર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ.^૧

બૌદ્ધ-સાહિત્યમાં પણ બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિઓ જેવો કોઈ વ્યવસ્થિત ક્રમ મળતો નથી, પરંતુ પ્રકીર્ણ રૂપે કેટલાક નિયમો મળે છે. ત્યાં રૂપ પ્રત્યેના આસક્તિભાવને દૂર કરવા માટે અશુચિ-ભાવનાના ચિંતનનો મંત્ર માન્ય રહ્યો છે. તે ‘કાયગતા-સ્મૃતિ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે.^૨

બુદ્ધ મૃત્યુ-શય્યા પર હતા ત્યારે શિષ્યોએ પૂછ્યું—‘ભંતે ! સ્ત્રીઓ સાથે અમે કેવો વ્યવહાર કરીએ ?’

‘અદર્શન, આનંદ !’

‘દર્શન થઈ જાય ત્યારે હે ભગવાન ! કેવો વર્તવ કરીએ ?’

‘આલાપ ન કરવો, આનંદ !’

‘વાતો કરનારે શું કરવું જોઈએ ?’

‘સ્મૃતિને સંભાળીને ચાલવું જોઈએ.’^૩

ઉક્ત અનેક પરંપરાઓના સંદર્ભમાં દસ સમાધિ-સ્થાનોનું અધ્યયન ઘણું મહત્વપૂર્ણ છે.

૧. દક્ષસ્મૃતિ ૭: ૩૧-૩૩ : બ્રહ્મચર્યં સદા રક્ષેદદૃષ્ટા મૈથુનં પૃથક્ ।
સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યાભાષણમ્ ॥
સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ।
એતન્મૈથુનમણ્ડલં પ્રવદન્તિ યનીષિણઃ ॥
ન ધ્યાતવ્યં ન વક્તવ્યં ન કર્તવ્યં કદાચન ।
એતૈઃ સર્વૈઃ સુસમ્યન્નો યતિર્ભવતિ નેતરઃ ॥

૨. સુત્તનિપાત ૧: ૧૧, વિસુદ્ધિમગ્ગ (પ્રથમ ભાગ) પરિચ્છેદ ૮, પૃ. ૨૧૮-૨૬૦ ।

૩. લીઘનિકાય (મહાપરિનિવ્વાણ સુત્ત) ૨: ૩ ।

સોલસમં અજ્ઞયણં : સોળમું અધ્યયન બંભચેરસમાહિઠાણં : બ્રહ્મચર્ય-સમાધિ-સ્થાન

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. સુયં મે આઝસં ! તેણં ભગવયા
એવ-મક્ષાયં-ઇહં યલુ થેરેહિં
ભગવંતેહિં દસ
બંભચેરસમાહિઠાણા પળ્ણત્તા,
જે ભિક્ખૂ સોચ્ચા નિસમ્મ
સંજમબહુલે સંવરબહુલે
સમાહિબહુલે ગુત્તે ગુત્તિદિએ
ગુત્તબંભયારી સયા અપ્પમત્તે
વિહરેજ્જા ।

શ્રુતં મયા આયુષ્મન્ ! તેન
ભગવતૈવમાખ્યાતમ્-ઇહં યલુ
સ્થવિરૈર્ભગવદ્વિદશ બ્રહ્મચર્ય-
સમાધિસ્થાનાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, યાનિ
ભિક્ષુઃ શ્રુત્વા નિશમ્ય સંયમબહુલઃ
સંવરબહુલઃ સમાધિબહુલઃ ગુપ્તઃ
ગુપ્તેન્દ્રિયઃ, ગુપ્તબ્રહ્મચારી
સદાઽપ્રમત્તો વિહરેત્ ।

૧. આયુષ્માન !^૧ મેં સાંભળ્યું છે, ભગવાને (પ્રજ્ઞાપક
આચાર્ય) આવું કહ્યું છે-નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનમાં જે સ્થવિર
(ગણધર)^૨ ભગવાનો થયા છે તેમણે બ્રહ્મચર્ય-
સમાધિનાં દસ સ્થાનો^૩ બતાવ્યાં છે, જેમને સાંભળીને,
જેમના અર્થનો નિશ્ચય કરીને, ભિક્ષુ સંયમ, સંવર અને
સમાધિનો^૪ ફરી-ફરી અભ્યાસ કરે; મન, વાણી અને
શરીરનું ગોપન કરે, ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી
બચાવે, બ્રહ્મચર્યની નવ સુરક્ષાઓ (વાડો) વડે સુરક્ષિત
રાખે અને સદા અપ્રમત્ત થઈ વિહાર કરે.

૨. કયરે યલુ તે થેરેહિં ભગવંતેહિં
દસ બંભચેરસમાહિઠાણા
પળ્ણત્તા, જે ભિક્ખૂ સોચ્ચા
નિસમ્મ સંજમબહુલે સંવરબહુલે
સમાહિબહુલે ગુત્તે ગુત્તિદિએ
ગુત્તબંભયારી સયા અપ્પમત્તે
વિહરેજ્જા ?

કતરાણિ યલુ તાનિ
સ્થવિરૈર્ભગવદ્વિદશ બ્રહ્મચર્ય-
સમાધિસ્થાનાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, યાનિ
ભિક્ષુઃ શ્રુત્વા નિશમ્ય સંયમબહુલઃ
સંવરબહુલઃ સમાધિ-બહુલઃ
ગુપ્તઃ, ગુપ્તેન્દ્રિયઃ ગુપ્તબ્રહ્મચારી
સદાઽપ્રમત્તો વિહરેત્ ?

૨. સ્થવિર ભગવંતોએ તે કયા બ્રહ્મચર્ય-સમાધિનાં દસ
સ્થાનો બતાવ્યાં છે, કે જેમને સાંભળીને, જેમના અર્થનો
નિશ્ચય કરીને ભિક્ષુ સંયમ, સંવર અને સમાધિનો ફરી-
ફરી અભ્યાસ કરે; મન, વાણી અને શરીરનું ગોપન
કરે, ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી બચાવે, બ્રહ્મચર્યની
નવ સુરક્ષાઓ વડે સુરક્ષિત રાખે અને સદા અપ્રમત્ત
બની વિહાર કરે ?

૩. ઇમે યલુ તે થેરેહિં ભગવંતેહિં
દસ બંભચેરસમાહિઠાણા
પળ્ણત્તા, જે ભિક્ખૂ સોચ્ચા
નિસમ્મ સંજમબહુલે સંવરબહુલે
સમાહિબહુલે ગુત્તે ગુત્તિદિએ
ગુત્તબંભયારી સયા અપ્પમત્તે
વિહરેજ્જા, તં જહા-વિવિત્તાઈં
સયણાસણાઈં સેવિજ્જા, સે
નિગ્ગંથે । નો ઇત્થીપસુપંડગ-
સંસત્તાઈં સયણાસણાઈં સેવિત્તા
હવ્વ, સે નિગ્ગંથે ।

ઇમાનિ યલુ સ્થવિરૈર્ભગવ-
દ્વિદશ બ્રહ્મચર્યસમાધિસ્થાનાનિ
પ્રજ્ઞતાનિ, યાનિ ભિક્ષુઃ શ્રુત્વા
નિશમ્ય સંયમબહુલઃ સંવરબહુલઃ
સમાધિબહુલઃ ગુપ્તઃ ગુપ્તેન્દ્રિયઃ
ગુપ્તબ્રહ્મચારી સદાઽપ્રમત્તો વિહરેત્ ।
તદ્વથા-

૩. સ્થવિર ભગવંતોએ બ્રહ્મચર્ય-સમાધિનાં દસ સ્થાનો તે
બતાવ્યાં છે, જેમને સાંભળીને, જેમના અર્થનો નિશ્ચય
કરીને, ભિક્ષુ સંયમ, સંવર અને સમાધિનો ફરી-ફરી
અભ્યાસ કરે; મન, વાણી અને શરીરનું ગોપન કરે,
ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી બચાવે, બ્રહ્મચર્યને નવ
સુરક્ષાઓ વડે સુરક્ષિત રાખે અને સદા અપ્રમત્ત બની
વિહાર કરે. તે આ પ્રમાણે છે-

વિવિત્તાનિ શયનાસનાનિ
સેવેત, સ નિર્ગ્રંથઃ । નો સ્ત્રીપશુ-
પણ્ડકસંસક્તાનિ શયનાસનાનિ
સેવિતા ભવતિ, સ નિર્ગ્રંથઃ ।

જે એકાંત શયન અને આસનનું સેવન કરે છે તે
નિર્ગ્રંથ છે. નિર્ગ્રંથ સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વડે સેવિત
શયન અને આસનનું સેવન નથી કરતો.^૫

એમ કેમ ?

એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે-સ્ત્રી, પશુ અને
નપુંસક વડે સેવિત શયન અને આસનનું સેવન કરનાર

તં કહમિતિ ચે ?

તત્ કથમિતિ ચેત્ ?

આચરિયાહ-નિગ્ગંથસ્સ

આચાર્ય આહ-નિર્ગ્રંથસ્ય

ખલુ ઇત્થીપસુપંડગસંસક્તાઈ
સયણા-સણાઈ સેવમાણસ્સ
બંભયારિસ્સ બંભચેરે સંકા વા,
કંઘા વા, વિતિગિચ્છા વા
સમુપ્પજ્જિજ્જા, ભેયં વા
લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા પાઠ-
ણિજ્જા, દીહકાલિયં વા
રોગાયંકં હવેજ્જા,
કેવલિપણ્ણત્તાઓ વા
ધમ્માઓ ભંસેજ્જા તમ્હા નો
ઈત્થિપસુપંડગસંસક્તાઈ
સયણા-સણાઈ સેવિત્તા હવડ,
સે નિગ્ગથે ।

૪. નો ઇત્થીણં કહં કહિત્તા હવડ,
સે નિગ્ગથે ।

તં કહમિતિ ચે ?

આયરિયાહ-નિગ્ગંથસ્સ
ખલુ ઇત્થીણં કહં કહેમાણસ્સ
બંભયારિસ્સ બંભચેરે સંકા વા,
કંઘા વા, વિતિગિચ્છા વા
સમુપ્પજ્જિજ્જા, ભેયં વા
લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા
પાઠણિજ્જા, દીહકાલિયં વા
રોગાયંકં હવેજ્જા, કેવલિ-
પણ્ણત્તાઓ વા ધમ્માઓ
ભંસેજ્જા તમ્હા નો ઇત્થીણં કહં
કહેજ્જા ।

૫. નો ઇત્થીહિં સંદ્ધિ
સન્નિસેજ્જાગણ વિહરિત્તા હવડ,
સે નિગ્ગથે ।

તં કહમિતિ ચે ?

આયરિયાહ-નિગ્ગંથસ્સ ખલુ
ઇત્થીહિં સંદ્ધિ
સન્નિસેજ્જાગયસ્સ બંભયારિસ્સ
બંભચેરે સંકા વા, કંઘા વા,
વિતિગિચ્છા વા સમુપ્પ-
જ્જિજ્જા, ભેયં વા લભેજ્જા,
ઉમ્માયં વા પાઠણિજ્જા,

ખલુ સ્ત્રીપશુપ્પંડકસંસક્તાનિ
શયનાસનાનિ સેવમાનસ્ય
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શંકા વા
કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત,
ઉન્માદં વા પ્રાપ્નુયાત્ ,
દીર્ઘકાલિકો વા રોગાત્ક્રો ભવેત્,
કેવલિપ્રજ્ઞાદ્ ધર્માદ્ શ્રયેત્ ।
તસ્માન્નો સ્ત્રીપશુપ્પંડક-
સંસક્તાનિ શયનાસનાનિ સેવિતા
ભવતિ, સ નિર્ગ્રન્થઃ ।

- નો સ્ત્રીણાં કથાં કથયિતા
ભવતિ, સ નિર્ગ્રન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત્ ?

આચાર્ય આહ-નિર્ગ્રન્થસ્ય
ખલુ સ્ત્રીણાં કથાં કથયતો
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શંકા વા
કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત, ઉન્માદં
વા પ્રાપ્નુયાત્ , દીર્ઘ-કાલિકો
વા રોગાત્ક્રો ભવેત્ , કેવલિ-
પ્રજ્ઞાદ્ વા ધર્માદ્ શ્રયેત્ ।
તસ્માન્નો સ્ત્રીણાં કથાં કથયેત્ ।

- નો સ્ત્રીભિઃ સાર્થ સન્નિષદ્વાગતો
વિહર્તા ભવતિ, સ નિર્ગ્રન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત્ ?

આચાર્ય આહ-નિર્ગ્રન્થસ્ય
ખલુ સ્ત્રીભિઃ સાર્થ
સન્નિષદ્વાગતસ્ય બ્રહ્મચારિણો
બ્રહ્મચર્યે શંકા વા કાંક્ષા વા
વિચિકિત્સા વા સમુત્પદ્ધેત, ભેદં
વા લભેત, ઉન્માદં વા પ્રાપ્નુયાત્,
દીર્ઘકાલિકો વા રોગાત્ક્રો ભવેત્,
કેવલિપ્રજ્ઞાદ્ વા ધર્માદ્ શ્રયેત્ ।

બ્રહ્મચારી નિર્ગ્રંથને બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા
કે વિચિકિત્સા પેદા થાય છે અથવા બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ
થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય છે અથવા દીર્ઘકાલીન
રોગ અને આતંક થાય છે અથવા તે કેવલીકથિત ધર્મથી
બ્રહ્મ થઈ જાય છે, એટલા માટે જે સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક
વડે સેવિત શયન અને આસનનું સેવન નથી કરતો તે
નિર્ગ્રંથ છે.

૪. જે માત્ર સ્ત્રીઓની વચ્ચે કથા નથી કરતો તે નિર્ગ્રંથ
છે.

એમ કેમ ?

આવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે--માત્ર સ્ત્રીઓ વચ્ચે
વાતચીત કરનાર બ્રહ્મચારી નિર્ગ્રંથને બ્રહ્મચર્યના
વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા પેદા થાય છે અથવા
બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય
છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ કે આતંક થાય છે અથવા
તે કેવલીકથિત ધર્મથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે, એટલા માટે
માત્ર સ્ત્રીઓ વચ્ચે કથા ન કરવી.

૫. જે સ્ત્રીઓ સાથે પીઠ (બાજોઠ) વગેરે એક આસન પર
નથી બેસતો, તે નિર્ગ્રંથ છે.

એમ કેમ ?

એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે--સ્ત્રીઓ સાથે એક
આસન પર બેસનારા બ્રહ્મચારી-નિર્ગ્રંથને બ્રહ્મચર્યના
વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા પેદા થાય છે અથવા
બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય
છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ અથવા આતંક થાય છે
અથવા તે કેવલીકથિત ધર્મથી બ્રહ્મ બની જાય છે,
એટલા માટે સ્ત્રીઓ સાથે એક આસન પર ન બેસે.

દીહકાલિયં વા રોગાયંકં
હવેજ્જા, કેવલિપણ્ણ-ત્તાઓ
વા ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હા
ખલુ નો નિગ્ગંથે ઇત્થીહિં સંદ્ધિ
સન્નિસેજ્જાગાં વિહરેજ્જા ।

તસ્માત્ ખલુ નો નિર્ગ્રન્થઃ સ્ત્રીભિઃ
સાર્ધં સન્નિષદ્યાગતો વિહરેત્ ।

૬. નો ઇત્થીણં ઇંદિયાઈં મળોહરાઈં,
મળોરમાઈં આલોંજ્જા
નિજ્ઞાજ્જા હવડ, સે નિગ્ગંથે ।
તં કહમિતિ ચે ?

આચરિયાહ-નિગ્ગંથસ્સ
ખલુ ઇત્થીણં ઇંદિયાઈં
મળોહરાઈં મળોરમાઈં
આલોંજ્જામણસ્સ નિજ્ઞા-
યમાણસ્સ બંધારિસ્સ બંધચ્ચે
સંકા વા, કંઠા વા, વા
વિતિગિચ્છા વા
સમુપ્પજ્જિજ્જા, ભેયં વા
લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા
પાઠણિજ્જા, દીહકાલિયં વા
રોગાયંકં હવેજ્જા,
કેવલિપણ્ણ-ત્તાઓ વા
ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હા ખલુ
નિગ્ગંથે નો ઇત્થીણં ઇંદિયાઈં
મળોહરાઈં મળોરમાઈં
આલોંજ્જા, નિજ્ઞાજ્જા ।

નો સ્ત્રીણામિન્દ્રિયાણિ
મનોહરાણિ મનોરમાણ્યાલોકયિતા
નિર્ધ્યાતા ભવતિ, સ નિર્ગ્રન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત્ ?

આચાર્ય આહ-નિર્ગ્રન્થસ્ય
ખલુ સ્ત્રીણામિન્દ્રિયાણિ
મનોહરાણિ મનોરમા-
ણ્યવલોકમાનસ્ય નિર્ધ્યાયતો
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શઙ્કા વા
કાઙ્ક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્યેત, ભેદં વા લભેત, ઉન્માદં
વા પ્રાપ્નુયાત્, દીર્ઘકાલિકો વા
રોગાતઙ્કો ભવેત્, કેવલીપ્રજ્ઞાદ્
વા ધર્માદ્ ભ્રષ્ટ્યેત્ । તસ્માત્ ખલુ
નિર્ગ્રન્થઃ નો સ્ત્રીણા-મિન્દ્રિયાણિ
મનોહરાણિ મનોરમાણ્યા-
લોકયેત્તિર્ધ્યાયેત્ ।

૬. જે સ્ત્રીઓની મનોહર અને મનોરમ્ય ઈન્દ્રિયોને દષ્ટિ
ખૂંચાડીને જોતો નથી, તેમના વિષયમાં ચિંતન કરતો
નથી, તે નિર્ગ્રંથ છે.

એમ કેમ ?

આવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે-સ્ત્રીઓની મનોહર
અને મનોરમ્ય ઈન્દ્રિયોને દષ્ટિ ખૂંચાડી જોનાર અને
તેમના વિષયમાં ચિંતન કરનાર^૩ બ્રહ્મચારી નિર્ગ્રંથને
બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા પેદા
થાય છે અથવા બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા
ઉન્માદ પેદા થાય છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ કે આતંક
થાય છે અથવા તે કેવલીકથિત ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય
છે, એટલા માટે સ્ત્રીઓની મનોહર અને મનોરમ્ય
ઈન્દ્રિયોને દષ્ટિ ખૂંચાડી ન જુએ તથા તેમના વિષયમાં
ચિંતન ન કરે.

૭. નો ઇત્થીણં કુહુંતરંસિ વા,
દૂસંતરંસિ વા, ભિત્તંતરંસિ વા,
કુઙ્કયસહં વા રુઙ્કયસહં વા,
ગીયસહં વા, હસિયસહં વા,
થણિયસહં વા, કંદિયસહં વા,
વિલવિયસહં વા, સુણેત્તા
હવડ, સે નિગ્ગંથે ।

તં કહમિતિ ચે ?

આચરિયાહ-નિગ્ગંથસ્સ ખલુ
ઇત્થીણં 'કુહુંતરંસિ વા,
દૂસંતરંસિ વા, ભિત્તંતરંસિ વા
કુઙ્કયસહં વા, રુઙ્કયસહં વા,
ગીયસહં વા, હસિયસહં વા,

નો સ્ત્રીણાં કુહ્યાન્તરે વા,
દૂષ્યાન્તરે વા, ભિત્ત્યન્તરે વા,
કૂજિતશબ્દં વા, રુદિતશબ્દં વા,
ગીતશબ્દં વા, હસિતશબ્દં વા,
સ્તનિતશબ્દં વા, કન્દિતશબ્દં વા,
વિલપિતશબ્દં વા, શ્રોતા ભવતિ,
સ નિર્ગ્રન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત્ ?

આચાર્ય આહ-નિર્ગ્રન્થસ્ય
ખલુ સ્ત્રીણાં કુહ્યાન્તરે વા,
દૂષ્યાન્તરે વા, ભિત્ત્યન્તરે વા
કૂજિતશબ્દં વા, રુદિત-શબ્દં વા,
ગીતશબ્દં વા, હસિતશબ્દં વા,

૭. જે માટીની દીવાલના આંતરે, પડદા પાછળથી, પાકી
દીવાલના આંતરે સ્ત્રીઓનાં કૂજન, રુદન, ગીત,
હાસ્ય, ગર્જન, આકંઠ કે વિલાપના શબ્દો સાંભળતો
નથી, તે નિર્ગ્રંથ છે.

એમ કેમ ?

એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે-માટીની દીવાલના
આંતરે, પડદા પાછળથી, પાકી દીવાલના આંતરે
સ્ત્રીઓનાં કૂજન, રુદન, ગીત, હાસ્ય, ગર્જન, આકંઠ
કે વિલાપના શબ્દો સાંભળનાર બ્રહ્મચારી નિર્ગ્રંથને
બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા પેદા
થાય છે અથવા બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા
ઉન્માદ પેદા થાય છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ અને
આતંક થાય છે અથવા તે કેવલીકથિત ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ

શ્ચણિયસદ્દં વા, કંદિયસદ્દં વા,
વિલવિયસદ્દં વા, સુણેમાણસ્સ
બંભયારિસ્સ બંભચેરે સંકા વા,
કંઘા વા, વિત્તિગચ્છા વા
સમુપ્પ-જ્જિજ્જા, ભેયં વા
લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા
પાઝિજ્જા, દીઠ્ઠકાલિયં વા
રોગાયકં હવેજ્જા,
કેવલિપણ્ણાઓ વા
ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હાં ખલુ
નિગ્ગંથે નો ઇત્થીણં કુઢ્ઠંતરંસિ
વા, દૂસંતરંસિ વા, મિત્તંતરંસિ
વા, કુઢ્ઠયસદ્દં વા, રુઢ્ઠયસદ્દં
વા, ગીયસદ્દં વા, હસિયસદ્દં વા,
શ્ચણિયસદ્દં વા, કંદિયસદ્દં વા,
વિલવિયસદ્દં વા સુણેમાણે
વિહરેજ્જા ।

સ્તનિતશબ્દ વા, કન્દિતશબ્દ વા,
વિલપિતશબ્દ વા શ્રુણ્વતો
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શઙ્ગા વા
કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત, ઉન્માદં
વા પ્રાપ્નુયાત્, દીર્ઘકાલિકો વા
રોગાતઙ્કો ભવેત્, કેવલિપ્રજ્ઞાદ્
વા ધર્માદ્ ભ્રષ્ટયેત । તસ્માત્ ખલુ
નિર્ગન્થઃ નો સ્ત્રીણાં કુઢ્યાન્તરે વા,
દૂષ્યાન્તરે વા, મિત્યન્તરે વા
કૂજિતશબ્દ વા, રુદિતશબ્દ વા,
ગીતશબ્દ વા હસિતશબ્દ વા,
સ્તનિતશબ્દ વા, કન્દિતશબ્દ વા,
વિલપિતશબ્દ વા શ્રુણ્વન્ વિહરેત્ ।

જાય છે, એટલા માટે માટીની દીવાલના આંતરે,
પદડાની પાછળથી, પાકી દીવાલના આંતરે સ્ત્રીઓનાં
ફૂજન, રુદન, ગીત, હાસ્ય, ગર્જન, આકંદ કે
વિલાપના શબ્દો ન સાંભળે.

૮. નો નિર્ગન્થે પુલ્લરયં
પુલ્લકીલિયં અણુસરિત્તા હવઙ્,
સે નિર્ગન્થે ।

તં કહમિતિ ચે ?

આચરિયાહ-નિર્ગન્થસ્સ
ખલુ પુલ્લરયં પુલ્લકીલિયં
અણુસરમાણસ્સ બંભયારિસ્સ
બંભચેરે સંકા વા, કંઘા વા,
વિત્તિગચ્છા વા
સમુપ્પજ્જિજ્જા, ભેયં વા
લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા
પાઝિજ્જા, દીઠ્ઠકાલિયં વા
રોગાયકં હવેજ્જા,
કેવલિપણ્ણાઓ વા
ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હાં ખલુ
નો નિર્ગન્થે પુલ્લરયં પુલ્લ-
કીલિયં અણુસરેજ્જા ।

નો નિર્ગન્થઃ પૂર્વરતં
પૂર્વક્રીડિત-મનુસ્મર્તા ભવેત્, સ
નિર્ગન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત ?

આચાર્ય આહ-નિર્ગન્થસ્ય
ખલુ પૂર્વરતં પૂર્વક્રીડિતમનુસ્મરતો
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શઙ્ગા વા
કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત, ઉન્માદં
વા પ્રાપ્નુયાત્, દીર્ઘકાલિકો વા
રોગાતઙ્કો ભવેત્, કેવલિપ્રજ્ઞાદ્
વા ધર્માદ્ ભ્રષ્ટયેત્ । તસ્માત્ ખલુ
નો નિર્ગન્થઃ સ્ત્રીણાં પૂર્વરતં
પૂર્વક્રીડિતમનુસ્મરેત્ ।

૮. જે ગૃહસ્થાવાસમાં કરેલી રતિ અને ક્રીડાનું અનુસ્મરણ
નથી કરતો તે નિર્ગન્થ છે.

એમ કેમ ?

એમ પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે—ગૃહસ્થાવાસમાં
કરેલી રતિ અને ક્રીડાનું અનુસ્મરણ કરનાર બ્રહ્મચારી-
નિર્ગન્થને બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે
વિચિકિત્સા પેદા થાય છે અથવા બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ
થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય છે અથવા દીર્ઘકાલીન
રોગ કે આતંક થાય છે અથવા તે કેવલીકથિત ધર્મથી
બ્રષ્ટ થઈ જાય છે, એટલા માટે ગૃહસ્થાવાસમાં કરેલ
રતિ અને ક્રીડાનું અનુસ્મરણ ન કરે.

૯. નો પળીયં આહારં આહારિત્તા
હવઙ્, સે નિર્ગન્થે ।

તં કહમિતિ ચે ?

આચરિયાહ-નિર્ગન્થસ્સ

નો પ્રણીતમાહારમાહર્તા
ભવતિ, સ નિર્ગન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત ?

આચાર્ય આહ-નિર્ગન્થસ્ય

૯. જે પ્રણીત આહાર નથી કરતો, તે નિર્ગન્થ છે.

એમ કેમ ?

એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે—પ્રણીત પાન-ભોજન
કરનાર બ્રહ્મચારી નિર્ગન્થને બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શંકા,

ખલુ પળીયં પાણભોયણં
આહારેમાણસ્સ બંધયારિસ્સ
બંધચેરે સંકા વા, કંઠા વા,
વિત્તિગિચ્છા વા સમુપ્પ-
જ્જિજ્જા, ભેયં વા લભેજ્જા,
ઉમ્માયં વા પાઠણિજ્જા,
દીહકાલિયં વા રોગાયંકં
હવેજ્જા, કેવલિપણ્ણત્તાઓ
વા ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હા
ખલુ નો નિગંથે પળીયં આહારં
આહારેજ્જા ।

ખલુ પ્રણીતમાહારમાહરતો
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શઙ્કા વા
કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત, ઉન્માદં
વા પ્રાપ્નુયાત્, દીર્ઘકાલિકો વા
રોગાતંકો ભવેત્, કેવલિપ્રજ્ઞસાદ્
વા ધર્માદ્ બ્રષ્યેત્ । તસ્માત્ ખલુ
નો નિર્ગંથઃ પ્રણીતમાહારમાહેત્ ।

કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા ઉત્પન્ન થાય છે અથવા બ્રહ્મચર્યનો
વિનાશ થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય છે અથવા
દીર્ઘકાલીન રોગ અને આતંક થાય છે અથવા તે
કેવલીકથિત ધર્મથી બ્રષ્ટ થઈ જાય છે, એટલા માટે
પ્રણીત આહાર ન કરે.

૧૦. નો અઙ્ગમાયાણ પાણભોયણં
આહારેત્તા હવઙ્, સે નિગંથે ।
તં કહમિતિ ચે ?
આચરિયાહ—નિગંથસ્સ
ખલુ અઙ્ગમાયાણ પાણભોયણં
આહારેમાણસ્સ બંધયારિસ્સ
બંધચેરે સંકા વા, કંઠા વા,
વિત્તિગિચ્છા વા
સમુપ્પજ્જિજ્જા, ભેયં વા
લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા
પાઠણિજ્જા, દીહકાલિયં વા
રોગાયંકં હવેજ્જા,
કેવલિપણ્ણત્તાઓ વા
ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હા
ખલુ નો નિગંથે અઙ્ગમાયાણ
પાણભોયણં ભુંજિજ્જા ।

નો અતિમાત્રયા
પાનભોજનમાહર્તા ભવતિ, સ
નિર્ગંથઃ ।
તત્કથમિતિ ચેત્ ?
આચાર્ય આહ—નિર્ગંથસ્ય
ખલ્વતિમાત્રયા પાનભોજનમાહરતો
બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે શઙ્કા વા
કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા વા
સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત, ઉન્માદં
વા પ્રાપ્નુયાત્, દીર્ઘકાલિકો વા
રોગાતંકો ભવેત્, કેવલિપ્રજ્ઞસાદ્
વા ધર્માદ્ બ્રષ્યેત્ । તસ્માત્ ખલુ
નો નિર્ગંથોઽતિમાત્રયા પાનભોજનં
ભુંજીત ।

૧૦. જે માત્રાથી અધિક ખાતો-પીતો નથી, તે નિર્ગંથ છે.
એમ કેમ ?
એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે—માત્રાથી અધિક
ખાનાર-પીનાર બ્રહ્મચારી નિર્ગંથને બ્રહ્મચર્યના
વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા પેદા થાય છે અથવા
બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય
છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ કે આતંક થાય છે અથવા
તે કેવલીકથિત ધર્મથી બ્રષ્ટ થઈ જાય છે, એટલા માટે
માત્રાથી અધિક ન ખાય, ન પીવે.

૧૧. નો વિભૂસાણુવાઈ હવઙ્, સે
નિગંથે ।
તં કહમિતિ ચે ?
આચરિયાહ—વિભૂસાવર્તિણ
વિભૂસિયસરીરે ઇત્થિજ્ઞણસ્સ
અભિલસણિજ્ઞે હવઙ્ । તઓ
ણં તસ્સ ઇત્થિજ્ઞણેણં
અભિલસિજ્ઞમાણસ્સ
બંધયારિસ્સ બંધચેરે સંકા વા,
કંઠા વા, વિત્તિગિચ્છા વા
સમુપ્પજ્જિજ્જા, ભેયં વા

નો વિભૂસાણુપાતી ભવતિ, સ
નિર્ગંથઃ ।
તત્કથમિતિ ચેત્ ?
આચાર્ય આહ—
વિભૂસાવર્તિકો વિભૂષિતશરીરઃ
સ્ત્રીજનસ્યાઅભિલષણીયો ભવતિ ।
તતસ્તસ્ય સ્ત્રીજનેનાભિલષ્ય-
માણસ્ય બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે
શઙ્કા વા કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા
વા સમુત્પદ્ધેત, ભેદં વા લભેત,
ઉન્માદં વા પ્રાપ્નુયાત્,

૧૧. જે વિભૂષા નથી કરતો—શરીર-શણગાર નથી કરતો,
તે નિર્ગંથ છે.
એમ કેમ ?
એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે—જેનો સ્વભાવ
વિભૂષા કરવાનો છે, જે શરીરને શણગારી રાખે છે,
તેને સ્ત્રીઓ ચાહવા લાગે છે. પછી સ્ત્રીઓ દ્વારા
ચાહવામાં આવતા બ્રહ્મચારીને બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં
શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા ઉત્પન્ન થાય છે અથવા
બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા ઉન્માદ પેદા થાય
છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ કે આતંક થાય છે અથવા
તે કેવલીકથિત ધર્મથી બ્રષ્ટ બની જાય છે, એટલા માટે

લભેજ્જા, ઉમ્માયં વા
પાઝણિજ્જા, દીહકાલિયં વા
રોગાયંકં હવેજ્જા,
કેવલિપણ્ણત્તાઓ વા ધમ્માઓ
ભંસેજ્જા । તમ્હાં ખલુ નો
નિગ્ગંથે વિભૂસાણુવાઈં સિયા ।

દીર્ઘકાલિકો વા રોગાત્ક્રો ભવેત્,
કેવલિપ્રજ્ઞસાદ્ વા ધર્માદ્ બ્રશ્યેત્ ।
તસ્માત્ ખલુ નો નિર્ગન્થો
વિભૂષાનુપાતી સ્યાત્ ।

વિભૂષા ન કરે.

૧૨. નો સદ્ગુણસંગંધફાસાણુવાઈં
હવડ, સે નિગ્ગંથે ।

તં કહમિતિ ચે ?

આચરિયાહ—નિગ્ગંથસ્સ
ખલુ સદ્ગુણસંગંધફાસાણુ-
વાડસ્સ બંધયારિસ્સ બંધચેરે
સંકા વા, કંઠા વા, વા
વિત્તિગિચ્છા વા સમુપ્પ-
જ્જિજ્જા, ભેયં વા લભેજ્જા,
ઉમ્માયં વા પાઝણિજ્જા,
દીહકાલિયં વા રોગાયંકં
હવેજ્જા, કેવલિપણ્ણત્તાઓ
વા ધમ્માઓ ભંસેજ્જા । તમ્હાં
ખલુ નો નિગ્ગંથે
સદ્ગુણસંગંધફાસાણુવાઈં
હવિજ્જા । દસમે
બંધચેરેસમાહિતાણે હવડ ।

નો શબ્દરૂપસંગન્ધસ્પર્શા-
નુપાતી ભવતિ, સ નિર્ગન્થઃ ।

તત્કથમિતિ ચેત્ ?

આચાર્ય આહ—નિર્ગન્થસ્ય
ખલુ શબ્દરૂપસંગન્ધસ્પર્શા-
નુપાતિનો બ્રહ્મચારિણો બ્રહ્મચર્યે
શઙ્કા વા કાંક્ષા વા વિચિકિત્સા
વા સમુત્પદ્યેત, ભેદં વા લભેત,
ઉન્માદં વા પ્રાપ્નુયાત્,
દીર્ઘકાલિકો વા રોગાત્ક્રો ભવેત્,
કેવલિપ્રજ્ઞસાદ્ વા ધર્માદ્ બ્રશ્યેત્ ।
તસ્માત્ ખલુ નો નિર્ગન્થઃ
શબ્દરૂપસ-ગન્ધસ્પર્શાનુપાતી
ભવેત્ । દશમં
બ્રહ્મચર્યસમાધિસ્થાનં ભવતિ ।

૧૨. જે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં આસક્ત નથી
હોતો, તે નિર્ગન્થ છે.

એમ કેમ ?

એવું પૂછવાથી આચાર્ય કહે છે—શબ્દ, રૂપ, રસ,
ગંધ અને સ્પર્શમાં આસક્ત થનાર બ્રહ્મચારીને
બ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શંકા, કાંક્ષા કે વિચિકિત્સા ઉત્પન્ન
થાય છે અથવા બ્રહ્મચર્યનો વિનાશ થાય છે અથવા
ઉન્માદ પેદા થાય છે અથવા દીર્ઘકાલીન રોગ કે આતંક
થાય છે અથવા તે કેવલીકથિત ધર્મથી બ્રષ્ટ બની જાય
છે, એટલા માટે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં
આસક્ત ન બને. બ્રહ્મચર્યની સમાધિનું આ દસમું સ્થાન
છે.

ભવંતિ ઇત્થ સિલોગા, તં જહા—

ભવન્તિ અત્ર શ્લોકાઃ, તદ્

યથા—

૧. જં વિવિત્તમણાઙ્ગણં
રહિયં થીજણેણ ચ ।
બંધચેરેસ્સ રક્ષદ્ધા
આલયં તુ નિસેવણે ॥

યો વિવિત્તોનાકીર્ણઃ
રહિતં સ્ત્રીજનેન ચ ।
બ્રહ્મચર્યસ્ય રક્ષાર્થમ્
આલયં તુ નિષેવતે ॥

અહીં શ્લોકો છે, જેમ કે—

૧. બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે મુનિ તેવા આલયમાં રહે કે જે
એકાંત, અનાકીર્ણ અને સ્ત્રીઓથી રહિત હોય.

૨. મણપલ્લાયજર્ણિ
કામરાગધિવદ્ધુર્ણિ ।
બંધચેરેરઓ ભિક્ષુ
થીકહં તુ વિવજ્જણે ॥

મનઃપ્રહ્લાદજનની
કામરાગવિવર્ધનીમ્ ।
બ્રહ્મચર્યસ્તો ભિક્ષુઃ
સ્ત્રીકથાં તુ વિવર્જયેત્ ॥

૨. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ મનને આહ્લાદ આપનારી
તથા કામ-રાગ વધારનારી સ્ત્રી-કથાનો ત્યાગ કરે.

૩. સમં ચ સંથવં થીર્હિ
સંકહં ચ અભિક્ષણં ।
બંધચેરેરઓ ભિક્ષુ
નિચ્ચસો પરિવજ્જણે ॥

સમં ચ સંસ્તવં સ્ત્રીભિઃ
સંકથાં ચાભીક્ષણમ્ ।
બ્રહ્મચર્યસ્તો ભિક્ષુઃ
નિત્યશઃ પરિવર્જયેત્ ॥

૩. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ સ્ત્રીઓ સાથે પરિચય અને
વારંવાર વાર્તાલાપનો સદા ત્યાગ કરે.

૪. અંગપચ્ચંગસંઠાણં
ચારુલ્લવિચપેહિયં ।
બંભચેરરઓ થીણં
ચક્ષુગિજ્ઞં વિવજ્જણે ॥
૫. કુઙ્ગયં રુઙ્ગયં ગીયં
હસિયં થણિયકંદિયં ।
બંભચેરરઓ થીણં
સોયગિજ્ઞં વિવજ્જણે ॥
૬. હાસં કિઙ્કુ રંઙ્કુ દપ્પં
સહસાવત્તાસિયાણિ ય ।
બંભચેરરઓ થીણં
નાણુચિતે કયાઙ્કુ વિ ॥
૭. પળીયં ભત્તપાણં તુ
ખિપ્પં મયવિવઙ્કુણં ।
બંભચેરરઓ ભિક્ખુ
નિચ્ચસો પરિવજ્જણે ॥
૮. ધમ્મલબ્ધં મિયં કાલે
જત્તથ્થં પળિહાણવં ।
નાઙ્કમત્તં તુ ભુંજેજ્ઞા
બંભચેરરઓ સયા ॥
૯. વિભૂસં પરિવજ્જેજ્ઞા
સરીરપરિમંઙ્કણં ।
બંભચેરરઓ ભિક્ખુ
સિંગારત્થં ન ધારણે ॥
૧૦. સદ્દે રૂવે ય ગંધે ય
રસે ફાસે તહેવ ય ।
પંચવિહે કામગુણે
નિચ્ચસો પરિવજ્જણે ॥
૧૧. આલઓ થીજણાઙ્કણો
થીકહા ય મળોરમા ।
સંથવો ચેવ નારીણં
તાસિં ઇંદિયદરિસણં ॥
૪. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ સ્ત્રીઓનાં ચક્ષુ-ગ્રાહ્ય અંગ-પ્રત્યંગ, આકાર, બોલવાની મનોહર છટા અને ચિત્તવન ન જુએ-જોવાનો પ્રયત્ન ન કરે.
૫. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ સ્ત્રીઓનાં શ્રોત્ર-ગ્રાહ્ય કૂજન, રુદન, ગીત, હાસ્ય, ગર્જન કે કંદન ન સાંભળે-સાંભળવાનો પ્રયત્ન ન કરે.
૬. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ પૂર્વ-જીવનમાં સ્ત્રીઓ સાથે અનુભવેલાં હાસ્ય, ક્રીડા, રતિ, અભિમાન કે આકસ્મિક ત્રાસનું ક્યારેય અનુચિતન ન કરે.^{૧૦}
૭. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ શીઘ્રપણે કામ-વાસના વધારનાર પ્રણીત ભોજન-પાનનો સદા ત્યાગ કરે.
૮. બ્રહ્મચર્ય-રત અને સ્વસ્થ ચિત્તવાળો ભિક્ષુ જીવન-નિર્વાહ માટે ઉચિત સમયે નિર્દોષ ભિક્ષા દ્વારા પ્રાપ્ત,^{૧૧} પરિમિત ભોજન કરે, પરંતુ માત્રાથી અધિક ન ખાય.
૯. બ્રહ્મચર્યમાં રત રહેનાર ભિક્ષુ શણગારનો ત્યાગ કરે અને શરીરની શોભા વધારનાર વાળ, દાઢી વગેરે શૃંગાર માટે ધારણ ન કરે.
૧૦. શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ-આ પાંચ પ્રકારના કામ-ગુણોનો સદા ત્યાગ કરે.
૧૧. (૧) સ્ત્રીઓથી ખચિત આલય,
(૨) મનોરમ્ય સ્ત્રી-કથા,
(૩) સ્ત્રીઓનો પરિચય,
(૪) તેમની ઈન્દ્રિયો તરફ જોવું,

૧૨. કુઙ્ઘયં રુઙ્ઘયં ગીયં
હસિયં ભુક્તાસિયાણિ ય ।
પણીયં ભક્તપાણં ચ
અઙ્માયં પાણભોયણં ॥

કૂજિતં રુદિતં ગીતં
હસિતં ભુક્તાસિતાનિ ચ ।
પ્રણીતં ભક્તપાનં ચ
અતિમાત્રં પાનભોજનમ્ ॥

૧૨. (૫) તેમનાં કૂજન, રુદન, ગીત અને હાસ્યયુક્ત શબ્દો
સાંભળવા,
(૬) ભોગવેલા ભોગ અને સંગ્રાથને યાદ કરવા.
(૭) પ્રણીત પાન-ભોજન,

૧૩. ગત્તભૂસણમિદ્ધં ચ
કામભોગા ય દુજ્જયા ।
નસ્સત્તગવેસિસ્સ
વિસં તાલુડં જહા ॥

ગાત્રભૂષણમિદ્ધં ચ
કામભોગાશ્ચ દુર્જયાઃ ।
નસ્સ્યાત્મગવેષિણઃ
વિષં તાલપુટં યથા ॥

૧૩. (૮) માત્રાથી અધિક પાન-ભોજન,
(૯) શરીર-સજ્જવટની ઈચ્છા,
(૧૦) દુર્જય કામ-ભોગ—
આ દસ આત્મગવેષી મનુષ્ય માટે તાલપુટ^{૧૨} વિષ
સમાન છે.

૧૪. દુજ્જયે કામભોગે ય
નિચ્છસો પરિવજ્જયે ।
સંકટ્ટાણાણિ સઘ્વાણિ
વજ્જેજ્જા પણિહાણવં ॥

દુર્જયાન્ કામભોગાંશ્ચ
નિત્યશઃ પરિવર્જયેત્ ।
શંકાસ્થાનાનિ સર્વાણિ
વર્જયેત્ પ્રણિધાનવાન્ ॥

૧૪. એકાગ્ર ચિત્તવાળો મુનિ દુર્જય કામ-ભોગો અને
બ્રહ્મચર્યમાં શંકા ઉત્પન્ન કરાવનાર પૂર્વોક્ત બધાં
સ્થાનોનો ત્યાગ કરે.

૧૫. ધમ્મારામે ચરે ભિક્ખુ
ધિઙ્ગમં ધમ્મસારહી ।
ધમ્મારામરણે દંતે
બંધચેરસમાહિણે ॥

ધર્મારામે ચરેદ્ ભિક્ષુઃ
ધૃતિમાન્ ધર્મસારથિઃ ।
ધર્મારામરતો દાન્તઃ
બ્રહ્મચર્યસમાહિતઃ ॥

૧૫. પૈર્યવાન^{૧૩}, ધર્મના રથને ચલાવનાર, ધર્મરૂપી ઉદ્યાનમાં
રત, દાન્ત અને બ્રહ્મચર્યમાં ચિત્તની સમાધિ પ્રાપ્ત
કરનાર ભિક્ષુ ધર્મના આરામમાં (ઉદ્યાનમાં) વિચરણ
કરે.

૧૬. દેવદાણવગંધઘ્વા
જક્ખરક્ખસકિન્નરા ।
બંધચારિં નમંસંતિ
દુક્કરં જે કરંતિ તં ॥

દેવદાનવગન્ધર્વાઃ
યક્ષરાક્ષસકિન્નરાઃ ।
બ્રહ્મચારિણં નમસ્કુર્વન્તિ
દુષ્કરં યઃ કરેતિ તત્ ॥

૧૬. જે દુષ્કર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેવા તે બ્રહ્મચારીને
દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને કિન્નર—આ બધા
નમસ્કાર કરે છે.

૧૭. એસ ધમ્મે ધુવે નિઅ
સાસણે જિણદેસિણે ।
સિદ્ધા સિજ્ઞાંતિ ચાણેણ
સિજ્ઞાસ્સંતિ તહાપરે ॥

એષ ધર્મો ધ્રુવો નિત્યઃ
શાશ્વતો જિનદેશિતઃ ।
સિદ્ધાઃ સિધ્ધ્યન્તિ ચાનેન
સેત્સ્યન્તિ તથાપરે ।

૧૭. આ બ્રહ્મચર્ય-ધર્મ ધ્રુવ, નિત્ય, શાશ્વત^{૧૪} અને અર્હત્
દ્વારા ઉપદિષ્ટ છે. તેનું પાલન કરી અનેક જીવો સિદ્ધ
થયા છે, થઈ રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ થશે.

—ન્તિ બેમિ ॥

—ઈતિ બ્રવોમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ

અધ્યયન ૧૬ : બ્રહ્મચર્ય-સમાધિ-સ્થાન

૧. આયુષ્મન્ ! (આડસં)

આયુષ્મન્ શબ્દ શિષ્યને સંબોધવા માટે બહુ પ્રયોજાયો છે. પ્રશ્ન થાય છે કે જાતિ, કુળ વગેરેના આધારે પણ સંબોધન શબ્દ પ્રયોજી શકાય. તો પછી, આયુષ્ય સાથે જ તેનો પ્રયોગ કેમ? ચૂર્ણિકારનો મત છે કે બધા જ સંબોધનવાળી શબ્દોમાં આયુષ્યવાળી સંબોધન જ ચડિયાતું છે. જો આયુષ્ય હોય છે તો જ જાતિ વગેરે બીજી-બીજી બાબતો હોય છે. આયુષ્યના અભાવમાં તેમનું કોઈ મૂલ્ય નથી હોતું.^૧

ચૂર્ણિકારે વિભિન્ન પૃષ્ઠભૂમિઓમાં ‘આયુષ્મન્’ શબ્દની અર્થ-મીમાંસા પ્રસ્તુત કરી છે. તે આ પ્રમાણે છે—

૧. હે આયુષ્મન્—સુધર્મા સ્વામી પોતાના પ્રમુખ શિષ્ય જંબૂને સંબોધિત કરી કહે છે—‘જેહું મેં ભગવાન મહાવીર પાસે સાંભળ્યું છે તેવું હું કહું છું.’ આનાથી શિષ્ય અને આચાર્યની વ્યવસ્થા જાણી શકાય છે.

૨. મેં ભગવાનના જીવન-કાળમાં આ પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું—આનાથી બૌદ્ધદર્શન સંમત ક્ષણભંગુરવાદનું નિરસન થાય છે.

૩. મેં ભગવાન સમીપે રહેતાં આમ સાંભળ્યું છે—આનાથી ગુરુકુળવાસમાં રહેવાની વાત સ્પષ્ટ થાય છે અને એ પ્રગટ થાય છે કે શિષ્યે સદા ગુરુકુળવાસમાં રહેવું જોઈએ.

૪. મેં ગુરુ (ભગવાન)ના ચરણોની સેવા કરતાં આમ સાંભળ્યું છે—તાત્પર્ય એ છે કે મેં આ વાતો વિનય વડે પ્રાપ્ત કરી છે. આનાથી વિનયમૂલ ધર્મની વાત સ્પષ્ટ થાય છે.^૨

ચૂર્ણિકારે ભગવાન મહાવીર, સુધર્મા અને જંબૂનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વિમર્શનીય છે. આ અધ્યયનનો સંબંધ સ્થવિરો સાથે છે. એટલા માટે પ્રજ્ઞાપક આચાર્ય સ્થવિરો પાસેથી શ્રુતપ્રજ્ઞાપિનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છે.

૨. સ્થવિર (ગણધર) (થેરેહિં)

પ્રાચીનકાળની ગણવ્યવસ્થામાં સાત પદોમાં એક પદ ‘સ્થવિર’નું રહેતું. સાતેય પદોનાં કાર્યો વહેંચાયેલાં હતાં. સ્થવિરોનું કાર્ય હતું—શ્રામણ્યમાં શિથિલ બનેલા સાધુઓને ફરી સંયમમાં સ્થિર કરવા. તેઓ અનેક સંપદાઓથી યુક્ત હતા. ચૂર્ણિકારે આ વાતનો સંકેત કર્યો છે.^૩

શાન્ત્યાચાર્યે સ્થવિરનો અર્થ ગણધર કર્યો છે.^૪ અગત્ય ચૂર્ણિમાં દસવૈકલિક (૮૧૪૧)માં પ્રયુક્ત ‘સ્થવિર’ શબ્દનો આ જ અર્થ છે.^૫ ગણધરના મુખ્યપણે બે અર્થ થાય છે—(૧) તીર્થંકરના પ્રધાન શિષ્ય (૨) અનુપમ જ્ઞાન આદિના ધારક. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ગણધરનું તાત્પર્ય ગૌતમ વગેરે નવ ગણધરો નથી.

૩. (દસ બંધચેરસમાહિતાણા)

વિશેષ વિમર્શ માટે જુઓ—આ જ અધ્યયનનું આમુખ.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૧ : સત્ત્વગ્ન્યેષુ જાત્યાદિષુ આયંત્રણેષુ આયુરેવ ગરીયઃ, કુતઃ ? આયુષિ સતિ સર્વાણ્યેવ જાત્યાદીનિ ભવંતિ ।

૨. એજન, પૃ. ૨૪૧ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૧ : ધર્મોસ્થિતીકરણાત્ સ્થવિરઃ.....સ્થવિરે—એશ્વર્યાદિસમ્પદુપૈતૈઃ ।

૪. બૃહદ્વલ્લિ, પૃ. ૪૨૨ : સ્થવિરૈઃ—ગણધરૈઃ ।

૫. અગત્યચૂર્ણિ : થેરો પુણ ગણહરો ।

૪. (સંજમબહુલે સંવરબહુલે સમાહિબહુલે)

આમાં 'બહુલ' શબ્દ ઉત્તર-પદમાં છે, જો કે તે પૂર્વ-પદમાં હોવો જોઈએ—'બહુલસંજમે', 'બહુલસંવરે', 'બહુલસમાહિ'. વૃત્તિકારે આનું સમાધાન 'પ્રાકૃતત્વાત્' કહીને કરી દીધું છે.^૧

સંયમ, સંવર અને સમાધિનો અર્થ ચૂર્ણિ અને વૃત્તિઓમાં જુદો-જુદો છે—

ચૂર્ણિ	બૃહદ્વૃત્તિ	સુખબોધા
૧. સંયમ—પૃથ્વીકાય વગેરેનો સંયમ	આશ્રવ-વિરમણ	સંયમ
૨. સંવર—પાંચ મહાવ્રત	આશ્રવદ્વાર-નિરોધ	ઈન્દ્રિય-સંવરણ
૩. સમાધિ—જ્ઞાન વગેરે. ^૨	ચિત્તની સ્થિરતા ^૩	ચિત્તની સ્વસ્થતા ^૪

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સંયમ અને સંવરનો સંબંધ ઈન્દ્રિયો સાથે છે. ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે સંયમ અને તેમનો નિરોધ કરવો તે સંવર છે. સમાધિનો અર્થ છે—ચિત્તની સ્વસ્થતા અથવા એકાગ્રતા.

૫. (સૂત્ર ૩)

આ અધ્યયનમાં બ્રહ્મચર્યનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાધન-શુદ્ધિ વિના સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે બ્રહ્મચારી સાધનો પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ રાખે છે તેમનું બ્રહ્મચર્ય નાશ પામે છે. તેના નાશની સંભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શંકા (૨) કાંક્ષા (૩) વિચિકિત્સા (૪) ભેદ (૫) ઉન્માદ (૬) દીર્ઘકાલીન રોગ અને આતંક (૭) ધર્મ-ભ્રંશ

(૧) શંકા—બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવામાં કોઈ લાભ છે કે નહિ ? તીર્થંકરોએ અબ્રહ્મચર્યનો નિષેધ કર્યો છે કે નહિ ? અબ્રહ્મચર્યના સેવનમાં જે દોષ બતાવવામાં આવ્યા છે તે યથાર્થ છે કે નહિ ?—આ રીતે અનેક સંશયો પેદા થાય છે.

(૨) કાંક્ષા—શંકા પછી ઉત્પન્ન થનારી અબ્રહ્મચર્યની અભિલાષા.

(૩) વિચિકિત્સા—ચિત્ત-વિપ્લવ. જ્યારે અભિલાષા તીવ્ર બની જાય છે ત્યારે મન સમૂળગા ધર્મ પ્રત્યે વિદ્રોહ કરવા માંડે છે; ધર્માચરણ પ્રત્યે અનેક સંદેહ ઊભા થાય છે. આ જ અવસ્થાનું નામ વિચિકિત્સા છે.

(૪) ભેદ—જ્યારે વિચિકિત્સાનો ભાવ પુષ્ટ બની જાય છે ત્યારે ચારિત્રનો ભેદ—વિનાશ થાય છે.

(૫, ૬) ઉન્માદ અને દીર્ઘકાલીન રોગ અને (આતંક)—કોઈ મનુષ્ય બ્રહ્મચારી ત્યારે રહી શકે છે જ્યારે તે બ્રહ્મચર્યમાં અબ્રહ્મચર્યની અપેક્ષાએ અધિક આનંદ માને છે. જો કોઈ હઠપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે પરંતુ ઈન્દ્રિયો અને મનને આત્મવશ રાખવામાં આનંદની અનુભૂતિ ન કરી શકે તો તે ઉન્માદ કે રોગ અને આતંકથી વેરાઈ જાય છે.

(૭) ધર્મ-ભ્રંશ—ઉપરોક્ત પૂર્વાવસ્થાઓમાંથી જે બચી શકતો નથી તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્યના વિઘાતક પરિબળોથી બચે. પહેલાં તો તેના મનમાં બ્રહ્મચર્ય પ્રતિ સંદેહ જ ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ. સંદેહ થવાથી આગળની અવસ્થાઓમાંથી બચવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. આ અવસ્થાઓ કોઈ એક વ્યક્તિને એક-બે અને કોઈને વધારે પણ થઈ જાય છે.

સરખાવો—દશવૈકાલિક, ૮/૫૧, ૫૨.

૧. સુખબોધા, પત્ર ૨૧૧ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૧ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૨-૪૨૩ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૨૧૧ ।

૬. માત્ર સ્ત્રીઓની વચ્ચે કથા ન કરે (નો ઇત્યીળં કહં)

ચૂર્ણિકારે અનુસાર આનો અર્થ છે—સ્ત્રીસંબંધી કથા ન કરે. સ્ત્રી-કથાના ચાર પ્રકાર છે—

૧. સ્ત્રીઓની જાતિ-વિષયક કથા, જેમ કે—આ ક્ષત્રિયાણી છે, બ્રાહ્મણી છે વગેરે.

૨. સ્ત્રીઓની કુળ-વિષયક કથા, જેમ કે—આ ઉગ્ર કુળની છે, દ્રવિડ કુળની છે, મરાઠા કુળની છે.

૩. સ્ત્રીઓની રૂપ-વિષયક કથા.

૪. સ્ત્રીઓની નૈપથ્ય-વેષભૂષા-વિષયક કથા, જેમ કે—અમુક દેશની સ્ત્રીઓની વેષભૂષા સુંદર છે, અસુંદર છે વગેરે.

વૃત્તિકારે આના બે અર્થ કર્યા છે—માત્ર સ્ત્રીઓમાં કથા ન કરે, તથા સ્ત્રીઓના જાતિ, કુળ, રૂપ, સંસ્થાન, નૈપથ્ય વગેરેની કથા ન કરે.^૧ તેમણે રૂપનો અર્થ સંસ્થાન કર્યો છે.

૭. (આલોચમાણસ્સ નિજ્ઞાયમાણસ્સ)

‘આલોચમાણ’નાં સંસ્કૃત રૂપો બે કરી શકાય—‘આલોકમાન’ અને ‘આલોચમાન’. બંને ક્રિયાપદોનો અર્થ છે—જોતો. ‘નિજ્ઞાયમાણ’નાં પણ સંસ્કૃત રૂપો બે થઈ શકે છે—‘નિર્ધ્યાયન્’ અને ‘નિધ્યાયન્’. ‘નિર્ધ્યાયન્’નો અર્થ છે—ચિંતન કરતો અને ‘નિધ્યાયન્’નો અર્થ છે—જોતો. આલોકન અને નિર્ધ્યાનની પ્રક્રિયામાં અંતર છે. આલોકનનો અર્થ છે—ચારે તરફથી જોવું અથવા એક વાર દૃષ્ટિપાત કરવો. નિધ્યાનનો અર્થ છે—જોયા પછી તેના વિષયમાં ચિંતન કરવું.

૮. માટીની દીવાલ....પાકી દીવાલ (કુહ્હ....ભિત્તિ)

શાન્ત્યાચાર્યે ‘કુહ્હ’નો અર્થ ખડી માટીની બનેલી ભીત,^૨ નેમિચન્દ્રે પથ્થરોથી બનાવેલી ભીત^૩ અને ચૂર્ણિકારે પાકી ઈંટો વડે બનેલી ભીત એવો કર્યો છે.^૪

શાન્ત્યાચાર્યે અને નેમિચન્દ્રે ‘ભિત્તિ’નો અર્થ ‘પાકી ઈંટોથી બનેલી ભીત’^૫ અને ચૂર્ણિકારે ‘કેતુક’ વગેરે કર્યો છે.^૬

શબ્દ-કોશોના રચનાકાળમાં આ બંને શબ્દો પર્યાયવાચી માનવામાં આવતા હતા.^૭

લાગે છે કે ‘ભિત્તિ’ ‘કુહ્હ’નો જ એક પ્રકાર છે. તેના પ્રકારોની ચર્ચા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે.

કુહ્હનો અર્થ છે—ભીત. તે અનેક પ્રકારની બનતી હતી. જેમ કે—

(૧) લીંપેલી ભીત.

(૨) લીંપ્યા વિનાની ભીત.

(૩) ચેલિમ કુહ્હ—વજ્રની ભીત અથવા પડદો.

(૪) ફલમય કુહ્હ—લાકડાના પાટિયાં વડે બનેલી ભીત.

(૫) ફલકપાસિત કુહ્હ—જેની માત્ર બાજુમાં જ પાટિયાં હોય અને અંદર ગારો વગેરે ભરેલ હોય.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૨ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૪ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૫ : કુહ્હં—લેટ્ટિકાદિરચિતમ્ ।

૪. સુખબોધા, પત્ર ૨૨૧ : કુહ્હં લેટ્ટિકાદિરચિતમ્ ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૪૨ : પક્ષેષ્ટકાદિ કુહ્હમ્ ।

૬. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૫ : ભિત્તિ:—પક્ષેષ્ટકાદિરચિત્તા ।

(ખ) સુખબોધા, પત્ર ૨૨૧ ।

૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૨ : કેતુગાદિ ભિત્તિ ।

૮. અભિધાન ચિંતામણિ, ૪૧.૬૧ ।

- (૬) મઠ્ઠ—ધસીને ચીકણી કરેલી દીવાલ.
 (૭) ચિત્ત—ચિત્રયુક્ત ભીત.
 (૮) કડિત—ચઢાઈ વડે બનેલી દીવાલ.
 (૯) તણકુક—ધાસની બનેલી દીવાલ વગેરે વગેરે.^૧

૯. પ્રણીત (પ્રણીય) :

જેમાંથી ઘી, તેલ વગેરેનાં ટીપાં ટપકતાં હોય અથવા જે ધાતુવૃદ્ધિકારક હોય, તેને ‘પ્રણીત’ આહાર કહેવામાં આવે છે.^૨
 સરખાવો—દશવૈકાલિક, ૮૧૫૬.

૧૦. (શ્લોક ૬)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં શૃંગારરસની કેટલીક વાતો કરવામાં આવી છે. તે કામશાસ્ત્રની ઉપજીવી છે. પ્રયુક્ત કેટલાક શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

- રતિ—દયિતાના સહવાસથી ઉત્પન્ન પ્રીતિ.
- દર્પ—મનસ્વિની નાયિકાના માનને ખંડિત કરવા માટે ઉત્પન્ન ગર્વ.
- સહસા અવત્રાસિત—પરાજીમુખ દયિતાને પ્રસન્ન કરવા માટે આકસ્મિક ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવો, જેમ કે—પાછળથી આવી આંખ દબાવી દેવી, મર્મસ્થાનોનું ઘર્ષણ કરવું વગેરે.

૧૧. ભિક્ષા દ્વારા પ્રાપ્ત (ધમ્મલબ્ધ)

વૃત્તિકારે આનાં સંસ્કૃત રૂપો બે આપ્યાં છે—‘ધર્મ્યલબ્ધ’ અને ‘ધર્મલબ્ધ’. ‘ધર્મ્યલબ્ધ’નો અર્થ છે—એષણાથી પ્રાપ્ત અને ‘ધર્મલબ્ધ’નો અર્થ છે—અધ્યાત્મના ઉપદેશ વડે પ્રાપ્ત, કોઈ ટૂંકા, કામણ-ટૂમણ વગેરેથી નહિ.^૩

૧૨. તાલપુટ (તાલુડું)

આ તીવ્રતમ વિષ છે. આ વિષ હોઠની અંદર જતાં જ, તાળી વગાડવા જેટલાં અલ્પ સમયમાં વ્યક્તિને મારી નાખે છે. આ સઘોધાતી વિષ છે.^૪

જુઓ—દશવૈકાલિક, ૮૧૫૬.

૧૩. (ધિઙ્મં)

ધૃતિનો સામાન્ય અર્થ છે—ધૈર્ય. વૃત્તિકારે આનો અર્થ ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય કર્યો છે.^૫ જેનું ચિત્ત સ્વસ્થ હોય છે તે જ ધૃતિમાન હોય છે.

૧. અંગવિજ્ઞા, ભૂમિકા પૃ. ૫૮-૫૯ ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૪૨-૨૪૩ : પ્રણીત—ગલત્સેહં તૈલધૃતાદિભિઃ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૬ : ‘પ્રણીત’ ગલદ્વિન્દુ, ઉપલક્ષણ-ત્વાદન્યમપ્યત્યન્તધાતૂદ્રકકારિણમ્ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૮ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૯ : તાલપુટં સઘોધાતિ યત્રૌષ્ઠપુટાન્તર્વ-તિનિ તાલમાત્રકાલવિલમ્બતો મૃત્યુરુપજાયતે ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૦ : ધૃતિમાન્—ધૃતિઃ—ચિત્તસ્વાસ્થ્યં તદ્ધાન્ ।

૧૪. ધ્રુવ, નિત્ય, શાશ્વત (ધ્રુવે નિઅણ સાસણ)

આ શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ત્રણ શબ્દોનો અર્થ-બોધ આ પ્રમાણે છે—

૧. ધ્રુવ—પ્રમાણો વડે પ્રતિષ્ઠિત અને પરપ્રવાદીઓ વડે અખંડિત.

૨. નિત્ય—જે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિર ભાવવાળું છે, જે ત્રિકાલવર્તી હોય છે, તે નિત્ય છે. આ દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિકોણ છે.

૩. શાશ્વત—જે નિરંતર ટકી રહે છે તે શશ્વદ્ છે. અથવા જે શશ્વદ્ બીજા-બીજા રૂપમાં ઉત્પન્ન થતું રહે છે. આ પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિકોણ છે.^૧

વૃત્તિકારનું કથન છે કે આ ત્રણે શબ્દોને એકાર્થક પણ માની શકાય છે. એવું એટલા માટે કે વિવિધ દેશોના શિષ્યો પર અનુગ્રહ કરવા માટે એકાર્થવાચક જુદા-જુદા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે.^૨

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૦ ।

૨. એજન, પત્ર ૪૩૦ : એકાર્થિકાનિ વા નાનાદેશજવિનેયાનુ-
ગ્રહાર્થમુક્તાનિ ।

સત્તરસમં અજ્ઞયણં

પાવસમણિજ્ઞં

સત્તરમું અધ્યયન

પાપ-શ્રમણીય

આમુખ

આ અધ્યયનમાં પાપ-શ્રમણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, એટલા માટે તેને ‘પાવસમણિજ્જ’—‘પાપ-શ્રમણીય’ કહેવામાં આવ્યું છે.

શ્રમણ બે પ્રકારના હોય છે—શ્રેષ્ઠ-શ્રમણ અને પાપ-શ્રમણ. જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય—આ પાંચ આચારોનું પાલન કરે છે તે શ્રેષ્ઠ-શ્રમણ છે. તેનાં લક્ષણ પંદરમા અધ્યયનમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. જે જ્ઞાન વગેરે આચારોનું સમ્યક્ પાલન નથી કરતો, આ અધ્યયનમાં વર્ણવેલાં અકરણીય કાર્યોનું આચરણ કરે છે, તે પાપ-શ્રમણ હોય છે.^૧

જે પ્રવ્રજ્યા પ્રહણ કરી સુખશીલ બની જાય છે—‘સોહત્તાણ ણિક્ખંતો સિયાલત્તાણ વિહરતિ’—સિંહની માફક નિષ્કાંત થવા છતાં પણ શિયાળની માફક પ્રવ્રજ્યાનું પાલન કરે છે, તે પાપ-શ્રમણ હોય છે. (શ્લોક ૧)

જે ખાઈ-પીને સૂઈ જાય છે, તે પાપ-શ્રમણ હોય છે. જૈન પરંપરામાં એવી ઔત્સર્ગિક મર્યાદા રહેલી છે કે મુનિ દિવસે ન સૂવે. તેના કેટલાક અપવાદો પણ છે. જે મુનિ વિહારથી થાકી ગયો હોય, વૃદ્ધ થઈ ગયો હોય, રોગી હોય તે મુનિ આચાર્યની આજ્ઞા લઈને દિવસે પણ સૂઈ શકે છે, અન્યથા નહિ.^૨

આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં સૂવાનું વિધાન આ પ્રમાણે છે—નિદ્રા લેવા માટે ઉપયુક્ત કાળ રાત છે. જો રાતમાં પૂરી ઊંઘ ન આવે તો પ્રાતઃકાળે ભોજન પહેલાં સૂવું. રાતમાં જાગવાથી રુક્ષતા^૩ અને દિવસમાં પથારીમાં સૂઈને ઊંઘવાથી સ્નિગ્ધતા પેદા થાય છે. પરંતુ દિવસમાં બેઠાં-બેઠાં ઊંઘ લેવાથી ન રુક્ષતા પેદા થાય છે કે ન સ્નિગ્ધતા. તે સ્વાસ્થ્ય માટે લાભપ્રદ છે.

જે મુનિ આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો પ્રત્યનીક હોય છે, પાપોથી ડરતો નથી, કલહની ઊદીરણા કરે છે, ચંચળ હોય છે, રસગૃહ્ણ હોય છે, તપઃકર્મ નથી કરતો, ગણ અને ગણીને છોડી દે છે, તે પાપ-શ્રમણ છે.

આ અધ્યયનમાં—

શ્લોક ૧-૪માં જ્ઞાન-આચારની નિરપેક્ષતાનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૫માં દર્શન-આચારની નિરપેક્ષતાનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૬-૧૪માં ચરિત્ર-આચારની નિરપેક્ષતાનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૧૫-૧૬માં તપઃ-આચારની નિરપેક્ષતાનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૧૭-૧૮માં વીર્ય-આચારની નિરપેક્ષતાનું વર્ણન છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૧૦ : જે ધાવા અક્કરણિજ્જા, ઇહમજ્ઞયણંમિ વન્નિઅ જિણેહિં ।

તે ધાવે સેવંતો, નાયવ્વો પાવસમણોત્તિ ॥

૨. ઓઘનિર્યુક્તિ, ગાથા ૪૧૯ : અદ્ધાણ પરિસ્સંતો, ગિલાણ વુદ્ધો અણુત્રવેત્તાણં ।

સંથારુત્તરપદ્ધો, અત્થરણ નિવજ્જણા લોયં ॥

૩. અષ્ટાંગહૃદય સૂત્રસ્થાન ૭।૫૫, ૬૫ : યથાકાલ મતો નિદ્રાં, રાત્રૌ સેવેત સાત્પતઃ ।

અસાત્પ્યાદ્ જાગરાદર્ધં, પ્રાતઃ સ્વપ્યાદધુક્તવાન્ ॥

રાત્રૌ જાગરણં રુક્ષં, સ્નિગ્ધં પ્રસ્વપનં દિવા ।

અરુક્ષમનભિસ્યન્દિ, ત્વાસીનપ્રચલાયિતમ્ ॥

સત્તરસમં અજ્ઞયણં : સત્તરમું અધ્યયન પાવસમણિજ્ઞં : પાપ-શ્રમણીય

મૂળ	સંસ્કૃત છાયા	ગુજરાતી અનુવાદ
૧. જે કે ઇમે પવ્વઙ્ગે નિયંટે ધમ્મં સુણિત્તા વિણાઓવવન્ને । સુદુલ્લહં લેહિડં બોહિલાભં વિહેરેજ્જ પચ્છા ય જહાસુહંતુ ॥	યઃ કશ્ચિદયં પ્રવ્રજિતો નિગ્રન્થઃ ધર્મં શ્રુત્વા વિનયોપપન્નઃ । સુદુર્લભં લભ્ય્વા બોધિલાભં વિહરેત્ પશ્ચાન્ન યથાસુખં તુ ॥	૧. કોઈ-કોઈ નિર્ગ્રંથ ધર્મ સાંભળી, દુર્લભતમ બોધિલાભ ^૧ પ્રાપ્ત કરી વિનય ^૨ થી યુક્ત બની પ્રવ્રજિત થાય છે પરંતુ પ્રવ્રજિત થયા પછી સ્વચ્છંદ-વિહારી ^૩ બની જાય છે.
૨. સેજ્જા દઢા પાઝણં મે અત્થિ ઉપ્પજ્જઈ ભોતું તહેવ પાડં । જાણામિ જં વઢ્ઢિ આઝસુ ! તિ કિં નામ કાહામિ સુણા મંતે ! ॥	શય્યા દૃઢા પ્રાવરણં મેઽસ્તિ, ઉત્પદ્યતે ભોક્તું તથૈવ પાતુમ્ । જાનામિ યદ્વર્તત આયુષ્મન્ ! ઇતિ કિં નામ કરિષ્યામિ શ્રુતેન ભદન્ત ?	૨. (ગુરુ અધ્યયન માટે પ્રેરે ત્યારે તે કહે છે—) મને રહેવા માટે સારો ઉપાશ્રય મળી રહ્યો છે, કપડાં પણ મારી પાસે છે, ખાવા-પીવા માટે પણ મળી રહે છે. આયુષ્મન્ ! જે થઈ રહ્યું છે, તે હું જાણી લઉં છું. ભંતે ! પછી હું શ્રુતનું અધ્યયન કરી શું કરીશ ?
૩. જે કે ઇમે પવ્વઙ્ગે નિદ્દાસીલે પગામસો । ભોચ્ચા પેચ્ચા સુહં સુવઙ્ પાવસમણિ તિ વુચ્ચઈ ॥	યઃ કશ્ચિદયં પ્રવ્રજિતો નિદ્રાશીલઃ પ્રકામશઃ । ભુક્ત્વા પીત્વા સુખં સ્વપિતિ પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥	૩. જે પ્રવ્રજિત બની વારંવાર નિદ્રા લે છે, ખાઈ-પી આરામથી ઊંઘી જાય છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૪. આચરિયઠ્ઠવજ્ઞાણિં સુયં વિણયં ચ ગાહિણે । તે એવ ઝિંસઈ બાલે પાવસમણિ તિ વુચ્ચઈ ॥	આચાર્યોપાધ્યાયૈઃ શ્રુતં વિનયં ચ ગ્રાહિતઃ । તાંશ્ચૈવ ઝિંસતિ બાલઃ પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥	૪. જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયે શ્રુત અને વિનય શીખવ્યા તેમની જ નિંદા કરે છે, ^૧ તે વિવેકહીન ભિક્ષુ પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૫. આચરિયઠ્ઠવજ્ઞાયાણં સમ્મં નો પઙ્કિત્તપ્પઙ્કિ । અપ્પઙ્કિપૂયણે થદ્ધે પાવસમણિ તિ વુચ્ચઈ ॥	આચાર્યોપાધ્યાયાણાં સમ્યગ્ ન પ્રતિતપ્યતે । અપ્રતિપૂજકઃ સ્તબ્ધઃ પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥	૫. જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના કાર્યોની સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતા નથી કરતો—તેમની સેવા નથી કરતો, જે મોટાઓને સન્માન નથી આપતો, જે અભિમાની હોય છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૬. સમ્મદ્દમાણે પાણાણિ બીયાણિ હરિયાણિ ય । અસંજણે સંજયમન્નમાણે પાવસમણિ તિ વુચ્ચઈ ॥	સંમર્દયન્ પ્રાણાન્ બીજાનિ હરિતાનિ ચ । અસંયતઃ સંયતં મન્યમાનઃ પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥	૬. દ્વીન્દ્રિય વગેરે પ્રાણીઓ તથા બીજ અને વનસ્પતિનું મર્દન કરનારો, અસંયમી હોવા છતાં પણ પોતાની જાતને સંયમી માનનારો પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૭. સંથારં ફલગં પીઠં
નિસેજ્જં પાયકંબલં ।
અણ્મજ્જિયમારુહં
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૮. દવદવસ્સ ચરઈ
પમત્તે ય અધિક્કણં ।
ઉલ્લંઘણે ય ચંડે ય
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૯. પડિલેહેઙ પમત્તે
અવઙ્ગાઙ પાયકંબલં ।
પડિલેહ્ણાઅણાત્તે
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૧૦. પડિલેહેઙ પમત્તે
સે કિંચિ હુ નિસામિયા ।
ગુરુપરિભાવે નિચ્ચં
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૧૧. બહુમાઈ પમુહરે
થલ્લે લુલ્લે અણિગ્ગહે ।
અસંવિભાગી અચિયત્તે
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૧૨. વિવાદં ચ ઉદીરેઙ
અહમ્મે અત્તપણ્ણહા ।
વુગ્ગહે કલહે રત્તે
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૧૩. અધિરાસણે કુક્કુઈએ
જત્થ તત્થ નિસીયઈ ।
આસણમ્મિ અણાત્તે
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
૧૪. સસરક્કપાએ સુવઈ
સેજ્જં ન પડિલેહઙ ।
સંથારે અણાત્તે
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥
- સંસ્તારં ફલકં પીઠં
નિષદ્ધાં પાદકમ્બલમ્ ।
અપ્રમૃજ્યારોહતિ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- ‘દવદવસ્સ’ ચરતિ
પ્રમત્તશ્ચાભીક્ષણમ્ ।
ઉલ્લંઘનશ્ચ ચણ્ડશ્ચ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- પ્રતિલેખયતિ પ્રમત્તઃ
અપોજ્ઞતિ પાદકમ્બલમ્ ।
પ્રતિલેખનાઽનાયુક્તઃ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- પ્રતિલેખયતિ પ્રમત્તઃ
સ કિંચિત્ ખલુ નિશમ્ય ।
ગુરુપરિભાવકો નિત્યં
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- બહુમાયી પ્રમુખરઃ
સ્તબ્ધો લુલ્લોઽનિગ્રહઃ ।
અસંવિભાગી ‘અચિયત્તે’
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- વિવાદં ચોદીરયતિ
અધર્મઃ આત્મપ્રજ્ઞાહા ।
વ્યુદ્ગ્રહે કલહે રત્તઃ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- અસ્થિરાસનઃ કૌકુચિકઃ
યત્ર તત્ર નિષીદતિ ।
આસનેઽનાયુક્તઃ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
- સસરક્ષપાદઃ સ્વપિતિ
શય્યાં ન પ્રતિલિખતિ ।
સંસ્તારકેઽનાયુક્તઃ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્ચતે ॥
૭. જે પથારી, પાટ, પીઠ, આસન^૬ અને પગલૂછણિયાનું
પ્રમાર્જન કર્યા વિના^૭ (તથા જોયા વિના) તેમના પર
બેસી જાય છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૮. જે ધમધમાટ કરતો^૮ ચાલે છે, જે વારંવાર પ્રમાદ કરે
છે, જે પ્રાણીઓને ઓળંગી^૯—તેમની ઉપર થઈને ચાલ્યો
જાય છે, જે કોપી છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૯. જે અસાવધાનીથી પ્રતિલેખન કરે છે, જે પાદકંબલને
જ્યાં-ત્યાં મૂકી દે છે, એ રીતે જે પ્રતિલેખનામાં
અસાવધાન હોય છે તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૧૦. જે કંઈ પણ વાતચીત થઈ રહી હોય તે સાંભળીને
પ્રતિલેખનામાં અસાવધાન બની જાય છે, જે ગુરુનો
તિરસ્કાર કરે છે^{૧૦}—શિષ્યામણ આપે ત્યારે તેમની સામે
બોલવા લાગે છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.^{૧૧}
૧૧. જે બહુ કપટી, ચાચાળ, અભિમાની, લાલચુ, ઈન્દ્રિયો
અને મન ઉપર કાબુ ન રાખનાર, ભોજન-પાન વગેરેનો
સંવિભાગ ન કરનાર^{૧૨} અને ગુરુ વગેરે પ્રત્યે પ્રેમ ન
રાખનાર હોય છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૧૨. જે શાંત થઈ ગયેલા વિવાદને ફરીથી ઊભેળે છે, જે
સદાચારથી શૂન્ય હોય છે, જે (કુતર્ક વડે) પોતાની
પ્રજ્ઞાનું હનન કરે છે,^{૧૩} જે કદાચહ અને કલહમાં^{૧૪}
રત હોય છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૧૩. જે સ્થિરાસન નથી હોતો—વગર પ્રયોજને આમ-તેમ
ચક્કર લગાવ્યા કરે છે, જે હાથ, પગ વગેરે અવયવોને
હલાવ્યા કરે છે, જે જ્યાં-ત્યાં બેસી જાય છે,^{૧૫}—એ
રીતે આસન (કે બેસવા)ના વિષયમાં જે અસાવધાન
હોય છે તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.
૧૪. જે સચિત્ત રજથી ભરેલા પગનું પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ
સૂઈ જાય છે, સૂવાના સ્થાનનું પ્રતિલેખન નથી કરતો—
એ રીતે પથારી (સૂવાના) વિષયમાં જે અસાવધાન હોય
છે^{૧૬} તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૧૫. દુહ્લદહીવિગઈઓ
આહારેઈ અભિક્ષણં ।
અરણ્ય તવોકમ્મે
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥

દુઃખદધિવિકૃતીઃ
આહરત્યભીક્ષણમ્ ।
અરણ્ય તપઃ કર્મણિ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥

૧૫. જે દૂધ, દહીં વગેરે વિકૃતિઓનો^{૧૦} વારંવાર આહાર કરે છે અને તપસ્યામાં રત રહેતો નથી, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૧૬. અત્થંતમ્મિ ય સૂરમ્મિ
આહારેઈ અભિક્ષણં ।
ચોઈઓ પડિચોઈ
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥

અસ્તાન્તે ચ સૂર્યે
આહરત્યભીક્ષણમ્ ।
ચોદિતઃ પ્રતિચોદયતિ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥

૧૬. જે સૂર્યોદયથી લઈ સૂર્યાસ્ત સુધી વારંવાર^{૧૧} ખાતો રહે છે, 'આવું નહિ કરવું જોઈએ'—આવા પ્રકારની શીખામણ આપનારને કહે છે કે 'તમે ઉપદેશ દેવામાં કુશળ છો, કરવામાં નહિ' તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૧૭. આચરિયપરિચ્ચાઈ
પરપાસંડસેવણ્ ।
ગાણંગણિણ દુઃખૂણ
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥

આચાર્યપરિત્યાગી
પરપાષ્ણંડસેવકઃ ।
ગાણઙ્ગણિકો દુર્ભૂતઃ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥

૧૭. જે આચાર્યને છોડી^{૧૨} બીજા ધર્મ-સંપ્રદાયોમાં^{૧૩} ચાલ્યો જાય છે, જે છ મહિનાની અવધિમાં એક ગણમાંથી બીજા ગણમાં સંક્રમણ કરે છે^{૧૪}, જેનું આચરણ નીટનીય છે તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૧૮. સયં ગેહં પરિચજ્જ
પરગેહંસિ વાવહે ।
નિમિત્તેણ ય વવહરઈ
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥

સ્વકં ગેહં પરિત્યજ્ય
પરગેહે વ્યાપ્રિયતે ।
નિમિત્તેન ચ વ્યવહરતિ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥

૧૮. જે પોતાનું ઘર છોડી (પ્રવ્રજિત થઈને) બીજાઓનાં ઘરોમાં વ્યાપૃત બને છે^{૧૫}—તેમનું કાર્ય કરે છે, જે શુભાશુભ બતાવી ધનનું ઉપાર્જન કરે છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૧૯. સન્નાઈપિંડં જેમેઈ
નેચ્છઈ સામુદાણિયં ।
ગિહિનિસેજ્જં ચ વાહેઈ
પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥

સ્વજ્ઞાતિપિંડં જેમતિ
નેચ્છતિ સામુદાનિકમ્ ।
ગૃહિનિષદ્યાં ચ વાહયતિ
પાપશ્રમણ ઇત્યુચ્યતે ॥

૧૯. જે પોતાના જ્ઞાતિ-જનોનાં ઘરે ભોજન કરે છે, પરંતુ સામુદાયિક ભિક્ષાયર્થા^{૧૬} કરવા ઇચ્છતો નથી, જે ગૃહસ્થની શય્યા પર બેસે છે, તે પાપ-શ્રમણ કહેવાય છે.

૨૦. ઇયારિમે પંચકુસીલસંવુદે
રૂવંધરે મુણિપવરાણ હેટ્ઠિમે ।
અયંસિ લોણ વિસમેવ ગરહિણ
ન સે ઇહં નેવ પરથ લોણ ॥

એતાદૃશઃ પંચકુસીલાઽસંવૃત્તઃ
રૂપધરો મુનિપ્રવરાણામધસ્તનઃ ।
અસ્મિન્લોકે વિષમિત્ર ગર્હિતઃ
ન સ ઇહ નૈવ પરત્ર લોકે ॥

૨૦. જે પૂર્વોક્ત આચરણ કરનારો, પાંચ પ્રકારના કુશીલ સાધુઓ^{૧૭}ની જેમ અસંવૃત્ત, મુનિ-વેશને ધારણ કરનારો અને મુનિ-પ્રવરોની અપેક્ષાએ તુચ્છ સંયમવાળો હોય છે, તે આલોકમાં વિષમી માફક નિદિત બને છે. તે ન અ. લોકમાં કંઈ બની શકે છે ન પરલોકમાં.

૨૧. જે વજ્જણ્ એણ સયા ડોસે
સે સુવ્વણ્ હોઈ મુણીણ મજ્જે ।
અયંસિ લોણ અમયં વ પૂઠ્ઠણ
આરાહણ દુહ્લો લોગમિણ ॥

યો વર્જયત્યેતાન્ સદા તુ દોષાન્
સ સુવ્રતો ભવતિ મુનીનાં મઝ્ઝે ।
અસ્મિન્લોકે ઽમૃતપિવ પૂજિતઃ
આરાધયતિ દ્વિધા લોકમિમમ્ ॥

૨૧. જે આ દોષોનો સદા ત્યાગ કરે છે તે મુનિઓમાં સુવ્રત હોય છે. તે આલોકમાં અમૃતની માફક પૂજાય છે^{૧૮} તથા આલોક અને પરલોક—બંને લોકની આરાધના કરે છે.^{૧૯}

—ત્તિ બેમિ ॥

—ઈતિ બ્રવોમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૭ : પાપ-શ્રમણીય

૧. બોધિ-લાભ (બોહિલાભં)

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં 'બોધિ'નો અર્થ છે—(૧) ચેતનાનું જાગરણ, વિશેષ પ્રકારની સમજણ અને (૨) ધર્મ અથવા તત્ત્વ. વૃત્તિમાં આનો અર્થ—કેવલી-પ્રણીત ધર્મ એવો કરવામાં આવ્યો છે.^૧

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—સૂચકાંશ ૧૧૧૧નું ટિપ્પણ.

૨. વિનય..... (વિણઓ....)

વિનયનો સામાન્ય અર્થ નમ્રતા છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આ શબ્દ જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય તથા ઉપચારવિનય (શિષ્ટાચાર)—એમ ચતુર્વિધ વિનયના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.^૨ વિનયનો એક અર્થ છે—આચાર. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઉત્તરજઝયણાણિના પ્રથમ અધ્યયનનું આમુખ તથા પ્રથમ શ્લોકનું ટિપ્પણ.

૩. સ્વચ્છંદ-વિહારી (જહાસુહં)

આનો શાબ્દિક અર્થ છે—જે પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાને સુખની અનુભૂતિ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી અર્થાત સ્વચ્છંદ-વિહારી બનવું. પ્રવ્રજિત થતી વેળાએ વ્યક્તિ સિંહવૃત્તિથી પ્રવ્રજિત થાય છે. પછી વિકથા વગેરેમાં સંલગ્ન થઈને ભિન્નતાનો અનુભવ કરતો કરતો શિયાળવૃત્તિવાળો બની જાય છે, શિથિલ થઈ જાય છે—'સીહતાણ ણિક્કંતો સીયાલતાણ વિહસંતિ'!^૩

૪. (કિં નામ કાહામિ સુણ ભંતે !)

ગુરુ દ્વારા શ્રુતની આરાધનાની પ્રેરણા અપાતાં આણસુ શિષ્ય કહે છે—'ભંતે ! શ્રુતના અધ્યયનનું શું કામ છે ? બહુશ્રુત અને અલ્પશ્રુતમાં કોઈ ખાસ તફાવત હોતો નથી. આપ શ્રુતની આરાધના કરો છો, છતાં અતીન્દ્રિય વસ્તુ જાણવા માટે અસમર્થ છો, જે પ્રત્યક્ષ છે તેને જ જોઈ શકો છો. અમે પણ વર્તમાનગ્રાહી છીએ, જે પ્રત્યક્ષ છે તેને જાણીએ છીએ. પછી હૃદય, કંઠ અને તાળવાને સૂકવનારા અધ્યયનનું શું પ્રયોજન ?'^૪

૫. નિંદા કરે છે (ચિંસઈ)

આ દેશી ધાતુ છે. તેના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—તિરસ્કાર કરવો, નિંદા કરવી.^૫

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૨ : બોધિલાભં—જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ-રૂપમ્ ।

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૪૪ : વિનયોપપન્નો—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-ઉપચાર-વિનય-સમ્પન્ન ઇત્યર્થઃ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૨ ।

૪. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૪૪ : ન ચ બહુશ્રુતાલ્પ-શ્રુતયોઃ કશ્ચિદ્ વિશેષઃ, તતઃ કિં મમ ગલતાલુ-

વિશેષણેણ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૩ : યે ભવન્તો ભદન્તા અધીયન્તે તેઽપિ નાતીન્દ્રિયં વસ્તુ કિચ્છનાવધુધ્યન્તે, કિન્તુ સામ્પ્રતમાત્રેક્ષિણ એવ, તચ્ચૈતાવદસ્માસ્વેવમપ્યસ્તિ, તત્ કિં હૃદયગલતાલુશોષવિધાયિનાઽધીતેતેતિ ?

૫. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૪૫ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૩ ।

૬. આસન (નિસેજ્જ)

વૃત્તિકારે નિષઘાનો અર્થ સ્વાધ્યાયભૂમિ વગેરે કર્યો છે.^૧ પ્રાચીનકાળમાં સ્વાધ્યાય માટે એકાંતસ્થાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, તે મુનિઓનું સમાધિસ્થળ રહેતું,^૨ તેને નિષઘા તરીકે ઓળખવામાં આવતું. આજ-કાલ પ્રચલિત ‘નિસીહિઆ’ શબ્દ પણ તેનો જ દ્યોતક છે. પરંતુ અહીં નિષઘાનો અર્થ આસન જ પ્રાસંગિક છે. સંસ્તાર, ફલક, પીઠ, પાદકંબલ—આ પદોની સાથે નિષઘાનો પ્રયોગ આસનવાચી જ હોવો જોઈએ. જુઓ—અધ્યયન ૨માં નિષઘા પરિપહનું ટિપ્પણ.

૭. પ્રમાર્જન કર્યા વિના (તથા જોયા વિના) (અપ્પમજ્જિયં)

‘પ્રમાર્જન’ અને ‘પ્રતિલેખન’ આ બંને સંબંધિત કાર્યો છે, એટલા માટે જ્યાં પ્રમાર્જનનું વિધાન હોય ત્યાં પ્રતિલેખનનું વિધાન જાતે જ સમજી લેવું જોઈએ.^૩

૮. (દવદવસ્સ ચરઈ)

સરખાવો—દસવેઆલિયં, પા ૧૧૧૪.

૯. પ્રાણીઓને ઓળંગીને (ઝલ્લંઘણે)

વૃત્તિકારે આનો મુખ્ય અર્થ બાળક વગેરેને ઓળંગીને જવું એવો કર્યો છે.^૪ વૈકલ્પિક રૂપે તેમણે વાછડો, ડિંભ વગેરેનું ઉલ્લંઘન કરવું તેવો અર્થ પણ કર્યો છે.^૫ દશવૈકાલિકમાં મુનિ માટે ઘેટું, બાળક, કૂતરું અને વાછડું—આ ચારેને ઓળંગીને કે ખસેડીને પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ છે.^૬

૧૦. જે ગુરુનો તિરસ્કાર કરે છે (ગુરુપરિભાવ)

જે ગુરુ સાથે વિવાદ કરે છે અથવા ગુરુ વડે કોઈ કાર્ય માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે ત્યારે ‘આપ જ આ કામ કરો, આપે જ અમને એવું શીખવાડ્યું હતું અને આજ આપ જ એમાં દોષો કાઢો છો—આથી તે આપનો જ દોષ છે, અમારો નહિ’—આ રીતે અસભ્ય વચનો વડે જે તેમને અપમાનિત કરે છે, તેને ‘ગુરુપરિભાવક’ કહેવામાં આવે છે.^૭

૧૧. (શ્લોક ૯, ૧૦)

જુઓ—ઉત્તરજઝઝયણાણિ, ૨૬૧૨૯, ૩૦.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૪ : નિષઘા—સ્વાધ્યાયભૂમ્યાદિકાં યત્ર નિષઘતે ।
૨. જૈનેન્દ્ર કોશ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૬૨૭ ।
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૪ : ‘અપ્રમૂઞ્ય’ રજોહરણાદિનાઽસંશોધ્ય ઉપલક્ષણત્વાદપ્રત્યુપેક્ષ્ય ચ ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૪ : ઝલ્લંઘનશ્ચ બાલાદીનામુચિત-પ્રતિપત્યકરણતોઽધઃકર્તા ।
૫. એજન, પત્ર ૪૩૪ : ઝલ્લંઘનશ્ચ વત્સડિમ્ભાદીનામ ।

૬. દસવેઆલિયં, ૫ । ૨૨ :

एत्सगं दासं साणं, वच्छां वावि कोट्टए ।

ઝલ્લંઘિયા ન પવિસે, વિક્કહિત્તાણ વ સંજાए ॥

૭. બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર ૪૩૪ : ગુરુપરિભાવકઃ..... કિમુક્તં ભવતિ ?—અસમ્યક્પ્રત્યુપેક્ષમાણોઽન્યદ્વા વિતથમાચરન્ ગુરુભિ-શ્ચોદિતસ્તાનેવ વિવદતેઽભિભવતિ વાઽસધ્યવચનૈઃ, યથા—સ્વયમેવ પ્રત્યુપેક્ષધ્વં, યુષ્માભિરેવ વયમિથં શિક્ષતાસ્તતો યુષ્માકમેવૈષ દોષ इत्यादि ।

૧૨. ભક્ત-પાન વગેરેનો સંવિભાગ ન કરનાર (અસંવિભાગી)

જે ગુરુ, ગ્લાન, બાલ વગેરે સાધુઓને ઉચિત અશન-પાન વગેરે આપે છે, તે 'સંવિભાગી' છે અને જે કેવળ પોતાના આત્મપોષણનું જ ધ્યાન રાખે છે, તે 'અસંવિભાગી' છે.^૧ જુઓ—દસવેઆલિયં, ૧।૨।૨૨.

૧૩. જે (કુતર્કથી) પોતાની પ્રજાનું હનન કરે છે (અત્તપ્રજાહ)

શાન્ત્યાચાર્યે આનાં ત્રણ સંસ્કૃત રૂપ આપ્યાં છે—(૧) આત્મપ્રશ્નહા (૨) આત્તપ્રજાહા (૩) આમપ્રજાહા. જે આત્મા સંબંધી પ્રશ્નોને વાચાળતાથી હણી નાખે છે, તે 'આત્મપ્રશ્નહા' છે. જે પોતાની કે બીજાની બુદ્ધિને કુતર્કો દ્વારા હણી નાખે છે, તે 'આત્તપ્રજાહા' અથવા 'આમપ્રજાહા' કહેવાય છે.^૨

૧૪. જે કદાશલ અને કલહમાં (દુગ્ગહે કલહે)

યુર્ણિની ભાષામાં સામાન્ય લગાઈને 'વિગ્રહ' અને વાચિક લગાઈને 'કલહ' કહેવામાં આવે છે.^૩

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર દંડ વગેરેના ધાતથી જનિત વિરોધને 'વ્યુદ્ગ્રહ' અને વચન વગેરેથી ઉત્પન્ન વિરોધને 'કલહ' કહેવામાં આવે છે.^૪

૧૫. જે જ્યાં-ત્યાં બેસી જાય છે (જત્ય તત્ય નિસીયઈ)

આ શ્લોકમાં આસનનો વિવેક દર્શાવવામાં આવ્યો છે. 'જ્યાં-ત્યાં બેસી જાય છે'—તેનો આશય એવો છે કે સજીવ કે સરજસ્ક સ્થાન પર બેસી જાય છે. ઉપયુક્ત સ્થાનનો વિવેક દર્શાવવામાં છે.^૫ યુર્ણિકારે આનો સંકેત પણ આપ્યો છે.^૬

૧૬. પથારી (કે સૂવા)ના વિષયમાં જે અભાવધાન હોય છે (સંથારણ અણાત્તે)

આની વ્યાખ્યામાં શાન્ત્યાચાર્યે ઓધ-નિર્યુક્તિની એક ગાથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૭ જુઓ—ઉત્તરજઝયણાણિ, ૨૬।૧૧નું ટિપ્પણ.

૧૭. વિકૃતિઓનું (વિગઈઓ)

વિકૃતિ અને રસ આ બંને સમાન અર્થવાચી છે. અહીં દૂધ વગેરેને 'વિકૃતિ' કહેલ છે અને આ જ આગમમાં અન્યત્ર દૂધ, દહીં, ધી વગેરેને 'રસ' કહેલ છે.^૮ વિકૃતિના નવ પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૪ : સંવિભજતિ—ગુરુગ્લાનબાલાદિધ્ય ઉચિતમશનાદિ યચ્છતીત્યેવંશીલઃ સંવિભાગી ન તથા ય આત્મપોષકત્વેનૈવ સોઽસંવિભાગી ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૪, ૪૩૫ ।
૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૬ : વિગ્રહઃ સામાન્યેન કલહો વાચિકઃ ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૫ : 'વુગ્ગહે' તિ વ્યુદ્ગ્રહે દણ્ડાદિધાત-જનિતે વિરોધે 'કલહે' તસ્મિન્નેવ વાચિકે ।
૫. દસવેઆલિયં, ૮।૫ :

સુદ્ધપુઢવીં ન નિસિં, સસરક્કમ્મિ ય આસણે ।
પમજ્જિત્તુ નિસીંજ્જા, જાહિતા જમ્મ ઓગ્ગહં ॥

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૬ : સુદ્ધપુઢવીં ન નિસીંજ્જાતિ એતત્ર સ્મરતિ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૫ : 'સંસ્તારકે' ફલકકમ્બલાદૌ, સુમ્મ ઇતિ શેષઃ, 'અનાયુક્તઃ' 'કુક્કુડિપાયપસારણ આયામેરં પુણોવિ આરંટે' ઇત્યાદ્યાગમાર્થાનુપયુક્તઃ ।

૮. ઉત્તરાધ્યયણાણિ, ૩૦ । ૨૬ :

ચીરદહિસપ્પિમાઈ, ધણીયં પાણભોયણં ।
પરિવજ્જયં રસાણં તુ, ધણિયં રસવિવજ્જણં ॥

(૧) દૂધ (૨) દહીં (૩) નવનીત (માખણ) (૪) ઘી (૫) તેલ (૬) ગોળ (૭) મધ (૮) મઘ (૯) માંસ.^૧

સ્થાનાંગમાં તેલ, ઘી, વસા (ચરબી) અને નવનીતને સ્નેહ-વિકૃતિ પણ કહેવામાં આવેલ છે.^૨

આ જ સૂત્રમાં મધ, મઘ, માંસ અને નવનીતને મહાવિકૃતિ પણ કહેવામાં આવેલ છે.^૩

દૂધ, દહીં વગેરે વિકાર વધારનારા છે, એટલા માટે તેમનું નામ વિકૃતિ છે.^૪

વિકૃતિ ખાવાથી મોહનો ઉદય થાય છે.^૫ એટલા માટે તે વારંવાર ન ખાવી જોઈએ. જુઓ—દશવૈકાલિક, ચૂલિકા ૨૧ ૭.

મઘ અને માંસ આ બે વિકૃતિઓ તથા વસા—આ બધાં અભક્ષ્ય છે. મધ અને નવનીતને કેટલાક આચાર્યો અભક્ષ્ય માને છે અને કેટલાક આચાર્યો વિશેષ પરિસ્થિતિમાં તેમને ભક્ષ્ય પણ માને છે. અહીં તે જ વિકૃતિઓને વારંવાર ખાવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે જે ભક્ષ્ય છે.

ચૂર્ણિકારે ‘વિગતિ’ શબ્દના આધારે તેનું નિર્વચન આ રીતે કર્યું છે—‘અશોભનં ગતિં નયન્તીતિ વિગતયઃ’—જે ખરાબ ગતિમાં લઈ જાય છે તે વિગતિ છે.^૬

૧૮. વારંવાર (અભિક્ષણં)

અભીક્ષણનો અર્થ ‘પુનઃ પુનઃ’—ફરી-ફરી થાય છે. ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં તેનો ભાવાર્થ ‘પ્રતિદિન’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. ફરી-ફરી આહાર કરે છે અર્થાત્ પ્રતિદિન આહાર કરે છે.^૭ આનો મૂળ અર્થ ‘વારંવાર ખાય છે, સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી ખાતો રહે છે’—એવો હોવો જોઈએ. આનો સંબંધ ‘ઘ્રમન્તં ચ ભોયણં’ (દશવૈકાલિક, ૬૨૨) સાથે હોવો જોઈએ.

૧૯. આચાર્યને છોડીને (આચરિયપરિચ્છાદં)

આચાર્ય મને તપસ્યામાં પ્રેરિત કરે છે તથા મેં આણેલા આહારને બાલ, ગ્લાન વગેરે સાધુઓમાં વહેંચી દે છે—આવાં કે આનાં જેવાં બીજાં કારણોને લઈને જે આચાર્યને છોડી દે છે, તે.....^૮

૨૦. બીજા ધર્મ-સંપ્રદાયોમાં (પરપાસંઢ)

વૃત્તિકારે ‘પરપાસંઢ’નો અર્થ ‘સૌગત’ વગેરે કર્યો છે.^૯

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઉત્તરજઝયણાણિ, ૨૩૧૯નું ટિપ્પણ.

૧. ઠાળં, ૧૧૨૩ ।

૨. ઠાળં, ૫૧૮૪ : ચત્તારિસિણેહવિગતીઓ પત્રત્તાઓ, તં જહા—તેણે ઘયં વસા ણવણીતં ।

૩. ઠાળં, ૪૧૮૫ : ચત્તારિ મહાવિગતીઓ પત્રત્તાઓ, તં જહા—મહું, મંસં, મજ્જં, ણવણીતં ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૫ : વિકૃતિહેતુત્વાદ્વિકૃતી ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૬ : વિગતીમાહારયતઃ મોહોદ્ભવો ભવતિ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૬ : વિકૃતિ—અશોભનં ગતિં નયન્તીતિ વિગતયઃ, તાશ્ચ ક્ષીરવિગત્યાદયઃ ।

૭. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૬ : નિત્યમાહારયતિ, યદિ નામ કશ્ચિદ્ દોષયતિ કિમિતિ ભવં આહારં નિત્ય—

માહારયતિ ન ચતુર્થષ્ટાદિ કદાચિદપિ કરોતિ ?

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૫ : અભીક્ષણં .... પ્રાતરાભ્ય સન્ધ્યાં યાવત્ પુનઃ પુનઃ ધુંક્તે, યદિ વા.... અભીક્ષણં પુનઃ પુનઃ, દિને દિને ઇત્યુક્તં ભવતિ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૫ : ‘આચાર્યપરિત્યાગી’ તે હિ તપઃકર્મણિ વિષીદન્તમુદ્યમન્તિ, આનીતમપિ ચાત્રાદિ બાલગ્લાનાદિભ્યો દાપયન્ત્યતોડતીવાહારલૌત્યાત્-ત્પરિત્યજનશીલઃ ।

૯. એજન, પત્ર ૪૩૫ : પરાન્—અન્ધાન્ પાષણ્ડાન્—સૌગતપ્રભૃતીન્ ‘મૃદ્ધી શય્યા પ્રાતરુત્થાય પેક્ષ’ ઇત્યાદિ-કાદભિપ્રાયતોડત્યન્તમાહારપ્રસક્તાન્ ।

૨૧. એક ગણમાંથી બીજા ગણમાં સંક્રમણ કરે છે (ગાણંગણિણ)

ભગવાન મહાવીરની એવી વ્યવસ્થા હતી કે જે નિર્ગ્રંથ જે ગણમાં દીક્ષિત બને, તે જીવનપર્યંત તે જ ગણમાં રહે. વિશેષ પ્રયોજનવશ (અધ્યયન વગેરે માટે) તે ગુરુની આજ્ઞાથી બીજા સાધર્મિક ગણોમાં જઈ શકે છે.^૧ પરંતુ બીજા ગણમાં સંક્રમણ કર્યા પછી છ મહિના સુધી તે ફરી પરિવર્તન કરી શકતો નથી.^૨ છ મહિના પછી જો તે પરિવર્તન કરવા ઈચ્છે તો કરી શકે છે. જે મુનિ વિશેષ કારણ વિના છ મહિનાની અંદર જ પરિવર્તન કરે છે તેને 'ગાણંગણિક' કહે છે.^૩

૨૨. બીજાના ઘરમાં વ્યાપૃત થાય છે—તેમનું કાર્ય કરે છે (પરોહસિ વાવડે)

ચૂર્ણિમાં પર-ગૃહ-વ્યાપારનો અર્થ 'નિમિત્ત આદિનો વ્યાપાર' કરવામાં આવ્યો છે.^૪

બૃહદ્વૃત્તિકારે આનો અર્થ 'જે મુનિ આહારાર્થી થઈને ગૃહસ્થોને આત્મભાવ બતાવી તેમના કાર્યોમાં વ્યાપૃત થાય છે' તેવો કર્યો છે.^૫

૨૩. સામુદાયિક-ભિક્ષા (સામુદાયિયં)

સામુદાયિક-ભિક્ષાની વ્યાખ્યાનો એક અંશ દશવૈકલિક પા ૧૧૨૫માં તથા બીજો અંશ આ શ્લોકમાં મળે છે. તે અનુસાર ઊંચ-નીચ વગેરે બધા કુળોમાંથી ભિક્ષા લેવી તે સામુદાયિક ભિક્ષા છે. તે અનુસાર જ્ઞાત-અજ્ઞાત બધા કુળોમાંથી ભિક્ષા લેવી તે સામુદાયિક ભિક્ષા છે.

શાન્ત્યાચાર્યે 'સામુદાયિક'ના બે અર્થ કર્યા છે—

(૧) અનેક ઘરોમાંથી લવાયેલી ભિક્ષા.

(૨) અજ્ઞાત ઉછ—અપરિચિત ઘરોમાંથી લવાયેલી ભિક્ષા.^૬

૨૪. પાંચ પ્રકારના કુશીલ સાધુઓ (પંચકુસીલે)

જૈન આગમોમાં પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રંથ બતાવવામાં આવ્યા છે^૭—પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક.

મૂળ તથા ઉત્તર ગુણોમાં દોષ લગાવનાર મુનિ કુશીલ-નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે. તેના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે—પ્રતિસેવના કુશીલ અને કષાય કુશીલ. બંનેના પાંચ-પાંચ પ્રકાર છે—(૧) જ્ઞાન કુશીલ (૨) દર્શન કુશીલ (૩) ચારિત્ર કુશીલ (૪) લિંગ કુશીલ (૫) યથાસૂક્ષ્મ કુશીલ.^૮ સૂત્રકૃતાંગની ચૂર્ણિમાં નવ પ્રકારના કુશીલ બતાવવામાં આવ્યા છે—(૧) પાર્શ્વસ્થ (૨) અવસન્ન (૩) કુશીલ (૪) સંસક્ત (૫) યથાછંદ (૬) કાયિક (૭) પ્રાશ્નિક (૮) સંપ્રસારક (૯) મામક.^૯

૧. ઠાળ, ૭.૧૧.

૨. દસાઓ ૨.૩૧.

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૫-૪૩૬ : સ્વેચ્છાપ્રવૃત્તતયા 'ગાણંગણિણ' સ્તિ ગણાદ ગર્ણ ઘણમાસાભ્યન્તર એવ સંક્રામતીતિ ગાણંગણિક ઇત્યાગમિકી પરિભાષા.

૪. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૬-૨૪૭ : પસગૃહેષુ વ્યાપારં કરોતિ, નિમિત્તાદીનાં ચ વ્યાપારં કરોતિ.

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૬ : 'પરોહસે' અન્યવેશ્મનિ 'વાવરે' સ્તિ વ્યાપ્રિયતે—પિણ્ડાર્થી સન્ ગૃહિણામાત્મભાવં દર્શયન્

સ્વતસ્તત્કૃત્યાનિ કુરુતે.

૬. એજન, પત્ર ૪૩૬ : સમુદાનાનિ—ભિક્ષાસ્તેષાં સમૂહઃ સામુદાયિકમ્...બહુગૃહસમ્બન્ધિનં ભિક્ષાસમૂહમજ્ઞાતોઽઽપિતિયાવત્.

૭. ઠાળ : ૫.૧૮૪.

૮. ઠાળ : ૫.૧૮૭ : કુસીલે પંચવિધે પળ્લન્તે, તં જહા—ગાણકુસીલે, દંસળકુસીલે, ચરિત્તકુસીલે, લિંગકુસીલે, અહાસુહમકુસીલે ગામં પંચમે.

૯. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૭.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં બંને પ્રકારના કુશીલ-પ્રતિસેવના કુશીલ અને કષાય કુશીલ નિર્ગ્રંથોનું વર્ણન છે.^૧

૨૫. અમૃતની જેમ પૂજિત (અમયં વ પૂજા)

સૂક્ષ્મમાં અમૃતનું વર્ણન આ પ્રકારે છે—અમૃત ઉત્કૃષ્ટ વર્ણ, ગંધ અને રસથી યુક્ત હોય છે. તે શરીરની કાંતિને વધારે છે, શક્તિનું સંવર્ધન કરે છે તથા અવયવોને પુષ્ટ કરે છે. તે સૌભાગ્યનો જનક, બધા રોગોનો નાશ કરનાર અને અનેક ગુણોથી સંપન્ન હોય છે. તે કલ્પવૃક્ષના કળની માફક અમૃતમય હોય છે.^૨

૨૬. (શ્લોક ૨૦-૨૧)

આ બે શ્લોકોમાં બે માર્ગો ઉપદિષ્ટ છે—એક કુવ્રતનો, બીજો સુવ્રતનો.

પહેલો અધોગમનનો માર્ગ છે. તે વ્યક્તિનાં વર્તમાન અને ભવિષ્ય—બંનેને બગાડે છે. બીજો ઊર્ધ્વગમનનો માર્ગ છે. તે વ્યક્તિનાં વર્તમાન અને ભવિષ્ય—બંનેને સુધારે છે.

કોઈ જંગલમાં એક સંન્યાસી સાધના કરી રહ્યો હતો. એક દિવસ કોઈ રાજા ત્યાંથી પસાર થયો. તેના હાથમાં મરેલું સસલું હતું. જંગલમાંથી શિકાર કરી પાછા ફરતી વેળાએ તે માર્ગ ભૂલી ગયો. તેણે સામે એક તાપસનો આશ્રમ જોયો. માર્ગ પૂછવા માટે તે તાપસની કુટિમાં આવ્યો અને બોલ્યો—‘મહાત્મન્ ! હું ભૂલો પડ્યો છું. મને રસ્તો બતાવો.’ સંન્યાસીએ કહ્યું—‘હે રાજન ! હું તો બે જ માર્ગને જાણું છું—અહિંસા સ્વર્ગનો માર્ગ છે અને હિંસા નરકનો માર્ગ છે. ત્રીજો માર્ગ હું જાણતો નથી.’ રાજાએ સદા-કાળ માટે અહિંસાનો માર્ગ સ્વીકારી લીધો. આ સુવ્રતનો માર્ગ છે. સાધના કરનાર બધી વ્યક્તિઓએ પણ સુવ્રતનો માર્ગ પસંદ કરવાનો છે.

૧. જુઓ—ઠાળં ૫ । ૧૮૫નું ટિપ્પણ.

૨. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણ, પૃ. ૨૪૭ : અમૃતં કિયદ્ વર્ણગન્ધરસોપેતં
વર્ણવલપુષ્પિસૌભાગ્યજનનં સર્વરોગનાશનં અનેકગુણસંપન્નં કલ્પ-
વૃક્ષફલવદમૃતમભિધીયતે ।

અઢારસમં અઙ્ઙયણં

સંઙઙ્ઙં

અઢારમું અધ્યયન

સંઙયીય

આમુખ

આ અધ્યયનમાં રાજા સંજયનું વર્ણન આપવામાં આવેલ છે, એટલા માટે તેનું નામ ‘સંજયજ્ઞ’—‘સંજયીય’ છે.^૧

કાંપિલ્ય નગરમાં સંજય નામે એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક વાર તે શિકાર કરવા માટે નીકળ્યો. તેની સાથે ચાર પ્રકારની સેનાઓ હતી. તે કેશર-ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં તેણે સંત્રસ્ત મૃગોને માર્યા. આમ-તેમ જોતાં તેની દૃષ્ટિ ગર્દભાલી મુનિ પર જઈ અટકી. તેઓ ધ્યાનસ્થ હતા. તેમને જોઈ તે ભ્રમમાં પડી ગયો. તેણે વિચાર્યું—‘મેં અહીં મૃગોને મારી મુનિની આશાતના કરી છે.’ તે ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યો. મુનિ પાસે જઈ વંદન કરી બોલ્યો—‘ભગવન્ ! મને ક્ષમા કરો.’ મુનિ ધ્યાનમાં લીન હતા. તેઓ કંઈ ન બોલ્યા. રાજાનો ભય વધ્યો. તેણે વિચાર્યું—જો મુનિ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા તો તેઓ પોતાના તેજ વડે સમગ્ર વિશ્વનો નાશ કરી નાખશે. તેણે ફરી કહ્યું—‘ભંતે ! હું રાજા સંજય છું. મૌન છોડી મને કંઈક કહો.’ (શ્લોક ૧-૧૦)

મુનિએ ધ્યાન પાર્યું અને અભયદાન દેતાં બોલ્યાં—‘રાજન ! તને અભય છે. તું પણ અભયદાતા બન. આ અનિત્ય જીવલોકમાં તું શાં માટે હિંસામાં આસક્ત બની રહ્યો છે ?’ (શ્લોક ૧૧) મુનિએ જીવનની અસ્થિરતા, જ્ઞાતિ-સંબંધોની અસારતા, કર્મપરિણામોની નિશ્ચિતતાનો ઉપદેશ આપ્યો. રાજાએ સાંભળ્યો. વૈરાગ્ય ઊભરાઈ આવ્યો. તે રાજ્યનો ત્યાગ કરી મુનિ ગર્દભાલી પાસે શ્રમણ બની ગયો.

એક દિવસ એક ક્ષત્રિય મુનિ સંજય મુનિ પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું—‘તમારું નામ શું છે ? તમારું ગોત્ર કયું છે ? શા માટે તમે માહણ—મુનિ બન્યા છો ? તમે કેવી રીતે આચાર્યોની સેવા કરો છો અને કેવી રીતે વિનીત કહેવરાઓ છો ?’ (શ્લોક ૨૧)

મુનિ સંજયે ઉત્તર આપ્યો—‘નામે હું સંજય છું. ગોત્ર મારું ગૌતમ છે. ગર્દભાલી મારા આચાર્ય છે. મુક્તિ માટે હું માહણ બન્યો છું. આચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર હું સેવા કરું છું એટલા માટે હું વિનીત છું.’ (શ્લોક ૨૨)

ક્ષત્રિય મુનિએ તેમના જવાબથી આકર્ષાઈ વગર પૂછ્યે જ કેટલાંક તથ્યો પ્રગટ કર્યાં અને મુનિ સંજયને જૈન પ્રવચનમાં વિશેષ દૃઢ કરવા માટે મહાપુરુષોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં તથા સંયમપૂર્વક જીવન વીતાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો. સંયમી કેવો હોય છે ? તેણે શું કરવાનું હોય છે ? તપનું પાલન કેમ કરવું જોઈએ ? સુદુશ્વર ધર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરી શકાય ? વગેરે પ્રશ્નોનું સમાધાન આપ્યું.

જ્યારે સંજય રાજર્ષિએ પોતાનો આયુષ્યકાળ જાણવાની જિજ્ઞાસા બતાવી ત્યારે ક્ષત્રિય મુનિએ કહ્યું—‘રાજર્ષિ ! જૈન-પ્રવચનમાં ત્રિકાલજ્ઞ તીર્થંકરની આરાધના કરનાર મુનિ સાધના વડે પોતે જ ત્રિકાલજ્ઞ બની જાય છે. હું તમારા આયુષ્યકાળને જાણું છું અને તમે વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એટલા માટે તે તમને બતાવી દઉં છું.’

અધ્યયન બહુ સૂત્રાત્મક શૈલીમાં લખવામાં આવ્યું છે, એટલા માટે તેમાં ઉક્ત ઘટનાનો સંકેત મળે છે. તેનું પૂરું વિવરણ મળતું નથી. વૃત્તિકારે સંકેતની ભાષાને સ્પષ્ટ કરવાનો થોડો પ્રયત્ન કર્યો છે. (શ્લોક ૩૦, ૩૧, ૩૨)

ક્ષત્રિય મુનિએ રાજર્ષિ સંજય સાથે દાર્શનિક ચર્ચા પણ કરી. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં દર્શનની ચાર મુખ્ય ધારાઓ હતી—ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ.

તેમણે આ ચારેની જાણકારી આપી અને નિષ્કર્ષની ભાષામાં ક્રિયાવાદ પ્રત્યેની રુચિનાં સંવર્ધનની પ્રેરણા આપી. પ્રસંગવશ પોતાના અનુભવોનો ઉલ્લેખ કરી પુનર્જન્મ અને આત્માની સ્થાપના કરી. (શ્લોક ૩૩)

આ અધ્યયનથી એક નવદીક્ષિત મુનિના સ્થિરીકરણની પ્રક્રિયા સહજપણે જ ફલિત થાય છે.

આ અધ્યયનમાં ભરત, સગર, મધવ, સનતકુમાર, શાંતિ, અર, કુંથુ, મહાપદ્મ, હરિષેણ, જય વગેરે દસ ચક્રવર્તીઓ અને દશાર્ણભદ્ર, કરકંડુ, દ્વિમુખ, નમિ, નગ્ગતિ, ઉદ્રાયણ, કાશીરાજ, વિજય, મહાબલ વગેરે નવ નરેશ્વરોનું વર્ણન છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્વૃત્તિ, ગાથા ૩૧૪ : સંજયનામં ગોચં, વેદંતો ભાવસંજઓ હોઝી ।

તત્તો સમુદ્વિયમિણં, અજ્ઞયણં સંજજ્ઞં તિ ॥

આમાં દશાર્જી, કલિંગ, પાંચાલ, વિદેહ, ગાંધાર, સૌવીર, કાશી વગેરે દેશોનો નામોલ્લેખ પણ થયો છે. આ અધ્યયન પ્રાગૈતિહાસિક અને ઐતિહાસિક જૈન શાસનની પરંપરાનાં સંકલન-સૂત્ર જેવું છે.

અદ્વારસમં અજ્ઞયણં : અઢારમું અધ્યયન સંજયીય : સંજયીય

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. કંપિલ્લે નયરે રાયા ઉદિણ્ણબલવાહ્ણે । નામેણં સંજણે નામ મિગલ્લં ઉવણિન્નગા ॥	કામ્પિલ્લે નગરે રાજા ઉદીર્ણબલવાહનઃ । નામ્ના સંજયો નામ મૃગવ્યામુપનિર્ગતઃ ॥	૧. કાંપિલ્ય ^૧ નગરમાં સૈન્ય અને વાહનોથી સંપન્ન એવો સંજય નામે રાજા હતો. એક દિવસ તે શિકાર કરવા માટે નીકળ્યો.
૨. હયાણીએ ગયાણીએ રહાણીએ તહેવ ય । પાયત્તાણીએ મહયા સલ્લઓ પરિવારિણે ॥	હયાનીકેન ગજાનીકેન રથાનીકેન તથૈવ ચ । પાદાતાનીકેન મહતા સર્વતઃ પરિવારિતઃ ॥	૨. તે મહાન અશ્વસેના, હસ્તિસેના, રથસેના અને પાયદળ-સેના વડે ચારે બાજુથી વીંટળાયેલો હતો.
૩. મિણે છુભિત્તા હયગઓ કંપિલ્લુજ્જાણકેસરે । મીણે સંતે મિણે તત્થ વહેઙ્ગે રસમુચ્છિણે ॥	મૃગાન્ ક્ષિપ્ત્વા હયગતઃ કામ્પિલ્લોદ્ધાનકેસરે । મીતાન્ શ્રાન્તાન્ મૃગાન્ તત્ર વિધ્યતિ રસમૂર્ચ્છિતઃ ॥	૩. તે ઘોડા પર સવાર થયો હતો. સૈનિકો હરણોને કાંપિલ્ય નગરના કેશર નામે ઉદ્યાન તરફ પકેલી રહ્યા હતા. તે રસ-મૂર્ચ્છિત થઈ પેલાં ડરેલાં અને ખિન્ન બનેલાં હરણોને ત્યાં વ્યથિત કરી રહ્યો હતો—મારી રહ્યો હતો.
૪. અહ કેસરમ્મિ ઉજ્જાણો અણગારે તવોધ્ધણો । સજ્ઞાયજ્ઞાણજુત્તે ધમ્મજ્ઞાણં ઙ્ગિયાચઈ ॥	અથ કેસરે ઉદ્યાને અનગારસ્તપોધનઃ । સ્વાધ્યાયધ્યાનયુક્તઃ ધર્મ્યધ્યાનં ધ્યાયતિ ॥	૪. તે કેશર નામે ઉદ્યાનમાં સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં લીન રહેનારા એક તપોધન અણગાર ગર્દભાલી ^૨ ધર્મ- ધ્યાનમાં એકાગ્ર બની રહેલા હતા.
૫. અપ્પોવમંડવમ્મિ ઙ્ગાયઈ ઙ્ગવિયાસવે । તસ્સાગાણે મિણે પાસં વહેઈ સે નરાહિવે ॥	‘અપ્પોવ’ મળ્લપે ધ્યાયતિ ક્ષપિતાસ્રવઃ । તસ્યાગતાન્ મૃગાન્ પાર્શ્વ વિધ્યતિ સ નરાધિપઃ ॥	૫. કર્મ-બંધનના હેતુઓને નિર્મૂળ કરનારા અણગાર લતા- મંડપમાં ધ્યાન કરી રહ્યા હતા. રાજાએ તેમની પાસે આવેલાં હરણો પર બાણોના પ્રહાર કર્યા.
૬. અહ આસગઓ રાયા ખિવ્વમાગમ્મ સો તર્હિ । હણે મિણે ઉ પાસિત્તા અણગારં તત્થ પાસઈ ॥	અથાશ્વગતો રાજા ક્ષિપ્રમાગમ્ય સ તસ્મિન્ । હતાન્ મૃગાન્ તુ દૃશ્વા અનગારં તત્ર પશ્યતિ ॥	૬. રાજા ઘોડા પર સવાર હતો. તે તરત ત્યાં આવ્યો. તેણે પહેલાં ભરેલાં હરણોને જ જોયાં, પછી તેણે તે સ્થાનમાં રહેલા અણગારને જોયા.

૭. અહ રાયા તત્થ સંભંતો અણગારો મળાહઓ ।
મણે ડ મંદપુણેણં રસગિદ્ધેણ ઘંતુણા ॥
અથ રાજા તત્ર સમ્ભ્રાન્તઃ અનગારો મનાગાહતઃ ।
મયા તુ મન્દપુણ્યેન રસગૃહ્ણેન ઘાતુકેન ॥
૮. આસં વિસજ્જહિત્તાણં અણગારસ્સ સો નિવો ।
વિણાણ વંદણે પાણે ભગવં ! એત્થ મે રુમે ॥
અશ્વં વિસજ્જ અણગારસ્સ સ નૃપઃ ।
વિનયેન વન્દતે પાલો ભગવન્ ! અત્ર મે ક્ષમસ્વ ॥
૯. અહ મોણેણ સો ભગવં અણગારે ઝાણમસ્સિણે ।
રાયાણં ન પડિમંતેહ તઓ રાયા ભયદુઓ ॥
અથ મૌનેન સ ભગવાન્ અનગારો ધ્યાનમાશ્રિતઃ ।
રાજાનં ન પ્રતિમન્ત્રયતે તતો રાજા ભયદુતઃ ॥
૧૦. સંજઓ અહમસ્સીતિ ભગવં ! વાહરાહિ મે ।
કુદ્ધે તેણેણ અણગારે હહેજ્જ નરકોદ્ધિઓ ॥
સંજયોઽહમસ્મીતિ ભગવન્ ! વ્યાહર મામ્ ।
કુદ્ધસ્તેજસાઽનગારઃ દહેત્ નરકોદીઃ ॥
૧૧. અભઓ પત્થિવા ! તુભં અભયદાયા ભવાહિ ય ।
અણિચ્છે જીવલોગમ્મિ કિં હિંસાણે પસજ્જસિ ? ॥
અભયં પાર્થિવ ! તવ અભયદાતા ભવ ચ ।
અનિત્યે જીવલોકે કિં હિંસાયાં પ્રસજસિ ?
૧૨. જયા સઘ્વં પરિચ્છજ્જ ગંતવ્વમવસસ્સ તે ।
અણિચ્છે જીવલોગમ્મિ કિં રજ્જમ્મિ પસજ્જસિ ? ॥
યદા સર્વં પરિત્યજ્ય ગન્તવ્યમવશસ્ય તે ।
અનિત્યે જીવલોકે કિં રાજ્યે પ્રસજસિ ?
૧૩. જીવિયં ચેવ રૂવં ચ વિજ્જુસંપાપચંચલં ।
જત્થ તં મુજ્જાસી રાયં પેચ્છત્થં નાવબુજ્જાસે ॥
જીવિતં ચૈવ રૂપં ચ વિદ્યુત્સમ્પાતચંચલમ્ ।
યત્ર ત્વં મુહોસિ રાજન્ ! પ્રેત્યાર્થં નાવબુધ્યસે ॥
૧૪. દારાણિ ય સુયા ચેવ મિત્તા ય તહ બંધવા ।
જીવંતમણુજીવંતિ મયં નાણુવ્વયંતિ ય ॥
દારશ્ચ સુતાશ્ચૈવ મિત્રાણિ ચ તથા બાન્ધવાઃ ।
જીવન્તમણુજીવન્તિ મૃતં નાનુવ્રજન્તિ ચ ॥
૭. રાજા અણગારને જોઈ ભયભ્રાંત બની ગયો. તેણે વિચાર્યું—હું ભાગ્યહીન, રસલોભુપ અને જીવોને મારનારો છું. મેં તુચ્છ પ્રયોજન માટે મુનિને આઘાત પહોંચાડ્યો છે.
૮. તે રાજા ઘોડાને છોડીને વિનયપૂર્વક અણગારના ચરણોમાં વંદના કરતો કહે છે—‘ભગવન્ ! આ કાર્ય માટે મને ક્ષમા કરો.’
૯. તે અણગાર ભગવંત મૌનપૂર્વક ધ્યાનમાં લીન હતા. તેમણે રાજાને પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. આથી રાજા વધુ ભયાકુળ બની ગયો.
૧૦. રાજા બોલ્યો—‘હે ભગવન્ ! હું સંજય છું. આપ મારી સાથે વાતચીત કરો. અણગાર કોપાયમાન થઈને પોતાના તેજ વડે કરોડો મનુષ્યોને સળગાવી દે છે.’
૧૧. અણગાર બોલ્યા—‘હે પાર્થિવ ! તને અભય છે અને તું પણ અભયદાતા બન. આ અનિત્ય જીવલોકમાં તું શા માટે હિંસામાં આસક્ત બની રહ્યો છે ?’
૧૨. ‘જ્યારે તું પરાધીન છે અને એટલા માટે બધું છોડીને તારે ચાલ્યા જવાનું છે ત્યારે આ અનિત્ય જીવલોકમાં તું શા માટે રાજ્યમાં આસક્ત બની રહ્યો છે ?’
૧૩. ‘રાજન્ ! તું જેમાં મોહ કરી રહ્યો છે તે જીવન અને સૌંદર્ય વીજળીના ચમકારાની માફક ચંચળ છે. તું પરલોકના હિતને કેમ સમજતો નથી ?’
૧૪. ‘સ્રીઓ, પુત્રો, મિત્રો અને બાંધવો જીવતા વ્યક્તિની સાથે જીવે છે પરંતુ તેઓ મરેલાંની પાછળ જતાં નથી.’

૧૫.નીહંતિ મયં પુત્રા
પિયરં પરમદુઃખિણ્યા ।
પિયરો વિ તદા પુત્રે
બંધૂ રાયં ! તવં ચરે ॥

નિઃસારયન્તિ મૃતં પુત્રાઃ
પિતરં પરમદુઃખિતાઃ ।
પિતરોઽપિ તથા પુત્રાન્
બન્ધવો રાજન્ ! તપશ્ચરેઃ ॥

૧૫. 'પુત્ર પોતાના મૃત પિતાને પરમ દુઃખ સાથે સ્મશાનમાં લઈ જાય છે અને એ જ રીતે પિતા પણ પોતાના પુત્રો અને બંધુઓને સ્મશાનમાં લઈ જાય છે. એટલા માટે હે રાજન્ ! તું તપશ્ચરણ કર.'

૧૬.તઓ તેણઽજ્જિણ દબ્બે
દારે ય પરિરક્ખિણ ॥
કીલંતઽન્ને નરા રાયં !
હટ્ઠતુટ્ઠમલંકિયા ॥

તતસ્તેનાર્જિતે દ્રવ્યે
દારેષુ ચ પરિક્ષિતેષુ ।
કીલંત્યન્યે નરા રાજન્ !
હટ્ઠતુષ્ઠાલંકૃતાઃ ॥

૧૬. 'હે રાજન્ ! મૃત્યુ પછી તે મૃત વ્યક્તિ વડે ઉપાર્જિત ધન અને સુરક્ષિત સ્ત્રીઓને હથ, તુષ્ટ^૭ અને અલંકૃત બની બીજી વ્યક્તિઓ ભોગવે છે.'

૧૭.તેણાવિ જં કયં કમ્મં
સુહં વા જહં વા દુહં ।
કમ્મુણા તેણ સંજુત્તો
ગચ્છઈં ઉ પરં ભવં ॥

તેનાપિ યત્ કૃતં કર્મ
સુખં વા યદિ વા દુઃખમ્ ।
કર્મણા તેન સંયુક્તઃ
ગચ્છતિ તુ પરં ભવમ્ ॥

૧૭. 'તે મરનાર વ્યક્તિએ જે કર્મો કર્યા—સુખ આપનાર કે દુઃખ આપનાર—તેમની જ સાથે તે પરભવમાં ચાલ્યો જાય છે.'

૧૮.સોઠ્ઠુણ તસ્સ સો ધમ્મં
અણગારસ્સ અંતિણ ॥
મહયા સંવેગનિવ્વેયં
સમાવત્તો નરાહિવો ॥

શ્રુત્વા તસ્ય સ ધર્મ
અનગારસ્થાન્તિકે ।
મહતા સંવેગનિર્વેદં
સમાપન્નો નરાધિપઃ ॥

૧૮.તે સંજય રાજા અણગાર સમીપે મહાન આદર સાથે ધર્મ સાંભળી મોક્ષનો ઈચ્છુક અને સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વિગ્ન બની ગયો.

૧૯.સંજઓ ચહંડં રજ્જં
નિક્કલંતો જિણસાસણે ।
ગદ્ધભાલિસ્સ ભગવઓ
અણગારસ્સ અંતિણ ॥

સંજયસ્ત્યક્ત્વા રજ્જં
નિક્કાન્તો જિનશાસને ।
ગદ્ધભાલેર્ભગવતઃ
અનગારસ્થાન્તિકે ॥

૧૯.સંજય રાજય છોડી ભગવાન ગદ્ધભાલી અણગાર પાસે જિન-શાસનમાં દીક્ષિત થઈ ગયો.

૨૦.ચિચ્ચા રઠ્ઠં પવ્વહા
ખત્તિણ પરિભાસહ ॥
જહા તે દોસઈં રૂવં
પસન્નં તે તદા મણો ॥

ત્યક્ત્વા રાષ્ટ્રં પ્રવ્રજિતઃ
ક્ષત્રિયઃ પરિભાષતે ।
યથા તે દૃશ્યતે રૂપં
પ્રસન્નં તે તથા મનઃ ॥

૨૦.જેણે રાષ્ટ્ર છોડીને પ્રવ્રજયા લીધી, તે ક્ષત્રિયે^{૧૦} (અપ્રતિબદ્ધ-વિહારી રાજા સંજયને) કહ્યું—'તમારી આકૃતિ જેવી પ્રસન્ન દેખાઈ રહી છે તેવું જ તમારું મન પણ પ્રસન્ન દેખાઈ રહ્યું છે.'

૨૧.કિંનામે ? કિંગોત્તે ?
કસ્સદ્ધાણ વ માહણે ? ।
કહં પડિયરસી બુદ્ધે ?
કહં વિણીણ ત્તિ વુચ્ચસિ ? ॥

કિંનામા ? કિંગોત્રઃ ?
કસ્મૈ અર્થાય વા માહનઃ ? ।
કથં પ્રતિચરસિ બુદ્ધાન્ ?
કથં વિનીત ઇત્યુચ્ચસે ? ॥

૨૧. 'તમારું નામ શું છે ? ગોત્ર કયું છે ? શા માટે તમે માહણ—મુનિ બન્યા છો ? તમે કેવી રીતે આચાર્યની સેવા કરો છો અને કેવી રીતે વિનીત કહેવાઓ છો ?'

૨૨.સંજઓ નામ નામેણં
તદા ગોત્તેણ ગોયમો ।
ગદ્ધભાલી મમાચરિયા
વિજ્જાચરણપારગા ॥

સંજયો નામ નામ્ના
તથા ગોત્રેણ ગૌતમઃ ।
ગદ્ધભાલયો મમાચાર્યાઃ
વિદ્યાચરણપારગાઃ ॥

૨૨. 'નામથી હું સંજય છું. ગોત્રથી ગૌતમ છું. ગદ્ધભાલી મારા આચાર્ય છે—વિદ્યા અને ચારિત્રના પારગામી. મુક્તિને માટે હું માહણ બન્યો છું. આચાર્યના ઉપદેશાનુસાર હું સેવા કરું છું. એટલા માટે હું વિનીત કહેવાઉં છું.'^{૧૧}

૨૩.કિરિયં અકિરિયં વિણયં
અન્નાણં ચ મહામુણી ! ।
एएहिं चउहिं ठाणेहिं
मेयण्णे किं पभासई ? ॥

ક્રિયાઽક્રિયા વિનયઃ
અજ્ઞાનં ચ મહામુને ! ।
एतैश्चतुर्भिः स्थानैः
मेयज्ञः किं प्रभाषते ॥

૨૩.તે ક્ષત્રિય-શ્રમણ બોલ્યા—‘મહામુનિ ! ક્રિયા, અક્રિયા, વિનય અને અજ્ઞાન—આ ચાર સ્થાનો વડે એકાંતવાદી તત્ત્વવેત્તા^{૧૨} કયું તત્ત્વ બતાવે છે ?—’^{૧૩}

૨૪.इइ पाउकरे बुद्धे
नायए परिनिव्वुडे ।
विज्जाचरणसंपन्ने
सच्चे सच्चपराक्कमे ॥

इति प्रादुस्करोद् बुद्धः
ज्ञातकः परिनिवृतः ।
विद्याचरणसंपन्नः
सत्यः सत्यपराक्रमः ॥

૨૪.‘તેને તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાત-વંશીય, ઉપજ્ઞાત, વિદ્યા અને ચારિત્ર વડે સંપન્ન, સત્યવક્તા અને સત્ય-પરાક્રમ ભગવાન મહાવીરે પ્રગટ કરેલ છે.’

૨૫.पडंति नरए घोरे
जे नरा पावकारिणो ।
दिव्वं च गइं गच्छंति
चरित्ता धम्ममारियं ॥

पतन्ति नरके घोरे
ये नराः पापकारिणः ।
दिव्यां च गर्तिं गच्छन्ति
चरित्वा धर्ममार्यम् ॥

૨૫.‘જે મનુષ્ય પાપ કરનારા છે તેઓ ઘોર નરકમાં જાય છે અને આર્ય-ધર્મનું આચરણ કરીને મનુષ્ય દિવ્ય ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.’

૨૬.मायाबुइयमेयं तु
मुसाभासा निरस्थिया ।
संजममाणो वि अहं
वसामि इरियामि य ॥

मायोक्तमेतत् तु
मृषाभाषा निरर्थिका ।
संयच्छन्नप्यहम्
वसामि ईरि च ॥

૨૬.‘આ એકાંત દષ્ટિવાળા ક્રિયાવાદી વગેરે વાદીઓએ જે કહ્યું છે તે માયા-પૂર્ણ છે. એટલા માટે તે મિથ્યા-વચન છે, નિરર્થક છે. હું તે માયા-પૂર્ણ એકાંતવાદીથી બચીને રહું છું અને બચીને ચાલું છું.’^{૧૪}

૨૭.सव्वे ते विइया मज्झं
मिच्छादिद्वी अणारिया ।
विज्जमाणे परे लोए
सम्मं जाणामि अप्पगं ॥

सर्वे ते विदिता मम
मिथ्यादृष्टयोऽनार्याः ।
विद्यमाने परे लोके
सम्यग् जानाम्यात्मानम् ॥

૨૭.‘મેં તે બધા એકાંત દષ્ટિવાળાઓને જાણી લીધા છે. તેઓ મિથ્યા-દષ્ટિ અને અનાર્ય છે. હું પરલોકના અસ્તિત્વમાં આત્માને સારી રીતે જાણું છું.’

૨૮.अहमासी महापाणे
जुइमं वरिससओवमे ।
जा सा पाली महापाली
दिक्वा वरिससओवमा ॥

अहमासं महाप्राणे
द्युतिमान् वर्षशतोपमः ।
या सा पाली महापाली
दिव्या वर्षशतोपमा ॥

૨૮.‘હું મહાપ્રાણ^{૧૫} નામે વિમાનમાં કાંતિમાન દેવ હતો. મેં ત્યાં પૂર્ણ આયુષ્યનો ભોગ કર્યો.’^{૧૬} જેવી રીતે અહીં સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ ગણાય છે તેવી રીતે દેવલોકમાં પલ્લોપમ અને સાગરોપમ આયુષ્યને પૂર્ણ માનવામાં આવે છે.’^{૧૭}

૨૯.से चुए बंभलोगाओ
माणुस्सं भवमागए ।
अप्पणो य परेसिं च
आउं जाणे जहा तहा ॥

अथ च्युतो ब्रह्मलोकात्
मानुष्यं भवमागतः ।
आत्मनश्च परेषां च
आयुर्जानामि यथा तथा ॥

૨૯.‘તેવો હું બ્રહ્મલોકમાંથી ચ્યુત થઈને મનુષ્યલોકમાં આવ્યો છું. હું જેવી રીતે પોતાનાં આયુષ્યને જાણું છું તેવી જ રીતે બીજાનાં આયુષ્યને પણ જાણું છું.’^{૧૮}

૩૦.नाणा रुइं च छंदं च
परिवज्जेज्ज संजए ।
अणट्ठा जे य सव्वत्था
इइ विज्जामणुसंचरे ॥

नाना रुचिं च छन्दश्च
परिवर्जयेत् संयतः ।
अनर्था ये च सर्वाथाः
इति विद्यामनुसंचरे ॥

૩૦.‘સંયમીએ વિવિધ પ્રકારની રુચિ,^{૧૯} અભિપ્રાયો અને જે બધા પ્રકારના અનર્થો^{૨૦} છે તેમનું વર્જન કરવું જોઈએ—આ વિદ્યાના પંથ ઉપર તમારું સંચરણ હો’—(ક્ષત્રિય મુનિએ રાજર્ષિને કહ્યું)—

૩૧.પડિક્કમામિ પસિણાણં
પરમંતેહિં વા પુણો ।
અહો ઉટ્ટિએ અહોરાયં
ઇહ વિજ્જા તવં ચરે ॥

પ્રતિક્રમામિ પ્રશ્નેભ્યઃ
પરમન્ત્રેભ્યો વા પુનઃ ।
અહો ઉત્થિતોઽહોરાત્રમ્
ઇતિ વિદ્વાન્ તપશ્ચરે ॥

૩૧. 'હું (શુભાશુભ સૂચક) પ્રશ્નો અને ગૃહસ્થ-કાર્ય-સંબંધી મંત્રણાઓથી^{૧૧} દૂર રહું છું. અહો ! હું દિવસ-રાત ધર્માચરણ માટે સાવધાન રહું છું-એમ સમજી^{૧૨} તમે તપનું આચરણ કરો.

૩૨.જં ચ મે પુચ્છસી કાલે
સમ્મં સુદ્ધેણ ચેવસા ।
તાઇં પાઠકરે બુદ્ધે
તં નાણં જિણસાસણો ॥

યચ્ચ માં પૃચ્છસિ કાલે
સમ્યક્ શુદ્ધેન ચેતસા ।
તત્ પ્રાદુરકરોદ્ બુદ્ધઃ
તજ્ઞાનં જિનશાસને ॥

૩૨. 'જે તમે મને સમ્યક્ શુદ્ધ-ચિત્ત વડે આયુષ્ય-વિષયમાં પૂછો છો, તેને સર્વજ્ઞ ભગવાને પ્રગટ કરેલ છે, તે જ્ઞાન જિનશાસનમાં વિદ્યમાન છે.^{૧૩}

૩૩.કિરિયં ચ રોયએ ધીરે
અકિરિયં પરિવજ્જએ ।
દિટ્ઠીએ દિટ્ઠિસંપન્ને
ધમ્મં ચર સુદુચ્ચરં ॥

ક્રિયાં ચ રોચયેદ્ ધીરઃ
અક્રિયાં પરિવર્જયેત્ ।
દૃષ્ટ્યા દૃષ્ટિસંપન્નઃ
ધર્મં ચર સુદુશ્ચરમ્ ॥

૩૩. 'ધીર-પુરુષે ક્રિયાવાદ પર રુચિ કરવી જોઈએ અને અક્રિયાવાદ^{૧૪} નો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સમ્યક્-દૃષ્ટિ વડે દૃષ્ટિ-સંપન્ન બની તમે સુદુશ્ચર ધર્મનું આચરણ કરો.'

૩૪.એયં પુણ્ણપયં સોચ્ચા
અત્થધમ્મોવસોહિયં ।
ભરહો વિ ભારહં વાસં
ચેચ્ચા કામાઇ પવ્વએ ॥

એતત્ પુણ્યપદં શ્રુત્વા
અર્થધર્મોપશોભિતમ્ ।
ભરતોઽપિ ભારતં વર્ષં
ત્યક્ત્વા કામાન્ પ્રાવ્રજન્ ।

૩૪. અર્થ (મોક્ષ) અને ધર્મ વડે ઉપશોભિત આ પવિત્ર ઉપદેશ સાંભળીને ભરત ચક્રવર્તીએ ભારતવર્ષ અને કામ-ભોગો છોડીને પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી.

૩૫.સગરો વિ સાગરંતં
ભરહવાસં નરાહિવો ।
ઇસ્સરિયં કેવલં હિચ્ચા
દયાએ પરિનિવ્વુડે ॥

સગરો પિ સાગરાન્તં
ભરતવર્ષં નરાધિપઃ ।
ऐश्वर्यं કેવલં હિત્વા
દયયા પરિનિર્વૃતઃ ॥

૩૫. 'સગર ચક્રવર્તી, સાગરપર્યંત^{૧૫} ભારતવર્ષ અને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય છોડીને અહિંસાની^{૧૬} આરાધના કરીને મુક્ત થયા.

૩૬.ચઇત્તા ભારહં વાસં
ચક્કવટ્ટી મહિટ્ઠિઓ ।
પવ્વજ્જમભ્બુવગઓ
મઘવં નામ મહાજસો ॥

ત્યક્ત્વા ભારતં વર્ષં
ચક્રવર્તી મહર્દિકઃ ।
પ્રવ્રજ્યામધ્યુપગતઃ
મઘવા નામ મહાયશાઃ ॥

૩૬. મહર્દિક અને મહાન યશસ્વી મઘવા ચક્રવર્તીએ ભારતવર્ષને છોડી પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી.

૩૭.સળંકુમારો મણુર્સિસદો
ચક્કવટ્ટી મહિટ્ઠિઓ ।
પુત્તં રજ્જે ઠવિત્તાણં
સો વિ રાયા તવં ચરે ॥

સનત્કુમારો મનુષ્યેન્દ્રઃ
ચક્રવર્તી મહર્દિકઃ ।
પુત્રં રાજ્યે સ્થાપયિત્વા
સોઽપિ રાજા તપોઽચરત્ ॥

૩૭. 'મહર્દિક રાજા સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ પુત્રને રાજ્ય પર સ્થાપિત કરી તપશ્ચરણ કર્યું.

૩૮.ચઇત્તા ભારહં વાસં
ચક્કવટ્ટી મહિટ્ઠિઓ ।
સંતી સંતિકરે લોએ
પત્તો ગઇમણુત્તરં ॥

ત્યક્ત્વા ભારતં વર્ષં
ચક્રવર્તી મહર્દિકઃ
શાન્તિઃ શાન્તિકરો લોકે
પ્રાપ્તો ગતિમનુત્તરમ્ ॥

૩૮. 'મહર્દિક અને લોકમાં શાંતિ કરનાર શાંતિનાથ ચક્રવર્તીએ ભારતવર્ષ છોડીને અનુત્તર-ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

૩૯. ઇક્ષ્વારાયવસભો
કુંથૂ નામ નરાહિવો ।
વિક્ષાયાકિત્તી ધિદ્મં
મોક્ષં ગઓ અણુત્તરં ॥

ઇક્ષ્વાકુરાજવૃષભઃ
કુન્થુર્નામ નરાધિપઃ ।
વિક્ષ્યાતકીર્તિર્ધૃતિમાન્
મોક્ષં ગતોઽનુત્તરમ્ ॥

૩૯. 'ઇક્ષ્વાકુ' કુળના રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, વિખ્યાત કીર્તિવાળા,
ધૃતિમાન ભગવાન કુંથુ નરેશ્વરે અનુત્તર મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું.

૪૦. સાગરંતં જહિત્તાણં
ભરહં વાસં નરીસરો ।
અરો ય અરયં પત્તો
પત્તો ગદ્મણુત્તરં ॥

સાગરાન્તં હિત્વા
ભારતં વર્ષં નરેશ્વરઃ ।
અસ્થારજઃ પ્રાપ્તઃ
પ્રાપ્તો ગતિમનુત્તરમ્ ॥

૪૦. 'સાગરપર્યંત ભારતવર્ષને છોડીને કર્મરજથી મુક્ત થઈ
'અર' નરેશ્વરે અનુત્તર ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

૪૧. ચઙ્ગા ભારહં વાસં
ચક્કવટ્ટી નરાહિઓ ।
ચઙ્ગા ઉત્તમે ભોએ
મહાપડમે તવં ચરે ॥

ત્યક્ત્વા ભારતં વર્ષં
ચક્રવર્તી નરાધિપઃ ।
ત્યક્ત્વા ઉત્તમાન્ ભોગાન્
મહાપદ્મસ્તપોઽચરત્ ॥

૪૧. 'વિપુલ રાજ્ય, સેના અને વાહન તથા ઉત્તમ ભોગો
છોડીને મહાપદ્મ ચક્રવર્તીએ તપનું આચરણ કર્યું.

૪૨. એગ્ગચ્છાં પસાહિત્તા
મહિં માણનિસૂરણો ।
હરિસેણો મણુસ્સિદો
પત્તો ગદ્મણુત્તરં ॥

એકચ્છત્રાં પ્રસાધ્ય
મહીં માનનિષૂદનઃ ।
હરિષેણો મનુષ્યેન્દ્રઃ
પ્રાપ્તો ગતિમનુત્તરમ્ ॥

૪૨. '(શત્રુ રાજાઓનું) માન-મર્દન કરનારા હરિષેણ
ચક્રવર્તીએ પૃથ્વી પર એકચક્રી શાસન કર્યું, પછી
અનુત્તર ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

૪૩. અન્નિઓ રાયસહસ્સેહિ
સુપરિચ્ચાઈં દમં ચરે ।
જયનામો જિણક્કયાયં
પત્તો ગદ્મણુત્તરં ॥

અન્વિતો રાજસહસ્રૈઃ
સુપરિત્યાગી દમમચરત્ ।
જયનામા જિનાસ્ત્રાતં
પ્રાપ્તો ગતિમનુત્તરમ્ ॥

૪૩. 'જય ચક્રવર્તીએ હજાર રાજાઓ સાથે રાજ્યનો
પરિત્યાગ કરી જિન-ભાષિત દમનું આચરણ કર્યું અને
અનુત્તર ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

૪૪. દસણ્ણરજ્જં મુઙ્ગયં
ચઙ્ગાણં મુણી ચરે ।
દસણ્ણભદ્દો નિક્કલંતો
સક્કલં સક્કેણ ચોઙ્ગો ॥

દશાર્ણરાજ્યં મુદિતં
ત્યક્ત્વા મુનિરચરત્ ।
દશાર્ણભદ્દો નિષ્ક્રાન્તઃ
સાક્ષાચ્છક્રેણ ચોદિતઃ ॥

૪૪. 'સાક્ષાત શક દ્વારા પ્રેરિત દશાર્ણભદ્દે દશાર્ણ દેશનું
પ્રમુદિત રાજ્ય છોડી પ્રવ્રજ્યા લીધી અને મુનિ-ધર્મનું
આચરણ કર્યું.

(નમી નમેઙ્ગ અપ્પાણં
સક્કલં સક્કેણ ચોઙ્ગો ।
ચઙ્ગુણ મેહં વઙ્ગદેહી
સામણ્ણે પજ્જુવઙ્ગિઓ ॥)

(નમિર્નામયતિ આત્માનં
સાક્ષાચ્છક્રેણ ચોદિતઃ ।
ત્યક્ત્વા મેહં વૈદેહી
શ્રામણ્યે પર્યુપસ્થિતઃ ॥)

(વિદેહના અધિપતિ નમિ રાજે, જે ગૃહત્યાગ કરી
શ્રામણ્યમાં ઉપસ્થિત થયા અને દેવેન્દ્રને જેમણે સાક્ષાત
પ્રેરિત કર્યો, આત્માને નમાવ્યો—તેઓ અત્યંત નમ્ર બની
ગયા. ^{૨૦})

૪૫. કરકંડૂ કલિંગેસુ
પંચાલેસુ ય દુમ્મુહો ।
નમી રાયા વિદેહેસુ
ગંધારેસુ ય નગ્ગઈ ॥

કરકણ્ડુઃ કલિંગેષુ
પંચાલેષુ ચ દ્વિમુખઃ ।
નમી રાજા વિદેહેષુ
ગાન્ધારેષુ ચ નગ્ગતિઃ ॥

૪૫. 'કલિંગમાં કરકંડુ, પાંચાલમાં દ્વિમુખ, વિદેહમાં નમિ
અને ગાંધારમાં નગ્ગતિ' ^{૨૧}—

૪૬. એ નરિંદવસભા
નિઘ્નંતા જિણસાસણે ।
પુત્તે રજ્જં ઠવિત્તાણં
સામણ્ણે પજ્જુવટ્ઠિયા ॥

એતે નરેન્દ્રવૃષભાઃ
નિઘ્નન્તા જિનશાસને ।
પુત્રાન્ રાજ્યે સ્થાપયિત્વા
શ્રામણ્યે પર્યુપસ્થિતાઃ ॥

૪૬. 'રાજાઓમાં વૃષભ સમાન તેઓ પોતપોતાના પુત્રોને
રાજ્ય પર સ્થાપિત કરી જિન-શાસનમાં પ્રવ્રજિત થયા
અને શ્રમણ-ધર્મમાં સદા યત્નશીલ રહ્યા.

૪૭. સૌવીરાયવસભો
ચેચ્ચા રજ્જં મુણી ચરે ।
ઉદાયણો પવ્વહો
પત્તો મહમણુત્તરં ॥

સૌવીરાયવૃષભઃ
ત્યક્ત્વા રાજ્યં મુનિરચસ્ત્ ।
ઉદાયણઃ પ્રવ્રજિતઃ
પ્રાપ્તો ગતિમનુત્તરમ્ ॥

૪૭. 'સૌવીર રાજાઓમાં વૃષભ સમાન ઉદાયણ રાજાએ
રાજ્ય છોડી પ્રવ્રજ્યા લીધી, મુનિ-ધર્મનું આચરણ કર્યું
અને અનુત્તર-ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

૪૮. તહેવ કાસીરાયા
સેઓ સચ્ચપરક્કમે ।
કામભોગે પરિચ્છજ્જ
પહણે કમ્મમહાવણં ॥

તથૈવ કાશીરાજઃ
શ્વેતઃ સત્યપરક્રમઃ ।
કામભોગાન્ પરિત્યજ્ય
પ્રાહન્ કર્મમહાવનમ્ ॥

૪૮. 'એ જ રીતે સત્ય માટે પરાક્રમ કરનાર કાશીરાજ શ્વેતઃ
કામ-ભોગોનો પરિત્યાગ કરી કર્મ રૂપી મહાવનનું
ઉન્મૂલન કર્યું.

૪૯. તહેવ વિજઓ રાયા
અણઢાકિત્તિ પવ્વણે ।
રજ્જં તુ ગુણસમિદ્ધં
પયહિત્તુ મહાજસો ॥

તથૈવ વિજયો રાજા
અનઢકીર્તિઃ પ્રાવ્રજત્ ।
રાજ્યં તુ ગુણસમૃદ્ધં
પ્રહાય મહાયશાઃ ॥

૪૯. 'એ જ રીતે વિમલ-કીર્તિ, મહાયશસ્વી વિજય રાજાએ
ગુણ વડે સમૃદ્ધ રાજ્યને છોડીને જિન-શાસનમાં
પ્રવ્રજ્યા લીધી.

૫૦. તહેવુગ્ગં તવં કિચ્ચા
અવ્વક્ષિત્તેણ ચેયસા ।
મહાબલો રાયરિસી
અદ્દાય સિરસા સિરં ॥

તથૈવોગ્ગં તપઃ કૃત્વા
અવ્યાક્ષિત્તેન ચેતસા ।
મહાબલો રાજર્ષિઃ
આદિત શિરસા શિરઃ ॥

૫૦. 'એ જ રીતે અનાકુલ-ચિત્તે ઉગ્ર તપસ્યા કરી રાજર્ષિ
મહાબલે પોતાનું શિર આધી શિર (મોક્ષ)^{૩૦} પ્રાપ્ત
કર્યું.^{૩૧}

૫૧. કહં ધીરો અહેઠ્ઠિ
ઉમ્મત્તો વ્વ મહિં ચરે ? ।
એ વિસેસમાદાય
સૂરા દઢપરક્કમા ॥

કથં ધીરઃ અહેતુભિઃ
ઉન્મત્ત ઇવ મહીં ચરેત્ ? ।
એતે વિશેષમાદાય
શૂરા દૃઢપરાક્રમાઃ ॥

૫૧. 'એ ભરત વગેરે શૂર અને દૃઢ પરાક્રમશાળી રાજાઓ
બીજાં ધર્મ-શાસનો કરતાં જૈન-શાસનમાં વિશેષતા
પામીને પ્રવ્રજિત થયા તો પછી ધીર પુરુષ એકાંત-
દષ્ટિમય અહેતુવાદો^{૩૨} વડે ઉન્મત્તની માફક કેવી રીતે
પૃથ્વી પર વિચરણ કરે ?

૫૨. અચ્ચંતનિયાણખમા
સચ્ચા મે ભાસિયા વર્હી ।
અતરિસુ તરંતેરે
તરિસ્સંતિ અણાગયા ॥

અત્યન્તનિદાનક્ષમા
સત્યા મયા ભાષિતા વાક્ ।
અતીર્ષુઃ તરન્ત્યેકે
તરિષ્યન્તિ અનાગતાઃ ॥

૫૨. 'મેં આ અત્યંત યુક્તિયુક્ત^{૩૩} અને સત્ય વાત કહી છે.
તેના વડે કેટલાય જીવો સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામ્યા
છે, પામી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પામશે.

૫૩. કહં ધીરે અહેઠ્ઠિ
અત્તાણં પરિયાવસે ? ।
સવ્વસંગવિનિમ્મુકે
સિદ્ધે હવહી નીરણે ॥
—ત્તિ બેમિ ॥

કથં ધીરઃ અહેતુભિઃ
આત્માનં પર્યાવાસયેત્ ? ।
સર્વસંઙ્ગવિનિર્મુક્તઃ
સિદ્ધો ભવતિ નીરજાઃ ॥
—ઇતિ બ્રવીમિ ।

૫૩. 'ધીર પુરુષ એકાંત-દષ્ટિમય અહેતુવાદોમાં પોતાની
જાતને કેવી રીતે જોડે ? જે બધા સંગોથી^{૩૪} મુક્ત હોય
છે, તે કર્મ-રહિત બની સિદ્ધ થઈ જાય છે.^{૩૫}

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૮ : સંજયીય

૧. કાંપિલ્ય (કંપિલ્લે)

જુઓ-૧૩૨નું ટિપ્પણ.

૨. (અળગારે તવોધને)

આ પદ્યમાં માત્ર ‘અનગાર તવોધન’ છે, અનગારનો નામોલ્લેખ થયો નથી. પરંતુ આ જ પ્રકરણમાં નિર્યુક્તિકારે અનગારનું નામ ‘ગદભાલિ’ બતાવ્યું છે.^૧

૩. લતા-મંડપ (અપ્ફોવ)

આ દેશ્ય શબ્દ છે. યૂર્ષિ અને વૃત્તિમાં તેનો અર્થ છે—વૃક્ષ વગેરેથી ઘેરાયેલ, વિસ્તૃત, વૃક્ષ-ગુચ્છ-ગુલ્મ-લતા વડે આચ્છાદિત.^૨

૪. તેજથી (તેણ)

તપસ્યાના પ્રભાવથી અનેક લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંની એક છે—તેજોલબ્ધિ. તેના વડે અનુગ્રહ અને નિગ્રહ—બંને કરી શકાય છે. નિગ્રહની અવસ્થામાં અનેક પ્રદેશો અને પ્રાણીઓને ભસ્મસાત્ કરી શકાય છે.

૫. (શ્લોક ૧૧)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અહિંસાનાં આધારભૂત બે તત્ત્વો પ્રતિપાદિત છે—અભય અને અનિત્યતાનો બોધ. ભય હિંસાનું મુખ્ય કારણ છે. ભયની આશંકાથી જ મનુષ્યે શસ્ત્ર વગેરેનું નિર્માણ કર્યું છે. સહુથી અધિક ભય મૃત્યુનો હોય છે. જે કોઈના પ્રાણનું હરણ કરતો નથી તે અભયદાતા બની જાય છે.

અનિત્યતાની વિસ્મૃતિ મનુષ્યને હિંસા તરફ લઈ જાય છે. તેની સ્મૃતિ અહિંસાની એક પ્રબળ પ્રેરણા છે.

૬. પોતાના બાંધવોને (બંધૂ)

અહીં ‘બંધૂ’ શબ્દ પ્રથમાન્ત બહુવચન છે. ‘બન્ધૂન’ એ પદ અધ્યાહાર છે. તેના આધારે આનો અનુવાદ થશે—બંધુ પોતાના બંધુઓને સ્મશાનમાં લઈ જાય છે.^૩

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૧૭ : અહ કેસરમુજ્જાણે નામેણં
ગદ્ભાલિ અળગારે ।

૨. (ક) ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૪૮ ।

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૩૮ : અપ્ફોવમણ્ડવમિતિ વૃક્ષાદ્યાઘ્નીર્ણે,

તથા ચ વૃદ્ધાઃ અપ્ફોવ ઇતિ, કિમુક્તં ભવતિ ? આસ્તીર્ણે,
વૃક્ષગુચ્છગુલ્મલતાસંછન્ન ઇત્યર્થઃ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૧ : ‘બન્ધુ’ નિતિ બન્ધવશ્ચ બન્ધૂનિતિ
શેષઃ ।

૭. હષ્ટ-તુષ્ટ (હઠતુઠ્ઠ)

બહારથી પુલકિત હોવાને 'હષ્ટ' અને માનસિક પ્રીતિનો અનુભવ કરવાને 'તુષ્ટ' કહેવામાં આવે છે.^૧

૮. મહાન આદર સાથે (મહયા)

વૃત્તિકારને અહીં 'મહયા' શબ્દના બંને અર્થો અભિપ્રેત છે. આનો અર્થ ઘરો—મહાન આદર સાથે. વિભક્તિ વ્યત્યય દ્વારા તૃતીયાના સ્થાને પ્રથમ વિભક્તિ માની લેવામાં આવે તો આનું સંસ્કૃત રૂપ 'મહત્' થાય છે.^૨ ત્યારે તે ધર્મનું વિશેષણ બને છે. 'મહતા' એ સાધન બને છે.

૯. રાષ્ટ્રને (રઠ્ઠ)

રાષ્ટ્રનો અર્થ 'ગ્રામ, નગર વગેરેનો સમુદાય'^૩ અથવા 'મંડલ' છે.^૪ પ્રાચીનકાળમાં 'રાષ્ટ્ર' શબ્દ આજ જેટલા વ્યાપક અર્થમાં પ્રયોજાતો નહિ. વર્તમાનકાળમાં રાષ્ટ્રનો અર્થ છે—પૂર્ણ પ્રભુસત્તા ધારણ કરનાર દેશ. પ્રાચીનકાળમાં એક જ દેશમાં અનેક રાષ્ટ્ર સમાઈ જતા.^૫ તેમની સરખામણી આજના પ્રાંતો કે રાજ્ય-સરકારો સાથે કરી શકાય છે. મનુસ્મૃતિમાં રાષ્ટ્રનો પ્રયોગ કંઈક વ્યાપક અર્થમાં પણ થયેલો જણાય છે.^૬

૧૦. તે ક્ષત્રિયે (સ્થતિય)

અહીં ક્ષત્રિયનું નામ બતાવવામાં આવ્યું નથી. પરંપરા અનુસાર આ વ્યક્તિ પૂર્વજન્મમાં વૈમાનિક દેવ હતો. ત્યાંથી અ્યુત થઈ તે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ્યો. યોગ્ય બાહ્ય નિમિત્તો મળતાં વિરક્ત બન્યો અને રાષ્ટ્ર છાંડીને પ્રવ્રજિત બની ગયો. તે જનપદ-વિહાર કરતો-કરતો સંજય મુનિને મળ્યો અને અનેક જિજ્ઞાસાઓ દર્શાવી.^૭

૧૧. (શ્લોક ૨૧, ૨૨)

અહીં ક્ષત્રિયે પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા—

- (૧) તમારું નામ શું છે ?
- (૨) તમારું ગોત્ર કયું છે ?
- (૩) તમે માહણ શા માટે બન્યા છો ?
- (૪) તમે આચાર્યોની સેવા કઈ રીતે કરો છો ?

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૧ : હ્રષ્ટઃ બહિઃ પુલકાદિમન્તઃ, તુષ્ટઃ— આન્તરપ્રીતિભાજઃ ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૧ : 'મહયા' ત્તિ મહતા આદરેણેતિશેષઃ, મુબ્ધ્યત્યયેન વા મહત્ ।
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૨ : 'રાષ્ટ્ર' ગ્રામનગરાદિસમુદાયમ્ ।
૪. એજન, પત્ર ૪૧૧ : 'રાષ્ટ્ર' મળડલમ્ ।
૫. રાજપ્રશ્નીય વૃત્તિ, પૃ. ૨૭૬ : રાજ્યમ્—રાષ્ટ્રાદિસમુદાય-ત્મકમ્ । રાષ્ટ્રં ચ જનપદં ચ ।
૬. મનુસ્મૃતિ, ૧૦ । ૬૧ :

યત્ર ત્વેતે પરિધ્વંસાજ્ઞાયન્તે વર્ણદૂષકા ।

રાષ્ટ્રિકૈઃ સહ તદ્રાષ્ટ્રં ક્ષિપ્રમેવ વિનશ્યતિ ॥

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૨ : 'ક્ષત્રિયઃ' ક્ષત્રજાતિરનિર્વિષ્ટતામા પરિભાષતે, સંજયમુનિમિત્યુપસ્કારઃ, સ હિ પૂર્વજન્મનિ વૈમાનિક આસીત્, તતશ્ચ્યુતઃ ક્ષત્રિયકુલેઽજનિ, તત્ર ચ કુતશ્ચિત્-થાવિધનિમિત્તતઃ સ્મૃતપૂર્વજન્મા તત એવ ચોત્પન્નવૈરાગ્યઃ પ્રવ્રજ્યાં ગૃહીતવાન્, ગૃહીતપ્રવ્રજ્યશ્ચ વિહરન્ સંજયમુનિં દૃષ્ટ્વા તદ્વિમર્શાર્થમિદમુક્તવાન્ ।

(૫) તમે વિનીત કેવી રીતે કહેવાઓ છો ?

સંજય મુનિએ આના ઉત્તરમાં કહ્યું—

(૧) મારું નામ સંજય છે.

(૨) મારું ગોત્ર ગૌતમ છે.

(૩) હું મુક્તિ માટે માહણ બન્યો છું.

(૪) હું મારા આચાર્ય ગર્દભાલિના આદેશ અનુસાર સેવા કરું છું.

(૫) હું આચાર્યના ઉપદેશનું આસેવન કરું છું, એટલા માટે વિનીત કહેવાઉં છું.

૨૨મા શ્લોકમાં નામ અને ગોત્રનો ઉત્તર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે, બાકીના ત્રણ ઉત્તરો ‘ગદ્ધાલો મમાયરિયા, વિજ્ઞાચરણપારગા’ આ બે ચરણોમાં સમાવી લેવામાં આવેલ છે.^૧

૧૨. એકાંતવાદી તત્ત્વવેત્તા (મેયન્ને)

‘મેય’નો અર્થ છે—જેય. મેયને જાણનાર મેયજ્ઞ કહેવાય છે. ક્ષત્રિયમુનિએ એકાંત ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી દર્શનિકોના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરીને મહાવીરના અનેકાંતવાદી દષ્ટિકોણનો સંજય ઋષિને પરિચય કરાવ્યો.

૧૩. (શ્લોક ૨૩)

આ શ્લોકમાં ચાર વાદો—(૧) ક્રિયાવાદ (૨) અક્રિયાવાદ (૩) અજ્ઞાનવાદ અને (૪) વિનયવાદ—ના વિષયમાં રાજર્ષિને પૂછવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરના સમસામયિક બધા વાદોનું આ વર્ગીકરણ છે. સૂત્રકૃતાંગમાં આને ‘ચાર સમવસરણ’ કહેવામાં આવ્યું છે.^૨ આના ત્રણસો ત્રેસક ભેદ થાય છે.

(૧) ક્રિયાવાદ—ક્રિયાવાદીઓ આત્માનું અસ્તિત્વ માને છે પરંતુ તે વ્યાપક છે કે અવ્યાપક, કર્તા છે કે અકર્તા, ક્રિયાવાન છે કે અક્રિયાવાન, મૂર્ત છે કે અમૂર્ત—તેમાં તેમને પ્રતીતિ હોતી નથી.

(૨) અક્રિયાવાદ—જેઓ આત્માના અસ્તિત્વને માનતા નથી તેઓ અક્રિયાવાદી છે. બીજા શબ્દોમાં તેમને નાસ્તિક પણ કહી શકાય છે. કેટલાક અક્રિયાવાદીઓ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ ‘આત્માનું શરીર સાથે એકત્વ છે કે અન્યત્વ તે કહી શકાતું નથી’—એવું માને છે. કેટલાક અક્રિયાવાદીઓ આત્માની ઉત્પત્તિ બાદ તરત જ તેનો પ્રલય માને છે.

(૩) અજ્ઞાનવાદ—જેઓ અજ્ઞાન વડે જ સિદ્ધિ માને છે તેઓ અજ્ઞાનવાદી છે. તેમની માન્યતા છે કે કેટલાક જગતને બ્રહ્માદિ વિવર્તમય, કેટલાક પ્રકૃતિ-પુરુષાત્મક, કેટલાક ષડ્-દ્રવ્યાત્મક, કેટલાક ચતુઃ-સત્યાત્મક, કેટલાક વિજ્ઞાનમય, કેટલાક શૂન્યમય વગેરે વગેરે માને છે. એ જ રીતે આત્મા પણ નિત્ય, અનિત્ય વગેરે અનેક પ્રકારો વડે જાણી શકાય છે—આ બધાના જ્ઞાનનો શો અર્થ ? આ જ્ઞાન સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ માટે નિરુપયોગી છે, અર્કિચિત્કર છે વગેરે વગેરે.

(૪) વિનયવાદ—જેઓ વિનય વડે જ મુક્તિ માને છે તેઓ વિનયવાદી છે. તેમની માન્યતા છે કે દેવ, દાનવ, રાજા, તપસ્વી, હાથી, ઘોડા, હરણ, ગાય, ભેંસ, શિયાળ વગેરેને નમસ્કાર કરવાથી કલેશનો નાશ થાય છે. વિનય વડે જ કલ્યાણ થાય છે, બીજી રીતે નહિ.

ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦ ભેદ, અક્રિયાવાદીઓના ૮૪ ભેદ, વૈનયિકોના ૩૨ ભેદ અને અજ્ઞાનીઓના ૬૭ ભેદ મળે છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૨-૪૪૩ : વિદ્યાચરણપારગત્વાચ્ચ
તૈસ્તન્નિવૃત્તૌ મુક્તિલક્ષણં ફલમુક્તં, તતસ્તદર્થ
માહનોઽસ્મિ, યથા ચ તદુપદેશસ્તથા ગુરૂન્ પ્રતિચરામિ,

તદુપદેશાસેવનાચ્ચ વિનીતઃ ।

૨. સૂચકો, ૧૧૨ । ૧ ।

આ રીતે આ બધાના ૩૬૩ ભેદ થાય છે.^૧

અકલંકદેવે આ વાદોના આચાર્યોનો પણ નામોલ્લેખ કર્યો છે—

કોક્કલ, કાંઠેવિદ્ધિ, કૌશિક, હરી, શ્મશ્તુમાન, કપિલ, રોમશ, હારિત, અશ્વ, મુંડ, આશ્વલાયન વગેરે ૧૮૦ ક્રિયાવાદના આચાર્યો અને તેમના મતો છે.

મરીચિ, કુમાર, ઉલૂક, કપિલ, ગાર્ગ્ય, વ્યાઘ્રભૂતિ, વાદ્બલિ, માઠર, મૌદ્ગલ્યાયન વગેરે ૮૪ અક્રિયાવાદના આચાર્યો અને તેમના મતો છે.

સાકલ્ય, વાષ્કલ, કુશુભિ, સાત્યમુચ્ચિ, ચારાયણ, કાઠ, માધ્યંદિની, મૌદ, પૈપ્પલાદ, બ્રાહ્મરાયણ, સ્વિષ્ઠિકૃત, ઐતિકાચન, વસુ, જૈમિની વગેરે ૬૭ અજ્ઞાનવાદના આચાર્યો અને તેમના મતો છે.

વશિષ્ઠ, પારાશર, જતુકર્ણ, વાલ્મીકિ, રોમહર્ષિણિ, સત્યદત્ત, વ્યાસ, એલાપુત્ર, ઔપમન્યવ, ઈન્દ્રદત્ત, અયસ્થૂલ વગેરે ૩૨ વિનયવાદના આચાર્યો અને તેમના મતો છે.

આ સંસારમાં ભિન્ન-ભિન્ન રુચિવાળા લોકો છે. કેટલાક ક્રિયાવાદમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને કેટલાક અક્રિયાવાદમાં.^૨ રાજર્ષિએ કહ્યું—ધીર પુરુષ ક્રિયાવાદમાં રુચિ રાખે અને અક્રિયાવાદનો ત્યાગ કરે.^૩

જૈન દર્શન ક્રિયાવાદી છે. પરંતુ એકાંત-દૃષ્ટિ નથી, એટલા માટે તે સમ્યગ્વાદ છે. જેના વડે આત્મા વગેરે તત્ત્વમાં વિશ્વાસ હોય છે, તે જ ક્રિયાવાદ (અસ્તિત્વવાદ)નું નિરૂપણ કરી શકે છે.^૪

જુઓ—૨૪મું ટિપ્પણ.

૧૪. (શ્લોક ૨૬)

ક્ષત્રિય શ્રમણે કહ્યું—હું તે માયાપૂર્ણ એકાંતવાદોથી બચીને રહું છું અને ચાલું છું. વૃત્તિકાર અનુસાર ક્ષત્રિય મુનિએ આ વાત સંજયમુનિના સ્થિરીકરણ માટે કરી.^૫

૧૫. મહાપ્રાણ (મહાપ્રાણે)

આ પાંચમા દેવલોકનું એક વિમાન છે.^૬

૧૬. મેં ત્યાં પૂર્ણ આયુષ્યનો ભોગ કર્યો છે (વરિસસઓવમે)

મનુષ્ય-લોકમાં સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ આયુષ્ય મનાય છે. આ જ દૃષ્ટિએ દેવલોકના પૂર્ણ આયુષ્ય સાથે તેની તુલના કરવામાં આવી છે. ક્ષત્રિય મુનિએ કહ્યું—જેવી રીતે મનુષ્ય અહીં સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, તેવી રીતે મેં ત્યાં દિવ્ય સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું છે.^૭

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૪ : તત્ર તાવચ્છતમશીતં ક્રિયાવાદિનાં અક્રિયાવાદિનશ્ચ ચતુર્ણીતિસંખ્યાઃ, અજ્ઞાનિકાઃ સમષ્ટિવિધાઃ, વૈનયિકવાદિનો દ્વાત્રિશત્ત્વં ત્રિષષ્ટ્યધિકશતત્રયમ્ ।

૨. તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, ૮।૧, પૃ. ૫૬૨ ।

૩. સૂચગડો, ૧।૧૦।૧૭ ।

૪. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૧૮।૩૩ ।

૫. સૂચગડો, ૧।૧૨।૨૦-૨૧ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૫ : ‘સંજમમાણોઽવિ’તિ ‘અપિ’ એવકાર-ર્થસ્તતઃ સંયચ્છન્નેવ-ઉપમન્નેવ તદુક્ત્યાકર્ણનાદિતઃ ‘અહમ્’

ઇત્યાત્મનિર્દેશે વિશેષતસ્તત્તિથ્થરીકરણાર્થમ્, ઉક્તં હિ-‘ઠિયતો ઠાવે પરં’તિ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૫ : મહાપ્રાણે મહાપ્રાણનામ્નિ બ્રહ્મલોકવિમાને ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૫ : ‘વરિસસતોવમે’તિ વર્ષશતજીવિના ઉપમા-દૃષ્ટાન્તો યસ્યાસૌ વર્ષશતોપમો મયૂર્વ્યસકાદિત્વાત્-સમાસઃ, તતોઽયમર્થઃ—યથેહ વર્ષશતજીવી ઇદાનીં પરિપૂર્ણા-યુરુચ્યતે, એવમહમપિ તત્ર પરિપૂર્ણાયુરભૂવમ્ ।

૧૭. (પાલી મહાપાલી)

પાલી જેવી રીતે જળને ધારણ કરે છે તેવી જ રીતે ભવ-સ્થિતિ જીવન-જળને ધારણ કરે છે. એટલા માટે તેને ‘પાલી’ કહેવામાં આવેલ છે.

‘પાલી’ને પલ્યોપમ-પ્રમાણ અને ‘મહાપાલી’ને સાગરોપમ-પ્રમાણ માનવામાં આવેલ છે.^૧ આ ગણનાતીત (ઉપમેય) કાળ છે. અસંખ્ય-કાળનો એક પલ્લય થાય છે અને દસ કોડાકોડી પલ્લયોનો એક સાગર થાય છે. વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ—અણુઓગદારાઈ, સૂત્ર ૪૧૮ વગેરે.

અહીં ‘મહાપાલી’ ભવ-સ્થિતિને ‘વર્ષશતોપમા’ માનેલ છે. મનુષ્ય-લોકમાં સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ આયુષ્ય માનવામાં આવે છે, તે જ રીતે મહાપ્રાણ દેવલોકમાં મહાપાલીને પરમ આયુષ્ય માનવામાં આવે છે. એટલા માટે ફરી મહાપાલીને વર્ષશતોપમ કહેલ છે. પલ્યોપમ-કાળને એક પલ્લયની ઉપમા વડે સમજાવવામાં આવેલ છે. પલ્લયમાંથી એક-એક વાળ સો-સો વર્ષના અંતરે બહાર કાઢવામાં આવે છે. એટલા માટે તેને ‘વર્ષ-શતોપમ’ કહેલ હોય, એમ પણ કલ્પના કરી શકાય.^૨

૧૮. (શ્લોક ૨૯)

ક્ષત્રિય મુનિએ સંજય મુનિને પોતાના પૂર્વજન્મની હકીકત બતાવી. તે પરથી એવું સૂચિત થાય છે કે તેમને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હતું. જાતિ-સ્મરણ દ્વારા પોતાના પૂર્વજન્મને જાણી શકાય છે. તેમણે આગળ કહ્યું—હું જેવી રીતે પોતાના આયુષ્યને જાણું છું તેવી જ રીતે બીજાઓનાં આયુષ્યને પણ જાણું છું. જાતિ-સ્મરણ વડે બીજાઓનાં આયુષ્યને જાણી શકાતું નથી. એટલે એમ લાગે છે કે તેમને બીજાઓનો પૂર્વજન્મ જાણવાની વિદ્યા પણ મળેલી હતી.

૧૯. રુચિ (રુઙ્)

અહીં રુચિનો અર્થ છે—ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ વગેરે દર્શનો પ્રત્યે થનારી અભિલાષા.^૩

૨૦. બધા પ્રકારના અનર્થ (સવ્વત્થા)

આનાં સંસ્કૃત રૂપો બે બને છે અને તેના આધારે અર્થ પણ બે થાય છે^૪—

૧. સર્વાર્થા:—હિંસા વગેરે અશેષ વિષયો.

૨. સર્વત્ર—‘આ’કારને અલાક્ષણિક માનવાથી આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘સર્વત્ર’ થશે અને અર્થ થશે—બધા ક્ષેત્રો વગેરેમાં.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૫ : તથાહિ—યા સા પાલિરિવ પાલિ:—જીવિતજલધારણાદ્ ભવસ્થિતિ:; સા ચોત્તર મહાશબ્દોપા-દનાદિહ પલ્યોપમપ્રમાણા ।

૨. એજન, પત્ર ૪૪૫-૪૪૬ : દિવિ ભવા દિવ્યા વર્ષશતેનોપમા યસ્યા: સા વર્ષશતોપમા, યથા હિ વર્ષશતમિહ પરમાયુ: તથા તત્ર મહાપાલી, ઉત્કૃષ્ટોઽપિ હિ તત્ર સાગરોપમૈસ્વાયુરુપનીયતે, ન તૂત્તરપિપ્પયાદિભિ: અથવા—

“યોજનં વિસ્તૃત: પલ્લયસ્તથા યોજનમુત્સૃત: ।

સત્તરત્રપ્રરુદ્ધાણાં કેશાગ્રાણાં સ પૂરિત: ॥ ૧ ॥

તતો વર્ષશતે પૂર્ણ, એકૈકં કેશમુદ્ધરેત્ ।

ક્ષીયતે યેન કાલેન, તત્પલ્યોપમમુચ્યતે ॥ ૨ ॥

इति वचनाद्वर्षशतै: केशोद्धारहेतुभिरुपमा अर्थात् पल्यविषया यस्य सा वर्षशतोपमा, द्विविधाऽपि स्थिति:; सागरोपमस्यापि पल्योपमनिष्पाद्यत्वात्, तत्र मम महापाली दिव्या भवस्थितिरासीदित्युपस्कार:, अतश्चाहं वर्षशतोपमायुर्भूवमिति भाव: ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૬ : રુચિં ચ—પ્રક્રમાત્ ક્રિયાવાદ્યાદિ-મતવિષયમભિલાષમ્ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૬ ।

૨૧. ગૃહસ્થ-કાર્ય-સંબંધી મંત્રણાઓથી (પરમંતેહિં)

મુનિએ કહ્યું—હું અંગુષ્ઠ-વિદ્યા વગેરે પ્રશ્નોથી દૂર રહું છું, પરંતુ ગૃહસ્થ-કાર્ય-સંબંધી મંત્રણાઓથી વિશેષ દૂર રહું છું, કેમકે તે અતિ સાવધ હોય છે. એટલા માટે મારા માટે કરણીય હોતી નથી.^૧

૨૨. સમજીને (વિજ્ઞા)

‘વિજ્ઞા’ (સં. વિદ્વાન) શબ્દ ‘ક્ષુ’ પ્રત્યયાંત છે. ‘ક્ષુ’ પ્રત્યય ભૂત અને વર્તમાન—બંને અર્થમાં થાય છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં ‘ક્ષુ’ પ્રત્યય વર્તમાન અર્થમાં નિર્દિષ્ટ છે.^૨ તેનો અર્થ છે જાણીને—સમજીને. વૃત્તિમાં વિદ્વાનનો અર્થ ‘જાણકાર’ એવો કરવામાં આવેલ છે.^૩

૨૩. (શ્લોક ૩૧-૩૨)

ક્ષત્રિય મુનિએ રાજર્ષિ સંજયને કહ્યું—તેં મને આયુષ્યના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો છે. હું પોતાનો આયુષ્યકાળ અને બીજાઓનો આયુષ્યકાળ પણ જાણું છું, પરંતુ હું એવા પ્રશ્નોથી પર થઈ ચૂક્યો છું. છતાં પણ તે જાણવાની દૃષ્ટિથી મને પૂછ્યું છે તે હું બતાવું છું.

પછી ક્ષત્રિય મુનિએ સંભવિતપણે સંજયને તેના આયુષ્યકાળ વિશે કંઈક બતાવ્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તેમણે આગળ કહ્યું—મૃત્યુવિષયક જ્ઞાન જૈન શાસનમાં વિદ્યમાન છે. જિનશાસનની આરાધના કર, તે જ્ઞાન તને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.^૪

૨૪. ક્રિયાવાદ...અક્રિયાવાદ (કિરિયં.....અકિરિયં)

સૂત્રકૃતાંગ યૂર્ષિ અનુસાર ક્રિયાનો અર્થ છે—કંપન. એજન, કંપન, ગમન અને ક્રિયા (પ્રવૃત્તિ)—આ બધા એકાર્થક છે.^૫ મહર્ષિ પતંજલિએ ચિત્ત-નિરોધના પ્રયત્નને ક્રિયા કહેલ છે. તેમણે ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ માની છે—૧. શારીરિક ક્રિયાયોગ—તપસ્યા વગેરે ૨. વાચિક ક્રિયાયોગ—સ્વાધ્યાય વગેરે અને ૩. માનસ ક્રિયાયોગ—ઈશ્વર-પ્રણિધાન વગેરે.^૬

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ચાર પ્રકારના વાદો પ્રચલિત હતા—ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ‘કિરિયા’ શબ્દ ક્રિયાવાદના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. ક્રિયાવાદનો અર્થ છે—આત્મા વગેરે પદાર્થોમાં વિશ્વાસ કરવો તથા આત્મ-કર્તૃત્વનો સ્વીકાર કરવો. તેના ચાર અર્થ ફલિત થાય છે—આસ્તિકવાદ,^૭ સમ્યગ્વાદ, પુનર્જન્મ અને કર્મવાદ.^૮

અક્રિયાવાદની ચાર પ્રતિપત્તીઓ છે—

૧. આત્માનો અસ્વીકાર.

૧. એજન, પત્ર ૪૪૬ : પ્રતીપં ક્રામામિ પ્રતિક્રામામિ—પ્રતિનિવર્તે, કેભ્યઃ ?—‘પસિગાણં’ તિ સુબ્ધત્યાત્ ‘પ્રશ્નેભ્યઃ’ શુભાશુભ-સૂચકેભ્યોઽદ્ગુણપ્રશ્નાદિભ્યઃ, અન્યેભ્યો વા સાધિક્ષણેભ્યઃ, તથા પેરે-ગૃહસ્થાસ્તેષાં મન્ત્રાઃ પરમન્ત્રાઃ—તત્કાર્યાલોચનરૂપાસ્તેભ્યઃ, ... પ્રતિક્રામામિ, અતિસાવદ્યત્વાત્તેષામ્ ।
૨. શ્રી ભિક્ષુ શબ્દાનુશાસન, ૫.૧૩૬ : ‘વેત્તેર્વા ક્વસુઃ’ ।
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૬ : ‘વિજ્ઞ’ તિ વિદ્વાન્ જાનન્ ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૭ : ‘અપ્પણો ય પેરેસિં ચ’ ઇત્યાદિના તસ્યાયુ-વિજ્ઞતામવગમ્ય સંજયમુનિનાઽસૌ પૃષ્ઠઃ કિયન્મમાયુરિતિ, તતોઽસૌ પ્રાહ—યચ્ચ ત્વં માં કાલવિષયં પૃચ્છસિ તત્પ્રાદુષ્કૃતવાન્ ‘બુદ્ધઃ’ સર્વજ્ઞોઽત એવ તજ્ઞાનં જિનશાસને વ્યવચ્છેદફલત્વાજ્જિનશાસન

એવ ન ત્વન્યસ્મિન્ સુગતાદિશાસને, અતો જિનશાસન એવ યત્તો વિધેયો યેન યથાઽહં જાનામિ તથા ત્વમપિ જાનીષે ।

૫. સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૩૩૬ : એજનં કંપન ગમનં ક્રિયેત્વ-નર્થાન્તરમ્ ।
૬. પાતંજલયોગદર્શનમ્ ૨.૧ : ‘તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ’ ।
૭. દ. ચૂ. ૧.૫. ૨૭ : કિરિયા નામ અત્થિવાદો ભ્રષ્ણઃ ।
૮. જુઓ—સૂયગડો ૧.૧૨.૧૧નું ટિપ્પણ.

૨. આત્માના કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર.

૩. કર્મનો અસ્વીકાર.

૪. પુનર્જન્મનો અસ્વીકાર.^૧

અક્રિયાવાદીને નાસ્તિકવાદી, નાસ્તિકપ્રજ્ઞ અને નાસ્તિકદૃષ્ટિ કહેવામાં આવેલ છે.^૨ સ્થાનાંગસૂત્રમાં અક્રિયાવાદીના આઠ પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે—^૩

૧. એકવાદી

૫. સાતવાદી

૨. અનેકવાદી

૬. સમુચ્છેદવાદી

૩. મિતવાદી

૭. નિત્યવાદી

૪. નિર્મિતવાદી

૮. અસત્પરલોકવાદી

તેમનાં વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—ઠાળ ૮। ૨૨નું ટિપ્પણ તથા સૂચક ૧। ૧૨। ૧નું ટિપ્પણ.

વૃત્તિકારે ક્રિયાનો અર્થ અસ્તિવાદ અને સત્ અનુષ્ઠાન તથા અક્રિયાનો અર્થ નાસ્તિવાદ અને મિથ્યા અનુષ્ઠાન કર્યો છે.^૪

જુઓ—આ જ અધ્યયનનું ૧૩મું ટિપ્પણ.

૨૫. સાગર પર્યંત (સાગરંત)

ત્રણ દિશાઓ—પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં સાગરપર્યંત અને એક દિશા ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત સુધી.^૫

૨૬. અહિંસા (દયાણ)

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં અહિંસાનાં ૬૦ નામો ગણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં એક નામ છે—દયા. અહીં દયા અહિંસાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.^૬ વૃત્તિકારે દયાનો અર્થ સંયમ કર્યો છે.^૭ દશવૈકાલિકમાં લજ્જા, દયા, સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય—આ ચાર વિશુદ્ધિસ્થાનો બતાવવામાં આવ્યા છે.^૮ અહિંસાની પરિભાષા બધા જીવો પ્રત્યેનો સંયમ છે.^૯ આથી દયાનો અર્થ સંયમ પણ કરી શકાય છે.

૨૭. (નમી નમેઙ્ અપ્પાણં.....સામણે પજ્જુવટ્ઠિઓ)

આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત જણાય છે. આ નિર્ણય માટેનાં અનેક કારણો છે—

૧. આ નવમા અધ્યયનમાં (૮। ૬૧) આવી ચૂકેલ છે.

૨. શાન્ત્યાચાર્યે પોતાની વૃત્તિમાં આની વ્યાખ્યા કરી નથી.

૩. આની આગળના શ્લોકમાં નમીરાજનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે.

૪. શાન્ત્યાચાર્યે ‘સૂત્રાણિ સપ્તદશ’—એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. દશાશ્રુતસ્કન્ધ દશા, ૬, સૂત્ર ૩।

૨. એજન, સૂત્ર ૬।

૩. ઠાળ ૮। ૨૨।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૭ : ‘ક્રિયાં ચ’ અસ્તિ જીવ ઇત્યાદિરૂપાં સદનુશ્ચનાત્મિકા વા....તથા ‘અક્રિયાં’ નાસ્ત્યાત્મેત્યાદિકાં મિથ્યાદૃક્પરિકલ્પિતતત્ત્વદનુશ્ચનરૂપાં વા।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૮ : સાગરાન્તં-સમુદ્રપર્યન્તં દિક્ત્રયે, અન્યત્ર તુ હિમવત્પર્યન્તમિત્યુપસ્કારઃ।

૬. પ્રશ્નવ્યાકરણ, ૬।૧।૩।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૮ : દયયા-સંયમેન।

૮. દસવેઆલિયં ૧।૧।૧૩ : લજ્જા દયા સંયમ બંધચેરં, કલ્પણભાગિસ્સ વિસોહિઠાણં।

૯. એજન, ૬।૮ : અહિંસા નિઝણં દિઢ્ઠ, સવ્વભૂએસુ સંયમો ॥

‘અયં પુણ્ણપયં સોચ્ચા’ (૩૪મો શ્લોક)થી ‘તહેવુગ્ગં તવં કિચ્ચા’ (૫૦મો શ્લોક) સુધી ૧૭ શ્લોકો થાય છે. તેમાં ‘નમિ નમેઙ્ગ અપ્પાણં’ તથા ‘કરકંડૂ કર્લિંગેસુ’ શ્લોકોની વ્યાખ્યા બૃહદ્વૃત્તિમાં નથી. બંને શ્લોકોને પ્રક્ષિપ્ત માનવાથી ‘સત્તદશ સૂત્રાણિ’ની વાત બેસતી નથી અને ‘કરકંડૂ કર્લિંગેસુ’ને પ્રક્ષિપ્ત માનવાનું યુક્તિયુક્ત જણાતું નથી. કેમકે ‘નમિ નમેઙ્ગ અપ્પાણં’ આની તો પુનરાવૃત્તિ થઈ છે અને ‘કરકંડૂ કર્લિંગેસુ’—આ શ્લોક પહેલી વાર આવ્યો છે. આથી ‘નમિ નમેઙ્ગ અપ્પાણં’ને જ પ્રક્ષિપ્ત માનવો જોઈએ.^૧

૨૮. (શ્લોક ૪૫)

મુનિના ત્રણ પ્રકાર હોય છે—

૧. સ્વયં-બુદ્ધ— જે સ્વયં બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે.
૨. પ્રત્યેક-બુદ્ધ— જે કોઈ એક નિમિત્તથી બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે.
૩. બુદ્ધ-બોધિત— જે ગુરૂના ઉપદેશથી બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રત્યેક-બુદ્ધ એકાકી-વિહાર કરે છે. તેઓ ગચ્છવાસમાં નથી રહેતા.^૨ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ચાર પ્રત્યેક-બુદ્ધોનો ઉલ્લેખ છે—

૧. કરકંડુ— કર્લિંગનો રાજા.
૨. દ્વિમુખ— પંચાલનો રાજા.
૩. નમિ— વિદેહનો રાજા.
૪. નગ્ગતિ— ગાંધારનો રાજા.

આ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન ટીકામાં મળે છે.^૩ આ ચારેય પ્રત્યેક-બુદ્ધો એકીસાથે, એક જ સમયમાં દેવલોકમાંથી ચ્યુત થયા, એક સાથે પ્રવ્રજિત થયા, એક જ સમયે બુદ્ધ થયા, એક જ સમયમાં કેવળી બન્યા અને એક સાથે જ સિદ્ધ થયા.^૪

કરકંડુ ઘરડા બળદને જોઈ પ્રતિબુદ્ધ થયો.

દ્વિમુખ ઈન્દ્રધ્વજને જોઈ પ્રતિબુદ્ધ થયો.

નમિ એક કંકણની નીરવતા જોઈને પ્રતિબુદ્ધ થયો.

નગ્ગતિ મંજરીરહિત આમ્રવૃક્ષ જોઈને પ્રતિબુદ્ધ થયો.^૫

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ આ ચાર પ્રત્યેક-બુદ્ધોનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૬ પરંતુ તેમનાં જીવન-ચરિત્ર તથા બોધિપ્રાપ્તિનાં નિમિત્તોના ઉલ્લેખમાં ભિન્નતા છે.

ચારે પ્રત્યેક-બુદ્ધોનાં જીવન-વૃત્ત આ પ્રમાણે છે—

૧. કરકંડુ

ચંપા નગરીમાં દધિવાહન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીનું નામ પદ્માવતી હતું. તે ગણતંત્રના અધિનેતા મહારાજ ચેટકની પુત્રી હતી.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૭-૪૪૮ ।

૨. પ્રવચનસારોદ્ધાર, ગાથા ૫૨૫-૫૨૮ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૧૩૩-૧૪૫ ।

૪. ઉત્તરાધ્યયન નિર્ણય, ગાથા ૨૭૦ ।

૫. સુખબોધા, પત્ર ૧૩૩ :

વસહે ય ઇન્દ્રકેઝ, વલણ અમ્બે ય પુષ્પિણ બોહી ।

કરકંડુ દુમ્મહસ્સ, નમિસ્સ ગન્ધારત્તો ય ।

૬. કુમ્મકાર જાતક (સં. ૪૦૮) ।

એક વાર રાણી ગર્ભવતી બની. તેને દોહદ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ તે દોહદની જાણ કરવામાં લજ્જા અનુભવતી રહી. તેનું શરીર સૂકાઈ ગયું. રાજાએ પૂછતાં તેણે પોતાનાં મનની વાત કરી દીધી.

રાણી રાજાનો વેષ ધારણ કરી હાથી પર બેઠી. રાજા પોતે જ તેના મસ્તક ઉપર છત્ર ધરી ઊભો રહ્યો. રાણીનો દોહદ પૂરો થયો. વરસાદ વરસવા લાગ્યો. હાથી વન તરફ ભાગ્યો. રાજા-રાણી ગભરાયાં. રાજાએ રાણીને વટવૃક્ષની ડાળી પકડી લેવા કહ્યું. હાથી વટવૃક્ષની નીચેથી પસાર થયો. રાજાએ એક ડાળી પકડી લીધી. રાણી ડાળી પકડી શકી નહિ. હાથી રાણીને લઈને ભાગ્યો. રાજા એકલો રહી ગયો. રાણીના વિયોગથી તે અત્યંત દુઃખી થયો.

હાથી થાકીને નિર્જન વનમાં જઈ અટક્યો. તેણે એક તળાવ જોયું. તે તરસ છિપાવવા પાણીમાં પેઠો. રાણી અવસર જોઈ નીચે ઊતરી અને તળાવમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

તે દિગ્મુઢ બની આમ-તેમ જોવા લાગી. ભયાકાંત બની તે એક દિશા તરફ ચાલવા લાગી. તેણે એક તાપસને જોયો. તેની પાસે જઈ પ્રણામ કર્યાં. તાપસે તેનો પરિચય પૂછ્યો. રાણીએ સઘળું કહ્યું. તાપસે કહ્યું—‘હું પણ મહારાજા ચેટકનો સગોત્રીય છું. હવે ભયભીત બનવાની કોઈ જરૂર નથી.’ તેણે રાણીને આશ્વાસન આપી ફળો ભેટ ધર્યાં. રાણીએ ફળો ખાધાં. બંને ત્યાંથી ચાલ્યા. કેટલેક દૂર જઈ તાપસે ગામ બતાવતાં કહ્યું—‘હું આ હળથી બેઝાયેલી ભૂમિ પર ચાલી શકું નહિ. પેલું દંતપુર નગર દેખાય છે. ત્યાં દંતવક્ત્ર રાજા છે. તું નિર્ભય બની ત્યાં ચાલી જા અને સારો સંગાથ જોઈ ચંપાપુરી જતી રહેજે.’

રાણી પન્નાવતી દંતપુર પહોંચી. ત્યાં તેણે એક ઉપાશ્રયમાં સાધ્વીઓ જોઈ. તેમની પાસે જઈ વંદના કરી. સાધ્વીઓએ પરિચય પૂછ્યો. તેણે બધી હકીકત કહી સંભળાવી, પણ ગર્ભની વાત છૂપી રાખી.

સાધ્વીઓની વાત સાંભળી રાણીને વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. તેણે દીક્ષા લઈ લીધી. ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો ચાલ્યો. મહત્તરિકાએ આ જોઈ રાણીને પૂછ્યું. સાધ્વીરાણીએ સાચેસાચી વાત કહી દીધી. મહત્તરિકાએ આ વાત છૂપી રાખી. કાળ વીત્યો. ગર્ભના દિવસો પૂરા થયા. રાણીએ શય્યાતરના ઘરે જઈ બાળકને જન્મ આપ્યો. તે નવજાત બાળકને રત્નજડિત કામળામાં લપેટી અને પોતાની નામાંકિત મુદ્રા તેને પહેરાવી સ્મશાનમાં છોડી દીધો. સ્મશાનપાળે તેને જોયો અને પોતાની જાતને સોંપ્યો. તેણે તેનું નામ ‘અવકીર્ણક’ રાખ્યું. સાધ્વીરાણીએ સ્મશાનપાળની પત્ની સાથે મિત્રતા કરી. રાણી જ્યારે ઉપાશ્રયમાં પહોંચી ત્યારે સાધ્વીઓએ ગર્ભ વિષયમાં પૂછ્યું. તેણે કહ્યું—‘મરેલો પુત્ર જન્મ્યો હતો, મેં તેને ફેંકી દીધો.’

બાળક સ્મશાનપાળના ઘરે ઉછર્યો. તે પોતાના સમવયસ્ક બાળકો સાથે રમતી વખતે કહેતો—‘હું તમારો રાજા છું. મને કર આપો.’

એકવાર તેના શરીરે સૂકી ખુજલી થઈ. તે પોતાના સાથીઓને કહેતો—‘મને ખંજવાળી દો.’ એવું કરવાથી તેનું નામ ‘કરકંડુ’ પડ્યું.

કરકંડુને તે સાધ્વી પ્રત્યે અનુરાગ હતો. તે સાધ્વી મોહવશ ભિક્ષામાં મળેલા લાડુ વગેરે તેને આપ્યા કરતી.

બાળક મોટો થયો. તે સ્મશાનની રક્ષા કરવા લાગ્યો. ત્યાં બાજુમાં જ વાંસનું વન હતું. એકવાર બે સાધુઓ તે દિશામાંથી નીકળ્યા. એક સાધુ દંડના લક્ષણોનો જ્ઞાતા હતો. તેણે કહ્યું—‘અમુક પ્રકારનો દંડ જે ગ્રહણ કરશે, તે રાજા થશે.’ કરકંડુ તથા એક બ્રાહ્મણના છોકરાએ આ વાત સાંભળી. બ્રાહ્મણકુમાર તત્કાળ ગયો અને લક્ષણવાળા વાંસનો દંડ કાપ્યો. કરકંડુએ કહ્યું—‘આ વાંસ મારા સ્મશાનમાં ઉછર્યો છે, એટલે તેનો માલિક હું છું.’ બંનેમાં વિવાદ થયો. બંને ન્યાયાધીશ પાસે ગયા. તેણે ન્યાય આપતાં કરકંડુને તે દંડ અપાવ્યો.

બ્રાહ્મણ કુપિત થયો અને તેણે ચાંડાળ પરિવારને મારવાનું ષડયંત્ર રચ્યું. ચાંડાળને તેની જાણકારી મળી ગઈ. તે પોતાના પરિવારને સાથે લઈ કાંચનપુર ચાલ્યો ગયો.

કાંચનપુરનો રાજા મરી ચૂક્યો હતો. તેને પુત્ર હતો નહિ. રાજા પસંદ કરવા એક ઘોડાને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો. ઘોડો

સીધો ત્યાં જઈ અટક્યો જ્યાં ચાંડાલ વિશ્રામ કરી રહ્યો હતો. ધોડાએ કુમાર કરકંડુની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેની પાસે અટકી ગયો. સામેતો આવ્યા. કુમારને લઈ ગયા. રાજ્યાભિષેક થયો. તે કાંચનપુરનો રાજા બની ગયો.

જ્યારે બ્રાહ્મણકુમારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે એક ગામ દાનમાં લેવાની આશાથી કરકંડુ પાસે આવ્યો અને યાચના કરી કે મને ચંપા રાજ્યમાં એક ગામ આપવામાં આવે. કરકંડુએ દધિવાહનના નામે પત્ર લખ્યો. દધિવાહને તેને પોતાનું અપમાન ગણ્યું. તેણે કરકંડુને સાચું-ખોટું સંભળાવ્યું. કરકંડુએ આ બધું સાંભળી ચંપા ઉપર ચઢાઈ કરી.

સાધ્વી રાણી પદ્માવતીએ યુદ્ધની વાત સાંભળી. મનુષ્ય-સંહારની કલ્પના સાકાર થઈ ઊઠી. તે ચંપા પહોંચી. પિતા-પુત્રનો પરિચય કરાવ્યો. યુદ્ધ બંધ થઈ ગયું. રાજા દધિવાહને પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય કરકંડુને સોંપી પ્રવ્રજયા લઈ લીધી.

કરકંડુ ગો-પ્રિય હતો. એક દિવસ તે ગોકુળ જોવા ગયો. તેણે એક દુબળા વાછડાને જોયો. તેનું મન દયાથી ભરાઈ ગયું. તેણે આજ્ઞા કરી કે આ વાછડાને તેની માનું બધું દૂધ પીવરાવવામાં આવે અને જ્યારે તે મોટો થઈ જાય ત્યારે બીજા ગાયોનું દૂધ પણ તેને પીવરાવવામાં આવે. ગોપાલકોએ આ વાત સ્વીકારી.

વાછડો સુખપૂર્વક વધવા લાગ્યો. તે યુવાન બન્યો. તેનામાં અપાર શક્તિ હતી. રાજાએ જોયું. તે ખૂબ પ્રસન્ન થયો.

કેટલોક સમય વીત્યો. એક દિવસ રાજા ફરી ત્યાં આવ્યો. તેણે જોયું કે એ જ વાછડો આજ ઘરડો થઈ ગયો છે, આંખો બહાર નીકળી પડી છે, પગ ડગમગી રહ્યા છે અને તે બીજા નાના-મોટા બળદોના ધક્કા ખાઈ રહ્યો છે. રાજાનું મન વૈરાગ્યથી ભરાઈ ગયું. સંસારની પરિવર્તનશીલતાનું ભાન થયું. તે પ્રત્યેક-બુદ્ધ બની ગયો.^૧

૨. દ્વિમુખ

પંચાલ દેશમાં કાંપિલ્ય નામનું નગર હતું. ત્યાં જય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે હરિકુળવંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેની રાણીનું નામ ગુણમાલા હતું.

એક દિવસ રાજા રાજસભામાં બેઠો હતો. તેણે દૂતને પૂછ્યું—‘સંસારમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે મારી પાસે નથી અને બીજા રાજાઓની પાસે છે?’ દૂતે કહ્યું—‘રાજન્ ! તમારે ત્યાં ચિત્રસભા નથી.’ રાજાએ તત્કાળ ચિત્રકારોને બોલાવ્યા અને ચિત્રસભાનું નિર્માણ કરવાની આજ્ઞા આપી. ચિત્રકારોએ કાર્ય પ્રારંભ કર્યું. જમીન ખોદાવા લાગી. પાંચમા દિવસે એક રત્નમય દેદીપ્યમાન મહામુકુટ નીકળ્યો. રાજાને જાણ થઈ. તે અત્યંત પ્રસન્ન થયો.

થોડા જ સમયમાં ચિત્રસભાનું કાર્ય પૂર્ણ થયું. શુભ દિવસ જોઈ રાજાએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો અને મંગળ-વાદ્ય ધ્વનિઓની વચ્ચે તેણે પેલો મુકુટ ધારણ કર્યો. તે મુકુટના પ્રભાવથી તેના બે મુખ દેખાવા લાગ્યાં. લોકોએ તેનું નામ ‘દ્વિમુખ’ રાખ્યું.

કાળ પસાર થયો. રાજાના સાત પુત્રો થયા, પણ એક પણ પુત્રી ન થઈ. ગુણમાલા ઉદાસીન રહેવા લાગી. તેણે મદન નામે યક્ષની આરાધના શરૂ કરી. યક્ષ પ્રસન્ન થયો. તેને એક પુત્રી થઈ. તેનું નામ ‘મદનમંજરી’ રાખવામાં આવ્યું.

ઉજ્જૈનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોતે મુકુટની વાત સાંભળી. તેણે દૂત મોકલ્યો. દૂતે દ્વિમુખ રાજાને કહ્યું—‘યા તો આપ પોતાનો મુકુટ ચંડપ્રદ્યોત રાજાને સમર્પિત કરો અથવા યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જાઓ.’

દ્વિમુખ રાજાએ કહ્યું—‘હું પોતાનો મુકુટ તો આપું કે જો તે મને ચાર વસ્તુઓ આપે—

૧. અનલગિરિ હાથી ૨. અગ્નિભીરુ રથ ૩. શિવા દેવી અને ૪. લોહજંઘ લેખાચાર્ય.’

દૂતે જઈને ચંડપ્રદ્યોતને બધી હકીકત કહી. તે કોપાયમાન થયો અને તેણે ચતુરંગિણી સેના લઈ દ્વિમુખ ઉપર ચડાઈ કરી. તે સીમા સુધી પહોંચ્યો, સેનાનો પડાવ નાખ્યો અને ગરુડ-વ્યૂહની રચના કરી. દ્વિમુખ પણ પોતાની સેના લઈ સીમા પર આવી પહોંચ્યો. તેણે સાગર-વ્યૂહની રચના કરી.

બંને તરફ ઘમસાણ યુદ્ધ થયું. મુકુટના પ્રભાવથી દ્વિમુખની સેના અજેય રહી. પ્રધોતની સેના ભાગવા લાગી. તે હારી ગયો. દ્વિમુખે તેને બંદી બનાવ્યો.

ચંડપ્રધોત કારાગૃહમાં કેદ હતો. એક દિવસ તેણે રાજકન્યા મદનમંજરીને જોઈ. તે તેનામાં આસક્ત બની ગયો. જેમ-તેમ રાત વીતી. પ્રાતઃકાળ થયો. રાજા દ્વિમુખ ત્યાં આવ્યો. તેણે પ્રધોતને ઉદાસીન જોયો. કારણ પૂછતાં તેણે બધી વાત કહી. તેણે કહ્યું—‘જો મદનમંજરી નહિ મળે તો હું અગ્નિમાં ફૂટીને મરી જઈશ.’ દ્વિમુખે પોતાની કન્યાનાં લગ્ન તેની સાથે કરી દીધાં. ચંડપ્રધોત પોતાની નવવધૂને સાથે લઈ ઉજ્જૈની ચાલ્યો ગયો.

એકવાર ઈન્દ્ર-મહોત્સવ^૧ આવ્યો. રાજાની આજ્ઞાથી નાગરિકોએ ઈન્દ્ર-ધ્વજની સ્થાપના કરી. તે ઈન્દ્ર-ધ્વજને અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો, ઘંટડીઓ તથા માળાઓ વડે શણગારવામાં આવ્યો. લોકોએ તેની પૂજા કરી. ઠેર-ઠેર નૃત્ય, ગીત થવાં લાગ્યાં. બધા લોકો આનંદમગ્ન હતા. આ રીતે સાત દિવસ વીત્યા. પૂર્ણિમાના દિવસે મહારાજા દ્વિમુખે ઈન્દ્ર-ધ્વજની પૂજા કરી.

પૂજા-કાળ સમાપ્ત થયો. લોકોએ ઈન્દ્ર-ધ્વજનાં આભૂષણો ઊતારી લીધાં અને લાકડાંને સડક પર ફેંકી દીધું. એક દિવસ રાજા તે જ માર્ગેથી પસાર થયો. તેણે પેલા ઈન્દ્ર-ધ્વજનાં લાકડાંને મળ-મૂત્રમાં પડેલું જોયું. તેને વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. તે પ્રત્યેક-બુદ્ધ બની પંચ-મુષ્ટિ લોચ કરી પ્રવ્રજિત બની ગયો.^૨

૩. નમિ

અવંતી દેશમાં સુદર્શન નામનું નગર હતું. ત્યાં મણિરથ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. યુગબાહુ તેનો ભાઈ હતો. તેની પત્નીનું નામ મદનરેખા હતું. મણિરથે યુગબાહુને મારી નાખ્યો. મદનરેખા ગર્ભવતી હતી. તે ત્યાંથી એકલી ચાલી નીકળી. જંગલમાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેને રત્ન-કંબલમાં લપેટી ત્યાં જ મૂકી પોતે શૌચ-કર્મ કરવા જળાશયમાં ગઈ. ત્યાં એક જળહસ્તિએ તેને સૂંઢથી પકડીને આકાશમાં ઊછાળ્યો. વિદેહરાષ્ટ્ર અંતર્ગત આવેલી મિથિલા નગરીનો નરેશ પદ્મરથ શિકાર કરવા જંગલમાં આવ્યો. તેણે પેલા બાળકને ઊપાડી લીધો. રાજા નિષ્પુત્ર હતો. પુત્રની સહજ પ્રાપ્તિ થતાં તેને પ્રસન્નતા થઈ. બાળક તેના ઘરમાં રહી વધવા લાગ્યો. તેના પ્રભાવથી પદ્મરથના શત્રુ રાજાઓ પણ તેને નમવા લાગ્યા. એટલા માટે બાળકનું નામ ‘નમિ’ રાખવામાં આવ્યું. યુવાન થયો એટલે તેનાં ૧૦૦૮ કન્યાઓ સાથે લગ્ન સંપન્ન થયાં.

પદ્મરથ વિદેહરાષ્ટ્રની રાજ્યસત્તા નમિને સોંપી પ્રવ્રજિત થઈ ગયો. એકવાર મહારાજા નમિને દાહ-જવર થયો. તેણે છ મહિના સુધી અત્યંત વેદના સહન કરી. વૈદ્યોએ રોગ અસાધ્ય બતાવ્યો. દાહ-જવરને શાંત કરવા માટે રાણીઓ પોતે જ ચંદન ઘસી રહી હતી. તેમના હાથમાં પહેરેલાં કંકણોનો ખખડવાનો અવાજ આવતો હતો. આ અવાજથી રાજાને કષ્ટ થવા લાગ્યું. તેણે કંકણો ઊતારી નાખવા માટે કહ્યું. બધી રાણીઓએ સૌભાગ્યચિહ્ન સ્વરૂપ એક-એક કંકણ રાખી બાકીનાં કંકણો ઊતારી નાખ્યાં. થોડી વાર પછી રાજાએ પોતાના મંત્રીને પૂછ્યું—‘કંકણનો અવાજ કેમ સંભળાતો નથી?’ મંત્રીએ કહ્યું—‘રાજન્ ! તેમના ધર્ષણથી થતો અવાજ આપને અપ્રિય લાગે છે એમ વિચારી બધી રાણીઓએ એક-એક કંકણ છોડી બાકીના કંકણ ઊતારી કાઢ્યાં છે. એક કંકણમાં ધર્ષણ થતું નથી. ધર્ષણ વિના અવાજ ક્યાંથી થાય?’

રાજા નમિએ વિચાર્યું—‘સુખ એકલપણામાં છે. જ્યાં દુઃખ છે, બે છે, ત્યાં દુઃખ છે.’ વિચાર આગળ ચાલ્યો. તેણે વિચાર્યું—‘જો હું આ રોગમાંથી મુક્ત થઈ જઈશ તો જરૂર પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી લઈશ.’ તે દિવસે કાર્તિક માસની પૂર્ણિમા હતી. રાજા એ જ ચિંતનમાં લીન બની સૂઈ ગયો. રાત્રિના અંતિમ પ્રહરમાં તેણે સ્વપ્ન જોયું. નંદીઘોષના અવાજથી તે જાગી ગયો. તેનો દાહ-જવર નષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો. તેણે સ્વપ્નનું ચિંતન કર્યું. તેને જાતિ-સ્મૃતિ થઈ આવી. તે પ્રતિબુદ્ધ બની પ્રવ્રજિત થઈ ગયો.^૩

૧. આ મહોત્સવનો પ્રારંભ ભરતે કર્યો હતો. નિશીથચૂર્ણિ (પત્ર ૧૧૭૪)માં આને આષાઢી પૂર્ણિમાના દિવસે ઉજવવાનો તથા આવશ્યક નિયુક્તિ હારિભદ્રીય વૃત્તિ (પત્ર ૩૫૮)માં કાર્તિક પૂર્ણિમાએ ઉજવવાનો ઉલ્લેખ છે. લાડ દેશમાં શ્રાવણ

પૂર્ણિમાએ આ મહોત્સવ ઉજવવામાં આવતો હતો.

૨. સુખબોધા, પત્ર ૧૩૫-૧૩૬ ।

૩. એજન, પત્ર ૧૩૬-૧૪૩ ।

૪. નગ્ગતિ (નગ્ગતિ^૧)

ગાંધાર જનપદમાં પુંડ્રવર્ધન નામે નગર હતું. ત્યાં સિંહરથ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એકવાર ઉત્તરાપથમાંથી તેને બે ઘોડા ભેટમાં મળ્યા.

એક દિવસ રાજા અને રાજકુમાર બંને ઘોડા પર સવાર થઈ તેમની પરીક્ષા કરવા નીકળ્યા. રાજા જેમ-જેમ લગામ ખેંચતો તેમ-તેમ ઘોડો તેજીથી દોડવા લાગતો. દોડતા-દોડતા તે બાર ધોજન સુધી ચાલ્યો ગયો. રાજાએ લગામ ઢીલી મૂકી. ઘોડો ત્યાંજ અટકી ગયો. તેને એક વૃક્ષ નીચે બાંધી રાજા ફરવા લાગ્યો. ફળ ખાઈને ભૂખ શાંત કરી. રાત વીતાવવા માટે રાજા પહાડ પર ચડ્યો. ત્યાં તેણે સાત મજલાવાળો એક સુંદર મહેલ જોયો. રાજા અંદર ગયો. ત્યાં એક સુંદર કન્યા જોઈ. એકબીજાને જોઈ બંને વચ્ચે પ્રેમ થઈ ગયો. રાજાએ કન્યાનો પરિચય પૂછ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું—‘પહેલાં મારી સાથે વિવાહ કરો, પછી હું મારો સમગ્ર વૃત્તાંત તમને કહીશ.’

રાજાએ તેની સાથે વિવાહ કર્યો. કન્યાનું નામ કનકમાલા હતું. રાત વીતી. પ્રાતઃકાળે કન્યાએ કથા સંભળાવી.

રાજાએ ધ્યાનપૂર્વક કથા સાંભળી. તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થઈ ગયું. તે એક મહિના સુધી ત્યાં જ રહ્યો.

એક દિવસ તેણે કનકમાલાને કહ્યું—‘પ્રિયે ! શત્રુવર્ગ ક્યાંક મારા રાજ્યનો નાશ ન કરી દે એટલા માટે હવે મારે ત્યાં જવું જોઈએ. તું મને રજા આપ.’ કનકમાલાએ કહ્યું—‘જેવી આપની આજ્ઞા. પરંતુ આપનું નગર અહીંથી દૂર છે. આપ પગે ચાલી કેવી રીતે જઈ શકશો ? મારી પાસે પ્રજ્ઞા-વિદ્યા છે, આપ તેની સાધના કરી લો.’ રાજાએ વિદ્યાની સાધના કરી. વિદ્યા સિદ્ધ થતાં તે તેના પ્રભાવથી પોતાના નગરમાં પહોંચી ગયો.

રાજાને પાછો આવ્યો જાણી લોકોએ મહોત્સવ મનાવ્યો. સામેંતોએ રાજાને પૂર્વ વૃત્તાંત પૂછ્યો. રાજાએ બધી વાત કરી. બધા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા.

રાજા પાંચ-પાંચ દિવસના ગાળે તે જ પર્વત પર કનકમાલાને મળવા જતો રહેતો હતો. તે કેટલાક દિવસો તેની સાથે વીતાવી પોતાના નગરમાં પાછો ફર્યો. આ રીતે સમય વીતવા લાગ્યો. લોકો કહેતાં—રાજા ‘નગ’ અર્થાત્ પર્વત પર છે. એ પછી તેનું નામ નગ્ગતિ પડ્યું.

એક દિવસ રાજા ભ્રમણ કરવા નીકળ્યો. તેણે એક પુષ્પિત આમ્રવૃક્ષ જોયું. એક મંજરી તોડી તે આગળ વધ્યો. સાથે રહેલા બધા માણસોએ મંજરી, પત્રો, પ્રવાલ, પુષ્પો, ફળ વગેરે બધું તોડી લીધું. આમ્રનું વૃક્ષ હવે માત્ર ઢૂંઢું બની ગયું. રાજા ફરી તે જ માર્ગે પાછો ફર્યો. તેણે પૂછ્યું—‘તે આમ્રવૃક્ષ ક્યાં છે ?’ મંત્રીએ આંગળીના ઈશારે પેલા ઢૂંઢા તરફ સંકેત કર્યો. રાજા આંખાની તે અવસ્થા જોઈ અવાક બની ગયો. તેને કારણ જાણવા મળ્યું. તેણે વિચાર્યું—‘જ્યાં ઋદ્ધિ છે ત્યાં શોભા છે. પરંતુ ઋદ્ધિ સ્વભાવથી જ ચંચળ હોય છે.’ આવા વિચારો કરતાં તે સંબુદ્ધ બની ગયો.^૨

૨૯. શ્વેત (સેઓ)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આવેલ ‘સેઓ’ કાશીમંડળના અધિપતિનું નામ છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ભગવાન મહાવીરે આઠ રાજાઓને પ્રવ્રજિત કર્યા હતા. તેમાં એક ‘સેય’ (શ્વેત) નામનો રાજા છે.^૩ સ્થાનાંગની ટીકામાં તેને આમલકલ્પા નગરીનો રાજા બતાવવામાં આવ્યો છે. તેની રાણીનું નામ ધારણી હતું. એકવાર ભગવાન મહાવીરે જ્યારે આમલકલ્પા નગરીમાં આવ્યા ત્યારે રાજા-રાણી બંને પ્રવચન સાંભળવા ગયાં અને પ્રવ્રજિત થઈ ગયાં.^૪ સ્થાનાંગના આધારે કાશીરાજનું નામ શ્વેત હતું, એવી સંભાવના કરી શકાય છે.

૧. બૌદ્ધ જાતક (સં. ૪૪૮)માં નગ્ગજી અને શતપથ બ્રાહ્મણ (૮૧૧૪૧૦)માં નગ્ગજિત્તુ નામ છે.

૨. સુલ્લબોધા, પત્ર ૧૪૧-૧૪૫.

૩. ઠાળ, ૮૧૪૧.

૪. સ્થાનાંગવૃત્તિ, પત્ર ૪૦૮.

ઉત્તરાધ્યયનની બૃહદ્વૃત્તિમાં 'સેઓ'નો અર્થ શ્રેયસ્—અતિ પ્રશસ્ય કરવામાં આવ્યો છે.^૧ ડૉ. હર્મન જેકોબીએ પણ આનું અનુસરણ કરી 'સેય'નો અનુવાદ best કર્યો છે અને તેને સત્યનું વિશેષણ માનેલ છે.^૨

સુખબોધામાં કાશીરાજનો પરિચય સાતમા બલદેવ નંદનના રૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે. તેનું જીવનવૃત્ત આ પ્રમાણે છે—વારાણસી નગરીમાં અગ્નિશિખ રાજા હતો. તેની રાણીનું નામ હતું જયંતી. તેના પુત્રનું નામ હતું નંદન. તે સાતમો બલદેવ હતો. તેના નાના ભાઈ શેષવતીનો પુત્ર દત્ત વાસુદેવ હતો.^૩

સુખબોધાના આ મંતવ્યનો કોઈ પ્રાચીન આધાર જ્ઞાત નથી.

ડૉ. હર્મન જેકોબીએ ફૂટનોટમાં આ મત ઉદ્ધૃત કર્યો છે.^૪

૩૦. (સિરસા સિરં)

'સિરસા'—શિર આપ્યા વિના અર્થાત્ જીવનનિરપેક્ષ બન્યા વિના સાધ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. 'સિરસા'—આ શબ્દમાં 'ઇષ્ટં સાધયामિ પાતયामિ વા શરીરમ્'નો પ્રતિધ્વનિ છે.

શાન્ત્યાચાર્યે આની સાથે 'ઇવ' વધારામાં જોડેલ છે.^૫

'સિર'—શરીરમાં સહુથી ઊંચું સ્થાન શિરનું છે. લોકમાં સહુથી ઊંચું મોક્ષ છે. આ જ સમાનતાના કારણે શિરસ્થાનીય મોક્ષને 'સિર' કહ્યું છે.^૬

૩૧. (શ્લોક ૩૪-૫૦)

આ સત્તર શ્લોકોમાં જિન-શાસનમાં દીક્ષિત થનારા રાજાઓની સૂચિ આપવામાં આવી છે. આમાં દસ ચક્રવર્તી અને બાકીના નવ માંડલિક રાજાઓ છે—

ચક્રવર્તી	રાજા
૧. ભરત	૧. દશાર્ણભદ્ર
૨. સગર	૨. કરકુંડુ
૩. મધવા	૩. દ્વિમુખ
૪. સનત્કુમાર	૪. નમિરાજ
૫. શાંતિનાથ	૫. નગ્ગતિ
૬. કુંથુ	૬. ઉદ્રાયણ
૭. અર	૭. શ્વેત
૮. મહાપદ્મ	૮. વિજય
૯. હરિષેણ	૯. મહાબલ
૧૦. જય	

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૮ : શ્રેયસિ—અતિપ્રશસ્યે ।

૨. જૈનસૂત્રાજ, ઉત્તરાધ્યયન : ૧૮/૪૯, પૃ. ૮૭ ।

૩. સુખબોધા, પત્ર ૨૫૫ ।

૪. જૈનસૂત્રાજ, ઉત્તરાધ્યયન : ૧૮/૪૯, પૃ. ૮૭, ફૂટ નોટ ૪ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૪૯ : શિરસેવ—શિરસા શિરઃપ્રદાનેનેવ જીવિત-નિરપેક્ષમિતિ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૭ : 'શિરં' તિ શિર ઇવ શિરઃ સર્વજ-ગદુપરિવર્તિતયા મોક્ષઃ ।

૩૨. અહેતુવાદો દ્વારા (અહેઝહિં)

બૃહદ્વૃત્તિમાં 'અહેતુ'નો અર્થ 'કુહેતુ' કરવામાં આવ્યો છે. જે પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરવા માટે સક્ષમ હોય છે તે સાધન અથવા હેતુ કહેવાય છે. એકાંતદષ્ટિવાળા જેટલા વિચારો છે તે પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં સફળ નથી થતા, એટલા માટે એકાંતવાદી દષ્ટિકોણને અહેતુ કહી શકાય.^૧

૩૩. અત્યંત યુક્તિયુક્ત (અચ્ચંતનિયાણખમા)

શાન્ત્યાચાર્યે આના બે અર્થ કર્યા છે—

(૧) અતિશય નિદાન (હેતુ)યુક્ત.

(૨) અતિશય નિદાન (કર્મ-મલ શોધન)માં ક્ષમ.^૨

ચૂર્ણિકારે 'અનિયાણખમ' પદ માનીને અનિદાનનો અર્થ અબંધ કર્યો છે.^૩

૩૪. સંગોથી (સંગ)

જેનાથી કર્મનું બંધન થાય છે, તેને 'સંગ' કહેવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારનો છે—દ્રવ્ય સંગ અને ભાવ સંગ. દ્રવ્યતઃ સંગ પદાર્થો હોય છે અને ભાવતઃ સંગ હોય છે એકાંતવાદી દર્શન.^૪

૩૫. (શ્લોક ૨૦-૫૩)

આ ચોત્રીસ શ્લોકોમાં ક્ષત્રિય અને રાજર્ષિ સંજય વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપનું સંકલન છે. ક્ષત્રિયે વગર પૂછ્યે જ પોતાનો પરિચય આપ્યો અને પછી અનેક રાજાઓનાં ઉદાહરણો વડે સંજયને સમજાવ્યો.

અંતમાં ક્ષત્રિય ત્યાંથી ચાલીને પોતાના વિવક્ષિત સ્થાન પર આવી ગયો.^૫ રાજર્ષિ સંજય તપના આચરણ દ્વારા આશ્રવો ક્ષીણ કરીને મુક્ત થઈ ગયા.^૬

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૯ : અહેતુભિઃ ક્રિયાવાદ્યાદિપરિ-
કલ્પિતકુહેતુભિઃ' ।

૨. એજન, પત્ર ૪૪૯ : અતિશયેન નિદાનૈઃ—કારણૈઃ,
કોઽર્થઃ?—હેતુભિર્ન તુ પરપ્રત્યયેનૈવ, ક્ષમા—યુક્તાઽત્યન્ત-
નિદાનક્ષમા, યદ્વા નિદાન—કર્મમલશોધનં તસ્મિન્
ક્ષમાઃ—સમર્થાઃ ।

૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૫૦ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૪૯-૪૫૦ : સજ્જન્તિ—કર્મણા સંબધ્યન્તે
જન્તવ એમિરિતિ સંગાઃ—દ્રવ્યતો દ્રવિણાદયો ભાવતસ્તુ
મિથ્યાત્વરૂપત્વાદેત એવ ક્રિયાદિવાદાઃ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૦ : ઇત્યં તમનુશાસ્ય ગતો વિવક્ષિતં
સ્થાનં ક્ષત્રિયઃ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૪૦૪ :

કાઠુણ તવચ્ચરણં બહૂણિ વાસાણિ સો ધુયકિલેસો ।
તં ઠાણં સંપન્તો જં સંપન્તા ન સોયંતિ ॥

एगूणर्विसइमं अज्झयणं

मियापुत्तिज्जं

ओगणीसमुं अध्ययन

मृगापुत्रीय

આમુખ

નિર્યુક્તિકાર અનુસાર આ અધ્યયનનું નામ ‘મિગપુત્તિજ્ઞ’—‘મૃગાપુત્રીય’ છે. મૃગા રાણીના પુત્રના કારણે આ અધ્યયન સમુત્પન્ન થયું છે, એટલા માટે તેનું નામ ‘મૃગાપુત્રીય’ રાખવામાં આવ્યું છે.^૧

સમવાયાંગ અનુસાર આનું નામ ‘મિયચારિકા’—‘મૃગચારિકા’ છે.^૨ આ નામકરણ પ્રતિપાદ્ય વિષયના આધારે થયું છે.

સુગ્રીવ નગરમાં બલભદ્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પટરાણીનું નામ મૃગાવતી હતું. તેને એક પુત્ર હતો. માતા-પિતાએ તેનું નામ બલશ્રી રાખ્યું. તે લોકોમાં મૃગાપુત્ર નામે પ્રસિદ્ધ થયો. તે યુવાન થયો. પાણિગ્રહણ-સંપન્ન થયો. એકવાર તે પોતાની પત્નીઓ સાથે મહેલના ઝરુખામાં બેસીને કીડા કરી રહ્યો હતો. માર્ગમાં લોકો આવી-જઈ રહ્યા હતા. સ્થાને-સ્થાને નૃત્ય-સંગીતની મંડળીઓ જામી હતી. એકાએક તેની નજર રાજમાર્ગ પર મંદ ગતિથી ચાલતા એક નિર્ગ્ઘૃષ્ઠ ઉપર જઈ પડી. મુનિના તેજોદીપ્ત લલાટ, ચમકતી આંખો અને તપસ્યાથી કૃશ શરીરને તે અનિમેષ દષ્ટિએ જોતો રહ્યો. મન આલોકિત થયું. ચિંતન તીવ્ર થયું. તેણે વિચાર્યું—‘અન્યત્ર પણ મેં આવું સ્વરૂપ જોયું છે.’ આ વિચારોમાં લીન થયો અને તેને જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પૂર્વ-જન્મની બધી ઘટનાઓ પ્રત્યક્ષ થઈ ગઈ. તેણે જાણી લીધું કે પૂર્વભવમાં તે શ્રમણ હતો. આ અનુભૂતિથી તેનું મન વૈરાગ્યથી ભરાઈ ગયું. તે પોતાના માતા-પિતા પાસે આવ્યો અને બોલ્યો—‘તાત ! હું પ્રવ્રજ્યા લેવા ઈચ્છું છું. શરીર અનિત્ય છે, અશુચિમય છે, દુઃખ અને ક્લેશોનું પાત્ર છે. મને તેમાં કોઈ રસ નથી. જેને આજ કે કાલ છોડવું જ પડશે, તેને હું હમણાં જ છોડી દેવા ઈચ્છું છું. સંસારમાં દુઃખ જ દુઃખ છે. જન્મ દુઃખ છે, મરણ દુઃખ છે, જરા દુઃખ છે. બધા ભોગો આપાત-ભદ્ર અને પરિણામ-વિરસ છે.’

માતા-પિતાએ તેને સમજાવ્યો અને શ્રામણ્યની કઠોરતા અને તેની દુશ્વરતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. તેમણે કહ્યું—

“પુત્ર ! શ્રામણ્ય દુશ્વર છે. મુનિએ હજારો ગુણ ધારણ કરવાના હોય છે. તેણે જીવનભર પ્રાણાતિપાતથી વિરતિ કરવાની હોય છે. એ જ રીતે મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહનું વિવર્જન કરવાનું હોય છે. રાત્રિભોજનનો સર્વથા ત્યાગ અત્યંત કઠણ છે. અનેક કષ્ટો સહન કરવાં પડે છે.

“ભિક્ષાયર્થા દુઃખપ્રદ હોય છે. યાચના અને અલાભ બંનેને સહન કરવાં દુષ્કર છે. સાધુએ કુક્ષિ-સંબલ બનવું પડે છે.

“તું સુકોમળ છે, શ્રામણ્ય અત્યંત કઠોર છે. તું તેનું પાલન નહિ કરી શકે. બીજી વાત એ છે કે આ શ્રામણ્ય યાવત્-જીવન પાળવાનું હોય છે. તેમાં અવધિ નથી હોતી. શ્રામણ્ય રેતીના કોળિયાની માફક નિઃસ્વાદ અને અસિંધાવાની માફક દુશ્વર છે. તેનું પાલન કરવું લોઢાના યજ્ઞ ચાવવા બરાબર છે.” (શ્લોક ૨૪-૩૮)

આ પ્રકારે મૃગાપુત્ર અને તેના માતા-પિતા વચ્ચે સુંદર સંવાદ ચાલે છે. માતા-પિતા તેને ભોગ તરફ આકૃષ્ટ કરવા ઈચ્છે છે અને તે પોતે સાધના તરફ અગ્રસર થવા ઈચ્છે છે. માતા-પિતાએ શ્રામણ્યને જે ઉપમાઓ વડે ઉપમિત કરેલ છે તે સંયમની ગુરુતા અને દુષ્કરતાને પ્રમાણિત કરે છે.

મૃગાપુત્રનો આત્મવિશ્વાસ મૂર્ત બને છે અને તે આ બધાને આત્મસાત્ કરવા માટે પોતાની જાતને યોગ્ય બતાવે છે.

અંતમાં માતા-પિતા કહે છે—‘વત્સ ! જે કંઈ તું કહે છે તે સત્ય છે પરંતુ શ્રામણ્યનું સૌથી મોટું દુઃખ છે નિષ્પ્રતિકર્મતા અર્થાત્ રોગની ચિકિત્સા ન કરવી.’

મૃગાપુત્રે કહ્યું—‘તાત ! અરણ્યમાં વસનારાં મૃગ વગેરે પશુઓ તથા પક્ષીઓની ચિકિત્સા કોણ કરે છે ? કોણ તેમને ઔષધિ આપે છે ? કોણ તેમની સુખ-શાતા પૂછે છે ? કોણ તેમને ભોજન-પાણી આપે છે ? હું પણ તેમની માફક રહીશ—

૧. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ, ગાથા ૪૦૮ :

મિગદેવીપુત્તાઓ, બલસિરિનામા સમુદ્ધિયં જમ્હા ।

તમ્હા મિગપુત્તિજ્ઞં, અજ્ઞયણં હોદ્દ નાયવ્વં ॥

૨. સમવાઓ, સમવાય ૩૬ ।

મૃગચારિકા વડે પોતાનું જીવન વીતાવીશ.' (શ્લોક ૭૬-૮૫)

માતા-પિતાએ મૃગાપુત્રની વાતો સાંભળી. તેની સંયમગ્રહણની દૃઢતાથી પરાજિત થઈ તેમણે તેને પ્રવ્રજ્યાની આજ્ઞા આપી. મૃગાપુત્ર મુનિ બની ગયો. તેણે પવિત્રતાથી શ્રામણ્યનું પાલન કર્યું અને અંતમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત બની ગયો.

एगूणविसइमं अज्झयणं : ओगणीसमुं अध्ययन मियापुत्तिज्जं : मृगापुत्रीय

भूण

संस्कृत छाया

गुजराती अनुवाद

१. सुग्गीवे नयरे रम्मे काणणुज्जाणसोहिए । राया बलभद्दो त्ति मिया तस्सग्गमाहिसी ॥	सुग्गीवे नगरे रम्ये काननोद्यानशोभिते । राजा बलभद्र इति मृगा तस्याग्रमहिषी ॥	१. काननो અને ઉદ્યાનો ^૧ વડે શોભિત સુરમ્ય સુગ્રીવ નગરમાં બલભદ્ર નામે રાજા હતો. મૃગા તેની પટરાણી હતી.
૨. તેસિં પુત્તે બલસિરી મિયાપુત્તે ત્તિ વિસ્સુએ । અમ્માપિકુળ દઇએ જુવસાયા દમીસરે ॥	તયોઃ પુત્રો બલશ્રીઃ મૃગાપુત્ર इति विश्रुतः । अम्बापित्रोर्दयितः युवराजो दमोश्चरः ॥	૨. તેમને ‘બલશ્રી’ ^૨ નામે પુત્ર હતો. લોકોમાં તે ‘મૃગાપુત્ર’ એવા નામે જાણીતો હતો. તે માતા-પિતાને પ્રિય, યુવરાજ ^૩ અને દમીશ્વર ^૪ હતો.
૩. નંદણે સો ઉ પાસાએ કીલએ સહ इत्थિहिં । દેવો દોગુંદગો ચેવ નિચ્ચં મુદ્ડયમાણસો ॥	नन्दने स तु प्रासादे कीडति सह स्त्रीभिः । देवो दोगुन्दकश्चैव नित्यं मुदितमानसः ॥	૩. તે દોગુંદક ^૫ દેવોની માફક સદા આનંદિત મનવાળો રહી આનંદદાયક પ્રાસાદમાં સ્ત્રીઓ સાથે કીડા કરી રહ્યો હતો.
૪. મણિરચ્છણકુટ્ટિમતલે પાસાયાલોચણદ્વિઓ । આલોએડ નગરસ્સ ચઠ્ઠતિયચ્ચરે ॥	मणिरत्नकुट्टिमतले प्रासादालोकनस्थितः । आलोकते नगरस्य चतुष्कत्रिकचत्वरणि ॥	૪. મણિ અને રત્નો ^૬ જડેલ ભોંયતળવાળા પ્રાસાદના ગવાક્ષ ^૭ માં બેઠેલો મૃગાપુત્ર નગરના ચાર રસ્તાઓ, ત્રણ રસ્તાઓ અને ચોકોને જોઈ રહ્યો હતો.
૫. અહ તત્થ અદ્ધચ્છંતં પાસઈ સમ્મણસંજયં । તવનિયમસંજમધરં સીલહું ગુણઆગરં ॥	अथ तत्रातिक्रामन्त पश्यति श्रमणसंयतम् । तपोनियमसंयमधरं शीलाढ्यं गुणाकरम् ॥	૫. તેણે ત્યાં પસાર થતા એક સંયત શ્રમણને જોયો, જે તપ, નિયમ ^૮ અને સંયમને ધારણ કરનારો, શીલ વડે સમૃદ્ધ ^૯ અને ગુણોનો આકર હતો.
૬. તં દેહઈ મિયાપુત્તે દિટ્ઠીએ અણિમિસાએ ઉ । કહિં મન્નેરિસં રૂવં દિટ્ઠપુવ્વં મએ પુરા ॥	तं पश्यति मृगापुत्रः दृष्ट्याऽनिमेषया तु । कुत्र मन्ये ईदृशं रूपं दृष्टपूर्वं मया पुरा ॥	૬. મૃગાપુત્રે તેને અનિમેષ-દૃષ્ટિએ જોયો અને મનોમન વિચાર કરવા લાગ્યો—‘મને લાગે છે કે આવું રૂપ મેં પહેલાં ક્યાંક જોયું છે.’

૭. સાહુસ્સ દરિસણે તસ્સ
અજ્ઞવસાણમ્મિ સોહુણે ।
મોહંગયસ્સ સંતસ્સ
જાઈસરણં સમુપ્પન્નં ॥

[દેવલોગ છુઓ સંતો
માણુસં ભવમાગઓ ।
સન્નિનાણે સમુપ્પણ્ણે
જાઈં સરડ પુરાણયં ॥]

૮. જાઈંસરણે સમુપ્પન્ને
મિયાપુત્તે મહિદ્ધિએ ।
સરડ પોરાણિયં જાઈં
સામણ્ણં ચ પુરાકયં ॥

૯. વિસણ્હિ અરજ્જંતો
રજ્જંતો સંજમમ્મિ ચ ।
અમ્માપિયરં ઉવાગમ્મા
ઇમં વચણમબ્બલી ॥

૧૦. સુયાણિ મે પંચ મહવ્વયાણિ
નણ્ણસુદુક્ખં ચ તિરિવ્વજોણિસુ ।
નિવ્વિણ્ણકામો મિ મહણ્ણવાઓ
અણુજાણહપ્પવ્વહસામિ અમ્મો ! ॥

૧૧. અમ્મતાય ! મણ્ ભોગા
ભુક્તા વિસફલોવમા ।
પચ્છા કટુયવિવાગા
અણુન્ધદુહાવહા ।

૧૨. ઇમં સરીરં અણિચ્ચં
અસુદં અસુદસંભવં ।
અસાસયાવાસમિણં
દુક્ખક્કેસાણા ભાયણં ॥

૧૩. અસાસય સરીરમ્મિ
રડં નોવલભામહં ।
પચ્છા પુરા વ ચડ્ડયલ્લે
ફેણબુલ્લુયસન્નિભે ॥

સાધોર્દર્શને તસ્ય
અધ્યવસાને શોભને ।
મોહં ગતસ્ય શાન્તસ્ય
જાતિસ્મરણં સમુત્પન્નમ્ ॥

[દેવલોકચ્યુતઃ સન્
માનુષં ભવમાગતઃ ।
સંસિજ્ઞાને સમુત્પન્ને
જાતિં સ્મરતિ પૌરાણિકીમ્ ॥]

જાતિસ્મરણે સમુત્પન્ને
મૃગાપુત્રો મહર્હિકઃ ।
સ્મરતિ પૌરાણિકો જાતિં
શ્રામણ્યં ચ પુરાકૃતમ્ ॥

વિષયેષ્વરજ્યન્
રજ્યન્ સંયમે ચ ।
અમ્બાપિતરાવુપાગમ્ય
ઇદં વચનમબ્રવીત્ ॥

શ્રુતાનિ મયા પંચ મહાવ્રતાનિ
નરકેષુ દુઃખં ચ તિર્યગ્યોનિષુ ।
નિર્વિણ્ણકામોઽસ્મિ મહાર્ણવાત્
અનુજાનીત વ્રજજિજ્ઞામિ અમ્બ ! ॥

અમ્બ-તાત ! મયા ભોગાઃ ।
ભુક્તા વિષફલોપમાઃ ।
પશ્ચાત્ કટુકવિપાકાઃ
અનુબન્ધદુઃખાવહાઃ ॥

ઇદં શરીરમનિત્યં
અશુચ્યશુચિસંભવમ્ ।
અશાશ્વતાવાસમિદં
દુઃખક્લેશાનાં ભાજનમ્ ॥

અશાશ્વતે શરીરે
રતિં નોપલભેઽહમ્ ।
પશ્ચાત્ પુરા વા ત્યક્તલ્લે
ફેનબુદ્બુદસન્નિભે ॥

૭. સાધુનાં દર્શન અને અધ્યવસાયો^{૧૦} પવિત્ર થતાં 'મેં
આવું ક્યાંક જોયું છે'—એ વિષયમાં તે સંમોહિત થઈ
ગયો, તેની ચિત્તવૃત્તિ સઘન રૂપે એકાગ્ર થઈ ગઈ^{૧૧}
અને તેના વિકલ્પો શાંત થઈ ગયા. આ અવસ્થામાં
તેને પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ થઈ આવી.

[દેવલોકમાંથી ચ્યુત થઈ તે મનુષ્ય-જન્મમાં આવ્યો.
સમનસ્ક-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ
થઈ.]

૮. જાતિ-સ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી મહર્હિક મૃગા-પુત્રને
પૂર્વ-જન્મ અને પૂર્વકૃત શ્રામણ્યની સ્મૃતિ થઈ આવી.

૯. હવે વિષયોમાં તેની આસક્તિ ન રહી. તે સંયમમાં
અનુરક્ત બની ગયો. માતા-પિતાની સમીપે જઈ તેણે
આ પ્રમાણે કહ્યું—

૧૦. 'મેં પાંચ મહાવ્રતો સાંભળ્યાં છે. નરક અને તિર્યંચ
યોનિઓમાં દુઃખ છે. હું સંસાર-સમુદ્રથી નિર્વિણ્ણ-કામ
(વિરક્ત) થઈ ગયો છું. હું પ્રવ્રજિત થઈશ. માતા !
મને આપ અનુજા આપો.

૧૧. 'માતા-પિતા ! હું ભોગો ભોગવી ચુક્યો છું. આ ભોગો
વિષ-તુલ્ય છે, તેમનું પરિણામ કટુ હોય છે અને તેઓ
નિરંતર દુઃખ આપનારા છે.^{૧૨}

૧૨. 'આ શરીર અનિત્ય છે, અશુચિ છે, અશુચિમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે, આત્માનો આ અશાશ્વત આવાસ છે
અને દુઃખ તથા ક્લેશોનું^{૧૩} પાત્ર છે.

૧૩. 'આ અશાશ્વત શરીરમાં મને આનંદ મળતો નથી.
આને પહેલાં કે પછીથી જ્યારે-ત્યારે છોડવાનું છે. આ
પાણીના પરપોટા જેવું નશ્વર છે.

૧૪. માણુસત્તે અસારમ્મિ
વાહીરોગાણ આલ્લે ।
જરામરણથત્થમ્મિ
ખણં પિ ન રમમામહં ॥

માનુષત્વે અસારે
વ્યાધિરોગાણામાલયે ।
જરામરણગ્રસ્તે
ક્ષણમપિ ન રમેઽહમ્ ॥

૧૪. 'મનુષ્ય-જીવન અસાર છે, વ્યાધિ અને રોગોનું' ધર છે. જરા અને મરણથી ગ્રસ્ત છે. તેમાં મને એક ક્ષણ પણ આનંદ મળતો નથી.

૧૫. જમ્મં દુક્ખં જરા દુક્ખં
રોગા ય મરણાણિ ચ ।
અહો દુક્ખો હુ સંસારો
જત્થ કીસંતિ જંતવો ॥

જન્મ દુઃખં જરા દુઃખં
રોગાશ્ચ મરણાણિ ચ ।
અહો દુઃખં ચતુ સંસારઃ
યત્ર ક્લિશ્યન્તિ જન્તવઃ ॥

૧૫. 'જન્મ દુઃખ છે, વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખ છે, રોગ દુઃખ છે અને મૃત્યુ દુઃખ છે. અહો ! સંસાર દુઃખ જ છે, જેમાં જીવો ક્લેશ પામી રહ્યા છે.

૧૬. જેત્તં વત્થું હિરણ્ણં ચ
પુત્તદારં ચ બંધવા ।
ચઇત્તાણં ઇમં દેહં
ગંતવ્વમવસસ્સ મે ॥

ક્ષેત્રં વાસ્તુ હિરણ્યં ચ
પુત્રદારંશ્ચ બાન્ધવાન્ ।
ત્યક્ત્વેમં દેહં
ગન્તવ્યમવશસ્ય મે ॥

૧૬. 'જમીન, ઘર, સોનું, પુત્ર, સ્ત્રી, બંધુજનો અને આ શરીરને છોડી મારે અવશ બની ચાલ્યા જવાનું છે.

૧૭. જહા કિંપાગફલાણં
પરિણામો ન સુંદરો ।
એવં ભુત્તાણ ભોગાણં
પરિણામો ન સુંદરો ॥

યથા કિમ્પાકફલાનાં
પરિણામો ન સુન્દરઃ ।
એવં ભુક્તાનાં ભોગાનાં
પરિણામો ન સુન્દરઃ ॥

૧૭. 'જે રીતે કિંપાક-ફળ' ખાવાનું પરિણામ સુંદર નથી હોતું તેવી જ રીતે ભોગવેલા ભોગોનું પરિણામ પણ સુંદર નથી હોતું.

૧૮. અદ્ધાણં જો મહંતં તુ
અપાહેઓ પવજ્જઈ ।
ગચ્છંતો સો દુહી હોઈ
છુહાતણ્ણા પીડિઓ ॥

અધ્વાનં યો મહાન્તં તુ
અપાથેયઃ પ્રવ્રજતિ ।
ગચ્છન્ સ દુઃખી ભવતિ
ક્ષુધાતૃષ્ણયા પીડિતઃ ॥

૧૮. 'જે મનુષ્ય લાંબો માર્ગ પકડે છે અને સાથે ભાતું લેતો નથી, તે ભૂખ અને તરસથી પીડિત થઈને જતાં-જતાં દુઃખી થાય છે.

૧૯. એવં ધમ્મં અકારુણં
જો ગચ્છઈ પરં ભવં ।
ગચ્છંતો સો દુહી હોઈ
વાહીરોગેહિં પીડિઓ ॥

એવં ધર્મમકૃત્વા
યો ગચ્છતિ પરં ભવમ્ ।
ગચ્છન્ સ દુઃખી ભવતિ
વ્યાધિરોગૈઃ પીડિતઃ ॥

૧૯. 'એ જ રીતે જે મનુષ્ય ધર્મ કર્યા વિના પરભવમાં જાય છે તે વ્યાધિ અને રોગો વડે પીડિત થઈ જીવન-યાપન કરતો દુઃખી થાય છે.

૨૦. અદ્ધાણં જો મહંતં તુ
સપાહેઓ પવજ્જઈ ।
ગચ્છંતો સો સુહી હોઈ
છુહાતણ્ણાવિવજ્જિઓ ॥

અધ્વાનં યો મહાન્તં તુ
સપાથેયઃ પ્રવ્રજતિ ।
ગચ્છન્ સ સુખી ભવતિ
ક્ષુધાતૃષ્ણાવિવર્જિતઃ ॥

૨૦. 'જે મનુષ્ય લાંબો માર્ગ પકડે છે, પરંતુ ભાતા સાથે, તે ભૂખ-તરસથી રહિત બની ચાલતો સુખી થાય છે.

૨૧. એવં ધમ્મં પિ કારુણં
જો ગચ્છઈ પરં ભવં ।
ગચ્છંતો સો સુહી હોઈ
અપ્પકમ્મે અવેયણે ॥

એવં ધર્મમપિ કૃત્વા
યો ગચ્છતિ પરં ભવમ્ ।
ગચ્છન્ સ સુખી ભવતિ
અત્પર્કમાઽવેદનઃ ॥

૨૧. 'એ જ રીતે જે મનુષ્ય ધર્મની આરાધના કરી પરભવમાં જાય છે, તે અલ્પ કર્મવાળો અને વેદનારહિત બનીને જીવન-યાપન કરતો સુખી થાય છે.

૨૨. જહા ગેહે પલિત્તમ્મિ
તસ્સ ગેહસ્સ જો પહૂ ।
સારભંડાણિ નીણેઝ
અસારં અવઝ્ઝાઝ ॥

યથા ગેહે પ્રદીપે
તસ્ય ગેહસ્ય યઃ પ્રભુઃ ।
સારભાણ્ડાણિ ગમયતિ
અસારમપોજ્જતિ ॥

૨૨. ‘જેવી રીતે ઘરમાં આગ લાગે ત્યારે તે ઘરનો સ્વામી
મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ઘરમાંથી કાઢી લે છે અને મૂલ્યહીન
વસ્તુઓ ત્યાં જ છોડી દે છે;

૨૩. એવં લોએ પલિત્તમ્મિ
જરાએ મરણેણ ચ ।
અપ્પાણં તારહસ્સામિ
તુબ્બેહિં અણુમન્નિઓ ॥

એવં લોકે પ્રદીપે
જરયા મરણેન ચ ।
આત્માનં તારયિષ્યામિ
યુષ્માભિસ્તુમતઃ ॥

૨૩. ‘તેવી જ રીતે આ લોક જરા અને મૃત્યુ વડે પ્રજ્વલિત
થઈ રહ્યો છે. હું આપની આજ્ઞા મેળવી તેમાંથી પોતાની
જાતને બહાર કાઢીશ.’

૨૪. તં બિંતમ્માપિયરો
સામણ્ણં પુત્ત ! દુચ્ચરં ।
ગુણાણં તુ સહસ્સાઈ
ધારેયવ્વાઈં ભિક્ખુણો ॥

તં બ્રૂતોઽમ્બાપિતરૌ
શ્રામણ્યં પુત્ર ! દુશ્વરમ્ ।
ગુણાનાં તુ સહસ્તાણિ
ધારયિતવ્યાનિ ભિક્ષોઃ ॥

૨૪. માતા-પિતાએ તેને કહ્યું—‘પુત્ર ! શ્રામણ્યનું આચરણ
અત્યંત કઠિન છે. ભિક્ષુએ હજારો ગુણો^{૧૬} ધારણ કરવા
પડે છે.

૨૫. સમયા સવ્વભૂએસુ
સત્તુમિત્તેસુ વા જરો ।
પાણાઙ્ગવાયવિરૂં
જાવજ્જીવાએ દુક્કરા ॥

સમતા સર્વભૂતેષુ
શત્રુમિત્રેષુ વા જગતિ ।
પ્રાણાતિપાતવિરતિઃ
યાવજ્જીવં દુષ્કરમ્ ॥

૨૫. ‘વિશ્વના શત્રુ અને મિત્ર બધા જીવો પ્રત્યે સમભાવ
રાખવો અને યાવજજીવન પ્રાણાતિપાતની વિરતિ
કરવી ખૂબ કઠણ કાર્ય છે.

૨૬. નિચ્ચકાલઽપ્પકત્તેણં
મુસાવાયવિવજ્જણં ।
ભાસિયવ્વં હિયં સચ્ચં
નિચ્ચાઉત્તેણ દુક્કરં ॥

નિત્યકાલાપ્રમત્તેન
મૃષાવાદવિવર્જનમ્ ।
ભાષિતવ્યં હિતં સત્યં
નિત્યાયુક્તેન દુષ્કરમ્ ॥

૨૬. ‘સદા અપ્રમત્ત રહી મૃષાવાદનો ત્યાગ કરવો અને સતત
સાવધાન રહી હિતકારી સત્ય-વચન બોલવાં તે ઘણું
અઘરું કાર્ય છે.

૨૭. દંતસોહણમાઙ્ગસ્સ
અદત્તસ્સ વિવજ્જણં ।
અણવજ્જેસણિજ્જસ્સ
ગેણહણા અવિ દુક્કરં ॥

દન્તશોધનમાત્રસ્ય
અદત્તસ્ય વિવર્જનમ્ ।
અનવદ્યૈષણીયસ્ય
ગ્રહણમપિ દુષ્કરમ્ ॥

૨૭. ‘દાતણનો ટૂંકડો^{૧૭} પણ વગર આપે ન લેવો અને એવી
આપેલી વસ્તુ પણ તે જ લેવી કે જે અનવદ્ય અને
એષણીય હોય—ઘણું મુશ્કેલ કામ છે.

૨૮. વિરૂં અબં ભાચેરસ્સ
કામભોગરસઙ્ગુણા ।
ઉગ્ગં મહવ્વયં બંધં
ધારેયવ્વં સુદુક્કરં ॥

વિરતિરબ્રહ્મચર્યસ્ય
કામભોગરસજ્ઞેન ।
ઉગ્રૌ મહાવ્રતં વ્રહ્મં
ધારયિતવ્યં સુદુષ્કરમ્ ॥

૨૮. ‘કામ-ભોગનો રસ જાણનાર વ્યક્તિ માટે અબ્રહ્મચર્યની
વિરતિ કરવી અને ઉગ્ર બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરવું ઘણું
કઠણ કાર્ય છે.’^{૧૮}

૨૯. ધણધન્નપેસવગેસુ
પરિગ્રહવિવજ્જણં ।
સવ્વારંભપરિત્યાગો
નિમ્મમત્તં સુદુક્કરં ॥

ધનધાન્યપ્રેષ્યવર્ગેષુ
પરિગ્રહવિવર્જનમ્ ।
સર્વારંભપરિત્યાગઃ
નિર્મમત્વં સુદુષ્કરમ્ ॥

૨૯. ‘ધન-ધાન્ય’^{૧૯} અને દાસ વર્ગના પરિગ્રહણનો^{૨૦} ત્યાગ
કરવો, બધા આરંભ (દ્રવ્યની ઉત્પત્તિના વ્યાપારો) અને
મમત્વનો ત્યાગ કરવો ખૂબ જ કઠણ કાર્ય છે.

૩૦.ચઠવિહે વિ આહારે
રાઈભોયળવજ્જળા ।
સન્નિહીસંચઓ ચેવ
વજ્જેયવ્વો સુદુક્કરો ॥

ચતુર્વિધેઽપ્યાહારે
સન્નિભોજનવર્જનમ્ ।
સન્નિધિસંચયશ્ચૈવ
વર્જયિતવ્યઃ સુદુષ્કરઃ ॥

૩૦. 'ચતુર્વિધ આહાર રાતમાં ખાવાનો ત્યાગ કરવો તથા સંનિધિ અને સંચયનો ત્યાગ કરવો ખૂબ જ કઠણ કાર્ય છે.

૩૧.છુહા તળ્હા ય સીડળ્હં
દંસમસગવેચળા ।
અક્કોસા દુક્કસેજ્જા ય
તળ્હાસા જલ્લમેવ ય ॥

ક્ષુધા તૃષ્ણા ચ શીતોષ્ણં
દંશમશકવેદના ।
આક્રોશા દુઃખશય્યા ચ
તૃણસ્પર્શા 'જલ્લ' મેવ ચ ॥

૩૧. 'ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, ઝાંસ અને મચ્છરોનું કષ્ટ, આક્રોશ-વચન, કષ્ટપ્રદ ઉપાશ્રય, ઘાસનું પાથરણું, મેલ,

૩૨.તાલળા તજ્જળા ચેવ
વહબંધપરીસહા ।
દુક્કં ભિક્કાચરિયા
જાયળા ય અલાભયા ॥

તાડના તર્જના ચૈવ
વંધબન્ધી પરીષદૌ ।
દુઃખં ભિક્ષાચર્યા
યાચના ચાલાભતા ॥

૩૨. 'તાડન, તર્જન, વધ, બંધન'નું કષ્ટ, ભિક્ષા-ચર્યા, યાચના અને અલાભ-આ બધાંને સહન કરવાં ખૂબ જ કઠણ કાર્ય છે.

૩૩.કાવોયા જા ઇમા વિક્કી
કેસલોઓ ય દારુળો ।
દુક્કં બંભવયં ઘોરં
ધારેઠં અ મહ્મપ્પળો ॥

કાપોતી ચેયં વૃત્તિઃ
કેશલોચશ્ચ દારુણઃ ।
દુઃખં બ્રહ્મવ્રતં ઘોરં
ધારયિતું ચ મહાત્મનઃ ॥

૩૩. 'આ જે કાપોતી-વૃત્તિ'^{૨૨} (કબૂતર જેવી દોષભીરુ વૃત્તિ), દારુણ કેશ-લોચ^{૨૩} અને ઘોર બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાનું હોય છે.^{૨૪} તે મહાત્માઓ માટે પણ દુષ્કર છે.

૩૪.સુહોઙ્ગો તુમં પુત્તા ! ।
સુકુમાલો સુમજ્જિઓ ।
ન હુ સી પમ્મ તુમં પુત્તા !
સામણ્ણમણુપાલિઠં ॥

સુખોચિતસ્ત્વં પુત્ર !
સુકુમાસ્થ સુમજ્જિતઃ ।
ન ચલુ અસિ પ્રમુસ્ત્વં પુત્ર !
શ્રામણ્યમનુપાલયિતુમ્ ॥

૩૪. 'પુત્ર ! તું સુખ ભોગવવા માટે યોગ્ય છે, સુકુમાર છે, સ્વચ્છ રહેનારો છે.^{૨૫} પુત્ર ! તું શ્રામણ્યનું પાલન કરવા સમર્થ નથી.

૩૫.જાવજ્જીવમવિસ્સામો
ગુણાણં તુ મહાભરો ।
ગુરુઓ લોહભારો વ્વ
જો પુત્તા ! હોઙ્ગ દુવ્વહો ॥

યાવજ્જીવમવિશ્રામઃ
ગુણાનાં તુ મહાભરઃ ।
ગુરુકો લોહભાર ઇવ
યઃ પુત્ર ! ભવતિ દુર્વહઃ ॥

૩૫. 'પુત્ર ! શ્રામણ્યમાં જીવનભર વિશ્રામ નથી. એ ગુણોનો મહાત્મા ભાર છે. ભારે ભરખમ લોહના ભારની જેમ તેનો ભાર ઉપાડવો ખૂબ કઠણ છે.

૩૬.આગાસે ગંગસોઢ વ્વ
પડિસોઓ વ્વ દુત્તરો ।
બાહાઈ સાગરો ચેવ
તરિયવ્વો ગુણોયહી ॥

આકાશે ગદ્ગાસ્તોત ઇવ
પ્રતિસ્તોત ઇવ દુસ્તરઃ ।
બાહુભ્યાં સાગરોચ્ચૈવ
તરિતવ્યો ગુણોદધિઃ ॥

૩૬. 'આકાશગંગાના સ્ત્રોત'^{૨૬}, પ્રતિસ્ત્રોત અને ભુજાઓ વડે સાગરને તરવાનું જેમ કઠિન કાર્ય છે તેવી જ રીતે ગુણોદધિ-સંયમને તરવાનું કાર્ય કઠણ છે.

૩૭.વાલુયાકવલે ચેવ
નિરસ્સાણે ડ સંજમે ।
અસિધારાગમણં ચેવ
દુક્કરં ચરિઠં તવો ॥

વાલુકાકવલશ્ચૈવ
નિરાસ્વાદસ્તુ સંયમઃ ।
અસિધારાગમનં ચેવ
દુષ્કરં ચરિતું તપઃ ॥

૩૭. 'સંયમ રેતીના કોળિયાની માફક સ્વાદરહિત છે. તપનું આચરણ તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું છે.

૩૮. અહીંવેગંતદિદ્વીષે
ચરિત્તે પુત્ર ! દુચ્ચરે ।
જવા લોહમયા ચેવ
ચાવેયલ્લા સુદુક્કરં ॥
- અહિરિવૈકાન્તદૃષ્ટિકઃ
ચારિત્રં પુત્ર ! દુશ્ચરમ્ ।
યવા લોહમયાશ્ચૈવ
ચર્વયિતલ્લા સુદુષ્કરમ્ ॥
૩૯. જહા અગ્નિસિંહા દિત્તા
પાતં હોઝ સુદુક્કરં ।
તહ દુક્કરં કરેઝં જે
તારુણ્યે સમણત્તણં ॥
- યથાગ્નિશિંહા દીપ્તા
પાતું ભવતિ સુદુષ્કરમ્ ।
તથા દુષ્કરં કર્તુ 'જે'
તારુણ્યે શ્રમણત્વમ્ ॥
૪૦. જહા દુક્કરં ભરેઝં જે
હોઝ વાયસસ કોત્થલો ।
તહા દુક્કરં કરેઝં જે
કીલેણં સમણત્તણં ॥
- યથા દુઃખં ભર્તુ 'જે'
ભવતિ વાતસ્ય 'કોત્થલો' ।
તથા દુષ્કરં કર્તુ 'જે'
ક્લીલેન શ્રમણત્વમ્ ॥
૪૧. જહા તુલાએ તોલેઝં
દુક્કરં મંદરો ગિરી ।
તહા નિહુયં નીસંક
દુક્કરં સમણત્તણં ॥
- યથા તુલયા તોલયિતું
દુષ્કરં મંદરો ગિરિ ।
તથા નિભૃતં નિઃશઙ્કું
દુષ્કરં શ્રમણત્વમ્ ॥
૪૨. જહા ભુયાહિં તરિઝં
દુક્કરં રચનાગરો ।
તહા અણુવસંતેણ
દુક્કરં દમસાગરો ॥
- યથા ભુજાભ્યાં તરિતું
દુષ્કરં રત્નાકરઃ ।
તથાઽનુપશાન્તેન
દુષ્કરં દમસાગરઃ ॥
૪૩. ખુંજ માણુસસા ભોગો
પંચલક્ષણાએ તુમં ।
ભુક્તભોગી તઓ જાયા !
પચ્છા ધમ્મં ચરિસ્સસિ ॥
- ભુક્ત્વ માનુષ્યાકાન્ ભોગાન્
પંચલક્ષણાન્ ત્વમ્ ।
ભુક્તભોગી તતો જાત !
પશ્ચાદ્ ધર્મં ચરેઃ ॥
૪૪. તં બિંતમ્માપિયરો
એવમેયં જહા ફુઝં ।
ઇહ લોએ નિપ્પિવાસસ્સ
નત્થિ કિંચિ વિ દુક્કરં ॥
- તદ્ બ્રૂતો અમ્માપિતરૌ
એવમેતદ્ યથાસ્ફુટમ્ ।
ઇહ લોકે નિપ્પિવાસસ્ય
નાસ્તિ કિંચિદપિ દુષ્કરમ્ ॥
૪૫. સારીરમાણસા ચેવ
વેયણાઓ અણંતસો ।
મણ સોઢાઓ ભીમાઓ
અસંઝં દુક્કરભયાણિ ય ॥
- શારીરમાણસાશ્ચૈવ
વેદનાસ્તુ અનન્તશઃ ।
મયા સોઢા ભીમાઃ
અસંકૃદ્ દુઃખભયાનિ ચ ॥
૩૮. 'પુત્ર ! સાપ જેવી રીતે એકાગ્ર દૃષ્ટિથી^{૩૮} ચાલે છે,
તેવી રીતે એકાગ્ર દૃષ્ટિએ ચારિત્રનું પાલન કરવું ખૂબ
જ કઠણ કાર્ય છે. લોહના જવ ચાવવા જેમ કઠણ છે,
તેમ જ ચારિત્રનું પાલન કઠણ છે.
૩૯. 'જેવી રીતે અગ્નિશિંહાને^{૩૯} પીવાનું અત્યંત કઠણ કાર્ય
છે તેવી જ રીતે યૌવનમાં શ્રમણ ધર્મનું પાલન કરવું
કઠણ છે.
૪૦. 'જેવી રીતે વસના કોયળાને^{૪૦} હવાથી ભરી દેવો કઠણ
કાર્ય છે તેવી જ રીતે તત્પરીન વ્યક્તિ માટે શ્રમણ ધર્મનું
પાલન કરવું કઠણ કાર્ય છે.
૪૧. 'જેવી રીતે મેઢ પર્વતને ત્રાજવા વડે તોળવો ખૂબ અઘરું
કામ છે તેવી જ રીતે નિશ્ચળ અને નિર્ભય ભાવે શ્રમણ
ધર્મનું પાલન કરવું ધણું જ મુશ્કેલ કામ છે.
૪૨. 'જેવી રીતે સમુદ્રને હાથ વડે તરવો ધણું જ અઘરું કામ
છે તેવી જ રીતે ઉપશમલીન વ્યક્તિ માટે દમરૂપી
સમુદ્રને તરવો ધણું જ અઘરું કામ છે.
૪૩. 'પુત્ર ! તું મનુષ્ય-સંબંધી પાંચ ઈન્દ્રિયોના ભોગોને
ભોગવ. પછી ભુક્તભોગી બની મુનિ-ધર્મનું આચરણ
કરજે.'
૪૪. મૃગાપુત્રે કહ્યું^{૪૪}— 'માતા-પિતા ! જે આપે કહ્યું તે યોગ્ય
છે. પરંતુ જે વ્યક્તિની ઔદિક સુખોની તરસ મરી ગઈ
છે તેમને માટે કંઈપણ દુષ્કર નથી.
૪૫. 'મેં ભયંકર શારીરિક અને માનસિક વેદનાઓ અનંત
વાર સહન કરી છે અને અનેક વાર દુઃખ અને ભયનો
અનુભવ કર્યો છે.

૪૬.જસમરણકંતરે
ચાડરંતે ભયાગરે ।
મણ સોઢાણિ ભીમાણિ
જમ્માણિ મરણાણિ ચ ॥

જયમરણકાન્તરે
ચતુરંતે ભયાગરે ।
મયા સોઢાણિ ભીમાણિ
જન્માણિ મરણાણિ ચ ॥

૪૬. 'મેં ચાર અંતવાળા^{૩૧} અને ભયની બાણરૂપ જન્મ-મરણ રૂપી જંગલમાં ભયંકર જન્મ-મરણો સહન કર્યા છે.

૪૭.જહાં ઇહં અગ્ની ઉપહો
એત્તોણંતગુણો તર્હિ ।
નરણસુ વેયણા ઉપહા
અસ્સાયા વેડયા મણ ॥

યથેહાગ્નિરુણઃ
ઇતોઽનન્તગુણસ્તત્ર ।
નરકેષુ વેદના ઉષ્ણા
અસાતા વેદિતા મયા ॥

૪૭. 'જેવી રીતે અહીં અગ્નિ ઉષ્ણ છે, તેનાથી અનંતગણી અધિક દુઃખમય ઉષ્ણ-વેદના ત્યાં નરકમાં મેં સહન કરી છે.'^{૩૨}

૪૮.જહાં ઇમં ઇહં સીયં
એત્તોણંતગુણં તર્હિ ।
નરણસુ વેયણા સીયા
અસ્સાયા વેડયા મણ ॥

યથેદમિહ શીતમ્
ઇતોઽનન્તગુણં તત્ર ।
નરકેષુ વેદના શીતા
અસાતા વેદિતા મયા ॥

૪૮. 'જેવી અહીં ઠંડી છે, તેનાથી અનંતગણી અધિક દુઃખમય શીત-વેદના ત્યાં નરકમાં મેં સહન કરી છે.

૪૯.કંદંતો કંદુકુંભીસુ
ઉટ્ટપાઓ અહોસિરો ।
હુયાસણો જલંતમ્મિ
પક્કપુવ્વો અણંતસો ॥

ક્રન્દન્ કન્દુકુંભીસુ
ઊર્ધ્વપાદોઽધઃશિરઃ ।
હુતાશને જ્વલતિ
પક્કપૂર્વોઽનન્તશઃ ॥

૪૯. 'પકાવવાના પાત્રમાં^{૩૩}, સળગતા અગ્નિમાં^{૩૪} પગ ઊંચા અને માથુ નીચું એવી રીતે આકંદ કરતાં મને અનંતવાર પકાવવામાં આવ્યો છે.

૫૦.મહાદવાગ્નિસંકાસે
મરુમ્મિ વજ્રવાલુણે ।
કલંબવાલુણા ચ
દહ્મપુવ્વો અણંતસો ॥

મહાદવાગ્નિસંકાસે
મરૌ વજ્રવાલુકાયામ્ ।
કદમ્બવાલુકાયાં ચ
દગ્ધપૂર્વોઽનન્તશઃ ॥

૫૦. 'મહા દવાગ્નિ તથા મરૂ દેશ અને વજ્રવાલુકા જેવી કદંબ નદીની રેતીમાં^{૩૫} મને અનંતવાર સળગાવવામાં આવ્યો છે.

૫૧.રસંતો કંદુકુંભીસુ
ઉટ્ટં બદ્ધો અબંધવો ।
કસ્વત્તકરકયાઈર્હિ
છિત્રપુવ્વો અણંતસો ॥

રસન્ કન્દુકુંભીસુ
ઊર્ધ્વં બદ્ધોઽબાન્ધવઃ ।
કરપત્રકચાદિભિઃ
છિત્રપૂર્વોઽનન્તશઃ ॥

૫૧. 'હું પાક-પાત્રમાં રક્ષણરહિત બની આકંદ કરતો-કરતો ઊંચે બંધાયો છું તથા કરવત અને આરા વગેરે વડે અનંતવાર કપાયો છું.'^{૩૬}

૫૨.અતિતીક્ષ્ણકંટગાઢુણો
તુંગે સિંબલિપાયવે ।
હેવિયં પાસબદ્ધેણં
કઢ્ઢોકઢ્ઢાઈં દુક્કરં ॥

અતિતીક્ષ્ણકંટકાકીર્ણે
તુંગે શાલ્મલિપાદપે ।
ક્ષેપિતં પાશબદ્ધેન
કર્ષાપકર્ષૈઃ દુષ્કરમ્ ॥

૫૨. 'અત્યંત તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા, ઊંચા શાલ્મલિ વૃક્ષ પર^{૩૭} પાશથી બાંધી આમ-તેમ ખેંચી અસહ્ય વેદના વડે મને ખિન્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૫૩.મહાજંતેસુ ઉચ્છૂ વા
આરસંતો સુખેરવં ।
પીલિઓ મિ સકમ્મેર્હિ
પાવકમ્મો અણંતસો ॥

મહાયન્ત્રેષ્વિક્ષુરિવ
આરસન્ સુખેરવમ્ ।
પીલિતોઽસ્મિ સ્વકર્મભિઃ
પાપકર્મોઽનન્તશઃ ॥

૫૩. 'પાપકર્મો એવો હું અતિ ભયંકર આકંદ કરતો પોતાનાં જ કર્મો દ્વારા મહાયંત્રોમાં શેરડીની માફક અનંતવાર પીલાયો છું.

૫૪.કૂવંતો કોલસુણર્ણિ
સામેર્હિ સબલેહિ ય ।
પાડિઓ ફાલિઓ છિત્રો
વિપ્ફુરંતો અળેગસો ॥

કૂજન્ કોલશુનકૈઃ
શ્યામૈઃ શબલૈશ્ચ ।
પાતિતઃ સ્ફાટિતઃ છિત્રઃ
વિસ્ફુરન્નેકશઃ ॥

૫૪. 'આમ-તેમ ભાગતાં અને આકંદ કરતાં મને કાળા અને કાબરચીતરાં સુવ્વર અને કૂતરાઓએ અનેકવાર પછાડ્યો, ફાડ્યો અને કાપ્યો છે.'^{૩૮}

૫૫.અસીર્હિ અયસિવર્ણાર્હિ
ભલ્લીર્હિ પટ્ટિમેર્હિ ય ।
છિત્રો ભિત્રો વિભિત્રો ય
ઓઙ્ગણો પાવકમ્મુણા ॥

અસિભિરતસીવર્ણાભિઃ
ભલ્લીભિઃ પટ્ટિશૈશ્ચ ।
છિત્રો ભિત્રો વિભિત્રશ્ચ
અવતીર્ણઃ પાપકર્મણા ॥

૫૫. 'પાપકર્મો વડે નરકમાં અવતરેલો હું અળસીના ફૂલો જેવા નીલ રંગની તલવારો, ભાલા અને લોહદંડો^{૩૯} વડે છેદાયો, ભેદાયો અને નાના-નાના ટુકડાઓમાં વિભાજિત કરાયો છું.

૫૬.અવસો લોહરહે જુત્તો
જલંતે સમિલાજુપ્ ।
ચોડઓ તોત્તજુત્તેર્હિ
રોજ્જો વા જહ પાડિઓ ॥

અવશો લોહરથે યુક્તઃ
જ્વલતિ સમિલાયુતે ।
ચોદિતસ્તોત્રયોક્તૈઃ
'રોજ્જો' વા યથા પતિતઃ ॥

૫૬. 'યુગ-કીલક (ધૂસરીના કાણામાં નાખવામાં આવતા લાકડાના ખીલા) યુક્ત સળગતા લોહરથમાં પરવશ બનેલા મને જોતરવામાં આવ્યો, ચાબુક અને રાશ વડે^{૪૦} હંકારવામાં આવ્યો તથા રોજ^{૪૧}ની માફક જમીન ઉપર પછાડવામાં આવ્યો છું.

૫૭.હુયાસણો જલંતમ્મિ
ચિયાસુ મહિસો વિવ ।
દહો પક્કો ય અવસો
પાવકમ્મેર્હિ પાવિઓ ॥

હુતાશને જ્વલતિ
ચિતાસુ મહિષ ઇવ ।
દાધઃ પક્વશ્વાવશઃ
પાપકર્મભિઃ પાપિકઃ ॥

૫૭. 'પાપકર્મોથી ઘેરાયેલો^{૪૨} અને પરવશ થયેલો હું પાડાની માફક^{૪૩} અગ્નિની સળગતી ચિતાઓમાં સળગાવાયો અને પકાવાયો છું.

૫૮.બલા સંડાસતુંડેર્હિ
લોહતુંડેર્હિ પક્ષિર્હિ ।
વિલુત્તો વિલવંતો હં
ઢંકગિન્દ્રેહિણંતસો ॥

બલાત્ સંદંશતુળ્ડૈઃ
લોહતુળ્ડૈઃ પક્ષિભિઃ ।
વિલુત્તો વિલપન્નહં
ધ્વંક્ષમૃધૈરનન્તશઃ ॥

૫૮. 'સાણસી જેવી ચાંચવાળા અને લોઢા જેવી કઠોર ચાંચવાળા ઢંક^{૪૪} અને ગીધ પક્ષીઓ^{૪૫} વડે, વિલાપ કરતો એવો હું બળજબરીપૂર્વક અનંતવાર ઠોલાયો છું.

૫૯.તળ્હાકિલંતો ધાવંતો
પત્તો વેયરર્ણિ નર્દિ ।
જલં પાર્હિ તિ ચિતંતો
ખુરધાસર્હિ વિવારઓ ॥

તૃષ્ણાક્લાન્તો ધાવન્
પ્રાપ્તો વૈતરર્ણી નદીમ્ ।
જલં પાસ્યામીતિ તિન્તયન્
ધુરધારાભિર્વિપાદિતઃ ॥

૫૯. 'તરસથી પીડિત થઈને દોડતો હું વૈતરણી નદી ઉપર પહોંચ્યો. પાણી પીશ-એમ વિચારી રહ્યો હતો, એટલામાં છરાની ધારથી^{૪૬} ચીરવામાં આવ્યો.

૬૦.ઝળ્હાભિતત્તો સંપત્તો
અસિપત્તં મહાવર્ણં ।
અસિપત્તેર્હિ પડંતેર્હિ
છિન્નપુલ્લો અળેગસો ॥

ઝળ્હાભિતત્તઃ સંપ્રાપ્તઃ
અસિપત્તં મહાવર્ણમ્ ।
અસિપત્તૈઃ પતદ્ભિઃ
છિન્નપૂર્વોન્નેકશઃ ॥

૬૦. 'ગરમીથી સંતપ્ત થઈ અસિ-પત્ર મહાવનમાં ગયો. ત્યાં પડતાં તલવાર જેવા તીક્ષ્ણ પત્રો વડે અનેકવાર છેદાયો છું.

૬૧.મુગ્ગરેર્હિ મુસંઢીર્હિ
સૂલેર્હિ મુસલેર્હિ ય ।
ગયાસં મગ્ગગત્તેર્હિ
પત્તં દુક્ખં અણંતસો ॥

મુદ્ગરૈઃ 'મુસંઢીર્હિ'
શૂલૈર્મુસલૈશ્ચ ।
ગતાશં મગ્ગગતૈઃ
પ્રાપ્તં દુઃખમનન્તશઃ ॥

૬૧. 'મુદ્ગરો, મુસુંડીઓ^{૪૭}, શૂળો અને મુસળો વડે રક્ષણહીન દશામાં મારા શરીરનો છુંદો કરી નાખવામાં આવ્યો-આ રીતે હું અનંતવાર દુઃખી થયો છું.

૬૨.ઋરેહિં તિવ્રધારેહિં
હુરિયાહિં કમ્પનીહિં ય ।
કમ્પિઓ ફાલિઓ છિત્રો
ઉક્તો ય અણેગસો ॥

ઋરૈઃ તીક્ષ્ણધારૈઃ
હુરિકાભિઃ કલ્પનીભિશ્ચ ।
કલ્પિતઃ પાટિતશિશ્નઃ
ઉક્ત ચાનેકશઃ ॥

૬૨. 'તેજ ધારવાળા છરા, છરીઓ અને કાતરોથી હું
અનેકવાર કપાયો છું, ફડાયો છું, છેદાયો છું તથા મારી
ચામડી ઉતારી લેવાઈ છે.

૬૩.પાસેહિં કૂડજાલેહિં
મિઓ વા અવસો અહં ।
વાહિઓ બદ્ધરુદ્ધો અ
બહુ સો ચેવ વિવાદો ॥

પાશૈઃ કૂટજાલૈઃ
મૃગ ઇવ અવશોઽહમ્ ।
વાહિતો વદ્ધરુદ્ધશ્ચ
બહુશ્ચૈવ વિવાદિતઃ ॥

૬૩. 'પાશો તથા કૂટજાળો વડે મૃગની માફક પરવશ બનેલો
હું અનેકવાર ઠગાયો છું, બંધાયો છું, રંધાયો છું અને
માર્યો ગયો છું.

૬૪.ગલેહિં મગરજાલેહિં
મચ્છો વા અવસો અહં ।
ઝલિઓ ફાલિઓ ગહિઓ
મારિઓ ય અણંતસો ॥

ગલૈર્મગરજાલૈઃ
મત્સ્ય ઇવ અવશોઽહમ્ ।
ઝલિખિતઃ પાટિતો ગૃહીતઃ
મારિતશ્ચાઽનન્તશઃ ॥

૬૪. 'માછલી પકડવાનાં કાંટાં અને મગરને પકડવાની જાળ
દ્વારા માછલાની માફક પરવશ બનેલો હું અનંતવાર
બંધાયો, ફડાયો, પકડાયો અને માર્યો ગયો છું.

૬૫.વીદંસપ્હિં જાલેહિં
લેપ્પાહિં સઝળો વિવ ।
ગહિઓ લગ્ગો બદ્ધો ય
મારિઓ ય અણંતસો ॥

વિદંશકૈર્જાલૈઃ
લેપૈઃ શકુન ઇવ ।
ગૃહીતો લગ્નો વદ્ધશ્ચ
મારિતશ્ચાઽનન્તશઃ ॥

૬૫. 'બાજ પક્ષીઓ, જાળો અને વજલેપો દ્વારા પક્ષીની
માફક હું અનંતવાર પકડાયો, ચોંટાડાયો, બંધાયો અને
માર્યો ગયો છું.

૬૬.કુહાડફરસુમાઈહિં
વટ્ટુઈહિં દુમો વિવ ।
કુટ્ટિઓ ફાલિઓ છિત્રો
તચ્છિઓ ય અણંતસો ॥

કુઠારપરશ્વાદિભિઃ
વર્ધકિર્ધિર્દુમ ઇવ ।
કુટ્ટિતઃ પાટિતશ્ચિત્રઃ
તક્ષિતશ્ચાઽનન્તશઃ ॥

૬૬. 'સુથાર દ્વારા વૃક્ષની માફક કુહાડી અને પરશુ વગેરે
વડે અનંતવાર કુટાયો, ફડાયો, કપાયો અને છોલાયો
છું.

૬૭.ચવેડમુટ્ટિમાઈહિં
કમ્મારેહિં અયં પિવ ।
તાડિઓ કુટ્ટિઓ ભિત્રો
ચૂળિઓ ય અણંતસો ॥

ચપેટામુષ્ટ્યાદિભિઃ
કર્મા રૈય ઇવ ।
તાડિતઃ કુટ્ટિતો ભિત્રઃ
ચૂળિતશ્ચાઽનન્તશઃ ॥

૬૭. 'લુહાર દ્વારા'' લોઢાની માફક ઘણ અને એરણ વડે
અનંતવાર ટીપાયો, કુટાયો, ભેદાયો અને ચૂરેચૂરા
કરાયો છું.

૬૮.તત્તાઈં તંબલોહાઈં
તઝયાઈં સીસયાણિ ય ।
પાઈઓ કલકલંતાઈં
આરસંતો સુધેરવં ॥

તસાનિ તામ્રલોહાનિ
ત્રપુકાનિ સીસકાનિ ચ ।
પાયિતઃ કલકલાયમાનાનિ
આરસન્ સુધૈરવમ્ ॥

૬૮. 'ભયંકર ઓર્કડ કરતા મને ગરમ અને ફળફળતું તાંબુ,
લોહું, અને સીસું પીવડાવાયું છે.

૬૯.તુહં પિયાઈં મંસાઈં
ચંડાઈં સોલ્લાગાણિ ય ।
ખાવિઓ મિ સમંસાઈં
અગિવળ્લાઈં યોગસો ॥

તવ પ્રિયાણિ માંસાનિ
ચંડાણિ શૂલ્યકાનિ ચ ।
ખાદિતોઽસ્મિ સ્વમાંસાનિ
અગ્નિવર્ણાન્યનેકશઃ ॥

૬૯. 'તને ટૂંકડાં કરેલું અને શૂળમાં ખોસીને પકાવેલું માંસ
પ્રિય હતું—આમ યાદ અપાવીને મારા શરીરનું માંસ
કાપી અગ્નિ જેવું લાલચોળ કરી મને ખવડાવાયું છે.

૭૦.તુહં પ્રિયા સુરા સીધુ
મેરઓ ય મહૂણિ ય ।
પાઇઓ મિ જલંતીઓ
વસાઓ રુહિરાણિ ય ॥

તવ પ્રિયા સુરા સીધુઃ
મેરકશ્વ મધૂનિ ચ ।
પ્રાયિતોઽસ્મિ જ્વલન્તીઃ
વસા રુધિરાણિ ચ ॥

૭૦. 'તને સુરા, સીધુ, મૈરેય અને મધુ—આ મદિરાઓ પ્રિય હતી—આવી યાદ અપાવી મને સળગતી ચરબી અને રુધિર પીવડાવાયાં છે.

૭૧.નિચ્છં મ્હીણ તત્થેણ
દુહિણ વહિણ ય ।
પરમા દુહસંબદ્ધા
વેયણા વેઢયા મા ॥

નિત્યં મ્હીતેન ત્રસ્તેન
દુઃખિતેન વ્યથિતેન ચ ।
પરમા દુઃખસંબદ્ધા
વેદના વેદિતા મયા ॥

૭૧. 'સદા ભયભીત, સંત્રસ્ત, દુઃખિત અને વ્યથિત રૂપમાં રહેતાં-રહેતાં પરમ દુઃખમય વેદનાનો મેં અનુભવ કર્યો છે.

૭૨.તિવ્વચંડપ્પગાઢાઓ
ઘોરાઓ અઙ્ગદુસ્સહા ।
મહાભયાઓ મ્હીમાઓ
નરણ્ણુ વેઢયા મા ॥

તીવ્રચંડપ્રગાઢાઃ
ઘોરા અતિદુસ્સહાઃ ।
મહાભયા મ્હીમાઃ
નરકેષુ વેદિતા મયા ॥

૭૨. 'તીવ્ર, ચંડ, પ્રગાઢ, ઘોર', અત્યંત દુઃસહ, ભીમ અને અત્યંત ભયંકર વેદનાઓનો મેં નરકલોકમાં અનુભવ કર્યો છે.

૭૩.જારિસા માણુસે લોએ
તાયા ! વીસંતિ વેયણા ।
એત્તો અણંતગુણિયા
નરણ્ણુ દુક્ખવેયણા ॥

યાદૃશ્યો માણુષે લોકે
તાત ! દૃશ્યન્તે વેદનાઃ ।
ઇતોઽનન્તગુણિતાઃ
નરકેષુ દુઃખવેદનાઃ ॥

૭૩. 'માતા-પિતા ! મનુષ્ય-લોકમાં જેવી વેદના છે તેનાથી અનંતગણુ અધિક દુઃખ દેનારી વેદના નરક-લોકમાં છે.

૭૪.સવ્વભવેસુ અસ્સાયા
વેયણા વેઢયા મા ॥
નિમેસંતરમિત્તં પિ
જં સાયા નત્થિ વેયણા ॥

સર્વભવેષ્વસાતા
વેદના વેદિતા મયા ।
નિમેષાન્તરમાત્રમપિ
યત્ સાતા નાસ્તિ વેદના ॥

૭૪. 'મેં બધા જન્મોમાં દુઃખમય વેદનાનો અનુભવ કર્યો છે. ત્યાં એક પલકારાનું અંતર પડે એટલી પણ સુખમય વેદના નથી.'^{૧૭}

૭૫.તં બિંતમ્માપિયરો
છંદેણં પુત્ત ! પવ્વયા ।
નવરં પુણ સામણ્ણો
દુક્ખં નિપ્પડિકમ્મયા ॥

તં બ્રૂતોઽમ્બાપિતરૌ
છન્દસા પુત્ર ! પ્રવ્રજ ।
'નવરં' પુનઃ શ્રામણ્યે
દુઃખં નિષ્પ્રતિકર્મતા ॥

૭૫. માતા-પિતાએ તેને કહ્યું—'હે પુત્ર ! તારી ઈચ્છા છે તો પ્રવ્રજિત થઈ જા. પરંતુ શ્રમણ બન્યા પછી રોગોની ચિકિત્સા કરાવાતી નથી.'^{૧૮} એ કેટલો કઠણ માર્ગ છે. (એ જાણે છે ?)

૭૬.સો બિંતમ્માપિયરો !
એવમેયં જહાફુઢં ।
પડિકમ્મં કો કુણઈ
અરણ્ણો મિયપક્કિચ્છણં ? ॥

સ બ્રૂતેઽમ્બાપિતરૌ !
એવમેતદ્ યથાસ્ફુટમ્ ।
પ્રતિકર્મ કઃ કરેતિ
અરણ્યે મૃગપક્ષિણામ્ ? ॥

૭૬. તેણે કહ્યું—'હે માતા-પિતા ! આપે જે કહ્યું તે ઠીક છે. પરંતુ જંગલમાં રહેનારાં હરણ^{૧૯} અને પક્ષીઓની ચિકિત્સા કોણ કરે છે ?^{૨૦}

૭૭.એગમ્હૂઓ અરણ્ણો વા
જહા ડ ચરઈ મિગો ।
એવં ધમ્મં ચરિસ્સામિ
સંજમેણ તવેણ ય ॥

એકમ્હૂતોઽરણ્યે વા
યથા તુ ચરતિ મૃગઃ ।
એવં ધર્મં ચરિષ્યામિ
સંયમેન તપસા ચ ॥

૭૭. 'જેવી રીતે જંગલમાં હરણ એકલું વિચરે છે, તેવી જ રીતે હું પણ સંયમ અને તપ સાથે એકાકીભાવ પ્રાપ્ત કરી ધર્મનું આચરણ કરીશ.'

૭૮. જયા મિગસ્સ આયંકો
મહારણમ્મિ જાયઈ ।
અચ્છંતં રુક્ષમૂલમ્મિ
કો ણં તાહે તિગિચ્છઈ ? ॥

યથા મૃગસ્યાતદ્ધુઃ
મહારણ્યે જાયતે ।
તિષ્ઠન્તં રુક્ષમૂલે
ક એનં તદા ચિકિત્સતિ ? ॥

૭૮. 'જ્યારે મહાવનમાં' હરણના શરીરમાં આતંક-રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કોઈ વૃક્ષ તળે બેઠેલાં તે હરણની ચિકિત્સા કોણ કરે છે ?

૭૯. કો વા સે ઓસહં દેઈ ?
કો વા સે પુચ્છઈ સુહં ? ।
કો સે ભત્તં ચ પાણં ચ
આહરિત્ત પ્પણમ્મ ? ॥

કો વા તસ્મૈ ઔષધં દત્તે ?
કો વા તસ્ય પૃચ્છતિ સુખમ્ ? ।
કસ્તસ્મૈ ભક્તં ચ પાનં ચ
આહૃત્વા ઽર્પયેત્ ? ॥

૭૯. 'કોણ તેને ઔષધ આપે છે ? કોણ તેને સુખનું પૂછે છે ? કોણ તેને ખાવા-પીવા માટે ભોજન-પાન લાવી આપે છે ?'

૮૦. જયા ય સે સુહી હોઢ
તયા ગચ્છઈ ગોચરં ।
ભત્તપાણસ્સ અટ્ઠાએ
વલ્લગણિ સરાણિ ય ॥

યદા ચ સ સુખી ભવતિ
તદા ગચ્છતિ ગોચરમ્ ।
ભક્તપાનસ્યા ઽર્થાય
વલ્લગણિ સરાંસિ ચ ॥

૮૦. 'જ્યારે તે સ્વસ્થ થઈ જાય છે ત્યારે ગોચરમાં જાય છે. ખાવા-પીવા માટે લતા-નિકુંજો અને જળાશયોમાં' જાય છે.

૮૧. ખાદિત્તા પાણિયં ધાઠં
વલ્લેરેહિં સરેહિ વા ।
મિગચારિયં ચરિત્તાણં
ગચ્છઈ મિગચારિયં ॥

ખાદિત્વા પાનીયં પીત્વા
વલ્લેષુ સરસ્સુ વા ।
મૃગચારિકાં ચરિત્વા
ગચ્છતિ મૃગચારિકામ્ ॥

૮૧. 'લતા-નિકુંજો અને જળાશયોમાં ખાઈ-પીને તે મૃગચર્યા (કૂદકા) વડે મૃગચર્યા (સ્વતંત્ર વિહાર) માટે ચાલ્યું જાય છે.'

૮૨. એવં સમુટ્ઠિઓ ભિક્ખુ
એવમેવ અપેગઓ ।
મિગચારિયં ચરિત્તાણં
ઉટ્ઠં પક્કમઈ દિસં ॥

એવં સમુત્થિતો ભિક્ષુઃ
એવમેવા ઽનેકગઃ ।
મૃગચારિકાં ચરિત્વા
ઊર્ધ્વા પ્રક્રામતિ દિશમ્ ॥

૮૨. 'એ જ રીતે સંયમને માટે તૈયાર થયેલો ભિક્ષુ સ્વતંત્ર વિહાર કરતો-કરતો મૃગચર્યાનું આચરણ કરી ઊંચી દિશા-મોક્ષમાં ચાલ્યો જાય છે.

૮૩. જહા મિગે એગ અપેગચારી
અપેગવાસે ધુવગોચરે ય ।
એવં મુણી ગોચરિયં પવિટ્ટે
નોહીલએ નો વિ ચિંહિસએજ્જા ॥

યથા મૃગ એકો ઽનેકચારી
અનેકવાસો ધુવગોચરશ્ચ ।
એવં મુનિગોચર્યા પ્રવિટ્ટઃ
નો હીલયેત્તો અપિ ચ ચિંહિસયેત્ ॥

૮૩. 'જે રીતે હરણ એકલું અનેક સ્થાનોમાં ભોજન-પાન લેતાર, અનેક સ્થાનોમાં રહેનાર અને ગોચર વડે જ જીવન-યાપન કરનાર' હોય છે, તેવી જ રીતે ગોચરપ્રવિષ્ટ મુનિ જ્યારે ભિક્ષા માટે જાય છે ત્યારે કોઈની પણ અવજ્ઞા કે નિંદા કરતો નથી.

૮૪. મિગચારિયં ચરિસ્સામિ
એવં પુત્તા ! જહાસુહં ।
અમ્માપિઠ્ઠિણુણ્ણાઓ
જહાઈ ઉવહિં તઓ ॥

મૃગચારિકાં ચરિષ્યામિ
એવં પુત્ર ! યથાસુખમ્ ।
અમ્બાપિતૃધ્યામનુજ્ઞાતઃ
જહાત્યુપધિં તતઃ ॥

૮૪. (મૃગાપુત્રે કહ્યું—) 'હું મૃગચર્યાનું આચરણ કરીશ.' (માતા-પિતાએ કહ્યું—) 'પુત્ર ! જેમ તને સુખ થાય તેમ કર.' એ રીતે માતા-પિતાની અનુમતિ મેળવીને ઉપધિ છોડી રહ્યો છે.

૮૫. મિયચારિયં ચરિસ્સામિ
સલ્લદુક્ખવિમોક્ષણિ ।
તુભ્ભેહિં અમ્માણુણ્ણાઓ
ગચ્છ પુત્ત ! જહાસુહં ॥

મૃગચારિકાં ચરિષ્યામિ
સર્વદુઃખવિમોક્ષણીમ્ ।
યુવાધ્યામમ્બ ! અનુજ્ઞાતઃ
ગચ્છ પુત્ર ! યથાસુખમ્ ॥

૮૫. 'હું તમારી અનુમતિ મેળવીને બધા દુઃખોમાંથી મુક્તિ અપાવનાર મૃગચર્યાનું આચરણ કરીશ.' (માતા-પિતાએ કહ્યું—) 'પુત્ર ! જેમ તને સુખ થાય તેમ કર.

૮૬.એવં સો અમ્માપિયરો
અણુમાણિત્તાણ બહુવિહં ।
મમત્તં છિદ્દં તાહે
મહાનાગો વ્વ કંચુયં ॥

એવં સોઽમ્માપિતરૈ
અનુમાન્ય બહુવિધમ્ ।
મમત્વં છિન્નતિ તદા
મહાનાગ ઇવ કંચુકમ્ ॥

૮૬.એ રીતે વિવિધ ઉપાયો વડે તે માતા-પિતાને અનુમતિ
માટે રાજી કરી મમત્વનું છેદન કરી રહ્યો છે, જેવી રીતે
કોઈ મહાનાગ કાંચળીનું છેદન કરે છે.

૮૭.ઈદ્ધિં વિત્તં ચ મિત્તે ય
પુત્તદારં ચ નાયઓ ।
રેણુયં વ પડે લગ્ગં
નિબ્બુણિત્તાણ નિગ્ગઓ ॥

ઋદ્ધિં વિત્તં ચ મિત્રાણિ ચ
પુત્રદારંશ્ચ જ્ઞાતીન્ ।
રેણુકમિવ પટે લગ્નં
નિર્ધૂય નિર્ગતઃ ॥

૮૭.ઋદ્ધિ, ધન, મિત્ર, પુત્ર, કલત્ર અને જ્ઞાતિજનોને કપડા
પર લાગેલી ધૂળની માફક ઝાટકીને તે નીકળી ગયો--
પ્રવ્રજિત થઈ ગયો.

૮૮.પંચમહવ્વયજુત્તો
પંચસમિઓ તિગુત્તિગુત્તો ય ।
સંબિંધતરબાહિસઓ
તવોકમ્મંસિ ઉજ્જુઓ ॥

પञ्चમहाव्रतयुक्तः
पञ्चसमिन्त्रिगुतिगुतश्च ।
साभ्यन्तरबाह्ये
तपःकर्मणि उद्युतः ॥

૮૮.તે પાંચ મહાવ્રતોથી યુક્ત, પાંચ સમિતિઓ વડે સમિત,
ત્રણ ગુપ્તિઓ વડે ગુપ્ત, આંતરિક અને બાહ્ય તપશ્ચર્યામાં
તત્પર--

૮૯.નિમ્મામ્મો નિરહંકારો
નિસ્સંગો ચત્તગારવો ।
સમો ય સવ્વભૂએસુ
તસેસુ થાવરેસુ ય ॥

નिरमो निरहंकारः
निस्सङ्गस्त्यक्तगौरवः ।
समश्च सर्वभूतेषु
त्रसेषु स्थावरेषु च ॥

૮૯.મમત્વરહિત, અહંકારરહિત, નિર્લેપ, ગૌરવનો ત્યાગ
કરનાર, ત્રસ અને સ્થાવર બધા જીવોમાં સમભાવ
રાખનાર--

૯૦.લાભાલાભે સુહે દુઃખે
જીવિએ મરણે તહા ।
સમો નિંદાપસંસાસુ
તહા માણાવમાણઓ ॥

लाभालाभे सुखे दुःखे
जीविते मरणे तथा ।
समो निन्दाप्रशंसयोः
तथा मानापमानयोः ॥

૯૦.લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, નિંદા-
પ્રશંસા, માન-અપમાનમાં સમ રહેનાર--

૯૧.ગારવેસુ કસાએસુ
દંડસલ્લભાએસુ ય ।
નિયત્તો હાસસોગાઓ
અનિયાણો અબંધણો ॥

गौरवेभ्यः कषायेभ्यः
दण्डशल्यभयेभ्यश्च ।
निवृत्तो हासशोकात्
अनिदानोऽबन्धनः ॥

૯૧.ગૌરવ, કષાય, દંડ, શલ્ય, ભય^{૬૧}, હાસ્ય અને શોકથી
નિવૃત્ત, નિદાન અને બંધનથી રહિત--

૯૨.અણિસ્સિઓ ઇહં લોએ
પરલોએ અણિસ્સિઓ ।
વાસીચંદણકપ્પો ય ।
અસણે અણસણે તહા ॥

अनिश्रित इह लोके
परलोकेऽनिश्रितः ।
वासीचन्दनकल्पश्च
अशनेऽनशने तथा ।

૯૨.ઈહલોક અને પરલોકમાં અનાસક્ત, વાંસલાથી કપાતાં
કે ચંદન લગાવાતાં^{૬૨} તથા આહાર મળે કે ન મળે તે
આબતમાં^{૬૩} સમ રહેનાર--

૯૩.અપ્પસત્થેહિં દારેહિં
સવ્વઓ પિહિયાસવે ।
અજ્ઞપ્પજ્ઞાણજોગેહિં
પસત્થદમસાસણે ॥

अप्रशस्तेभ्यो द्वारेभ्यः
सर्वतः पिहितारुवः ।
अध्यात्मध्यानयोगैः
प्रशस्तदमशासनः ॥

૯૩.અપ્રશસ્ત દ્વારોથી આવનારા^{૬૪} કર્મ-પુદ્ગલોનો સર્વતઃ
નિરોધ કરનાર, અધ્યાત્મ-ધ્યાનયોગ વડે પ્રશસ્ત અને
ઉપશમપ્રધાન શાસનમાં રહેનારો બન્યો.^{૬૫}

૧૪.એવં નાળેણ ચરણેણ
દંસણેણ તવેણ ચ ।
ભાવણાહિ ચ સુદ્ધાહિ
સમ્મં ભાવેત્તુ અપ્પચં ॥

એવં જ્ઞાનેન ચરણેન
દશનેન તપસા ચ ।
ભાવનામિશ્ચ શુદ્ધામિઃ
સમ્યગ્ ભાવયિત્વાઽઽત્મકમ્ ॥

૯૪.આ રીતે જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વિશુદ્ધ ભાવનાઓ
દ્વારા^{૯૪} આત્માને સારી પેઠે ભાવિત કરીને—

૧૫.બહુયાણિ ડ વાસાણિ
સામણ્ણમણુપાલિયા ।
માસિણ ડ ભક્તેણ
સિદ્ધિં પત્તો અણુત્તરં ॥

બહુકાનિ તુ વર્ષાણિ
શ્રામણ્યમનુપાલ્ય ।
માસિકેન તુ ભક્તેન
સિદ્ધિં પ્રાપ્તોઽનુત્તરમ્ ॥

૯૫.ઘણાં વર્ષોં યુધી શ્રમણ ધર્મનું પાલન કરી, અંતમાં એક
મહિનાનું અનશન કરી તે અનુત્તર સિદ્ધિ—મોક્ષને પ્રાપ્ત
થયો.

૧૬.એવં કરંતિ સંબુદ્ધા
પંડિયા યવિંચક્ષણા ।
વિણિયટ્ટંતિ ભોગેસુ
મિયાપુત્તે જહા રિસી ॥

એવં કુર્વંતિ સંબુદ્ધાઃ
પણ્ડિતાઃ પ્રવિચક્ષણાઃ ।
વિનિવર્તન્તે ભોગેભ્ય
મૃગાપુત્રો યથા ઋષિઃ ॥

૯૬.સંબુદ્ધ, પંડિત અને પ્રવિચક્ષણ જેઓ હોય છે તેઓ
આમ કરે છે. તેઓ ભોગોમાંથી એવી રીતે નિવૃત્ત થાય
છે જેવી રીતે મૃગાપુત્ર ઋષિ થયા હતા.

૧૭.મહાપભાવસ્સ મહાજસસ્સ
મિયાઇપુત્તસ્સ નિસમ્મ ભાસિયં ।
તવપ્પહાણં ચરિયં ચ ઉત્તમં
ગઇપ્પહાણં ચ તિલોગવિસ્સુયં ॥

મહાપ્રભાવસ્ય મહાયશસઃ
મૃગાયાઃ પુત્રસ્ય નિશમ્ય ભાષિતમ્ ।
તપઃપ્રધાનં ચરિતં ચોત્તમં
પ્રધાનગતિં ચ ત્રિલોકવિશ્રુતામ્ ॥

૯૭.મહા પ્રભાવશાળી, મહાન યશસ્વી મૃગાપુત્રનું^{૯૭} કથન,
તપપ્રધાન ઉત્તમ આચરણ અને ત્રિલોક-વિશ્રુત પ્રધાન-
ગતિ (મોક્ષ)ને સાંભળીને^{૯૮}—

૧૮.વિયાણિયા દુક્ખવિવદ્ધણં ધણં
મમત્તબંધં ચ મહાભયાવહં ।
સુહાવહં ધમ્મધુરં અણુત્તરં
ધારેહ નિવ્વાણગુણાવહં મહં ॥

વિજ્ઞાય દુઃખવિવર્ધનં ધનં
મમત્વબન્ધં ચ મહાભયાવહમ્ ।
સુખાવહાં ધર્મધુરામનુત્તરાં
ધારય નિર્વાણગુણાવહાં મહતીમ્ ॥

૯૮.ધનને દુઃખ વધારનારું અને મમતાના બંધનને મહા
ભયંકર જાણીને સુખ આપનારી, અનુત્તર નિર્વાણના
ગુણો પ્રાપ્ત કરાવનારી^{૯૯}, મહાન ધર્મની ધુરાને ધારણ
કરો.

—ત્તિ બેમિ ॥

—ઈતિ બ્રહ્મીમિ ।

—એમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૧૯ : મૃગાપુત્રીય

૧. કાનન અને ઉદ્યાન (કાળગુજ્જાળ)

કાનન તે કહેવાય છે જ્યાં મોટાં વૃક્ષો હોય.^૧ ઉદ્યાનનો અર્થ છે—કીડા-વન. વૃત્તિકારે ઉદ્યાનનો અર્થ ‘આરામ’ પણ કર્યો છે.^૨ આરામ જન-સાધારણ માટે ધૂમવા-ફરવાનું સ્થાન હતું. કીડા-વન એવું સ્થાન હતું કે જ્યાં નૌકાવિહાર, ખેલ-કૂદ તથા બીજી-બીજી કીડાસામગ્રીની સુલભતા રહેતી. જુઓ—દશવૈકલિક, દા.૧ નું ટિપ્પણ.

૨. બલશ્રી (બલસિરી)

મૃગાપુત્રનાં બે નામ હતાં—બલશ્રી અને મૃગાપુત્ર. ‘બલશ્રી’ માતા-પિતા દ્વારા અપાયેલું નામ હતું અને જનસાધારણમાં તે ‘મૃગાપુત્ર’ના નામે પ્રસિદ્ધ હતો.^૩

૩. યુવરાજ (જુવરાયા)

રાજાઓમાં એવી પરંપરા હતી કે મોટો પુત્ર જ રાજ્યનો અધિકારી બનતો. તે જ્યારે રાજ્યનો કારભાર સંભાળવા માટે સમર્થ બની જતો ત્યારે તેને ‘યુવરાજ’ પદ આપવામાં આવતું. તે રાજ્યપદની પૂર્વ-સ્વીકૃતિનું ચાચક છે.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં એવું મળે છે કે રાજ્યાભિષેક પૂર્વે યુવરાજ પણ એક મંત્રી ગણાતો, જે રાજાને રાજ્યસંચાલનમાં સહાય કરતો. તેની વિશેષ મુદ્રા રહેતી અને તેની પદવીનું સૂચક એક નિશ્ચિત પદ પણ રહેતું.

‘યુવરાજ’ને ‘તીર્થ’ પણ કહેવામાં આવ્યો છે. કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં ૧૮ તીર્થ ગણાવ્યાં છે, તેમાં ‘યુવરાજ’નો ઉલ્લેખ પણ થયો છે. ‘તીર્થ’નો અર્થ છે—મહા અમાત્ય.^૪

૪. દમીશ્વર (દમીસર)

શાન્ત્યાચાર્યે આના બે અર્થ આપ્યા છે—

(૧) ઉદ્ધત વ્યક્તિઓનું દમન કરનાર રાજાઓનો ઈશ્વર.

(૨) ઉપશમશીલ વ્યક્તિઓનો ઈશ્વર.

પ્રથમ અર્થ વર્તમાન અવસ્થાનો બોધક છે અને બીજો ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવે છે.^૫

નેમિચંદ્રે માત્ર બીજો અર્થ જ કર્યો છે.^૬

૧. સુલ્લબોધા, પત્ર ૨૬૦ : કાનનાનિ—બૃહદ્વૃક્ષાશ્રયાણિ વનાનિ ।

૨. એજન, પત્ર ૨૬૦ : ઉદ્યાનાનિ—આરામાઃ ક્રીડાવનાનિ વા ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૧ : બલશ્રીઃ બલશ્રીનામા માતાપિતૃ-વિહિતાનામા લોકે ચ મૃગાપુત્ર ઇતિ ।

૪. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, ૧૧૨।૮, પૃ. ૨૧-૨૩ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૧ : દમિના—ઉદ્ધતદમનશીલાસ્તે ચ રાજાનસ્તેષામીશ્વરઃ — પ્રભુર્દમીશ્વરઃ, યદ્વા દમિનઃ—ઉપશમિનસ્તેષાં સહજોપશમભાવત ઈશ્વરો દમીશ્વરઃ, ભાવિકાલાપેક્ષં ચૈતત્ ।

૬. સુલ્લબોધા, પત્ર ૨૬૦ : ‘દમીસરિ’ ત્તિ દમિનામ્—ઉપશમિ-નામીશ્વરો દમીશ્વરઃ, ભાવિકાલાપેક્ષં ચૈતત્ ।

૫. દોગુન્દગ (દોગુંદગો)

‘દોગુન્દગ’ ત્રાયસ્ત્રિંશ જાતિના દેવો હોય છે. તેઓ સદા ભોગ-પરાયણ હોય છે.^૧ તેમની વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ—ભગવતી, ૧૦/૪.

૬. મણિ અને રત્ન (મણિસ્યણ)

સામાન્યતઃ મણિ અને રત્ન પર્યાયવાચી શબ્દો માનવામાં આવે છે. વૃત્તિકારે તેમનામાં એવો ભેદ કર્યો છે કે વિશિષ્ટ માહાત્મ્યયુક્ત રત્નોને ‘મણિ’ કહે છે, જેમકે ચંદ્રકાન્તમણિ, સૂર્યકાન્તમણિ વગેરે વગેરે તથા બાકીના ગોમેદક વગેરે ‘રત્ન’ કહેવાય છે.^૨

૭. ગવાક્ષ (આલોચણ)

દશવૈકાલિક, પા ૧/૧૫માં ગવાક્ષના અર્થમાં ‘આલોચ’નો પ્રયોગ થયો છે. અહીં તે જ અર્થમાં ‘આલોચણ’ છે.

શાન્ત્યાચાર્યે તેનો એક અર્થ ‘સૌથી ઊંચી ચતુરિકા’ પણ કર્યો છે. ગવાક્ષ કે ચતુરિકા વડે દિશાઓનું આલોકન કરી શકાય છે, એટલા માટે તેને ‘આલોકન’ કહેવામાં આવે છે.^૩

૮. નિયમ (નિયમ)

મહાવ્રત, વ્રત, નિયમ—આ બધા સાધારણપણે સંવરના વાચક છે. પરંતુ રૂઢિવશાત્ તેમનામાં અર્થભેદ પણ છે. યોગ-દર્શન સંમત અષ્ટાંગ યોગમાં નિયમનું બીજું સ્થાન છે.^૪ તદનુસાર શૌચ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય, તપ અને દેવતાપ્રણિધાન—આ બધા નિયમો કહેવાય છે.^૫

જૈન વ્યાખ્યા અનુસાર જે વ્રતોમાં જાતિ, દેશ, કાળ, સમય વગેરેનો અપવાદ નથી હોતો, તે ‘મહાવ્રત’ કહેવાય છે. જે વ્રતો અપવાદ સહિત હોય છે, તે ‘વ્રત’ કહેવાય છે. ઐચ્છિક વ્રતોને ‘નિયમ’ કહેવામાં આવે છે.

શાન્ત્યાચાર્યે ‘અભિગ્રહાત્મક વ્રત’ને ‘નિયમ’ કહેલ છે.^૬

૯. શીલથી સમૃદ્ધ (સીલઢું)

વૃત્તિકારે શીલનો અર્થ—અષ્ટાદશ સહસ્ર શીલાંગ કર્યો છે.^૭

વિસ્તાર માટે જુઓ—ઉત્તરાધ્યયન, ૧૯/૨૪નું ટિપ્પણ.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૧ : દોગુન્દગાશ્ચ ત્રાયસ્ત્રિંશાઃ તથા ચ વૃદ્ધાઃ “ત્રાયસ્ત્રિંશા દેવા નિત્યં ભોગપરાયણા દોગુંદગા ઇતિ ભળ્લીતિ” ।

૨. એજન, પત્ર ૪૫૧ : મણયશ્ચ—વિશિષ્ટમાહાત્મ્યાશ્ચન્દ્રકાન્તા-દયો, રત્નાનિ ચ—ગોમેયકાદીનિ મણિરત્નાનિ ।

૩. એજન, પત્ર ૪૫૧ : આલોક્યન્તે દિશોઽસ્મિન્ સ્થિતૈ-સ્તિયાલોકનં પ્રાસાદે પ્રાસાદસ્ય વાઽલોકનં પ્રાસાદાલોકનં તસ્મિન્ સર્વોપરિવર્તિતચતુરિકારૂપે ગવાક્ષે ।

૪. પાતંજલયોગદર્શન, ૨/૨૯ : યમનિયમાસનપ્રાણાયામ-પ્રત્યાહારધ્યાનાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાંગાનિ ।

૫. એજન, ૨/૩૨ : શૌચસંતોષતપસ્સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનનિ નિયમાઃ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૧ - ૪૫૨ : નિયમશ્ચ—દ્રવ્યાદ્યાભિગ્ર-હાત્મકઃ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૨ : શીલં — અષ્ટાદશશીલાઙ્ગસહસ્ર-રૂપમ્ ।

૧૦. અધ્યવસાન (અજ્ઞવસાનમ્)

બૃહદ્વૃત્તિમાં અધ્યવસાનનો અર્થ છે—અંતઃકરણનું પરિણામ.^૧ નિશીથચૂર્ણિમાં મનઃસંકલ્પ, અધ્યવસાન અને ચિત્તને એકાર્થક માનવામાં આવ્યું છે.^૨ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અતિ હર્ષ અને વિષાદને કારણે ચિત્તનની જે ગહનતા આવે છે તેને અધ્યવસાન કહેવામાં આવેલ છે.^૩ સ્થાનાંગમાં અધ્યવસાનને અકાલમૃત્યુનો એક હેતુ માનવામાં આવેલ છે.^૪ તેનો અર્થ છે—રાગ, નેહ અને ભય વગેરેની તીવ્રતા.

‘અજ્ઞવસાય’ અને ‘અજ્ઞવસાન’—આ બંને શબ્દો એકાર્થક છે. જ્યાં ક્યાંય જાતિ-સ્મૃતિ અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ‘સુખેણં અજ્ઞવસાનેણં સુખેણં પરિણામેણં લેસાહિં વિસુજ્ઞમાણાહિં’—એવો પાઠ મળે છે.^૫ આ ઉપલબ્ધિ પરિણામોની વિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મતા વડે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચેતનાનું સૂક્ષ્મ સ્તર છે, એટલા માટે તેનો મનની સાથે સંબંધ જોડી શકાય નહિ.

૧૧. (મોહંગયસ્સ)

જૈન ધર્મમાં ‘જાતિ-સ્મૃતિ’—પૂર્વ-જન્મનાં સ્મરણની એક વિશેષ પદ્ધતિ છે. કોઈ વ્યક્તિ પૂર્વ પરિચિત વ્યક્તિને જુએ છે ત્યારે તત્કાળ તેના ચૈતસિક સંસ્કારોમાં એક હલચલ પેદા થાય છે. તે વિચારે છે કે આ પ્રકારનો આકાર મેં ક્યાં જોયો છે? ઈહા, અપોહ, માર્ગશ્ણ અને ગવેષણા દ્વારા ચિંતન આગળ વધે છે. મેં આ ક્યાં જોયું? આ ક્યાં છે?—એવા પ્રકારની ચિંતાનો એક સંઘર્ષ ચાલે છે. તે સમયે વ્યક્તિ સંમોહનની સ્થિતિમાં ચાલી જાય છે. તેવી સ્થિતિમાં તેને પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિ થઈ આવે છે.^૬

પ્રસ્તુત શ્લોક દ્વારા જાતિ-સ્મરણની પ્રક્રિયા ફલિત થાય છે. તેનાં ત્રણ અંગો છે—

(૧) દૃશ્ય વસ્તુ કે વ્યક્તિનો સાક્ષાત્કાર

(૨) અધ્યવસાનની શુદ્ધિ

(૩) સંમોહન.

જુઓ—૮।૧નું ટિપ્પણ.

૧૨. (શ્લોક ૧૧)

આ શ્લોકમાં ભોગોને વિષફળની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેવી રીતે વિષફળ પ્રથમ સ્વાદમાં અત્યંત મધુર હોય છે પરંતુ પરિણામકાળે અત્યંત કડવાં અને દુઃખદાયી હોય છે, તેવી જ રીતે ભોગો પણ સેવન-કાળમાં મધુર લાગે છે, પરંતુ તેમનો વિપાક કટુ હોય છે અને તેઓ અનવચ્છિન્ન દુઃખ આપનારા હોય છે.

૧૩. કલેશોનું (....કેસાણ)

કલેશ શબ્દ ‘ક્લિશૂશ્ન વિબાધને’, ‘ક્લિશઃ ચ ઉપતાપે’—આ બે ધાતુઓમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. તેનો અર્થ છે—બાધા,

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૨ : અધ્યવસાને—ઇત્યન્તઃકરણ-પરિણામે ।

૨. નિશીથચૂર્ણિ, ભાગ ૩, પૃષ્ઠ ૭૦ : મણસંકલ્પેતિ વા અજ્ઞવસાનં તિ વા ચિત્તં તિ વા ઇગદ્ધં ।

૩. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય,

૪. ઠાળ : ૭। ૭૨ : સત્તવિધે આઝખેદે પળળત્તે, તં જહા—

અજ્ઞવસાનમિત્તે.... ।

૫. ભગવદ્ : ૧૧ । ૧૭૧ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૨ : ‘અધ્યવસાને ઇત્યન્તઃકરણપરિણામે ‘શોધને’ પ્રધાને ક્ષાયોપશમિકભાવવર્તિનીતિ યાવત્ ‘મોહં’ ક્લેદં મયા દુષ્ટં ક્લેદમિત્યતિચિન્તાતશ્ચિન્તસંઘટ્ટજમૂર્છાત્મકં ‘ગતસ્ય’ પ્રાપ્તસ્ય’ સતઃ ।

સંતાપ અને પીડા. વૃત્તિકારે ક્લેશનો અર્થ દુઃખ (અપ્રિય સંવેદન)ના હેતુભૂત જવરા વગેરે રોગ એવો કર્યો છે.^૧

મહર્ષિ પતંજલિએ પાંચ પ્રકારના ક્લેશ ગણાવ્યા છે—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ. તેમના અનુસાર ક્લેશનો અર્થ વિપર્યય છે.^૨

૧૪. વ્યાધિ અને રોગોનું (વાહીરોગાણ)

અત્યંત પીડા ઉત્પન્ન કરનારા કુષ્ઠ જેવા રોગોને ‘વ્યાધિ’ કહેવામાં આવે છે અને ક્યારેક થનારા જવર વગેરેને ‘રોગ’ કહેવામાં આવે છે.^૩

૧૫. કિંપાક ફળ (કિંપાગફલાણ)

જૈન સાહિત્યમાં સ્થળે-સ્થળે કિંપાક ફળનો ઉલ્લેખ મળે છે. તે જોવામાં અતિ સુંદર અને ખાવામાં અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તેને ખાવાનું પરિણામ છે—પ્રાણાંત. ભોગોની વિરસતા બતાવવા માટે ઘણા ભાગે આની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે.

વૃત્તિકારે કિંપાકનો અર્થ વૃક્ષવિશેષ કર્યો છે.^૪ તેનાં ફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. કોશકારો અનુસાર તે એક લતાવિશેષ છે. તેનું બીજું નામ મહાકાલ લતા છે.^૫ શાલિગ્રામનિઘંટુભૂષણમાં કારસ્કર, કિંપાક, વિષતિદ્રુક વિષદ્રુમ, ગરદ્રુમ, રમ્યફલ, કુપાક, કાલકૂટક—આ બધાંને પર્યાયવાચી માનવામાં આવ્યાં છે.^૬ તેમાં કારસ્કર વૃક્ષનું જે વર્ણન મળે છે તદનુસાર કિંપાક કુચલાનું વૃક્ષ છે. કારસ્કર વૃક્ષ મધ્યમ આકારનું હોય છે. તે ઘણે ભાગે વનોમાં ઊગે છે. તેનાં પાંદડાં નાગરવેલના પાન જેટલાં પહોળાં અને ફળ નારંગી જેવાં હોય છે. તેના બી કુચલા કહેવાય છે. તેનાં પાકેલાં ફળ વિષદ્રુ અને પાકમાં મધુર હોય છે.

વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં કિંપાકફળનું વર્ણન આવી રીતે મળે છે—કિંપાકફળ અપકવ અવસ્થામાં નીલ રંગનું અને પાકી જતાં નારંગી રંગનું બને છે. તેનો ગર કુદરતી મીઠો હોય છે. તેને પક્ષીઓ અને વાનરો ખૂબ શોખથી ખાય છે. ગર સિવાયનાં તેનાં બાકીનાં બધાં અંગો કડવાં હોય છે. તેનું સમગ્ર ફળ વિષમય હોય છે. અંગ્રેજીમાં તેના બીજોને સ્ટ્રિક્નિન નક્સવોમિકા (Strychnine Nuxvomica) કહે છે. તે બટનના આકારનાં, મખમલ જેવાં મુલાયમ, અતિ કઠોર અને વચમાં રકાબી જેવા ખાડાવાળા હોય છે.^૭

૧૬. હજારો ગુણ (ગુણાણં તુ સહસ્સાઈ)

વૃત્તિકારે અહીં ગુણનો અર્થ—મુનિજીવનના ઉપકારી શીલાંગ ગુણ એવો કર્યો છે.^૮ તેમની સંખ્યા અઢાર હજાર છે—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૪ : દુઃખમ્—અસાતં તદ્દેતવઃ ક્લેશાઃ—જ્વરાદયો રોગા દુઃખક્લેશાઃ શાકપાર્થિવાદિવત્સમાસઃ ।
૨. પાતંજલયોગદર્શનઃ ૩। ૩ પૃ. ૧૩૪ : અવિદ્યાઽસ્મિતા—રાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ પચ્ચક્લેશાઃ । ક્લેશા ઇતિ પચ્ચ વિપર્યયા ઇત્યર્થઃ ।
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૪ : વ્યાધયઃ—અતીવ બાધાહેતવઃ કુષ્ઠાદયો, રોગાઃ—જ્વરાદયઃ ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર : ૪૫૪ કિમ્પાકઃ—વૃક્ષવિશેષસ્તસ્ય ફલાન્યતીવ સુસ્વાદૂન ।
૫. (ક) શબ્દકલ્પદ્રુમ, ભાગ ૨, પૃ. ૧૨૮ : કિમ્પાક : પુ૦ મહાકાલ લતા । ઇતિ રત્નમાલા । માકાલ ઇતિ ભાષા ।

(ખ) નાનાર્થસંગ્રહ, પૃ. ૭૮ : કિમ્પાકો મહાકાલ-ફલાગ્નયોઃ (મેદિની) ।

(ગ) વાચસ્પત્યમ્, ભાગ ૩, પૃ. ૨૦૫૦ : કિમ્પાકઃ (માખાલ) મહાકાલ ।

(ઘ) એજન, ભાગ ૬, પૃ. ૪૦૪૦ : મહાકાલ લતાભેદ ।

૬. શાલિગ્રામનિઘંટુભૂષણમ્ (બૃહન્નિઘંટુ રત્નાકરાન્તર્ગતો સપ્તમાષ્ટમ ભાગ) પૃ. ૬૦૦ ।

કારસ્કરસ્તુ કિંપાકો વિષતિન્દુર્વિષદ્રુમઃ ।

ગરદ્રુમો રમ્યફલઃ કુપાકઃ કાલકૂટકઃ ॥

૭. વનસ્પતિસૃષ્ટિ, સ્કંધ બીજો, પૃ. ૬૧.

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૬ : ગુણાનાં—શ્રામણ્યોપકારકાણાં શીલાઙ્ગરૂપાણામ્ ।

જે જો કરંતિ મણસા, ણિજ્જિય આહારસન્ના સોઈંદિયે ।

પુઢવિકાચારંભં ચંતિજુત્તે તે મુણી વંદે ॥

આ એક ગાથા છે. બીજી ગાથામાં 'ચંતિ'ના સ્થાને 'મુક્તિ' શબ્દ આવશે, બાકીનું જેમનું તેમ રહેશે. ત્રીજામાં 'અજ્જવ' આવશે. એ રીતે ૧૦ ગાથાઓમાં દસ ધર્મોનાં નામ ક્રમશઃ આવશે. પછી અગિયારમી ગાથામાં 'પુઢવિ'ના સ્થાને 'આડ' શબ્દ આવશે. 'પુઢવિ' સાથે ૧૦ ધર્મોનું પરિવર્તન થયું હતું તે જ રીતે 'આડ' શબ્દ સાથે પણ થશે. પછી 'આડ'ના સ્થાને ક્રમશઃ 'તેડ', 'વાડ', 'વળસસઈ', 'બેઈંદિય', 'તેઈંદિય', 'ચતુરિંદિય', 'પંચેઈંદિય' અને 'અજીવ'—આ દસ શબ્દો આવશે. પ્રત્યેકની સાથે દસ ધર્મોનું પરિવર્તન થવાથી (૧૦ x ૧૦) એકસો ગાથાઓ બની જશે. એ રીતે પાંચ ઈન્દ્રિયોની (૧૦૦ x ૫) પાંચસો ગાથાઓ થશે. પછી ૫૦૧માં 'આહાર સન્ના'ના સ્થાને 'ભયસન્ના' પછી 'મેહુણસન્ના' અને 'પરિગ્ગહસન્ના' શબ્દો આવશે. એક સંજ્ઞાના ૫૦૦ થવાથી ૪ સંજ્ઞાના (૫૦૦ x ૪) ૨૦૦૦ થશે. પછી 'મણસા' શબ્દનું પરિવર્તન થશે. 'મણસા'ના સ્થાને 'વયસા' પછી 'કાયસા' આવશે. એક-એક કાયના ૨૦૦૦ થવાથી ત્રણ કાયોના (૨૦૦૦ x ૩) ૬૦૦૦ થશે. પછી 'કરંતિ' શબ્દમાં પરિવર્તન થશે. 'કરંતિ'ના સ્થાને 'કારયંતિ' અને 'સમણુજાણતિ' શબ્દો આવશે. એક-એકના ૬૦૦૦ થવાથી ત્રણના (૬૦૦૦ x ૩) ૧૮૦૦૦ થઈ જશે.

આ અઢાર હજાર શીલનાં અંગો છે. તેમને રથ વડે નીચે મુજબ ઉપમિત કરવામાં આવે છે—

જે જો કરંતિ ૬....	જે જો કારયંતિ ૬....	જે જો સમણુજાણતિ ૬....							
મણસા ૨....	વયસા ૨....	કાયસા ૨....							
ણિજ્જિય આહારસન્ના ૫૦૦	ણિજ્જિય ભયસન્ના ૫૦૦	ણિજ્જિય મેહુણસન્ના ૫૦૦	ણિજ્જિય પરિગ્ગહસન્ના ૫૦૦						
શ્રોત્રેન્દ્રિય ૧૦૦	ચક્ષુરિન્દ્રિય ૧૦૦	ઘ્રાણેન્દ્રિય ૧૦૦	રસનેન્દ્રિય ૧૦૦	સ્પર્શનેન્દ્રિય ૧૦૦					
પૃથિવી ૧૦	અપ્ ૧૦	તેજસ્ ૧૦	વાયુ ૧૦	વનસ્પતિ ૧૦	દ્વીન્દ્રિય ૧૦	ત્રીન્દ્રિય ૧૦	ચતુરિન્દ્રિય ૧૦	પંચેન્દ્રિય ૧૦	
ક્ષાન્તિ ૧	મુક્તિ ૨	આર્જવ ૩	માર્દવ ૪	લાઘવ ૫	સત્ય ૬	સંયમ ૭	તપ ૮	બ્રહ્મચર્ય ૯	અર્કિચન્ત ૧૦

૧૭. દાતણ જેવડી વસ્તુ પણ (દંતસોહણમાહિસ્સ)

વૃત્તિકારે ‘માહિસ્સ’ પદમાં ‘મ’કારને અલાક્ષણિક માન્યો છે તથા ‘આહ’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘આદિ’ કર્યું છે.^૧ અર્થની દૃષ્ટિએ ‘માત્ર’ શબ્દ અધિક યોગ્ય છે. ‘માયસ્સ’—આનું ઉચ્ચારણ ‘માહિસ્સ’ પણ થઈ શકે છે. ‘ચ’કારનું ‘ઙ’કારમાં પરિવર્તન થવું સહજ પ્રક્રિયા છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપાંતર થશે—‘દંતશોધનમાત્રસ્ય’.

૧૮. (શ્લોક ૨૮)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બ્રહ્મચર્ય-વ્રતના સ્વીકારને અતિ દુષ્કર દર્શાવવામાં આવેલ છે. કામ-ભોગોના રસને જાણનારાઓ માટે અબ્રહ્મચર્યમાંથી અટકવું કેટલું દુષ્કર છે તે પ્રસંગમાં મુનિ સ્થૂલભદ્ર જેવાનું કોઈ વિરલ જ ઉદાહરણ મળે છે—

યાતુર્માસિનો પ્રારંભ થવાની તૈયારી હતી. સ્થૂલભદ્ર સહિત ચાર મુનિઓ આચાર્ય સંભૂતવિજય પાસે આવ્યા. સહુએ ગુરુ-ચરણોમાં પોતાનું નિવેદન પ્રસ્તુત કર્યું. એકે કહ્યું—‘ગુરુદેવ ! હું સિંહની ગુફામાં યાતુર્માસ ગાળવા ઈચ્છું છું.’ બીજાએ સાપના રાફડા પર રહી સાધના કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. ત્રીજાએ પનિહારીઓના પનઘટ પર અને ચોથા મુનિએ કોશા વેશ્યાની ચિત્રશાળામાં યાતુર્માસ ગાળવાની અનુમતિ માગી. ગુરુએ બધાને અનુમતિ આપી.

ચાર માસ વીત્યા. બધા નિર્વિઘ્ન સાધના સંપન્ન કરી આચાર્ય પાસે આવ્યા. આચાર્ય પહેલા મુનિને ‘દુષ્કર કાર્ય કરનાર’ એવા સંબોધનથી સંબોધિત કર્યો. એવી જ રીતે બીજા અને ત્રીજા મુનિને માટે પણ એ જ સંબોધન પ્રયોજ્યું. પરંતુ સ્થૂલભદ્રને જોતાં જ આચાર્યે તેમને દુષ્કર-દુષ્કર, મહાદુષ્કર કરનાર કહીને સંબોધન કર્યું. ત્રણે મુનિઓને ગુરુનું આ કથન ઘણું ખટક્યું. તેઓ પોતાની વાત કહે તે પૂર્વે આચાર્યે તેમને સમજાવતાં કહ્યું—‘શિષ્યો ! સ્થૂલભદ્ર કોશા વેશ્યાની ચિત્રશાળામાં રહ્યા. બધી રીતે સુવિધાજનક અને ચિરપરિચિત સ્થાન, અનુકૂળ વાતાવરણ, પ્રતિદિન ષડ્રસ ભોજનનું આસેવન અને વળી કોશાના હાવભાવ. સર્વ કંઈ હોવા છતાં પણ ક્ષણભર માટે મનનું વિચલિત ન થવું, કામ-ભોગોના રસને જાણતા હોવા છતાં પણ બ્રહ્મચર્યવ્રતની કઠોર સાધના કરવી તે કેટલું મહાદુષ્કર કાર્ય છે ? આ તે જ કોશા છે જેની સાથે તે બાર વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાં રહીને તેણે માત્ર પોતાની સાધના જ નથી કરી, પરંતુ કોશા જેવી વેશ્યાને પણ એક સારી શ્રાવિકા બનાવી છે. આથી તેના માટે આ સંબોધન યથાર્થ છે.

તેમાંના એક મુનિએ ગુરુના વચનો પર અશ્રદ્ધા દર્શાવતાં કહ્યું—‘કોશાને ત્યાં રહેવું તે કયું મહા-દુષ્કર કાર્ય છે ? ત્યાં તો હર કોઈ વ્યક્તિ સાધના કરી શકે. આપ મને અનુજ્ઞા આપો, હું હવેનો યાતુર્માસ ત્યાં જ વીતાવીશ.’ આચાર્યશ્રી ઈચ્છતા ન હતા કે તે મુનિ દેખાદેખીથી આવું કરે. વારંવાર ગુરુના નિષેધ છતાં તેણે પોતાનો આગ્રહ ન છોડ્યો. અંતે તે જ થયું જે થવાનું હતું. યાતુર્માસ વીતાવવા માટે તે કોશાને ત્યાં પહોંચી ગયો.

કેટલાક દિવસો વીત્યા. ઈન્દ્રિય-વિષયોની સુલભતા. મનોજ શબ્દ, મનોજ રૂપ, મનોજ રસ વગેરે પાંચેય વિષયોએ પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો અને તેની કામ-વૃત્તિ જાગૃત થઈ ગઈ. હવે તે કોશાનો સહવાસ પામવા માટે આતુર હતો. અવસર જોઈ એક દિવસ પોતાની ભાવના કોશા સામે રજૂ કરી. કોશા તો પહેલેથી જ સતર્ક હતી. તે ઈચ્છતી ન હતી કે કોઈ મુનિ પોતાના કારણે સંયમ-ભ્રષ્ટ બને. મુનિને સન્માર્ગ પર લાવવા માટે તેણે એક ઉપાય વિચાર્યો. તેણે મુનિને કહ્યું—‘જો આપ મને મેળવવા ઈચ્છતા હો તો મારી એક શરત આપે પૂરી કરવી પડશે. નેપાળથી રત્ન-કંબલ લાવવો પડશે.’ કામ-ભાવનાની અભીપ્સાએ મુનિને નેપાળ જવા માટે વિવશ કરી દીધો. વરસાદની મોસમ. માર્ગમાં રહેલી સેંકડો કઠણાઈઓ અને યાતુર્માસ વચ્ચે વિહાર. જેમ-તેમ કરી અનેક કષ્ટો સહન કરી મુનિ નેપાળ પહોંચ્યો અને રત્ન-કંબલ લઈ ફરી પાછો આવી ગયો.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૬ : દંતસોહણમાહિસ્સ ત્તિ, મકારોજ્જ્ઞાણિકઃ,..... દંતશોધનાદેવિ :

મનોમન તે ખૂબ પ્રસન્ન થઈ રહ્યો હતો કે આજ તેની મનોભાવના સફળ થશે. મુનિએ રત્ન-કંબલ કોશાને આપ્યો. પરંતુ કોશાએ મુનિનાં જોતાં જ કીચડથી ખરડાયેલાં પગ રત્ન-કંબલથી લૂછ્યાં અને તેને ખાળમાં ફેંકી દીધો. આ ઘટના મુનિ ફાટી આંખે જોતો રહી ગયો. તેના મન પર એક ગાઢ પ્રત્યાઘાત પડ્યો કે કેટલા કષ્ટો સહન કરી હું આ રત્ન-કંબલ લઈ આવ્યો અને આનો આવો દુરુપયોગ ! વાત કંઈ સમજાઈ નહિ. અંતે તેણે કોશાને પૂછી જ લીધું—‘ભદ્રે ! તો આ શું કર્યું ? આ બહુમૂલ્ય કંબલનો શું આ જ ઉપયોગ હતો ?’ કોશાએ વ્યંગની ભાષામાં કહ્યું—‘સંયમ-રત્નથી વધારે રત્ન-કંબલ વળી કંઈ અમૂલ્ય વસ્તુ છે ? આપે તો તુચ્છ કામ-ભોગો માટે સંયમ-રત્ન જેવી અણમોલ વસ્તુને પણ છોડી દીધી. તો પછી રત્ન-કંબલની કંઈ વિસાત ?’ કોશાના આ વચનોએ મુનિનાં અંતઃકરણને વીધી નાખ્યું. ફરી તે સંયમમાં સ્થિર બની ગયો. તેને આચાર્યના તે મહા દુષ્કર કથનની યાદ આવી ગઈ કે જેને કારણે તેણે આ પ્રપંચ રચ્યો હતો. અંતે તે આચાર્ય પાસે આવ્યો અને કૃતદોષની આલોચના કરી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત બની ગયો.

આ પ્રસંગમાં આ ઉદાહરણ પણ મનનીય છે—

એક સંન્યાસી ગામથી દૂર આશ્રમ બનાવી પોતાની સાધના કરી રહ્યા હતા. પ્રતિદિન ભક્તજનો તેમની પાસે આવતા અને પ્રવચન સાંભળી ચાલ્યા જતા. એક દિવસ મહાત્મા પોતાની શિષ્ય-મંડળી વચ્ચે વાચન કરતાં-કરતાં એક વાક્ય ઉપર આવીને અટકી ગયા. ગ્રંથમાં લખ્યું હતું—બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું મહા દુષ્કર છે. વાક્ય વાંચતાં જ તેઓ ચોંક્યા અને પછી પોતાના ભક્તોને કહેવા લાગ્યા—દુષ્કરતા જેવી આમાં કંઈ વાત છે ? આમાં ક્યાં ભૂખ્યા-તરસ્યા રહેવું પડે છે ? ખબર નથી ક્યા અજ્ઞાનીએ આવું મનઘડતં લખી નાખ્યું ? તત્કાળ તેમણે તે પંક્તિ કાપી નાખી.

કેટલાક દિવસો વીત્યા. અંધારી રાત અને વરસાદની ઋતુ હતી. એક નવયુવતી એકલી પોતાના ઘરે જઈ રહી હતી. સંયોગવશ તે અંધારું અને વરસાદને કારણે માર્ગની વચમાં જ અટકી ગઈ. આસપાસમાં આશ્રયનું કોઈ સ્થાન ન હતું. થોડે દૂર જ સંન્યાસીનો આશ્રમ હતો. તે ત્યાં પહોંચી. દરવાજો બટબટાવ્યો. સંન્યાસીએ અંદરથી દરવાજો ખોલ્યો. યુવતીએ ગભરાતાં-ગભરાતાં સંન્યાસીને કહ્યું—‘હે મહાત્માજી ! હું એકલી છું અને ખરાબ મોસમને કારણે પોતાના ઘરે જઈ શકું તેમ નથી. રાત અહીં જ વિશ્રામ કરવા ઈચ્છું છું. આપ મને સ્થાન બતાવો.’ સંન્યાસીએ તેને આશ્રમની અંદર બનાવેલા મંદિરનું સ્થાન બતાવ્યું. યુવતી ત્યાં ગઈ અને સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ તેણે બારણાં બંધ કરી સાંકળ લગાવી દીધી.

ત્યાં સુધી સંન્યાસીના મનમાં કોઈ પણ વિકાર ભાવના ન હતી. જેમ-જેમ રાત વીતવા લાગી, તેમ-તેમ એકાએક તેમને કામભાવના સતાવવા લાગી. તેમણે મનોમન જ વિચાર્યું—આજ અલભ્ય અવસર આવ્યો છે અને તે નવયુવતી પણ એકલી છે. હવે મારી મનોકામના પૂરી થવામાં સમય નહિ લાગે. તેઓ પોતાની જાતને રોકી શક્યા નહિ. તત્કાળ તેઓ ઊઠ્યા અને યુવતી પાસે બારણાં ખોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. યુવતી પણ મનોમન સમજી ગઈ કે જરૂર દાળમાં કંઈ કાળું છે. લાગે છે કે હવે સંન્યાસીના મનમાં તે પવિત્ર ભાવના નથી રહી. નિશ્ચિતપણે તેઓ મારા શીલનો ભંગ કરવા ઈચ્છે છે. એમ વિચારી તેણે બારણાં ખોલવાનો ઈન્કાર કરી દીધો.

પોતાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો જોઈ સંન્યાસીએ બીજો ઉપાય વિચારી કાઢ્યો. તે મંદિરની ઉપર ચડ્યા અને તેનો ગુંબજ તોડી અંદર ઘૂસવા લાગ્યા. સાંકડું કાણું અને સ્થૂળ શરીર. પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ વચ્ચે જ લટકી ગયા. ન તો તેઓ બહાર નીકળી શકતા હતા કે ન અંદર જઈ શકતા હતા. આ રસાકસીમાં તેમનું આખું શરીર છોલાઈને લોહીલુહાણ થઈ ગયું.

૧૮. ધન (થળ)

ધનમાં ચલ અને અચલ—બંને પ્રકારની સંપત્તિનો સમાવેશ થાય છે. વિનિમય રૂપે રોકડ નાણાં દ્વારા જે લેણ-દેણ કરવામાં આવે છે તે ચલ સંપત્તિ કહેવાય છે. જમીન, મકાન, ખેતર, પશુ વગેરેને અચળ સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યમાં ધનની અસીમ લાલસા હોય છે. તેને સંતોષ વિના સીમિત કરી શકાય નહિ.

‘જહા લાહો તહા લોહો’ એ સૂત્ર સર્વથા સત્ય છે.^૧ એક કવિએ લખ્યું છે—

“ગોધન ગજધન વાજિધન ઔર સ્તનધન ખાન ।

જબ આવૈ સંતોષ ધન સબ ધન ધૂલિ સમાન ।”

૨૦. પરિગ્રહણ (પરિગ્રહ)

અહીં ‘પરિગ્રહ’નો અર્થ છે પરિગ્રહણ—પોતાની માલિકીમાં રાખવું. સ્થાનાંગમાં પરિગ્રહના ત્રણ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે—શરીર, કર્મ-પુદ્ગલ અને ભાંડોપકરણ.^૨

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અપરિગ્રહનાં ત્રણ રૂપો મળે છે—૧. ધન-ધાન્ય આદિનો અસંગ્રહ. ૨. આરંભનો પરિત્યાગ ૩. નિર્મમત્વ. પરિગ્રહની વ્યાખ્યા મમત્વ—મૂર્છા તથા મમત્વના હેતુભૂત પદાર્થો—આ બંનેના આધારે કરવામાં આવી છે. દશવૈકલિક અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તે માત્ર મમત્વના આધારે પણ કરવામાં આવી છે.^૩

૨૧. તાડન, તર્જના, વધ, બંધન (તાલણા, તજ્જણા, વહ, બંધ)

તાડન, તર્જના, વધ અને બંધન—આ ચારેય પરિગ્રહ છે—પ્રહાર અને તિરસ્કાર વડે ઉત્પન્ન કષ્ટો છે—

(૧) તાડન—હાથ વગેરેથી મારવું.^૪

(૨) તર્જના—તર્જની આંગળી બતાવીને અથવા ભ્રમર ચડાવીને તિરસ્કાર કરવો કે ઠપકો આપવો.^૫

(૩) વધ—લાકડી વગેરેથી પ્રહાર કરવો.^૬

(૪) બંધન—મયૂર-બંધ વગેરેથી બાંધવું.^૭

૨૨. આ જે કાપોતીવૃત્તિ (કાવોયા જા ઇમા વિન્તી)

વૃત્તિકારે કાપોતીવૃત્તિનો અર્થ કર્યો છે—કબૂતરની માફક આજીવિકાનું નિર્વહણ કરનાર. જે રીતે કાપોત ધાન્યકણ (ટીકાકારે અહીં કીટનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ કબૂતરો કીટ ચણતા નથી) વગેરે ચણતી વખતે હંમેશા સાશંક રહે છે, તે જ રીતે ભિક્ષાચર્યામાં પ્રવૃત્ત મુનિ એષણા વગેરે દોષો પ્રત્યે સાશંક રહે છે.^૮

ભિક્ષુ સ્વયં ભોજન પકાવતો નથી. તે ગૃહસ્થ દ્વારા પોતાને માટે બનાવેલા ભોજનમાંથી તેનો કેટલોક અંશ લઈ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સાહિત્યમાં ભિક્ષુઓની ભિક્ષાનું નામકરણ પશુ-પક્ષીઓના નામોના આધારે કરવામાં આવેલ છે. જેમકે—માધુકરી વૃત્તિ, કાપોતી વૃત્તિ, અજગરી વૃત્તિ વગેરે.

મહાભારતમાં બ્રાહ્મણ માટે કાપોતી વૃત્તિનો ઉલ્લેખ મળે છે—

‘કુમ્ભધાન્યૈરુજ્જશિલૈઃ, કાપોતીં ચાસ્થિતાસ્તથા ।

યસ્મિન્શ્રૈતે વસન્ત્યર્હાસ્તદ્ રાષ્ટ્રમધિવર્ધતે ॥’

૧. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ : ૮।૨૭ ।

૨. ઠાળં : ૩।૧૫ ।

૩. (ક) દસવેઆલિયં : ૬।૨૦ : મુદ્ધ પસિગહો વુત્તો ।

(ખ) તત્ત્વાર્થસૂત્ર : ૭।૧૨ : મૂર્છા—પરિગ્રહઃ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૬ : ‘તાડના’ કરાદિભિરાહનનમ્ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૫૬ : તર્જના અંગુલિભ્રમણધૂત્સેપાદિરૂપા

૬. એજન, પત્ર ૪૫૬ : વધશ્ચ—લકુદાદિપ્રહારઃ ।

૭. એજન, પત્ર ૪૫૬ : બંધશ્ચ—મયૂરબન્ધાદિઃ ।

૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૬, ૪૫૭ : કાપોતાઃ—પક્ષિવિશેષાસ્તે—
ષામિયં કાપોતી યેયં વૃત્તિઃ—નિર્વહણોપાયઃ, યથા હિ તે
નિત્યશંકિતાઃ કણકીટકાદિપ્રહરણે પ્રવર્તન્તે, એવં ભિક્ષુર-
પ્યેષણાદોષશંક્યેવધિક્ષાદૌ પ્રવર્તન્તે ।

“ઘડા માત્ર અનાજનો સંગ્રહ કરીને અથવા ઉંછશિલ વડે અનાજનો સંગ્રહ કરીને ‘કાપોતી’વૃત્તિનો આશ્રય લેનાર પૂજનીય બ્રાહ્મણો જે દેશમાં નિવાસ કરે છે તે રાષ્ટ્રની ઋદ્ધિ થાય છે.”^૧

ગૃહસ્થને માટે પણ ચાર વૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં કાપોતી ચોથી વૃત્તિ છે:—

૧. કોઠાર ભરી અનાજનો સંગ્રહ કરવો એ પહેલી વૃત્તિ છે.
  ૨. કુંડુ ભરી અનાજનો સંગ્રહ કરવો તે બીજી વૃત્તિ છે.
  ૩. એટલા અનાજનો સંગ્રહ કરવો જે બીજા દિવસ માટે બાકી વધે નહિ, તે ત્રીજી વૃત્તિ છે.
  ૪. કાપોતીવૃત્તિનો આશ્રય લઈ જીવન-નિર્વાહ કરવો તે ચોથી વૃત્તિ છે.
- કાપોતીવૃત્તિને ઉંછ વૃત્તિ પણ કહેલ છે.

૨૩. દારુણ કેશ-લોચ (કેસલોઓ ચ દારુણો)

કેશ-લોચ—હાથ વડે ખેંચીને વાળ ઉખાડવા ખરેખર ખૂબ જ દારુણ હોય છે. લોચ શા માટે કરવામાં આવે? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તેનું તર્કસંગત સમાધાન આપવું સંભવતઃ કઠિન છે. આ એક પરંપરા છે. તે કેવી રીતે પ્રચલિત થઈ? તેનું સમાધાન પ્રાચીન સાહિત્યમાં શોધવું જોઈએ.

કલ્પસૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સંવત્સરી પૂર્વે લોચ અવશ્ય કરવો જોઈએ. તેની વ્યાખ્યામાં લોચ કરવાના કેટલાક હેતુઓ બતાવવામાં આવ્યા છે—

- (૧) કેશ રાખવાથી અપ્કાયના જીવોની હિંસા થાય છે.
- (૨) ભીંજવાથી જૂ ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૩) ખજવાળવાથી મુનિ તેમને હણી નાખે છે.
- (૪) ખજવાળવાથી મસ્તક પર નખ-ક્ષત થઈ જાય છે.
- (૫) જો કોઈ મુનિ ક્ષુર (અસ્તરા) કે કાતરથી વાળ કાપે છે તો તેને આજ્ઞાભંગનો દોષ લાગે છે.
- (૬) આવું કરવાથી સંયમ અને આત્મા (શરીર)—બંનેની વિરાધના થાય છે.
- (૭) જૂઓ મરી જાય છે.
- (૮) હજામ પોતાના અસ્તરા કે કાતરને પાણીથી ધૂએ છે. એથી પશ્ચાત્-કર્મ દોષ થાય છે.
- (૯) જૈન શાસનની અવહેલના થાય છે.

આ હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખતા મુનિ હાથ વડે જ કેશ ખેંચી કાઢે તે જ તેના માટે સારું છે. આ લોચવિધિમાં આપવાદિક વિધિનો પણ ઉલ્લેખ છે.^૨

દિગંબર-સાહિત્યમાં તેના કેટલાંક વધુ કારણો પણ બતાવવામાં આવ્યાં છે.

- (૧) રાગ વગેરેનું નિરાકરણ કરવા,
- (૨) પોતાના પૌરુષને પ્રગટ કરવા,

૧. મહાભાસ્ત : શાંતિપર્વ ૨૪૩ । ૨૪ ।

૨. એજન, શાંતિપર્વ ૨૪૩ । ૨, ૩ ।

૩. સુબોધિકા, પત્ર ૧૯૦-૧૯૧ : કેશેષુ હિ અપ્કાયવિરાધના, તત્સંસર્ગાંચ્ચ યૂકાઃ સમૂર્ચ્છન્તિ, તાશ્ચ કણ્ઠ્યમાનો હન્તિ શિરસિ

નચ્ચક્ષત વા સ્યાત્, યદિ ક્ષુરેણ મુષ્ઠાપયતિ કર્ત્તર્યા વા તદાઽજ્ઞાભંગાદ્યાઃ દોષાઃ સંયમાત્મવિરાધના, યૂકાશ્ચિહ્નન્તે નાપિતશ્ચ પશ્ચાત્કર્મ કરોતિ શાસનાપધાજના ચ, તતો લોચ એવ શ્રેયાન્ ।

(૩) સર્વોત્કૃષ્ટ તપશ્ચરણ અને

(૪) લિંગ વગેરેના ગુણનું જ્ઞાપન કરવા માટે લોચ કરવો.^૧

રાગ વગેરેના નિરાકરણ સાથે તેનો સંબંધ છે—આ અન્વેષણનો વિષય છે. શાસનની અવહેલનાનો પ્રશ્ન સામયિક છે. જીવોની ઉત્પત્તિ ન થાય અને તેમની વિરાધના ન થાય—એટલી સાવધાની રાખી શકાય. આ હેતુઓ દ્વારા લોચની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરવી તે મુશ્કેલ કામ છે. તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી કે આ કષ્ટ-સહિષ્ણુતાની એક ઘણી મોટી કસોટી છે. આ હેતુઓને જાણ્યા પછી આપણે એમ માનવું પડે છે કે આ એક ખૂબ પ્રાચીન પરંપરા છે.

દશવૈકાલિક વૃત્તિ અને મૂલારાધનામાં પણ લગભગ પૂર્વોક્ત જેવું જ વિવરણ મળે છે.

કાય-ક્લેશ સંસાર-વિરક્તિનો હેતુ છે. વીરાસન, ઉત્કટકાસન, લોચ વગેરે તેના મુખ્ય પ્રકારો છે. (૧) નિર્લેપતા, (૨) પશ્ચાત્કર્મ-વર્જન, (૩) પુરઃકર્મ-વર્જન અને (૪) કષ્ટ-સહિષ્ણુતા—આ લોચ વડે પ્રાપ્ત થનારા ગુણ છે.^૨

કેશની સંભાળ ન લેવાથી તેમાં જૂ, લીખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંથી તેમને ખસેડવાનું મુશ્કેલ હોય છે. સૂતી વેળાએ બીજી-બીજી વસ્તુઓ સાથે અથડાવાથી તે જૂ-લીખોને પીડા થઈ શકે છે. બીજી જગ્યાએથી કીટાદિક જંતુઓ પણ ત્યાં તેમને ખાવા માટે આવે છે, તેમને પણ અટકાવવા મુશ્કેલ છે.

લોચથી મુંડપણું, મુંડપણાથી નિર્વિકારતા અને નિર્વિકારતાથી રત્નત્રયીમાં પ્રબળ પરાક્રમ કરી શકાય છે.

લોચ વડે આત્મ-દમન થાય છે; સુખમાં આસક્તિ નથી થતી; સ્વાધીનતા રહે છે (લોચ ન કરનાર માથું ધોવામાં, સુકવવામાં, તેલ નાખવામાં સમય વ્યતીત કરે છે, સ્વાધ્યાય વગેરે માટે સ્વતંત્ર રહી શકતો નથી); નિર્દોષતાની વૃદ્ધિ થાય છે અને શરીરનું મમત્વ દૂર થઈ જાય છે. લોચ વડે ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા થાય છે, આ ઉગ્ર તપ છે, કષ્ટ-સહનનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.^૩

૨૪. (ધારેકં અ મહપ્પણો)

અહીં અ અને મહપ્પણોને જુદા માનીને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેમને સંયુક્ત માનીને પણ અનુવાદ થઈ શકે છે—ધોર બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું અમહાત્માઓ માટે દુષ્કર છે.

૨૫. (સુમજ્જિઓ)

‘સુમજ્જિત’નો અર્થ છે—સારી રીતે સ્નાન કરેલ. વૃત્તિકારે તેને સૌકુમાર્યનો હેતુ દર્શાવ્યો છે.^૪ ‘સુમજ્જિઅ’નું બીજું સંસ્કૃત

૧. મૂલાચાર ટીકા, પૃ. ૩૭૦ : જીવસમ્મૂર્ચનાદિપરિહાર્થ, રાગાદિનિરાકરણાર્થ, સ્વવીર્યપ્રકટનાર્થ, સર્વોત્કૃષ્ટતપશ્ચર-ણાર્થ, લિંગાદિગુણજ્ઞાપનાર્થ ચેતિ ।

૨. દશવૈકાલિક, હારિભદ્રીય વૃત્તિ, પત્ર ૨૮-૨૯ :
વીરાસણ ઉક્કુડુગાસણાહ લોઆહુઓ ચ વિણ્ણોઓ ।
કાયકિલેસો સંસારવાસનિવ્વેઅહેડન્તિ ॥
વીરાસણાહસુ ગુણા કાયનિરોહો દયા અ જીવેસુ ।
પરલોઅમઈ અ તહા બહુમાણો ચેવ અન્નેસિ ॥
ગિસ્સંગયા ચ પચ્છપુરુક્કમ્મવિવજ્જણં ચ લોઅગુણા ।
દુક્ખસહત્તં નરગાદિભાવણા ચ નિવ્વેઓ ॥
તથાડન્યેયુક્તમ્—

પશ્ચાત્કર્મ પુરઃકર્મેયાપથપરિગ્રહઃ ।
દોષા હોતે પરિત્યક્તાઃ, શિરોલોચં પ્રકુર્વતા ॥

૩. મૂલારાધના, આશ્વાસ ૨।૮૮-૧૨ :

કેસા સંસજ્જંતિ હુ ણિપ્પડિકારસ્સ દુપરિહારા ચ ।
સયણાદિસુ તે જીવા દિટ્ઠા આગંતુયા ચ તહા ॥
જૂઘાહિં ચ લિલ્લહાહિં ચ વાધિજ્જંતસ્સ સંકિલેસો ચ ।
સંઘટ્ટિજ્જંતિ ચ તે કંઠુયણે તેણ સો લોચો ॥
લોચકદે મુણ્ઠત્તે મુણ્ઠત્તે હોઈ ણિલ્લિયારત્તં ।
તો ણિલ્લિયારકરણો પગ્ગહિવદરંપરક્કમદિ ॥
અપ્પા દમિદો લોણ હોઈ ણ સુહે ચ સંગમુવયાદિ ।
સીધાણદા ચ ણિદોસદા ચ દેહે ચ ણિમ્મમદા ॥
આણલ્લિદા ચ લોચેણ અપ્પણો હોદિ ધમ્મસહ્ઠા ચ ।
ઝગ્ગો તવો ચ લોચો તહેવ દુક્ખસ્સ સહણં ચ ॥

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૭ : સુમજ્જિતઃ સુષ્ટુ સ્ત્રપિતઃ,
સકલનેપથ્યોપલક્ષણં ચૈતત્, ઇહ ચ સુમજ્જિતતત્ત્વં
સુકુમારત્વે હેતુઃ ।

૩૫ ‘સુમાર્જિત’ પણ થઈ શકે છે. ‘મૃજૂક્ શુદ્ધૌ’માંથી સુમર્જિતઃ અને ‘મૃજૂષા શૌચાલંકારયોઃ’માંથી સુમાર્જિત ૩૫ નિષ્પન્ન થાય છે.

૨૬. (આગાસે ગંગસોઝ વ્વ)

આકાશગંગાનો અર્થ નીહારિકા છે, એવી સંભાવના કરી શકાય.

૨૭. સાપ જેવી એકાગ્રદંડિથી (અહીવેગંતદિદ્ધી)

સાપ પોતાના લક્ષ્ય પર અત્યંત નિશ્ચળ દંડિ રાખે છે, એ જ કારણ છે કે તેના વડે જોવાયેલા પદાર્થનું તેનામાં સ્થિર પ્રતિબિંબ પડે છે. તેની આંખોની રચના એવી છે કે તે પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરી લાંબા સમય સુધી તેને સ્થિર રાખી શકે છે તથા આવશ્યકતા ઊભી થતાં તેને પુનઃ પ્રતિબિંબિત કરી શકે છે, પ્રસ્તુત કરી શકે છે. તે પ્રતિબિંબ લાંબા સમય સુધી અભિટ રહે છે. આ જ કારણ છે કે સાપને મારનારા હત્યારાનું પ્રતિબિંબ સાપની આંખમાં સ્થિર થઈ જાય છે. તેના જ આધારે તેનો સાથી સાપ કે સાપણ હત્યારાનો વર્ષો સુધી પીછો કરી તેને મારી નાખે છે.

આગમોમાં મુનિ માટે ‘અહીવ એગંતદિદ્ધી’—સાપની માફક એકાંતદંડિ—એ વિશેષણ વપરાયું છે.^૧ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સાપ લક્ષ્ય પર જ દંડિ રાખે છે, તેવી જ રીતે મુનિ પોતાના લક્ષ્ય—મોક્ષને જ દંડિમાં રાખે. જે મુનિમાં આવી નિષ્ઠા હોય છે તે એકાંતદંડિ કહેવાય છે.

૨૮. પ્રજ્વલિત અગ્નિશિખાને (અગ્નિશિખા દિત્તા)

આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘અગ્નિશિખા’ અને ‘દિત્તા’માં દ્વિતીયાને સ્થાને પ્રથમા વિભક્તિ છે. બીજા ચરણમાં ‘સુદુષ્કર’માં લિંગ-વ્યત્યય માની ‘સુદુષ્કર’ કરવામાં આવે અને ‘કરોતિ’ ધાતુ સર્વધાત્વર્થવાચી હોય છે, આથી તેને શક્તિના અર્થમાં માનવામાં આવે તો ‘અગ્નિશિખા’ને પ્રથમા માનીને પણ વ્યાખ્યા કરી શકાય.^૨

૨૯. વસ્ત્રના કોથળાને (કોથળો)

હિન્દીમાં આને ‘થૈલા’ અને રાજસ્થાનીમાં ‘કોથલા’ કહે છે. ગુજરાતીમાં ‘કોથળો’ શબ્દ જ છે.

ટીકાકારનો સંકેત છે કે અહીં વસ્ત્ર, કામળો વગેરેનો થેલો જ ગ્રાહ્ય છે, કેમકે તે જ હવાથી ભરાઈ જતો નથી. યામડા વગેરેનો થેલો તો ભરાઈ શકે છે.^૩

૩૦. (તં બિંતઽમ્માપિયસે)

બિંત—આ ‘બ્રૂતે’ના સ્થાને થયેલો આર્ષ-પ્રયોગ છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘તં બિંતઽમ્માપિયસે’—આ પાઠના ‘બિંત’પદને ‘અમ્માપિયસે’નું

૧. (ક) અંતગડ્ઢસાઓ ૩।૭૨ : અહીવ એગંતદિદ્ધી ।

(ખ) પળ્લવગરણાઈ ૧૦।૧૧ : જહ્ન અહી ચેવ એગદિદ્ધી ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૭ : ‘અગ્નિશિખા’ અગ્નિજ્વાલા દીપ્તેત્યુજ્જ્વલા જ્વાલાકશલા વા, દ્વિતીયાર્થે ચાત્ર પ્રથમા, તત્તો યથાગ્નિશિખાં દીપ્તાં પાતું સુદુષ્કરં, નૃભિરિતિ ગમ્યતે,

યદિ વા લિંગવ્યત્યયાત્ સર્વધાત્વર્થત્વાચ્ચ કરોતે: ‘સુદુષ્કર’ સુદુઃશકા યથાગ્નિશિખા દીપ્તા પાતું ભવતીતિ યોગઃ, એવમુત્તરત્રાપિ ભાવના ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૭ : કોથળાં ઇહ વસ્ત્રકમ્બલાદિમયો ગૃહાતે, ચર્મમયો હિ સુખેનૈવ ધ્રિયતેતિ ।

વિશેષણ માનવામાં આવેલ છે અને કર્તાનો અધ્યાહાર કરવામાં આવ્યો છે. તેના બે પાઠાંતર મળે છે—‘સો બેઅમ્માપિયરો’માં કર્તા અને ક્રિયાપદનું એકવચન મળે છે. ‘તો બેતઽમ્માપિયરો’—આ પાઠમાં વચન-વ્યત્યયના આધારે ‘બિંત’નો પ્રયોગ ‘બૂતે’ના અર્થમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.^૧

૩૧. ચાર અંતવાળો (ચાઝંતે)

સંસાર-રૂપી કાંતારના ચાર અંત હોય છે—(૧) નરક (૨) તિર્યંચ (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. એટલા માટે તેને ‘ચાઝંતે’ કહેવામાં આવે છે.^૨

૩૨. (શ્લોક ૪૭-૭૩)

આ શ્લોકોમાં નારકીય વેદનાઓનું ચિત્ર આંકવામાં આવ્યું છે. પહેલા ત્રણ નરકોમાં પરામાધાર્મિક દેવતાઓ દ્વારા પીડા પહોંચાડવામાં આવે છે અને અંતિમ ચારમાં નારકીય જીવ પોતે જ પરસ્પર વેદનાની ઉદીરણા કરે છે. પરમાધાર્મિક દેવ ૧૫ પ્રકારના છે. તેમના કાર્યો પણ જુદાં-જુદાં છે—

નામ	કાર્ય
(૧) અંબ	હનન કરવું, ઊપરથી નીચે નાખવું, વીંધવું વગેરે.
(૨) અંબર્ષિ	કાપવું વગેરે.
(૩) શ્યામ	ફેંકવું, પટકવું, વીંધવું વગેરે.
(૪) શબલ	આંતરડાં, ફેફસાં, કાળજું વગેરે કાઢવાં.
(૫) રુદ્ર	તલવાર, ભાલા વગેરેથી મારવું, શૂળીમાં પરોવવું વગેરે.
(૬) ઉપરુદ્ર	અંગ-ઉપાંગો કાપવાં વગેરે.
(૭) કાલ	વિવિધ પાત્રોમાં પકાવવાં.
(૮) મહાકાલ	શરીરના વિવિધ સ્થાનોમાંથી માંસ કાઢવું.
(૯) અસિપત્ર	હાથ, પગ વગેરે કાપવાં.
(૧૦) ધનુ	કાન, હોઠ, દાંત કાપવાં.
(૧૧) કુંભ	વિવિધ કુંભીઓમાં પકાવવાં.
(૧૨) વાલુક	ભૂંજવું વગેરે.
(૧૩) વૈતરણિ	લોહી, પરુ વગેરેની નદીમાં નાખવાં.
(૧૪) ખરસ્વર	કરવત, કુહાડી વગેરેથી કાપવાં.
(૧૫) મહાઘોષ	ભયભીત થઈ દોડનારા નૈરયિકોનો અવરોધ કરવો.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૧ : ‘તદ્’ અનન્તરોક્તં ‘બિંતિ’ ‘બુ વન્તૌ’ અભિદધતૌ અમ્બાપિતરૌ, પ્રક્રમાન્મૃગાપુત્ર આહ, યથા એવમિત્યાદિ, પઠ્યતે ચ—‘સો બેઅમ્માપિયરો !’ તિ સ્પષ્ટમેવ નવરમિહ અમ્બાપિતરાવિત્યામન્ત્રણપદં, પઠન્તિ ચ—‘તો

બેતઽમ્માપિયરો’ તિ ‘બિંતિ’ તિ વચનવ્યત્યયાત્તતો બૂતે અમ્બાપિતરૌ મૃગાપુત્ર ઇતિ પ્રક્રમઃ ।

૨. એજન, પત્ર ૪૫૧ : ચત્વારો—દેવાદિભવા અન્તા—અવયવા યસ્યાસૌ ચતુરન્તાઃ—સંસારઃ ।

પરમાધાર્મિક દેવોનાં આ કાર્યો આ અધ્યયનમાં વર્ણવાયેલાં છે પરંતુ અહીં પરમાધાર્મિકોના નામોનો ઉલ્લેખ નથી. વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ—સમવાયાંગ, સમવાય ૧૫, વૃત્તિ પત્ર ૨૮; ગચ્છાચાર પત્ર ૬૪-૬૫.

૩૩. પકવવાના પાત્રમાં (કંદુકુંભીસુ)

‘કંદુકુંભીસુ’—‘કંદુ’નો અર્થ છે—ભટ્ટી. ‘કુંભી’નો અર્થ છે—નાનો ઘડો. ‘કંદુ-કુંભી’ એવા પાક-પાત્રનું નામ છે જે નીચેથી પહોળું અને ઉપરથી સાંકડા મુખવાળું હોય છે.

બૃહદ્વૃત્તિમાં આનો અર્થ લોટું વગેરે ધાતુમાંથી બનાવેલ રસોઈનું પાત્ર કરવામાં આવ્યો છે.^૧ સૂત્રકૃતાંગના ચૂર્ણિકારે કુંભીના બે અર્થ આપ્યા છે—૧. કુંભથી મોટું વાસણ, ૨. ઉષ્ણિકા—ઊંટના આકારનું મોટું વાસણ.^૨

૩૪. સળગતા અગ્નિમાં (હુવાસણે)

અગ્નિકાપિક જીવો બે પ્રકારના હોય છે—સૂક્ષ્મ અને બાદર. અગ્નિના બાદર જીવો નરકમાં હોતા નથી.^૩ અહીં જે અગ્નિનો ઉલ્લેખ છે તે સજીવ અગ્નિ માટે નહિ, પરંતુ અગ્નિ જેવા તાપવાળા અને પ્રકાશવાળા પુદ્ગલો માટે છે.^૪

૩૫. વજ્રવાલુકા જેવી કદંબ નદીની રેતીમાં (વજ્રવાલુ, કલમ્બવાલુયાણ)

નરકમાં વજ્રવાલુકા અને કદંબવાલુકા નામની નદીઓ છે. આ નદીઓના તટને પણ ‘વજ્રવાલુકા’ અને ‘કદંબવાલુકા’ કહેવામાં આવેલ છે.^૫

૩૬. (શ્લોક ૫૦-૫૧)

તુલના માટે જુઓ—સૂયગડો : ૧૧૫૩૪, ૩૫.

૩૭. શાલ્મલિ વૃક્ષ પર (સિંબલિપાયવે)

આનાં માટે ‘કૂટ શાલ્મલિ’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ થાય છે. જુઓ—ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૨૦૩૬. આનો અર્થ છે—શીમળાનું વૃક્ષ. તેની છાલ પર અગણિત કાંટા હોય છે.

૩૮. (કોલસુણર્ણિ, પાડિઓ, ફાલિઓ, છિત્રો)

કોલસુણર્ણિ—કોલશુનકનો અર્થ ‘સૂઝર’ કરવામાં આવ્યો છે.^૬ કોલનો અર્થ પણ ‘સૂઝર’ છે. એટલા માટે શુનકનો અર્થ ‘કૂતરો’ કરી શકાય.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૫૧ : કંદુકુંભીસુ—પાકભાજનવિશેષરૂપાસુ લોહાદિમયીષુ ।

૨. સૂત્રકૃતાંગ ૧૧૫ । ૨૪ ચૂર્ણિ પૃ. ૧૩૩ : કુંભી મહતા કુંભપ્રમાણા-ધિકપ્રમાણઃ કુંભી ભવતિ, અથવા કુંભી ડટ્ટિગા ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ પત્ર ૪૫૧ : તત્ર ચ બાદરાગ્નેરભાવાત્ પૃથિવ્યા એવ તથાવિધઃ સ્પર્શ ઇતિ ગમ્યતે ।

૪. એજન, પત્ર ૪૫૧ : અગ્નૌ દેવમાયાકૃતે ।

૫. એજન, પત્ર ૪૫૧ : વજ્રવાલુકાનદીસમ્બન્ધિપુલિનમપિ વજ્રવાલુકા તત્ર યદ્વા વજ્રવદ્વાલુકા યસ્મિન્સ્ત(સ્મિન્ સત)થા તસ્મિન્નરકપ્રદેશ ઇતિ ગમ્યતે, ‘કદમ્બવાલુકાયાં ચ’ તથૈવ કદમ્બવાલુકાનદીપુલિને ચ મહાદવાગ્નિસંક્રાશ ઇતિ યોજ્યત ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૦ : ‘કોલસુણર્ણિ’ તિ સૂકરસ્વરૂપ-ધારિભિઃ ।

પાડિઓ—પાટિત. આનો અર્થ છે—ઉપરથી નીચે પાડવું.

ફાલિઓ—ફાટિત. આનો અર્થ છે—વચ્ચની માફક ફાડવું.

છિત્રો—છિત્ર. આનો અર્થ છે—વૃક્ષની માફક ચીરવું.^૧

૩૯. (અસીહિ, ભલ્લીહિં, પટ્ટિસેહિં)

અસીહિ—તલવારો ત્રણ પ્રકારની હોય છે—અસિ, ખડ્ગ અને ઋષિ. અસિ લાંબી, ખડ્ગ નાની અને ઋષિ બેધારી તલવારને કહેવામાં આવે છે.

ભલ્લીહિં—ભલ્લી (બરછી). એક પ્રકારનો ભાલો.

પટ્ટિસેહિં—પટ્ટિસનાં પર્યાયવાચી નામો ત્રણ છે—ખુરોપમ, લોહદંડ અને તીક્ષ્ણધાર.^૨ આ પરથી આની આકૃતિની જાણકારી મળે છે. તેની અણીઓ ખુરપીની અણીઓ જેવી તીક્ષ્ણ હોય છે, તે લોહાનો દંડ હોય છે અને તેની ધાર તીક્ષ્ણ હોય છે.

૪૦. ચાબુક અને રસ્સી દ્વારા (તોત્તજુત્તેહિં)

વૃત્તિકારે ‘તોત્ર’નો અર્થ ચાબુક અને ‘યોક્ત્ર’નો અર્થ એક પ્રકારનું બંધન કર્યો છે.^૩

સૂત્રકૃતાંગ (૧૧૫૩૦)માં ‘આરુસ્સ વિજ્ઞંતિ તુદેણ પટ્ટે’ પાઠ છે. આ સંદર્ભમાં ‘તુદ’નો અર્થ છે—પશુઓને હંકારવાનું તે સાધન જેમાં અણીદાર ખીલી નાખી હોય છે અને જે સમયે-સમયે પશુઓના ગુહ્યપ્રદેશમાં અડાડવામાં આવે છે, જેથી કરીને તે પશુઓ ગતિ પકડે.

‘તુદ’ અને ‘તોત્ર’ બંને એકાર્થક હોવા જોઈએ.

૪૧. રોઝ (રોજ્ઝો)

આ દેશી શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે—હરણની એક જાતિ.^૪ સંસ્કૃતમાં તેનો તત્સમ અર્થ છે—ઋષ્યઃ. ટીકાકારે પશુવિશેષ કહીને છોડી દીધું છે.^૫

૪૨. પાપ-કર્મોથી ઘેરાયેલ (પાવિઓ)

આનાં સંસ્કૃત રૂપો ત્રણ બને છે—૧. ‘પ્રાવૃતઃ’—ઘેરાયેલ, ૨. ‘પાપિકઃ’—પાપી, ૩. ‘પ્રાપિતઃ’—પ્રાપ્ત કરાવાયેલ.

વૃત્તિકારે આનો અર્થ ‘પાપિક’ કર્યો છે.^૬ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં પ્રાવૃતઃ—ઘેરાયેલ—એ અર્થ સંગત લાગે છે.

૪૩. માફક (વિવ)

આ ‘ઇવ’ના અર્થમાં અવ્યય છે. ‘પિવ’, ‘મિવ’, ‘વિવ’ અને ‘વા’—આ ચારે અવ્યય ‘ઇવ’ના અર્થમાં પ્રયોજાય છે.^૭

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૦ : ‘પાતિતો’ ભુવિ, ‘ફાટિતો’ જીર્ણ-વચ્ચવત્, ‘છિત્રો’ વૃક્ષવદુભયદંટ્યાધિરિતિ ગમ્યતે ।

૨. શેષનામમાલા, શ્લોક ૧૪૮-૧૪૯ :

....પટ્ટિસસ્તુ ખુરોપમઃ ।

લોહદંડસ્તીક્ષ્ણ ધાર.... ॥

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૦ : તોત્રયોક્ત્રૈઃ—પ્રાજનકવચ્ચન-વિશેષેઃ ।

૪. દેશીનામમાલા, ૭૧૧૨ ।

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૦ : ‘રોજ્ઝઃ’ પશુવિશેષઃ ।

૬. એજન, પત્ર ૪૬૦ : ‘પાવિતો’ તિ પાપમસ્યાસ્તીતિ ભૂમિ મત્વર્થોયષ્ઠ્ક પાપિકઃ ।

૭. એજન, પત્ર ૪૬૦ ।

૪૪. કાગડો (ઢંક)

‘ઢંક’નો અર્થ છે—કાગડો. રાજસ્થાનીમાં તેને ‘ઢોંકડા’ (મોટો કાગડો) કહે છે.^૧ નરકોમાં તિર્યયગતિના જીવો હોતા નથી. ત્યાં પશુ-પક્ષીઓને અવકાશ નથી. દેવતા પશુ-પક્ષીઓનું વૈક્રિય રૂપ બનાવી નારકોને સંતાપ આપે છે.

૪૫. પક્ષીઓના (પક્ષિહિં)

નરકમાં તિર્યય નથી હોતા. અહીં જે પક્ષીઓનો ઉલ્લેખ છે, તે દેવતાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા વૈક્રિય રૂપનો છે.^૨

૪૬. છરાની ધારથી (ચુરધારાહિં)

આનો શાબ્દિક અર્થ છે—છરાની ધારની માફક તીક્ષ્ણ. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આનો તાત્પર્યાર્થ છે કે વૈતરણી નદીના જળ-તરંગો છરાની જેવા તેજ ધારવાળા હોય છે.^૩

૪૭. મુસુંડિયોથી (મુસંબીહિં)

આ લાકડાની બનતી હતી. તેમાં ગોળ લોઢાના કાંટા જડવામાં આવતા.^૪

૪૮. લુહાર દ્વારા (કમ્મારેહિં)

જીવાજીવાભિગમ આગમમાં લુહારના અર્થમાં ‘કમ્માર’ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે.^૫ બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘કુમારેહિં’ પાઠ માનીને તેનો અર્થ લુહાર કરવામાં આવ્યો છે.^૬ ‘કુમારેહિં’ એવો પાઠ અપપાઠ જણાય છે. તેના સ્થાને ‘કમ્મારેહિં’ પાઠ હોવો જોઈએ.

૪૯. (તિલ્લચંડપ્પગાઢાઓ ઘોરાઓ)

આમાં તીવ્ર, ચંડ, પ્રગાઢ અને ઘોર—આ ચાર સમાલોચ્ય શબ્દો છે. નારકીય-વેદનાને રસ-વિપાકની દૃષ્ટિથી તીવ્ર કહેલ છે. ચંડનો અર્થ છે—ઉત્કટ. દીર્ઘકાલીનતાની દૃષ્ટિથી તેને પ્રગાઢ કહેવામાં આવે છે. ઘોરનો અર્થ છે—રૌદ્ર.^૭

૫૦. (શ્લોક ૭૪)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં મૃગાપુત્રનું અર્થવાદપરક વક્તવ્ય છે. અર્થવાદના પ્રસંગમાં કોઈ વિષય પર હાર આપવા માટે અતિશયોક્તિપૂર્ણ કથન પણ કરી શકાય છે. આ વક્તવ્યમાં દુઃખની એટલી પ્રચુરતા બતાવી દીધી કે એમાં સુખ માટે ક્યાંય અવકાશ જ નથી.

૧. જુઓ, સૂચકો : ૧૧૧.૬૧નું ટિપ્પણ.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૦ : એતે ચ વૈક્રિયા એવ, તત્ર તિરશ્ચામભાવાત્ ।

૩. એજન, પત્ર ૪૬૦ : ‘ચુરધારાહિન્તિ ક્ષુરધારા-ભિરિતિચ્છેદકતયા વૈતરણીજલોર્મિભિરિતિ શેષઃ’ ।

૪. શેષનામમાલા, શ્લોક ૧૫૧ : મુષુણ્ડી સ્યાદ્ દારુમયી,

વૃત્તાચકીલસંચિતા ।

૫. જીવાજીવાભિગમ ૩ । ૧૧૮-૧૧૯..... કમ્મારદારણ સિતા । વૃત્તિ પત્ર ૧૨૧ : કમ્મારદારકઃ લોહકારદારકઃ ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૧ : કુમારૈઃ-અયસ્કારૈઃ ।

૭. એજન, પત્ર ૪૬૧ : તીવ્રા અનુભાગતોજ્જત એવ ચણ્ડાઃ—ઉત્કટાઃ પ્રગાઢાઃ—ગુરુસ્થિતિકાસ્તત એવ ‘ઘોરાઃ’ રૌદ્રાઃ ।

૫૧. રોગોની ચિકિત્સા નથી કરવામાં આવતી (નિષ્પઙ્કિત્ત્વમયા)

નિષ્પત્તિકર્મતા કાય-કલેશ નામના તપનો એક પ્રકાર છે.^૧ દશવૈકલિક (૩૪)માં ચિકિત્સાને અનાયાર કહેલ છે. ઉત્તરાધ્યયન (૨૩૭, ૩૩)માં કહેવામાં આવ્યું છે—ભિક્ષુ ચિકિત્સાનું અભિનંદન ન કરે તથા જે ચિકિત્સાનો પરિત્યાગ કરે છે તે ભિક્ષુ છે. (૧૫૮) અહીં નિષ્પત્તિકર્મતાનો જે સંવાદ છે, તે ઉક્ત તથ્યોનું સમર્થન કરે છે. નિર્ગ્રંથ-પરંપરામાં નિષ્પત્તિકર્મતા (ચિકિત્સા ન કરાવવી)નું વિધાન રહ્યું છે, પરંતુ સંભવતઃ આ વિશિષ્ટ અભિગ્રહધારી નિર્ગ્રંથો માટે રહેલ જણાય છે.

જુઓ—દસવેઆલિયં, ૩૪નું ટિપ્પણ.

૫૨. હરણ (મિય....)

મૃગનો અર્થ હરણ પણ થાય છે અને પશુ પણ. અહીં બંને અર્થો ઘટી શકે છે.

વિસ્તાર માટે જુઓ—ઉત્તરજઝયણશિ, ૧૫નું ટિપ્પણ.

૫૩. (શ્લોક ૭૬-૮૩)

૭૬મા શ્લોકમાં ‘મિયપક્ષિણં’ પાઠ આવ્યો છે. આગળના શ્લોકોમાં માત્ર ‘મૃગ’નો જ વારંવાર ઉલ્લેખ થયો છે. એમ કેમ ? તેના સમાધાનમાં ટીકાકારે બતાવ્યું છે કે મૃગ ઘણાભાગે ઉપશમપ્રધાન હોય છે. એટલા માટે વારંવાર તેમના જ ઉદાહરણથી વિષયને સમજાવવામાં આવ્યો છે.^૨

૫૪. મહાવનમાં (મહારણમ્મિ)

ટીકાકારનું કથન છે કે અહીં ‘મહા’ શબ્દ વિશેષ પ્રયોજન માટે જ મૂકવામાં આવ્યો છે. સાધારણ અરણ્યમાં લોકોનું આવાગમન થાલુ રહે છે. ત્યાં કોઈ કૃપાળુ વ્યક્તિ કોઈ પશુને પીડિત જોઈને તેની ચિકિત્સા કરી આપે છે, જેમ કે કોઈ વૈદ્ય અરણ્યમાં એક વાઘની આંખોની ચિકિત્સા કરી હતી. મહાઅરણ્યમાં આવાગમન ન રહેતું હોવાથી પશુઓની ચિકિત્સાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી.^૩

૫૫. આપે છે (પણામણ)

‘અર્પ’ ધાતુનો પ્રાકૃતમાં ‘પ્રણામ’ આદેશ થાય છે.^૪ તેનો અર્થ છે—આપવું.

૫૬. લતાકુંજો (વલ્લાણિ)

આ દેશી શબ્દ છે. તેના સાત અર્થ થાય છે—અરણ્ય, મહિષ, ક્ષેત્ર, યુવાન, સમીર, નિર્જળ દેશ અને વન.^૫

૧. ઓવાઇયં, સૂત્ર ૩૬ : સવ્વગાયપરિકમ્પવિભૂસવિપ્પમુલ્લે.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૩ : ઇહ ચ મૃગપક્ષિણામુખ્યેષામુપક્ષેપે યન્મૃગસ્યૈવ પુનઃ પુનઃદૃષ્ટાન્તત્વેન સમર્થનં તત્તસ્ય પ્રાયઃ પ્રશમપ્રધાનત્વાદિતિ સમ્પ્રદાયઃ.

૩. એજન, પત્ર ૪૬૨ : ‘મહારણ્ય’ ઇતિ મહાગ્રહણમમહતિ હારણ્યેઽપિ કશ્ચિત્કદાચિત્પશ્યેત્ દૃષ્ટ્વા ચ

કૃપાતશ્ચિકિત્સેવપિ, શ્રૂયતે હિ કેનચિદ્ ભિષજા વ્યાઘ્રસ્ય ચક્ષુરુદ્ધાટિતમટવ્યામિતિ.

૪. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૨ : ‘પ્રણામયેત્’ અર્પયેત્, ‘અર્પેઃ પણામ’ ઇતિ વચનાત્.

(ખ) તુલસીમંજરી : સૂત્ર ૮૮૪ : અર્પેરહ્નિદ-ચચ્યુપ્પપણામાઃ.

૫. દેશીનામમાલા, ૭૮૬ : વલ્લામરણમહિસક્ષેત્રજુવસમીર-ણિજ્જલવણેસુ.

ટીકાકારે તેના ચાર અર્થોનો નિર્દેશ કર્યો છે—અરણ્ય, નિર્જળ-દેશ, વન અને ક્ષેત્ર.^૧ અહીં ‘વલ્લ’નો અર્થ ગહન (લતા-કુંજ) હોવો જોઈએ.

૫૭. મૃગચર્યા (મિગચારિયં)

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ‘મિગચારિયં’ અથવા ‘મિયચારિયં’ શબ્દ પાંચ વાર આવ્યો છે—શ્લોક ૮૧, ૮૨, ૮૪ અને ૮૫માં. શાન્ત્યાચાર્યે ‘મિગચારિયા’નાં સંસ્કૃત રૂપ બે આપ્યાં છે—

૧. મૃગચર્યા—હરણોની આમ-તેમ કૂદાકૂદ કરવા રૂપ ચર્યા.

૨. મિતચારિતા—પરિમિત ભક્ષણ રૂપ ચર્યા. હરણો સ્વભાવથી જ મિતાહારી હોય છે.

‘ચર્યા’નું પ્રાકૃત રૂપ ‘ચરિયા’ બને છે, એટલા માટે ‘ચારિયા’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘ચારિકા’ કે ‘ચારિતા’—બંને બની શકે છે. અર્થસંગતિની દૃષ્ટિએ ‘મિતચારિતા’ની અપેક્ષાએ ‘મૃગચારિકા’ અધિક યોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત શ્લોક (૮૧)માં ‘મિગચારિયં’ શબ્દ બે વાર પ્રયોજાયો છે. બંનેના અર્થ જુદા છે—

૧. મિગચારિયં ચરિતાણં—અહીં મૃગચારિકાનો અર્થ છે—મૃગોની માફક આમ-તેમ કૂદતાં-કૂદતાં ભ્રમણ કરવું. આ મૃગોના ચાલવાનો પ્રકાર છે. વૃત્તિકારે વિકલ્પે તેનું સંસ્કૃત રૂપ ‘મિતચારિતાં’ આપીને તેનો અર્થ આવો કર્યો છે—મૃગો સ્વભાવથી પરિમિતભોજી હોય છે. તેમની પરિમિત ભક્ષણની ચર્યા ‘મિતચારિતા’ કહેવાય છે.

૨. ગચ્છઈ મિગચારિયં—અહીં મૃગચારિકાનો અર્થ છે—મૃગોની આશ્રયભૂમિ, જ્યાં મૃગો સ્વતંત્ર રૂપે ઊઠી-બેસી શકે છે. તાત્પર્ય કે આ સ્વતંત્ર વિહારની ભૂમિ છે.

૫૮. સ્વતંત્ર વિહાર (અણેગઓ)

જેવી રીતે હરણ એક વૃક્ષ સાથે પ્રતિબદ્ધ થઈને રહેતું નથી, પરંતુ અનેક સ્થાનો પર વિચરે છે, તેવી જ રીતે મુનિ પણ અનેકગામી હોય છે. તે કોઈ એક સ્થાન સાથે જોડાઈ રહેતો નથી, અનિયત વિહાર કરતો રહે છે.^૨

૫૯. ગોચર વડે જ જીવન-ચાપન કરનાર (ધ્રુવગોચરે)

અહીં ‘ધ્રુવ’નો અર્થ છે—સદા અને ‘ગોચર’નો અર્થ છે—વનની તે ભૂમિ જ્યાં પશુઓને ચરવા માટે ઘાસ અને પીવા માટે પાણી મળ્યા કરે છે. અરણ્ય-પશુ આ જ ગોચર વડે પોતાનું જીવન-ચાપન કરે છે.

૬૦. ઉપધિ (ઉવહિં)

ઉપધિનો અર્થ છે—ઉપકરણ—આભરણ વગેરે. મૃગાપુત્રને માતા-પિતા દ્વારા પ્રવ્રજિત થવાની અનુમતિ મળી ગઈ. તે સમયે તેણે ઉપધિનો ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૨ : ઉક્તં ચ—“ગહણમવાણિયદેસં રણો છેત્તં ચ વલ્લં જાણ ૧”

૨. એજન, પત્ર ૪૬૨-૪૬૩ : મૃગાણાં ચર્યા—ઇત્થેત-શ્રોત્સલવનાત્મકં ચરણં મૃગચર્યા તાં, ‘મિતચારિતાં’ વા પરિમિતભક્ષણાત્મિકાં ‘ચરિતા’ આસેવ્ય પરિમિતાહારણ

હિ સ્વરૂપેણૈવ મૃગા ભવન્તિ । ...મૃગાણાં ચર્યા—વેષ્ટા સ્વાત-ન્યોપવેશનાદિકા ચર્યાં સા મૃગચર્યા—મૃગાશ્રયભૂતામ્ ।

૩. એજન, પત્ર ૪૬૩ : ‘અણેગય’ત્તિ અનેકગો યથા હાસૌ વૃક્ષમૂલે નૈકસ્મિન્નેવાસ્તે કિન્તુ કદાચિત્ત્વચિદેવમેષોઽપ્યનિચત-સ્થાનસ્થતયા ।

વૃત્તિકારે ઉપધિના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે—દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્ય ઉપધિનો અર્થ છે—ઉપકરણ અને ભાવ ઉપધિનો અર્થ છે—છબ કે કપટ. પ્રવ્રજિત થવા માટે આ બંનેનો ત્યાગ આવશ્યક છે.^૧

૬૧. (શ્લોક ૯૧)

પ્રસ્તુત શ્લોકના કેટલાક શબ્દોની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે—

૧. ગારવ—ગૌરવનો અર્થ છે—અભિમાનથી ઉત્તમ ચિત્તની અવસ્થા. તે ત્રણ પ્રકારનું છે—

○ ઋદ્ધિ-ગૌરવ—ઐશ્વર્યનું અભિમાન.

○ રસ-ગૌરવ—

○ સાત-ગૌરવ—સુખ-સગવડનું અભિમાન.

૨. દંડ—દંડનો અર્થ છે—દુષ્પ્રણિધાન. તેના ત્રણ પ્રકાર છે—

○ મનોદંડ—મનનું દુષ્પ્રણિધાન.

○ વચોદંડ—વચનની દુષ્પ્રયુક્તતા.

○ કાયદંડ—શારીરિક દુષ્પ્રવૃત્તિ.

૩. શલ્ય—શલ્યનો અર્થ છે—અંતરમાં ઘુસેલો દોષ. તેના ત્રણ પ્રકાર છે—

○ માયા-શલ્ય—કપટપૂર્ણ આચરણ.

○ નિદાન-શલ્ય—ઐહિક અને પારલૌકિક ઉપલબ્ધિ માટે ધર્મનો વિનિમય.

○ મિથ્યાદર્શન-શલ્ય—આત્માનો મિથ્યાત્વમય દષ્ટિકોણ.

[દંડ અને શલ્યના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—૩૧૪નું ટિપ્પણ.]

૪. ભય—તેના સાત પ્રકાર છે^૨—

૧. ઈહલોક ભય

૪. અકસ્માત ભય

૭. અશ્લોક ભય

૨. પરલોક ભય

૫. વેદના ભય

૩. આદાન ભય

૬. મરણ ભય

૬૨. વાંસલાથી કાપવામાં કે ચંદન લગાવવામાં.... (વાસીચંદનકણ્ઠો)

શાન્ત્યાચાર્ય અનુસાર ‘વાસી’ અને ‘ચંદન’ શબ્દો દ્વારા તેમનો પ્રયોગ કરનારા વ્યક્તિઓનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ વ્યક્તિ વાંસલાથી છોલે છે, કોઈ બીજો ચંદનનો લેપ કરે છે—મુનિ બંને પર સમભાવ રાખે. અહીં ‘કલ્પ’ શબ્દનો અર્થ સંદેશ (સમાન) છે.^૩ જૈન સાહિત્યમાં આ સામ્ય-યોગ વારંવાર પ્રતિધ્વનિત થાય છે—

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૩ : જહાતિ—ત્યજતિ ઉપધિમ્—ઉપકરણ-ભાત્રણાદિ દ્રવ્યતો ભાવતસ્તુ છદ્માદિ યેનાત્મા નરક ઉપધીયતે, તતશ્ચ પ્રવ્રજતીત્યુક્તં ભવતિ ।

૨. ઘર્ણ ૩।૫૦૫ ।

૩. ઘર્ણ ૭।૨૭ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૫ : વાસીચંદનશબ્દાભ્યાં ચ તદ્વ્યાપાર-કપુરુષાવુપલક્ષિતૌ, તતશ્ચ યદિ કિલૈકો વાસ્યા તક્ષણોતિ, અન્યશ્ચ ગોશીર્ષાદિના ચંદનેનાલિમ્પતિ, તથાપિ રાગદ્વેષા-ભાવતો દ્વયોર્સપિ તુલ્યઃ, કલ્પશબ્દસ્યેહ સદૃશપર્યાયત્વાત્ ।

જો ચંદનેણ બાહું આલિપઇ વાસિણા વિ તચ્છેઇ ।

સંધુણઇ જો અ નિંદઇ મહારિસિણો તત્થ સમખાવા ॥^૧

શ્રીમદ્ જયાર્યે ભગવાન ઋષભની સ્તુતિમાં આ સામ્યયોગની ભાવનાનું આવા શબ્દોમાં ચિત્રાંકન કર્યું છે—

વાસી ચંદન સમપળૈ, થિર-ચિત્ત જિન ધ્યાયા ।

ઇમ તન-સાર તજી કરી, પ્રભુ કેવલ પાયા ॥^૨

ડૉ. હરમન જેકોબીએ આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે—‘અમનોજ અને મનોજ’ વસ્તુઓ પ્રત્યે. તેમના મતાનુસાર ‘વાસી’ શબ્દ અમનોજ કે અપ્રીતિકર વસ્તુઓ માટે તથા ‘ચંદન’ શબ્દ મનોજ કે પ્રીતિકર વસ્તુઓ માટે વપરાયો છે.

ડૉ. જેકોબી અવચૂરીકારના અર્થ પર ટિપ્પણ કરતાં લખે છે—અવચૂરીકારે ‘વાસ’નો અર્થ રહેવાનું સ્થાન એવો કર્યો છે. પરંતુ મને લાગે છે કે ચંદનની સાથે ‘વાસી’ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી તે કોઈ દુર્ગંધયુક્ત પદાર્થનો દ્યોતક હોવો જોઈએ.^૩

અવચૂરીકાર તથા જેકોબીનો અર્થ યથાર્થ નથી જણાતો.

૬૩. (અણસણે)

‘નવ’ના બે અર્થ થાય છે—અભાવ અને કુત્સા. અહીં ‘અવસણે’નો અર્થ છે ‘ભોજન ન મળતાં’ અથવા ‘ખરાબ ભોજન મળે ત્યારે’.^૪

૬૪. અપ્રશસ્ત દ્વારોથી આવનાર (અપ્પસત્થેહિં દોરેહિં)

આશ્રવ દ્વારા કર્મ-પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એટલા માટે તેમને દ્વાર કહેવામાં આવે છે. આગમ-સાહિત્યમાં ક્યાંક-ક્યાંક આશ્રવ અને ક્યાંક-ક્યાંક આશ્રવદ્વારનો પ્રયોગ મળે છે.^૫ હિંસા વગેરે અપ્રશસ્ત દ્વારો છે.

૬૫. અધ્યાત્મ-ધ્યાન-યોગ દ્વારા પ્રશસ્ત તથા ઉપશમ પ્રધાન શાસનમાં રહેનાર (અજ્ઞપ્પઙ્ગાણજોગેહિં પસત્થદમસાસણે)

યોગ શબ્દને અધ્યાત્મ અને ધ્યાન બંને સાથે જોડી શકાય છે—અધ્યાત્મ યોગ, ધ્યાન યોગ. જૈન શાસન દમનું શાસન છે. તેમાં દમનાં પ્રશસ્ત સાધનો જ માન્ય છે. અપ્રશસ્ત સાધનો વડે દમ કરવાનું જૈન સાધના પદ્ધતિમાં વાંછનીય નથી. અધ્યાત્મ યોગ અને ધ્યાન-યોગ—એ દમનાં પ્રશસ્ત સાધનો છે. અધ્યાત્મ યોગ વડે વ્યક્તિ પોતાની અંતઃશક્તિ સુધી પહોંચે છે અને શુદ્ધ ચેતનાની અનુભૂતિનો અભ્યાસ કરે છે. તે ધ્યાન દ્વારા સમાધિ સિદ્ધ કરીને સમય-સમયે ઊઠતા તરંગોને શાંત અને ક્ષીણ કરે છે. આ બળપ્રયોગ વડે કરવામાં આવનાર દમન નથી, પરંતુ સાધના દ્વારા કરવામાં આવનાર ઉપશમન છે. આ પ્રશસ્ત દમની અવસ્થામાં જ જિનશાસન કે આત્માનુશાસન ઉપલબ્ધ થાય છે.^૬

વૃત્તિકારે અધ્યાત્મ-ધ્યાન-યોગનો અર્થ—શુભ ધ્યાનનો વ્યાપાર એવો કર્યો છે.^૭

૧. ઉપદેશમાલા, ૧ : ૨ ।

૨. ચૌવીસી ૧૫ ।

૩. સેક્રેટ બુક્સ ઓફ ડી ઈસ્ટ, Vol.XLV, Page 11. ફુટનોટ નં. ૧ Apparently he gives vasa the meaning dwelling but I think the juxtaposition of Candana calls for a word denoting a bad smelling substance, perhaps ‘ordure’.

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૫ : નગાડખાવે કુત્સાયાં વા, તતશ્ચાશન-સ્વભોજનસ્યાભાવે કુત્સિતાશનભાવે વા ।

૫. (ક) દસવેઆલિવં : ૩ । ૧૧ પંચાસવપરિગ્રાયા...

(ખ) ઠાળં, ૫ : ૧૦૯; ‘સમવાઓ, ૫ : ૪ : પંચ આસવદારા પળ્લણ્ણા ....

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૫ : ‘અપ્રશસ્તેભ્યઃ’ પ્રશંસાડનાસ્પદેભ્યઃ ‘દ્વારેભ્યઃ’ કર્મોપાર્જનોપાયેભ્યો હિંસાદિભ્યઃ ।

૭. એજન, પત્ર ૪૬૫ : અધ્યાત્મેત્યાત્મનિ ધ્યાનયોગાઃ—શુભધ્યાનવ્યાપાર—અધ્યાત્મધ્યાનયોગાસ્તૈઃ, અધ્યાત્મ પ્રહર્ણ તુ પરસ્થાનાં તેષામકિન્નિકરત્વાદ્, અન્યથાડતિપ્રસંગાત્, પ્રશસ્તઃ પ્રશંસાસ્પદો દમશ્ચ—ઉપશમઃ શાસનં ચ—સર્વજ્ઞાગ-માત્મકં ચસ્ય સ પ્રશસ્તદમશાસન ઇતિ ।

૬૬. ભાવનાઓ દ્વારા (ભાવનાહિ ચ સુદ્ધાહિં)

વૃત્તિકારે ભાવના શબ્દનો સંબંધ મહાવ્રતની પચ્ચીસ ભાવનાઓ તથા અનિત્ય વગેરે બાર અનુપ્રેક્ષાઓ સાથે સ્થાપિત કર્યો છે.^૧ ધ્યાન-શતકમાં ચાર ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે^૨—

૧. જ્ઞાન-ભાવના   ૩. ચારિત્ર-ભાવના

૨. દર્શન-ભાવના   ૪. વૈરાગ્ય-ભાવના

સંભાવના કરી શકાય કે આ ભાવના શબ્દનો આ શ્લોકમાં નિર્દેશાયેલાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે સંબંધ છે.

૬૭. મૃગાપુત્ર (મિયાઇપુત્તસ્સ)

મિયાઇ—અહીં મિયાઇ પાઠ હોવો જોઈતો હતો. તેનો અર્થ છે—મૃગા રાણીનો. પરંતુ છંદની દૃષ્ટિએ ‘એ’કારનો ‘ઈ’કાર કરવામાં આવ્યો છે.

૬૮. સાંભળીને (નિસમ્મ)

શ્રવણ અને નિશમન—બંને શબ્દો સાંભળવાના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. બંનેના તાત્પર્યાર્થમાં અંતર છે. કાન વડે શબ્દમાત્રને શ્રવણ કરવા તે શ્રવણ છે. ગંભીરતાપૂર્વક સાંભળવું, અવધારવું તે નિશમન છે.

૬૯. નિર્વાણના ગુણો પ્રાપ્ત કરાવનાર (નિવ્વાણગુણાવહં)

નિર્વાણના ચાર ગુણો છે—અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત શક્તિ અને અનંત આનંદ—સુખ. જે આ ચારેયની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તે નિર્વાણગુણાવહા (ધર્મની ધુરા) છે.^૩

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૫ : ‘ભાવનાભિઃ’ મહાવ્રતસમ્બન્ધિની-
ભિર્વક્ષ્યમાણાભિરનિત્યત્વાદિવિષયાભિર્વા ‘વિશુદ્ધાભિઃ’
નિદાનાદિદોષરહિતાભિર્ભાવયિત્વા—તન્મયતાં નીત્વા ‘અપ્પયં’
તિ આત્માનમ્ ।

૨. ધ્યાનશતક, શ્લોક ૩૦ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૬૬ ।

વિંસઇમં અજ્ઞયણં

મહાનિયંઠિજ્જં

વીસમું અધ્યયન

મહાનિર્ગન્થીય

આમુખ

મગધ દેશનો સમ્રાટ શ્રેણિક એક વાર વિહારયાત્રા માટે મંડિતકુશી નામે ઉદ્યાનમાં ગયો. ચોતરફ ફરી તેણે ઉદ્યાનની શોભા નિહાળી. જોતાં-જોતાં તેની નજર એક ધ્યાનસ્થ મુનિ ઉપર જઈ અટકી. રાજા તેની પાસે ગયો. વંદના કરી. મુનિનાં રૂપ-લાવણ્ય જોઈ તે અત્યંત વિસ્મિત બન્યો. તેણે પૂછ્યું—‘હે મુનિ ! ભોગ-કાળમાં સંન્યાસ-બ્રહ્મણની વાત સમજમાં નથી આવતી. આપ તરુણ છો, ભોગ ભોગવવા યોગ્ય છો. આ અવસ્થામાં આપ મુનિ કેમ બન્યા ?’ મુનિએ કહ્યું—‘હે રાજન ! હું અનાથ છું. મારો કોઈ નાથ નથી, રક્ષક નથી. એટલા માટે હું મુનિ બન્યો છું.’ રાજાએ હસતાં-હસતાં કહ્યું—‘શરીર-સંપદાથી તો આપ ઐશ્વર્યશાળી લાગો છો, પછી અનાથ કેવી રીતે ? ગમે તેમ હોય હું આપનો નાથ બનું છું. આપ મારી સાથે ચાલો. સુખપૂર્વક ભોગો ભોગવો. હે મુનિ ! મનુષ્ય-ભવ વારંવાર મળતો નથી.’ મુનિએ કહ્યું—‘તું પોતે જ અનાથ છે. મારો નાથ કેવી રીતે બની શકે ?’ રાજાને આ વાક્ય તીરની માફક ખૂંચ્યું. તેણે કહ્યું—‘હે મુનિ ! આપ જૂઠું કેમ બોલો છો ? હું અપાર સંપત્તિનો સ્વામી છું. મારા રાજ્યમાં મારી દરેક આજ્ઞા અખંડ રૂપે પ્રવર્તિત થાય છે. મારી પાસે હજારો હાથી, ઘોડા, રથ, સુભટો અને નોકર-ચાકર છે. સંપૂર્ણ સુખ-સામગ્રી હાજર છે. મારા આશરે હજારો વ્યક્તિઓ પોષાય છે. આવી અવસ્થામાં હું અનાથ કેવી રીતે ?’ મુનિએ કહ્યું—‘તું અનાથનો અર્થ નથી જાણતો અને એ નથી જાણતો કે કઈ વ્યક્તિ કેવી રીતે સનાથ હોય છે અને કેવી રીતે અનાથ ?’

મુનિએ આગળ કહ્યું—‘હું કૌશામ્બી નગરીમાં રહેતો હતો. મારા પિતા અપાર ધનરાશિના સ્વામી હતા. મારું કુળ સંપન્ન કુળ હતું. મારો વિવાહ ઉચ્ચ કુળમાં થયો હતો. એક વાર મને અસહ્ય અક્ષિ-રોગ થયો. તે મટાડવા માટે અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પિતાએ અપાર ધનરાશિનો વ્યય કર્યો. બધા પરિવારજનોએ વિવિધ પ્રયત્નો કર્યા. પણ બધું વ્યર્થ. મારા સગા-સંબંધીઓએ મારી વેદના પર અપાર આંસુ વહાવ્યાં. પણ મારી વેદનામાં તેઓ ભાગ પડાવી શક્યા નહિ. આ હતી મારી અનાથતા. જો હું આ પીડામાંથી મુક્ત થઈ જઈશ તો હું મુનિ બની જઈશ—એવા સંકલ્પપૂર્વક હું સૂઈ ગયો. જેમ-જેમ રાત વીતી તેમ-તેમ રોગ શાંત થતો ગયો. સૂર્યોદય થતાં-થતાં હું પ્રાણીઓનો નાથ બની ગયો. તે બધાને મારાથી રક્ષણ મળી ગયું. આ છે મારી સનાથતા. મેં આત્મા પર શાસન કર્યું—આ છે મારી સનાથતા. હું શ્રામણ્યનું વિધિપૂર્વક પાલન કરું છું—આ છે મારી સનાથતા.’

રાજાએ સનાથ અને અનાથનો આવો અર્થ પહેલી વાર સાંભળ્યો. તેનાં જ્ઞાન-ચક્ષુ ઊઘડી ગયાં. તે બોલ્યો—‘મહર્ષિ ! આપ જ વાસ્તવમાં સનાથ અને સંબંધવ છો. હું આપની પાસેથી ધર્મનું અનુશાસન લેવા ઈચ્છું છું.’ (શ્લોક ૫૫)

મુનિએ તેને નિર્ગ્રંથ ધર્મની દીક્ષા આપી. તે ધર્મમાં અનુરક્ત બની ગયો.

આ અધ્યયનમાં અનેક વિષયો ચર્ચાયા છે—

૧. આત્મ-કર્તૃત્વ માટે શ્લોક ૩૬, ૩૭ અને ૪૮ મનનીય છે.

૨. ૪૪મા શ્લોકમાં વિષયોપપન્ન ધર્મનાં પરિણામોનું દિગ્દર્શન છે. જેવી રીતે પીધેલું કાળકૂટ વિષ, અવિધિપૂર્વક પકડેલું શસ્ત્ર અને અનિયંત્રિત વેતાલ વિનાશકારી બને છે, તેવી જ રીતે વિષયો યુક્ત ધર્મ પણ વિનાશકારી બને છે.

૩. દ્રવ્યલિંગ વડે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે માટે શ્લોક ૪૧થી ૫૦ મનનીય છે.

(સરખાવો— સુત્તનિપાત : મહાવગ્ગ—પવજજ સુત્ત)

વિસદ્મં અજ્ઞયણં : વીસમું અધ્યયન મહાનિયંઠિજ્ઞં : મહાનિર્ગથીય

મૂળ

સંસ્કૃત છાયા

ગુજરાતી અનુવાદ

૧. સિદ્ધાણં નમો કિચ્ચા સંજયાણં ચ ભાવઓ ।
અત્થધમ્માગઈં તચ્ચં અણુસદ્ધિં સુણેહ મે ॥
૨. પભૂચચ્ચણો રાયા સેણિઓ મગહાહિવો ।
વિહારજત્તં નિજ્જાઓ મંડિકુચ્છિસિ ચેદ્દા ॥
૩. નાણાદુમલયાદ્ધણં નાણાપક્કિણિસેવિયં ।
નાણાકુસુમસંછત્તં ઉજ્જાણં નંદણોવમં ॥
૪. તત્થ સો પાસઈં સાહું સંજયં સુસમાહિયં ।
નિસત્તં રુક્ષમૂલમ્મિ સુકુમાલં સુહોદ્ધયં ॥
૫. તસ્સ રૂવં તુ પાસિત્તા રાદ્ધણો તમ્મિ સંજા ૧ ।
અચ્ચંતપરમો આસી અત્તલો રૂવવિમ્મહો ॥
૬. અહો ! વણ્ણો અહો ! રૂવં અહો ! અજ્જસ્સ સોમયા ।
અહો ! ખંતી અહો ! મુત્તી અહો ! ભોગે અસંગયા ॥
- સિદ્ધેભ્યો નમઃ કૃત્વા સંયતેભ્યશ્ચ ભાવતઃ ।
અર્થધર્મગતિં તથ્યામ્ અનુશિષ્ટિં શ્રુણુત મે ॥
- પ્રભૂતરત્નો રાજા શ્રેણિકો મગધાધિપઃ ।
વિહારયાત્રાં નિર્યાતઃ મંડિકુક્ષૌ ચૈત્યે ॥
- નાનાદ્રુમલતાકીર્ણં નાનાપક્ષિનિષેવિતમ્ ।
નાનાકુસુમસંછન્નમ્ ઉદ્યાનં નન્દનોપમમ્ ॥
- તત્ર સ પશ્યતિ સાધું સંયતં સુસમાહિતમ્ ।
નિષણ્ણં રૂક્ષમૂલે સુકુમારં સુખોચિતમ્ ॥
- તસ્ય રૂપં તુ દૃષ્ટ્વા રાજઃ તસ્મિન્ સંયતે ।
અત્યન્તપરમ આસીત્ અતુલો રૂપવિસ્મયઃ ॥
- અહો ! વર્ણઃ અહો ! રૂપમ્ અહો ! આર્યસ્ય સૌમ્યતા ।
અહો ! ક્ષાન્તિરહો ! મુક્તિઃ અહો ! ભોગેઽસંગતા ॥
૧. સિદ્ધો અને સંયત-આત્માઓને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીને^૧ હું અર્થ (સાધ્ય) અને ધર્મનું જ્ઞાન કરાવનાર તથ્યપૂર્ણ^૨ અનુશાસનાનું નિરૂપણ કરું છું. તે મારી પાસેથી સાંભળો.
૨. પ્રચુર રત્નો વડે^૩ સંપન્ન, મગધનો અધિપતિ રાજા શ્રેણિક મંડિકુક્ષિ નામે ઉદ્યાનમાં વિહાર-યાત્રા (કીડા-યાત્રા) માટે ગયો.
૩. તે ઉદ્યાન વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષો અને લતાઓથી આકીર્ણ, વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓનું આશ્રયસ્થાન, વિવિધ પ્રકારના ફૂલોથી છવાયેલું અને નંદનવન સમાન હતું.
૪. ત્યાં રાજાએ સંયત, માનસિક સમાધિ સંપન્ન, વૃક્ષ નીચે બેઠેલા સુકુમાર અને સુખ ભોગવવા યોગ્ય સાધુને જોયો.
૫. તેનું રૂપ જોઈને રાજા તે સંયત તરફ આકર્ષાયો અને તેને અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અને અતુલનીય વિસ્મય થયું.
૬. આશ્ચર્ય ! કેવો વર્ણ અને કેવું રૂપ છે ? ‘ આશ્ચર્ય ! આર્યની કેવી સૌમ્યતા છે ? આશ્ચર્ય ! કેવી ક્ષમા અને નિર્લોભતા છે ? આશ્ચર્ય ! ભોગોમાં કેવી અનાસક્તિ છે ?

૭. તસ્સ પાદૌ ડ વંદિત્તા
કારુણ ય પયાહિણં ।
નાદૂરમણાસત્રે
પંજલી પડિપુચ્છઈ ॥

તસ્ય પાદૌ તુ વંદિત્વા
કૃત્વા ચ પ્રદક્ષિણામ્ ।
નાદિદૂરમનાસત્રઃ
પ્રાન્નલિઃ પ્રતિપૃચ્છતિ ॥

૭. તેના ચરણોમાં નમસ્કાર અને પ્રદક્ષિણા^૧ કરીને, ન
અતિ દૂર કે ન અતિ નિકટ રહીને રાજાએ હાથ જોડીને
પૂછ્યું—

૮. તરુણો સિ અજ્ઞો ! પલ્લવો
ભોગકાલમ્મિ સંજયા ! ।
ઊવટ્ઠિઓ સિ સામણ્ણે
એયમટ્ઠં સુણેમિ તા ॥

તરુણોડસ્યાર્ય ! પ્રવ્રજિતઃ
ભોગકાલે સંયત ! ।
ઊપસ્થિતોડસિ શ્રામણ્યે
એતમર્થં શ્રુણોમિ તાવત્ ॥

૮. ‘હે આર્ય ! હજુ તો તમે તરુણ છો. હે સંયત ! તમે
ભોગકાળમાં પ્રવ્રજિત થયા છો, શ્રામણ્ય માટે ઉપસ્થિત
થયા છો તેનું શું પ્રયોજન છે તે હું સાંભળવા ઈચ્છું છું.’

૯. અણાહો મિ મહારાય !
નાહો મજ્ઝા ન વિજ્ઞઈ ।
અણુકંપગં સુહિં વાવિ
કંચિ નાભિસમેમહં ॥

અનાથોડસ્મિ મહારાજ !
નાથો મમ ન વિદ્યતે ।
અનુકમ્પકં સુહદં વાપિ
કંચિનાભિસમેમ્યહમ્ ॥

૯. ‘મહારાજ ! હું અનાથ છું, મારો કોઈ નાથ^૨ નથી.
મારી ઉપર અનુકંપા કરનાર કે કોઈ મિત્ર મને મળતો
નથી.’

૧૦. તઓ સો પહસિઓ રાયા
સેણિઓ મગહાહિવો ।
એવં તે ઇટ્ઠિમંતસ્સ
કહં નાહો ન વિજ્ઞઈ ? ॥

તતઃ સ પ્રહસિતો રાજા
શ્રેણિકો મગધાધિપઃ ।
એવં તે ઋદ્ધિમતઃ
કથં નાથો ન વિદ્યતે ? ॥

૧૦. આ સાંભળી મગધાધિપતિ રાજા શ્રેણિક જોરથી હસ્યો
અને તેણે કહ્યું—‘તમે આવા સહજ સૌભાગ્યશાળી છો,
પછી તમારો નાથ કોઈ કેમ ન હોય ?’

૧૧. હોમિ નાહો ભવંતાણં !
ભોગે ભુંજાહિ સંજયા ! ।
મિત્તનાઈપરિવુડો
માણુસ્સં યુ સુદુલ્લહં ॥

ભવામિ નાથો ભદન્તાનાં
ભોગાન્ ભક્ષ્ય સંયત ! ।
મિત્રજ્ઞાતિપરિવૃતઃ
માનુષ્યં યલુ સુદુર્લભમ્ ॥

૧૧. ‘હે ભદ્રત ! હું તમારો નાથ થાઉં છું. હે સંયત ! મિત્ર
અને જ્ઞાતિજનોથી ઘેરાઈને વિષયોનો ભોગ કરો. આ
મનુષ્ય-જન્મ બહુ દુર્લભ છે.’

૧૨. અપ્પણા વિ અણાહો સિ
સેણિયા ! મગહાહિવા ! ।
અપ્પણા અણાહો સંતો
કહં નાહો ભવિસ્સસિ ? ॥

આત્મનાયનાથોડસિ
શ્રેણિક ! મગધાધિપ ! ।
આત્મનાડનાથઃ સન્
કથં નાથો ભવિષ્યસિ ? ॥

૧૨. ‘હે મગધના અધિપતિ શ્રેણિક ! તું પોતે અનાથ છે.
પોતે અનાથ હોવા છતાં પણ તું બીજાનો નાથ કેવી
રીતે બનીશ ?’

૧૩. એવં વુત્તો નરિંદો સો
સુસંભંતો સુવિમ્હિઓ ।
વચણં અસ્સુયપુલ્લં
સાહુણા વિમ્હયન્નિઓ ॥

એવમુક્તો નરેન્દ્રઃ સઃ
સુસમ્પ્રાન્ત સુવિસ્મિતઃ ।
વચનમશ્રુતપૂર્વં
સાધુના વિસ્મયાન્વિતઃ ॥

૧૩. શ્રેણિક પહેલાં જ આશ્ચર્યચકિત થયો હતો અને સાધુ
વડે—તું અનાથ છે—એવું અશ્રુતપૂર્વ વચન કહેવાતાં તે
અત્યંત વ્યાકુળ અને અત્યંત આશ્ચર્યમગ્ન બની ગયો.

૧૪. અસ્સા હ્થી મણુસત્તા મે
પુરં અંતેઝરં ચ મે ।
ભુંજામિ માણુસે ભોગે
આણાઠ્ઠસ્સરિયં ચ મે ॥

અશ્વા હસ્તિનો મનુષ્યા મે
પુરમન્તઃપુરં ચ મે ।
ભુન્જિમ માનુષાન્ ભોગાન્
આજ્ઞૈશ્વર્યં ચ મે ॥

૧૪. ‘મારી પાસે હાથી અને ઘોડા છે, નગર અને અંતઃપુર
છે, હું મનુષ્યસંબંધી ભોગો ભોગવી રહ્યો છું, આજ્ઞા
અને ઐશ્વર્ય^૩ મારી પાસે છે.’

૧૫.એરિસે સંપયગ્ગમ્મિ
સવ્વકામસમપ્પિએ ।
કહં અણાહો ભવઈ ?
મા હુ ભંતે ! મુસં વણે ॥

ઈદૃશે સમ્પ્રદયે
સમર્પિતસર્વકામે ।
કથમનાથો ભવામિ ?
મા ખલુ ભદન્ત ! મૃણ વાદીત્ ॥ !?

૧૫. જેણે મને બધા કામ-ભોગો સમર્પિત કર્યા છે તેવી ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હોવા છતાં હું અનાથ કેવી રીતે હોઉં ? હે ભદન્ત ! અસત્ય ન બોલો.'

૧૬.ન તુમં જાણે અણાહસ્સ
અત્થં પોત્થં વ પત્થિવા ! ।
જહા અણાહો ભવઈ
સણાહો વા નરાહિવા ! ? ॥

ન ત્વં જાનીષેઽનાથસ્ય
અર્થં પ્રોત્થાં વા પાર્થિવ ! ।
યથાઽનાથો ભવતિ
સનાથો નરાધિપ !? ॥

૧૬. 'હે પાર્થિવ ! તું અનાથ શબ્દનો અર્થ અને તેની ઉત્પત્તિ^{૧૦} —મેં તને અનાથ શા માટે કહ્યો તે—નથી જાણતો, એટલા માટે અનાથ કે સનાથ કેવી રીતે બને છે તે નથી જાણતો.

૧૭.સુણેહ મે મહારાય !
અવ્વક્ષિત્તેણ ચેયસા ।
જહા અણાહો ભવઈ
જહા મે ય પવત્તિયં ॥

શ્રુણુ મે મહારાજ !
અવ્યાક્ષિત્તેન ચેતસા ।
યથાઽનાથો ભવતિ
યથા મયા ચ પ્રવર્તિતમ્ ॥

૧૭. 'હે મહારાજ ! તું અવ્યાકુળ થિત્તે—કેવી રીતે કોઈ પુરુષ અનાથ હોય છે અને કેવા રૂપમાં મેં તેનો પ્રયોગ કર્યો છે તે સાંભળ.'

૧૮.કોસંબી નામ નયરી
પુરાણપુરમેયણી ।
તત્થ આસી પિયા મજ્ઞા
પભૂયધણસંચઓ ।

કૌશામ્બી નામ નગરી
પુરાણપુરમેદિની ।
તત્રાસીત્ પિતા મમ
પ્રભૂતધનસંચયઃ ॥

૧૮. 'પ્રાચીન નગરોમાં અસાધારણ સુંદર^{૧૧} કૌશામ્બી નામની નગરી છે. ત્યાં મારા પિતા રહે છે. તેમની પાસે પ્રચુર ધનનો સંચય છે.

૧૯.પઢમે વણે મહારાય !
અઝલા મે અચ્છિવેયણા ।
અહોત્થા વિઝલો દાહો
સવ્વંગેસુ ય પત્થિવા ! ॥

પ્રથમે વયસિ મહારાજ !
અતુલા મેઽક્ષિવેદના ।
અભૂદ્ વિપુલો દાહઃ
સર્વાઙ્ગેષુ ચ પાર્થિવ ! ॥

૧૯. 'હે મહારાજ ! પ્રથમ વય (યૌવન)માં મારી આંખોમાં અસાધારણ વેદના ઉત્પન્ન થઈ. હે પાર્થિવ ! મારું આખું શરીર પીડાદાયક બળતરાથી સળગી ઊઠ્યું.

૨૦.સત્થં જહા પરમતિવ્વં
સરીરવિવરંતરે ।
પવેસેજ્જ અરી કુદ્ધો
એવં મે અચ્છિવેયણા ॥

શસ્ત્ર યથા પરમતીક્ષ્ણં
શરીરવિવરંતરે ।
પ્રવેશયેદરિઃ કુદ્ધઃ
એવં મેઽક્ષિવેદના ॥

૨૦. 'જેવી રીતે કોપાયમાન બનેલો શત્રુ શરીરના છેદોમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો ઘુસાડે છે, તેવી જ રીતે મારી આંખોમાં વેદના થઈ રહી હતી.

૨૧.તિયં મે અંતરિચ્છં ચ
ઉત્તમંગં ચ પીડઈ ।
ઈંદાસણિસમા ઘોરા
વેયણા પરમદારુણા ॥

ત્રિકં મે અન્તરિક્ષં ચ
ઉત્તમંગં ચ પીડયતિ ।
ઇન્દ્રાશનિસમા ઘોર
વેદના પરમદારુણા ।

૨૧. 'મારા કમરભાગ, અંતઃશ્વેતના^{૧૨} અને મસ્તકમાં, જેવી રીતે ઈન્દ્રનું વજ્ર વાગવાથી ઘોર વેદના થાય છે તેવી મહા દારુણ વેદના થઈ રહી હતી.

૨૨.ઉવઢ્ઢિયા મે આચરિયા
વિજ્ઞામાન્તતિગિચ્છળા ।
અબીયા સત્થકુસલા
મંતમૂલવિસારયા ॥

ઉપસ્થિતા મે આચાર્યાઃ
વિદ્યામન્ત્રચિકિત્સકાઃ ।
અદ્વિતીયાઃ શાસ્ત્રકુશલાઃ
મંત્રમૂલવિશારદાઃ ॥

૨૨. 'વિદ્યા અને મંત્ર દ્વારા ચિકિત્સા કરનારાઓ અને મંત્ર અને ઔષધિઓના વિશારદ અદ્વિતીય શાસ્ત્રકુશળ, પ્રાણાચાર્યો મારી ચિકિત્સા કરવા માટે ઉપસ્થિત થયા.^{૧૩}

૨૩.તે મે તિગિચ્છં કુવ્વંતિ
ચાઉપ્પાયં જહાહિયં ।
ન ય દુક્ખા વિમોચંતિ
એસા મજ્ઞા અણાહયા ॥

તે મે ચિકિત્સાં કુર્વંતિ
ચતુષ્પાદાં યથાઽઽહતામ્ ।
ન ચ દુઃખાદ્ વિમોચયન્તિ
એષા મમાઽનાથતા ॥

૨૩. 'તેમણે ગુરુ પરંપરાથી પ્રાપ્ત' આયુર્વિદ્યાના આધારે
મારી ચતુષ્પાદ-ચિકિત્સા કરી, પરંતુ તેઓ મને
દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યા નહિ—આ મારી અનાથતા છે.

૨૪.પિયા મે સવ્વસારં પિ
દિજ્જાહિ મમ કારણા ।
ન ય દુક્ખા વિમોચંદ્
એસા મજ્ઞા અણાહયા ॥

પિતા મે સર્વસારમપિ ।
દદ્યાન્ મમ કારણાત્ ।
ન ચ દુઃખાદ્ વિમોચયન્તિ
એષા મમાઽનાથતા ॥

૨૪. 'મારા પિતાએ મારા માટે તે પ્રાણાચાર્યોને બહુમૂલ્ય
વસ્તુઓ આપી, પરંતુ તેઓ (પિતા) મને દુઃખમાંથી
મુક્ત કરાવી શક્યા નહિ—આ મારી અનાથતા છે.

૨૫.માયા ય મે મહારાય !
પુત્તસોગદુહટ્ટિયા ।
ન ય દુક્ખા વિમોચંદ્
એસા મજ્ઞા અણાહયા ॥

માતા ચ મે મહારાજ !
પુત્રશોકદુઃખાત્ ।
ન ચ દુઃખાદ્ વિમોચયન્તિ
એષા મમાઽનાથતા ॥

૨૫. 'મહારાજ ! મારી માતા પુત્રશોકના દુઃખથી પીડિત
હોવા છતાં પણ મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવી શકી
નહિ—આ મારી અનાથતા છે.

૨૬.ભાયરો મે મહારાય !
સગા જેટ્ટકણિટ્ટગા ।
ન ય દુક્ખા વિમોચંતિ
એસા મજ્ઞા અણાહયા ॥

ભ્રાતરો મે મહારાજ !
સ્વકા જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠકાઃ ।
ન ચ દુઃખાદ્ વિમોચયન્તિ
એષા મમાઽનાથતા ॥

૨૬. 'મહારાજ ! મારા નાના-મોટા સગા ભાઈઓ પણ મને
દુઃખમાંથી છોડાવી શક્યા નહિ—આ મારી અનાથતા છે.

૨૭.ભગિણીઓ મે મહારાય !
સગા જેટ્ટકણિટ્ટગા ।
ન ય દુક્ખા વિમોચંતિ
એસા મજ્ઞા અણાહયા ॥

ભગિન્યો મે મહારાજ !
સ્વકા જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠકાઃ ।
ન ચ દુઃખાદ્ વિમોચયન્તિ
એષા મમાઽનાથતા ॥

૨૭. 'મહારાજ ! મારી નાની-મોટી સગી બહેનો પણ મને
દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવી શકી નહિ—આ મારી અનાથતા છે.

૨૮.ભારિયા મે મહારાય !
અણુરક્તા અણુવ્વયા ।
અંસુપુણ્ણેહિં નયણેહિં
ઉરં મે પરિસિંચઈ ॥

ભાર્યા મે મહારાજ !
અનુરક્તાઽનુવ્રતા ।
અશ્રુપૂર્ણાભ્યાં નયનાભ્યાં
ઉરો મે પરિષિંચતિ ॥

૨૮. 'મહારાજ ! મારામાં અનુરક્ત અને પતિવ્રતા' મારી
પત્ની આંસુ ભરી આંખોથી મારી છાતીને ભીંજવતી
રહી.

૨૯.અન્નં પાણં ચ ણહાણં ચ
ગંધમાલ્યવિલેપણં ।
મણ્ નાયમણાયં વા
સા બાલા નોપભુજઈ ॥

અન્નં પાન ચ સ્નાનં ચ
ગન્ધમાલ્યવિલેપનમ્ ।
મયા જ્ઞાતમજ્ઞાતં વા
સા બાલા નોપભુજ્જ્ઞે ॥

૨૯. 'તે બાળા મારી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષમાં અન્ન, પાન,
સ્નાન', ગંધ, માલ્ય અને વિલેપનનો ભોગ કરતી ન
હતી.

૩૦.ખણં પિ મે મહારાય !
પાસાઓ વિ ન ફિટ્ઠઈ ।
ન ય દુક્ખા વિમોચંદ્
એસા મજ્ઞા અણાહયા ॥

ક્ષણમપિ મે મહારાજ !
પાર્શ્વતોપિ ન પ્રશયતિ ।
ન ચ દુઃખાદ્ વિમોચયન્તિ
એષા મમાઽનાથતા ॥

૩૦. 'મહારાજ ! તે ક્ષણભર માટે પણ મારાથી દૂર ખસતી
ન હતી.' પરંતુ તે મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવી શકી
નહિ—આ મારી અનાથતા છે.

૩૧.તઓ હં એવમાહંસુ
દુઃખમા હુ પુણો પુણો ।
વેયણા અણુભવિતં જે
સંસારમ્મિ અર્ણતણે ॥

તતોઽહમેવમવોચમ્
દુઃક્ષમા ખલુ પુનઃ પુનઃ ।
વેદનાઽનુભવિતું 'જે'
સંસારેઽનન્તકે ॥

૩૧. 'ત્યારે મેં એ પ્રમાણે કહ્યું—'આ અનંત સંસારમાં વારંવાર અસહ્ય^{૧૯} વેદનાનો અનુભવ કરવો પડે છે.

૩૨.સઈં ચ જઈ મુચ્છેજ્જા
વેયણા વિડલા ઇઓ ।
ખંતો દંતો નિરારંભો
પવ્વણે અણગારિયં ॥

સકૃચ્ચ યદિ મુચ્ચે
વેદનાયાઃ વિપુલાયા ઇતઃ ।
ક્ષાન્તો દાન્તો નિરાસ્મ્ભઃ
પ્રવ્રજેયમનગારિતામ્ ॥

૩૨. 'આ વિપુલ વેદનામાંથી જો હું એક વાર પણ મુક્ત થઈ જાઉં તો ક્ષાન્ત, દાન્ત અને નિરાસ્મ્ભ બની અનગારવૃત્તિ સ્વીકારી લઈશ.

૩૩.એવં ચ ચિંતિત્તાણં
પસુત્તો મિ નસહિવા ! ।
પરિયટ્ટંતીણે સઈંણે
વેયણા મેં ખયં ગયા ॥

એવં ચ ચિન્તિયિત્વા
પ્રસુતોઽસ્મિ નરાધિપ ! ।
પરિવર્તમાનાયાં રત્રૌ
વેદના મેં ક્ષયં ગતા ॥

૩૩. 'હે નરાધિપ ! આપું ચિંતન કરી હું સૂઈ ગયો. વીતતી જતી રાતની સાથે-સાથે મારી વેદના પણ ક્ષીણ થતી ગઈ.^{૨૦}

૩૪.તઓ કલ્લે પમાયમ્મિ
આપુચ્છિત્તાણં બંધવે ।
ખંતો દંતો નિરારંભો
પવ્વણોઽણગારિયં ॥

તતઃ કલ્પઃ પ્રમાતે
આપૃચ્છ્ય બાન્ધવાન્ ।
ક્ષાન્તો દાન્તો નિરાસ્મ્ભઃ
પ્રવ્રજિતોઽનગારિતામ્ ॥

૩૪. 'તે પછી પ્રભાતકાળે હું સ્વસ્થ બની ગયો. હું પોતાના બંધુજનોને પૂછીને ક્ષાન્ત, દાન્ત અને નિરાસ્મ્ભ બની અનગારવૃત્તિમાં પ્રવ્રજિત થયો.

૩૫.તતો હં નાહો જાઓ
અપ્પણો ય પરસ્સ ય ।
સર્વેસિં ચેવ ભૂયાણં
તસાણ થાવરાણ ય ॥

તતોઽહં નાથો જાતઃ
આત્મનશ્ચ પરસ્ય ચ ।
સર્વેષાં ચૈવ ભૂતાનાં
ત્રસાનાં સ્થાવરાણાં ચ ॥

૩૫. 'ત્યારથી હું પોતાનો અને બીજાઓનો તથા બધા ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનો નાથ બની ગયો.

૩૬.અપ્પા નઈં વેયરણી
અપ્પા મેં કૂડસામલી ।
અપ્પા કામદુહા ધેણૂ
અપ્પા મેં નંદણં વણં ॥

આત્મા નદી વૈતરણી
આત્મા મેં કૂટશાલ્મલી ।
આત્મા કામદુહા ધેનુઃ
આત્મા મેં નન્દનં વનમ્ ॥

૩૬. 'મારો આત્મા જ વૈતરણી નદી છે અને આત્મા જ કૂટ શાલ્મલી^{૨૧} વૃક્ષ છે, આત્મા જ કામદૂધા ધેનુ છે અને આત્મા જ નંદનવન છે.

૩૭.અપ્પા કત્તા વિકત્તા ય
દુહાણ ય સુહાણ ય ।
અપ્પા મિત્તમમિત્તં ચ
દુપ્પટ્ઠિયસુપટ્ઠિઓ ॥

આત્મા કર્તા વિકર્તા ચ
દુઃખાનાં ચ સુખાનાં ચ ।
આત્મા મિત્રમમિત્રં ચ
દુષ્ટસ્થિતઃ સુપ્રસ્થિતઃ ॥

૩૭. 'આત્મા જ સુખ-દુઃખ પેદા કરનાર અને તેનો ક્ષય કરનાર છે. સત્પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલ આત્મા જ મિત્ર છે અને દુષ્ટપ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલ આત્મા જ શત્રુ છે.

૩૮.ઇમા હુ અન્ના વિ અણાહયા નિવા !
તમેગચિત્તો નિહુઓ સુણેહિ ।
નિયંઠધમ્મં લહિયાણ વીં જહા
સીયંતિ એમેં બહુકાયરા નરા ॥

ઇયંં ખલુ અન્યાપ્યનાથતા નૃપ !
તામેકચિત્તો નિભૃતઃ શૃણુ ।
નિર્ગ્રન્થધર્મં લબ્ધ્વાઽપિ યથા
સીદન્ત્યેકેં બહુકાતરા નરાઃ ॥

૩૮. 'હે રાજન ! આ એક બીજી અનાથતા જ છે. એકાગ્ર-ચિત્ત, સ્થિર, શાંત થઈને તું મને સાંભળ. જેવી રીતે કેટલાક માણસો અહુ કાયર હોય છે, તેઓ નિર્ગ્રન્થ ધર્મ પામીને પણ કષ્ટાનુભવ કરે છે—નિર્ગ્રન્થાચારનું પાલન કરવામાં શિથિલ થઈ જાય છે.^{૨૩}

૩૯. જો પક્ષ્વિક્ષાણ મહાવ્યાઙ્ગ
સમ્મં નો ફાસયઈ પમાયા ।
અનિગ્રહણ્યા ચ રસેસુ ગિદ્ધે
ન મૂલઓ છિદ્ધિ બંધણં સે ॥

યઃ પ્રવ્રજ્ય મહાવ્રતાનિ
સમ્યક્ નો સ્પૃશતિ પ્રમાદાત્ ।
અનિગ્રહાત્મા ચ રસેષુ ગુદ્ધઃ
ન મૂલતઃ છિન્નચિત્ત બન્ધનં સઃ ॥

૩૯. ‘જે મહાવ્રતોને સ્વીકારીને સમ્યક્પણે તેનું પાલન નથી કરતો, પોતાના આત્માનો નિગ્રહ નથી કરતો, રસોમાં મુર્ચ્છિત થાય છે, તે બંધનનો મૂલોચ્છેદ કરી શકતો નથી.

૪૦. આડત્તયા જસસ ન અત્થિ કાઙ્ક
ઈરિયાં ભાસાં તહેસણાં ।
આયાણનિક્ષેવદુગુણાં
ન વીરજાયં અણુજાઈ મગ્ગં ॥

આયુક્તા યસ્ય નાસ્તિ કાપિ
ઈર્યાયાં ભાષાયાં તથૈષણાયામ્ ।
આદાનનિક્ષેપજુગુપ્સનાયાં
ન વીરયાતમનુયાતિ માર્ગમ્ ॥

૪૦. ‘ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાન-નિક્ષેપ અને ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણની પરિસ્થાપનામાં જે સાવધાની^{૨૯} રાખતો નથી, તે જે માર્ગ પર વીર પુરુષો ચાલ્યા છે^{૩૦} તે માર્ગનું અનુગમન કરી શકતો નથી.

૪૧. ચિરં પિ સે મુંડરુઈ ભવિત્તા
અથિસ્થવ્વે તવનિયમેહિ ભદ્દે ।
ચિરં પિ અપ્પાણ કિલેસઙ્કા
ન પારે હોઈ હુ સંપરાં ॥

ચિરમપિ સ મુણ્ડરુચિર્ભૂત્વા
અસ્થિરવ્રતસ્તપોનિયમેશ્ચો ધ્રુષ્ટઃ ।
ચિરમપ્યાત્માનં કલેશયિત્વા
ન પારગો ભવતિ સ્વલુ સંપરાયે ॥

૪૧. ‘જે વ્રતોમાં સ્થિર નથી, તપ અને નિયમો^{૩૧}થી ભ્રષ્ટ છે, તે ચિરકાળ મુંડનમાં રુચિ^{૩૨} રાખીને પણ અને ચિરકાળ સુધી આત્માને કષ્ટ આપીને પણ સંસારનો પાર પામી શકતો નથી.

૪૨. પોલ્લે વ મુટ્ટી જહ સે અસારે
અયંતિં કૂડકાહાવણે વા ।
રાદામણી વેરુલિયપ્પગાસે
અમહગ્ધરે હોઈ ચ જાણાંસુ ॥

‘પોલ્લા’ એવ મુશ્કિલ્લથા સોઽસારઃ
અયન્તિતઃ કૂટકાર્ષાપણ એવ ।
રાદામણિવૈદ્યપ્રકાશઃ
અમહાર્ધકો ભવતિ ચ શ્લેષુ ॥

૪૨. ‘જે પોલી મુટ્ટીની માફક અસાર છે, ખોટા સિક્કા^{૩૩}ની જેમ મુદ્રા રહિત^{૩૪} છે, કાયમણિ હોવા છતાં વૈદ્યની માફક ચમકે છે, તે જાણકાર વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિએ મૂલ્યહીન બની જાય છે.

૪૩. કુસીલલિંગં ઇહ ધારઙ્કા
ઈસિજ્ઞયં જીવિય વૂહઙ્કા ।
અસંજયે સંજયલપ્પમાણે
વિણિષાયમાગચ્છં સે ચિરં પિ ॥

કુસીલલિંગમિહ ધારયિત્વા
ઋષિધ્વજં જીવિકાં વૂંહયિત્વા ।
અસંયતઃ સંયતં લપન્
વિનિષાતમાગચ્છતિ સ ચિરમપિ ॥

૪૩. ‘જે કુશીલ-વેશ^{૩૫} અને ઋષિ-ધ્વજ (રજોહરણ વગેરે મુનિ-ચિહ્નો) ધારણ કરીને તેના દ્વારા આજીવિકા ચલાવે છે, અસંયત હોવા છતાં પણ પોતાની જાતને સંયત કહેવડાવે છે, તે ચિરકાળ સુધી વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૪. વિસં તુ પીયં જહ કાલકૂડં
હણાઈ સત્થં જહ કુગ્ગહીયં ।
એસે વ ધમ્મો વિસઓવવત્તો
હણાઈ વેયાલ ઇવાવિયત્તો ॥

વિષં તુ પીતં યથા કાલકૂટં
હન્તિ શસ્ત્રં યથા કુગ્ગહીતમ્ ।
એષ એવં ધર્મો વિષયોપપન્નઃ
હન્તિ વેતાલ ઇવાવિપન્નઃ ॥

૪૪. ‘પીધેલું કાળકૂટ વિષ, અવિધિથી પકડેલું શસ્ત્ર અને વશ ન કરાયેલ વેતાલ જેવી રીતે વિનાશકારી બને છે^{૩૬}, તેવી જ રીતે વિષયોથી યુક્ત^{૩૭} ધર્મ પણ વિનાશકારી બને છે.

૪૫. જે લક્ષણં સુવિણં પંડજમાણે
નિમિત્તકોઠહલસંપગાદે ।
કુહેડવિજ્ઞાસવદારજીવો
ન ગચ્છઈ સરણં તમ્મિ કાલે ॥

યો લક્ષણં સ્વપ્નં પ્રયુજ્ઞાનઃ
નિમિત્તકુતૂહલસંપ્રગાદઃ ।
કુહેડવિદ્યાશ્રવદ્વારજીવી
ન ગચ્છતિ શરણં તસ્મિન્ કાલે ॥

૪૫. ‘જે લક્ષણ-શાસ્ત્ર, સ્વપ્ન-શાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે, નિમિત્ત-શાસ્ત્ર અને કૌતુક કાર્યમાં અત્યંત આસક્ત છે, મિથ્યા આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર^{૩૮} વિદ્યારૂપી આશ્રવદ્વાર વડે જીવિકા ચલાવે છે, તેને કર્મનું ફળ ભોગવતી વખતે કોઈનું શરણ મળતું નથી.

૪૬. તમંતમેણેવ ડ સે અસીલે
સયા દુહી વિપ્પરિયાસુવેઙ્કા ।
સંધાવઈ નરગતિરિક્કજોર્ણિ
મોણં વિરાહેત્તુ અસાહુરુવે ॥

તમસ્તમસૈવ તુ સઃ અસીલઃ
સદા દુઃખી વિપર્યાસમુપૈતિ ।
સંધાવતિ નરકતિર્યગ્યોનીઃ
મૌનં વિરાધ્યાઽસાધુરૂપઃ ॥

૪૬. ‘તે શીલ-રહિત સાધુ પોતાના તીવ્ર અજ્ઞાન વડે સતત દુઃખી થઈ વિપર્યાસ પામે છે. ^{૩૯} તે અસાધુ પ્રકૃતિવાળો મુનિ ધર્મની વિરાધના કરી નરક અને તિર્યચ યોનિમાં આવ-જા કર્યા કરે છે.

૪૭. ઉદેસિયં કીયગઢં નિયાગં
ન મુંચઈં કિંચિ અગોસણિજ્જં ।
અગ્ગીવિવા સવ્વભક્ષી ભવિત્તા
ઇઓ ચુઓ ગચ્છઈં કટ્ટુ પાવં ॥

ઔદેશિકં ક્રીતકૃતં નિત્યાગ્રં
ન મુંચતિ કિચ્છિદનેષણીયમ્ ।
અગ્નિરિવ સર્વભક્ષી ભૂત્વા
ઇતશ્ચ્યુતો ગચ્છતિ કૃત્વા પાપમ્ ॥

૪૭. ‘જે ઔદેશિક, ક્રીતકૃત, નિત્યાગ્ર^{૩૧} અને કંઈ પણ અનેષણીયને છોડતો નથી, તે અગ્નિની માફક સર્વ-ભક્ષી બની, પાપ-કર્મનું અર્જન કરે છે અને અહીંથી મરી દુર્ગતિમાં જાય છે.

૪૮. ન તં અરી કંઠછેત્તા કરેઈ
જં સે કરે અપ્પણિયા દુરપ્પા ।
સે નાહિઈં મચ્ચુમુહં તુ પત્તે
પચ્છણ્ણુતાવેણ દયાવિહૂણો ॥

ન તમરિઃ કણ્ઠછેત્તા કરોતિ
યં તસ્ય કરોત્યાત્મીયા દુસ્ત્મતા ।
સ જ્ઞાસ્યતિ મૃત્યુમુખં તુ પ્રાપ્તઃ
પશ્ચાદનુતાપેન દયાવિહીનઃ ॥

૪૮. ‘પોતાની દુષ્પ્રવૃત્તિ જે અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે તેવો અનર્થ ગળું કાપનાર શત્રુ પણ નથી કરતો. તે દુષ્પ્રવૃત્તિ કરનાર દયા^{૩૨} વિહીન મનુષ્ય મૃત્યુના મોંમાં પહોંચવાના સમયે આ તથ્ય જાણી શકશે.

૪૯. નિરઢિયા નગ્ગરૂઈં ઉ તસ્સ
જે ઉત્તમટ્ટં વિવજ્જાસમેઈં ।
ઇમે વિ સે નત્થિ પેરે વિ લોએ
દુહ્હોવિ સેઙ્ગિજ્જઈં તત્થ લોએ ॥

નિરર્થિકા નાગ્ન્યરુચિસ્તુ તસ્ય
ય ઉત્તમાર્થે વિપર્યાસમેતિ ।
અયમપિ તસ્ય નાસ્તિ પોડપિ લોકઃ
દ્વયોપિ સ ક્ષીયતે તત્ર લોકઃ ॥

૪૯. ‘જે અંતિમ સમયની આરાધના^{૩૩}માં પણ વિપરીત બુદ્ધિ રાખે છે—દુષ્પ્રવૃત્તિને સત્પ્રવૃત્તિ માને છે—તેની સંયમ રુચિ પણ નિર્વર્થક છે. તેના માટે આ લોક પણ નથી અને પરલોક પણ નથી. તે બંને લોકોથી ભ્રષ્ટ થયેલ, લોકોના પ્રયોજનની પૂર્તિ ન કરી શકવાને કારણે ચિંતાથી ક્ષીણ થાય છે.

૫૦. એમેવહાછંદકુસીલરૂવે
મગ્ગં વિરાહેત્તુ જિણ્ણુત્તમાણં ।
કુસી વિવા ભોગસાણુગિહ્ધા
નિરઢુસોયા પરિયાવમેઈ ॥

એવમેવ યથાચ્છંદકુસીલરૂપઃ
માર્ગં વિરાધ્ય જિનોત્તમાનામ્ ।
કુસી ઇવ ભોગસાણુગુહ્ધા
નિર્વર્થશોકા પરિતાપમેતિ ॥

૫૦. ‘એ જ રીતે યથાછંદ (સ્વચ્છંદ ભાવે વિહાર કરનાર) અને કુશીલ સાધુ જિનોત્તમ ભગવાનના માર્ગની વિરાધના કરી પરિતાપ પામે છે, જેવી રીતે—ભોગ-રસમાં આસક્ત થઈ અર્થહીન ચિંતા કરનારી ગીધ પક્ષિણી.

૫૧. સોચ્છાણ મેહાવિ સુભાસિયં ઇમં
અણુસાસણં નાણુગુણોવવેયં ।
મગ્ગં કુસીલાણ જહાય સવ્વં
મહાનિયંઠાણ વણે પહેણં ॥

શ્રુત્વા મેધાવી સુભાષિતમિદં
અનુશાસનં જ્ઞાનગુણોપેતમ્ ।
માર્ગં કુસીલાનાં હિત્વા સર્વં
મહાનિર્ગ્રંથાનાં વ્રજેત્ પથા ॥

૫૧. ‘મેધાવી પુરુષ આ સુભાષિત, જ્ઞાન-ગુણથી યુક્ત અનુશાસન સાંભળીને કુશીલ વ્યક્તિઓના બધા માર્ગોને છોડી મહાનિર્ગ્રંથના માર્ગે ચાલે.

૫૨. ચરિત્તમાયાસગુણાત્રિણે તઓ
અણુત્તરં સંજમં પાલિયાણં ।
નિરાસવે સંઘવિયાણ કમ્મં
ઉવેઈ ઠાણં વિહલુત્તમં ધુવં ॥

ચરિત્રાચારગુણાન્વિતસ્તતઃ
અનુત્તરં સંયમં પાલયિત્વા ।
નિરાસ્રવઃ સંક્ષપ્ય કર્મ
ઉપૈતિ સ્થાનં વિપુલોત્તમં ધ્રુવમ્ ॥

૫૨. ‘પછી ચરિત્રના આચરણ અને જ્ઞાન વગેરે ગુણોથી સંપન્ન નિર્ગ્રંથ અનુત્તર સંયમનું પાલન કરી, કર્મોનો ક્ષય કરી નિરાસ્રવ બને છે અને તે વિપુલોત્તમ શાશ્વત મોક્ષમાં ચાલ્યો જાય છે.”

૫૩. એવુગ્ગદંતે વિ મહાતવોધનો
મહામુણી મહાપઢ્ઢે મહાયસે ।
મહાનિયંઠિજ્જમિણં મહાસુયં
સે કાહાઈ મહયા વિત્થરેણં ॥

એવમુગ્ગદાન્તોપિ મહાતપોધનઃ
મહામુનિર્મહાપ્રતિજ્ઞો મહાયશાઃ ।
મહાનિર્ગ્રંથીયમિદં મહાશ્રુતં
સોઽચીકથત્ મહતા વિસ્તરેણ ॥

૫૩. ‘આ રીતે ઉગ્ર-દાન્ત, મહા-તપોધન, મહા-પ્રતિજ્ઞ, મહાન યશસ્વી તે મહામુનિએ આ મહાશ્રુત, મહાનિર્ગ્રંથીય અધ્યયન મહાન વિસ્તાર સાથે કહ્યું.

૫૪. તુહો ય સેણિઓ રાયા
ઇણમુદાહુ કયંજલી ।
અણાહત્તં જહાભૂયં
સુદુ મે ઉવદંસિયં ॥

તુષ્ઠ શ્રેણિકો રાજા
ઇદમુદાહ કૃતાઙ્ગલિઃ ।
અનાથત્વં યથાભૂતં
સુદુ મે ઉપદર્શિતમ્ ॥

૫૪. શ્રેણિક રાજા સંતુષ્ટ થયો અને બંને હાથ જોડી આ પ્રમાણે બોલ્યો—‘હે ભગવાન ! તમે અનાથનું યથાર્થ સ્વરૂપ મને સમજાવ્યું છે.

૫૫. તુજ્ઞં સુલબ્ધં ખુ મણુસસજમ્મં
લાભા સુલબ્ધા ય તુમે મહેસી ! ।
તુભ્મે સણાહા ય સબંધવા ય
જં મે ઠિયા મગ્ગે જિણુત્તમાણં ॥

તવ સુલબ્ધં ચલુ મનુષ્યજન્મ
લાભાઃ સુલબ્ધાશ્ચ ત્વયા મહર્ષે ! ।
યૂયં સનાથાશ્ચ સબાન્ધવાશ્ચ
યદ્ ભવન્તઃ સ્થિતા માર્ગે
જિનોત્તમાનામ્ ॥

૫૫. ‘હે મહર્ષિ ! તમારો મનુષ્ય-જન્મ સુલભ્ય છે—સફળ છે. તમને જે ઉપલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તે પણ સફળ છે. તમે સફળ છો, સબાંધવ છો, કેમકે તમે જિનોત્તમ (તીર્થંકર)ના માર્ગમાં અવસ્થિત છો.

૫૬. તં સિ નાહો અણાહાણં
સવ્વભૂયાણ સંજયા ! ।
ખામેમિ તે મહાભાગ !
ઇચ્છામિ અણુસાસિતં ॥

ત્વમસિ નાથોઽનાથાનાં
સર્વભૂતાનાં સંયત ! ।
ક્ષમયામિ ત્વાં મહાભાગ !
ઇચ્છામ્યનુશાસયિતુમ્ ॥

૫૬. ‘તમે અનાથોના નાથ છો, તમે બધા જીવોના નાથ છો. હે મહાભાગ ! હું તમારી ક્ષમા માગું છું અને તમારી પાસે અનુશાસિત થવા ઈચ્છું છું.

૫૭. પુચ્છિઠ્ઠાણ માં તુભ્મં
ઢાણવિગ્ધો ડ જો કઓ ।
નિમંતિઓ ય મ્હોગેહિ
તં સવ્વં મરિસેહિ મે ॥

પૃષ્ટ્વા મયા તવ
ધ્યાનવિઘ્નસ્તુ યઃ કૃતઃ ।
નિમન્તિતશ્ચ મ્હોગૈઃ
તત્ સર્વં મર્ષય મે ॥

૫૭. ‘મેં તમને પ્રશ્ન પૂછી ધ્યાનમાં જે વિઘ્ન કર્યું અને ભોગો માટે નિમંત્રણ આપ્યું તે બધાને માટે ક્ષમા કરો.’

૫૮. એવં શુણિત્તાણ સ રાયસીહો
અણગારસીહો પરમાઇ ભત્તિએ ।
સઓરોહો ય સપરિયણો ય
ધમ્માણુરત્તો વિમલ્લેણ ચેયસા ॥

એવં સ્તુત્વા સ રાજસિંહઃ
અનગારસિંહં પરમયા ભક્ત્યા ।
સાવરોધશ્ચ સપરિજનશ્ચ
ધર્માનુરક્તો વિમલ્લેન ચેતસા ॥

૫૮. આ રીતે રાજસિંહ—શ્રેણિક અનગાર—સિંહની પરમ ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી પોતાના વિમળ ચિત્ત વડે રાણીવાસ, પરિજનો અને બંધુજન સહિત ધર્મમાં અનુરક્ત બન્યો.

૫૯. ઋસસિયરોમકૂવો
કાઠુણ ય પયાહિણં ।
અભિવંદિઠુણ સિરસા
અઙ્યાઓ નરાહિવો ॥

ઉચ્ચ્વસિતરોમકૂપઃ
કૃત્વા ચ પ્રદક્ષિણામ્ ।
અભિવન્દ્ય શિરસા
અતિચાતો નરાધિપઃ ॥

૫૯. રાજાના રોમ-કૂપ ઉચ્ચ્વસિત થઈ રહ્યા હતા. તે મુનિની પ્રદક્ષિણા કરી, મસ્તક ઝુકાવી, વંદના કરી ચાલ્યો ગયો.

૬૦. ઇયરો વિ ગુણસમિદ્ધો
તિગુણિગુણો તિદંડવિરઓ ય ।
વિહગ ઇવ વિપ્પમુદ્ધો
વિહરઇ વસુહં વિગયમોહો ॥
—ત્તિ મેમિ ॥

ઇતરોઽપિ ગુણસમૃદ્ધઃ
ત્રિગુણિગુણસ્તિદંડવિરતશ્ચ ।
વિહગ ઇવ વિપ્રમુક્તઃ
વિહરતિ વસુધાં વિગતમોહઃ ॥
—ઇતિ બ્રવીમિ ।

૬૦. તે ગુણથી સમૃદ્ધ, ત્રિગુણિઓથી ગુપ્ત, ત્રણ દંડોથી વિરત અને નિર્મોહ મુનિ પણ પક્ષીની માફક સ્વતંત્ર ભાવે ભૂમિતલ પર વિહાર કરવા લાગ્યા.
—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૨૦ : મહાનિર્ગન્થીય

૧. સિદ્ધો અને સંયત આત્માઓને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીને (સિદ્ધાણં નમો.....ભાવઓ)

આ અધ્યયનનો પ્રારંભ નમસ્કાર સાથે થયો છે. આગમ-સાહિત્યમાં મંગળ-વિધિનો પ્રયોગ ભાગ્યે જ મળે છે. અહીં સિદ્ધો અને સંયતોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે.

વૃત્તિકારે ‘સંયત’ શબ્દ વડે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુઓનું પ્રહણ કર્યું છે.^૧

ખારવેલનો શિલાલેખ કે જે ઈ.સ.પૂર્વે ૧૫૨નો છે, તેમાં ‘નમો અરહંતાણં’, ‘નમો સર્વ સિધાણં’—આ બે પદોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે.^૨

આ રીતે નમસ્કાર મંગળની પરંપરાઓ જુદી-જુદી રહી છે.

૨. અર્થ અને ધર્મનું જ્ઞાન કરાવનાર તથ્યપૂર્ણ (અત્યધમ્મગઈ તત્ત્વં)

અહીં ‘અત્યધમ્મગઈ તત્ત્વં’ તથા અધ્યયન ૨૮/૧માં ‘મોક્ષમગ્ગગઈ તત્ત્વં’—આ બન્નેમાં ‘ગઈ’નો અર્થ જ્ઞાન હોવો જોઈએ.^૩ આપ્ટેએ ‘ગઈ’નો અર્થ જ્ઞાન કર્યો છે.^૪ ડૉ. હરમન જેકોબીએ ‘ગઈ’નો અર્થ મોક્ષ કર્યો છે તથા અર્થ, ધર્મ અને મોક્ષ—આ ત્રણેની ચર્ચા કરતાં તેઓ લખે છે—હું વિચારું છું કે ‘અત્યધમ્મગઈ’ વડે અર્થ, ધર્મ અને મોક્ષની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જો કે વૃત્તિકારે ‘ગતિ’નો અર્થ જ્ઞાન કરે છે. ‘કામાર્થ-ધર્મમોક્ષ’—આ ઉક્તિવિશેષમાંથી કામને કાઢી નાખવામાં આવેલ છે, કેમકે સાધુઓ માટે કામ વર્જનીય છે.^૫

૨૮મા અધ્યયન પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘ગઈ’નો અર્થ મોક્ષ નથી. ‘અર્થ’ શબ્દના અનેક અર્થ છે. અહીં તેનો પ્રયોગ પદાર્થ, સાધ્ય કે લક્ષ્ય માટે કરવામાં આવેલો જણાય છે. આ રીતે મોક્ષ અને ધર્મ—બે પુરુષાર્થની ચર્ચા પ્રાસંગિક છે. ‘અત્યધમ્મગઈ’નું તાત્પર્ય થશે—પદાર્થ, સાધ્યભૂત મોક્ષ અને સાધનભૂત ધર્મનું જ્ઞાન.

‘તત્ત્વં’ શબ્દ યથાર્થવાદનો દ્યોતક છે. દર્શન-જગતમાં બે ધારાઓ છે—એક પ્રત્યયવાદની, બીજી યથાર્થવાદની. પ્રત્યયવાદ ચેતનાના અસ્તિત્વને મૂળ માનીને પદાર્થને માત્ર તે જ ચેતનાના પ્રત્યયરૂપ બતાવે છે, જ્યારે યથાર્થવાદ પ્રત્યેક પદાર્થનું વસ્તુનિષ્ઠ અસ્તિત્વ નિરૂપિત કરે છે. ‘તત્ત્વં’ તથ્ય કે યથાર્થ નિરૂપણનો સંકેત છે. તેનાથી યથાર્થવાદ ફલિત થાય છે.

જૈન દર્શન પદાર્થની સત્તાને યથાર્થ માને છે. ‘અત્યધમ્મગઈ તત્ત્વં’નું તાત્પર્ય થશે—યથાર્થવાદ, જ્યાં અર્થ (પદાર્થ) અને ધર્મનું નિરૂપણ છે.

૨૮/૧માં ‘મોક્ષમગ્ગગઈ તત્ત્વં’નું તાત્પર્ય થશે—યથાર્થવાદ, જ્યાં મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૨ : ‘સંયતેભ્યશ્ચ’ સકલસાવદ્યવ્યાપારો-પરતેભ્યઃ આચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ ઇતિ યાવત્ ।
૨. પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખ, દ્વિતીય ખંડ, પૃષ્ઠ ૨૬.
૩. એ જ રીતે ૩૦મા તથા ૩૫મા અધ્યયનનું નામ કમશઃ ‘તવમ્મગઈ’ અને ‘અણગારમ્મગઈ’ છે.
૪. આપ્ટે સંસ્કૃત-ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી.

૫. S. B. E. Vol. XLV P. 100 footnote. Attha-dhammagaim arthadhammagati. I think this equal to artha dharma moksha, though the Commentators offer a different explanation by making ‘gati’ mean ‘gnana’. The phrase is derived from the typical expression kamārtha dharmamoksha by leaving out kama, which of course could not be admitted by ascetics.

‘અર્થ તત્ત્વ’નું તાત્પર્ય છે—વસ્તુનું સાચું રૂપ અથવા વાસ્તવિક સત્ય.^૧

૩. રત્નોથી (.....ચણો)

અહીં ‘ચણ’ શબ્દના બે અર્થ છે—(૧) હીરા, પત્તા વગેરે રત્નો તથા (૨) વિશિષ્ટ હાથી, ઘોડા.^૨

રાજાઓની રિદ્ધિ-સિદ્ધિમાં વિશિષ્ટ લક્ષણયુક્ત હાથી-ઘોડાને પણ ‘રત્ન’ માનવામાં આવ્યા છે.

૪. આશ્ચર્ય ! કેવો વર્ણ અને કેવું રૂપ (અહો ! વણ્ણો અહો ! રૂવં)

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અનાથિ મુનિની શરીર-સંપદા માટે બે શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે—વર્ણ અને રૂપ. વર્ણનો અર્થ છે લાવણ્ય અને રૂપનો અર્થ છે શરીરનો આકાર.^૩

૫. પ્રદક્ષિણા (પયાહિણં)

આ શ્લોકમાં વંદન પછી ‘પ્રદક્ષિણા’નું કથન થયું છે. વંદનની સાથે જ ‘પ્રદક્ષિણા’ની વિધિનો સમાવેશ થાય છે. તો પછી અહીં વંદન પછી પ્રદક્ષિણાનું કથન શા માટે—એવો પ્રશ્ન થઈ શકે છે.

બૃહદ્ વૃત્તિકારે આનું સમાધાન એમ કર્યું છે કે પૂજ્ય વ્યક્તિઓને જોતાં જ વંદના કરવી જોઈએ. તેની સૂચના આપવા માટે પ્રદક્ષિણાનો ઉલ્લેખ બાદમાં કરવામાં આવ્યો છે.^૪ પરંતુ આ સમાધાન હૃદયને જયતું નથી. શું આ શ્લોક વડે એવી સૂચના તો નથી મળતી ને કે વંદના પછી પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવતી ?

૬. નાથ (નાહો)

અપ્રાપ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિને ‘યોગ’ અને પ્રાપ્ય વસ્તુના સંરક્ષણને ‘ક્ષેમ’ કહેવામાં આવે છે. જે યોગ-ક્ષેમ કરનાર હોય છે તે ‘નાથ’ કહેવાય છે.^૫ અનાથિ મુનિએ શ્રેણિકને કહ્યું—‘ગૃહસ્થજીવનમાં મારો કોઈ નાથ ન હતો. હું મુનિ બન્યો અને નાથ બની ગયો—પોતાનો, બીજાઓનો અને બધા જીવોનો.’^૬

બૌદ્ધ-સાહિત્યમાં ૧૦ નાથ-કરણ ધર્મોનું નિરૂપણ આવી રીતે થયેલું મળે છે—

કયા દસ ધર્મો બહુ ઉપકારક છે ? દસ નાથ-કરણ ધર્મો—

(૧) આવુસો ! ભિક્ષુ શીલવાન, પ્રાતિમોક્ષ (ભિક્ષુનિયમ)-સંવર (કવચ) વડે સંવૃત (આચ્છાદિત) હોય છે. થોડીક બુરાઈઓ (વદ)માં પણ ભય-દર્શી, આચાર-ગોચર-યુક્ત બની વિહાર કરે છે, (શિક્ષાપદોને) ગ્રહણ કરી શિક્ષાપદો શીખવે છે. જે આ આવુસો ! ભિક્ષુ શીલવાન, આ પણ ધર્મ નાથ-કરણ (અનાથ ન કરનાર) છે.

૧. આપ્ટે : સંસ્કૃત-ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી :

અર્થ તત્ત્વ—The real truth, the fact of the matter. 2. The real nature or cause of anything.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૨ : રત્નાનિ—મરકતાદીનિ પ્રવરગજાશ્વા-દિરૂપાણિ વા ।

૩. એજન, પત્ર ૪૭૩ : ‘વર્ણ’ : સુસ્ત્રિગ્ધો ગૌરઆદિઃ, ‘રૂપમ્’ આકારઃ ।

૪. એજન, પત્ર ૪૭૩ : પાદવન્દનાન્તરં પ્રદક્ષિણાઽધિધાનં પૂજ્યાનામાલોક એવ પ્રણામઃ ક્રિયત્ત્વ ઇતિ હ્યાપનાર્થમ્ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૭૩ : ‘નાથ’ : યોગક્ષેમવિધાતા ।

૬. ઉત્તરજઞ્યશાણિ ૨૦:૩૫ :

તતો હં નાહો જાઓ અપ્પણો ય પરસસ ચ ।

સલ્લેસિં ચેવ ભૂયાણં તસાણ થાવરાણ ચ ॥

(૨) ભિક્ષુ, બહુશ્રુત, શ્રુતધર, શ્રુત-સંચયવાન હોય છે. જે તે ધર્મ આદિ-કલ્યાણ, મધ્ય-કલ્યાણ, પર્યવસાન-કલ્યાણ, સાર્થક = સવ્યંજન છે, (જેને) કેવલ, પરિપૂર્ણ, પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય કહે છે, એવા ધર્મો, (ભિક્ષુ)એ ઘણા સાંભળેલાં, ગ્રહણ કરેલાં, વાણી દ્વારા પરિચિત, મન વડે અનુપેક્ષિત, દષ્ટિ વડે સુપ્રતિબદ્ધ (= અંતઃસ્તલ સુધી જોયેલાં) હોય છે; આ પણ ધર્મ નાથ-કરણ હોય છે.

(૩) ભિક્ષુ કલ્યાણ-મિત્ર = કલ્યાણ-સહાય = કલ્યાણ-સંપ્રવંક હોય છે. જે આ ભિક્ષુ કલ્યાણ-મિત્ર હોય છે, આ પણ.

(૪) ભિક્ષુ સુવચ, સૌવચસ્ય (= મધુરભાષિત)વાળા ધર્મોથી યુક્ત હોય છે. અનુશાસની (= ધર્મ-ઉપદેશ)માં પ્રદક્ષિણગ્રાહી = સમર્થ (= ક્ષમ) હોય છે, આ પણ.

(૫) ભિક્ષુ સબ્રહ્મચારીઓનાં જે વિવિધ પ્રકારનાં કર્તવ્યો હોય છે તેમાં દક્ષ = આળસ-રહિત હોય છે, તેમાં ઉપાય = વિમર્શયુક્ત, કરવામાં સમર્થ = વિધાનમાં સમર્થ હોય છે. આ પણ.

(૬) ભિક્ષુ અભિધર્મ (= સૂત્રમાં), અનિ-વિનય (= ભિક્ષુ-નિયમોમાં), ધર્મ-કામ (= ધર્મેશ્વર), પ્રિય-સમુદાહાર (= બીજાના ઉપદેશને સન્માનપૂર્વક સાંભળનાર, પોતે ઉપદેશ કરવામાં ઉત્સાહી, ખૂબ પ્રમુદિત હોય છે, આ પણ.

(૭) ભિક્ષુ જેવાં તેવાં ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન, ગ્લાન-પ્રત્યય-ભૈષજ્ય-પરિષ્કાર વડે સંતુષ્ટ હોય છે.

(૮) ભિક્ષુ અકુશળ-ધર્મોના વિનાશને માટે, કુશળ-ધર્મોની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યોગી (= આરબ્ય-વીર્ય), સ્થામવાન = દંઢપરાક્રમ હોય છે. કુશળ-ધર્મોમાં અનિક્ષિપ્ત-ધુર (= ન ભાગનારો) હોય છે.

(૯) ભિક્ષુ સ્મૃતિમાન, અત્યુત્તમ સ્મૃતિ-પરિપાક યુક્ત હોય છે; ઘણાં સમય પહેલાં કરેલાં, ઘણાં પુરાણા ભાષણનું પણ સ્મરણ કરનાર, અનુસ્મરણ કરનાર હોય છે.

(૧૦) ભિક્ષુ પ્રજ્ઞાવાન ઉદય-અસ્ત-ગામિની, આર્ય નિર્વેધિક (= અન્તસ્તલ સુધી પહોંચનાર), સમ્યક્-દુઃખક્ષય-ગામિની પ્રજ્ઞા યુક્ત હોય છે.^૧

૭. (કહં નાહો ન વિજ્ઞઈ)

શ્રેણિકે અનાથિ મુનિને કહ્યું—‘આપનો વર્ણ અને આકાર વિસ્મયકારી છે. આવી સંપદાયુક્ત હોવા છતાં પણ આપનો કોઈ નાથ નથી, એ કેમ બને ? કેમ કે આપો લૌકિક પ્રવાદ છે—‘યજ્ઞાકૃતિસ્તત્ર ગુણાઃ વસન્તિ’ જ્યાં આકૃતિ છે ત્યાં ગુણોનો નિવાસ છે. આપ પ્રશસ્ત આકૃતિ ધરાવો છો, એટલા માટે આપ ગુણોના આકર છો અને બીજું પણ કહેવાયું છે—‘ગુણવતિ ધનં તતઃ શ્રીઃ શ્રીમત્વાજ્ઞા તતો રજ્ઞમિતિ’—ગુણવાન તરફ ધન આવે છે. તેનાથી તેની શ્રી-શોભા વધે છે. તેનામાં આદેશ આપવાની ક્ષમતા વધે છે અને અંતે જતાં તે રાજા બને છે.’^૨

૮. આજ્ઞા અને ઐશ્વર્ય (આણાઙ્ગસરિયં)

આજ્ઞાનો અર્થ છે—અસ્ખલિત અનુશાસન. એવી આજ્ઞા જેનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કોઈ સાહસ ન કરી શકે.

ઐશ્વર્યનો અર્થ છે—અપાર સંપદા, અમાપ સમૃદ્ધિ. તેનો બીજો અર્થ છે—પ્રભુત્વ.^૩

૧. લીધનિકાવ ૩૧૧૧, પૃ. ૩૧૨-૩૧૩.

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૩.

૩. એજન, પત્ર ૪૭૪ : આજ્ઞા અસ્ખલિતશાસનાત્પિકા,

૧શ્વર્યં ચ દ્રવ્યાવિસમૃદ્ધિઃ, યદ્વા આજ્ઞયા ઐશ્વર્યં - પ્રભુત્વં આજ્ઞૈશ્વર્યમ્.

૯. (શ્લોક ૧૪)

મનુષ્યની પાસે ત્રણ શક્તિઓ હોય છે—સંપદાની શક્તિ, ઐશ્વર્ય—સત્તાની શક્તિ અને અધ્યાત્મની શક્તિ. જેની પાસે આ ત્રણમાંથી એક પણ શક્તિ હોય છે તે ઈષ્ટ સિદ્ધિ કરવામાં સફળ થાય છે. એટલા માટે સમ્રાટ શ્રેણિકે પોતાના ઐશ્વર્ય તરફ મુનિનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. ઐશ્વર્યના દૃષ્ટાંત રૂપે એક કથા પ્રચલિત છે—

એકવાર રાજા અને મંત્રીમાં વિવાદ ઊભો થયો કે મોટું કોણ ? અંતમાં નક્કી થયું કે જે પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરી શકે તે જ મોટો ગણાશે. કેટલાક દિવસો વીત્યા. રાજ્યસભા મળી હતી. બધા સભાસદો પોતપોતાના સ્થાન ઉપર બેઠા હતા. અવસર જોઈને મંત્રીએ પોતાના એક પરમ મિત્ર સભાસદને રાજાને લાફો મારવાનું સૂચન કર્યું. આ સાંભળતાં જ તે વ્યક્તિ ખચકાયો અને ગભરાયો. મંત્રી દ્વારા આશ્ચર્ય હોવા છતાં પણ તેની હિંમત ન ચાલી કે તે રાજા પર પ્રહાર કરે. રાજાની સામે મંત્રીની શક્તિ વ્યર્થ પુરવાર થઈ.

હવે રાજાનો વારો હતો કે તે પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરે. એક દિવસ તેણે પણ પોતાના કોઈ સામંતને આજ્ઞા કરી કે મંત્રીને લાફો મારે. સામંતે પળનીય રાહ ન જોઈ. તે તત્કાળ ઊભો થયો અને બધાના જોતાં-જોતાં જ મંત્રીના મોઢા પર તમાચો લગાવી દીધો.

રાજાની પાસે સત્તાની શક્તિ હતી, જેના આધારે તે જે કરવા ધારે તે કરી શકતો હતો. મંત્રી પાસે એવી શક્તિ ન હતી. આ અંતર માત્ર સત્તા અને અસત્તાનું જ હતું.

૧૦. ઉત્પત્તિ (પોત્થ)

‘પોત્થ’ શબ્દનાં બે સંસ્કૃત રૂપો થાય છે—‘પ્રોત્થાં’ અને ‘પુસ્તમ્’. વૃત્તિકારે ‘પ્રોત્થાં’નો અર્થ મૂળ ઉત્પત્તિ કર્યો છે.^૧ પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આ જ અર્થ સંગત જણાય છે.

૧૧. પ્રાચીન નગરોમાં અસાધારણ સુંદર (પુરાણપુરભેયણી)

વૃત્તિકારે આનો શાબ્દિક અર્થ—પોતાના ગુણો વડે અસાધારણ હોવાને કારણે અન્ય નગરોથી પોતાની ભિન્નતા બતાવનાર નગર એવો કર્યો છે. તેમણે એક પાઠાંતર ‘નગરાણ પુરભેયણ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેનો અર્થ છે—પ્રધાન નગરી.^૨

ડૉ. હરમન જેકોબીએ મૂળમાં આનો અર્થ ‘ઈન્દ્ર’ કર્યો છે અને તેની ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે—ઉત્તરાધ્યયનના વૃત્તિકાર આનો માત્ર શાબ્દિક અર્થ પ્રસ્તુત કરે છે. પરંતુ એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ‘પુરભેદન’નો અર્થ ‘પુરંદર’—ઈન્દ્ર કે ‘પુરભિદ’—શિવ થવો જોઈએ. ‘પુરભિદ’નો એક અર્થ ઈન્દ્ર જ થાય.^૩

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૫ : પ્રોત્થાં વા પ્રકૃષ્ટેત્થાનરૂપામ્ ।

૨. એજન, પત્ર ૪૭૫ : પુરાણ પુરભેયણિ ત્તિ પુરાણપુરાણિ ભિન્નત્તિ—સ્વગુણૈરસાધારણત્વાદ્ ભેદન વ્યવસ્થાપયતિ પુરાણપુરભેદિની ।

૩. જૈન સૂત્રાલ, પાર્ટ ૨, ડૉ. જેકોબી, પૃષ્ઠ ૧૦૨.

મૂળ તથા ફૂટનોટ—there is a Town Kausambi by name, which is among towns what Indra is (among the Gods).

Purana Purabhedani. As usual the commentators give a purely etymological explanation. But it is obvious that Purabhedana must have a

similar meaning as Purandara=Indra, or Purabhid Siva. The latter word occurs in later literature only, and besides, Siva does not yet seem to have been generally acknowledged as the supreme god, when and where the Jaina Sutras were composed. The Vedic word Purbhid, ‘destroyer of castles’, also presents itself as an analogy; though it is not yet exclusive epithet of a god. It is frequently applied to Indra.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ડૉ. હરમન જેકોબીનો આ અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી. ‘પુરાણપુરમેયણી’ એ કૌશામ્બીનું વિશેષણ છે અને તે તેની પ્રધાનતાનું સૂચકમાત્ર છે.

૧૨. અન્તરિચ્છં (અંતરિચ્છં)

‘અંતરિચ્છં’ શબ્દનાં બે સંસ્કૃત રૂપો બને છે—‘અન્તરેચ્છં’ અને ‘અન્તરિક્ષમ્’. વૃત્તિકારે ‘અંતરેચ્છં’ શબ્દ માનીને તેનો અર્થ મધ્યવર્તી ઈચ્છા એવો કર્યો છે.^૧ પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં ‘અંતરિક્ષ’ શબ્દ વધુ સંગત જણાય છે. તેનો અર્થ છે—અંતરિચ્છં.

૧૩. (શ્લોક ૨૨)

પ્રાચીનકાળમાં ચિકિત્સાની મુખ્યત્વે બે પદ્ધતિઓ હતી—ઔષધવિજ્ઞાન અને ભેષજવિજ્ઞાન. પ્રાણાચાર્ય દ્રવ્યોના રાસાયણિક વિજ્ઞાન વડે શરીરના રોગોનું નિવારણ કરતા હતા. તેઓ દ્રવ્યગુણ પરિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત હતા. આ ઔષધવિજ્ઞાનની ચિકિત્સાપદ્ધતિ છે.

આ પદ્ધતિની સાથે-સાથે મંત્ર-તંત્રની ચિકિત્સાપદ્ધતિનો પણ વિકાસ થયો અને ચિકિત્સાની દૃષ્ટિએ અનેક માંત્રિક તથા તાંત્રિક ગ્રંથોની રચના થઈ. આ ચિકિત્સાપદ્ધતિનું નામ ભેષજવિજ્ઞાન હતું.^૨ આ ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ વડે રોગનિવારણ કરનારા પ્રાણાચાર્ય કહેવાતા.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘આચરિય’ શબ્દ પ્રાણાચાર્યનો વાચક છે.^૩ અહીં ત્રણ વિશેષણો પ્રયોજાયાં છે—વિદ્યા-મંત્ર-ચિકિત્સક, શસ્ત્ર-કુશલ કે શાસ્ત્ર-કુશલ ચિકિત્સક તથા મંત્ર-મૂલ-વિશારદ.^૪ આ ત્રણેય વિશેષણો ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાણાચાર્યના ધ્યોતક છે. એક જ વ્યક્તિ આ ત્રણેયમાં વિશારદ હોય એવું જરૂરી ન હતું. કોઈ આયુર્વેદમાં, કોઈ મંત્રવિદ્યામાં અને કોઈ શલ્ય-ચિકિત્સામાં નિષ્ણાત થતા.

૧૪. ગુરુ પરંપરાથી પ્રાપ્ત (જહાહિયં)

વૃત્તિકારે આનાં બે સંસ્કૃત રૂપોની વ્યાખ્યા કરી છે—૧. ‘યથાહિતં’—હિતને અનુરૂપ. ૨. ‘યથાધીતં’—ગુરુ પરંપરાથી ચાલી આવેલ વમન-વિરેચન વગેરે દ્વારા થનારી ચિકિત્સા.^૫ આનાં બે વધુ સંસ્કૃત રૂપો થઈ શકે છે—‘યથાહિતં’ અને ‘યથાહતં’. ‘અધીતં’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘અહિયં’ પણ બને છે. અનુવાદ ‘યથાધીતં’ના આધારે કરવામાં આવ્યો છે.

૧૫. ચતુષ્પાદ (ચાતુષ્પાદ)

ચિકિત્સાના ચાર પાદ હોય છે—વૈદ્ય, ઔષધ, રોગી અને રોગીની સેવા કરનાર. જ્યાં આ ચારેયનો પૂર્ણ યોગ હોય છે,

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૭૫ : ‘અન્તર’ મધ્યે ઇચ્છં વા અભિમત-
વસ્તુભિલાવં ન કેવલં બહિર્લિંગ કા દ્યેવેતિ ભાવઃ ।

૨. આપ્ટે : સંસ્કૃત-ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી :
અન્તરિક્ષ—‘શરીરચ્ચન્તઃ અક્ષયં ન પૃથિવ્યાદિવત્ ક્ષીયતે’ ।

૩. કાશ્યપસંહિતા, ઇન્દ્રિયસ્થાન ૩। ૪। ૫ :
ઓષધં ભેષજં પ્રોક્તં, દ્વિપ્રકારં ચિકિત્સિતમ્ ।
ઓષધં દ્રવ્યસંયોગં, બુદ્ધતે દીપનાદિકમ્ ॥
હૃતવ્રતતપોદાનં, શાન્તિકર્મ ચ ભેષજમ્ ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૭૫ : ‘આચાર્યાઃ’ ઇતિ પ્રાણાચાર્યા વૈદ્યા
ઇતિ યાવત્ ।

૫. એજન, પૃષ્ઠ ૪૭૫ : ‘સત્થકુસલ’ તિ શસ્ત્રેષુ શાસ્ત્રેષુ વા
કુશલાઃ શસ્ત્રકુશલા શાસ્ત્રકુશલા વા ।

૬. એજન, પૃષ્ઠ ૪૭૫ : ‘યથાહિતં’ હિતાનતિક્રમેણ યથા, ધીતં
વા—પુરુસમ્પ્રદાયાગતવમનવિરેચનકાદિરૂપામ્ ।

તેને ‘ચતુષ્પાદ-ચિકિત્સા’ કહે છે.^૧ સ્થાનાંગમાં આ ચારેય અંગોને ‘ચિકિત્સા’ કહેવામાં આવેલ છે.^૨

૧૬. પતિવ્રતા (અણુવ્યયા)

જેનું વ્રત-આચાર કુળને અનુરૂપ હોય છે તે સ્ત્રી અનુવ્રતા કહેવાય છે. વૃત્તિકારે તેનો અર્થ પતિવ્રતા કર્યો છે. ‘અણુવ્યયા’નો વૈકલ્પિક અર્થ ‘અનુવયા’-સમાન વયવાળી એવો થઈ શકે છે.^૩

૧૭. સ્નાન (જ્ઞાન)

સ્નાનનો સામાન્ય અર્થ છે-નહાવું. અહીં સ્નાનનો અર્થ છે-સ્નાનનું સાધન, સુગંધિત પાણી વગેરે.^૪

જુઓ-દસવેઆલિયં દાદ૩નું ટિપ્પણ.

૧૮. (ફિટ્ટૈ)

‘ઘ્રંશ’ ધાતુનો પ્રાકૃતમાં ‘ફિટ્ટૈ’ આદેશ થાય છે. તેનો અર્થ છે-દૂર થવું કે નાશ પામવું.^૫

૧૯. દુસ્સઘ્વ (દુઃસ્વપ્ના હુ)

આનાં સંસ્કૃતમાં બે રૂપો થઈ શકે છે-‘દુઃક્ષમા ચલુ, દુઃસ્વપ્નાહુ’. ‘દુઃક્ષમા’-આ વેદનાનું વિશેષણ છે, તેનો અર્થ છે દુસ્સઘ્વ. ‘દુઃસ્વપ્નાહુ’-આને સંયુક્ત માનવાથી તેનો અર્થ થશે-વેદનાનો અનુભવ કરવો. અહીં ‘આહુઃ’ ક્રિયાપદ છે.

૨૦. (શ્લોક ૩૨-૩૩)

પ્રસ્તુત પ્રકરણ શ્રદ્ધા-ચિકિત્સા (Faith healing) અને સંકલ્પનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. અનાથિ મુનિ આંખોની ભયંકર વેદનાથી પીડાતા હતા. બધા પ્રકારની ચિકિત્સાઓ-ઔષધોપચાર કરવા છતાં પણ તેમનો રોગ શાંત ન થયો. જ્યારે બધા ઉપચારો અને બધા ચિકિત્સકો તેમના માટે અકિંચિત્કર બની ગયા ત્યારે તેમણે પોતાને માટે એક ચિકિત્સા કરી. તે તેમના માટે અચૂક સિદ્ધ થઈ. તે હતી શ્રદ્ધા-ચિકિત્સા. શ્રદ્ધા, આત્મ-વિશ્વાસ અને દૃઢ સંકલ્પ દ્વારા તેઓ રોગમુક્ત બની ગયા. મનોમન અનાથિ મુનિએ એક સંકલ્પ કર્યો-જો હું આ વિપુલ વેદનામાંથી મુક્ત થઈ જાઉં તો હું અણગાર-વૃત્તિ સ્વીકારી લઈશ. આ સંકલ્પની સાથે તેઓ કાયોત્સર્ગની મુદ્રામાં સૂઈ ગયા. ભાવનાનો અતિરેક શ્રદ્ધા, આસ્થા અને આત્મ-વિશ્વાસમાં પરિણત થઈ ગયો. તે આસ્થાએ જ સંકલ્પને અધ્યવસાય, સૂક્ષ્મતમ શરીર સુધી પહોંચાડી દીધો.

જેમ-જેમ રાત વીતી તેમ-તેમ તેમનો સંકલ્પ સફળ બનતો ગયો. હવે સંકલ્પ સંકલ્પ ન રહેતાં સાધ્ય બની ગયો. સૂર્યોદય થતાં-થતાં તેઓ આ ભયંકર બિમારીમાંથી સર્વથા મુક્ત થઈ ગયા.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૫ : ‘ચાઝપ્પાયં’ તિ ચતુષ્પદાં
ધિક્ષમ્બૈષજાતુરપ્રતિચારકાત્મકચતુર્ભા(ત્મકભા)ગ-
ચતુષ્પદાત્મિકામ્ ।

૨. ઝાળં, ૪। ૫૧૬ : ચઙઘ્વિહ્વા તિગિચ્છ પત્રતા, તં જહા-
વિજ્જો ઓસઘાઈ આઝે પરિચારસે ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૬ : ‘અણુવ્યયત્તિ’ અન્વિતિ-કુલાનુરૂપં
વ્રતં-આચારોઽસ્યા અનુવ્રતા પતિવ્રતેતિ યાવત્, વયોઽનુરૂપા
વા ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૬ : સ્નાત્યનેનેતિ સ્નાનં-ગન્ધોદકાદિ ।

૫. તુલસીમંજરી, સૂત્ર ૮૧૨ : ઘ્રંશઃ ફિટ્-ફિટ્-ફુટ્-ફુટ્-ચુક્ક-
ભુક્કઃ ।

૨૧. સ્વસ્થ (કલ્લે)

અહીં 'કલ્લે' શબ્દના બે અર્થ થઈ શકે છે—નિરોગી અને આવનાર દિવસ—કાલ. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આનો અર્થ 'સ્વસ્થ' એવો કરવામાં આવ્યો છે.

૨૨. કૂટશાલ્મલી (કૂડસામલી)

આ વૃક્ષો વિશાળ હોય છે અને તેમની ડાળીઓ પર નાના-નાના અણીદાર કાંટા હોય છે. ફળોમાંથી સફેદ રૂ નીકળે છે. હિંદીમાં તેમનું નામ 'સેમલ' કે 'સેમર' છે.

ભાવપ્રકાશનિઘંટુમાં કૂટશાલ્મલી અને શાલ્મલી—આ બંનેનો જુદો ઉલ્લેખ મળે છે. આ બંને વૃક્ષોમાં સમાનતાઓ વધુ છે, ભિન્નતા ઓછી છે.^૧

૨૩. (શ્લોક ૩૮)

ડૉ. હરમન જેકોબીએ ૩૮થી ૫૩ સુધીની ગાથાઓને પ્રક્ષિપ્ત માની છે. તેમણે તેનાં બે કારણ બતાવ્યાં છે^૨—

૧. આ ગાથાઓમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયનો સંદર્ભ સાથે મેળ ખાતો નથી.

૨. એકથી સાડત્રીસ ગાથાઓનો છંદ એક પ્રકારનો છે અને આડત્રીસથી ત્રેપન સુધીની ગાથાઓનો છંદ જુદો છે.

ડૉ. હરમન જેકોબીનું આ અનુમાન યોગ્ય લાગે છે. અનાથતાની ચર્ચા નવમા શ્લોકથી શરૂ થાય છે અને તે સાડત્રીસમા શ્લોકમાં પૂરી થઈ જાય છે. તે પછી 'તુલ્લો ય સેણિયો રયા' આ ચોપનમા શ્લોકમાં સમ્રાટ શ્રેણિક મુનિ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે. આ રીતે આ કથાવસ્તુ સ્વાભાવિક જ પ્રાસંગિક બની જાય છે.

૨૪. સાવધાની (આઠત્તયા)

'યુક્ત' શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે—સંબંધ, ઉદ્યુક્ત, સહિત, સમન્વિત અને સમાહિત.^૩ ગીતાના શાંકરભાષ્યમાં તેનો અર્થ સમાહિત કરવામાં આવ્યો છે.^૪

ઉત્તરાધ્યયનના વૃત્તિકારે આનો અર્થ અવધાનતા—એકાગ્રતા કર્યો છે. આપ્ટેમાં પણ આ જ અર્થ મળે છે.^૫

૨૫. વીર પુરુષો ચાલ્યા છે (વીરજાય)

આ શબ્દ માર્ગનું વિશેષણ છે. તેના બે અર્થ કરી શકાય છે—તે માર્ગ કે જેના પર વીર પુરુષો ચાલ્યા છે અથવા તે માર્ગ કે જેના પર ભગવાન મહાવીરે પરિવ્રજન કર્યું છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં બંને અર્થો સંગત થઈ શકે છે.

૧. ભાવપ્રકાશનિઘંટુ, વટાદિર્વા, શ્લોક ૫૪-૫૮ ।

૨. જૈન સૂત્રાંશ, ઉત્તરાધ્યયન, ભાગ ૨, પૃ. ૧૦૪.

The verses 34-53 are apparently a later addition because (1) The subject treated in them is not connected with that of the foregoing part, and (2) They are composed in a different metre.

૩. દસવેઆલિયં, હારિભદ્રીય વૃત્તિ, પત્ર ૧૧૮ ।

૪. ગીતા, ૬।૮ જ્ઞાંકરભાષ્ય, પૃ. ૧૭૭ : યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી—યુક્ત: સમાહિત: ।

૫. (ક) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૮ : આયુક્તતા—દત્તાવધાનતા ।
(ખ) આપ્ટે : To fix or direct (The mind) Towards.

૨૬. (.....નિયમેહિ)

નિયમનો અર્થ છે—વ્યવસ્થા, મર્યાદા. દિગંબર સાહિત્યમાં નિયમના ચાર અર્થ મળે છે—

૧. અનંત ચતુષ્ટયાત્મક ચેતનાનું પરિણામ.^૧

૨. કાલ-મર્યાદાપૂર્વક કરવામાં આવેલો ત્યાગ.^૨

૩. સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર.^૩

૪. ‘આ જ તથા આમ જ કરવાનું છે.’—આવા સંકલ્પ વડે અન્ય પદાર્થની નિવૃત્તિ કરવી.^૪

દશવૈકાલિકની જિનદાસ-ચૂર્ણિમાં પ્રતિમા વગેરે અભિગ્રહને નિયમ કહેલ છે.^૫

યમ અને નિયમ—એ બંને એક જ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન શબ્દો છે. નિરંતર સેવનીય વ્રતને ‘યમ’ અને સમયે-સમયે આચરણીય અનુજ્ઞાનને ‘નિયમ’ કહેવામાં આવે છે—‘યમાસ્તુ સતતં સેવ્યાઃ, નિયમાસ્તુ કદાચન ।’ મહર્ષિ પતંજલિએ શૌચ, સંતોષ વગેરેને નિયમ કહેલ છે.^૬

૨૭. મુંડનમાં રુચિ (મુળ્ડરુઈ)

જે માત્ર મસ્તક મુંડાવવામાં જ શ્રેય સમજે છે અને બાકીના આચાર—અનુજ્ઞાનોથી વિમુખ બને છે, તે ‘મુંડરુચિ’ કહેવાય છે.^૭

૨૮. સિક્કા (કહાવણે)

ભારતવર્ષનો અતિ અધિક પ્રચલિત સિક્કો ‘કાર્ષાપણ’ હતો. મનુસ્મૃતિમાં તેને જ ‘ધરણ’ અને ‘રાજતપુરાણ’ (ચાંદી-પુરાણ) પણ કહેલ છે.^૮ ચાંદીના કાર્ષાપણ કે પુરાણનું વજન ૩૨ રતિ હતું. સોના અને તાંબાના ‘કર્ષ’નું વજન ૮૦ રતિ હતું. તાંબાના કાર્ષાપણને ‘પણ’ કહેતા.^૯ પાણિનીય સૂત્ર પર વાર્તિક લખતાં કાત્યાયને ‘કાર્ષાપણ’ને ‘પ્રતિ’ કહેલ છે અને ‘પ્રતિ’ વડે ખરીદવામાં આવતી વસ્તુને ‘પ્રતિક’ કહેવામાં આવેલ છે. પાણિનીએ આ સિક્કાઓને ‘આહત’ કહ્યાં છે.^{૧૦} જાતકોમાં ‘કહાપણ’ શબ્દ મળે છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં ‘કાર્ષાપણ’ અને ‘પણ’ આ બંને મળે છે.^{૧૧} સંભવ છે કે ચાંદીના સિક્કાઓનું ‘કાર્ષાપણ’ અને તાંબાના કર્ષનું નામ ‘પણ’ રહ્યું હોય.^{૧૨}

૧. નિયમસાર, ૧ તાત્પર્યવૃત્તિ : યઃ .....સ્વભાવાનન્તચતુષ્ટ-
યાત્મકઃ શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાપરિણામઃ સ નિયમઃ ।

૨. સ્ત્રવકરંડ શ્રાવકાચાર ૮૭ : નિયમઃ પરિમિતકાલઃ ।

૩. નિયમસાર, ૧ તાત્પર્યવૃત્તિ : નિયમશબ્દસ્તાવત્ સમ્યગ્-
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ વર્તતે ।

૪. રાજવાર્તિક ૧।૭।૩ ।

૫. જિનદાસચૂર્ણિ, પૃ. ૩૭૦ : નિયમા—પડિમાદયો અધિગ્ગહ-
વિસેસા ।

૬. પાતંજલયોગદર્શન, ૨।૩૨ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૮ : મુળ્ડ એવ—મુળ્ડન એવ કૅશાપનયના-
ત્મનિ શૅષાનુષ્ઠાનપરાંગમુક્તતા રુચિર્યસ્યાસૌ મુળ્ડરુચિઃ ।

૮. મનુસ્મૃતિ, ૮।૧૩૫, ૧૩૬ :

પલં સુવર્ણાશ્ચત્વારઃ પલ્લાનિ ધરણં દશ ।

દ્વે કૃષ્ણાલે સમધૃતે વિજ્ઞેયો રૂપ્યમાષકઃ ॥

તે ષોડશ સ્યાદ્ધરણં પુરાણશ્ચૈવ રાજતઃ ।

કાર્ષાપણસ્તુ વિજ્ઞેયસ્તામ્રિકઃ કાર્ષિકઃ પણઃ ।

૯. એજન, ૮।૧૩૬ ।

૧૦. પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી, ૫।૨।૧૨૦ ।

૧૧. (ક) પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી, ૫।૧।૨૧ ।

(ખ) એજન, ૫।૧।૩૪ ।

૧૨. પાણિનિકાલીન ભારતવર્ષ, પૃ. ૨૫૭ ।

૨૯. મુદ્રારહિત છે (અયંતિ)

વૃત્તિકારે ‘અયંતિ’ને મુનિનું વિશેષણ માનીને તેનો અર્થ નિયંત્રણ રહિત એવો કર્યો છે.^૧

અમે આ શબ્દને કૂટકાર્ષાપણનું વિશેષણ માનીને તેનો અર્થ મુદ્રા-રહિત એવો કર્યો છે. આખા પદનો અર્થ થશે—મુદ્રા-રહિત ખોટો સિક્કો.

૩૦. કુશીલ-વેશ (કુસીલલિંગ)

વૃત્તિકારે ‘કુસીલલિંગ’ને એક શબ્દ માનીને તેનો અર્થ પાર્શ્વસ્થ વગેરે શિથિલાચારી સાધુઓનો વેશ એવો કર્યો છે.^૨

પરંતુ કુશીલનો કોઈ પોતાનો સ્વતંત્ર વેશ અહીં વિવક્ષિત નથી. આનું પ્રતિપાદ્ય એવું છે કે કુશીલ હોવા છતાં જે મુનિનો વેશ ધારણ કરે છે. એટલા માટે કુશીલને પ્રથમ વિભક્તિ રહિત પદ માનીને તેનો અર્થ તેનો અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રતિપાદ્ય યોગ્ય અર્થમાં સમજાય છે.

૩૧. (હણાઙ વેયાલ્લ ઇવાવિવત્રો)

‘અવિપત્ર’નો અર્થ છે—અનિયંત્રિત, અબાધિત. વેતાલ મંત્રો વડે નિયંત્રિત કે કીલિત થઈને જ હિત સાધી શકે છે, નહિ તો નહિ. જો તે અનિયંત્રિત બને છે તો તે વિનાશનો હેતુ બને છે.^૩

૩૨. વિષયોથી યુક્ત (વિસઓવવત્રો)

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ—આ વિષયો છે. આ વિષયો સાથે જોડાયેલો ધર્મ તારક નહિ, મારક બને છે.^૪

ભગવાન મહાવીરની આ ધોષણા ધર્મના ક્ષેત્રમાં એક ક્રાંતિનો અવાજ છે.

માર્ક્સે ધર્મના વિષયોપપત્ત સ્વરૂપને અથવા સત્તા અને અર્થ સાથે જોડાયેલા ધર્મને લક્ષ્યમાં રાખીને જ તેને માદક કહ્યો હતો.

૩૩. (કોઝહલ, કુહેડવિજ્ઞા)

‘કોઝહલ’—સંતાનપ્રાપ્તિ માટે વિશેષ દ્રવ્યો મેળવેલા જળથી સ્નાન વગેરે કરવાને ‘કૌતુક’ કહેવામાં આવે છે.^૫

‘કુહેડવિજ્ઞા’—મિથ્યા-આશ્ચર્ય પ્રસ્તુત કરનારી મંત્ર-તંત્રાત્મક વિદ્યાને ‘કુહેટક’ વિદ્યા કહેવામાં આવે છે.^૬ બીજા શબ્દોમાં તેને ‘ઈન્દ્રજાળ’ કહી શકાય.

૩૪. વિપર્યાસને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (વિપ્પરિયાસુવેઙ)

આનો અર્થ છે—વિપર્યાસને પ્રાપ્ત થાય છે—દુઃખનિવૃત્તિ માટે મુનિ બને છે, પ્રત્યુત દુઃખી થાય છે. આયારો (૨૧૧૫૧)માં

૧. બ્રહ્મવૃત્તિ, પત્ર ૪૭૮ : અચન્નિતઃ અનિયમિતઃ કૂટકાર્ષા-પણવત્ ।

૨. એજન, પત્ર ૪૭૮ : કુશીલલિંગ—પાર્શ્વસ્થાદિવેષમ્ ।

૩. એજન, પત્ર ૪૭૯ : વેતાલ ઇવાવિવવણ્ નિ અવિપત્રઃ અપ્રાપ્તવિપત્ત મન્ત્રાદિભિરનિયન્નિત ઇત્યર્થઃ ।

૪. એજન, પત્ર ૪૭૯ : શબ્દાદિવિષયયુક્તો હન્તિ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૭૯ : કૌતુકં ચ સપત્યાદ્યર્થ સ્વપનાદિ ।

૬. એજન, પત્ર ૪૭૯ : કુહેટકવિદ્યા—અલીકાશ્ચર્યવિદ્યાયિ-મન્ત્રજ્ઞાનાત્મિકાઃ ।

‘વિપ્પરિયાસમુવેતિ’નો આ જ અર્થ મળે છે.^૧

શાન્ત્યાચાર્યે આનો અર્થ વિપરીત દષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે—એવો કર્યો છે. પરંતુ ‘દુહો’ પદ પછી ‘વિપ્પરિયાસુવેઙ્’ પાઠ છે. એટલે આ તાત્ત્વિક વિપર્યાસ સાથે સંબદ્ધ પ્રતીત થતું નથી.

૩૫. (ઉદ્દેસિયં કીયગડં નિયાગં)

જુઓ—દસવેઆલિયં, ૩૨નું ટિપ્પણ.

૩૬. દયા (દયા.....)

વૃત્તિમાં દયાનો મુખ્ય અર્થ સંયમ, સત્ય વગેરે તથા વૈકલ્પિક અર્થ અહિંસા કર્યો છે.^૨

૩૭. અંતિમ સમયની આરાધના (ઉત્તમદ્વં)

‘ઉત્તમાર્થ’નો અર્થ છે—મોક્ષ. ચાર પુરુષાર્થોમાં ‘મોક્ષ’ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે, એટલા માટે તેને ઉત્તમાર્થ કહેવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત આગમમાં બે અન્ય સ્થાનોમાં પણ આ પદનો પ્રયોગ થયો છે—‘ઉત્તમદ્વગવેસણ’ (૧૧૩૨) અને ‘ઉત્તમદ્વગવેસઓ’ (૨૫૮). બંને સ્થાનોમાં વૃત્તિકારે ‘ઉત્તમદ્વ’નો અર્થ મોક્ષ કર્યો છે.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વૃત્તિકારે ‘ઉત્તમદ્વ’નો અર્થ અંતિમ સમયની આરાધના એવો કર્યો છે.^૩

૧. આચારંગવૃત્તિ, પત્ર ૧૨૮ : સુખાર્થી..... સુખસ્ય ચ વિપર્યાસો દુઃખં તદુપૈતિ, ઉક્તં ચ—

‘દુઃખદ્વિદ સુખલિપ્સુમોહાન્ધત્વાદદૃષ્ટગુણદોષઃ ।
યાં યાં કરોતિ ચેષ્ટાં તયા તયા દુઃખમાદત્તે ॥

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૧ : ‘વિપ્પરિયાસુવેઙ્’તિ વિપર્યાસં તત્ત્વાદિષુ વૈપરીત્યમ્, ઉપૈતિ—અપગચ્છતિ ।

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૧ : દયા—સંયમઃ સત્યાદ્યુપ-લક્ષણમહિંસા વા ।

૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૭૧ : ઉત્તમર્થેઽપિ પર્યન્તસમયારાધના-રૂપેતિ ।

एगर्विसइमं अज्झयणं

समुद्रपालीयं

ओकवीसमुं अध्ययन

समुद्रपालीय

આમુખ

આ અધ્યયનનું પ્રતિપાદન ‘સમુદ્રપાલ’—સમુદ્રપાલના માધ્યમથી થયું છે, એટલા માટે તેનું નામ ‘સમુદ્રપાલીય’—‘સમુદ્રપાલીય’ રાખવામાં આવ્યું છે.

ચંપા નામની નગરી હતી. ત્યાં પાલિત નામનો સાર્થવાહ રહેતો હતો. તે શ્રમણોપાસક હતો. નિર્ઘ્રીય-પ્રવચનમાં તેને શ્રદ્ધા હતી. દૂર-દૂર સુધી તેનો વેપાર ફેલાયેલો હતો. એક વાર તે સામુદ્રિક યાત્રા માટે યાનપાત્ર પર આરૂઢ થઈ ઘરેથી નીકળ્યો. તે પોતાની સાથે ગણિમ—સોપારી વગેરે તથા ધરિમ—સોનું વગેરે લઈને નીકળ્યો. જતાં-જતાં સમુદ્રના તટ પર પિહુંડ નામે નગરમાં રોકાયો. પોતાનો માલ વેચવા માટે તે ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો. નગરવાસીઓ સાથે તેનો પરિચય વધ્યો અને એક શેઠે તેની સાથે પોતાની પુત્રી પરણાવી.

કેટલોક સમય ત્યાં રહીને તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. તેની નવોઢા ગર્ભવતી બની. સમુદ્રયાત્રાની વચાળે તેણે એક સુંદર અને લક્ષણવંતા પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ ‘સમુદ્રપાલ’ રાખવામાં આવ્યું. વૈભવપૂર્વક તેનું લાલન-પાલન થયું. તે ૭૨ કળાઓમાં પ્રવીણ થયો. જ્યારે તે યુવાન બન્યો ત્યારે ૬૪ કળાઓમાં પારંગત ‘રૂપિણી’ નામની કન્યા સાથે તેનું પાણિગ્રહણ થયું. તે તેની સાથે દેવતુલ્ય ભોગોનો ઉપભોગ કરતો આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. એક વાર તે મહેલના ઝરૂખામાં બેઠો-બેઠો નગરની શોભા જોઈ રહ્યો હતો. તેણે જોયું કે રાજપુરુષો એક વ્યક્તિને વધભૂમિ તરફ લઈ જઈ રહ્યા હતા. તે વ્યક્તિએ લાલ વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. તેના ગળામાં લાલ કણેરની માળાઓ હતી. તેને એ સમજતાં વાર ના લાગી કે આનો વધ કરવામાં આવશે. આ બધું જોઈ કુમારનું મન સંવેગથી ભરાઈ ગયું. ‘સારા કર્મોનું ફળ સારું હોય છે અને બુરા કર્મોનું બુરું.’ આ ચિંતનથી તેનો માર્ગ સ્પષ્ટ બની ગયો. માતા-પિતાની આજ્ઞા લઈ તે દીક્ષિત થયો. તેણે સાધના કરી અને કર્મોનો નાશ કરી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત બન્યો.

આત્માનુશાસનના ઉપાયોની સાથે-સાથે આ અધ્યયનમાં સમુદ્ર-યાત્રાનો ઉલ્લેખ મહત્વપૂર્ણ છે. તે કાળે ભારતમાં વેપારીઓ દૂર-દૂર સુધી વેપાર માટે જતા હતા. સામુદ્રિક વેપાર ઉન્નત અવસ્થામાં હતો. વેપારીઓના પોતાના યાનપાત્ર અર્થાત્ વહાણો હતા અને તેઓ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે માલ લઈને આવતા-જતા હતા. તે સમયે અનેક વસ્તુઓની ભારતમાંથી નિકાસ થતી હતી. તેમાં સોપારી, સોનું વગેરે વગેરે મુખ્ય હતા. એ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે કે તે કાળે ભારત પાસે પ્રચુર સોનું હતું. તે બીજા દેશોને તેની નિકાસ કરતો હતો.

આ અધ્યયનમાં ‘વવહાર’ (શ્લોક ૩)—‘વ્યવહાર’ અને ‘વજ્ઞમંડલશોભાગ’ (શ્લોક ૮)—‘વધ્ય-મંડન-શોભાક’—આ બે શબ્દો ધ્યાન આપવા જેવા છે. આગમકાળમાં ‘વ્યવહાર’ શબ્દ ક્રય-વિક્રયનો દ્યોતક હતો. આયાત અને નિકાસ તેની અંતર્ગત થતાં.^૧

‘વધ્ય-મંડન-શોભાક’—આ શબ્દ તે સમયના દંડ-વિધાન તરફ સંકેત કરે છે. તે સમયે ચોરી કરનારાને કઠોર સજા કરવામાં આવતી હતી. જેને વધની સજા કરવામાં આવતી તેને કણેરના લાલ ફૂલોની માળા પહેરાવવામાં આવતી. તેને લાલ કપડાં પહેરાવવામાં આવતાં. શરીર પર લાલ ચંદનનો લેપ કરવામાં આવતો. આખા નગરને તેના હુકમોની જાણકારી કરવામાં આવતી અને તેને નગરના રાજમાર્ગે થઈ વધભૂમિ તરફ લઈ જવામાં આવતો.^૨

આ અધ્યયનમાં તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ પણ થયો છે. ગ્રંથકાર કહે છે—‘મુનિ ઉચિત કાળે એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાનમાં જાય.’ આ કથન સાત્તિગ્રાહ્ય કરાયેલું છે. તે સમયે ભારત અનેક એકમોમાં વહેંચાયેલું હતું. નાના-નાના રાષ્ટ્રો રહેતા. આપસનો કલહ મર્યાદા વટાવી ચૂક્યો હતો. એટલા માટે મુનિને ગમનાગમનમાં પૂર્ણ સાવધાન રહેવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે (શ્લોક ૧૪). મૌલિક દૃષ્ટિએ આ અધ્યયનમાં ‘ચંપા’ (શ્લોક ૧) અને ‘પિહુંડ’ (શ્લોક ૩) નગરોનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૨૪ શ્લોકોનું આ નાનકડું અધ્યયન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

૧. સૂચગણ, ૧૧૧૫.

૨. એજન, ૧૧૬, વૃત્તિ, પત્ર ૧૫૦.

एगविसइमं अज्झयणं : अेकवीसमुं अध्ययन समुद्रपालीयं : समुद्रपालीय

भूष

संस्कृत छाया

गुजराती अनुवाद

१. चंपाए पालिए नाम सावए आसि वाणिए । महावीरस्स भगवओ सीसे सो उ महप्पणो ॥	चम्पायां पालितो नाम श्रावक आसीद् वाणिजः । महावीरस्य भगवतः शिष्यः स तु महात्मनः ॥	१. चंपा नगरीमां^१ पालित नामे अेक वणिक्-श्रावक^२ थयो. ते महात्मा भगवान महावीरनो शिष्य હતો.
२. निगंथे पावयणे सावए से विकोविए । पोएण ववहरंते पिहुंडं नगरमागए ॥	नैग्रन्थे प्रवचने श्रावकः स विकोविदः । पोतेन व्यवहरन् पिहुण्डं नगरमागतः ॥	२. ते श्रावक निर्ग्रन्थ-प्रवचनमां કોવિદ^३ હતો. તે વહાણ દ્વારા વેપાર ખેડતો^४ પિહુંડ નગરમાં^५ આવી પહોંચ્યો.
३. पिहुंडे ववहरंतस्स वाणिओ देइ धूयरं । तं ससत्तं पइगिज्झ सदेसमह पत्थिओ ॥	पिहुण्डे व्यवहरते वाणिजो ददाति दुहितरम् । तां ससत्त्वां प्रतिगृह्य स्वदेशमथ प्रस्थितः ॥	૩. પિહુંડ નગરમાં વેપાર કરતી વેળાએ તેને કોઈ વણિકે પુત્રી પરણાવી. કેટલોક સમય રોકાઈને પછી ગર્ભવતી એવી તેને લઈને તે સ્વદેશ જવા નીકળ્યો.
४. अह पालियस्स घरणी समुद्धंमि पसवई । अह दारए तर्हिं जाए समुद्रपालि त्ति नामए ॥	अथ पालितस्य गृहिणी समुद्रे प्रसूते । अथ दारकस्तस्मिन् जातः समुद्रपाल इति नामकः ॥	૪. પાલિતની પત્નીએ સમુદ્રમાં પુત્રને જન્મ આવ્યો. તે સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયો, એટલા માટે તેનું નામ સમુદ્રપાલ રાખવામાં આવ્યું.
५. खेमेण आगए चंपं सावए वाणिए घरं । संवड्डई घरे तस्स दारए से सुहोइए ॥	क्षेमेणागतश्चम्पां श्रावको वाणिजो गृहम् । संवर्धति गृहे तस्य दारकः स सुखोचितः ॥	૫. તે વણિક-શ્રાવક કુશળતાપૂર્વક ચંપા નગરીમાં પોતાના ઘરે આવ્યો. તે સુખોચિત^૬ પુત્ર પોતાના ઘરમાં વધવા લાગ્યો.
६. बावत्तरिं कलाओ य सिक्खए नीइकोविए । जोव्वणेण य संपन्ने सुरूवे पियदंसणे ॥	द्रासवर्ति कलाश्च शिक्षते नीतिकोविदः । यौवनेन च सम्पन्नः सुरूपः प्रियदर्शनः ॥	૬. તે બોતેર કળાઓ^૭ શીખ્યો અને નીતિકોવિદ બન્યો. તે પૂર્ણ યૌવન સંપન્ન, સુરૂપ અને પ્રિય દેખાવા લાગ્યો.

૭. તસ્સ રૂપવદં ભજ્જં
પિયા આણેઙ્ગ રૂપિણિ ।
પાસાણ્ કીલણ્ સ્મ્મે
દેવો દોગુંદઓ જહા ॥
- તસ્ય રૂપવર્તી ભાર્યા
પિતાઽઽનયતિ રૂપિણીમ્ ।
પ્રાસાદે કીલટિ સ્મ્યે
દેવો દોગુંદકો યથા ॥
૭. તેનો પિતા તેના માટે રૂપિણી નામે સુંદર ભાર્યા લઈ
આવ્યો. તે દોગુંદક દેવની માફક તેની સાથે સુરમ્ય
મહેલમાં કીડા કરવા લાગ્યો.
૮. અહ અન્નયા કયાઈ
પાસાયાલોચણે ઠિઓ ।
વજ્ઞમંડણસોભાગં
વજ્ઞં પાસં વજ્ઞગં ॥
- અથાન્યદા કદાચિત્
પ્રાસાદાલોકને સ્થિતઃ ।
વધ્યમણ્ડનશોભાકં
વધ્યં પશ્યતિ વાહ્યગમ્ ॥
૮. તે કોઈ એક વાર મહેલના ઝડપામાં બેઠો હતો. તેણે
વધ્ય-જનોચિત અલંકારોથી શોભિત વધ્યને નગરની
બહાર લઈ જવાતો જોયો.^૯
૯. તં પાસિકુણ સંવિગ્ગો
સમુદ્રપાલો ઇણમબ્બવી ।
અહોસુભાણ કમ્માણં
નિજ્ઞાણં પાવગં ઇમં ॥
- તં દૃષ્ટ્વા સંવિગ્નઃ
સમુદ્રપાલ ઇદમબ્રવીત્ ।
અહો અશુભાનાં કર્મણાં
નિર્યાણં પાપકમિદમ્ ॥
૯. તેને જોઈ વૈરાગ્યમાં ભીંજાયેલો^{૧૦} સમુદ્રપાલ આમ
બોલ્યો—‘અહો ! આ અશુભ કર્મોનું દુઃખદ નિર્યાણ—
અવસાન છે.’
૧૦. સંબુદ્ધો સો તર્હિ ભગવં
પરં સંવેગમાગઓ ।
આપુચ્છઽમ્માપિયરો
વલ્લણ્ અણગારિયં ॥
- સંબુદ્ધઃ સ તત્ર ભગવાન્
પરં સંવેગમાગતઃ ।
આપૃચ્છામ્બાપિતરૈ
પ્રાત્રાજીદનગારિતામ્ ॥
૧૦. તે ભગવાન^{૧૧} પરમ વૈરાગ્ય પામ્યો અને સંબુદ્ધ બની
ગયો. તેણે માતા-પિતાને પૂછી સાધુપણું સ્વીકારી લીધું.
૧૧. જહિત્તુ સંગં ચ મહાકલેસં
મહંતમોહં કસિણં ભયાવહં ।
પરિયાયધમ્મં ચાભિરોચણ્જા
વયાણિ સીલાણિ પરીસહેય ॥
- હિત્વા સઙ્ગઞ્ચ મહાકલેશં
મહામોહં કૃષ્ણં ભયાવહમ્ ।
પર્યાયધર્મં ચાભિરોચયેત્
વ્રતાનિ શીલાનિ પરીપહાંશ્ચ ॥
૧૧. મુનિ મહાન કલેશ અને મહાન મોહને ઉત્પન્ન કરનારા
કૃષ્ણ^{૧૨} અને ભયાવહ સંગ (આસક્તિ)ને છોડીને
પર્યાય-ધર્મ (પ્રવ્રજ્યા)^{૧૩}, વ્રત અને શીલ તથા
પરીપહોમાં અભિરુચિ રાખે.
૧૨. અહિંસાં સચ્ચં ચ અતેણગં ચ
તત્તો ય બંધં અપરિગ્ગહં ચ ।
પઢિવજ્જિયા પંચ મહ્વચાણિ
ચરિજ્જ ધમ્મં જિણેસિયં વિકુ ॥
- અહિંસાં સત્યં ચાસ્તૈત્યકં ચ
તતશ્ચ બ્રહ્માપરિગ્રહં ચ ।
પ્રતિપદ્ય પંચમહાવ્રતાનિ
ચરેદ્ ધર્મં જિનદેશિતં વિદ્વાન્ ॥
૧૨. અહિંસા, સત્ય, અર્થોર્થ, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ—
આ પાંચ મહાવ્રતોને સ્વીકારીને વિદ્વાન મુનિ વીતરાગ-
ઉપદિષ્ટ ધર્મનું આચરણ કરે.
૧૩. સવ્વેહિં ભૂણ્હિં દયાણુકંપી
ચંતિવક્ખમે સંજયવંભયારી ।
સાવજ્જજોગં પરિવજ્જયંતો
ચરિજ્જ ભિક્ખુ સુસમાહિંદિણ્ ॥
- સર્વેષુ ભૂતેષુ દયાનુકમ્પી
ક્ષાન્તિક્ષમઃ સંયતબ્રહ્મચારી ।
સાવધયોગં પરિવર્જયન્
ચરેદ્ ભિક્ષુઃ સુસમાહિતેન્દ્રિયઃ ॥
૧૩. સુસમાહિત-ઈન્દ્રિયવાળો ભિક્ષુ બધા જીવો પ્રત્યે
દયાનુકંપી^{૧૪} અને ક્ષાન્તિક્ષમ^{૧૫}, સંયત અને બ્રહ્મચારી
બને. તે સાવધ યોગનો ત્યાગ કરતો રહી વિચરણ
કરે.
૧૪. કાલેણ કાલં વિહરેજ્જ રુદ્ધે
બલાબલં જાણિય અપ્પણો ય ।
સીહો વ સદેણ ન સંતસેજ્જા
વયજોગ સુચ્ચા ન અસબ્બમાહુ ॥
- કાલેન કાલં વિહરેત્ રુદ્ધે
બલાબલં જાત્વાઽઽત્મનશ્ચ ।
સિહં ઇવ શબ્દેન ન સંત્રસ્યેત્
વચોયોગં શ્રુત્વા નાસખ્યમાહ ॥
૧૪. મુનિ પોતાના બળાબળને તોળીને કાલોચિત કાર્ય
કરતો^{૧૬} રાષ્ટ્રમાં વિહાર કરે. તે સિંહની માફક ભય વહ
શબ્દોથી સંત્રસ્ત ન થાય. તે કુવચન સાંભળી અસભ્ય
વચન ન બોલે.

૧૫. અવેહમાણો ડ પરિવ્વણ્જા
પિયમપિયંસવ્વ તિતિવ્વણ્જા ।
ન સવ્વ સવ્વથ્થભિરોચણ્જા
ન યાવિ પૂયં ગરહં ચ સંજણ ॥

ઉપેક્ષમાણસ્તુ પરિવ્રજેત્
પ્રિયમપ્રિયં સર્વ તિતિક્ષેત ।
ન સર્વ સર્વત્રાભિરોચયેત્
ન ચાપિ પૂજાં ગર્હાં ચ સજેત્ ॥

૧૫. સંયમી મુનિ કુવચનોની ઉપેક્ષા કરતો^{૧૫} પરિવ્રજન કરે. પ્રિય અને અપ્રિય સર્વ કંઈ સહન કરે. સર્વત્ર બધું (જે કંઈ દેખે તે)^{૧૬}ની અભિલાષા ન કરે તથા પૂજા અને ગર્હાની પણ અભિલાષા ન કરે.^{૧૭}

૧૬. અળેગહંદા ઇહ માણવેહિં
જે ભાવઓ સંપગેહિં ભિક્ખૂ ।
ભયભેસ્વા તત્થ ડહંતિ ભીમા
દિવ્વા મણુસ્સા અદુવા તિરિચ્છા ॥

અનેકચ્છન્દઃ ઇહ માનવેષુ
યાન્ ભાવતઃ સંપ્રકરોતિ ભિક્ષુઃ ।
ભયભૈસ્વાસ્ત્રોઘ્નિન્તિ ભીમાઃ
દિવ્યા માનુષ્યાઃ અથવા તૈશ્ચાઃ ॥

૧૬. સંસારમાં મનુષ્યોમાં જે અનેક મતો હોય છે, વસ્તુ-સ્થિતિથી તે ભિક્ષુઓમાં પણ હોય છે. પરંતુ ભિક્ષુ તેમના પર અનુશાસન કરે અને સાધુપણમાં દેવ, મનુષ્ય તથા તિર્યચસંબંધી ભય પેદા કરનાર ભીષણ-ભીષણતમ ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થાય તેમને સહન કરે.

૧૭. પરીસહા દુવ્વિસહા અળેગે
સીયંતિ જત્થા બહુકાયરા નરા ।
સે તત્થ પત્તે ન વહિજ્જ ભિક્ખૂ
સંગામસીસે ઇવ નાગરાયા ॥

પરીષહા દુર્વિષહા અનેકે
સીદન્તિ યત્ર બહુક્રોતરા નરાઃ ।
સ તત્ર પ્રાપ્તો ન વ્યથેત્ ભિક્ષુઃ
સદ્ગ્રામશોર્ષ ઇવ નાગરાજઃ ॥

૧૭. જ્યાં અનેક દુસ્સહ પરીષહ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં પણ બધા કાયર લોકો બિંમ્બ બની જાય છે. પરંતુ ભિક્ષુ તેમને પ્રાપ્ત કરી વ્યથિત ન બને-જેવી રીતે સંગ્રામશોર્ષ (મોરચા) પર નાગરાજ વ્યથિત થતો નથી.

૧૮. સીઓસિણા દંસમસા ય ફાસા
આયંકા વિવિહા ફુસંતિ દેહં ।
અકુક્કુઓ તત્થહિયાસણ્જા
સ્વાઇં સ્થેવેજ્જ પુરેકહાઇં ॥

શીતોષ્ણં દંશમશકાશ્ચ સ્પર્શાઃ
આતઙ્કા વિવિધાઃ સ્પૃશન્તિ દેહમ્ ।
અકુકૂચસ્તત્રાધિસહેત
સ્વાંસિ ક્ષપયેત્ પુરુકૃતાનિ ॥

૧૮. શીત, ઉષ્ણ, ડંસ, મચ્છર, તૂણ-સ્પર્શ અને વિવિધ પ્રકારના આતંકો જ્યારે દેહનો સ્પર્શ કરે ત્યારે મુનિ શાંત ભાવે^{૧૮} સહન કરે, પૂર્વકૃત રજો (કર્મો)ને ક્ષીણ કરે.

૧૯. પહાય રાગં ચ તહેવ દોસં
મેહંચ ભિક્ખૂસયયં વિચક્ષણો ।
મેરુ વ્વ વાણ અકંપમાણો
પરીસહે આયગુત્તે સહેજ્જા ॥

પ્રહાય રાગં ચ તથૈવ દોષં
મોહં ચ ભિક્ષુઃ સતતં વિચક્ષણઃ ।
મેરુરિવ વાતેનાઽકમ્પમાનઃ
પરીષહાન્ આત્મગુત્તઃ સહેત ॥

૧૯. વિચક્ષણ ભિક્ષુ રાગ, દ્વેષ અને મોહનો સતત ત્યાગ કરી, પવન વચ્ચે રહેલા મેરુની માફક અકંપમાન બની તથા આત્મગુપ્ત બની^{૧૯} પરીષહો સહન કરે.

૨૦. અણુત્રણે નાવણે મહેસી
ન યાવિ પૂયં ગરહં વ સંજણ ।
સ ડ્ઞ્જુભાવં પડિવજ્જ સંજણ
નિવ્વાણમગ્ગં વિરણે ઉવેહ ॥

અનુત્રતો નાવનતો મર્હાષિઃ
ન ચાપિ પૂજાં ગર્હાં ચ સજેત્ ।
સ ઋજુભાવં પ્રતિપદ્ય સંયતઃ
નિર્વાણમાર્ગં વિસ્ત ઉપૈતિ ॥

૨૦. પૂજામાં ઉન્નત અને ગર્હામાં અવનત ન થનાર^{૨૦} મહર્ષિ મુનિ તેમનામાં (પૂજા અને ગર્હામાં) લિપ્ત ન થાય.^{૨૧} અલિપ્ત રહેનાર તે વિરત સંયમી આર્જવ સ્વીકારીને નિર્વાણ-માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૧. અરહ્સહે પહીણસંથવે
વિરણે આરહિણે પહાણવં ।
પરમદુપણે ચિદ્ધૈ
છિન્નસોણે અમમે અર્કિચણે ॥

અરતિરતિસહઃ પ્રહીણસંસ્તવઃ
વિસ્તઃ આત્મહિતઃ પ્રધાનવાન્ ।
પરમાર્થપદેષુ તિષ્ઠતિ
છિન્નશોકોઽમમોઽર્કિચનઃ ॥

૨૧. જે રતિ અને અરતિને સહન કરનાર, પરિચયને^{૨૨} ક્ષીણ કરનાર, અકર્તવ્યથી વિરત રહેનાર, આત્મહિત કરનાર તથા પ્રધાનવાન (સંયમવાન)^{૨૩} હોય છે, તે છિન્ન-શોક (અશોક)^{૨૪}, મમત્વમુક્ત અને અર્કિચન બની પરમાર્થ-પદોમાં^{૨૫} સ્થિત બને છે.

૨૨. વિવિક્તલયણાં ભણ્જ તાઈ
નિરોવલેવાઈ અસંથહાઈ ।
ઇસીહિ ચિણ્ણાઈ મહાયસેહિં
કાણ્ણ ફાસેજ્જ પરીસહાઈ ॥

વિવિક્તલયનાનિ ભજેત ત્રાયી
નિરુપલેપાન્યસંસ્તુતાનિ ।
ઋષિભિશ્ચીણાનિ મહાયશોભિઃ
કાયેન સ્પૃશેત્ પરીષહાન્ ॥

૨૨. ત્રાયી મુનિ મહાયશસ્વી ઋષિઓ દ્વારા આર્ચર્ણ, અલિપ્ત^{૨૬} અને અસંસ્તૂત (બીજા વગેરેથી રહિત) વિવિક્ત લયનો (એકાન્ત સ્થાનો)નું^{૨૭} સંચન કરે તથા કાયા વડે પરીષહો સહન કરે.

૨૩. સપ્પાણનાણોવગા મહેસી
અણુત્તરં ચરિતં ધમ્મસંચયં ।
અણુત્તરે નાણધરે જસંસી
ઓભાસઈ સૂરિએ વંતલિલ્લે ॥

સપ્પાણનાણોવગતો મહર્ષિઃ
અણુત્તરં ચરિત્વા ધર્મસંચયમ્ ।
અણુત્તરઃ જ્ઞાનધરઃ યશસ્વી
અવભાસતે સૂર્ય ઇવાન્તરિક્ષે ॥

૨૩. સદ્જ્ઞાન વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર મહર્ષિ મુનિ અણુત્તર
ધર્મ-સંચયનું આચરણ કરી અણુત્તર જ્ઞાનધારી અને
યશસ્વી બની અંતરિક્ષમાં સૂર્યની માફક દીપ્તિમાન બને
છે.

૨૪. દુવિહં યવેઝ્ઞ ય પુણ્ણપાવં
નિરંગ્ણો સલ્લઓ વિપ્પમુક્કે ।
તરિત્તા સમુદ્દં વ મહાભવોઘં
સમુદ્દપાલ્લે અપુણ્ણગમં ગણ ॥

દ્વિવિધં ક્ષપયિત્વા ચ પુણ્યપાપં
નિરઙ્ગ્ણઃ સર્વતો વિપ્રમુક્તઃ ।
તરિત્વા સમુદ્રમિવ મહાભવૌઘં
સમુદ્રપાલોઽપુનરાગમં ગતઃ ॥

૨૪. સમુદ્રપાલ સંયમમાં નિશ્ચળ^{૨૦} અને સર્વથા મુક્ત થઈ,
પુણ્ય અને પાપ બંનેને ક્ષીણ કરી તથા વિશાળ સંસાર
પ્રવાહને સમુદ્રની માફક તરી જઈ અપુનરાગમન-ગતિ
(મોક્ષ)માં ગયા.

— ત્તિ લેમિ ॥

—ઈતિ બ્રવીમિ ।

—આમ હું કહું છું.

ટિપ્પણ અધ્યયન ૨૧ : સમુદ્રપાલીય

૧. ચંપા નગરીમાં (ચંપાણ)

આ અંગ જનપદની રાજધાની હતી. વર્તમાન સમયે તેની ઓળખાણ ભાગલપુરથી ૨૪ માઈલ પૂર્વમાં આવેલ આધુનિક ‘ચંપાપુર’ અને ‘ચંપા નગર’ નામે બે ગામો વડે આપવામાં આવે છે.

વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—પરિશિષ્ટ ૧, ભૌગોલિક પરિચય.

૨. શ્રાવક (સાવણ)

ભગવાન મહાવીરનો સંઘ ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો—શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા.^૧ ભગવાને બે પ્રકારનો ધર્મ બતાવ્યો—અગાર-ચારિત્ર-ધર્મ અને અનગાર-ચારિત્ર-ધર્મ.^૨ જે અગાર-ચારિત્ર-ધર્મનું પાલન કરે છે તે શ્રાવક કે શ્રમણોપાસક કહેવાય છે.

૩. કોવિદ (વિકોવિદ)

ઘણા બધા શ્રાવકો પણ નિર્ઘઠ-પ્રવચનના વિદ્વાનો બનતા.^૩ ઔપપાતિક સૂત્રમાં શ્રાવકોને લબ્ધાર્થ, પૃષ્ઠાર્થ, ગૃહીતાર્થ વગેરે કહેવામાં આવ્યા છે.^૪ રાજમતી માટે પણ ‘બહુશ્રુત’ વિશેષણ પ્રયોજાયું છે.^૫

૪. પોત-વહાણ વડે વેપાર કરતો (પોણ વવહરંતે)

ભારતમાં નૌકા-વ્યાપાર કરવાની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. ઋગ્વેદ (૧૨.૫૭; ૧૪.૮૩; ૧૫.૨; ૧૫.૧૬ ૩; ૪૮.૩; ૭.૮૩-૪)માં સમુદ્રમાં ચાલનારી નૌકાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે તથા ભુજયુનાવિકના બહુ દૂર ચાલ્યા જવાથી માર્ગ ભૂલી જવાનું અને પૂજાની સ્તુતિ કરવાથી સુરક્ષિત પાછા આવવાનું વર્ણન છે.

પણ્ડાર જાતક (૨૧.૨૮, ૫૭)માં એવા જહાજોનો ઉલ્લેખ છે કે જેમાં લગભગ પાંચસો વ્યાપારીઓ મુસાફરી કરી રહ્યા હતા; કે જે ડૂબી ગયા. વિનય-પિટકમાં પૂર્ણ નામે એક ભારતીય વ્યાપારીએ છ વાર સમુદ્ર-યાત્રા કર્યાનું વર્ણન છે. સંયુક્ત-નિકાય (૨૧.૧૫, ૫૫) તથા અંગુત્તર-નિકાય (૪૨.૭)માં છ-છ મહિના સુધી વહાણ દ્વારા કરવામાં આવતી સમુદ્ર-યાત્રાનું વર્ણન છે. દીધ-નિકાય (૧૨.૨૨)માં વર્ણન આવે છે કે દૂર-દૂર દેશો સુધી સમુદ્ર-યાત્રા કરનારા વ્યાપારીઓ પોતાની સાથે પક્ષીઓ રાખતા હતા. જ્યારે વહાણ સ્થળથી ખૂબ દૂર-દૂર પહોંચી જતું અને ભૂમિના કોઈ ચિહ્નો નજરે પડતા નહિ ત્યારે તે પક્ષીઓને છોડી દેવામાં આવતાં હતાં. જો ભૂમિ નજીક જ હોય તો તે પક્ષીઓ પાછા ફરતા નહિ, નહિ તો થોડી વાર સુધી આમ-તેમ ઊડી ફરી પાછા આવી જતાં.

આવશ્યક નિર્ધારિત અનુસાર વહાણોનું નિર્માણ ભગવાન ઋષભના સમયમાં થયું હતું.^૬ જૈન-સાહિત્યમાં ‘જલપત્તન’ના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે.^૭ ત્યાં નૌકાઓ વડે માલ આવતો.

૧. ઠાળં, ૪૧.૬૦૫ : ચરુવિદ્ધે સંઘે પં૦ તં૦—સમણા સમણીઓ સાવયા સવિયાઓ ।
૨. એજન, ૨૧.૧૦૧ : ચરિત્તધમ્મે દુવિદ્ધે પં૦ તં૦—અગારચરિત્તધમ્મે ચેવ અણગારચરિત્તધમ્મે ચેવ ।
૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૨૮ ‘નૈર્ગન્થે’ નિર્ગન્થસમ્બન્ધિનિ ‘પાવયણે’ નિ પ્રવચને શ્રાવકઃ સઃ ઇતિ પાલિતો વિશેષેણ કોવિદઃ—પંડિતો વિકોવિદઃ ।

૪. ઓવાઈયં, સૂત્ર ૧૨૦ ।
૫. ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૨૨.૩૨ : સોલવંતા બ્રહુસ્સુયા ।
૬. આવશ્યક નિર્ધારિત, ૨૧૪ : પોતા તહ સાગરંમિ વહણાં ।
૭. (ક) બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય, ભાગ ૨, પૃ. ૩૪૨ ।
(ખ) આચારંગ ચૂર્ણિ, પૃ. ૨૮૧

સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન વગેરેમાં દુષ્કર કાર્યની તુલના સમુદ્ર-યાત્રા સાથે કરવામાં આવી છે.^૧ નાલંદાના લેપ નામના ગ્રાથાપતિ પાસે અનેક યાન-પાત્રો હતા.^૨ સિંહલદ્વીપ, જાવા, સુમાત્રા વગેરેમાં અનેક વ્યાપારીઓ જતા. જ્ઞાતા-ધર્મકથા (૧૧૮)માં જિનપાલિત અને જિનરક્ષિતે આર વાર લવણ-સમુદ્રની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. લવણ-સમુદ્ર-યાત્રાનું પ્રલંબ વર્ણન જ્ઞાતા-ધર્મકથા (૧૧૯)માં પણ છે.

૫. પિહુંડ નગરમાં (પિહુંડ)

આ સમુદ્રના કિનારે આવી રહેલું એક નગર હતું. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—પરિશિષ્ટ ૧, ભૌગોલિક પરિચય.

૬. સુખોચિત (સુહોદ્ધ)

વૃત્તિકારે આનો અર્થ સુકુમાર કર્યો છે.^૩ પ્રસ્તુત આગમમાં ૧૮૩૪માં સુખોચિત અને સુકુમાર—અને શબ્દોનો એક સાથે પ્રયોગ છે. એટલા માટે સુખોચિતનો અર્થ—સુખ ભોગવવાનો યોગ્ય થવો જોઈએ.

૭. બોતેર કળાઓ (બાવત્તરિ કલાઓ)

બોતેર કળાઓની જાણકારી માટે જુઓ—સમવાઓ, સમવાય ૭૨.

૮. વધ્યજનોચિત મંડનોથી શોભિત (વજ્ઞમંડળસોભાગં)

આ શબ્દોમાં એક પ્રાચીન પરંપરાનો સંકેત મળે છે. પ્રાચીન કાળમાં ચોરી કરનારાઓને કઠોર સજા કરવામાં આવતી હતી. જેને વધની સજા કરવામાં આવતી તેના ગળામાં કણેરના લાલ ફૂલોની માળા પહેરાવવામાં આવતી, તેને લાલ કપડાં પહેરાવવામાં આવતાં. તેના શરીર પર લાલ ચંદનનો લેપ કરવામાં આવતો અને તેને આખા નગરમાં ફેરવી તેના વધ્ય હોવાની જાણકારી આપતાં-આપતાં તેને સ્મશાન તરફ લઈ જવામાં આવતો.^૪

૯. બહારથી જતો જોયો (પાસઢ વજ્ઞગં)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર આનાં સંસ્કૃત રૂપ બે થાય છે—બાહ્યગં, વધ્યગં. બાહ્યગનો અર્થ છે— નગરની બહાર લઈ જવાતો તથા વધ્યગનો અર્થ છે—વધ્યભૂમિમાં લઈ જવાતો.^૫

૧૦. વૈરાગ્યથી ભીંજાયેલો (સંવિગો)

‘સંવિગો’ એ સમુદ્રપાલનું વિશેષણ છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં ‘સંવેગ’ પાઠ છે અને તે ચોર માટે પ્રયાજાયેલ છે. ‘સંવેગ’નો અર્થ છે—સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને મોક્ષની અભિલાષા અર્થાત્ વૈરાગ્ય. અહીં વૈરાગ્યના હેતુભૂત વધ્યપુરુષને ‘સંવેગ’ માન્યો છે.^૬

૧૧. ભગવન્ (ભગવં)

‘ભગ’ શબ્દના અનેક અર્થો છે. વૃત્તિકારે અહીં તેનો અર્થ માહાત્મ્ય કર્યો છે. તેનો તાત્પર્યાર્થ છે—ઐશ્વર્ય સંપન્ન.

૧. (ક) સૂયગડો, ૧૧૧૫.

(ખ) ઉત્તરજ્ઞયણાણિ, ૮૧૬.

૨. સૂયગડો, ૨૧૭૬૧.

૩. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૩ : સુખોચિત—સુકુમાર.

૪. (ક) સૂત્રકૃતાંગ, ૧૧૬ વૃત્તિ, પત્ર ૧૫૦, ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૪ : ચોરો રક્તકળવીરકૃતમુણ્ડમાલો રક્ત-પરિધાનો રક્તચન્દનોપલિતશ્ચ પ્રહતવધ્યડિણ્ડમો રાજમાર્ગેણ નીચમાનઃ.

(ખ) બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૩ : વધમર્હતિ વધ્યસ્તસ્ય મણ્ડનાનિ—રક્તચન્દનકલવીરવીરિનિ તૈઃ શોભા—તત્કાલોચિતપરમાગલક્ષણા યસ્યાસૌ વધ્ય-મણ્ડનશોભાકસ્તમ્.

૫. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૩ : બાહ્યં—નગરબહિર્વિત્તિપ્રદેશં ગચ્છતીતિ બાહ્યગતં, કોઽર્થઃ ?—બહિર્નિષ્ક્રામન્તં, યદ્ વા વધ્યગમ્. ઇહ વધ્યશબ્દેનોપચારાદ્ વધ્યભૂમિરુક્તા.

૬. એજન, પત્ર ૪૮૩ : સંવેગ—સંસારવૈમુખ્યતો મુક્ત્યભિલાષસ્તદ્ હેતુત્વાત્ સોઽપિ સંવેગસ્તમ્.

૧૨. કૃષ્ણ (કસિણ)

આનાં સંસ્કૃત રૂપ બે બને છે—કૃત્ત્વ અને કૃષ્ણ. સંગ કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામનું કારણ બને છે, એટલા માટે તેને કૃષ્ણ કહેવામાં આવેલ છે. આ ચૂર્ણિકારનો મત છે.^૧ વૃત્તિમાં કૃત્ત્વ અને કૃષ્ણ—બંને રૂપો મળે છે.^૨ અર્થની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ રૂપ અધિક પ્રાસંગિક છે.

૧૩. પર્યાયધર્મ (પ્રવ્રજ્યા) (પરિયાયધર્મ)

પર્યાય શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. પર્યાયનો એક અર્થ છે—દીક્ષા. પર્યાય-ધર્મનો અર્થ છે—મુનિ-ધર્મ.

ચૂર્ણિકારે પર્યાયનો અર્થ સંયમ-પર્યાય અને ધર્મનો અર્થ શ્રુત-ધર્મ કર્યો છે.^૩ વૃત્તિમાં પર્યાયનો અર્થ છે—પ્રવ્રજ્યા-પર્યાય અને ધર્મનો અર્થ છે—પર્યાયધર્મ—પ્રવ્રજ્યાધર્મ.^૪

૧૪. દયાનુકંપી (દયાણુકંપી)

બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર દયાના બે અર્થ છે—હિતોપદેશ આપવો, રક્ષા કરવી.

જે હિતોપદેશ અને સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા—અહિંસારૂપ દયા—થી કંપનશીલ હોય છે તે ‘દયાનુકંપી’ કહેવાય છે.^૫

૧૫. ક્ષાન્તિક્ષમ (સ્ખંતિક્ષમે)

જે ક્ષાન્તિથી કુવચનોને સહન કરે છે, તે ‘ક્ષાન્તિ-ક્ષમ’ કહેવાય છે, પરંતુ અશક્તિથી સહન કરનારો નહિ.^૬

૧૬. કાલોચિત કાર્ય કરતો (કાલેણ કાલં)

અહીં ‘કાલ’-કાળ શબ્દ સમયોચિત કાર્ય કરવાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. જે સમયમાં જે કાર્ય કરવા યોગ્ય હોય છે તે જ કાળમાં તે સંપન્ન કરવું, જેમ કે—સ્વાધ્યાયકાળમાં સ્વાધ્યાય. પ્રતિલેખન સમયે પ્રતિલેખન, વૈયાવૃત્યના સમયે વૈયાવૃત્ય કરવી વગેરે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદ—આ બંને પ્રકારના નિયમોનો પોતપોતાની મર્યાદામાં પ્રયોગ—ઉત્સર્ગકાળમાં ઉત્સર્ગના નિયમો અને અપવાદકાળમાં અપવાદના નિયમોનું પાલન કરવું તે ‘કાલેણ કાલં’નો તાત્પર્યાર્થ છે.^૭

૧૭. ઉપેક્ષા કરતો (ઉવેહમાણો)

ઉપેક્ષાનો એક અર્થ છે—ઉપ + ઈક્ષ—નિકટતાથી જોવું. તેનો બીજો અર્થ છે—ઉપેક્ષા કરવી, ઉદાસીન રહેવું. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આ બીજો અર્થ જ પ્રાસંગિક છે.

૧૮. (ન સઘ્વ સઘ્વત્થભિરોયણ્જા)

શાન્ત્યાચાર્યના મતે આના બે અર્થ છે—

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૬૧ : કૃષ્ણા—કૃષ્ણલેશ્યાપરિણામિ ।
૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૬ : કસિણં તિ કૃત્ત્વં કૃષ્ણં વા કૃષ્ણલેશ્યાપરિણામહેતુત્વેન ।
૩. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૬૧ : સંયમપર્યાયે સ્થિત્વા શ્રુતધર્મે અભિરુચિ કરોતિ ।
૪. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૫ : પરિયાય ત્તિ પ્રક્રમાત્ પ્રવ્રજ્યા-પર્યાયસ્ત્ર ધર્મઃ પર્યાયધર્મઃ ।
૫. એજન, પૃષ્ઠ ૪૮૫ : દયા—હિતોપદેશાદિના-નાત્મિકયા રક્ષણરૂપયા વાઽનુકમ્પનશીલો દયાનુકમ્પો ।

૬. એજન, પૃષ્ઠ ૪૮૫-૪૮૬ : ક્ષાન્ત્યા ન ત્વશક્ત્યા ક્ષમતે—પ્રત્યનીકાદ્યુદીરિત દુર્વચનાદિકં સહત્ત્વમ્ ઇતિ ક્ષાન્તિક્ષમઃ ।
૭. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૬૨ : કાલેણ કારણભૂતેન યદ્ યસ્મિન્ કાલે કર્ત્ત્વ્યં તત્ તસ્મિન્નેવ સમાચરતિ, સ્વાધ્યાયકાલે સ્વાધ્યાયં કરોતિ, એવં પ્રતિલેખનકાલે પ્રતિલેખયતિ, વૈયાવૃત્યકાલે વૈયાવૃત્યં, ઉપસર્ગકાલે ઉપસર્ગ અપવાદકાલે અપવાદં કરોતિ ।
૮. બૃહદ્વૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૬ : ન સઘ્વત્તિ સર્વ વસ્તુ સર્વત્રસ્થાને-ઽધ્યરોચયેત ન યથાદૃષ્ટાભિલાષુકોઽભૂદિતિ ભાવઃ, યદિ વા યદકેત્ર પુષ્પલમ્બનતઃ સેવિતં ન તત્ સર્વમ્—અભિમતાહારાદિ સર્વત્રાભિલષિતવાન્ ।

૧. જે કંઈ જુએ તેને ઈચ્છે નહિ.

૨. એક વાર વિશેષ કારણસર જેનું સેવન કરે, તેનું સર્વત્ર સેવન ન કરે.

૧૯. (ન યાવિ પૂયં ગરહં ચ સંજણ)

મુનિ પૂજા અને ગર્હાની અભિલાષા ન કરે. વૃત્તિકારે ગર્હાના વિષયમાં એક વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો છે. કેટલાક વિચારકોનો મત એવો હતો કે ગર્હા (આત્મગર્હા અથવા હીન ભાવના) વડે કર્મનો ક્ષય થાય છે. આ મત સાથે અસહમતી પ્રગટ કરવા માટે ગર્હાનું શ્રદ્ધા કરવામાં આવ્યું છે—એવો વૃત્તિકારનો મત છે. ગર્હાનો વૈકલ્પિક અર્થ પરાપવાદ કરવામાં આવ્યો છે.^૧ તેની અભિલાષા ન કરવાનું સ્વાભાવિક છે.

૨૦. શાંતભાવથી (અકુક્કુઓ)

ઉત્તરાધ્યયન ૧૧૩૦માં 'અપ્પકુક્કુ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. તેની વૃત્તિમાં શાન્ત્યાચાર્યે 'કુક્કુ'નો અર્થ 'કૌતુક' અર્થાત્ ચંચળ કર્યો છે.^૨ પ્રસ્તુત આગમના ૩૬૨૬૩માં 'કોક્કુચ'નો અર્થ 'કોક્કુચ' કરાયો છે.^૩ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં વૃત્તિકારે 'અકુક્કુઓ'નો અર્થ ઉક્ત બંને અર્થોથી જુદો કર્યો છે. 'અકુક્કુઓ' (સં. અકુક્કુજઃ) અર્થાત્ આકંઠન કરનાર.^૪ અહીં પણ 'કુક્કુ' શબ્દ 'કૌતુક'ના અર્થમાં સંભવી શકે છે, છતાં પણ વૃત્તિકારે તેનો અર્થ તેવો કેમ નથી કર્યો તે વિચારણીય છે.

૨૧. આત્મગુપ્ત બનીને (આયગુપ્તે)

અહીં આત્મા શબ્દ શરીરના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. જે વ્યક્તિ કાચબાની માફક પોતાના બધા અંગોને સંકુચિત કરી લે છે. ગુપ્ત કરી લે છે, તે આત્મગુપ્ત કહેવાય છે.^૫

૨૨. પૂજામાં ઉન્નત અને ગર્હામાં અવનત ન થનાર (અણુત્રણ નાવણણ)

યુર્જિમાં આનો અર્થ છે—મુનિ ચાલતી વેળાએ ઊંચું મોઢું કરી અથવા ખૂબ નીચું મોઢું કરી ન ચાલે, પરંતુ યુગાન્તરભૂમીને જોતો-જોતો ચાલે.^૬

વૃત્તિકાર અનુસાર તેનો અર્થ છે—પૂજા પ્રત્યે ઉન્નત અને ગર્હા પ્રત્યે અવનત.^૭

૨૩. લિપ્ત ન થાવ (ન... સંજણ)

આ પાઠ વિષયમાં બે કલ્પના કરી શકાય છે—

(૧) અનુસ્વારને અલાક્ષણિક માનવામાં આવે.

(૨) મૂળ પાઠ 'સંજણ' હોય.

વૃત્તિકારે તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'સંજેત્' આપ્યું છે. તેનો અર્થ છે—લિપ્ત થવું.

૧. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૬ : ઇહ ચ ગર્હાંતોડપિ કર્મક્ષય ઇતિ કેચિદતસ્તન્મતવ્યવચ્છેદાર્થ ગર્હાગ્રહણં, યદ્વા ગર્હા-પરાપવાદ-રૂપા ।

૨. એજન, પત્ર ૫૮, ૫૯ : .... કૌતુક ચ—કરચરણધૂ ભ્રમણાદ્ય-સચ્ચેષ્ટાત્મકમસ્યેતિ.... કૌતુકઃ ।

૩. એજન, પત્ર ૭૦૯ : કૌતુક્યં દ્વિધા—કાયકૌતુક્યં વાકૌતુક્યં ચ ।

૪. એજન, પત્ર ૪૮૬ : અકુક્કુય ત્તિ આર્ષત્વાત્ કૃત્તિસંતં કૂજતિ—પીઢિતઃ સત્રાક્રન્દતિ કુકૂજો ન તથેત્યકુકૂજઃ ।

૫. એજન, પત્ર ૪૮૬ : આત્મના ગુપ્તઃ—આત્મગુપ્તઃ—કૂર્મવત્ સંકુચિતસર્વાંગઃ ।

૬. ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ, પૃષ્ઠ ૨૬૨ : તથા નાત્યર્થમુન્નતેન ચ ચાત્યર્થમવનતેન, કિં ? યુગાન્તરલોકિના ગન્તવ્યમ્ ।

૭. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૭ : ઉન્નતો હિ પૂજાં પ્રતિ અવનતશ્ચ ગર્હાં પ્રતિ ।

૨૪. પરિચયને... (...સંથવે)

સંસ્તવનો અર્થ છે—પરિચય. ચૂંછિમાં બે પ્રકારનો સંસ્તવ માનવામાં આવ્યો છે—વચન સંસ્તવ અને સંવાસસંસ્તવ.^૧ વૃત્તિમાં પૂર્વસંસ્તવ, ખ્યાતસંસ્તવ, વચનસંસ્તવ તથા સંવાસસંસ્તવ—એવા ચાર પ્રકારના સંસ્તવોની ચર્ચા છે. માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન વગેરેનો પરિચય પૂર્વસંસ્તવ છે. સાસુ-સસરા, સાળા-સાળીનો પરિચય પશ્ચાત્સંસ્તવ છે. જેની સાથે વાતચીતનો વધુ સંબંધ રહે છે તે વચનસંસ્તવ છે. જેની સાથે અધિક રહેવાનો સંબંધ બને છે તે સંવાસસંસ્તવ છે.^૨

૨૫. પ્રધાનવાન (સંયમવાન) (પહાણવં)

વૃત્તિમાં ‘પ્રધાન’નો અર્થ સંયમ છે. સંયમ મુક્તિનો હેતુ છે, એટલા માટે તેને પ્રધાન કહેવામાં આવેલ છે.^૩ બુદ્ધિ અને સમજદારી એવા પણ તેના અર્થો મળે છે.^૪ ‘પ્રધાન’ શબ્દને સંજ્ઞાવાચી માનવાથી જ ‘પ્રધાનવાન’ થઈ શકે છે. અહીં ‘ઉપહાણવં’ પાઠનું ઐનુમાન પણ કરી શકાય છે. ઉપધાનનો અર્થ છે તપસ્યા. ઉપધાનવાન અર્થાત્ તપસ્વી.

૨૬. છિન્ન-શોક (અશોક) (છિન્નસોણ)

આનાં સંસ્કૃત રૂપો બે બને છે—છિન્નસ્રોતસ્ અને છિન્નશોકઃ. ચૂંછિકારે પ્રથમ રૂપ માનીને તેનો અર્થ આવો કર્યો છે—જે વ્યક્તિના મિથ્યાદર્શન વગેરે બધા સ્રોતો સુકાઈ જાય છે, દૂર થઈ જાય છે, તે છિન્નસ્રોતવાળો બને છે.^૫ વૃત્તિકારે આને વૈકલ્પિક અર્થ માની આનો અર્થ છિન્નશોક—જેના બધા શોક દૂર થઈ ગયા છે—એવો કર્યો છે.^૬

૨૭. પરમાર્થ-પદોમાં (પરમદ્વપણિં)

પરમાર્થનો અર્થ છે—મોક્ષ. જે સાધનો વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પરમાર્થ-પદ કહેવાય છે. તે ત્રણ છે—સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર.^૭

૨૮. અલિપ્ત (નિરોવલેવાઈ)

જે સ્થાન અકૃત, અકારિત અને અસંકલ્પિત છે તથા જે સંયમનો ઉપધાત કરનારાં તત્ત્વોથી રહિત છે, તે સ્થાનો નિરુપલેપ હોય છે. આ ચૂંછિનો મત છે.^૮ વૃત્તિકારે આસક્તિના ઉપલેખથી રહિત સ્થાનોને નિરુપલેપ માન્યાં છે.^૯

૨૯. વિવિક્ત લયનો—એકાંત સ્થાનોનું (વિવિક્તલયણાઈ)

વૃત્તિકારે આનો અર્થ—સ્ત્રી વગેરે રહિત ઉપાશ્રય એવો કર્યો છે.^{૧૦} લયનનો મુખ્ય અર્થ ‘પર્વતોમાં કોતરી કાઢેલું ગૃહ’ (ગુફા) થાય છે. ‘લેણી’ શબ્દ આ જ ‘લયણ’ કે ‘લેણ’નો અપભ્રંશ છે.

૩૦. નિશ્ચલ (નિરંગણો)

‘નિરંગણ’ શબ્દના બે સંસ્કૃત રૂપો કરી શકાય છે—‘નિરંગણ’ અને ‘નિરજ્જન’. ‘નિરંગણ’નો અર્થ છે—લેપરહિત. ‘નિરંજન’નો એક અર્થ છે—ગતિરહિત, નિશ્ચળ અને બીજો અર્થ છે—દેહ અથવા અભિવ્યક્તિરહિત. પ્રાકૃતમાં ‘જ’કારનો ‘ગ’કાર આદેશ થાય છે. એટલા માટે ‘નિરંજન’નું ‘નિરંગણ’ રૂપ બની શકે છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન ચૂંછિ, પૃષ્ઠ ૨૬૨ ।

૨. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૭ ।

૩. એજન, પત્ર ૪૮૭ : પ્રધાનઃ સ ચ સંયમો મુક્તિહેતુત્વાત્ ।

૪. આપ્ટે—સંસ્કૃત ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી ।

૫. ઉત્તરાધ્યયન ચૂંછિ, પૃષ્ઠ ૨૬૩ : મિથ્યાદર્શનાદીનિ શ્રોતાંસિ છિન્નાનિ—અપગતાનિ તસ્ય ।

૬. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૭ ।

૭. એજન, પત્ર ૪૮૭ : પરમાર્થો મોક્ષઃ, સ પદ્યતે—ગમ્યતે યૈસ્તાનિ પરમાર્થપદ્ધાનિ—સમ્યાદર્શનાદીનિ ।

૮. ઉત્તરાધ્યયન ચૂંછિ, પૃષ્ઠ ૨૬૩ : સ્ત્રીપશુપણ્ડકવિવર્જિતાનિ લયનાનિ સેવન્તિ, તાન્યેવ વિશેષ્યન્તે, અકૃતમકાસ્મિન—સંકલ્પિતાનિ સંયમોપધાતવિરહિતાનિ ।

૯. બૃહદ્વૃત્તિ, પત્ર ૪૮૭ : નિરુપલેપાનિ—અભિષ્વંગરૂપોપલેપ-વર્જિતાનિ ।

૧૦. એજન, પત્ર ૪૮૭ : વિવિક્તલયનાનિ સ્ત્ર્યાદિવિર-હિતોપાશ્રય-રૂપાણિ વિવિક્તવાદેવ ચ ।

